

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

N.ATAYEVA, F.RASULOVA, M. SALAYEVA, S.HASANOV

**UMUMIY
PEDAGOGIKA**

(Pedagogika tarixi)

O‘quv qo‘llanma

I kitob

TOSHKENT-2012

UDK: 37 (075)

BBK 74.00

A87

A87 N.S.Atayeva, F.Rasulova, M. Salayeva, S.Hasanov.
Umumiy pedagogika. (Pedagogika tarixi). O'quv qo'llanma. I kitob.
– T.: «Fan va texnologiya», 2012, 756 bet.

ISBN 978–9943–10–604–8

Ushbu o'quv qo'llanmada pedagogika tarixi fanining umumiy asoslari, predmeti, maqsad va vazifalari, ilmiy tadqiqot metodlari va manbalari, bos hqa fanlar bilan aloqadorligi, sh uningdek, qadimgi Yunoniston, Rim, Xitoy, Hindiston, Turon, Movarounnahr, Turkiston va mustaqillik yillarida O'zbekistonda ta'lim-tarbiya va pedagogik fikrlar taraqqiyoti tarixi hamda jahonda rivojlangan mamlakatlar ta'lim-tarbiya tizimi bilan bog'liq pedagogik bilim asoslari batafsil yoritilgan.

Mazkur o'quv qo'llanma iqtisodiy Oliy o'quv yurtlarining barcha bakalavriat va magistrlik yo'nalishlari talabalari, o'qituvchilari hamda ilmiy tadqiqotchilari uchun mo'ljallangan.

O'quv qo'llanma Toshkent Moliya instituti ilmiy-uslubiy Kengashi qaroriga asosan nashr etildi. (2010-yil 15-may, 4-sonli bayonnoma).

Ilmiy muharrir: J.G'.YO'LDOSHEV – Xalqaro pedagogika fanlari akademiyasi akademigi, pedagogika fanlari doktori, professor;

Taqrizchilar: H.OMONOV – pedagogika fanlari doktori, professor;

SH.MARDONOV – pedagogika fanlari doktori, professor;

M.HOSHIMOVA – TDIU «Pedagogika va psixologiya» kafedrası mudiri, pedagogika fanlari nomzodi, professor.

ISBN 978–9943–10–604–8

©«Fan va texnologiya» nashriyoti, 2012.

KIRISH

Ma'lumki, pedagogika tarixi fani jamiyat a'zolarini o'sha jamiyatning yetakchi omillariga mos qilib shakllantirish bilan shug'ullanadigan ilmiy-nazariy va amaliy faoliyatlar tizimidir. Zero, pedagogika tarixi, ta'lim-tarbiya g'oyalarini rivojlantirish bosqichlarini bosib o'tgan bo'lsa, XXI asr bo'sag'asida zamonaviy pedagogik texnologiyalar, ijtimoiy va iqtisodiy pedagogika yo'nalishlari rivojlandi. Demak, pedagogika tarixi fani o'z rivojlanish bosqichida bir necha bosqichlarni bosib o'tgan bo'lib, hamma zamonaviy bosqichlarda har bir jamiyat o'ziga yarasha pedagogik bilimlarga ega bo'lgan, pedagogik fikrlar taraqqiyoti darajasi-jamiyatning, ijtimoiy tuzumning rivojlanganligini bildiruvchi ko'rsatkichdir. Shu ma'noda, har bir bosqichning, ya'ni davrning qandayligi o'sha zamondagi pedagogik fikrlarning xarakteriga ham bog'liqdir. Negaki, davr unda yashayotgan har bir shaxsning tabiati, xarakteri va psixologik xatti-harakatlariga monand bo'ladi. Shaxsning ijtimoiy xarakteri va fikri, odob-axloqi, bilim darajasi va muomala madaniyati esa, asosan, pedagogika tarixini o'qitish orqali shakllantiriladi.

Ma'lumki, sobiq sovet ittifoqi davrida avtoritar, mafkuraviy pedagogika tarbiyalanuvchini pedagogik jarayonning ijrosi, ya'ni subyekti deb qaragan edi. Zero, o'qituvchi-tarbiyachi tarbiyalashi, tarbiyalanuvchi esa tarbiyalanishi kerak deb tushuntirar edi.

Shuningdek, garchi marksizm-leninizm ta'limoti jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar va mavjud tuzum, shaxs tafakkurining yo'nalishlarini belgilaydi deb o'rgatib kelgan bo'lsa-da, aslida ijtimoiy munosabatlarning tabiatini muayyan jamiyatning ijtimoiy tafakkur tarzi, ma'naviy sifatlari majmuini belgilaydi. Shunday ekan, shaxsning ijtimoiy tafakkurida, ma'naviyati va bilim darajasida o'zgarish bo'lmay turib, jamiyat taraqqiyoti rivojida va ta'lim-tarbiya tizimida yuksalish bo'lishi aslo mumkin emas.

Pedagogika tarixi fani yoshlarning ijtimoiy tafakkurida sodir bo'lgan yangilanishlarni, ma'naviyatida ro'y bergan o'zgarishlarni ko'pchilikning xulq-atvoriga aylantiradigan, ya'ni jamiyatning aksariyat faol a'zolari yoshlarda **ezgu fikr**, **ezgu kalom**, **ezgu amal** kabi va yuksak axloqiy sifatlarni shakllantirishga da'vat etadigan ijtimoiy

faoliyatdir. Yoshlarimiz ijtimoiy tafakkuridagi yangilanishlar harakat faktoriga aylanib mustaqillik qo'lga kiritildi, natijada mustaqil O'zbekiston Respublikasi vujudga keldi.

Mustaqil yurtda, sog'lom aqlga muvofiq yangi ijtimoiy tuzumda yashaydigan barkamol avlodning ma'naviyatini shakllantirishday, ta'lim-tarbiyasini yuksak darajaga ko'tarishday zalvarli yumush borki, u bilan pedagogika tarixi fani shug'ullanadi. Shuning uchun ham pedagogika tarixi fani va amaliyotining bugunga kelib, maqsadi tamomila o'zgardi. U mafkura iskanjasidan xalos bo'lib, o'ziga xos sof ilmiy qonuniyatlar asosida rivojlanish imkoniyatiga ega bo'lganligi tufayli bilim berish, mutaxassis tayyorlashni o'z faoliyatining asosiy maqsadi qilib olgan pedagogika tarixidan, barkamol shaxsni shakllantirishga yo'naltirilgan jarayonga aylanib borayotganligi ko'rinib turibdi. Shuning uchun ham pedagogika tarixi fani va ijtimoiy-tarixiy asosga ega bo'lishi, ta'lim va tarbiyaning pirovard natijasini sog'lom pedagogik falsafa belgilab berishi zarurligini anglash vaqti yetdi. Pedagogik falsafa o'zgarganligi milliy tarbiyashunosligimizning sog'lom yo'nalishlardan borishini ta'minlaydigan omillardan hisoblanadi. *Milliy pedagogika tarixi islom falsafasi-kalom xulosalariga, shaxs ma'naviyatini takomillashtirish bo'yicha eng ta'sirchan va eskirmas qarashlar bergan tasavvuf ta'limotiga tayanib rivojlanmoqda. Milliy pedagogika tarixi uchun o'quvchi-talaba shaxsi, birinchi navbatda, komil inson sifatida shakllantirilishi muhimdir. Uning barkamollik darajasi nasl-nasabi, boyligi bilan emas, balki unga beriladigan bilimlar, aqliy imkoniyatlari-yu, ezgu fikr, ezgu kalom va ezgu amallari bilan belgilanadi. Bu pedagogika tarixi uchun talaba shaxsida hosil qilingan bilim emas, balki uning komil insonlik darajasi asosiy ko'rsatkich hisoblanadi.*

Shaxs ma'naviy fazilatlarining qaysidir bir miqdori tug'ma bo'lsa-da, asosan, ta'lim va tarbiya vositasida shakllantiriladi. Shunday ekan, pedagogika tarixi jamiyat taraqqiyotida, xalqimizning, shu jumladan, yoshlarimizning mentaliteti va ma'naviy qiyofasini, shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Yangicha pedagogik-tarixiy va falsafiy tafakkurga xos bo'lgan eng muhim xususiyatlardan yana mustaqillik davrida – uning byurokratik qoliplardan qutulib, demokratik va insonparvarlik mazmun kasb etib borayotganligidir. Sharqning buyuk mutafakkiri Robbindranat Tagor o'zining 30-yillarda yozgan «**Rossiya haqida maktublar**» asarida Sho'rolar tuzumining «... **jiddiy xatolari bor, bir kun kelib, u bir baxtsizlikka sabab bo'ladi. Bu shunday**

xatoki, maorif ishlari bir andozada yuritilmoqda, biroq andozaga solingan inson mohiyati barqaror bo'lmaydi. Insonning aqli biqiq muhit ichra bandi etilsa, borib-borib zavol topadi yoki odam bolasi muruvvatli qo'g'irchog'dek bo'lib qoladi»¹, deb yozgan edi. Oradan vaqt ko'p o'tmay, buyuk hind mutafakkirining sotsializm barpo bo'lishi ham, barbod bo'lishi ham, ayni shu narsaga, ya'ni shaxsning ta'lim-tarbiyasi bir andozaga solinib, qo'g'irchoqqa aylantirilishiga borib taqalishi to'g'risidagi yuqoridagi fikrlari o'z tasdig'ini topdi.

Eng avvalo, milliy pedagogika tarixi fani rivojlanishiga yana bir ishonchli dalil shundaki, u avtoritarizmdan, ya'ni bir xillikdan, yuqoridan ko'rsatma berilishidan qutulganligidir. Hozirgi kunda respublika oliy o'quv yurtlari o'ndan ziyod o'quv rejasi asosida ish olib borayotganligi, gimnaziya, akademik litsey, kasb-hunar kollejlari yo'nalishidagi ta'lim muassasalarida, zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida o'qitishning keng joriy qilinishi: integratsion ta'limning yo'lga qo'yilganligi va h.k., pedagogika tarixi fani, nazariyasi va amaliyotida demokratik jarayonlarning amalga oshirilayotganligidan dalolat beradi. Huquqiy egalik nuqtayi nazaridan ham xilma-xil nodavlat o'quv-tarbiya muassasalari tashkil etilib, ularda mutlaqo zamonaviy ta'lim metodlaridan foydalanilayotganligi milliy pedagogika tarixi sog'lomlashganligi nishonasidir. Yangi pedagogik tafakkurning o'ziga xos tomoni—uning to'la-to'kis milliy asoslarga tayana boshlaganidir.

Milliy pedagogikaning sifatlaridan yana biri uning insonparvarlashganligidir. Yaqin o'tmishda ta'lim-tarbiya tizimlari uchun ham, pedagogika uchun ham talabning o'zi emas, balki u egallaydigan bilim muhim sanalardi.

Ta'lim-tarbiyaning insonparvarlashuvi, barcha pedagogik qarashlar markazida tarbiyalanuvchining shaxs-sifatida shakllanishini, talaba va o'qituvchi, tarbiyachi-tarbiyalanuvchi munosabatlarining tubdan o'zgarishini, jamiyatning insonlar hayoti va sog'lig'i, ularning huquqlari, milliy va jahon ta'lim tizimi tajribalari asosida shaxs taraqqiyoti, umuminsoniy qadriyatlar, ta'lim olish va o'quv muassasasining turini erkin ravishda tanlash, alohida o'z imkoniyatlari va qobiliyatiga asosan xo'jalik yuritish va tadbirkorlik bilan shug'ullanish mustaqilligi va tashabbusiga, malaka va ko'nikmasiga ega bo'lishni taqozo etadi.

¹ Qarang: M.Mullajonov. Yangicha tafakkur va milliy pedagogikaning shakllanishi. // Iqtisodiyot va ta'lim, 2000-yil 1-son, 41-bet.

Shu boisdan talabalarni pedagogik merosimiz va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash milliy pedagogikaning eng muhim xususiyatlaridan biri bo'lib qoldi. Zero, ta'lim-tarbiya jarayonida har bir talaba shaxsining o'zi ta'lim olish yoki tarbiyalanishga intiladigan ruhiy holat yaratilishi muhimdir. Milliy pedagogika tarixining bugungi kundagi dolzarb vazifalaridan biri—respublikada yashovchi turli millat va ellatlarning orzu-istaklariga monand ta'lim-tarbiyaning ham nazariy, ham amaliy muammolarini pedagogik merosimiz va milliy qadriyatlar asosida to'g'ri hal etib, berishdan iboratdir. Jamiyat taraqqiyoti tarixi shuni isbotlaydiki, jamiyat a'zolarining ta'lim darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, ijtimoiy-iqtisodiy rivoji ham, inson ma'naviy-madaniy taraqqiyotining rivoji ham, uning ko'p tillik, ko'p millatlilik, tolerantlik, ya'ni bag'rikengligi ham shunchalar yuqori bo'ladi. Buning uchun yoshlarimiz dunyoqarashini o'zgartirish, ularning bilim va ma'naviyatlarini jahon andozalari darajasiga ko'tarish zarur. Bunday murakkab ijtimoiy pedagogik-psixologik vazifani hal etishda boshqa fanlar qatori ilmiy-nazariy va amaliy asosga qurilgan urumiy pedagogika fanining tutgan o'rni yuqoridir.

Oliy o'quv yurtlarida «Umumiy pedagogika» fanining o'qitilishi talabalarni ko'nikma va malakalar bilan qurollantiradi, kasbiy bilim qobiliyatlarini shakllantiradi. Ularning ilmiy dunyoqarashlarini tarkib toptiradi. Shuningdek, talabalarda axloqiy, estetik, aqliy fazilatlarini shakllantirish bilan birga ularda tejamkorlik, mehnatsevarlik, ishbilarmonlik, tavakkalchilik kabi oliy sifatlarni rivojlantiradi. Tarbiya vositasida shaxsda insonlarga xos bo'lgan ko'nikmalar shakllanadi, uning hali o'rganilmagan tomonlari, qiziqishlari aniqlanib rivojlantiriladi.

Shu nuqtayi nazardan qaraganda, oliy ta'lim tizimida bo'lajak mutaxassisliklarda «Umumiy pedagogika» fanining o'qitilishi talabalarda o'z fanlariga bo'lgan qiziqishni yanada orttiradi. Ularning fanlarni chuqur o'zlashtirish, o'tilayotgan mavzularning mazmun mohiyatini ongli tushunishga xizmat qiladi. Talabalar «Umumiy pedagogika» fanini o'zlashtirish davomida o'quv jarayoniga umuman boshqacha mas'uliyat bilan yondashdilar, talaba va o'qituvchi muloqotlarida o'zgarishlar ro'y beradi. Hozir o'qituvchilarning talabalarga o'z ustunligini namoyish qilish va shu asosda talabalar ustidan o'z hukmini o'tkazish illatlariga chek qo'yilmoqda. Talabalar o'z haq-huquqlari, o'qituvchi-talaba munosabatidagi o'z o'rinlarini anglab bormoqdalar. Muhimi shuki, iqtisodiy fanlarni o'zlashtirish

ko'rsatkichlari avvalgi yillarga nisbatan sezilarli darajada ko'tarildi. O'qish jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni keng qo'llash quyidagi natijalarni beradi:

– o'qitishning ilmiyligi oshadi. Bilim berishda ilmiylikka erishish uchun avvalo o'qitish jarayonida fan-texnikaning so'nggi yutuq va kashfiyotlaridan foydalanish, o'quv fanlari ilm-fan asosida yaratilishi, talabalarni ilmiy tadqiqot usullari bilan tanishtirib borishi lozim. Bu talabalarda turli fan-texnika yangiliklariga obyektiv tarzda yondashish ko'nikmasini shakllantiradi. Talaba ilmiy bilimlarni o'zlashtirar ekan, uning fikrlash qobiliyati o'sib, rivojlanib boradi;

– talabalarda ijodkorlikni shakllantirish. Ijodkorlik deganda biz qandaydir bir buyum yoki badiiy asarning yaratilishi emas, balki har bir vazifaga o'z nuqtayi nazari bo'yicha yondashishi, bir muammo ustida mustaqil fikr yurita olishi, o'qish jarayonida orttirgan barcha bilimlarini hayotda kechayotgan hodisalarga bog'lay olishi va ularni tahlil qila olishi, o'rganilayotgan soha bo'yicha o'zining yangi qarashlarini ifodalashini tushunishimiz lozim. Talabalarda, ayniqsa, o'z fikrlarini yozma tarzda ifodalay olish qobiliyatini rivojlantirishga ahamiyat qaratishi zarur. Chunki, shu orqali talabalar o'z bilimlarini to'laroq, mazmunliroq ifodalaydilar;

– o'qish jarayonida talabalarda mustaqillikni tarbiyalash. Talabalar darsda o'tilgan mavzu bilan cheklanib qolmasliklari zarur. Ular mavzu yuzasidan qo'shimcha ma'lumotlar izlashlari, ularni o'zlashtirishlari, o'tilgan mavzu amaliyotda qanday natija berishini ham sinab ko'rishlari lozim. Masalan, narx o'zgarishining aholini sotib olish qobiliyatiga ta'siri. Hozirgi bozor sharoitda talabalar, ma'lumotlarni tez qayta ishlay olishlari lozim. Buning uchun talabalarining bilimlari keng qamrovli bo'lishi, ularni chuqur anglashlariga yordam berishi, shuningdek, talaba mustaqil fikr yuritish ko'nikmasiga ega bo'lishi lozim.

Yuqoridagi qobiliyatlarga ega bo'lgan talabalar nafaqat o'z mutaxassislik fanlari, balki boshqa fanlarni o'zlashtirishda ham muvaffaqiyatga erishadilar.

Talabalar umumpedagogik bilimlarni o'zlashtirar ekanlar, uning muhim belgi va qoidalarini ajrata bilishlari kerak. Ularga bilimlarning mohiyatini ocha olish ko'nikmasini o'rgatish lozim, chunki o'tilgan mavzular, qoidalar va ta'riflar shundagina esda qoladi va yaxshi o'zlashtiriladi. O'qituvchi talabalarda bu ko'nikmalarni shakllantirish va yuzaga chiqarish maqsadida o'qitish jarayonida keng qo'llaniladigan

ta'limning muammoli texnologiya usullaridan foydalanishi mumkin. Bunda o'qituvchi muammoli vaziyatni yaratadi, talabalarda muammoni echishga qaratilgan muhokamani uyushtiradi, ular oldiga izchil savollar qo'yadi, ayniqsa, zamonaviy bilimlarni berishda bu usul qo'l keladi. Vaziyatni yaratishda va uni yechishda talabalarda xotirani mustahkamlash va mustaqil fikrlashni rivojlantirish maqsadida turli misollar, chizma, grafik va jadvalardan foydalanish mumkin.

O'qitishda nazariy bilimlar qanchalik qat'iy bayon etilsa, talabaning fikr yuritishi ham shunchalik aniq va to'g'ri bo'ladi, o'quv materiallarini to'la, ongli o'zlashtirish darajasi oshadi. Talabalar o'qish jarayonida faqat nazariy bilimlarnigina o'zlashtirish bilan cheklanib qolmasliklari zarur. Ular nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lab olib borishlari lozim. Ta'limdagi yutuqlar nazariya bilan amaliyotning o'zaro bog'liqligiga asoslangandir. Talabalar o'zlashtirgan bilimlarini amaliyotda tatbiq eta olsalar, amaliyotda ulardan foydalana olsalar, shundagina ular o'z kasbining chinakam mutaxassislari bo'la oladilar. Talabalar amaliyotdagi hodisalarni kuzatish va o'rganish orqali qo'shimcha bilimlarga ham ega bo'lib boradilar. Orttirilgan bilimlarini nazariy bilimlar bilan uyg'unlashtirib, yagona umumlashgan xulosaga keladilar. Natijada, ularda voqea va hodisalar mohiyatini anglash ko'nikmasi shakllanadi.¹

«Umumiy pedagogika» fanining bugungi kundagi asosiy vazifalaridan yana biri talaba-yoshlarda milliy g'oya va milliy mafkura haqida tassavurlarni shakllantirishdir. Biz insonparvar demokratik huquqiy davlat asosida erkin va farovon fuqarolik jamiyatini barpo qilar ekanmiz, avvalo shuni anglashimiz kerakki, bu maqsadlarga talaba-yoshlarimiz faqat o'zligini anglash orqali erisha olishi tabiiy. Zero, talaba-yoshlarimiz milliy g'oya va milliy mafkura haqida aniq va chuqur tushunchaga ega bo'lsagina, o'zligini anglashi haqiqatdir.

«Umimiy pedagogika» asoslarini o'rganish davomida talaba-yoshlar milliy g'oya, milliy mafkura, milliy tuyg'u kabi tushunchalarning mazmun mohiyatini anglaydilar, vatanparvarlik va insonparvarlik hissi bilan to'yinib, turli yot g'oya va mafkuralarga qarshi o'zlarida immunitetni shakllantiradilar. Ana shundan kelib chiqib ham aytishimiz mumkinki, bakalavr va magistrantlar tayyorlaydigan barcha oliy o'quv yurtlarida «Umumiy pedagogika» fanining o'qitilishi hozirgi paytda, zamon talabi va ehtiyojiga aylandi. Chunki, bizning maqsadimiz

¹ A. Ayubjonov. Iqtisodchi kadrlarni tayyorlashda pedagogika fanining o'imi. //Iqtisodiyot va ta'lim, 2002-yil 3-son, 126-129-betlar.

yoshlarni tarbiyalab voyaga yetkazishgina emas, balki komil insonlarni va zamonaviy yuksak malakali mutaxassis kadrlarni tarbiyalashdir.

Ta'kidlash joizki, zamonaviy kadrlar oldiga qo'yilayotgan eng muhim vazifalardan biri–yuksak malakali mutaxassislar sifatida o'zligini, o'z qobiliyatlari, individualligi, shaxsiy fazilat hamda xislatlarini bilgan holda biznes va boshqaruvda jamoaning mehnatini oqilona tashkil etish va ijtimoiy foydali mehnatning, shuningdek, tadbirkorlikning barcha sohalarida iqtidorli kasb sohibi sifatida faoliyat ko'rsatishdir. Bu o'rinda inson shaxs fe'l-atvori, xarakteri va ruhiyati bilan bog'liq qonuniyatlarni o'rganuvchi «Umumiy pedagogika» va «Umumiy psixologiya» fanlarining o'rni va roli benihoyat kattadir. Chunki shaxs o'z qobiliyati, iqtidori, layoqati, tafakkuri, diqqati, e'tiqodi, xarakteri, temperamenti, muomala va muloqoti xususiyatlarini bilib, uni to'g'ri yo'naltira olsa, o'zi va o'zgalari ruhiyatiga befarq bo'lmaslikka, o'z layoqatini o'stirishning elementar vositalaridan boxabar bo'lishga yordam beradi. Buning uchun har bir shaxs «Umumiy pedagogika» va «Umumiy psixologiya» fanlari asoslaridan xabardor bo'lishi kerak, albatta. Shundagina o'z-o'zini va o'zgalarni anglashi, turli vaziyatlar va guruhlarda muomala qilishi, erkin va mustaqil fikrlash qonuniyatlarini bilishi orqali biznes va boshqaruvda katta muvaffaqiyatlarga erishishi mumkin.

Mualliflar mazkur «Umumiy pedagogika» o'quv qo'llanmasining I kitobi bo'yicha bildirilgan barcha tanqidiy mulohaza va takliflarni minnatdorchilik bilan qabul qiladilar.

I bob. **PEDAGOGIKA TARIXI FANINING UMUMIY ASOSLARI**

1.1. PEDAGOGIKA TA'LIM-TARBIYA HAQIDAGI FAN

Insoniyat tarixiga nazar tashlar ekanmiz, hamma davrlarda har tomonlama barkamol shaxsni tarbiyalash insoniyatning azaliy orzusi bo'lib, ajdodlarimiz ma'rifat, ma'naviyat va madaniyatni qanday qilib yosh avlodga o'rgatish, ularni komillikka yetaklash yo'llari, usullari va qonun-qoidalarini izlaganlar. Darhaqiqat insonning ma'rifiy va ma'naviy komillikka erishishi **tarbiya** deb atalmish ijtimoiy hodisa orqali amalga oshirilgan. Jamiyat rivojlangan sari yetuk, barkamol shaxslarni tarbiyalab yetishtirish ehtiyoji ortib, o'zgarib, yangilanib borgan. Insoniyat jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarida ta'lim-tarbiya muassasalarini yaratish, yosh avlodlarni o'qitish va tarbiyalash sohasidagi tajribalarni nazariy jihatdan anglash, umumlashtirish va hayotga tatbiq qilish jarayonida pedagogika fani shakllandi.

«**Pedagogika**» atamasi yunoncha bo'lib, «**bola yetaklovchi**» degan ma'noni bildiradi. Tarixiy manbalarning ko'rsatishicha, qadimgi Yunonistonda o'z xo'jayining bolalarini sayr qildirgan, maktabga olib boradigan qullarni «**bola yetaklovchi**», ya'ni tarbiyachini «**pedagogos**» deb atashgan. Keyinchalik esa bolalar ta'lim tarbiyasi bilan shug'ullanishga maxsus tayyorlangan o'qimishli donishmandlarni «**pedagog**» deb atay boshlaganlar.

Shuningdek, Yunonistonda bolalarning «**donishmand**»lar bilan suhbatini esa «**maktab**» deb atashgan. Garchi «**maktab**» yunoncha so'z bo'lib, «**bo'sh vaqt, mehnatdan dam olish**» ma'nosini anglatgan bo'lsa-da, hozirda «**maktab**» esa ta'lim-tarbiya muassasasi sifatida xizmat qilmoqda. Pedagogika tarixiga nazar tashlar ekanmiz, hozirgi O'zbekiston hududidan topilgan eng qadimgi asori atiqalar, o'zbek xalq pedagogikasi, zardushtiylik dinining muqaddas kitobi «**Avesto**», turkiy xalqlarning eng qadimgi yozma ma'rifiy yodgorliklari «**Urxun – Enasoy yodgorliklari**» va «**Irq bitiklari**», islom ta'limotining asosiy manbalari Qur'oni Karim va Hadislarda, shuningdek, tasavvuf ta'limotida ilgari surilgan komil inson tarbiyasi va ta'lim-tarbiyaning mazmuniga oid g'oyalar ma'rifiy-pedagogik ahamiyatga ega bo'libgina qolmasdan, balki pedagogikaning fan sifatida shakllanishida, ta'lim va tarbiya

mazmunining boyib borishida hamda komil insonni tarbiyalashda muhim manba ekanligi namoyon bo'ladi.

Sharq qomusiy olimlari va ma'rifatparvar pedagoglari Muso al-Xorazmiy «Al-kitob al-muxtasar fi-hisob al-jabr val-muqobala», Al-Kindiy «Insoniy bilimlar tasnifi», Abu Nasr al-Forobiy «Ixso al-ulum» («Ilmlar tasnifi») va «Fozil odamlar shahri», Abu Ali ibn Sino «Donishnoma», «Tadbiri manzil» va «Aqsom al-ulum aqliyya», Abu Rayhon Beruniy «Minerologiya», «Hindiston», «Saydona», Abu Abdulloh al-Xorazmiy «Mafotih al-ulum» («Ilmlar kaliti»), Ismoil al-Buxoriy «Al-Jome' as-sahih» va «Al-adab al-mufrad», Abu Iso at-Termiziy «Al-Jome' as-sahih», Yusuf Xos Hojib «Qutadg'u bilig», Kaykovus «Qobusnoma», Zamaxshariy «O'g'it va nasihatlarining oltin shodalari», Najmiddin Kubro «Odob qoidalari», So'fi Olloyor «Sabot ul-ujizin» Burxoniddin Zarnudjiy «O'quvchiga ta'lim yo'lida yo'llanma», Ahmad Yugnakiy «Hibat ul-haqoyiq», Amir Temur «Temur tuzuklari», Ulug'bek «Zij» va «Tarixi arba' ulus», Alisher Navoiy «Hamsa» va «Mahjub ul-qulub», Abdurazzoq Samarqandiy «Matlai sa'dayn va majmai bahrayn», Abdurahmon Jomiy «Bahoriston», Sa'diy «Guliston», Davoniy «Axloqi Jaloliy», Husayn Vaiz Koshifiy, «Axloqi Muhsiniy», Bobur «Boburnoma», Abdulg'oziy «Shajarai turk» va «Shajarai tarokima», Munis Xorazmiy «Munis ul-ushshoq» va «Savodi ta'lim», Muhammad Sodiq Qoshg'ariy «Odob as-solihin» («Yaxshi kishilar odobi»), Muhammadrizo Ogahiy «Ta'vizul-oshiqin», Furqat «Ilm xosiyati», «Ko'rgazma» va «Gimnaziya», So'fi «Ustod», «Mudarris» va «Dars», Ahmad Donish «Navodirul vaqoe» («Nodir voqealar»), Saidrasul Saidazizov «Ustodi avval», Ali Askar Kalinin «Muallimi Soniy», Munavvar Qori «Adibi avval», Abdulqodir Shakuri «Rahnamoi savad», Abdulla Avloniy «Adabiyot yoxud milliy she'rlar» («Adabiyotdan xrestomatiya»), «Adibi avval», «Ikkinchi muallim» va «Turkiy guliston yoxud axloq», Mahmudxo'ja Behbudiy «Bolalar uchun kitob», «Islomning qisqacha ta'rifi», «Amaliyoti islom», Sadridin Ayniy «Taxzib us-sibyon» («Bola tarbiyasi»), Abduxoliq Usmon Qori «Tahsil ul-tavjid», «Yengil adabiyoti», Muhammadjon Qori Naimjon «Odobli bola», Rahimov Muhammadjon Mirza «Ta'limiy hisob» («Arifmetika ta'limi»), Saidahmad Siddiqiy «Mir'ati adab» («Odob ko'zgusi»), Abdurauf Fitrat «Rahbari najot» va «Sayyohi hindi bayonoti», H.H.Niyoziy «Qiroat» («Yengil adabiyot», «O'qish kitobi») kabi ma'rifiy-pedagogik asarlarida, G'arbda esa Platon «Davlat», Aristotel «Siyosat», Yan Amos Komenskiy «Buyuk didaktika», Iogann

Genrix Pestolossi «Gertruda o‘z bolalarini qanday qilib o‘qitadi», Iogann Gerbart «Tarbiya maqsadlaridan kelib chiqqan umumiy pedagogika», «Psixologiyani pedagogikaga tatbiq qilish to‘g‘risidagi xatlar», «Pedagogikaga doir leksiya ocherki», Adolf Distverg «Nemis o‘qituvchilarini o‘qitish uchun qo‘llanma», Konstantin Dmitrievich Ushinskiy «Bolalar dunyosi», «Muallimlar uchun qo‘llanma», «Kishi – tarbiya predmeti sifatida» («Pedagogik antropologiyadan tajriba»), Lev Nikolaevich Tolstoy «Alifbe» va «O‘qish kitobi», Anton Semenovich Makarenko «Pedagogik poema», «Ota-onalar kitobi», «Bolalar tarbiyasi to‘g‘risida leksiya», «Ta‘lim-tarbiya tajribasidan ba‘zi xulosalar», Vasilij Aleksandrovich Suxomlinskiy «Pavlish maktabi», «Bolalarga jonim fido» kabi asarlarida va o‘zlarining ijodiy pedagogik faoliyatlarida pedagogikaning bosh masalasi – tarbiya muammosi va ta‘lim mazmuniga turlicha munosabat bildirib, **pedagogika ta‘lim-tarbiya haqidagi fan ekanligini asoslab berdilar.**

Qomusiy olim Abu Nasr Forobiy ta‘lim va tarbiyaga birinchi marta shunday ta‘rif bergan edi: «Ta‘lim, - degan so‘z xalqlar va shaharliklar o‘rtasida nazariy fazilatni birlashtirish, tarbiya esa shu xalqlar o‘rtasidagi tug‘ma fazilat va amaliy kasb-hunar fazilatlarini birlashtirish degan so‘zdir.

Ta‘lim faqat so‘z va o‘rgatish bilangina bo‘ladi. Tarbiya esa, amaliy ish tajriba bilan, ya‘ni shu xalq, shu millatning amaliy malakalardan iborat bo‘lgan ish-harakat, kasb-hunarga berilgan bo‘lishni, o‘rganishidir».¹

Ma‘rifat darg‘asi A.Avloniy «Turkiy guliston yoxud axloq» asarida esa pedagogika fanini aniq va tushunarli qilib ta‘riflaydi: «**Tarbiya pedagogiya», ya‘ni bola tarbiyasining fani demakdur...**

«**Al-hosil, tarbiya bizlar uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir...**»²

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, pedagogika tushunchasini tarixiy taraqqiyotiga quyidagi umumlashgan ta‘rifni bersak bo‘ladi: **pedagogika jamiyatning ta‘lim va tarbiyaga bo‘lgan ehtiyojini qondirishga yo‘naltirilgan ilm-fan va amaliy faoliyat sohasidir.**

Pedagogika tarixi fani predmeti – mustaqil O‘zbekiston Respublikasida ta‘lim-tarbiyaning jahon xalqlari pedagogik-tarixiy taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liq holda, yaxlit rivojlanish jarayoni sifatida o‘rganishdan iboratdir.

¹ Abu Nasr Forobiy. Baxt-saodatga erishuv haqida. Risolalar. –T.: «Fan», 1975, 76-bet.

² Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. –T.: «Ma‘naviyat», 1998. 36-bet.

Pedagogika tarixi fanining maqsadi – qadimgi O‘rta Osiyo hududida, shuningdek, dunyoning boshqa mintaqalarida pedagogik fikrlar taraqqiyotini, buyuk Sharq mutafakkirlari va ma’rifatparvar shoirlari hamda jadidlarning ta’lim-tarbiya nazariyasiga qo‘shgan hissalarini, mustaqillik davrida zamon va makon talabiga javob beruvchi milliy maktab va milliy pedagogikani rivojlantirish hamda ta’lim-tarbiyaning nazariy asoslarini yaratish qonuniyatlarini o‘rganishdan iborat. Zero, boshqa ijtimoiy hodisalar singari ta’lim-tarbiyaning paydo bo‘lishi va rivojlanishi ham ma’lum obyektiv qonuniyatlar asosida sodir bo‘ladi. **Pedagogika tarixi fani vazifalaridan biri** ana shu obyektiv qonuniyatlarni aniqlashdan iborat. Ma’lumki, ijtimoiy fanlarning qonuniyatlari ham obyektiv xarakterga ega. Ular ma’lum joyda, mamlakatda ayrim kishilar tomonidan ochilishi, kashf etilishi mumkin. Lekin bu obyektiv qonuniyatlarning ta’sir doirasi juda keng bo‘ladi, ayrim millat, mamlakat, mintaqa doirasi bilan cheklanmaydi. Bu fan erishgan yutuqlar ham butun insoniyatga foyda keltirishi lozim.

Pedagogika tarixi fanining ilmiy-nazariy, ijtimoiy-amaliy vazifalari quyidagilardan iborat:

– ta’lim-tarbiya qonuniyatlarini umuminsoniy va milliy, ijtimoiy hodisa sifatida, shuningdek, jamiyatning o‘zgaruvchan ehtiyojlari bilan bog‘liq holda o‘rganish;

– ta’lim-tarbiyaning maqsadi, mazmuni shakllarini jamiyatning iqtisodiy rivojlanish darajasi bilan bog‘liq holda yoritish;

– o‘tmishda pedagogika ilmi va ta’lim-tarbiya sohasi orttirilgan ijobiy tajribalarni umumlashtirish va amaliyotga tatbiq etish usullarini ko‘rsatib berish;

– ijtimoiy-pedagogik fikrlar taraqqiyotining har bir bosqichida O‘rta Osiyo hududida va jahonning boshqa mintaqalarida pedagogik fikrlar rivojlanishini va ta’lim-tarbiya holatini tarixan haqqoniy tasvirlash;

– pedagogik-tarixiy bilimlar – bo‘ljak iqtisodchi pedagoglarning milliy, tarixiy, ma’naviy-pedagogik ongini shakllantirishga faol ta’sir etishini nazarda tutish va h.k.

Pedagogika tarixi ham mustaqil fan sifatida o‘ziga xos ilmiy-tadqiqot metodlari va manbalariga egadir. Odatda, pedagogik-tarixiy sohadagi izlanishlarda quyidagi ilmiy tadqiqot metodlari qo‘llaniladi: arxeologik va tarixiy yodgorliklarni, xalq og‘zaki ijodi materiallarini, buyuk mutafakkirlar va ma’rifatparvarlarning ta’limiy-badiiy va pedagogik-tarixiy asarlarini, turli davrlarda yaratilgan qo‘lyozmalar va nashr etilgan asarlarni, vaqtli matbuot materiallarini, o‘quv rejalari,

dasturlari, darslik, o'quv qo'llanmalarini, ta'lim muassasalarini nizomlari va ta'lim muassasalari faoliyatiga doir hujjatlarni, tarbiyachi va tarbiyalanuvchilarning xotirasi va esdaliklarini, davlat va xalqaro tashkilotlarning maorif, madaniyat, ta'lim-tarbiyaga doir statistik ma'lumotlarini, turli mintaqadagi pedagogik jarayonlarni aks ettirgan pedagogik asarlarni o'rganish va h.k. Shuningdek, umumlashtirish uchun sotsiologik, matematik tadqiqot usullaridan ham, pedagogika nazariyasida qo'llaniladigan ilmiy tadqiqot metodlaridan ham foydalanish mumkin.

Pedagogika tarixi fanining manbalariga quyidagilar kiradi:

O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi, «Ta'lim to'g'risida»gi Qo'nun va «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi», «Xalq og'zaki ijodi», «Avesto», «O'rxun-Enasoy bitiklari», Qur'oni Karim, Hadislar, Al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg'oniy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Kaykovus, Sa'diy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Koshifiy, Ulug'bek, Amir Temur va boshqa mutafakkirlarning, shuningdek, ma'rifatparvar shoirlar va jadidlarning pedagogik asarlari, turli davrlarda yaratilgan o'quv rejalari, dasturlari, darsliklar, o'quv qo'llanmalari, arxiv materiallari va ta'lim-tarbiya muassasalari faoliyatiga doir boshqa hujjatlari.

Pedagogika tarixi fanining boshqa fanlar bilan aloqadorligi barcha pedagogik yo'nalishdagi bilimlarni o'z ichiga oladi. Pedagogika tarixi faqat pedagogika nazariyasi va amaliyoti bilangina emas, balki jamiyat tarixi, falsafa, psixologiya va boshqa barcha fanlarni o'qitish metodikalari tarixi bilan ham bog'liqdir. Buni anglash, e'tiborga olish pedagogik hodisalarni u yoki bu jamiyat tarixi bilan uzviy bog'liq holda qarashga imkon beradi va pedagogik-tarixiy hodisalarni soxtalashtirishni bartaraf etadi.

O'zligini anglamagan, o'tmishini, umumbashariy va milliy qadriyatlarini, milliy g'urur, milliy ma'naviyatni bilmagan o'quvchitalaba yoshlarimiz jamiyatda sodir bo'layotgan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy va ma'naviy-ma'rifiy hodisalarning mohiyatini to'liq anglay olmaydi, kelajakni ham ko'z oldiga keltira olmaydi. Bu obyektiv qonuniyat, ayniqsa, yosh avlod tarbiyachilari – bo'lajak pedagoglarga hammadan ko'proq taalluqlidir. Bo'lajak pedagoglar ijtimoiy-gumanitar va ixtisoslik fanlari qatorida pedagogika va psixologiya fanlarini o'qitish metodikasini, ta'lim-tarbiya nazariyasi va amaliyoti bilan bir qatorda pedagogik fikrlar tarixini ham bilishlari talab etiladi.

Ma'lumki, pedagogik-tarixiy hodisalarni o'rganish masalasida **fanda turli xil yondashuvlar** vujudga kelgan. Ayrim olimlar tarbiyani biologik hodisalar qatoriga kiritadi va tarbiya tarixini inson zotining evolutsion rivojlanishi nuqtayi nazaridan talqin etadi. Ba'zilar pedagogika tarixi ta'lim-tarbiya nazariyasi va amaliyotini falsafiy-axloqiy jihatdan bayon etadi. Ba'zi olimlar ta'lim-tarbiya nazariyasini inson madaniyatining tarkibiy qismi sifatida tahlil etsalar, ko'pchilik olimlar pedagogik nazariyalar va amaliyotni ilohiy ta'limotlar asosida tahlil qilganlar. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Yevropada yashagan olimlar tarbiyaga jamiyatni, shaxsni o'zgartirish quroli sifatida qaraganlar.

Moddiy olamni (dunyoni) anglash, ilmiy bilishda tarixiylik tamoyiliga amal qilinadi va **ijtimoiy hodisalar atroflicha, yaxlit hamda rivojlanish jarayonida o'rganiladi**. Bunday yondashuv pedagogik hodisalarning mohiyati va aloqalarini u yoki bu tarixiy davr xususiyatlari bilan bog'liq holda o'rganishga, ta'lim-tarbiya tizimi va ta'lim-tarbiya an'analari bilan, o'tmishda (o'sha davrda) yashagan allomalar va pedagoglarning pedagogik qarashlarini falsafiy ta'limiy-axloqiy g'oyalari bilan bog'liq holda o'rganishga imkon beradi.

Pedagogika tarixi – ta'lim-tarbiyaning tarixiy tajribasini, jahon madaniyatini rivojlanishi (sivilizatsiyasi, ya'ni tamadduni)ni hozirgi zamon bilan, har bir xalq madaniy va pedagogik fikrlari taraqqiyotini butun insoniyatning sivilizatsiyasi (tamadduni) bilan uzviy bog'liq holda o'rganishni taqozo etadi. Pedagogik-tarixiy hodisalar, g'oyalar, nazariyalar, qarashlarni bayon etish mantiqi va xarakteri pedagogika tarixi fanini talabalar tomonidan oson o'zlashtirishiga imkon yaratadi.

Taniqli pedagog olim Malla Ochilovning ta'kidlashicha, O'zbekistonda pedagogika tarixini yaxlit, yagona madaniy, pedagogik tarixiy jarayon sifatida yoritish uchun shartli ravishda quyidagicha beshta davrga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq:

1. Qadimgi zamonlardan arablar istilosigacha (VII asrgacha) bo'lgan davr.
2. VIII asrdan XIX asr o'rtalarigacha – Turkistonni chor Rossiyasi tomonidan bosib olinguncha o'tgan davr.
3. XIX asrning 60-yillaridan XX asr boshlarigacha o'tgan davr.
4. 1917–20-yillardan (oktyabr inqilobidan) 1991-yilgacha o'tgan davr.

5. O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishgan va hozirgi kunda pedagogik-tarixiy rivojlanish davri.¹

1.2. PEDAGOGIK FIKRLAR VA G'OYALAR RIVOJINING TARIXI HAMDA TA'LIM-TARBIYANI ZAMONAVIY KONSEPSIYASI

Tarixga nazar tashlar ekanmiz, pedagogik g'oyalar eramizdan oldingi VI asrda shakllanganligi haqida ma'lumotlar mavjud. Zero, tabiatning oliy mahsuli inson paydo bo'lishi tabiatning hodisalari, jarayonlarini o'rganshi, ulardan yashash uchun oqilona foydalanish asosida insonlar sekin-asta madaniylashuvi, ijtimoiylashuvi asosida pedagogik g'oyalar shakllana va rivojlana boshlagan.

Antik davrlarda ta'lim-tarbiya yoshlarga ota-onalarning yashash uchun tabiat ne'matlaridan foydalanish, uy-ro'zg'or yuritish, o'zaro va tabiatga munosabat axloqi, odobi sifatida shakllana boshlagan bo'lsa, bilimlar hajmi kengaya boshlagach, maxsus tarbiyachilarga ehtiyoj tug'ila boshlagan. Ma'lum qabila, elat, millat miqyosidagi ta'lim-tarbiya qoidalari majmuasi konsepsiyalar alohida kishilar (ya'ni kohinlar yoki oqsoqollar) tomonidan takomillashtirilgan. Shuning uchun ta'lim-tarbiya konsepsiyalari ko'p hollarda ma'lum bir shaxs (muallif)ning nomi bilan bog'lanmaydi.

Antik pedagogikda tabiatga, atrof-muhitga o'zaro insoniy munosabatlar majmuasi bo'lgan donishmandlik pedagogikasi shakllangan. Donishmandlik pedagogikasida yoshlarda donishmandlik, mehnatsevarlik, ma'naviy-axloqiy sifatlar bilan uyg'un rivojlanishi g'oyasi ilgari surilgan. Bu pedagogik g'oyalarning shakllanishi va rivojlanishida zardushtiylik ta'limoti, uning muqaddas kitobi «Avesto» (er.av.VII asr) da va qadimgi Xitoyning Daos maktabi (er. av. III asr) namoyandalari pedagogik tajribalarida aks etgan edi. Eramizdan avvalgi II asrlarga kelib qadimgi Sharq va Hindiston pedagogikasida insonning ma'naviy-axloqiy sifatлари va amaliy kasbiy faolligi bilan bog'liq sog'lom e'tiqod, mehnatsevarlik, sofdillik, saxiylik, insoniylik kabi shaxsning barkamollik g'oyalari ilgari surildi.

Islom ta'limoti, Qur'oni Karim va Hadislarda, shuningdek, tasavvuf ilmida ilgari surilgan zohiriy va botiniy ilmlarning mazmun-mohiyatini, insonning ma'naviy barkamollik sifatlarini to'g'ri anglash ta'lim-tarbiyaning metodologik asoslarini to'g'ri tanlashga yordam beradi.

¹ Ochilov M. Muallim qalb me'mori. – T.: «O'qituvchi» 2001, 364-bet.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, antik falsafa (pedagogika)da ham Demokrit, Platon, Aristotel (Arastu)asarlarida ham zohiriy va botiniy ilmlar uyg'unlikda insonparvarlik g'oyalari ilgari surilgan edi.

Al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Umar Hayyom, Ahmad al-Farg'oniylar asarlarida ilmiy bilish va fan uzviyligi, shuningdek, ta'limda amaliy faoliyat ustuvorligi g'oyalari ilgari surildi. XIII – XIV asarlarda Shayx Najmiddin Kubroning Kubroviya ta'limotiga asos bo'lgan o'nta bosqichlar (*tavba, zuhd, tavakkul, qanoat, uzlat, tavajju, sabr, murokaba, zikr, rizo*)ni, ustozlar tanlagan yo'lning shogirdlar va kamolotidagi dunyoviy ilmlarni bir-biriga uyg'un bog'lashga bo'lgan urinish Hazrati Abduholiq G'ijduvoniylar zikri Xufiya, ya'ni Alloh taolo tomonidan ato qilingan ilm («ilmi laduniy»)¹ni egallash qoidasi va tartibini amaliy tushuntirib bersa, uning sadoqatli shogirdi Bahouddin Naqshbandiy tariqatlarida mehnatsevarlik, o'z qo'l kuchi bilan halol luqma topmoq ko'ngil esa Alloh taolo yodi bilan bo'lmoqqa asoslangan: «Dil ba yoru dast ba kar!», ya'ni «Ko'ngil yor (Alloh) yodi bilan, qo'l esa ish bilan band bo'lsin», degan g'oya butun musulmon olamiga mashhurdir.

Mirzo Ulug'bek ta'lim nazariyasida tadqiqot, kuzatish, umumlashtirish g'oyasini ishlab chiqdi, bu g'oyani amalda tatbiq qilib maktab va madrasalar, rasadxona va kutubxonalar ochdi va dasrliklar yozdi.

Umuman olganda, XV–XVI asrlarda Amir Temur, Alisher Navoiy, Abdurazzoq Samarqandiy, Abdurahmon Jomiy, Jaloliddin Davoniy, Husayn Voiz Koshifiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi mutafakkirlar ma'rifiy va insonparvarlik g'oyalarini ilgari surishdi.

XVII–XVIII asrlarda Abulg'oziy, Nodira, Munis Xorazmiy, Ogahiy, Uvaysiy, Berdaq, So'fi Olloyor asarlarida inson aqlini yuksakka ko'tardi va uning qobiliyatiga ishongan holda ma'rifiy-pedagogik g'oyalar o'z aksini topgan.

XIX–XX asrlarda Dilshod otin, Anvar otin, Ahmad Donish, Furqat, Avaz O'tar o'g'li, Mahmudxo'ja Behbudiy, Hamza, Abdulla Avloniy va boshqalar «usuli jadid» ya'ni «yangi usul» maktablarida ta'lim-tarbiya jarayonida aqliy, jismoniy, estetik, axloqiy va mehnat tarbiyasini uyg'unlikda amalga oshirish g'oyasini ilgari surishdi.

¹ Izoh: Laduniy ilm –Alloh taolo tomonidan ato qilingan ilm uchga bo'linadi: vahiy, ilhom, farosat (tadqiqot). Vahiy payg'ambarlarga, ilhom aviyolarga, farosat orqali bilish esa so'fiylik (Nizomiy nomli) bilan beriladi.

Shunday qilib, o'zbek pedagogikasi tarixi turli davrlardagi g'oyalar, ma'rifiy-pedagogik qarashlar, ta'lim-tarbiya jarayonlari asosida rivojlanish bosqichlarini bosib o'tdi.

O'zbekiston Respublikasida mustaqillik yillarida pedagogika tarixi fani zamonaviy konsepsiyasini yaratish va yanada takomillashtirish borasida muayyan ishlar amalga oshirildi. Jumladan, «Mustaqillik ma'naviyati va tarbiya asoslari» (Safo Ochil); «Pedagogika» (R.Mavlonova, O.To'rayeva, K.Xoliqberdiyev); «Pedagogika tarixi» (K.Hoshimov, S.Nishonova, M.Inomova, R.Hasanov); «Pedagogika tarixi» (O.Hasanboyeva, J.Hasanboyev, H.Hamidov); «O'zbek pedagogika tarixi» (p.f.d. prof. Asqar Zunnunovning umumiy tahrir ostida), «O'zbek pedagogikasi antologiyasi (K.Hoshimov va boshqalar) kabi darslik, o'quv qo'llanmalari, shuningdek, N.Saidahmedov, Sh.Qurbonov va R.Ahliddinovning ilmiy pedagogik monografiyalari va maqolalarida pedagogik texnologiya tarkibiy qismlari, shaxs va milliy modelning uzviyligi, DTSning ijtimoiy mohiyati bilan bog'liq masalalarning yoritib berilishi pedagogika tarixi fanida muhim ahamiyat kasb etdi. Ular O'rta Osiyo xalqlari, jumladan, o'zbek xalqining tarixiy-pedagogik merosini ommalashtirishga, yoshlarda milliy g'ururni va milliy ma'naviyatni o'stirishga, shuningdek, talabalarni jahon pedagogika fani rivojlanish tarixi, qardosh hamdo'stlik davlatlari mutafakkirlarining ta'lim-tarbiya haqidagi qarashlari bilan tanishtirishga xizmat qilmoqda.

Shubhasiz, bu o'quv qo'llanmalari pedagogika tarixi fanini o'rganishda talabalar uchun foydali bo'lib, O'rta Osiyo va Sharq xalqlarining tarixiy-pedagogik merosini hamda Rossiya va Yevropa mamlakatlarida ta'lim-tarbiya va pedagogik fikrlar taraqqiyotini bilib olishga imkon yaratadi. Lekin bu o'quv qo'llanmalari ham mazmuni va qurilishi jihatidan an'anaviy usulda yozilgan.

Ma'lumki, mustaqillik zaminida vujudga kelgan ma'naviy-ma'rifiy va ta'lim sohasidagi yangilanish markazida milliy g'oya, milliy mafkura, kadrlar tayyorlash milliy modeli va milliy tarbiya asosiy o'rinni egallaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov o'zining «**Jamiyatimiz mafkurasi xalqni-xalq, millatni-millat qilishga xizmat etsin**» fundamental asarida g'oya, mafkura, milliy g'oya, milliy mafkura, ma'naviyati atamalarining etimologiyalarini ochib berdi. U milliy g'oya milliy mafkura har kungi hayot sharoitlaridan kelib chiqishi

bilan birga har bir fuqaroning, davlatning, millatning istiqbolidan kelib chiqishini ko'rsatdi.

Ma'lumki, g'oya – insonlarga kuchli ruhiy ta'sir ko'rsatuvchi, ularni harakatga keltiruvchi fikrdir. Fikr esa inson miyasini mahsuli.

Mafkura (*arabcha «mafkura» – nuqtayi nazarlar va e'tiqodlar tizimi va e'tiqodlar tizimi, majmui*) – jamiyatdagi muayyan siyosiy, huquqiy, axloqiy, diniy, badiiy, falsafiy, ilmiy qarashlar, fikrlar va g'oyalar majmuidir.

Milliy mafkura – xalqimizning ma'naviy-ilmiy mentaliteti, g'oyalari asosida amalga oshirilayotgan ishlar, jarayonlardagi tutayotgan yo'li, davlatga, jamiyatga, olamga, o'z-o'ziga, taraqqiyotga munosabatlar tizimidan iboratdir.

Insonning ma'naviy barkamolligi amaliy-kasbiy faolligi bilan uyg'unlashganda shaxsning barkamollik sifatleri tabiiy shakllanadi, rivojlanadi. Aynan ana shu tushunchalarni to'g'ri anglash pedagogika tarixining metodologik asoslarini to'g'ri tanlashga yordam beradi. Pedagogika tarixining metodologik va pedagogik merosimizga hurmat bilan munosabatda bo'lishga o'rgatadi.

Yoshlarimizda bolalikdan boshlab sog'lom e'tiqod va yuksak dunyoqarashini shakllantira olsak, ular ma'naviyati boy, mustaqil fikrli va olijanob shaxslar bo'lib ulg'ayadi. Mafkuraviy dunyoqarash va milliy g'oyalar shunday e'tiqod asosida shakllanadi.

Milliy istiqloq g'oyasini yoshlar ongi va qalbiga singdirish milliy urf-odat va an'analarimizning, oila va mahallalarning, ayniqsa, ta'lim-tarbiya beruvchi muassasalarning o'rni juda salmoqli bo'lib, bu ham pedagogika tarixi fani oldiga ulug'vor vazifalarni qo'yadi. Qanday usullar, vositalar va yo'llar bilan ta'lim-tarbiya jarayonini boshqarish lozimligini pedagogik bilimlar belgilab beradi.

U yoki bu pedagogik konsepsiyalar ta'limotlarni tavsiflaganda pedagogik fikr rivojlanishini kishilik jamiyatining taraqqiyoti tarixi bilan uzviy aloqada bayon etish lozim. Xuddi shu bois ham, pedagogik fikrlar va g'oyalar rivojining tarixi hamda ta'lim-tarbiyani hozirgi zamon ta'lim-tarbiya konsepsiyasi asosida ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlardan ko'zlangan maqsad ta'lim-tarbiya jarayonida barkamol insonni shakllantirishning natijasi, mahsulasi orqali mustaqil fikrlovchi, ijodiy izlanuvchan, kuchli irodali, ishchan, g'oyaviy e'tiqodli, ma'naviyati yuksak, pok vijdonli shaxsni kamol toptirishdan iboratdir.

Prezidentimiz I.A.Karimovning: «Aql-zakovatli, yuksak ma'naviyatli kishilarni tarbiyalay olsakgina, oldimizga qo'yan

maqsadlarga erisha olamiz, yurtimizda farovonlik va taraqqiyot qaror topadi»¹, - degan fikri zamonaviy ta'lim konsepsiyalari asosida ta'lim-tarbiya jarayonini yuksaltirish, milliy g'oyani ro'yobga chiqaradigan barkamol avlodni voyaga yetkazish davlatimizning eng muhim vazifalaridan biri ekanligini ko'rsatadi.

Hozirgi zamon pedagogik fikrlar va ta'lim-tarbiya konsepsiyasi haqida so'z yuritadigan bo'lsak, u yuksak umuminsoniy qadriyatlar asosida taraqqiy topib bormoqda, bu «Ta'lim to'g'risida»gi Qonunda va «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»da (1997-yil 29-avgust ko'rsatib berilgan).

O'zbekiston Respublikasida «Ta'lim to'g'risida»gi Qonunning qabul qilinishiga bir qator omillar sabab bo'ldi: birinchidan, biz yashayotgan muhitda, ya'ni mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan so'ng ijtimoiy tuzumda o'zgarish bo'lsa, ikkinchidan, ijtimoiy ishlab chiqarish va mulkka bo'lgan munosabat o'zgardi, uchinchidan, eski mafkuraviy qarashlar yangi sharoitga javob bermay qo'ydi, to'rtinchidan, ta'lim muassasalarida olib borilayotgan tadbirlar jahon andozalariga mos ravishda tashkil qilishni, talabalarga milliy va umuminsoniy qadriyatlarga his-tuyg'ularini singdirib, ularni har tomonlama barkamol, chuqur bilimga ega mutaxassis etib tayyorlashni taqozo etdi.

Ma'lumki. «Ta'lim to'g'risida»gi qonun 5 ta bo'lim, 34 moddadan iborat. Ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy tamoyillarida: ta'lim O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy taraqqiyoti sohasida ustuvor deb e'lon qilinadi, demak, ta'lim-tarbiya ishlari davlat siyosatining asosiy prinsiplaridan biridir.

Ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy tamoyillari:

- ta'lim va tarbiyaning insonparvar, demokratik xarakterda ekanligi;
- ta'limning uzluksizligi va izchilligi;
- umumiy o'rta, shuningdek, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining majburiyligi;
- o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining yo'nalishini tanlashning ixtiyoriyligi;
- ta'lim tizimining dunyoviy xarakterda ekanligi;
- davlat ta'lim standartlari doirasida ta'lim olishning hamma uchun ochiqligi;
- ta'lim dasturlarini tanlashga yagona va tabaqalashtirilgan yondashuvi;

¹ I.A.Karimov. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni-xalq, millatni-millat qilishga xizmat etsin. -T.: «Sharq», 1998, 5-bet.

- bilimli bo‘lish va iste’dodni rag‘batlantirish;
- ta’lim tizimida davlat va jamoat boshqaruvini uyg‘unlashtirish.

Ta’lim-tarbiya sohasida amalga oshirilayotgan islohotlardan ko‘zlangan maqsad barkamol avlodni tarbiyalab voyaga yetkazishdir.

«Eng avvalo. bizning ta’lim tizimiga bo‘lgan munosabatimizni ham tubdan o‘zgartirish kerak. Ta’lim islohoti bizni demokratik o‘zgarishlar, yangi jamiyat barpo etish yo‘lidan dadil yetaklovchi, barchamizni harakatlantiruvchi ichki kuch bo‘lmog‘i zarur. Har birimizga besh barmoqdek, eskicha aytganda, to‘qqiz puldek ayon bo‘lsinkim, ta’lim-tarbiya tizimini o‘zgartirmasdan turib, odamlar ongini, demakki, ularning turmush tarzini ham o‘zgartirish mumkin emas»¹.

«Ta’lim to‘g‘risida»gi qonun maqsadi fuqarolarga ta’lim-tarbiya berish, kasb-hunar o‘rgatishning huquqiy asoslarini belgilash hamda har kimning bilim olish mumkinligi kabi konstitutsiyaviy huquqini ta’minlashdan iboratdir.

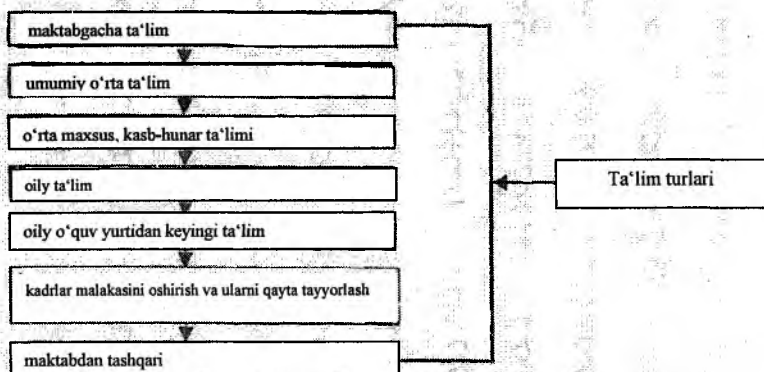
Qonunning 1-bo‘limi «Umumiy qoidalar» deb nomlanadi. Unda ta’lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy prinsiplari, bilim olish, pedagogik faoliyat bilan shug‘ullanish huquqlari, ta’lim muassasasining huquqiy maqomi, DTS, ta’lim berish tili kabi masalalar o‘z ifodasini topgan.

«Ta’lim to‘g‘risida»gi qonunning 2-bo‘limida ta’lim tizimi va turlari mohiyati yoritilgan.

Respublikamizdagi ta’lim tizimi: Davlat ta’lim standartlariga muvofiq ta’lim dasturlarini amalga oshiruvchi davlat va nodavlat ta’lim muassasalarini: ta’lim tizimini rivojlanishini ta’minlash uchun zarur bo‘lgan tadqiqot ishlarini bajaruvchi ilmiy-pedagogik muassasalarni, ta’lim sohasidagi davlat boshqaruv organlari, shuningdek, ularga qarashli korxonalar, muassasa va tashkilotlarni qamrab oladi.

Mazkur qonunning 10-moddasida ta’lim quyidagi turlarda amalga oshirilishi ko‘rsatiladi (1-shakl):

¹ I.A.Karimov. Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: «Sharq», 1998, 9-bet.

1-shakl. Ta'lim turlari.

Qonunning 2-bo'lim, 11-17-moddalarida har bir ta'lim turining mohiyati qisqacha yoritib beriladi. Unda ta'kidlanganidek, maktabgacha ta'lim bola shaxsini sog'lom va yetuk, maktabda o'qishga tayyorlangan tarzda shakllantirish maqsadini ko'zlaydi. Maktabgacha ta'lim bola oltiyetti yoshga yetgunicha davlat va nodavlat maktabgacha tarbiya bolalar muassasalarida hamda oilalarda amalga oshiriladi.

Umumiy o'рта ta'lim majburiy bo'lib, u quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi: boshlang'ich ta'lim (I-IV sinflar); umumiy o'рта ta'lim (I-IX sinflar). Umumiy o'рта ta'lim o'quvchilarning fanlar asoslari bo'yicha muntazam bilim olishlarini, ularda bilim o'zlashtirish ehtiyojini, asosiy o'quv-ilmiy va umummadaniy bilimlarni, milliy va umumbashariy qadriyatlarga asoslangan ma'naviy-axloqiy fazilatlarini, mehnat ko'nikmalarini, ijodiy fikrlash va atrof-muhitga ongli munosabatda bo'lishni va kasb tanlashni shakllantiradi. «Umumiy o'рта ta'lim tugallanganidan keyin ta'lim fanlari va ular bo'yicha olingan baholar ko'rsatilgan holda davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi attestat beriladi»¹.

Qonunda o'рта maxsus, kasb-hunar ta'lim olish maqsadida har kim umumiy o'рта ta'lim asosida akademik litseyda yoki kasb-hunar kollejida o'qishning yo'nalishini ixtiyoriy ravishda tanlash huquqiga ega ekanligi ta'kidlanadi: «Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari egallangan kasb-hunar bo'yicha ishlash huquqini beradigan hamda

¹ I.A.Karimov. Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: «Sharq», 1998, 47-bet.

bunday ish yoki ta'limni navbatdagi bosqichda davom ettirish uchun asos bo'ladigan o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi beradi»¹.

Akademik litseylarda o'quvchilar o'zlari tanlab olgan ta'lim yo'nalishi bo'yicha bilim saviyalarini oshirish hamda fanni chuqur o'rganishga qaratilgan maxsus kasb-hunar ko'nikmalarini o'zlarida shakllantirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu ko'nikmalarni o'qishni muayyan oliy ta'lim muassasalarida davom ettirish yoki mehnat faoliyatida ro'yobga chiqarishlari mumkin. Kasb-hunar kolleji tegishli davlat ta'lim standartlari doirasida o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi beradi; o'quvchilarning kasb-hunarga moyilligi, bilim va ko'nikmalarini chuqur rivojlantirish, tanlab olingan kasb-hunar bo'yicha bir yoki bir necha ixtisosni egallash imkonini beradi».

Oliy ta'lim yuqori malakali mutaxassis tayyorlaydi, ikki bosqichda: bakalavriat va magistraturada amalga oshadi.

Qonunning **uchinchi** bo'limi ta'lim jarayoni qatnashchilarini ijtimoiy himoya qilishga bag'ishlangan bo'lib, unda ta'lim oluvchilarni va ta'lim muassasasi xodimlarini ijtimoiy himoya qilish, yetim hamda jismoniy va ruhiy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitish masalalari qonuniy ifodasini topgan.

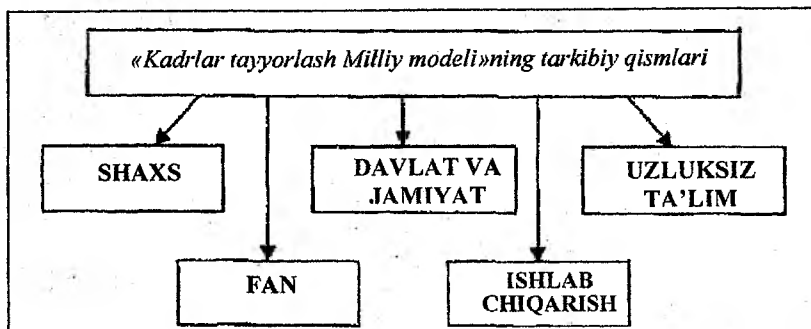
To'rtinchi bo'limida ta'lim tizimini boshqarishdagi Vazirlar Mahkamasining, Ta'limni boshqarish bo'yicha vakolatli davlat organlarining va mahalliy davlat hokimiyati organlarining vakolatlari ko'rsatilgan bo'lsa, **beshinch**i bo'limda yakuniy qoidalar ifodalab berilgan.

«Kadrlar tayyorlash milliy modeli»ning mohiyati 1997-yilning 29-avgustida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining IX sessiyasida qabul qilingan «Ta'lim to'g'risidagi» Qonun va «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»da o'z ifodasini topdi. Ularda ta'lim-tarbiya va kadrlar tayyorlash tizimini isloh qilishga oid asosiy yo'l-yo'riqlar ko'rsatib berildi.

Ma'lumki, «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» besh bo'limdan iborat bo'lib, unda kadrlar tayyorlash tizimini isloh qilish omillari, dasturning maqsadi, vazifalari va uni ro'yobga chiqarish bosqichlari, kadrlar tayyorlash tizimini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari, dasturni ro'yobga chiqarishga oid chora-tadbirlar belgilab berilgan. Dasturning **3-bo'lim**ida kadrlar tayyorlashning milliy modeli mohiyati

¹ I.A.Karimov. Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: «Sharq», 1998, 23-bet.

yoritilgan. Kadrlar tayyorlash milliy modelining asosiy tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

2-shakl. «Kadrlar tayyorlash milliy modeli»ning tarkibiy qismlari.

«Shaxs» – kadrlar tayyorlash tizimining bosh subyekti va obyekt, ta'lim sohasidagi xizmatlarning iste'molchisi va ularni amalga oshiruvchi»¹ Kadrlar tayyorlash sohasidagi davlat siyosati insonni intellektual va ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash bilan uzviy bog'liq bo'lgan uzluksiz ta'lim tizimi orqali har tomonlama barkamol shaxs-fuqaroni shakllantirishni nazarda tutadi. Shu tarzda fuqaroning eng asosiy konstitutsiyaviy huquqlaridan biri bilim olish, ijodiy qobiliyatni namoyon etish, intellektual jihatdan rivojlanish, kasbi bo'yicha mehnat qilish huquqi ro'yobga chiqariladi.

Ta'lim xizmatlarining iste'molchisi sifatida shaxsga davlat tomonidan ta'lim olish va kasb-hunar tayyorgarligi ko'rish kafolatlanadi. Ta'lim jarayonida shaxs davlat ta'lim standartlarida ifoda etilgan talablarni bajarishi shart. Ta'lim xizmatlarining amalga oshiruvchi sifatida shaxs munosib darajada malaka darajasini olgach, bilim va tajribalarni ta'lim jarayonida yosh avlodga o'rgatish, moddiy ishlab chiqarish, ilm-fan, madaniyat va maishiy xizmat sohalarida faoliyat ko'rsatish bilan shug'ullanadi.

Har bir inson faqat ta'lim, ijtimoiy tarbiya va ma'naviy kamolot, kasb-hunar o'rganish tizimi vositasidagina shaxs bo'lib shakllanadi.

Natijada shaxsning ijtimoiy kamol topishi – uning jamiyat uchun foydali funksiyalarni bajarishi, o'z vazifa va burchlarini puxta hamda ijodiy anglab, boshqalar bilan teng, mustaqil munosabatlarga kirishuvi yuz beradi.

Kadrlar tayyorlash tizimida shaxsning o'рни va roli, huquq va majburiyatlari konstitutsiyaviy mustahkamlanib, qonuniy himoyaga olingan va tegishli hujjatlarda batartib bayon etilgan.

«**Davlat va jamiyat**» – *ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimining faoliyatini tartibga solish va nazorat qilishni amalga oshiruvchi kadrlar tayyorlash va ularni qabul qilib olishning kafilligi bo'lib, yuqori malakali raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlash bo'yicha ta'lim muassasalarining faoliyatini uyg'unlashtiradi*².

Davlat va jamiyat quyidagilarni, chunonchi:

– fuqarolarning ilm olish huquqini, ularning kasb tanlash va malaka oshirish imkoniyatlarini;

– akademik litsey yoki kasb-hunar kollejlari o'qib-o'rganish yo'nalishini tanlash huquqini beruvchi majburiy umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ma'lumoti olishni;

– davlat grantlari bazasida yoki pullik-bitim asosida oliy va undan yuqori darajalarda ma'lumot olish huquqini;

– davlat ta'lim muassasalarining moliyaviy ta'minotini;

– o'quvchilarning o'qish, yashash va dam olish sharoitlarini ta'minlash masalalarini hal etish yuzasidan jamoatchilik boshqaruvini rivojlantirishni;

– ta'lim jarayoni qatnashchilarini ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni;

– ta'lim muassasalarining pedagog xodimlari, ota-onalarning bolalar tarbiyasi, hayotini himoya qilish uchun mas'uliyatlarini oshirish yuzasidan me'yoriy-huquqiy hujjatlarning amal qilish faolligini kafolatlaydi.

Shunday qilib, shaxs uchun sifatli kasb-hunar tayyorgarligi, ijtimoiy rag'bat va himoya, favqulodda holatlarda yordam olish davlat tomonidan kafolatlanadi.

«**Uzluksiz ta'lim**» – *malakali raqobatbardosh kadrlar tayyorlashning asosi bo'lib, ta'limning barcha turlarini: maktabgacha ta'lim, umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi, oliy ta'lim, oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim, kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash, maktabdan tashqari ta'limni, TSni, kadrlar tayyorlash tizimi tuzilmasi va uning faoliyat ko'rsatish muhitini o'z ichiga oladi*³.

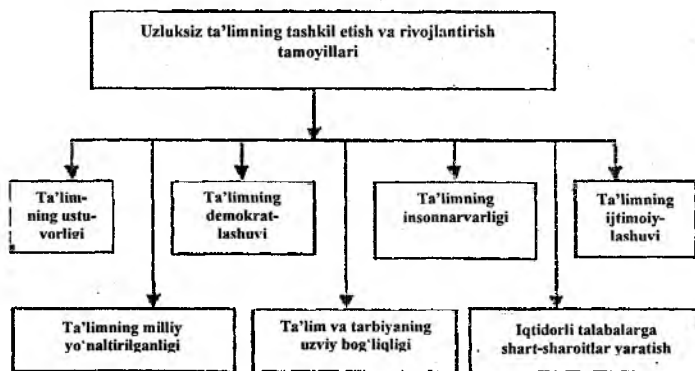
Uzluksiz ta'lim tizimi inson va jamiyatning turli xil ta'limiy ehtiyojlarini qondirishi, bilimlarning qadr-qimmatini va mavqegini ko'tarish uchun keng imkoniyatlar yaratib berishi, shuningdek, iqtiso-

² I.A.Karimov. Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T., «Sharq», 1998, 41-bet.

³ I.A.Karimov. Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T., «Sharq», 1998, 43-bet.

diyotning o‘zgaruvchan ehtiyojlari sharoitida umumta’limiy, umummadaniy, kasbiy va ilmiy asosda mutaxassislar tayyorlash yo‘li bilan fundamental bilimlar berib, shaxsni ijtimoiy himoya qilishni ta’minlashi kerak (3-shakl).

Uzluksiz ta’limni isloh qilish yo‘nalishlari sifatida ta’lim tizimining kadrlar salohiyatini tubdan yaxshilash, davlat va nodavlat ta’lim muassasalarining har xil turlarini rivojlantirish, majburiy umumiy o‘rta ta’limdan o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limiga o‘tilishini ta’minlash, ta’limni boshqarish tizimini takomillashtirish, ta’lim jarayoni va kadrlar tayyorlash sifatiga xolis baho berish tizimini yaratish, ta’lim va ilm-fan bilan bog‘liq chet el hamda xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikni kengaytirish kabilar belgilandi.

3-shakl. Uzluksiz ta’limni tashkil etish va rivojlantirish tamoyillari.

«**Fan**» – yuqori malakali mutaxassislar tayyorlovchi va ulardan foydalanuvchi, ilg‘or pedagogik va axborot texnologiyalarini ishlab chiquvchi¹. Fan-ta’lim mazmunini tubdan yangilashda, ta’lim standartlari, ta’lim dasturlari, o‘quv darsliklari va qo‘llanmalari tayyorlashda, ilmiy-metodik ta’minotni amalga oshirishda bevosita ishtirok etadi. Qolaversa, fan kadrlar tayyorlashda buyurtmachi sifatida ilmiy izlanishlarni bevosita o‘quv jarayoni bilan mutanosiblashtirishga erishadi.

«**Ishlab chiqarish**» – kadrlarga bo‘lgan ehtiyojni, shuningdek, ularning tayyorgarlik sifati va saviyasiga nisbatan qo‘yiladigan talablarni belgilovchi asosiy buyurtmachi, kadrlar tayyorlash tizimini moliya va moddiy-texnika jihatidan ta’minlash jarayonining qatnashchisi².

¹ I.A.Karimov. Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: «Sharq», 1998, 42-bet.

² O‘sha joyda, 42-bet.

Ishlab chiqarish kadrlar tayyorlash tizimida buyurtmachi va iste'molchi funksiyalarini bajarib, kerakli yuksak darajalarda va tegishli sohalar uchun kadrlar tayyorlash, qayta tayyorlash va malaka oshirish jarayonida faol ishtirok etadi.

Ishlab chiqarishning ehtiyojlari kadrlar tayyorlashga bo'lgan ijtimoiy buyurtmani shakllantiradi, kasb-hunarga tayyorlashning maqsadi, vazifasi va mazmunini aniqlaydi, malakaviy talablarni ilgari suradi, zamonaviy texnologiyalar va o'qitish shakllarini tanlab olish shartlarini belgilaydi. Ishlab chiqarish pirovard natijada kadrlarning sifati va raqobatbardoshligiga baho beradi.

Davlat va jamiyat uzluksiz ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimi barcha uchun ochiq bo'lishini va hayot o'zgarishlariga moslanuvchanligini ta'minlaydi. Kadrlar tayyorlash sohasida jahon ilg'or tajribasini hisobga olish uzluksiz ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimining barcha jihatlariga daxldor bo'lib, uning rivojlanishi omillaridan biridir.

Jamiyat taraqqiyotining har bir bosqichida ustoz, muallim, o'qituvchi zimmasiga eng muhim vazifa – jamiyat kelajagi bo'lgan yoshlarni tarbiyalash, ilm berish vazifasi yuklatilgan. Hatto ibtidoiy jamoa tuzumidayoq yoshlarni tarbiyalash muassasalari tashkil etilib, ularda tajribali, hayotni ko'rgan oqsoqollar bolalarni tarbiyalaganlar. O'qituvchilik kasbini paydo bo'lishi tarbiyaning kelib chiqishi bilan bog'liqdir.

Ibtidoiy jamoa tizimida kishilarning mehnat faoliyati va bunda tarkib topgan ijtimoiy munosabatlar tarbiyaning vujudga kelishi uchun asosiy shart bo'ldi. Inson mehnat qurollari tayyorlay boshlagan davrdan boshlab kishilik jamiyati paydo bo'ldi. Eng oddiy mehnat qurollarini qo'llash va ularni ongli ravishda tayyorlashning tobora kengayib va murakkablashib borishi yosh avlodga mehnat bilimlarini, ko'nikma va tajribalarini berish zaruratini tug'dirdi.

Dastlab bu hol mehnat faoliyati jarayonida va butun ijtimoiy hayot qo'ynida ro'y berar edi. Keyinchalik tarbiya inson faoliyati va ongining alohida sohasiga aylandi.

Yangi tug'ilgan bolani jamoadagi keksalar, oqsoqollar tarbiyaladilar. Matriarxat taraqqiyotining oxirlarida bolalarni tarbiyalash uchun yoshlar uylari paydo bo'lib, ularda urug' oqsoqollari bolalarga tarbiya berganlar. Quldorlik davrida esa quldorlarning bolalari uchun maxsus maktablar tashkil etilgan. Qadimgi Yunonistonda bolalarga bilim beradigan kishini «didaskal» («o'qitaman», «o'rgataman» so'zidan olingan) deb ataganlar. Bolalarni maktabga tarbiyachilardan biri boshlab

borgan yoki sayrlarga olib chiqqan, bunday tarbiyachi «pedagog» («*raupe*» – bola, «*adoyeup*» – yetaklamoq soʻzidan olingan) deb atalgan. Bu tushunchalar hozirda ham oʻqituvchiga nisbatan ishlatiladi, lekin uning mohiyati boshqacha ahamiyat kasb etadi.

Har bir jamiyatda ham pedagog, oʻqituvchi, tarbiyachilarga yoshlar murabbiysi sifatida katta hurmat bilan qarab kelingan. Ayniqsa, bizning mustaqil yurtimizda oʻqituvchiga hurmat-eʼtibor va unga qoʻyilgan masʼuliyat ham nihoyatda oshib bormoqda. Bu oʻrinda respublikamizda 1 oktyabrni «**Ustoz va murabbiylar kuni**» deb eʼlon qilinganligini taʼkidlab oʻtish joiz.

Maʼlumki, «**shaxs va davr**» yoki «**davr va shaxs**» munosabati muammolari tahlilida uchta holat boʻlishi mumkin:

Birinchidan, shunday shaxslar bor – ular davr bilan hamnafas, oʻzi yashagan zamonning yalovbardori sifatida namoyon boʻladi.

Ikkinchi toifa shaxslar oʻz davrining ruhi, maqsad va vazifalarini anglay olmaydi, yaʼni zamondan orqada qoladi.

Uchinchi toifa insonlar yetakchilar sanalib, ular voqelikdan oʻzib ketadi, ayni paytda oʻz davrining ruhini chuqur his etadi va anglaydi. Bunday shaxs hayotiy qarashlari, gʻoyasi va faoliyat yoʻnalishida kelajakni koʻra oladi.

Oʻqituvchi shunday yetakchilik xususiyatiga ega boʻlgan, maʼnaviyati yuksak shaxs boʻlishi va shunday shaxsni tarbiyalashi lozim. Shaxsning maʼnaviy olami yuqori boʻlsa, tabiiy ravishda bu uning amaliy faoliyatida ham oʻz ifodasini topadi, uning gʻoyalari jamiyatga singadi.

Abu Ali ibn Sinoning fikricha: «Oʻqituvchi matonatli sof vijdonli, rostgoʻy, bolani tarbiyalash yoʻllarini, axloq qoidalarini yaxshi biladigan odam boʻlmogʻi lozim. Muallim oʻquvchining butun ichki va tashqi dunyosini oʻrganib, uning aql qatlamlariga kirmogʻi lozim».

«Oʻqituvchi – deydi al-Forobiy, – oʻz or-nomusini qadrlashi, adolatli boʻlmogʻi lozim. Ana shundagina u insonlikning yuksak darajasiga ega boʻladi va baxt choʻqqisiga erishadi», deb taʼkidlaydi.

Yusuf Xos Hojib «Aʼzolar kasalligi bilan yuzlarcha, minglarcha odamlar halok boʻlsalar, nodonlik, bilimsizlik tufayli oʻn ming va yuz minglarcha odamlar halok boʻladilar», – deb taʼkidlashi bejiz emas.

Ulugʻ mutafakkir Alisher Navoiy ham oʻqituvchining yoshlarga taʼsir oʻtkazish mehnatini xolisona baholab: «Agar shogird nodonlikka erishsa ham unga (muallimga) qulluq qilsa arziydi», «Haq yoʻlida kim senga bir harf oʻrgatmish ranj ila», – deydi.

Nasriddin Tusiy o'zining «O'qituvchilarni tarbiyalash to'g'risidagi» nomli asarida: «O'qituvchi nutqi hech qachon va hech qayerda zaharxandali, qo'pol yoki qattiq bo'lishi mumkin emas. Dars paytida o'qituvchining o'zini tuta olmasligi ishni buzishi mumkin», – deydi.

Mamlakakimizda «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»ni hayotga tatbiq etish jarayonida o'qituvchining yosh avlodga ta'lim va tarbiya berishda jamiyat oldidagi javobgarligi yanada ortib boraveradi.

Zamonaviy o'qituvchi ijtimoiy pedagog-psixolog bo'lishi lozim. Shuning uchun ham u yoshlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni yo'lga sola olishi, jamoada ijtimoiy-psixologik mexanizmlardan foydalanishni bilishi zarurdir.

Jamiyatning o'qituvchilik kasbiga qo'yadigan asosiy talabari quyidagilardan iboratdir:

- shaxsni ma'naviy va ma'rifiy tomondan tarbiyalashning, milliy uyg'onish mafkurasining hamda umuminsoniy boyliklarning mohiyatini bilishi, yoshlarni mustaqillik g'oyalarga sodiqlik ruhida tarbiyalashni bilishi, o'z vatani tabiatiga va oilasiga bo'lgan muhabbati;

- keng bilim saviyasiga ega bo'lishi, turli bilimlardan xabardor bo'lishi;

- yoshlar pedagogikasi, psixologiyasi, ijtimoiy psixologiya va pedagogika, yoshlar fiziologiyasi hamda maktab gigienasidan chuqur bilimlarga ega bo'lishi;

- o'zi dars beradigan fan bo'yicha mustahkam bilimga ega bo'lib, o'z kasbi sohasida jahon fanida erishilgan yangi yutuqlardan xabardor bo'lishi;

- ta'lim va tarbiya metodikasini egallashi;

- yoshlarni bilishi, ularning ichki dunyosini tushuna olishi, empatiya, his-tuyg'ulariga ega bo'lishi;

- pedagogik texnikani (mantiq, nutq, ta'limning ifodali vositalari) va pedagogik takt (nazokat)ga ega bo'lishi;

- o'qituvchining o'z bilim va pedagogik maqoratini doimiy ravishda oshirib borishi va h.k.

Har bir o'qituvchi ana shu talablarga eng yuqori darajada mos keladigan bo'lishiga intilishi kerak.

O'qituvchiga jamiyat tomonidan qo'yiladigan talablar, turli xildagi ijtimoiy kuzatishlar, pedagogning individualligi, uning shu tariqa talablarga javob berishga subyektiv tayyorligi muayyan o'qituvchining pedagogik faoliyatga naqadar tayyorligidan dalolat beradi.

Shunday qilib, «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» asosidagi ta'lim-tarbiyani zamonaviy konsepsiyasidan maqsadlar juda ko'p. Birinchidan, bu maqsad va vazifalarning to'la amalga oshishi mamlakatimizdagi ijtimoiy-siyosiy muhitning o'zgarishiga olib keladi, jamiyatda barkamol insonlar vujudga keladi.

Ikkinchidan, Yurtboshimiz ta'kidlaganidek: **«Ta'limning yangi modeli ishga tushgach, insonning hayotdan o'z o'rnini topish jarayoni tezlashadi. Ta'limning yangi modeli jamiyatda mustaqil fikrlovchi erkin shaxsning shakllanishiga olib keladi... Ta'limning yangi modeli jamiyatimizning potensial kuchlarini ro'yobga chiqarishda juda katta ahamiyat kasb etadi»¹.**

Xuddi shunday jamiyatimizning «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» dan ko'zlagan ta'lim-tarbiyani zamonaviy konsepsiyasida ilgari surilgan masalalarga, ta'lim-tarbiya tizimidagi ishlar samarasiga va avvalo, o'qituvchiga ham bog'liqdir. O'z davrining ruhini chuqur anglagan, kelajakni ko'ra bilgan shaxslarni tarbiyalash o'qituvchi tarbiyachilarning bosh vazifasidir. O'qituvchi va o'quvchi-talaba munosabatidagi majburiy itoatkorlik o'rnini olgan intizom egallashiga erishmog'imiz darkor. O'qituvchining bosh vazifasi: o'quvchi-talabalarda mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilishdan iborat. Ularda mustaqil tafakkur qirralarini shakllantirish va rivojlantirish eng muhim ta'lim-tarbiyaviy ish bo'lib hisoblanadi.

«Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» ni amalga oshirish bosqichlari. O'zbekistonning «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» 1997-yilning 29-avgustida qabul qilingan bo'lib, u besh bo'limdan tashkil topgan. Dasturning ikkinchi bo'limida dasturning maqsad va vazifalari bilan birga uni ro'yobga chiqarish bosqichlari ham ko'rsatib berilgan. Dasturning maqsad va vazifalarini ketma-ket uch bosqichda amalga oshirish ko'zda tutilgan.

Birinci bosqich 1997–2001-yillarni o'z ichiga qamrab olgan bo'lib, unda mavjud kadrlar tayyorlash tizimining ijobiy salohiyatini saqlab qolish asosida ushbu tizimni isloh qilish va rivojlantirish uchun huquqiy, kadrlar jihatidan, ilmiy-uslubiy, moliyaviy-moddiy shart-sharoitlar yaratish ko'zda tutilgan edi. Bu bosqichda «Ta'lim to'g'risida» gi qonuni asosida ta'lim tizimi va mazmuni qayta ko'rildi, umumiy o'rta va oliy ta'lim uchun DTSlar yaratildi, ta'lim jarayoni didaktik va axborot ta'limotining yangi avlodini ishlab chiqish va joriy

¹ I.A.Karimov. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni-xalq, millatni-millat qilishga xizmat etsin. –T.: «Sharq», 1998, 3–6-betlar.

etish boshlandi, o'рта maxsus ta'lim uchun zarur moddiy-texnika, o'quv-uslubiy va kadrlar bazasi tayyorlandi, ta'lim muassasalari faoliyatiga baho berishning reyting tizimi joriy etila boshlandi.

Ikkinchi bosqich 2001–2005-yillarni o'z ichiga qamrab olgan edi, unda Milliy dasturni to'liq ro'yobga chiqarish, mehnat bozorini rivojlantirish va real ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarni hisobga olgan holda unga aniqliklar kiritish nazarda tutilgan edi. **Bu bosqich «sifat bosqichi»** deb nomlanib, quyidagi vazifalarni amalga oshirish muhim deb belgilangan edi:

– majburiy umumiy o'рта va o'рта maxsus, kasb-hunar ta'limiga, shuningdek, o'quvchi-talabalarning qobiliyatlari va imkoniyatlariga qarab, tabaqalashtirilgan ta'limga o'tishni to'liq amalga oshirish;

– ta'lim muassasalarini maxsus tayyorlangan malakali pedagog kadrlar bilan to'ldirish, ularning faoliyatida raqobatga asoslangan muhitni vujudga keltirish;

– ta'lim muassasalarining moddiy-texnika va axborot bazasini mustahkamlashni davom ettirish, o'quv-tarbiya jarayonini yuqori sifatli o'quv adabiyotlari va zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan ta'minlash, uzluksiz ta'lim tizimini axborotlashtirishni amalga oshirish.

Bu bosqichda ta'lim xizmati ko'rsatish bozorini shakllantirish mexanizmlari to'liq ishga solinishi lozimligi bilan belgilandi. Ikkinchi sifat bosqichida belgilangan vazifalar imkoniyat darajasida bajarilib, hayotga tatbiq etib kelindi.

Uchinchi bosqich – 2005 va undan keyingi yillarni o'z ichiga qamrab olgan bo'lib, unda to'plangan tajribani tahlil etish va umumlashtirish asosida, mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish istiqbollarga muvofiq kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va yanada rivojlantirish ko'zda tutilgan.

Bunda ta'lim muassasalarining resurs, kadrlar va axborot bazalari yanada mustahkamlanishini, o'quv-tarbiya jarayoni yangi o'quv-uslubiy majmualar, ilg'or pedagogik texnologiyalar bilan to'liq ta'minlanishi, milliy (elita) oliy ta'lim muassasalari qaror topishi ko'zda tutilgan.

Jamiyatimiz talab etayotgandek har tomonlama yetuk, komil insonni tarbiyalab yetishtirishda o'qituvchining o'rni beqiyosdir. Shu bois ham Yurtboshimiz o'zining qator nutqlari va fundamental asarlarida ta'lim-tarbiya masalalariga to'xtalganda, o'qituvchining fidokorona mehnatini ham e'tibordan chetda qoldirmaydi. «**Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori**» nomli asarida jamiyatimizda ta'lim berish

tizimi, yangilanish jarayoni talablari bilan yaqindan bog'lanmaganligi sabablaridan biri – o'qituvchiga borib taqalishini alohida ta'kidlaydi: *«Tarbiyachilarning o'ziga zamonaviy ta'lim berish ularning ma'lumotini, malakasini oshirish kabi paysalga solib bo'lmaydigan dolzarb masalaga duch kelmoqda.*

Mening fikrimcha, ta'lim-tarbiya tizimini o'zgartirishdagi asosiy muammo ham mana shu yerda. O'qituvchi bolalarimizga zamonaviy bilim bersin, deb talab qilamiz, ammo, zamonaviy bilim berish uchun, avvalo, murabbiyning o'zi ana shunday bilimga ega bo'lishi kerak»¹.

Bundan ko'rinib turibdiki, o'qituvchining o'zi avvalambor, zamonaviy bilim bilan qurollangan bo'lishi lozim.

Mamlakatimiz rahbari o'zining «O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li» (1992), «O'zbekiston XXI asr busag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» (1997), «Millatimiz mafkurasi xalqni-xalq, millatni-millat qilishga xizmat qilsin» (1998). «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q» (1998), «Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori» (1998). «Ma'naviy yuksalish yo'lida» (1998), («O'zbekiston XXI asrga intilmoqda» (1999) kabi nutq va fundamental asarlarida ta'lim-tarbiya sohasidagi islohotlarimizning mazmuni erkin, mustaqil fikrlaydigan yoshlarni tarbiyalashga qaratilishi lozimligini ta'kidlab o'tadi. Bu jarayonda esa o'qituvchi va o'quvchi-talaba munosabatini o'zgartirish talab etiladi. I.Karimov: **«Bizga bitiruvchilar emas, maktab ta'limi va tarbiyasini ko'rgan shaxslar kerak»²**, – deb ta'kidlaydi. Ta'lim muassasalarida o'quvchi-talabalarni mustaqil fikrlashga o'rgatilishi, o'qituvchi va o'quvchi-talabalar munosabatidagi majburiy itoatkorlik o'rni ongli intizom egallishiga lozimligini uqtirdi.

Bugungi kunda o'qituvchiga qo'yilayotgan muhim talablardan biri, zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan tanishish, amalda qo'llash va shular orqali o'quvchi-talabalarni mustaqil fikrlashga o'rgatishdan iborat.

O'zbekiston Respublikasi **«Ta'lim to'g'risida»gi Qonunning 5-moddasida «... tegishli ma'lumoti, kasb tayyorgarligi bor va yuksak fazilatlarga ega bo'lgan shaxslar pedagogik faoliyat bilan shug'ullanish huquqiga ega» ekanligi aytiladi³**. Mazkur qonun, kadrlar tayyorlash milliy dasturi va hozirgi kun talablariga ko'ra

¹ I.A.Karimov. Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. —T.: «Sharq», 1998, 7-bet.

² O'sh joy, 9-bet.

³ I.A.Karimov. Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. —T.: «Sharq», 1998, 21-bet.

o'qituvchiga qo'yilgan talablar ham kengayib, murakkablashib bormoqda. XXI asrda o'qituvchidan keng bilimdonlik, puxta amaliy tayyorgarlik, yuksak pedagogik mahorat va ijodkorlik talab etiladi.

Shunday qilib, «**Kadrlar tayyorlash milliy modeli**»da o'qituvchilik kasbi va uning jamiyatda tutgan o'rniga obyektiv baho berilgan bo'lishiga qaramasdan, ta'lim-tarbiya jarayonida qanday insonni shakllantirish lozim, ta'lim-tarbiya natijasida inson qanday bo'lishi kerak, degan savollar muntazam javob izlash zaruriyati mavjudligicha qoladi va asrlar osha mutafakkirlarimiz tomonidan yaratilgan «**komil inson tarbiyasi**» g'oyalari hamohang ravishda «**barkamol avlod**»ni tarbiyalash g'oyasi rivojlantirildi.

1.3. PEDAGOGIKA TARIXINI YAXLIT RIVOJLANISH JARAYONI SIFATIDA O'RGANISH

Umumiy pedagogika fanining tarmoqlaridan biri **pedagogika tarixidir**. U har bir ijtimoiy tuzumda insonning ma'naviy-ma'rifiy yuksalishini ta'minlovchi ta'lim-tarbiya, ma'naviyat va ma'rifat tushunchalarini, pedagogika fanidagi o'zgarishlarni jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq holda atroflicha o'rganishni taqozo etadi. Pedagogika fanini o'zlashtirish – ma'naviy, ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy hayotning harakatlantiruvchi kuchi bo'lmish inson kamoloti haqidagi g'oyalarni, pedagogik nazariyalarni, ta'lim-tarbiyaning mazmuni va metodlarini nihoyatda puxta bilishni talab etadi. Pedagogika tarixi fanini o'rganish – kishilik jamiyati taraqqiyoti yo'lidagi ta'lim-tarbiya bosqichlari bo'lajak iqtisodchi – o'qituvchida pedagogik va tarixiy asoslarni, tahlil qilish va ularga munosabat bildirish kabi malaka va ko'nikmalarni shakllantiradi.

Pedagogika tarixining metodologik asosi va yosh avlodni tarbiyalash an'analaridagi o'qitish va kamol toptirish tizimlarini, ularning qonun-qoidalarini, qomusiy mutafakkirlar, ma'rifatparvar shoirlar va pedagoglarning ta'lim-tarbiya, ma'rifatga doir g'oyalari va ularning rivojlanishini mukammal o'rganadigan fandır. Pedagogika tarixi fani umumjahon, shu jumladan, Turon, Movarounnahr, Turkiston diyorida va mustaqillik yillarida O'zbekistondagi pedagogik fikrlar taraqqiyotini o'rganar ekan, bu fan o'tmishda mashhur va ilg'or pedagoglar qoldirgan pedagogik asarlarni va ularda ilgari surilgan pedagogik nazariyalarning milliy asoslarini o'zlashtirishga pedagogik nazariyalarning milliy asoslarini o'zlashtirishga qaratilgan bo'lib, talabalarda milliy iftixor va g'urur hissini tarbiyalashdan iboratdir. Zero,

qomusiy mutafakkirlar, ma'rifatparvar shoirlar va ilg'or pedagoglarning yoshlarni barkamol inson qilib tarbiyalashga doir ta'limotlari, g'oyalari, maktab va madrasalardagi ta'lim-tarbiya masalalari to'g'risidagi fikrlarini chuqur tahlil qilish, ulardan aniq xulosalar chiqarish talabalarning mustaqil fikrlashini kengaytiradi.

Demak, pedagogika tarixi pedagogikaning mustaqil sohasi sifatida tarixiy-pedagogik hodisalarga davr talabi asosida yondoshadi, ta'lim-tarbiya nazariyasi va amaliyotini turli bosqichlarda xilma-xil bo'lganligini va ilg'or pedagogik qarashlarning taraqqiyot yo'lini ko'rsatib beradi.

O'zbekiston Respublikasida milliy maktab va milliy pedagogikani yaratish, ta'lim-tarbiya ishlarini zamonaviylashtirish, «**Ta'lim to'g'risida**»gi Qonun va «**Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi**»ga binoan milliy kadrlar tayyorlash maqsadida ta'lim tizimini tubdan isloh qilish uchun Ko'hna Turon, Movarounnahr, Turkiston va mustaqil O'zbekistonda, shuningdek, jahonning rivojlangan mamlakatlarida asrlar davomida vujudga kelgan pedagogik bilim va tajribalarni o'rganish, undan ijodiy foydalanish zarur. Bu esa, ta'lim-tarbiya nazariyasi, o'qitish metodikalari sohasidagi hozirgi zamon fani va amaliyotining ahamiyatini anglash, to'g'ri baholashga imkon beradi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgan hozirgi davrda pedagogik fikrlar taraqqiyoti tarixini ilmiy-nazariy jihatdan obyektiv haqqoniy yoritish maqsadida tarixiy hodisalarni pedagogik o'rganishda zamonaviy konsepsiyalar asosida yangicha yondashilmoqda. O'zbekistonda ta'lim-tarbiyaning, ya'ni pedagogik fikrlarning rivojlanish tarixini xronologik prinsip asosida, jahon xalqlari pedagogik-tarixiy taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq holda, yaxlit rivojlanish jarayoni sifatida yoritish shunday yondashuvlardan biridir.

Shuningdek, pedagogika tarixi o'quv predmetining qurilishi va tuzilishi masalasi ham juda muhim, chunki pedagogik-tarixiy hodisalar, g'oyalar, nazariyalar, qarashlarni bayon etish mantiqi va xarakteri bu fanni talabalar tomonidan o'zlashtirilishini qulaylashtirishi yoki murakkablashtirishi mumkin. Bizningcha, O'zbekistonda pedagogika tarixini o'rganishni jahon xalqlari pedagogik nazariyalari, g'oyalari, fikrlari taraqqiyoti bilan bog'liq holda yagona, umuminsoniy (jahoniy) pedagogik fikrlar rivojlanish jarayoni tarzida bayon etish maqsadga muvofiqdir. Bunday yondashuvda O'zbekiston tarixini va O'zbek pedagogikasi tarixini davrlashtirishga asoslanib, har bir bosqichda, davrda Ko'hna Turon, Movarounnahr, Turkiston va mustaqil

O'zbekistonda, shuningdek, jahonning boshqa mintaqalarida pedagogik fikrlar taraqqiyoti bayon etiladi. Bu pedagogika tarixini talabalar oson o'zlashtirishiga imkon yaratadi.

Ma'lumki, «Jahon xalqlari tarixi», odatda ibtidoiy jamoa tuzumi davri, qadimgi dunyo va o'rta asrlar tarixi, yangi va eng yangi tarixga bo'lib o'rganiladi. «O'zbekiston tarixini o'qitish va o'rganishning yagona konsepsiyasi» (1996 y.)ga ko'ra, O'zbekiston xalqlari tarixini: ibtidoiy jamoa tuzumi; sinfiy jamiyat va O'rta Osiyoda Qadimgi davlatlarning vujudga kelishi; eftalitlar va turk hoqonligi hukmronligi (V-VII r); arablar bosqini, islom dinining yoyilishi, mo'g'ullar istilosi; Amir Temur va temuriylar davri; Shayboniylar hukmronligi, Xiva, Buxoro va Qo'qon xonliklari davri; O'rta Osiyoni, Turkistonni chor Rossiyasi tomonidan bosib olinishi, O'rta Osiyoda Sho'rolar hukmronligi davri; O'zbekiston Respublikasining mustaqillik davri kabilarga bo'lib o'rganish nazarda tutilgan.

Pedagogika tarixi fanini yaxlit, yagona madaniy-ma'rifiy, pedagogik tarixiy jarayoni sifatida yoritish uchun ongimizda mustahkam o'rnashib qolgan yana bir aqidani ta'lim-tarbiyaga doir tarixiy materiallarni ijtimoiy tuzum, formatsiyalar bilan bog'lab bayon etishdan voz kechish lozim. Bunday yondashuvning murakkab tomoni shundaki, jahondagi turli mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi bir xil bo'lmaydi., balki turlicha kechadi. Shu bilan birga bunday yondashuvda hanuzgacha jamiyat taraqqiyotida iqtisodiy bazis hal qiluvchi rol o'ynaydi, degan aqidaga asoslanib kelinganligini ham unutmaslik lozim.

Ijtimoiy rivojlanishda inson omili, ayniqsa, yoshlarning ongliligi, ma'naviyati, mafkurasi, g'oyaviy omillar hal qiluvchi ekanligini ta'kidlash joiz. Ayniqsa, oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasalarida, ta'lim-tarbiyaning mazmuni, shakli, ta'siri masalasida inson shaxsi (o'quvchi-talaba va o'qituvchi) ustuvor ekanligiga e'tiborni qaratish lozim. O'quvchi-talaba shaxsining barkamol inson bo'lib shakllanishida ota-ona tarbiyasi, ustoz-o'qituvchi shaxsining ta'siri hal qiluvchi ekanligi pedagogik qonuniyatdir. Shuning uchun ham bo'lajak iqtisodchi-o'qituvchi shaxsini barkamol inson sifatida, ma'naviyatli ustoz-mutaxassis sifatida shakllantirish ustuvor vazifa hisoblanadi. Bu borada pedagogika tarixiga doir bilimlarni egallash katta ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, oliy o'quv yurtlarida pedagogika tarixidan o'rgatiladigan bilimlar umumbashariy va milliy qadriyatlar sifatida o'qitilishi, u yoshlarda milliy g'urur, milliy ma'naviyat, o'zi tug'ilib

o'sgan joyni (Vatanni) sevish, insonparvarlik ruhida tarbiyalashni nazarda tutishi lozim.

O'Z-O'ZINI TEKSHIRISH UCHUN SAVOLLAR

1. Pedagogika tarixi fani predmeti, maqsadi va vazifalarini izohlab bering.

2. Pedagogika tarixi mustaqil fan sifatida o'ziga xos ilmiy-tadqiqot metodlari va manbalariga egaligini tushuntirib bering.

3. Pedagogika tarixini qaysi fanlar bilan aloqadorligini tushuntirib bering.

4. Pedagogik fikrlar va g'oyalar rivojining tarixi hamda ta'lim-tarbiyani zamonaviy konsepsiyasining mohiyati nimalardan iborat.

5. Milliy istiqloq g'oyasini amalga oshirishda pedagogika tarixini rolini tushuntirib bering.

6. Milliy mafkuraning ma'nosi va pedagogik mohiyati nimalardan iborat?

7. Ma'naviyat, g'oya, milliy g'oya, mafkura, milliy mafkura atamalarining ma'nosini tushuntirib bering.

8. «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun va «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»ning qabul qilinishiga qanday omillar sabab bo'ldi va uning mohiyatini tushuntirib bering.

9. «Kadrlar tayyorlash milliy modeli»ning tarkibiy qismlarini tushuntirib bering.

10. Jamiyat taraqqiyotida o'qituvchining tutgan o'rini va unga qo'yiladigan talablarni tushuntirib bering

11. Pedagogika tarixini yaxlit rivojlanish jarayoni sifatida o'rganishning mohiyatini tahlil qiling.

12. Pedagogika tarixining metodologik asosi deganda nimani tushunasiz.

MUSTAQIL ISH MAVZULARI

1. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi qonuni va «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»ning qabul qilinishi va ularning mohiyati.

2. Jamiyatni rivojlantirishda pedagogika tarixi fanining ahamiyati.

3. Milliy istiqloq mafkurasining bosh maqsadi va asosiy tamoyillarining pedagogik mohiyati.

4. O'zbekistonda uzluksiz ta'lim tizimi.
5. Pedagogika tarixini yaxlit rivojlanish sifatida o'rganishning mohiyati.
6. O'qituvchilik kasbining tarixiy taraqqiyoti va uning jamiyatda tutgan o'rni.

TEST TOPSHIRIQLARI

1. «Pedagogika tarixi» fanining predmeti, maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?

- a) Mustaqil O'zbekiston Respublikasida ta'lim-tarbiya taraqqiyotini jahon xalqlari pedagogik-tarixiy taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq holda, yaxlit rivojlanish jarayoni sifatida o'rganishdan iborat;
- b) Qadimgi O'rta Osiyo hududida, shuningdek, dunyoning boshqa mintaqalarida pedagogik fikrlar taraqqiyotini obyektiv qonuniyatlar asosida sodir bo'lishini aniqlashdan iborat;
- c) pedagogika tarixi fanining ilmiy-nazariy ijtimoiy vazifalarini o'rganishdan iborat;
- d) pedagogika tarixi fanining manbalarini aniqlashdan iborat;
- e) a, b, c, d.

2. Pedagogika tarixini yaxlit va va rivojlanish jarayoni sifatida o'rganishda qanday tamoyilga amal qilinadi?

- a) ilmiy bilish va tarixiylik tamoyiliga;
- b) ijtimoiy-pedagogik hodisalar yaxlit va rivojlanish;
- c) tarixiy davr xususiyatlari bilan bog'liq holda o'rganish;
- d) ta'lim-tarbiya tizimi va an'analari, shuningdek, shu davrda yashagan mutafakkirlar va pedagoglarning pedagogik qarashlarini falsafiy, ta'limiy-axloqiy g'oyalari bilan bog'liq holda o'rganish;
- e) a, b, c, d.

3. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni va «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» qachon qabul qilingan?

- a) 1998-yil 30-aprelda;
- b) 1997-yil 29-avgustda;

- c) 1996-yil 30-mayda;
- d) 2000-yil 10-aprelda;
- e) 2001-yil 28-avgustda.

4. O‘zbekiston Respublikasining «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»da qanday vazifalar yechimi mujassamlashgan?

- a) ta’lim tizimini isloh etish va uzluksiz ta’limni amalga oshirish;
- b) ta’lim muassasalarining resurs, kadrlar va axborot bazasini mustahkamlash;
- c) o‘quv-tarbiya jarayonini yangi uslubiy majmualar, ilg‘or pedagogik texnologiyalar bilan to‘liq ta’minlash;
- d) yuksak ma’naviyatli va yuqori malakali raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash;
- e) a, b, c, d.

5. Kadrlar tayyorlash modelining bosh obykti va subyekti, ta’lim sohasidagi xizmatlarning iste’molchisi va amalga oshiruvchisi kim?

- a) davlat;
- b) Vazirlar Mahkamasi;
- c) jamoat tashkiloti;
- d) shaxs;
- e) maktab va oliy o‘quv yurtlari pedagog-o‘qituvchilari.

6. Ijtimoiy taraqqiyot va uzluksiz ta’lim mazmunini uzviylik nimalar bilan bog‘liq?

- a) ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot;
- b) ijtimoiy buyurtma;
- c) ta’lim-tarbiya tizimi va kadrlar tayyorlash jarayonining mazmuni;
- d) ijtimoiy buyurtmaning bajarilish sifat ko‘rsatkichi;
- e) a, b, c, d.

INTELLEKTUAL TRENING

1. «Pedagogika tarixi» fanining predmeti, maqsadi, vazifalari va metodologiyasini tushuntirib bering.

№ t/r	PTFP,M,V va M	Tushuncha

2. Pedagogika tarixini ta'lim-tarbiya haqidagi fan ekanligini tushuntirib bering

№ t/r	PTTTHFE	Tushuncha

3. «Tarbiya «pedago'giya», ya'ni bola tarbiyasining fani demakdur.....» degan ta'rifni qaysi ma'rifat darg'asi bildirgan?

№ t/r	«Pedago'giya».....	Tushuncha
1.	Furqat	«Ilm hosiylati» asarida
2.	A.AVLONIY	«Turkiy guliston yoxud axloq»
3.	Munis Xorazmiy	«Savodi ta'lim»
4.	Bobur	«Ilm tolibi»
5.	Hamza	«O'qish kitobi»

4. Ma'naviyat, g'oya, milliy g'oya, mafkura, milliy mafkura atamalarining ma'nosini tushuntirib bering.

№ t/r	M,G',M,G',M,MM	Tushuncha
1.	Ma'naviyat	
2.	G'oya	
3.	Milliy g'oya	
4.	Mafkura	
5.	Milliy mafkura	

5. Pedagogika tarixini yaxlit rivojlanish jarayoni sifatida obyektiv o'rganishning ahamiyatini tushuntirib bering.

№ t/r	PTYARJSOO'A	Tushuncha

II bob. **TURON, YUNONISTON, RIM, XITOIY VA
HINDISTONDA ENG QADIMGI DAVRLARDAN VII
ASRGACHA TA'LIM-TARBIYA VA PEDAGOGIK FIKRLAR
RIVOJLANISHI**

2.1. O'ZBEK XALQ PEDAGOGIKASI

Jamiyat tarixini sinfiy kurashlar tarixidagina iborat deb izohlovchi, har qanday ijtimoiy fan faol ravishda sinfiy xarakterga ega deb tushuntiruvchi sobiq marksizm-leninizm metodologiyasi O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishguncha pedagogika tarixini ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar tarixining nursiz bir nusxasi tarzida talqin etib kelishdi. Lekin vaqt bu metodologik asosning yaroqsiz ekanligini qayta-qayta ko'rsatdi. Vaholanki, qadimiy Turon, Movarounnahr, Turkiston va hozirda O'zbekiston deb ataluvchi hududda yashab kelgan turkman, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq va boshqa turkiy xalqlar, xususan, o'zbek xalqi tomonidan yaratilgan xalq pedagogik merosini mafkuraviy aqidalarga tayanmagan holda faqat jahon ilmi-fani va pedagogika tarixi fani talablari asosida o'rganib va tasnif etib talabalarga yetkazish mustaqillik davrining eng dolzarb masalasidir.

Turonzamin-u Turkistonning davrug'i olamga sig'may, necha-necha zamonlardan beri ellardan-ellarga, tillardan-tillarga o'tib doston bo'lib kelganligi tarixiy asarlarda eslatib o'tilgan.

Burhoniddin o'g'li Nasriddin Rabg'uziyning (XIII asr oxiri XIV asr boshi «Qissasi Rabg'uziyi» asarida zikr etilishicha, Nuh payg'ambar Odam Atoning o'ninchi bo'g'ini bo'lib, uning to'rt o'g'li bir qizi bo'lgan. O'g'illarining birinchisi Som, ikkinchisi Xom, uchinchisi Yofas, to'rtinchisi Kanan bo'lgan. Keyinchalik Som hind xalqining otasi bo'lgani uchun Abulhind, Xom forsning otasi bo'lgani uchun Abulfors nomi bilan ataganlar. Xulqu – odob bobida ota mehrini uyg'otgan Yofasga esa hokimlik qilish uchun Turkiston berilgan. Shuning uchun ham bu yurt uning sharafiga Abulturk – Turkning otasi demakdir.

Ana shu fikr Timurning «Zafar yo'li» asarida ham o'z isbotini topgan. Unda «Bizning ajdodimiz Abulturk Yofasning o'g'li, Nuhning

nabirasi va turklarning buyuk xoni erdi»,¹ deyilgan. Eslatib o'tganimizdek, «Amir Temur vasiyati kitobi»ning 3-betida bu fikr mazmunan quyidagicha chuqurlashtirilgan, boyitilgan:

**«Biz kim Mulki Turon,
Amir Turkistonimiz.
Biz kim, millatlarning,
Eng qadimgi va ulug'i,
Turkning bosh bo'g'inimiz».**²

«Turkning bosh bo'g'inimiz» degan iborasi Turon zaminu Turkistonda azal-azaldan o'zbeklar bilan yonma-yon yashab kelgan turkman, qozoq, qirg'iz, qaroqalpoq, tojik va boshqa qardosh xalqlar va elatlarni aslo kamsitmasligini alohida ta'kidlamoqchimiz.

Shuningdek, Alisher Navoiyning «Muhokamat-ul-lug'otayn», hamda Abulg'oziyning «Shajarai turk» nomli asarlarida ham olis o'tmishda Turk ismli tarixiy shaxs yashaganligi, uzoq yillar Turon mamlakatida hoqonlik qilganligi, izmidagi xalq uning nomiga nisbat berilib turk deb atalgani qayd etilgan.³

Prezidentimiz juda o'rinli va haqqoniy ta'kidlaganlaridek, «Turkiy tilli xalq bor, turk xalqi bor. Farqini har bir fuqaromiz, avvalo farzandlarimiz bilib olsinlar».

Turkiy xalq deganda qadim zamonlardan Turon va Turkistonda yashab, shu mintaqada o'troqlashgan o'zbeklar ham nazarda tutiladi. «Albatta, biz qadim tarixiy ildizlarimiz turkiy xalqlar bilan bir ekanini, tilimiz, dinimiz, urf-odatlarimiz, qadriyatlarimiz, madaniyatimiz mushtarak bo'lganini e'tirof etamiz, ular bilan har tomonlama aloqalarni rivojlantirish tarafdorimiz. Lekin biz o'zimizni hamisha mustaqil millat – o'zbek xalqi sifatida his etib kelganmiz va bu bilan faxrlanamiz». Bunga tarixiy, ilmiy, madaniy asoslarimiz bor. Butun dunyo hamjamiyati bizning buyuk tariximiz va madaniyatimizni e'tirof etib, bugungi kunda bizni shu nom bilan taniydi va hurmat qiladi.

O'zbek xalqining tarixi nihoyatda qadimiy. Biz jahon maydonida kuni kecha paydo bo'lgan emasmiz. Yurtboshimiz ta'biri bilan aytganda, **bizning millatimiz, xalqimiz ko'hna Xorazm zaminida «Avesto» paydo bo'lgan zamonlardan buyon o'z hayoti, o'z madaniyati, o'z tarixi bilan yashab keladi-yu o'zbek millati**

¹ Amir Temur. Zafar yo'li. –T.: «Nur», 1992, 35-bet.

² «Amir Temur vasiyati». –T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi. 1991, 3-bet.

³ Abuqahhor Ibrohimov. Xayriddin Sultonov, Nazrulla Jo'rayev. Vatan tuyg'usi. –T.: «O'zbekiston», 1996, 177-178- betlar.

O'zbekxon nomidan tarqalgan emas, balki O'zbekxon o'zbek millati nomini o'ziga ism qilib olgan bo'lsa, ajab emas.

Zero, o'zbek xalqi o'zbek nomi kelib chiqqanidan ko'p asrlar ilgari ham mavjud edi. «*Biz xalqni nomi bilan emas, balki madaniyati, ma'naviyati orqali bilamiz, tarixning tag-tomirigacha nazar tashlaymiz*»¹ deydi Islom Karimov.

O'zbeklar turkiy tilli xalq sifatida Turon va Turkistonga uzluksiz vorisdir. Uning taqdiri ham, kechmishi ham, baxtu istiqboli ham ana shu muqaddas zamin bilan uzviy bog'liqdir.

Turk nomini olgan xalqlar o'tmish zamonlardan boshlab yashab kelgan Turon mamlakati Yer yuzining juda katta hududidir. Bu haqda Mirzo Ulug'bekning «*To'rt ulus tarixi*» asarida qimmatli ma'lumotlar berilgan: «...Butun yer yuzi Hazrati Nuhniki bo'lgandan keyin alayhissalom jahonni uch qismga bo'ldi. Chunonchi, Mashriqdan Mag'ribgacha bo'lgan yerlarni, xatti ustidan shimol tomon yerlar: bir bo'lak ma'mur orollarki, xatti ustuvonning janubida edi va Chin bahriy bilan hind oralig'idagi yerlar, olamning rub'iki hozir Babri Habasha nomi mashhurdir, bilan tugacha cho'zilgan yerlar kengligi to Mag'ribning Holidot orollarigacha, uzunligi beshinchi iqlim uchdan birigacha, odamlar yashaydigan o'rtalikning kengligigacha (yerlar) Somga berilgan edi.

Yofas alayhissalomga Chin Mashriqning boshqa muhitlari, Qomarun tog'lari va rus yerlari oxirigacha cho'zilgan oq cho'qqilar va beshinchi iqlimning qolgan uchdan bir qismi to ma'mur yerlarning oxirigacha va Shimolning zulumatigacha yerlar baxsh etilgandi. Shunisi ravshanki, bu barcha xaloyiq hozir olamda mavjuddirlar. Bu hazrati Nuh alayhissalomning uch o'g'loni avlodidandirlar. Aytadilarki, Turon zamin va Turkistonni Yofas alayhissalom o'ziga asrab qo'ygandi. Shu sababli uni Abut-turk deyishgan Eronzamin yerlari va Ajam yerlari, Ohvoz Som alayhissalom ulushiga tushgandi. Shu sababdan uni Abulajam deb ataganlar. Hindiston nihoyalari, Sudan mamlakati Xom ixtiyorida edi. Uni Abulhind Yofas edi, alayhimussalom. Haq toalo uni rasullik tashrifiga musharraf qildi. Va ushbu musavvadaki, «*Shajaratul-atrok*» atalur, u ikki birodar zikridan ziyoda bo'lmagay.²

Mirzo Ulug'bekning «*To'rt ulus tarixi*» asaridan keltirilgan bu parchadagi «*Shajaratul-atrok*»ning ma'nosi turklar shajarasi demakdir.

¹ Islom Karimov. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. 7-jild. -T.: «O'zbekiston», 1999, 301-bet.

² Mirzo Ulug'bek. To'rt ulus tarixi. -T.: «Cho'lpon», 1994, 33-34-betlar.

Hozir O‘zbekiston deb ataluvchi hudud, ya’ni bizning Vatanimiz ko‘hna Turonzamin-u Turkistonning oddiy bir bo‘lagi emas, balki markazidir.

Turon-u Turkiston deb atalgan go‘zal diyorida qadimdan yashab kelayotgan o‘zbeklar, qozoqlar, qirg‘izlar, turkmanlar, tojiklar barcha qardosh va qandosh xalqlar uchun umumiy tarixiy Vatandir. Prezidentimiz Islom Karimov «**Turkiston-umumiy uyimiz**» deb atadilarki, bu so‘zning zamirida olam-olam ma’no hamda tarixiy haqiqat bor.

Yurtboshimiz Turon diyorida unib-o‘sgan o‘zbek, qozoq, turkman og‘a-ini xalq ekanligini, ularning tarixi ham, kelajagi ham mushtarakligini alohida ta’kidlab shunday deydi: «Qadim-qadim zamonda Turon zamin deb atalgan bu poyonsiz kengliklarda qozog‘u o‘zbek, qirg‘izu turkman – barcha-barchamizning ota-bobolarimiz ot surib o‘tganlar. Yam-yashil, serhosil dalalarda chorva boqqanlar, dehqonchilik qilganlar. Ne-ne bosqinlarni, qirg‘inlarni ko‘rgan bu tuproqni bobolarimiz yonma-yon turib himoya qilganlar. Binobarin, bizning tariximiz ham, taqdirimiz ham birlashib ketgan va bu Alloh taolo bergan azaliy va abadiy nasibamizdir...

Ular hamisha bir-biriga og‘a-ini, quda-qudag‘ay bo‘lganlar, hozir ham yagona oila farzandlari kabi totuv hayot kechirmoqdalar. Halqlarimiz orasidagi bu do‘stlik va ahillikni biz benihoya qadrlaymiz. Bu – bizning eng katta boyligimiz, qudrat va shon-shavkatimiz manbaidir.¹

Turonu Turkiston xalqlarining asarlar mobaynida erishgan tarixiy yutuqlari ham o‘zaro hamkorlikning buyuk samarasidir. Dunyodagi biron-ta ham xalq, elat va millat umum jahon sivilizatsiyasidan ajralib qolgan va o‘zaro hamkorliksiz taraqqiyotning yuksak bosqichiga erishgan emas. Barcha xalqlarning madaniy, ma’naviy, iqtisodiy, ta’lim-tarbiya va pedagogik fikrlar taraqqiyot tarixi bir-biri bilan chirmashib, tutashib va uzviy bog‘lanib ketganligidan o‘ziga xos o‘xshashlik va umumiyliklar mavjuddir.

Ma’lumki, muayyan bir xalq va unga mansub bo‘lgan xalq pedagogikasining mazmuni, xarakteri o‘sha xalq yashab turgan sharoitning, doimo o‘zgarib turadigan, moddiy-ma’naviy va tarixiy sharoitning o‘ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi. Bir-biriga yaqin va bir xildagi moddiy, ma’naviy va tarixiy sharoitda yashagan

¹ Изманлов А.Е. Народная педагогика: педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана. –М.: «Педагогика», 1991, с. 8–9.

Turonzamin turkiy xalqlarining madaniyati va pedagogik merosi o'sha xalqlar pedagogikasiga xos umumiylikni vujudga keltiradi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda Turon hududida yashagan turkiy xalqlar pedagogikasida yuqoridagi kabi moddiy, ma'naviy va tarixiy sharoitlar natijasida yuzaga kelgan juda ko'p umumiy tomonlar bor. Qisman bo'lsa-da, turkman, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq kabi turkiy xalqlar, shuningdek, tojik xalqi og'zaki ijodi namunalari bilan tanishib chiqishimiz ana shu xalqlar pedagogikasida muayyan o'xshashlik va umumiyliklar borligini tasdiqladi. Haqiqatan ham, o'zbek xalqining mashhur adibi va ardoqli shoiri Hamid Olimjonning ta'biri bilan aytganda: «Biz bir qorindan talashib chiqqan xalqlarning vakillarimiz. Bizning beshigimiz bir yerda bo'lgan. Qozoq onasining aytgan allasiga o'zbek bolasi ham uxlagan. O'zbek tojiklar bilan bir hovlida yashab kelgan. Alisher Navoiyni turkmanlar ham xuddi o'zbekday yaxshi ko'radilar. Qirg'izning to'yi o'zbeksiz o'tmagan. Bizning xalqimiz bir-biridan qiz olib, quda bo'lib kelganlar. Bizning yigitlarimiz bir maydonda uloq chopganlar. Bizning urug'larimiz bir-biriga chatishib ketgan. Bizning xalqimizni bir-biridan ajratib bo'lmaydi».¹

Milliy ong va milliy psixologiyaning shakllanishiga ta'sir ko'rsatadigan omillar qatoriga xalq yashayotgan hududning geografik, iqlimiy, ijtimoiy va iqtisodiy xususiyatlarini ham kiritish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, Turon, Turkiston va hozirgi O'zbekistonning joylashuv hududi Osiyo va Yevropa davlatlari o'rtasidagi aloqalar amalga oshirilgan yo'llar kesishgan joyda o'rnatilgan. O'z navbatida bu yerdan «Buyuk ipak yo'li»ning asosiy qismi o'tgan. Suvning seroblighi, hosildor yerlar, ularning hayvonot dunyosining boyligi, yil davomida quyoshli kunlarning ko'pligi, yog'ingarchilikning me'yorida bo'lishi, yozning issiqligi va qishning o'rtacha sovuqligi ana shu noz-ne'matlariga boy o'lkani o'troq xalqlar tobora ko'paygan joyga aylanishiga sabab bo'lgan.

Tabiiy sharoitlar va geografik mavqe savdo, mayda hunarmandchilik va ayniqsa, chorvachilik hamda dehqonchilikning jadal rivojlanishiga yordam bergan. Darhaqiqat, juda ko'p kuch-g'ayrat sarflashni va yerga uzluksiz g'amxo'rlikni talab qiladigan qishloq xo'jaligida band bo'lgan xalqning milliy xarakteri va uning mehnatsevarligi bilan bog'liq sifat va fazilatlarini shakllangan. Tarixiy taraqqiyot jarayonida to'plangan tajriba, milliy g'oya, iqtisodiy hamda madaniy rivojlanishdagi tafovutlar va nihoyat, geografik-tabiiy

¹ Qarang: Hamid Olimjon. Tanlagan asarlar. – T.: O'zSSR Davlat nashriyoti, 1951, 519–520-betlar.

sharoitlar hamda til bir xalqda uni ikkinchisidan farqlantiradigan xususiyatlarni vujudga keltirgan.

Ana shu tafovutlarni yaqqolroq ko'rish uchun turkiy xalqlar turmushining etnik stereotiplarda mustahkamlangan qonuniyatlarini aniqlash, turkiy xalqlar tarixining bosqichlarini turkiy xalqlarning xarakterini kuzatish, etnosining an'anaviy madaniyatiga va ular hayotining xazinalariga murojaat etish zarur. Ayniqsa, etnos rivojlanishi tarixiy yo'lining xalq donishmandligi bo'lgan folklorida, maqollar va matallarida ifodalangan oltin zaxirasi to'la asosli ravishda mazkur xazinalar jumlasiga kiradi. Ishonchimiz komilki, ular xalqning milliy o'ziga xosligini va xarakterini saqlashga milliy o'zini-o'zi anglashga da'vat etadi hamda milliy xulqning etnik stereotiplarida namoyon bo'ladi.

Hozirgi Markaziy Osiyo hududida qadimdan yashab kelgan turkiy xalqlar doimo o'zining xushfe'lligi, odob va yuksak axloqiyligi bilan e'tibor qozongan. Shu bois, «*Odobli bola elga manzur*», «*Kishining xulqi uning chiroyi*», «*Odobning boshi til*», «*Gavhar balchiqqa tushgan bilan qimmat o'zgarmas*», «*Nomusni yoshlikdan ehtiyot qil*», «*Oriyatsiz odamdan qoch*», «*So'zing qaytar joydan, o'zing qayt*», «*Qadrlasang qadring oshar, qadrsizdan hamma qochar*», «*Qorninga yig'lamayman, qadringa yig'layman*», «*Quda bo'lguncha ko'p sinash, quda bo'lgach ko'p siylash*» kabi maqollar xalq donishmandligi sifatida qadriyatlar tizimidan mustahkam o'rin olgan.¹

Shunday ekan, o'zbek xalq pedagogikasi bilan Turon hududida yashagan qozoq, qirg'iz, turkman, qoraqalpoq kabi turkiy xalqlar hamda tojik xalq pedagogikasida muqarrar umumiyliklar mavjudligini qat'iy ayta olamiz.

O'zbek xalqining yosh avlodni ijtimoiy-maishiy hayotga tayyorlashdagi urf-odati va an'analari, ta'lim-tarbiya sohasidagi ko'p asrlar davomida qo'llagan usul va vositalari, ibratli tajribalari dostonlar, ertaklar, asotirlar, askiyalar, latifalar, mavsumiy marosim qo'shiqlar, naqlar, rivoyatlar, afsonalar, maqollar, laparlar, matallar, hikmatlar, aforizmlar, topishmoqlar, tez aytishlar, bolalar o'yinlari, allalar, to'y va aza qo'shiqlari, erkalashlar, ovutmachoqlar, bekinmachoqlar, yalinchoqlar, hukmlagichlar, chorlamalar, cheklashmoqchalar, guldur-guplar; o'yin-kulgulardan iborat **xalq pedagogikasida** mujassamlashgandir. Shu jihatdan **o'zbek xalq pedagogikasi** – xalq va donishmandlarning

¹ Jabborov A. Tarbiyaning milliy-psixologik asoslariga doir mulohazalar.// Maktab va hayot, 2003-yil, 6-son, 11-bet.

yoshlarni davr talablariga muvofiq kishilar qilib yetishtirishda, ta'lim-tarbiya ishlarini amalga oshirishda qo'llagan usul, vosita va tajribalar yig'indisidan iboratdir. Chunki hali maktab bo'lmagan, pedagogika fan sifatida shakllanmagan davridayoq qabila a'zolarining yoshlarda mehnatsevarlik, jangovarlik, axloq-odob, nafosat, do'stlik, mehr-shafqat, insonparvarlik xislatlarini shakllantirish va o'stirish sohasidagi aqlidroki o'sha davrdagi hayotiy tajribaning mevasi sifatida bizning davrga qadar yetib keldi va xalq pedagogikasi shaklida tarkib topdi.

O'zbek xalq pedagogikasiga xos xususiyatlar – insonparvarlik, ochiq ko'ngillilik, saxovatlik, poklik, to'g'ri so'zlik, haqiqatgo'ylik, rostgo'ylik, yaxshi qo'shnichilik, tinchliksevarlik, vatanparvarlik, baynalmilallik kabi fazilatlaridan iborat bo'lib, bu fazilatlar tarixiy, ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy-ma'rifiy shart-sharoitlar bilan belgilanadi va umumbashariy xususiyat kasb etadi. Shu ma'noda xalq pedagogikasi ma'lum davrda yashagan xalq, elat, guruh madaniyati, ma'naviyati, ta'lim-tarbiya va pedagogik fikrlarining tarkibiy qismidir. Uning umumbashariylik xususiyati shundan iboratki, u demokratik yo'nalishda rivojlanadi, xalqning ezguliklari, orzu niyatlari va g'oyalarini ifodalaydi.

O'zbek xalq pedagogikasidagi ilg'or g'oyalar – yosh avlodni aqliy va jismoniy jihatdan yetuk, ma'rifatli, bilimli va kasb-hunarlarini egallagan, odob-axloq qoidalarini mujassamlashtirgan, barkamol inson qilib tarbiyalashdir.

O'zbek xalq pedagogikasi urf-odat, an'ana va qadriyatlari bir avloddan ikkinchi avlodga og'zaki tarzda o'tadi, so'ngra og'zaki ijod va yozma adabiyot mahsuli – maqol, masal, topishmoq, ertak, latifa, qo'shiq, lapar, askiya, dostonlar vositasida ommalashadi. Shu sababli ham, xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyot, asrlar davomida yaratib kelingan xalq latifa va qo'shiqlari, lapar va askiyalari, hikmatlari, maqollar va masallar, ertaklar va dostonlarida o'zbek pedagogikasining zamini, fundamenti va yagona tarbiya vositasi bo'lib kelmoqda.

Har bir jamiyatda yashagan xalq ruhi: do'stlik, birodarlik, mardlik, vatan va xalqqa sodiqlik g'oyalari ifodalangan, ulug'langan; ota-onaning o'zaro ahilligi, ular bilan farzandning o'zaro mehr-muhabbati, qadr-qiymati, eng yaxshi insoniy fazilatlarini tarannum qilingan.

Ma'lumki, o'zbek xalq pedagogikasida farzandli bo'lish, o'z farzandini jasur, botir va barkamol inson qilib tarbiyalash alohida o'rin tutadi. Masalan, «Oltin beshik», «Ilmixon», «Olmos botir», «Dono qiz» ertaklarida va «Alpomish», «Rustamxon», «Murodxon», «Oysuluv», «Shirin va Shakar», «Kuntug'mish» dostonlarida farzand ko'rish baxtiga

muyassar bo'lishlik eng yuksak insoniy orzu-havas ekanligi, u ota-onaga baxt-saodat, quvonch va ma'naviy-ruhiy kuch-quvvat bag'ishlashi bayon etiladi.

Darvoqe, bola ko'rish va tarbiyalash baxtiga muyassar bo'lgan onalarning «alla» aytmaganligini tasavvur qilish mumkin emas. Abu Ali ibn Sino ona allasining tarbiyaviy ahamiyatini quyidagicha ta'riflaydi: «Bolaning talabini qondirmoq uchun unga ikki narsani qo'llamoq kerak. Biri – bolani sekin-sekin tebrating, ikkinchisi uni uxlatish uchun odat bo'lib qolgan **musiqa-allalashdir**. Shu ikkisini qabul qilish miqdoriga qarab bolalarning tanasi bilan badan tarbiyaga va ruhiyoti bilan musiqaga bo'lgan iste'dodi hosil qilinadi»¹ Xalqimizda bolaning fe'l-atvori, badnafs, berahm bo'lishi yoki insofli, diyonatli, mehr-shafqatli bo'lishi uni tug'dirishga yordamlashgan ena (doya)ga va onaning sehrli hamda mehrli allasiga bog'liq degan naql borligi bejiz emas. Alla orqali chaqalloqqa singdirilgan insoniy fazilatlar sog'lom avlod va barkamol shaxs kamolatida onalar va doyalarning mas'uliyati katta ekanligidan dalolat beradi.

Demak, har qanday tuyg'uning alifbosi ona mehridan boshlanishini ko'rsatmoqda. Onani homiladorlik davridan e'tiboran uni to'g'ri parvarish etish, tegishli shart-sharoitlar yaratish va onaning ruhiy-fiziologik sog'lomligi tug'iljak farzand salomatligini ta'minlashiga e'tiborni qaratish lozim.

Bola qalbida tuyg'uning shakllanishi va rivojlanishi avvalo insondagi barcha yaxshi fazilatlar bilan bog'liq holda amalga oshadi. Ona va bolani bir-biri bilan bog'laydigan tarbiyaviy vosita – alla bo'lib, unda chuqur milliy ruh, ohang va mungli tuyg'u yashirinib yotadi. Ona qalbidan qalqib chiqayotgan haroratli alla o'zining hissiy-emotsional ranglarga boyligi bilan bola ruhiyatiga ta'sir etadi. Unda bolani tarbiyalovchi, tinchlantiruvchi, dam oldiruvchi va uxlatuvchi sirli va sehrli ohangdan tashqari, tuyg'u uyg'otuvchi ta'sir bor.

Ikkinchidan alla orqali bo'ladigan ona-bola muloqoti bolaning oliy nerv faoliyatining shakllanishida, ayniqsa, harakat va nutq faoliyatini tarkib topishida alohida ahamiyat kasb etadi. Qolaversa, tuyg'uning shakllanishi bola o'sayotgan oilaga, ya'ni ota-onasining insoniylik dunyoqarashi, mehnatsevarligi, madaniy va ma'lumot saviyasiga ham bog'liq hisoblanadi. Shu bilan birga har bir shaxsning jismoniy va aqliy faolligini ham belgilab beradi.

¹ A.K. Munavvarov. Oila pedagogikasi. – T.: «O'qituvchi», 1994, 19-bet.

Ayni paytda tuyg'usizlik esa, shaxsdagi illatlar va qusurlarning ildiz otishini rivojlanishi bilan bog'liq holda kechadi. Demak, tuyg'u o'ta murakkab jarayon bo'lib, milliy va umuminsoniy tarbiyaning asosini tashkil etadi.

Bolaning kamolatida alladan keyingi tarbiya vositasi **ovutmachodir**. Ovutmachodirning alladan farqi shuki, alla chaqaloqni tinchlantirishga, uxlatishga yordam bersa, ovutmachodir, aksincha, bolani biron narsa bilan mashg'ul qilishga, harakatli faoliyatga, uning fikrini nimagadir safarbar etishga yo'naltiradi. Masalan, ona bolani beshikdan yechib olar ekan, o'ng bilagidan g'oz ko'tarib: «o's-o's!» deydi, yana chap bilagidan ko'tarib: «o's, o's!» deydi. Bu o'rinda og'zaki aytilgan odatiy so'zlar chaqaloqni bir qo'lida ko'tarib turish me'yorini belgilab beradi. Yana bir harakat bor: ona bolani yuzi bilan yerga yotqizib, chaqaloqning o'ng qo'lini chap oyog'iga, chap qo'lini o'ng oyog'iga tekizadi va shu harakat paytida «**Yettimi, yettimi**» deb ikki marta aytadi.

Bolaga tish chiqishi bilan bog'liq urf-odatlar va an'analar ham tarbiyaviy ahamiyatga egadir. Masalan, yoshi ulug' onaxonlar qozonda bug'doy qovurib, chaqaloqni ustidan sochadilar-da: «Chaqaloqning tishi xuddi bug'doyga o'xshab chiroyli chiqsin» deyishadi. Bu urf-odat marosimiga to'plangan bolalarni bug'doy qovurmochi bilan mehmon qilishadi. Ba'zan bu urf-odatni, ya'ni bug'doy sochilishi «Nasibalik bo'lsin» degan ma'noda tushuntiradilar.

Bola bo'ynini tutib, tizzaga o'tiradigan bo'lganida bolaning fikrini bir nuqtaga to'plashga odatlantiradigan mashqlar qilinadi. Bu birinchi navbatda bolaga o'zining tana a'zolarini tanishtirishdan boshlanadi. Ota-ona bolasini tizzasiga o'tqazib olib, uning jajji barmoqchalarini bir chekkadan sanaydi:

- bosh bodam barmoq (qoramaldoq), o'rta tarak, hojimizik (hojimerak), mijiqlik (kichkina chaqaloq). Oxirgi barmoqning nomi aytilganda «tugadi» ma'nosini anglatishi uchun ohangni o'zgartirib birdaniga to'xtaydi.

Bola o'z tana a'zolarini «taniy» boshlaydi. Ota-ona u bilan mashg'ulotni davom ettiradi: «bunisi-burnisi», Bunisi nima? Yana o'zi javob beradi: «qulog'isi». «Bunisi-qoshlari», «Bunisi ko'zlari» alohida-alohida qo'l tegizib turib ta'kidlanadi. Shu yo'sinda sochi, qo'llari, oyoqlari tushuntiriladi va vazifalari ham sodda qilib aytib o'tiladi.

Navbatdagi tanishtirish oila a'zolari bo'ladi. Bunda odatda otadan boshlanadi: «Otaning vazifasi ishlab, bizga «nanna» (non) olib kelish»

bilan izohlanadi. Ona chaqaloqning qornini to'ydiruvchi va uni ko'tarib yuruvchi, aka-singillar esa ota-onaga ko'makdosh.... Bola ulg'aygan sari oilada, kishilar orasida va jamiyatdagi mehnat taqsimotini shu tariqa tushuna boshlaydi.

Bolalarga aytiladigan ovutmacholqlar ichida turmushdagi va kishilar o'rtasidagi munosabatlar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Deylik, ota bolasi gapga tushuna boshlagan paytda, yuqoridagidek, barmoq sanashni yana takrorlaydi: Bosh barmoq aytarkan: «Bozorga boraman», bodom barmoq qoramaldoq aytarkan: «Tom teshaman»; Hoji Mijik (Hojiterak) aytarkan: «Xudodan qo'rqmaysanmi?», Mijiqlik (kichkina chaqaloq) aytarkan: «Olamanda, qochaman».

Shu kichkinagina ovutmacholq so'zlarda bir qancha ma'nolar mavjud: «Birinchidan, o'sha davrdagi kishilarning dunyoqarashi, madaniy saviyasi, tirikchilik yo'sinlari, jamiyatning siyosiy tuzumi, diniy e'tiqodlari, maqsad va intilishlari ko'zga tashlanadi. Ikkinchidan, bolalarni kichkintoyligidan qo'rqmaslik, dadillik va mardlikka chorlovchi asoslar o'z ifodasini topgan».¹

Ota-onalar bolalariga ovutmacholqlar aytib sog'lom o'stirish bilan birga, bola tilga kirishi bilanoq axloq-odobning alifbosi bo'lgan salomlashishni ham o'rgatishgan. Chunki xalqimiz o'zining an'anaviy tarbiyaviy uslublarida bolalardan har doim kattalarga birinchi bo'lib salom berishni talab qilgan. Bolalarni uyga kirishda, o'zidan katta kishi bilan uchrashganda o'ng qo'lini ko'ksiga qo'ygan holda «Assalomu alaykum» deb omonlashishga o'rgatishgan.

O'z farzandini «salomlashish»ga odatlantirilgan ota-ona ulug'lanadi:

Qizil-qizil olma terdim, tepa shoxdan egilib,

Qizlarjon o'tib boradir sochbog'i yerga tegib.

Salom bersam, alik oldi tol xivchindek egilib,

O'stirgan onangga rahmat, o'lmagaysan ko'z tegib.

Bil'aks, bolani «salomlashish»ga o'rgatolmagan ota-ona qattiq qoralanadi. Ota-ona turli ta'na va isnodga qoladi:

Ikki yuzing pishgan olma,

Noz etib hargiz buralma.

Ishdan hech bo'yin tovlama,

Chiroylisan ko'rdik kelin.

Onang seni o'stirgan xom,

So'zlarimni o'qqin tamom.

¹ G. Jahongirov. O'zbek bolalar folklori. – T.: «O'qituvchi», 1975, 22–23-betlar.

**Kattalarga bergil salom,
Shunda qadring ortar kelin.**

Umuman, «salomlashishi» yoshlarning odobli yoki odobsizliklarini belgilaydigan axloqiy mezon bo'lganligini ko'ramiz.

**Hovlichadan o'taman,
Egri-bugri yo'l solib.
Bir so'zim aytaman,
Ko'nglingizga qo'l solib.
Aka, yoringni ko'rdim,
Dalada yurgan ekan.
Qayrilib salom bersam,
Tili yo'q, hayvon ekan...¹**

Xalq pedagogikasi aqliy tarbiyaning tub – asosi odamlarning dunyoni bilish qobiliyatiga, yashab turgan borliqni bilish darajasiga borib taqaladi deb, yoshlarning olam sirlarini bilib, o'zlashtirib olish masalasiga alohida diqqat qaratadi. Insoniyat hayot kechirishi uchun o'zi yashashga mansub bo'lgan tabiat yaratilishi, uning o'ziga xos qonuniyatlari bilan xususiyatlarini bilishlari zarur ekanligini qadim davrlardananoq anglab yetgan. Insonning dunyoni bilishga intilishi uning ongli bo'lishi, dastlabki mehnat qurolini yaratish bilan barobar yuzaga kelgan. Bu uzoq davom etgan tarixiy jarayon belgilari xalq urf-odatlari, folklori, tabiiy, matematik, astronomik bilim, tajribalarida bizning davrimizgacha saqlanib kelgan.

Xalq ko'p asrlik kuzatish va tajribalari natijasida real borliq, tabiatni anglash va o'rganish insonga sezgi a'zolari orqali beriladigan ma'lumotlar asosida shakllanishini tushunib yetdi. Ayniqsa, **diqqat, sezgi, idrok, xotira, qiyosiy fikrlash** kabi insondagi bilish faoliyatiga mansub hodisalarning borliqni o'zlashtirish uchun asosiy vositalar ekanligi, inson bilimi shaxsga xos individual xususiyatga egaligi va subyekt uchun yuzaga kelgan qulay vaziyat, sharoit bilan aloqador ravishda shakllanishi xalqqa ma'lum edi. Hayotiy bilimlarning inson umrida ko'rgani, kuzatgani va mehnat tajribalari orqali to'plab kelingani, ushbu bilimlar odamdagi sezgi a'zolari bergan muayyan ma'lumotlar bilan boyib, takomillashuvini xalq yaxshi angladi. Ayniqsa, inson o'z sezgi a'zolarini tevarak-atrofnii tushunish va anglab yetishda eng asosiy vositalar ekanligiga va insonning ravnaq topishiga asos

¹ O'zbek pedagogikasi antalogiyasi. – T.: «O'qituvchi», 1995, 27-bet.

ekanligiga alohida diqqat qaratdi. Sezgi a'zolari bergan ma'lumotlarga tayanish – xalqning yoshlarga olamni bilishga o'rgatish usullaridan biri bo'ldi. Shu sababli xalq pedagogikasida sezgi a'zolarining dunyoni bilishdagi xizmati haqida ko'pgina fikrlar mavjud. Ertak, naql-maqol, xalq qo'shiqlari va dostonlarda ko'zning ko'rish, quloqning eshitish, burunning hid bilish, qo'lning qattiq-yumshoqni, issiq-sovuqni ajratishi va boshqalar bilan bog'liq ma'lumotlar g'oyat ko'p. Ayniqsa, har bir sezgi a'zosining o'ziga xos xizmati, insonning aql, bilim egallashida o'z o'rni mavjudligi ulug'lanadi.

Xalq pedagogikasida insondagi sezgi a'zolariga alohida diqqat qaratilishi ularning kundalik turmush tajribalari asosida sezish turlarini xillarga ajratishga, inson sezgilarining bir-biridan farqlanishini tushunishga imkoniyat yaratdi.

Xalq dunyoni bilish, undagi narsa va hodisalarning farqli va o'xshash jihatlarini aniqlashga intilish, umuman insonning bilish faoliyati avvalam bor uning ma'lum bir narsaga diqqat qaratishiga, e'tibor berib nazar solishiga bog'liq deb hisoblagan. Diqqat insonning dunyoni bilishga kirishish jarayonidagi ilk bosqich bo'lib, uni maqsad sari boshlab borishga yo'nalish beruvchi xususiyatga ega deb tushungan xalq «*Odam diqqatli bo'lsa, ishi rag'batli bo'ladi*», «*Diqqatning yo'qligi, aqlning bo'shligi*», «*Diqqatsiz odam, aqlsiz nodon*». «*Diqqat bilan qarasang, so'z aytishga yararsan*» kabi nasihatlar qiladi. Shuningdek, «*Qirq qiz*», «*Shahriyor*» dostonlarida har bir ishning samarali tugallanishida, ayniqsa, olamni bilishga iitilib, u haqdagi tushunchalarni to'plashda inson diqqatining, ziyrakligining ahamiyati alohida ta'kidlangan. Diqqat istagan narsani o'rganishga kirishish uchun aqlni ishga solishda eng zarur hodisa deb e'tirof etilgan.

Kimningdir diqqati sust, past bo'lsa, uning – bilimlilik darajasi, tushunuvchanligi, berilayotgan intellektual ma'lumotlarni qabul qilish sur'ati va sifati ojiz bo'ladi. Xalq bundaylarni «*anqov*», «*nazarsiz*», «*pandavaqi*» sifatlari bilan ayblab, «*Bilishga zehni yo'qning aqli bilan fahmi yo'q*», «*Diqqat o'yni uy-otar, o'y bo'yni uyg'otar*» deb e'tiborli bo'lish, muayyan narsa xususiyatlariga diqqat qaratish inson aqlining ishga kirishishini, ma'lum faoliyat boshlashga olib kelishini uqtirgan va narsa yoki hodisaning aniq tushunarli bo'lishiga yordam beradi deya izohlagan. Ayniqsa, yoshlarning ziyrak, kuzatuvchan, diqqatli bo'lishi lozimligi ta'kidlangan holda, bunday xosiyatlarni egallamagan kishilar ustidan «*Ongi to'qning aqli yo'q*» kim deb chiqargan (Bu o'rinda «*ong*» so'zi diqqat, e'tibor ma'nosida kelmoqda).

Xalq diqqat qaratilgan, e'tiborga olingan narsalarning inson shuuri tomonidan qabul qilinishini, bunga bog'liq ravishda o'ziga munosabat tug'dirishini yaxshi payqagan. Xalqning qadim davrlarda mehnat quollarini iste'molga olib kirishi va mehnat jarayoni inson sezgi a'zolari faolligining oshishiga yordam bergan Sezgi ma'lumotlarini idrok etish insonning dunyoni bilishida eng muhim hodisa sifatida e'tirof etilgan. Idrok etishni «quloq solish» bayon qilingan ma'lumotlarni tinglash odam bilimi va tushunchalarini takomillashtiradi. Aytilgan pand-nasihatlarni inobatga olgan kishi, unga amal qilish orqali aqliga aql qo'shib, bilimini boyitadi. Xalq «*Aytuvchi oqil bo'lsa, tinglovchi dono bo'lar*», «*So'zni aytgil uqqanga*» – deb qabul qilish hodisasiga alohida diqqat qaratgan. Xalq qabul qilish muayyan darajada o'sha narsani yoshlarning tushunishi, mavjud taassurotini aniqlashtirishi uchun intilishini ham o'z tarkibiga oladi deb bilgan. Qabul qilishni bilishga, anglashga intilishning dastlabki bosqichlaridan biri sifatida izohlab: «*Quyma quloqqa aytilgan so'z qo'yib olinadi*», «*So'z qadrini oqil bilar, eshitgan so'ziga amal qilar*» deya eshitganini uqib oluvchi yoshlarni rag'batlantiradi. Bu bilan o'rganilishi lozim bo'lgan ma'lumotlarni o'zlashtirishga qiziqadigan, qabul qiladigan, tushunadigan kishilarning olamni anglashi oson kechishini tushuntiradi.

Inson qandaydir bir narsani idrok etish jarayonida uni avvaldan o'ziga tanish bo'lgan narsa bilan qiyoslaydi: o'xshatadi yoki taqqoslab farqli jihatlarini aniqlaydi. Chunki qabul qilish jarayonida inson ilgari to'plangan muayyan tushuncha va tasavvurlardan iborat bilimga ega bo'ladi. Bular o'tmishda egallangan bilim va tajriba samaralari bo'lsa ham, bilish jarayonining sifatli ishga tushishining zarur omili bo'lib xizmat qiladi. Inson nimani qabul qilayotganini avvalgi tajribalari asosida ko'z oldida gavdalanitiradi. Xalq tushunchasicha, qabul qilingan ma'lumotlar amaliy faoliyat asnosida mustahkamlanib, takomillashib boradi. Darhaqiqat, inson turli sezgi a'zolaridan foydalanib, bulardan olingan tushuncha va ma'lumotlarni miya va xotira faoliyati bilan to'ldirish orqali borliqning ayrim jihatlarini va o'ziga xos xususiyatlarini mujassamlashgan holda idrok etadi.

Xalq pedagogikasi idrok etishning quloq vositasida ro'y beradigan eshitish orqali amalga oshadigan shaklining faol istifoda qilinishini yaxshi anglagan. Ayniqsa, «*Oz so'zlab, ko'p tinglash*» talab qilish natijasida ko'p bilim olish mumkinligiga katta e'tibor qaratgan. Shuningdek, xalq «*Quloq bilim eshigi, so'z ko'ngil beshigi*», «*Quloq eshitsa, yurak ishonadi*», «*So'z otasi quloq*», «*Qulog'ingga quyib ol*»,

«*Oqma quloq (eshitganini darhol esdan chiqaradigan) bo'lna*», «*Quloq eshitmas, eshitsa kechikmas*», «*Eshitgan bilan quloq to'ymas*» singari naql-maqollarda olam va ijtimoiy hayot hodisalarini bilishda eshitish a'zosining o'rni va vazifasi katta ekanligini, insonlar eshitish orqali zarur ma'lumotlarni o'zlashtirishi, eshitish aqliy takomillashish jarayoniga ijobiy ta'sir etib insonni bilim olish qobiliyatini o'stirishini, quloq bayon qilingan, tushuntirilgan bilimni qabul qilish vositasi ekanligini, bilishning, eshitishning chegarasi yo'qligini «*Quloq tuymasligini*» qayd qilgan.

Xalq ko'rish a'zosi ko'z yordamida olinadigan tushunchalar mazmuni va ko'lamiga ham alohida diqqat qaratadi. Ko'rish sezgisi bergan ma'lumotlar boshqa sezgilar vositasida olingan bilim-tushunchalarga chog'ishtirganda ancha ko'p va sifatli bo'lib, insonning dunyoni bilishida muhim rol o'ynaydi. Xalq yoshlarga doimo ko'z bilan ko'rilgan narsalarga ishonch bildirishini, ko'z bilan ko'rish narsa va hodisalarning chinligi, realligini isbotlovchi omil ekanligiga vasiyat qilgan. Shu sababli «*Ko'zi ko'rmasning ko'ngli sezmas*». «*Ko'z ko'rmay ko'ngil ishonmaydi*» deb qanday narsa bo'lsa ham ma'lumotning asosli, ishonchli bo'lishi uchun ko'rish a'zosi xizmatiga alohida diqqat qaratilgan.

Inson aql-shuurini peshlovchi va shakllantiruvchi, olamni anglashga yordam beruvchi sezgi a'zosi ko'z bilan ko'rgan sharoitdagina shu narsa haqidagi ma'lumot va tushunchalar mazmuni sifatli bo'ladi va takomillashib boradi. Bu haqida: «*Ko'p yashagan bilmaydi, ko'p ko'rgan biladi*», «*Ko'rmaganning kuni qursin*»ga o'xshagan maqollar yaratib, sezgi a'zosi ko'zning inson aql-zakatini o'stirishdagi xizmatini alohida uqtirgan. Ko'rish, kuzatish natijasida olingan bilimning olamni bilish uchun eng ishonchli va ta'sirchanligini yaxshi bilgan xalq «*Ko'rmasdan ko'ngling qolmasin, ko'rishdan ko'zing tolmasin*». «*Ko'rmay turib tungilma (ranjima), Ko'rmas ko'z bilan ungilma (qarama)*»- deb qaysi bir narsani ko'rgandan keyin ma'lum xulosaga kelish zarurligini, ko'rmay turib qarorga kelish noto'g'riligini, narsalarni taqqoslab farqini ayrib berishdagi ko'zning xizmatini inobatga olish kerakligini, ko'rish jarayonida narsa haqida fikr yuritish, tahlil qilish yuzaga kelishini, ko'z bilan ko'rish va tafakkur orasida mustahkam aloqa bor ekanligini: «*Ko'z tarozi, ko'ngil qozi*», «*Manglay ko'zi ko'radi, ko'ngil ko'zi angelaydi*» deb, narsaning u yoki bu jihatini o'rganishda diqqat bilan nazar solishga, bilish uchun kuzatishdan charchamaslikka chorlaydi, ko'rish orqali qabul qilingan bilimlar

to'g'risida mushohada yuritib, uni to'ldirish lozimligini, muayyan narsa va hodisaning birlamchi belgilarini farqlash zarurligini uqtiradi. Gohida vaziyat murakkab, hayratlanarli darajada tushunish qiyin bo'lganda xalq «*O'z ko'zimga o'zim ishonmadim*» - deb qabul qilingan narsaning haqqoniyligini bilsa ham yanglish (illyuzion) xulosaga kelmaslik uchun qayta-qayta tekshirib ko'rish zaruriyatini ta'kidlagan. Keyin: «*Ko'z aldamaydi, quloq tanlamaydi*» - deb, ushbu sezgi a'zolari vositasida idrok etilgan ma'lumotlarga ishonch bilan qaragan.

Xalq pedagogikasida yoshlarga olamni bilishni o'rgatish masalasida ularning ko'rish vositasida qabul qilingan bilim g'oyat puxta o'zlashtirilishi nazarda tutilib, «*Yuz marta eshitgandan bir marta ko'rgan yaxshi*». «*Ko'rganing aqli oshar, oqilning zavqi toshar*» singari maqollar paydo bo'lgan. Bular orqali bilim faqat mutolaa yoki eshitish orqali orttirilmay, bevosita o'rganuvchining o'zi ishtirokida, hayotiy tajriba samarasi sifatida to'planilsa haqqoniylik kasb etishiga urg'u beriladi. Ko'z bilan ko'rish, sezish natijasidagi bilim isbot-dalil talab qilmaydi, bunday bilim asoslari xotirada uzoq saqlanadi, keyinchalik ham xayol orqali insonni mushohada yuritishga undaydi Shunday qilib, bilim berishning quruq bayonlash usulida emas, balki ko'rsatmali bo'lishini maqsadga muvofiq sanagan xalq mumkin qadar har bir narsani qo'l bilan ushlab, sezish nihoyatda asosli tushunchalar paydo qilishini «*Hech narsa ko'z bilan ko'rgandek bo'lmaydi*» deya o'rgatgan. «*Ko'zga ishonish kerak, so'zga tushunish kerak*», «*O'zganing so'ziga ishonguncha, o'zingning ko'zingga ishon*» - degan maqollar fikrimizning dalili bo'la oladi. Ko'z bilan ko'rib aytilgan fikrlar o'rganilayotgan obyektning tinglovchi tasavvurida oydinlashtiradi va xotirada uzoq saqlanishini ta'minlaydi. Agar ko'rganlarning chala, ishonchsiz, noizchil bo'lsa, o'zlashtirilgan bilim ham shu darajada past va asossiz bo'ladi. «*Ko'zi chalkashning so'zi chalkash*» deyilib, qaysi bir narsani yetarli bilmay, lozim darajada tushunib yetmay fikr yuritilsa, chiqarilgan ma'rifiy xulosa mantiqiy hukm ham chala, ya'ni inson bilimini oshirish uchun zararli bo'lishi qayd etiladi.

Xalq qaysi bio narsa yoki hodisani o'rganish asnosida mashg'ulotning ko'rsatmali bo'lishi lozimligini bolalarning o'zlararoq beixtiyor talab etishini, bu xosiyat ular yaratilishiga xos xususiyat ekanligini yaxshi anglagan. Bolalarning «*U nima, qanday narsa?*» deb eshitganining anig'iga yetmay qo'ymasligi ko'rib-bilishga qiziqishi bola tabiatida bor narsa deb tushuntirgan xalq ularning aql-saviyasiga yarasha tarbiya berish zarurligini talab qilgan. Bolalarga nima o'rgatilsa,

mumkin qadar ko'rsatib o'rgatish zarur. Chunki «bola ko'rganini unutmaydi».

Aql-bilim imkon boricha ko'rsatmali bo'lsa, o'rganilayotgan obyekt mazmuni ishonarli bo'ladi. Bola shuuriga chuqur o'rnamashishga erishiladi. Ko'rsatmali shaklda bayonlash o'rganilayotgan narsaning muhim belgilarini bilib olishni va uning turli jihatlararo aloqalarni o'qib olishni osonlashtiradi, ma'lumotlarning xotirada saqlanishini yengillashtiradi. *Xalq «Ko'z bilan ko'rganing bari rost», «Quloq bilan eshitgandan ko'z bilan ko'rgan afzal» deb nasihat berish orqali ham bir narsani ko'rish yordamida bilishning inson aqli takomilida dunyoni anglashda katta ahamiyat kasb etishiga diqqat qaratadi.*¹

Shunday qilib, qadimda ota-bobolarimiz aqliy tarbiyaning hayotda, ishlab chiqarishda muhim ahamiyat kasb etishini, yosh avlodni qobiliyatli, barkamol inson qilib tarbiyalashda asosiy omil ekanligini anglab yetganlar. Shu tufayli ular «Aql-odamning oltin toji», «Aql – dunyoning ko'zi», «Aql – odamning ko'rki», «Aqllik bor uyda ahillik bor», «Oy tunda kerak, aql kunda kerak» kabi hikmat – maqollar yaratganlar.

Tabiiyki, aqliy tarbiyaning samarali bo'lishi ko'p jihatdan oila, ota-ona, keksalar va ustozlarning tarbiyasiga bog'liqdir. Ular jamiyatda, turmushda yuz bergan hodisalar natijasi bo'lgan ko'p yillik hayotiy tajribalarini yoshlarga o'rgatib, bolalarni bilim egallashga va mehnat qilishga jalb qilganlar.

Insoniyat tarixiy taraqqiyotining barcha davrlarida ham muayyan urug', qabila, elat yoki millat yashaydigan hududni begonalardan himoya qilish yashash tarzining muhim shartlaridan ana shu ruhda tarbiyalashga e'tibor qaratilgan. Bolalar o'zlarining psixologik xususiyatlariga ko'ra to'voya yetgunlaricha buning mohiyatini chuqur anglamaganliklari bois kattalarning bu boradagi harakatlariga jiddiy yondashmaganlar va mas'uliyatni yetarlicha his etmaganlar.

Hudud uchun kurash hayot kechirish va tiriklikni ta'minlash uchun zaruriyat ekanligini chuqur anglagan kattalar esa bolalar, o'smirlarda hududni qo'riqlash, uni dushmanidan himoyalash ko'nikmalarini shakllantirishning samarali yo'llarini izlaganlar. Bunday samarali yo'l sifatida bolalar faoliyatining asosiy ko'rinishlaridan bo'lgan o'yinlar tanlangan. «.... Ibtidoiy odamlar mevalarni terib yeb kun kechirish bilan

¹ Bekimbetova A. Qoraqalpoq pedagogikasi yoshlarni olamni bilishga o'rgatish an'analari // Maktab va hayot, 2008-yil 6-son, 18–20-betlar.

mashtg'ul bo'lgan davrda bu sohaga oid ish tajribalari bilan birga o'yin-musobaqalarga ham ehtiyoj sezila boshlangan.

Birinchidan, mevalarni terib yeyish davrida kim ko'p va tez meva zaxirasini yig'sa, u to'q bo'lgan. Bu o'ziga xos o'yin-musobaqani vujudga keltirgan.

Ikkinchidan, mohir terimchilar qariganda, ularga daraxt uchiga chiqib, xatarli shoxlarda turib, meva terish qiyin bo'lgan. Bundan foydalangan qariyalar bolalarga meva terishni ish sifatida emas, balki o'yin shaklida o'rgatishgan.¹

Xalq og'zaki ijodi namunalari merganlik, kamondan otish, nayza sanchish, kurash, qilichbozlik, ot yoki tuyalar ishtirokidagi poyga hamda uloqning ommaviy tadbirlarning tarkibiy ko'rinishi bo'lganligi, ular vositasida yoshlarda mardlik, epcillik, chaqqonlik, uddaburonlik, matonat kabi sifatlar tarbiyalanganligi, jangovarlik kayfiyati hosil qilinganligi to'g'risida hikoya qilinadi. Turli davrlarda yigitlarning jismoniy chiniqqanligi, ularning mard va jasur bo'lishlariga jiddiy e'tibor qaratilganligi «Alpomish» va «To'maris» dostonlarida keltirilgan quyidagi lavhalar ham isbotlaydi:

1. Balog'at yoshiga yetgan Barchinoy unga uylanish niyatida bo'lgan yigitlar oldiga shart qo'yib, otlar ishtirokidagi poygada g'olib chiqqan, ming qadam masofada turib, yoy bilan tanga pulni mo'ljalga ola bilgan va kurash tushib to'qson alp (bahodir)ni yiqitgan yigitga turmushga chiqishini aytadi.

2. «Vaqt alla-palla bo'lganda kuyov bilan kelinni ular uchun belgilangan soyabon aravaga chiqarish oldidan kurashtirib ko'rishadi (bo'lg'usi kelin-kuyovlarning kuch sinashishi o'zbeklar orasida yaqin kunlarga saqlanib qolgan tortishmachoqning ibtidoiy shakli edi)».²

3. Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, qadimdan «Qilich jangi», «Tuya poyga», «Tuyalar jangi», «Otiqlar poygachi», «Podachi», «Poda to'p», «Jun to'p», «Chim to'p», «Chavgon» va boshqa o'yinlardan yoshlarni jangovorlik va vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda samarali foydalanilgan.

O'zbek xalq pedagogikasida aqliy tarbiyaning amalga oshirilishi shuni ko'rsatadiki, bu sohada o'yin faoliyati muhim rol o'ynagan. Zero, bolalar tug'ilganidan boshlab, ularda atrof-muhitni anglashga qiziqish uyg'otishga ahamiyat berilgan. Ular o'sgan sayin bu qiziqish ham rivojlanib borgan. Natijada, bolalarda aql, xotira, ko'p narsani bilishga

¹ Qoraboyev U. O'zbek xalq o'yinlari. –T.: «Sa'nat», 2001, 6-bet.

² Osim M. Shiroq. Tarixiy qissalar. –T.: «Yozuvchi», 1995, 4-bet.

havas, fikrni bir nuqtaga qaratish, mantiqiy fikrlash qobiliyati kengayib borgan, ular asta-sekin murakkab o'yinlarni o'ynay boshlaganlar.

Qadimda o'yin turlari, jumladan, qo'shiq shaklida, ko'z bog'lash, o'yinga da'vat etish, chek tashlash, og'iz boylash, o'rta qo'limni top, sanoq kabi tarzda bo'lgan. *Qizlar juft-juft bo'lishib, kaftlarini bir-biriga urib aylanishib «Chittigul» qo'shig'ini aytganlar:*

Chitti gul-o, chittigul,

Hay-yu chittigul.

Chittigulga gul bosay,

Bir yonini yonbosay.

Hay-yu chittigul,

Hay-yu chittigul....

O'g'il bolalar esa:

Tomda tovuq qatormi,

Ayroningdan tortaymi?

O'yin yoqmas bolalar,

Nomozshomdan qatormi?

Kel – ho!

Qo'shig'ini aytishib, o'rtoqlarini o'yinga da'vat etganlar:

Bir, ikki o'n olti,

O'n olti deb kim aytdi?

O'n olti deb men aytdim,

Ishonmasang sanab boq....

Qo'shig'ini aytib sanoqni o'rganganlar.

O'zbek xalq pedagogikasida **tez aytish** – bolalar aqliy faoliyatini, fikrlash qobiliyatini va nutqini o'stirishda muhim ahamiyat kasb etadi:

Qizarib pishgan olmadi,

Olmadan nega olmadi,

Olmagan xo'p bo'bdi,

Endi kelsa, olma de...¹

Yoki:

G'ani g'ildirakni g'izillatib g'ildiratdi.

Olima olimdan olma oldimi,

Olima olimdan olma oldimi?

Eshik oldida buloq, buloqdan suv ichar uloq, uzun quloq.

To'p-to'p ko'k koptok, har to'p ko'k koptokda bittadan katta koptok.²

¹ A. Zunnunov. Xalq pedagogikasida aqliy tarbiya// Xalq ra'limi, 1994 yil 3–4-sonlar, 49–50-betlar.

² O'zbek pedagogikasi antologiyasi. – T.: «O'qituvchi», 1995, 24-bet.

O'zbek xalqining uzoq yillar davomida aqliy tarbiyada qo'llagan yaratilgan «Bekinmachoq», «Quvlashmachoq», «Zag'izg'on», «Aylanma darra», «O'rta qo'limni top», «Kim chaqqon», «Ayyor tulki», «Tortishmachoq», «Yoshlom-yoshlom», «Sarinchoq», «Olma menda», «Chumurdi - qochdi», «Oq terakmi, ko'k terak» va boshqa harakatli o'yinlari yosh yigit-qizlarda harakat faolligini, mustaqillik, fikrlash, chaqqonlik, do'stni himoya qilish, o'xshatish, chamalash, so'zlarni to'g'ri va bir vaqtda aytish, bir joyda turib turli harakatlarni bajarish kabi malaka va ko'nikmalarni egallashga yordam berdi. Masalan, «Oq terakmi, ko'k terak?» o'yinida oralig'i 10-12 metrli masofada 7-8 nafardan yoki undan ko'proq bolalar saf tortib, ikki tomonda qo'l ushlab, zanjirsimon shaklda turishadi. Bir tomonda saf tortib turgan bolalar baravariga qo'shiq qilib aytadilar:

**Oq terakmi, ko'k terak,
Bizdan sizga kim kerak?**

Javob:

Oladigan jon kerak!

Yana javob:

Ol-o oladigan janingni!

Narigi tomonning bolalaridan bittasi o'z to' dasidan ajralib chiqib, to'g'ri biron bolaning qo'lga uradi. Zanjirni uzadi yoki uzolmaydi, yo asir oladi yoki o'zi asirlikda qoladi.

«Chumurdi – qochdi» o'yinida 4-5 bola qatnashadi. Bolalar ariq bo'yicha keladilar. Shunda bolalardan biri «Chumurdi-qochdi» o'ynaymiz deb taklif qiladi. O'yin qoidasi bo'yicha suvga kim kechikib tushsa. Shu chumiriladi (sho'ng'itiladi). Uch-to'rt bola keyin tushgan bolani suv tagiga sho'ng'itib keyin qochib-suzib ketadilar. Chumuriqlan bola boshqalarni quvadi. Kimni tutib olsa, endi shu chumuriqladi.

«Olma menda» o'yinida esa bir necha bola suvga tushadi. Ulardan biri «Olma menda» deya sho'ng'ib ketadi. Keyin go'yo olma qalqiyotgandek suvdan faqat boshini chiqarib yuboradi. Qolgan bolalar uni tutishga harakat qiladilar. «Olma menda» degan bola yana suv ostiga kirib qochadi davom etadi. Kim oldin haligi bolaning boshiga qo'l tegizsa, olmani shu olgan hisoblanadi. U qochadi va bolalar uni tutishga urinadilar.¹

O'zbek xalq pedagogikasining zukko tadqiqotchisi Zokir Mirtur-sunovning ta'kidlashicha, ov qilish o'yinlari orqali tarbiyalashning ahamiyati juda kattadir: «Yoshlarni ov qilishga o'rgatishning biz uchun

¹ G'. Jahongirov. O'zbek bolalar folklori. –T.: «O'qituvchi», 1975, 110-115-betlar.

qimmatli tomoni shundaki, ov qilishga bog'liq bo'lgan bir qator jismoniy mashq malakalari egallanadi. Ya'ni bola otda chopish ot ustida tik turish, yotish, ot yoniga og'ish, otda chopa turib kamon va miltiqdan o'q ota bilish va hokazo mashq malakasini egallagan bo'lishlari zarur. Shu bilan birga ov qushlari ulardan, qirg'iy, qarchig'oy va ov iti – tozi itni boqish, ovga o'rgatish hamda ulardan foydalanish yo'llarini o'rganish talab qilinadi. Yoshlarni ovga o'rgatish, albatta, ma'lum tajribaga ega bo'lgan kishilar tomonidan olib borilar edi».¹

Xalq pedagogikasining asosiy qoidalaridan biri bolalarni o'z tengqurlari muhitida tarbiyalashda turli o'yinlardan foydalanilgan. Xalq pedagogikasi o'yinlar jarayonida bolalarda qat'iylik, tirishqoqlik, halollik, rostgo'ylik va adolatlilik tarkib topishini, shuningdek, o'yinlarning bolalar o'rtasida do'stlik va o'rtoqlikni hamda boshqa olijanob fazilatlarini rivojlantirishini yaxshi bilgan.

Boshqa xalqlardagi singari o'zbek bolalarining o'yinlari ham ularning jamoa bo'lib qatnashuvini taqozo etishi ma'lum.

Binobarin, shunday o'yinlar jamoatchilik hissini tarbiyalashda, hamjihatlik bilan harakat qilish, umumiy qabul kilingan normalar va qoidalarga bo'ysunish malakalarini, ziyraklikni tarkib toptirishda katta ahamiyat kasb etadi. O'yin qoidalari oldida barcha o'yinchilar tengligi tuyg'usini vujudga keltiradi.

O'g'il va qiz bolalarning mehnatga doir o'yinlari, jumladan, qizlar mehmonlarni kutib olish va mehmondorchilik odobi, o'zaro insoniy muloqotlar, turmush masalalarini hal etish, to'y va hokazolardan iborat turli xalq milliy urf-odatlar va an'alariga taqlid qilinadigan qo'g'irchoq o'yinlarini o'ynashi ular tarbiyasida juda muhim o'rin tutadi. Shu o'yinlar jarayonida bolalar kattalarning yaxshi xatti-harakatlarini va ishlarini takrorlaydilar. Ularning yaxshi so'zlari - pand-nasihatlari, maslahatlariga taqlid qiladilar (masalan, ona qo'g'irchoq orqali o'z qiziga, ya'ni qo'g'irchoqning esa qizchaga o'gitlar berishi va hokazo).

Bolalar o'yinlarida kattalar foydalanadigan mehnat qurollarining kichkina nusxalari, chorvadorlar, dehqonlar, hunarmandlar, ovchilar va boshqalarning mehnati jarayonlariga taqlid qilish katta o'rin tutadi va bu hol ularni mehnatga psixologik hamda amaliy jihatdan tayyorlashda katta ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, ko'p o'yinlar bolalar tafakkuri, idroki, xotirasi, zehni va abstrakt tasavvurini rivojlantirishda yordam beradi. Shu jihatdan ayrim manbalarda o'zbeklarning juda qadimiy va

¹ Z. Mirtursunov. O'zbek xalq pedagogikasi –T.: «Fan», 1973, 116-bet.

o'tmishda bolalar hamda yoshlar orasida bag'oyat ommalashgan deya ta'riflangan turli o'yinlari alohida qimmatga molik.

Zero, umr ko'klamidagi o'yin murg'aklarni ulg'aytiradi, hayotga tayyorlaydi. Bu jarayon ming yillar davomida ruhiyatimizga singib, irsiyatimizga o'tgan. Shu bois hunar ham suyak suradi, jumladan, kichkintoy o'zi to'la anglab yetmagan holda ajdodlari shug'ullangan kasb-hunarni egallashga beixtiyor intiladi va murg'ak ongida shakllangan narsalarni yasashga urinadi. Bu sa'y-harakatlar odatda ko'pincha o'yinlar orqali amalga osha boradi. O'yinlar esa turmush tarzimizni har tomonlama qamrab olgan. Masalan, ot o'yin, qo'tir echki, do'ppi o'yin, hammompish, tosh o'yin, dastachilildak, uyakam o'yin, loyparsildoq, qurmatoyov, ko'ch-ko'ch o'yini va hokazo. Ro'yxatni istalgancha davom ettirish mumkin.

Chorvador oilasida tug'ilgan o'g'il yugurib yuradigan bo'lgach, novdani ot qilib minib, chopib o'ynay boshlaydi. Uni ko'rgan onalari yoki akalari:

Toyi, toyi jijincharoq,

Toy bo'lib o'yinqaroq, - deya erkalab, uni ruhlantiradi.

Dehqon oilasida tug'ilgan bolalar yozning issiq kunlarida to'planishib, hammompish o'ynashni yoqtiradilar. Bu o'z nomiga monand «uysozlik o'yini» bo'lib, kichkintoylar tuproqni hammomning gumbazi shaklida uyib, rosa shapatilab, so'ngra og'izlarida suv keltirib, gumbaz ustiga oz-oz sepib, yana shapatilab, gumbazning ustki qismini qotirib qo'shiq aytishadi:

Hammompish, hammompish,

Hammanikidan oldin pish.

Hammadan oldin pishmasang,

Buzilib ket, o'yilib tush!

Keyin bir tomonidan eshik ochib, gumbaz ichidagi xom tuproqlar qo'l bilan chiqarib tashlanadi. Bunda pishiq shibbalangan gumbaz buzilmay qoladi. Gumbazi buzilmay qolgan «usta» ruhlanib, baqirib-chaqirib, oyoq-qo'llarini harakatlantirib, qo'shiq aytib yuboradi:

Mening buvim: «Suv», - dedi,

«Oyoq-qo'ling yuv», - dedi.

Bu o'yin jarayonida norasidaning uysoz-ustachilikka bo'lgan havasi orta boradi, mehnatga layoqati oshadi.

Loyporsildoq o'yini juda qiziq: loydan kosacha yasab, uni to'nkarib turib, silliq yerga urilsa, bu «idish» ichida siqilgan havo porsillab, boshmaldoqning tirnog'icha joyni o'pirib chiqadi, porsillagan tovush

qancha baland chiqsa, jajjilarning quvnoq shovqini shunchalik avjlanadi, turli-tuman, uzuq-yuluq qo'shiqlarga ulanadi... Loy yerga urilaverib, rosa pishigach, undan uzun chorqirra g'ishtchalar tayyorlanadi va bir-biriga o'xshamaydigan, har biri o'ziga xos tarh asosida – qadimgi paxsa devor imoratlar andozasida uychar yasaladi. Bu ham uysoz ustachilik hunariga bolaning qo'lini o'rgatib, ko'zini pishitib boradigan o'yinlardan biridir.

O'yinlar qaysi shakl, mavzu, yo'nalishga ega bo'lmasin, loy tuproq bilanmi, cho'pu latta bilanmi, ipu arqon bilanmi, murg'akni hayotga, turmush ikir-chikirlariga, ro'zg'or ishlariga hozirlashda o'ziga xos hunar maktabi vazifasini bajargan. Bolalar o'yinlarining barchasi, ba'zan yuqori pardada, ba'zan xirgoyi qilgan holda, bari bir qo'shiq aytib turib bajarilgan, uning uchun ularga o'ziga xos bir sinkretik asar sifatida qarash lozim.

Ma'lumki, kichiklar kattalarning yurish-turishiga. xatti-harakatiga, so'ziga, ishiga taqlid qilishni ma'qul ko'radilar. Qo'shiqlar xirgoyi qilish bilan birga, mehnat jarayonida ota-onasi, aka-opasi yonida turib ishlashni yoqtiradilar. Kichkintoylar mehnat qo'shiqlarini bevosita bir ish bilan mashg'ullik jarayonida juda ko'tarinki kayfiyatda ijro qiladilar. O'zlarini kattalardek sezadilar. Chunki ulardagi ulg'ayish istagi, hayotda o'z mavjudligini his etish, zavq-shavq mana shu holatda murg'ak qalbdagi to'lqinlarni jo'sh urdiradi, kuylatib yuboradi. Shu yo'sinda ma'sumlar o'zlari shug'ullanayotgan o'yin-mehnat maromiga hamohang qo'shiqlar ham to'qib aytadilar.

Bolalar ruhiyatida kechayotgan ijodiy jarayonni kattalar o'z o'rnida, me'yorida rag'batlantirish lozim. Ularning qobiliyati va ijro imkoniyatiga qarab, yo'l-yo'riq berib turmoqlari zarur. Xato qilsa, sira kamsitmay, ohista, samimiy tushuntirib turilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Ayniqsa, ota-ona mehnat jarayonida farzandlarini yonlarida olib yursalar, ularga zerikib qolmaydigan darajada ish buyursalar, o'zlari qo'shiq xirgoyi qilib ishlasalar, bu norasidaning ham aqliy, ham jismoniy o'sishi uchun eng asosiy omillardan an'anaviy o'zbekona tarbiya usullaridan bo'ladi.

Turli o'yinlar jarayonida bolalar tabiat, hayvonot dunyosi va hokozolar bilan tanishadilar. Masalan, bolalar toshlar bilan o'ynayotganlarida ularning rangi, shakli, og'irligi va hokozolarni bilib oladilar, toshlar ana shu xususiyatlari bilan bir-biridan farqlanishini tushunadilar. O'yinlar jarayonida ularning nutqi o'sadi, tafakkuri rivojlanadi, lug'at boyligi kengayadi.

O'tmishda o'z otlariga ega bo'lgan oilalarda bolalar kichik yoshlaridan chavandozlikni o'rgana boshlagan. Inqilobgacha o'tgan ayrim mualliflarning kitoblarida o'zbeklar o'g'il bolalarni besh yoshidan otga mindirganini va ular o'n yoshlaridan jang o'yinlari hamda chavandozlik poygalarida qatnashgani tilga olingan.

Yozma manbalarda o'zbeklarning faqat erkaklari emas, balki ayollari ham ot minishni yaxshi bilgani qayd qilingan. Tarixiy manbalarda yozilganidek, o'zbek ovullarida ot poygalari har qanday qulay hollarda, hatto, yangi uy solinishi munosabati bilan ham o'tkazilgan. Bunday musobaqalarga kishilar qunt bilan tayyorgarlik ko'rganlar, o'z otlarini tayyorlaganlar va bunday ishlarda o'smirlar hamda yoshlar zimmasiga ko'p vazifalar yuklangan. Ayrim kishilar o'zining butun hayotini poyga otlarini tayyorlash kasbiga bag'ishlagan. Otalar yoki bobolar o'zlarining ana shu sohadagi tajribalarini va chavandozlarga muhabbatini kichkintoylarga o'rgatgan.

O'zbek bolalar o'yinlarining ayrimlari harbiy o'yinlar bo'lib, buning sababi vatan mudofaachilarini tayyorlash va tashqaridan tez-tez bo'lib turadigan hujumlarni muvaffaqiyatli qaytarish zarurligidan edi. «Kamon otish», «Nayzabozlik», «Urush» va boshqalar harbiy o'yinlarga kirgan. O'zbek bolalari orasida 5-6 yoshlaridan boshlab kamon otish o'yini juda ommaviy tus olgan. Jamoatchilik bu o'yinni ma'qullagan va kattalar doimo bolalarni qamon otishga rag'batlantirganlar. Xalq tarbiyada kamon otish o'yiniga qanchalik e'tibor berganini shundan ham anglash mumkinki, onalar o'z allalarida o'g'lining kuchli va kamon otishda mohir bo'lishi haqidagi istaklarni kuylaganlar. Uzoq o'tmishda o'zbeklar o'lgan kishining qabriga ham kamon o'qini qo'yib ko'mganlar. Boshqacha aytganda, o'zbek uchun kamon o'qi qabristongacha hamroh bo'lgan. Kamon otish jasurlikni tarbiyalagan, mohir kamonchijangchilar tayyorlashning yaxshi maktabi bo'lgan.

Xalq pedagogikasi bolalarning qo'llaridan keladigan mehnatda qatnashuvini ularni kompleks tarbiyalashning samarali vositalaridan biri deb hisoblagan. Mehnatning jamoa turlari yosh avlodni tarbiyalashda alohida ahamiyatga ega bo'lib, o'zbek xalqida jamoa bo'lib bajariladigan ishlarning ko'maklashish, hashar kabi bir qancha shakllari bo'lgan.

O'zbek xalqining mehnat an'analari ichida hashar muhim rol o'ynaydi. U xalqimizning avloddan-avlodga o'tib kelayotgan ajoyib an'analaridan biridir. Hashar yaqin kishilarining, tanish-bilish, oshnagog'ayni, qadindosh-urug', hamkasblarning imorat qurish, to'y va

ma'rakalar uyushtirish, qishloq xo'jalik ekinlarini tez yig'ib olishda o'zaro bir-birlariga yordam berishidir.

Bunday ishlar jarayonida yoshlar mehnat qilishgagina o'rganib qolmay, balki jamoaga uyushish, umumiy ishdan manfaatdorlik, o'zaro yordam zaruratini anglash kabi yuksak axloqiy sifatlarni egallaydilar.

Shuni ta'kidlash kerakki, qadim zamonlardan buyon zarur, mas'uliyatli hamda ko'p kuch va mablag' sarflab bajariladigan ishlarda qo'llanadigan xolisona jamoaviy o'zaro yordamning umuman e'tirof etilgan va ishonchli shakllari bo'lib, xalqning hayotida juda muhim rol o'ynagan. Ular mehnatkashlar hamkorligining yorqin ko'rinishini, xalqning jamoachilik, do'stlik, o'rtoklik, bir-biriga tayanish va o'zaro hamjihatlik haqidagi g'oyalarini ifodalagan va shunga ko'ra katta tarbiyaviy ahamiyat kasb etgan.¹

Qadimda donishmand xalqimiz aqliy va mehnat tarbiyasida chorvachilik, bog'bonchilik, suvchilik sirlari haqida bolalarda tasavvur hosil qilish va ma'lum bilimga ega bo'lishlari umuman, inson qo'li va aqli yaratuvchilik qudratiga egaligini bilishga qiziqish tuyg'usini o'stirish maqsadida, o'zlari yaratgan maqollardan mohirona foydalanganliklarini ko'ramiz:

Bog'bon bo'lsang, sahar qil,

Dehqon bo'lsang, shudgor qil.

Dehqon – yer sultoni,

Cho'pon – yaylov sultoni.

Chorva to'q – tashvish yo'q.

Molli uy – moyli uy.

Qo'yni boqsang, qo'zilar,

Molni boqsang, buzoqlar.

Suv qatradi – dur qatrosi.

Qor – yerning ko'rpasi.

Yomg'ir-yerning sho'rvasi.

Barvaqt qilingan harakat,

Hosilga berar barakat.

Vaqt ketdi – baxt ketdi,

Vaqt g'animat, o'tsa – nadomat.

Xalq pedagogikasida yigit-qizlarni yoshligidan mehnatsevarlik va kasb-hunarga havas hissini tarbiyalashga alohida e'tibor berildi. Turli

¹ Qodirova M. Xalq pedagogikasi yosh avlodni tarbiyalash manbaidir. // Pedagogik ta'lim, 2007-yil 1-son, 20–22-betlar.

kasb egasi bo'lgan ota-onalari, buva va buvilari bilim va tajribalarini bolalariga qunt bilan o'rgatdilar, ularni ustoz-shogird sifatida dehqonchilik, chorvachilik, bog'dorchilik, ovchilik, temirchilik, misgarlik, duradgorlik, o'ymakorlik, zargarlik, to'qimachilik, tikuvchilik, tabiblik va boshqa sohada kasbkor bo'lib yetishishiga ko'maklashishdilar. Bunda «*Mehnatingni halol qilsang, huzurini ko'rasan*», «*Mushkulliklardan hayot emas, faqat tadbir va mehnat qutqazadi*», «*Baxtli bo'lish-mehnatni sevish va rohatni mehnatda ko'rishdir*», «*Mehnating - ziynating*», «*Ota kasbi – davlat kasbi*», «*Ustoz ko'rmagan shogird, har maqomga yo'rg'alar*», «*Avval o'rgan, keyin o'rgat*», «*Aql qo'lga yetkazar, hunar ko'kka*», «*Ustozsiz shogird-jonsiz kesak*» kabi xalq maqollari yoshlar uchun asosiy tarbiya vositasi bo'lib xizmat qildi.

«Vafodorlik» ertagida shunday deyiladi: «Chol asta-sekin Gulshodni tabiblikka o'rgatibdi, giyohlardan har xil dorilar tayyorlashni va bemorlarning kasalini aniqlash yo'llarini o'rgatibdi. Bir yildan so'ng, Gulshod choldan ko'p narsani o'rganib olibdi...

Asta-sekin butun yurtga Gulshodning tabiblik hunari ma'lum bo'libdi, har tomondan uning oldiga bemorlar kelibdi...»¹

«Oygul bilan Baxtiyor» ertagida: «Qadim zamonda bir podshoh bo'lgan ekan, uning bir qizi bor ekan. U qiz juda aqlli, dono ekan. Soz chertar ekan, qo'shiq aytar ekan, gilam to'qir ekan, surat solar ekan. Qisqasi, qirq hunari bor ekan...»,² - deyilgan.

«Makkar usta bilan ayyor kal» ertagida keltirilishicha, charx yigirib kun ko'ruvchi qashshoq kampirning o'g'li onasini qo'yarda-qo'ymay podshohning qiziga sovchi qilib yuboribdi. Podshoh yigitning onasiga: «Bolangga ayt, qirq turli hunar o'rgansin, o'rgangan hunarining hammasi boshqa-boshqa bo'lsin, bir-biriga o'xshamasin debdi».³ Yigit qirqta hunarni qunt bilan o'rganib, podshohning qiziga uylanibdi.

Shorasul Zunnunning mashhur «Oz-oz o'rganib dono bo'lur» kitobida kasb-hunarning sharofati xususida shunday hikoya (hikoyat) keltiriladi. «Qadimgi arab hukmdorlaridan xalifa Xorun ar-Rashidga tobe bir shahar boshlig'i shunday hikoya qiladi:

– Otam har vaqt meni hunar o'rgatishga da'vat qilib: «o'g'lim yoshligingni g'animat bilib, hunar o'rgan, mansab va davlatingga ishonma, bir kun bularning hammasi qo'ldan ketishi mumkin, ammo

¹ Xorazm ertaklari. –T.: O'z davnashr, 1961, 29-bet.

² Xorazm ertaklari. –T.: O'z davnashr, 1961, 38-bet.

³ Xorazm ertaklari. –T.: O'z davnashr, 1961, 121-bet.

hunar doimo sen bilan birga bo'ladi, seni hech bir muhtojlikka tushirmaydi», - deb nasihat qilardi.

Men otamning nasihatini jonu dilim bilan qabul qilib, hunar o'rganishga bel bog'ladim. Hunarlar orasida gilam to'qish hunari menga juda ham ma'qul bo'lib tushdi. Gilam to'qiydigan eng mohir ustaga shogird bo'lib, shu hunarni o'rganishga g'ayrat bilan kirishdim. Nihoyat, gilam to'qishda mohir usta bo'lib yetishdim.

Xalifa Xorun ar-Rashid otam vafot etgandan keyin uning o'rniiga meni shahar boshlig'i etib tayin qildi. Oradan bir necha vaqt o'tgandan keyin xalifa Xorun ar-Rashidni ziyorat qilish maqsadida ikki yo'ldoshim bilan paytaxt – Bag'dodga jo'nadik. Bir necha kun safar ranjini tortib, Bog'dod shahriga dahil bo'ldik. Qornimiz och edi. Juda ziynatlangan va ozoda bir oshxonaga kirdik. Oshxona egasi bizni ko'rgan zamon darhol yonimizga kelib, hol-ahvol so'rashib aytdi:

– Sizlar boshqa shahardan kelgan obro'li kishilarga o'xshaysizlar, bozorda ovqatlanish sizlar uchun aybdor. Oshxonaga yaqin bir ozoda joyim bor, o'sha yerda ovqatlaning.

Biz uning taklifini qabul qildik. U bir xizmatchisiga bizni o'sha joyga olib borishni buyurdi. Xizmatchi bizni juda bezatilgan bir uyga olib bordi va uyning eshigini ochib:

– Shu uyda dam olib turing, men hozir borib ovqat keltiraman,-dedi.

Biz uyga kirgan edik, xizmatchi eshikni berkitib jo'nab ketdi. Oradan ozgina fursat ham o'tmagan edi, biz turgan yer ikkiga ajralib, hammamiz pastga, bir yerto'ladagi uyga tushib ketdik. Yuqoridagi uyning ikkiga ajralgan yeri yana avvalgidek bir-biriga jipslashdi. Biz hayron bo'lib qo'rqib turgan edik, oshxona egasining bir necha xizmatchilari qo'llariga pichoq ushlaganlari holda yonimizga keldilar, ularni ko'rgach, hammamiz jonimizdan umid uzdik. Oshxona egasi musofirlarni shunday hiyla bilan o'ldirib, ularning go'shtlarini ovqatga solib, pishirib, sotar ekan. Shu topda mening miyamga bir fikr kelib, ularga:

– Biz yaxshi gilam to'qishni bilamiz, bizni o'ldirishdan nima foyda ko'rasiz? Borib, boshlig'ingizga ayting, bizga gilam to'qish uchun kerakli narsalarni yuborsin, tayyor bo'lgan gilamlarni sotib juda katta foyda ko'radi, - degan edim, ularga taklifim ma'qul bo'lib, chiqib ketdilar.

Taklifim oshxona egasiga ma'qul bo'libdi. Ertasiga bizni boshlab kelgan xizmatchi gilam to'qishga kerak bo'lgan asbob va boshqa narsalarni keltirib berdi. Biz gilam to'qishga kirishdik. Tayyor bo'lgan

gilamni xizmatchi kelib olib ketardi. Bir necha vaqt shu xilda umr kechirdik. Bir kun juda ham chiryli, guldor gilam to'qidim, uning bir chetiga otim yozilgan muhrimni bosdim. Oshxona egasini chaqirtirib:

– Ko'rdingmi, bu gilam qanday chiroyli to'qilgan, podshohlarga maxsus bir gilam, buni bozorga sotmasdan, xalifa Xorun ar-Rashidga olib boring, u sizga ko'p in'om qiladi, -dedim.

Oshxona egasiga bu so'zim ma'qul bo'lib, ertasiga gilamni Xorun ar-Rashidga olib borgan. Xorun gilamning chiroyligiga zavqlanib, uning u yoq bu yog'ini ko'rar ekan, ko'zi gilamning bir chetiga bosilgan muhrimga tushib qolgan, bundan shubhalanib, oshxona egasidan bu gilamni qayerdan olganini so'ratgan ekan, u bir savdogardan sotib olganini aytgan. Xorun ar-Rashid muhrimni ko'rsatib, uni qamoqqa olgan, bir necha vaqt qiynagandan keyin oshxona egasi aybiga iqror bo'lgan.

O'sha kuni Xorun ar-Rashidning yuborgan odamlari kelib bizni ozod etib, xalifaning huzuriga keltirdilar. Oshxona xizmatchilarini qamadilar Xorun ar-Rashid bizga ko'p iltifotlar qildi. Oshxona egasi va uning xizmatchilarini dorga ostirdi. Xalifa Xorun ar-Rashid yonida bir necha kun turib, keyin o'z shahrimizga qaytdik. Shunday qilib, hunarimning sharofatidan men ham, ikki yo'ldoshim ham o'limdan qutuldik».¹

Ushbu hikoyatda har bir inson uchun kasb-hunar o'rganish zarurligi g'oyasi va yigit to'qigan gilamda uning aql-idroki, zakovati, kasbga bo'lgan muhabbati o'z ifodasini topgan.

O'zbek xalq pedagogikasida bolalarni mehnat tarbiyasida o'z-o'ziga xizmat qildirish, ishontirish, qiziqtirish, nasihat qilish, maslahat berish, amalda ko'rsatish va rag'batlantirish usullaridan samarali foydalanish yaxshi natija bergan. Bu usullar, namunali ishlar qilgan yigit-qizlarga nisbatan qo'llangan: «*Barakalla*», «*Juda soz*», «*Rahmat*», «*Umringdan baraka top*», «*Baxtli bo'lg'in*» so'zlari bilan yigit-qizlarning ko'ngli ko'tarilgan, kulib-erkalab boshi silangan va h.k.

Shuningdek, mehnat tarbiyasida ijtimoiy foydali mehnat qilishni istamagan, topshiriqni bajarmagan, dangasa-ishyoqmaslarga nisbatan esa jazolash usuli qo'llangan.

O'zbek xalq pedagogikasida iqtisodiy tafakkur bilan tijorat faoliyati uzviy birlikni tashkil etshgan. Xalq iqtisodiy tarbiyaning zarurligi va mohiyatini bilgan holda, bolalarni yoshligidan tijorat (savdo-sotiq)

¹ Qarang: Sh.Zunnun. Oz-oz o'rganib dono bo'lur. –T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1988, 191–193-betlar.

ishlariga jalb etadi. Bolalar ota-bobolarining yonlarida bo‘lib, hisob-kitobni, tarozida narsalarning og‘irligini aniqlashni, xaridorlar bilan qay tarzda muloqotda, muamalada bo‘lishni o‘rganadilar, shu zaylda ular o‘zlari ham mustaqil suratda tijorat (savdo-sotiq) ishlarini bilib oladilar. Natijada bolalarning yoshligidan savdo-sotiq ishiga jalb ettirilishi ularning iqtisodiy tarbiyasiga yordam beradi: bolalar mollarning sifatini aniqlash, bir molning boshqa moldan farqini ajratish malakasini egallaydilar.

Bozor iqtisodiy va xususiy mulk munosabatlari aks-sadosi xalqimizning ming yillik hikmatu asotirlarida, rivoyatu dostonlari va ertaklarida, maqolu matallarida mavjud «**Otang-bozor, onang bozor...**» so‘zining o‘zida qanchalar falsafiy ma‘no bor, har bir tovushida bir hikmat sas jaranglaydi. Zero, «**Bozor**» – «**Boz**» degani «**o‘yin**» demakdir («*dorboz*», «*masxaraboz*» va h. k.). Axir bozor ham bir o‘yin emasmi? Molu mulkingni tikasan, goh foyda qilasan, goh – zarar – yutasan, yutqazasan...

Xalqimizning bozor tarzi tajribasi-quvonchi, tashvishi, mashaqati, rohati, urf-odati, rasmu rusumi aks etgan maqollarning o‘zigina bozor iqtisodining barcha zamonaviy prinsiplari va qonuniyatlarini to‘la yoritadi. Masalan, **marketing va reklama haqidagi**: «*Onangni otangga bepardoz ko‘rsatma*», *auditorlik xizmati haqidagi*: «*Hisobli do‘st ayrilmas*», «*Har yerni qilma orzu, har yerda bor toshu tarozu*», *konkurensiya haqidagi*: «*Qo‘lidan shuni olding, og‘zidan oshini olding*»; *barter, mol ayirboshlash haqidagi*: «*Sizdan ugina, bizdan bugina*»; *Xalqaro iqtisodiy aloqalar haqidagi*: «*Yuz so‘m puling bo‘lguncha, yuzta do‘sting bo‘lsin*», *inflatsiya haqidagi*: «*Pul bo‘ldi – kul bo‘ldi*», *yo‘l xarajatlarini hisobga olish va yaxshi foyda ko‘rish haqidagi*: «*Turkis-tonda qo‘y bir so‘m, kela-kela o‘n bir so‘m*»; «*Tovuqni yesang, bir yeysan, tuxumini esang, ming yeysan*»; *kredit (qarz) haqidagi*: «*Bergan xudoga yoqibdi*», «*Pul-pul keltirar*», «*Olish – san‘at, qaytarish – mehnat*»; *Kredit (qarz)ni olib foydali ishga sarflash haqidagi*: «*Qarz uzilar, xotin yonga qolar*»; *dotatsiyalarga qurilgan, tovon to‘laydigan iqtisodning holi voyligi, investitsiya qilib, foydali ishlarni boshida turgan iqtisodning kelajagi haqidagi*: «*Darding bo‘lsa bo‘lsin, qarzing bo‘lmasin*», «*Sigiring xo‘ra bo‘lsa, berdi xudo, xotin xo‘ra bo‘lsa, urdi xudo*»; *Bankrotlik va boqimandalik haqidagi*: «*Bersang-yeyman, ursang-o‘laman!*», «*Olarda kirar jonim, berarda chiqar jonim*» kabi maqollari.

Bozor iqtisodi masalalarining xalqimiz tarixiy tajribasi va iqtisodiy tafakkuridagi in‘ikosidan dalolat beradi. Zero, xalqimiz necha asrlar

«Avval taom, ba'daz kalom» yoki **«Avval iqtisod, keyin siyosat»**, deb bejiz aytishmagan. Bugungi bozor iqtisodi sharoitida iqtisodning siyosatdan ustuvorligi siyosat va iqtisodiy taraqqiyot yo'limizning prinsipi tariqasida tasdiqlanishi xalqimizning azaliy iqtisodiy tafakkuri va tarixiy tajrisidan kelib chiqadigan ibratli g'oyalardir.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, o'zbek xalq ijodida maktab, ilm-ma'rifat hamda yoshlarning o'qishga dav'at etilishi alohida o'rin egallaydi va u o'zbek xalqi pedagogikasining eng muhim materiallarini belgilashda asosiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Avvalo shuni aytish kerakki, bizgacha yetib kelgan maqollar, matalar, qo'shiqlar, afsonalar, rivoyatlar, ertak va dostonlarda bolalarga xat-savod, ilm o'rganishga oid qarashlar ifodalangan. Xususan, ijtimoiy hayotda savodxonlik va dunyoviy bilimlarni o'rganishga bo'lgan ehtiyoj, qiziqishlarning tobora o'sib borishi, xalq donishmandlari tomonidan ilmni ardoqlashga, yoshlarni ilmi bo'lishga dav'at etish, undashga qaratilgan pand-nasihatlar yaratishga sabab bo'lganligini quyidagi maqollardan aniq ko'rishimiz mumkin:

Bilim baxt keltirar.

Bilimli kishi o'zar,

Bilimsiz kishi to'zar.

Ilm-aql chirog'i.

Ilmi yo'qning ko'zi yumuq.

Ilmi hikmat suvni yondirar.

Ilm olish-ignada quduq qazish bilan teng.

Ilmni mehnatsiz egallab bo'lmaydi.

Olim bo'lsang olam seniki.

Piring kuchli bo'lgancha,

Biliming kuchli bo'lsin.

O'qishning erta-kechi bo'lmas.

O'qigan o'g'il-otadan ulug'.

O'qish-jafoli, keti vafoli....¹

¹ O'zbek xalq maqollari. – T.: G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1989, 139–147-betlar.

Demak, xalq maqollarida talqin etilganidek, inson egallashi kerak bo‘lgan boylıklar ichida eng zarur, muhimi, foydalisi va eng **sharaflisi – ilmdir**. Ilm bamisoli xazinalar eshigini ochadigan kalitdir. Zero, dunyodagi har qanday muammo ilm, aql-idrok va tafakkur yordamida yechiladi.

Ilmga hech bir inson zoti birdaniga erishgan emas va erisha ham olmaydi. Inson zoti onasidan dono-yu donishmand bo‘lib tug‘ilmaydi. Shu bois boladagi bilim, odob-axloq olam, tabat va jamiyat haqidagi barcha tushuncha va tasavvurlar, dunyoqarash va bilimlar amaliy faoliyat jarayonida, xilma-xil ertaklar, dostonlar, badiiy, tarixiy, siyosiy, falsafiy, iqtisodiy, huquqiy kitoblar, darsliklarni o‘qib-o‘rganish, mutolaa qilish, hayotdan saboq olish, ustozu muallimlardan ta‘lim olish jarayonida hosil bo‘ladi, rivojlanib, boyib, takomillashib boradi.

Xalqimiz tomonidan yaratilgan maqollar va matallar, ertaklar va dostonlarda ta‘riflanganidek, ilm-ma‘rifatga ega bo‘lishining, bola qalbini ilm nuri bilan nurlantirishning, dilini pok va musaffo qilishning asosiy sharti va bebaho ma‘naviy-marifiy boylıklar xazinasi bo‘lgan kitoblarni qo‘ldan qo‘ymay o‘qishdir. Shuning uchun kitob-hayot darsligi, barcha bilimlar asosi, dunyo voqea-hodisalari va elu elatlar hayotidan hikoya qiluvchi birdan-bir manba ekanligi haqida son-sanoqsiz naql-rivoyatlar, afsonalar, ertaklar, dostonlar, maqollar yaratilgan. Masalan; «*Kitobsiz uy-quyoshsiz kun*», «*Kitob-inson do‘sti*», «*Oltin yer tagidan kavlab olinadi, bilim kitobdan*», «*Non to‘ydiradi, kitob kiydiradi*», «*Qush don qidirar, olim kitob*», «*Kiyim ustingni bezaydi, kitob aqlingni*» kabi maqollarda kitobning qadriga yetish ta‘kidlanganligi bejiz emas.

«Ayoz», «Moxistor», «Orzusi ushaldi», «Qorasoch pari», «Kimyogar» kabi ertaklari va dostonlarida xalqning yoshlarni o‘qitish-ilmli qilish borasidagi qarashlari, orzu-umidlari qadim zamonlardan beri umumiylikka ega bo‘lib kelganligidan dalolat beradi.

O‘zbek xalq ijodi materiallari tahlili ko‘rsatishicha, qadim zamonda oddiy xalq, ya‘ni fuqarolar ham, shoh-u davlatmandlar ham o‘z farzandlarini o‘qitib, xat-savodli va ilmli bo‘lishlarini orzu qilganlar. Lekin shu davrdagi ijtimoiy-tarixiy jamiyatda bir tipdagi maktablarda hamma ijtimoiy tabaqa bolalari teng huquqdagi o‘qitilganligini ko‘ramiz.

Masalan, «*Rustamzod va Sherzod*» ertagida talqinicha: «Bir bor ekan, bir yo‘q ekan. Qadimgi zamonda bir mamlakatda bir kambag‘al bor ekan. U kambag‘alning ikki o‘g‘li bor ekan. O‘g‘ilning birini oti

Rustamzod va birining oti Sherzod ekan. Ularning onalari o'lgan ekan. Bu kambag'al mardikor ishlab, bolalarini o'qitib parvarish qilib yurar ekan»¹. «*Mehrigiyo*» ertagida: «O'tgan zamonda bir savdogar bo'lgan ekan... xotini o'g'il tug'ibdi... savdogar o'z farzandini o'qish uchun maktabga beribdi»² deyilsa, «*Ayoz*» ertagida bayon etilishicha: «O'tgan zamonda Xundarxon degan bir podshoh o'tgan ekan... Bola (si) olti yashar bo'lganda podshoh katta dasturxon qilib, bolani qo'lidan yetaklab maktabga olib boribdi.

Eti sizniki, suyagi bizniki, yaxshi o'qiting» deb tayinlaydi. Domla «bolani urib-so'kib, ko'ngliga ozor bersam, borib otasiga aytadi, podshoh meni Hukmi Qushcha buyursa, hech kim meni ajratib ololmaydi» deb o'ylabdi. Bolani yetti qavat ko'rpachaning ustiga o'tkazib, izzat-hurmat bilan o'qitib yuboribdi. Oradan bir oy o'tgandan keyin podshoh o'g'lidan:

– O'g'lim, domlangiz qalay? – deb so'radi.

– O'g'li: – e ota, domla meni yaxshi ko'radilar, yetti qavat ko'rpachaga o'tkazib o'qitdilar, debdi.

Podshoh bolaning gapiga razm solib:

– O'g'lim, endi domlanning oldiga sira bormang. U sizni o'qita olmas ekan, debdi.

Ertasiyoq o'g'lini boshqa maktabga olib boribdi... Oradan besh-olti kun o'tgandan keyin podshoh o'g'lidan:

– O'g'lim, bu domla qalay? – deb so'ragan ekan, bola:

– Bu domla, u domladan ham yaxshi ekan, debdi.

Podshoh:

– Bo'lmasa bu domlaga ham bormang, - debdi.... podshoh o'g'lini yana bir boshqa domlaga olib boradi.

Domla podshohga:

– Fuqaroning bolalarini qanday o'qitsam, sizning o'g'lingizni ham shunday o'qitaman. Ilm degan narsa qiyinchilik bilan egallanadi. Shunga rozi bo'lib, qo'lingizdan qog'oz bersangiz o'qitaman, bo'lmasa yo'q, - debdi. Podshoh rozi bo'lib, o'g'lini maktabga berib ketibdi... shu ahvolda bola olti yil o'qib, o'n ikki yoshga kiribdi³.

Ta'kidlash joizki, xalq og'zaki ijodi materiallari tahlilidan ma'lum bo'ladiki, o'sha davrda davom etib kelgan maktablarning hech birini tabaqaviy xarakterga ega bo'lmagan maktablar edi deb aytish aslo

¹ O'zbek xalq ertaklari. I tom, – T.: O'zSSR Badiiy adabiyot nashriyoti, 1961, 139-bet.

² O'zbek xalq ertaklari. II tom, – T.: O'zSSR Badiiy adabiyot nashriyoti, 1961, 77-bet.

³ «Oltin olma». Ertaklari. I tom, – T.: O'zSSR Badiiy adabiyot nashriyoti, 1966, 139-bet.

mumkin emas. Xalq ogʻzaki ijodi materiallariga tayanib shuni aytish mumkinki, jamiyatda hukmron tabaqalarning bolalari uchun maxsus (yopiq) saroy qoshida uch turdagi maktablar faoliyat koʻrsatgan:

a) saroy ahli, yirik amaldorlar va badavlat kishilarning xonadonlaridagi yopiq maktablar;

b) hukmron tabaqalarning bolalari oʻqiydigan alohida yopiq maktablar;

d) savdogarlarning bolalari oʻqiydigan alohida maktablar.

Masalan, «Moxistra», «Orzusi ushaldi» kabi ertaklarida va «Alpomish», «Nurali» kabi dostonlarda bolalar oʻz xonadonlaridagi yopiq maktablarda oʻqitilganligi tasvirlanadi. Jumladan, «Orzusi ushaldi» ertagida: «Oqilaxon Qoʻqon mamlakatida eridan ziyoda ish tutib turdi... shu orada vaqti soati yetib, shersumbat oʻgʻil koʻrdi... otini Bahodir qoʻydi... Bahodir toʻrtga kirdi. Oqilaxon madrasadan oʻtkir bir mullani olib kelib oʻgʻli Bahodirni oʻqita boshladi» deyilsa, «Nurali» dostonida esa «Oydan-oy, kundan-kun oʻtib Hasaxonning xotini... oʻgʻil tugʻadi, otini Ravshanxon qoʻydi... Bir kun Goʻroʻgʻli (bobosi)» «bular avom boʻlib ketmasin, oʻqitayin» deb madrasadan bir ulamo-belgili mullani aytdirib keldi. Mullaning qoshiga Ravshanxon bilan Nuralixonni yetaklab bordi. Mullaga aytdi: «Mana shu mening oʻgʻillarim hozir besh yoshga kirdi. Oʻn yil oʻqitasan»¹ deb buyurdi.

«Erali va Sherali» dostonida bayon qilinishicha, Erali bilan Sherali toʻrt yoshga kirganida oʻqishga boradi: «... bolalar besh yil oʻqiydi, toʻqqizga kiradi. Qoraxon Boʻzqorakoʻz otini minib, ikki oʻgʻli xabar olmoq uchun masjid sari keladi. Erali, Sheralixonni chaqirib, bir maʼnoli kitobni olib, ot ustida tavakkal bir yerini ochib oʻqishni aytadi. Ikkovi koʻrsatgan joyidan burro qilib oʻqiy boshlaydi. – Barakkalo, ustozingga rahmat! – deb ustoziga koʻp vazifa haqlar beradi». Soʻng sipohgarchilikni oʻrgatmoq uchun maktabdan chiqarib olib Hamro bogʻbonning qoʻliga topshiradi². Shunga oʻxshash «Rustam dostonida ham, Huroyim Rustamni yopiq maktabga berib oʻqitadi. Uning boshiga mushkul ish tushadi, yaʼni onasi Huroyim ogʻir xasta boʻlib qoladi. Bundan Rustamni xabardor qilmoq uchun Xipchayim u oʻqiyotgan maktabga borib, mulloga yuzlanadi:

Sizga salom berdim, bolam ustoz,
Xipchaman, soʻzladim, soʻzlarim asal,
Bugun uch kun boʻldi Xuroyim kasal,

¹ Oʻzbek xalq dostonlari. I tom, – T.: Oʻz SSR Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1956, 354-bet.

² «Erali va sherali» dostoni. – T.: «Fan», 1967, 183-bet.

**Rustamni ko'rmakka bo'ldi intizor,
Shu sababdan keldi menday gajakdor.
Xuroyimning dardi osha yomondir,
Rustamni ko'rmog'i uning gumondir.
Ozod qiling Oqtosh elning bolasin,
O'lmay, borib ko'rsin, sho'rli, yolg'iz bolasin.
Bek Rustamga javob bering mullajon.
Bolam, deb enasi intiq bo'lmasin.
Jon berar vaqtida haloq bo'lmasin...**

.....
Boshimda bo'lmadi Rustam o'g'lim deb.

Bu so'zni eshitib mulla aytdi: - Rustamxon bugun borsin, enasini ko'rsin, ertaga ham oldida tursin, ho'p mehriga qonsin. Huroyimning dardi yomon bo'lsa, ko'rmog'i gumon enasi tuzuk bo'lguncha aylanib yursin. Mening qoshimga, mullo koyiydi, deb oshiqmay, shoshmay kelsin»

Xullas, o'zbek xalq og'zaki ijodida podshoh, saroy ahli hukmron tabaqalarning bolalari uchun vujudga kelgan maxsus yuqori tipdagi yopiq maktablar va oddiy fuqarolarning bolalari o'qiydigan maktablar haqida ko'pgina materiallar uchrasa-da, u maktablardagi ta'lim-tarbiya ishining mazmuni, ta'limni tashkil qilish shakllari va o'qitish metodlariga oid materiallar uchraydi.

Shunga qaramay, turkiy xalqlar og'zaki ijodida tasvirlangan maktablar faqat bolalarga xat-savod o'rgatadigan maktablar emas, balki ba'zilar o'z shogirdlarini zamonaviy rasm bo'lgan dunyoviy (ilmiy) bilimlar bilan qurollantirgan va shunday dunyoviy bilimlar berishga qodir bo'lgan yetuk o'qituvchi (mulla) va mudarrislar, xalq donishmandlari (oqsoqollar va otinoyilar) ham bo'lganligi shubhasizdir. Masalan, «Qorasoch pari» ertagida: «Qorasoch o'n uch yoshga kirganda, o'qib turgan maktabini tamomlagach, mashhur donishmandlardan dars ola boshladi... o'n besh yoshga kiribdi, husniga barkamol, aqlda tengsiz bo'libdi... turli ilm va hunar egasi bo'libdi». Uning o'qishi haqida zamonasining yetuk donishmandlaridan biri bunday deydi: «Qorasoch pari o'n yoshga qadar mendan ta'lim oldi. Mendan keyin, u sehrgarlik ilmni o'rgandi. Uch yildan keyin sehrgarning ta'lim berishga kuchi yetmay qoldi, so'ng u g'oyib bo'ldi»¹ deyiladi.

«Kimyogar» ertagida buxorolik katta savdogar Balx shahrida bo'lganida bir kitob sotib oladi. «Bu kitobni o'qib tushungan kishilar

¹ O'zbek xalq ertaklari. I tom, - T.: O'zSSR Badiy adabiyot nashriyoti, 1961, 240-bet.

tuproqdan oltin qilarmish» deb ta'riflaydilar. Biroq bu kitobni sotib olgan savdogar tuproqdan oltin yarata olmaydi. Bor bisotidan ajragan savdogar suv sotuvchi bo'lib va har kim suv olib ichsa pul olmay, kitob muallifi Abu Ali ibn Sino haqiga la'nat o'qishni talab qiladi. Kunlardan bir kun bir mudarris kelib, savdogarning qo'lidagi kitob tafsiloti asosida oltin yaratib beradi va savdogarga: «Oltinning siri siz pul berib sotib olgan kitobda emas, ilmida, mansabni pulga olish mumkin, lekin ilmni sotib olib bo'lmaydi. Bu kitobni yozgan kishi o'ttiz-qiriq yillik ilmiy tajribaga asoslanib yozgan. Mana shu kitobni yozgan... men bo'laman, bundan keyin mening nomimga la'nat aytishni to'xtatarsiz deb umid qilaman deb chiqib ketgan ekan»¹ deyiladi.

«Ilm afzal» ertagidagi esa ota bilan farzandlar o'rtasidagi suhbatda ham komil inson uchun ilm va kasb-hunar zarurligi ta'kidlanadi:

«... Chol o'zim omiligidan qoldim, qani endi o'g'illarim o'qib odam bo'lsa, deb orzu qilarkan. Boboning sakkiz o'g'li va bir qizi bor ekan. Qizi aqlli, sezgir ekan. Ota qiziga:

– Xudo umringni uzoq qilsin, baxtimdan o'rgilayki, qarigan chog'imda senday farzandli bo'ldim. Lekin akalaringdan kuydim. Badbaxtlarning mehnat qilishga bo'yni yor bermaydi, o'qib ilm olib, odam bo'linglar desam, gapimga quloq solishmaydi. Shuncha molimiz, yerimiz bor, o'qib nima qilamiz, deyishadi. Men qarib qoldim, bu dunyodan ko'z yumsam, akalaringning ahvoli shu bo'lsa, vafotimdan keyin menga la'nat keltiradilar deb qo'rqaman, qizim – deb hasrat qilarkan.

– Otajon, sizga bir maslahat berayin. Akalarimni yoningizga chaqiring... Men eshikni orqasida turib gapirgan gaplaringizni eshitaman. Siz avvalo ulardan: «Ilm yaxshimi yoki davlat afzal?» – deb so'rang. Hammalaridan eshitib bo'lganingizdan keyin meni chaqiring. Menga ham akalarimga bergan savolingizni bering. Aqlim yetkanicha javob beraman, akalarim eshitib tursinlar, - debdi qizi.

Chol qizining aqliga tasanno aytib kechqurun o'g'illarini mehmonxonaga chaqiribdi. O'g'illari mehmonxona to'ridagi ko'rpachalarga qator bo'lib o'tiribdilar. Ular otamiz mol-dunyosini bizga bo'lib bersa kerak, degan o'y bilan sergak bo'lib turibdilar.

– O'g'illarim, sizlarni yedirdim, kiygizdim, voyaga yetdingizlar. Birortangiz kam emassizlar. Mendan keyin ro'zg'or tashvishi boshingizga tushadi. O'qib, ilm olinglar, o'ylab ko'rsam, ilm bilan hunarda gap ko'p ekan, - debdi ota.

¹ O'zbek xalq ertaklari. II tom, – T.: O'zSSR Badiiy adabiyot nashriyoti, 1962. 449-bet.

O'g'illar otalarining bu gaplarini eshitib, hayron bo'lishibdi. Qariya to'ng'ich o'g'lidan so'rabdi: ... Ilm yaxshimi yoki davlat?

– ... O'qib nima qilaman? – debdi.

Ikkinchi o'g'li ... otasiga:

– Pulu mol bo'lmasa, ilmdan nima foyda?

Uchinchi o'g'li o'ylamay-netmay otasining savoliga:

– ... shu yoshda ilm olgan bilan qayerga boramiz? Davlat yaxshida, ota, – deb javob beribdi.

To'rtinchi o'g'li javob beribdi: -

– ...davlat yaxshi. Qo'lingiz uzun bo'ladi, qayerga uzatsangiz yetadi.

Beshinchi o'g'li:

– ... ilm deganingiz qo'lga olinmaydi, kissaga ham pul bo'lib kirmaydi. Endi sizga aytak, mol davlatga nima yetsin, davlat afzal-da, otajon, – debdi bu o'g'li ham.

Otaning jahli chiqib, oltinchi o'g'liga:

– Ayt-chi ilm zo'rmi yoki davlatmi? – debdi.

– Otamsiz, sizga ilm afzal desam men uni bilmayman, o'qiganim yo'q. Davlatni bilaman... – debdi.

... yettinchi o'g'liga murojaat qilibdi:

– o'g'li talmovsirab javob beribdi, gapning tayini yo'q emish.

Mo'ysaffid xo'rsinib, soqolini tutamlab bir oz jim qolibdi, so'ng kenja o'g'liga qarab:

– Qani. Kenja, umidim sendan bolam...

– Otajon, men davlat emas, ilm afzal deyman. Meni maktabga bering, o'qiyman. Nasihatigingizga amal qilaman. Ko'zingiz ochiqligida ilmli bo'lib qolay. Baribir mol-davlat menga tegmaydi! – debdi.

Mo'ysafidning dimog'i chog' bo'lib:

– Barakalla, o'g'lim, deb o'g'lining peshonasidan o'pibdi. So'ng yana: «Menga mol-davlat tegmaydi», - deganing nimasi?

Shunda eshik orqasidan akalari bilan otasining bahsu javoblarini tinglab turgan qizi:

– Ey, otayi qiblagohim, menga ruxsat bering, savolingizga javob berayin.

Mo'ysafid xushvaqt bo'lib navbatni qiziga beribdi;

– Akalarimning yettovi davlat zo'r, dedilar. Bu noto'g'ri. Eng kenja o'g'lingizning bergani to'g'ri javobdir.

Men bo'lsam ilmni afzal deb aytaman. Akalarim eshitib olsinlar: birinchisi shuki, ilmni qancha sarflasang, shuncha ko'payaveradi.

Davlatni sarflasang, u tobora kamayib boraveradi. Ikkinchisi shuki, ilmi odam shirinsuxan, odobli bo'ladi. Davlatmand odamga esa hamma hasad qiladi. Uchinchisi shuki, ilmi odam dunyodan o'tsa, esiz, falon olimdan ajraldik, deb afsuslanib yig'lab ko'madilar. Davlatmand odam o'lsa, ajab bo'ldi, sara bo'ldi, bir nafi bad odamdan qutuldik, deb la'natlab ko'madilar. To'rtinchisi shuki, olim odam dunyoda doim farog'otda yashaydi. Chunki uning boshidagi ilmni hech kim o'g'irlab ketolmaydi. Davlatmand odam doimo molimni o'g'ri urib ketmasin, bo'ri-shoqol yemasin, o'lib nobud bo'lmasin deb, mudom tahlkada yuradi. Beshinchisi shuki, ilm eskirmaydi, chirimaydi, nobud bo'lmaydi. Lekin mol-mulkni zax yerga qo'ysang chiroyli, oftobda rangi o'chib sitilib ketadi, sovuqda qotadi, issiqda kuyadi. Davlatmand odam mudom uning g'amida bo'ladi. Oltinchisi shuki, ilmi odam yumshoq ko'ngil, shirin-suxan, xushchaqchaq, odamshavanda bo'ladi. Shuning uchun unday odamni el hurmat-izzat qiladi. Davlatmand odamning ko'ngli toshday qattiq bo'ladi...

Mo'ysafid ham, akalari ham oqila qizga qoyil qolib, «ofarin» debdilar. Mo'ysafid qizi bilan kenja o'g'lini maktabga beribdi. Boshqa o'g'illari endi mehnat qilishga kirishib, hammalari murod-maqsadlariga yetibdilar»¹.

Yuqoridagi o'zbek xalq pedagogikasi namunalaridan ko'rinadiki, ota-bobolarimiz qadim zamonlardan yoshlarning aql-zakovati, fahm-farosati, odob-axloqi, kamoloti, insoniy fazilatlarining shakllanishi va tadbirkorligi ilmi bo'lishlariga bog'liq deb tasavvur qilishgan va nihoyat, zamonasida kishilar uchun muammo bo'lib ko'ringan tabiat sirlari sehlari, tilsimotlari orqali tasvirlangan mo'jizalarning ham ilm orqali ro'yobga chiqishga ishonch bog'laganlar. Shuningdek, ilm orqali dunyoda eng qimmatbaho hisoblangan narsalarni ham yaratish mumkinligiga ishonganlar.

Garchi o'zbek xalq og'zaki ijodiyoti materiallarida maktab va madrasa ta'limning mazmuniga va o'qitish metodlariga doir alohida materiallar uchramasa ham yuqorida keltirilgan maqolalar, ertaklar va dostonlarga asoslanagan holda maktablar bolalarni xat-savodini chiqarish va empirik bilimlar bilan, madrasalar esa o'z talabalarini dunyoviy (ilmiy) bilimlar bilan qurollantirishga qodir bo'lganligidan dalolat beradi.

O'zbek xalq og'zaki ijodi materiallarini biz uchun muhim qimmatga ega bo'lgan alohida xarakterli tomonlaridan yana biri shundaki,

¹ Pedagogika tarixidan xrestomatiya. – T.: «O'qituvchi», 1993, 8–12-betlar.

zamonasida o'qib, xat-savodli bo'lib yetishgan yoshlarni o'z davri nuqtayi nazaridan har tomonlama kamolotga erishgan kishilar sifatida tasvirlanishidir.

Garchi o'zbek xalqi og'zaki ijodida maktab va madrasalar ta'limini aqliy tarbiyaning asosi bo'lishligi darajasidagi roli ko'rsatilmasa ham, shogirdlari qandaydir ilmi hikmat yaratuvchilar bo'lib etishmasalar ham, maktab ta'limi orqali aqlli, idrokli, fahm-farosatli, tadbirkor kishilar bo'lib yetishganliklari aniqlik bilan talqin qilinadi.

O'qimishli bo'lib yetishgan kishilar dunyoviy masalalar yuzasidan bo'ladigan munozaralarda yengib chiqadilar, muammo jumboqlarni yechadilar, turli tilsimotlarning sirini tez anglaydilar va ular bilan muomala qilish yo'lini tez belgilay oladilar. G'ayri tabiiy kuchlar – devlar, ajdarholar va sehrgarlarning hurujiga qarshi kurash yo'lini biladilar va h.k.

Shu bilan birga, maktab va madrasa ta'limini ko'rgan asar qahramonlari zamonasining har tomonlama eng yetuk kishisi sifatida jismoniy jihatdan sog'lom, baquvvat, chidamli, qo'rqmas va botir. Estetik did va zavqi baland axloqiy pok-xalqparvar, adolatli, kamtar va saxovatli kishilar sifatida gavdalanadilar. Biroq o'sha davrda umumiylik kasb qilgan maktab va madrasalarda bolalarni qay yo'sinda o'qitish, qay darajada ilm berish domlalarning shaxsiy ishi va mudarrislik mahoratiga bog'liq bo'lganligini ko'ramiz. Maktab va madrasa ta'limining mazmuni, hatto xat-savod o'rgatish ham, ta'limning tashkiliy shakli hamda o'qitish usullarida ham mutlaqo birlik yo'q edi. Har bir maktab domlasi, madarrisi qurbi yetgan bilimi darajasida ish ko'rardi.

Shuningdek, zamonasida yuksak tayyorgarlik va pedagogik mahoratga ega bo'lgan, ma'lumotli, o'z kasbini sevgan, bolalar taqdirini va kelajagini o'ylaydigan, xalq hurmatiga sazovor bo'lgan ustoz-u domlalarning xizmatlari xalq og'zaki ijodida yuksak baholanadi. Masalan, «Erali va Sherali» dostonida Erali bilan Sheralining onasi bolalarini maktabga olib kelib, domlaga o'qitishga topshirarkan:

O'qimagan oxir bo'lar har, sayoq,

O'qimagan kishi baayni tayoq.

Domlajon, ilmingdan sadag'a,

Yaxshilab o'qiting endi bedroq.

O'qiting xo'p burro bo'lsin tillari,

Qalamga yarasin nozik qo'llari.

Otlanganda ochiq bo'lsin yo'llari,

Bu ikkisi Qoraxonning ullari¹ – deydi.

Ma'lum vaqtdan so'ng Qorxona podshoh maktabga kelib, Erali bilan Sheralini chaqirib, kitob o'qitib ko'radi. Bolalari otasiga kitobni qoyil qilib o'qib berishadi. Bundan mamnun bo'lgan podshoh: «Barakalla, ustozingga rahmat! – deb ustoziga ko'p vazifa va haqi beradi²». Shuningdek, Qoraxonning bolalari ham o'z ustozlaridan minnatdorchiligini quyidagicha izhor qiladilar:

**Bulg'or elda mast bo'p yurgan to'ramiz,
O'lmasak olamda davron suramiz.
Harf o'rgatgan biliming otadan ziyod,
Ruxsat bering, bizlar sozga boramiz.**

**Ko'p ilmni siz bizlarga bildirgan,
Siz miyani ilm bilan to'ldirgan,
Xursand qilib doim bizni kuldigan,
Ustoz javob bering sozga borayin.**

**Boshimizdan o'tgan qish bilan yozdir,
Ota-enamizdan ulug' onlayman sizdi³.**

Ko'rinadiki, xalq va xalq donishmandlari ana shunday domla va mudarrislariga va ularning pedagogik mahoratiga katta umid bog'laganlar. O'zbek xalq og'zaki ijodi tahlili bolalarning savodxon va ilmi bo'lib yetishishlari faqat maktab domlasi yoki madrasa mudarrislariga bog'liq bo'lmay, balki o'quvchi-talabalarning o'ziga ham bog'liq ekanligini ko'rsatuvchi muhim didaktik ahamiyatga ega bo'lgan materiallar ham uchraydi. Masalan, «Davlatmirza» ertagida: «Qadim zamonda bir qambag'al bor ekan, uning bir o'g'li bo'lib, oti Davlatmirza ekan. Davlatmirza yetti yoshga kirganda uni shu yurtning eng katta mullosiga shogird qilib beribdilar. Bola juda aqlli, zehnli, ziyrak chiqibdi, chidam bilan o'qibdi. O'n yoshida domla bilan masala aytishadigan bo'libdi. So'ng ikki yoshga kirganda u bilan bahslashadigan bironta ham odam qolmabdi⁴», deyiladi.

O'zbek xalq pedagogikasida:
«Bilmaganni so'rab o'rgangan olim,

¹ «Erali va Sherali» dostoni. – T.: «Fan», 1967. 2-bet.

² O'sha joyda, 12-bet.

³ O'sha joyda, 18-bet.

⁴ «Oltin olma» Ertaklari. I tom, – T.: O'zSSR Badiiy adabiyot nashriyoti, 1966, 23-bet.

Orlanib so‘ramagan o‘ziga zolim», - deb bejiz aytilmagan.

Masalan, «Sirlı gilamcha» ertagida:

«... eru xotin bolani tarbiyalay boshlabdi... u maktab yoshiga yetgach, yaxshi domlaga berishibdi. Bolaning zehni o‘tkir ekan, savodi tez chıqa boshlabdi. Har xil kitoblar o‘qibdi, tushunmagan narsalarnı domlasidan yoki boshqa biror kishılardan so‘rab olishga harakat qilibdi. Shunday qilib, bola yigirma yoshga to‘lgach, yaxshigina ilmga ega bo‘libdi»¹ deyiladi.

Umuman yuqorida ta‘kidlab o‘tkanimizdek, o‘zbek xalq pedagogikasida, maktab va madrasadagi ta‘lim-tarbiya mazmuni va o‘qitish metodlariga doir fikr-mulohazalar uchramasa ham, aynan, o‘quvchi-talabalarning intizomiga nisbatan domla-mudarrislar tomonidan qo‘llaniladigan jazo metodlar juda ko‘p ertak va dostonlarda uchratish mumkin. Vaholanki, ota-onalar ham bunday «Jazo metodi»ga xayrixohlik bilan qaraganligini ko‘ramiz. Go‘yoki, jismoniy jazosiz o‘qish va o‘qitishning bo‘lish mumkin emas, deb tasavvur qilishgan.

Shundan bo‘lsa kerakki, ota-ona bolasini ilk bor maktabga topshirar ekan, «*Bolaning eti sizniki, suyagi bizniki*» deb ta‘kidlashi odat shartlaridan biri bo‘lgan edi.

O‘zbek xalq pedagogikasida yosh avlodni xushxulqli, odob-axloqli, o‘zbekona fe‘l-atvorli, oriyatli, vijdonli, iymon-e‘tiqodli, sof muhabbatli va vafodor, mard va jasur mehnatsevar, vatanparvar, sadoqatli, mehr-muruvvatli, adolatli qilib tarbiyalash yetakchi o‘rin tutadi. Xalqimiz tomonidan yaratilgan «*Va‘daga vafı, mardning ishi*», «*Vafosiz yigitdan vafoli it yaxshi*», «*Vafosizga berilma, vafolidan ayrılma*», «*va‘dani buzgan to‘zar*», «*Vafoli do‘st yo‘lga solar, vafosiz do‘st loydan olar*» kabi maqollarda har doim va‘daga vafodor bo‘lish zarurligi ta‘kidlansa, birovga berilgan va‘daning ustidan chiqmaslik-nomardlik va subutsizlik degan g‘oyalar bayon etiladi.

Shuningdek, xalqimizning «*Devsafid*», «*Semurg‘*», «*Yoriltosh*», «*Guli qah-qah*», «*Kenja botir*», «*Xurshid bilan Laylo*», «*Oltin beshik*», «*Ilon og‘a*», «*Uch og‘a-ini botirlar*», «*Tohir va Zuhra*», «*To‘g‘rilik-boylik*», «*Har kim yetsa-o‘ziga*» va boshqa ertaklari hamda «*Alpomish*», «*Rustamxon*», «*Murodxon*», «*Shirin bilan Shakar*», «*Go‘ro‘g‘li*», «*Yodgor*», «*Yusuf bilan Ahmad*», «*Bahrom va Gulandom*», «*Vomıq bilan Uzro*» dostonlari yosh avlodga insonparvarlik fazilatlaridan saboq beradi.

¹ O‘sha joyda, 153-bet.

O'zbek xalq pedagogikasida tushuntirish, namuna ko'rsatish, odatlantirish (o'rgatish, mashq qildirish) iltimos qilish, tilak-istak bildirish, maslahat berish, nasihat, undash, ma'qullash, rahmat aytish, duo qilish, olqish (oq yo'l tilash), taqiqlash, ta'na qilish (gina, o'pkalash), masxara (mazax) qilish, majbur qilish, po'pisa qilish, qo'rqitish, tanbeh berish, qarg'ash, uzr so'rash, la'natlash, urish, kaltaklash singari tarbiya usullaridan keng foydalanilgan.¹

Masalan, «Qorasoch pari» ertagida Nodir juda yosh chog'ida otadan yetim qoladi. Uning onasi – doya Qambar. U Nodirni safarga jo'natish oldidan «... Nodirni bag'riga bosib: mening uch nasihatimni qulog'ingdan chiqarma, *birinchi – birovga xiyonat qilma; ikkinchi – birovning dilini og'ritma; uchinchi – qaysi shaharga borsang eng avvalo, shu shaharning qariyalari bilan suhbatlashib ko'r!*» deb, nasihat qiladi va bola umrining oxirigacha ona nasihatiga amal qilib, murud-maqsadiga yetadi. Shunga o'xshash «Erali va Sherali», dostonida Erali bilan Sheralining ustoz-murabbiysi shogirdlarini kuzatar ekan, quyidagicha nasihat qilib qoladi:

**Yaxshilikdan ajratmagil dilingni,
Ham yaxshilik ustun qilar qo'lingni.
Miskinlarga sarf ayla ber pulingni,
Men sening qurboning bo'lay Erali.**

.....
**Kuch-quvvatni g'oyiblardan tilagin,
G'ariblarning manglayini silagin.
Sen ulardan oltin-duo tilagin,
Duo oltin bo'lur bilgin Erali.
Mulla Haydar, berdi shu nasihatni,
Sen ham bo'lding mening bir farzandim.
Qulog'ingda tursin shu nasihatim,
Ming yashagin. Aslo o'lma Erali.**

«Usta Nishon» ertagida Nishon o'z qishlog'iga keta turib, yig'ilganlarga qarata: «Otalar, akalar, men arzimagan sabab bilan sizning qishlog'ingizga keldim. Tuzingizni ichdim, izzat-hurmatizingizni ko'rdim. Meni dehqonchilik qilishga. Bog' tutishga o'rgatdilaringiz. Sizlardan men juda-juda xursandman. Endi menga ijozat bersalaringiz, o'z qishlog'imga, ota-onam oldiga ketsam. Sizlardan oq fотиha

¹ A.Zunnavov. O'rta Osiyoda pedagogik fikr taraqqiyotidan lavhalar. – T.: «Fan», 1996, 41-bet.

so'rayman» debdi. Yig'ilganlar: «o'g'lim biz sizdan juda xursandmiz, bizning mushkulimizni oson qildingiz, bog'-rog'larimiz qayta ko'kardi. Sizdan hech yomonlik ko'rmadik. Otangiz chaqirgan ekan, ilojimiz qancha. Ota-onangiz oldiga boring, umringizdan baraka toping, yaxshi qalliq uchrasin, bola-chaqali bo'ling. Otangizga, validangizga bizdan duo deng» deb, javob beradilar. Bu ertakni o'qigan bolada yaxshi xulqli bo'lish, duo olish, ota-onaga rahmat keltirish ishtiyoqi tug'iladi.

Ota-onalarga, qariyalarga, ustoz va o'qimishli kishilarga hurmat-e'tiborda bo'lish, o'z qadr qimmatini saqlash o'zbeklarga xos qadimiy an'analarandir. «*Otang ishga buyursa, nomozingni buzib bajar*», «*Ota bo'lmay, ota qadrini bilmas, ona bo'lmay ona qadrini*», «*Kattaga hurmatda bo'l, kichikka izzatda bo'l*», «*Kelmaganni ketidan borma*», «*Oriyatsiz odamdan qoch*», «*Qadr bilmas qarindoshdan, qadr bilgan yot yaxshi*», «*O'z qadrini bilmagan, kishi qadrini bilmas*», «*O'limdan xo'rlik yomon*», «*Shuhrat bo'lsa, davlat kelur, davlat bo'lsa - savlat*», «*Bilim davlatdan qimmat*», «*Ilmsiz bir yashar, ilmli ming yashar*», «*Ilmu hikmat suvni yondirar*».

O'zbek xalqining milliy qiyofasini, xarakter xususiyatlarini, ularga xos bo'lgan sifat va fazilatlarini ifodalovchi o'zbek xalq maqollarini cheksiz davom ettirish mumkin.

Shuningdek, o'zbek xalq pedagogikasida odobsizlikni qoralashda qarq'ish usuli ham ishlatilgan. Zero, quyidagi satrlarni o'qigan bolada yomon yo'ldan yurish, odobsiz bo'lishdan chekinish tuyg'ulari paydo bo'ladi:

**Sen juvonmarg, eshit mening tilimni,
Nega sen yig'latding mening ulimni?
Nega urding echki boqar kalimni?
Senda odam bilib yurgin yo'lingni!**

.....
**Boymamat hurmati, siylab turayin,
Bundan bo'lak tekkin qani, ko'rayin,
E juvonmarg, bilganimday qilayin,
Qarab turgin, sen ham meni bilasan,
Echki boqar kalga tegsang o'lasan.¹**

Shunday qilib, o'zbek xalq pedagogikasi bola ko'rish, uning ta'lim-tarbiyasini amalga oshirish, yoshlarni odob-axloq qoidalariga odatlantirish va uni amalga oshirishda foydalaniladigan usul va vositalarni qamrab oladi. Shuning uchun ham yosh avlod xalqimiz

¹ O'zbek pedagogikasi antologiyasi. – T.: «O'qituvchi», 1995, 24–28-betlar.

tomonidan tarixiy sharoitida yaratilgan ta'lim-tarbiyaga oid bilimlarini, ilg'or an'analarini, tajribalarni o'zlashtirishni, unga qat'iy rioya etish va boyitishi nihoyatda zarurdir.

Eng muhimi, hozirgi ta'lim tizimida pedagoglarning asosiy vazifasi bolalarni tarbiyalash amaliyotida xalq donishmandligining barcha taraqqiyparvar asoslaridan yanada muvaffaqiyatliroq foydalanish va shu orqali barkamol shaxsni kamol toptirish, uning ijodiy imkoniyatlarini ochish, ularda milliy va umuinsoniy qadriyatlarga asoslangan dunyoqarashni va insonparvarlik munosabatlarini shakllantirishdan iboratdir.

2.2. TURKIY XALQLARNING ENG QADIMGI YOZMA YODGORLIKLARIDA TA'LIM-TARBIYA MASALALARI

Zardushtiylik jahon dini sifatida Markaziy Osiyoda, yana ham aniqrog'i **Katta Xorazm**da shakllangan. Prezidentimiz Islom Karimov o'z asarlarida o'zbeklar jahon maydonida kuni-kecha paydo bo'lgan xalq emasligini, bizning millatimiz, xalqimiz ko'hna Xorazm zaminida «**Avesto**» paydo bo'lgan zamonlardan buyon o'z hayoti, madaniyati, tarixi bilan yashab kelayotganini ilmiy jihatdan isbotlab berdi.

Aynan **Katta Xorazm**da yaratilgan zardushtiylik dinining muqaddas kitobi «**Avesto**» ajdodlarimizning ko'p ming yillik tarixi, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, madaniyati, ma'naviyati, tili, yozuvi, urf-odatlarini, an'ana va qadriyatlarini, ta'lim-tarbiya tizimi va pedagogik qarashlarini o'rganish uchun bebaho yozma manbadir. I.A.Karimov ta'kidlaganidek: *«Eng mo'tabar, qadimgi qo'lyozmamiz «Avesto»ning yaratilganiga 3000 yil bo'lyapti. Bu nodir kitob bundan XXX asr muqaddam ikki daryo oralig'ida, mana shu zaminda umrguzaronlik qilgan ajdodlarimizning biz avlodlarga qoldirgan ma'naviy, tarixiy merosidir. «Avesto» ayni zamonda bu o'lkada buyuk davlat, buyuk ma'naviyat bo'lganidan guvohlik beruvchi tarixiy hujjatdirki, uni hech kim inkor etolmaydi»*¹.

Shu boisdan milliy g'oya va milliy istiqloq mafkurasini barcha yurtdoshlarimizning ma'naviy boyligiga, dunyoqarashning negiziga aylantirish asosiy maqsad qilib qo'yilgan davrda talabalarni ko'p ming yillik tarix, betakror madaniyat va ma'naviy meros hamda qadriyatlarga ega ekanligimizni («**Avesto**»da bayon qilingan ma'lumotlar va g'oyalar asosiyda) his etib yashashga o'rgatish muhimdir.

¹ Islom Karimov. Biz kelajakimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. 7-jild. – T.: «O'zbekiston», 1977, 137–138-betlar.

Tarixiy-ilmiy manbalarning ko'rsatishicha, «Avesto»ning dastlabki matni 1000 fasldan, 21ta nask (kitob)dan iborat bo'lgan. Abu Rayhon Beruniy «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» asarida yozishicha: «Podshoh Doro ibn Doro xazinasida Abistonning o'n ikki ming ho'kiz terisiga tillo bilan bitilgan bir nusxasi bor edi. Iskandar otashxonalarni vayron qilib, ularda xizmat etuvchilarni o'ldirgan vaqtida uni kuydirib yubordi. Shuning uchun o'sha vaqtdan beri Abistonning beshdan uch (ya'ni o'n sakkiz naski) qismi yo'qolib ketdi. Abisto o'ttiz nask edi: majusiylar qo'lida o'n ikki nask chamasi qoldi...»¹

Haqiqatda, pahlaviy tilidagi «Shahrixon Eron», «Dikard» (III va IV jildlarida), «Bundahshi», «Arda Virofnomak» va boshqa tarixiy manbalarda o'n ikki ming oshlangan ho'kiz terisiga oltin harflar bilan bitilgan «Avesto» kitobini Iskandar Maqduniy (Aleksandr Makedonskiy) Eronni bosib olgach, yoqib yuborganligi haqida ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, «Avesto»ning yo'q qilinganligi to'g'risidagi ma'lumotni o'rta asr manbalari ham tasdiqlaydi. Masalan, Mas'udiy (vafoti 995 y.) o'zining «Muruj-az-zihab» («Oltin vodi») kitobida yozishicha, Iskandar Maqduniy Istahr shahrini o'z tasarrufiga kiritgach, «Avesto» kitobidagi tibbiyot, falsafa, riyoziyot, nujum va boshqa fanlarga doir qism – (matn)larni yunon tiliga tarjima qildirib, aslini olovda yoqib yuborishni buyurgan.

Tarixiy manbalarda yozilishicha, oradan 200–300 yil o'tgach, Parfiya mamlakati podshohi Vologes I (milodiy 51–76 yillar) davrida «Avesto»ning og'zaki va yozma qolgan – qutgan qismlari to'plangan. Shuningdek, eramizning 226–242 yillarida hukmronlik qilgan Sosoniylar sulolasi: Ardasher I (milodiy 226–242 yillar), Ardasherning o'g'li Shopur I (milodiy 242–272 yillar) va Shopur II (milodiy 303–379 yillar) hukmronligi davrida zardushtiylik rasmiy din deb e'lon qilingan va «Avesto»ni astrologiya, tibbiyot, riyoziyot va falsafaga oid qismlari yozib olinib, parfiya yozuvida kitob holiga keltirilgan.

Xisrav I (milodiy 531–579 yillar) podsholik qilgan davrda «Avesto»ni qayta tiklangan bu nusxasi pahlaviy tiliga tarjima etilib, «Zand - Avesto» deb atalgan.

Hozir bizgacha yetib kelgan «Avesto»ning eng qadimgi, 1324 yilda ko'chirilgan nusxasi Kopengagen shahrida saqlanadi.

Shuningdek, 1995-yilda Eronda Isfaxon universiteti professori, doktor Jalil Do'stqoh tomonidan ikki jildli «Avesto» kitobi sharhu izohlari bilan Tehronda «Marvarid» nashriyotida chop etildi.

¹ Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. I tom, –T.: «Fan», 1968, 238-bet.

O'zbekistonda mustaqillik tufayli o'zbek xalqining iste'dodli shoiri Asqar Mahkam 1991-yildan boshlab «Avesto»ni sharhu istilohlar bilan o'zbek tiliga o'girib, «Guliston» jurnalida bosish va 2001-yilda tarjima qilingan materiallarni esa alohida 384 betdan iborat kitob tarzida xalqimizga yetkazishdek xayrli ishni amalga oshirdi.¹

«Avesto» kitobida o'z davrining ta'lim-tarbiya muammolari bilan bog'liq ilg'or g'oyalar ilgari surilgan. «Avesto»da oila, sog'lom avlodning paydo bo'lishi, benuqson naslning tug'ilishi uchun zarur bo'lgan sog'lom turmush tarzi, naslning sog'lomligi, zurriyotning pokizaligi, uning aqliy, axloqiy, ruhiy, jismoniy, ma'naviy-ma'rifiy tarbiyasi xususida qayg'urish birinchi o'ringa qo'yilgan.

Ma'lumki, qadimdan ajdodlarimiz mustahkam oila qurish, naslni sog'lom qilib ulg'aytirish, bolalarni komil nison qilib tarbiyalash orzusi bilan yashab kelgan. Shuning uchun ham «Avesto»da oila va oilaviy tarbiya masalasiga katta ahamiyat berilib insoniy burch faqat axloqiy yo'l-yo'riqlarni o'zlashtirishdan iborat bo'lmay, balki insonning oilaviy turmushining saodatli va xushchaqchaq bo'lishi, yaxshi yor va yaxshi farzand to'g'risida o'ylashi zarurligi ham alohida uqtiriladi. Zero, yosh ota-onalarning hamma narsani yaratuvchi, barcha bilimlar moyasi, bandalarga tafakkur in'om etuvchi Yazdonga iltijo qilib, o'zlariga bilimli, o'qimishli va ishbilarmon farzand ato etishni so'rashlari ham buning dalilidir: «Menga xonadonim, qishlog'im, shaharu mamlakatim shuhratini dunyoga ko'z-ko'z qiladigan o'qimishli, ishbilarmon sog'lom o'g'lon ber». Muhimi shundaki, erkak kishi uylanishi va zurriyotli bo'lishi uchun avvalo moddiy va ma'naviy tomondan to'q, jismonan baquvvat, ruhan va jismonan benuqson bo'lishi lozim, deyiladi. Buning uchun u vaqtida to'yib ovqatlanishi zarur, aks holda erkak kishi mehnat qila olmaydi, jinsiy erkaklik burchini bajara olmaydi va o'zidan zurriyot qoldira olmaydi: «Yeb-ichmaydigan insonning toat-ibodat qilishga kuchi bo'lmaydi, er-xotinlik vazifalarini ado etishga quvvati etmaydi, bola tug'dira olmaydi» («Yasna», 33. 3-bob). Shuningdek, och qolish va to'yib yaxshi ovqat yemaslik kishilarning axloq-odobiga ham salbiy ta'sir yetadi, deb hisoblangan: «Oziq-ovqat yaxshilanishi, bilan insonning axloq-odobi ham kuchayadi. Ovqat mo'l-ko'l bo'lsa, ilohiy so'zlar yaxshiroq idrok yetiladi» («Yasna» 33. 3-bob). Zeroki, oilaviy xushchaqchaqlik va baxtiyorlik manbai «Yaxshi kun ko'rish uchun darkor bo'lgan narsalarning mo'l-ko'lligidir» («Yasna», 30).

¹ «Avesto». Tarixiy - adabiy yodgorlik. Asqar Mahkam tarjimasi. –T.: «Sharq», 2001, 384-bet.

Darhaqiqat, inson o'z hayot yo'lini tanlar ekan, zimmasiga olgan majburiyat va oilaviy burchni bajarishga mas'uldir. «Avesto»da ta'kidlanishicha, o'smirlar 15 yoshga to'lganda balog'atga yetgan va turmush qurish huquqiga ega hisoblanganlar. Lekin yoshlarning o'zboshimchalik qilib oila qurishlariga yo'l qo'yilmagan. Oila qurish jamoa, ota-ona izmida bo'lgan. Shu sababli jamoa va ota-onalar bo'lajak kelin va kuyovlarni tanlashda obdon o'ylab ish ko'rganlar. Har jihatdan benuqson bo'lgan yigitga qaddu qomati, rangu ro'yi mos sog'lom qiz tanlangan va uning nasl-nasabi surishtirilgan. Chehrasi yoki terisida nuqsoni bor, oq, qora, qizil dog'i mavjud bo'lgan qizlar kelinlikka, yigitlar esa kuyovlikka tanlanmagan, ya'ni zardushtiylik aqidasi, «Teng-tengi bilan» hikmatiga rioya qilingan. «Avesto»da ta'kidlanishicha, agar erkak zurriyot qoldirish qobiliyatiga ega bo'lsa-yu, ammo uylanmasa, unga tamg'a bosilgan yoki u beliga doimo og'ir temir kamar bog'lab yurishga majbur etilgan. Yer yuzida inson zurriyotining ko'payishiga qarshi chiqib, turmush qurmay yurgan qiz qopga solinib, 25 qamchi kaltaklangan¹.

«Avesto»ning «Vandidod» bobida bayon etilishicha, nasl sog'lomligining irsiy jihatlariga alohida e'tibor berilib, yaqin qarindoshlar o'rtasida farzandlarning o'zaro oila qurishi qonun bilan man qilingan. Nuqsonli farzand tug'ilishining oldini olish maqsadida amaliy mohiyatga molik mulohazalar yuritilgan, ota-onalarga foydali maslahatlar berilgan. Aftidan, qavm va urug' qonining toza bo'lishi, zurriyotning pokizaligi, avlodning sog'lomligi uchun shunday qilingan. Bolaning sog'lom tug'ilishi uchun homilador ayol ortiqcha hayajonlanmasligi, iztirobga tushmasligi, faqat halol luqma yeyishi lozim, – deb hisoblangan. Chunki «Avesto»ning «Yasht»larida insonning o'ng qo'li va so'l qo'li bilan halol mehnat evaziga yaratilgan noz-ne'matlar, ziroatlar va mo'l-ko'l hosil, ya'ni insonning rizqi pokiza aql va pok ruhning manbaidir, deyiladi. Homilador ayolga muttasil xurmo, anor, uzum, anjir iste'mol qilib yurish buyurilgan. Bola ona ko'krigidan ajralgach, uning uzluksiz sigir va tuya sutini ichib turishi, sut mahsulotlarini bisyorroq iste'mol qilishi sog'lom va o'ktam o'sishining garovi ekanligi uqtiriladi², ota-onalar esa shunga da'vat qilinadi. Hatto «Avesto»da ajdodlarimizning serfarzandlikdek olijanob fazilati tangri – Yazdon tomonidan olqishlanadi. Sipiytmon Zardusht Ahura-Mazdadan «Serfarzand xonadonga nima berasan» deb

¹ H.Boboyev, T.Do'stjonov, S.Hasanov. «AVESTO» – Sharq xalqlarining bebaho yodgorligi – T.: 2004, 102-bet.

² H.Boboyev, T.Do'stjonov, S.Hasanov «AVESTO» – Sharq xalqlarining bebaho yodgorligi – T.: 2004, 51-bet.

so'raganida u: «Bunday odamlarni o'z himoyamga olaman, hayotini farovon, rizqini mo'l qilaman», – deb javob beradi. Shuning uchun ham zardushtiylik aqidasi, katta oilalar jamoa oqsoqoli tomonidan himoya qilinib, bir yo'la 2-3 tadan farzand ko'rgan ayollarga bir juft sog'in sigir yoki sariq tuya hadya qilingan va davlat xazinasidan doimiy nafaqa belgilangan. Homilador ayol homilasini «abort» qildirishi yoki «jonzot»ni boshqa yo'l bilan tushirishi gunoh hisoblanib, aybdorlar o'lim jazosiga mahkum etilgan. Shuningdek, o'z oilasi bo'la turib, g'ayrisar'iy ish qilgan oila boshliqlari, zinoga berilgan ayol va erkaklar qamchi urib og'ir jazolanganlar, hatto ayrimlari o'lim jazosiga ham mahkum etilganlar.

Bundan tashqari, sog'lom avlodning tug'ilishi uchun ota-onalar sharob ichmaslikka, giyohvand moddalar va boshqa bang, ya'ni hushdan ketkizuvchi va kayf qildiruvchi vositalarni iste'mol qilmaslikka da'vat etilgan. Zeroki, giyohvandlig-u ortiqcha sharobxo'rlik pushtning zaiflashib, urug'ning buzilishiga, naslning nosog'lomligiga olib kelishini yaxshi bilganlar.

Avestoshunoslarning ta'kidlashlaricha, «Avesto» ham boshqa muqaddas kitoblar: «Injil», «Tavrot», «Qur'oni karim» va qadimgi Hindiston xalqlarining «Rigveda», «Shastra» singari muqaddas kitoblari uzoq asrlar mobaynida bolalarga *ezgu xulq, odob, xayrli amal, ezgu so'z, ezgu niyat, ezgulikka - hidoyat* kabi fazilatlarini shakllantirishda dasturilamal vazifasini o'tagan. Jumladan, Sipiytmon Zardusht ta'limotida bolalarning ta'lim-tarbiyasiga alohida e'tibor berilganligining guvohi bo'lamiz: «Tarbiya hayotning eng muhim tayanchi bo'lib hisoblanishi lozim. Har bir yoshni shunday tarbiyalash zarurki, u avvalo yaxshi xulq-odobli bo'lsin, yaxshi o'qishni, so'ngra yozishni o'rganish bilan eng yuksak pog'onaga ko'tarilsin»¹. Biz buni hatto Oliy Tangri Ahura-Mazdaga qilingan iltijo va murojaatlarda ham ko'ramiz: «Ahura-Mazda yaratgan yaxshilik g'oyasiga, sog'lom, aql-hushi tetik farzandlarga, jasur, dono, turli tillarni biladigan o'g'il-qizlarga, uzoqni ko'ra biladigan, yurtni balo-qazolardan himoya eta oladigan o'g'lonlarga, yaxshi kelajak, porloq hayotni ravshan ko'z bilan ko'ra oladigan pok ziynat avlodlarga olqishlar bo'lsin!».

Haqiqatan ham «Avesto» kitobi bilan tanishar ekanmiz, unda o'tmish ajdodlarimiz bolani nafaqat jismoniy baquvvat, sog'lom va o'qimishli, bilimdon bo'lishiga alohida e'tibor bilan qaragan: – «... U kunning ibtidosi va intihosida, tunning avvali va oxirida bilim olmog'i,

¹ Антология педагогической мысли Азербайджанской ССР. – М.: «Педагогика», 1989, с. 10.

tafakkur va donishga limo-lim bo'lmog'i, nihoyat donish yo'lida shunday manzilatga yetmog'i kerakki, ilohlar sha'niga hamdu sanolar aytsin, ularni ezgu kalomlar bilan ardoqlasin. Va shu yo'sinda o'z bilimini ziyoda qilsin.

... u kunning o'rtasi va tunning o'rtasida juda rohatlanib, sirli og'ushlarda mast bo'lgancha orom olmog'i, shundan so'ng ilm ortidan shu qadar jahdu-jahd etmog'i kerakki, o'tmish donishmandlar qoldirgan har narsani jonu dildan o'rganib olsin».¹

«Avesto»dan keltirilgan yuqoridagi dalillar shuni ko'rsatadiki, zardushtiylik dini paydo bo'lgan dastlabki paytlardanoq otashkada – ibodatxonalar qoshida maktablar tashkil etilib, kohinlar tomonidan bolalarning ta'lim-tarbiya tizimi ishlab chiqilgan. Ularning ta'lim-tarbiya tizimi quyidagi tartibda amalga oshirilgan:

- a) diniy va axloqiy tarbiya;
- b) jismoniy tarbiya;
- d) o'qish va yozishga o'rgatish.

Bolalarga diniy tarbiya berish, asosan, 7 yoshdan boshlangan; o'g'il bolalar 7 yoshga to'lganda, ularga oq ipakdan tikilgan «*muqaddas kuylak*» kiydirish marosimini jamoa oqsoqoli, kohinlar, ota-onalar ishtirokida o'tkazish rasm bo'lgan. Shu tariqa ta'lim tizimida kohin-ustozlar hamda o'quvchilar ham oq ipak matodan tikilgan chakmon ko'ylak kiyib, ustidan 72 xil rangdagi harir ipakdan to'qilgan belbog' bilan bellarini bog'lab yurishlari shart bo'lgan. Qish paytlarida ham asosiy libos ustidan «*sidra*», ya'ni shu kiyimni kiyish odat tusiga kirgan. O'g'il bolalar bunday «*muqaddas ko'ylak*» yoki «*sidrapo'shlik*» udumini bajarish marosimi paytida ustoz-kohinlar bilan bir safda quyoshga qarab sajda qilib turishgan. Kohin-ustozga qo'shilib bolalar ham muqaddas «Avesto»dan ezgulik va yaxshilik ma'budasiga madadkor kuchlarni ulug'lovchi qasamyodlarni takrorlashgan: «*men zardushtiylik diniga sodiq bo'lishga tantanali va'da beraman, men yaxshi fikrlar, yaxshi so'zlar, yaxshi ishlarga ishonaman*»². Zardushtiylik marosimi mashg'ulotlaridan so'ng esa bolalarga sovg'alar ulashilgan. Bunday mashg'ulotlar bir kunda Quyosh charaqlab turgan vaqtda besh marta o'tkazilgan. Mashg'ulotlarni o'tkazishdan ko'zlangan asosiy maqsad – bolalar qalbida yoshlikdan dunyodagi barcha yaxshilik va ezguliklarning bunyodkori, Oliy tangri Ahura-Mazdaga e'tiqodni mustahkamlash, insonlar boshiga jamiki yomonliklar va yovuzliklarni

¹ Tilab Maxmudov. «Avesto» haqida – T.: «Sharq», 2000, 63-bet.

² Антология педагогической мысли Азербайджанской ССР. – М.: «Педагогика», 1989, с. 10.

soluvchi Ahura-Manu (Ahriman)dan nafratlanish hissini tarbiyalashdan iborat bo'lgan. Sipiytmon Zardusht esa, «Kohin—ustozlarning burchlari bolalarga ilmlarni yaxshilik yo'sini ila o'rgatib, yaxshi bilan yomonni ajrata oladigan qilish, to'g'ri yo'lga hidoyat etishdir. Kimda-kim, aqlu farosat bilan yomonlikka qarshi kurashsa, u Ahura-Mazda yo'lini tutgan bo'ladi», - deydi.

Shu tariqa Sipiytmon Zardusht «Avesto»ning «Yasht»larida bolalar ruhiyatiga rost so'z, pok aqida, halol niyatni singdiradigan kohin-ustozlar peshvosi sifatida madh qilinadi: «Zero, Sipiytmon Zardusht bu dunyoda Yazdon ta'limotiga quloq tutadigan yagona odamdir. Faqat ugina «Mazda» va «Osha» surudlarini odamlar ongiga singdiradi. Shuning uchun unga komil aql va burro nutq berilgan.

Yaxshi kohin-ustozlar yoshlar qalbida o'z dini, xalqi, yurtiga mehr uyg'otadi, ularni halol mehnat evaziga rizqu-ro'z topib yashashga o'rgatadi, nekinlik, pokdomonlik, odamlarga faqat yaxshilik istash fazilatlarini o'quvchilarga donishmand ustozlardan yuqadi, yodgorlik bo'lib qoladi. Shuning uchun ham ustozlarni shaharu qishloqlarda, butun mamlakatda ma'naviyatdan ta'lim beradigan Osha yo'lini tutganliklari tufayli, xonadonlarga yangi ahkamlarni olib kiradigan, xalq ardog'iga munosib toifalar sifatida olqishlaymiz!»

Oliy tangri g'aflatdan yiroq, o'z ilmiga, kasbiga sadoqatli, so'zga chechanligi. Ishga uddaburologi, mas'uliyatliligi va fidoiyiligi bilan ajralib turadigan Zardusht ta'limotini o'ziga singdirgan kohin-ustozlarni yoqtiradi: «Chunki ular o'z donoligi, xiradmandligi bilan Yazdonga yaqin kishilar hisoblanadilar, ular xalq qalbini haqiqat nuri bilan yoritadilar». Demak, zardushtiylik diniga e'tiqod qilgan har bir kohin-ustoz bolalarni haqiqat yo'lga boshlamog'i, yaxshilik yo'lida rahnomolik qilmog'i, yoshlar qalbiga hayotga muhabbat tuyg'usini singdirmog'i lozim.

Shuningdek, «Avesto»ning «Yasht»larida tanballigi, befarqligi, mas'uliyatsizligi, loqaydligi, farosatsizligi, uquvsizligi, bilimi va malakasini takomillashtirmasligi, oqibatida bolalar zehni, ularning mustaqil tafakkurini o'tmaslashtiradigan, ayni chog'da, yoshlarning aqlini zanglatadigan, hayotga, mehnatga munosabatlarini susaytiradigan, iymon-e'tiqodini zaiflashtirib, ma'naviy jihatdan qashshoqlashtiradigan «yomon ustozlar» qattiq qoralanadi: «Rostini aytsam, yomon ustoz hayotni g'amgin qiladi, johillarni ulug' sanab, buyuk ayolu erkaklarni Yazdon ne'matlariga etishishdan mahrum etadi. Undaylar o'zlarining nodurust ta'limi bilan xalqni eng yaxshi yumushlardan bezdiradilar,

noto'g'ri pandlar bilan xalqni tirikchilik yo'lidan ozdirib, yomonlaydilar... Hayot chirog'ini so'ndiradilar. Tangri yo'lidan qaytaradilar. O'z nodonliklari bilan xalqni eng yaxshi xislatlardan yuz o'girtiradilar, jahon xalqlari hayotini yolg'on gaplar bilan parishon qiladilar».

Zardushtning Oliy Tangri Ahura-Mazda bilan muloqotida ham yaxshi va yomon ustozlar haqida shunday deyiladi: «Noshud, yomon ustoz o'quvchi qalbidan hunarmandchilikni yo'qotar ekan, Ey Yazdon, yomon ustozdan o'zing asra»¹.

«Avesto»dagi ta'lim-tarbiya tizimida bolalarning zardushtiylik diniy e'tiqodini mustahkamlashga va ma'naviy kamolotini rivojlantirishga alohida e'tibor berilgan. Birinchi navbatda, bolalarga zardushtiylik dini asoslari, Ahura-Mazdaga iltijo va murojaatlar-u farzlar, Zardusht o'gitlari puxta o'qitilib, kalom bad'e asoslariga suyangan holda «Gohlar» maxsus yodlatirilgan. Ikkinchidan, ehtiyoj va talablardan kelib chiqib, bolalarga riyoziyot, handasa, falakiyot, tarix, falsafa, huquqshunoslik, gigiena, tabobat va boshqa fanlardan puxta saboq berilgan. Maktabda kichik yoshdagi bolalarni o'qitish jarayonida ko'rsatmali qurollardan, himoya qilish va suhbat-muloqot uslublaridan keng foydalanilgan. Dars jarayonida o'quvchilardan o'tilgan mavzuni shovqinsiz takrorlash, hamisha esda tutish talab qilingan, egallangan bilimni sinash maqsadida o'quvchilarning bilim saviyasi muntazam baholanib borilgan.

Ko'rinadiki, zardushtiylik ta'limotida ilm-ma'rifatning kuchiga qattiq e'tiqod qilingan va jamiyat hayotida ham oqibat natijada ilmu hikmat yutib chiqadi, deb hisoblangan. «Avesto»da yuqorida keltirilgan dalillar shuni ko'rsatadiki, qadimgi ajdodlarimiz bolalarning faqat benuqson tug'ilishiga va chaqaloqligidan jismoniy tarbiyasiga jiddiy e'tibor beribgina qolmasdan, shuningdek, ularning aqlan yetuk bo'lishiga, ya'ni ilimli bo'lishiga, hikmat o'rganishiga, ma'naviy sof bo'lishiga, yaxshilik va ezgulik xislatlarini egallashlariga ham bevosita g'amxo'rlik qilishgan. Qisqasi, bolalarda axloqiy, aqliy, jismoniy, jinsiy xislatlarni, mehnatsevarlik, ishbilarmonlik, vatanparvarlik, rostgo'ylik, saxiylik fazilatlarini tarbiyalashga jiddiy e'tibor berilgan². Jismoniy va mehnatsevarlik tarbiyasidan nazarda tutilgan asosiy maqsad bolalarni jangovar harb ishiga va mehnatsevarlikka tayyorlashdan, jismonan zabardast qilib, mehnatda chiniqtirishdan iborat bo'lgan. O'g'il

¹ «Avestoo». Tarixiy-adabiy yodgorlik. Asqar Maxkam tarjiması. –T.: «Sharq», 2001, 14-bet.

² Антология педагогической мысли Азербайджанской ССР. – М.: «Педагогика», 1989, с. 44.

bolalarga kurash tushish, otga suvliq solish, uni egarlash, mol boqish, urchitish va tug'dirish, tuya-otlarni parvarishlash, ularni boshqara olish, yaylovlarda suruvni o'tlatish, chorvani yirtqich hayvonlar va qaroqchilardan muhofaza qilish uchun 50dan ziyod harbiy qurolni ishlata bilish malakasini egallash majburiy bo'lgan. Ularga yana chavandozlik va o'ttiz ikki xil harbiy hunar o'rgatilgan. Shuningdek, «Avesto»da qiz bolalar tarbiyasiga ham alohida e'tibor qaratish lozimligi ta'kidlanadi: «O'g'il bolalarga nisbatan qiz bolalar ilmu donish o'rganishga jiddiyoq kirishsinlar. Chunki ular o'zlari tug'ilgan xonadonda ota ro'zg'orini tartibga solib, uyga ziynat berib yursalar, jufti haloli uyiga borgach, kelajak nasl, ya'ni farzandlari tarbiyasi, ta'limi bilan mashg'ul bo'lmoqlari lozim bo'ladi». Shu tariqa, qiz bolalar uchun yungdan urchuq bilan va charxda ip yigirish, matolar to'qish, liboslar tikishdan tashqari, o'g'il bolalar bilan kurash tushish, chavandozlik, qlichbozlik qilish, qalqon tutib, o'zini raqibidan himoya qila bilish, otda har xil g'ovlardan sakrab o'tish, suvda suzish, uzoqqa yugurish, nayza irg'itish, kamondan o'q otish va boshqa jismoniy-harbiy malakani egallash majburiy bo'lgan. Ana shundan so'ng qizlar – 15 yoshidan o'g'il bolalar – 16 yoshida oqsoqol boshchiligidam jamoa oldida maxsus imtihondan o'tkazilgan. Natijada balog'at yoshiga yetgan qizlar ro'zg'or yuritishni o'rganib, «*kadbonu*», ya'ni «*uy bekasi*», yigitlar esa «*kad xudo*», ya'ni «*oila boshlig'i*» bo'lish, cho'pon cho'lig'ini olib, ot surish, tuya minib yurish huquqini qo'lga kiritganlar¹. «Avesto»da qayd etilishicha, o'sha davrlarda erkaklar bir nechta xotin olish huquqiga ega ekanlar. Erkaklar roppa-rosa 16 yoshidan boshlab uylanishgan. Hamma vaqt birinchi xotin boshqalariga bosh bo'lgan².

Bu davrda ta'lim-tarbiya tizimining sinfiy xarakterga ega bo'lganligi sababli, diniy, axloqiy va harbiy-jismoniy tarbiyani amalga oshirish barcha tabaqadagi kishilarning farzandlari uchun majburiy bo'lsa-da, ammo o'qish, yozish, hisoblash (sanash)ni, davlatni boshqaruv asoslarini, ya'ni huquqshunoslikni, harbiy hunarni zodagonlarning bolalariga saroy va ibodatxonalar qoshidagi maktablarda tajribali ustoz-muallim koinlar va mashhur lashkarboshilar puxta o'rgatishgan.

Umuman, zardushtiylik ta'limotida yigit va qizlarni yoshlikdan mehnatsevarlik va kasb-hunar egallash malakasi hamda ko'nikmasini shakllantirishga, shu bilan birga, faol yaratuvchanlik mehnati bilan

¹ S.Hasanov, Xorazm ma'rifati-olam ko'zguisi. –T.: «O'qituvchi», 1996, 44-bet.

² A.O. Маковельский. Авесто. Издательство АН АзССР, Баку, 1960, с 80-81.

shug‘ullanishga ham da‘vat etilganligi diqqatga sazovordir. Zero, «Avesto»da ta‘kidlanishicha, ajdodlarimiz orzusi, hayotda farovon turmush kechirish uchun mehnat qilishga layoqati bo‘lgan har bir odam biron kasb-hunar bilan, xususan, chorvachilik, dehqonchilik, hunarmandchilik bilan shug‘ullanishi, ikki qo‘llab yerga ishlov berib, hosil undirishi, chorvani parvarishlashi, biron dastgohni yurgizib, xalq ehtiyoji uchun biron mahsulot yasab kun kechirishi, rizqu ro‘zini beg‘araz halollik bilan topishi, birovlariga muhtoj bo‘lib «qo‘l uzatib tilanchilik qilmoqdan» o‘zini asrashi kerakdir. Bu dalillar shuni tasdiqlaydiki, ajdodlarimiz kasb-hunarning barcha turlarini rivojlantirishga alohida ahamiyat berish bilan birga, kasb-hunar ta‘limini mehnat amaliyoti bilan bog‘lagan holda olib borganlar, oqsoqollar yig‘inlarida hunarmandchilik, dehqonchiligi bog‘dorchilik, chorvachilik va tabiblik bilan shug‘ullanuvchi qavmlarning yigitlarini muttasil jamoa ko‘rigidan o‘tkazib turish tadbirlarini qo‘llaganlar. Otashkadalar – ibodatxonalar qoshidagi ustaxonalar, vaqf yerlari, darmongoh – sihatgohlar, dorixonalar hunarmandchilik, bog‘dorchilik, chorvachilik, tabiblik kasbini tanlagan yoshlar bilan amaliy mashg‘ulotlar o‘tkaziladigan maskanlar vazifasini o‘taganlar. Biz «Avesto»da ana shu fikrning to‘g‘riligini ko‘ramiz:

«Ey, olamni yaratgan Zot? Ey, Haqiqat!

Mazdaparast tabiblik qilmoqchi bo‘lsa, u dastlab o‘z layoqatini kimda sinab ko‘rishi kerak – mazdaparastdami, devparastdami?

Ahura-Mazda javob beradi:

- Tabiblik qilmoqchi bo‘lgan mazdaparast o‘z layoqatini dastavval devparastlarda sinab ko‘rgani ma‘qul.

Agar tabibning jarrohlik tig‘i bilan davolashi chog‘ida uch karra paydar-pay devparast nobud bo‘lsa, demak, u tabib tabiblikka layoqatsizdir.

... Shundan keyin u tabib hech bir mazdaparastni davolashi mumkin emas.

Tabib biron-bir mazdaparastga darmon bag‘ishlash maqsadida uning tanasiga tig‘ tortishi yo uni tilishi mumkin emas.

Agar u mazdaparastni tig‘ bilan davolamoqchi bo‘lsa, bu jarrohlik oqibatida bemor o‘lib qolishi mumkinligi haqida oldindan ogohlantirilishi zarur.

Agar u devparastlarni jarrohlik tig‘i bilan uch karra davolab, unga shifo baxsh etsa, tabiblik qilishga layoqatli deb topiladi.

U o'shandagina mazdaparastlarni davolashi va jarrohlik tig'i bilan ularga darmon baxsh etishi joiz»¹.

(«Vandidod», 7-fardgard, 36, 37, 38, 39, 40-bandlar).

Xullas, har bir tabib, jumladan, jarroh o'z malakasini uch bor aniq sinovdan o'tkazmay turib, kasalni davolash huquqiga ega bo'lmaganidek, ustoz-kohinlar ham shogirdlarni nazariy va amaliy jihatdan tayyorlashda hamisha ana shu tartibga rioya qilganlar.

Bundān tashqari, Buqrotning tabiblar qasamyodi haqidagi fikridan bir necha asr burun «Avesto»da tabiblarning maxsus qasamnomasi keltirilgan. Hatto tabobat ramzi – ilon zahar sochayotgan idish-jom tasviri ham ilk bor «Avesto»da tasvirlangan². Shuningdek, Sipiytmon Zardusht chorvaning ko'payishiga va hayvonlarni, yaylovlarning gullab-yashnashiga yordam bergan. Uning «Inson dehqonchilik va sug'orish ishlarida ishtiyiq bilan mehnat qilgan taqdirda ezgulikka sazovor bo'ladi», degan fikri ham amaliy jihatdan e'tiborga loyiqdir.

Demak, «Avesto»da mehnatning moddiy va ma'naviy tomonlariga katta e'tibor berilibgina qolmasdan, shuningdek, mehnat, asosan, shaxsni axloqiy jihatdan barkamol qilib tarbiyalash negizi sifatida e'tiborga olingan. Shunga ko'ra, zardushtiylik dinida, axloqan saxovatli bo'lishi uchun insonning birinchi galda mehnat qilishi, o'z qo'li kuchi bilan noz-ne'mat yaratishi zarurligi talqin etiladi. Binobarin, ishyoqmaslik-jamiki illat va nuqsonlarning makonidir, degan qoralovchi ibora tasodifiy emas»³. Demak, mehnat insonning fazilatlarini va ma'naviy xulq-atvorini baholashda o'lchov mezoni bo'lib xizmat qilgan. Buning zamirida, inson o'z mehnati tufayli barcha yomonliklardan, yovuzliklardan qutulishi mumkin, degan g'oya yotadi.

Zardushtiylik ta'limotining axloqiy omillarini «ezgu fikr», ya'ni fikrlar sofliqi, «ezgu kalom», ya'ni so'zning sobitligi, «ezgu amal», ya'ni amallarning insoniyligi, tashkil etadi. Zardushtiylik diniga e'tiqod qilgan har bir kishi butun hayoti davomida ana shu uch axloqiy aqidani qalbiga jo qilmog'i zarur. Shundagina uning qalbiga haddan ziyoda pokiza ruh madadkor bo'ladi.

«Avesto»ning tadqiqotchilardan biri – A.O.Makovelskiyning yozishicha, «ezgu fikr»- niyatning yaxshiligi, ilohiy qonun ruhidagi o'z yaqinlariga nisbatan yaxshilik qilish, zarur bo'lganida ularga madad berishga tayyor turish, kishilar baxt-saodati uchun yovuzlikka qarshi

¹ «Avesto» (Asqar Maxkam tarjimasi). «Guliston», 1999, 4-son, 38-bet.

² Hamidjon Hamidov. «Shoxnoma»ning shuxrati. T.: «O'zbekiston», 1991, 94-bet.

³ Y.Jumaboyev. O'rta Osiyo etikasi tarixi ocherklari. –T.: «O'zbekiston», 1980, 30-bet.

kurashga hozirlik ko'rish ruhidagi o'y-fikrlar, barcha bilan tinch va totuv yashashga intilish va shu kabilardir. Inson boshqalarga nisbatan baxillik qilmasligi lozim. Ezgu fikrlar egasi jaholatga tushmaydi, chunki jaholatda kishi ezgu niyatlarini yo'qotadi, burch va adolatni unutadi, o'ylamay ish qiladi...»¹

Demak, zardushtiylik ta'limotiga ko'ra, **yaxshi tushuncha, yaxshi fikr, ezgu niyat, latif so'z – yaxshi ishning mujassamligi**, deyilganda, faqirlarga mehribonlik, insonparvarlik, kishiga isnod keltiradigan ishlardan-birovga hasad qilishdan, o'g'rilik, talonchilik, o'zgalar molini o'zlashtirishdan, zinoga berilishdan, birovning dilini og'ritishdan, hayvonlarni, ayniqsa, yaxshi, nasldor itlarni o'ldirishdan o'zini tiyish va bergan so'zining ustidan chiqish, lafziga sodiq qolish, savdo-sotiq va bitimlarga qat'iy amal qilish, qarzni o'z vaqtida to'lash, aldamchilik va xiyonatdan holi bo'lish va hokazo illatlar tushinilgan. Shuningdek, «Avesto»da imonli va diyonatli bo'lish, buning uchun doimo toza, pok yurish, yovuzlikni qoralayotgan paytda tananing toza bo'lishi, shayton-iblislariga qarshi harakat qilish, gunoh qilmaslik haqida gapiriladi, Ahura-Mazdaga qilinadigan iltijo va tavallolarga doir duolar keltiriladi. Masalan, gunohdan forig' va imonli bo'lish uchun shunday duo o'qilishi kerak: «Ey, olamning hukmdori Ahura-Mazda! Men barcha gunohlarimga iqroman, ularni takrorlamaslik uchun senga so'z beraman, har qanday yomon niyatlardan, har qanday yomon so'zlardan, har qanday yomon amallardan kechaman; men fikrlagan va gapirgan yoki qilmoqchi bo'lgan, qila boshlagan va qilgan hamma nojo'ya ishlarimdan voz kechaman; niyatlarim, so'zlarim va amallarim orqali bundan buyon ishonchingni oqlayman, qilgan gunohlarimni keng karaming ila kechirgil, tanam va jonimni u dunyo-yu bu dunyoda munavvar etgil, ey parvardigorim!»².

Zardushtiylik, axloqiy ta'limotda qayd qilinishicha, olamdagi yovuzlik va yomonliklar odamlarning imonsiz va diyonatsizligidan kelib chiqadi, ularni bartaraf etish – odamzodning istiqboldagi vazifasi bo'lib, imonli va diyonatli kishilar bularni bartaraf etishda faollik ko'rsatishlari lozim.

«Avesto»da bolalarning sog'lom-bardam o'sishida atrof-muhitning pokizaligi, jamoat joylari va er-xotin hamda bolalarning shaxsiy gigienasi maxsus qayd qilingan. Masalan, «Vandidod»ning 3, 9, 10, 16,

¹ А.О.Маковельский. Авесто. Издательство АН Азербайджанской ССР.Баку, 1960, с. 100.

² А.О.Маковельский. Авесто. Издательство АН Азербайджанской ССР.Баку, 1960, с. 100.

17-boblarida kishilarning ruhan pok bo'lish bilan bir qatorda tana ozodaligiga e'tibor berishlari, ayniqsa, yuz-qo'llarni va boshni kunda bir necha marta yuvib turishlari, sochni tarash va tishni toza tutish, tirnoqlarni tez-tez olib turishlari, mudom badan tarbiyasi bilan shug'ullanishlarining amaliy mohiyatiga daxldor mulohazalar yuritilgan va foydali maslahatlar berilgan. «Har bir zardushtiy, deb yozadi Fozila Sulaymonova, - kuniga besh marta yuvinib, poklanib, Quyoshni olqishlab unga sig'inishi shart bo'lgan»¹ – «Avesto»dagi Quyoshga e'tiqod, o'z navbatida, muqaddas olovga ehtiromni tug'dirgan. Shu bois, Quyosh – pokizalik, tiriklik, olov esa tozalik, ozodalik ekanligi haqidagi zardushtiylik falsafasida teran mazmun, betakror o'xshatish, tengi yo'q haqiqat mavjud.

«Avesto»da ekologik tarbiya masalalariga, ya'ni tabiatni, yer, suv, daraxt, o'simlik, jonivorlarni e'zozlashga, yerni ishlatib, sug'orib, bog'rog', ekinzor qilishga, chorvani, ayniqsa, yilqichilikni rivojlantirishga, suvni muqaddas tutishga alohida e'tibor berilgan.

Ekologiya qonunlarida 4 ta narsa: **Yer, olov, suv va havoni** ifloslantirish qattiq gunoh, deb qayta-qayta eslatiladi. «Avesto»da bu to'rt unurni ifloslantirgan kimsalarga nisbatan og'ir jazo ham belgilangan. Muqaddas kitob o'gitlariga rioya etmay, shunday gunohni sodir qilganlarga 400 qamchi urish jazosi belgilab qo'yilgan. Eng baquvvat odam ham bu jazoning oxirigacha dosh bera olmasligini o'ylasak, tabiatga nopisand munosabatda bo'lgan kimsa boshiga tushgan qismat ayni kezda o'lim jazosi bilan tengligi ma'lum bo'ladi»². Shuningdek, ko'cha eshigi yoniga axlat to'plab qo'ygan xonadon sohibiga jamoa oqsoqolining hukmi bilan 25 qamchi, hovuz yoki chashmadan nopok ko'za yo chelakda suv olgan shaxsga 5 qamchi urilgan. Anhor va ariq bo'ylarida mol boqishga, otlarni bog'lashga ruxsat etilmagan: quduq va hovuz suvlarini iflos qilganlarga katta jarima solingan. Bundan tashqari, ichimlik suv manbalari sohiliga mevali daraxt o'tkazmaslik ham odamlarning xususan, yosh avlod sog'lig'ini saqlash, har xil kasaliklarning oldini olishda muhim omillardan hisoblangan.

Ma'lumki, zardushtiylik ta'limotida, tuproq holatini buzmaslik uchun mayit yerga ko'milmasdan, maxsus ajratilgan tepalikda uning suyaklarini ostodonlarda dafn etish rasm bo'lgan. Qabristonlar aholi yashaydigan joydan yiroqda – balandlikda, ariq, hovuz, suv,

¹ F. Sulaymonova. Zardushtiylik va Ioniya falsafasi. «Adabiy meros», 1989 yil, 4 (50)-son, 9–10 betlar.

² B. Do'shonov. «Avesto» o'gitlari. «Xalq so'zi», 2000-yil 19-may.

havzalaridan ancha uzoqda barpo etilgan. Xorazmga o'xshagan zaxkash yurtlarda esa jasad maxsus dahmalarga kafanga o'rab qo'yilib ostodonlarda ko'milgan. Murdani saqlash, uning liboslarini, yotgan joyini qatron qilish, yuvish qoidalari, murdasha'y gigienasining qoidalari «Vandidod»da alohida e'tibor berilib qayd etilganki, bu marhum a'zosidagi kasalliklarning, ayniqsa, yoshlarga yuqmasligining oldini olish chora-tadbirlaridan kelib chiqqan amaliy xulosalardir.

Shunday qilib, muqaddas «Avesto» kitobi yosh avlodga, «inson butun umri davomida *Yer, Olov, Suv va Havoni*, umuman, dunyodagi jamiki yaxshi narsalarni pok va bus-butun asrashga burchlidir»¹, deb ta'lim beradi. Zardushtiylik ta'limotidagi inson o'zi o'sib ulg'aygan zamin (vatan)ni sevsa, ardoqlasa, atrof-muhitni toza saqlashni o'zining vatanparvarlik burchi, deb tushunmog'i kerak, degan g'oyalar bugungi kunimizga ham juda mos keladi. Ayniqsa, «Avesto»da talqin etilgan: «Har bir inson o'zi o'sib-ulg'aygan zaminni eng yaxshi va go'zal mamlakat, deb hisoblaydi»², degan g'oyalarning yoshlarimiz ma'naviyati va vatanparvarlik tarbiyasidagi ahamiyati hozirgi kunda ham juda muhimdir.

Tarixiy manbalardan ma'lumki, milodiy eraning V-VI asrlaridan boshlab, Qora dengiz bo'ylari va Dunay sohillaridan to janubiy Sibir va Mo'g'uliston yerlarigacha, Volga bo'ylari va Ural tog'i etaklaridan Afg'onistongacha, shuningdek, Oltoy o'lkasidan Yettisuv va Markaziy Osiyo yerlarigacha turli xalqlar va qabilalarni birlashtiruvchi *Buyuk Turon xoqonligi (yoki Ko'k Turk Xoqonligi – «ko'k» bu o'rinda «osmoniy», «muqaddas» ma'nolarini anglatadi)* shakllandi. Buyuk imperiya goh ma'naviy yuksalish, goh tanazzul davrlarini boshdan kechirib, to milodiy eraning VIII asri boshlarigacha mavjud bo'ldi. Bu davrda harbiy demokratiya qonunlari asta-sekin barqaror davlatchilik qoidalari aylana bordi, umumturk adabiy tili va maxsus turkiy yozuvi hamda ta'lim tizimi ishlab chiqilib, boy tarixiy-badiiy asarlar dunyoga keldi. Jumladan, «O'g'uznoma», «Kultegin bitiklari», «Tunyo'quq bitigi», «Bilka qog'on bitigi» singari tarixiy-badiiy asarlar o'sha davr ajdodlarimiz tafakkur tarzi, orzu-armonlari, ma'naviy-ma'rifiy kamolot darajasini aks ettiradi. Ta'kidlash joizki, ushbu bitiktoshlardagi muhim mavzu Vatan va millat, mustaqil davlatchilik, el-yurt tinchligi va odobligi, xalqning yaktanligi, davlat ishlarini adolatli yuritish va yosh

¹ Avesto. «Sa'nat», 1991, 12-bet.

² N. Boboyev, T. Do'stonov, S. Hasanov. «AVESTO»– Sharq xalqlarining bebaho yodgorligi. – T.: «IQTISOD - MOLIYA», 2004, 53–54-betlar.

avlod ta'lim-tarbiyasi g'oyalaridir. Bu g'oyalar bitiktosh mualliflari Yo'llug' tigin, To'nyo'quq va boshqalar qalbida yuksak ehtirolarni tug'dirgan va bu tug'yon ularni o'qigan bugungi yosh avlod diliga ham bundan XII asr burun qanday bo'lsa, xuddi shunday kuchli ta'sir ko'rsata oladi. Zero, turkiy xalqlarning butunligi, yaktanligi, yurtboshining oqilligi va tadbirkorligi, bahodir (alp)lar shiddati va shijoati bugungi kunimizda ham yosh avlod uchun ibrat va namuna bo'lgulikdir.

716-yilda taxtga o'tirgan **Bilka qog'on** nomidan uning jiyani, buyuk sarkarda Kulteginning nabirasi ulug' shoir **Yo'llug' tigin** (**tigin-turkiyda «shahzoda»** ma'nosini bildiradi) Vatan va millat fidoyisi o'z ajdodlari, bobosi va amakisining shonli kurashlariga bag'ishlab yozgan yirik marsiya-dostonlarida millat va xalq(butun) boshini qovushtirish uchun o'z hayotini tikkan bahodir va tadbirkor yurt ulug'larini madh etdi, ulusning bosh manfaati, milliy davlatning yetakchi g'oyasi nima ekanligini yorqin satrlarda ifodalab berdi:

**Turk budunini biriktirib,
El tutunmog'ingizni bunda bitdim.
Yanglishib parchalanishingizni,
Yana bunda bitdim.
Ne-ne so'zim esa,
Mangu toshga bitdim.
Uni ko'ra biling,
Endigi turk buduni, beklar.¹**

Ushbu bitiklar mazmunidan iste'dodli sarkarda Kultegin doimo xalq tashvishida yashagan davlat boshlig'i – hoqon sifatida tarixda nomi hurmat-ehtiromla tilga olinadi. Qultegin bitiklarini o'qir ekanmiz, u turkiy qabilalarni yagona xalq sifatida birlashtirishning oxirgi hukmdorlaridan bo'lmish akasi Bilka qog'on saltanatini bobolari boshqargan davrug'li yurt hududlarida saqlab qolish, qabilalar o'rtasidagi yovuzliklarga barham berish, o'zaro janjal-urushlarga chek qo'yish, ittifoq bo'lib yashash, davlat hokimiyatini mustahkamlash yurtni, obod qilish yo'lida bilim va zakovatini butun umrini fido qilganligi ayon bo'ladi:

¹ A.Qayumov. Qadimiyat obidalari. –T., 1972, 137-bet.

**Tangri toq. Tangri inoyati bilan,
Turk Bilka qog'on bu erga o'lturdim.
So'zimni tugal eshitgil.**

**Og'a-inilarim, o'g'lonim,
Birlashgan ulusim, budunim,
O'ngdagi haqim, katta beglar,
So'ldagi buyruq tarqatuvchi beglar,
O'tuz,
To'quz o'g'uz beklari, buduni,
Bu so'zimni yaxshilab eshit,
Qattiqla tingla.¹**

Yo'llug' tigin buyuk bobolari timsolida elni vatanga muhabbat, millatparvarlik va insonparvarlik ruhida tarbiya qilishga intiladi, yurt tinch, xalq hayoti farovon bo'lishi uchun davlatni boshqaruvchilardan, beklardan va oddiy fuqarolardan qanday ma'naviy fazilatlar talab etilishini ulug' xoqonlar davridan namuna keltirib ko'rsatib beradi:

**Bilka qog'on ermish,
Alp qog'on ermish,
Buyruqchilari ham bilka (bo'lg'on bo'lsa) ermish,
Alp bo'lgan bo'lsa ermish.
Beklari yana, buduni yana to'g'ri ermish,
Shuning uchun ancha qo'l tutgan bo'lsa ermish.²**

Demak, hukumdorning asosiy fazilati bilimli, aql-farosatli, shu bilan bir paytda shijoatli va mard bo'lsa, lashkar boshilar, amaldorlar ham shunday bo'lsa, beklar, oddiy fuqarolar millat va Vatanga sodiq, to'g'riso'z, gapi bilan amali bir joydan chiqadigan bo'lsa, mamlakat yuksalar, el farog'atda yashar ekan. Agar hukumdorlar ilmsiz bo'lsa, elni o'ylamasa, xalq to'g'ri yo'ldan toysa, yurt xarob bo'lib, millat o'zgaralar asoratiga giriftor bo'lar ekan. Bu azaliy va abadiy ma'naviy va axloqiy qadriyatlar bugungi kunimizda ham yosh avlodni insonparvarlik, vatanparvarlik, ilmsevarlik, millatparvarlik, to'g'riso'zlik ruhida tarbiyalashda o'z dolzarbligini saqlab kelayotganligi uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

¹ A.Qayumov. Qadimiyat obidalari. -T., 1972, 134-bet.

² O'sha joyda, 139-140-betlar.

Shuningdek, eng qadimgi Turk xoqonligi davriga oid yana bir yozma yodgorlik «Irk bitigi» («Tabirnoma»)da turkiy xalqlarning turmush tarzi, axloqiy munosabatlari bilan bog'liq yaxshilik va yomonlik tush ta'birlari tarzida bayon etiladi.

Tush ta'birlarida yomon hodisa-voqealar zamirida yomonlik yotishi ifodalanadi:

**«Men olti boshli ilonman,
Oltin qorin-qursog'imni,
Qilich bilan chopib,
Mening tanamni yo'l chetiga,
Boshimni uyim yo'liga qo'yishdi», - deyishadi.
Bilib qo'ying: bu-yomon.**

Lekin ajdodlarimiz kelajakka, yomonlik ustidan yaxshilik va ezigulik g'alaba qozonishiga astoydil ishongan:

**Tong ota boshladi,
So'ng uning izidan yer yorildi,
So'ng quyosh chiqdi,
Hamma yer yorug' bo'ldi, deyishdi,
Bilib qo'ying: bu-yaxshi.¹**

Xullas, eng qadimgi yozma yodgorliklarimiz «Avesto»dagi **ezgu fikr, ezgu kalom, ezgu amal birligi**, ilm va iymon uyg'unligi, turkiy bitiktoshlaridagi matnlarda ifodalangan ajdodlarimizning turmush tarzi, axloqiy qiyofasi, qayg'u-quvonchi, shodligi, orzu-istaklari, o'z mustaqilligi uchun kurashish, insonparvarlik, mehnatsevarlik, vatanparvarlik va axloq-odob xislatlari, ilmsevarlikka intilishlari ma'naviy qadriyatlarimiz va milliy pedagogika taraqqiyoti tarixida muhim ahamiyatga egadir.

¹ «Irk bitigi» (Ta'birnoma). Qadimiy hikmatlar. O'zbek tiliga H.Rahmonov o'g'irgan. -T.: «Adabiyot va sa'nat» nashriyoti, 1987, 46-59-betlar.

2.3. QADIMGI YUNONISTON, RIM, XITOIY VA HINDISTONDA TA'LIM-TARBIYA TIZIMI HAMDA PEDAGOGIK FIKRLAR TARAQQIYOTI

Ma'lumki, Yunoniston miloddan oldingi V asrlarda unchalik katta bo'lmagan bir qancha quldorlik davlatlari, ya'ni eng katta shaharlari Lakoniya (poytaxti Sparta) va Attika (poytaxti Afina) madaniyat markazlaridan edi. Bu shaharlarning har qaysisida boshqa mamlakatlardan farqli alohida «*Sparta*» va «*Afina*» usulidagi ta'lim-tarbiya tizimi vujudga keldi.

Lakoniya (Sparta)da ta'lim-tarbiya ishlari o'ziga xos tarbiyada amalga oshirildi. Spartada davlat ta'lim-tarbiya tizimi tarkib topishi bilan spartaliklarning bolalarida baquvvat va chiniqqan jangchilar, bo'lajak quldorlar tayyorlashni o'z oldiga bevosita vazifa qilib qo'ygan edi.

Spartaliklarning bolalarini tug'ilgandan to 7 yoshgacha uyida tarbiyalashar, keyin esa «*agella*» deb ataluvchi alohida davlat tomonidan tashkil etilgan tarbiya muassasasiga joylashtirililar va 18 yoshga yetgunicha ularga ana shu maskanlarda ta'lim-tarbiya berilar edi. Bu muassasalarning boshliqlari davlat tomonidan obro'li, taniqli kishilardan tayin qilinlar edi. Bunday kishilar «*pedonom*» deb atalib, butun tarbiyaviy ishga boshchilik qilardi. Ayniqsa, o'smirlar tarbiyasiga alohida e'tibor berilardi. Ular sog'lom bo'lishi uchun jismoniy va harbiy mashqlar bilan chiniqtirilardilar, sovuqqa, ochlikka va chanqoqlikka chidashga, og'riqqa bardosh berishga ham o'rgatib borilar edi. Ta'lim jarayonining asosiy qismi harbiy gimnastika mashqlari egallar edi. Bu bilan yosh spartaliklarni yugurishdan, sakrashdan, disk va nayza irg'ita bilishdan, kurash va qo'l bilan jang qilish usullaridan saboq beriladi. Shuningdek, harbiy maxsus o'yinlar ham o'rgatilardi. Spartaning kelajak vorislari jismoniy baquvvat, hech narsadan qo'rqmaydigan, botir jangchi, o'z vatanini, xalqini har qanday ofatdan himoya qila oladigan bo'lib yetishardi.

Qadimgi Yunonistondagi ta'lim-tarbiya tizimi shunisi bilan o'ziga xos ediki, unda bolani nafaqat jismoniy chiniqtirishgina emas, balki ma'naviy tomondan ham barkamol bo'lishi nazarda tutilardi. Unda asosan bolalarga musiqa, ashula, badiiy raqslar ham o'rgatilgan. Bu mashg'ulotlarning mazmuni jangavor hamda harbiy tusda bo'lgan.

Qadimgi yunon tarixchisi, faylasuf olimi Plutarx Sparta maktablaridagi ta'lim-tarbiya tizimi haqida gapirib shunday deydi:

«o'qish va yozish - bolalarga faqat ularning eng zaruri o'rgatilar edi, tarbiyaning qolgan qismi esa bitta maqsad: hech so'zsiz itoat qildirishni, chidamli bo'lishni va yengish ilmini o'rgatishni ko'zda tutiladi».

Spartada olib boriladigan ta'lim-tarbiyaning muhim xususiyati yoshlarni qullarga nisbatan, shafqatsiz, ularni mensimaydigan qilib tarbiyalashdan iborat edi. Shu maqsadda «*kreptiyalar*»da, ya'ni kechalari qullarni tutish mashqlarida qatnashtirilar edi, bunday mashqlarda yosh spartaliklar otryadlari shaharning biror mahallasini yoki shahar tashqarisidagi hududni qurshab olib, shubhali bo'lib ko'ringan har qanday ilotni (qulni) o'ldirar edilar.

Yoshlarga axloqiy tarbiya berishda davlat rahbarlari maxsus suhbatlar o'tkazib, shu yo'l bilan ularga axloqiy va siyosiy tarbiya berar edilar. Bu suhbatlarning asosiy mazmuni vatan dushmanlari bilan kurashda ota-bobolarning ko'rsatgan mardligi va jasurligi haqida hikoya qilishdan iborat edi. Bu bilan yoshlarda o'z Vataniga, an'anasiga katta hurmat hisini tarbiyalashgan. Shuningdek, bolalarni savol-javob jarayonida aniq, qisqa va lo'nda qilib javob berishga hamda mazmunli nutqqa o'rgatishgan.

Sparta ta'lim-tarbiya tizimida bola 18-20 yoshga yetganidan keyin maxsus «*efebalar*» (*efebalar - Yunonistonda balog'atga yetgan o'spirinlar*) guruhiga o'tkazilgan va harbiy xizmatni o'taganlar. Ular istehkomlar qurishni, harbiy qurollarni ishlata bilishni, shahar harbiy garnizonlarida xizmat qilishni va dengizchilik ishini o'rganar, bayramlarda va teatr tomoshalarida qatnashar edilar.

Spartada qizlar tarbiyasiga ham alohida e'tibor berilgan, ya'ni ularni harbiy va jismoniy tarbiya ko'nikma va malakalari bilan qurollantirishgan. Bundan maqsad erkaklar qullar qo'zg'olonini bostirmoq uchun urushga ketgan vaqtlarida qizlar va ayollar shaharni, uy-joyini qo'riqlash va dushmandan himoya qilish vazifasini o'tar, qullarni esa itoat saqlashini ta'minlar edilar.

Afinadagi iqtisodiy, madaniy hayot, tartib, intizom, maktab va ta'lim-tarbiya tizimi Spartadagidan butunlay farq qilar edi.

Afinada eng ko'rkam va barkamol inson deb ham jismoniy, ham ma'naviy jihatdan yetuk kishini o'zlari «*ideal*» deb hisoblar edilar.

Shu bois tarbiya jarayonida aqliy, axloqiy, nafosat va jismoniy tarbiya uyg'unlashgan holda olib borilar edi. Lekin shuni ta'kidlash kerakki, bu «*ideal*» tarbiya faqatgina ijtimoiy yuqori tabaqali quldorlarga xos edi. Jismoniy mehnat esa faqat qullarning qismati deb hisoblanardi. Ammo tabaqalanish natijasida quldorlik jamiyatining

o'zida ancha kambag'al, ya'ni erkin oilada tug'ilgan va qullikda ozod etilgan kishilarning kattagina guruhi ajralib chiqdi, ular hunarmandchilik bilan shug'ullanar edilar. Zodagon quldorlar ularni mensimasdan past nazar bilan qarar edilar.

Afinada bolalar 7 yoshga yetguncha uyda tarbiyalanar edilar. O'g'il bolalar 7 yoshdan boshlab maktabga qatnar, qizlar esa oilada ona ko'magida uy-ro'zg'or ishlariga o'rgatilar edi. Ta'kidlash joizki, xotin-qizlarning hayoti uy-doirasidan chiqmas, asosan ichkarida o'tar edi.

Afinada dastlab bolalar (7 yoshdan 13-14-yoshgacha) **«grammatist»** (yunoncha – *grammatika mutaxassisligi* demakdir. Bu yerda savod o'qituvchisi ma'nosida va **«kifarist»** (yunoncha – musiqachi ma'nosida) maktablarida (yoki shu maktablarning har ikkovida ham, yo bo'lmasa avval grammatist maktabida, so'ngra esa kifarist maktabida) o'qitilar edi. Bu maktablar xususiy bo'lib, haq to'lanar edi. Shuning uchun ham puli yo'q (*«demos»* deb atalgan) fuqarolarning bolalari bu maktablarda ta'lim ololmas edi.

Bu maktablarda **«didaskol»** deb atalgan o'qituvchilar mashg'ulot olib borar edilar (*men o'qitaman* degan ma'nodagi *«didaskol»* so'zidan keyinroq **«didaktika»** – ta'lim nazariyasi kelib chiqqan).

O'g'il bolalarni maktabga qullar yetaklab borishgan. Bunday qullar **«pedagog»** deb atalgan (*«pays»* – bola, *«agogeyn»* – yetaklab borish degan so'zlardan olingan).

Afinadagi grammatist maktabidagi ta'lim-tarbiyaning mazmuni o'qish, yozish va hisoblashni o'rgatishdan biorat bo'lgan edi. Bunday maktabda harflarni hijjalab o'qitish usulida olib borilib, bolalar harflarning nomlarini (alfa, beta, gama va hokazo) yodlab olar, so'ngra shu harflarni qo'shib bo'g'inlar yasar, bo'g'inlarni yasashda mum surilgan yaltiroq taxtachalardan foydalanar edi. Kiforis maktabida o'g'il bolalarga adabiy bilim, estetik mazmundagi deklomatsiyalar (*«Iliada»* va *«Odissey»*) dan parchalar o'qitish) hamda mantiqiy nutqqa o'rgatilar edi.

O'g'il bolalar o'n uch-o'n to'rt yoshga yetganlaridan keyin **«polestra»** (*kurash maktabi*) deb atalgan o'quv yurtiga o'tqazilar edi. Bu o'quv yurtida ular ikki-uch yil davomida jismoniy mashqlar – yugurish, sakrash, kurash tushish, disk va nayza irg'itishdan iborat bo'lib, suvda suzish ham o'rgatilardi.

Spartadagi kabi Afina maktablarida ham o'quvchilar bilan siyosiy va axloqiy masalalarga doir suhbatlarga eng taniqli fuqarolar bepul rahbarlik qilar edilar. *«Palestra»* maktabida o'qish tekin bo'lganligi uchun ham ko'pchilik bu maktabda o'qish bilan cheklanib qolar edilar.

Ayrim badavlatroq oiladan bo'lgan bolalar «*palestra*» maktabini tugatganidan so'ng «*gimnasiy*» (yunoncha so'z bo'lib, qadimgi Yunoniston jismoniy tarbiya ijtimoiy maktabi ma'nosida, «*gimnaziya*» so'zidan kelib chiqqan)ga kirib o'qir edilar. Maktabni tugatgan yoshlar davlatni boshqarishda qatnashishlari mumkin bo'lgan. Shuning uchun ularga falsafa, siyosat, adabiyot fanlari o'qitilgan. Lekin bu maktabda ham badantarbiya bilan shug'ullanish davom ettirilgan.

Nihoyat, Spartadagi kabi Afinada ham 18 yoshdan 20 yoshgacha bo'lgan yoshlar efeblar qatoriga o'tib, xizmatga tayyorlanar va o'zlarining siyosiy bilimlarini oshirishni davom ettirar edilar. Shuningdek, ular istehkomlar qurishni, harbiy aslahalarni ishlata bilishni o'rganar, shahar garnizonlarida xizmat qilar, dengizchilik ishini o'rganar, ijtimoiy bayramlarda va teatr tomoshalarida qatnashar edilar.

Afinada quldorlik jamiyati ichida tabaqalanishning ta'lim-tarbiya tizimiga o'tkazgan ta'siri shundan iborat bo'ldiki, mukammal tarbiya olish faqat badavlat quldorlarning bolalarigagina xos bo'lib qoldi.

Aholining ko'pchilik qismi bolalarini maktablarda o'qita olmaganlari sababli ularga kasb-hunar o'rgatish odat tusiga kirgan edi. Ayrim xat-savodi bor ota-onalar bolalariga o'qishni o'zlari o'rgatar edilar. Bu kabi tartib davlat tomonidan qonuniylashtirilib qo'yilib, bechorahol tabaqaga mansub ota-onalar o'z bolalariga biror kasbni o'rgatishga majbur edilar. Aks holda ularning bolalari kelgusida keksayib qolgan ota-onalari to'g'risida moddiy g'amxo'rlik qilishdan ozod etilar edi.

Quldor zodaganlar mehnat bilan shug'ullanuvchi erkin aholiga nafrat bilan qarardi. Qullarni esa «gapiRadigan ish quroli» deb hisoblaganlar.

Yunonistonda maktab va madaniyatining tez rivojlanishi pedagogik fikrlari taraqqiyotiga imkoniyat yaratdi. Pedagogika nazariyasiga olim va faylasuflardan Sokrat, Platon, Arastu va Demokritlar asos soldilar. Ular pedagogika sohasidagi dastlabki qarashlarini jamoat oldida so'zlagan nutqlarida, ilmiy asarlarida bayon etdilar.

Sokrat (eramizdan avvalgi 469-399-yillar) ijtimoiy chiqishiga qaramay (u kambag'al hunarmand o'g'li edi), konservativ zamindor aristokratlarning mafkuraviy namoyondasi sifatida o'zining falsafiy va pedagogik qarashlarida ularning manfaatini himoya qildi. Sokratning fikricha, tarbiyadan kutilgan asosiy maqsad, buyumlar tabiatini o'rganish bo'lmay, balki kishining bilib olishi, axloqni kamol toptirish bo'lmog'i lozim edi. Ham faylasuf, ham notiq Sokrat keng

maydonlarda, jamoat oldida nutq soʻzlar, axloqqa doir masalalar yuzasidan suhbatlar oʻtkazar, tinglovchilar savol-javob yoʻli bilan haqiqatni oʻzlari oʻylab topishlariga undar, shu yoʻl bilan odamlarni haqiqatni izlashga oʻrgatar edi. Suhbatning bu usuli oʻsha paytda «*Sokrat usuli*» deb atalgan. «*Sokrat usuli*»dan keyingi davrlar uslubiyatida suhbatni «*fikr qoʻzgʻovchi savollar usuli*» nomida oʻtkazish paydo boʻldi.

Umuman, Sokrat yaratgan axloqiy tarbiya maktabi umumiy fazilat, bir qator xususiy fazilatlardan, yaʼni jasurlik, donolik, moʻtadillik, adolat va boshqalardan tashkil topgan har bir fazilat u yoki bu turdagi bilimlardan iborat edi. U har bir fazilatning u yoki bu turdagi bilimlardan iborat ekanligini asoslab berdi. Yaʼni mardlik – qoʻrquvni daf qilishini, donolik – qonunlarga rioya qilishni, moʻtadillik – oʻz hissiyotlariga erk bermaslikni, adolat – yaxshilikni qanday qilib amalga oshirishni oʻrgatadi, deb taʼlim berdi. Shu sababli u yoshlarni fazilatli hayotga oʻrgatishdan oldin, inson eng avvalo umumiy axloq mezonlarini, inson uchun muqaddas boʻlgan barchaga xos umumiy fazilatlarini bilishi zarur, deydi. Shuningdek, u – kimgaki oliyjanob insoniy fazilatlarini bilish ravo koʻrilgan boʻlsa, ana shu odamgina yaxshi fazilatni koʻrsata olishi mumkin deyish bilan, fazilat va bilimni aynan bir narsa deb saboq beradi. Uning fikricha, insonlardagi fazilat, yaʼni axloqiy fazilatlar fan tufayli, taʼlim berish bilan qoʻlga kiritilganligi sababli, axloqiy rivojlanish barkamollik asosini tashkil etar ekan.

Sokratning axloqiy qarashlarida tabaqalanishga xos tengsizlikni yaqqol sezish mumkin. Uning fikricha, axloq faqat imtiyozli «*mumtoz*»largagina xos, «*mumtoz*» kishilar haqiqiy axloqning yagona egalari boʻlganliklari uchun hokimiyat ham ularning qoʻllarida boʻlmogʻi kerak deydi. «*Sara*» boʻlmaganlar qora xalqning, avomning hokimiyati axloqsizlik sifatida rad etilmogʻi kerak, deb koʻrsatadi.

Qadimgi Yunoniston mashhur faylasuflaridan yana biri **Platon** (eramizdan avvalgi 424–347-yillar) – idealist faylasuf Sokratning shogirdi, obyektiv idealizm nazariyasining asoschisi edi. U «*gʻoyalar dunyosi*»ni birlamchi, his qiluvchi narsalar «*tur*» yoki «*ideyalar*» deb atadi.

Platon odamni hodisalar dunyosi deb ikkiga boʻlib oʻrgandi. Uning nazarida, narsalar ideyalar olamining soyasidir, xolos.

Afina aristokratiyasining namoyandasi boʻlgan Platon, aristokratiyaning abadiy hukmronligi haqidagi nazariyani ilgari surdi. Uning fikricha, ideal aristokratik davlat uch xil ijtimoiy guruh: *faylasuflar*,

jangchilar, hunarmandlar va dehqonlar guruhidan iborat bo'lishi lozim ekan. Faylasuflar davlatni boshqaradilar, jangchilar uni har qanday dushmandan himoya qiladilar, uchinchi guruh esa mehnat qilib, mo'l hosil yetishtirib, faylasuflar va jangchilarni boqadilar, degan fikrni olg'a suradi. Shuningdek, u qullarni ham saqlanib qolishini aytib, uning tasavvuridagi ideal davlatni qullar ham, hunarmandlar ham huquqsizdirlar, pastkashlik hamda qanoat va itoatkorlik fazilatlarigina hunarmand kosiblarga va dehqonlarga xos deb ta'kidlaydi.

Platonning fikricha, u olg'a surilgan g'oya, bu davlatning maqsadi oliy ezgulik g'oyasiga yaqinlashishdir: bu g'oya, asosan, tarbiya yo'li bilan ro'yobga chiqishini ta'kidlaydi.

«*Tarbiya, – deydi Platon, – davlat tomonidan tashkil etilmog'i va hukmron guruhlarning – faylasuflar va jangchilarning manfaatlarini ko'zlamog'i lozim*». Platon o'zining pedagogika nazariyasida Sparta va Afina ta'lim-tarbiya tizimining ba'zi bir belgilarini birlashtirishga intiladi.

Platonning fikricha, bolalar 3 yoshdan boshlab 6 yoshgacha davlat tomonidan tayinlab, qo'yilgan tarbiyachilar rahbarligida maydonchalarda turli o'yinlar o'ynash bilan shug'ullanishlari lozim. Platon o'yinlarni maktabgacha tarbiya vositasi deb hisoblab, ularga katta ahamiyat beradi, shuningdek, bolalarga hikoya qilib beriladigan materiallarni sinchiklab tanlash kerakligini ham uqtirib o'tadi. U bolalarga eng yoshlik chog'idanoq ijtimoiy tarbiya berish tarafdori edi.

Bolalar 7 yoshdan 12 yoshgacha davlat maktablariga qatnaydilar va bunday maktablarda ularga o'qish, yozish, hisob, musiqa va ashula o'rgatiladi.

Bolalar 12 yoshdan 16 yoshgacha odatdagi badantarbiya mashqlari o'rganiladigan *palestrada*, ya'ni jismoniy tarbiya maktabida o'qiydilar. Palestrani tamomlagan o'spirinlar 18 yoshgacha hisob, geometriya va astronomiyani o'rganadilar, bunda ko'proq amaliy maqsadlar (ularni jangchilar qilib tayyorlash) ko'zda tutilgan. 18 yoshdan 20 yoshgacha yigitlar «*Efebriya*» da tarbiyalanadilar, ya'ni harbiy gimnastika tayyorgarligini o'taydilar. Aqliy mashg'ulotga mayli bo'lmagan yigitlar 20 yoshdan boshlab, jangchilar qatoriga o'tadilar. Abstrakt, ya'ni mavhum tafakkurga qobiliyati borligi ochiq ko'ringan yoshlar, ya'ni yigitlarning ozroq qismi 30 yoshga qadar falsafa, shuningdek, hisob, geometriya, astronomiya va musiqa nazariyasini o'rganish bilan shug'ullanib, shu tariqa ilm olishning uchinchi, oliy bosqichini o'taydilar, ammo bunda amaliy maqsad ko'zda tutilmasdan, balki falsafa

– nazariyani mukammal o‘rganish ko‘zda tutiladi. Shu tariqa ular davlat mansablarida ishlashga tayyorlanadilar. Iste’dodi g‘oyat o‘tkir ekanligi ma’lum bo‘lgan va juda ozchilikni tashkil etgan yigitlar falsafa ilmini o‘rganishni yana 5 yil (35 yoshga qadar) davom ettiradilar, shundan so‘ng 35 dan 50 yoshgacha davlatni boshqaruvida «yaxshilik g‘oyasi» targ‘ibotchilari bo‘lib qoladilar.

Platon ham xotin-qizlar tarbiyasi xususida fikr yuritib, Spartadagi usulni ma’qullaydi.

Umuman, Platon tarbiya tizimining butun mazmuni va mohiyati jismoniy mehnatdan g‘oyat nafratlanish ruhi bilan sug‘orilgan. Platon g‘oyasiga ko‘ra, bo‘lajak faylasuflar va jangchilarning «jismoniy mehnat to‘g‘risida hatto o‘ylashlari» ham taqiqlab qo‘yilgan, shuningdek, qullarning bolalarini o‘qitmagani ma’qul, degan g‘oya ilgari surilgan.

Biroq Platon maktabgacha tarbiya to‘g‘risida, davlat tomonidan izchillik bilan olib borilish lozim bo‘lgan tarbiya tizimi to‘g‘risida bir qancha muhim fikrlarni aytdi, ijobiy o‘rnak namunasida tarbiyalash kabilarni talab qildi.

Platon o‘zining axloqiy tarbiya nazariyasini yaratarkan, ustoz Sokratga ergashib, obyektiv idealizm yo‘lini tutadi. Platon axloqiy tarbiya nazariyasining asosiy nazariy tanyach nuqtasi – inson ongi chegaralaridan tashqarida bo‘lgan va mangu bo‘lgan g‘oyalari olamida xudoning doimiy nazorati ostida bo‘ladigan yagona o‘zgarmas «yaxshilik» g‘oyasidir. Uning fikricha, yerdagi yaxshiliklarning hamma turi o‘zida me’yor, go‘zallik va haqiqatan iborat uch tushunchani jamlagan oliy «yaxshilik g‘oyasi» ning in’ikosigina bo‘lishi mumkin.

Platon fikricha, odamning axloqiy hayoti shu oliy «yaxshilik g‘oyasi»ga intilishga to‘la bo‘ysungan va xushbaxtlikni tashkil etadigan, faqat oliy «yaxshilik» g‘oyasiga intilishidagina xulqning namunasini ko‘rish mumkin. Shunday qilib, Platon insonning xulqini xudo xohishiga bo‘ysundirishga harakat qilgan.

Platon insonga xos axloqiy kategoriyalar va tushunchalarni sinchiklab ishlab chiqib, ularning barqarorligi va muayyanligini isbotlagani holda ularni kishilar joriy qilishini ham e’tirof etmadi. Shu bilan, u axloqiy qonunlar kishilar uchun majburiy yoki nomaqbul bo‘lishi mumkinligi haqidagi fikrga o‘rin qoldirmadi. U bu o‘rinda aristokrat zodagonlarnigina nazarda tutgan xolos. Xalq ommasiga kelganda unga axloqiy hayotda arziyasiz o‘rin berilgan, uning fikricha, xalqqa faqat bo‘ysunish, itoatkorlik axloqigina xos. Qullar hech qanday

fazilatga ega emaslar, deb hisoblagani sababli Platon axloqiy etikasiga ko'ra, ular umuman chinakam axloq egasi bo'lishi mumkin emas.

Platonning axloqiy tushunchalarni o'zgarmas va barqaror deb qarashi hamda ularni mutlaqlashtirishi jamiyat siyosiy tuzilishining o'zgarماسligi g'oyalarini himoya qilishga va quldorlik davlatini ideallashtirishga xizmat qildi. Natijada Platon axloqiy tarbiya nazariyasi jozibador bo'lib ko'rinadi. Ular uning axloqiy tarbiya nazariyasida o'z hayotlari tarzining in'ikosi va himoyasini ko'rdilar.

Platonning shogirdi bo'lgan, makedoniyalik Iskandarni tarbiyalagan, qadimgi Yunonistonning eng yirik idealist-faylasufi va olimi **Arastuning** (eramizdan avval 384–322-yillar) pedagogika nazariyasini yaratish va uni rivojlantirishdagi xizmatlari juda ulkan.

Platon olamni g'oyalar dunyosi va hodisalar dunyosi deb ikkiga bo'lgan bo'lsa, uning shogirdi Arastu olamni yaxlit deb bildi va narsalarni o'zidan ajratib bo'lmaydi, dedi. Arastuning ta'kidlashicha, g'oyani shaklga o'xshatish mumkin. Har qanday buyumda biz uning moddasini va shaklini ko'rishimiz mumkin. Moddada narsalar bo'lishi uchun imkoniyatlar bor, modda biron shakl olganidan so'nggina narsa bo'lib qoladi. Chunonchi, marmarning o'zi bir moddadir, ammo unga ma'lum shakl berilsa, haykal tusini olishi mumkin.

Butun hayot taraqqiyot jarayonidir, bu jarayon, Arastuning fikricha, tashqi kuchlarning ta'siri ostida, sodir bo'lmaydi, balki ichki taraqqiyotning o'zidir. Arastu tashqi olamning mavjudligiga shubha qilmaydi va hissiy tajribani, sezgilarni bilishning asosi deb hisoblaydi. Arastuning ta'kidlashicha, bilishdagi xatolar noto'g'ri tafakkurdan, ya'ni hissiy tajribani noto'g'ri talqin qilishdan kelib chiqadi. Eng muhimi shundaki, Arastu shakl bilan mazmunning birligini ko'rsatib o'tdi, taraqqiyot g'oyasini olg'a surdi.

Arastu olamda tana va jon bor, tana bilan jon materiya bilan shakl tariqasida bir-biridan ajralmagan holda mavjuddir, deydi. Uningcha, uch xil jon bor: o'simlikdan tarkib topgan jon oziqlanishda va urchib ko'payishda namoyon bo'ladi; hayvonotdan tarkib topgan jon, o'simlik xossalaridan tashqari sezgilarda va istaklarda namoyon bo'ladi; aqlning ifodasi bo'lgan jon, o'simlik va hayvonot xossalaridan tashqari, u tafakkur yoki bilish xislatlariga ham egadir. Insondagi jonning hayvoniy qismi aqlga tobe bo'lganligi sababli, uni iroda deb atash mumkin.

Arastuning fikricha, jonning mana shu uch xiliga muvofiq, uch xil tarbiya – jismoniy tarbiya, axloqiy tarbiya, aqliy tarbiya bo'lishi kerak. Tarbiyaning maqsadi, uning fikricha, jonning oliy tomonlarini — aql va

irodani kamol toptirishdan iborat edi. Har bir moddada rivojlanish imkoniyati bor bo'lganidek, insonga ham tabiat faqat qobiliyatlarning boshlang'ichinigina beradi, insonda kamol topish imkoniyati tabiatda mavjuddir va bu imkoniyat tarbiya vositasi bilan ro'yobga chiqariladi. Tabiat jonning uch xilini bir-biri bilan chambarchas bog'lab qo'yan, biz ham tarbiyada tabiat belgilab bergan yo'ldan borib, jismoniy, axloqiy va aqliy tarbiyani bir-biri bilan chambarchas bog'lab olib borishimiz lozimligini uqtiradi.

Arastuning fikriga ko'ra, davlatning umumiy bitta oxirgi maqsadi bor, u ham bo'lsa, davlat hamma fuqarolarga bir xilda tarbiya berilishini ta'minlashi lozim, mana shunday tarbiya berish esa xususiy tashabbusning vazifasi bo'lmasdan, balki davlatning ishi bo'lishi lozim.

Oilaviy tarbiya bilan ijtimoiy tarbiya o'zaro bog'liq bo'lishi lozimligini uqtirib, u oilaviy tarbiyaga doir bir qancha tavsiyalar beradi. Ammo Arastu davlat hamma fuqarolar uchun «bir xilda» tarbiya berishi lozim, deb ta'kidlaganida qullarni nazarda tutmaydi.

Arastu pedagogika tarixida birinchi bo'lib, yoshni davrlarga bo'lishga urinib ko'radi. U insonning yoshlik yillarini uch davrga bo'lib o'rganadi: *7 yoshgacha bo'lgan davr; 7 yoshdan 14 yoshgacha bo'lgan davr (jismoniy balog'at davrining boshlanishi) va jinsiy balog'at davrining boshlanishidan 21 yoshgacha bo'lgan davr. Uning fikricha, bunday davrlarga bo'lish tabiatga mos bo'lib tushadi.*

Arastu o'g'il bolalar 7 yoshdan boshlab davlat maktabida o'qishi lozim, deb uqtiradi. Bolalarga aqliy tarbiya berilishi kerakligini aytib, u o'g'il bolalar avvalo badantarbiya muallimlarining qo'liga topshirilsin, deb talab qiladi; bunda u bolalarni haddan tashqari charchatib qo'ymaslik kerakligini va ularni jismi mustahkamlanib olgunicha yengil mashqlar bilan shug'ullantirishni tavsiya etadi.

Arastu jismoniy, axloqiy va aqliy tarbiyani bir-biri bilan bog'langan, deb qaraydi. Boshlang'ich ta'lim vaqtida, badantarbiyadan tashqari, yana o'qish, yozish, grammatika, rasm va musiqa o'rgatilishi kerakligini ham alohida uqtirib o'tadi. O'smirlar maktabda jiddiy ma'lumot olishlari kerak, ular adabiyot, tarix, falsafa, hisob, falakiyot, musiqa o'rganishlari shart. Go'zallikni his qilishni o'stirish uchun musiqa o'rganmoq kerak, ammo rasm chizish singari musiqa o'rganish ham oddiy hunarga aylanib ketmasligini kuzatib turish muhim deydi. U xotin-qizlarning tarbiyasi xususida gapirib, bu erkaklarning tarbiyasiga o'xshab ketmasligini, chunki ularning tabiati mutlaq erkaklarnikidan farq qilishini aytadi.

Arastu o'z pedagogik qarashlarida iroda, faoliyatni asos qilib olgani holda, aqliy tarbiya sohasida axloqiy ko'nikmalarga katta ahamiyat beradi. Tabiiy iste'dod, shu bilan birga, ko'nikma orttirish (matlub harakatlarni o'rganish, tez-tez takrorlab turish) va aql – bular axloqiy tarbiyaning uch manbaidir, deydi.

Fazilatlar hosil bo'lishi uchun ezgu xulq-odatlarini va ko'nikmalarini tarkib toptiradigan, yaxshi o'ylab o'tkaziladigan mashqlar bo'lishi ham zarur, bunga odatlanish, buning uchun doimiy harakat qilish lozim, odatdan, ko'nikishdan esa axloqiy xatti-harakat hosil bo'ladi, deb ta'lim beradi.

Arastuning qayd etishicha, har qanday istak va faoliyatda kamchilik, ortiqchalik va o'rtachilik bo'ladi. Shuning uchun ham hamma narsada faqat o'rtachilik, faqat muvozanat yaxshi va foydalidir. Demak, hamma narsada ortiqchalikka ham, kamchilikka ham yo'l qo'ymaydigan xatti-harakat yaxshilikning nishonasidir. Mana shunday xatti-harakatni hosil qilmoq uchun ko'proq mashq qilish kerak, degan fikrlarni olg'a surdi.

Arastu Platondan farqli o'laroq, oilani tarbiyadan chetlashtirmaydi, axloqiy tarbiya berish, asosan, oilaning zimmasida bo'lishi kerak, deydi.

Arastuning qarashlari antik pedagogikaning taraqqiyotiga katta ta'sir o'tkazdi. Ayniqsa, uning «Nikomah etikasi» va «Siyosat» asarlari axloq masalalarini nazariy ishlab chiqishga bag'ishlandi.

Arastu, axloqning jamiyat hayotida muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlab, «Tabiat inson qo'lga qurol — aqliy va axloqiy kuch bergan, ammo u shu qurolni teskari tomonga nisbatan ham ishlatishi mumkin: shu sababli axloqiy tayanchlari bo'lmagan odam eng insofsiz va yovvoyi, o'zining jinsiy va did mayllarida eng tuban mavjudot bo'lib qoladi», - deydi.

Arastu antik davrining boshqa faylasuflariga qaraganda axloqiy munosabatlarning tabiatini teran tadqiq qila oldi. Uning fikriga ko'ra, axloqiy fazilat - faoliyat, xatti-harakat demakdir. Barcha axloqiy fazilatlar adolat, do'stlik, muhabbat, saxiylik, sulhparvarlik, xushfe'llik va hokazolar faqat inson faoliyatida namoyon bo'lishini asoslab beradi.

Odam jamiyatda yashagani sababli uning axloqiy fazilatlarini hech qachon sof, xolis holda namoyon bo'lmaydi, balki faqat ijtimoiy faoliyatdagina amalga oshadi. Shuning uchun barcha axloqiy fazilatlar ijtimoiydir, deydi Arastu.

Inson tabiatan fazilatlariga ega bo'lmagani, balki fazilatga o'rgangani sababli, tarbiyaning (faqat bolalarnigina emas, shu bilan birga barcha aholini tarbiya qilish) roliga katta ahamiyat berib, xususan,

hissiyotlarni tuyg'ularda idrok qilishni tarbiyalashga ahamiyatni qaratadi. Uning fikricha, bunday tarbiya kishilarning axloqli bo'lib yashashga o'rganishlari uchun zarur bo'lgan mavjud qonun-tartibotlar yordamida amalga oshiriladi. Mutafakkir fazilat deganda hamisha otana o'rini bosishi mumkin bo'lgan davlatga xizmat qilishni nazarda tutadi.

Arastu axloqiy fazilatlar bilan bir qatorda inson uchun muhim, bo'lgan aqliy fazilatlariga – bilim, donishmandlik, fahmlash va boshqalarga ham katta ahamiyat beradi. Ammo axloqiy fazilatlarini aqliy fazilatlariga bo'ysundirgan holda ifodalanadi. Lekin, uning sinfiy ehtirolari kishilarning axloqiy tengligini e'tirof etishga imkoniyat bermaydi. U fazilatlar faqat ozod kishilar va zodagonlargagina, shunda ham ularning boylilklari darajasiga muvofiq holda xos, deb izoh berishga, pisanda qilishga majbur edi. Kambag'al odam esa uning nazarida na «ko'rkamlik» va na «himmat» egasi bo'la oladi, deyish bilan ayollarni ham o'ta kamsitib, na aqliy, na axloqiy hayotga qobiliyatsiz mavjudot deb qaraydi.

Arastu faqat aql faoliyatini tan oladi. Shu sababdan u baxt idealini, haqiqatni intellektual mushohada etishda deb biladi.

Umuman, antik davr faylasuflari Sokrat, Platon, Arastular o'zlarining nazariyalarida – baxtga erishish rohat, foyda, manfaat topish, deb qaragan va huzurlanishni asosiy muddao sifatida birinchi o'ringa qo'ygan bo'lsalar-da, lekin odam har bir narsada o'z huzurining quli bo'lib qolmasligi, balki har bir narsada me'yor bo'lmog'i lozimligini uqtirib o'tgan edilar. Ular axloqni insonning baxtga erishish vositasi deb qaraganlar.

Atomizm nazariyasini yaratgan atoqli faylasuf – materialist **Demokrit**ning qarashlari (eramizdan avvalgi 460–370-yillar) qadimgi yunon falsafasining cho'qqisidir. Demokrit o'z asarlarida yuqorida nomlari qayd etilgan mutafakkir faylasuflar kabi tarbiya masalalariga ko'p e'tibor beradi. U o'z nazariyasida tabiat qonunlariga, xurofotni va qo'rquvni yemirib tashlaydigan chinakam bilimlarga murojaat qiladi.

Demokrit, «*xudolarning irodasi*» degan gaplar odamlar o'ylab chiqargan uydirmadan boshqa narsa emas, deb hisoblab, xudolarga ishonishni rad etadi.

Demokrit tarbiyani tabiatga muvofiqlashtirish masalasini birinchi bo'lib ilgari surdi. «*Tabiat bilan tarbiya bir-biriga o'xshaydi*» deb yozadi. U «*ta'lim mehnat asosidagina go'zal narsalarni hosil qiladi*», deb, tarbiya ishida mehnatning roli juda katta ekanligini ta'kidladi.

Demokrit doimo mehnat qilib turishni talab qildi, mehnatga odatlana borgan sari, mehnat yengil bo'lib boradi, deydi. U yomon o'rnakdan ehtiyot bo'lish kerak, deb ta'kidlaydi va yaxshi xulq hosil qilishda mashqning ahamiyati juda katta, deb hisoblaydi.

Demokrit quldorlik negizlariga nisbatan tanqidiy qarashni vujudga keltirdi, tabiatni chinakam bilishga, tarbiyani qayta qurishga chaqirdi.

Demokrit barcha tabiiy jarayonlarga, jumladan, insonning axloqiy munosabatlariga ham xudolarning aralashuvini inkor etib, kishi xulqining real, bu dunyodagi asosini topishga urinadi. Demokrit axloqni odamning o'z tabiatidan kelib chiqib asoslashga harakat qiladi. U axloqning ikki yuzlama: yasama va haqiqiyga bo'linishiga qarshi chiqadi, u shaxsning faqat mulohazakorlik va aql rahnamoligida mumkin bo'ladigan axloqiy kamoloti uchun jonbozlik ko'rsatdi. To'g'rirog'ini bilmaslik xatoga olib keladi, degan edi u.

Aql to'g'ri xatti-harakatlarga yo'naltirilmog'i lozim, bu esa bilimlarni doimo mukammallashtirib borish haqida g'amxo'rlik, tabiat qonunlari va odam xulqini o'rganish zarur demakdir, degan edi Demokrit.

Demokritning pedagogik qarashlari diniy qobiqdan xoli edi. Shuning uchun ham o'zidan keyingi faylasuf olimlarga katta ta'sir etdi.

Ayniqsa, ularning inson kamolotidagi nazariy qarashlari, tarbiyaning roliga bergan katta ahamiyatlari pedagogika tarixi nazariyasini yaratishdan asosiy zamin bo'lib xizmat qiladi.¹

Qadimgi Rimda feodalizm avvalgi III-II asrlarda ilm-fan, adabiyot, tarix fanlari, me'morchilik va tasviriy san'at rivojlana boshladi. Jumladan, badiiy adabiyot sohasida Ovidiyning «Muhabbat ilmi», «Metomarfazalar», tarix fani sohasida Tit Liviyning «Rim tarixi», Karneliy Taqitning badiiy didaktik ruhdagi «Annalar» va «Tarix» asarlari yuzaga keldi. Tabiiy fanlar sohasida Ptolemeining «Almagest» asari yozilib, unda olamning geosentrik nazariyasi bayon etildi. Diofant «Arifmetika», Pagg Aleksandriyskiy «Matematika to'plami»ni, Vitruviiy «Arxitektura haqida 10 kitobi»ni yaratdi.

¹ Qarag'ang: Джуринский А.Н. История педагогики древнего и средневекового мира. –Москва: «Совершенство», 1999, с.66-96. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XIX века (под редакцией А.И.Лискунова). –Москва: «Сфера», 2001, с. 117-132., Константинов Н.А. Мединский Е.Н., Шабаява М.Ф., История педагогики. Учеб.пособие., Москва: «Просвещение», 2004, с.3-24., Древняя Индия. При великих сказаниях (под редакцией Н. Темкина). Центр Петербургское востоковедение. – Санкт-Петербург: 1995, с. 76-86., Упанишады – Москва: «Наука», 1992, с. 86-97. Xoshimov K. va boshqalar. Pedagogika tarixi. –T.: «O'qituvchi», 1996, 386-398-betlar., Hasanboyeva O., Hasanboyev J., Hamidov H. Pedagogika tarixi. – T.: «O'qituvchi», 1997, 10-14-betlar.

Qadimgi Rimda aholining mol-mulkiga va aslzodaligiga qarab tabaqalinishi natijasida maktablar ham boshlang'ich maktablar va undan yuqoriroq bosqichdagi grammatika maktablariga bo'lindi.

Unchalik boy ham, aslzoda ham bo'lmagan, lekin erkin oilada tug'ilgan aholi (plebeylar) bolalarining ba'zi bir qismi xususiy va pul to'lab o'qitiladigan boshlang'ich maktablarda o'qitiladigan bo'ldi. Bunday maktablarda o'qish, yozish va hisob o'rgatilar edi. Boylar va aslzodalar o'g'il bolalariga o'z uyida o'qitilib, boshlang'ich ma'lumotni uyida berar edilar. Grammatika maktablarida amaldor va imtiyozli kishilarning o'g'illari o'qitilar edi. Bu maktablar ham xususiy va pullik bo'lib, bunda lotin tili, yunon (grek) tili, ritorika (chiroyli nutq ba'zi ma'lumotlar) o'qitilar edi. Davlat tomonidan saylab qo'yiladigan rahbar mansablarni egallashga intiluvchilar notiqlik san'atining egallashlari zarur taraqqiy etib ketgan va zabardast notiqnlarni hamda davlat arboblarni tarbiyalab yetishtirgan.

Rimda (miloddan avvalgi II asrda) alohida ritorlar (notiqlar) maktabi vujudga keldi. Bunday maktablarda aslzodalarning bolalari katta pul to'lab ritorika, falsafa va huquqshunoslik, yunon (grek) tili, metamatika va musiqa o'rganar edilar. Chunki davlatda oliy mansablarni egallashi uchun aslzoda yoshlarning shu fanlarni o'rganishi zarur bo'lib qolgan edi.

Rimda grammatika va ritorlar maktablari davlat tasarrufida bo'lib, bu maktablarning vazifasi hokimiyatiga sodiq amaldorlar tayyorlashdan iborat edi. Davlat bu maktabalarning muallimlarini o'z siyosatlarini o'tkazuvchi itoatli kishilarga aylantirishga intildilar, buning uchun ularga oylik maoshlar tayinlab, turli imtiyozlar berib qo'ydilar.

Rimda xristian dini hukmron deb e'lon qilingach, imperatorlar maktablarga xristian ruhoniylarining vakillaridan o'qituvchilik vazifasiga tayinlaydigan bo'ldilar va maktablardagi ta'lim-tarbiya tizimi ochiqdan-ochiq xristian dini qonun-qoidalariga bo'ysundirildi. Qadimgi Rimda ilg'or pedagogik fikrlar va pedagogika nazariyasining taraqqiyotida **Mark Fabiy Kvintilianning** (eramizning 42–118-yillari) xizmatlari katta. Uning «Notiq tarbiyalash to'g'risida» asari pedagogika tarixida birinchi marta pedagogika nazariyasi tajribasi bilan chambarchas bog'langandir.

Kvintilian bolalarining tabiiy qobiliyatlariga yuksak baho beradi. Uning fikricha, befahmlik va qobiliyatsiz kamdan-kam uchraydigan hodisadir. U maktabning tarbiyaviy ta'sirini qayd qilgan holda, uy muhitida bolada yomon xulq hosil bo'lishi mumkinligini ota-onalarga

uqtiradi: bolalik chog'ida ota-onalar uni erkalaydilar, natijada bola aqliy va jismoniy tarbiyadan mahrum bo'ladi. U kattalardan noo'rin so'zlarni o'rganadi va bolalarga bu so'zlarni takrorlab, noo'rin harakatlar qilsa, kattalar xafa bo'lib, uni koyidilar. Vaholanki, buning uchun, avvalo, o'zlari aybdor ekanliklarini o'ylamaydilar. Bola kattalardan o'rganib nafrat keltirishini o'ylamagan holda, ularni maktabda o'qiyotganda takrorlaydi, boshqalar o'rtasida yoyiladi. Shu sababli ham, Kvintilian bolalarni maktabda tarbiyalanmog'i lozimligini qat'iy ta'kidlagan holda, o'qituvchi o'zi tarbiyalanayotgan har bir bolaga ehtiyotlik bilan e'tibor berib muomala qilishi lozim.

Kvintilian o'qituvchilarning o'z mutaxassisligi bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lishlarini qat'iy talab etadi. «Fanda dastlabki ma'lumotdan nariga siljimaydigan, qalbi qalbaki ishonch bilan to'lgan, faqat o'zlarini olim deb bilgan kishilardan yomoni yo'q».

Kvintilian har bir ilm ahlini, shu jumladan, o'qituvchilarni doimiy ravishda o'z bilimlarini va pedagogik mahoratini oshirib borishga da'vat etadi: «O'qituvchining o'zi o'qimishli bo'lishi, bolalarni sevishi, o'zini tuta bilishi, bolalarni bo'lar-bo'lmasga rag'batlantira bermasligi yoki jazolay bermasligi, o'z shogirdlari uchun o'mak bo'lishi va ularni sinchiklab o'rganishi lozim. Har bir o'qituvchi o'qitishning hamma bosqichlarini bosib o'tishi, ya'ni yuqori tipdagi maktab o'qituvchisi, avvalo boshlang'ich maktabda o'qituvchilik qilishi lozim».

Kvintilian bolaning nutqini juda yoshligidan o'stira boshlash kerakligiga alohida e'tibor beradi. U bolalarning nutqi yoshlik chog'idanoq sof bo'lishi uchun bolani uyda tarbiyasi bilan shug'ullanadigan enagalar va murabbiylarning talaffuzi yaxshi bo'lishi kerak, deydi. Uning fikricha, musiqa va tilni o'rganish talaffuzning yaxshilanishiga yordam beradi, nutqning uslubini yaxshilaydi, uni yana ham yaxshi ifodali nutqqa aylantiradi. Bolani mantiqiy tafakkur qiladigan, muntazam va izchil fikr yuritadigan qilib tarbiyalash maqsadida matematika (arifmetika va geometriya) o'rgatish zarur, nazariy nasihatlar, taqlid va mashqlar o'qitish jarayonida katta rol o'ynashi kerak. Bolaga nazariy bilim asoslarini mustahkam qilib berishda hecham shoshilmaslik lozim. Bundan tashqari, u ibratning tarbiyaviy rolini hisobga olib, bolalarning tevarak-atrofdagi kishilarning xatti-harakatlarini diqqat bilan kuzatib turishi va bolani yomon o'rtoqlaridan chetlatish kerakligini, bolaning birga o'ynaydigan o'rtoqlarini ham tanlashni tavsiya qiladi.

Umuman, Kvintilian Rimdagi ritorlar maktabining tajribali o'qituvchisi sifatida orttirgan tajribasini umumlashtirdi va amaliyotga tatbiq etdi.¹

Shuni ta'kidlash kerakki, tarixiy taraqqiyot davomida Qadimgi Yunoniston va Rim mamlakatlari xalqlari qatorida qadimgi *Xitoy va Hindiston mamlakatlari xalqlari ham jahon ilm-fani va madaniyati, pedagogik fikrlar taraqqiyotiga o'zlarining ulkan hissasini qo'shganlar.*

Qadimgi Xitoyda dastlabki falsafiy va pedagogik fikrlar eramizdan oldingi VII–VI asrlarda **dao**² qonuniga asosan tarkib topgan va taraqqiy etgan. Qadimgi xitoyliklarning tabiat hodisalari va shaxs ta'lim-tarbiya ham qonuniyatli asosda taraqqiy qiladi, degan tasavvurlari, dunyo moddiydir, degan ta'limotiga bog'liqdir.

«**Daosizm**»³ ta'limoti asoschisi **Lao-szi** ta'kidlashicha, «Ulug' dao hamma yoqqa qarab oqadi. U o'ngga ham, so'lga ham yoyilgan. U tufayli jami mavjudot tug'iladi, bu mavjudot hamisha o'zgarishda bo'lib bir joyda to'xtab qolmaydi».

Daosizmda ta'kidlanishicha, go'zallik va xunuklik, balandlik va pastlik, yaxshilik va yomonlik, borlik va yo'qlik, uzun bilan qisqalik, ta'lim bilan tarbiya bir-birini tug'diradi, birin-ketin keladi, bir-biriga bog'liq bo'ladi, tabiatdagi barcha mavjudot, barcha hodislar, ta'lim va tarbiya jarayoni qarama-qarshiliklarni o'z ichiga oladi.

Daosizm ta'limoti vakillari bilishda hissiy va mantiqiy jihatlarining mavjudligi masalasini o'rtaga qo'yib, bilishda hissiyot va amaliyotning ahamiyatini kamsitib, aqlni bo'rttirib yuborganlar.

Xitoyda konfutsiylik falsafiy ta'limoti asoschisi **Kun Futszi Kontszu, Kun Syu, Kun Chjunki** – **Konfutsiy** miloddan avvalgi taxminan 522-yilda Syuyfush viloyatida kambag'allashib qolgan aristokrat va harbiylar oilasida tug'ilgan. U miloddan avvalgi 479-yilda Xitoyning Shandun viloyatida vafot etgan.

Qadimgi Xitoyda miloddan avvalgi V–III asrlarda falsafiy tafakkur – *inyan, konfutsiylik, legizm, daosizm, ismlar maktabi, maoizm ta'limotlari taraqqiy etgan.*

Bu ta'limotlar asosan, axloqiy-siyosiy xususiyatga ega bo'lib, mamlakatda davlat qurilishini isloh qilish, idora tizimini yaxshilashga qaratilgan, harakat tufayli falsafiy fikr ham siyosiy tus oldi, shu harakat jarayonida Konfutsiy o'z ta'limotlari bilan siyosat maydoniga chiqdi.

¹ Qarang: Константинов Н.А., Мединский Е.Н. Шабаева М.Ф. История педагогики. Учеб. пособие. – Москва, изд-ва «Просвещение», 2004, с.25-26

² Dao – Xitoy klassik falsafasida eng muhim kategoriyalardan biri.

³ Daosizm – «dao» so'zidan kelib chiqqan bo'lib, «yo'lb», «taraqqiyot», «dunyo» negizi degan ma'noni bildiradi.

Uning ta'limotlari shogirdlari tomonidan «Lun oy» («Suhbat va muhokamalar») asarida bayon qilindi, rivojlantirildi, keyinchalik rasmiy mafkuraga aylandi.

Asosiy negizini «Dao de szin» va «Chjuan - szi» asarlarida aks ettirilgan daosizm ta'limotida inson faoliyatini cheklab qo'yadigan har qanday qonun va qoidalar qoralanadi. *Daosizمنىڭ diqqat markazida tabiat, koinot va inson turadi.* Ammo bu ibtidolar mantiqiy – aqliy yo'l bilan emas, balki mavjudlik tabiatiga to'g'ridan-to'g'ri kirib borish yordamida bilib olinadi. Dunyo hech qanday sabablarsiz doimiy harakat va o'zgarishda bo'lib, rivojlanadi, yashaydi va sirtqi natijasida emas, balki mavjudlik tabiatiga to'g'ridan-to'g'ri kirib borish yordamida bilib olinadi. Dunyo hech qanday sabablarsiz doimiy harakat va o'zgarishda bo'lib, rivojlanadi, yashaydi va sirtqi sabab natijasida emas, balki ichki sabab natijasida vujudga kelgan. Borliq haqidagi ta'limotda yo'l tushunchasi – dao markaziy maqomdadir. Daosizm aqidasi ko'ra, tafakkurning maqsadi, insonni tabiat bilan «qo'shib ketishi»dadir, negaki u uning tarkibiy qismidir.

Sivilizatsiya yutuqlaridan voz kechish targ'ib etiladi. Bu yo'nalishda tabiat va olam sharaflanadi, kishilar tabiiylikka chiqariladi.

Xitoydagi falsafiy yo'nalishlardan yana biri – *ismlar maktabi* voqelikni til ifodasi masalalari orqali hal qilishga yo'naltirilgan edi. U ashyolar munosabati va shu munosabatlarning o'zini tadqiq etdi, so'ngra esa hukmlar va ismlarning bir-biriga muvofiq kelishligini tekshirdi.

Moistlar maktabi o'z ismini uning asoschisi *Mo-szi* (er.ol. 479–431-y) nomidan olgan. Unda asosiy ma'lumot va e'tibor ijtimoiy axloq muammolariga qaratilgan bo'lib, uni amalga oshirish istibdodiy hokimiyat boshlig'ining qat'iy tashkilotchiligi vositasida namoyon bo'lishi bilan bog'lanadi. Bu maktablar jismoniy mehnat uning tinglovchilarini tarbiyalashning asosiy vositasi hisoblangan. Moistlarning ta'limoti – Konfutsiy ta'limotining butunlay qarama-qarshisidir. Uning butun ma'nosi umumiy muhabbat g'oyalari, o'zaro manfaat va muvafaqqiyat qozonilayotganligi ifodalanadi. Jamiyatdagi barcha odamlar uchun majburiy sifatda umumiy o'zaro insonparvarlik me'yori tavsiya etiladi, barcha kishilar bir-biriga foyda keltirish haqida g'amxo'rlik qilishlari lozim. Nazariy tadqiqotlar – foydasiz, ortiqcha hashamat, mehnat faoliyatida ko'zda tutilgan amaliy maqsadga muvofiqlik – zaruriyatdir.

Legizm – o‘z e‘tiborini ijtimoiy-siyosiy masalalar, ijtimoiy nazariya va davlat boshqaruv muammolariga qaratilgan ta‘limotdir.

Konfutsiylik – qadimgi Xitoyda yuzaga kelgan axloqiy-siyosiy ta‘limot. Asosiy falsafiy yo‘nalishlar orasida Konfutsiy eng yuqori o‘rinda turadi. Konfutsiylik axloqiy qoidalar va ijtimoiy boshqaruv masalalariga diqqat e‘tiborini qaratadi. Konfutsiylik uchun eng mukammal namuna o‘tmish edi. Konfutsiy o‘zi haqida shunday degan edi:

«Eskini bayon qilaman va yangini yaratmayman». U va uning izdoshlari jamiyatni parchalanib ketishidan bezovta bo‘lganliklari sababli asosiy e‘tiborni insonni o‘z atrofdagilariga va jamiyatga nisbatan hurmat ruhida tarbiyalashga qaratdilar. Shaxs o‘zi uchun emas, balki jamiyat uchun shaxsdir. Konfutsiylik axloqi insonni uning ijtimoiy vazifasi bilan bog‘liq ravishda tushuniladi, ta‘lim va tarbiyani esa, insonni ana shu vazifasini bajarishga olib keladigan narsa sifatida idrok qiladi.

Konfutsiylik Qadimgi Sharq xalqlari ongida shunday axloqiy me‘yorlarni shakllantirdiki, o‘zining omma ongiga ta‘sir kuchi jihatidan uni «Injil»dagi 10 diniy qoida bilangina solishtirish mumkin. Bu, avvalo, besh muqimlik yoki besh fazilatdir:

- *insonparvarlik;*
- *barchga sadoqat;*
- *tavfiqlilik;*
- *aqlga muvofiqlik;*
- *haqiqatgo‘ylik;*

Shuningdek, konfutsiylik besh aloqa qoidasini, ya‘ni jamiyatdagi munosabatlar tizimini ham ishlab chiqdi.

Bular:

- *davlat bilan fuqaro o‘rtasida;*
- *ota-onalar bilan bolalar;*
- *er va xotin;*
- *kattalar bilan kichiklar;*
- *do‘stlar o‘rtasidagi munosabatlardir.*

Xo‘jayinga sodiqlik va vafodorlik eng muhim va ustun sanalar edi. Konfutsiylik ta‘limotida insonparvarlik, odob qoidalari, fazilat tushunchasi muhim o‘rin egallaydi. Insonparvarlik tushunchasiga ko‘ra, odamlar axloqiy va ijtimoiy munosabatlarda yoshi ulug‘ mavqei baland kishilarni hurmat qilishlari, podshohga sadoqatli bo‘lishlari kerak. Odob

qoidalari tushunchasiga ko'ra, u tufayli yuksak fazilatlar shakllanadi, jamiyat rivoj topadi, adolat tantana qiladi.

Konfutsiylikning asosiy axloqiy-siyosiy qoidalari quyidagilardan iborat edi:

– «*xalqni shafqat bilan boshqarish va xalq ichiga xulq-atvor qoidalari yordamida tartibni joriy qilish*»;

– «*osmon ifodasidan qo'rqish*» va «*o'lganlar ruhini hurmat bilan yodga olish*»;

– «*tug'ma bilimlarga ega bo'lganlar*» (mukammal donishmandlar) va «*o'qish-o'rganish natijasida bilimga ega bo'lganlar*» mavjudligini tan olish, ya'ni o'qish-o'rganish tufayli bilimlarni kasb etish imkoniyati borligi va ta'lim-tarbiyaning buyuk rolini qayd etish;

– «*oltin o'rtamiyonalik yo'li*», «*ikki qarama-qarshi qirralini qo'lda ushlab, ammo xalq uchun o'rtasidan foydalanish*» qoidasini qo'llash, ya'ni qarama-qarshilikni yumshatish va murosasizlik nazariyasiga rioya etish.

Bu qoidalar o'ziga va boshqaga halollikni va chuqur hurmatni anglatadi. Konfutsiylikda ta'kidlanishicha, qonun inson manfaatlariga xizmat qilmog'i lozim. Qonun o'zgarishi bilan manfaatdorlik va manfaatsizlik tushunchalari ham boshqacha ma'no kasb etadi, inson faoliyatida tub o'zgarish ro'y beradi. O'tmishda o'rnatilgan tartibga sajda qilish yangi qonunlar ruhiga ziddir. Konfutsiylikda jamiyatni boshqarishga katta e'tibor berilib unga ko'ra, jamiyatni keragidan ortiq oddiy qonunlar bilan to'ldirib yubormaslik zarur.

Burchni ado etish tufayli inson kamolotga erishadi. Uning negizida «*sen o'zing nimaga erishishni istasang, unda boshqalarning erishishiga ko'maklash*», «*sen nimani orzu qilmasang uni boshqalarga ham ravo ko'rma*» kabi hayotiy tamoyillar yotadi.

Bu tamoyilini to'laroq yoritmoqchi bo'lsak, Konfutsiy tomonidan birinchi marta «*oltin qoida*» deb nom olgan va keyinchalik ko'pchilik mutafakkirlar tomonidan qolipga solingan: «*o'zingga ravo ko'rmaganni boshqa odamlarga ham ravo ko'rma*» qoidasi shakllantirdi. Konfutsiylikning yana bir muhim jihati «*ismlarning tuzatish*» talabi ediki, unga binoan, agar jamiyatda «*hukmdor hukmdor bo'lmasa, xizmatkor xizmatkorlik qilmasa*», ya'ni shunday vaziyat vujudga kelsaki, u «*besh aloqa*» talab etgan ta'limot tashqarisiga chiqsa, voqelikni tuzatish, jumladan, kuch ishlatib bo'lsa ham tartibga joriy etish zaruriyatini tan olish lozim. Shundagina jamiyatdagi tabaqalar o'rtasidagi munosabatlarni qat'iy ravishda tiklash mumkin bo'ladi.

Eramizdan oldini 200 yil bilan eramizning 220-yiligacha bo'lgan davrda konfutsiylik diniy mafkura sifatida ham shakllandi. O'zining mazmuniga ko'ra, konfusiyluk diniy marosimi Qadimgi Xitoyda tashkil topgan oilaviy – Urug'chilik urf-odatlarini qonuniylashtirib, qadimgi qonun va ko'rsatmalarga qat'iy rioya etish talabi bilan chiqdi. Ulardan eng muhimi ajdodlarga sig'inish edi. Konfutsiylikning diniy e'tiqodiga ko'ra, ajdodlar ruhini hurmatlash va o'g'illik ehtiromi «*suaon*» insonning bosh majburiyatidir.

Qadimgi Xitoyda asrlar mobaynida konfutsiylikning turli maktablari yuzaga keldi. Ular o'rtasida keskin kurash borgan. Konfutsiylikning asoschisi **Konfutsiy** bo'lsa ham, uning ulkan va ilk davomchilari – *Menszi (Mek. Ke-mil. Av. 371-289)* *Ven-szi (mil.av. 6-asr)*, *Xan Fey – szi (mil.av. 233-y)*. *Keyingi davrda Fan Chjal (6-asr)*, *Xan Yuy (768–824-y)* va boshqalar bo'lishgan. Bularning ayrimlari Konfutsiy yaratgan va aytgan fikrlar, ishlarning izidan borib, konfutsiylikni targ'ib etgan bo'lsa, boshqalari esa Konfutsiy fikriga umuman qarama-qarshi fikrlar bilan konfutsiylikni davom ettirishgan.

An'anaviy konfutsiylikning asosiy tushunchalari quyidagilar:

«**Li**» – urf-odat va marosimlarga rioya etish, udum;

«**Si**» – axloqiy me'yorlarni amalga oshirish;

«**In**» – ijobiy ibtido;

«**Yan**» – salbiy ibtido;

«**Dao**» – osmon, koinot, yo'li bo'lib, muayyan tartib va qonunga binoan mavjud, uning ifodasi esa insonning xulq-atvori bo'lishi lozim;

«**Chjen**» – insonparvarlik;

«**I**» – burch;

«**Sin**» – samimiyluk.

Bunga o'xshash tushunchalarni yana ko'plab davom ettirish mumkin. Mana shunga o'xshash ijobiy va salbiy tushunchalar konfutsiylikning asosini tashkil etadi.

Konfutsiylik mil. I asrda davlat ta'limotiga aylandi. IX–XI asrlarda buddizm ustidan to'la g'alaba qozondi. Bunda, ayniqsa, Sun davri (960–1279) da neokonfusiyluk rivojlanganligi tufayli erishildi.

Shunday qilib, Konfutsiychilik haqida fikr yuritar ekanmiz, bu falsafiy ta'limot yoshlarni axloqiy, adolatparvarlik, insonparvarlik, sadoqatlilik, vafodorlik, do'stlik va albatta mehr-muhabbatlilikka chorlaydi. Xitoyda Konfutsiy tuzgan maktab ko'p asrlar davom etdi. Miloddan avvalgi 136-yilda imperator **U-Di** hukmronlik qilgan davrda Konfusiyluk qarashlari rasmiy ravishda ta'limot tizim deb e'lon qilindi.

Shundan keyin Konfutsiy ta'limoti ikki ming yildan ortiq vaqt mobaynida hukmron mafkura sifatida davom etdi. Xitoyning taniqli mutafakkiri Konfutsiy yoshligidan yetim o'sishiga qaramasdan Lu podsholigida kichik bir mansabada ishlaydi, qobiliyatli xizmatchi sifatida taniladi.

Konfutsiy siyosiy hayotda ishtirok etgan vaqtda, mamlakatlar bo'ylab safarlarda bo'lgan. Safar vaqtida xalq hayoti bilan yaqindan tanishadi, turli toifa odamlar bilan uchrashadi, suhbatda bo'ladi. Oradan 14 yil o'tgach, safardan qaytib, qolgan umrini siyosiy hayotdan chetda, o'z shogirdlari bilan birgalikda o'tkazadi.

Konfutsiy axloqiy-siyosiy g'oyalarning negizi – davlatni boshqaruvni qo'llash va himoya qilishdir. Buning uchun boshqaruv nomlarini o'zgartirish lozim. Davlatni shafqat, saxovat bilan boshqarish yaxshi usuldir. Konfutsiyning o'qtirishicha, davlatni boshqaruvchi shaxs saxovatli, ezgu niyatli bo'lishi kerak.

Konfutsiy bunday boshqaruvchini osmondagi shimoliy yorug' yulduzga o'xshatadi. Uning uqtirishicha, «axloqiy jihatdan qayta tarbiyalangan boshqaruvchigina yorug' yulduz bo'la oladi. Yulduzlar yorug' yulduzni o'rab olgani kabi, xalq uning atrofida bo'ladi».

O'zini tuta bilish, axloq qoidalariga rioya qilish – Konfutsiyning «insoniy sevgi», «o'zini tuta bilish» haqidagi ta'limotining asosiy mazmunidir. Konfutsiyning fikricha, har bir inson o'zidan boshqa odamlarni sevmasa, u axloq qoidalariga to'g'ri munosabatda bo'la olmaydi.

Konfutsiyning ta'limoti mazmunini kichiklarning ota-ona va akalariga doimo hurmatda bo'lishlari – insonni sevishning asosi tashkil etadi. Insonparvarlik odamlarga muhabbat demakdir. Faqat insonparvargina odamlarni seva oladi, sevish va nafratlanish xislatlariga ega bo'ladi.

Demak, Konfutsiyning fikricha, barcha, odamlarni sevish, ularga bir xil munosabatda bo'lish ham mumkin emas. Konfutsiy «hurmatli», «muruvvatli», «to'g'ri so'zli», «o'tkir zehnlilik» va «rahmdillik» fazilatlariga ega bo'lganlarni insonparvar hisoblaydi. Konfutsiy davlatni shunday odamlar boshqarishini talab etadi. Uning ta'kidlashicha, muruvvatli rahbargina xalq hurmatiga sazovor bo'ladi, xalqning hurmati uning zafarlarga erishuvini ta'minlaydi. Konfutsiyning axloqiy – g'oyaviy qarashlarida davlatni boshqarishda xalqni qadrlash muhim o'rinda turadi. Uning fikricha, xalqqa muruvvatli bo'lish, oldin uni

boyitish, so'ngra insonparvarlikka o'rgatish kerak. Shunda rahbarning insonparvarligi namoyon bo'ladi.

Konfutsiy umri davomida, asosan, o'qituvchilik bilan shug'ullanadi. U o'qituvchilik faoliyatida o'qish, o'rganish bilan bilimlarni egallashga e'tibor berdi. Uning ta'kidlashicha, bola jiddiy va sabot bilan mehnat qilish orqali bilimlarni egallashi, ko'p tinglashi, eshitganlaridan eng muhimini bilib olishi va unga rioya qilishi lozim. Olimning fikricha, bola ko'p narsani ko'rishi va uni xotirasida saqlashi kerak. Insonda qobiliyat, donolik va aql, o'qish, o'rganish, ko'rish, mehnat orqali rivoj topadi.

Konfutsiyning ta'lim usullari haqida

Konfutsiy ta'limda o'qish va fikrlash, o'ylash muhimligini aytadi. Uningcha, o'qimaslik va fikr yuritmaslik, bu – halokatdir. O'qilgan kitob haqida fikr qilinmasa, bunday o'qishning foydasi bo'lmaydi, bunday o'qish kishini toliqtiradi, o'qishni o'ylash, fikrlash bilan uzviy birlikda, o'z vaqtida amalga oshirish lozim.

Konfutsiy ta'lim-tarbiyaga, bilim olishga juda katta e'tibor bergan shaxsdir. Xitoyda asrlar mobaynida Konfutsiyning turli maktablari yuzaga kelgan va o'sha maktablarda o'zi o'qituvchilik qilgan. 22 yoshda ta'lim berish bilan shug'ullanib, Xitoyning eng mashhur o'qituvchisi sifatida shuhrat qozongan. Konfutsiy o'zi ochgan maktabida 4 ta fan: axloq, til, siyosat va adabiyot o'qitilgan. Ta'lim berishdan tashqari qadimgi Xitoyning 5 ta mumtoz asari – *«Shuszin»*, *«O'zin»*, *«Iszin»*, *«Yueszin»* va *«Liszi»*ni to'plash, tahrir qilish, tarqatish bilan shug'ullanadi.

Konfutsiy ta'limotiga ko'ra, o'qishda amalda qo'llash zarur bo'lgan tadbirni aniqlab olish g'oyat muhimdir. Kitobni o'qish va o'qilganni vaqt-vaqti bilan takrorlash kerak. Konfutsiyning har bir odamning boshqa odamlarga munosabatlari haqida bildirgan fikrlarini uning maqtoviga sazovor bo'lgan ishlarida yorqin ko'rinishini aytadi. Kimdir maqtalsa, u hayotda, amalda sinab ko'riladi, uning yaxshi munosabatda bo'lishi, boshqalar uchun namuna bo'ladi. Munosabat haqida bu fikrlar Konfutsiyning bilimni amalda sinab ko'rish haqidagi g'oyalarining yorqin ifodasidir.

Konfutsiy, o'zining pedagogik faoliyatida tajribaga alohida e'tibor beradi. Masalan, kishi nimanidir biladi va hisobini qiladi. Bilmasa, hisoblay olmaydi. Bu – bilimga to'g'ri munosabatdir. *O'qituvchi to'rt narsadan:*

– *quruq foydasiz fikrlashdan;*

– o‘z mulohazasida qat’iy turib olishdan;

– qaysarlik qilishdan;

– faqat o‘zi haqida o‘ylashdan qat’iy saqlanishi kerak. Bu g‘oyalarning birinchisi sof ko‘ngil bilan munosabatda bo‘lish, ikkinchisi shaxsiyatga berilmaslik va qaysarlik qilmaslik.

Konfutsiyning uqtirishicha, sof ko‘ngilli, har tomonlama keng o‘ylab fikr qiladigan umumiy qilib aytganda, aqlli odam odamlarning so‘ziga, tashqi ko‘rinishiga qarab emas, harakatiga qaraydi, yaxshi so‘zu fikrlarini ma‘qullaydi. Bu bilan Konfutsiy odamni va uning so‘zlarini tahlil qilishni bilishi kerakligini ta‘kidlaydi.

Konfutsiy ikki yuzlamachilikni sahovalilikning dushmani deb biladi. Uning fikricha, ikki yuzlamachi odamlar orasida go‘yo to‘g‘ri yo‘lda borayotgandek bo‘ladi, haqiqatda esa axloqiy qoidani buzadi. Konfutsiy bunday odamlar harakatini, fikrini qoralaydi.

Umuman, Konfutsiy g‘oyaviy-axloqiy, ma‘rifiy va anglash, bilish haqidagi qarashlari ilg‘or fikrli shogirdlari tomonidan davom ettiriladi. Uning ilm-fanda erishgan yutuqlari Xitoy madaniyati, falsafasi va pedagogik fikrlar taraqqiyotiga muhim hissa bo‘lib qo‘shildi.

Tarixiy manbalarga ko‘ra, *ilk Hind maktablari Xorapp madaniyati davrida (milodan oldingi 3-2 ming yilliklar) vujudga kelgan*. Hind olimi **Bal Gangadhar Tilan** «Oriylarning vatani Arktika «Vedalarda» nomli kitobi qadimgi adabiy yodgorliklar bo‘lmish «Vedalar»ni o‘rganish asosida oriylarning hind madaniyatiga tamal toshini qo‘ygan «Vedalar» insoniyat tarixidagi muallifi bo‘lmagan birinchi kitoblardan ekanligini ta‘kidlaydi. «Vedalar» olis o‘tmishda ulug‘ kishilarga «G‘oyibdan ingan» va oradan minglab yillar o‘tgach, avliyo Vyasadeva (Vedavyasa) tomonidan to‘plangan muqaddas bitiklar bo‘lib, «Rigveda», «Samaveda», «Yajurveda», «Atxaraveda» kabi to‘rt kitobdan iborat.

Dravid – oriylar davrida ta‘lim-tarbiya qanday bo‘lishi kerakligi borasida ancha barqaror tasavvurlar shakllangan bo‘lib, inson o‘z tabaqasining munosib a‘zosi bo‘lishi uchun o‘zining ma‘naviy, aqliy va jismoniy xususiyatlarini rivojlantirishi kerak, degan g‘oyaga asoslangan edi. *Brahmanlarda aql-idrok, kshatriylarda kuch va mardlik, vayshilarda mehnatsevarlik va sabr-toqat, shudralar va itoatkorlik yetakchi fazilatlar sanalgan*. Faqat oliy tabaqalargina shu davrga kelib shakllangan ideal tarbiyaga da‘vo qila olgan. Tarbiya aqliy rivojlanish (*tiniq fikr va mulohazali xulq*), ma‘naviyat (*o‘z-o‘zini anglash, jismoniy kamolot (chiniqish, o‘z tanasini boshqarish)*), tabiatga, go‘zallikka muhabbat, o‘zini tuta bilish va bosliqlikni shakllantirishni ko‘zda tutgan.

Chunonchi, «Bxagavata-purana» asarida avatar – Xudoning inson suratidagi tajassumi deb hisoblangan ilohiy **Krishnaning** tarbiya namunalari batafsil tasvirlangan. Shoh va cho'pon Krishna o'z tengdoshlari bilan birga o'ynab va mehnat qilib ulg'ayadi. Keyin qarindoshlari uni donishmand brahmanga shogirdlikka berishadi. Krishna do'stlari bilan birga uning qo'lida ikki oydan ziyodroq vaqt ichida «Vedalar»ni qunt bilan o'rganadi xilma-xil ta'limotlar va san'atlar bilimdoni bo'lib, donishlik kasb etadi.

Miloddan avvalgi birinchi ming yillikda yaratilgan «Bxagavat Gita» – «Xudo qo'shig'i» asari muqaddas kitob va ayni paytda o'quv qo'llanmasi ham bo'lgan. Unda ta'lim-tarbiya yo'llari ko'rsatilgan. «Bxagavat Gita» dono ustozning shogird bilan suhbat shaklida yozilgan. Ustoz siyomosida ilohiy bilim timsoli Yaratuvchi Krishna berilib, shogirdi sifatida besh aka-ukaning kenjasi shahzoda Arjuna tasvirlanadi. Suhbat davomida Arjuna hayotda uchraydigan chigal holatlarga, murakkab savollarga Krishnadan izoh izlaydi va topadi. Krishnaning javoblari Arjunaning bilimini har gal yangi, yanada yuqori-pog'onaga ko'taradi. Bilim olish jarayonida dastlab murabbiy yangi bilimlarni bayon etadi, keyin tahlilga o'tadi, mavhum tushunchalar aniq misollar orqali ochib beriladi. Krishna Arjunaning oldiga turli masalalar qo'yadi, ularni shogirdida haqiqatni mustaqil izlashga ishtiyoq uyg'otadigan tarzda tahlil qiladi, bilim olish usullarini o'rgatadi, uni jaholat bilan kurashishga chorlaydi.

Ushbu qarashga muvofiq bilish kechimi **besh bosqichdan** iborat bo'ladi. *Birinchi bosqich kitobiy bilimlarni o'zlashtirish bo'lib, yuzaki hisoblanadi. Ikkinchi bosqich – amaliy tajriba va uchinchi bosqich – sog'lom aql bo'lib, ularni kitobdan olib bo'lmaydi, ular kundalik tajribalardan yuzaga keladi To'rtinchi bosqichda inson betakror aql-idrok, tahlillash va umumlashtirish, narsalarni farqlash qobiliyatiga ega bo'ladi. Bu qobiliyat insonni umumiy farovonlikka olib kelishi kerak. Beshinchi bosqichda olamdagi jamiki narsalar bir butun, barcha odamlar o'zaro teng ekanligi anglab yetiladi.* Krishna Arjunani bilishning shu bosqichiga yetaklaydi.

Miloddan oddingi birinchi ming yillik o'rtalarida Hindistonda oilaviy tarbiya sohasida qat'iy an'ana shakllangan. Oila tarbiyasida muntazam ta'lim ko'zda tutilmagan bo'lsa-da, oila tarbiyasini olib, keyingi sinovlardan o'ta olmagan yoshlarni hayot qattiq jazolagan. Boshlang'ich bilimlarga egalik ularning taqdirleri uchun hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan. Uch yuqori tabaqa yoshlari voyaga yetganlik va

shogirdlikka bag'ishlov marosimlari talablariga javob bera olishmasa, ulardan yuz o'girishgan. Ular o'z tabaqasi vakili bilan oila qurish, bilim olishni davom ettirish huquqlaridan mahrum qilingan. Hind — oriylar jamiyatida oilaviy tarbiya natijalari ana shu tariqa nazorat qilingan, shogirdlikka inson hayotidagi qonuniy bosqich sifatida qaralgan. *Upanayama* (shohidlikka o'tish) tartibi barcha tabaqa vakillariga bir xil bo'lmagan. *Inisiatsiya* (shogirdlikka bag'ishlov tadbiri) muddati brahmanlar uchun 8 yosh, kshatriylar uchun 11, vayshilar uchun 12 yosh qilib belgilangan.

Brahmanlarning ta'lim dasturi ancha to'liq va serqirra bo'lgan Kshatriylar dasturida harbiy bilimlarni egallash ustuvorlik qilgan, vayshilar ta'limi kasb - hunar egallashga yo'naltirilgan. Ta'limning davomiyligi odatda sakkiz yildan oshmagan. Favqulodda hollarda u yana 3 – 4 yilga uzaytirilgan.

Odatdagi ta'lim dasturida, avvalambor, «*Vedalar*»ni aytib berish talab qilingan, o'qish-yozish o'rgatilgan. Yuksak bilim dasturi bo'yicha she'riyat va adabiyot, grammatika va falsafa matematika va astronomiya o'qitilgan. Mashg'ulotlar o'qituvchining uyida o'tkazilib, ko'p jihatlardan oilaviy munosabatlarga asoslangan. O'quvchi o'qituvchi oilasining a'zosi hisoblanib, bilim olishidan tashqari hayot qoidalarini ham o'zlashtirgan.

Puxta bilim olgan yoshlar bilimdonliklari bilan mashhur bo'lgan **guru** (*ruhiy ustoz, obro'li, mo'tabar zot*)lar huzuriga borishgan yoki olimlarning bahs-munozaralarida qatnashishgan. Zohidlik yo'liga kirgan gurular o'rmonlarga ketib, atrofiga sodiq shogirdlarni to'plashgan. «*Vedalar*»dan bilimlarni beruvchi guru talabalar o'rtasida temir intizom o'rnatgan. Guru aqlni o'stiradigan muqaddas duo (mantra)larni ohangga solib o'qigan, shogirdlar qunt bilan takrorlashgan. Gurular fidoyi, olijanob, shogirdparvar bo'lishgan, ammo intizom borasida hech kimni ayashmagan. Guruga quloq soimagan talaba maktabdan haydab yuborilgan. «5 A Tuzugi» qoidalaridan birontasini buzgan talaba o'qishdan chetlatilgan. Tuzukda sanskritdagi «*A*» harfi bilan boshlangan ehtiyotsizlik (*Apakshyam*), itoatsizlik (*Avinyam*), xudbinlik (*Axamkaram*), hasad (*Asuyya*) va tarbiyasizlik (*Asabyata*) kabi besh illat taqiqlangan. Guru talabalarning bunday illatga yo'liqmasligini nazorat qilgan.

Ta'limning bu bosqichi yakunlangach taniqli guru o'z maktabi – gurukulasiga asos solgan. *Gurukula* – guruning uyi degani. Bunday maktablar ustoz va shogirdlar o'rtasidagi o'zaro hamkorlik hamda qat'iy

intizomga asoslangan. O'qituvchilar yuksak darajada qadrlangan, ularning kasbi ilohiy yumush hisoblangan. Ustozning burchi shogirdlarini munosib fuqarolar qilib tarbiyalash ularda bilimga muhabbat uyg'otishdan iborat bo'lgan. Talabalar gurukulalardan din, falsafa, turli san'atlarni hamda yoga sirlarini o'rganishgan. Gurukulalar uchun talabalar «Shogird tayyor bo'lganida ustoz o'zi keladi» degan prinsip bo'yicha tanlangan. Ya'ni talabani o'qituvchi tanlab olgan. Talabgorlar sharoitga moslashuvchanlik, kattalar, ota-onalar va o'qituvchiga so'zsiz itoat sifatlariga egaligiga qarab saralangan.

Ustoz talabalarda qat'iyat, sovuqqonlik, xotirjamlik, e'tiqodga hurmat, tabiatga muhabbat kabi fazilatlar bo'lishiga e'tibor qilgan. U yoshlarning his-tuyg'ularini uyg'otish, qalb ko'zini ochish, ularga kasalga tashxis qo'yish va davolash usullarini o'rgatish, ularda oddiy odamning imkoniyatlaridan tashqaridagi qobiliyatlar vujudga kelishiga yordam beruvchi ruhiy, aqliy va jismoniy omillarni shakllantirishga intilgan. Gurukulalarning o'rmonda joylashgani talablarga tabiat ichida bo'lib, u bilan uzviy va uzluksiz muloqot qilish imkonini bergan. Bu shogirdlarni atrof borliqning uzviy bir qismiga aylantirgan. Natijada, talabalar hamma narsada haqiqat mavjudligini, hayotda mutlaq yolg'izlik yo'qligini, haqiqatni anglash yo'li insonning borliqdagi narsalarga singib ketishidan iboratligini his etishgan. Inson ruhi bilan olam ruhi o'rtasidagi buyuk uyg'unlikni anglashga erishish gurukulalarning bosh maqsadi edi.

Gurukulalarda talabalar koinotning cheksiz bag'ridagi o'z o'rinlarini topishni o'rganishgan. Bu yerda quyosh chiqishi va botishiga mahliyo bo'lib kuzatilgan, o'simliklar gullashi yoki hosil yetilishi kabi tabiat bayramlari ulkan shodlik bilan nishonlangan.

Miloddan avvalgi birinchi ming yillik o'rtalarida qadimgi Hindiston sivilizatsiyasi tarixida yangi davr boshlandi. Iqtisodiy, ruhiy hayotda, ta'lim-tarbiya sohasida muhim o'zgarishlar yuz berdi. Bu islohotlar buddaviylik dinining paydo bo'lishiga sharoit hozirladi. Buddizm Hindistonning hayot tarzini, hindlarning ma'naviy dunyosini o'zgartirib yubordi.

Buddaviylikning asosida **Budda yoki Shakya-Muni** (m.a. 623–544-yillar) turadi. Izdoshlarining qarashlaricha, *Budda (yog'duli)* oliy ruhiy kamolotga yetishgan zot. U diniy e'tiqod borasida brahmanlarning yakka hukmronligiga qarshi chiqdi, diniy marosimlarda kastalar tengligini yoqladi, zulmga qarshilik qilmaslik va nafs istaklaridan voz kechishni (nirvana) targ'ib etdi. Rivoyatlarda aytilishicha, Budda ma'naviy-ma'rifiy targ'ibotini Banoras shahri yaqinidagi o'rmon

maktabida boshlagan. U zohid guru atrofiga yig'ilgan shogirdlarga o'z ta'limotini bayon etgan. Buddha kishilar tug'ilishiga ko'ra, tengligini e'lon qilib, tabaqalar tengsizligini inkor etgan. Buddaviylik jamoalariga barcha tabaqa vakillari qabul etilavergan. Bu ta'limotga ko'ra, tarbiyaning bosh vazifasi inson ruhini takomillashtirishdan iborat, odam o'zlikni anglash va kamolotga intilish yo'li bilan nafsoniy ehtiyojlardan xolos bo'lishi kerak. Bu jarayonda birlamchi bosqich, butun diqqatni yig'ish bosqichi va to'liq o'zlashtirish bosqichlari kabi uch bosqich bosib o'tiladi.

Buddaviylik davrida o'quv dasturida o'zgarishlar yuz bergan. Asosiy e'tibor Hindistonning yetakchi tiliga aylangan sanskrit grammatikasini o'qitishga qaratilgan. Bu vaqtga kelib bo'g'inli alifbe – brahmi yaratildi. Eraning III asrida Hindistonda ideo-grafik yozuv o'rniga bo'g'inli yozuvning bir qancha turlari tarqaldi. Bu yozuv ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qilgan.

Buddaviylik rohiblari ibodatxonalarda tashkil etilgan maktablarda ta'limning izchil pedagogik tizimini ishlab chiqishgan. Bu tizim shaxsiy ta'lim tamoyiliga asoslangan. Bir ustoz qo'l ostida talabalar soni kam bo'lgani yuqori natijalarga erishish imkonini berishdan tashqari, talaba bilan ustoz o'rtasida yaqin aloqa o'rnatilishiga xizmat qilgan.

Ta'lim jarayonining samaradorligi talabalarning o'sha vaqt uchun dolzarb bo'lgan savollarigagina javob berib, mantiqni o'stiruvchi masalalarni hal qilishni ko'zda tutgan. Bunda pedagogik ta'sir va o'zaro ta'sir usulidan foydalanilgan. Talabalar yechishi kerak bo'lgan masalalar *paradoks (koan)*lar asosiga qurilardi.

Kuzatish va muroqaba amaliyoti majburiy edi. Ta'lim o'z mazmuniga ko'ra darajalangandi. Boshlang'ich va oliy buddaviy maktablari bo'lgan bo'lajak ruhoniylarga ta'lim berish mahalliy tillarda olib borilgan, oddiy talabalarni o'qitishdan jiddiy farq qilgan. Jismoniy tarbiya ta'lim dasturining majburiy unsuri hisoblanadi.

Milodiy II–VI asrlarda Hindistonda induizm qayta tug'ildi. «*Yangi brahmanchilik*» deb nom olgan bu oqimda tarbiyaga qarashlar jiddiy o'zgardi: maktablar soni ko'paydi, tarbiya insonga muhim va o'tkinchi narsalarni farqlash, ruhiy uyg'unlik va xotirjamlikka yetishish, maydachuyda va arzimas narsalardan voz kechish, ishda samaradorlikka erishish yo'llarini o'rgatadigan vosita sifatida qaraladigan bo'ldi.

Induizm ibodatxonalaridagi maktablarda sanskrit tilidan tashqari mahalliy tillarda ham o'qish-yozishga o'rgatilgan. Bu vaqtga kelib ikki xil o'quv yurti: *boshlang'ich maktab (tol)* va *yuqoriroq darajadagi*

o'quv yurti (agrxar) paydo bo'ldi. Agrxarlar guru va talabalarning o'ziga xos hamjamiyatiga aylandi. Turli o'quv dasturlari tollar va agrxar tabaqa vakillariga o'qishga kirish imkoniyati kengaytirildi. Agrxarlarga kshatriylar va vayshilar ko'plab kelishi tufayli geografiya, matematika, tillar, shuningdek, tibbiyot, haykaltaroshlik va tasviriy san'atni o'qitish hajmi oshdi.

Bu davrda bir qator yirik ta'lim markazlari vujudga keldi. Bular orasida Ujjayni, Kashi, Takshashila, Nalandening kabi markazlar dong chiqargan edi. Bunday markazlarning har biri ilmning irbon sohasiga ixtisoslashgan edi. Qariyb besh yuz yil mobaynida gullab-yashnagan Takshashilada tibbiyot, san'at, astronomiya, tabiatshunoslik, tijorat, magiya, ilon avrash o'rgatilgan. Kashidagi markaz grammatikani, Kashmirdagisi notiqlikni o'qitish bilan nom chiqargan. Ujjaynidagi markaz esa qonunlardan ta'lim berishga ixtisoslashgan. Bu markazlardagi o'qituvchilar yuksak layoqatga ega edilar. Ta'lim sodda va tushunarli usullar yordamida olib borilganidan tinglovchilar murakkab fanlarni ham yengil o'zlashtirishardi.¹

Shunday qilib, qadimgi Sharq sivilizatsiya (tamaddun)larining tarixiy ahamiyati insoniyatga bebaho tajriba berganidadir, zotan, jahon maktabi va pedagogikasining keyingi taraqqiyotini bu tajribalarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Ayni shu davrda dastlabki o'quv yurtlari vujudga keldi, ta'lim-tarbiyaning mohiyati va o'zaro aloqadorligi anglab yetildi. Qadimgi Misr, Hindiston va Xitoyning pedagogik an'analari XXI asrda ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas.

ASOSIY TAYANCH TUSHUNCHALAR

Turon-u Turkiston – turk nomini olgan o'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman va boshqalar qardosh xalqlar yashab kelayotgan umumiy tarixiy Vatandir. Shu bois «Turkiston – umumiy tarixiy uyimiz» degan so'zning zamirida olam-olam ma'no va tarixiy haqiqat bor.

O'zbek xalq pedagogikasi – xalq donishmandlarining yoshlarni davr talablariga muvofiq kishilar qilib yetishtirishda, ta'lim-tarbiya ishlarini amalga oshirishda qo'llagan usul, vosita va tajribalar yig'indisidan iboratdir.

«**Avesto**» – Bu zardushtiylik dinining muqaddas kitobi eramizdan avvalgi VIII asrning oxiri VI asrning boshlarida Xorazmda yaratilgan bo'lib, to'liq kitob holida eramizdan avvalgi I asrda shakllangan.

¹ Vcheslav Inozemsev. Qadim Sharqda ta'lim-tarbiya va maktab // Xalq ta'limi, 2009–yil 2-son, 76–86-betlar.

Tarixiy manbalarda yozilishicha «Avesto»ning dastlabki matni 12 ming ho‘kiz terisiga tillo bilan bitilgan 100 fasldan, 21 ta nask (kitob) dan iborat bo‘lgan. Iskandar Maqduniy (Aleksandr Makedonskiy) Istohr shahriga bostirib kirib, otashxonalarini vayron qilib, ularda xizmat qiluvchi kohinlarni o‘ldirgach, «Avesto»ni tibbiyot, astrologiya, falsafa, riyoziyot, nujum va boshqa fanlarga doir qismini yunon tiliga tarjima qildirib, aslini olovda yoqib yuborishni buyurgan.

Oradan 200–300-yil o‘tgach, Parfiya mamlakati podshohi Vologes I (milodiy 51–76-yillar) Ardasher I (milodiy 226–242-yillar) Ardasherning o‘g‘li Shopur I (milodiy 242–272-yillar) va Shopur II (milodiy 303–379-yillar) hukmronligi davrida zardushtiylik rasmiy din deb e‘lon qilingan va «Avesto» parfiya yozuvida kitob holiga keltirilgan.

Xisrav I (milodiy 531–579-yillar) podsholik qilgan davrda «Avesto»ni, qayta tiklangan bu nusxasi paxlaviy tiliga tarjima etilib, «Zand-Avesto» deb atalgan.

O‘zbekistonda xayrli ishga qo‘l urgan iste‘dodli shoir Asqar Mahkam «Avesto»ni sharhu istilohlar bilan o‘zbek tiliga o‘girib, 2001-yilda nashr etdi.

Ko‘k Turk xoqonligi – Buyuk Turon xoqonligi yoki «ko‘k» – «osmoniy», «muqaddas» ma‘nolarini anglatadi.

Pedonom – «agella» deb ataluvchi ta‘lim muassasasiga davlat tomonidan tayinlangan tarbiyachi boshliq.

Daosizm – «dao» so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, «yo‘l», «taraqqiyot» «dunyo» negizi degan ma‘noni bildiradi. Daosizm markazida tabiat, koinot va inson turadi.

Islamlar maktabi – voqelikni muhabbat g‘oyalari, o‘zaro manfaat va muvaffaqiyat qozonilayotganligi ifodalanadi. Jamiyatdagi barcha odamlar uchun majburiy sifatida umumiy o‘zaro insonparvarlik me‘yori tavsiya etiladi, barcha kishilar bir-biriga foyda keltirish haqida o‘ylashlari va g‘amxo‘rlik qilishlari lozim.

Legizm – o‘z e‘tiborini ijtimoiy-siyosiy masalalar, ijtimoiy nazariya va davlat boshqaruv muammolariga qaratilgan ta‘limotdir.

Konfutsiylik – axloqiy-siyosiy ta‘limot bo‘lib, insonni axloqini uning ijtimoiy vazifasi bilan bog‘liq ravishda tushuntiriladi, ta‘lim va tarbiya esa insonni ana shu vazifasini bajarishga olib keladigan narsa sifatida idrok qilinadi.

O'ZINI-O'ZI TEKSHIRISH UCHUN SAVOLLAR

1. Xalq pedagogikasi manbai nimalarda mujassamlashgan.
2. O'zbek xalq pedagogikasiga xos xususiyatlar nimalardan iborat?
3. «Avesto» qanday muqaddas kitob?
4. «Avesto»dagi «ezgu fikr, ezgu kalom, ezgu amal» g'oyasini sharhlab tushuntirib bering.
5. Turkiy xalqlarning qadimgi yodgorliklarida ta'lim va tarbiyaga oid g'oyalarni tushuntirib bering.
6. Qadimgi Yunonistonda ta'lim-tarbiya tizimi qanday bo'lgan?
7. Qadimgi Rimda ta'lim-tarbiya tizimiga xos xususiyatlar qanday?
8. Qadimgi Xitoyda ta'lim-tarbiya tizimi qanday?
9. Qadimgi Hindistondagi ta'lim-tarbiya tizimining o'ziga xos xususiyatlarini tushuntirib bering.

MUSTAQIL ISH MAVZULARI

1. O'zbek xalq pedagogikasi yosh avlodni tarbiyalash manbaidir.
2. «Avesto»da ta'lim-tarbiya masalalari.
3. Qadimgi turkiy xalqlarning bitiklarida ta'lim-tarbiya masalalari.
4. Qadimgi Yunonistonda ta'lim-tarbiya tizimiga xos xususiyatlar va pedagogik fikrlar rivojlanishi.
5. Qadimgi Rimda ta'lim-tarbiya tizimi va pedagogik fikrlar taraqqiyoti.
6. Qadimgi Xitoyda ta'lim-tarbiya tizimining tarkib topishi.
7. Qadimgi Hindistonda ta'lim-tarbiya tizimining o'ziga xos xususiyatlari.

TEST TOPSHIRIQLARI

1. O'zbek xalq pedagogikasi deganda nimani tushunasiz?
 - a) xalq va donishmandlarning yoshlarni davr talablariga muvofiq kishilar qilib yetishtirishdagi g'oyalari;
 - b) ta'lim-tarbiya ishlarini amalga oshirishda qo'llagan usul, vosita va tajribalar yig'indisidan iboratdir;
 - s) muyyan bir xalqqa mansub bo'lgan xalq pedagogikasi mazmuni, xususiyatlari;
 - d) xalq og'zaki ijodi namunalari;
 - e) a va b.

2. O'zbek xalq pedagogikasi qanday shaklda mujassamlashgan?

- a) dostonlar, ertaklar, asotirlar, askiyalar;
- b) latifalar, qo'shiqlar, naqlar, rivoyatlar;
- s) afsonalar, maqollar, matallar, hikmatlar;
- d) topishmoqlar, tez aytishlar, o'yinlar, erkalashlar va h.k.;
- e) a, b, s, d.

3. O'zbek xalq pedagogikasiga xos xususiyatlar nimalardan iborat?

- a) insonparvarlik, saxovatlilik, poklik, to'g'ri so'zlik;
- b) haqiqatgo'ylik, rostgo'ylik, tinchliksevarlik;
- s) baynalmilallik, vatanparvarlik, yaxshi qo'shnichilik;
- d) yosh avlodni aqliy va mehnatsevarlik ruhida barkamol inson qilib tarbiyalashdir;
- e) a, b, s.

4. «Avesto» singari qaysi muqaddas kitoblar uzoq asrlar mobaynida ta'lim-tarbiya manbai bo'lib xizmat qilgan?

- a) «Injil»;
- b) «Tavrot»;
- s) «Rigveda», «Shastra»;
- d) «Qur'oni Karim»;
- e) a, b, s, d.

5. «Avesto» dagi «...ezgu fikr, ezgu kalom, ezgu amal» qanday fazilatlarini shakllantirishda dasturilamal vazifasini o'tagan?

- a) fikrlar sofliigi;
- b) so'zning sobitligi;
- s) amallarning insoniyligi;
- d) xayrli ishlarni qilish;
- e) a, b, s.

6. Sparta va Afina usulidagi ta'lim-tarbiya tizimining o'ziga xos xususiyatlari nimadan iborat?

- a) spartaliklar bolalarni 7 yoshgacha uyda tarbiyalay;
- b) keyin «agella» deb ataluvchi tarbiya muassasiga topshirar, 18-20 yoshdan «efebalar» guruhiga o'tkazilar;

s) afinaliklar bolalarni 7 yoshgacha uyda tarbiyalar, keyin 7 yoshdan 14 yoshgacha «grammatist» va «kifarist», keyin esa «polestra» maktablarida o'qitishadi;

d) «gimnasiy» maktabida o'qishni davom ettiradi;

e) a, b, s, d.

7. «Tarbiya davlat tomonidan tashkil etilmog'i va hukmron guruhlarning ... manfaatlarini ko'zlamog'i lozim» degan nazariyani qaysi mutafakkir ilgari surgan edi?

a) Sokrat;

b) Demokrit;

s) Platon;

d) Arastu;

e) Ptolemey.

8. «Ulug' dao hamma yoqqa qarab oqadi... U tufayli jami mavjudot tug'iladi, bu mavjudot hamisha o'zgarishda bo'lib bir joyda to'xtab qolmaydi» degan ta'limot qaysi mutafakkir tomonidan ilgari surilgan?

a) Lao-szi;

b) Kun Fuszi;

s) Konszu;

d) Kun Chjunni;

e) Konfusiy.

9. Qadimgi Xitoyda miloddan avvalgi V–III asrlarda qanday falsafiy ta'limotlar taraqqiy etgan?

a) inyan, legizm;

b) konfutsiylik;

s) daosizm;

d) ismlar maktabi va maosizm ta'limotlari;

e) a, b, s, d.

10. Konfutsiy ta'limotida «oltin qoida» deb nom olgan va keyinchalik ko'pchilik mutafakkirlar tomonidan boyitilgan hayotiy qoidaning mazmun-mohiyati nima?

a) «sen o'zing nimaga erishishni istasang, unda boshqalarning erishishiga ko'maklash»;

b) «sen nimani orzu qilmasang, uni boshqalarga ham ravo ko'rma»;

s) «o'zingga ravo ko'rmaganni boshqa odamlarga ham ravo ko'rma»;

d) «hukmdor hukmdor bo'lmasa, xizmatkor xizmatkorlik qilmasa»;

e) a, b, s, d.

11. Konfutsiyning talqinicha, o'qituvchi nimalardan saqlanishi kerak?

a) quruq foydasiz fikrlashdan;

b) o'z mulohazasidan qat'iy turib olishdan;

s) qaysarlik qilishdan;

d) faqat o'zi haqida o'ylashdan;

e) a, b, s, d.

12. Hindistonda qanday ta'lim-tarbiya tizimi mavjud bo'lgan.

a) buddaviy maktablar;

b) tol;

s) agrxar;

d) guru;

e) a, b, s.

INTELLEKTUAL TRENING

1. O'zbek xalq pedagogikasi mazmun-mohiyatini tushuntirib bering.

№	O'zbek xalq pedagogikasi mazmun - mohiyati	Tushuncha

2. «Avesto»dagi ta'lim-tarbiya tizimini izohlab bering.

№	«Avesto»da TTT	Izohlar

3. Sparta va Afina ta'lim-tarbiya usulining mazmun-mohiyatini tushuntirib bering.

№	Sparta va Afina ta'lim-tarbiya tizimi	Tushuncha

4. Yunoniston va Rim mutafakkirlaridan jahon pedagogik fikrlar traqqiyotiga hissa qo'shganlaridan kimlarni bilasiz?

№	Yunoniston va Rim mutafakkirlarining pedagogik merosi	Tushuncha

5. Konfutsiylik ta'limotidagi besh aloqa qoidasini izohlab bering.

№	Konfutsiylik ta'limotidagi besh aloqa qoidalari	Tushuncha

6. Konfutsiylikning asosiy axloqiy-siyosiy qoidalari nimalardan iborat?

№	Konfutsiylikning asosiy axloqiy-siyosiy qoidalari	Tushuncha

7. An'anaviy konfutsiylikning asosiy tushunchalarini izohlang.

№	An'anaviy konfutsiylikning asosiy tushunchalari	Izoh

8. Brahmanlarda, kshatriylarda, vayshilarda, shudrolarda ta'lim-tarbiya qanday bo'lishi kerakligi to'g'risida qanday talabalar qo'yilganligini tushuntirib bering.

№	Brahmanlarda, kshatriylarda, vayshilarda, sho'rolarda ta'lim-tarbiya qoidalari	Izoh

9. Brahmanlarning ta'lim-tarbiya dasturi mazmunini tushuntirib bering.

№	Brahmanlarning ta'lim-tarbiya dasturi mazmuni	Tushuncha

10. Buddaviylik davridagi ta'lim-tarbiya tizimini tushuntirib bering.

№	Buddaviylik davridagi ta'lim-tarbiya taraqqiyoti	Tushuncha

III bob. SHARQDA ILK UYG'ONISH DAVRIDA MOVAROUNNAHRDA IX-XII ASRLARDA TA'LIM- TARBIYA VA PEDAGOGIK FIKRLAR TARAQQIYOTI

3.1. ISLOM TA'LIMOTIDA TA'LIM-TARBIYA MASALALARINING IFODALANISHI

Jahon dinlaridan, umumbashariy ta'limotlardan bo'lib hisoblangan **Islom** dini insonga mohiyat, faoliyatiga maqsad va yo'nalish beruvchi, jamiyat a'zolari o'rtasidagi munosabatlarni muvofiqlashtirib, birlashtirib, ijtimoiy-ma'naviy taraqqiyotni tezlashtirish uchun xizmat qiladigan ma'naviyat, ma'rifat odob-axloq tarbiyasining barcha muammolarini o'z ichiga qamrab oladi. Umuman olganda, islom dini yosh avlodning ma'naviy-ma'rifiy kamolotiga oid bo'lgan fikrlar, qarashlar, ta'limotlarning mukammal manbai, yaxlit ilmiy-dunyoviy, diniy tizimidir.

Islom dini necha-necha asrlar mobaynida odamlarni, bani bashariyatini ulug' maqsadlar yo'lida birlashtirishga, hamjihat bo'lishga, tinchlik-totuvlikni mustahkamlashga, axloqiy va ma'rifiy kamolotga, halollik va poklikka, iymon va e'tiqodga mehnatsevarlik va vatanparvarlikka, ezgulik va saxovatga, bag'ri-kenglik va mehr-oqibatlilik, ezgulik maqsadlari yo'lida qo'lni- qo'lga berishga, o'zaro nizolar, qonli to'qnashuvlarga, milliy, irqiy, diniy kamsitilishlarga yo'l qo'ymaslikka, umumiy uyimiz-kurrai zaminda do'st-birodarlar, ahil-hamkor bo'lib yashashga, umuminsoniy madaniyat, ma'naviyat va ma'rifat boyliklaridan, jahon sivilizatsiyasi yutuqlaridan o'zaro bahramand bo'lishga da'vat etib kelmoqda.

Islom dinining umumbashariy qadriyat, ilohiy, ilmiy-dunyoviy ta'limot sifatida barhayotligini ta'minlab kelayotgan asosiy manbalari **Qur'oni Karim va Hadisi Shariflardir.**

Qur'oni Karim bilan tanishar ekanmiz, «**Ilm**» so'zi asosidagi «**alima**» (bilmoq) fe'l negiziga tayangan kalimalar turli hollarda 750 marta takrorlanganligi ilmiy tadqiqotlarda qayd etilgan bo'lib, bu o'zak faqat «**Alloh**», «**Rabb**» (Parvardigor ma'nosida), «**bo'lmoq**» va «**gapirmoq**» kabi eng ko'p ishlatilgan o'zak-so'zlardan keyin beshinchi o'rinda turar ekan.

Rasullohga nozil bo'lgan 5 oyat hozirgi Qur'oni Karim matni¹ 96-surasi («Alaq»)ning birinchi oyatlari bo'lib, shunday boshlanadi: **«Iqra' bi-ismi robbikal-lazi xalaq!»** («Yaratgan rabbing nomi bilan o'qi!»). Oradan bir oyat o'tib yana «o'qi!» so'zi qaytariladi: **«Iqra' va robbikal akram, allazi allama bil qalam. Allama-l-insona ma lam ya'lam»** («O'qi! Sening o'ta karamli parvardigoring qalam vositasi bilan ta'lim berdi. Insonga u bilmagan narsalarni o'rgatdi»).

Ilmga qiziqtirish borasida Alloh Qur'onda shunday deydi: **«Aytgin, ilmlilar bilan ilmsizlar teng bo'la oladilarmi albatta bu haqda faqat aqlli kishilargina eslaydilar: («Zumar» surasi, 9-oyat)**. Boshqa bir oyatda ilimli kishilar Allohning huzurida boshqalardan ko'ra yuqori darajada turishlari ochiq-oydin aytilgan: **«Alloh taolo sizlardan imon keltirganlarni va ilimli bo'lganlarning darajasini ko'taradi»** («Mujodala» surasi, 11-oyat).

Alloh o'zining yagonaligiga ham ilimli kishilarni guvoh qilgan: **«Alloh albatta uning o'zi yagona iloh, undan boshqa ibodatga sazovor zot yo'qligiga shohidlik beradi. Shuningdek, farishtalar va ilm egalari ham bu narsaga adolat bilan shohidlik berdilar»** («Oli Imron» surasi, 18-oyat).

Shu oyatda Alloh ilimli kishilarning shohidligini o'z farishtalarining shohidligi bilan tenglashtirgan. Bu esa, ilimli kishilarning hurmati Alloh huzurida naqadar yuqori ekanligini ko'rsatadi. Aksincha, Qur'on ilmsizlarni tanqid qiladi: **«Shunday qilib Alloh ilmsizlarning qalbini berkitib qo'yadi»**. («Rum» surasi, 59-oyat). Qur'on ilmning chegarasi yo'q ekanligini ham bayon qilib o'tgan: **«Har bir ilmning ustidan undan ham ilmiroq bor»** («Yusuf» surasi, 76-oyat).

Bu oyatdan maqsad shuki, olimlar o'z ilmlari bilan mag'rurlanib, o'z ustida ishlashni tark etmasinlar, doimo ularni ham birov tanqid qilib qolishiga o'zlarini tayyorlab tursinlar, demakdir. Qur'on musulmonlarni barcha narsaning haqiqatini bilish uchun doimo ilm payida bo'lishga chaqiradi: **«Ey, parvardigor, mening ilmimni ziyod qilgin deb ayt»** («Toho» surasi, 114 -oyat).

Islom kishilarni ilmga chaqirish bilan kifoyalanib qolgan emas, balki aqliy va fikriy harakatsizlikning oldini olish asoslarini kishilarga ko'rsatgan. Bu quyidagi narsalarda ayon bo'ladi:

1. Ilm biror narsani hujjatli, aniq dalil bilan bog'lamaguncha, uni haqiqat deb tan olmaydi. Qur'on ham musulmonlarga dalilsiz narsani

¹ Qur'oni Karim. O'zbekcha izohli tarjima. Tarjima va izohlar muallifi Alouddin Mansur. – T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1992, 5–532-betlar (Keyingi misollar ham shu manbadan olindi).

qabul qilmaslikni buyuradi: «Ular aytdilar, jannatga kim yahudiy yoki nasroniy bo'lsa kiradi. Bu ularning orzusi xolos. Sen, agar gaplaringiz to'g'ri bo'lsa, dalil va hujjat keltiringlar, deb aytgin» («*Baqara*» surasi, 111-oyat).

Bir narsaga dalil va hujjat bo'lmasa, ishonib bo'lmaydi. Boshqalarga taqlid qilib, shirk e'tiqodida bo'lganlarni Alloh so'roq qiladi: «**Kim Alloh bilan qo'shib boshqa ilohga dalil va hujjatsiz ibodat qilgan bo'lsa, uning hisob-kitobi Allohning huzurida bo'ladi. Albatta kofirlar najot topmaydilar**» («*Mo'minun*» surasi, 117-oyat).

Ilm doimo mavhum narsani deb aytishdan qaytaradi. Gumonni rost deyish to'g'ri emas. Bir masala to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligini bilish uchun uning hujjati, kuchiga qaraladi, agar hujjati kuchli bo'lsa, masala haqiqat, hujjat kuchli bo'lmasa, masala gumon. Mana shu ilmiy farqlash Qur'on ta'limotlariga ham to'g'ri keladi.

Qur'on haqiqiy - ilmiy narsalarga suyanishga, gumon va xayollardan uzoqda bo'lishga buyurgan va gumonga ergashganlarning holi yomon bo'lishini aytib o'tadi: «**Balki zolimlar ilmsiz ravishda havoyi-nafslariga ergashadilar**» («*Rum*» surasi, 29-oyat).

Alloh musulmonlarga ilmiy asosda ish olib borishni ko'rsatib, shunday deydi: «**O'zing bilmagan narsaga ergashma. Albatta, ko'z, quloq va qalb barcha narsadan so'raladi**» («*Isro*» surasi, 36-oyat). Oyatning ma'nosi shuki, o'zing aniq bilmasang, senga aytiladigan turli-tuman narsalarga ergashma. Chunki inson qiyomat kunida qulog'i eshitgan, ko'zi ko'rgan, qalbi jo qilgan barcha narsalar haqidagi so'roqlarga javob berishi kerak. Biz eslab o'tgan oyatlarning barchasi ishning asosi aniq, sobit, ilmiy ravishda bo'lishi zarurligini, gumon va turli fikrlar bo'lmasligini anglatadi.

Ilm ko'r-ko'rona taqliddan qaytarishda Qur'on bilan muvofiqdir. Qur'onida bir fikrni ota-bobomiz qilgan deb, o'zlari aql ishlatmay yurganlar tanqid qilingan: «**Agar ularga Alloh tushirgan narsaga va payg'ambarga yaqin kelinglar, deyilsa, ular ota-bobolarimizdan qolgan narsa bizga kifoya qiladi, deydilar. Ota-bobolari hech narsani bilmagan va to'g'ri yo'lda yurmagan bo'lsalar, unda nima bo'ladi**» («*Moida*» surasi, 104-oyat).

Boshqa bir oyatda shunday deyilgan: «**Agar ularga Alloh tushirgan narsaga ergashinglar deyilsa, ular, yo'q biz ota-bobolarimizdan ko'rganimizni qilamiz, deydilar. Ota-bobolari hech narsani bilmagan bo'lsalar va to'g'ri yo'lda yurmagan bo'lsalar, unda nima bo'ladi. Kofirlar xuddi bir qo'y podasiga o'xshaydilarki,**

ular cho‘ponning qichqirig‘ini eshitadilar-u, ma‘nosiga tushunmaydilar. Ular kar va ko‘rdirlar, aqllarini ishlatmaydilar» («*Baqara*» surasi, 170-171-oyatlar).

Qur‘onning shu oyatlaridan ko‘rinib turibdiki, aql ishlatmay, o‘zi ishonch hosil qilmay — ko‘r-ko‘rona taqlid qilish kofirlarning ishi ekan. Har bir inson Islomni bilib, unga ishonch hosil qilmaguncha, ko‘r-ko‘rona taqlid qilgani bilan mo‘‘min bo‘la olmaydi. Qur‘on xalqlarni boshliqlar va yo‘lboshchilarga ko‘r-ko‘rona taqlid qilishdan ehtiyotlanishga chaqiradi. Qur‘onda talqin qilinishicha, yo‘lboshchilar ham va unga ergashganlar ham noto‘g‘ri yo‘lda bo‘lsalar — qiyomat kunida teng azob chekadilar.

Buning ma‘nosi shuki, bu dunyoda yo‘lboshchilik qilganlar, qiyomat kunida o‘ziga ergashganlardan qochar ekan. Ikki guruh ham azobga duchor bo‘lib oralaridagi aloqa uzilar ekan.

Qur‘on ota-bobolarga, boshliqlarga va yo‘lboshchilarga ko‘r-ko‘rona taqlid qilishdan qaytarish bilan birga, faqat bir taraflama fikrlashdan ham qaytardi va biror narsa qilmoqchi bo‘lsa o‘sha narsaning yaxshisini tanlab olishga chaqiradi: **«Ular (musulmonlar) gapni eshitganlaridan so‘ng, eng yaxshisiga ergashadilar. Shunday kishilarni Alloh to‘g‘ri yo‘lga boshlaganlar va ular aql egalaridirlar»** («*Zumar*» surasi, 18-oyat).

Mana shu oyatda Alloh musulmonlarni barcha gaplarni eshitib, tushunib, so‘ngra yaxshisiga ergashishga buyuradi. Alloh shunday qilganlarni ilohiy hidoyatga erishganlar va **o‘tkir aql egalari**, deb ataydi.

Aslida ilm degani ishlarni aql yordamida bajarishga aytiladi. Aql esa, uchragan narsani tushunib olish qobiliyatidir. Qur‘on barcha ishlarda aqlni ishlatishga chaqiradi, aqlni ishlatmaganlarni qattiq tanqid qiladi. Qur‘onda aqlga taalluqli so‘zlar 50 marta ishlatilgan. Aql egalarining so‘zi esa 10 martadan ko‘proq ishlatilgan. Shuning o‘zi ham Qur‘on aqlga katta e‘tibor berganini dalililidir. Qur‘on aqlning ulkan ne‘mat ekanligini bayon qiladi: **«Albatta bu narsalarda aqli kishilar uchun belgilar bor»** («*Ra‘d*» surasi, 4-oyat). **«Biz oyatlarni aqli kishilar uchun bayon qilib qo‘ydik. Aqlni ishlatmaydilar»** («*Baqara*» surasi, 76-oyat) va hokazo.

Boshqa oyatlarda esa, aqlni ishlatmaganlarni ayblaydi: **«Allohning huzurida eng yomon jonzotlar kar-soqov, aqlni ishlatmaydiganlaridir»** («*Anfol*» surasi, 22-oyat). **«Sen ularning ko‘plari eshitadilar va aql ishlatadilar, deb hisoblaysanmi. Ular xuddi**

hayvonlarga o'xshaydilar, balki hayvonlardan ham battardurlar» (*«Furqon» surasi, 34-oyat*).

Boshqa bir oyatda aqlni ishlatmaslik oxirat azobiga sabab bo'lganligini eslatadi: «Ular (do'zaxilar) agar eshitganimizda va aql ishlatganimizda do'zaxilardan bo'lmas edik, deyshadi» (*«Mulq» surasi, 10-oyat*).

Mana shu narsalarning barchasi Islomdan aql va aqliy tarbiyaning naqadar ulkan baholanishini ko'rsatadi.

Ilmning asoslaridan biri shuki, tabiiy haqiqatlar o'zgarmasdir. Ishonchli dalil bilan sobit bo'lgan haqiqat barcha vaqtlarda haqiqatligicha qolaveradi. Bu narsa Qur'onida shunday ta'kidlab o'tilgan: **«Avvalgilarning qilganlariga qaramaydilar, Allohning qilgan ishlariga hech qachon o'zgarish topa olmaysan. Allohning qilgan ishlarini hech qachon boshqachasiga aylantirganini ham topa olmaysan»** (*«Fotir» surasi, 43-oyat*).

Boshqa bir oyatda **«Allohning yaratganini o'zgartirib bo'lmaydi»** deyilgan (*«Rum» surasi, 30-oyat*).

Bu oyatlarda tabiiy qonunlar va Alohning qilgan ishlari o'zgarmasdan o'z holiga sobit qolajagi ochiq-oydin aytilgan.

Biror narsani atroflicha o'rganish Qur'on buyurgan ilmiy asoslardan biridir. Qur'on oyatlarida bir narsani atroflicha o'rganish uchun ko'z, quloq, xususan aqlni ishlatib oldinga suriladi. «Ankabut» surasida shunday deyilgan: **«Yer yuzida yurib, mahluqotlar qanday yaratilganligini o'z ko'zingiz bilan ko'ringlar»** (*20-oyat*).

Shunga o'xshash oyatlar Qur'onning boshqa suralarida ham ko'plab uchraydi. Ularning umumiy ma'nosidan ma'lum bo'ladiki, inson onadan tug'ilganidan so'ng ko'rish, eshitish va aqlni ishlatish orqali ilm hosil qiladi.

Qur'on oyatlarida tabiiy ilmlarni o'rganishga chaqiriqlar bor. «Rum» surasida shunday deyilgan: **«Osmonlarning va yerning yaratilishi Allohning alomatlaridandur, shuningdek, sizlarning tillaringiz, ranglaringizning turlicha bo'lishida ham, albatta, olimlar uchun alomatlar bor»** (*22-oyat*). «Fotir» surasida esa: **«Ko'rmaysanmi, Alloh osmondan suvni tushiribdi va u suv bilan ranglari turlicha bo'lgan mevalarni o'stiribdi. Shuningdek, tog'larning ham rangi turlichadir – oq, qora, qizil. Odamlar, jonzotlar va uy hayvonlarining ham ranglari turlicha. Albatta, olim bandalar Allohdan qo'rqadi»** (*27-28-oyatlar*).

Bu oyatlarda zikr qilingan «Olimlar»dan murod, Alloh yer yuzida yaratgan mahluqotlarning sir-asrorlarini biluvchi shaxsdir. Bu oyatlarning mavzui ham tabiiy ilmlardir. Chunki tabiiy ilmlar borliqdagi narsalarni va ularning xususiyatini o'rganadi. Avvalgi oyatda aytib o'tilgan «osmondan suv tushirish sirini» faqat tabiiy ilm orqali bilinadi. Bu so'zning tarkibini va xususiyatlarini kimyo ilmi orqali bilinadi. Shu suv sababli o'sib chiqqan o'simliklar va mevalarning sirini esa tabiiyotshunoslik ilmi tushuntiradi. Tog'lar va ulardagi oq, qizil, qora turlarni jug'rofiya o'rganadi. Inson jinslarini va hayvonot olamini esa, antropologiya, zoologiya, biologiya o'rganadi. Oyatning oxridagi «*Albatta olim bandalargina Allohdan qo'rqadi*» degan jumлага nazar solsak, unda Allohni haqiqiy tan olib, unda haqiqatan qo'rqadigan kishilar, tabiiy ilmlarni yaxshi biluvchi kishilar ekanligini tushunamiz. Chunki bunday olimlar, agar imonli bo'lsalar, ularning ilmi Allohdan qo'rqishga chorlaydi.

Qur'on oyatlarida insonni o'ziga nazar solish va qanday vujudga kelganini tafakkur qilishga da'vat bor: «**Inson nimadan yaratilganligiga nazar solsin, u bir otilib chiquvchi suvdan yaratilgandir, bu suv sulbdan (orqa umurtqa suyak) va taroibdan (ko'krak suyagi) chiqadi**» («*Tortiq*» surasi, 5-7-oyat).

Vujudga kelishning asliga nazar solish orqali inson biologiya ilmiga yetishadi, bu ilm esa, unga inson bir hujayradan rivojlanib borib, o'zining to'liq inson bo'lib yaratilganicha bosib o'tadigan bosqichlarining sir-asrorlarini bildiradi.

Qur'onda insonni o'z nafi haqida fikr yuritishga chaqiruvchi oyatlar bor: «**Va o'z nafsingizda ham alomatlar bor, bularni ko'rmaysizmi**» («*Zariyot*» surasi, 21-oyat). O'z nafsiga nazar solish orqali psixologiya ilmiga yetib boriladi. Bu psixologiya ilmi esa, insondagi his-tuyg'ular, sezgi-hayajonlar va boshqa ko'pgina holatlarni o'rganadi.

Qur'on musulmon kishining ko'z oldida turgan mavjudotlarni o'rganishga chaqiribgina qolmay, avvalgi o'tgan xalqlarning tarixi, ularning obodonchilik yo'lida olib borgan ishlari, havoyi-nafsga berilib, oqibatda halokatga uchraganlarini ham o'rganishga undagan. «Rum» surasida shunday deyilgan: «**Yer yuzida yurib o'zlaridan avval o'tganlarning oqibati nima bo'lganiga nazar solmaydilar. O'tganlar bulardan ko'ra quvvatliroq edilar, yer yuzida asar qoldirgan edilar, bulardan ko'ra yer yuzini ko'proq obod qilgan edilar va ularga payg'ambarlari ochiq-oydin xabarlar bilan**

keldilar. Alloh ularga zulm qilmoqchi emas edi, lekin ular o'zlariga-o'zlari zulm qildilar». (9-oyat).

Qarang, bir xalqqa shunday ta'limotlar kelibdi. Unda o'tgan ummatlarning taraqqiyot, obodonchiligi, yuz tuban ketishi va xarob bo'lishi sabablarini o'rganishga chaqiriq bor ekan. Bu chaqiriq tarix va sotsiologiya ilmini o'rganishga chaqiriq emasmi?¹

Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v) Hadisi Shariflarida ilm inson kamolotining negizi, ezgulik va poklik insonlarni turli ofatlardan saqlovchi vosita deb qaraladi. Hadislarda ilm poklik, halollik, kishilarni yaxshilik sari boshlovchi, qorong'ilikda yo'l ko'rsatuvchi mash'al tariqasida talqin qilinadi. Ilm – bu hikmat, poklik ramzi, ilmsizlik johillik, u bilan shug'ullanmaslik nopoklikka va jaholatga olib kelishi ham ta'kidlanadi.

Islom dinining asosini imon, e'tiqod tashkil etadi. Shuning uchun hadislarda **«Dinning ofati uchta dir: 1) beamal olim; 2) zolim hokim; 3) bilmasdan fatvo aytuvchi ulamo»²** deyiladi; Shuning uchun ilmni qadrovchi kishiga o'rgatish lozimligi, uni xo'rlavchi, mensimaydigan kishiga o'rgatish gunoh, deb qaraladi.

Ilm bilan shug'ullanishning o'zi yetarli emas. Boshqalarni undan xabardor qilish muhimdir. Hadislarning birida ilm o'rganmoq uni tarqatmoq bilan barobar olib boriladi, deyiladi: **«Kimki ummatlarimga mening sunnatimga oid 40 hadisni yodlab yetkazsa, qiyomat kunida men uni shafaotimga loyiq kishilar safiga kirgizaman»** (112-hadis).

Tolibi ilmning xolis, kamtarin bo'lishi o'ta muhimdir. Bilganini ko'z-ko'z qilish, maqtanish gunohdir. Kishi bilganini e'tirof etish bilan birga bilmaganini ham tan olishi joiz. Ayniqsa, diniy faoliyat bilan shug'ullanadigan ulamolar, maktab va madrasalarda tolibi ilmlarga saboq beruvchi ustoz-mudarrislar aytadigan gapini, qiladigan ishini, chiqaradigan fatvosini va beradigan bilimni o'ylab berishi kerak. Hatto aytadigan maslahati ham xolisona, beminnat bo'lishi lozim. Hadislarning birida shunday deyiladi: **«Kimki birodariga bir ish qilishga bilib noto'g'ri maslahat bersa, demak, birodariga xiyonat qilgan bo'ladi»** (110-hadis).

Ilm o'zligini anglash, xudoni, dinni bilish demakdir. Ilm olimniki pesh qilish vositasi bo'lmasligi zarur. **«Kimki olimlarga maqtanish uchun, - deyiladi hadislarida, yoki nodonlar bilan tortishish, yoxud**

¹ Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Imon. –T.: «Kamalak», 1991, 128–136-betlar.

² Hadis. Al-Jomi' as-sahih (Ishonarli to'plam). I, II, III, IV jild. Qomuslar Bosh tahririyati; –T.: 1991-1996 (keyingi misollar ham shu manbalardan olindi).

odamlarning dillarini o'ziga moyil qilish uchun ilm olsa do'zaxga boradi» (108-hadis).

Ilmli kishilarni e'zozlash, hurmat qilish har kim uchun ham farz, ham qarzdır. Shuning uchun ilmli kishilarga insonlar, butun mavjudot xayrixoh. Bir hadisda aytiladi: «Ilmga har bir narsa istig'for aytadi, hatto dengizdagi baliqlar ham» (93-hadis).

Ilm olish, hunar o'rganish oliyjanob va savobli. Ilm, hikmatlar, hunar kishini turli nopok ishlardan asraydi: **«Hattoki bir soat ilm o'rganish, kechasi bilan ibodat qilib chiqqandan afzaldir» (536-hadis).**

Ilm kishilarga naf keltirishi lozim. Olimlar ilm o'rganib boshqalar yo'lini yorug' qilishlari, ularga rahnamo bo'lishlari joiz. **«Ilm ikki xildir, biri qalbdā bo'ladi – uni ilmi nofe' (foydali) deyiladi, ikkinchisi tilda bo'ladi – u odam bolasiga yuborgan Alloh taoloning hujjatidir» (95-hadis).** Ilm foydali bo'lishi uchun u odamlarga o'rgatilishi lozim. Ilmli kishi sadoqatli bo'lishi, kishilarga yaxshilikni o'rgatishi kerak. Ilm bilimli kishi uchun fazilat bo'lsa, bu holatni u boshqalarga singdirishi zarur.

«Odamlarga yaxshilikni o'rgatib, o'zini esidan chiqargan olim, kishilarga yorug'lik berib, o'zini quydiradigan shamchiroqqa o'xshaydi» (106-hadis) yoki **«Ilmni o'rganib uni hech kimga aytmayotgan odam boylikni to'plab uni hech (narsaga) sarf qilmayotgan baxilga o'xshaydi» (106-hadis).**

Ilmu hikmat o'tkinchi emas, u abadiy. Shuning uchun mo'min kishiga vafotidan keyin yetib turadigan savob narsa uning tarqatgan ilmidir.

Hadislarda ilmli kishi mevali daraxtga o'xshatiladi. Lekin ilmli kishining aytadigan fikrlari boshqalarga xush kelishi, tushunarli bo'lishi darkor. Muhammad payg'ambar o'z hadislarida va'z aytganda kishilarni zeriktirmaslik, aytilayotgan fikrni tushunarli bo'lishini ta'kidlagan: **«Osonlashtiringiz, qiyinlashtirmangiz! Xushxabar aytingiz, nafratlantirmangiz (o'zingizdan bezdirmangiz)!» (121-hadis).**

Ilmni o'rganish shaxsiy manfaat uchun bo'lmasligi darkor. **«Bir kishi Alloh ilmini (Islomni) teran o'rganadir, teran tushunadir va undan manfaatlanadir va Alloh yuborgan hidoyatni o'zi o'rganib, o'zgalarga ham o'rgatadilar. Ikkinchi bir kishi ilm o'rganib, odamlarga o'rgatadilar. Ammo o'zi amal qilmaydi. Uchinchi bir kishi mutakabbirlik qilib o'zi ham o'rganmaydir, o'zgalarga ham**

o'rgatmaydir. Bulardan birinchisi mo'min, ikkinchisi fosiq, uchinchisi kofirdir» (26-hadis).

Ilm kishilarni odillik va insonparvarlikka undaydi. Ilmli kishilarni hadislarda unumdor tuproqqa o'xshatiladiki, undan ungan o'simliklar, giyohlar insonlarni oziqlantiradi. Suv yerlarga hayot bag'ishlaganidek, ilm ham kishilarga ezgulik, yaxshilik keltiradi: **«Ilm ko'p yoqqan yomg'irga o'xshaydir. Ba'zi yer sof unumdor bo'lib, yomg'irni o'ziga singdiradir-da, har xil o'simliklar va ko'katlarni o'stiradilar va ba'zi yer qurg'oq, qattiq bo'lib, suvni emmasdan o'zida to'playdir. Undan Alloh taolo bandalarini foydalantirgaydir. Odamlar suvdan ichgaydir, hayvonlarni va ekinlarni sug'orgaydirlar. Ba'zi yer esa tekis bo'lib, suvni o'zida tutib qolmaydir, ko'katni ham ko'kartirmaydir»**, - deyiladi hadislarda.

Ilm, hikmat o'rganmoq mo'minning eng yuksak fazilatidir. Chunki ilm kishilarga tayanch, rahnamo, zebu-ziyat, mo'min uchun ilm hayotining yo'ldoshi va dushmanlarga qarshi kurashda quroldir. **«Ilm egallang!- deb xitob qilgan payg'ambarimiz. – Ilm sahroda do'st, hayot yo'llarida tayanch, yolg'izlik damlarida – yo'ldosh, baxtiyor daqiqalarda – rahbar, qayg'uli onlarda – madadkor, odamlar orasida – zebu-ziyat, dushmanlarga qarshi kurashda – quroldir»**. Shuning uchun ilm olish yo'lida har qanday riyozat bo'lsa ham kishi undan qaytmasligi kerak. Ilm-hunar o'rganish mashaqqatdir. Ammo inson o'z irodasi, aql-zakovati bilan unga intilmog'i lozim. **«Ilmu hunarni Xitoydan bo'lsa ham borib o'rganinglar»**, deydi (126-hadis) Muhammad payg'ambar.

Ilm – bu ma'rifat, fazilat. Ilm jamiyat musaffoligining belgisidir. Ilm-ma'rifat bor joyda diyonat bor. Agar ilm susaysa – jaholat, nodonlik kuchayadi. Ilmsiz mamlakatda fitnalar kuchayadi, qotillik avj oladi.

Ilm susaysa nopoklik, fohisha zo'rayadi. Bu borada hadislarda: **«Ilmning susaymog'i – jaholatning kuchaymog'i, zinoning avj olmog'i, xotinlarning ko'paymog'i – erkaklarning ozaymog'i»**, - deyiladi (36-hadis).

Ilm, hikmat jamiyatdagi ma'naviyat manbai. Shuning uchun ilm o'rganib uni tarqatish avj olsa fitnalar, haraj (qotillikning) oldi olinadi. Hadislarda ulamolar ilm o'rganib, ilm tarqatishga kirishsinlar, bilmaganlarga o'rgatsinlar. Zero, ilm sir tutilsa, halokat boshlanadi, deb aytilgan. Shu bilan birga ilm faqat birovlar mulki emas, u butun mo'minlarning ma'naviy mulkidir. Ilmni sir tutish, uni tarqatmaslik jamiyatni halokatga olib keladi. Hadislarning o'zidek ilm, hikmat ham umumbashariyat mulki bo'lmog'i lozim.

Hadislarning qimmatli, insoniy va axloqiyligi shundaki, ularda barcha masalalar xolisona ifodalangan. Ularda ta'limning hozirgi ko'p muammolari o'ziga xos tarzda bayon etilgan. «**Har bir musulmonga ilmga intilish farzdir**». Bu fikr ta'limning umumiy majburiyligiga ishora emasmi? Bu fikrlar Ya.A. Kamenskiyning «Buyuk didaktika»si yozilmasdan bir necha asr avval aytilgan.

Umuman, hadislardagi fikrlarning qimmatli tomoni yana shundaki, ular umumbashariydir. Ular biron bir ijtimoiy guruh manfaati nuqtayinazaridan yozilmagan. Bundan tashqari, ular insoniyat ma'naviyati, axloqi, madaniyati taraqqiyotining sarchashmalari, ular rivojining poydevorini tashkil qilganligi bilan ham ardoqlidir. Qolaversa, hadislarning o'zi ham hikmat, ham ilmdir.

Shunday qilib, Qur'oni Karim va Hadislarda insonni o'qib-o'rganishga, ilm vositasi bilan dunyodagi voqea-hodisalarning tub mazmun-mohiyatini anglab yetishga targ'ib qilinadi.

Qur'oni Karimda axloq va odob masalasiga alohida e'tibor berilgan. Ta'kidlanishicha, insonning jamiyatda tutgan o'rni bilan chambarchas bog'liq odob-axloq, ota-ona va qarindosh-urug'larga hurmat yetim-yesir, qambag'al-miskinlarga muruvvat va saxovatlilik, halollik, poklik, to'g'rilik, o'z halol mehnati va kasb-hunari bilan yashash, oila va nikoh munosabatlari, o'z bolalarini boqish, ta'lim va tarbiya berish, omonatiga xiyonat qilmaslik, adolatparvarlik, do'stlik va birodarlik kabi yaxshi xulqlar insonni haqiqiy kamolotga undovchi insoniy fazilatlaridir.

Qur'oni Karimda sabr-qanoatli, ehsonli, saxovatli, muruvvatli, keng fe'lli bo'lish yuksak ma'rifat va yuksak axloqiy fazilat belgisi, deb ta'kidlanadi: «**Albatta sabrlilar o'z savoblarini hisob-kitobsiz to'liq oladilar**» («Zumar» surasi, 10-oyati). «Sabr-qanoatga ehson bilan bir qatorda eng yuksak fazilat sifatida katta e'tibor beriladi: «**Muhammad, mashaqqatli va ozorlarga sabr qiling! Zotan, Alloh chiroyli amal qiluvchilarning ajr-mukofotlarini zoe etmas**» («Hud» surasi, 115-oyati).

Shuningdek, insondagi axloqiy fazilatlardan eng muhimi xayri ehson haqida alohida fikr yuritiladi: «**Alloh senga ehson qilgani kabi sen ham (Allohning bandalariga) infoq- ehson qil**» («Qasas» surasi, 77-oyati).

Qur'oni Karimning «Al-Isro» surasini 23-24-oyatlarida ota-onaning bolani dunyoga keltirishi bilan birga, farzandga yaxshi ism qo'yishi, o'z farzandini jismoniy va ma'naviy tomondan yetuk kishi qilib tarbiyalashi, ya'ni ilmu ma'rifatga o'rgatish va biror bir kasb-hunar egasi qilish,

o'g'il bola bo'lsa uylantirish, qiz bola bo'lsa turmushga chiqarish, ularga moddiy va ma'naviy yordam berib turishi ta'kidlanadi.

Shuningdek, mazkur oyatlarda farzandlar zimmasidagi uchta vazifa o'z ifodasini topgan. *Birinchisi, farzandlar ota-onalariga yaxshi muamala, shirinsuxan bo'lishlari, ularga mehribon bo'lmoqlari lozim. Ikkinchidan, ota-ona kafolatini yaxshilash, nafaqa berish, ularni so'rashga muhtoj qilmay yoki minnat qilmay izzat-hurmat ko'rsatishdan iboratdir. Uchinchidan, ota-ona o'z farzandlari mol-mulkidan foydalanishga haqlidir va hokazo.* Qur'oni Karimda marhamat qilinadi: **«Rabbing o'zidan boshqa narsalarga ibodat qilmaslikka va ota-onasiga xayr-ehson va yaxshi muomala qilishga buyurdi. Ota-onangizdan biri yoki ikkovlari ulug'lik, keksalik yoshiga yetsalar, ularga «uf»demang, gapiring. Va ota-onangizga rahmat qanoatini yozing hamda «Ey parvardigoro, ota-onam meni yoshligimdan qanday qilib tarbiyalab o'stirgan bo'lsalar, shundayin rahmat qil» («Al-Is» surasi, 23-24-oyatlar).**

Qur'oni Karimning ma'lum oyatlarida insondagi eng zarur insoniy fazilatlardan sanalgan shirinsuxonlik, to'g'ri so'zlik va muomala madaniyatiga rioya qilish qonun-qoidalari talqin etiladi: **«Kishilarga chiroyli so'zlar so'zlangiz» («Baqara» surasi 53-oyati); «Alloh tomonidan bo'lgan bir marhamat sababli ularga (sahobalaringizga) yumshoq so'zli bo'ldingiz. Agar qo'pol, qattiqqo'l bo'lganingizda edi, albatta atrofingizdan tarqalib ketgan bo'lar edilar» («Ol-Imron» surasi, 159-oyati).**

Qur'oni Karimni «Nur» surasining 27-28-oyatlarida yaxshi fazilatli kishilar bilan ham, yomon xislatli kishilar bilan ham muomalamuloqotda bo'lish va salomlashishning o'ziga xos odob-axloq qoidalari berilgan. Shuningdek, «Niso» surasining 86-oyatida esa salomga alik olishga oid qoidalar bo'yicha muhim ko'rsatmalar mavjud: **«Qachon sizlarga biron ibora bilan salom berilsa, sizlar undan chiroyliroq qilib alik olinglar yoki (hech bo'lmasa) o'sha iborasni qaytaringlar».**

Qur'oni Karimda insondagi eng zarur xislatlardan sanalgan oliyjanoblik ulug'lanib, baxillik esa lan'atlanadi. Baxillik yo'lini tashlab saxiylikka tomon yuz o'giranlar najot topguvchilar sifatida talqin etiladi: **«Kimki o'z nafsining baxilligidan saqlana olsa, bas, ana o'shalar najot topguvchi zotlardir» («Xashr» surasi 9-oyati).**

Qur'oni Karimda insonni axloqiy kamolotga yetkazishga zid xususiyatlar: manmanlik, takabburlik, yolg'onchilik, munofiqlik, xiyonatkorlik, xasislik, zulmkorlik, buzuqchilik, o'g'rilik, poraxo'rlik,

ichkilikbozlik, zinokorlik, qimorbozlik, giyohvandlik, nohaq qon to'kishlar, boshqalarni kamsitish, badgumonlik, chaqimchilik, baxillik, g'iybatchilik, hasadgo'ylik, g'azabnoklik, ochko'zlik va hokazolar xususida ham ibratli fikrlar bildirilgan.

Ma'lumki, manmanlik – aybini tan olmaslik, takabburlik sanaladi. Manmanlik haqida Qur'on Karimni «Isro» surasining 37-oyatida: «**Yer yuzida Kibr-Havo bilan yurmagin! Chunki sen (oyoqlaring bilan) hargiz yerni teshib (uning tubiga) ketolmaysan va bo'yi bastda tog'larga yetolmaysan**», - deyiladi.

Bu to'g'rida payg'ambarimiz Muhammad alayhissalomning hadislaridan birida: «**Kimki o'zini katta olsa, yurishida o'ziga bino qo'ysa, oxiratda Allohning g'azabiga uchraydi**» (821-hadis), deb ogohlantiradi.

Ma'lumki, VIII–IX asrlar Hadis ilmi uchun «**oltin davr**» hisoblanadi.

Islom dunyosida eng nufuzli manbalar deb sanalgan oltita ishonchli to'plam (as-sahih as – sitta) ni yaratgan muhaddislar «ham vatandoshlarimiz bo'lib, ilmu fan rivojlangan IX asrda yashab ijod etganlar. Bular **Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al - Buxoriy 194 (810) – 256 (870), Imom Muslim ibn al-Xajjoj 206 (819) – 261 (874), Imom Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziy 209 (824), - 279 (892), Imom Abu Dovud Sulaymon Sijistoniy 202 (817) – 275 (880), Imom Ahmad an-Nasoniy 215 (830) – 303 (915), Imom Abu Abdulloh Muhammad ibn Yazid ibn Majja 209 (824) – 273 (886) kabi allomalardir.**

Olimlar «al-kutub as-sitta» (olti kitob)ni quyidagilardan iborat deb ko'rsatadilar:

1. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy tomonidan yozilgan «As-Sahih».
2. Imom Muslim an-Nishonpuriy (imom Muslim ibn al - Hajjoj) tomonidan yozilgan «As-Sahih».
3. Imom Ibn Mojja tomonidan yozilgan «Sunnai».
4. Imom Abu Dovud Sulaymon – Sijistoniy tomonidan yozilgan «Sunnai».
5. Imom ibn Iso at-Termiziy tomonidan yozilgan «Aj-jami al-Kabir».
6. Ahmad an-Nasoiy tomonidan yozilgan «Sunnai» kabi to'plamlardir.
7. Imom al-Buxoriyning shoh-asari «Al-Jome' as-sahih» («Ishonchli to'plam») 4 jildan iborat bo'lib, unga 600 ming hadisdan 7275 ta

eng «sahib» hadislar kiritilgan, takrorlanmaydiganlari 4000 hadisdan iboratdir.

Yuqoridagilarga xulosa qilib aytganda, islom ta'limoti mujassamlashgan Qur'oni Karimdagi «Biz odam bolalarini aziz-mukarram qildik... ularga halol-pok narsalardan rizqu-ro'z berdik va ularni o'zimiz yaratgan juda ko'p jonzotlardan afzal-ustun qilib qo'ydik»; «Ey mo'minlar, sizlarga rizq qilib berganimiz-pokiza narsalardan yenglar», «Bandalarimga aytingki, ular eng go'zal so'zlardan so'zlashsinlar», «Odamlarni aldab fitnaga solish o'ldirishdan yomonroqdir», «Alloh zulm qiluvchilarni sevmaydi», «Parvardigoringiz... ota-onaga yaxshilik qilishlaringizni amr etdi...» kabi muhim g'oyalar; shuningdek, Hadisi Sharifdagi «Ilm egallang! Ilm-sahroda do'st, hayot yo'llarida tayanch, yolg'izlik damlarida – yo'ldosh, baxtiyor daqiqalarda – rahbar, qayg'uli onlarda – madadkor, odamlar orasida – zebu ziynat, dushmanlarga qarshi kurashda – quroldir»; «Ilm olish har bir muslim va muslima uchun farzdir»; «Beshikdan to qabrga kirgunlaringizcha ilm izlangiz», «Yoshlikda olingan ilm toshga o'yilgan naqsh kabidir»; «Yolg'on so'zlama», «o'zinga ravo ko'rganni boshqalarga ham ravo ko'r», «Yenglar, ichinglar, sadaqa qilinglar, ammo isrofgarchilikka o'tmanglar», «Axmoqdan uzoqlashing», «Nonni e'zozlanglar»; deb zikr etilgan hikmatlar komil insonni tarbiyalashda muhim manbadir.

Ta'kidlash joizki, Muso al-Xorazmiy, Imom Ismoil al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yassaviy, Ahmad Yugnakiy, Shayx Najmiddinov Kubro, Sulaymon Boqirg'oni, Abduxoliq G'ijduvoni, Bahovuddin Naqshband, Mahmud Zamaxshariy, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Davoniy, Voiz Koshifiy va ulardan keyin ijod qilgan boshqa mutafakkirlar islom ta'limotini, Qur'oni Karimni, payg'ambarimizning aytgan so'zlari, diniy va axloqiy yo'l-yo'riqlari, hikmatlaridan iborat manba-Hadisi Shariflarni yaxshi bilganlar, ularning ta'sirida ijod etib, kelgusi avlodlar uchun benazir meros qoldirganlar. Aslini olganda esa, mutafakkirlarimizning tabiiy-ilmiiy, ijtimoiy-falsafiy va ta'lim-tarbiyaga oid qarashlarining asosi, shuningdek, asarlarining mazmun-mohiyati va g'oyasi ham Qur'oni Karim va Hadisi Sharif ta'limotiga asoslanadi. Chunki biz nazarda tutayotgan davrdan boshlab savod o'rgatish Qur'oni Karim va Hadisi Shariflardagi pand-nasihatlarni o'rganish va ulardagi ko'rsatmalarni o'zlashtirish bilan olib borilgan. Shunga ko'ra, Qur'oni Karim va Hadisi Shariflardagi pand-nasihatlar

ham olimlar, ham adiblar ijodiga kuchli ta'sir etgan va islom ta'limoti allomalarimiz asarlarida ilmiy talqin etiladi. Bularda ilgari surilgan g'oyalar yosh avlodning ham aqliy, ham axloqiy jihatdan kamol topishiga, pedagogik fikr taraqqiyoti tarixida katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Shunday qilib, biz islom ta'limotida, ta'lim-tarbiya masalalarining tutgan o'rnini tahlil etar ekanmiz, bu davr ma'naviy-ma'rifiy tafakkurining xarakterli tomoni shundaki, ma'naviyat, ma'rifat, odob-axloq sohasidagi tasavvur, fikr, bilimlar islom diniy aqidalari va ta'limotlarini ham bilimning, ilmiy tasavvurning bir ko'rinishi sifatida o'z ichiga singdirib yubordi. Dunyoviy ilmlar va diniy ilohiy tasavvurlar bir butun holda qabul etilib, inson ilmiy tushunchalari asosida talqin etilib, ular jahonga mashhur qomusiy mutaffakkirlarimiz asarlarida keng o'rin egalladi.

3.2. TASAVVUF NAMOYONDALARI KOMIL INSONNI TARBIYALASH HAQIDA

Islom madaniyatining tarkibiy qismi bo'lgan tasavvuf islom musulmon Sharqi mamlakatlarida falsafa, axloq, madaniyatni targ'ib etishga, Qur'on va Hadislarning mohiyatini ochib berishga, ilohiy ilmlar bilan dunyoviy ilmlarni o'zaro bog'lashga intilgan insonparvar va xalqsevar ta'limot sifatida VIII asr o'rtalaridan boshlab o'z nazariyasi va amaliyoti, ilm sifatida shakllandi va rivojlandi.¹

Tasavvufning tub mohiyati inson qalbi va ruhiyatini, axloqini poklash, shaxsiy hayotda halol yashash, zahiran va botinan pok bo'lish, pok qalb va ruh kuchi bilan Alloh visoliga yetishga kishilarni targ'ib-tashviqot etishdan iboratdir.

*Birinchi*dan, tasavvuf ta'limot sifatida g'oyat murakkab va ko'pqirrali ijtimoiy-ma'naviy hodisa bo'lib, uning murakkabligi va ko'pqirraliligi tasavvufiy yo'nalishlarning turli-tumanligidan, metod-uslublarining rang-barangligida, bilish obyektining tadqiqot va targ'ibot qilgan masalalar doirasining qamrovi juda kengligi, xilma-xilligi va teranligida ifodalanadi.

*Ikkinchi*dan, mazmunan va mohiyatan inson qalbini poklashga qaratilgani, jaholat va xudbinlikka qarshi bo'lgani, mehru shafqat, himmat va mardlik ko'rsatishni targ'ibot etgani, Allohga bo'lgan ishqni birinchi o'ringa chiqargani, ilohiyat yo'lida dunyodan yuz o'girishini,

¹ Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson axloqi. 1-kitob. -T.: «O'qituvchi», 1996, 16-bet.

jismini shu yo'lda qurbon etishni da'vat etgani sababli ham tasavvuf azal-azaldan ilmu ijod ahliga yaqin bo'lgan.

N.Komilov ta'kidlaganidek: «...tasavvuf garchi islom ta'limoti hikmatidan oziqlangan, ko'p hollarda shu diniy aqidaparastlik va mutanosiblikka hamda hokim tabaqalarning ayshu ishratga g'arq turmush tarzi, talonchilik va maishatparastlikka zid o'laroq mehnatkash xalq noroziligini ifodalab keldi. Ushbu ta'limotning el orasiga yoyilib, fikriy yangilanishlarga qanot bergani, haq va haqiqatga tashna ziyolilar yuragini band etganini sababi shu. Qolaversa, tasavvufning ayni shahar hunarmandlari, qadimdan madaniyati rivojlanib kelgan ilm-ma'rifat markazlarida taraqqiy etgani ham bejiz emas».¹

Tasavvuf ta'limotining mazmun va mohiyatini tushunib yetmoq uchun olimu fuzalolarning tasavvufga bergan ta'riflaridan xabardor bo'lmoq lozim. Ilmiy va diniy adabiyotlarda tasavvuf tushunchasi turlicha ta'riflanadi:

1. Tasavvuf g'oyalarining ilm sifatida ta'riflanishi: tasavvuf – insonning ruhiyati va ma'naviy olamidagi jarayon bo'lib, uni aqliy hamda axloqiy kamolotga yetkazuvchi ilmdir. Bunda bir qator fikrlar ilgari suriladi.

Xususan, «Tasavvuf va tariqat» masalasi o'tmishdagi kabi bugungi kunda ham ko'p bahslarga sabab bo'lgan mavzulardan biridir. Uning o'ziga xos ilm sohasi, amaliy, nazariy, ruhiy va tajribaviy xususiyatlari mavjud. Jumladan, turk olimlaridan Komil Yilmaz bu haqida shunday fikr bildiradi:

1) tasavvuf – tajriba orqali his qilib, yashab, anglashiladigan xos ilmdir;

2) tasavvuf amalda qo'llanadigan bir ilm bo'lgandan murshid yoki shayx (ustoz) huzurida va uning tarbiyasi ostida o'rganiladi;

3) tasavvuf ilmining mavzusi ma'rifatullohdir;

4) tasavvuf – sirlarini o'rgangan murshid yoki shayx (ustoz) hazrati Payg'ambarimizga ulanib, uzilib qolmagan bir silsilaga sohib bo'lish kerakdir;

5) tasavvuf kitobiy bir ilm emas, ya'ni biror kishi tasavvufga doir yozilgan kitoblarini o'qib, (pir va uning ko'rsatmasini bajarmasdan), shayx va sufiy bo'la olmaydi;

6) tasavvuf movaroi alq (aqldan ustun) bir ilmdir;

7) tasavvuf ko'z bilan ko'radigan bu shahodat va nosud (biz ko'rmaydigan) olamdan tashqari ham har zamon g'arb bahs etadi;

¹ Najmiddin Komilov. Tasavvuf. Birinchi kitob. –T.: «Yozuvchi», 1996, 6-bet.

8) tasavvufga tariqat deb atalgan va Allohga yetkazadigan o'ziga xos yo'llar kiradi.¹

Ibn Arabiy Fahriddin Roziyning «Tavsira qabr»i munosabati bilan yozgan maktubida o'qib o'rganiladigan ilmdan tashqari, Allohdan keladigan ilm, ilhom, kashfu hollar borligini va bu ilm, asosan, tariqat yo'li bilan qo'lga kiritilishini ta'kidlaydi.²

Abdulvoriy Nadviy shunday fikr bildiradi: «Tasavvuf ruhni badaniy foneliklardan poklab, bezak va botiniy sifatlarida Janobiy Payg'ambarimizga ergashishni o'rgatuvchi ilmdir»³.

Bu fikrlardan ko'rinib turibdiki, o'rta asr mutasavviflari tasavvufni o'z dunyoqarashlariga mos holatda ta'riflaganlar. Chunki, tasavvuf har bir mutasavvifning ichki olamidagi ruhiy jarayon bo'lib, uning yashash joyi va zakovatiga taalluqli shaxsiy bir sohadir. Shu bois, har bir mutasavvif o'zining zehn-zakovatiga ko'ra, tasavvufning ma'lum jihatini bayon etganki, birining tasavvuf haqidagi ta'rifi boshqasidan farqlidir.

Darhaqiqat, yuqoridagi fikrlarni umumlashtirib ta'riflaganda, tasavvuf inson qalbidagi yomon sifatlardan xalos bo'lish choralarini o'rgatuvchi, qalbdagi ezgu sifatlardan va ularni qo'lga kiritish yo'llarini ko'rsatuvchi, ma'naviy martabalarini bosib o'tib, eng yuksak martaba – «komil inson» maqomiga erishmoq qoidalarini o'rgatuvchi nihoyat, tavhid sirlarini bayon etuvchi bir ilmdir.⁴

2. Tasavvuf g'oyalarining harakat sifatida ta'riflanishi: «Tasavvuf haqiqatlarni qabul etmoq, insonlarning qo'llaridagi narsalarga ko'ngil bog'lamaslikdir» (Ma'ruf Karhiy); «Tasavvuf go'zal axloqdir» (Sirri Saqatiy); «Tasavvuf amr va nahy ostida sabr qilmoqdir» (Abu Amr Ismoil ibn Junaid); «Tasavvuf aqlingdagi barcha o'y-harakatlarni tark etishning, qo'lingdagi narsalarni ehson qilishning va senga ro'para kelgan voqea-hodisalardan oh-voh chekmasligingdir» (Abu Said ibn Abil Hayir); «Tasavvuf batamom azobdan iborat» (Abul Hafis - al Haddot)⁵, «Nafs lazzatlaridan voz kechish» (Shayx Nuriy); «Nafs manzillarini bosib o'tish» (Shayx Safiy Alim Shoh); «Xudo yo'lida nafsdan kechmoq» (Shayx Ravim); «Yaxshi va oliy xulqqa kirish va past xulqdan chiqishdir» (Shayx Haririy); «Tasavvuf ikki ishdir: biri Alloh buyurgandek to'g'ri yurmoq, ikkinchisi – noshariy ishlarda

¹ Komil Yilmaz. Tasavvuf va tariqatlar. - Istanbul, 1997, 20–22-betlar.

² Usmon Turar. Tasavvuf tarixi. – T.: «Istiqlob», 1999, 4-bet.

³ O'sha asar. – 17-bet.

⁴ O'sha asar. – 18 – 19-betlar.

⁵ O'sha asar. – 17-bet.

boshqalardan ajralmoq. Kimki Alloh buyurganini to'liq ado etsa, yurish-turishi, xulqi, odamlar bilan muammosi yumshoq va chiroyli bo'lsa, o'sha zotni sufiy deyish mumkin».¹

Demak, tasavvuf o'z jozibasi, ahamiyati bilan muhimdir. U tarbiyaviy jihatdan insonning ichki dunyosini teranlashtirish va poklashga taalluqli bo'lgani uchun muhimdir. Bu ta'riflarda u yoki bu darajada juz'iy tafovutlar mavjud bo'lsada, tasavvurlarning mohiyati, uning ma'naviy ahamiyati atroflicha ifodalangan.

Demak, bu dunyo bor ekan, insoniyat bilan birga tasavvuf ham bor.

3. Tasavvuf g'oyalarining «*tariq*», ya'ni «yo'l» sifatida ta'riflanishi bunday ulug' mutafakkir Alisher Navoiy qalamiga mansubdir. Uning «Favoyid ul-kibor» asarida quyidagicha fikr bayon qilinadi: «Xilofu ixtilofi bo'lmagan zuhd, toat emas, riyosiz, sof tavhidga eltuvchi yo'l»². Mahmud As'ad Jo'shon ta'rifiga ko'ra «Tasavvuf favqulodda yuksak darajadagi yo'l bo'lib, unda shaxs barkamol inson darajasiga ko'tariladi» yoki «dinimizning o'zagi, negizi va uning haqiqiy ma'nosi, komil inson bo'lish yo'lidir»³ degan ma'noni bildiradi.

4. Tasavvuf g'oyalarining «ta'limot» sifatida ta'riflanishi Husayn Voiz Koshifiy tasavvuf tushunchasini quyidagicha talqin etadi: «**t** – **tajriba**, ya'ni ortiqcha narsalardan holi bo'lish (qolish), behuda ishlardan chetlanish, «**s**» – **sidqu safo**, «**v**» – **vafo**, «**f**» – **fano**⁴.

Agar tasavvuf nimadir deb so'rasalar aytginki, – deydi Koshifiy, – bu savolga berilgan javoblar bir qancha. Birinchidan, tasavvufning tahliya, ya'ni holi bo'lmoq, qalbni bo'shatmoq va yaxshi maqtalغان axloqdir, deydilar. Ikkinchidan, tasavvuf tavsiya, ya'ni ruhni ag'yor-begonadan tozalashdir, deb aytadilar. Uchinchidan, tasavvuf xuzu', ya'ni nafsni jilovlash, xokisorlik va jonsiporlik namunasini ko'rsatishdir, deydilar. To'rtinchidan, tasavvuf da'voni tark etish va ma'nolarni xalqdan yashirishdir deguvchilar bor. Beshinchidan, tasavvufni (yana) ibodat husniga ishorat, deb ta'riflaydilar. Oltinchidan, tasavvuf nafsni xor tutish va amrni aziz tutishdir deydilar. Yettinchidan, tasavvuf barcha uchun adabdir va kimki faqir (darveshlik) odobini biriga o'zini

¹ Buxoriy S.S. Dilda yor (Bahovuddin Naqshband) Badia. –T.: G'.G'ulom. nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1993, -23 bet.

² Alisher Navoiy Mukammal asarlar to'plami. 20 tomlik. Mas.muh. S.Mutalibov. 6-tom. Xazoyin-ul-maoniy. Favoyid ul-kibor. – T.: «Fan», 1990. – 25 bet.

³ Jo'shon M.A. Tasavvuf va nafs tarbiyasi. (N.Hasanov tarj.) –T.: Cho'lpon. 1998, 24–28-betlar.

⁴ Xusayn Voiz Koshifiy. Futuvvatnomai sultoniy yoxud jovanmardlik tariqati. (tarj. N.Komilov) –T.: A.Qodiriy. 1994, 20-bet.

vo'bosta etmasa, tasavvufdan faqat nomgina bo'ladi, xolos deydilar.....»¹

Yuqoridagi ta'riflarni umumlashtirib, tasavvufga diniy-pedagogik ta'limot sifatida qarab, quyidagicha xulosa chiqarish mumkin: «Tasavvuf – diniy-pedagogik xususiyatga ega bo'lgan ilm-ta'limot bo'lib, insonning ma'naviy kamolotiga, barkamol inson bo'lishiga oid diniy-pedagogik bilimlarni (nafs tarbiyasi, ruh tarbiyasi, aqliy tarbiya) o'z ichiga oladi va insonni o'z-o'zini boshqarishga o'rgatadi».

Bu g'oya yosh avlodning ma'nan yetuk, jismonan salomat, barkamol inson bo'lib yetishishida ustuvor vositalardan bo'lib hisoblanadi.

Sharq mutafakkirlarining Islom va tasavvuf ilmi allomalarining asrlar davomida insonlarni eng ulug' maqsadlar yo'lida birlashishiga, hamjihat bo'lishga chaqirgan g'oyalari mustaqil O'zbekiston taraqqiyoti uchun ijobiy ta'sir etmoqda.²

Tasavvuf ta'limotiga ko'ra, borliqdagi hamma mavjudotda, jumladan, insonda ham ilohiy zarralar mavjud. Ta'kidlashlaricha, Qur'on va Hadislarda belgilangan qonun-qoida va maqomlarni izchil sur'atda o'zlashtirish va amalga oshirishi, ya'ni Allohning yakkaligi va borligiga imon keltirmoq, Alloh taoloni idrok qilmoq va uning vasliga etmoq uchun bir qancha maqom va manzillar mavjud: *birinchi bosqich –shariat: diniy rasm-rusumlarni, shariat qoidalari va hukmlarini amalda qo'llash, Alloh taologa ibodat qilish bilan belgilanadi. Tasavvufchilar uchun shariat asl maqsadga – haqiqat holatiga, ya'ni Alloh taolo rahmatiga yetishishi uchun bevosita, «zinapoya» hisoblanadi. Demak, Allohni aqlu idrok bilan tanimasdan, shariat talablarini bajarmasdan tariqatga o'tish mumkin emas.*

Ikkinchi bosqich – tariqat: o'zini har tomonlama tarbiyalash maqsadida pir yoki shayxga shogird tushish, yorug' dunyoni huzuru-halovatlaridan voz kechish, nafsni tiyish nazarda tutiladi. Shuningdek, tavba qilmoq, pirga qo'l bermoq, Alloh qahridan qo'rqish, Tangri dahshatidan umidvor bo'lish, pirning ijozati bilan so'zlammoq, jamoat ko'z o'ngida tiz bukib, tavoze bilan o'ltirmoq, o'zini birovlardan past tutmoq, shayxlar, aziz-avlilyolar majlisida sukut saqlab turmoq, beijoza so'z aytmaslik, piri komil o'g'itlarini dilga jo etmoq kabi maqomlardan iborat.

¹ Xusayn Voiz Koshifiy. Futuvvatnomai sultoniy yoxud jovanmardlik tariqati. (tarj. N.Komilov) –T.: A.Qodiriy nomidagi «Meros» nashriyoti, 1994, 17–18-betlar.

² K.Qilicheva. Uzlüksiz ta'limda tasavvuf ilmi vositasida. «UZLUKSIZ TA'LIM», 2007-yil, 3-son, 18–20-betlar.

Uchinchi bosqich – ma’rifat: «So’fiylar nazarida ma’rifat fikrdan oldin ketadigan va shubhaga zarracha asos botiniy deb ham yuritilgan. Chunki tasavvuf ahli dunyoviy va diniy ilmlarni birga qo’shib «zohiriy ilmlar» deb ataganlar. Ularning uqtirishicha, zohiriy ilmlar bilan Hudoni bilish qiyin.... Garchi zohiriy bilimlar Haq taolo asarini anglashga yaroqsiz bo’lsa-da, lekin dunyoni bilish Allohni bilishning birinchi bosqichi, ya’ni Allohni bilish dunyoni bilishdan boshlanishi kerak. Chunki dunyo-hasrat olami Allohning ijodi, uning sifatлари, quadratini namoyon etib turadigan ko’zgu».¹

To’rtinchi bosqich – haqiqat: bunda so’fiy shaxs sifatida tugab, Allohning haqiqiy mohiyatini qalban his qiladi. Haqiqat bosqichiga faqat mumtoz so’fiylargina erishishi mumkin. Buning uchun ilmiy laduniy – ilmni tugal bilish kerak. Bu «Alloh taolo tomonidan ato qilingan ilm. Unday ilmga urinish, sa’y-harakat, riyozat chekish natijasida Alloh taolo xohlasa erishish mumkin. Chunki bu Alloh o’zi xohlagan kishilarigagina nasib qiluvchi ilohiy ilmdir.

Laduniy ilm uchga bo’linadi: vahiy, ilhom, farsat. Vahiy payg’ambarlarga, ilhom – avliyolarga, farsat – so’fiylarga Allohning izni bilan beriladi».²

Demak, Laduniy ilm sohibi olamni, uning yaratuvchisini fikran va zikran o’zgacha aql-idrok ila tasavvur etadi va Allohning mohiyatini o’zgacha anglaydi.

Binobarin, tasavvuf g’oyalari insonni ruhiy o’z-o’zini anglash sari yo’naltirib, ruhning ozodligi, fikrning erkinligi uchun ma’naviy ozuqa beradi. Tasavvuf shayxlari nazdida oldin haqiqatga yetishmoq uchun shariat va tariqatdan xabardor bo’lishning o’zi kifoya emas, ma’naviy komil inson aqlli, ma’rifatli, ilmli bo’mog’i lozim.

Qur’on oyatlaridan bir qanchasi aql va ilmning fazilatları xususidadir. Masalan, «Mujodala» surasining 9-oyatida «Axloqsizlardan imon keltirgan va ilm ato etilgan zotlarni (baland) darajamartabalarga ko’tarur», – deyilgan.

Nasriddin Rabg’uziyning payg’ambarlar tarixidan yozilgan «Qissasul -anbiyo» asarida bayon etilishicha, Alloh taolo odamni quyidagi to’rt unsurdan bunyod etgan. **Birinchisi aql, ikkinchisi ruh, uchinchisi ko’ngil, to’rtinchisi nafs. Bunda Alloh ko’ngilni suvdan, ruhni shamoldan, aqlni tuproqdan, nafsni olovdan olgan deb talqin qilinadi.** Unda Odam alayhissalomga aql bo’lgan tuproqning fazilatları

¹ N.Komilov. Tasavvuf. –T.: «O’zbekiston», 1994, 35-bet.

² Hoja Abdulholiq G’ijduvoniyy. –T.: G’G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1993, 4-bet.

sabr-qanoat, og'ir-vazminlik, muloyimlilikdir. Binobarin, tasavvufda aqlli kishining axloqiy fazilati shu sifatlar bilan belgilanadi. Sharq mutafakkirlari Muso al-Xorazmiy, Umar al-Chag'miniy, Imom al-Buxoriy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Az-Zamaxshariy, Sulaymon Baqirg'oniy, Shayx Najmiddin Kubro, Pahlavon Mahmud, Bahovuddin Naqshband, Xoja Abduholiq G'ijduvoniy, Nasriddin Rabg'uziy, Alisher Navoiy, Ulug'bek, Taftozoniy, Jurjoniy kabilar aql, ilmning foydasi, axloqli bo'lish va ilm egallashning bir - biri bilan bog'liqligi, mantiq, tafakkur tarbiyasi xususida qimmatli fikrlar bayon etganlar. Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy va Ibn Sinoning aql va ilm egallash haqidagi fikrlari ko'p jihatdan bir-biriga yaqin bo'lib, ular ilm egallashda quyidagilarga alohida e'tibor beradilar:

1. Aqliy tafakkur va uning hissiy bilishdan farqi.

2. Aqliy tafakkur afzalligi.

3. Tafakkur yuritishida irodaning ahamiyati («Ilmu ma'rifat egallash ahdida sobit turmoq uchun qunt va sabot bilan intilish lozim»).

Tasavvufning ulkan namoyondalaridan biri bo'lgan **Farididdin Attor** (1147–1229) ruhning kamoloti haqida fikr yuritib, ruh kamoloti asosini tashkil etuvchi olti quvvatdan ikkitasini **aqliy tarbiya** bilan bog'laydi. Ulardan biri *aql* («*Aql muvofiqlikni, mantiqni boshqaradi*»), *ikkinchisi ilmdir, ya'ni Atorning uqtirishicha, «ma'lumot bilim to'plash bilan banddir»*.¹

Qolgan to'rttasi – quvvat nafs, nafsi ammora (shaytoniy nafs), fano (yo'qlikni istash) tavhid (yagona zotga Allohga intilish) dan iborat.

Abu Nasr Forobiy (873–930) fikricha, insonning ma'naviy kamolotiga sezgi va aqliy bilish, bilim va hayotiy tajribalar muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun ta'lim-tarbiya jarayoni insonni aqliy va axloqiy tomondan yetuk **komil inson** qilib yetishtirishga qaratilmog'i lozim.

Abu Ali ibn Sino (980–1037)ning dunyoqarashi va aqliy hamda axloqiy qarashlari bevosita islomiy va tasavvufiy g'oyalari bilan bog'liqdir.

Birinchidan, Ibn Sinoning dunyoqarashi va bilimining negizi Qur'on va Hadislar to'g'risidagi bilimlar asosiga qurilgan. Zero, uning tarjimai holida yozilganidek, o'n yoshida Qur'onni yod bilgan va Qur'onning ma'naviy nuri uning dilini munavvar etgan, ma'naviy kamolotga yetishishida asosiy ozuqa bergan. Buni uning chuqur nuqtayi

¹ M.Inomava. Tasavvuf taraqqatida barkamol inson tarbiyasi.// Uzlusiz ta'lim, 2007-yil 4-son, 65-bet.

nazarini, qarashlarini Qur'oning bir necha surasiga yozgan sharhlaridan bimalol his qilish mumkin.

Ikkinchidan, Ibn Sino faylasuf va pedagog, psixolog, pirovardida, albatta aql kuchiga ishonsa-da, ammo hayotga orifona ko'z bilan qaraydi hamda nozik insoniy hissiyotlarga ega. Mana shularning barchasi fikr va aql kuchidan foydalanish, nozik hissiyotlar va muhabbatga to'la qalb egasi bo'lmish haqiqiy Islom ta'limoti parvarish etgan ruhining o'ziga xos xususiyatlaridir. Shuning uchun ham Ibn Sino vujudida Allohga muhabbat, qudrat va poklik mavj uradi. U ma'naviy va ilohiy ishqni inson ruhining eng oliy ko'rinishi deb biladi va Tangri tomonidan yaratilgan butun borliqni – olamni sevadi, olam va uning yaratuvchisiga oshiq.

Ibn Sino irfoniy masalaga bag'ishlagan asarlaridan biri «Risolatul fi-l-ishq» bo'lib, unda haqiqiy ishq, insonning kamolotga erishishida uning o'rni haqida bahs yuritilgan. Allomaning orifona ruhi va zohidona turmush tarzi yuqorida eslatilgan kitobning «Maqomat ul – orifiyn» nomini olgan zuhd va oriflik haqidagi to'qqizinchi bobini o'qib, shunday xulosaga kelish mumkin.

Uchinchidan, Ibn Sinoning ma'naviyati va e'tiqodini islomiy va tasavvufiy tarbiya bilan bog'liqligini xususiyatlaridan biri shuki, u ilohiy – tasavvufiy muammolarni hal etishda o'zining o'tkir aql-zakovati va kuchli tafakkuri kuchiga tayanadi, ammo bir sodiq va haqiqiy musulmon sifatida Allohdan madad so'raydi.

To'rtinchidan, insof va diyonatlik ilmini dastur qilib, boshqalarni pisand qilmaslikdan o'zini tiyish Ibn Sinoning axloqiy fazilatlaridandir.

Beshinchidan, ilohiy-falsafiy ilmlar sohasida o'z davrining donishmandi bo'lgan Ibn Sino har bir muammoni albatta ilm va tafakkur vositasida yechishga harakat qiladi, ammo u avliyo-anbiyolarga e'tiqodi nihoyatda kuchli bo'lganligidan shar'iy ahkomlarni o'zining shaxsiy tushunchalaridan ustun qo'yadi.

Oltinchidan, islom va tasavvuf ta'limoti nazaridan ilm o'rganishdan maqsad – Allohni tanish (bilish), nafsni tiyish, xalqqa xizmat qilish, o'ziga va xalqqa foydali shaxs bo'lishdan iborat.

Shu bois ham Rasul Akram (s) aytganlar «Ilmning boshi Jabborini (Allohni) tanishdir, oxiri esa buyruqni unga tanishtirishdir».

Shuning uchun ham Islom va tasavvufning buyuk namoyondalari ilm o'rganishni faqat dunyo boyliklari va sarmoyalarini egallash, uni o'z manfaatlari yo'lida foydalanish deb bilmaganlar. Ular ilmni

yuksalish, yuksaltirish va ilm vositasida xalqqa foyda keltirish uchungina o'rganganlar.

Buni *Abu Rayhon Beruniy* (973–1048)ning quyidagi fikrlari ham tasdiqlaydi: *«Ilm dargohiga kirar ekansan, qalbing kishini ozdiruvchi illatlardan, qotib qolgan urf-odatlardan, hirsdan, raqobatdan, ochko'zlikning quli bo'lishdan ozod bo'lmog'ing darkor».*

Beruniyning uqtirishicha, inson-tabiakatning eng oliy kamolotidir, chunki «inson zoti barcha hayvonlardan yuqori turadi... yer yuzini ozod etish va uni boshqarib turish uchun Alloh insonga katta sharaf ko'rsatgan – unga aql-zakovat kuchi armug'on etgan».¹

Tasavvuf ta'limotiga ko'ra, insonning bosh kamolotini muhabbat, poklik, halollik tashkil qiladi. Olamga borliqqa bo'lgan muhabbat Alloh ishqi sifatida talqin qilinadi. Bunday muhabbat esa odamdan faqat yuqori darajadagi ko'ngil poklik va nafs ehtiyojlaridan ozod bo'lishni talab etadi. Bu holat tasavvuf olamining porloq quyoshi **Ahmad Yassaviy** (1041–1166) dunyoqarashini shakllantirgan islomiy – tasavvufni ma'naviy-ma'rifiy va axloqiy ildizlaridan birini tashkil etadi. Chunki uning muhim va ibratli xususiyatlaridan biri – shaxsning kamoloti, tanqidiy qaray olish, murosasizligidir. Ahmad Yassaviy fikricha, ayyorlik, gunohlarni yashirish, ishqqa, ya'ni o'zgalarga xiyonat hisoblanur. Bu fikrlari bilan u rostgo'ylikni, halollikni o'ziga-o'zi talabchanlikni targ'ib qiladi. Insonni eng og'ir gunohlari, ya'ni «Tog'dan og'ir» yoziqlari uchun hattoki «Tog'u-toshlar» ham la'natlaydi² – deydi.

Shuning uchun ham Ahmad Yassaviy «Ishq yo'lida jon berganning armoni yo'q» – der ekan, inson ma'naviy-ruhiy tozalanishi uchun ranju jafolarni bo'yniga olishi shart deb biladi:

Jafo chekmay aniq, bo'lmas tingla g'ofil,

Jafo chekib sobir bo'lgan bo'lmas johil.

Demak, jafo chekmasdan, sabrli, bardoshli, irodali bo'lmasdan aniqlikka, haqiqatga yetishib bo'lmaydi. G'aflatdan qochish faol tasavvurlarga keng yo'l ochadi. Bu orqali ilohiy bo'lsa-da, mohiyat axtariladi. Mohiyat izlayotgan shaxs, tabiiyki, atrof-muhitda sodir etilayotgan voqea-hodisalarga befarq qaramaydi, loqayd bo'lmaydi, aksincha, xushyorlik bilan fitnalardan, fisqu-fasod ishlardan o'zini olib qochishga harakat qiladi:

¹ Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. 3-jild. –T.: «Fan», 1966, 39-bet.

² Ahmad Yassaviy. Devoni hikmat. –T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot – matbaa birlashmasi, 1992, 94-bet.

**Xudovanda, meni salg'il o'z yo'lingga,
Nafs ilkida harib ado bo'ldim mano,
Fisqu fujur to'lib-toshib, haddin oshti,
G'arqob bo'lub, isyon ichra qoldim mano.¹**

« *G'arqob bo'lub, isyon ichra qoldim man*» deganda inson «*Xudo yo'li*»da nafsdan qutulmoq, atrofda to'lib-toshgan fisqu fujurlarga barham bermoq yo'lini izlaydi. *Ahmad Yassaviyning bu fikrlari esa yoshlarni turli ekstremestik oqimlarning ta'siridan saqlab qolishga da'vat sifatida qimmatlidir.*

Xoja Ahmad Yassaviyning ta'lim-tarbiya muammolarini tasavvuf bilan bog'liq holda yechishga intilish Sharq pedagogikasi tarixida katta burilish bo'ldi.

Mutafakkir tasavvuf ta'limotidagi g'oyalar asosida yetuk inson bo'lib shakllantirishni, ta'lim-tarbiyasi masalasini insonning yoshlik davridan boshlab qo'lga olish zarurligini, buning uchun tarbiyani bolalarning yosh xususiyatlari bilan bog'liq holda olib borishni, ularga yosh davrlariga mos keladigan tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish zarurligini tushuntiradi. Shu boisdan ham mutafakkir «Devoni hikmat» asarida bolaning yetuk inson sifatida shakllanishida har bir yilning alohida bosqich ekanligini ta'kidlaydi. *Buni o'zining hayotiy tajribalaridan ko'rsatib, 12 oydan iborat har yilning o'ziga xos xususiyatlari bor ekanligini, tasavvuf qoidalari bilan shakllanib tarbiyalanadigan bolaga bir yoshda arvohlarning kelishini, ikki yoshda payg'ambarlar nazar solishi, uch yoshda Chilton xolin so'rashini, to'rt yoshda haq Mustafaning karomat keltiradigan xurmo berishini, besh yoshda toatibodat qilib, ro'za tutish zarurligini, olti yoshga chiqqanda maloyiqdan dars o'rganishini, yetti yoshda Arslonbobodek ulug' zotlarga salom berib, o'zini nafsini tiyib bilishi zarurligini, bu yosh davri inson ilk bor inson irodasini o'z qo'lga olishi boshlanish davri hisoblanishi bilan farqlanishini, sakkiz yoshda insonga sakkiz tarafdin yo'l ochilib, dunyo qirralari yaqqol ko'rinishi yuz berishini va shu paytda donishmandlik fikrlari, hikmatli so'zlar aytish ro'y berishini, to'qqiz yoshida bola to'g'ri yo'lga tushib, yaxshi fazilatlar uchun uni tabarruk deb qo'ldan-qo'lga ko'tarish yuz berishini, bunda odam kekkayib ketmay, o'zini bosiq tutishi lozimligini, o'n yoshda ismi elga tarqalib mard o'g'lon bo'lishga erishishini, o'n bir, o'n ikki yoshida eli-xalqidan rahmat eshitib, olqishlanishga muyassar bo'lishligini, Allohga sig'inganligidan shaytonlarning, yomon ruhlarning yiroq qochganini, dunyo sirlarini*

¹ O'sha joyda. 39-bet.

bilishga erishganligini, o'n uch yoshida avvalgi yetti yoshdagiga nisbatan o'z irodasini, nafsini qo'lga olishi yanada mustahkamlanishini, nafs, irodani yaxshilash uchun yuz ming to'rtlik chora, tadbir ko'rish ilojlari bor ekanligini, inson yerda, tuproqdek sabr-toqatli, chidamli bo'lib shakllanib borishini qayd qiladi. O'n to'rt yoshga to'lganda odamda ilgarigi to'qqiz yoshidagiga taqqoslanganda kamtarlik yanada takomillashib takabburlikdan butunlay yiroqlashish o'rin olishi zarurligini, o'n besh, o'n olti yoshida haqiqiy tasavvufga xos yetuk inson odam bo'lish sifati shakllanishi, takomillashgan el farzandi bo'lishini ta'kidlaydi.

Bizning fikrimizcha, o'n olti yosh mutafakkir tomonidan tasavvuf ilmiga kirishish uchun shakllanib tarbiyalash davri deb hisoblangan. Ana shu yoshga kirganga qadar har bir mo'min farzand haqiqiy Xudo sevgan yetuk fazilatli, axloq-odobga ega bo'lib voyaga yetishi lozim. Shu yosh davr bosqichlaridan sifatli o'tgan yoshlargina tasavvufga kirib, xol ilmiga, avliyolik bilan shug'ullanishga yo'l olsa bo'ldi deb hisoblangan. Ta'kidlab o'tganimizdek, o'n olti yoshning balog'atga yetish davri ekanligini aytish bilan birgalikda shoir yoshlar uchun ilm o'rganishni vazifa qilib yetti yoshdan yigirma yoshgacha ilm izlanib, ustoz xizmatida bo'lishi, so'ng ilmni mustaqil o'rganish kerakligini, ilm-ma'rifat Xudoni tanishga erishtirishini, ilm bilan tajriba bog'liq bo'lishini, ilm va yaxshi xulqning ikki dunyoda ham kerakligini tushunishga alohida ahamiyat qaratdi.

Xoja Ahmad Yassaviyning Xudoning quli bo'lish uchun yaxshi fazilatlarni egallash kerakligini nasihat qilishi, insonning joni, tani pok bo'lib yashash ichki dunyosini yorug'lik nuri bilan to'ldirishi, o'z-o'zini tuta bilishi, olam sirining hammasi Allohga ayon ekanligi, bilmaydi, hech kim ko'rib turgani yo'q, deb yomon ish qilmasligi kerakligini, Xudoni o'ylaganlar xalqni o'ylashi kerak, xalq Xudoning bandasi deb hisoblanishi Xudoning diydoriga oshiq bo'lishi odamiylik nishoni, mezoni hisoblanishi, Xudoga ishonch – bu odamning o'ziga ishonch ekanini, ishonch odam ruhiga tayanch, madat bo'lishini, inson o'z gunohini tiriklikda yuvishi kerakligini, dunyoni, Xudoni bilish, tanish insondagi aql zehniga bog'liq deb o'rgatishlari, ayniqsa, diqqatga sazovordir. Shuningdek, u insonning yaxshi ishlari, odobni o'zlashtirishi ustozsiz amalga oshmaydi, ustoz yoshlarni yaxshi kunga erishtiruvchi, deb hisoblab, savodsiz ustozlarni tanqid ostiga oldi. Shuningdek, u badiiy so'zning, musiqaning yoshlarni nafosat tarbiyasidagi xizmati katta, so'z-suhbat jon ozig'i ekanligini tushuntiradi. Odamning boyligi

emas, uning yaxshi ishlari, ilmi do‘zaxdan qutqaradi, taqdirga tan berib, har bir narsaning o‘lchamini bilish zarur. Barcha yomon ishning asosida dunyoparastlik, ochko‘zlik bor, molu dunyo yig‘ish uchun Xudoni, podshoni ayblaydilar, aksincha Xudoga qulluq qilib, pokiza yashash kerak, degan fikrlarni bayon qiladi.

Insonning o‘zini-o‘zi jilovlashi, o‘z irodasini egallashi, shayton, ya‘ni boshqa yomon ta‘sirlarga berilmasligi uning tushunchasiga, ushbu tushunchadan kelib chiqadigan ixlos, qiziqishiga bog‘liq, deb hisoblanadi:

**Boshim berib, belim bog‘lab, qilsam ixlos,
Nafsi shayton changalidan bo‘lsam xolos,
Jon berarda madad qilsaa Xizr, Ilyos,
Gavs-ul-G‘iyos xatmi, «Yosin» qilarmukan.¹**

Ko‘rinib turibdiki, inson ixlosi shaytondan, albatta, xolos qiladi, shunday bo‘lsa ham uni vafotidan so‘ng, **Yosin** o‘qilarmikin, deb shubha tug‘ilishi inson shakllanishi jarayonida haq va haqiqat g‘oyasi, ruhiy farog‘at hissi uning ahliga tafakkur mulkiga aylanib, ijodga intilish –olamni o‘rganish, o‘zi uchun qulayliklar yaratish ta‘limoti har bir shaxs ko‘nglida zohir topadi va rivojlanadi. Bu ta‘limotning qirralari xilma-xil, chunki insonni qurshab turgan ijtimoiy muhit, uning ta‘limotini rivojlanish asosi hisoblanadi.

Shuning uchun ham Ahmad Yassaviy yashab ijod qilgan davrda mavjud bo‘lgan turli siyosiy g‘oyalarning hammasi ham uning ijodida aks etgan, degan fikrni tasdiqlay olmaydi. Inson shaxsining omillari sifatida juda chuqur falsafiy tizimlarni Ahmad Yassaviy ijodidan axtarish sun‘iylikni keltirib chiqaradi. Demak, inson shaxsini shakllantirish omillarini Ahmad Yassaviydan axtaradigan bo‘lsak, avvalo uning o‘zini kurashchi bir inson sifatida qarab, hikmatlari orqali fikrni tasdiqlash lozim. Chunki uning asarlari quruq natijalar yig‘indisi, tasavvuf va shariat haqidagi o‘zicha qarashlar, mulohazalar bayoni bo‘lib qolmasdan, balki insonni barkamol shaxs bo‘lib yetishishdagi yomonlikka shariat, ezgulikni himoya etuvchi, insonni shaxs deb ifodalovchi nasihatgo‘y zarbali satrlardir:

**Dunyo uchun g‘am yema, haqdin o‘zgani dema,
Kishi molini yema, sirot o‘zra tutaro.²**

¹ Ahmad Yassaviy. Devoni hikmat. –T.: G‘afur G‘ulom nonidagi nashriyot - matbaa birlashmasi. 1992, 163-bet.

² O‘sha joyda. 33-bet.

Ahmad Yassaviy dunyoni tark etish, zulmga chidash, ishq muhabbat, sufiylar, shayxlar, darveshlarning riyozatu karomatlarini haqida yozar ekan, bularning hammasi birinchidan kelib chiqishini, ikkinchidan, shoirning xalqsevar va insonlar qalblaridan kelib chiquvchi nidolar **komil inson tarbiyasiga** ta'sir qiluvchi omil sifatida har bir ko'nglida o'z ifodasini topadi hamda insonni faqat yaxshilikka, mehnatsevarlikka, ulug'likka mardlikka undaydi.

Ahmad Yassaviy qarashlarining bir jihati, yuqorida ta'kidlaganimizdek, davrlarga ta'rif berish, har bir yoshda erishilgan muvaffaqiyatlarning mazmuni ochib berishga qaratilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan dunyochilik aqidasi. Ana shu borada ikkita g'oya, ikki fikr bir-birlarini to'ldirib inson, mukammal shaxs muvaffaqiyatlar qatorida, turli ta'sirlar ostida ma'lum nuqsonlarni ham o'z xarakterida taqozo qilib olganini ko'rsatgan holda yakkalanish orqali bu xatolarga xutba o'qiydi va bu xatolarni tangridan keltirishni so'raydi. Ahmad Yassaviy xatolarga yakun yasab, uni tuzatishning bir yo'li tavba qilish o'z xatosini o'zi tuzatishga intilish o'zini-o'zi qayta tarbiyalash deb tushuntirdi.

Inson shaxs sifatida shakllanishida islom ta'limoti bo'yicha *shariat, tariqat, ma'rifat* singari qator bosqichlarni o'tashi kerak. Ma'rifat manzilida inson Xudo mohiyatini to'la anglab, ilmu axloq komillashadi va *orif* degan nomga ega bo'ladi.

Ahmad Yassaviy hikmatlaridagi ikkinchi bir tushuncha bu **fano** tushunchasi. Bu tushunchani inson shaxsini shakllanishidagi o'rni «*bandaning Xudo tarafidagi sayri*»ning nihoyasidir. Inson rivojlanish faoliyatida o'zligidan kechib, Xudo bilan tanishadi. Shundan keyin go'yoki haqiqiy hayot boshlanadi-yu, foniylilik ranju-mashaqqatlari tugab, voqelik saodati yuz ochadi. Chunki har bir insonning nafs xirslaridan tozalangan musaffo yurtda ishqiy ehtiroslar jo'shadi. Inson hayotida murakkab kamolot yo'lini o'taydi va o'zidan yaxshi yoki yomon nom qoldiradi. Xuddi shu ma'noda Ahmad Yassaviy fano tushunchasiga asosan «*takabburlikka qarshi haksarlik*» falsafasi sifatida foydalangan va uni shu mazmunda ko'proq yoritgan. Takabburlik yo'llaridan saxovat, odob, axloq, hayo chiroqlari o'chadi:

**Ulug'-kichik yoronlardan odob ketti,
Qizu za'if juvonlardan xayo ketti.¹**

¹ O'sha joyda. 62-bet.

Nega shunday? Nima uchun insoniyat shaxsida bunday qusurlar yo‘l topadi. Demak, Ahmad Yassaviyning ko‘rsatishicha, odob bir daraxt bo‘lsa, Hadis so‘zlari «Alhayo al-imom» ni Rasulilloh tomonidan aytilishi kabilar ana shu «daraxtning» hayotiga, ya‘ni har bir shaxsgagina emas, balki butun bir qavm hayotida ham qattiq ta‘sir ko‘rsatadi. Bu esa o‘z navbatida odamlar o‘rtasida hurmatsizlik, oqibatsizlik, shafqatsizlik kabi hissiyotlarni kuchaytiradi. Bunday ijtimoiy muhitda riyo bir-biriga ziyon berish, qavmlar qarama-qarshiliklari va makkorlik kabi salbiy holatlar qonuniyatga aylanadi. Albatta, bu illatlarni yuzaga kelishi shaxs kamolotida oxir-oqibat fojiali jarayonlarni keltirib chiqaradi. Ahmad Yassaviy qator hikmatlarida ayni shu fojialarni fikriy tahlil qilib beradi.

Shunday qilib, Ahmad Yassaviy inson shaxsining shakllanishiga ta‘sir ko‘rsatuvchi tarbiyaviy omillar haqida fikr yuritib, yoshlarni faqat tasavvuf ta‘limi asosidagi tarbiya komil insonlar qatoriga erishtiradi, deb hisoblaydi. Tasavvuf dunyoqarashi asosidagi tarbiyalash omillarigina yoshlarni eng oliyjanob, yuksak fazilatli, Xudoning muhim bandasi sifatida insonparvar etib shakllantiradi, deb tushuntiradi.¹

Sulaymon Boqirg‘oniy (Hakim ota) Faxriddin Ali Safiyning «Rashahot ayn-ul hayot» asarida bergan ma‘lumotga ko‘ra, Xorazmning Boqirg‘on qishlog‘ida tavallud topib (tug‘ilgan yili aniq emas) taxminan 1186-yili vafot etgan. «Hakim» esa ul mo‘tabar zotning laqabidir. By donishmandlarga xos unvondir.

Sulaymon Boqirg‘oniy dunyoqarashining shakllanishiga ham, ijodiga ham Xoja Ahmad Yassaviyning kuchli ta‘siri bor, buni quyidagi misralardan yaqqol anglash mumkin:

Shariati orasta, tariqati payvasta,

Haqiqatda shoyista shayxim Ahmad Yassaviy.²

Sulaymon Boqirg‘oniyning she‘rlari buzrukvor ustozlari – Ahmad Yassaviyning she‘rlariday kuchli ilohiy-tasavvufiy ohang bilan jaranglaydi. Chunki u ustozlari izidan borib tasavvuf ta‘limotining asosiy negizi – Alloh vasliga yetishish yo‘lida zahmat chekdi, shu yo‘nalishda hayot kechirdi, din va tasavvuf, ilohiy ishq va axloqdan saboq beruvchi mazmundor she‘rlar yaratdi.

¹ M.Hoshimova. Yassaviy inson shaxsi shakllanishining umumiy omillari haqida.// Uzluksiz ta‘lim, 2006-yil 4-son, 10-bet.

² Sulaymon Baqirg‘oniy kitobi. She‘rlar va doston. –T.: «Meros», 1991, 31-bet.

Sulaymon Boqirg'oniy ilohiy ishq haqidagi falsafiy-axloqiy qarashlarida halollik, pokizalik va toat-ibodat orqali Alloh vasliga erishish g'oyasini ilgari surishda o'rta asr falsafasining eng yuqori cho'qqisi hisoblangan «Vahdati vujud» ta'limotiga suyangan. **Alloh har kimning qalbidadir, uning bilan topishmoq (sevish) uchun esa insondan riyozat (qalbni tozalash), dunyoni bilish (ma'rifat) talab qilinadi.** Inson uning jamoliga faqat o'zining amaliy harakatlari, axloqiy pokligi, beg'uborligi va samimiyligi bilan erishadi, degan fikr ilgari suriladi.

Ma'rifat daryosinda g'avvos bo'lub,

Muhabbat gavharlarin olgum kelur.

Tariqat maydonida parvoz qilib,

Ul tubo daraxtig'a qo'ng'um kelur.¹

Demak, Sulaymon Boqirg'oniy ta'rificha, ma'rifat yo'lidagi sa'y-harakat axloqiy poklik va ma'naviy kamolot bilan bog'liqdir:

Ul bozorda do'konlari bil irodat,

Moyasi ma'rifat birla qilg'u suhbat.

Dalloli e'tiqod birla xizmat,

Yo'q ersa, sotug'ini qilsa bo'lmas.²

Ma'rifatning so'nggi manzili haqiqat bo'lib, unga tahsil ila erishgan kishi axloqiy poklikka va ma'naviy yetuklikka erishgan komil inson hisoblanadi:

Shariat bozorinda tahsil kerak,

Tariqat bozorinda taqdir kerak.

Haqiqat bozorinda asir kerak,

Olam yig'lab haq asirin bilsa bo'lmas.³

Sulaymon Boqirg'oniy inson kamoloti va ma'naviy yetukligi to'g'risidagi mulohazalarida ilm-ma'rifat kishilarni insoniylikka, saxovatga, hamdardlikka va mehr-muhabbatga olib keluvchi vosita, degan ezgu g'oyani ifodalaydi:

Uyquni harom qilg'il, uzun tunda,

Molingdan zakot bergil, bu kun munda.

Qiyomat bergay sanga yorin anda,

O'g'il-qizing ilm o'rgansun, ber ustozga.⁴

Sulaymon Boqirg'oniyning nuqtayi nazarida, inson «aqli komil» va «ma'rifati shomil» bo'lish uchun shariatning ilmin bilib so'ngra «ilm

¹ O'sha joyda. 33-bet.

² O'sha joyda. 31-bet.

³ Homidov H. Ajdodlar sabog'i aql qaymog'i. -T.: «Cho'lpon», 1998, 31-bet.

⁴ Sulaymon Baqirg'oniy kitobi. She'rlar va doston. -T.: «Meros», 1991, 32-bet.

birla tariqat yo 'lin» tutmog'i lozim. U odob-axloq xususida gapirganda esa, insonda go'zal xulq, nafsi zohir va nafsi botinni tarbiya qilmoqni nazarda tutib, shariat adabi, tariqat adabi, ma'rifat adabi, haqiqat adabini uzviy bog'liq holda olib qaraydi. Zero, uning «Adabsizlik qilmag'il, osiy bo'lma tediyo» mazmunidagi insoniy fazilatlarga da'vat etgan hikmatlarini har bir kishi o'z hayotiga tatbiq qilsa, qanday yaxshi bo'lardi.

Sulaymon Boqirg'oniy manmanlik va takabburlik yo'lini tutuvchi odamning axmoq va nodon ekanini quyidagicha ifodalaydi:

O'zingni xalqdin ortuq ham ko'rmagil,

Ulug'likni Haqq'a sazo ko'rmish kerak.

Inonmag'il, dunyo ichra qatlan kuni,

Qilurlar to hazratda qabul sani,

Ko'targil boshingdin bu kibru mani:

Manmanlikni o'zingga ezgu sonma,

Halqa ichra xalqg'a zahmat san kirguzma,

Riyo narsa, amal elga bermish kerak.¹

U kishilarni kamtar, oliyjanob, mard, vafodor, mehr-muhabbatli va oqibatli, pokiza, diyonatli bo'lishga da'vat etadi. Ba'zi imonsiz va diyonatsiz kishilarning xatti-harakatlarini ma'rifatsizlikdan va jaholatdan, g'aflatdan, nodonlikdan deb biladi. Shunga ko'ra «*botin ma'murligi*» imondurki, imon va Qur'on ajralmasdur deydi:

Na xush bu dunyoda Iymonu Qur'on,

Ne bo'lg'ay dunyoda Iymondin ortuq.

U imonsizlarcha mol-dunyoni yig'ishga xirs qo'yish axloqiy tubanlik va xasislik nishonasi ekanini alohida ta'kidlaydi:

Hojat ermas, bu dunyoni muncha yig'moq,

Bu xasis dunyo uchun muncha yelmoq.²

Shunga ko'ra, u Allohni bunday toifadagi odamlarning xatti-harakatlarini tartibga soluvchi, ularni insofga va diyonatga keltiruvchi, odamlarni yaxshilikka, aql-zakovatga erishishga da'vat etuvchi, ularni xushtabiatli, ziyrak, nafsni xudbinlikdan va buzuq ishlardan saqlovchi, insonni haqiqiy barkamolikka olib keluvchi ilohiy kuch sifatida tushunadi va unga iltijo qiladi:

Avf qilg'il ozg'onni, yo'lga solg'il yozg'onni,

Mandek yo'lsiz kezg'onni, yo'lga solg'il ilohim.

Bo'ldim qadr to'nini, soldim g'aflat to'nini,

¹ Sulaymon Baqirg'oniy kitobi. She'rlar va doston. –T.: «Meros», 1991, 21-bet.

² O'sha joyda, 18-bet.

Bildim qulluq yo'lini, qabul qilg'il ilohim.¹

Sulaymon Boqirg'oniy insonni to'g'ri va ezgu yo'llardan ozdiruvchi, barcha tubanliklarga «doya»lik qiluvchi mayl-nafsga qusur va illatlardan batamom poklangan ruhni qarshi qo'yadi-ki, bunda esa u Allohning lutf va yordamiga tayanmoq shart ekanligini alohida ta'kidlaydi:

***Nafsim aytur, yaxshi biling kasbim ishin,
Na qilurman yemak-ichmak, yozu qishin,
Tekma bir er kishilarning ko'rsam ishin,
Halol-harom yemishingni yutayin der.
Ruhim aytur, koshki haqdin tayfiq bo'lsam,
Tuni kuni tinmayin yodin aytsam,
Qismatingdan ortuq taom emas bo'lsam,
Bu dunyoni yig'ib-terib netayin der.²***

Sulaymon Boqirg'oniy inson hayotda ma'naviy-ruhiy pok bo'lishi uchun faqat peshona teri bilan, halol mehnati orqali tirikchilik qilishi lozimligiga alohida urg'u beradi:

***Qulliqsiz bo'lmasdir ekan diydor,
Emgaksiz er murodiga qachon yetar?
G'avvos kirub ummonga gavhar tobor,
Ranjsiz ganj istayubon tobqon bormu?³***

U inson botiniy hayotning har bir daqiqasini g'animat bilib, jondan kechib, haloldan kasb qilib ranju mehnat qilsagina jannat bog'ida huzur-halovatga erisha bilishi haqida kuylaydi:

***Oshiq bo'lur ul kishi, cheksa ishq soyasi,
Ranju birla mehnat ul, oshiqg'a ishq doyasi.
Yo'l uzoqdur, tun qatig', qilg'il joningni satig',
Tubsiz dengizdir botig', muhabbatning daryosi.
Kerak bo'lsa gavhardir, jondin kechib qadam ur,
Jondin qo'rqsang yiroq tur, hozirdir vaqt egasi.⁴***

Fahmli inson anglaydiki, bu misralarga jo etilgan ishq-muhabbat yuqorida ta'kidlaganimizdek, Allohga qaratilgandir!... Inson Allohga qanchalik muhabbat qo'ysa, uning zuhuroti bo'lmish borliq mavjudotlarini, jumladan, odamlarni ham shuncha sevmog'i kerak:

***Ming yil ibodat qilsang, toat ichinda qolsang,
Maholdur Haqni bilsang, aroda ishq bo'lmasa,***

¹ O'sha joyda, 29-bet.

² O'sha joyda, 26-bet.

³ O'sha joyda, 29-bet.

⁴ O'sha joyda, 15-bet.

***Odam kelmagay erdi, mursal tug'magay erdi.
Rahmat enmagay erdi, aroda ishq bo'lmasa.***¹

U insonparvarlik g'oyalari bilan sug'orilgan she'riy misralarida hayot go'zalliklaridan va jannat rohatlaridan bahramand bo'lishi uchun inson saharlab turishi lozimligiga astoydil ishontiradi:

***Umring o'tti yo'q hosil, nega yotursan g'ofil,
Agar mardsan bo'l hozir, sahar vaqti bo'lg'onda.
Iymon sham'in yondir san, ruhing suvg'a qondir san,
Munglug' zorin olg'il san, sahar vaqti bo'lg'onda.
Sahar vaqtidir soat, turg'ong'a bo'lg'ay rohat,
Ochilur davlat-saodat, sahar vaqti bo'lg'onda.***²

Shunga ko'ra, u odamlarni sabr-toqatli, insofli va diyonatli bo'lishga, Alloh taoloni berganiga shukr qilishga da'vat etadi:

***Keling do'stlar, bu dunyoda sabr qiling,
Xudo bergan ne'matlarga shukr qiling.***³

Sulaymon Boqirg'oni insonparvarlikni birinchi o'ringa qo'yarkan, insonning qiyofasi uning himmatli va saxovatli bo'lishi bilan belgilanadi, degan fikrni ilgari suradi:

***Belingga bog'lag'il himmat qo'rin,
Saqnag'il, nelar yiqor bizga yorin.***⁴

U insoniylik nuqtayi nazaridan odamlarni insofga da'vat etib, harom-xarishning farqiga borishga, o'zgarlar molini olmaslikka, halol topilgan ne'matlardan yaxshilik yo'lida foydalanishga chaqiradi:

***Haq farmonin tutinglar, harom shubha emanglar,
Kishi molin olmanglar, tebon javob berdiyo.***⁵

Shunday qilib, Sulaymon Boqirg'oniyning inson aql-zakovatiga bo'lgan ishonchi, insonning ma'naviy kuchi va qobiliyati, ma'naviy-ruhiy pokligi, insoniyligi, beg'uborligi, samimiyligi xususidagi mulohazalari, inson «aqli komil» va «ma'rifati shomil» bo'lish uchun «shariat ilmin bilib» so'ngra «ilm birla tariqot yo'lin» tutish to'g'risidagi ilg'or ma'rifiy-axloqiy g'oyalari o'zining qimmatini hozirda ham yo'qotmagan.

«Kubroviya» tariqatining asoschisi **Ahmad ibn Umar Abu-l-Janob Najmiddin al-Kubro al-Xevakiy** (1145–1221) Xeva qal'asida dunyoga

¹ O'sha joyda, 29-bet.

² O'sha joyda, 14-bet.

³ O'sha joyda, 19-bet.

⁴ O'sha joyda, 20-bet.

⁵ O'sha joyda, 46-bet.

kelgan. Yoshligidan diniy va dunyoviy ilmlar bilan muttasil shug'ullanadi.

Najmiddin Kubro Xorazmda «*Kubroviya*» yoki «*Zahobiya*» tariqatiga asos soladi, so'fiylikka oid birmuncha asarlar va tasavvufiy mazmundagi ruboiylar yozadi. Shayx Najmiddin Kubroning «*Zahobiya*» tariqati maktabida Majiddin Bag'dodiy, Fariduddin Attor, Bahouddin Valad (Jaloliddin Rumiyning otasi) Sa'daddin Hamaviy, Bobo Kamol Jondiy, Shayx Radiduddin Ali Lolo, Safiddin Sa'id al-Boxarziy, Badriddin Firdavsiy as-Samarqandiy, Najmiddin ad-Doyo, Ahmad al-Gurponiy, Nuriddin Abdurahmon al-Isfaroniy, Rukniddin Alo-ud-Davlo, As-Simmoniy, Ali-e Hamadoniy, bin Shahobiddin va boshqa buyuk mutasavvuf shoir va voizlar tahsil ko'rishdi. Shu tariqa u o'z maktabining dovrug'i bilan butun Sharqda «*Shayxi valitarosh*» – *avliyolar tarbiyalab yetishtiruvchi mo'tabar ustoz sifatida shuhrat qozondi.*

Shayx Najmiddin Kubroning hayoti va ijodiga bir oz to'xtaladigan bo'lsak, ibn Yoqutning «*Mu'jam*», Abdurahmon Jomiyning «*Nafohat ul-uns*» asarlarida buyuk eldoshimiz hayoti va tarjimai holiga oid ko'pgina qimmatbaho ma'lumotlar zikr etilgan. Joiz bo'lsa, shuni alohida qayd etib o'tish kerakki, Hoji Xalifaning (1658-yilda vafot etgan) «*Tuhfat al-fuqaro*» nomli tazkirasidagi deyarli beshta bobda ham hazrat Najmiddin Kubro hurmat bilan tilga olingan. Shuningdek, tazkirada ulug' Shayx qalamiga mansub 8 ta asar, jumladan, Qur'on sharhiga bag'ishlangan tafsir «*Ayn al-hayot*» hamda shogirdlari uchun o'git-nasihatlardan iborat «*Fi-al-adab*» («*Odob qoidalari*») risolalari mavjudligi qayd etiladi.

Shu narsa e'tiborga sazovorki, allomaning qalamiga mansub ruboiylar (atigi 25 ta) ham turli mualliflarning «*Riyoz va al-orifin*», «*Yetti iqlim*», «*Otashkada*», «*Majolis al-ushshoq*», «*Tarixi guzida*», «*Tazkirat ash-shuaro*», «*Muntaxabi*», «*Mirsad al-Ibod*», «*Xarobati ziyo*» va boshqa asarlar orqali bizgacha yetib kelgan.

Shayx Najmiddin Kubroning ruboiylaridagi tasavvufiy g'oya komil insonni tarbiyalash, odamni halokatga boshlovchi nafs, husumat, gumon, ta'ma, nifoq, riyo, fosihlik kabilar bilan bog'liq gunohlardan, ya'ni salbiy fe'l-atvordan xalos bo'lib, faqat yaxshi ishlar bilan umrguzaronlik qilishga, ruhiy poklik yo'lga kirishga chorlashdan iboratdir:

***Har sabzaki suv yaqosida yuz ochmish,
Bir ruhi farishtadur, magar ko'z ochmish.***

***Bir hoki parivashki, yomon qo'yma qadam,
By go'shaki uchun lolavu nargis ochmish...¹***

Shoirning tasavvufiy tushunchasiga ko'ra, butun mavjudotning birinchi manbai Xudo, u jilolanib moddiy olamdagi borliq narsalarning yuzaga kelishiga sababchi bo'ladi. Jumladan, inson ham uning jilosidan yaralgan. Shunday ekan, inson o'zini doimo dildan Haq bilan his etgan chog'dagina uni har qanday gunohlardan, yomon niyatlardan asrab, unga ruhiy poklik yo'lini ochib beradi va arshi a'lo kengliklariga ko'taradi:

Chun Haq va talab yo'liga kirmoq joiz,

Dunyo etagin tutib, yugurmoq joiz.

Ko'rmoqqa o'zingni sa'y etgil zero,

Olam ko'zi birlan uni ko'rmoq joiz.

Ma'naviy yuksak inson Haqning, ya'ni Allohning qudratini dildan anglagan sari, uni sevishi, hayot ne'matlaridan suyunib, imon va e'tiqod butunligiga erishishi lozim:

Chun sharbati ishqing bila dil mast bo'lg'ay,

Ham hajri firoqing ila ul past bo'lg'ay,

Ilking uzatib, sen bu yiqilganni ko'tar,

Nest bo'lgan o'shal tan va ko'ngil hast bo'lg'ay.

Haq nuri jamolini jilolantiradigan ko'zgu — Dil. Ana shu Dil orqali inson abadiy ishq va haqiqatga intiladi:

Ishq etsa ko'ngliga, dilga u dard aylar,

Dardi dili mard mardni boz mard aylar,

O'z otashi ishqida yonar ul, vale,

Do'zaxni chu o'zgular uchun sard aylar.

Dil pokligini va abadiy ishqni ixtiyor qilgan, haqiqatga erishgan kishining haqiqiy ishq zavqidan bahramand bo'lib, bir lahza ham ishq mayini tark etmasligi kerak.

Har lahza bu mardonayu farzona ko'ngil,

Yongay sening ishqing bilan jonona ko'ngil,

Bir lahza muhabbat mayini tark etmas,

To'lgay shu jigari qoniga paymona ko'ngil.

Inson abadiy ishq va haqiqat sari intilganda, sabrli bo'lib, tavozeni joyiga qo'yib, shayton vasvasasiga berilmasligi kerak. Aks holda inson imonini yo'qotadi:

Ul dev ichimdadir, chu pinhon ermas,

Kim bosh ko'tarib yurmagi oson ermas.

¹ Shayx Najmiddin Kubro. Jamoling menga bas. Ruboiylar. –T.: «Meros», 1994, 3-bet. (keyingi ruboiylar ham shu kitobdan olinadi).

***Imonni ming – hazor bor talqin qildim,
Ul kofir o'zi asli musutmon ermas.***

Shayx Najmiddin Kubro ruboiylari tahlilidan shunday xulosaga kelish mumkinki, mutasavvuf shoir insonni jismoniy va ma'naviy poklikka da'vat etadi. Sirasini aytganda, uning ruboiylarida buyuk insonning falsafiy mushohadalari, jo'shqin va mashaqqatli umrining tajribalari, umumlashmalari, abadiy ishqqa, haqiqatga intilgan inson qalbining orzu-istaklari o'z ifodasini topgan:

Chun har neki yo'q... yo'qdir u – budu havas,

Chun har neki bor, bori – nuqsonu shikast.

Bilgilki, u yo'q deganlari – bor, hayot,

Ko'rgilki, u bor demishlari – yo'q, abas.

Najmiddin Kubroning «Fi-al-adab» («Odob qoidalari») risolasida Kubroviya tariqatining asosiy mohiyati va solihlar (tariqat a'zolari)ning axloqiy qoidalari o'z ifodasini topgan. Solihlarning odoblari, yurish-turishlari va e'tiqodlari to'g'risidagi qoidalar esa tariqat a'zolari qat'iy an bajarishi shart bo'lgan amallardir. Bu qoidalar asosan o'nta bo'lib, ular jumlasiga *Tavba, Zuhd Fidunyo, Tavvakul al-Ollo, Qano'a, Uzlat, Mulozimot az-zikr, Tavjju' al-Ollo, Sabr, Muroqaba, Rido kiradi.*

Kubroviya tariqatidagi o'nta odob qoidalari asosida so'fiy (shogird)lar tarbiyalashning ta'limiy usullari quyidagicha izohlanadi:

1. Tavba – o'z gunohlarini anglab, Alloh taolo oldida tavba qilgan va bundan keyingi hayotini faqat ilohiy ezgulik va xayrli ishlarga bag'ishlashga ahd qilgan odamgina tariqatga kiradi. Tavba qilgan odam bir hayot tarzini tark etib ikkinchisiga o'tadi, xulqu xuyini, axloqini o'zgartira boshlaydi, o'zini anglash sari safarga chiqadi.

2. Zuhd-taqvo, parhez demak. Zero, tavba qilgan kishi endi haromdan hazar qilib, halollikka yuz tutishi, Allohdan qo'rqib, u man etgan ishlarni qilmasligi lozim.

3. Tavakkul – o'z amallari, fikri va ishlarida yolg'iz Allohga suyanish demak. Rizqni Alloh belgilaydi va inson amallari ham Alloh, irodasi doirasida bo'lishi kerak. Chunki yaxshilik va yomonlik, to'qlik va ochlik, boylik va kambag'allik ham Allohdir. Alloh bizni toat-ibodatga chorlaydi, insonligimizni eslatib turadi. Ammo inson buyuk zaruriyat ichradir. Uning faoliyatida, ijodi va qudratli shu ilohiy zaruriyatdan tashqariga chiqib ketolmaydi. Inson buni anglamog'i lozim. Chunki inson barcha mavjudot kabi foniyydir, u abadiy emas.

Abadiy faqat Allohning o'zi, agar inson abadiyatni xohlasa, Alloh sari intilsin, poklik olamiga qarab kamol kasb etsin.

4. Qanoat – inson kamolotining eng muhim maqbul yo'li hisoblanadi. Madomiki, inson farishta bilan hayvon orasida turuvchi maxluq ekan, unda ruh va jism kurashi muqarrar bo'lib, kamolot ana shu jism talablarini yenga borish va ruh talablarini ko'paytirish bilan qo'lga kiradi. Qanoat insonni inson qiladi, ma'naviyat bezagi bilan bezanadi.

5. Uzlat –tasavvuf ta'limotiga ko'ra, insonning ruhi, agar u poklanishga moyil bo'lsa, tabiiy ravishda yakkalanishni talab qiladi. Inson ruhi tajrid (ajralish) va tafrid (yolg'izlanish) bosqichlarini bosib o'tmasa, mutlaq poklanmaydi. Uzlat so'fiylarning chilla o'tirishlari, xilvatlari bilan amalga oshirilgan.

6. Tavajju – kurash, o'zi bilan o'zining kurashi. Soliq hamma vaqt yaratganga yuzlanib, undan madad so'rab, uning sari qalban intilmog'i darkor.

7. Sabr – soliqning e'tiqodi, niyatini sinash. Xalq yo'li og'ir va mushkul yo'l, uning azobu, iztirobiga chidagan yo'lovchisi sabr manzilidan o'tsa, ajab bir ruhiy (psixologik) davondan o'tgan, yangi kuch-qudrat topgan bo'ladi.

8. Murokaba – kuzatish, tafakkur shuurga berilish demak. Tavba tazarru qilib, zikru toat, sabru sadoqat bilan o'zining ma'rifatini oshirib borgan soliq, bora-bora osoyishta bir holga keladi, Alloh, diydori yodidan tafakkurga g'arq bo'ladi, olamlarni ruhan sayr qilib chiqadi. Ko'z oldiga Haq taolo jamoli va Payg'ambar siymosini keltira oladi. Ruhi to'lashib tasavvur va taxayyul kengayadi, g'oyib asrori eshiklari yuziga ochiladi.

9. Zikr – so'fiy odam har yerda, har doim Allohning ismlarini tilidan qo'ymasligi kerak, kalimalarni, duolarni muntazam takrorlab turishi bilan qalbgaga Alloh taolo sifatleri va zoti joylanadi. Alloh nuri porlay boshlaydi.

10. Rizo – soliq Alloh, qudratini, ilmini chuqur his qilgan holda, o'zini butkul Haqning irodasiga topshiradi va Alloh olami bilan huzurlana boshlaydi. Haq unga va u Haqga yaqinlashadi.¹

Shunday qilib, Kubroviya tariqatidagi so'fiy (shogird)lar tarbiyalash odob qoidasining mazmun-mohiyati komil insonni tarbiyalash bo'lganligini ko'ramiz.

¹ N.Komilov. Najmiddin Kubro. –T.: «Meros», 1995, 23–24-betlar.

Najmiddin Kubro tasavvufiy ta'limotida komil insonni tarbiyalashda Junayd Bag'dodiyning «Savh» (xushyorlik) usulini rivojlantirgan. Bu esa Najmiddin Kubroning tafakkuriy – aqliy bilimga, ya'ni **aqliy tarbiyaga** e'tibori kuchliligini ko'rsatadi. Chunki Jo'nayd Bag'dodiyning bu tarbiya usuli Boyazid Bistomiyning «sukra» (behudlik) tarbiya usuliga qarama-qarshi tarbiya usuli sifatida ishlab chiqilgan edi. Boyazid Bistomiyning so'fiy (shogird)lar tarbiyalash usuli bo'yicha, ilohiy ma'rifatni so'fiy faqat foniylik holatida, ya'ni butkul o'zligini yo'qotib, idrok eta oladi. Boyazid Bistomiyning ilohni anglash va tanish aql bilan, hushyorlik bilan bo'lmaydi, deb uqtiradi. Jo'nayd Bog'dodiy esa, bunga e'tiroz bildirib, so'fiy faqat behud devona bo'lsa, uning ma'rifati o'zigagina tatiydi, o'zgalarni tarbiyalay olmaydi va baqoga yetolmay, yarim yo'lda qolib ketadi, deydi. Jo'nayd Bag'dodiyning tasavvufiy ta'limoti islom uchun ham muvofiq edi va so'fiy (shogird)larning dunyo, din va shariat bilan bog'lanishlariga imkon beradi. Shu bosni ham Najmiddin Kubro Junayd Bag'dodiyning «sahv» (hushyorlik) tarbiya usulini ma'qullaganlar va uni rivojlantirgan.

Shuningdek, Najmiddin Kubro o'z davrining yetuk psixologik olimi sifatida so'fiy (shogird)larning va nozik ma'rifat yo'lidagi ruhiy kechinmalari va nozik xislatlarini puxta bilganidan, shunga muvofiq o'zining «*latoif*» ta'limotini ishlab chiqadi. Bu ta'limotga binoan, inson ruhi ko'zga ko'rinmas «latoif» markazlaridan iborat. So'fiy (shogird) aynan shu markazlarni yallig'lantirib, o'tkirlashtirib borishi va ilg'ab olishi darkor. Ana shu «*latoif*» insonning ilohiy xislatidir. So'fiy (shogird) ma'rifat yo'lida latoifni turli holatlarning o'zgarishi, ranglar va shakllarning almashinishi tarzida tasavvur qiladi. Najmiddin Kubro nazarida nuqta, dog' va doira so'fiy (shogird) ruhiy holatlari o'zgarishida muhim xizmat qiladi. Doira – falak doiralarning aylanishi, dog' – dunyo timsoli va nuqta vahratdir. Doira doimiy aylanishda, u dog'ni ham o'z ichiga oladi. Ammo bular markazga tomon, ya'ni Nuqta sari intiladi. Nuqta mohiyatini anglash orqali Alloh olamini idrok etsa bo'ladi.

Shuningdek, so'fiy (shogird) ruhi hayajonlar, hayratlar ichra turli ranglarga ham duchor bo'ladi. Bu turli ranglar so'fiyning ruhiy holatlar, Alloh tomon safaridagi daraja bosqichlarini bildirib turadi. Ranglarning xilma-xilligi va almashinib turishi soliqning ruhiy holatini, shuuriy kechinmalarining davom etayotganini ifodalab, u hali *talavun*, ya'ni *botiniy* – *tafakkuriy kechinma*-o'ylarning *alg'ov-dalg'ovda*, *turli-tumandaligini anglatadi*. Ruhning rangdan-rangga ko'chishi rivojlanish-

dan nishonadir. Ushbu jarayon oxir-oqibatda rangsizlik holatiga, ya'ni tamkinga olib keladi. «*Tamkin*» holatiga kirgan so'fiy «*Talavvun*» (rangbaranglik)dan qutulib, «*Vahdat olamiga*»ga qo'shilgan bo'ladi. Chunonchi *zangori rang* soliqning tavba qilib, tariqatga qadam qo'yganida ko'rinadi, bu holatda u shariat doirasida bo'ladi, mantiqiy daliliy bilishdan hali qutulmagan, hali ko'nglida dunyoviy havaslar mayli hukmrondir. Bunda keyin tariqat boshlanadi, soliq qalbida muhabbat qo'zg'aladi, u Alloh yodi bilan yashaydi va bu *sariq rangga* to'g'ri keladi. *Qizil rangda* soliqning ruhi vujudan ajrala boshlagan, ma'rifatga yaqinlashgani, ma'naviy mohiyatlar olamini anglagani ma'lum qilinadi. Ammo bu bosqich hali xirs qutqusidan xalos bo'lmagan bir holatdir. So'ngra *oq rang* ko'rinadiki, bu yurakning poklanishiga ishoradir va haqiqatni anglash boshlanadi. Haqiqat olamidani xabardor bo'lib, tavhid holatini boshdan kechiradi. Shundan keyin *yashil rang* keladi. *Yashil rang* valiylikdan nishona. U sirlarning siriga, g'aybga oshnolikni bildiradi va soliqning asl mohiyatlarga etishayotganini ham anglatishi mumkin. Mazkur ranglar soliqning Alloh tomon va Alloh bilan ruhiy safarlarini anglatgan bo'lsa, oltinchi rang – *qora rang* Allohdan xalq sari qayta safarini bildirib, kanzul asror – sirlar xazinasini egallashni va hayratga g'arq bo'lishni ifodalaydi. Hayratdagi ruh shariatning mag'zi-hikmatini boshqatdan idrok etib, qorong'u bir dog' rangiga o'raladi. Va, nihoyat, soliq ruhi yana Alloh huzurida paydo bo'ladi. U qora rangdan qutulib, *rangsizlik* holatiga kiradi. Zoti kull, ya'ni komil holatiga, inson darajasiga yetgan soliq yakranglik holatida maqsadiga erishadi.¹

Ko'rinadiki, Najmiddin Kubroning tasavvufiy ta'limotida ranglar ma'nolari keyingi vaqtlarda tasavvuf nazariyatchilari ta'riflangan ranglarning sharhidan tubdan farq qiladi. U yetti rang xislatini, ya'ni ma'nosini yetti tushunchaga moslab sharhlab bergan. Uningcha, *oq rang* – islomni, *sariq rang* – iymonni, *zangori rang* – ehsonni, *yashil rang* – itminonni ishonchni), *ko'k rang* – qonni (to'liq ishonch), *qizil rang* – (irfonni, *qora rang* – hayajonni (hayratni) anglatadi. Ta'kidlash joizki, Najmiddin Kubroning rang haqidagi ta'limotini, ya'ni bu yangiliklarini Yevropa olimlari Kafka, Shopengauer, Freyd XIX asrda rangning kishi ruhiga ta'siri borligini, ranglar shunchaki rang emasligini, balki inson hissiyoti tufayli paydo bo'lgan va uning tafakkuri orqali ko'rinadigan

¹ N.Komilov. Najmiddin Kubro. –T.: «Meros», 1995, 21–22-betlar.

narsa va ayni paytda, ranglar inson tuyg'ulari va tafakkuriga ta'sir qilish mumkinligini asoslab berdilar.

Najmiddin Kubroning tasavvuf ta'limotidagi xizmatlaridan biri – javonmardlik g'oyalari Kubroviya tariqatiga joriy etish bo'ldi. Allomaning tasavvuf ta'limotida mardlik va poklik, qahramonlik va fidoiylik, ma'rifat va jismoniy-ruhiy Qudrat birlashtirildi, inson kamolotida axloqiy yuksaklik, vatanparvarlik g'oyalari uyg'un holda ifodalanadi. Uning ruboiylarida komil insonni javonmardlik ruhida tarbiyalash g'oyasi o'z ifodasini topgan:

**Chun sharbati ishqing bila dil mast bo'lg'ay,
Ham hajru firoqing ila ul past bo'lg'ay,
Iling o'zatib, sen yiqilganni ko'tar,
Nest bo'lgan o'shal tan va ko'ngil hast bo'lg'ay.¹**

Najmiddin Kubroning tasavvufiy ta'limotiga asos bo'lgan bosqichlarni, ustozlari tanlagan yo'lning ta'sirini, inson ma'naviy kamolotida ilohiylik bilan dunyoviylikni bir-biriga bog'lashga bo'lgan urinishlarning ta'sirini ko'ramiz.

Odob qoidalarining birinchi, uchinchi, beshinchi, oltinchi, yettinchi, o'ninchi bo'limlarida ilohiyatga yetish yo'llari ko'rsatilgan. Bu sub'ektiv kechinmalar orqali xilvatni, sof aqliy mushohada orqali haqiqatni bilish yo'lidir.

Ikkinchisi insonning real axloqiy va jismoniy kamoloti bilan bog'liq bo'lgan sof dunyoviy muammolardir. Bu o'rinda ham ilohiylik va dunyoviylikni bir-biri bilan bog'lashga harakat qilishning namunasini ko'ramiz. Axloqiy barkamol, yetuk kishilargina ilohiy qudratni bilishga yaqinlasha oladilar, degan g'oya buning yaqqol ifodasidir. Tasavvuf yo'li bilan ilohiy mohiyatga yetishish ham o'z navbatida, insonning axloqiy kamolotiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Ta'kidlash joizki, Najmiddin Kubroning ta'limotida ilgari surilganidek, ma'naviy jihatdan yuksak Alloh taoloning qudratini anglagan sari o'zining tobora ushoqlanishini sezar ekan, shu kichrayishda ulug'lik, kamtarlik aks etadi: «Dengizlar miqdori-yu, tog'lar og'irligini bilguvchi, og'ir bulutlarni yuboruvchi (yomg'ir yog'diruvchi) ishlarni boshqarib turuvchi, rizq, hurmat va umrni o'lchab beruvchi, fazl, hurmat va ulug'lik egasi... kamollik sifatleri ila sifatlangan, kamchilik va zavoldan xoli, kufr va zalolat ahlining gap-so'zlaridan (bo'htonlaridan) pok Allohga hamd bo'lsin. U (abadiy) tirik zotdirki, undan o'zga iloh yo'qdir. U ulug', buyukdir, uning sherigi ham,

¹ Shayx Najmiddin Kubro. Jamoling menga bas. Ruboiylar. – T.: «Meros», 1994, 19-bet.

o'xshashi ham yo'q. Allohdan o'zga iloh yo'qligiga, uning yagonaligiga va sheriksizligiga, savol-javob bo'lishga ishongan kishining guvohidek guvohlik beraman. Yana shunga guvohlik beramanki, Muhammad uning bandasi va elchisidir. U rostgo'y, odoblik va hushxulqdir. Alloh uni, oilasini va sahobalarini rahmat qilsin, salomat qilsin».

Alloma kamtarlik va xokisorlik bilan shogirdlari ruhiyatiga ta'sir etadigan darajada qachonlardir ko'ngliga ilmu urfon o'ti tushib, o'zga yurtlarda hayotning achchiq-chuchugini totganini, olimu fozillar xizmatida bo'lib, ulug' kishilar bilan suhbat qurganligida nima yaxshiyu, nima yomonligini qalb ko'zi bilan ko'rib, mohiyatini payqaganligini tushuntirib berishga harakat qiladi: «Siz mendan (Alloh sizni muvaffaq qilsin) Alloh taoloning menga bergan faqirlik ne'matini tushuntirib berishimni hamda qalbim ko'zlari bilan ko'rgan, Allohning xususan menga, umuman, faqir bandalariga qilgan ajoyib ehsonlari (yaxshiliklar) haqida so'zlab berishimni so'ragan edingiz. Sizga javob berishga shoshildimda, qalbim va xotiram varaqlaridan Alloh meni xohlagan (xususan mengagina bergan) va ularni to'plashimga ilhom bergan ayrim narsalarni naql qildim, ularni so'zlar ekanman, tavfiqni Allohdingina so'rayman.

Dunyoning bir qismini kezib chiqdim, ko'p ishlarni tajriba qildim. Qiyinchiliklarga yo'liqdim, kishilar bilan suhbat qurdim, ulug' ishlarga qadam bosdim, narsa-hodisalarning achchiq-chuchugini totdim, kitoblarga murojaat qildim, olimlar xizmatida bo'ldim, umrimni dunyo izlash bilan zoe o'tkazdim, ajoyibotlarni ko'rdim, ko'rdimki, umr va dunyodan ko'ra tez, shoshilib yo'q bo'lib ketadiganroq, o'lim va oxiratdan ko'ra yaqinroq, oruzdan ko'ra yzoqroq, xotirjamlikdan ko'ra go'zalroq narsa yo'q ekan. Dunyo-yu oxirat yaxshiligini qanoatda, dunyo-yu oxirat yomonligini esa tama'da ko'rdim. Alloh dunyo qulligidan ozod qilgan kishigina haqiqiy hur ekan.

Umr va rizqni barakali bo'lishini Alloh taologa itoat qilishda ko'rdim. Ne'matning to'la, mukammal bo'lishini ne'mat beruvchidan minnatdor bo'lishda ko'rdim. Shariat va dinning pokdevori sabr va ishonch ekan. Bildimki, Alloh haqida yaxshi bo'lish – Allohdan tilagan eng katta tilagim bo'ldi.

Hamma fuzalo-yu fusaho, munajjimu bilimdonlarni bir chivin qanotini yaratishdan ham ojiz, boshi aylangan, nochor... o'z ojizligi va nuqsonini tan olgan ko'rdim...

Bas, yaratish, buyurish, bilim va qudrat sohibi har qanday nuqsonlardan pokdir. Xo'jayinlikda yagona bo'lgan eng go'zal

yaratuvchi Alloh muborakdir. U adabiy barhayotdir. Undan o'zga iloh yo'q.

... Alloh bilimdon, qudratli, mislsiz. U har narsani eshitib, ko'rib turuvchidir. Alloh naqadar odil xo'jayin va naqadar marhamatli pushtipanohdir. Insho – Alloh uning madadi birla hayotimiz, jon taslim qilamiz va yana qayta tirilamiz.

Mana shu zamindor so'zni va ochiq ko'rinib turgan fazlni inkor qiluvchilarni rad qilib o'zimga-o'zim she'r o'qidim:

*Tangrisin tanimas, ey g'ofil banda,
Ko'zingni qoplamish jaholat tuni,
Nafsga qullikni shior etibsan,
Jisimingni o'rtasin do'zax tutuni!
Tangrimning birligi, yagonaligi,
Oyu quyoshdan-da ravshandir, ravshan!
Koinot daftarin har sahifasi,
To'ladir behudud dalillar bilan.*

Allomaning yaratuvchini anglash va sevish haqidagi diniy-falsafiy fikrlarining mantiqiy xulosasi shuki, insonga xos bo'lmagan yomon sifatlarga ega bo'lgan kishilar Alloh taoloning hidoyati va rahmatiga sazovor emasdir. Allohning hidoyati yaxshi sifatlarga, go'zal insoniy fazilatlarga ega bo'lgan kishilargagina beriladi, xolos. Zero, insonni aziz, irodasini kuchli qiluvchi, hayotidagi qiyinchiliklarni mardonavor yengishga yo'l ochib beruvchi, barcha niyatlariga ham erishtiruvchi yagona Alloh taoloning o'zidir.

Shu boisdan ham Najmiddin Kubro go'zal insoniy fazilatlar xususida mushohada yuritadiki: «Eng go'zal bezak ta'vozelik, eng xunuk narsa baxillik ekan. Husni Xulq (chiroyli xulq)dan ko'ra yaxshilik ustida yaxshilik qo'shadiganroq, hasaddan ko'ra yomonlik ustiga yomonlik qo'shadiganroq narsani ko'rmadim. Ko'rdimki, eng noyob ne'mat rostgo'ylik va qahramonlik, eng katta og'riq esa yomon va munofiq do'stlar ekan. Podshohlar qalblaridan-da qattiqroq diyda, kambag'al uchun yamoqlarni bir-biriga ulashdan ko'ra chiroyliroq ziynat ko'rmadim. To'g'ri so'zlikdan ko'ra go'zalroq ziynatni ko'rmadim. Ibodatlarning eng afzali farzlarni ado qilish, odatlarning eng ma'quli va chiroyligi esa gunohlardan odamlarga ozor berishdan tiyilish ekan...»

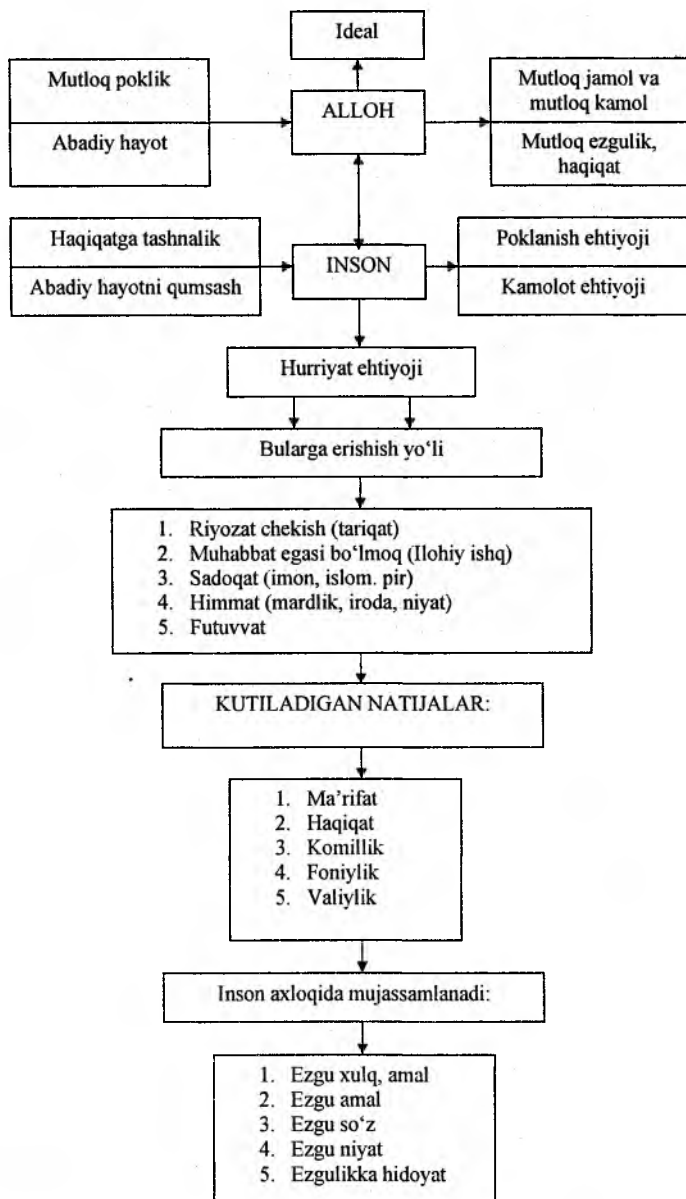
Alloma shunday mumtoz so'zlarni aytadiki, ular odob-axloq gulshanidir. «... vaqtini «essiz», «qaniydi», «koshkiydi»lar bilan o'tkazgan kishining umri eng qisqa umr ekan. Muvaffaqiyatni sa'y-

harakatda, muvaffaqiyatsizlikni esa loqaydlik va dangasalikda, baloni tilda, halovatni esa sukutda ko'rdim. Xoru zorlikni mahluqlar xizmatida, azizu mukarramlilikni esa Holiq xizmatida bo'lishda ko'rdim. Qiziquvchini (ko'ngil bergan) mashg'ul, zohirni esa bekoru forig', xohlovchini izlayotgan, da'vogarini yolg'onchi ko'rdim.

Najmiddin Kubro hazratlari kibru havo, manmanlik, nafs, mol-mulkka ochko'zlik va gunohkorlik kabi inson xulq-atvoridagi salbiy nuqsonlar to'g'risida ham shogirdlariga to'liqroq tushuncha beradi: «Ochko'zni mahrum, dunyoparastni g'amgin ko'rdim. Eng yaxshi savol-javobni kishining o'z nafsi bilan hisoblashishda, oqilni oxiratga, johilni dunyoga intilishda ko'rdim. Nafsni sharmandalik va do'zax sari odamlarni haydashda ko'rdim. Ochko'zlik va gunohkorlik botqog'iga botganlarni, isrofgarlarni ko'rdim. Jannatga kirishni halol yeyish va mahol (amri mahol — bajarib bo'lmaydigan ish)ni tark qilishda ko'rdim. Do'zaxga yo'lni esa havoyi nafsda ko'rdim. Ko'rdimki, shaytonning xaloyiqqa sulton bo'lib olishi dunyoni yaxshi ko'rishlikda ekan. O'liklardan, ularning holatlari (qolgan) uylari va molu davlatlaridan ibratlanmagan kimsalarni nodonlikda, Alloh belgilab qo'ygan hadlardan oshgan kimsalarni esa baxtsizlikda ko'rdim. Ko'rdimki insonga keladigan barcha ofatlar tilda ekan. Ko'rdimki, ekmagan o'rmaydi. Shafqat qilmaganga shafqat qilinmaydi. Aldanishdan saqlaning. Saqlaning!».

Shayx Najmiddin Kubro murabbiy sifatida o'zining turmush tajribalaridan kelib chiqib, agar kishida yomonlik alomatlari zohir bo'lsa, u ilmu urfon kasb etib, zero, aqlni ishlatsa, eng yaxshi xulq va chiroyli sifatlar bilan bezanishi mumkin, degan xulosaga keladi: «Ko'rdimki, eng yaxshi do'st ila jon... aqlni esa yaxshiliklarga chorchashda ko'rdim. Ko'rdimki, o'z-o'zini tarbiyalay olgan va shahvatlardan tiyila olgan kishi eng kuchli shaxs ekan...»

Xullas, otashnafas tasavvuf shoiri Shayx Najmiddin Kubroning yuqoridagi purma'no fikrlari yoshlarimizda odob-axloq, o'zaro do'stona munosabatlarni yaxshilashda halollik, poklik, rostgo'ylik, adolatparvarlik singari umuminsoniy fazilatlarni qaror toptirish va mustahkamlashda shu bilan birga razolat, kibr-havo, adovat, hasad, xiyonat, yolg'onchilik, zulm, fisqu fasod kabi illatlarga nisbatan nafratlanish tuyg'usini tarbiyalashda muhim ma'rifiy-tarbiyaviy ahamiyatga egadir.

1-shakl. Tasavvuf silsilasi.

Pahlavon Mahmud (1247–1326) XIII asr oxiri – XIV asr boshlarida Xorazmda yashab ijod etgan mutafakkir, faylasuf shoirdir.

Pahlavon Mahmudning ruboiylarida shoir mansub boʻlgan tasavvufdagi javonmardlik oqimining axloqiy tamoyillariga xos muhim xususiyatlar (sahovat, shafqat, mardlik) koʻzga yaqqol tashlanib turadi:

Oʻz nafsingga boʻlgin amir, shunda mardsan,

Oʻzgalarga boʻlma haqir, shunda mardsan.

Yiqilganni tepib oʻtish mardlik emas,

Aftobaga boʻlsang dastgir, shunda mardsan.

Javonmardlik gʻoyasi Pahlavon Mahmudning dunyoqarashiga xos boʻlib, barcha ruboiylariga singib ketgan. U insonning aql-zakovatini ulugʻlaydi, uning axloqiy kamolotini, axloqiy pokligini qadrlaydi.

Pahlavon Mahmud tasavvufiy-axloqiy qarashlarining oʻziga xosligi shundaki, uningcha, inson ulugʻ nom, lekin u ana shu sharaflı nomga loyiq boʻlishi uchun, avvalo yuksak axloqli boʻlishi lozim. Uning axloqiy qarashlari hukmron sinflarning manfaatini himoya qiluvchi axloqdan tubdan farq qiladi. Mutafakkir fikricha, inson va xalq bir-biridan ajratib boʻlmaydigan tushunchalardir, ayni chogʻda inson oʻz manfaatini xalq manfaatidan yuqori qoʻymasa, hayotdagi oʻz oʻmini yaxshi tushunsa, elga gʻamxoʻr boʻlsa, uni haqiqiy inson deb atash mumkin deydi:

Podsholik istasang, boʻl el gadosi,

Oʻzingni unutu, boʻl el gadosi.

El toji kabi boshga koʻtarsin desang,

El qoʻlini tutginu, boʻl xokiposi.

Axloqiy fazilatlar oʻz-oʻzidan vujudga kelmaydi, aksincha, kishilar oʻrtasidagi oʻzaro munosabatdan kelib chiqadi va rivojlanadi. Odamlar oʻz tabiatiga koʻra turlichadir: shunday odamlar borki, ular ochiq koʻngil boʻlib: «Koʻngli pok na kek va na ginani biladi, mevali daraxtga» oʻxshaydilar, ularni hamma hurmat qiladi. Ammo shunday odamlar ham borki, «kekdan oʻzga undan boʻlmas zahar hech», – deydi. Binobarin, u kishi axloqi pok odamlar bilan birga yashasa; ularning taʼsirida saxovatli odam boʻlib yetishadi, agar axloqi nopok kishilar taʼsirida boʻlsa, ularga qoʻshilib, jirkanch xatti-harakatlar qilishi mumkin. U zamondoshlaridan halollik va rostgoʻylik, kamtarlik va saxiylik, shafqat va muruvvat, oliyjanoblik va mardlik kabi insonga xos axloqiy fazilatlarini singdirishga harakat qilib, bunday deydi:

Yomon bilan ulfat boʻlma, yur yiroq,

Yoʻlingga don sochib, qoʻyadi tuzoq.

Yoyni egri ko'rib, to'g'riligidan –

O'q undan qanchalik qochganiga boq!

Mutafakkir o'z o'tmishdoshlari kabi do'stlikka va do'st tanlashga alohida ahamiyat berdi. «Zamonamizda, – degan edi u, – sodiq do'stni topmoq qiyin, shu sababli nomardlardan, nokaslardan vafo istama», «Sodiq kishining iti bo'lishga ham roziman, chunki sadoqatsiz kishidan it yaxshi» deb ta'kidlaydi. U samimiy, sof, beg'araz do'stlikni kuylaydi, biror maqsad bilan do'st tutinganlarni qattiq qoralaydi. O'zaro ahil bo'lib do'stona yashashga, do'stlikning qadriga etishga chaqiradi. Haqiqiy do'st-o'z do'stini eng og'ir damlarda ham tashlab ketmaydi, deb ta'kidlaydi:

Qora tosh sira ham bo'lmas lojuvard,

Toza qalbg'a yuqmas aslo changu gard.

Quloq solgin Puryoyvaliy so'ziga

Qo'rqoqlardan chiqqanmidi biron mard!

Mutafakkir ta'kidlaydiki, «Dono kishilarning davrasida bo'lib suhbatidan bahra olish va ularga izzat-hurmat bilan xizmat qilish nihoyatda sharaflı bo'lsa, ammo nokas va nomardlar bilan do'st bo'lish, ularga xizmat qilish» esa kechirilmas sharmandalikdir.

Pahlavon Mahmudning talqinicha, inson o'z tabiatida mavjud bo'lgan soflikni asrashi kerak, u ayyorlikka, makr-hiyalga berilmasligi lozim. Inson o'ziga tanqidiy ko'z bilan qaray bilishi, eng avvalo o'zidagi kamchiliklarni ko'ra bilishi, so'ngra boshqalardagini sezishi kerak, Mutafakkir boshqalarning arzimagan kamchiligini ko'rib, o'zidagi kamchiliklarni, xatolarni yashirganlarni qattiq tanqid etadi, o'z kamchiligini ko'rib, o'zgalarnikiga muruvvat bilan qaragan kishilarni esa olqishlaydi:

Filday kuching bo'lsa ham mo'r bo'lib ko'rin,

Moling oshib-toshsa, ham ur bo'lib ko'rin.

Hammaning aybini bilganing holda,

Hech narsa bilmaganday, ko'r bo'lib ko'rin.

Yaxshilik, yomonlik hamma davrlar uchun xos, lekin ezgulikning yovuzlik ustidan tantana qilishiga ishonish kerak:

Donish erur otgan o'qim nishoni,

Dadillik manbai – bilim koni.

Ezgulik osmonin mahbusiman men,

Zanjirim – fazo-yu, samo ummoni.

Pahlavon Mahmud rostgo'ylik, to'g'ri so'zlikni ham insonning muhim axloqiy fazilatlaridan hisoblaydi. U rostgo'ylik haqida yaxshi

fikrlarni aytish bilan chegaralanib qolmaydi. Uning fikricha, rostgo'ylik faqat kishilarning o'zaro gap-so'zlarida ifodalanibgina qolmasdan, balki kishilarning xatti-harakatida, yurish-turishida, odamlarga va jamiyatga bo'lgan munosabatida, ilm-ma'rifatga intilishida aks etmog'i lozim. Yuksak insonparvarlik tuyg'ulariga ega bo'lgan Pahlavon Mahmud xalq baxti uchun, haqiqat uchun, ilmu-ma'rifat uchun kurashdi:

Ma'rifatning tili – cholg'u – noyimdir,

Aqlim-qilich, so'zim – o'qu yoyimdir.

Imtiyozlar mulkin shohi bilurkim,

So'z maydoni – ishg'ol qilgan joyimdir.

Pahlavon Mahmud insonning baxt-saodati uning bilim va ma'rifatga erishuvida, deydi. Ilmu ma'rifatning qudratiga ishongan mutafakkir shunday deb ta'kidlaydi:

Necha yil ilm-hunar payida bo'ldiq,

Necha yil zar-zavar payida bo'ldiq,

Olam sirlaridan bo'lganda ogoh –

Bor ishni tashlab qalandar bo'ldiq.

Xullas, Pahlavon Mahmudning ruboiylari yoshlarni vatanparvarlik, do'stlik, xalq ishiga sadoqat ruhida tarbiyalaydi, jamiyat manfaati yo'lida xizmat qilishga undaydi.

Xoja Abduholiq G'ijduvoni (1103–1179) buyuk valiulloh ustoz tarbiyasi, ulug' alloma, xojagon – naqshbandiya tariqati rivojiga muhim hissa qo'shgan piri murshid bo'lib, *Xojai jahon* nomi bilan mashhurdir. U **diniy oilada**, islomiy tasavvur va urf-odatlar qurshovida unib o'sgan. Hizr alayhissalomning savoba farzandi hisoblangan. To'qqiz yoshida Qur'oni Karimni yod olib, o'n yoshdan boshlab esa darveshlarning zikr tushishlarida faol ishtirok etgan.

Ilk ustoz – o'z zamonasining mashhur bilimdoni, tafsir ilmining sultoni Imom Sadridin atalmish ulug' zot bilan Buxoroi sharifda uchrashib, undan tafsir ilmini mukammal o'rganadi.

Xoja Abduholiq G'ijduvoni butun hayotini Alloh yo'liga bag'ishlab, farz va sunnat amallarini bajarish kabi ulug' ibodatda shuhrat topdi. Yigirma ikki yoshida Buxoroi sharifda baland maqom, butun Sharq olamida nomi mashhur shayx Abu Yoqub Yusuf Xamadoniy bilan uchrashadi. Va tez orada mashhur shayxning muridiga aylanadi.

Xoja Abduholiq G'ijduvoni ustoz Yusuf Xamadoniy Xurosonga ketguniga qadar, ul zotning xizmatlarida bo'lib, ko'p ilm o'rganadi. O'zini ibodatu riyozatga mashg'ul tutib, «Odob tariqat», «Risolai

soxibiya», «Maqomati Xoja Yusuf Xamadoniy», «Az guftar Xoja», «Abduxoliq G'ijduvoni» kabi asarlarini bitadi.

Xoja Abduholiq G'ijduvoni tariqat peshvosi darajasiga yetgach, Xojagon, (keyinchalik Naqshbandiya) tariqatining mohiyatini belgilaydigan va aqidalari hisoblangan asosiy talablarni yaratadi. Bu aqidalarning to'rttasiga dastlab Yusuf Xamadoniy tomonidan tartib berilgan bo'lib, ular:

1. Xush dar dam – ichdan chiqayoggan har bir nafas ogohlik va huzur yuzasidan bo'lishi, g'afolat unga hech yo'l topmasligi kerak.

2. Nazar bar qalam — nazar doim oyoqda bo'lishi kerak, toki, soliqning nazari sochilmasin va nolozim joyga tushmasin.

3. Safar dar Vatan – soliq odamiylikning tabiatida safar qiladi, ya'ni odamiylik sifatidan farishta sifatiga o'tadi, yomonlik sifatidan yaxshilik sifati tomon ko'chadi.

4. Xilvat dar anjuman – soliq tashqi tomonidan xalq bilan qalban haq bilan birga degani.

Yuqoridagi to'rt aqidaga Xoja Abduholiq G'ijduvoni yana to'rtta aqidani, ya'ni talabni qo'shadi:

5. Yodkard – bu zikri lisoniy (til zikri) yoki zikri qalbiydir;

6. Bozgasht – shundayki, zikri aytuvchi tili yoki dilida kalimai toyyibani aytganda: «Xudovando, mening maqsudim sensan», deydi. Bu Bozgasht kalima yaxshi yoki yomon fikrlarni oradan haydovchidir. U zikrini xolis qiladi, zikrni o'zga nafaslardan ozod etadi. Zikrni boshlovchi bu Bozgasht so'zlarni aytayotgan paytda, mabodo chin dildan bo'lmayotganini sezsa ham, uni aytishni tark etmasin, bora-bora u chinakamiga aylanib, ta'siri zohir bo'ladi.

7. Nigohdosht – har xil fikrlardan xalos bo'lish, tashqi olamdan ajralish uchun intilish bo'lib, kalimai toyyibani bir nafasda necha marta aytsa, o'sha paytda xayolni boshqa narsalardan xalos qilish lozim.

8. Yoddosht – shundayki, undan maqsad Haq subxonaxu va taoloni doimo zavqu shavq bilan yod tutib, ogoh bo'lishdir. Ba'zilar uni *G'oyib bo'lmaydigan huzur* degan ibora bilan ham ataydilar. Ba'zi haqiqat ahlining nazarida u shunday bir mushohadadurki, Haq subhonahu va taolo muhabbati ko'ngilni tomoman qamrab oladi, bu esa Yoddoshtning hosil bo'lishidan darakdir.

Xoja Abduholiq G'ijduvoniying ideali komil inson martabasi edi: *o'zingni muttasil ruhan tozalab borsang, nuqsonlaringdan xalos bo'lsang, nafsingga qul bo'lmasang, birovga zulm qilmasang, gunoh ishlarga qo'l urmasang, hamisha pokiza yurib, toat-ibodatda bo'lsang,*

savob ishlarga bel bog'lasang bas, bu dunyodan bearmon o'tajaksan, degan g'oyalarni ilgari surgan.

Xoja Abduholiq G'ijduvoniyl aytadiki: «*Odamlarga chiroyli muomila qil. So'zni zarur bo'lgandagina gapir. Xush muomalada bo'lgil. Ota-onangga, katta-kichikka minnatdorchilik nazarila boqqil. Yuraging g'amgin, tanang salqin va quvvatsiz, ko'zing yoshli, ishing riyodin xoli, kiyiming juldur, diling pok, do'stlaring darvesh, xonaqong masjid, asosing ilm, ziynating — dunyo ne'matlaridin tiyilish, hamsuhbating mudom Alloh bo'lmog'i darkor*».

Xoja Abduholiq G'ijduvoniyl inson ehtirosini olti xossaga: *shodlik, sevinch, xotirjamlik, qadruqimmat, izzat, lazzat zavqiga ega ekanligini ko'rsatib bergan.* Uni yengishni esa: «*Xilvat dar Anjuman qoidasiga amal qilib, inson o'z ehtiroslarining xossalari va talablaridan yuqori turishi, hamisha qilgan noto'g'ri, nopok xatti-harakatlarini dildan anglashni ta'kidlab o'tgan.*

Shuningdek, Xoja Abduholiq G'ijduvoniyl inson o'z ehtiroslaridan g'olib chiqishi uchun istig'for bosqichini o'tashini uqtiradi. Buning uchun ul zot har bir inson: 1) *o'zining noto'g'ri harakatlari oqibatida xato, kamchilik, nuqsonlarini qalban anglashi;* 2) *qalban anglagan gunohlarini takrorlamaslik uchun tavba qilib, uning istig'forini Haq taolodan so'rashi;* 3) *qilingan kamchilik, gunohlarini yuksak nazorat ostiga olib, keyingi qadamlarini nopok harakatlardan yiroq tutishi lozim, deb maslahat bergan.*

Shuningdek, Xoja Abduholiq G'ijduvoniyl «*Yoddosht*» amalida qattiq turgan inson, qalbi pokiza, Alloh nuri *uning* fazli karamidan kelib chiqqan talablar, nomaqbul xatti-harakatlarni qilish u yoqda tursin, hatto nomaqbul fikrlarni ham paydo bo'lishiga yo'l bermaydi, deb ta'kidlagan. Shuning uchun ham bunday kishi qayerda, qaysi muhitda, qanday vazifani bajarmasin, o'qituvchi, o'quvchi, talaba, savdogar-tijoratchimi uning barcha xatti-harakatlarida yolg'onga joy bo'lmaydi. Chunki, qalbgga singib ketgan mezon, oliy talablar bunga yo'l qo'ymaydi.

Bir kuni piri komil oldiga bir yigit kelib, ta'zim qilib aytadi: «*Pirim, Hazratim sarvari din, olimi a'zamdirsiz. Kaminani o'zingizning ilm-saboqlaringizdan xabardor qilsangiz. Sizdek zotning ilmini o'rganishni menga Alloh taolo va taborak ko'nglimga soldi, yo'q demang*», deya ta'zim ila ul zotga murojaat qildi.

Bu yigitning odob - ikromi, farosati Shayxga ma'qul tushdi va Xoja Abduholiq G'ijduvoniyl uni uyiga taklif etdi. Shu bo'yi yigit Xoja

Abduholiq G'ijduvoniya savoba farzand tushgan o'gay bo'lib xonadonida qolib ketdi. Valiulloxdan zoxiriy (tashqi) va botiniy (ichki) ilmlarni o'rganib, yigit kamol topdi. Tashqisi shundan iboratki, inson hamisha musulmonlik ahkom va shariat qoidalarini bajarmog'i lozim, ya'ni o'z nafsini tiyishi, poklanishi kerak, ichkisi esa, qalbni tozalash, qabih, yomon jihatlardan qutulishni talab etadi. U Xoja Abdulkholiq G'ijduvoniyaning ikkinchi xalifasi martabasiga erishdi. Piri murshid unga Xoja Avliyoi Kabir deb taxallus berdi.

Xoja Abduholiq G'ijduvoniya ilm, hunar bilan birga odobni ham o'rganmoq kerakligini ta'kidlaydi: «*Ko'p kulma. Qahqaha otib kuluvchi bo'lma. Haddan ziyod kulgi qalbni o'ldiradi. Xalq bilan tortishma. Halol mehnat qil. Doimo odobli bo'l!*» deydi. Zero, odobsiz odam Allohning lufu marhamatidan mahrum. Undan hamma bezor. Xalq bilan nizo qiladigan, u bilan murosqa qilmaydiganlar hammaning nafratiga duch keladi. G'ijduvoniya o'z shogirdlariga odobli bo'lish uchun kishi o'z irodasini toblashi, chiniqtirishi zarur, deb uqtiradi. Dangasa kishilar bunga qodir emaslar. Tabiat insonga buyuk baxt – mehnat qilishni va undan zavq-shavq olishni in'om etgan. Bu xususiyat boshqa biror-bir mavjudotda yo'q. Zero, mehnat mashaqqatini tortgan odam o'z iroda kuchini boshqara oladi.

Hazrat o'z shogirdlariga: «*Yegni-boshingni haddan ziyoda bezamaginki, bu botiniy (ichki olam) xarobalik alomatidir. Kiyiming eski, lekin qalbing pokiza bo'lsin*», deb uqtirgan. Madaniyatlilik tarbiyasi, odobli insonning tashqi qiyofasida ham namoyon bo'ladi. Chunki, kishining tashqi qiyofasi uning hayotida muhim ahamiyatga ega. Ko'cha-kuyda, uchrashuvlarda notanish kishilarni uchratar ekanmiz, avvalo, ularning tashqi qiyofasiga nazar tashlaymiz. Odamlar bir-birlarining qanday kiyinganligi, qanday qadam tashlashi, o'zini qanday tutayotganliklarini doimo kuzatib boradi. **Xoja Abduholiq G'ijduvoniya insondagi tashqi qiyofa ham** ma'lum ma'noda, kishining qanday tarbiya ko'rganligini anglatadi, deb hisoblagan.

Haqiqatan ham, insonning didi, farosati jamoatchilik o'rtasida o'zini tuta bilishida ko'zga tashlanadi. Samimiy, oq ko'ngil, o'ziga talabchan bo'lgan, umuman, tarbiyasi kishi tashqi ko'rinishida sun'iylikka yo'l qo'ymaydigan tarzda kiyinishga, o'zini shunga munosib tutishga harakat qiladi. Tashqi qiyofasiga oqilon e'tibor berish ichki ma'naviy go'zallikning ifodasi hisoblanadi. Xoja Abduholiq G'ijduvoniya didi, farosatli kishilar bu qoidalarga hamma vaqt amal qilishlari lozim, deb uqtiriladi.

Xoja Abduholiq G'ijduvoniy har bir odam pokizalikka, ozodalikka intilmog'i lozim, deb takidlaganlar. Ozoda kiyinish, badanini toza saqlash, kiyim-boshni va uy-joyini orasta qilish kishi rioya etishi kerak bo'lgan eng oddiy hayotiy talablardandir. «*Kimki o'zi yolg'iz qolganda ham o'zini odamlar orasidagidek tuta bilsa, u o'zini odob-axloq madaniyatini tarbiyalash sohasida maqsadga erishgan bo'ladi deb aytganlar piri komil.*¹

Xoja makun samo'u maqbul mador,

Illo zi kase, ki zindadil bashod yor.

Gar nafsi tu murda nest, az shuhratu oz,

Bo savmu salot boshu digar biguzor.²

Mazmuni: *samoni sen na inkor qil, na uni qabul ayla. Agar sen zindadil bo'lsang, ya'ni Alloh yo'lida nafsingni o'ldirgan bo'lsang haqiqiy yo'lni tanla. Agar shuhratu shon talabida ersang, ya'ni nafsing hanuz o'lmagan bo'lsa, faqat namozu ro'za ila mashg'ul bo'l, o'zga ishni qo'y.*

Abduholiq G'ijduvoniyning «Vasiyatnoma» asarida o'g'liga qilgan nasihatlariga o'sha davrda shogirdlari ham e'tiqod qo'yib, qat'iy rioya qilgan bo'lsa, ayni shu kunda ham butun dunyodagi naqshbandiya piru muridlari shunday rioya qilmoqdalar. Jumladan, u shunday yozadi:

«Ey farzandim, senga vasiyat qulurmanki, Parvardigori olamga qattiq shaydo bo'lg'chil, aniq yo'l-yo'riqlariga itoat qilg'il, butun Muhammad Alayhissalom sunnatlariga amal qilg'il, buyurg'on farzlarini ado etg'il, ota-onang va tariqatu shariatning barcha shayxlarga nisbatan o'z burchingni pok bajarg'ilki, Alloh sendan rozi bo'lsin. Allohdan qo'rqil... Qiyomat qoim ro'y beradigan kun faqat anga ayondir va ul sendin hisob so'raydir... Qur'on o'qishni kechayu kunduz kanda qilmag'il. Neki ish qilsang, Qur'onga suyang'il, chunki odamlarni Alloh (yo'l)ga chorlaydi. Ilm o'rganmasdan turib, ishga kirishmag'il. Din yo'l-yo'riqlarini (puxta) bilishing, unga rioya qilishing uchun mudom fikh va hadis o'rgang'il. Sunnat va tariqi jamoaga mulozim bo'lg'il. Seni bu yo'ldin og'diradig'on zog'ga hozir bo'mag'il, hech bir odamga kafil bo'lmag'il, hech kishi vas-vasiga dohil bo'lmag'il, hargiz shuhrat talablik qilmag'il, ul ofat keltirg'usidir. Mansab birla bo'lg'il. Odamlarning maqtoviga uchmag'il va alarning muhokamasidan xafa bo'lmag'il, shunday harakat qilqilg'ilki, ko'z

¹ Usmonov S., Normurodova R. Xoja Abduholiq G'ijduvoni: komil inson martabasi haqida.//Xalq ta'limi, 2006-yil 4-son, 21-bet.

² Sadriddin Sayid Buxoriy. Tabarruk ziyoratgohlar. – T.: «Yozuvchi», 1993, 18-bet.

o'ngingda biron qiymatga ega bo'lsin.... Ulamolarni hurmat qilg'il, shayxlarga joningni jobborga berib xizmat qilg'il, alardan mulkingni almag'il, alarning g'azabini keltirmag'il, doimo ehtiyot bo'lg'il. Tariqat yo'lga kirib, ulamolar izidan borg'il: Quyidagi besh xususiyatga – darveshlikni boyluk deb bilmag'on, oddiy o'rinni faxriya deb bilmag'on, ilmni nodonlik hisoblag'on, o'zining pinhonu oshkor ishlarini sarhisob qila olmaydig'on, oxiratni unutmagan odamlar ila o'rtoq va og'a-ini bilmag'il».

Ko'rinadiki, Xoja Abduholiq G'ijduvoniylar tasavvufiy qarashlarining butun mazmun-mohiyati jamiyatga va xalqqa sidqidildan xizmat etish, Allohga toat-ibodatni haddan tashqari oshirib yubora bermasdan mehnat qilish va halol yashashga da'vat etishdan iboratdir: «Halol egil va shubhadan parhez etgil, ya'ni halolligi shubhali ovqatdan qo'l tortg'il», deydi. Zero, alloma ta'kidlaganidek, bu Allohga yaqinlashish va poklikning asosiy yo'lidir.

Abduholiq G'ijduvoniylar tasavvuf tariqatining quyidagi 4 ta rashaha – qonun-qoidasini ishlab chiqib, amaliyotga joriy etishda o'zining munosib hissasini qo'shgan. **Birinchi rashaha (atra): Xush dardam.** Uning ma'nosi zikr asnosida ichdan chiqayotgan har nafas hushyorlik va ogohlik ila chiqmog'i lozim, deyishdan iborat.

Ikkinchi rashaha: nazar bor qadam. Unda uqtirishicha, (soliq, ya'ni tariqat a'zosi) har joyda yurganda har bir qadamiga diqqat ila razm solib, ogoh bo'lib yurmog'i lozim.

Uchinchi rashaha: safar dar vatan. U shundan iboratki, soliqliq bashariy tabiatda safar qilsin, ya'ni bashariy sifatlardan malakaviy sifatlariga va noma'qul sifatlardan ma'qul sifatlariga o'tsin.

To'rtinchi rashaha: xilvat dar anjuman. Bu qoidaning ma'nosi zohirda xalq bilan, botinda haq bilan bo'lishdir.²

Xulosa qilib aytganda, Xoja Abduholiq G'ijduvoniylar hayotlari ibrat, aytgan pandlari hikmat. Shu bois, Xoja Abduholiq G'ijduvoniylar merosini butun Farbu Sharq o'rganmoqda. Ul zotning axloqiy qarashlarini yanayam kengroq o'rganishimiz, yoshlar tafakkuriga chuqurroq singdirishimiz kerak. Toki, ular ona-Vatanimiz tarixini chuqurroq bilsinlar.

Xoja Abdulholiq G'ijduvoniylarning asarlari har bir kishini vijdonli, imonli, e'tiqodli bo'lishga, beozorlikka, nokibirlikka, sabru qanoatga

¹ Xoja Abduholiq G'ijduvoniylar. Vasiyatnoma. – T., 1993, 14–15-betlar.

² Baratov M; Usmonov O. O'rta Osiyoda tasavvuf oqimlari. O'zbekiston ijtimoiy-falsafiy fikrlar tarixidan. – T.: «O'zbekiston», 1995, 112–113-betlar.

da'vat qilishi bilan ham katta ibratga molikdir. Bu ibratni o'rganish esa bizning muqaddas burchimiz.

Bahouddin Naqshband (1318–1389) tasavvufiy ta'limoti marka-zida komil insonni shakllantirish g'oyasi yotadi. U yaratgan soliqqa, ya'ni tolibi ilmga ta'lim berish qoidasi uch bosqichdan iborat: **muqallid, komil va mukammal**.

Muqallid (taqlidchi) eshitganga amal qiladi.

Komil o'z vujudidan chiqib ketolmaydi. Komil mukammalning tarbiyatisiz mukammal bo'lolmaydi.

Naqshbandiya tasavvufiy tariqatining quyidagi bir qancha o'ziga xos jihatlari mavjud.

Birinchidan, qo'l mehnati bilan ter to'kib, halol hayot kechirishni targ'ib qiladi. Allohga intilish ko'ngil-dil bilan amalga oshirilishi, qo'l esa doimo mehnat bilan band bo'lishi, boshqacha aytganda, botinan haq bilan, zohiran riyozat bilan band bo'lishi kerak, deb ta'lim beradi.

Ikkinchidan, naqshbandiya ta'limoticha, musulmonlikda imondan so'ng halollik birinchi o'rinda turadi. Halollik faqat mehnat orqaligina amalga oshirilishi mumkin. Shuning uchun ham Naqshbandiya tariqatining tub mohiyati «*Dil ba yoru, dast bakor*», ya'ni «*Dilingni Allohga-yu, qo'lingni ishga bag'ishla*» degan g'oyani ilgari surishdir.

Uchinchidan, Naqshband ta'limotida ta'kidlanishicha, jamiyatdan, insonlardan ajralgan holda yashash, u yerlarni maskan qilish musulmon bandasiga yarashmaydi. Xilvatda yashashda ofat bor, insonlarni orasidan o'rin olish, ular bilan birgalikda bo'lishda esa hikmat bor.

To'rtinchidan, Naqshbandiya tariqatida bir yerda, xilvatda o'tirmasdan shaharlarga, mamlakatlarga, joylarga borish, sayyohat qilish, ko'rish, hayotga chuqurroq nazar tashlash, insonlarni, ularni yaratgan boyliklar, mo'jizalarni tomosha qilish, ulardan bahramand bo'lish, bilim va tafakkurni boyitish, dunyoda qanday go'zalliklar borligini chuqur his etish, dunyo, tabiat – g'urbatxona, g'amxona emasligini tushunib yetish zarur, deb ta'lim beradi.

Beshinchidan, naqshbandiya tariqatida inson shu dunyo, tabiatning lazzatlaridan, noz-ne'matlaridan bahramand bo'lish, zero, ularning hammasi odamzod huzur qilishi uchun yaratilganligi ta'kidlangan.

Oltinchidan, naqshbandiya tariqatida ogohlantirilishicha, inson o'zining nafsini keraksiz, ortiqcha narsalardan tiyishi, keragidan ortiqcha mol-dunyo kerak emas. Bu shariatga, musulmonlikka xilofdir.¹

¹ Abul Muhsin Muhammad ibn Muhammad Ali. Bahouddin Balagardon. – T.: «Yozuvchi», 1993, 5–14-betlar.

Islom madaniyati va tasavvuf ilmining murshidi komillardan biri. **Shayx Xovandiy Tourning «Risolai dah shart»** («o'nta shart haqida risola») nomli asarida komil inson tarbiyasi va uning tafakkur rivoji, ustoz va shogird munosabatlari haqida fikr yuritilib, soliq (shogird)larga qo'llanma sifatida quyidagi shartlarni bayon qilgan:

Birinchi shart: «... yaxshilik va yomonlikdan, ne'mat va zahmatdan yetgan har bir narsani Haqdan deb bilish, hech kimdan ranjimaslik, har bir mavjudodni tasarruf qiluvchi Allohdir deb bilish».

Allohning bayon qilishicha, har bir soliq (shogird) o'zida namoyon bo'ladigan yaxshilik va yomonlik, ne'mat va zahmatdan keladigan rahmat va zahmat toshlarini tan ola bilishi, ya'ni uni birovdan emas, balki o'zidan deb bilishi, qadriga yetishi, bo'layotgan ishlar uchun birovdan ranjimasligi lozimdir. Bunda har lahzada har qanday sharoitga tayyor turishlik jihati nazarda tutiladi.

Allomaning mazkur fikrlari naqshbandiya tariqatining «Xush dar dam» – har bir nafasda ogoh bo'lish, g'aflatdan narida bo'lishlik aqidasi (talabi)ga hamohangdir.

Ikkinchi shartda esa, quyidagi fikr keltiriladi: «Alloh do'stlariga muhabbat qo'yish shu darajadaki, ularni o'zidan ham yaxshiroq ko'rish. Bilginki, ularsiz hech kim hech vaqt Xudo taologa yetishmagan».

Bunda ustozlar haqida, ularga munosabat xususida gap yuritiladi. Ya'ni ustozlar – Xudo yuqtirgan insonlar ekanligi, ularga hurmat tuyg'usi bilan qarash, «Ustoz otangdek ulug'!» naqliga amal qilish lozimligi qayd qilinadi.

Uchinchi shart: «Xudo taolo halqiga qo'ldan kelganicha mehribonlik ko'rsatish va ozor yetkazmaslik».

Alloma uqtiradiki, soliq qo'lidan kelganicha xalqqa yaxshilik qilishi, xalqparvar bo'lishi, boshqalarga yordam berishi, hech kimga ozor yetmasligi kerak.

To'rtinchi shart: «Allohdan keladigan har bir narsaga, xoh u lutf bo'lsin, xoh u qahr bo'lsin, rozi bo'lish». Demak, soliq o'z hayotidan rozi bo'lib yashashi, ato etiladigan lutfi-karamni qadriga yetishi, yomon illatlar giriftori qahru-g'azabning oldini olishi lozim.

Beshinchi shart: «O'zini hech bir kishidan yaxshiroq deb bilmaslik». Bunda shogirdning mavjud narsa borki, undan o'zini past tutishi, ya'ni kamtar bo'lishiga ishora etilgan.

Oltinchi shart: «O'zini hech bir narsani egasi deb bilmaslik, qo'lidagi har bir narsa Allohnikidir».

Demak, shogird o'zini hech bir insondan ustun qo'ymasligi va hech bir narsaning egasiman, demasligi, qo'lida nimaiki bo'lsa, uning qadriga yetishi va uni Allohdan deb bilish kerak.

Yettinchi shart: *«Iloji boricha ahli dil (ilm ahli) bilan o'tirish, dunyoning moli va obro'idan hazar qilish, toki, unga aldanib qotmaslik kerakki, dunyo – g'addor sehergardir».*

Bunda qayd etilishicha, iloji va imkoni bo'lsa ahli dil – ilm ahli bilan muloqot qilish, dunyoga o'ch bo'lmaslik, molu davlatga xirs qo'yanlardan uzoq yurish, dunyo – g'addor – aldovchi sehgar ekanligini anglash lozim.

Inson zamondan va vaqtdan ogoh bo'lib, yashashi lozim. Bu naqshbandiya tariqatidagi *«vuqufiy zamoniy»* aqidasi (talabi)ga mosdir.

Sakkizinchi shartda esa, shogirdga hech qachon va har qanday holatda ham yolg'on gapirmaslik talabi qo'yiladi. Bu yerda qalb ogohligi – naqshbandiya tariqatining *«vuqufiy - qalbiy»* talabi bilan hamohangdir.

To'qqizinchi shart: *«Haq taoloni doimo hozir deb bilish kerak, bir nafas ham undan g'oyib va g'ofil bo'lmaslik zarur».* Bunda keltirilishicha, shogird Allohni hamisha hozir deb bilishi, uni yod etishi, g'ofil bo'lmasligi zarur. Bu naqshbandiya tariqatidagi *«yoddiy aqida»* siga to'g'ri keladi.

O'ninchi shart: *«Barcha narsaning asosi bu – piri komildir. U nima desa, darhol aytganini qilishi, uning huzurida boadab bo'lishi lozim. Bilishi lozimki, u (pir) uning holatini ko'rib turuvchi va bilib turuvchidir».*

Mazkur shartda bayon qilinishicha, shogird uchun pir, ustoz ulug'dir. Shogird ustoz o'gitlarini bajarishi, unga amal qilishi, uning huzurida odob saqlashi lozim. Ustoz esa doimo shogirdning ahvolidan xabardor bo'lishi kerak. Shuningdek, ustoz shogirdning kelajagini oldindan ko'ra olsagina, unga ta'lim-tarbiya bera oladi, deyiladi.

Buyuk mutafakkir, tasavvuf ilmining yirik vakili **Xoja Ahror Valiy** (1404–1490) Toshkent viloyatining Bog'iston qishlog'ida ma'rifatli oilada tavallud topgan. Uning otasi Xoja Mahmud va buvalari o'z davrining mashhur shayxlaridan bo'lgan. Ona tarafidan esa u O'rta Osiyoda tanilgan shayxlardan **Shayx Xovandi Tohurga** borib taqaladi. Xoja Ahror boshlang'ich ma'lumotni Toshkent madrasalarida olgan. So'ngra u tog'asi Xoja Ibrohim yordamida Samarqandga kelib, bu yerda allomalarga shogird tushadi, ulardan turli ilmlarni saboq oladi. Ilmga chanqoq yosh yigit 24 yoshida Hirotga kelib, bu yerda o'qishni davom

ettiradi. Taniqli mashoyixlardan Sayid Qosim Anvar, Shayx Bahouddin Umar, Shayx Zayniddin Xavafiylardan islomiy ilmlarni o'rganadi. Shundan so'ng Xoja Ahror Chag'oniyonga kelib Xoja Bahouddin Naqshbandning iste'dodli shogirdi Ya'qub Charxiyga shogird tushadi. Undan Naqshbandiya tariqati asoslarini puxta o'rganib, bu ta'limotga juda ixlos qo'yadi. Tez orada u Naqshbandiya tariqatining buyuk murshidi sifatida taniladi. 1431–1432-yillarda Toshkentga kelib Naqshbandiya tariqatini nazariy va amaliy jihatdan boyitish, uni musulmonlar orasida targ'ib qilish, yoyish bilan shug'ullanadi; masjid va madrasalar qurib, shogirdlar tayyorlaydi. Ayni vaqtda Xoja Ahror Valiy dehqonchilik va tijorat ishlari bilan ham mashg'ul bo'ladi. Uning Toshkent viloyati va Amudaryo oralig'ida keng ekinzorlari, bog'rog'lari bo'lgan. Buxora, Samarqand, Xuroson va Hindiston shaharlarida savdo ishlarini olib borgan. Ekinzorlarining ko'p bo'lishining boisi behisob soliq majburiyatlariga chiday olmagan dehqonlar o'z yer-mulklarini Xoja Ahrorga nazir qilib, o'zlari esa shu yerlarda ishlab tirikchilik qilishga majbur bo'lganlar. Xoja Ahror hazratlariga qarashli yer-mulklar hukumat farmoni bilan turli soliqlardan deyarli ozod etilgan edi.

Xoja Ahror katta mulk va daromad egasi bo'lishiga qaramay, shohona saroylarda emas, balki oddiy kulbasida o'z qo'l mehnati hisobiga kamtarona hayot kechirgan. O'zining behisob yer-mulkidan va tijoratdan tushgan daromadini obodonchilik ishlariga, mehnatkash xalqning og'irini yengil qilishga, ilm-ma'rifatga, olimu ulamolarga g'amxo'rlik qilishga, masjid, madrasa, xonaqohlar qurilishiga, madrasada talabalarning betashvish o'qishlariga, yetim-yesirlarga, beva-bechoralar va nogironlarga yordam ko'rsatishga sarf etgan. Manbalarning guvohlik berishicha, Temuriy shaxzoda Umarshayz Mirzo Toshkent aholisiga 250 ming dinor soliq to'lashni talab qilganida shu mablag'ning hammasini Xoja Ahror o'z hisobidan to'lab yuborgan.

Xoja Ahror hazratlari siyosat maydonida ham muayyan ta'sir kuchiga ega bo'lgan. Xuroson hokimi Abulqosim Bobur 1454-yili Samarqandni qamal qilganida, bu hujum Xoja Ahrorning aralashuvi tufayli sulh bilan hal qilingan ekan. Shuningdek, 1458-yilda Shohruxiyada Sulton Abu Sayid Mirzo o'g'illari o'rtasida yuzaga kelgan jiddiy to'qnashuvlar ham hazratning yordami tufayli bartaraf etilib, mamlakatda osoyishtalik saqlab qolingan. Ana shu beg'araz xizmatini hisobga olgan Abu Sayid Mirzo Xoja Ahrorni o'ziga yaqin tutib, uni Toshkentdan Samarqandga ko'chirib keltirgan edi.

Xoja Ahror hazratlarining yuqoridagi xayrli ishlari oddiy fuqarolar, hukmdorlar, olimu ulamolar, taraqqiyparvar shoiru yozuvchilar orasida uning obro'-e'tiborini yanada oshirib yubordi. Shu boisdan Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy hamda Zahiriddin Muhammad Bobur kabi buyuk zotlar Xoja Ahror hazratlarini o'zlarining ma'naviy piri sifatida hurmat qilganlar.

Shuni ta'kidlash lozimki, buyuk alloma Xoja Ahror Valiy Sharq olamida islomiy ilmlar, xususan tasavvuf tariqati rivojiga ulkan hissa qo'shgan mutafakkirlardandir. Alloma bizlarga boy ilmiy-ma'naviy meros qoldirgan. Uning bizgacha «Faharot ul-orifin» («Oriflar so'zlar»), «Volidiya», «Xavroiya» kabi bir qator asarlari yetib kelganki, alloma ularda tasavvufning Naqshbandiya tariqatini yangi g'oyalar bilan rivojlantirgan. Ushbu asarlar o'zining g'oyaviy yetukligi jihatidan Alisher Navoiy hazratlari tomonidan yuksak baholangan edi. Bulardan tashqari, allomaning o'z zamondoshlariga, Husayn Boyqaro, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy va mahalliy hukmdorlarga yo'llagan bir qancha nomalari, maktublari ham bizgacha yetib kelgan. Alisher Navoiy tomonidan tuzilgan «Majmuai mursalat» yoki «Navoiy to'plami»da allomaning 128 maktubi munosib joy olgan.

Xoja Ahror hazratlari «*xalqning og'irini yengil qilish darkor, ammo bunga halol, fidoiy mehnat, foydali kasbni egallash, ijtimoiy adolatni qaror toptirish orqali erishiladi*» deb ta'lim beradi. U o'zining butun faoliyati davomida «*qo'ling hamisha ish bilan, diling esa Alloh bilan band bo'lmog'i lozim*» qoidasiga qat'iy amal qilib yashagan. Shuningdek, Xoja Ahror Naqshbandiya tariqatining eng asosiy g'oyalari, jumladan «*Xush dar dam*», ya'ni tariqat yo'liga kirgan shaxs hamisha xushfe'l, xushhol va xushchaqchaq bo'lmog'i darkor: «*Safar dar vatan*», ya'ni Vatanni sevish, ardoqlash, ezgulik xislatlarini o'zida aks ettirish. «*Xilvat dar anjuman*», ya'ni hamisha odamlar orasida bo'lish, odamlar orasida bo'lish, odamlar dardiga darmon bo'lish, xalq va xoliq bilan hamdam bo'lish; «*Nazar bar qadam*», ya'ni o'zini yomon odamlar ta'siridan saqlash, hushyor, ogoh bo'lish kabi hayotiy qoidalarni rivojlantirdi, fuqarolarni ana shu ulug'vor g'oyalar ruhida tarbiyalashga ulkan hissa qo'shdi. U insonlarni mehnatsevarlikka, vatanni sevishga adolatparvarlik va haqqo'ylikka da'vat etdi. Ularga mehr-oqibatli, sabr-qanoatli, insof-diyonatli, ilm-ma'rifatli bo'lishdek ezgu yo'llarini ko'rsatib berdi. Ayni vaqtda ayrim odamlarda uchraydigan adolatsizlik, takabburlik, xudbinlik, dilozorlik, hasadgo'ylik, molparastlik, mol-dunyo va mansab yo'lida har qanday

razillikdan qaytmaydigan yaramas illatlarni keskin qoraladi. Insonlar komillik darajasiga erishmoqlari uchun o'zlarini g'ayriinsoniy illatlardan, birinchi galda molparastlik, shaytoniy nafs balosidan parhez qilmog'i, ruhan poklanmog'i, o'zining halol mehnati, qo'l kuchi va ko'z nuri hisobiga kun kechirmog'i lozim. Zero, molparastlik, mol dunyoga ortiqcha xirs qo'yish insondagi jamiki salbiy xislatlarning bosh sababchisidir. Badnafslilik yo'lga kirgan odam o'zining ilohiy aslini, odamiylik qiyofasini unutadi, deb ta'lim beradi Xoja Ahror hazratlari.

Tasavvuf ilmining yetuk vakillaridan bo'lmish **Burhoniddin o'g'li Nosiriddin Rabg'uziy** (XIII asr oxiri XIV asr boshida) «Qissai Rabg'uziy» asarida ham markaziy o'rinda komil insonni tarbiyalash masalasi turadi. Komillikning birinchi belgisi aql va bilimlilik barcha yaxshi ishlar, ezguliklar manbai bo'lsa, aqlsizlik va bilimsizlik esa johil, tuban va yomon ishlarga asos bo'ladi, deyiladi: «*Mas'uliyatidin (shariatga xilof ish tutishdan) yig'iling, kuch qilmang, zino qilmang, qon to'kmang, xiyonat qilmang*».

Rabg'uziyning «Qissai Rabg'uziy» asarida barkamol insonni tarbiyalashning ikkinchi belgisi pokizalik, xushxulqlilik, adolatparvarlik, odob-ikromli bo'lish. Nojo'ya xatti-harakatlardan saqlanish, halol mehnat qilish, havoii nafsoniyatga va ortiqcha ehtirosga berilmaslikdir, deyiladi.

Umuman, Rabg'uziy «Qissai Rabg'uziy» asaridagi hikoyatlarda «*Ey, odam, seni g'amu kulfatdan doimo to'g'rilik, hallollik va sadoqat qutqaradi*»: *dunyodagi barcha ezguliklarning merosxo'ri bo'lgan barkamol insonni tarbiyalash g'oyasini ilgari suradi*.¹

Alisher Navoiy (1441–1501) «Xamsa» («Hayrat ul-abror», «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun», «Sab'ai sayyor», «Saddi Iskandariy») dostonida inson ma'naviy kamoloti darajasini mukammal badiiy tasviri va talqinini yaratdi. Ishqni Alisher Navoiy inson uchun o'zlikni anglash yo'li, «Haqiqat asrori» ganjinasining kaliti deb biladi va «*ishq*» tushunchasiga, birinchi navbatda, ijtimoiy-axloqiy munosabatlar nuqtayi nazaridan qaraydi, shu asosda «*majoziy ishq*»ni voqe' hayotdagi insonlararo muomalada birinchi o'ringa qo'yadi.

Tasavvufiy «*Majoz ishq*» Alisher Navoiy nazdida insonning insonga bo'lgan Haq yo'lidagi («*xolis anilloh*», ya'ni *xolis Alloh yo'lidagi*) har qanday g'arazdan xoli, pok mehridir. Ishqni ijtimoiy-axloqiy munosabatlar asosida orzu qilgan shoir inson kamolotini va odamiylikni o'zgalar g'amini o'zinikidek bilishda deb tushunadi:

¹ S.Hasanov. Xorazm ma'naviyati darg'alari. – T.: «Adolat», 2001, 100-bet.

**Odame ersang demagil odame –
Onikim yo‘q halq g‘amidin g‘ami.¹**

Alisher Navoiyning tasavvufiy fikr-mulohazalari – butun olam, ya‘ni tabiat va jamiyat Allohning zuhurot etilishidir. Tangri o‘z imkoniyatlari ila butun olamni, koinot va mavjudotni yaratgan. Xudo olamdan tashqarida emas, balki shu olamning o‘zida, uning har bir zarrasida mavjuddir. Dunyo go‘yo bir oyna-mir‘otdir, unda ko‘rinuvchi butun borliq Xudodan, Allohning in‘ikosidan iboratdir.²

Alisher Navoiyning bu mulohazalari tasavvuf ta‘limotidagi olamning egasi va yaratuvchisi Allohning o‘zidir, degan qoidalariga to‘la asoslangandir.

Alisher Navoiy tasavvufiy ta‘limoticha, Allohning zuhuroti sifatida vujudga kelgan borliqning ko‘rki, go‘zal va obodligi inson tufaylidir. Inson butun borliqning ko‘rki va sharafidir: «*Butun olamni yaratishdan maqsad, inson bo‘lib, u hamma mavjudot ichi tengi yo‘qdir. Inson ko‘nglini turli bilimlar xazinasi qildi va bu tilsim ichida tangri o‘zini yashirdi. Insonning ajoyib jismi bir maxfiy sir xazinasi o‘laroq, o‘zida ana deb aytadilar. Uchinchidan, tasavvuf xuzu‘, ya‘ni nafsni jilovlash, xokisorlik va kamtarlik namunasi ko‘rsatishdir, deydilar. To‘rtinchidan, tasavvuf da‘voni tark etish va ma‘nolarni xalqdan yashirish, deguvchilar bor. Ya‘ni kishi to da‘vodan voz kechmasa, ma‘noga yetmas va to o‘z ma‘nolarini yashirin tutmasa, tasavvufdan (yana) ibodat husniga ishorat, deb ta‘riflaydilar. Oltinchidan, tasavvuf nafsni xor tutish va amrni aziz tutishdir, deydilar. Yettinchidan, tasavvuf barcha adabdirdir va kimki faqir (darveshlik) odobidan biriga o‘zini vabasta etmasa, tasavvufdan faqat nomigagina biladi, xolos» deydi.³*

Ushbu izohdan ko‘rinib turibdiki, tasavvuf axloqiy qarashlar bilan sug‘orilgan hayotiy ilmdir. Ya‘ni o‘z davrida tasavvuf axloqida inson ideali ifodalangan, ziyoli kishi tasavvuf axloqini o‘zida mujassamlashga harakat qiladi.

Yuqorida aytilgan fikrlarga xulosa qilib aytganda, islom ta‘limotidagi kabi **komil insonni tarbiyalash** tasavvufning negizini tashkil qiladi. Tasavvufning komil inson haqidagi axloqiy qarashlari umuminsoniy axloqiy g‘oyalarga yaqin tutadi. Saxovat, kamtarlik, mardlik, haqiqatgo‘ylik, mag‘rurlik, shirinsuxanlik, boylikka ruju

¹ Alisher Navoiy. Xamsa. – T., 1960, 104-bet.

² V.Zohidov. Ulug‘ shoir ijodining qalbi. – T.: «O‘zbekiston», 1970, 152–153-betlar.

³ M.Inoyatova. Tasavvuf tariqatida barkamol inson tarbiyasi // Uzluksiz ta‘lim, 2007-yil 4-son, 66-bet.

qo'ymaslik, nafsni jilovlash va uning izmiga bo'ysunmaslik, jismoniy lazzatdan, ruhiy osoyishtalik va farog'atni ustun qo'yish, ruhiy osoyishtalikka ilmu ma'rifat orqali erishish kabi ijobiy axloqiy sifatlar ushbu tariqat kishisiga xos xususiyatlarlar hisoblanadi. Tasavvufiy ta'limotidagi eng go'zal axloqiy sifatlardan biri erkinlik, hurfiylikdir. Hur shu ganj tilsimini saqlaydi. Bu tilsim jon bo'lib, u o'sha xazinada turadi va unga posbonlik qiladi... Shu tufayli inson boshqa barcha narsalardan mumtoz qilib yaratildi.... Uning boshiga to'g'ri yo'ldan borish toji qo'yildi, sharof me'rojiga chiqish esa uning qismati bo'lib qoldi».¹

Alisher Navoiy inson Allohning zuhurotidan iboratligini anglamaslik baxtsizlikka, halokatga olib boradigan nodonlik, deydi. Ana shuning o'zi ham mutafakkir tasavvufiy g'oyasi asosini tashkil etadi.

Alisher Navoiy «Mahbub ul-qulub» asarida **tavba, qanoat, sabr, tavoze' va odob, ishq** haqida o'z fikrlarini bayon qilgan bo'lib, bu fikrlar ko'p jihatdan tasavvuf tariqatining axloqiy g'oyalari hamohangdir. Mutafakkirning fikricha, tavba-gunohkor bandaning ko'ngil ko'zgasini gunoh zangidan tozalaydi, avf sayqali bilan ko'zguni yoritadi. Tavba poklikka eltuvchi yo'lning boshlanishidir. U qanoatni «chashma»ga qiyos qiladi. Uning uqtirishicha, bu chashmadan qancha suv «*olgan bilan uning suvi kamaymaydi, u bir xazinadirki, undan boylik sochilgani bilan kamaymaydi. U bir ekinzorki, urug'i izzat va shafqat hosilini beradi; u bir darxtdirki, uni karam va hurmat mevasi bordir*». Shoir sabrni esa inson baxtining boshlanishi deb biladi va kimki biror qiyinchilikda sabr chidam ko'rsatsa, baxt uning zahrini bolu, tikanini gulga aylantiradi, deydi.

Alisher Navoiyning fikricha, odobli odam izzatga eng ko'p loyiq zot, «*u mansabdor kishilardan go'zalroq va badavlat odamlardan xurmatliroqdir*».²

Xullas, tasavvuf tariqatida ifodalangan axloqning qonun-qoidalarini sharhlab, **Husayn Voiz al-Koshifiy** (taxminan 1440/45-1505) quyidagilarni yozadi: «... *tasavvufni taxliya, ya'ni xoli bo'lmoq, qalbni bo'shatmoq va yaxshi, maqtalgan axloqdir, deydilar. Ikkinichdan, tasavvufni tavsiya, ya'ni ruhni ag'yor-begonadan tazolashdir*».

Yuqoridagilarni muxtasar qilib aytganda, tasavvuf mutafakkirlari insonni komillik darajasiga erishmog'i uchun shariat amallaridan

¹ Alisher Navoiy. Lisonut tayr. – T.: G'ulom nomidagi adabiyot va sa'nat nashriyoti, 1991, 269-bet.

² M.Inoyatova. Tasavvuf tariqatida barkamol inson tarbiyasi.// Uzlaksiz ta'lim, 2007-yil 4-son, 66-bet.

tashqari yana axloqiy, ruhan-ma'naviy jihatdan ham poklanmog'i zaruriy shart, deb hisoblaydilar.

Tasavvuf g'oyalari shu kunlarda ham barkamol avlod tarbiyasida o'z ahamiyatni saqlab kelyapti. Bu ilg'or insonparvarlik g'oyasi mamlakatimiz tinchligi va osoyishtaligiga rahna solishga urinayotgan, dini, millati, vatani betayin bo'lgan, din niqobi ostidagi qabih, g'ayriinsoniy jinoyatlarni sodir qilayotgan ekstremist, aqidaparastlarga qarshi kurashda ishonchli g'oyaviy quroldir. Zero, Yurtboshimiz ta'kidlaganlaridek, « *G'oyaga qarshi g'oya, fikrga qarshi fikr, jaholatga qarshi ma'rifat* » bilan kurashmog'imiz kerak.

3.3. XORAZM «MA'MUN AKADEMIYASI» OLIMLARINING ILM-FAN VA PEDAGOGIK FIKRLAR RIVOJIDAGI XIZMATLARI

Xorazm juda qadim zamonlardayoq ilm-fan va madaniyati rivojlangan mamlakat sifatida Misr, Bobil, Iroq, Eron, Hindiston, Xitoy, Yunoniston va Rum mamlakatlari qatorida turgan.¹

Ma'lumki VIII asrning boshlarida arab xalifaligi tarkibiga kirgandan so'ng Xorazm butun musulmon Sharqidagina emas, balki jahondagi iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatdan yuksak darajada taraqqiy topgan mamlakat sifatida nom qozondi.

Ali ibn Ma'mun (997–1010), Abul Abbos al-Ma'mun ibn al-Ma'mun (1010–1017), Abul Horis Muhammad ibn Ali (1017-yil mart-iyun) hukmronlik qilgan davrlarda Gurganchda «Dorul hikma va maorif» («Majlisi ulamo»), ya'ni «Ma'mun Akademiyasi» tashkil etilib, bu akademiyada Abu Sahl Iso ibn Yah'yo al-Masihiy al-Jurjoniy, Abu-l-Xayr al-Hasan ibn Suvor ibn Bobo ibn Bahrom ibn al-Xammor, Abu Mansur ibn Ali Ibn Iroq, al-Ja'diy, Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Xorazmiy al-Beruniy, Abu Ali al-Husayn ibn Abdulloh ibn Sino, Abu Said Ahmad ibn Muhammad ibn Iroq, Ahmad Ma'suriy, Al-Xoroji, Al-Hamdakiy, Abul Hakim Muhammad ibn Abdumalik as-Solih al-Xorazmiy al-Qosiy, Abu Muhammad Hamid ibn al-Xidr al-Xo'jandiy, Abu Mansur Abdumalik ibn as-Saolibiy, Abu Abdulloh al-Biy an-Naysa-Buri; Ahmad ibn Muhammad as-Suxayliy al-Xorazmiy, Ahmad ibn Muhammad as-Sahriy Abu Said Ahmad ibn Muhammad ibn Miskovayx, Umar Isfaxoniy, Abu al-Xayr Hammor,

¹ Rasulov F., Do'stjonov T., Hasanov S. Xorazm Ma'mun akademiyasi olis-yaqin yulduzlari. T.: «Iqtisod-moliya», 2005, 8-bet.

Ishoq ibn Ahmad al-Buxoriy, Abu Abdulloh ibn Ibrohim an-Natiliy, Sharofiddin Abu Abdulloh ibn Yusuf Ayloqiy, Abu Ali al-Hasan ibn Xoris al-Hububiy al-Xorazmiy, Zayniddin Jurjoniy, Abulkarim Zirg'olliy, Abu Abdulloh al-Vazir, Abdulhasan Ma'mun, Abu Muhammad al-Xorazmiy, Abduavval ibn Abdusamadiy, Abu Azoq ibn Bahnom, Abusaid Shabibiy, al-Xarajiy, al-Hamdiki, Ahmad Ma'suriy, Abu Muhammad Rakkoshiy, Abu Abdulloh ibn Hamid al-Xorazmiy, Abu Bakr Muhammad al-Xorazmiy, Qamariy kabi yuzga yaqin olimlar matematika, astronomiya, falsafa, pedagogika, psixologiya, mantiq, tibbiyot, tarix, tilshunoslik, fiqh, geografiya, geodeziya, topografiya, mexanika kabi fanlar bilan shug'ullanib, ularning kelajakda jahon miqyosida rivojlanishiga zamin yaratganlar.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, «Ma'mun Akademiyasi» olimlari hayoti va ijodlari asosiy yo'nalishlari bilan tanishish ularning diniy masalalarda betaraflik mavqesida turganliklarini ko'rsatadi. Masalan, Abu Rayhon Beruniyning ustози Abu Nasr ibn Iroq mutakallimlarning ja'diyya maktabiga mansub bo'lgan. Keyinchalik Xorazm xanafiylari orasida mutakallimlarning asosiy maktabi Mu'taliziya XI-XIV asrlarda keng tarqaldi. Abu Rayhon Beruniy o'zi yozgan asarlarida abumuslumiylar, al-Muqanna tarafdorlari, mubayyidlar, qarmatiylarga ko'p e'tibor bergan. Ibn Sino esa ismoiliylarga xayrixohlik bilan qaraganliklari yaxshi ma'lum. Bu ta'limot va harakatlarda umumiy jihatlar mavjud. **Birinchi**dan ular Abbosiylar xalifaligiga muxolifatda bo'lib, milliy mustaqillik uchun kurashayotgan sulolalarni qo'llar edilar. **Ikkinchi**dan, ular din asoslari, ayniqsa, uning dunyoviy hayot bilan chambarchas bog'liq sohalarini talqin etishda ratsionalistik (aqliy) yondashuvga katta o'rin berardilar. Bu borada ular antik falsafa va mavjud fanlar, mahalliy ilmu fan yutuqlaridan keng foydalanar edilar. Shu jihatdan bu yo'nalish dindagi boshqa oqim-diniylikni dunyoviylikdan ustun qo'yuvchi, o'zlaridan avvalgi diniy jamoa amaliyotiga so'zsiz taqlid qiluvchi («*muqalladu*») an'anachilaridan farq qilardi.

Mutafakkirlarning firqa ichidagi mavqelari ham o'ziga xos edi. Masalan, **Abu Nasr al-Forobiy** Ma'sum imom boshchiligidagi jamiyat qurishda Platonning «*fozil kishilar shahri*» ta'limotini asos qilib oldi va shu nomda asar ham yaratdi. U diniy ilmlar va falsafaning boshqa sohalarini shu ta'limotga bo'ysundirdi. Forobiyning bu tizimini ismoiliy-qarmatiy an'anachilari orasida «*Imomning an'anaviy birinchi ta'lim*»idan farqli «*Ikkinchi ta'lim*» («*at-Ta'lim as-soni*») nomini oldi.

Olimning o'zi esa ta'limoti uchun «**Ikkinchi muallim**» («**al-Mu'allim as-soni**») laqabini oldi. Abu Nasr al-Forobiy o'z ta'limotini amalga oshirish uchun Buvayhiylar, Hamadoniylar, Fyatimiylarning bir saroyidan ikkinchi saroyiga samarasiz ko'chib yurdi. Ibn Sino esa al-Forobiy ta'limotining alohida sohalarini chuqurlashtirish, batafsil bayon etish yo'lini tanladi. U ideal ta'limotni amalga oshirishni «Ma'mun Akademiyasi»da boshladi. Pirovard-natijada, bu ishda ibn Sino al-Forobiydan farqli ravishda ancha yuksak muvaffaqiyatlarga erishdi. U Buvayhiylar saroyida bosh vazir darajasiga erishdi. Shuning uchun ibn Sino firqa a'zolari ichida «*ash-Shayx ar-Ra'is*» («*Olimlar raisi*») laqabiga ega bo'ldi.

Abu Rayhon Beruniy ushbu masalalarda al-Forobiy va ibn Sinoga qaraganda realizmga (haqqoniyatga) yaqinroq edi. U fan bilan bevosita shug'ullangan kishigina fan haqida fikr yuritishi mumkin, deb hisoblagan. Buning uchun u, albatta, faylasuf bo'lishi kerak, ya'ni barcha mavjud fanlarning asosini bilmog'i lozim. Ularning tafsilotlarini bilish uchun inson hayoti yetarli emas. O'zi qiziqqan, o'ziga kerak fanlar bilan bevosita shug'ullanishi mumkin. Bu ilmiy prinsiplar «Ma'mun Akademiyasi» barcha olimlari uchun ustuvor bo'ldi. Chunki bu ilmiy maktab uchun Abu Rayhon Beruniyning roli ulkan edi. 998–1003 yillarda ibn Sinoning ustozlari Abu Sahl al-Masihiy va Abu Nasr ibn Iroq o'zlarining 12 tadan risolalarini shaxsan Abu Rayhon Beruniyga bag'ishladilar. Ibn al-Ma'mun davrida Beruniyning siyosiy mavqei ham ancha yuqori bo'lgan. U tashqi siyosat sohasida haqqoniyat pozitsiyasida turgan. Jumladan, **Mahmud G'aznaviy** (998–1030) tomonidan Xorazmshohlar davlatiga tahdid kuchayganda, Abu Rayhon Beruniy Qoraxoniylar (840–1212) bilan ittifoqchilikni kuchaytirishni taklif etgan edi.

«Ma'mun Akademiyasi» olimlari dunyoqarashlarining shakllanishiga Qadimgi Yunon, Rim, Xitoy, Yaqin va O'rta Sharq, Hindiston ilmi fan yutuqlari asos bo'lganligini so'zsiz e'tirof etish darkor. Bunga shu davrda Gurganchdagi Ibn al-Xammorning yunon va suryoniy tillardan tarjimonlik faoliyati yorqin misol bo'la oladi. Lekin Akademiya olimlarining aksariyati olim sifatida Markaziy Osiyoda shakllandilar. Ularning ilmiy faoliyati, asarlari tufayli Qadimgi Xorazm badiiy san'ati, adabiyoti, astronomiyasi (falakiyot ilmi), matematikasi, irrigatsiyasi yutuqlari jahon sivilizatsiyasi xazinasiga kirdi va butun insoniyat manfaatlariga xizmat qila boshladi.

«Ma'mun Akademiyasi» olimlari mahalliy ilmiy muhit vakillarining yutuqlaridan keng foydalanganlar. Ular o'z asarlarida X asr olimlari matematik Abu-l-Hasan Ozarxur ibn Jashnas, astronom Ahmad al-Farg'oniy, geograf al-Jayhoni, astronom, «Faxr sekstanti» asbobi kashfiyotchisi Abu Mahmud al-Xo'jandiy, tabiiyotchilar Abu-l-Hasan as-Samarqandiy, Sulaymon ibn Isma as-Samarqandiy, Sa'id ibn Xafif as-Samarqandiy, Ahmad as-Sohoni, qomusiy olim Abu Abdulloh al-Xorazmiy, «Ixivon as-Safo»ning samarqandlik olimlari chiqargan ilmiy xulosalarga suyandilar. «Ma'mun Akademiyasi» an'analari keyinchalik ham ularning Markaziy osiyolik izdoshlari tomonidan davom ettirildi. Markaziy Osiyoda ilm-fan rivojidadagi uzilishlar haqida ba'zi tadqiqotchilarning noto'g'ri fikrlari yagona bo'lgan o'rta asr fanini tabiiy-falsafiy va sof diniy fanlar guruhlariga sun'iy bo'lishdan kelib chiqsa kerak va bu tadqiqotchilar birinchi guruh fanlari Markaziy Osiyoda nazariy ahamiyatga ega bo'lib, amaliyot bilan bog'lanmagan, degan fikrni asos qilib oladilar. Bu xulosani «Ma'mun Akademiyasi» olimlari erishgan mislsiz yutuqlar rad etadi. Ular «Ilmu fan foydaliligi bular yordamida kishilar uchun zarur hojatlarga erishmakdir» asoslariga suyanganlar. Bu olimlar Xorazm tabiatini, uning iqlimini, sug'orish tizimini, mineralogiyasini, yer osti suvlarini, Amudaryo deltasining tarixini, korizlar qurish orqali tuproq tozalash yo'llarini tadqiq etganlar.

Ular ilm-fanning boshqa sohalari bilan ham shug'ullandilar. Akademiya a'zolaridan olim Abu Bakr al-Xorazmiy, tabib Abu-l-Faraj ibn Hindu she'riyatda yuksak mahoratga erishganlar. Xorazm tarixi, dinlari, taqvimi, bayramlari, urf-odatlarini, yozuvi, milliy qadriyatlarini haqidai ma'lumotlar ularning faoliyati tufayli bizga yetib keldi.

Umuman, Xorazm «Ma'mun Akademiyasi» olimlariga ilmda qat'iylik xos edi. Masalan, Aristotel yo'l qo'ygan ko'p xatolar tekshirishlar davomida tuzatildi, islom diniy qonunida o'z aksini topmagan qutubdagi davomiy tun va kunlar masalasi osonlik bilan falakiyot fani nuqtayi nazaridan tushuntirilib, yechildi. Al-Beruniy qayd etishicha, qadimda Xorazm astronomlari yulduzlar joylashish tartibini arablardan ko'ra yaxshiroq bilishgan.

Xorazmdagi «Ma'mun Akademiyasi» yetakchi olimi **Abu Nasr Mansur ibn Ali ibn Iroq** (taxminan 1035-yilda vafot etgan) matematika, handasa, trigonometriya va falakiyot (astronomiya) sohasidagi kashfiyotlari bilan umumjahon sivilizatsiyasiga katta hissa qo'shgan buyuk allomalardan biridir.

Ibn Iroqning tarjimai holiga oid ma'lumotlar juda kam. «*Sfera sirtida sodir bo'ladigan narsalar haqida astronomiya ilmi kalitlari kitobi*» («*Kitob maqalid ilm al-hay'a may-axdisu fi basit al-qura*») nomli asarida ustozini ta'riflab, unga yuksak baho beradi, uning fikri teran, zehni o'tkir, dono va sofdil, ilmiy munozaralarda odil ekanligini ko'rsatadi.

Shuningdek, Beruniy esdaliklarida ustozini chuqur hurmat bilan xotirlab, uning o'zini olimlarning ishlariga baho berishda haqqoniy hakam bo'lganligini, shuningdek, nihoyatda kamtarligini alohida ta'kidlab o'tadi. Bu esa bizga olimning ma'naviy va ilmiy qiyofasini tiklashimizga imkon beradi, albatta. Saqlanib qolgan ma'lumotlarga va olimning shogirdi Beruniy xotiralariga qaraganda ibn Iroq 995-yilga qadar Xorazmshohlar poytaxti bo'lmish Kot shahrida yashadi va o'ziga katta shuhrat keltirgan ilmiy asarlarini yaratdi.

Beruniy Gurgonda bo'lgan davrda (998–1004) ibn Iroq u bilan xat yozishib, unga yo'l-yo'riqlar ko'rsatib turgan. Beruniyshunos olim P.G.Bulgakov: «Musofirlikda yashayotgan, u yerda keng mustaqil ijodiy ish boshlagan o'z shogirdini foydalanishi mumkin bo'lgan astronomik adabiyot (zij)lardagi xatolardan ehtiyotlik bilan ogohlantirar va qator ko'rsatmalar berar, o'z shogirdining ayrim savollariga javob berar edi», deb yozadi. Ba'zi manbalarning xabar berishicha, 1017-yili Mahmud G'aznaviy Xorazmni ham bosib olib, G'aznaga Xorazm va boshqa mamlakatlarning mashhur shoiru olimlarini olib ketadi. Ular orasida ibn Iroq bilan Beruniy ham bor edi.

Ibn Iroq yigirmadan ziyod ilmiy asar qoldirgan. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, shundan 12 tasini olim o'z shogirdi Beruniy-ga bag'ishlagan. Olim riyoziyot, falakiyot va trigonometriyaga doir ilmiy asarlari va kashfiyotlari bilan Xorazmdagina emas, balki ko'pgina xorijiy mamlakatlarda ham mashhur bo'lgan. Shuni aytish kifoyaki, faqat tekis uchburchaklargina emas, balki shu bilan birga sferik uchburchaklar uchun ham sinuslar teoremasining dastlabki isbotlaridan biri shu olim qalamiga mansubdir. Abu Nasr ibn Iroqning bu ilmiy ishlari va kashfiyotlari o'rta asrlarda keng tarqalganligi Beruniy va Nasriddin Tusiyularning asarlarida ham eslatiladi va yuksak baholanadi.

Olimning eng muhim asarlaridan biri «*Podsho al-magesti*» (*Al-majlisti ash-shahiy*) nomli kitobi bo'lib (afsuski, u bizgacha yetib kelmagan), uning mazmuni haqida Beruniy va Nasriddin Tusiyular keltirgan parchalar orqaligina muayyan ma'lumotga egamiz, xolos.

Shuni alohida eslatib o'tish kerakki, ibn Iroq jahonga mashhur matematiklarning mumtoz asarlarini arab tiliga tarjima qilish va sharhlar yozish bilan O'rta asr Sharq riyoziyotining shakllanishiga hamda uning rivojlanish yo'nalishlarini belgilab berishga katta hissa qo'shdi. Chunonchi, ibn Iroq ellinizm davri yunon matematik olimi Meneley (I-II asrda o'tgan) ning «Sferika» nomli asarini o'zidan oldin Sharqda bajarilgan tajribalarda yo'l qo'yilgan kamchilik va xatolarini tuzatib qayta tarjima qiladi va bu asarga ilmiy sharh yozadi.

Ibn Iroq mashhur Meneley teoremasini sharhlash jarayonida o'zining tekislikdagi va sferadagi sinuslar teoremasini kashf etadi. Ibn Iroqning bu kashfiyoti, aniqrog'i «Islah kitob Manalus» asari keyinchalik Nasriddin Tusiy va Muhiddin Mag'ribiyning (XIII asr) asarlari orqali Yevropada trigonometriyaning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etdi.

Ibn Iroq asosan sferik trigonometriya va sferik astronomiya masalalari bilan shug'ullangan bo'lsa-da, riyoziyot, falakiyotning boshqa masalalari ham uning diqqat-e'tiborida turgan. Xususan, «Sindh mualliflarida tenglama ikkilanishining sabablari haqida kitob», «Abu Ali ibn Sinoning yuqori planetalar tengsizligini tushuntirish kitobini tuzatish haqida kitob», «Habashning efemeridalar, jadvallar yordamida amallarini isbotlash haqida risola», «Abu Ja'far al-Xozin o'zining «Assafoih ziji»da yo'l qo'ygan xatolikni tuzatish haqida risola», «Sun'iy yo'l bilan asturlab yasash haqida risola», «Qanotli saratoniy asturlab haqida risola», «Negizlar» o'n uchinchi kitobidagi shubhali yerni tushuntirish haqida risola», «Geometriyadan savollarga javob risolasi» va boshqa qator asarlari planetalar harakati, o'zidan oldin yozilgan astronomik asarlardagi yangilishishlarni tuzatish, ularni izohlash, astronomik asboblarni yasash kabi masalalarga bag'ishlangan.

Galina Pavlovna Matvievskayaning ta'rificha, ibn Iroq «**Matematiklar matematigi**», **ya'ni matematiklarning tarbiyachisi va muallimidir**. Ibn Iroqni atoqli matematik, astronom va shoir Umar Hayyom «*Matematika bilan shug'ullanganlar ichida eng ulug'i*», degan edi. Allomaning asosiy xizmati u Beruniydek mashhur shogirdini tarbiyaladi. Ibn Iroq matematikaning ahamiyati to'g'risida gapirib, u: «... *matematika aqlni charxlashi va tasavvurni mustahkamlashini ta'kidlaydi. Shuningdek, bu fan tugallanmagan fikrni tushunib olishga o'rgatadi, chunki uning boshlang'ich qoidalari ma'lum, isbotlari esa oson. Unda ziddiyat kam bo'lib, aqlga ko'maklashadi, yagona g'oyani*

*ilgari suradi*¹, deydi. Ibn Iroq tekis va sferik uchburchaklar uchun sinuslar teoremasining isbotini matematika tarixida birinchi marta kashf etdi. Shuningdek, algebra bilan handasa o'rtasidagi ibn Iroq ta'kidlagan aloqa riyoziyotni o'zgaruvchan kattaliklarga hamda harakat haqidagi g'oyalarga juda yaqin olib keladi.

Xorazm «Ma'mun Akademiyasi» a'zolaridan mashhur olim, ma'rifatparvar shoir **Abu Bakr Muhammad ibn al-Xorazmiyning** (935–993) hayoti va ijodi hanuzgacha jamoatchilikka ma'lum emas. Vaholanki, mutafakkir haqida ma'lumot beruvchi arab tilida yozilgan al-Utbiyning «Tarix al-Yamini», Ibn al-Asirning «Komil fi-tarix», Ibn Xallikaning «Vafayat al-a yan», al-Xanbalining «Shazarat az-Zaxob» kabi tarixiy manbalari saqlanib qolgan. Hozirgi zamon arab olimlaridan Kaxxaliyning «Mudjam al-muallifin», Kurd Ali Muhammadning «Kunuz al-ajdad», Xanna al-Faxuriyning «Arab adabiyoti tarixi», Muhammad Mahdi al-Basiriyning «Fi-l-adab al-abbasi» degan asarlarida, taniqli sharqshunos I.Yu.Krachkovskiy, I.Abdullayev va G'arbiy Yevropa olimlaridan V.Alvardit, K.Brokalman, X.Gibbning ilmiy tadqiqotlarida ham Abu Bakr al-Xorazmiyning hayoti hamda ijodiga oid qimmatli dalil va mulohazalar mavjuddir.

Mashhur olim, shoir va adib **Abu Mansur Abdumalik ibn Muhammad ibn Ismoil as-Saolibiy** (961–1038) «Yatimat ad-dahr fi mahosin ahl al-asr» («Asr ahli fozillari haqida zamonasining durdonasi») nomli asarining to'rtinchi qismida – Xorazm «Ma'mun akademiyasi» a'zolaridan biri Abu Bakr al-Xorazmiy hayoti va ijodi haqida shunday deb, yozadi. *«U zamonasining eng donosi, adab dengizi, nasr va nazmning tug'i, fazl va idrok olimidir. U ajoyib fasohat va ibratli balog'atni (o'zida) mujassamlashtirgandi. Arablar tarixi, janglari va devonlari bilan (chuqur) tanishadi, lug'at, she'riyatga oid kitoblarni o'rganadi va har qanday nodir (narsalar) haqida so'z yuritadi, (ilmning) har qanday bobidan va durlaridan keltira olardi, adab go'zalliklarida eng oliy darajaga erishgandi. Mushohadasining yoqimlilik, iborasining malihligi, saxovatining yuksakligi, jiddiyligining mohironaligi va hazillarining halovatlilik bilan har qanday yig'ilishda g'olib chiqardi».*

Abu Bakr al-Xorazmiyning asarlarida insonni ulug'lash, adolat, vatanparvarlik, mehnatsevarlik, xalqparvarlik, mardlik, saxiylik, kamtarlik, rostgo'ylik, do'stlik, oliyjanoblik, karamlilik, muruvvatlilik, odob va axloq, ilmu ma'rifat to'g'risida ilgari surilgan g'oyalar faqat

¹ Hasanov S. Xorazm ma'naviyati darg'alari. –T.: «Adolat», 2001, 78-bet.

o'sha davr uchun ahamiyatli bo'libgina qolmasdan, balki hozirgi kunda ham o'zining ma'rifiy-tarbiyaviy qimmatini yo'qotmagan.

Mutafakkir o'zining ma'rifiy-tarbiyaviy qarashlarida ta'lim-tarbiyaning mavrudi, maromi va o'qituvchining o'rni haqida gapirib: *«Itoatsiz bola tufayli (chekkan) musibat (katta) dahshatdir, uning (o'limi tufayli odamlar) ta'ziyasi esa tabriklashdir. Aqlli kishi ikki yomon ishdan yaxshisini tanlab oladi va ikkita ishonchli kishining eng adolatisiga yon bosadi. Ilm ahli bo'lmaganing ilmga bahilligi asliga qaraganda hukmdir, fazli bilan esa ma'rifatdir. O'talar ikki (xil) otadir: tug'ilish otasi va ta'lim berish otasi; birinchisi jismoniy hayot sababi, ikkinchisi ruhiy hayot sababidir»* degan qimmatli fikrlarni bayon etadi.

O'z navbatida, Abu Bakr al-Xorazmiy bola dunyoqarashining shakllanishida va kamolotida uch asosiy omil: *ijtimoiy muhit, uzluksiz ta'lim-tarbiya va nasliy xususiyatlarning ahamiyatini alohida ajratib ko'rsatadi. «Nafs o'z tuzilishiga moyildir, qush o'z zotiga tortadi. Insonning kelib chiqishi taqozo qilgan narsaga qanday qilib u qarshilik qila oladi, tuprog'i yomon bo'lgandan keyin (qanday qilib) hosil yaxshi bo'la oladi? Kitobga rashk (qilish) karamli ishlardan, balki u oilaga rashk qilishning hamshirasi. Yaxshi ko'rgan kitobni o'qish qayg'u zahariga qarshi doridir. Agar masofani muhabbat qulochi bilan o'lchansa va esga olish qo'li bilan chamalansa, u yaqin joy va kichik maydonday (bo'ladi), agar uni unutish qulochi bilan o'lchansa va unga g'ofillik hamda yoddan chiqarib yuborish nazari bilan qaralsa, u uzoqroqdir. Shuhratli kishilar orasidagi shon-sharaf – nasab, qarindoshchilik – burch va hurmatdir, karamli karamlikning birodari, ulug' ulug'likning birodari, hatto ularning shaharlari boshqa-boshqa va yoshlari turlicha bo'lsa ham. Zamondan yaxshiroq ta'lim (beruvchi) muallimni, insondan yaxshiroq ta'lim oladigan o'quvchini ko'rmadim. Eng toza o'simlikdan ham karamliroq uni ekan kishilar, karamlidan ham karamliroq uni tarbiyalagan kishilar».*

Mutafakkir ilmu ma'rifat yordamida xalqni jaholat va nodonlikdan qutqarish, jamiyatdagi adolatsizliklarni yo'q qilish mumkin deb o'ylaydi. Shuning uchun ham mamlakatni obod, xalqni baxtiyor qilishning asosiy sharti adolat ekanini ta'kidlab mamlakat hukmdorini odil va insonparvar bo'lishga chaqiradi: *«Agar hokimiyat atrofida adolat hukm surmasa, u inqirozga yuz tutadi. G'azab hurmatni unutadi, yaxshiliklarni ko'mib yuboradi va begunohlar uchun jinoyatlarni vujudga keltiradi.*

Rahbarlik (qilish tobelarning ko'pligiga bog'liq, tobelarning ko'p (bo'lishi) xayru saxovatning ko'p bo'lishiga bog'liq.

Odamlardan shundayi (borki), hokimiyatni boshqarganda, nafsi uni amaldan tushiradi, odamlardan shundayi (borki), lavozimdan bo'shaganda, fazilati uni yana o'ringa o'tqazadi».

Olim kishilar o'rtasida og'a-inilik, inoqlik, birodarlik va hamdamlik munosabatlari el-yurt uchun g'oyat zarur omillardan biri ekanligini ta'kidlaydi: «Do'stlashish murojaat emas, xushmuomalalikdir, xushmuomalalik esa chuqur tekshirish va o'rganishni uzoqqa cho'zmaydi ham, hisob va sarfni ko'tarmaydi ham. Do'stlik munosabatlari eskirsa, yaqin qarindoshlikka aylanib ketadi va ikkinchi marta onani emishganday bo'lib qoladi. Kimki odamlar qalbini ovlayman desa, unga ehson va muruvvat donlarini sepishi, fazl va olijanoblik tuzoqlarini qo'yishi kerak. Kimki o'z birodarini faqat ko'rgandagina eslasa, uni topishi go'yo uni yo'qotishdir, u bilan uchrashishi esa, undan judo bo'lishidir. Kimki nahs (ishlarni) takomillashtirsa, nafsi unga nasihat qilmay qo'yadi, kimki do'stidan o'zini yuqori tutsa, uni o'zini sevishga majbur etgan bo'ladi, kimki dardini davolamasa, dard unga hamroh bo'lib qoladi».

Mutafakkir ota-onalarga o'z farzandlarini mard, matonatli, jasoratli, shijoatli, saxovatli, karamli, olijanob, kamtarin, xushmuomala va go'zal insoniy fazilatlar ruhida tarbiyalashga pandu nasihatlar qiladi: «Dushmanlarga matonatni hech zohir etmagin, (u vaqtda) sen tahqirlanib qolasan».

Rayhonni ko'rganmisan? Ko'karib turganda uni hidlashadi, qachon tusi o'zgarsa, tahoratxonaga tashlab yuborishadi.

Er kishining fazilati uning kiyimidir, agar u kalta bo'lib qolsa, kishi yalang'ochday bo'lib qoladi, agar uzun bo'lsa, uning ichida qoqilib ketadi. Asirdan kattaroq (shunday) kishiki uni asir oladi. Sherdan shijoatli (shunday) kishiki, uni bog'lab oladi, keyin qo'yib yuboradi.

Hurmat ehson bilan barobardir, sotiladigan mol narxining qarama-qarshisidir. Hayot hodisotlari yerlar ko'zgidir, xulq-atvor esa ulardag'i nuqson va kamolot me'yoridir. Karamli kishi tahqirlansa ham azizdir. Karamli kishi (agar) yomonlik qilsa, o'ylab va niyat bilan (qilingan bo'ladi), agar yaxshilik qilsa, o'ylab va niyat (qilingan bo'ladi). Olijanob (kishi) zafarining karomati shundaki, agar qo'lga kiritrsa, yana (ko'proq) kiritishni istaydi. Saxovatli (kishi) bug'doy sotib olmaydi, yaxshilikni xarid qiladi. Olijanob (odam)ning himmati uni kambag'allikdan himoya qiluvchisi va qismatiga qarshi quroldir.

Sahovatli kishining oti o'z asliga (qarab) chopadi, daraxt shoxi esa ildiziga (borib) taqaladi. Shijoat, hatto unga qarshi kishi uchun ham sevimlidir, qo'rqoqlikning u bilan munosabatda bo'lgan kishiga jirkanchli (bo'lishi) ham xuddi shunday saxiylikning hatto o'z dushmani qalbiga yoqimli (bo'lishi) baxillikning esa hatto unga merosxo'r va unga do'st kishi uchun og'ir (bo'lishi) ham xuddi shunday. Saxovatni ko'p taqdirlagan kishi karamlidir, dinorni kam yiqqan kishi buyukdir. Tagi bo'lmagan fazilatni da'vo qilish kamchilikdir, go'yo kamchilikka uzr so'rab iqror bo'lish fazilat bo'lganiday.

Ehson eshigi unga kirishni xohlaganlar uchun ochiqdir, muruvvat qilishni xohlagan kishi uchun uning ixota qilingan joyi bemaloldir. Karamli (kishi) uchun to'siq yo'qdir, uning oldida eshik berkitilmaydi. Saxovat qilgan kishi charchamaydi, baxillik qilgan esa hech rohatlanmaydi».

Abu Bakr al-Xorazmiy merosida yuqoridagi kabi kishilarning oila va jamiyatdagi burchlarini, bola tarbiyasidagi mas'uliyatini to'g'ri talqin qilishga undovchi g'oyalar anchagina. Mutafakkir jamiyat va oila manfaatlarini ko'zlab yosh bolaning erkin intilishlarini bo'g'masdan, aksincha ilmga rag'batlantirish kerak, degan xulosaga keladi: «*Adabning mevasi katta aqldir, ilmning mevasi yaxshi amaldir. Kichikka muruvvat eng latif va eng yoqimli bo'ladi, xuddi ozgina suv eng shirin va mazali bo'lganiday. Agar er kishini xavotirlik ipi kishanlab qo'ygan bo'lsa, orzu-umid ulovi tomon qo'zg'almaydi. Qayerda rag'batlantirish bo'lsa umid shu tomonga yo'l oladi, qayerga don sepilsa, shu yerga qush qo'nadi».*

Mutafakkir har bir kishining qadr-qimmatini jamiyatga va o'z xalqiga yetkazadigan foydasiga qarab belgilanishini ta'kidlab, kishilarni rostgo'ylikka, sofdillikka, muruvvatli, sabr-toqatli va chidamli bo'lishga chaqiradi: «*Sababsiz uzr gunohdir, ishonch yo'qolishi bilan (qilingan) takalluf haqoratdir. Tashakkur aytganning shukurini qabul qilish uning (yanada) ko'payishi uchun qarzdur, maddoh so'zini tinglash uning hojatini (chiqarish) garovidir. Ko'rganning tili aytib berganning tilidan notiqroqdir, voqeaning guvohi bo'lish (birov) so'zining guvohi bo'lishdan adolatliroqdir. Kishilarga ma'lum bo'lmasa ham haqiqat haqiqatdir, ko'r ko'rmasa ham kunduzi kunduzidir. Davr xoinlikdan keyin vafu qiladi, sindirgandan keyin tuzatadi, gunohdan keyin tavba qiladi, haqorat qilgandan keyin taqdirlaydi. So'zning eng yaxshisi ziddiga qarshi chiqilishidan rohatlanish, hazil va jiddiyligidan xursand bo'lishdir. Oy nur sochganiga, mushk esa hid berganiga shukur qiladi.*

Yashirin dardga davvo bo'lmaydi, davvo bo'lmagach shifo bo'lmaydi. Chopqir ot urilsa qoqiladi, keskir shamshir zo'r zo'rakay (urilsa) kesmaydi, rostgo'y til yolg'on so'zlasa tutilib qoladi».

Olim yoshlarni navqironlik davrining har daqiqasini qadriga yetishga, halol mehnat qilib farovonlikka, baxt-saodatga erishishga chaqiradi: *«Zamon o'tishi so'z (eshitishga) kar, malomat o'qlarining otilishiga sabrli: daraxtlarni qirqib tashlaydi, shoxlarni sindiradi, yoshlikni o'g'iraydi, orzu-umidlarni va badanni balolarga giriftor qiladi, borlarni bo'lib o'tganlarga qo'shadi.*

Muvaffaqiyat keltirgan mehnat qanday yaxshi, mevasi yig'ib olingan shavkat (qanday yaxshi). Mehnat bu bir sel, agar sel to'xtab qolsa, singib ketadi.

Kishining taqdir o'qidan saqlanishi, o'z qadr-qimmati uchun kurashishi qanday yaxshi va rizq uchun narvon (bo'lishi), haqiqiy xizmat yo'li bilan uni qo'lga kiritishi qanday yaxshi. Uzoq xizmat hurmatni mustahkamlaydi. Hurmatning mustahkam bo'lishi esa, yaqinlik va qarindoshlikni qattiq bog'laydi».

Abu Bakr al-Xorazmiy johillik, yalqovlik, tekinxo'rlik, xushomadgo'ylik kabi axloqqa zid bo'lgan odatlarni keskin qoralaydi: *«Dangasaning hojatida unga hamroh bo'lma, qancha solih kishilar boshqaning fasodi bilan buzilib ketadilar. Bo'htonchidan ko'ra unga quloq solgan kishi yomonroqdir, yomon matodan uni qabul qilgan kishi yomonroqdir. Muddat qanday yaxshi quroldir, salomatlik qanday yaxshi himoyadir, taqdir qanday yomon dushman, mahrum bo'lish qanday yomon shafe, kimsasiz qolish qanday yomon rafiq. Birodarlarga shavq qilib musiqiy asboblari bilan zavqlanadi, qo'y go'shtiga hirs qo'yib ho'kiz go'shti yeyiladi, uzumning nomi bilan mayizni joiz deyiladi va turkning yo'qligida slavyanning xizmatini qiladi. Qalbaki maqtash haqoratlashdir, poydevorsiz qurilgan bino qulaydi».*

Mutafakkir yosh avlodning kelajagi va jismonan baquvvat, ya'ni sog'lom bo'lishi haqida qayg'urib shunday deydi: *«Ehtiyotsiz (qilingan dori-darmon kasallikdir, unga hojat tushgandagina, u shifo bo'ladi».* Uning fikricha, ichkilik kishi hayoti va sog'ligi uchun nihoyatda zararli bo'lish bilan birga, cho'ntakning ham zavolidir: *«Kosa va cho'ntakning ikkalasini (barobar) to'ldirishga hukm qilinmagan: kosani to'ldirish uchun cho'ntakni bo'shatish kerak».*

Mutafakkirni insonning insonga bo'lgan samimiy muhabbatini ta'riflagan fikrlari ham diqqatga sazovordir: *«Muhabbat har qanday qimmat narsaning bahosidir va har qanday yuqori narsaning shotisidir.*

*Muhabbat (suvidagi) xor-xashaklarga bardosh berilmasa va uning loyqa suvlarini ichilmasa, unda yaxshilik bo'lmaydi. Muhabbat qanday yaxshi shafedir va uning egasiga qalb qanday yaxshi yordamchidir».*¹

Sharqda ilk Uyg'onish davrining qomusiy olimlaridan biri **Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad Al-Beruniy** (973–1048) umumjahon tabiiy-ilmiy va ijtimoiy fanlar rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan buyuk aql-zakovat sohibidir. Uning dunyoqarashi X asrning ikkinchi yarmi va XI asrning boshida Markaziy Osiyoda rivojlangan feodalizm qaror topayotgan g'oyat murakkab, jo'shqin voqealarga boy tarixiy vaziyatda shakllandi. Birinchi ustozlari bo'lmish Abu Nasr Mansur ibn Ali ibn Iroq uni Evklid geometriyasi va Ptolemey asarlari bilan tanishtiradi. Ibn Iroq unga Xorazmning turli shaharlaridagi madrasalarda va mashhur ustozlaridan ta'lim olishga yaqindan yordam bergan. Bu haqda Abu Rayhon Beruniy quyidagicha eslaydi:

*Ma'munlarning avlodidan ul Ali,
Bo'ldi tabib, dard ko'rmadi hech jonim.
So'nggi Ma'mun nazar soldi holimga,
Boshim ko'kka yetkazdi ul sultonim,
Minbarlarga chiqib, oshib martabam,
O'tdi ne'mat soyasida ko'p onim.
Boqdi Iroq oilasi sut bilan,
Nihol edim Mansur bo'ldi darmonim.*

Shuningdek, Abu Rayhon Beruniyning tabiiy-ilmiy va ma'rifiy-pedagogik hamda psixologik qarashlarining shakllanishida qomusiy olimlardan Muhammad al-Xorazmiy (780–850), Abu Abbos Ahmad Farg'oniy (IX asr), Marvoziy (IX asr), Javhariy (IX asr), Abu Nasr Forobiy (870–950), Abul Vafo Buzxoniy (840–938), Abu Said as-Sijiy (951–1024) hamda yunon olimlaridan Fales, Pifagor, Arximed, Galen, Gippokrat, Evklid, Ptolemey, Platon, Aristotel, hind olimi Bramagupta va boshqalarning asarlari ta'lim va tarbiya maktabi vazifasini o'tadi. Beruniy bu olimlarning asarlarini o'qib bilish uchun yoshligidanoq arab, fors, yunon, sanskrit, yahudiy tillarini puxta o'rgandi.

Tarixiy manbalarda ko'rsatilishicha, X asrning birinchi yarmida Xorazmda ro'y bergan siyosiy voqealar sababli ilmu ma'rifat bilan jiddiy shug'ullanayotgan yosh olim Abu Rayhon Beruniy ma'lum muddat vatanini tark etib, dastlab Eronning Jurjon, so'ngra Rey shaharlariga ketishga majbur bo'ladi. Jurjon (Gurgon) hokimi Qobus ibn Vashmigr (928–1012) Abu Rayhon Beruniyga ilmiy ijodi uchun qulay

¹ O'sha joyda, 113–115-betlar.

sharoit yaratib beradi. 1000-yilda esa Beruniy «*Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar*» asarini yozib tugatadi. Bu asar yosh olimning nomini butun Sharqqa tanitdi. Taxminan 1005-yilda Abu Rayhon Beruniy Xorazmshoh Abu-l Abbos Ma'mun ibn Ma'mun (937–1017) tomonidan Xorazmga chaqirib olinadi va saroyda olim hamda davlat arbobi sifatida mulozamatda bo'ladi.

Beruniy Abul Abbos Ma'mun ibn to'g'risida mana shunday bir hodisani quyidagicha eslaydi. Bir kuni shoh otda bir qancha yo'l yurganidan keyin Beruniyning uyi yaqinida to'xtab, uni chaqirishga buyuribdi. Beruniy uyidan sal kechikib chiqibdi. Ma'mun uni ko'risi bilan oldiga ot choptirib kelibdi va otdan tushmoqchi bo'lganida Beruniy egilib, uning otdan tushmasligini o'tinib iltimos qilibdi. Shoh bir bayt o'qibdi, uning mazmuni bunday: «*Ilm har narsadan ulug'dir. Hamma ilmga intiladi, ammo ilm (hech kimga) o'zi kelmaydi*».

Ilm ahlining qadriga yetuvchi Abu-l Abbos Ma'mun ibn Ma'mun Gurganchda «Ma'mun akademiyasi»ni tashkil etganligini yuqorida ta'kidlab o'tgandik. Beruniy ana shu «Ma'mun akademiyasi»ning rahbari sifatida 8 yil (1009–1017) faoliyat ko'rsatgan. Mashhur olimlarni yig'ib, madrasa talabalariga dunyoviy ilmlardan saboq berganlar va yosh olimlarning ilmiy tadqiqotlariga rahbarlik qilish bilan birga ularga fan asoslaridan ma'ruza o'qiganlar.

«Ma'mun akademiyasi»dagi tinimsiz mehnat Beruniyning shoh oldidagi hurmat-e'tiborini oshirdi, xalqiga ilm-ma'rifat tarqatishdek buyuk maqsadni amalga oshirishga yaqindan yordam berdi.

Mahmud G'aznaviy 1017-yili Xorazmni istilo qilgach, mahalliy olimlarni mamlakat manfaatlarini ko'zlab ish yuritishga majbur etgan. Ammo olimlar unga bo'ysunishni istamaganlar; buyuk alloma ibn Sino shu vajdan Markaziy Osiyoni butunlay tark etgan, Abu Sahl esa sahroda halok bo'lgan. Abu Rayhon Beruniyning ustozlaridan biri Abdusamad karmatlar (*feodallarga qarshi tenglik va adolat talab qiluvchilar*) harakatiga qo'shilganlikda, shakkoklik qilishda ayblanib, qatl etilgan. Abu Rayhon Beruniyga ham shunday ayb qo'yishmoqchi bo'lishgan. Lekin kimdir sultonga Abu Rayhon Beruniy munajjimlik ilmida o'z zamonasining peshvosi, podshohlarning undaylarga ehtiyoji zo'r bo'ladi, deb qutqarib qoladi. Mahmud G'aznaviy Abu Rayhon Beruniyning saroyidagi bir necha olimlar bilan birga G'aznaga jo'natishni talab qilgan. Mahmud G'aznaviy Beruniyning o'tkir zehniligini bilib, har doim u bilan ilm sohasida maslahatlashibgina qolmasdan, hatto harbiy yurishlarda ham uni o'zi bilan birga olib yuradi. Shunday yurishlardan

birida Beruniy Hindistonga boradi va u yerdan hind (sanskrit) tilini o'rganib qaytgach, bir qancha asarlarni hindchadan arabchaga, arabchadan hindchaga tarjima qiladi va o'zining «*Tahqiqi molil hind*» va mashhur «*Tarihul hind*» («*Hindiston*») asarlarini yozadi.

Mahmud G'aznaviyning o'g'li Mas'ud davrida Beruniy o'zining falakiyot va fizikaga oid mashhur «*Qonuni Mas'ud*» asarini yozib, uni Mas'ud nomiga bag'ishlaydi. Shuningdek, olim ana shu davrda yaratilgan «*Joylar chegaralarini aniqlash uchun turar joylarning masofalarini belgilash*» («*Geodeziya*») asarida Quyosh va O'ying tutilish sabablarini, joylarning jo'g'rofik kengliklarini aniqlash yo'llarini tushuntirib beradi. «*Javohirlarni bilish va umumiy kitob*» («*Mineralogiya*») asarida qimmatbaho tosh va minerallarni, ularning xossa va xususiyatlarini, solishtirma og'irligi, qattqlik darajasi, rangi, tiniqligi va boshqa fizik xossalarni bayon qilgan. «*Saydana*» («*Kitob-as-saydana fi-t-tibb*») asarida Beruniy qadimgi yunon va o'rta asr Sharqi, Markaziy Osiyo, Eron, Hindiston va arab mamlakatlarining madaniyat tarixini tadqiq qilish ishiga ham ulkan hissa qo'shdi. U 150 dan ziyod bebaho asarlar yozib qoldirdi. Ulardan bizgacha 30 dan ortiq asar yetib kelgan, xolos.

Ko'rinib turibdiki, Beruniy o'z davrining ajoyib faol tadqiqotchi va kuzatuvchi olimi edi. O'rta asr tabiiy-ilmiy fanlari haqida fikr yuritir ekanmiz, Beruniyning jo'g'rofiya, geologiya, geodeziya, mineralogiya, matematika, fizika, xususan, falakiyot sohasidagi ilmiy ishlari tabiat sirlarini ochish, insonni o'rab olgan hodisa va voqealar to'g'risidagi tabiiy-ilmiy bilimlarning rivojlanishida katta rol o'ynadi. Beruniyning tabiiy-ilmiy yutuqlaridan biri shundaki, u Yerning markaz emasligi, uning Quyosh atrofida harakat qilishi haqidagi geliosentrik g'oyani ilgari surdi. Beruniyning bu ilmiy xulosasi o'sha davrdan 500 yil o'tgandan keyin ulug' astronom Kopernik tomonidan ilmiy asosda tasdiqlandi. Beruniy Abu Ali ibn Sino bilan qilgan munozarasida koinotdagi sayyoralar, shu jumladan, Yer ham o'zaro tortishish kuchiga ega degan xulosaga keldi. Beruniyning bu nazariy xulosalari XVIII asr boshida ingliz olimi I.Nyuton kashf etgan butun dunyo tortishish qonuni bilan ilmiy jihatdan asoslandi. Uning tabiiy-ilmiy qarashlariga ko'ra, Yer sharsimon bo'lib, bu kun bilan tunning, yoz bilan qishning almashishiga sabab bo'ladi. Beruniy tomonidan matematika asosida Yerning diametri va aylanasini, shuningdek, joylar kengligini hamda Yerdan yoritgichlariga bo'lgan masofani aniqlash bo'yicha konstanta (doimiy son)ning chiqarilishi o'rta asrlardagi, shubhasiz, eng katta yutuq

edi. Demak, Beruniyning o'z davridagi va keyingi olimlarga ilmiy ta'siri juda kuchli edi. Shuning uchun ham Beruniyni zamondoshlari va keyingi asrlarda yashab, ijod qilgan Sharq mutafakkirlari va Ovrupo olimlari ham o'zlarining ustози deb tan olganlar.

Beruniy ilm-fan tarixida birinchi bo'lib ilmiy haqiqatni, fanni xurofotlar va bid'atlar ta'siridan qutqarish haqidagi ta'limotini yaratdi. Uning bu ilmiy ta'limoti tajriba usuli bilan aniq tekshirishga asoslangan edi.

Beruniy yoshlarni ilmga o'rgatish jarayonida aqlga va tajribadan o'tgan bilimga tayanish lozimligi to'g'risidagi g'oyani ilgari surgan holda, bolalar bilishi va o'rganishi lozim bo'lgan fanlarni haqiqiy fanlar (til, adabiyot, falsafa, tarix, etnografiya, she'riyat, psixologiya, matematika, fizika, jug'rofiya, geodeziya, falakiyot, kimyo, mineralogiya, tibbiyot) ga bo'ladi. Bu fanlarning har biriga o'z davrigacha bo'lgan bilimlarni umumlashtirib, o'zining yangi xulosalari bilan katta hissa qo'shadi. Jumladan, Beruniy umuman, til ilmi haqida gapirib, til kishilar o'rtasidagi aloqa va fikr almashinuvi vositasigina emas, balki til ilmi barcha fanlarning asosini o'rganish kaliti deydi. Shunisi xarakterliki, Beruniy tilning paydo bo'lishi, ular o'rtasida tafovut hamda so'zlar etimologiyasi, atamalarning imlosi, atama va iboralarda sinonim va omonimika hodisalari, turli til atamalarida semantik ma'no va shunga o'xshash bir qator muammolar ustida to'xtalib, o'z davri uchun ilg'or fikrlar bildirgan.

Olim ana shu fikr-mulohazalariga tayangan holda o'zining «Hindiston» asarida til va tafakkur masalalariga doir o'z qarashlarini bayon etadi. Ayniqsa, u «Mineralogiya» asarining kirish qismida tilda yangi so'z atamalarining hosil bo'lishi masalasini qanday tushunganligini yoritib beradi. Shuningdek, olimning «Geodeziya» asarida ham til va tafakkur masalalariga oid ajoyib ma'lumotlar bor. Ayniqsa, mutafakkirning «Hindiston», «Saydana» asarlarida til na tafakkur masalalari yuzasidan aytgan fikrlari hamon o'z qiymatini yo'qotmagan. Beruniy tillar o'rtasidagi farq turli xalqlarning u yoki bu urf-odati, udumidagi tafovutlar va jug'rofiy shart-sharoitlar bilan bog'liq, deb tushuntiradi.

«Tillar o'rtasidagi tafovut, - deb yozadi mutafakkir – kishilarning xalqlarga bo'linishi hamda ularning bir-biridan uzoqda yashaganligi bilan bog'liqdir».

Shu narsa xarakterliki, Beruniyning qarashicha, jamiyatda yashovchi kishi ehtiyoji til paydo bo'lishinng asosiy sababchisidir. Bu

borada Beruniy yozadi: «Har bir xalqqa umum tomonidan qabul etilgan nutq (til) kerak, toki kishilar ana shu til yordamida o‘zlarining turli-tuman maqsadlari (fikri)ni ifodalay olishlari mumkin bo‘lsin». O‘rta asr shart-sharoitida tilning paydo bo‘lishi haqida bunday ilg‘or fikrni aytish fanda o‘ziga xos jasorat edi. Yana shu narsani alohida ta’kidlab o‘tish lozimki, Beruniy tilning paydo bo‘lishini jarayon sifatida olib qaraydi va bu bilan til yaratilgan degan g‘ayri ilmiy qarashlarni inkor etadi. Uning ta’kidlashicha, «vaqt-soat o‘tishi bilan mazkur umum tomonidan qabul etilgan nutq (til) ko‘payib boradi hamda eslanib, xotirada saqlanib qoladi va takrorlay berish oqibatida ular shakllanib, muayyan bir tartibga tushadi». Beruniy fikricha, kishi ehtiyoji tufayli paydo bo‘lgan til uning hayotiy zaruriyatiga aylanib, doimo rivojlanib hamda takomillashib boradi. Bunda mehnat qilish jarayonida til kishilar fikr almashuvi, muomala qilishi va tajriba almashinishida asosiy vosita sifatida muhim rol o‘ynaydi. Tilning bunday vazifasini va ijtimoiy hayotda tutgan o‘rnini yaxshi payqagan Beruniy «So‘z, til yordamida hamma narsaga erishsa bo‘ladi»,– deydi. Mana shuning uchun ham mutafakkir muomala vositasi – til kishilarning o‘zaro fikr almashish ehtiyoji tufayli paydo bo‘lgan, degan qat‘iy ilmiy xulosaga keladi.

Beruniy til kishi tafakkuri, ongining ajralmas qismi bo‘lib, u tarixan rivojlanib, takomil topib boradi, deb qaraydi. Mutafakkirning qarashicha, til tufayli kishi yorqin fikrlaydi, yorqin fikr esa kishini aniq va jozibador so‘zlarni qidirishga majbur etadi. Bu jihatdan Beruniyning til boyligi, leksikologik va etimologik tahlilga oid ajoyib fikrlari diqqatga sazovordir. Masalan, olim o‘zining «Hindiston» asarida hind tilining g‘oyat boy til ekanligini qayd etib, mazkur tilda ayni bir narsaning o‘zini tub va yasama so‘zlarda bir necha nom bilan atash, yoxud ayni bir so‘zning o‘zi bilan turli-tuman buyum-narsalarni ifodalash mumkin deydi:

Moudakom dehi (*Menga suv sepma*),

Modakom dehi (*Menga holva olib kel*).

Ko‘rinib turibdiki, har ikkala gap faqat «u» tovushi bilan farqlanadi, xolos, ammo bu so‘zlarning ma’nosi bir-biridan tubdan farq qiladi.

Mutafakkirning lingvistik, ya’ni tilshunoslik fani haqidagi qarashlari «Mineralogiya» asarida ko‘proq aks etgan. Masalan, «**maxa**» so‘zi, Beruniy talqinicha, qo‘shma so‘z bo‘lib, «**ma**» – «**suv**» hamda «**havo**» so‘zlaridan yasalgandir. Beruniyning tushuntirishicha, olmos hindcha «**xirak**», yunoncha «**azamas**», shuningdek, «**adamantun**» deb ataladi yoki bo‘lmasa oltin rimcha «**xarusun**», hindcha «**suvarn**»,

turkcha «**oltin**», forscha «**zar**», arabcha «**nidor**» deb ataladi va hokazo. Beruniy xuddi shu tarzda «Saydana» asarida ham dorilarning nomlarini arabcha, forscha, yunoncha va boshqa tillarda qiyosiy izohlaydi. Shuni aytish kerakki, olimning bu lingvistik qarashlari ilmiy qimmatga egadir. Vaholanki, tadqiqotchilarimiz bunga hozirga qadar yetarli e'tibor berganlaricha yo'q.

Beruniy zabardast tarixchi sifatida «Xorazmning mashhur kishilari», «Hindiston», «Tarixni o'rinsiz so'zlardan tozalash», «Yillarni chiqarishdagi farqlar haqida», «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» kabi asarlarida insoniyat va uni jamiyatdagi o'rni, buyuk burilishlari haqida to'xtalib, tarix faniga birinchi bor keng ta'rif beradi.

Eng muhimi shundaki, Beruniy o'z davrida dunyoviy ilmlarning ravnaqi uchun qayg'urib shunday deydi: «Zamondoshlarimga nazar solganimda shuni ko'rdimki, ular hamma joylarda jaholat libosini yopinganlar va shu bilan bir-birlari qarshisida faxr qiladilar. Ular fazilat egalariga qarshi dushmanlik o'lovi bilan lovullab yonadilar va (peshonasiga) ilm muhri bosilgan har bir kishini ta'qib qilib, unga turli-tuman ozor va yomonlik yetkazadilar». Shunday jaholat va yovuzlik shart - sharoitiga o'ralgani holda olim tinmay ijod qildi, ilmu ma'rifatga rivoj berdi. Chunki ilmu ma'rifat uning uchun hayotiy zaruriyat edi.

Ammo Beruniy atrofidagi bir guruh johillar molu davlatiga kerilib ilmu ma'rifatni mensimasdan, ilm ahliga haqoratomuz muomalada bo'lar edilar. Shunday kimsalarga javoban Beruniy ilmning qadr-qimmatini baland qo'yish kerakligini, insonning chin fazilati ilmda ekanini ishonch bilan uqtiradi:

«Ilmu ma'rifatdan nima foyda, deguvchi qo'pol va badmuomala johillar to'g'risida Beruniy deydi, ular insonning boshqa hayvonotdan ustunligi ilm tufayli ekanini bilmaydigan va ilmsiz inson o'z mazmunidan mahrum bo'lajagini ular fahmlamaydilar...»

Ilmni uning mohiyati uchun o'rganadilar. Ilm o'zi lazzat bag'ishlaydi. Odamlar ilm tufayli ezgulikka erishadilar. Ular ilm tufayli yovuzlikdan xalos topadilar. Shuning o'zi eng aniq foyda, eng katta davlat emas-mi, axir».

Buyuk olim Beruniyning ilm ta'rifida aytgan bu so'zlari ilm-fan qimmatini ko'klarga ko'tarish, yana ayni haqiqatni lo'nda va ishonarli bayon qilishning aniq namunasidir. Beruniy ilm dushmani bo'lgan, undan nima foyda bor deguvchi johillarni tanqid qilish bilan cheklanmaydi. Balki, shunday kimsalar foyda deb hisoblagan tushunchalarning tubanlik ekanini ochib tashlaydi. Olim ilmning

turmushni har bir sohasida chin foyda yetkazajagini qat'iy nisbatlar orqali isbotlab ko'rsatadi.

Shuning uchun ham Beruniy jamiyat hukmdorlarini ilm ahllarini har tomonlama qo'llab-quvvatlashga, hurmat qilishga chaqiradi. Qomusiy olim «Hindiston» asarida: «Ular zamonning iqboli bo'lib, turli fikr va xotiralar ularga qo'shilib borsa ko'payadi. Odamlarning ilmga rag'bat qilishi, ilm va ilm ahllarini hurmat qilishi o'sha iqbolning belgilaridir. Ayniqsa, hukmron kishilarning ilm ahliga ko'maklashuvi turli ilm olamining boyishiga sabab bo'ladi» – deb yozadi. Beruniyning uqtirishicha, olimlar yaratgan ilmiy asarlar faqat nazariy-amaliy ahamiyatga ega emas, balki ma'naviy ahamiyatga ham egadir. U fanga beg'araz xizmat qilish olimning burchi, yoshlarning ilmga nisbatan ehtiyoj va talablarini qondirish esa fanning vazifasi ekanligini ta'kidlab, olim va ustozlarni g'ayirlik va g'arazgo'ylikka yo'l qo'ymaslikka da'vat etadi.

Beruniyning fikricha, yoshlarning ijtimoiy kamoloti ilm-fan yordami bilan tarbiyalanadigan yuksak intellektual va axloqiy qoidalarni hamma joyda joriy qilish jarayonida amalga oshiriladi. U insonning axloq-odobli bo'lishi, yurish-turish va hayot kechirishning barcha qoidalariga rioya qilishi lozimligini ta'kidlaydi. Shunday bo'lish avvalo uning o'ziga bog'liq, chunki «inson o'z ehtiroslariga hukmron, ularni o'zgartirishga qodir, o'z jon va tanini tarbiyalar ekan, salbiy jihatlarni maqtagulik narsalarga aylantirishga uni ma'naviy shifokorlik bilan davolashga hamda asta-sekin axloq haqidagi kitoblarda ko'rsatilgan usullar bilan illatlarni bartaraf etishga qodirdir».

Beruniy insonning tabiati va insonning jamiyatdagi o'rni masalalariga baho berishda ham o'z davrining yirik tarbiyashunos olimi edi. Olim o'z asarlarida inson o'z mohiyatiga ko'ra ijtimoiy mavjudot ekanligini, u faqat boshqa kishilar bilan birgalikda yashay olishini ta'kidlaydi. Uning yozishicha, odamlar o'z ehtiyojlarining ko'pligi, dushmandan saqlanish zarurligi sababli, bir-birlarini qo'llab-quvvatlash, bajargan ishlari orqali o'zlarini ham, boshqalarni ham ta'minlash maqsadida urug'-aymoqlari bilan jamoalarga birlashgan. Mutafakkir insonning olijanobligi haqida mulohaza yuritib, insonning qiyofasi uning hayot tarzi, ta'lim-tarbiyasi bilan aniqlanadi, degan xulosaga keladi. Mana shu fikrlarining o'ziyoq Beruniy kishilik jamiyati vujudga kelishi va insonning ta'lim-tarbiyasi muammosiga aql-idrok bilan yondoshganini ko'rsatadi. Alloma Beruniy ayni chog'da iste'dodli tarbiyashunos bo'lgan. Olimning «Kitob al-javohir fi-ma'rifat al-

javohir» («Mineralogiya»), «Al asorul boqiya anil-qurun il-xoliya» («Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar»), «Attafhim-li avoidi sinoatit tanjim» («Munajjimlik san'atidan boshlang'ich tushunchalar»), «Tarixul hind», («Hindiston») va boshqa asarlarida pedagogika va psixologiya masalalariga oid g'oyat qimmatli fikr-mulohazalari mavjuddir. Olim ilmiy-pedagogik faoliyatida o'z davrida ma'lum bo'lgan deyarli barcha fan yutuqlariga tayangan, tarbiyashunoslik va ruhshunoslik ilmi bo'yicha dadil fikrlarni ilgari surgan. «Hind munajjimlari yoniga borganimda»,—deb yozadi u «Hindiston» asarida, dastlab o'zimni muallim huzuridagi shogird kabi tutdim, chunki men ular orasida muhojir va ularning yutuqlari, usullaridan bexabar edim. Shu borada bir oz bilim orttirgach, men ularga riyoziyot fanining haqiqiy usullarini tushuntira boshladim. Ular huzurimga to'p-to'p bo'lib kelar, hayron qolar, shuningdek, mendan foydali bilim olishga intilishardi».

Bilim tarqatish ishtiyoqi bilan to'lib-toshgan Beruniy Evklidning riyoziyot ibtidosi haqidagi kitobi va Ptolemeyning «Almagest» asarini hindlarning sanskrit tiliga tarjima qilgan. Bundan tashqari, hindlarga o'zining usturlab haqidagi asarini aytib turib yozdirdi. Talabalar tushunishi oson bo'lishi hamda ular turli kitoblarni qidirib yurmasligi uchun u o'z asarini iloji boricha sodda yo'sinda yozar edi.

Beruniy «Tafxim» («Munajjimlik fanining ma'lumotlarini tanishtirish kitobi») nomli asarida didaktika muammolariga, ayniqsa, riyoziyot fanlarini o'qitish va uni keng yoyishga jiddiy e'tibor bergan. Olimning mazkur asari o'ziga xos qomusdir, unda arifmetika, algebra, handasa va falakiyotga oid turli masalalar bo'yicha talay ma'lumotlar to'plangan. Shu boisdan «Tafxim»ni faqat muhim ilmiy asar debgina emas, balki g'oyat ko'p qirrali tarbiyaviy hikmatlarga boy o'quv qo'llanmasi desa bo'ladi.

Beruniyning avvalgi salafalaridan, jumladan, Evkliddan farqi shundaki, u bu o'quv qo'llanmasida shaklga ta'rif berar ekan, eng avvalo shaklning ta'rifini aytadi, so'ng uning nuqtalari, chiziqlari va yuzasi haqida so'z yuritadi. Bundan juda katta pedagogik va didaktik maqsad ko'zlangan (shogird avvalo ko'zi ko'rib turgan narsani— shaklning yoki jismning o'zini idrok etadi, uni his etadi, so'ng uning mavhum xislatlari— nuqtalari, chiziqlari va hokazolari haqida mulohaza yuritadi Evklidda esa aksincha). Xuddi shu jihati bilan Beruniy o'rta asr Sharqida Forobiyning «o'rganishni his etayotgan narsadan — shaklning yoki jismning o'zidan boshlash, so'ng uning yuzasi yoki hajmi,

chiziqlari va nuqtasiga o'tish lozim» degan didaktik g'oyasini targ'ib etadi.

Olim o'z asarlarida olg'a surilayotgan fikrlarni o'quvchi-talabaga tez yetkazish maqsadida ularning nomlarini ham tushunarli qilib ataydi. Masalan, «Dono fikrlar majmuasi», «Tafakkur hamda shuur mashqi» va boshqa asarlarida bayon etilayotgan fikrlarni hayotda, turmush amaliyotida ishlatilishiga qarab birinchi darajali vazifa deb qaraydi va shuning uchun u o'zidan oldingi tadqiqotchilarning aksari mulohazalarini o'z zamondoshlariga moslab, tahrir etib, xatolardan xoli tarzda taqdim qiladi.

Beruniy o'zining ma'rifiy-pedagogik qarashlarida ta'lim-tarbiya birligi va axloq masalalariga ham faqat o'z davrining yetuk mutafakkiri sifatida emas, balki yetuk tarbiyashunos olim sifatida yondoshadi. Iste'dodli mutafakkirning ma'rifiy-didaktik qarashlarida, o'quvchi-talabalarni o'qitish va tarbiyalash jarayonida, birinchidan, turli mavzular yuzasidan mulohazalar yuritishni, shuningdek, o'quvchi-talabani zeriktirmaslikni, xotirasiga malol keltirmaslikni ta'kidlab: «*Bizning maqsadimiz o'quvchi (talaba)ni toliqtirib qo'ymaslikdir, hadeb bir narsani o'qiy berish zerikarli bo'ladi va toqatni toq qiladi. Agar o'quvchi (talaba) bir masaladan boshqa bir masalaga o'tib tursa, u xuddi turli-tuman bog'-rog'larda sayr qilgandek bo'ladi, bir bog'dan o'tar-o'tmas, boshqa bog' boshlanadi. Kishi ularning hammasini ko'rgisi va tomosha qilgisi keladi. Har bir yangi narsa kishiga rohat bag'ishlaydi, deb behuda aytilmagan*», - deydi.

Beruniy mamlakatning obodonligi ilm-fanning ravnaqiga bog'liq bo'lsa, yoshlarning baxt-saodati va kamolotini uning bilimi va ma'rifatiga bog'liq deb biladi va yoshlarni ilm-ma'rifatga chorlaydi: «*Ilm dargohiga kirar ekansan, qalbing kishini ozdiruvchi illatlardan, odamni ko'r qilib qo'yadigan holatlardan, chunonchi, qotib qolgan urf-odatlardan, hirsdan, raqobatdan, ochko'zlikni quli bo'lishdan ozod bo'lmog'i darkor*».

Beruniyning fikricha, yoshlar kasb-hunar va ish-tajribaning ibtidosiga ega bo'lganlaridan keyin, ularni asta-sekin egallashda yuqorilay boradilar va nazariy bilimlarini mantiqiy fikrlash yo'lida ishlatishga odatlanadilar. Shu tartibda bolalarga ilmlarni o'rgatish yo'li bilan ular to kamolga yetguncha ta'lim-tarbiya qilinadi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad savodsizlikka barham berishdir. Olim yoshlarga bilim berish, ularni xat-savodli qilish haqida gapirarkan, bu o'rinda o'zining «Hindiston» asarida qog'ozning paydo bo'lishi,

yozuvning vujudga kelishi, yozuvning o'ziga xos xususiyati va belgilari, o'quv qurollari, har bir xalqda ta'lim berish va o'qitishning o'z tizimi haqida ham batafsil ma'lumot beradi.

Beruniy ma'rifiy-didaktik qarashlarida **ilm egalashda yodlatish emas, balki puxta tushunib olishni asos** deb bildi. Olimning fikricha, kim nimaga kuchliroq intilsa, ana shu narsaga ko'proq erishadi va bu chinakam qoniqishdir. Ilgari bilmagan narsani bilib olganda ham kishining qalbida shunday holat vujudga keladi.

Beruniy yoshlarga bilim berish bilan ularni nodonlikdan xoli etish uchun kurashar ekan: «...*bilimlilik orqali nodonlik ko'tariladi, azob-uqubat bo'lgan shak-shubha o'rniga ilm natijasida aniqlik kiradi*», – deb yozadi.

Beruniyning ma'rifiy-pedagogik qarashlarida ta'lim bilan tarbiya birligi masalalari muhim o'rin tutadi. Olim ilmi bo'lish, yaxshi inson bo'lish oson emasligi va bu esa faqat chidam bilan qilingan mehnat mahsuli ekanligini ta'kidlab: «Daryolarning doimo dengizga quyilishi uning suviga ta'sir ko'rsatmaganidek, amal va lazzat – haqiqiy ilm oluvchiga ta'sir ko'rsata olmasligi kerak,» – deydi.

Bu yerda Beruniy ilm oluvchida ilmga nisbatan intilish va qiziqish, sharoit va vaqt masalalarini ham ta'kidlaydi, inson ilm olish uchun o'z ko'nglini barcha illatlardan tozalashi, pok bo'lishi lozim, degan ma'rifiy-pedagogik qarashlarini ilgari suradi. Bu bilan ta'lim va tarbiya birligi tufayligina barkamol shaxsni tarbiyalab yetishtirish g'oyasi ustunligini amalda isbotlaydi.

– «*Inson eng olijanob fazilatlar sohibidir, – deb yozadi Beruniy «Mineralogiya» nomli asarida – yaqin do'sti bor kishi chinakam baxtiyor kishidir. U do'st munosib hayot tarziga ega, yoqimli xususiyatlar sohibi bo'lishi lozim. Ana shunday chin do'st har bir kishida bitta bo'ladi. Bundan ortiq bo'lmaydi.*

Odam hamisha boshqalarga yaxshilik ko'rsatishi kerak. Agar yaxshilik qilish imkoniga ega bo'lmasa, yaxshi tilaklar izhor etsin», – deydi u.

Ana shunday ezgu fikrlar bayonidan so'ng olim yoshlarning kundalik turmushdagi yurish-turishlari, o'zlarini tutishi, shaxsiy gigienasiga oid foydali maslahatlar bergan: «*Zero, insoniy sifatlardan eng muhimlari ozodalik va tartiblikdir. Insonning eng yaqin narsasi uning tabiati, ruhidir. Shuning uchun kishi tabiatiga yoqadigan ishlarni qilishi kerak.*

Insonning chehrasi chiroyli, qaddi-qomati kelishgan bo'lsa, unga boqish yoqimli bo'ladi. Kishining ismi ham jarangdor bo'lishi kerak.

Kishining chehrasi hali u onasining qornidalik paytidayoq shakllanadi. Shuning uchun uni o'zgartirib bo'lmaydi. Lekin odam axloqiy qiyofasi va turmush tarzini o'zgartirmoqqa qodir. Agar kishi o'z hirsalaridan ustun tura olsa, o'zidagi bor nuqsonlarni yo'q qilib, ularni yaxshi sifatlariga aylantira oladi».

Beruniy mamlakatning obodonchiligini, yoshlarning baxt-saodati va kamolotini halol mehnat qilishda va kasb-hunar o'rganishda deb biladi. Mutafakkir «Mineralogiya» asarida ijtimoiy-foydali mehnatda, hunarmandchilik sirlarini, ayniqsa, ayollar uchun zeb-ziyat buyumlar yasashda xotin-qizlarning ishtirokini, ularning zargarlik san'atidagi qobiliyatlarini ham e'zozlab, ajoyib fikrlarni aytgan. Shu munosabat bilan olimning o'sha asaridagi bir hikoyaning bayonini keltirish juda ham o'rinlidir: «Marvaridning bahosini kim yaxshi bilsa, u kishi uni teshish va silliqlash ishlari bilan o'zi shug'ullanmay, bahosini bilmaydigan shogirdlariga topshiradi. Bunda shogirdlarining qo'llari qaltiramaydi, qo'rqmay ishlaydilar. Agar bu ish xavfsirash, qo'rqish bilan bajariladigan bo'lsa, marvaridlar sinib, parchalanib isrof bo'lishi mumkin. Ba'zan usta shogirdlarga shapaloq–tarsaki tushirib turadi, sabab ularni xavfsirash o'ylaridan xalos etib turishdir. Marvarid teshilib, sayqal berilib bo'lingandan so'ng har qanday xavf yo'qoladi».

Ma'lumki, marvariddan bezak, marjon, isirg'a tayyorlashgan. Buning uchun ikki marta teshish va silliqlash ishlari bajarilgan. Ishni bosh usta va uning shogirdlari bajarishgan. Marvarid teshish, bezashda olmosdan kam foydalanilgan. Bunda erkaklarga nisbatan xotin-qizlar ustaga ko'proq yordam berishgan. Beruniyning fikricha, bu ularning xulq va ruhiga ta'sir etadi.

Buyuk alloma shuni alohida uqtiradiki, barcha qimmatli narsalar inson mehnati bilan yaratiladi va inson qadr-qimmati uning avlod-ajdodining kim bo'lganligi bilan emas, balki o'zining halol mehnati bilan belgilanadi. Shuning uchun ham Beruniy oilada hammani o'z kuchi va qobiliyatiga qarab ijtimoiy-foydali mehnatning, kasb-hunarning biror turi bilan shug'ullanishga da'vat etadi. Biror kishi ham bekorchi bo'lmasin. Bekorchilik jamiyatga moddiy, ma'naviy zarar keltiradi, deb ko'rsatadi.

Xususan, Beruniy o'z bolalarini jismoniy mehnatga, kasb-hunarga o'rgatmaydigan zodagon oilalarni qattiq tanqid qiladi va bu kishilardan nafratlanadi:

***Kim uchsa sa'iy – jahd qilmay shuhratga,
Karam libosiga ko'zi bo'lsa och,
G'afolat soyasida shod bo'lur, ammo,
Sharaf kiyimisiz qolar yalang'och.***

Demak, buyuk allomaning fikricha, mehnatsiz vaqtinchalik ko'rkam liboslarga ega bo'lish mumkindir, biroq mehnat va kasb-hunar bilan inson hech qachon g'aflatda qolmaydi, balki shon-sharaf va shavkatli odam bo'lib ulg'ayadi, deydi. Mutaffakkirning ta'kidlashicha, inson tabiatning oliy kamolotidir, chunki «inson zoti barcha hayvonlardan yuqori turadi... yer yuzini obod etish va uni boshqarib turish uchun... insonga katta sharaf ko'rsatilgan – unga aql-zakovat kuchi armug'on etilgan».

Beruniy shu sababli deydiki insonning ma'naviy qiyofasi uning oldiga qo'yilgan vazifalarga mos bo'lmog'i uchun u yuksak axloqli, ilm-ma'rifatli, o'z kasbini mukammal egallagan va mehnatni sevadigan bo'lmog'i lozim. Haqiqatan ham kishining eng birinchi, zaruriy ehtiyoji – mehnatdir. Insonning asosiy burchi va vazifasi – mehnat qilishdir, chunki «istalgan narsaga mehnat sarflash orqali erishiladi», deydi u.

Shuningdek, Beruniy mehnat va kasb-hunar yoshlar tomonidan erkin, ya'ni ixtiyoriy ravishda qobiliyatiga yarasha tanlanishi zarurligini ta'kidlaydi. Chunki erkin ijodiy mehnat va zo'r qiziqish orqali tanlangan kasb-hunar foydali bo'lish bilan birga, kasbni takomillashtiradi, hunar sohibini ulug'likka ko'taradi. Majburiy mehnat va ixlossiz egallangan kasb-hunar esa samarasiz bo'ladi, deydi.

Demak, Beruniy halol mehnat va kasb-hunar egallashi tufayli yoshlarning aql-zakovati, qobiliyati, kuch-qudrati oshib borishiga ishonadi. Bu bilan u mehnatsevarlik, o'z kasbini ardoqlashdek fazilatlarni g'oyatda qadrlaydi.

Beruniyning ma'rifiy-pedagogik qarashlarini o'rganish shuni ko'rsatib turibdiki, har holda, u psixologiya, ya'ni ruhshunoslik masalalarini ham yaxshi bilgan. Uning psixologik g'oyalarini falsafiy va ma'rifiy-pedagogik qarashlarining negizida ko'rib chiqmoq zarur. Faqat ana shu negizdagina Beruniyning psixologik qarashlarining Markaziy Osiyoda ijtimoiy-pedagogik va psixologik fikrlar tarixidagi o'rni va ahamiyatiga xolisona baho berish mumkin.

Beruniyning «Hindiston», «Mineralogiya» va boshqa asarlarida sezgilar va aqliy bilish, o'zini tuta bilish, xotira, tasavvur, diqqat, his va idrok, tuyg'u, qobiliyat, malaka va ko'nikma kabi masalalar haqida g'oyat qimmatli fikr-mulohazalar mavjud. U yozadiki: «Olim insondagi

ruhiy jarayonlarni, insonning tashqi olamni bilish jarayonini, inson bilimlarini boyitish, ma'rifatli bo'lishidagi roli jihatidan o'rganishga va talqin etishga harakat qiladi».

Beruniyning psixologik qarashlari haqida gap borar ekan, shuni aytish kerakki, olim bilimning bu sohasi bo'yicha yozganda qadimgi yunon va hind mutafakkirlarining tabiiy-ilmiy, falsafa hamda psixologiyaga oid asarlariga sharhlar yozish bilan chegaralanib qolmay, Sharq olimlarining, zamondosh mutafakkirlarning ilg'or fikr va g'oyalarini ham ifodalagan. Masalan, u bilish va tafakkur jarayonlarini tushunishda Arastuning aqlga muvofiq, haqiqatga to'g'ri keladigan qarashlariga tayandi, al-Xorazmiy, Forobiy, al-Farg'oniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Bakr Roziylar ishlab chiqqan psixologik metodlarni yanada ijodiy boyitdi va ilmiy xulosalari bilan ancha ilgari ketdi. Beruniyning fikricha, *«faqatgina sezgi organlari yordamida o'zlashtirilgan bilimlar turli xatolarga olib kelishi mumkin, shuning uchun doimo aqlning kuchiga suyanish zarur. Agar inson sezgilardan fikrlash na xulosa chiqarish yordamida foydalansa, ana shu sezgilar orqali idrok qilinadigan narsalarni o'rganishda juda katta yutuqlarga erishmog'i mumkin»*.

Beruniy eshishga nisbatan idrok qilish va eslab qolishning afzalligini uqtirar ekan, shunday deb yozadi: *«Xabar ko'zi bilan ko'rgandek bo'lmaydi»*, degan kishining so'zi juda to'g'ridir. Chunki ko'rish ko'ringan narsaning o'zi bor paytida va o'z joyida turganida qarovchi ko'zining uni uchratishidan iboratdir. Xabarga yolg'on-yashliqlar qo'shilmaganda, u ko'rishga nisbatan ortiqroq o'rinda turgan bo'lar edi. Chunki ko'rish va qarash payti narsa bor vaqtning bir bo'lagi bilan cheklanadi. Xabar esa narsaning (qarovchiga) ko'ringan vaqtdan ilgari o'tgan va keyin keladigan hollaridan darak beradi; ana shuning uchun xabar bor narsalardan ham, yo'q narsalardan ham darak beraveradi. Yozish xabar turlaridan biridir.

Olim tashqi sezgi organlari orqali ro'y beradigan hissiyotni dastlabki bilish qobiliyati deb hisoblaydi va «Mineralogiya» asarida ana shu masalaga batafsil to'xtaladi. Beruniyning yozishicha, *«tashqi sezgi organlari orqali ro'y beradigan hissiyot dastlabki bilish qobiliyatidir. O'zining qo'zg'ovchilari orqali vujudga keladigan hissiyot kishiga juda yomon ta'sir ko'rsatishi, hatto uni halokatga olib borishi mumkin. Yorug'lik ko'rishning qo'zg'ovchisi bo'lib, u havo orasidan jismning shakli va tanish qiyofasini, lekin asosan rangini o'tkazadi. Ana shu belgilar yordamida narsalarning miqdori ham aniqlanadi. Eshitishning*

qo'zg'ovchisi tovushlardir. Havo ularni kishiga yetkazadi. Hid bilishni qo'zg'atuvchi hidlar havo orqali burun teshiklariga boradi...» Shu tariqa Beruniy sezgi organlarining fiziologik asoslarini ochib, ularning narsalarni idrok etishdagi ahamiyatini ifodalab beradi. Nazariy bilish hissiy bilishga asoslanishini isbotlar ekan, agar sezgi, hissiyot bo'lmasa, bilish ham bo'lmas edi, degan xulosaga keladi.

Beruniy inson tashqi olamni bilishda asosan aqlga tayanishini va shu bilan yer yuzidagi barcha mavjudotlardan ustun turishini uqtiradi. Olimning fikricha, aql hodisalarning sirini anglashga yordam beradi. Inson aqlga muvofiq, bilish orqali olamning mohiyati haqidagi bilimlarni o'zlashtiradi. Lekin bilimning cheki yo'q va hamma bilimlarni birdan egallash mumkin emas. Shuning uchun inson o'zi bilib olgan narsalar bilan kifoyalanib qolmay, doimo yangi bilimlarni o'rganishga intilishi kerak.

Beruniy insonning tabiati haqida so'z yuritar ekan, «Odam tabiati jihatidan bir-biriga zid a'zolar qo'shilmasidan tarkib topgan murakkab tanaga ega...» va shu boisdan «uning holati o'z xarakteriga ko'ra xilma-xil va turli-tuman bo'ladi». Bu tafovut «ular mijozlarining, tabiiy xususiyatlari va hokazolarning ziddiyatli bo'lishi tufayli ularning his etish-sezishlari zahirida yotadi»,— deb yozadi. Bundan ko'ramizki, olim insonning tabiati to'g'risida fikr yuritganda, u inson xatti-harakatining axloqiy sabablari asoslarini insonning o'zidan qidirgan, o'zidan oldin o'tgan mutafakkirlar kabi shaxsning tabiatidan keltirib chiqargan.

Ma'lumki, qadimgi yunon mutafakkirlari «inson tanasida to'rt xil suyuqlik modda: qon, shilimshiq safro va qora safro mavjud bo'lib, mijoz ana shu suyuqliklarga bog'liq deb tushunganlar. Ushbu moddalardan biri odamda ko'proq bo'lib, ustunlikda bo'lsa, muayyan mijoz turini belgilaydi. Beruniy bu fikrni e'tirof etgan holda, kishilarda muayyan mijoz turining vujudga kelishini iqlim sharoitiga bog'liq deb hisoblagan. U ekvatorda yashaydigan odamlarning mijozi muvozanatli bo'ladi degan fikrga e'tiroz bildirib, haddan tashqari issiqda rangi, sochlari, tovushi va aqli bilan farqlanib turadigan mazkur odamlarning mijozi muvozanatli bo'lishi mumkin emas, deydi.

Psixologiya fanining hozirgi kundagi yutuqlari nuqtayi nazaridan inson tanasida to'rt xil suyuqlikni mavjudligi haqidagi ta'limotning noto'g'riligini isbotlash qiyin emas, albatta. Lekin shunga qaramay, mijozning mohiyatini inson organlari ichidagi fiziologik o'zgarishlar

orqali tushuntirishga urinishning o'zaro Beruniy yashagan davr uchun katta ahamiyatga ega edi.

Beruniy psixologik ta'limotining muhim jihatlaridan biri shuki, u oliyjanoblikni kishining mijozi bilan belgilanadigan shunchaki psixologik xususiyat emasligiga, oliyjanoblik kishining axloqiy xatti-harakatlari va ezgu ishlari natijasida vujudga kelishiga qattiq ishongan. Shuningdek, u tashqi olamni ijodiy yo'sinda anglashning bir shakli xayolga bog'liqligiga, xayolning xotirada saqlangan obrazlarni o'zgartirish, qayta ishlashdan iborat vazifasiga katta ahamiyat berdi. Uning ta'kidlashicha, xotira yordamida eslab qolish, esda saqlash, qayta tiklash va bilib olish jarayonlari ro'y beradi. Beruniy «Saydana («Farmakognoziya») nomli asarida «xotira dalillar bilan ifodalangan narsalarni yaxshi qamrab oladi, tez va oson eslab qoladi» deydi.

Beruniyning xotira ilgari o'tgan voqealarni bilib olish va ongda qayta tiklashni ta'minlashi bilan inson ruhiy faoliyatining ajralmas qismi ekani haqidagi fikrlari hozirgi zamon psixologiya fanidagi xotiraning vazifasi va ahamiyati to'g'risidagi tushunchaga aynan muvofiqdir.

Beruniy psixologiya masalalarini bilish faqat tarbiyachi, o'qituvchi va ota-onalar uchungina emas, balki munajjimlar uchun ham zarurligini uqtiradi. Buning sababini esa munajjim o'z oldiga kelgan kishining so'zlaridagi va xarakteridagi har bir faktni hisobga olishi, shundan keyingina psixologik tajriba va hayotiy bilim asosida to'g'ri mantiqiy xulosa chiqarishi kerak, deb izohlaydi. Shubhasizki, Beruniyning o'zi ham o'tkir zehniligi, ko'p masalalar xususida bashoratli so'zlarni aytishi bilan shuhrat qozongan.

Xullas, Abu Rayhon Beruniy o'z asarlarini mol-davlat orttirish va soxta shuhrat uchun emas, balki ilmu fanga sidqidildan xizmat qilish, dunyo sirlarini ochish, haqiqat tantanasi va yosh avlod kamoloti uchun yozgan edi. Uning ilm-fanning jamiyat taraqqiyoti va inson kamolotidagi ahamiyati to'g'risidagi bebaho fikr-mulohazalari, ma'rifiy-pedagogik va psixologik g'oyalari juda katta nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Markaziy Osiyoda Uyg'onish davrining eng mashhur mutafakkiri **Abu Ali al-Husayn ibn Abdulloh ibn Sino** (980–1037) falsafa, tabobat, tabiatshunoslik, falakiyot, tilshunoslik, mantiq, adabiyot, pedagogika, psixologiya, fiziologiya, fiqh, musiqa kabi fan sohalariga bag'ishlab 450 dan ziyod yozgan asarlari bilan jahon ilm-fani rivojiga ulkan hissa

¹ Rasulova F., Do'stjonov T., Hasanov S. Xorazm Ma'mun akademiyasining olis-yaqin yulduzlari. –T.: «IQTISOD-MOLIYA» 2005, 31–44 - betlar

qo'shdi va o'z davrida «*Shayx-ar-raisi*» («*Olimlar raisi*») unvoni bilan taqdirlandi.

Ibn Sino o'z qo'li bilan yozgan tarjimai holida: «Zaruriyat yuzasidan Buxoroni tark etib, Gurganch tomon ko'chishimga to'g'ri keldi. U yerda ilmlarni sevuvchi Abul-Husayn as-Sahiliy vazir edi» deb yozgan edi.

Ibn Sino Xorazmda 1005–1012-yillarda «Ma'mun akademiyasi»da olimlar bilan hamkorlikda ishlab, o'zining «Tib qonunlari» va boshqa yirik asarlarini yozdi.

Ayniqsa, Ibn Sinoning «Tib qonunlari» asarida talqin etilgan ta'lim-tarbiya xususidagi fikrlar g'oyat muhimdir. U bola tarbiyasini tug'ilmasdan ona qornidaligidanoq boshlash masalasiga alohida e'tibor beradi. Uning fikricha, bola tug'ilganidan boshlab esa oyoqqa turguncha ma'lum tartibda tarbiyalanib borishi lozim. Bu tartib o'z vaqtida ovqatlantirish, cho'miltirish, uxlatish, yo'rgaklash kabi muayyan tartib va qoidalardan iborat. Bola tabiatini mustahkamlashdagi muhim vositalar alla aytib asta-sekin tebratish, musiqa eshittirish, ashula aytishdan iborat bo'lib, yaxshi uxlaydi. Alla aytib tebratish uning tanasiga, musiqa uning ruhiyatiga orom baxsh etadi. Umuman, ibn Sino yosh bola tarbiyasini turli sharoitda muayyan izchillik va tartib bilan olib borish haqida yosh onalarga juda yaxshi maslahatlar beradi:

«Bolaga do'q qilma, yomon bo'lma qo'pol, uyqu qochar, qo'r qar, axir bo'lur battol, yumshoq beshik bo'lsin o'rni uxlaganda, qorong'ulik tushib tursin misli tunday... Uyg'oq chog'i yorug'likdan ayirmagil, yulduz-samo ko'rsun bola shodlanur dil. Rang-tuslarni ko'rsat unga turli-tuman, kunduz kuni, etmoq ersang ko'zni ravshan. Gar istasang, o'rgatmoqqa so'zu kamol, erkalatib ovoz chiqar har xil muqom».

Zero, bolalarning o'spirinlikka o'tish davri tarbiyasi o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, bu davrda ularda xulq-atvor shakllanadi. Ibn Sino nazarida, «*Bola xulqini mo'tadillikda saqlashga alohida e'tibor berish kerak. Bundan ikki manfaat bor. Biri – bolaning ruhi uchun bo'lib, u yoshlikdan boshlab yaxshi xulqli bo'lib o'sadi va keyinchalik bu unga ajralmas malaka bo'lib qoladi.*

Ikkinchisi – uning badani uchundir, chunki yomon xulq turli mijoz buzilishlaridan bo'ladi. Shuningdek, agar yomon xulq odatga kirib qolsa, u mijoz buzilishini keltirib chiqaradi. Masalan, g'azab kuchni qizdiradi, qayg'u kuchni quritadi...»

Ibn Sino bolani kamolotga erishishining birinchi mezoni hisoblangan ilmu ma'rifatni egallashga da'vat etar ekan, ilmu ma'rifat

insonni ma'naviy yuksalikka ko'taradi va jamiyat ravnaqining asosiy omili bo'lib xizmat qiladi, deydi:

«Tark qil bor narsani, jon barchadin a'lodur, jon kamoli ilmdandir, ilmdandir so'lu sog'. Jon agar bir shisha bo'lsa, ilm sham chirog'. Hikmati insonni bilgil ul chiroqda misli yog'. Ul agar ravshan yonar, sen ham salomat ham tirik, ul chiroq, so'nsa, sening ham o'lchaninmasmu shu chog'«.

Ibn Sinoning «Tadbiri manzil», «Kitob ash-shifo», «Kitob Najot», «Kitob ishorat va tanbihot», «Donishnoma» asarlaridagi ta'lim jarayonida amal qilinishi zarur bo'lgan didaktik qoidalar quyidagilardan iborat:

- bolaga bilim berishda birdaniga kitobga band qilib qo'ymaslik;
- ta'limda yengildan og'irga borish orqali bilim berish;
- o'qitishda jamoa (ya'ni sinf) bo'lib o'qitishga e'tibor berish;
- bilim berishda bolalarning mayli, qiziqishi va qobiliyatini hisobga olish;
- o'qitishni jismoniy mashqlar bilan qo'shib olib borish.

Bu talablar hozirgi davr ta'lim tamoyillariga ham mos kelishi bilan qimmatlidir.

Ayniqsa, ibn Sinoning bolaga ta'lim-tarbiya berish bilan shug'ullanuvchi o'qituvchining qanday bo'lishi haqidagi fikrlari muhim ahamiyatga egadir: «*Bola baquvvat bo'lib, so'zlashuv nutqini yaxshi tushuna boshlagandan so'ng, u savod o'rganishga qobil bo'ladi, shundan so'ng savodga o'rgata borish mumkin.*

Avvalambor axloqiy va aqliy tarbiya usullarini egallagan, irodali, dono, g'amxo'r va dinga ishongan o'qituvchi va tarbiyachi tanlash kerak bo'ladi. U sog'lom, tozalikni sevuvchi, sofdil va odamlarga yaxshi munosabatda bo'la oladigan tarbiyachi bo'lishi kerak».

Ibn Sino bolalarni alohida-alohida o'qitishdan ko'ra, jamoa (ya'ni sinf) tartibda o'qitishning afzalliklarini shunday asoslaydi: «*O'quvchilar o'qish va tarbiya davomida ilmga chanqoqlik sezadilar. O'z bilimlari bilan g'ururlanadilar, bir-birlarining bilimlariga havas qiladilar. G'urur va o'ziga e'tibor tarbiyalanuvchilarni bir-birlaridan orqada qolmaslikka undaydi.*

O'quvchilar birga bo'lganda, doim bir-birlari bilan gaplashadilar va bu bilan o'z xotiralari va nutqlarini rivojlantiradilar».

Ibn Sino o'qituvchi o'quvchi-talabalarga bilim berishga kirishishdan avval ularning xulq-atvorini o'rganishi va bilim berishda quyidagilarga alohida e'tibor qaratilishi lozimligini uqtiradi:

- bolalar bilan muomalada bosiq, jiddiy bo‘lish;
- berilayotgan bilimning talabalar tomonidan qanday o‘zlashtirib olayotganiga e’tibor berishi;
- ta’limda turli metod va shakllardan foydalanishi;
- talabaning xotirasi, bilimlarni egallash qobiliyati, shaxsiy xususiyatlarini bilishi;
- fanga qiziqтира olishi;
- berilayotgan bilimlarning eng muhimini ajratib bera olishi;
- bilimlarni talabalarga tushunarli, uning yoshi, aqliy darajasiga mos ravishda berishi;
- har bir so‘zning bolalar hissiyotini uyg‘otish darajasida bo‘lishiga erishishi zarur.

Demak, ibn Sinoning didaktik qarashlarida talabalarga bilim berishda qaysi metodlardan foydalanilmasin – u og‘zaki ifodami, bilimlarni tushuntirishmi, turli ko‘rinishlardagi suhbatmi, tajribalarni, baribir talabada haqiqiy bilim hosil qilish mustaqil, mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, olgan bilimlarini amaliyotga tatbiq eta olish qobiliyatini tarkib toptirish asosiy maqsad bo‘lgan. Shuningdek, insondagi yomon illatlarni ham bartaraf etishda ilmu ma’rifatning ahamiyati, insondagi aqlu-tafakkur quvvatining yomon illatlardan qutilishi, o‘zligini anglash vositasi ekanligini ta’kidlaydi.

Ibn Sinoning axloqiy tarbiya haqidagi qarashlari o‘z mohiyati bilan insonparvarlikka ega. Olim axloqlilikning asosini yaxshilik va yomonlik tushunchalari bilan ta’riflaydi: «Dunyoda mavjud bo‘lgan jami narsalar tabiatiga ko‘ra kamolot sari intiladi. Kamolot sari intilishning o‘zi esa mohiyat e’tibori bilan yaxshilikdir...»

Ibn Sino shaxs kamolotining muhim axloqiy jihatlari pedagogik-psixologik nuqtayi nazardan ta’rif beradi. Olim adolatni ruhiy lazzatning bosh mezonini, deb hisoblaydi. Inson qanoat, jasurlik, donolik bilan adolatga ega bo‘ladi, yomon illatlardan o‘zini tiyib, yaxshilikni mustahkamlaydi, haqiqiy ruhiy lazzat oladi, deydi. Insondagi ijobiy axloqiy xislatlarga saxiylik, kamtarlik, sevgi-muhabbat, mo’tadillik, aqllilik, ehtiyotkorlik, qat’iyatlilik sadoqat, intilish, uyatchanlik, ijrochilik va boshqalarni kiritadi.

Olim qanoat va mo’tadillikni insonning hissiy quvvatiga kiritadi, chidamlilik va aqllilikni g‘azab quvvatiga, donolik, ehtiyotkorlikni ziyraklikka, sadoqat, uyatchanlik, ijrochilik, achinish, sofdillikni tafovut quvvatiga kiritadi.

Ibn Sino qanoatni hissiy fazilatlardan sanaydi va inson o'zini ta'magirlikdan tiysa, mo'tadillikka rioya etsa, o'zida hirsning namoyon bo'lishini yengadi, inson yomon illatlarni yengishda o'z imkoniyatlarini ongli sarf etishi lozim, deydi.

Shuningdek, ibn Sino insonning barkamol bo'lishiga to'sqinlik qiluvchi nuqsonlar sifatida johillik, nodonlik, shafqatsizlik, takabburlik va nafratning ham ta'rifini beradi. Johillikni – ilmga, nodonlikni – zehni o'tkirlikka, shafqatsizlik va takabburlikni – adolatga, nafratni – sevgi - muhabbatga qarshi illat sifatida ta'riflaydi.

Ibn Sinoning ta'lim-tarbiyaviy qarashlarida oila munosabatlari va oilaviy tarbiya masalalariga ham keng o'rin berilgan. Olim oila munosabatlariga to'xtalar ekan, ayniqsa, ota-onaning vazifasi va burchiga katta e'tibor beradi. Ayniqsa, ota-onalarning farzandlarini ilmu ma'rifat, kasb va hunarga o'rgatish borasidagi muhim fikrlari qimmatlidir. U bolada axloqiy xislatlarni mehnat, jismoniy va aqliy tarbiya bilan uzviy holda shakllantirishni, uni barkamol inson qilib tarbiyalashda asosiy omil deb biladi.

Ibn Sinogacha insonning kamolga yetishida jismoniy tarbiyaning ta'siri haqida bir butun, yaxlit ta'limot yaratilmagan edi. Olim birinchi bo'lib jismoniy tarbiyaning ilmiy-pedagogik jihatdan bir butun tizimini yaratdi.

Xulosa qilib aytganda, ibn Sinoning ta'lim-tarbiya haqidagi qarashlari o'zining ilmiy, ma'rifiy, tarbiyaviy ahamiyatini shu paytgacha saqlab kelmoqda.¹

X asrning ikkinchi yarmida yashab, ijod etgan qomusiy olim **Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmad ibn Yusuf al-Xorazmiy** (tug'ilgan yili aniq emas. 997-yilda vafot etgan) 976–997-yillarda hukmronlik qilgan podshoh Nuh II vaziri Abul Hasan al-Utbiy (977–982) huzurida kotib bo'lib ishlaganligi tufayli u «*al-kotib al-Xorazmiy*» nomi bilan ham tanilgan.

Abu Abdulloh al-Xorazmiyning dunyoqarashi o'sha davrda keng tarqalgan yunon falsafasi va madaniyati, Sharqda mashhur fan namoyandalari, Yoqub ibn Ishoq al-Kindiy, Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy, ibn Iroq, Abu Nasr Forobiy, Abu Bakr al-Roziy va boshqa mutafakkirlar ta'siri ostida shakllandi.

Abu Abdulloh al-Xorazmiyning bizgacha yetib kelgan yagona asari «Mafotih ul-ulum» («Ilmlar kalitlari»)dir.

¹ O'sha joyda, 44–47-betlar.

Alloma «Mafotih ul-ulum» asari o'ziga xos qomusiy asar bo'lib, o'sha davrdagi deyarli hamma asosiy fan sohalarini o'z ichiga qamrab olgan. Olim o'rta asrlardagi har bir fan mazmunini, asosiy atamalarni sharhlash yo'li bilan tushuntirib beradi.

Bizningcha, olim bu qomusiy asarni yozishdan ikki maqsadni ko'zlagan bo'lishi kerak: birinchidan, ma'rifatparvarlik – o'quvchilarni qadimgi musulmon Sharqi fani – fiqh va islom falsafasining ilm xazinasi bilan tanishtirish, ikkinchidan, o'rta asr Sharqda mavjud bo'lgan dunyoviy ilmlarning hamma sohaları haqida tugal va mufassal ma'lumot berish. Uchinchidan, olimning bu asari ijodiy fikrni bayon qilishning hamda ilmiy munozara olib borishning o'ziga xos va o'rta asr Sharq fanida juda keng tarqalgan shakli bo'lganligidan dalolat beradi. Olim «Mafotih ul-ulum» asarida o'rta asrda mavjud bo'lgan barcha ilmlarni turkumlab ikkiga bo'ladi: shariat ilmlari («ulum al-sharia») va ular bilan bir qatorda turgan arab filologiyasiga oid ilmlar va falsafiy bilimlarni esa u arablarniki bo'lmagan fanlar («ulum al-ajam») deb aytadi. Ma'lumki, «Ajam» deyilganda o'rta asrdagi yunonlar, suriyaliklar, forslar, hindlar tushunilgan.

Shariat ilmlari («ulum al-sharia») – musulmon huquqi, kalom, arab tili grammatikasi, ish yurituvchilik, she'r vazni va nazariyasi, shuningdek, tarixdan iborat bo'lgan. Arablarniki bo'lmagan fanlar («ulum al-ajam») falsafa, logika (**mantiq**), tibbiyot, arifmetika, geometriya, astronomiya, musiqa, mexanika va kimyoni o'z ichiga oladi.

Bizning fikrimizcha, Abdulloh al-Xorazmiyning o'z davrida barcha ilmlarni bunday tabaqalash tirishi va turkumlarga ajratishi, uning ilmiy yetukligi, ijodiy mustaqilligi va tadqiqotchilik qobiliyati beqiyos qomusiy olim ekanligidan dalolat beradi. Olimning bu kashfiyoti fiqh ilmi va islom falsafasi, Qur'oni Karim, Hadisi Sharif va boshqa islom mafkurasi majmuasi asoslarini o'rganish va targ'ib qilishda Sharq fani taraqqiyoti tarixida yangi sahifa ochibgina qolmasdan, balki dunyoviy ilmlarni o'rganishda ham ijobiy ahamiyatga ega bo'ldi. Eng muhimi, Abdulloh al-Xorazmiyning ilm-fan sohasidagi xizmatlari shundaki, u fan tarixida Beruniydan keyin ilmiy haqiqatni qamrab oluvchi dunyoviy fanlarni shariat ilmlaridan ajratish to'g'risidagi g'oyalarni ilgari surdi. Dunyoviy fanlarning har birini umumlash tirib, o'zining ilmiy xulosalarini chiqardi. Uning fikr doirasining kengligi, chiqargan har bir ilmiy xulosasining ishonarliligi kishi diqqatini o'ziga tortadi.

Abdulloh al-Xorazmiy ham boshqa mutafakkirlar singari **«Mafotih ul-ulum»ning birinchi bobini oltita bo'limini shariat ilmlari («ulum**

al-sharia»)ga bag'ishlaydi. Olim asarining bu qismida shariat huquqshunosligini bir tizimga keltirib, quyidagi yo'nalishlarda nazariy-amaliy yechimlar beradi: ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning huquqiy asoslarini o'rganish; mulkchilikning turli shakllari—davlat, xususiy va shaxsiy mulkchilik, savdo-sotiq qoidalari, ulardan olinadigan soliq turlari, umuman, moliyaviy faoliyatning qonuniy asoslarini o'rganish; jinoyat va jazoning ijtimoiy va huquqiy hodisalar sifatidagi huquqiy maqomini tadqiq etish; turli xil jinoyatlarni sodir etganligi uchun tavon puli undirib olish qoidalarini o'rganish fuqarolik huquqi nazariyasi va amaliyotini, nikoh va taloqning sharhiy talab va qoidalarini, vorislik huquqini o'rganish; qozilik va prosessual qoidalar tartiboti, tizimi va tarkibini o'rganish va hokazo. Olimning fikricha, Qur'oni Karim nafaqat shariat qomusi qonun chiqarish asosi, balki umuman har qanday huquqiy ta'lim va tahsilning ibtidosi sifatida shariatdagi barcha mazhablar uchun fatvolar, adolatli hukmlarning qisqa va lo'nda shakldagi manbasidir».

Olim shariat qomusi Qur'oni Karimda musulmonlar jamoasi turmush tarzi, ruhiyati, burch va majburiyatlari shariatning dunyoviy-huquqiy arkonlarida aniqlab berilgan, deb ko'rsatadi.

Asarning ikkinchi bobida esa olim dinlar o'rtasidagi farq va umumiylik tomonlarini bayon etadi, jumladan, islom, xristian, yahudiy diniy ta'limotlari va ularning turli bid'atchi yo'nalishlari hamda islomdan avvalgi johiliya davridagi arab qabilalarining turmush tarzi va urf-odatlari, ular e'tiqod qilgan ma'buda (sanam)larning nomlari to'g'risida ham mufassal ma'lumot beradi.

Uchinchi bobda olim Basfa va Kufa shaharlaridagi grammatiklar maktabi faoliyati va shu maktablarning mashhur namoyandalari Iso as-Sarafi (766-yilda vafot etgan), Xalil ibn Ahmad (718–799), Abu Bashir ibn Usmon Qambar Sibavayxi (797-yilda vafot etgan), al Asmai (740–828), Abu Ubayd (770–837), al-Muborrad (826–898), Ali ibn Halid al-Asadi (805-yilda vafot etgan), Ibn as-Sikkit (858-yilda vafot etgan), Muhammad al-Anbari (939-yilda vafot etgan), al-Farrai kabi tilshunoslar arab tili grammatikasi, notiqlik san'ati va stilistika, talaffuz qoidalari, to'g'ri yozish va o'qish, she'r yozish ilmi, vazn, qofiya qoidalari nazariyasi masalalariga bag'ishlab qimmatli qo'llanmalar yaratganligini batafsil bayon etadi.

Arab tilshunosligidan chuqur bilimga ega bo'lganligi uchun ham olim arab tili grammatikasi asoslarini ilmiy nuqtayi nazardan batafsil tahlil qilolgan.

To'rtinchi bob Somoniylar davlati devonlari (vazirliklari)da ish yuritish masalalariga oid bo'lib, unda devonlarda ish yuritish uchun zarur bo'lgan daftarlar, xat-hujjatlarning nomlari, fuqarolardan undiriladigan yer solig'i, mol solig'i kabi davlat soliqlarining turlari, davlat xazinasi devonxonasidagi kotiblar vazifasi to'g'risida, baridpochta devonida ishlatiladigan istilohlar, harbiy devondagi kotiblarning vazifalari va u yerda ishlatiladigan istilohlarga izoh va ta'riflar berilgan. Bulardan tashqari, pensiya, ya'ni nafaqa berish va suv xo'jaligi devonlarida ishlatiladigan istilohlarning ta'rifi hamda izohlari ham bayon etilgan.

Bu yerda biror rasmiy maktubni yozish uchun qanday badiiy tasvir vositalaridan foydalanilganligi, o'sha nasriy bayon etilgan munshaotlardagi istilohlar nomlari, ta'riflari ham berilgan. Bu fikrlar adabiyotshunoslik fanining nasrda ishlatiladigan istilohlari, ularning ta'riflari misollar bilan berilganligi jihatidan qimmatlidir. Bu yerda tasji', ishtiyoq, tabdi'l, mukofot, istiora, muqobala, tatmim, taqsim, mubolag'a, tamsil, takrir, tahrir, ta'rix kabi 30 ga yaqin istilohning nomlari zikr etilib, ko'plarining fazilat va nuqsonlari ajratib ko'rsatilgan.

Beshinchi bobda aruz va qofiya ilmi hamda she'riyatda ishlatiladigan badiiy tasvir vositalari, ularning fazilat va nuqsonlariga oid istilohlar haqida so'z yuritiladi. Mazkur bobda o'rta asr Sharq she'riy nazariyasi bo'lmish aruz ilmi, undagi bahr ko'rinishlari she'riy misollar bilan berilgan. Aruz ilmiga tutash qofiya ilmi va uning islohotlari ta'rifu izohlari bilan birga qayd etilgan.

Abu Abdulloh tarixchi olim sifatida «Mafotih ul-ulum»ning **oltinchi bobida** qadimgi Yunoniston, Rim, Vizantiya, Eron, Xitoy, Hindiston mamlakatlarining tarixiga to'xtalib, uning podshohlari va arab xalifalarining nasl-nasablari, vorislari, jamiyatdagi ijtimoiy tabaqalar, davlatni adolatli va adolatsiz boshqargan hukmdorlar masalalariga katta ahamiyat beradi. Olim ayrim podshohlar va arab xalifalarining bosib olgan o'lkalarda inson mehnatiga va ilm ahlining ijodiga yovuzona munosabatda bo'lganligini, diniy e'tiqodni bahona qilib, milliy va irqiy nizolarni avj oldirib, xalqlarning do'stlik rishtalariga rahna solganliklarini ayrim dalillar bilan keltiradi. Akademik V.V.Bartoldning ta'kidlashicha, «Mafotih ul-ulum» asari: «Somoniylar davridagi davlatni boshqarish tizimi va devonlarda ish yuritish uchun zarur bo'lgan hujjatlar to'g'risida qimmatli ma'umotlarni topishda asosiy manba bo'lib xizmat qiladi».

I.Yu.Krachkovskiyning fikricha, «Mafotih al-ulum» asari nafaqat tarix fani atamalari haqida tushuncha beradi, balki bu kitob o'sha davrda mavjud bo'lgan barcha ilmlarning atamalarini qamrab olgan izohli lug'atdir».

Shuningdek, u qadimgi ajamlar, yunonlar, forslar, suriyaliklar, hindlar, so'g'dlar, xorazmliklar yaratgan dunyoviy ilmlar haqida ham keng ma'lumot beradi va bu ilmlarni sharhlaydi.

Falsafaning ma'nosi va kelib chiqishiga bergan tugal ta'rifi Abu Abdulloh al-Xorazmiyning o'ziga xos qomusiy olim ekanligini tasdiqlaydi. Alloma «Mafotih ul-ulum» asarida qadimgi yunon falsafiy maktablari, yo'nalish va nazariyalarini to'liq sanab o'tadi, o'rta asr Sharqidagi falsafiy bilimlarning har biriga qisqacha ta'rif beradi. Al-Xorazmiyning fikricha, falsafa borliqning mohiyati haqida, butun mavjud narsalarning mazmuni haqida mukammal va to'liq bilim beradigan fan bo'lib, aniqligi, ishonchliligi va asoslanganligi bilan boshqa ilmlardan farq qiladi. Mutafakkir falsafiy bilimlarni xuddi Aristotel singari nazariy va amaliy ilmlarga bo'ladi. Nazariy bilim deganda dunyoni «sof bilish», ya'ni dunyoning umumiy tuzilishi haqidagi aqliy bilim, amaliy bilim ostida esa insonning jamiyat va oiladagi xatti-harakatlari to'g'risidagi bilim tushuniladi. Olim nazariy bilimlarni uchga bo'ladi: fizika, matematika, metafizika.

Uning fikricha, «o'rta darajadagi matematika ilmi, oliy darajadagi metafizika, ya'ni ilohiyot haqidagi fan oralig'ida bo'lib, quyi darajadagi ilm–tabiatshunoslik» dir. Al-Xorazmiyning da'vosicha, obyektiv dunyodagi buyum-narsalarning miqdor, makon va boshqa munosabatlarini o'rganuvchi matematika fani o'z ichiga arifmetika, geometriya, astronomiya, musiqa kabi ilmlarni ham qamrab oladi». Mutafakkir Sharq fani an'anasi bo'yicha ilmlarning kelib chiqishi va mavjud bo'lgan barcha ilmlarni turkumlarga bo'lganda musiqa haqidagi ilmni sonlar to'g'risidagi ilm (arifmetika), o'lchovlar haqidagi ilm (geometriya), yulduzlar haqidagi ilm (astronomiya)dan keyin sanab o'tib, matematik bilimlar tarkibida olib tekshiradi. Uning fikriga ko'ra, «Musiqa» atamasi yunoncha so'z bo'lib, «*bastalash*» degan ma'noni anglatadi. Sharq mumtoz she'riyatidagi aruz vazni – hazaj va ramalda bitilgan g'azallar o'zining musiqiyliги bilan kishiga yoqimlidir.

Shu bilan birga al-Xorazmiy qadimgi Yunoniston, Rim, Hindiston, Xitoy, Eron, Markaziy Osiyo va Arab xalifaligi hududlarida keng tarqalgan musiqa asboblari – organ, gitara, ud, chang, g'ijjak, nay, surnay, rubob, tanburning imkoniyatlari, ijro etish texnikasi, musiqa

ohanglari, ularning nomlari va ta'riflari, ritm (iyqa)lar va ularning turlari, maqomlar va turlicha bo'lgan ovozlarning navlari, ijrochi-musiqachi va bastakor hamkorligi to'g'risida batafsil ma'lumotlar beradi. Bu ma'lumotlarning qimmati shundaki, al-Xorazmiy yashagan o'rta asr musulmon Sharq madaniyatining gullab-yashnagan davrida musiqa san'atining ahvoli haqida to'la tasavvurga ega bo'lamiz.

Umuman, Abu Abdulloh al-Xorazmiy matematik bilimlar tarkibidagi arifmetikani ta'riflar ekan, birlik, o'nlik, yuzlik, minglik sonlarni bir-biriga ko'paytirish, birini ikkinchisiga bo'lish, qo'shish, birini ikkinchisidan ayirish jadvallarini, agar bu bo'laklarning ildizi bo'lsa, ildizini topish amallarini tushuntirib beradi. Geometriya, ya'ni «*handasa*» so'zi – forscha bo'lib, «*andoza*» degan ma'noni anglatadi, deydi. Olim, handasa ilmi shunday ilmki, uning yordamida biz o'lchovni bilamiz, chiziq'larni, qismlar yuzasini va jismlarni o'zaro taqqoslab ko'ra olamiz, deb keng ta'riflaydi va teoremlarning fors va yunon tillaridagi atamalarini qiyoslab sharhlaydi. Yulduzlar haqidagi ilm – astronomiya haqida to'xtalib, sobit yulduzlar va ular orasidagi 12 burj nomlarini birma-bir keltiradi: Hamal (22 martdan), Savr (aprel), Javzo (may), Saraton (iyun), Asad (iyul), Sunbula (avgust), Mezon (sentyabr), Aqrab (Oktyabr), Qavs (noyabr), Jad (dekabr), Dal (yanvar), Hut (fevral). Shuningdek, u Katta Ayyiq va Kichik Ayyiq (yetti qaroqchi) turkumlariga kiradigan yulduzlarning yo'lini, osmonda ro'para turishlarini, ularning harakati, cheklanishlari va to'xtashlarini ham aks ettiradi. Shu bilan birga yulduzlar haqidagi ilm arabcha (Tan-jim), yunoncha esa «Astronomiya» deb atalishini izohlab, planeta (sayyora)larning yo'ldoshlari va ularni kuzatuvchi asboblar – usturloblarni to'g'risida ham keng ma'lumotlar beradi.

Allomaning ijodiy merosida logika (mantiq) haqidagi fikrlari ham alohida diqqatga sazovordir. Mutafakkirning fikricha, mantiq fikrlash qonun-qoidalari haqidagi fan bo'lib, uning yordamida inson o'z tafakkurini tarbiyalaydi. Uning «*harakat qiluvchi aql*», «*moddiy aql*», «*idrok etuvchi aql*» haqidagi mantiqiy va pedagogik-psixologik ta'limoti inson xulq-atvori normalarini qamrab oladi. Binobarin, inson axloqiy xatti-harakatlari va xulq-atvorlarining negizi, Abdulloh al-Xorazmiy ta'rificha, shaxsning aql bilan amaliy idrok etishidir.

Amal qiluvchi aql o'z navbatida «*uyg'otuvchi*» va «*o'ylovchi*» kuchlar bilan bog'langandir. Amal qiluvchi aqlning «*uyg'otuvchi*» kuch bilan aloqasining ahamiyati shundan iboratki, amal qiluvchi aql ta'rifi ostida undan ba'zi bir tasavvurlar, chunonchi uyalish, or-nomus kabi

tasavvurlar yuzaga keladi, «*O'ylvochi*» kuch bilan amal kiluvchi inson faoliyatining rejalarini belgilab beradi. Demak, Abdulloh al-Xorazmiyning fikriga ko'ra, *amal qiluvchi aql insonning yolg'onchilik, zo'ravonlik va soxtalik kabi salbiy axloqiy xatti-harakatlariga ta'sir ko'rsatadi.*

Abu Abdulloh al-Xorazmiy tabiblik bilan bevosita shug'ullanmagan bo'lsa-da, uning tibbiyot fani haqidagi qarashlari ham ancha diqqatga sazovordir. Olimning inson tani va a'zolari, har bir a'zoning sog'lomligi, turli kasalliklarning sababini va ularning paydo bo'lish sharoitlarini, a'zolar va organizmga salomatlikni qaytarish uchun qo'llanadigan dori-darmonlar, ularning xususiyati va foydasini bilish, tabiblik hunarida qo'llanadigan barcha vositalar va asboblarni bilish to'g'risidagi ma'lumotlari qiziqarlidir.

«Mafotih ul-ulum» asarining sakkizinchi bobini ikki bo'limi *hayl ilmiga, ya'ni mexanikaga* bag'ishlangan. Olimning ta'rificha, mexanika-narsalarni tabiiy holati va ularning turli qismlari orasidagi o'zaro munosabatiga muvofiq keladigan sun'iy buyum-narsalarni yaratish maqsadida ularning holatini o'rganish to'g'risidagi fandir. Asarning birinchi bo'limida mehvar, parma asboblari, harbiy qurol-aslahalarini yasash asboblari va manjaq, zambarak, to'p, zanjir, o'q-yoy tayyorlash qoidalari bayon etilgan bo'lsa, ikkinchi bo'limda esa suv quvvati bilan ishlaydigan favvora charxpalak, suv tegirmoni kabilar haqida so'z boradi. Kimyo fani haqidagi bob uch bo'limdan iborat bo'lib, bu bo'limlarda «kimyo» so'zining kelib chiqishi, kimyo sanoatida ishlatiladigan asboblarning nomlari, turlari va ularning ishlatilishi to'g'risida qisqacha tushuntirishlar berilgan. Ma'danlar, javohirlar, suyuq moddalar, ularning kimyoviy xossalari, rangi, ko'rinishi, og'irligi ham ta'riflangan.

Darvoqe, Abu Abdulloh al-Xorazmiy asarining kimyoga bag'ishlangan bo'limi materialning joylanish tartibi va bayon uslubi bilan **Abu Bakr Muhammad ibn Zakariyo ar-Roziyning** (875–925-yillar) «*Kitob madxal at-ta'limi*» («*Kimyoni o'qitishga kirish kitobi*») asarini eslatadi.

Ar-Roziyning bu asarida kimyoviy asboblarning tuzilishi va yasalishi, moddalarning tasnifi hamda ba'zi kimyoviy tajribalar bayon qilingan. Bu ma'lumotlar o'sha davrdagi kimyo fanining taraqqiyot darajasi haqida yetarlicha tasavvur hosil qilish imkonini beradi, shu sababdan Abdulloh al-Xorazmiy tomonidan qomusiy asar yaratish

uchun aynan «Kitob madxal at-ta'limi» ning tanlab olinishi tasodifiy emas, albatta.

Shuningdek, yana bir xorazmlik kimyogar olim Abul Hakim Muhammad ibn Abdul Malik Al-Solihiy al-Xorazmiy al-Qosiy ham ar-Roziy va Abdulloh al-Xorazmiyning yuqorida zikr etilgan asaridan ta'sirlangan holda faqat o'z kuzatishlari va tajribalari natijalariga suyangan holda 1034-yilda «*Ayn assan'a va aun as-sana'a*» («*Al-kimyó*» san'atining mohiyati va kimyogarlarning uchun yordam») nomli asarini yozgan. Bu asar muqaddima va 7 bobdan iborat bo'lib, unda olim o'z davridagi amaliy kimyoning asosiy masalalarini bayon qilgan. Shu bilan birga muallif kimyo fani tarixida birinchi bo'lib, reaksiyaga kirishuvchi moddalarning miqdoriy nisbati haqida so'z yuritgan, bu kimyoda ekvivalentlik tushunchasining paydo bo'lishi yo'lida qo'yilgan birinchi qadamdir.

Professor H.Hasanov qomusiy olim Abu Abdulloh al-Xorazmiyning «Mafotih al-ulum» asarini jug'rofiya faniga bag'ishlangan bo'limining ahamiyati benihoyat katta ekanligini ta'kidlab, o'zining «Sayyoh olimlar» kitobida quyidagi parchani keltiradi: «Yerning tuzilishi va iqlimlari. Yerdagi ekvator chizig'i osmon ekvatoriga ro'para turadi. Ayni shu ekvatorida osmonning janubiy va shimoliy pallalari ko'riladi. Ekvatorida tun va kun doimo barobardir.

Shaharning kengligi (arzi) uning ekvatoridan uzoqligidir. Shaharning uzunligi (tuli) uning sharqdan g'arbgacha masofasidir, haqiqatda g'arb bilan sharqning nihoyasi (chekkasi) yo'qdir. Chunki falakiyotdan ma'lumki, ekvator doirasining har bir nuqtasi bir joyga nisbatan sharqiydir, ikkinchi joyga nisbatan g'arbiydir. Ammo «Sharq» deb to'ppa-to'g'ri aytilganda, ma'muraning sharqiy chekkasi tushuniladi, shuningdek, «g'arb» deganda ham ma'muraning g'arbiy chekkasi tushuniladi. Shu ikki nuqta (sharq bilan g'arb) orasida Yerning yarmi uzunlik bo'ylab joylashgan. Yerning ma'mura «obod» qismi (ekvatoridan) shimol tomonda, Yer qismlarga taqsim qilingan, bir qismi dengizlar bilan qoplangan va bepoyondir, uning chetiga yetib bo'lmaydi, chunki Muhit dengizlari yerni o'rab turadi.

Ekvatoridan shimolda odamlar yashagan o'sha yer ma'mura deb ataladi. Kankadiz shahri eng sharqda bo'lib, Sin (Chin) mamlakati va Voqvoqning chekkasidadir.

Sus al-Aqsi ma'muraning g'arbiy chekkasidagi shahar Andalusning nariyog'ida, Rum dengizining janubiy tomonida. Shu ikkala shahar orasida, Yerning yarmi uzunasiga joylashgan.

«Yerning qubbasi – Yerning markazidir. Xoʻjand bilan Shopurkon bir (meridiandadir). Bu chiziq Yerning sharqiy pallasini gʻarbiy palladan ajratib turadi. Bu chiziqdan yuqoridagi (sharqdagi) shaharlar, masalan, Fargʻona va Qoshgʻar va Sin hamda Voqvoqgacha boʻlganlari – sharqiy shaharlardir. U chiziqdan quyidagi (gʻarbdagi) shaharlar – masalan: Shosh, Iloq, Ushrushona, Samarqand va Buxoro to Susi Ahsigacha – gʻarbiy shaharlardir».

Umuman, Abdulloh al-Xorazmiyning bu taʼriflari oʻlkamiz joʻgʻrofiyasi va kartografiyasi uchun qimmatli kashfiyotdir.

Olimning «Mafotih ul-ulum» qomusiy asarining jahon madaniyati va fani tarixida tutgan oʻrni beqiyosdir. Qomusiy bilimga ega boʻlganligi, arab, fors, yunon, suriyon, sanskrit va boshqa tillarni yaxshi bilganligi tufayli Abu Abdulloh al-Xorazmiy oʻrta asrdagi mavjud barcha fanlarni ipidan ignasigacha turkumlarga boʻlib chiqdi va bu masalalarni falsafiy va maʼrifiy-pedagogik nuqtayi nazarlardan hal qildi. U ilmlarning turli sohalarini oddiy sanab oʻtish bilan cheklanmay, balki qarab chiqilayotgan bilimning har bir sohasining predmeti va vazifalarini, xarakterli xususiyatlarini aniqlashga intilishi, shubhasiz, diqqatga sazovor va muayyan pedagogik va metodik ahamiyatga ega. Bundan tashqari, Abdulloh al-Xorazmiy tasnifida turli fanlar bir-biri bilan bogʻliqligini inkor etmasdan, balki oʻzaro aloqada olib tekshiradi. Olim insonning bilish qobiliyatlarini oʻrganuvchi fanlarni tasniflaganda «*tarix-xotiraga, sheʼriyat tasavvurga, falsafa xulosaga, mantiq esa pedagogik ilmlarga tegishlidir*» degan mantiqiy-ilmiy xulosaga keladi. Bu esa Abu Abdulloh al-Xorazmiy kuzatishlarining nozikligidan, uning chuqur bilimlarga ega boʻlganligidan, har bir fan sohasiga ilmiy yondoshganligidan dalolat beradi. Shu bois ham «Mafotih ul-ulum» asaridagi barcha fanlarga berilgan taʼriflar hozirgi kunda ham oʻzining qimmatini yoʻqotmagan.¹

Al-Masihiy (977–1011) «Maʼmun akademiyasi»da falsafa, psixologiya, tibbiyot, etika, (axloq) masalalari bilan shugʻullangan edi. Hayoti va ilmiy ijodi davomida koʻplab shogirdlar ham tayyorlagan. Abu Usaybianing yozishicha, Masihiy Ibn Sinoning doʻsti boʻlish bilan birga, tib sohasida unga ustozlik qilgan. Ibn Sino Masihiy sulton Mahmudning Gʻaznaga kelish toʻgʻrisidagi taklifini rad etib, Ibn Sino bilan birgalikda Xurosonga qochib ketayotganda yoʻlda 1011-yilda 40 yoshida vafot etadi.

¹ Oʻsha joyda. 48–55-betlar.

Masihiyning qancha asar yozgani ma'lum emas, lekin manbalardagi ma'lumotlarga qaraganda, u Beruniyga atab 12 ta asar yozgan, ularning yaratilish davri 998–1004-yillarga, ya'ni Beruniyning Jurjonda bo'lgan davriga to'g'ri keladi. Masihiy bu asarlarini Beruniyga xat orqali jo'natgan. Mavzu bo'yicha ular har xil bo'lib, 3 tasi geometriyaga, 3 tasi astronomiyaga, 1 tasi ilmsunoslikka oiddir. Bu asarlar bizgacha yetib kelmagan.

Masihiyning aniq fanlarga oid quyidagi asarlari ma'lum:

1. «Geometriya negizlari haqida kitob»;
2. «Al-Majistiy kitobining qisqacha o'zagi haqida kitob»;
3. «Yer sukunatdami yoki harakatda ekanligi haqida kitob»;
4. «(Astronomiya) san'atining qonunlari haqida kitob»;
5. «Oy tutilishi turlarining miqdori haqida al-Beruniyga maktub»;
6. «Dastlabki harakatlantiruvchi haqida Aristotel va Galen o'rtasidagi vositachilik kitobi»;
7. «Almagest kitobining qisqartmasi»;
8. «Tush ta'birlari haqidagi kitob».

Masihiy astronomiya, matematika, tarix, adabiyot, pedagogika, etika, matematika, falsafa, tabobat va boshqa fanlar bilan ham shug'ullangan, lekin fan tarixida u ko'proq tabib sifatida mashhurdir. Beruniy uning she'riy parchalarini «Yodgorliklar» asariga kiritgan.

Masihiyning tabobat ilmiga bag'ishlangan «Tib san'ati bo'yicha yuz kitob», «Alloh taoloning insonni yaratish haqidagi hikmatlarining ochilishi», «Tibbiy ilmlar haqida kitob», «Chechakning mohiyati va uni (davlat) tadbirlari haqida risola», «Mijoz masalalarini o'rganish haqida risola», «Tomir urushidan kasalni aniqlash haqidagi kitob» kabi asarlari bizgacha yetib kelgan.

Bulardan tashqari Abu Usaybianing yozishicha, Masihiy xorazmshoh Ma'mun ibn Ma'munga atab yuqumli kasalliklar haqida ham kitob yozgan. Bu asardan «Tib qonunlari»ni yaratishda ibn Sino ham keng foydalangan. Olimning eng mashhur asari Ma'mun ibn Ma'mun kutubxonasi uchun bitilgan «Sharhlar»dir.

Alloma kishilar qanday millat va diniy e'tiqodga mansub bo'lishidan qat'i nazar, qanday yashashlari, qanday qilib yetuklikka erishishlari mumkinligi haqida qimmatli fikrlar bildirgan. Insonni jamiyatning ajralmas qismi deb hisoblagan olim, yurt tinchligi va farovonligi uchun har bir kishi jon kuydirishi lozimligini uqtiradi: «Odamlar orasida eng ulug'i jamiyatda tutgan yuqori darajasidan o'z

obro'si uchun, yaxshi fazilatlaridan xayrli ishlar uchun, jasurlikda esa shon-shuhrat uchun foydalanganlaridir».¹

Jamoa orasida o'zini tutishiga, ayniqsa, katta e'tibor bergan va buni har kimning aqli, bilim, tafakkuri darajasiga mos bo'lishini ta'kidlagan: «Aqli (kishi)ning yaxshi ishi hamma joyda o'rinli, ahmoqning ziyonli xatti-harakati hamisha xavfli».²

Shaxsiy fazilatlar ichida aql-idrokning asosiy yetakchilik rolini anglagan Masihiy har bir inson umr bo'yi o'zini tarbiyalab borishi, bu ishda atrofda qilarning xulq-atvoridan ijobiy hamda salbiy tomonlarini to'g'ri ajrata bilishi, shularga asoslanib takomillashishi lozim, deb hisoblaydi.

Tarbiyadan tashqari ilm o'rganish, ta'lim olish masalasi ham Masihiyning pedagogik qarashlarida asosiy o'rinda turadi. Kishi jamiyatda o'z o'rniga, xalq hurmatiga sazovor bo'lishi uchun, albatta, bilimli bo'lishi zarur. Zero, aql va bilim insonni hayvonot olamidani ajratib turuvchi asosiy xususiyatdir. Shu bois boshqalar oldida ilmsizligidan uyali qolmaslik uchun inson har doim izlanishda, ilmga intilishda bo'lishi lozim. Chunki «**Aql-idroksiz va bilimsiz odam jonsiz tananing o'zidir**».

Masihiy ilm-ma'rifatli bo'lish-komil insonning ajralmas, asosiy sifati deb hisoblaydi: «Agar odam ko'p narsani bilsa – buning o'zi ajoyib fazilat. Agar u Yana o'z bilimlarini chuqurlashtirib borsa, uning buyuk inson bo'lishi muqarrar».³ Allomaning bu fikrlari hayotiy tajriba serqirra bilimlar mahsulidir.

Ma'lumki, barcha davrlarda boylikka hirs qo'yish qoralanib kelingan. Shu bois haddan tashqari boylikka hirs qo'yish, uning yo'lida imon, e'tiqodni unutish Masihiy tomonidan qattiq tanqid qilinadi. Alloma bu odat nafs va ochko'zlik kabi yomon illatlarga yetaklashidan ogohlantiradi, kishilarni bunday yomon xislatlardan yiroq bo'lishga chaqiradi: «Kimki o'zining tirikchiligi uchun zarur bo'lgan narsalardan qoniqib yashasa, boshqalar mulkini o'ziniki qilib olishni xohlamaydi. Darhaqiqat, inson ehtiyojlarini qanoatlantirish naqadar qiyin ish»⁴, deb afsuslanadi.

¹ Багирова С. «Татима сіван ал-Хикма» ал-Байхаки как образетс средневекового энциклопедического справочника. -Т.: «Фан», 1987, с.64.

² O'sha joyda, 64-bet.

³ O'sha joyda, 64-bet.

⁴ Jumanuyozov M. Ma'mun akademiyasi. Urganch, 1994, 9-bet.

Yuqorida bayon qilingan fikrlar Abu Saxl Masihiy Xorazm «Ma'mun akademiyasi» da o'ziga xos nufuzga va ilmiy pedagogik merosga ega bo'lganligidan dalolat beradi.

Xorazm «Ma'mun akademiyasi» olimlaridan biri atoqli tarixchi **Abu Ali Ahmad ibn Muhammad ibn Ya'qub ibn Miskavayx** (*tug'ilgan sanasi (?) 1030-yil vafot etgan*) ma'rifiy-pedagogik qarashlarida kishilarni ilmu hikmatga hurmat bilan munosabatda bo'lishiga, haqiqatparvarlikka da'vat etadi. Allomaning musulmon mamlakatlari o'tmishiga bag'ishlangan «*Xalqlarning tajribalari haqida kitob*» asarida qimmatli tarixiy ma'lumotlar mujassamlashgan. Uning «Jovidoni» («Boqiy tafakkur») asarida esa uning ma'rifiy-axloqiy qarashlari aks ettirilganligi quyidagi fikrlardan bilishimiz mumkin:

«Ey farzand! Sen hech qachon ulug'lik ketidan quvma! Ulug'likni izlash va barchadan ustun bo'lishni xohlash chin inson xislati emas. Kiyinish va yasan-tusan bilan obro' topishni o'ylama. Chunki bunday qilish yasama obro' topishga urunishdir».¹

«Kishi uchun eng foydali, dilni yorituvchi narsa-qanoatdir. Eng zararli narsa – hirs va g'azabdir.

Ey o'g'lim! Qilayotgan ishingda kichkina gunoh bo'lsa ham uni kichik deb hisoblama. Odamlarga yaxshilik qilishning tolibi bo'l, shuningdek, senga foydalar yetadi. Kuching borligi uchun dushmani hadeb ezaverma, jonidan to'ygach, payt poylab, o'zingni halok etadi. Birovning yolg'onchi ekanligini bilsang, gapida jon bordir, deb yana uning gapiga chippa-chin ishonma! Shubhali va gumonli ishlarga qo'l urma, o'zgalar so'rovini noumid holda qaytarma. O'zingga yoqmagan narsalarni birovga ravo ko'rma. Birovga qilingan har bir yaxshilik yoki yomonlik kuni kelib o'zingga qaytishini esingdan chiqarma».²

«Insonga qanday musibat kelsa ham uni to'g'ri matonat ila qabul qilsa, u – baxtiyordir».³

Odamlarning eng yomoni shulki, u biror kishi bilan do'st tutinmaydi. Boshqalar ham uning xulqi yomonligidan do'st tutinmaydilar».⁴

Insonlarning o'rtasini isloh qiluvchi va ularga to'g'ri yo'l ko'rsatishga muhabbatli bo'lganlari podsho bo'lishlikka haqlidir».⁵

¹ Mashriqzamin – hikmat bo'stoni. – T.: «Sharq», 1997, 198-bet.

² Mashriqzamin – hikmat bo'stoni. – T.: «Sharq», 1997, 233-bet.

³ Ibn Miskavayx. Jovidoni Xurd. O'zFA, *Shi* qo'lyozmalar fondi. Inv. № 2213/II, 29a–64-bet.

⁴ O'sha kitob. 37 a - bet.

⁵ O'sha kitob 43a–44b – betlar.

Miskavayx o'zining ma'rifiy-axloqiy qarashlarini bayon etishda o'zidan avvalgi davrlarda yashab o'tgan donishmandlarning pand-nasihatlaridan juda ham o'rinli foydalanadi. Masalan, hakim Foysoygurs aytadi:

«Ey aziz, sen domi fozil kishilar bilan do'st tutin, ularning suhbatini qidir. O'z nafsingni ko'p yoyishdan saqla, g'azablanishdan, ko'p uxlashdan, qabih ishlarni qilishdan qoch! O'limni hamisha yodingda tut, shunga qarab ish qil. Kasbu maishatda o'rtacha yo'l tut.

Har kim do'st tutishga qodir bo'lmasa, dushmanga qarshi ish tutishda ham o'z bo'ladi. Kishining so'ziga qarab emas, ishiga qarab bilish mumkin».¹

Fors donishmandi Barzu – al Hakim nasihatini keltirib u yozadi: «Har narsaning paydo bo'lishi uchun biror bir sabab bo'ladi. Shuning uchun nimaiki paydo bo'lsa, avvalo uning sababini qidirmoq lozim. Yaxshi hayot kechirishi sababi murosa, siring o'zgalarga yomon niyat bilan ko'z tikmaslikda, gina sababi xilof, xorlik sababi ta'ma, izzat sababi qanoat, najot sababi rostgo'ylik!»².

Qays ibn Saidning o'z o'g'liga nasihatlarini keltiradi: «**Sen birovg'a zulm etsang, senga ham zulm qiluvchilar bor**». Shu maqolga amal qil, hech kimga zulm qilma. Molu-davlatdan xazina tayyorlamay, ilmdan xazina qil. Do'st-birodorlarini o'zingdan uzoqlashtirma, har bir ishni maslahat bilan ado qil.³

Ibn Miskavayx tarix fani inson tafakkurini o'zida mujassamlashtirib, bo'layotgan voqealarni tushunish va turli vaziyatlarda to'g'ri yo'l topishga o'rgatadi, deb hisoblaydi. Tarixchi vazifasi esa tarix har bir jarayoni takrorlanib turadigan voqealar tizimidan iborat ekanligini nazarda tungan holda odamlar u yoki vaziyatlarda o'zlarini qanday tutganligi haqida hikoya qilishdir. Shuning uchun u yoshlarni kundalik turmush va katta siyosatda ahamiyati beqiyos bo'lgan tarixni mukammal bilishga, dunyoqarashlarini boyitib borishga chaqiradi.

Umuman, Miskavayxning ma'rifiy-pedagogik qarashlari mazmunan chuqurligi va dolzarbligi bilan bugungi kun ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanishga loyiqdir.

Abu-l-Xayral-Hasan ibn Bobo ibn Hammor (Behnom) taxminan (1061–1038) «Ma'mun akademiyasida» falsafa va tibbiyot fanlari

¹ Mashriqzamin – hikmat bo'stoni. – T.: «Sharq», 1997, 234-bet.

² O'sha joyda. 234-bet.

³ O'sha joyda. 304-bet.

bo'yicha tadqiqotlar olib borgan olimdir. U Forobiyning shogirdi Yahyo ibn Adiyning ustozligida falsafa va mantiqdan ta'lim olgan.

Xorazmshoh Ma'mun Abu-l-Xayr Hammorni Gurganchga chaqirtirib, o'zining shaxsiy tabibi va nadimi (maslahatchisi) qilib tayinlaganidan so'ng, Ibn Sino bilan birga saroyda va «Ma'mun akademiyasi»da xizmat qiladi. Turli ilmlarga qiziqqan, ayniqsa, falsafa va tibbiyotga oid asarlari bilan mashhur bo'lgan, Ab-l-Xayr Hammorni zamondoshlari «Ikkinchi Gippokrat» deb ataganlar. U yunon tili va adabiyotini bilgani uchun ham yunon tibbiyotidan yaxshi xabardor bo'lib, bu sohadagi yutuqlari bilan butun Sharqqa tanilgan. Shuningdek, «Ma'mun akademiyasi» ilmiy munozaralarida faol ishtirok etib, katta obro'ga ega bo'lgan. Uning akademiyadagi faoliyati alloma ijodidagi eng sermahsul davr edi. Alloma yunon tilidan arab tiliga tarjima qilish bilan kifoyalanib qolmasdan, balki uning so'zi ham falsafa va tabobatga oid «*Tabiblar imtihoni haqidagi kitob*», «*Homiladorlik haqida kitob*», «*Qariyalar tadbiri haqida kitobi*», «*Suv bo'g'ining asorati sifatida havoda hosil bo'ladigan kamalak va tuman haqidagi kitob*», «*Pavel kitobiga sharh*», «*Ovqatlar haqidagi kitob*» kabi asarlarni yozgan. Beruniy o'zining dorivor o'simliklari haqidagi «Saydana» («Kitob-as-saydana fi-t-tibb») asarida Hammorning ana shu asarlaridan iqtiboslar keltiradi.

Ko'rinadiki, Hammor tibbiyotning nazariy masalalari bilan qiziqqan, uning asarlarida anatomiya, qariyalarning parhezi, tabiblarni sinash, ya'ni imtihon qilish, oziq moddalar va epilepsiya masalalari bayon etilgan. U tabib sifatida inson sog'lig'ini va jismoniy kamolotini asosiy boylik deb hisoblaydi va uni ehtiyot qilish lozimligini uqtiradi. Bunda parhez qilish katta ahamiyatga ega ekanini aytadi. Unda nimalarni iste'mol qilishni so'rganlarida: «*To'yingan, yumshoq, foydali va toza narsalarni*», deb javob bergan. Alloma har bir insonning uzoq umr ko'rishi va ozodalikka rioya qilishiga bog'liqdir deb hisoblaydi.

XIII asrda yashagan matematik Shamsiddin Samarqandiyning guvohlik berishicha, Hammor tengyonli uchburchaklarning asosidagi burchaklariga oid bir teoremani isbotlagan. Bu teorema uning nomi bilan «*ash-shakl al-xammoriy*», ya'ni «*Hammoriy teoremasi*» deb mashhur bo'lgan.

Abu Xayr ibn Hammor o'zining shaxsiy hayotdagi qat'iyatligi va ilmga intilishi bilan ajralib turadi. Masalan, uning islom dinini qabul qilish to'g'risida quyidagi rivoyati mavjud: bir kuni u (Hammor) maktab yonidan o'tib ketayotib, o'qituvchining «*aliya, lyam, mun*» surasini

chiroyli qiroat bilan o'qiyotganini eshitadi va bir soat davomida yod qiladi: shu kuni kechasi tushida Payg'ambar unga «*Ey, Abu-l-Xayr! Sendek yetuk bilimlar sohibiga, mening e'tiqodimni rad etish yarashmas*», – deydi. Keyin alloma islomni Payg'ambar qo'lidan qabul qiladi, fiqni o'rganib, qarib qolganiga qaramasdan, Qur'onni yod oladi va e'tiqodini takomillashtiradi.

Mutafakkirning ma'rifiy-pedagogik qarashlarida axloq tarbiyasi masalalariga alohida e'tibor beriladi. U yoshlarni ilmsevarlikka, to'g'rilikka, adolatparvarlikka, kamtarlikka chaqiradi. Uningcha, inson o'zida bor mol-dunyo bilan qanoatlanib qo'lidan kelguncha boshqalarga faqat yaxshilikni ravo ko'rgandagina, uning shaxsiy hayoti baxtli kechadi, orzulari ro'yobga chiqadi: «Kimki ochko'zlik qilib o'zgalarga tegishli narsalarni olishni xohlar ekan, uning hosilidan avvalo o'zi bahramand bo'la boshlaydi».

«Ma'mun akademiyasi»ning eng sermahsul olimlaridan **Abu Mansur Abdumalik ibn Muhammad ibn Ismoil as-Saolibiy** (961–1038) «*Asr ahllarining fozillari haqidagi zamonasining durdonasi*», «*Afzal xalqlar*», «*Til qonunlari va arab tili sirlari*» «*Ajoyib ma'lumotlar*», «*Kitob*» («*Yatimat ad-dahr*») kabi asarlarida falsafa, tarix, mantiq, tilshunoslik, adabiyotshunoslikka, shuningdek, kishilar axloqi va so'zlashish odobi muammolariga oid boy meros qoldirgan.

Saolibiy yuqorida zikr etilgan asarlarida to'g'rilik, yaxshi xulq-atvor, ayniqsa, shirin-suxanlik va suxandonlik xislatlarini yuksak baholaydi. Masalan, «*Ajoyib ma'lumotlar*», «*Notiqlik xislatlari va mukammal nutq sirlari*» asarlarida notiqlik har bir kishi uchun zarur bo'lgan muhim fazilat, o'z fikrini o'zgalalar uchun tushunarli, qiziqarli va chiroyli qilib yetkaza olish – katta san'at ekanligi, bu fazilatning kishi hayotidagi ahamiyati beqiyos ekanligini asoslash Saolibiy axloqiy qarashlarining asosini tashkil etadi. Nutq san'atidan tashqari husnixat go'zalligini ham mutafakkir ziyoli uchun yarashadigan xislat deb biladi.

Saolibiy odamlarni bir-birlarini ko'ra olmaslik, qora niyatlilik kabi illatlardan holi bo'lishga chaqirib, ajdodlarimizning «*Hasaddan qoch!*» deganlarini eslatib o'tadi va bu iblisning Odamatoga hasadi tufayli sodir bo'lgan, deb tushuntiradi. Odoblilikda, notiqlikda Luqmon Hakimni ibrat tariqasida ko'rsatgan alloma, uning hikmatlari va pand-nasihatlari haqida masallar, rivoyatlar to'qilganligini, uning hech kim puxta va qisqa so'zlamaganligini aytadi va uning: «*Ey, odam bolasi, kecha va kunduz sen uchun ishlayapti, sen ham ular uchun ishla*», degan so'zlarini keltiradi.

Ma'lumki, Sharq xalqlarida mehmondo'stlik va qo'li ochiqlik eng yuksak insoniy fazilatlaridan hisoblanadi. Saolibiy ushbu an'ana kelib chiqishini Bahrom Go'r shaxsi bilan bog'laydi va uning «*mehmon so'zini, uning xonasi*» ma'nosini anglatadi deganlarini eslatib o'tadi. So'ngra bu so'zlar mazmunini tahlil qilib, «*mehmon*» ularning uyida ekan, ularning *xojasidir*», - deb yozadi.

Yurt boshqarish san'ati, davlat ishlarini yuritish masalalari ham ma'muriy faoliyat bilan shug'ullangan Saolibiy uchun katta qiziqish uyg'otgan. O'z asarida alloma bu sohaga ham e'tiborni qaratadi va amaldorlar, boshliqlar oddiy fuqarolardan ibratli fazilatleri hamda xislatleri bilan ajralib turishlari lozim deb hisoblaydi. Shu bois u Muhayra ibn Shu'ba ismli amir tomonidan aytilgan: «Amir va raiyat orasida farq bo'lishi kerak, viloyatlari ahli uni o'zlariga amir deb sanasinlar», - degan so'zlarni keltiradi.

Saolibiy kasb-hunar egallash har bir insonning burchi ekanligini ta'kidlab oddiy fuqarodan tortib podshoh-u amirlar ham ma'lum bir kasb-hunarni egallashgan bo'lishlari kerak, deydi va ko'pgina mashhur kishilarning hunarlarini sanab o'tadi.¹

Muxtasar qilib, Abu Mansur as-Saolibiyning hayoti va ijodiga oid tarixchi ibn Xaliqqoniy (1211–1282) quyidagicha tavsifini keltirish o'rinli: «*o'z vaqtida (as-Saolibiy) mahoratni o'zida mujassamlashtirdi, mualliflar gumcharbari va davridagi qlamkashlar imomi edi, u o'zi bilan raqobatlashganlar ustidan hukmni o'tkazar edi; uning asarlari yaxshilarning eng yaxshisi, barcha yulduzlarning eng porlog'i va ular ichida eng yuksagidir*».²

O'z davrining yetuk olimi mashhur va shoiri, kotibi Abu Fadl Ahmad ibn Muhammad as-Saxriy (tug'ilgan sanasi noaniq, 9015-yilda vafot etgan) Xorazmshoh Abu-l-Abbos Ma'munga, uning vaziri Abu Xusayn Sahliy hamda bustlik mashhur olim va shoir Abu Fath Bustiyga (vaf. 1009 y) bag'ishlab «*Devonga to'plangan risolalar kitobi*», «*Jildlangan she'rlar devoni*» kabi asarlarni yozgan, lekin ular bizgacha yetib kelmagan. Saxriyning she'r va madhiyalaridan parchalar Saolibiy hamda Yoqut Hamaviylarning (XII) asarlariga kiritilgan.

Ahmad ibn Muhammad Husayn as-Sahliy (Suhayli) al-Xorazmiy (1013-yilda vafot etgan) Xorazmshoh Ma'mun ibn Ma'munning vaziri, zamonasining yetuk olimi va adibi bo'lgan. U

¹ Шарипов А. Естественно - научные и философские воззрения Беруни. // дисс. канд. филос. наук. – Т., 1966, с. 249.

² Абдуллаев И. Пoesия на арабском языке в Средней Азии и Хорасана X-начала XI в. – Т.: «Фан», 1984 с. 39.

olimlar adib va shoirlarga homiylik qilgan, ularning hurmatiga sazovor bo'lgan. Beruniy, Ibn Sino, Ibn Homid, Sayxriylar unga atab asarlar yozganliklari bunga yaqqol dalildir. Uning o'zi ham «*Vasflar va qiyoslar to'g'risida Sahayli bog'i*» nomli va boshqa bir qancha asarlar hamda she'rlar yozgan. Alloma ilmiy asarlari va she'rlaridan parchalar Hoji Xalifa, Yoqut Hamaviy va Saolibiyning asarlaridan keltirilgan.

O'z davrining yetuk shoiri va davlat arbobi bo'lgan **Abu Abdulloh ibn Homid** (X-XI asrlar) Xorazmshoh Ma'mun ibn Muhammadning saroyida kotib va ilmiy-ijodiy ishlar bilan shug'ullanadi. Xorazmshoh katta ishonch bildirib, unga elchilik ishlarini ham topshiradi. U Balxga sulton Mahmud saroyiga elchilikka yuborildi. Balxda Ibn Homid sulton Mahmudning vaziri, o'z davrining taniqli siyosiy arbobi va shoiri Abu Fatx Abu ibn Muhammad Bustiy bilan tanishadi va do'stlashadi. Manbalardan Bustiyning ibn Homid fazilatlarini ta'riflab qasida yozgani ma'lum.

Bundan tashqari Saolibiy «Yatimat ad-dahr» asarida yozishicha, Xorazmshoh tomonidan Ibn Homid Gurgonga, Qobus ibn Vashmgir saroyiga elchi qilib yuborilgan, Qobus uni yaxshi qabul qilib, vaziri Abu Said Muhammad ibn Mansurga elchiga katta hurmat va ehtirom ko'rsatishini buyurgan.

Abu Mansur as-Saolibiy o'z fikrini davom ettirib, ibn Homid ijodiy faoliyati va elchiligiga yuqori baho berib quyidagilarni yozadi: «Iboralarning yuqori darajasiga ko'tarildi, yuraklarni rom etdi, aqlni sehrladi. Uning odobga bo'lgan munosabati va shaxsiy fazilatlaridagi komilligi (uni) Abu-l-fatx Ali ibn Muhammad al-Bustiy bilan yaqinlashtirdi. Ular o'zaro munosabatda bo'lib, do'stlashdilar, ko'p muloqotda bo'ldilar, birgalikda (do'stona) suhbatlarda ishtirok etdilar, majlislarda bir-birlarini fikrlarini boyitdilar. Abu Abdulloh o'z tilini (al-Bustiy she'riyati) sahnasidan o'tishga majbur qildi, uning tizginidan ushlab, yaxshilik nishonini urishga, haqiqat qonunlarini egallashga intildi».¹

Xorazmda qozilik bilan shug'ullangan va o'zining matematikaga bag'ishlangan asarlarida Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy ilmiy an'analarini davom ettirgan **Abu Ali Hasan ibn Horis al-Xorazmiy al-Hububiy** (X-XI asrlar) qalamiga mansub quyidagi matematik asarlari mavjud:

1. «Arifmetika, aljabr va almuqobala kitobi».

¹ Абдуллаев И. Пoesия на арабском языке в Средней Азии и Хорасане X – начала XI в. – Т.: «Фан», 1984, с. 139.

2. «Arifmetika».

3. «Arifmetika ilmidagi tadqiq va tasnif kitobi» (bu kitob «Arifmetika, aljabr va almuqobal tadqiq kitobi» nomi bilan ham ma'lum va mashhurlar).

4. «Aljabr va almuqobala hisobida vasiyat masalalarini sharhlash usulini tushuntirishni va geometrik usullarni, «ikki xato», dinor va dirham usuli bilan amal qilishni tadqiq qilish kitobi» (bu risolada u algebraik tenglamalarni yechish usulini takomillashtiradi).

5. «Arximed muqaddimalari haqida risola» (bu asardan Beruniy «Vatamlar» kitobida iqtiboslar keltiradi).

6. «Matematika» (bu asar meros bo'lish masalalariga bag'ishlanadi);

«Ma'mun akademiyasi»da asosan kimyo fani bilan shug'ullangan alloma **Abu-l-Hakim al-Kosiyning** (X–XI asrlar) «*San'atning mohiyati va uning yordami*» («*Ayn as-San'a va ayn as-san'a*») asarida bayon etilgan kimyoviy jarayonlar Yevropadagi XIII–XIV asrlardagi ilmiy tadqiqotlar darajasiga to'g'ri kelishi va 1905-yilda ingliz tiliga tarjima qilinishi uning bilimlari naqadar yuksakligidan dalolat beradi.¹

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlarga asoslanib, quyidagi umumiy xulosalarni alohida qayd etib o'tish maqsadga muvofiq:

– birinchidan, X asr oxiri XI asr boshlarida **Ali ibn Ma'mun** (997–1009) va **Ma'mun ibn Ma'mun** hukmronligi davrida tashkil etilgan «*Dorul hikma va maorif*» («*Majlisi ulamo*») xuddi Afinadagi Platon (Aflotun) akademiyasi, Bog'doddagi «*Bayt ul-hikma*» akademiyasi faoliyatiga o'xshab, ilm-fanning barcha sohalarida tadqiqot va izlanishlar olib borilgan, juda ko'p manbalar to'plangan, tarjimonlik ishlari bajarilgan, yunon, hind, arab olimlarining ishlari o'rganilgan, al-Xorazmiy, al-Farg'oniy va boshqa allomalarning o'lmas asarlari, ilmiy ishlaridan foydalanilgan va tadqiqotlar o'tkazilgan;

– ikkinchidan, o'n uch yil faoliyat ko'rsatgan Gurganchdagi «*Ma'mun akademiyasi*»da yuzga yaqin mintaqaning turli yerlaridan kelgan mashhur olimlar ilm-fanning turli sohalarini bo'yicha barakali ish olib bordilar;

– uchinchidan, Gurganchdagi «*Ma'mun akademiyasi*»da faoliyat ko'rsatgan olimlar qomusiy bilimlarga ega bo'lganlar, ular tabiiy va aniq fanlarni bilish bilan birga keng ijtimoiy fanlarni ham puxta o'zlashtirganlar;

¹ J. Ishoqov, F. Babashev, O. Mansurov. Xorazm Ma'mun akademiyasi va uning dunyo ilm-fani taraqqiyotidagi o'rnini. O'quv qo'llanma. – T.: 2009, 60-bet.

– to‘rtinchidan, «Ma‘mun akademiyasi»da faoliyat ko‘rsatgan olimlarning ko‘pchiligi nafaqat, arab, fors va turkiy tillarni, balki lotin, yunon, sanskrit, suryoniy, qadimgi yahudiy tillarini ham bilganlar. Ko‘pchilik ilm ahliga o‘zga yurt allomalarining asarlarini asli (original)dan o‘rganishga imkon berdi;

– beshinchidan, bu ilmiy maskanda, o‘sha davrning asosiy belgilaridan biri dunyoviy ilm-fan diniy bilimlar bilan uyg‘un holda rivojlangan, ularning biri ikkinchisiga ziddiyatda bo‘lmagan (mintaqada inkviziya yuz bermagan). Hatto boshqa din ahllariga (millati, diniy e‘tiqodi turlicha bo‘lgan olimlarga) ham tolerantlik, ya‘ni bag‘rikenglik bilan qaralgan;

– oltinchidan, «Ma‘mun akademisi»ning salmoqli ilmiy-madaniy va ma‘rifiy ishlari o‘sha davr hukmdorlarining ma‘rifatparvarligidan, ilm-fan qadriini anglashidan, o‘lkamizda iqtidorli olimlar ko‘pligidan dalolat beradi;

– yettinchidan, Birinchidan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997-yil 11-noyabrdagi «Xorazm Ma‘mun akademiyasini qaytadan tashkil etish to‘g‘risida» gi Farmoni bilan «Xorazm Ma‘mun akademiyasi»ni qaytadan tashkil qilingani respublikamiz hayotidagi eng muhim voqealardan biri bo‘ldi. Avvalo, bu farmon milliy qadriyatlarimizni tiklashda yirik qadam bo‘lgan bo‘lsa, shuningdek, tashkil etilgan bu akademiya mintaqa tarixi, mutafakkirlarning merosini, jahon ilm-fani xazinasiga qo‘shgan hissasini tadqiq etishga zamin yaratdi. Qisqa vaqt ichida bu yerda o‘ziga xos ilmiy jamoa shakllandi, faoliyat yuritayotgan ilm ahli hozirda respublikamiz va chet el olimlari bilan hamkorlik qilib, xalqaro ilmiy-nazariy anjumanlarda faol qatnashmoqdalar.

3.4. SHARQDA ILK UYG‘ONISH DAVRIDA MOVAROUNNAHR MUTAFAKKIRLARINING TA‘LIM-TARBIYA HAQIDAGI QARASHLARI

Sharq ilk Uyg‘onish davri IX asrdan boshlanib XII asrgacha davom etdi. Bu davrning buyuk olimi, **Abu Abdulloh ibn Muso al-Xorazmiy (783–850)** osiyolik bir guruh mashhur olimlar singari Bag‘dod xalifalari – Abbosiylar sulolasidan bo‘lmish **al-Ma‘mun (813–833)**, **al-Mu‘tasim (833–842)** va **al-Vosiq (842–847)** saroylarida yashab, ijod etdi. **Xorun ar-Rashid (786–809)** va uning o‘g‘li **al-Ma‘mun (813–833)** davrida.

Bag'dod Sharqning yirik va madaniy markaziga aylandi, ayniqsa, falsafa, riyoziyot, tibbiyot va boshqa fanlar rivojlandi.

Bag'dodda ochilgan «**Baytul Hikma**» («**Donishmandlar uyi**»)ga Xuroson, Movarounnahr, Baqtriya, Xorazm, Shosh, Forob, Marv, Qobul va boshqa qo'shni o'lkalardan kelgan olimu fozillar, shoiru tarjimonlar va xattotlar to'plangan edi. «Baytul Hikma»ning ko'p yillik faoliyati mobaynida mashhur yunon olimlarining bir qancha asarlari arab tiliga tarjima qilindi, shuningdek, riyoziyot, falakiyot, jo'g'rofiya va boshqa fanlarga doir bebaho asarlar bitildi.

«Baytul Hikma» huzurida yirik kutubxona ochilgan bo'lib, unda xalifalik va qo'shni mamlakatlardan olib kelingan nodir kitoblar jamg'arilgan edi. Ma'mun davrida kutubxonaga «akademiya»ning ko'zga ko'ringan olimi sifatida Muso al-Xorazmiy boshchilik qildi. «Baytul Hikma» kutubxonasidan tashqari uning ixtiyorida ikki rasadxona ham bo'lib, ulardan biri Bag'dodning Shamossiya mahallasida, ikkinchisi Damashq yaqinidagi Kasiyun tog'ida barpo qilingan edi. Al-Xorazmiy ana shu rasadxonani ham boshqarib, asosan falakiyot ilmi bilan shug'ullanadi. Olim IX asrning 20-yillarida o'zining mashhur astronomiya va trigonometriya jadvallariga doir «*Zij fi ilm al-falak*» risolasini yozib tugatadi.

Al-Xorazmiyning bu asariga tayanib arab tilidagi ilmiy adabiyotlarga birinchi bo'lib Sayyoralar, Oy va Quyoshning harakatlari, sayyoralarning sutkalik harakatlari va ularni aniqlash yo'llari, Oy va Quyosh gardishining kattaligi, sinuslar jadvali va tangens kiritilgan edi. Asar XII asr boshlarida lotin tiliga tarjima qilingan. Al-Xorazmiy «Ziji»ga ko'pgina olimlar izohlar, tushuntirishlar yozishgan.

Al-Xorazmiy «Ziji»dan tashqari Quyosh soatlari, astrolyabiyaning tuzilishi va qo'llanishiga oid «*Kitob ul-amal bil asturlabat*» («*Astrolyabiya bilan ishlash haqidagi kitob*») risolasini ham yozib, amaliy falakiyotning rivojiga salmoqli hissa qo'shdi. Al-Xorazmiyning bu astronomiyaga oid asarlari Quyosh, Oy va Sayyoralar harakatini kuzatishda, daryo va ko'l suvlari harakatini yo'lga solishda, sel va toshqinlarning oldini olishda, olis joylarga dengiz orqali va quruqlikda safarga chiqqan vaqtda astronomik chamalashda, suvsiz yerlarga suv chiqarish va suv inshootlarini bunyod etishda, qishloq xo'jalik ishlarining boshlanishi yoki tugallash vaqtini belgilashda, dehqonchilik uchun kerak bo'lgan mavsumiy kalendarlarni tuzishda, xalqning kundalik amaliy maqsadlari va hayotiy ehtiyojlariga hojatbaror bo'ldi.

Shuningdek, al-Xorazmiyning falakiyot ilmiga oid asarlari ma'lumotlaridan ikki asrdan ko'proq vaqt davomida ko'plab rasadxonalarda foydalanib kelindi. Xususan, Sharqda va G'arbiy Yevropada (Nyuton, Gershel asarlari paydo bo'lganga qadar) asosiy qo'llanma bo'lib xizmat qilgan.

Tarixiy ma'lumotlarga qaraganda, al-Xorazmiy «Donishmandlik uyi»da falakiyot, riyoziyot va boshqa soha olimlari orasida o'zining ulug' salohiyati, qobiliyati bilan ajralib turgan. Al-Xorazmiy bu davrda o'zining ilmiy faoliyati, tabiiy-ilmiy qarashlari bilan ilg'or ma'rifiy-pedagogik tafakkur va tabiiy-ilmiy fanlar rivojiga keng yo'l ochdi. Riyoziyotda mavhumlikni (abstraksiyani) kengaytirdi. *Induksiya yo'li* bilan umumiy yechish usullarini hal qilib, *deduksiya* hamda umumiy usullari yordamida turli xususiy masalalarni yechdi. Uning kashfiyotlari va asarlari dunyoviy, ya'ni aniq fanlarni mustaqil rivojlantirishga keng imkon yaratdi.

Shuning uchun ham al-Xorazmiy tabiiy-ilmiy kashfiyotlari bilan o'zidan keyingi butun ma'naviy taraqqiyotga, tabiiy-ilmiy tafakkurga, haqiqatni aniqlash uslublariga juda katta ta'sir o'tkazdi. Al-Xorazmiy obyektiv munosabatlarning, tabiiy jarayonlarning eng muhim xususiyatlarini o'rganish zarurligini, atrof-muhitni tadqiq etishda insonning ongi va ilm-fanning ahamiyatini yuqori baholadi.

Shularni e'tiborga olsak, o'z vaqtida al-Xorazmiy tabiiy-ilmiy fanlarning, ayniqsa, riyoziyot, falakiyot, jo'g'rofiyaning rivojlanishiga, bu fanlarning mustaqil taraqqiyotiga to'g'ri yo'nalish berishda o'zining tutgan yo'li bilan ilm-fan taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatdi. Shu boisdan ham hozirgi zamon olimlari IX asrning birinchi yarmini «Al-Xorazmiy davri» deb atayotganlari bejiz emas.

O'sha davrda savdo munosabatlarini yuritish, meros taqsimlash muammolari, sun'iy sug'orish ishlari, dambalar, saroy va mudofaa inshootlarini barpo qilish ishlari, falakiyot ilmiy masalalari, kalendar tuzish, uzoqdagi narsalarning masofasi va o'lchamini aniqlash kabi bir qator muammolar tabiiy fanlarni, xususan, algebrani rivojlantirishni taqozo qilardi. Bu amaliy talablar tenglamalarga bo'lish, ularni yechish qoidalarini topishni hamda riyoziyotning boshqa masalalarini hal etishni taqozo qilar ediki, bu mushkul vazifalar al-Xorazmiy zimmasiga tushdi. Al-Xorazmiyning «*Al-kitob-al-muxtasar fi-hisob al-jabr va -l-muqobala*» («*Aljabr muqobala hisobi haqida qisqacha kitob*») nomli asari algebra faniga asos soldi, uning mazmuni, asosiy tushunchalari va qoidalarini belgilab berdi.

Al-Xorazmiyning «*Al-kitob-al-muxtasar fi-hisob al-jabr va -l-muqobala*» asarida «*Al - jabr*» soʻzi asrlar davomida oʻzgarib borib, «*algebra*» atamasiga aylangan, bu riyoziyotning alohida bir boʻlimidan iborat fan hisoblanadi. Olim «*al-jabr va al-muqobala*» soʻzlari orqali ikkita amalni tushungan va ularni tenglamalar yechishga tatbiq etgan. «*Al-jabr*» amali orqali tenglama hadlarini bir tomondan ikkinchi tomonga koʻchirish bajariladi. «*Al-muqobala*» esa tenglamadagi oʻxshash hadlarni yigʻish amalidir. Demak, «*Al-jabr*»ning lugʻaviy maʼnosi toʻldirish, «*Al-muqobala*» qarshi qoʻyishni bildiradi. Al-Xorazmiyning bu asarida oʻsha davrdagi boshqa asarlar kabi hech qanday formulalar va simvollar boʻlmay, balki tenglamalar va uning yechilishi soʻzlar bilan ifodalangan. Shuni taʼkidlash kerakki, birinchi va ikkinchi darajali tenglamalar, ularning yechimlari xususiy hollarda bundan ming yillar oldin qadimgi Misr va Vavilon xalqlarida, keyinroq yunon matematiklarida uchraydi. Ammo ularning yechimlari faqat xususiy holda boʻlib, ular kvadrat tenglamalarni yechish uchun umumiy qoidalar bermaganlar. Bunday qoidalar va ularning isbotlarini al-Xorazmiy birinchi boʻlib oʻzining «*Al-kitob-al-muxtasar fi-hisob al-jabr va -l-muqobala*» asarida toʻla va uzviy bayon etdi.

Darhaqiqat, al-Xorazmiy tomonidan algebra metodining yaratilganligi matematikada induksiya va deduksiya birligining namunalari dandir. Chunki *induksiya metodisiz* tenglamalarning hech bir turini yaratish mumkin emas edi. Shuningdek, berilgan tenglamalar turining umumiy yechish qoidasi xususiy masalalarni *deduksiya* usulining amaliy ifodasidir.

Al-Xorazmiyning matematikaga oid ikkinchi asari – «*Kitob al jam va tafriq bi hisob al-Hind*» («*Hind arifmetikasi hisobi boʻyicha qoʻshuv va ayiruv kitobi*») ham riyoziyot fani tarixida muhim rol oʻynaydi. Asarda hind oʻnlik-pozitsion qoʻshish tizimlari haqidagi metod tasvirlangan edi. Bu oʻnlik tizimining kashf etilishi sanoq tizimida chinakam inqilob boʻldi. 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, raqamlari hanzu jahonda «*arab raqamlari*» nomi bilan yuritiladi. Lekin bu «*arab raqamlari*» Ovrupoga Sharqdan emas, Yunonistondan kelgan deguvchilar ham boʻlgan. «*Arab raqamlari*»ni boshqa qoʻshni xalqlarga tarqatgan Muhammad al-Xorazmiy ekanligini isbotlashda yurtdoshimiz, qomusiy olim Abu Rayhon Beruniyning «*Hindiston*» asari hal qiluvchi dalil boʻldi.

Demak, boshqa xalqlar hindlarning oʻnlik pozitsion tizimi bilan al-Xorazmiyning «*Hind arifmetikasi hisobi boʻyicha qoʻshuv va ayiruv*

kitobi» risolasi orqali tanishdilar. Al-Xorazmiyning bu asari ingliz olimi va tarjimoni Robert Chester tomonidan 1145-yilda arabchadan lotin tiliga tarjima qilinib, Ovrupa mamlakatlarida keng tarqaladi. Bu asarning muqovasidagi «**Dediki al-Xorazmiy**» soʻzi esa «**Dediki algoritm**» deb tarjima qilinadi.

Shuni alohida qayd etish kerakki, hisoblash tarixida **algoritm**, **algorizm** soʻzlarining lugʻaviy maʼnosi XIX asrgacha nomaʼlum boʻlib kelgan edi. Faqat 1849-yildagina fransuz sharqshunos olimi Jozef Tussen Reyno (1795–1867) bu atama «**Al-Xorazmiy**» soʻzidan kelib chiqqanligini aniqladi. Shu yoʻsinda «**algoritm**» – «**Al-Xorazmiy**»ning lotincha transkripsiya natijasidan hosil boʻlgan ekan.

Al-Xorazmiy nomining sinonimi boʻlmish **algoritm**-riyoziyotda muhim va dolzarb kategoriyadir. Alloma qoʻshish, ayirish, koʻpaytirish, boʻlish, kvadrat ildizni hisoblash algoritmini oʻnlik tizimida yechishni yaratibgina qolmasdan, bundan tashqari, u bir jinsli boʻlmagan sonlarni koʻpaytirish algoritmini ham ishlab chiqdi.

Demak, al-Xorazmiyning algebraga oid asarlarining riyoziyot tarixida tutgan ahamiyati juda ham katta, chunki algebra fani olim tomonidan birinchi marta mustaqil fan darajasiga koʻtarildi. Al-Xorazmiy tomonidan asoslangan matematik metoddan koʻpgina Markaziy Osiyo va Yaqin Sharq olimlari oʻz ilmiy ishlarida keng foydalandilar. Jumladan, XI asrda yashab ijod etgan al-Nasav, XII asrda yashagan Iqbol-Bomat va boshqalarni eslatish mumkin. Bularning ishlarida al-Xorazmiy yaratgan matematik metodlar rivoj topdi va shu asosda yangi-yangi muammoli sohalar vujudga keldi. Al-Xorazmiyning bevosita taʼsiri va ijodi tufayli dunyoga kelgan asarlar ham oz emas. Masalan, XIII asrning mashhur olimi pizanlik Leonardo ikkinchi darajali algebraik tenglamalarni yechganda xususiy al-Xorazmiy metodlariga asoslangan. Hatto, jahonga mashhur matematiklardan Fibonnachi, Pichioli, Tartalpya, Kardano, Ferrari, ibn Iroq, Abu Rayhon Beruniy, Abul Vafo, Umar Hayyom va boshqa olimlar ham oʻz davrida al-Xorazmiy asarlaridan keng foydalanganlar.

Al-Xorazmiy joʻgʻrofiya va geodeziya fanlariga oid muhim ilmiy izlanishlar ham olib borgan. U barcha astronomik kuzatishlarda faol qatnashdi va bir necha (Vizantiya, Afgʻoniston va Volga quyi oqimidagi Xazoriyaga boʻlgan) ilmiy safarlarga boshchilik qilgan. Jumladan, 827-yilda Al-Xorazmiy rahbarligida Yer Kurrasining kattaligini aniqlash maqsadida Yer meridianining bir gradusi oʻlchab chiqildi. Buning uchun Mesopotamiyada shimoliy kenglikning 35° va 36°lari orasida chiziqli

masofa bevosita o'ldov chizmasi bilan meridian yo'nalishida aniqlanib, burchak o'lchash esa yulduzlarning meridian balandliklarini kuzatish asosida bajarilgan edi. Meridian gradusi uzunligi 56 - 2/3 arab milyasiga, ya'ni o'rta hisobda 112 km ga teng qilib olingan. Bu natija ancha aniq bo'lib, undan tashqari, o'lchash usulining o'zi ham katta ilmiy ahamiyatga ega edi. Shu tariqa Yer meridiani bir gradusining uzunligi al-Xorazmiy o'lchashlarida 111815 metrga teng. Hozirgi zamon o'lchashlari esa uning 110938 metrga teng ekanini ko'rsatadi.

Al-Xorazmiy riyoziyot, falakiyot, geodeziya muammolarini matematik jo'g'rofiya, kartografiyani tavsifiy jo'g'rofiya bilan bog'lab o'rganishga katta e'tibor berdi. Olimning jo'g'rofiyaga oid asari – «*Kitob surat al-arz*» deb ataladi. Bu lotincha «geografiya» so'zining arabchaga aynan tarjimai bo'lib, arz – yer, grafa – tasvirlash, surat degani. Al-Xorazmiy bu asarini 836–847-yillar orasida yozib tugatgan. Shundan 1037-yilda ko'chirilgan yagona nusxasi bizgacha yetib kelgan.

Al-Xorazmiyning «*Kitob at-tarix*» asarida miloddan avvalgi 312-yildan to milodning 828-yilgacha xalifalikda yuz bergan voqealar hikoya qilinadi. Shunday qilib, al-Xorazmiyning «*Kitob-at-tarix*» asari xalifalik tarixining unchalik ma'lum bo'lmagan taraflarini yoritadigan muhim harakatlar, xalq qo'zg'olonlari haqida muhim xabarlar, fan va madaniyat tarixiga oid qimmatbaho dalillar keltiriladi.

Endi «*Kitob at-tarix*»ning o'rta asrlar tarixnavisligida tutgan o'rniga qisqacha to'xtaladigan bo'lsak, olimning bu asari butun o'rta asrlar mobaynida Sharq tarixnavisligiga bevosita ta'sir ko'rsatib kelgan. Shunga ko'ra, al-Xorazmiy o'rta asr tarixnavisligida muayyan an'anaga asos solgani va uning ilk vakillaridan biri bo'lgani shubhasizdir.

Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, al-Xorazmiyning «Quyosh soatlari haqida risola», «Musiqqa haqida risola», «Yahudiylarni eralari va bayramlarini aniqlash haqida risola» kabi asarlari ham bo'lgan.

Shunday qilib, al-Xorazmiyning eng sermazmun davri xalifa al-Ma'mun davri bo'lib, u xalifalikda birinchilar qatorida kundalik hayotda turli tabiiy-ilmiy va ijtimoiy fanlarning kerakligini va ilmsiz rivojlanish bo'lmasligini tushunib yetgan edi. U ilm-ma'rifat inson hayotini osonlashtirishini, uning kundalik faoliyatida yordam berishini anglab yetgan olimlardan edi. Al-Xorazmiy olamni bilishga intilib, diniy va milliy yoki irqiy chegaralarni tan olmay, turli din va millatga mansub xalqlarning ilmiy yutuqlarini o'zlashtirgan edi. U moddiy olam hodisalarini talqin qilishda, undagi qonuniyatlarni bayon etishda faqat ilmga va tajribaga tayangan. Al-Xorazmiy arifmetikaga doir «Hisob al-

hind» risolasida aytadi: «Men hindlar 9 ta harfdan (ularni o'zlari xohlaganlaricha joylashtirishlariga ko'ra) istagan sonlarini tuzishlarini ko'rganimdan keyin, o'rganayotganlarga osonlik bo'lishi uchun bu harflardan nima hosil bo'lishini ko'rsatishni azm qildim».

Al-Xorazmiy o'z ilmiy izlanishlarida insonparvarlik g'oyalari asoslanib inson hojatini chiqarish va uning manfaati uchun ijod etar edi. Al-Xorazmiyning quyidagi so'zlari uning dunyoqarashini belgilab beradi. Algebraga doir «*Aljabr muqobala hisobi haqida qisqacha kitob*» asarida u aytadi: «Men kishilarga hisoblashda nima kerakligini (tekshirib) qaraganimda, buning hammasi son ekanligini ko'rdim». Agar al-Xorazmiyning matematikaga oid ikkala asari ham umumari olganda hisob va songa taalluqli ekanligini nazarda tutsak, olim bu asarlari bilan insonning kundalik hayotida hisobga ehtiyojini qondirishga harakat qilganligini ko'ramiz.

Al-Xorazmiy inson tafakkurining quvvatiga, kishilarning imkoniyatiga ishonar va o'z asarlarini ularga bag'ishlar edi. U algebraga bag'ishlangan risolasida... «bu asarni yozishdan maqsadi kishilar unga o'z nigohini qaratar degan umid» ekanligini uqtiradi. Demak, u insonni kundalik hayotida o'z aql-idroki, tafakkur quvvatiga tayanishga undaydi.

Al-Xorazmiyning insonparvarlik g'oyalari olimlarning vazifasi va burchi, ularning insoniyat oldidagi mas'uliyati haqida aytgan so'zlarida ham namoyon bo'lgan: «O'tmish davrlarda o'tgan xalqlarning olimlari fanning turli tarmoqlari va falsafaning turli bo'limlari sohasida asarlar yozishda tiyilmas edilar. Bu bilan ular o'zlaridan keyin keladiganlarni nazarda tutardilar va bular tomonidan o'zlaricha (sarf qilingan) kuchlariga munosib mukofot bo'lar degan umid tutardilar hamda shon-sharaf va yod tutish bilan mukofotlanardilar, rostgo'y lablardan maqtovlar aytiladi deb ishonardilar. Chunki ular fanning maxfiy sirlarini ochish uchun o'z bo'yinlariga olgan qiyinchiliklar va mehnatlarini bunga arzimaz deb biladilar. Ulardan biri o'zidan avvalgilar qila olmagan ishlarni amalga oshirishda boshqalaridan o'zib ketadi va uni o'zidan keyin keluvchilarga meros qilib qoldiradi. Boshqasi o'zidan avvalgilarning asarlarini sharhlaydi va bu bilan qiyinchiliklarni osonlashtiradi, yopiqni ochadi, yo'lni yoritadi va uni tushunarliroq qiladi. Yoki bu ayrim kitoblarda nuqsonlar topadigan va sochilib yotganni to'playdigan odam bo'lib, u o'zidan avvalgilar haqida yaxshi fikrda bo'ladi, takabburlik qilmaydi va o'zi qilgan ishidan mag'rurlanmaydi». Mutafakkirning bu so'zlarini ilk o'rta asr davrida olimlar va tadqiqotchilar uchun umumiy deb e'lon qilgan axloq qoidasi

(me'yori) deb qarash mumkin. Avvalo, buyuk olimning bunday axloq dasturi uning dunyoqarashini belgilab beradi. Shuning uchun bo'lsa kerak, u o'z hayotini insoniyat baxt-saodatiga bag'ishlaydi.

Al-Xorazmiyning tabiiy-ilmiy, ma'rifiy-pedagogik qarashlari algebra fanining kelib chiqishi va unga bag'ishlab asar yozishi sababini bayon etishda ham aniq ko'rinadi: «...men arifmetikaning oddiy va murakkab masalalarini o'z ichiga oluvchi *«Aljabr va-al-muqobala hisobi haqida qisqacha kitob»*ni ta'lif qildim, chunki meros taqsim qilishda, vasiyatnoma tuzishda, mol taqsimlashda va adliya ishlarida, savdoda va har qanday bitimlarda, shuningdek, yer o'lchashda, kanallar o'tkazishda, handasa va boshqa shunga o'xshash turlicha ishlarida kishilar uchun bu zarurdir». Demak, al-Xorazmiyning bu so'zidan ravshanki, risola hayot taqozosi tufayli vujudga kelgan.

Al-Xorazmiyning ilmiy jasorati, bashariyat oldidagi buyuk xizmati shundaki, u o'z asarlari bilan zamonasining buyuk matematik, mohir geodezist, ajoyib geograf, zabardast astronom, yetuk tarixnavis olimi va murabbiysi sifatida tabiiy-ilmiy fanlar, yosh avlod kamoloti va tafakkuri, ilm-fan ravnaqi uchun xizmat qildi, insoniyatning ma'rifiy yuksalishiga katta hissa qo'shdi.

Allomaning asarlari nazariy-amaliy ishlar bilan uzviy bog'langan o'rta asrlar riyoziyotining ajoyib namunasi. Hayotda tabiiy kuchlar bilan kurashda insonga ko'maklashish, uning og'irini yengil qilish al-Xorazmiy asarlarining asosiy maqsadidir. Uning *«arifmetikasi»* va *«algebrasi»* hammaga birdek qo'llanma bo'lgan va hamon kishilarga xizmat qilib kelmoqda, jahondagi hamma maktablarda arifmetika va algebra o'rgatiladi. Hisoblashning har xil mashinalari, jumladan, elektron hisoblash mashinalari al-Xorazmiy tamoyillari asosida xalq xo'jaligiga xizmat qilmoqda.

Al-Xorazmiyning qomusiy ilm tizimi jahon ma'rifat ko'zgisidagi mo'jizalar lavhasi bo'lib, uni hozirgi va kelgusi avlodga targ'ib qilish muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Bu bilan Sharq xalqlari o'zligini anglashga yaqindan yordam beradi.

Muhammad al-Xorazmiyning *«Al-kitob al-muxtasar fi-hisob al-jabr va-l-muqobala»* asari fiqh ilmi taraqqiyotida muhim rol o'ynadi. Alloma mazkur asarni yozilishi sababini quyidagicha bayon etadi: «...men arifmetikaning oddiy va murakkab masalalarini o'z ichiga oluvchi *«Aljabr va-l-muqobala hisobi haqida qisqacha kitob»*ni ta'lif qildim, chunki meros taqsim qilishda, vasiyatnoma tuzishda, mol taqsimlashda va adliya ishlarida, savdoda va har qanday bitimlarda, shuningdek, yer

o'lashda, kanallar o'tkazishda, handasa va boshqa shunga o'xshash turlicha ishlarda kishilar uchun bu zarurdir».

Demak, Muhammad al-Xorazmiyning bu asardan asosiy maqsadi musulmon huquqiga qat'iy amal qilgan holda merosxo'rlar o'rtasida mulkni taqsimlash masalasini nazariy va amaliy jihatdan yoritishga qaratilgan. Bu murakkab masalani sof arifmetik usulda hal qilish qiyin bo'lganligi sababli, obyektiv ravishda algebraik usulni qo'llaydi va algebraning asosiy bo'limi – tenglamalarni meros taqsimlashga mohirlik bilan tatbiq qiladi. Garchi al-Xorazmiydan avval meros taqsim qilish masalasi bilan Bobil, Misr va yunonlar shug'ullangan bo'lsalar-da, al-Xorazmiy bu masalani musulmon huquqi asosida meros taqsim qilishning nazariy va amaliy asoslarini birinchi bo'lib ko'rsatadi. Shuning uchun ham Muhammad al-Xorazmiyning meros taqsim qilish nazariyasi va amaliyotining asoschisi deyishimiz mumkin.

Darvoqe, Muhammad al-Xorazmiy «*Al-kitob al-muxtasar fi-hisob al-jabr va-l-muqobala*» asarining oxirgi qismini «*Vasiyatlar kitobi*» nomi bilan ataydi va bu qism hajm jihatidan asarning beshdan ikki qismini tashkil qiladi. Bu qismda, o'z zamonasining kundalik talablariga va musulmon huquqiga qat'iy amal qilgan holda, merosxo'rlar o'rtasida mulkni taqsim qilishga doir bir necha bobda turli nomlar bilan murakkab masalalar beriladi. Masalalar shartiga ko'ra, tenglama tuzishda hech qanday belgi va ramz ishlatilmaydi va uni yechish qoidasi so'z orqali bajariladi. Biz quyida ana shunday meros taqsim qilishga doir murakkab masalalarni ikki-uchtasini yechish namunalari izohlari bilan keltiramiz:

1-masala. Vafot etgan kishidan ikki o'g'il qolgan va u molining uchdan birini boshqa odamga vasiyat qilgan. U naqd o'n dirham va o'g'illaridan birining (ulushiga teng) qarzga bergani qoldirgan. Qoidasi bunday: Qarzdin olinadigan narsa deb qabul qil va uni naqdiga, ya'ni o'n dirhamga qo'sh. O'n va narsa hosil bo'ladi. Bundan uchdan birini ayir, chunki u molining uchdan birini vasiyat qilgan, bu uch – u uchdan bir dirham va narsaning uchdan biri. Olti-yu uchdan ikki dirham va narsaning uchdan ikkisi qoladi. Buni o'g'illar orasida taqsimla. Shunda har bir o'g'ilning ulushi – uch – u uchdan bir dirham va narsaning uchdan biridir. Bu olinadigan narsaga teng. Shu yerda narsaning uchdan birini narsaning uchdan biriga ro'para qo'y. Qolgani uchdan ikki dirhamga teng uch dirham va narsaning uchdan ikkisidir. Sen narsani to'ldirishga muhtojсан (bunga uning yarmiga tengini qo'sh va uch – u

uchdan birga uning yarmiga tengini qo'sh, besh dirham hosil bo'ladi. Mana shu narsa bo'lib, u qarzdan hosil bo'ladi.

1- izoh. Agar qarzga berilgan X desak, butun mol $10+X$ bo'ladi. Ikkala o'g'ilga va vasiyat qilinganga tegadigan ulushlarning har biri teng bo'lib, $u - (10 + X) / 3 + X$ bo'lgani uchun bundan $10/3 = 2/3 * x$ va $x=5$

2-masala. Vafot etgan kishining xotini, uning bitta ota va onadan ikki ukasi va ikki singlisi qolgan va u boshqa bir odamga o'z molining to'qqizdan birini vasiyat qilgan. Qoidasi bunday: agar sen merosning bo'laklarini qirq sakkiz qismdan iborat desang, uning (sanog'ini) aniqlagan bo'lasan. Sen bilasanki, agar molning hammasidan to'qqizdan birini ayirsang, sakkizdan to'qqizi qoladi va ayrilayotgan qolayotganning sakkizdan biriga teng. To'qqizdan sakkizta uning sakkizdan birini qo'sh va qirq sakkizta uning sakkizdan birini, bu olti, qo'sh, bu bilan sening moling to'liq bo'ladi. Ellik to'rt hosil bo'ladi. To'qqizdan biri vasiyat qilingan kishi bundan oltisini, ya'ni butun molning to'qqizdan birini oladi. Qolganini, ya'ni qirq sakkizni merosxo'rlar orasida ularning ulushiga ko'ra taqsimlanadi.

1- izoh. Islomda meros taqsim qilish huquqi shariat qonuniga ko'ra belgilangan bo'lib, unga Qur'oni Karimdagi «Niso» surasining 11-12-oyatlari asos qilib olingan: «Alloh farzandlaringizga (tegishli meros) haqida bir o'g'il uchun ikki qiz ulushi barobarida meros berishni amr qilur. Agar merosxo'rlar ikkidan ortiq bo'lsa, ularga yer qoldirgan narsaning uchdan ikkisi, agar yakka qiz bo'lsa, unga (merosning) yarmi tegur. Agar marhumning farzandi bo'lsa, ota-onasining har biriga qoldirgan merosidan oltidan biri tegur. Endi agar farzand bo'lmay, faqat ota-onasi (merosxo'r) bo'lsa, u holda onasiga uchdan bir tegur (qolgani otasiga qoladi). Agar uning aka-ukalari bo'lsa, onasiga oltidan biri tegur. (Qolgan qismi otasiga tegadi, zero, marhumning aka-ukalarini yedirib-kiydirish va uylab-joylash otaning zimmasidadir. Bu taqsimotlar). Marhum qilgan vasiyat va uning qarzlari ado etilganidan keyin bo'lur. Ota-onalaringizning qaysi birlari sizlar uchun foydasi teguvchiroq ekanini bilmaysizlar. (Binobarin o'zingizga qolsa, meros taqsimotini ham adolat bilan hal qila olmaysiz. Shu boisdan kimga qancha meros tegishi) Alloh tomonidan qat'iy farz qilib qo'yildi. Albatta, Alloh bilim va hikmat egasi bo'lgan zotdir. Sizlarga xotinlaringiz qoldirgan merosdan – agar ulardan farzand qolmagan bo'lsa, yarmi tegur. Endi agar ularning farzandlari qolgan bo'lsa, sizlarga ularning merosidan to'rttdan bir tegur. (Bu taqsimot) marhuma qilgan vasiyat va uning

qarzlari ado etilgandan keyin bo'lar. Ularga (xotinlaringizga) sizlar qoldirgan merosdan agar – sizlardan farzand qolmagan bo'lsa – to'rtidan bir tegur. Endi agar sizlarning farzandingiz qolgan bo'lsa, ularga sizning merosingizdan sakkizdan bir tegur. (Bu taqsimotlar) sizlar qilgan vasiyat va qarzlaringiz ado qilingandan keyin bo'lar. Agar merosi qolayotgan erkak yoki ayolning na ota va na onasi bo'lmay, (ona tomonidan) bir aka yoki ukasi yoxud bir opa yoki singlisi qolgan bo'lsa, ularning ikkovidan har biriga oltidan bir tegur. Endi agar ular birdan ortiq bo'lsalar, ular merosini uchdan bir hissasiga teng sherik bo'lar. (Bu taqsimotlar) merosxo'rlari zarar yetkazmaydigan holda qilingan vasiyat va qarzlari ado qilingandan keyin bo'lar».

Demak, Islomda meros ulashishning sha'riy huquqiga ko'ra, onasi molning oltidan bir qismini, xotini sakkizdan bir qismini olgani uchun kerakli yoki zaruriy meros, ya'ni onasi, xotini, aka-ukalari va opa-singillariga qoldirgan merosi 48 qismga bo'linadi, bundan sakkiz qismi onasiga, 6 qismi xotiniga tegadi, qolgani esa aka-uka, opa-singillar orasida taqsim qilinadi. Kerakli meros 9 dan 8 qism bo'lgani uchun butun mol 8 dan 9 ko'paytiruv 48 barobar 54 qismga bo'linadi, bundan 9 qismi-vasiyat qilingan kishiga tegadi, 8 qismi onasiga, 6 qismi xotiniga, qolgan qismlari esa aka-uka va opa-singillar orasida taqsim qilinadi.

Umuman olganda, shariat va islom huquqshunosligida meros taqsim qilishda bunday murakkab masalalarni hal qilish qozilarning qo'lidan kelmasdan, ular madrasada maxsus tayyorlangan «Faroyiziyon»larga, ya'ni «meros bo'luvchi» matematiklarga murojaat qilishga majbur bo'lardilar. Shu jihatdan Muhammad al-Xorazmiyning «*Al-kitob al-muxtasar fi-hisob al-jabr va-l-muqobala*») asarining «*Vasiyatlar kitobi*» qismi kvadrat tenglamalar orqali shunday meros taqsim qilishning murakkab masalalarini hal qilishga mo'ljallangan qo'llanma desak bo'ladi. Chunki al-Xorazmiyning bu asari uzoq vaqt Sharq mamlakatlarida madrasalarda meros taqsim qilishning ilmiy va amaliy nazariyasini biluvchi mutaxassislar, ya'ni «Faroyiziyon»lar tayyorlashda asosiy qo'llanma vazifasini bajarib keldi.

3-masala. Bir kishi o'ladigan kasal bo'la turib, bir ayolga yuz dirhamga uylandi va uning bundan bo'lak moli yo'q edi, ayolning o'zi baravar mahri o'n dirham edi. So'ngra ayol o'ldi, u molining uchdan birini vasiyat qilgan edi. Keyin eri o'ldi. Qoidasi bunday: u ayoldagi yuzdan uning mahrini, ya'ni o'nni ayir. Unda to'qson dirham qoladi, vasiyat qilganini ana shundan hisoblanadi. Vasiyat qilganni narsa deb ol va uni shunday ayir. Narsasiz to'qson qoladi. Ayolning qo'lida o'n

dirham va narsa qoladi. U o'z molining uchdan birini, ya'ni uch – u uchdan bir dirham va uchdan bir narsaning vasiyat qilgan. Olti-yu uchdan ikki dirham va uchdan ikki narsa qoladi. Bundan eri merosining o'ziga qaytadigan – yarmi, ya'ni – uch – u uchdan bir dirham va uchdan bir narsa. Erining merosxo'rlari qo'lida narsaning uchdan ikkisiz to'qson uch – u uchdan dirham qoladi. Mana shu xotini merosining ikki baravaridir, ya'ni narsa, chunki xotin eri qoldirgan merosning uchdan birini vasiyat qilishga haqi bor. Uning vasiyat qilganining ikki baravari ikki narsadir. To'qson uch - u uchdan birni uchdan ikki narsa bilan to'ldir va buni ikki narsaga qo'sh. Hosil bo'ladi: to'qson uch - u uchdan bir dirham ikki-yu uchdan ikki narsa teng. Bitta narsa shuning sakkizdan uchi, ya'ni o'ttiz besh dirhamdir.

1- izoh. Mahr – islom shariat huquqida uylanuvchi kishi ayolning «*mahriga tushgan*» pulni to'lashi kerakligi qonuniylashtirilgan bo'lib, ayol esa o'z «*mahriga tushgan*» pulni xohlaganicha sarflash huquqiga ega bo'lgan.

2. Ayol vasiyat qilayotgan narsani X desak, mahri bilan birga $10+X$ bo'ladi, erining qaramog'idagi pul esa $100-(10+X)-90-X$ bo'ladi. Ayol o'z molining uchdan birini vasiyat qilishi mumkin, bu **3 dan 1 ($10+X$)** bo'ladi. Eriga undan qolganining yarmi, ya'ni **3 dan 1 ($10-X$) tegadi**, qolganning ikkisi yarmini ayolning vorislari oladi. Shuning uchun erining vorislariga **90X+3 dan 1 ayiruv ($10+X$)** tegadi. Boshqa jihatdan, xotin eridan qolganning faqat uchdan biriga egalik qilishi mumkin bo'lgani uchun erining vorislariga **2X** tegadi. Shuning uchun **90-X+3 dan 1 ($10+X$)-2X, ya'ni X-35** bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, Muhammad al-Xorazmiyning matematik asarlaridagi meros taqsim qilishga doir masalalar qaysi zamonda, qaysi davrda bo'lmasin, na faqat musulmon huquqi uchun, balki hozirgi kundagi huquqshunoslik fani taraqqiyoti uchun ham nazariy va amaliy ahamiyatga egadir.¹

Sharqning buyuk qomusiy olimi «**Muallimi soniy (Ikkinchi muallim) Abu Nasr Forobiy** (873–950) ta'lim-tarbiyaga bag'ishlangan «*Fozil odamlar shahri*», «*Ilmlarning kelib chiqishi*» asarlarida barkamol shaxsni tarbiyalashda nimalarga e'tibor berish zarurligi, ta'lim bilan tarbiya birligi haqida qimmatli fikrlar bildiradi.

Forobiy «*Baxt-saodatga erishuv to'g'risida*» nomli risolasida ta'lim-tarbiya birligi haqida fikr yuritir ekan, unda ta'lim berish

¹ S.Hasanov Xorazm ma'rifati – olam ko'zgusi. –T.: «O'qituvchi», 1996, 79–63-betlar., F.Rasulova, T.Do'stjonov, S.Xasanov, Xorazm Ma'mun akademiyasining olis-yaqin yulduzlari. –T., 2005, 15–59-betlar.

oddiydan murakkabga, quyidan yuqoriga borishi lozimligini ko'rsatadi. Forobiy insonning ma'naviy olamida, uning ikki tomoniga: aqli va axloqini tarbiyalashga asosiy e'tiborni qaratadi. Ta'lim va tarbiya Forobiy fikricha, insonni aqlan va axloqan komil shaxs qilib shakllantirishga qaratilmog'i kerak. Xuddi shuning uchun ham, ta'lim-tarbiyaning asosiy vazifasi olam va insonlar haqida mustaqil fikrlash madaniyatiga ega bo'lgan barkamol avlodni tarbiyalab voyaga yetkazishdir.

Sharq pedagogikasida Forobiy ta'lim va tarbiyaga birinchi marta ta'rif bergan allomadir: «**Ta'lim degan so'z insonga o'qitish, tushuntirish asosida, nazariy bilim berish, tarbiya berish degani esa insoniy fazilatlarini, ma'lum hunarni yoki kasbni egallash uchun zarur bo'lgan xulq-atvor-normalarini o'rgatishdir.**

¹

Maqsadga muvofiq amalga oshirilgan ta'lim-tarbiya insonni ham aqliy, ham axloqiy jihatdan kamolga yetkazadi, xususan, inson tabiat va jamiyat qonun-qoidalarini to'g'ri anglab oladi, umr kechirish jarayonida to'g'ri yo'l tutadi, boshqalar bilan halol, adolatli munosabatda bo'ladi. Jamiyatda o'rnatilgan oqilona tartib va qoidalarga rioya etadi.

Forobiy ta'lim va tarbiya ishini boshlashdan oldin tarbiyalanuvchilarning shaxsiy xislatlarini bilish va ta'lim-tarbiya berish jarayonida murabbiyning barkamolligini nazarda tutish zarurligini ko'rsatadi. Chunonchi, uning fikricha, murabbiy xohish-ixtiyor, iroda, qobiliyat, yaxshilik va yomonlik nima ekanligini yaxshi bilgan odam bo'lishi zarur. Chunki, inson ruhiga xos bo'lgan xohish-irodani, uning qobiliyatini aniqlamasdan turib, tarbiya ishiga kirishish kutilgan natijani bermaydi, deydi alloma.

Forobiyning ta'lim-tarbiya yo'llari, usullari, vositalari haqidagi fikrlari ham g'oyat qimmatlidir. U insonda go'zal fazilatlar ikki yo'l bilan: ta'lim va tarbiya yo'li bilan hosil qilinadi, deb ta'kidlaydi. Allomaning fikricha, ta'lim nazariy va amaliy bilimlarni shakllantirsa, tarbiya esa insoniy fazilat, amaliy kasb-hunar, xulq-odob malakalarini rivojlantirib boradi, ta'lim so'z o'rganish bilan, tarbiya esa amaliy ish, tajriba bilan amalga oshirib boriladi. Har ikkalasi birlashsa yetuklik namoyon bo'ladi. Shuningdek, Forobiy ta'limda barcha fanlarning nazariy asoslari o'rganilsa, tarbiyada ma'naviy-axloqiy qoidalar, me'yorlari o'rganiladi, kasb-hunarga oid malakalar hosil qilinadi deb ko'rsatadi.

¹ Abu Nasr Forobiy. Risolalar. -T.: «Fan», 1975, 71-72-betlar.

Abu Nasr Forobiy «*Baxt-saodatga erishuv to'g'risida*» risolasida ta'lim-tarbiyani ikki yo'l bilan amalga oshirishni nazarda tutadi. Bulardan birinchisi — qanoatbaxsh so'zlar, ilhomlantiruvchi so'zlar yordamida odat hosil qilinadi, malakalar vujudga keltiriladi va shaxsdagi g'ayrat-intilish harakatga aylantiriladi. Ikkinchi usul — majbur etish yo'li. Bu usul gapga ko'nmaydigan qaysar shaxslarga nisbatan qo'llaniladi.¹

Demak, Forobiy ta'lim-tarbiyada *rag'batlantirish, odatlantirish, majbur etish usullarini* ko'rsatgan. Bu har ikkala usul ham insonni har tomonlama kamolga yetkazish maqsadida qo'llanilgandir.

Shaxs kamolotida ta'lim va tarbiya birligini ta'minlashda ustoz va shogird munosabatlari hal qiluvchi omildir. Bu masalaga, ayniqsa, Sharqda juda katta e'tibor berilgan. Musulmon olamida mavjud an'anaga ko'ra, ustoz shogirdni qabul qilgan birinchi kundan boshlab, uning ma'naviy javobgarligini o'z bo'yniga olgan. Tarbiyalanuvchining ota-onasi o'z bolasini ustozga: «*Eti sizniki, suvagi bizniki*» deb topshirgan. Ustoz shogirdga faqat bilim berish bilan cheklanib qolmay, balki u shogirdiga keng ma'nodagi tarbiyani ham beradi.

Ustoz shogirdning ham axloqiy, ham kasbiy qiyofasini shakllantiradi. «*Ustoz otangdan ulug'*», degan maqolning hikmati shunda. Qadimda shogirdlar ustozni benihoya hurmat qilganlar.

Shu munosabat bilan Forobiy o'qituvchining ijtimoiy hayotda o'rni va uning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida ibratli g'oyalarni ilgari surgan. Uning fikricha, o'qituvchi o'quvchiga bilim beraman desa, o'quvchi oldida haqiqatgo'y bo'lishni, yolg'onni va yolg'on aytganni yomon ko'rishi, o'zi fahm-farosatli bo'lishi va or-nomusini qadrlashi, shogirdlariga nisbatan adolatli bo'lishi, ko'zlangan maqsadga erishishda qat'iylik ko'rsata bilishi va o'rnak bo'lmog'i lozim.

Forobiy «*Falsafani o'rganishdan oldin nimani bilish kerakligi haqida*» risolasida muallim shogirdiga nisbatan o'ta hokimlikka ham, o'ta bo'shanglikka ham yo'l qo'ymasligi kerak, chunki o'ta hokimlik shogirdda «*muallimga nisbatan nafrat uyg'otsa, o'ta bo'shanglik esa shogirdning muallimga va uning o'qitayotgan faniga nisbatan mensimaslik xislatini paydo qiladi*»², deb ta'kidlaydi.

Bu fikrlari bilan u ustozlik ta'lim va tarbiyada nihoyatda katta ahamiyatga ega ekanligini yana bir karra uqtiradi. Shunday qilib, mutafakkir ta'lim va tarbiyaning asosiy vazifasi adolatli jamiyat

¹ O'sha joyda, 76-bet.

² O'sha joyda, 23–24-betlar.

talablariga javob bera oladigan va shu jamiyat, el-yurt uchun xizmat qiladigan yetuk insonni tarbiyalashdan iborat deb bilgan. Forobiy pedagogik ta'limotining asosida axloqiy go'zal, mustaqil fikrlovchi, barkamol insonni shakllantirish masalasi yotadi.

Insonning kamolga yetishida ham aqliy, ham axloqiy tarbiyaning o'zaro aloqasi muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda Forobiy orzu qilgan ta'lim va tarbiya birligi hozirgi davrimizda ham yoshlarni tarbiyalashda katta ahamiyatga egadir.

Forobiy «*Aql ma'nolari to'g'risida*», «*Baxt-saodatga erishuv to'g'risida*» asarlarida yoshlarning bilimiga bo'lgan intilishlarini har tomonlama keng yoritishga harakat qiladi: «Kishi biror buyum haqida bilishni istasa, uning qandaydir bir holatini biladi, ongini o'sha predmet shaklidagi bilimga yo'naltiradi. Bu o'zi intilgan haqiqatni qidirish demakdir». Forobiyning bilish to'g'risidagi nazariy asoslarini, xususan, mantiq fanida bilish jarayoni va bilish shakllarining mohiyati birinchi marta ochib berildi. Bu jarayonlar mantiqda unga rioya qilish tafakkurini takomillashtirish va murakkab bilish jarayonida qo'pol xatolarning oldini olish qonunlari sifatida aks etadi.

Forobiy fikrlash faoliyatini faollashtirishning didaktik tamoyillari va metodlarini asoslab berdi. Unga o'qitishning amaliy yo'nalganligi; nazariy bilimlar uzluksizligi va bilish metodlari; mantiqiylik va uzviylik hukm metodlari va usullari; induksiya va deduksiya metodlari kiradi.

Forobiy tomonidan ishlab chiqilgan fanlar tasnifi ilmiy bilimlar g'oyasining rivojlanishini ta'minlaydi. U shunday yozadi: «Fanlar tasnifi insonga zarur, foydali, tugallangan, haqqoniy, kuchli hamda qaysi birlari u qadar zarur emas va kuchsizroq, shuningdek, o'rganish uchun nimadan boshlash, xususan, nimani o'rganish, nima yaroqli, qaysi biri yaroqsiz va qay darajada uni egallashga yordam beradi. Shunday qilib, uning fanga bo'lgan munosbati ko'rlikka, nodonlikka emas, balki bilim egallash va nodonlikka kurashga asoslanadi».

Forobiy tomonidan asoslangan pedagogik ta'limot o'zida quyidagi asosiy g'oyalarni ifodalaydi:

– ma'naviy tarbiyani tashkil etish va shaxsda aqliy sifatlarni tarbiyalash uning kamolotga erishishini kafolatlaydi;

– odob tarbiyalanuvchi qiyofasida namoyon bo'luvchi axloqiy xislatlarning eng asosiysi bo'lib, insonda oliyjanob sifatlarni tarbiyalashda asos bo'lib xizmat qiladi. Shaxsda odob ko'nikmalarini shakllantirishda ularga inson xulqi va odobini muhim ma'naviy –

axloqiy sifatlar ekanligini hayotiy misollar yordamida yoritib berish muhim ahamiyatga ega;

– tarbiyalanuvchida irodaning hosil bo'lishi atrof-muhit hamda tarbiyaviy faoliyat mazmuniga ko'p jihatdan bog'liq.

Abu Nasr Forobiy ta'lim-tarbiya samaradorligini yuqori baholagan pedagogik, didaktik tamoyillar, ta'lim-tarbiya shakllari va usullari quyidagilar:

- ta'limning ilmiyligi va amaliy ahamiyatga egaligi;
- tizimliliigi, mantiqiyliigi va ketma-ketligi;
- hayot bilan bog'liqligi;
- tushunarli bo'lishi;
- kuzatish va tajribalar;
- dialektik, isbotli, tortishuvli, ritorik va she'riy mulohaza yuritish

usullari;

- induksiya va deduksiya usuli;
- mashqlarni bajarish, takrorlash va h.k.

Shunday qilib, Forobiyning ta'lim-tarbiya to'g'risidagi teran fikrlari, ibratli mulohazalari hozirgi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotgan emas.

Sharqning ulkan qomusiy olimi, jahon ilmi va pedagogik fikrlarining eng mashhur namoyondalaridan **Abu Ali al-Husayn ibn Abdulloh ibn Sino** (980–1037) ta'lim-tarbiya masalariga jiddiy va ijodiy yondoshgan. Olimning bolani tarbiyalash va o'qitish haqidagi pedagogik - psixologik qarashlari o'zining chuqurligi, insonparvarligi va teranligi bilan kishini hayratda qoldiradi.

Ibn Sino «*Risolat at-tayr*» («*Qush*»), «*Xayy ibn Yaqzon*», («*Uyg'oq o'g'li tirik*»), «*Donishnoma*» kabi asarlarida o'zining pedagogik va psixologik qarashlarini ifodalaydi. Masalan, u «*Hayy ibn Yaqzon*» asarida yoshlarni do'stlikka, bilim o'rganishga chaqiradi: «... bir-biringizdan bilim o'rganib, kamol topishingiz uchun dil pardasini ochib tashlanglar».¹ Shuningdek, alloma shaxs fe'l-atvorini tabiatini chuqurroq tushunish uchun farosat ilmining, ya'ni ilmiy mantiqni bilishga da'vat qiladi. Chunki ilmiy-mantiq shaxs didini o'stiradi, fikr doirasini kengaytiradi. U bu haqda shunday deydi: «Farosat ilmi foydasi naqd ilmlardandir. Bu ilmni bilib olsang, u senga kishilarning pinhoniy fe'l-atvorini bildiradi. Farosat ilmidan bahramand bo'lsang, juda o'tkir bo'lib ketasan».

¹ Ibn Sino. Falsafiy qissalar. –T.: «O'qituvchi», 1963, 486-bet

Shuning uchun ibn Sino ta'lim-tarbiyaning maqsadlari, mazmuni, shakllari va metodlariga juda diqqat va e'tibor, mas'uliyat bilan qarash kerakligini ta'kidlaydi. Olimning e'tirof etishicha, ko'rsatmalilik ta'limni aniq, yorqin va qiziqarli qiladi, kuzatuvchanlik va fikrlash, mushohada yuritishni o'stiradi. Uningcha, inson narsa va hodisaning tashqi jihatlari, ko'rinishlarini o'rganib, uni yanada chuqurroq bilishga intiladi. Narsalarning aslini yoki ularning suratini ko'rish orqali bolalarda ular haqida ma'lum bir tasavvur hosil bo'ladi. Ibn Sino ko'rsatmalilikni ko'rish, eshitish singari sezgi organlari orqali bog'laydi. Olim o'qitishning oddiydan murakkablikka tomon yo'naltirishdan kelib chiqqan holda mashqlar qildirish, o'qitishni esa faqat chuqurlashtirish asosida, ya'ni sinf tarzida o'tkazish zarur, deb hisoblaydi.

Yuqorida ibn Sino muntazamlilik va uzviylik prinsipiga amal qilish zarurligini ta'kidlagani haqida to'xtalgan edik. O'quvchilar kuzatish va tajribalarini muntazam va uzviy jarayonga aylantirish orqali esa ularda mantiqiy mushohada yuritish qobiliyati rivojlanadi. Ibn Sinoning ta'kidlashicha, o'quv va jismoniy mashqlarni bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda suhbatlar, tushuntirishlar bilan birga qo'shib olib borish kerak. Yakka tarzda o'qitgandan ko'ra, guruhlarda (sinfda) o'qitish ko'proq samara beradi, chunki guruhlarda o'quvchilar o'rtasida o'z-o'zidan musobaqa paydo bo'ladi, deydi: *«Bolalarni guruh qilib o'qitish tashkil qilinsa, juda yaxshi samara beradi. Chunki bu jarayonda ular bir-birlaridan ibrat oladilar..»*

Guruh qilib o'qitish jamiyatga katta foyda keltiradi. Chunki bunda o'quvchilar bir-birlari bilan do'stlashadilar, ular o'rtasida o'zaro hurmat paydo bo'ladi, o'zaro fikrlashib bahslashadilar, huquq va burchlari xususida muhokama yuritadilar, musobaqalashadilar».

Ibn Sinoning «Tib qonunlari» asarining birinchi kitobidan o'rin olgan «Ro'zg'or yuritish haqida risola»sida bola tarbiyasiga oid juda ko'p pedagogik va fiziologik tavsiyalar bayon etilgan. Tarbiyadan maqsad, – deydi olim, bolaning aqliy va jismoniy quvvatlarini o'stirishdir. Chunki bola yaxshi yoki yomon, yovuz yoki oliyjanob bo'lib dunyoga kelmaydi. U bu xususiyatlarga tarbiya, atrofdegilar ta'siri tufayli erishadi. Ibn Sinoning fikricha, bola qalbi, misoli «Pokiza oyna». Unga istalgan shaklni chizish mumkin. Bolada oliyjanob ma'naviy-axloqiy xususiyatlarni shakllantirish uchun mashq uslubidan foydalanish, ya'ni uni hayotda qo'llashga o'rgatish kerak.

¹ Антология педагогической мысли Узбекистана. –М.: «Просвещение», 1986, с.86.

Ibn Sino ta'lim-tarbiyaning alohida guruhlar bilan suhbat uslubini tavsiya qiladi. Eng muhimi bolaning shaxsini hurmat qilishdan boshlash kerak: «*bolaga zug'um qilib, unga hurmatsizlarcha munosabatda bo'lmaslik, aksincha, tengdosh o'rtoqlarday gaplashish lozim*».¹ Olim suhbat, tushuntirish, misol keltirish singari uslublarning imkoniyatlari haqida so'z yuritadi. Salbiy xislatlarni tuzatish, shaxsni qayta tarbiyalash muammosi haqida ham mulohaza bildiradi. Buning uchun avvalo bolani har tomonlama o'rganish va shu asosda undagi salbiy qiliqlarni bartaraf etish, ijodbiy fazilatlarini shakllantirishga kirishish mumkin. Olim ayniqsa, jismoniy mashqlarga katta e'tibor beradi. Tug'ilgan kundan boshlab bolaning jismoniy rivojlanishi xususida qayg'urish kerak, deydi. Buyuk tabib bola jismidagi har bir a'zoning salomatligini ta'minlash uchun lozim bo'lgan maxsus mashq usullari ishlab chiqqan. Bu mashqlarni tananing holatiga muvofiq bajarish, kamquvvat, zaif a'zolari og'ir jismoniy mashqlar bilan toliqtirmaslikni ta'kidlaydi.² U ishlab chiqqan mashqlar kichik va katta, juda kuchli va zaif, tez va sekin, keskin va tez harakatni taqozo etadigan harakatlarga bo'linadi. Olim usullarni ham bayon qiladi.

Ibn Sino ta'lim-tarbiya jarayonida o'qituvchining roliga katta e'tibor bilan qaragan, yosh avlodni o'qitadigan tarbiyachi quyidagi talablarga muvofiq faoliyat olib borishi lozimligini uqtiradi:

– o'quvchi-talabalar bilan munosabatni tashkil etishda mo'tadil (o'rtacha) bo'lish;

– o'quvchi-talabalarning bilim va mahoratlaridan hayotda foydalana olishlariga e'tibor berish;

– o'quvchi-talabalar bilan ishlashda turli usullarni qo'llay olish;

– o'quvchi-talabalarda bilim olishga nisbatan qiziqishni kuchaytirish;

– o'qituvchining gaplari va fikri o'quvchi-talabalarga tushunarli bo'lishi uchun har bir so'zini imo-ishoralar bilan bajarishi (binobarin, bu uslub bolalarda his-hayajonni uyg'otadi);

– tarbiyalanuvchilar ongiga quyidagi yuksak axloqiy tamoyilni singdirishi «faqat o'zi uchun emas, boshqalar uchun ham yashash kerak».

Alloma asarlarida quyidagi pedagogik va didaktik tamoyillar, o'quv-tarbiya shakl va usullari xususida so'z yuritiladi.

– tajriba;

¹ O'sha joyda, 86-bet.

² Ибн Сино. Канон врачебной науки. Книга I, –Т.: «Медицина», 1981, с.17

- sabablarning o'zaro bog'liqligi tamoyili, analiz, sintez, umumlashtirish;
- bolani darhol kitob o'qish bilan bog'lab qo'ymaslik;
- jamoa bo'lib o'qish;
- mashqlar (ularning me'yorlanganligi, imkoniyat borligi, jamoatchilik, o'quvchi-talabalarning qobiliyati va imkoniyatlarini hisobga olish);
- o'qitishning asta-sekin, ketma-ketligi, osonidan murakkabga o'tib borishi;
- o'quvchi-talabalarning individualliklarini hisobga olib, tushunarli bo'lishi;
- nazariya bilan amaliyotning bog'liqligi, umumiydan xususiya o'tish, tizimlilik va mantiqiylik ifoda etish va mulohazalarining bir tekisligi va ketma-ketligi kabi usullar;
- kuzatish, tajriba, amaliyot.

Ibn Sinoning «Donishnoma» asarining ikkinchi bo'limi o'rta asr falsafasining asosiy qismlaridan hisoblagan «Metafizika» deb nomlanib, falsafiy bilimlar ikki turga ajratiladi: *amaliy va nazariy. Birinchisi bizni dunyodagi ishlarimizni qay yo'sinda uyushtirmoqqa o'rgatadi. Ikkinchisi esa narsalarning mavjudoti to'g'risida xabar beradi, uni «nazariy bilim» deyiladi. Bu esa o'z navbatida uchga bo'linadi: birinchisi – tabiatdan tashqari narsalar to'g'risidagi bilim; ikkinchisi – matematik bilimlar; uchinchisi – tabiat to'g'risidagi bilimdir.*

Demak, har ikkala bilimning har biri o'z navbatida **uch qismga** ajraladi. **Birinchisi** – oilani boshqarish, uning talablarini, vazifa va faoliyatini ta'minlab turish uchun zarur bo'lgan masalalarni o'rganuvchi bilimdir. Bu bilim ham ikki qismga bo'linadi: 1) diniy-shariat qonunlari; 2) siyosat – bu davlatni idora etish va boshqarish, hukumat va fuqarolar hamda davlatlar o'rtasidagi munosabatlarni ta'minlash masalalarini o'rganadi. **Ikkinchisi** – davlat fuqarolari, er-xotin va farzandlar, xo'jayin va xizmatkorlar o'rtasidagi munosabatlarning adolatli bo'lishini o'rganadi. Nihoyat, **uchinchisi** – insonning xulq-atvori qanday bo'lishi to'g'risidagi bilimdir.

Umuman, ibn Sinoning huquqiy tarbiyaga oid qarashlaridagi e'tiborga molik narsa shuki, alloma davlatni boshqarish siyosati, ijtimoiy tabaqalar, huquq, qonun va qoidalar haqida keng va izchil ma'lumotlar beradi. Ibn Sino o'zining «Risolatu tadbiri manzil» asarida shunday deb yozadi: «Jamiyatda kishilarning me'yorli yashashlari uchun o'zaro hamkorlik sharoiti yaratilmog'i lozim, buning uchun esa jamiyat

a'zolarining hammasi uchun bir xil bo'lgan oqilona qonun va sud bo'lmog'i kerak: «O'zaro bog'liq va almashuv jarayonida insonlar bir-birini qandaydir muhtojlikdan holi etadilar. Buning uchun insonlar o'rtasida o'zaro kelishuv zarur bo'lib, bu kelishuv tufayli adolat qoidalari va qonunlari o'rnatiladi. Qonunshunos esa bu qoidalarga bajarilishi shart bo'lgan majburiyat tusini beradi. Shuningdek, u yomon ishlarni qiluvchilarga ham, yaxshi ishlarni ro'yobga chiqaruvchilarga ham baho berishi zarur. Buning uchun oliy qonunshunos va sud'yani tan olish zarurki, insonlar o'z faoliyatlarida ularning hukmlaridan foydalansinlar».

Ibn Sino kishilarni jamiyatda tutgan o'rni va bajaradigan vazifalariga ko'ra uch guruhga ajratadi:

a) davlat idoralarida xizmat qiluvchi va jamiyatni boshqarish ishlari bilan shug'ullanuvchilar;

b) bevosita xom-ashyo, zarur mahsulotlar ishlab chiqarish bilan mashg'ul bo'lganlar;

d) davlatni qo'riqlash, uni turli tashqi hujumlardan saqlovchi harbiylar (jangchilar).

Mutafakkir kishilarning bunday tabaqalanishini ma'qullab, «Risolau tadbiri manzil» asarida shunday deb yozadi: «Aqlli kishilar biladiki, agar hamma kishilar hukmdor va podshoh bo'lganlarida edi, ularning hammasi yo'qolib ketardi; agar hamma mehnat qiluvchilarga aylanib qolib, ularning orasida hukmdor va sultonlar bo'lmasa, ular ham yashab qololmas edilar va halok bo'lardilar, shuningdek, ularning barchasi moddiy ta'minlanganligi jihatidan teng va bir xil bo'lganlarida edi, ba'zi kishilar boshqalar uchun ishlamaganda edi, o'zaro yordam va bir-biriga mukofot berish to'xtar edi. Agarda hamma kambag'al va nochor bo'lganda edi, bu kambag'allik yo'qchilikdan ular ham halok bo'lgan bo'lardilar». Demak, «odamlarning mulkiy tengsizligi, vazifasining bir xil emasligi, o'zaro farqlari, inson ijtimoiy faoliyatining asosiy sababchisidir».

Eng muhimi, ibn Sinoning ta'kidlashicha, har qanday jamiyat fuqarolar manfaatini himoya etuvchi adolatli qonunlar asosida idora etilsa, adolatsizlikka yo'l qo'yilmaydi. Shuning uchun ibn Sino yozadi: «U (davlat boshlig'i) o'zidagi butun kamchiliklarni tugatishi kerak, toki birorta dog' qolmasin. Shundagina u boshqalarda yaxshi sifatlar tarbiyalay olishi mumkin».

Ibn Sino «Risolatu tadbiri manzil» asarida oila va nikoh masalalari to'g'risida ham huquqiy nuqtayi nazardan qimmatli fikrlar bayon etadi.

«Oila qurish va uni mustahkamlash uchun, – deydi ibn Sino, – ma'lum darajada moddiy ne'matlarga ega bo'lishi kerak. Bu moddiy ne'matlar halol mehnat bilan topilgan bo'lishi shart». Er-xotin o'rtasidagi nikoh o'zaro hurmat va chinakam sevgiga asoslanmog'i lozim, deydi. Shu munosabat bilan u erkak oila boshlig'i, oilaning barcha talablarini qondirish esa uning burchi ekanligini ta'kidlab, erkak kishi oldiga quyidagi talablarni qo'yadi: 1) *er shunday bo'lishi kerakki, uni xotini hamisha hurmat qilsin*; 2) *u dinga e'tiqod qilsin va vijdonli bo'lsin*; 3) *xotiniga nima va'da bersa, albatta uni bajarsin*.

Shuningdek, ibn Sino ayol esa erkakning eng munosib umr yo'ldoshi va bola tarbiyasida ham, oiladagi boshqa ishlarda ham erining eng yaqin yordamchisi va merosxo'ri ekanligini ta'kidlab, xotinlar quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi kerakligini uqtiradi: 1) xotin kishi bilimli bo'lsin; 2) dinga e'tiqodli bo'lsin; 3) uyatchan, sharm-hayoli; 4) tabiatan jasur va sabr-toqatli; 5) o'z erini qattiq sevishi; 6) tug'ish va bola tarbiyasi haqida o'ylashi; 7) ezma bo'lmasligi; 8) o'z eriga bo'ysunishi; 9) to'g'riso'z, kamtar va farosatli bo'lishi kerak; 10) u hech vaqt o'z sha'niga dog' tushirmasin; 11) eri bilan ehtiyotkor bo'lib, uning hurmatini joyiga qo'yib muomala qilishi shart; 12) u o'z vazifasi va burchini yaxshi bilsin; 13) xotin ro'zg'ordagi narsalardan to'g'ri, tejamkorlik bilan foydalana bilsin; 14) u o'z xulq-atvori va yaxshi fazilatlari bilan eridagi kamchiliklarni yo'qotishi kerak.

Shu tariqa ibn Sino er-xotin zimmasiga o'ta murakkab va hayotiy vazifalarni yuklaydi. Ayniqsa, oila boshlig'i oldiga katta talablarni qo'yadi. Agar oila boshlig'i tajribasizlik, no'noqlik qilsa, u oila a'zolarini yaxshi tarbiyalay olmaydi va oqibatda yomon natija kelib chiqishi mumkin. «Oiladagi yomon tarbiya, – deb uqtiradi olim, – faqat shu oilaning o'zigagina salbiy ta'sir qilib qolmasdan, balki boshqa oilalarga ham salbiy ta'sir qilishi mumkin».

Ibn Sino ko'rsatadiki, shart-sharoitning qanday bo'lishidan qat'i nazar, bola tarbiyasi ota-onalarning asosiy burchi va vazifasidir. Ota-ona davlat boshlig'imi yoki jamiyatning bir fuqarosimi, unisidan qat'i nazar bola tarbiyasi masalasida ularga bir xil talab qo'yiladi. Davlat boshlig'i va boshqa katta mansabli kishilar ham oila tarbiyasi masalasida boshqalarga o'rnak ko'rsatishi kerak. Shuning uchun ham ibn Sino oddiy xalq oilani boshqarishda ham, bolalarni tarbiyalashda ham davlat boshlig'idan namuna olishi kerak. Davlat boshlig'ining eng yaxshi fazilatlari ega bo'lishini talab qiladi, uni xushmuomalali, adolatli va oilaparvar bo'lishga chaqiradi.

Ibn Sino shuni ham alohida uqtiradiki, oila a'zolarining hammasi o'z kuchi va qobiliyatiga qarab ijtimoiy-foydali mehnatning biror turi bilan shug'ullanishi zarur, biror kishi sababsiz bekor yurmasin: «Kishi boshqa kishilarning ehtiyojini qondirish uchun yashaydi, mehnat qiladi, o'z navbatida boshqalar ham xuddi shunday. Birov ko'chat o'tqazadi, birov oziq-ovqat tayyorlaydi, birov kiyim-kechak va boshqa birov yana boshqa xil, ko'pchilik uchun zarur bo'lgan yumushni bajaradi. Shunday qilib, jamiyatda har bir kishi jamiyat a'zolari uchun foyda keltiradigan ish bilan mashg'ul bo'ladi...».

Ibn Sinoning ta'kidlashicha, mehnatsiz hayot kechirish oqibatida jamiyatga ham moddiy, ham ma'naviy zarar yetkaziladi. Shu bois ham u uqtiradiki: «Biz amaldorlar, o'ziga tinch oila farzandlarining ozmunchasini uchratmadikki, ular ota boyligi, davlatiga mag'rur bo'lib, bir kasb-korni o'zlashtirishga kirishgan bo'lsin va shu yo'sinda o'z ma'naviy takomiliga erishgan bo'lsin».

Ayni choqda ibn Sino **bekorchilik**–o'g'irlik, qimorbozlik, ichkilikbozlik, giyohvandlik, fohishalikni keltirib chiqaradi, degan xulosaga keladi. Ayniqsa, u ichkilikbozlikning zarari haqida to'xtalib, bu barcha yomonliklar va jinoyatlarning sababchisidir, deydi:

Harom o'lmish sharob olamda balkim jahli johildin,

Nechakim ichdi johil, bo'ldilar mayning adosi.

Sharobni ablah ichsa, chun gunohi haddidan oshgay,

Tilidin lof yog'ulg'ay, o'zgarib fikri-havosi...

Shunday qilib, ibn Sino ham boshqa ilg'or fikrli allomalar singari xalqlar va davlatlar o'rtasida tinchlik bo'lishini, zolim shohlar o'rnida adolatli, ma'rifatparvar shohlar va hokimlar davlatni boshqarishini, shuningdek, jamiyatda ilm-fan taraqqiy etishini orzu qilgan.¹

Qomusiy olim **Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy** (973–1048) ong, idrok jarayoni va uning kechishini puxta o'rganishga harakat qilgan. Idrok etish faoliyatini faollashtiruvchi o'qitish shakl va usullarini ilmiy jihatdan asoslab bergan.

Alloma quyidagi pedagogik tamoyillar, o'quv-tarbiya shakllari va usullarining shaxsni kamolga yetkazishdagi o'rni va roli beqiyos ekanligini ta'kidlaydi:

– berilayotgan ma'lumotning tushunariligi (bilimlarni berishda o'quvchi-talabalar uchun tanish bo'lgan, ya'ni yaqindagi obyektlar asosida unga tanish bo'lmagan, (uzoqdagi) obyektlarning mohiyatini

¹ F.Rasulova, T.Do'stjonov, S.Hasanov. Xorazm Ma'mun akademiyasining olis-yaqin yulduzlari. –T.: 2005,78–85-betlar.

yoritib berish, ma'lum bilimlar negizida noma'lum tushunchalarning asoslanishi ijobiy natijalarni kafolatlashiga e'tiborni qaratadi;

– o'quvchi-talabalarni ilmiy asoslar bilan qurollantirish (ushbu jaryonda o'quvchi-talabani ilmiy adabiyotlar bilan tanishtirish, unda tajriba o'tkazish va amaliy kuzatishni yo'lga qo'yish ko'nikmalarini shakllantirish, o'zlashtirilgan ma'lumotlarni doimiy ravishda takrorlab borish bilimlarning puxta o'zlashtirilishiga yordam berishini qayd etib o'tadi).

Beruniy ta'limning muhim masalasi ta'lim jarayonida amaliyotda sinalgan, ishonchli dalillar bilan o'quvchi-talabalarni qurollanishidir, deb hisoblaydi. Uning fikricha, har qanday ta'lim jarayoni o'quvchi-talabalarning ongli faoliyatini, uning mantiqiy mushohada yuritishini faollashtirishga yo'naltirilgandir. Chunki anglamagan hodisalar anglangan hodisalar orqali tushuniladi. Tajriba asosida yangilik o'zlashtiriladi.

Og'zaki va yozma ma'lumotlarni o'rganish tajribasi, dalillarga tanqidiy yondashishi, qiyoslash, mantiqiy umumlashtirish, bilimni ongda qayta ishlash borliqni anglashning ilmiy uslubidir, deydi Beruniy.

Beruniyning ta'kidlashicha, bilim olish va insoniyat yaratgan bilimlarni egallash uchun o'quvchi-talabadan dastlab axloqiy poklikni talab qiladi. Shuningdek, ta'lim bilan tarbiyaning bir butunligini ko'rsatadi, faqat shu birlikka amal qilgan shogirdlar kamolot sari bora oladi, deb ishontradi.

O'quvchi-talabalarning yaxshi o'qishi uchun muallim rostgo'y, savodxon, shogirdlariga prinsipial yumshoq muomalali bo'lishi kerak. Muallim o'quvchi-talabani doimo to'g'ri yo'lga boshlashi, uning sezgir va talabchan bo'lishi lozimligini uqtiradi. Zotan, o'quvchi-talabaga mehr-muhabbatli bo'lish ta'lim-tarbiya mezonidir.

Beruniy o'qitish jarayoni muallimning o'qib-o'rgatishi, takrorlashi bilan bevosita bog'liq ekanini alohida uqtiradi. Shuningdek, u kitob o'qishning usul va metodlariga alohida e'tibor beradi. Kitoblarni shunchaki emas, balki fikrlab, kichik-kichik bo'limlarga bo'lib o'qish, hamma o'qilgan joylarini umumlashtirib, qayta o'qish haqida didaktik mulohazalar bildiradi.

Beruniy o'qitishga faqat *induktiv* yo'l bilangina emas, balki *deduktiv* yo'l bilan ish tutish lozimligini ta'kidlaydi. Bunda olim har qaysi metodni o'z joyida qo'llamoq zarurligini yaxshi bilgani ko'rinib turibdi. Bunday o'qish tafakkurni o'stirib, bilishning sifatini yaxshilaydi, aqliy bilimlarni boyitadi.

Ma'lumki, o'quvchi-talabani to'g'ri, ravon o'qishga o'rgatish, asosan, alifboni o'rgatish davrida amalga oshiriladi. O'qish bilan savod o'rganish jarayonida o'quvchi-talabanning bilim va malakalari takomillashtiriladi. O'qish darslari grammatika, orfografiya, matematika, tabiatshunoslik va boshqa fanlardan beriladigan bilimlarni mustahkam egallashda muhim rol o'ynaydi.

Abu Rayhon Beruniy dastlab o'quvchi-talabanning ongli o'qishi, matnning hajmi kichik, mazmuni sodda, keyinchalik esa hajmi katta mazmuni murakkabroq bo'lganlarini o'qishga kirishishi, o'qish jarayonida taqqoslash, qiyoslashga e'tibor berish talabalarning ongli bo'lishiga asos solishini eslatib o'tgan.

Olim o'qilganlarning hammasini qaytarib o'qish deganda, asosan, xato qilmay, so'zlarni buzmay, ortiqcha tovush ishlatmay, bo'g'inlarni tushirib qoldirmay, so'z urg'usini o'z o'rnida qo'llab to'g'ri o'qishni ta'kidlaydi. O'qishning tez, to'g'ri va ifodali bo'lishi, o'qish davomida bolaning o'z-o'zini tuzatib borishi xatosiz o'qishga yordam beradi. Bunday o'qishda asar mazmunini tushunib so'zlarni to'g'ri talaffuz qilib va ifoda etilgan voqealarning ichki va tashqi mohiyatini anglab o'qishni ta'kidlaydi.

Hozirgi vaqtda o'quvchi-talabanning savodli o'qishida to'rtta asosiy tarkibiy qism, ayniqsa, ahamiyatlidir. Bular ongli, ifodali, to'g'ri va tez o'qishdir. Ular o'zaro ichki bog'lanish motivlariga ega. O'rta asrning buyuk donishmandi Beruniy o'qish haqida ana shu o'zaro bog'liqlik o'quvchi-talabalarning o'qish faoliyatini mukammallashtirishga, rivojlantirishga imkon yaratishini nazarda tutgan edi.

Abu Rayhon Beruniy ilm olishda takrorlashni ustun qo'yadi, shu bilan birga, bilim berish xilma-xil yo'l bilan, eng muhimi, o'quvchi-talabani toliqtirmasdan, charchatmasdan turli vositalar bilan o'quvchi xotirasini kuchaytirish, tafakkurini boyitish va bilishni chuqurlata borish orqali amalga oshirilishi zarurligini uqtiradi. U haqiqiy maqsadga erishish uchun yo'lini to'sib turgan hamma noaniqliklar va shubhalarni bartaraf qilish, bunda juda ehtiyotkorlik bilan harakatlanish lozimligi, o'zlashtirilgan bilimlar hayotda tajriba qilib olinmasa, bundan hech naf bo'lmasligi haqida gapiradi. X–XI asrlarda Beruniyning didaktikasidagi ta'lim berish usullari va metodlari ayrim jihatlarining soddaligi va qarama-qarshiliklariga qaramasdan, katta kashfiyotligi va ilmiyligi bilan qimmatlidir.

Beruniy «Hindiston», «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar», «Mineralogiya», «Geodeziya» kabi asarlarida inson va jamiyatning

paydo bo'lishi, davlatni boshqarish siyosati, ijtimoiy adolat, jamoa faoliyati, mehnat taqsimoti va pul muomalasi, oila va nikoh munosabatlari masalalariga ham to'xtaladi.

Beruniy inson va jamiyatning paydo bo'lishi masalasiga to'xtalib: «Qadimgi tarixlarning eng avvalgisi va eng mashhuri bashariyatning boshlanishidir», deydi. Beruniy kishilik jamiyati paydo bo'lishi haqida fikr yuritir ekan, insonlar o'rtasida tafovutlar bo'lsa-da, kishilarning ichki tuzilishi barchada umumiydir, degan xulosaga keladi. Ana shu nuqtayi nazardan xalqlarning turli ajdodlaridan paydo bo'lgan degan ehtimolni butunlay rad etdi. U inson bilan maymun o'rtasida o'xshashlik borligini juda ko'p ilmiy dalillar asosida tushuntirib beradi: «Ular a'zolarining o'xshashligi bilan, tashqi ko'rinishlari ham o'xshab ketadi».

Beruniy fikricha, inson hayvondan aql bilan farq qiladi. Lekin mutafakkir insonning hayvondan farq qiladigan bu xususiyati qanday paydo bo'lganligini tushuntirganda, xudoga murojaat qilib, insonni xudo azaldan shunday yaratgan, deydi.

Ayniqsa, mutafakkirning insonning jismoniy tuzilishi va butun faoliyatini aniqlashda jo'g'rofiy omilning roli haqidagi fikrlari katta ahamiyatga ega: «...(odamlar) tuzilishlarining rang, sur'at, tabiat va axloqda turlicha bo'lishi faqatgina nasablarning turlichaligidan emas, balki tuproq, suv, havo va yer (odam yashaydigan joy)larning turlichaligidan hamdir».

Beruniy kishilarning ruhiy va moddiy ehtiyojlari jamiyatning vujudga kelishi negizida yotishini e'tirof etadi.

Ehtiyojlar (ovqat, kiyim-kechak va h.k.)ni qondiruvchi zaruriyatlari kabi moddiy omillar insonlarni birgalikda yashashga da'vat etadi. «Ehtiyojlar turli-tuman va son-sanoqsizdir. Faqat ularni bir qancha kishilar birgalikda ta'minlay olishlari mumkin. Buning uchun kishilarda shaharlar tashkil etish zaruriyati tug'ildi». Beruniy o'z fikrini davom ettirib, «Odam ehtiyojining ko'pligi, himoya qilish quroliga ega bo'lmaganligi, bir-birini yovvoyi hayvonlardan va dushmanlardan himoya qilish zarurligi, o'zini va boshqalarni moddiy ta'minlash uchun biror ishni bajarishi lozim bo'lganligi tufayli o'z qarindosh-urug'i bilan jamiyatda birlashishga majbur bo'lgan», degan xulosaga keladi.

Beruniy inson va jamiyat haqidagi fikrlarini davom ettirar ekan, insonga berilgan aql-idrok bu yetarli emas, hatto ularning oddiy birlashuvlari ham yetarli emas, ya'ni ular o'z kuch-quvvatlarini sarflash, istak-orzularini qondirish uchun eng muhim vositalaridan biri ijtimoiy-foydali mehnat bilan shug'ullanish zarur deb hisoblaydi. Zero, insonning

asosiy burchi va vazifasi – mehnat qilishdir, chunki «Istalgan narsaga, – uning fikricha – mehnat sarflash orqali erishiladi». Eng muhimi shundaki, olim mehnatning jamiyatdagi o‘rnini ko‘rsatish bilan birga, u mehnatni kishilarning talab-ehtiyojlari asosida vujudga kelganligiga to‘xtalib, yer ostida ma‘dan qidiruvchilar va ko‘mir qazuvchilar, binokorlar, dehqonlar, hunarmandlar va fan sohiblari mehnatini eng og‘ir va mashaqqatli mehnat turi deb hisoblaydi. Olim «Mineralogiya» asarida og‘ir mehnat bilan shug‘ullanuvchi kishilarga beriladigan huquqiy imtiyozlar, mehnat shartnomasi va ular mehnatining muayyan ne‘matlar bilan rag‘batlantirib turishini va yuqori darajada haq to‘lanishini talab qiladi. Beruniyning fikricha, inson mehnatini qadrlash va moddiy rag‘batlantirib turish natijasida davlat mustahkam, o‘lka ma‘mur va xalqning turmushi esa farovon bo‘ladi. Shu bois ham u mehnatkashlarning huquqini ijtimoiy jihatdagina emas, balki mehnat huquqi nuqtayi nazardan hokimiyat hukmron tabaqalari tomonidan haddan tashqari suiiste‘mol qilinishini keskin qoraladi. Ana shuning uchun ham zakovatli hukmdorlarning vazifasi, – deb ko‘rsatadi, Beruniy – yuqori tabaqalar bilan quyi tabaqalar o‘rtasida adolatli, kuchlilar bilan zaiflar o‘rtasida ijtimoiy tenglik va insonparvarlik prinsiplariga asoslangan qonunni o‘rnatishdan iboratdir. Hokim o‘z fikri va qarorlarida qat‘iy turishi, uning o‘zi ham «yaratuvchilik ongiga» ega bo‘lishi, ko‘proq mehnatkashlar haqida qayg‘urishi kerak. Hokimning muhim vazifalaridan yana biri fan taraqqiyotiga, olimlarga g‘amxo‘rlik qilishdir. Beruniy bunga afsonaviy peshdodiyalar sulolasini misol qilib keltirib, bu sulola vakillari «yangi shaharlar qurdilar, konlarga asos soldilar, yer yuzida adolat barpo etdilar», deydi.

Beruniyning qimmatli fikrlaridan yana biri shuki, u jamiyatning shakllanishi va rivojlanishida muhim rol o‘ynagan iqtisodiy omillar – moddiy ne‘matlar ishlab chiqarish, mehnat taqsimoti va mol (tovar) – pul muomalasi haqidagi ajoyib fikrlaridir. Uning fikricha, inson o‘rtasida oltin va kumush sifatida pulning muomalada bo‘lishi maxsus qimmatga ega emas, chunki ular insonning har qanday ehtiyojini qondira olmaydi.

Faqat mol (tovar) ayirboshlash tufayli pullar qiymatga ega bo‘ladi. Jamiyatda pul faqat o‘lchov sifatida, umumiy ekvivalent sifatida ahamiyatga ega, chunki bular pulning umumiy xususiyati hisoblanadi. Lekin bu ularning tabiati hamda ma‘lum tabiiy qonun asosida bo‘lmay, balki shartli kelishuv tufayli sodir bo‘lgan. Chunki oltin va kumush ham dastavval o‘z mazmuni bilan insonni na to‘ydiradi va chanqog‘ini

qondiradi, na zulm yoki zo'rlik xavfidan qutqaza oladi. Pulning noto'g'ri ishlatilishi tufayli yovuzlik keltirib chiqaradi. Beruniy fikricha, pul tufayli faqat turli tovarlar ayirbosh qilinmay, balki begona kuch ham yollanadi: «Biri ikkinchisini yollaydi, ya'ni bir kishi ikkinchisiga adovatli shartnoma tufayli doimo ishlashi kerak, buning evaziga u mukofotlanadi». Yollanma mehnat orqali Beruniy faqat odil mehnat shartnomasini ko'ribgina qolmasdan, u har qanday majburiy mehnatga qarshi chiqib: «Zo'rlik va yollash orqali amalga oshadigan majburiy mehnat doim to'g'ri emas», degan xulosaga keladi.

Eng muhimi, Beruniy davlat xazinasida pul jamg'armalarini bo'lishini va ularni davlat vazifalarini bajarish hamda mukofotlar uchun sarflash zarurligini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, Beruniy oltin, kumush va qimmatbaho toshlarning jamg'arilishi tufayli turli xil yovuzliklar, jinoyatlar, insonning haq-huquqini kamsituvchi g'ayritabiiy xatti-harakatlar sodir bo'lishini qoralaydi. Shu munosabat bilan Beruniy o'ziga zamondosh shoir Ahmad ibn Forisning quyidagi she'rini dalil sifatida keltiradi:

Kishiga faqat uning dirhamlariga qarab baho berishadi.

Biron kishida (aqalli) ikki dirham bo'lmasa,

Unga o'zining qaylig'i ham boqmay qo'yadi.

Shu qadar xo'rlanadiki, unga nafrat bilan qaraydi.

Hatto (begona) mushuklar ham uni bulg'ab ketadi.

Ravshanqi, pul va boyliklar o'rtasidagi mulkiy notenglik-ziqnalik, yolg'onchilik, munofiqlik va hushomadgo'ylikni, ayniqsa, kishilarning o'z bilimlariga, qobiliyatlari va axloqiy xislatlariga muvofiq bo'lmagan yuksak mavqeni egallashlariga olib kelishi mumkin. Shu munosabat bilan Beruniy bunday yozgan edi:

«Men oliy poytaxtdan ketib, saxovatli xizmat qilish baxtidan mahrum bo'lgan kunlarda Ray shahrida bir kishini ko'rdimki, uni yulduzlar haqidagi ilm sohasiga mansub olim deb bilishar edi... Ammo uning qarashlari haqiqatga shundoqqina zid edi... Ana shunga qaramay, mazkur (kishi) meni mensimasligini bildirib, garchi u o'ziga ma'lum bo'lgan hamma sohada menga nisbatan quyi pog'onada turgan bo'lsa ham, mening oldimda burnini ko'tarib yurdi; u mening so'zlarimni yolg'on deb gap tarqatib, meni haqorat qila boshladi va o'zini mendan yuqori qo'ydi, chunki bizlarning o'rtamizda boylik va kambag'allik jihatidan (shunday) tafovut bor ediki, bunday tafovut sharoitida saxovat

nuqsonga aylanardi va maqtanishga arzigulik narsa va ta'nalar (nishoni) bo'lib qolar edi».

Beruniy jamiyatni boshqarishda jamiyat podshohga xizmat qilmay, balki podshoh jamiyatga xizmat qilishi kerakligini tushungan holda: «Idora qilish va boshqarishning mohiyati aziyat chekkanlarning huquqlarini himoya qilish, birovlarining tinchligi yo'lida o'z tinchligini yo'qotishdan iborat», – deydi.

Beruniyning fikricha, davlatni boshqarish uchun xalq tomonidan saylab qo'yiladigan hokim odil va xalqparvar bo'lishi kerak. Shunday hokim bo'lgandagina xalqlar tinch, mamlakat esa erkin va obod bo'ladi. Mutafakkir shu munosabat bilan «Mineralogiya» asarida bir hikoyatni keltiradi: «U yerda o'lkani idora qilish a'yonlari va yer egalari o'rtasida navbatma-navbat bir-biriga o'tib turarmish, kimga navbat kelsa, o'sha uch oy hukm yuritarmish. Muddat tugashi bilan o'z-o'zidan o'lkani idora qilish amalidan tushib minnatdorchilik uchun sadaqa beradi va o'z ahli orasiga qaytadi, u bilan go'yo kishandan bo'shaganday xursand bo'lar va o'z ishi bilan band bo'lar emish. Bu shuning uchunki, davlatni idora qilish va boshqarish rohatdan mahrum bo'lish degan so'zdir. Bunda u o'sha joydagi ezuvchilarni eziluvchilarga nisbatan adolatli qilaman, deb tinkasini quritish deganidir. Bu esa o'z qo'li ostidagilardan va ularning o'zlarini himoya qilish uchun urush tadbirlarini tayyorlash borasida o'z jonini qiydashdir...»

«Odamlardan, – deb so'zini davom ettiradi Beruniy, – u (hokim) uchun yig'iladigan to'lov pullari ham mahalla qorovullariga beriladigan haq misolidir, bu xuddi yo'lovchilar karvonboshi bo'lgan kishining mahorati va darajasining qadriga yarasha unga o'zaro pul yig'ib berishga o'xshashdir. Uning vaqti o'tishi bilan bularning hammasi tugaydi. Har bir zamonning o'ziga xos odatlari bor. So'z ahli (hokim va uning a'yonlari) bularga rioya qilishi kerak, aks holda Nizom (qonun) va bir xillik yo'qolsa, tartib ham yo'q bo'ladi...» «Haqiqatan ham jamiyatdagi adolatsizlik ixtilof va nizo-janjallarning asosiy sababi shuki, – deydi Beruniy, hukmdorlar o'z davlatini idora qilish siyosatida adolatli qonunlardan to'g'ri foydalanmasdan, uni buzish orqali xalqqa xiyonatkorlik qiladilar. Oqibatda, bunday siyosat davlatning vayron bo'lishiga va tartibsizlikka sabab bo'ladi».

Beruniy e'tibor bergan masalalardan yana biri ijtimoiy adolatdir. Mutafakkir sanskrit tilidagi juda ko'p epik, diniy-falsafiy va qonunshunoslikka oid «Rigveda», «Mahobharata», «Brihat-samhita», «Vishnu-dxarmottara», «Brahmanda-purona», «Vishnu-purana» kabi

qadimgi yodgorliklarga tayangan holda o'zining mashhur «Hindiston» asarida Hindistondagi tabaqalar qurilishida o'sha davr jamiyatidagi ijtimoiy tengsizliknigina emas, balki ijtimoiy adolatsizlik haqida ham batafsil fikr yuritadiki, bu tavsiflar asarga bo'lgan e'tiborni oshiradi.

Brahmanizm va hinduizmdagi mavjud tabaqachilik monarxiyasiga nisbatan Beruniy islomdagi barcha musulmonlar huquqi teng deyilgan ilk demokratik aqidani qarama-qarshi qo'yadi. U brahmanizm va hinduizmdagi quyi tabaqalarga past nazar bilan qarab, ularni mavjud hayotda ijtimoiy tengsizlik va huquqsizlikdan qutqarish mumkin emas, degan aqidalarning noo'rinligini inkor etadi.

Beruniy o'z asarida dehqonchilik, chorvachilik va savdo ishlarida fuqarolarning soliq to'lashiga to'xtab shunday yozadi: «Dehqonchilik va chorvachilikdan keladigan daromadlarni va yer hamda o'tloq solig'ini boshlab voliyga berish lozimdir. (Mahsulotning) oltidan biri fuqaroning o'zini, molini va oilasini saqlab kelayotganligi uchun xizmat haqi hisobida voliyga beriladi. Shu xildagi soliqni berish hamma fuqarolarga lozim bo'lsa ham, ular olgan mahsulotlari haqida yolg'on so'zlaydilar va xiyonat qiladilar. Savdo ishidagilarga ham shunga o'xshash o'zlariga belgilangan miqdorda soliq to'lash lozim bo'ladi. Bu aytilgan soliqlarda brahmanlarga ozod qilinib, boshqalar ozod qilinmaydi».

Darhaqiqat, o'rta asrlarda brahmanlar soliqdan ozod bo'lish va boshqa birmuncha imtiyozlardan foydalanganlar, ular yuqori harbiy amallar sohibi bo'lganlar yoki biror qishloq va uning yeri aholisiga egalik qilganlar. Ammo bu imtiyozlardan dehqonchilik va savdogarchilik bilan shug'ullangan brahmanlar foydalana olmagani.

Shuningdek, Beruniyning ta'rificha, daxlsiz tabaqalar turiga varna rasm-rusumlariga rioya qilolmay, gunohkor sifatida quvilganlarga tushib qolmay, balki iqtisodiy va ijtimoiy ahvoliga ko'ra yoki kasbi-hunari sababli istibdodga tushgan, huquqsiz kishilar guruhi ham kiradi. Bu xil guruhlariga kuchli qabila yoki yeri dehqonchilik uchun noqulay bo'lib qolgan joyga to'g'ri kelgan va chor-nochor ovchilik yoki baliqchilik bilan kun o'tkazayotganlar, ba'zi bir sababalarga ko'ra kambag'allashib qolgan jamoa a'zolari, o'z yerlaridan mahrum bo'lib, dehqonchilik qilmayotgan va boshqa kasb-hunar bilan band bo'lganlar kiradi.

Daxlsiz tabaqalarni Beruniy antryaja deb ataydi. «Bular biron tabaqadan sanalmaydilar, — deydi Beruniy, — faqat hunarmandlar antryaja deb ataladilar. Antryaja, hunar e'tibori bilan sakkiz turga bo'linadi. Hunarlari bir-birining o'xshash bo'lganlari bir-birovlari

bilan aralashib, quda bo'ladilar. Chunki boshqa turlari bularning hunarlarini past deb biladilar».

Beruniy antryajalarni ikki guruhga ajratadi. Birinchisi – bo'yoqchi, etikdo'z, o'yinchi, zambil va qalqon to'quvchi (palma daraxtidan), dengizda ishlovchi va to'quvchidan iborat». Ikkinchisi esa antryajaning pastki tabaqasi hisoblanadi. «Yuqoridagi to'rt tabaqadagilar biron shaharda shu tabaqalar bilan birga turmaydilar. Ular shaharga yaqin va shahar tashqarisidagi joylarda turadilar». Bularga Beruniy xodi, doma, chandola va badxatavalarni kiritadi. «Bular, – deydi Beruniy, – biron sinf va tabaqadan sanalмай, shahar va qishloqlarni tozalash va ularning xizmatidan iborat past ishlar bilan mashg'ul bo'ladilar».

Bu past tabaqaning kelib chiqishiga kelsak, Beruniy an'ana bo'lib qolgan brahman naqlarini keltiradi; bunga ko'ra ular tabaqa qonunlariga rioya qilmay «Shudra otasi bilan brahman onasining zino (nikohsiz) yo'li bilan qo'shilishlaridan tarqalganlar. Demak, bular vatandan haydalgan va kamsitilgan kishilardir».

Beruniy yuqorida ko'rsatilgan antryajadagi har ikki guruh ichida umuman varna va kasta tizimiga xos perarxiya huquqlarini qayd etadi. Antryajaning birinchi guruhiga kirgan sakkiz hunarning ichida yung ishlovchi, etikdo'z, to'quvchilar boshqa kasblarga qaraganda past darajada bo'lganlar. Bular o'rtasida qiz berish, qiz olish, ya'ni nikoh mumkin bo'lgan. Lekin shu bilan birga, yung ishlovchi, etikdo'z, to'quvchi tabaqalari o'rtasida nikoh bo'lishi man qilingan. Antryajaning ikkinchi guruhiga esa xodi kiradi. Beruniyning ko'rsatishicha, «xodi o'z jinsining eng yaxshi turi sanaladi. Chunki u iflos narsalardan o'zini yuqori olib, ulardan yaxshi tur hisoblanadi. U chang chaladi va ashula aytadi. Bu ikkalasidan (ya'ni chandala va badxatava) keyingilar esa, (hayvonlarni) o'ldirishni va ularni turli yo'l bilan qiynashni hunar qilib, bu bilan mashg'ul bo'ladilar. Bularning eng yomoni badxatavadir. Chunki u ma'lum o'limtikni yoyish bilan cheklanmaydi, it va shunga o'xshashlarni yoyishga ham o'tadi».

Vayshrya va shudraning bir-biriga yaqinligi haqida Beruniy keltirgan ma'lumotlar ilk o'rta asr davrida vayshryalarda varnaga oid huquqlari bo'lmaganligidan darak beradi. Lekin qadimgi jamiyatda bir mahallar vayshryalar imtiyozli darajalarni egallaganligi, bular shakshubhasiz, ilk o'rta asr davrida varna tuzumi juda ham ko'p o'zgarishlarga giriftor bo'lganligini, to'g'rirog'i, bu tuzumning buzilganligini ko'rsatadi. Ularning ba'zi bir zohiriy tomonlari,

chunonchi, vayshryalarning shudralar bilan yaqinlashishi (ijtimoiy huquqlar sohasida) «Monu qonunlari»da (III., 112) o'z aksini topgan.

Umuman, Beruniy bergan bu ma'lumotlar Hindistonning u yashagan davrdagi ijtimoiy-siyosiy va huquqiy tuzumini o'rganish uchun ajoyib manbadir.

Qizig'i shundaki, mutafakkir ijtimoiy adolatni mol-mulkka bo'lgan munosabat, inson qadr-qimmatini, mol ayirboshlash va savdo-sotiq, pul muomalasi, siyosat va tarbiya, qonunlarga bo'ysunish, davlatni adolatli qonunlar asosida boshqarish masalalari bilan bog'liq holda batafsil bayon etadi. Alloma ijtimoiy adolatga zo'ravonlik va inson qadr-qimmatini tahqirlashni qarshi qo'yadi: «Agar adolat butun kamolatning majmui bo'lsa, yomonlik – uning qarama-qarshisidir, butun nuqsonlarning yig'indisidir», – deb ta'kidlaydi. Olimning uqtirishicha, ba'zilar adolat niqobi ostida tuban va yaramas ishlar bilan shug'ullanadilar. Beruniy bunday yomonliklar-u, falokatlarining sababchisi adolatsizlik va qonunsizlikdir, deb tushunadi.

Beruniy har qanday zo'rlik va adolatsizlik, istibdod va shafqatsizlikning ashaddiy dushmani edi, u faqat ijtimoiy jihatdagina emas, balki bu masalaga axloqiy-huquqiy nuqtayi nazardan ham yondashadi. Alloma jamiyatdagi axloqsizlikning eng yomon ko'rinishi zo'ravonlik va o'g'irlikdir, deb bunday toifadagi kishilarni jazolash va qayta tarbiyalash yo'llarini ko'rsatadiki, bu olimning insonparvar qonunshunos ekanligini tasdiqlaydi: «O'g'irlikka kelsak – o'g'irlangan narsaning miqdoriga qarab jazo beriladi. Ba'zan zo'r darajada va o'rta darajada xalqlarga ibrat bo'ladigandek jazo berib, goho qiynash va tovon to'latishga, goho xalq o'rtasiga chiqarib yoyish va oshkora qilish bilan to'xtatiladi». Beruniy bunday kishilarning axloqiy qiyofasini fosh etar ekan, «Ular o'z tubanliklari tufayli baxt-saodatga yolg'on-yashiq» yordamida erishishga intiladilar. Ular yomonlikdan hadixsirab yoki jur'atsizlik va qo'rquv oqibatida yolg'on gapiradilar. Hatto ular razolatdan aslo tap tortmaydilar, uyat va or-nomus degan narsani bilmaydilar», deydi.

Beruniy ta'lim berishicha, mard odam bo'lish – faqat so'zdagina emas, balki amalda ham haqqoniy bo'lish demakdir. *Mard kishi haqiqat uchun kurashib, hech qanday ta'qib va xavf-xatarga qaramay yolg'onga qarshi kurashishi lozim. U bunday deb yozadi: «Yolg'ondan qochib haqiqatga amal qiladigan kishigina tahsin va maqtovga sazovordir... Agar haqiqat hatto sizning o'zingizga qarshi bo'lsa ham, haqiqatni ayting». Beruniy «podsholar oldida rost gapni gapirishda ularning*

savlatlaridan qo'rqmang, ular gavgangizga hukmronlik qilishlari mumkin, ammo vijdoningizga tega olmaydilar», deb ta'lim beradi. Beruniyning zamondoshi tarixnavis Nizomiy Aruziy Samarqandiyning «Majma'un navodir» («Nodir hikoyatlar») asarida bayon etilgan quyidagi rivoyatlardan ma'lum bo'ladiki, alloma o'z davrida to'g'ri so'z va vijdonan odil turib to'g'rilik bilan yashab boshqalarga ibrat bo'lgan.

Ayniqsa, Beruniyning oila va nikoh munosabatlari to'g'risidagi fikrlari ham diqqatga sazovordir. Olim «Hindiston» asarida bu masalaga keng ta'rif beradi: «Xalqlardan hech biri ham nikohdan holi emasdir. Nikoh o'z urg'ochisini qizg'onish va talashish kabi (yomon ahvollarga yo'liqishdan saqlaydi; hayvonlarning bir-biriga qarshi g'azabini qo'zg'otadigan sabablarni kesib halokatdan tushuvdan qutqazadi. Kimki hayvonlarning juftlanishini va har bir hayvon o'z urg'ochisini qo'riqlab, boshqa hayvonlarni yo'latmasligini va undan begona hayvonlar ham umid uzishini o'ylasa, aql-idroksiz hayvonlardan tuban darajada qolishdan or qilib, zinodan saqlanadi va nikohni juda ham lozim topadi.

Nikoh xususida har bir millatning (o'ziga xos) rasmi va odati bordir. Hindlarda bolalarning yoshlik vaqtida uylantirish odati bor bo'lib, o'g'il otasi bilan qizning otasi ikkovi unashib, o'zaro nikoh to'xtamini bajo keltiradilar. Er bilan xotin o'rtasini o'limdan boshqa hech bir narsa ayirolmaydi, hindlarda taloq qilish ham yo'q. Erlarda birdan to'rttagacha xotin olish huquqi bor bo'lib, to'rt dan ortig'i erlar uchun haromdir. Agar nikohda bo'lgan to'rt xotinning biri o'lsa, yana bir xotin olib to'rttaga yetkazish mumkin. Lekin to'rttdan yuqori o'tolmaydi.

Agar xotinning eri o'lsa, uning ikkinchi erga tegishi mumkin emas; u ikki narsadan birini tanlab olishga ixtiyori o'zida. Birinchisi, umri bo'yi erga tegmay, bevalikda o'tish, ikkinchisi, o'zini olovga tashlab kuydirish. So'nggisi uning uchun yaxshiroqdir. Agar u shunday qilib qutulmasa, tirik umr azobda qoladi. Hind podshohlarida o'lgandan keyin, rasm bo'yicha, xotinlarini tasodifiy zinolikka tushib qolishdan saqlab, (xotinlar) xohlasin yoki xohlamasin, baribir, ularni kuydirib yuborish odati bor. Ulardan hech birini tirik qoldirmaydilar. Faqatgina qari bo'lsa yoki bolalik xotin bo'lib, bolalari uni xatoga tushishdan saqlashga kafil bo'lsalar, shundagina o'ldirmay qoldiradilar.

Hindlarning nikoh qonunlarida begonalarga uylanish qarindoshlardan ortiqroqdir. Nasabda uzoq bo'lgan qarindoshlar nasabda yaqin bo'lganlaridan ham ortiqroqdir. Nasl tarqalishida uzilmasdan (ketmaket) tug'ilish bilan bosh qorin aylansa, shu vaqtdagina haromlik ko'tarilib, shunda ham qoralanib, makruhlik qoladi...»

«Nikoh va jinsiy aloqa, – deb o‘z so‘zini davom ettiradi Beruniy, – xususidagi rasvogarchiliklarning hozirda ham, johiliyat zamonlarida ham yuz berganligi uchratiladi. Chunki Panchxar rayonidan to Kashmir yaqinigacha cho‘zilgan tog‘larda yashovchilar esa tug‘ishgan birodarlarning ko‘plashib bitta xotin tutishlarini ham lozim va farz deb biladilar.

Johiliyat zamonida arablardagi nikoh turlicha bo‘lgan. Masalan, arablarning biri o‘z xotiniga falonchini aytirib kelib, u bilan jinsiy aloqa qilgin, deb buyurar edi. So‘ngra bolaning ulug‘vor bo‘lishi uchun homiladorlik kunlarida u kishi xotindan uzoqlashar edi. Hindlardagi nikohning uchinchi turi ham xuddi shunday.

Johiliyat davrida arablardagi nikohlarning yana bir turi shuki, arablarning bittasi boshqa biriga, xotiningni menga ber, men xotinimni senga beraman, deb va shunday qilib ikkalasi xotinlarini almashtirishar edi.

Yana o‘shanday nikohlardan biri: bir necha kishilar bitta xotinga jinsiy aloqada bo‘lishar edilar. Xotin tuqqach; bolaning kimdan bo‘lganini bilsa u kishiga berar edi. Bilmasa, odamning ko‘rinishidan farosat bilan nasabini biladigan kishilar bolaning otasini tanitar edilar.

Yana shunday nikohlardan maqt nikohi bo‘lib, bu esa otasining yoki c‘g‘lining xotiniga uylanishidir; bu ham arablarda bor edi. Bundan tug‘ilgan bolaga Zayzan deb ism berilgan. Yahudlar ham shu kabi nikohdan uzoq emaslar. Ulardan birining birodari o‘lib, undan bola qolmasa, uning xotini olib, undan bola tug‘dirib birodarining nomi unutilib ketmasligi uchun bolani o‘ziga emas, o‘lgan birodariga tegishli va uning nasli deb bilish (yahudlarga) farz qilingan. Shunday ish qilgan kishini ibroniylar yobxom deb ataydilar.

Majusiylarda ham shunday bo‘lgan. Padashvor-Gershoh, Bobak o‘g‘li Ardasher qilmagan gunohni qildi, deb da‘vo qilganda, olov xodimlarining ulug‘i «Tavsar»da haligi Padashvorning da‘vosiga javoban yuborgan maktubida forslardagi xotin almashtirish tartibi mana shunday ko‘rsatilgan: «Bir kishi o‘lsa-yu, undan bola qolmasa, qaraladi: agar u kishining xotini qolgan bo‘lsa, o‘lganning ismi bilan uning eng yaqin kishisiga nikohlab beriladi. Agar xotini qolmagan bo‘lsa, uning qizi yoki yaqin qarindoshidan bir xotin shunday nikohlab beriladi. Agar u kishining urug‘idan hech bir xotin kishi topilmasa, moliga merosxo‘r bo‘lgan er kishilar chaqirilib, shularning orasida yosh bola bor bo‘lsa, shu bola o‘sha o‘lgan kishining bolasi deb hisoblanadi. Shunday ishga beparvolik qilganni, sonsiz kishilarni o‘ldirgan, deb sanaladi. Chunki u

to dunyo tugaguncha o'lgan kishining naslini, uni eslashni to'xtatgan bo'ladi».

Beruniy oila va nikoh munosabatlarining juda nozik tomonlarini axloqiy va huquqiy nuqtayi nazardan tadqiq qilar ekan, oilani mustahkam va tinch-totuv bo'lishi er-xotinning ahilligi, shirin so'zligi, bir-biriga bo'lgan mehr-oqibatiga bog'liq, degan xulosaga keladi. Ayniqsa, uning yoshlarga qarata aytgan quyidagi purma'no pand-nasihatlari g'oyat muhim ahamiyatga egadir: «*Ey qizim, sen o'rgangan uyvingdan ketib, notanish xonadonga tushmoqdasan, sen bo'lajak kuyovingning hamma xislatlarini bilmaysan. Sen er bo'l, u osmon bo'ladi. Demak, sen u bilan shunday yo'l tut, uning oldida er kabi kamtar bo'lsang, u osmon kabi oliyjanob bo'ladi. Osmon shifoli yomg'iri bilan yerni ko'kartirgani kabi u ham o'z mehru shafqati bilan seni xushnud etadi... Ering sendan faqat yumshoq va shirin so'zlar eshitsin, yaramaydigan yoki eski libosda yoki sochlaring tartibga solinmagan holda uning oldida o'tirma.*

Qizim. Kuyovingdan kuchi yetmagan va olib berishga qudrati bo'lmagan narsalarni talab qilma. Bunday qilsang oradagi totuvlik yo'qoladi, turli xil janjallar paydo bo'ladi. Qizim. Rashk qilishdan saqlangin, chunki u ajralib ketishning kalitidir. Eringga hadeb, gina qila berishni man qilaman. Chunki bu ezmalik nafratini uyg'otadi. Yaxshisi, sen u bilan xushmuomalada, shirin so'zli bo'lgin, bu ishing har qanday sehr-jodudan yaxshidir. Suvdan tez-tez foydalangin. O'zingga xushbo'y narsalar bilan oro ber. Pokizalik hamisha yo'ldoshing bo'lsin...»

Shunday qilib, Abu Rayhon Beruniyning jamiyat taraqqiyoti va unda insonning tutgan o'rni barkamol inson ta'lim-tarbiyasi bilan bog'liq axloqiy-huquqiy qarashlari hech qachon o'z qimmatini yo'qotmaydi va hozirgi davrda ham unga rioya qilish juda muhim tarbiyaviy ahamiyatga egadir.

XI asrda yashab ijod etgan buyuk mutafakkir **Mahmud Qoshg'ariyning** «*Devonu lug'atit turk*» asarida ilm olishning qadri, bilim eng bebaho boylik bo'lib, uning negizida insonning ma'naviy-ma'rifiy dunyoqarashi, odob-axloqi, go'zal insoniy fazilatlarini shakllanadi, bilim va kasb-hunar insonning butun xatti-harakatlarini belgilaydi, deb ta'lim beradi:

**Ilm deb yugurdim,
Donishni qidirdim.
O'zimni ayirdim,**

Oq yol otim yechilur.

Yoki:

Egamni maqtayman,

Bilimni taxlayman.

Ko'ngilni jahrlayman,

Hunar butun to'planur.

Shu boisdan ham Mahmud Qoshg'ariy ilm-marifatni qadrlash, donishmand olimlarga hurmat ko'rsatish, ulardan bilimni o'rganish zarurligini, bilimli bo'lish kibr-havo manmanlikdan asraydi, deb uqtiradi:

**Ilm-ma'rifat o'rgangin, bo'lma mag'rur,
Maqtanchoqning sharmandasi chiqdi, ko'r**

Yoki:

O'rgan uning bilimin,

Borgin uning sari.

Qutlug' ishga bo'ysungin,

Kibrni quv nari.

Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'atit turk»da yaxshi fazilatlarini kasb etish zarurligi, kek saqlamaslik, qasd olishga intilmaslik, yaxshilik qilishga, shirin so'zlashga, xushxulq bo'lishga odatlanish kerakligi pand-nasihati qilib o'tilgan.

Mutafakkirning inson shaxsini, uning qadr-qimmatini ulug'lash bilan bog'liq mehmondo'stlik qoidalari to'g'risidagi yo'riqlari ham barcha davr va zamonlar uchun asqotadigan ma'naviy boylikdir:

Mehmon kelsa o'tqazgil,

Hordiq olib tinch bo'lsin.

Oti ham yorug'likdir,

Arpa, samonga to'ysin.

**Kelsa agar xonang uzra g'arib mehmon,
Bor narsangni oldiga qo'y, bo'l mehribon**

Kelsa kishi chehrasiga,

Qul sochmagil.

Izzat bilan kutib,

Unga yaxshilik qil.

Yoki:

Kulib boqqan kishilarga,

**Sochmagil kul,
Yaxshilik-la-ular uchun,
Tabassum qil.**

**Qo'rklik to'ning o'zingga
Totlig' oshing o'zgacha.
Qunoqqa ko'rgiz izzat,
Yoysin sha'ning uzoqqa**

Mahmud Qoshg'ariy mol-mulkka hirs qo'yaslik, inson mol-mulki ko'payib ketganda ham mag'rulanib ketmasligini, keksalarning o'gitlariga quloq solishni qayta-qayta uqtiradi:

**Eshitib ota-onangni,
So'zlarini qadrla.
Mol-mulking ko'paysa,
Mag'rulanib quturma.**

Mutafakkir o'z o'gitlariga mol-mulk ko'payib ketganida mag'rulanish kerak bo'lmaganidek, mol-mulkdan biror sabab bilan ajralib qolganda o'kinmaslikni ham maslahat beradi:

**Borliq mulkin sevarsan,
Unga mulkin sevingin.
Ketgan molga achinma,
Unga ozroq o'kingin.**

Shuningdek, alloma mol-dunyoga intilishni va hirs qo'yishni xuddi tog'dan kelayotgan selga o'xshatadi. Mol-mulk hirsiga berilib ketgan kishi shu sel ostida qolgan toshdek chilparchin bo'ladi, deydi:

**Mol yig'ishni sel kelish deb hisobla,
Mol egasi tosh kabi yumatalar.¹**

Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'atit turk» asarida Xitoydan Movarounnahr, Xorazm, Farg'ona, Buxoroga qadar cho'zilib ketgan bepoyon hududlarda yashagan turkiy qavmlarning urf-odatları, an'analari, odob-axloqlari hamda ta'lim-tarbiyaga oid tajribalari ifodalangan maqollar mavjud. Masalan, «*Tirishqoqning labi yog'liq*», «*Erinchoqning boshi qonlik*», maqolida tirishqoq va harakatchan odam mehnat qilib yaxshi taomlar topadi, moyli ovqatlar yeydi, erinchoq, dangasa esa, yalqovligi tufayli ishdan qochadi va pirovardida boshiga urib, faryod chekadi, degan ma'no yotadi. «*Odamning olasi ichida, yilqiniki tashida, sirtida*» maqoli esa dilidagi xiyonatni yashirib, yuzaki yoqimli muomala qiluvchi kishilarga nisbatan aytilgan. «*Odobning*

¹ O'zbek pedagogikasi antologiyasi. –T.: «O'qituvchi», 186–189-betlar.

boshi til) maqolida esa xushxulqlikning talablaridan biri—odobning boshi til ekanligi, shirinsoʻz kishi martabaga ega boʻladi va kamolotga erishadi, degan maʼno yotadi. «*Hoʻkizning ortingi oyogʻi boʻlguncha, buzoqning boshi boʻlgan yaxshiroq*» maqolida mustaqillikning boʻysunishdan, mutelikdan afzalligi ifodalangan. Xalq orasida «*Ilon oʻzining egriligini bilmay tuyaning boʻynini egri deydi*» maqoli qoʻllanilgan. Inson oʻzini ayab, yaxshi yeb-ichsa, tez qarimasligi «*Maishatlik odam tez qarimas*» maqolida ifodalangan. «*Alp chirikda, bilga tirikda —botir jangda- dono majlisda sanaladi*» maqolida esa insonning qanday feʼl-atvorli kishi ekanligi uning jasorati va oqilligiga bogʻliq ekanligi ifodalangan. «*Yuziga qarama, odam tila-yuziga qarama, fazilatini (ilmini, axloqiy) ista (tila)*» maqolida insonga xulq-odobi, bilimiga qarab baho berilishi bayon etilgan.

Ishda shoshma-shosharlikka yoʻl qoʻymaslik «*Shoshgan kishi uyiga yeta olmaydi*» insonning kasb-hunar va xulq-odobiga ega boʻlishi «*Erdamsizdan qurt chertilur — hunari va odobi boʻlmagan kishidan baxt va davlat ketadi*» kabi maqollarda talqin etiladi.

«*Kichikda qatigʻlansa ulgʻadu sevinur*» maqolida ilm-hunarni yoshlikdan egallash zarurligi ham ifodalangan. Chunki inson yoshlikdan tirishib mehnat qilsa katta boʻlganda uning rohatini koʻradi, albatta.

Shuningdek, maqollarda yomonlik qilgan kishining oʻziga yomonlik qaytishi mumkinligi ham «*Koʻkka suzsa, yuzga tushun-osmonga tupurgan kishining tupugi oʻzining yuziga tushadi*» qabilida ifodalangan.

Xulosa qilib aytganda, Mahmud Qoshgʻariyning «Devonu lugʻatit turk» asaridagi sheʼriy parchalar, maqollar ezigulikni targʻib qilgan, insonning kamolga yetishiga katta taʼsir etgan.¹

XI asrning buyuk mutafakkiri **Yusuf Xos Hojib** (taxminan 1019-yilda tugʻilgan, vafot etgan sanasi (?)) «*Qutadgʻu bilig*» («*Sodatga eltuvchi bilim*») dostonini Balosogʻunda yoza boshlab, uni Qashqarda yozib tugatdi Qoraxoniylar hukmdorlaridan boʻlgan Tavgʻach Bugʻroxonga doston muallifini taqdirlab, unga «*Xos Hojib*» (*mukarram, eshik ogʻasi*) unvonini berdi. Shunda keyin u Yusuf Xos Hojib nomi bilan shuhrat qozondi.²

Yusuf Xos Hojibning «*Qutadgʻu bilig*» dostonida ilm-maʼrifat, odob-axloq, davlatni boshqarish yoʻl-yoʻriqlari, turkiy halqlarning milliy-maʼnaviy qadriyatlarini haqidagi keng qamrovli pedagogik

¹ Pedagogika tarixi. Oʻquv qoʻllanma. —T.: «Oʻqituvchi», 1996, 102–103-betlar.

² N.Mallayev. Oʻzbek adabiyoti tarixi. —T.: «Oʻqituvchi», 1976. 112-bet.

qarashlar mazmun-mohiyati asosini barkamol inson va uning ta'lim-tarbiyasi muammosi tashkil etadi.

«Qutadg' u bilig»da Allohning yer yuzidagi xalifasi – Hazrati insonning ijtimoiy mohiyati, xislati, fazilatlarini, qadr-qimmatini, odob-axloqi, madaniyati, ma'rifati, barcha mavjudotlar ichra buyuk va bebaholigi falsafiy tahlil etilgan. «Odamzod nasli, -deyiladi kitobda, -aslida yer yuzidagi barcha jonlilar orasida eng ulug'idir, ammo bu ulug'lik bilim bilangina to'liq, mukammallik kasb etadi.»¹

Mutafakkir insonning buyuk va bebaholigi uning aql-idrok va tafakkir sohibi ekanligida, aynan shu qudrat barcha voqea-hodisalar zamiridagi tub mohiyatni anglash bebaho marvaridi. Hazrati Odamda tabiat va jamiyatning sir-asrorlarini kashf etish qobiliyati tajassum.

«Qutadg' u bilig»da inson qadri bilimdonligida ekanligi haqida bir hikmat mavjud: «Odamzod naslining ulug'ligi-bilimdon. U aql-idrok tufayli ne-ne tugunlarni yechishga qodir. O'quv-idrok va bilim egasi bo'lgan har qanday odam sharaflidir. Buyumni buyuk bil, o'quvni ulug', shu ikkov ulug'lar kishini tulug'».²

«Qutadg' u bilig»da bilim va zakovat sohiblari mash'al, ma'rifat yo'lini yorituvchi mayoq, deb talqin etiladi:

Ular ilmi bo'ldi budunqa yo'l-a,

Yorusa yo'l tunla ozmas yo'l-a.

(Ularning ilmi xalqqa mash'al bo'ldi,

Mash'al yorisa, tunda yo'ldan adashmaydilar).³

Mutafakkir hukmdorlarni, ahli donishlarni qadrlashga, o'zlarini yaqin tutishga hadyalar berib olimlar ko'nglini shod va xushnud etishga da'vat etadi:

Ularni qatig' sav, og'irla so'zin,

Biliglarni o'g'rin, o'kish yo izin.

(Ularni qattiq sev, so'zlarini qadrla,

Ko'pmi yoki ozmi (ularning) bilimlarini o'rgan).⁴

Alloma ilmsiz kishilarni johillar, ma'rifatsizlar qatorida sanaydi. Bu haqda shunday deydi:

Bilimsiz kishida kasallik bo'lar,

Kasal emlanmasa, yashamas, ular!

Kelu kasalingni tuzatgin, nodon.

Bilimsiz tubandir, bilimdon shodon.¹

¹ Yusuf Xos Hojib: Qutadg' u bilig. –T.: «Yulduzcha», 1990, 45-bet.

² O'sha joyda, 11-bet.

³ N.Mallayev O'zbek adabiyoti tarixi. –T.: «O'qituvchi»1976, 126-bet.

⁴ O'sha joyda, 126-bet

Yusuf Xos Hojib olamdagi turli ezguliklar ilm tufayli sodir bo'ladi, bilim kishini yuksaltiradi, unga ulug'lik keltiradi, bilimli inson tirikdir, – deydi:

**Bilimni buyuk bil, uquvni ulug',
Shu ikkov ulug'lar kishini to'liq.
O'quv qayda bo'lsa, ulug'lik bo'lar,
Bilim kimda bo'lsa, buyuklik olar.²**

Mutafakkirning uqtirishicha, jami yaramasliklar ilm-u-ma'rifat-la poklanadi, tozalanadi. Tugun tushgan har bir ish ham ilm tufayli yechiladi, o'z maromiga yetadi. O'quv-idrokli inson o'ngdan ham, so'ldan ham, ya'ni sodir bo'lgan hamma voqea-hodisalardan xabardor. Uning qo'li hamma joyga yetadi. Butun buzuq va yaroqsizliklar u tufayli tozalanadi, but bo'ladi. O'quvsiz kishi doimo o'kinch bilan yashaydi va g'am-alamlarga chulg'anadi. Axir o'quv-idrokdan ulush olmagan kishi tirik emas, o'likdir, - deydi.

**Bilimni buyuk bil, o'quvni ulug',
Shu ikkov ulug'lar, kishini to'liq.
Bilimli bilimini qilmasa bayon,
Bilimi yorishmas o'tsa ham zamon.**

**O'quv bilan oldi olamni olgan,
El-yurtning diliga bilim yo'l solgan.³
O'quvli tirikdir, o'quvsiz – o'lik,
Kelu, ey o'quvsiz, o'quv ol ulug'.**

Yoki

**Bilimsiz bo'ladi kishi belgilik,
Faqat nafi uchun etsa ezgulik.**

**O'quvchisiz kishilar o'lik, ey qardosh,
Havo-orzularga o'zin qilsa bosh.⁴**

Bilimning Yusuf Xos Hojib talqinidagi, inson qadr-qimmatini oshirishdagi roli va bebaho ahamiyati hozirgi davr uchun ham muhim va zarurdir:

**O'quv qut beradi, bilim-sharaf-shon,
Shu ikkov tufayli ulug'dir inson.⁵**

¹ Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. –T.: «Yulduzcha», 1990, 12-bet.

² O'sha joyda, 11- bet.

³ O'sha joyda, 11–14- betlar.

⁴ O'sha joyda, 41- bet.

⁵ O'sha joyda, 17-bet.

Mutafakkirning talqinicha, jahonda bilimdan quchliroq hech narsa yo‘q. Shunday ekan, bilimsizlik aslida kishi uchun haqoratdir. Hattoki, bilimsiz kishi to‘rga chiqib o‘tirsam, unday to‘rni to‘r deb bo‘lmaydi. Uni poygakdan ham past deb bilish kerak. Ammo poygakka bilimdon kishi o‘tirsam ham, u joyni to‘rdan ham a‘lo, deb bilish kerak, deydi:

Bilimsizga to‘rdan o‘rin bo‘lsa ko‘r,

Bu to‘r poygakda bo‘ldi, poygak esa to‘r.¹

Yusuf Xos Hojib o‘qitirishicha, bilim va zakovat – qaroqchi o‘g‘rilab ololmaydigan tangsiz javohirdir:

Bilim – boylik axir, zavoldan yiroq,

Uni ola bilmas qaroqchi biroq.

Shuningdek, allomaning «Bilim ipor bilan juda o‘xshash. Ularning har ikkisini ham yashirmoq behuda. Iporni yashirsang, hidi bildirib qo‘yadi. Bilimni yashirsang, tiling fosh etadi. Bilim aslida bitmas-tuganmas boylikka o‘xshash»,² - degan fikrlari ibratlidir.

Yusuf Xos Hojib ilm, aql-idrok, ma‘rifat va ma‘naviyatni inson hayoti va jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyatini tashviqot va tushuntirish bilan cheklanib qolmaydi. Shu bilan birga bilim va zakovatni amalda ishlatish, inson manfaatlari yo‘lida xizmat qildirish masalasiga ham birinchi darajali ahamiyat beradi: «*Bilim va zakovatni egallab, uni kishilar uchun xizmat qildirmasdan kishilardan yashirib, sir tutib yurish yaramaydi, mumkin ham emas. Chunki dengiz tubidagi injuni odam olib chiqmasa, uning soy toshidan farqi yo‘q, yer qobig‘idagi oltin tosh kovlab olingandagina shohlar boshidan o‘rin oladi. Xuddi shuningdek, o‘rganilib, amal qilinmagan bilim ham u yillar o‘tgani bilan zim-ziyolikda, ro‘yobga chiqmasdan befoyda yotaveradi.*»³

Yusuf Xos Hojibning «Qutadg‘u bilig» asarida kishilarni ezgulikka da‘vat etib, inson ezgu ishlari bilan go‘zal va ulug‘ sanalishini tasvirlab shunday yozadi:

Tirik oxir o‘lar qora yer quchib,

Nom ezgu esa-chi, ketarmi ko‘chib?!

Ikki xil nom qolar tilda begumon,

Biri yaxshiligu birisi yomon.

Dono maqtov olar, nodon-chi so‘kish

O‘zing o‘yla, senga ma‘qul, qaysi ish?!

¹ O‘sha joyda, 16- bet.

² O‘sha joyda, 18- bet.

³ O‘sha joyda, 101- bet.

**Biri ezgu erdi – oldi duo,
Esiz bo‘lgani-chi, so‘kish beado.**

**Kishi ezgulikka shirin jon berar,
Biri ezgu javobi o‘n bo‘lib borar.**

**Yaxshi nom oladi, ko‘r, ezgu kishi,
Yomonlar nasibi – el-yurt qarg‘ishi.¹**

Demak, Yusuf Xos Hojibning talqinicha, kishi olamdan o‘tgandan so‘ng, bu dunyoda undan ikki xil nom qoladi, biri yomon, ikkinchisi yaxshi degan nom. Inson iloji boricha o‘zidan yaxshi degan nom qoldirishi, yaxshi olqish olishi kerak, degan fikrni ilgari suradi:

**Kishiga naf berar kishi ezgusi,
Kishi ezgusidir el-yurt ko‘zgusi.**

**Ezgu shuki, elga naf bersa faqat,
Bu naf bilan eli topolsa rohat.**

**Ezgu bo‘lar xalqqa mehribon kishi,
Mehribon bo‘lgin, ey ezgular boshi.²**

**Kishilarga to naf, berolsin kishi
Oti tirik bo‘lsin, maqtoqli – ishi.**

**Tiriklik nishoni, nedir belgisi,
Kishiga bo‘lmasa uning ezgusi?!³**

Yusuf Xos Hojibning «Qutadg‘u bilig» asarida olamdagi eng ulug‘ fazilat ezgulik va go‘zal xulq, andisha, rostgo‘ylik degan g‘oya ustuvorlik qiladi.

**Bori elga eltar faqat ezgulik,
Yana minnat urmas egu, qaygulik.**

**O‘z nafin o‘ylamas yaxshilik qilsa,
Yana kutmas undan o‘ziga hissa.**

¹ Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. –T.: «Fan», 1972, 15–16-betlar.

² O‘sha joyda, 70-bet.

³ O‘sha joyda, 73-bet.

**Xulqi andishali, xush bo'lgan odam,
Yovuz, yomon ishga qo'ymaydi qadam.**

**Kishiga chiroydir uyat-andisha,
U asrar nojo'ya ishdan hamisha.**

**Tashidek ichi-yu, ichidek tashi,
Bu yanglig' bo'ladi chin, rostgo'y kishi.**

**To'g'rilik kerakdir yigit kishiga,
To'g'rilik qut berar kishi ishiga.**

**Kamyob emas kishi, kishilik kamyob,
Odam noyob emas, bu rostlik noyob.¹**

Yusuf Xos Hojibning uqtirishicha, kishiga naf keltirmaydigan fazilatlar uch xil bo'ladi: *o'jar, qaysar va yaramas fe'li yomon kishilar, yolg'onchilar, baxil va pastkash kishilardir*. Kimning fe'li yomon bo'lsa, uning omadi kelgan chog'ida ham, ishlari teskari bo'lib ketaveradi. Kimda-kim yolg'onchilik bilan mashg'ul bo'lsa, rostgo'ylar orasiga sig'maydi. Ochko'zlik, pastkashlik, tubanlik, yomonlik, qadrsiz narsaday, u doimo rostgo'ylarning oyog'i ostida qolib ketaveradi, deyiladi:

**Oq sut bilan kirs qaysi bir qiliq,
O'lim tutmaguncha o'zgarmas yo'riq.**

**Mijozga qo'shilib kelarkan odat,
Uni buza olur bir o'lim faqat.**

**Bir udum yaralsa qorinda agar,
Qora yer qa'riga kirganda ketar.²**

**Yoki:
Ezgu ezgulikdan cheklamay fig'on,
Yomon o'z fe'lidan bo'lar pushaymon.**

¹ O'sha joyda, 26-46-betlar.

² O'sha joyda, 27-bet.

**Yomonlik qilganning ulushi-o'kinch,
Yomonga yaxshi bo'l, mayli har qachon.**

**Balo, mashaqqatlar, o'kinch va alam,
Yomonlar ulushi bo'ladi bolam....¹**

Allomaning qayd qilishicha, ammo yomonlarning bir toifasi ezgulikli kishilarga qo'shilguday bo'lsa, o'z raftorlarini o'zgartirish, tuban va yaramas xulq-atvordan voz kechib, ezgulikka yuz burishlari, ya'ni qayta tarbiyalanishi ham mumkin. Buning uchun esa yaxshi ezgulikli kishilarning madadi darkor:

**Yomonga qo'shilsa, ko'r, ezgu bilib,
Yo'lini rostlagan yomon ham ko'rib.**

Yusuf Xos Hojib pedagogik talimotida baxillik va boylikka hirs qo'yish, kerilish, takabburlik, g'iybatchilik va ta'magirlik insoniylikka zid qusur sifatida qoralandi: «*G'iybatchi kishilarga yaqin turma – deydi. G'iybatchining tilida o't bor. Bu o't doimo yonib, lovullab turadi, unga yaqinlashsang, kuyishing aniq. G'iybatdan qasd yog'iladi. G'iybatchining tili kesilishga mahkum.*

Ta'magir kishi bilan ham yaqin turmaslik lozim. Ta'magir – yov. Uning ta'ma dardi tutsa, sani aka ham, uka ham deyaversin. Ta'masi qonmasa-chi?! U sendan yuz o'giradi. Seni ilgari sira ham ko'rmagandek tutadi.

«*Qutadg'u bilig*» asarida haqiqiy, samimiy do'stlikka yuksak insoniy fazilat sifatida baho berilgan. Do'sti ko'p mustahkam qoyaga o'xshaydi, deyiladi. Haqiqiy do'st qanday bo'lishi, uning soxta va soxta emasligini aniqlash yo'llari va mezonlari xususida qimmatli yo'l-yo'riqlar berilgan: «*Do'stlik, yaqinlik ikki xil bo'ladi: biri ezgu niyatlar tufayli yuzaga kelsa, boshqa biri shaxsiy manfaatlarni deb bo'ladi. O'z nafsini o'ylab qilingan do'stlikka juda tez soya tushadi.*»²

Yusuf Xos Hojib o'g'il-qizning tarbiyasi haqida fikr yuritar ekan, ularning o'zlariga xos xususiyatlariga alohida e'tibor berishni va ta'lim bilan tarbiya uzviy bog'liq holda olib borilishini tavsiya etadi. Buning uchun farzand tarbiyasi erta boshlanib maxsus tayyorgarlikka ega bo'lgan, ezgu niyatli va pokiza murabbiy taklif etilishi, kerak:

**O'g'il-qiz tug'ilsa, yaxshi bilki, bas,
Uyda tarbiya qil, boshqa yerdamas.**

¹ O'sha joyda, 28-bet.

² N.Boboyev, Z.G'afurov. O'zbekiston siyosiy va ma'naviy-ma'rifiy ta'limotlar taraqqiyoti. –T., 2001, 225-bet.

**Ustozning yaxshisin tanla albatta,
O'g'il-qiz pok o'sar, yomondan chetda.
O'g'il-qizga o'rgat bilim ham odob,
Baxtga yor bo'lar u, bo'lmagay xarob.**

**O'g'il topsin san'at-hunarda kamol,
Bu hunar bilan u tera berar mol.
O'g'ilni tergab tur: bo'sh qo'yima zinhor,
Benaf, bebosh bo'lar, yugurar bekor.¹**

**Bolam tutsin desang donolik yo'lin,
Kichiklikdan tegiz bilimga qo'lin.²**

Yusuf Xos Hojibning fikricha, farzand ko'rish va unga tarbiya berish har bir ota-ona uchun buyuk baxtdir, ularsiz hayotning ma'nosi yo'q. Lekin bu narsa ota-onaga juda katta mas'uliyat yuklaydi, uning uddasidan chiqmoq, har bir ota-ona uchun ham farz, ham qarzdir. Shu bois ham bola tarbiyasida ota-onaning mas'uliyati alohida ahamiyatga ega, chunki ular tanlagan to'g'ri yo'l farzandning kelajagi va kamoloti uchun nihoyatda muhimdir:

**Bolaga otaning mehnati singgan bo'lsa,
So'ng u bolaning xulq-atvorida bilinadi.
(Ota) bolani nazoratda tutsa, u yaxshi ezgu bo'ladi,
Otasi va onasining yuzi yorug' bo'ladi.³**

Yusuf Xos Hojib ota-onalarni bolani oilaviy tarbiyasiga e'tibor berishga da'vat etar ekan, aybi yo'q, hamma ayb – ota-onasida. Shuning uchun ham ota-ona, ayniqsa, ota bunga katta e'tibor bermog'i lozim, deydi:

**Bolali kishi nima deydi, eshitgin,
Yoshi etilgan va boshidan o'tkazgan kishi.
Kimning o'g'il-qizi erka bo'lsa,
Unga shu kishining o'zi mungli bo'lib yig'laydi.
Ota–bolani kichikligidan boshlab bebosh qilib qo'ysa,
Bolada gunoh yo'q, barcha jaf o taning o'zida.
O'g'il-qizning xulq-atvori yaramas bo'lsa.
Bu yaramas ishni ota qilgan bo'ladi...**

¹ Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. –T.: «Yulduzcha», 1990, 97-bet.

² O'sha joyda, 41-6er.

³ Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. –T.: «Fan», 1972, 184-6er.

Xulosa qilib aytganda, Yusuf Xos Hojib «Qutadg‘u bilig» asarida komil insonni tarbiyalashda aqliy kamolotga yetkazishning bilim va zakovat, uquvga ega bo‘lish, usullarini yoritib berdi.

XII asr oxiri va XIII asrning birinchi choragida yashab ijod etgan yirik va zabardast mutafakkirlardan yana biri **Ahmad Yugnakiy** bo‘lib, uning «*Hibatul haqoyiq*» («*Haqiqatlar armug‘oni*») asarida ma‘naviyat va ma‘rifat, shaxs ta‘lim va tarbiyasi – bosh g‘oyaviy masaladir. Asarning «Ilm manfaati, jaholatning zarari haqida» deb atalgan birinchi bo‘limida «Bilim bilan saodat yo‘li ochiladi, shunga ko‘ra ilmli bo‘l, baxt yo‘lini izla. Bilimli kishi (qimmat) baholik dinordir, ilmsiz, johil kishi qimmatsiz mevadir. Bilimli kishi bilan bilimsiz odam qachon teng bo‘ladi, bilimli xotin – er kishidir, erkak – xotin kishidir»¹, deyilgan.

Ahmad Yugnakiy aytganidek, «bir ilmli kishi, mingta ilmsizga tengdir, tenglovchi (tangri) ilm nasib etgan kishiga o‘lchab beradi, mana boqib, sinab ko‘rgin, ilmdan ziyoda nima bor. Ilm orqali olam yuqorilab yuksaladi, nodonlik kishilarni quyiga qarab tubanlashtiradi, erinma, ilmli bo‘l. Tangrining chin rasuli: ilm kimda bo‘lsa, ilm lazzatini, (mohiyatini donolar biladi), ilm qadrini kishiga ilmning o‘zi beradi, nodon, johil ilmning qadriga yetmaydi. Ilmsiz haq so‘z ma‘nosizdir, unday kishiga pand-nasihat foydasizdir. Turli-tuman yuvuqsizlar yuvunsa, pok bo‘ladi, ammo johil tozalanmas, iflosdir.»²

Ahmad Yugnakiy inson xushxulqliligini ko‘rsatuvchi muhim belgilardan biri til odobi, deb hisoblaydi:

Tiling bekta tutg‘il tishing sinmasun,

Qolu chiqsa bekta tishing siyur.

(Tilingni tiy, tishing sinmasin, agar so‘zlab yuborsang tishing chiqib qolsa, tishingni sindiradi).

So‘zing bo‘shlug‘ esma yig‘a tut tiling,

Etar boshqa bir kun bu til bo‘shlug‘i.

(So‘zingni bo‘sh qo‘yma, tilingni tiyib tut, erk berilgan til bir kun boshingga yetadi).

Xiradliqmu(v) bo‘lur tili bo‘sh kishi,

Telim boshni eda bu til so‘z bo‘shi.

Mutafakkir insonda ikki narsa bo‘lsa, unga muravvat yo‘li yopiladi, deydi: birinchisi, behuda so‘zlarni ko‘p gapirsa, ikkinchisi uning so‘zlari yolg‘on bo‘lsa. Shunga ko‘ra u yolg‘onchi kishidan o‘zingni uzoq tut,

¹ Qadimiy hikmatlar. –T.: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va sa‘nat nashriyoti, 1987, 416-bet.

² O‘rta Osiyoda fikr taraqqiyoti. –T., 1996, 91-bet.

sen umringni to'g'rilik bilan kechir, og'iz va tilning bezagi to'g'ri so'zdir, so'zni to'g'ri so'zla, dilingni beza, deb to'g'ri so'zni asalga, insonni davolovchi shifobaxsh malhamga o'xshaydi:

**Tili yolg'on ertin yiroq tur teza,
Kechir sen-ma umrung ko'nilik uza.**

**Og'iz til bezagi ko'ni so'z turur,
Ko'ni so'zla so'zni dilingni beza.**

**Kuni so'z asal tek bu yolg'on basal,
Basal yeb achitma og'iz e asal.**

**Yo yalg'on so'z yigtek qo'ni so'z shifo,
Bu bir so'z o'zagi urulmish masal.¹**

Alloma yoshlarga qattiq sir saqlay olish kerakligi xususida hatto do'stga ham sir aytsa, sir oshkor bo'lishi mumkinligi ishonarli misollar bilan tushuntirishga harakat qiladi:

**Qatig' qizla rozing kishi bilmasi,
So'zing o'zingga o'qinch kel (a) masun.**

**Eshim deb inonil sir ayma saqin,
Necha ma inonchliq esh ersa yaqin.**

**Serib senda rozing singib turmasa,
Serurmu eshingda shuni ked saqin.²**

Ahmad Yugnakiy halollik, haqqo'ylik, poklik, saxiylik, muruvvat, diyonat, sabr-toqat, kamtarlik kabi boshqa xislat va fazilatlarini inson ma'naviy-axloqiy yetukligi belgilari sifatida ta'riflaydi. Ayniqsa, u saxovatni eng ezgu insoniy fazitlardan, deb biladi va saxiyar hamma tomondan ulug'lanishi, dunyoda inson faqat yaxshilik va ezgulik bilan nom qoldirishi kerakligini ta'kidlaydi:

**Bu budun to'lusi axir er turu,
Ahillik sharaf, joh, jamol orttirur.³**

¹ Ahmad Yugnakiy. «Nibatul haqqoyiq». –T.: G'afur G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1971, 50–51-betlar.

² O'sha joyda, 52-bet.

³ O'sha joyda, 64-bet.

Mutafakkirning fikricha, xasislik, bag'ritoshlik, ziqnalik, hasadgo'ylik, fitna va ig'vo singarilar salbiy qusurdir. Xasis, ochko'z kishilar, buyumlar qulidirlar, buyumlari ular ustidan hukm yuritadi. Xasis mol-dunyosini o'zi ham eyolmaydi, birov bilan baham ham ko'rolmaydi, butun mol-dunyosi do'stga emas, dushmanga buyuradi, deydi:

Taturmas oshin-da tuz do'stina,

O'lur qolur axir sir dushmani.

Yoki

Agar yig'ding ersa umurlqu tovar,

Burun boshqa bo'rkn kiyar bosh kerak.

Harislik ma erga yovuz xislat bul,

Harislik so'ng g'am, o'qinch hasrat ul.¹

Shuning uchun ham alloma yoshlarni mol-dunyoga hirs qo'ymaslikka da'vat etarkan, ularni insofli,diyonalni, fe'li kenglikka, sabr-toqatli bo'lishga, halol mehnat orqali yashashga undaydi:

Balo kelsa sabr et, faroqqa kutib,

Kutub tur farrohqa balo-ranj yutup.

O'char mehnat o'ti, kechar navbati,

Qolur sabr idisi savobni tutib.

Mutafakkir gerdayish va takabburlikni qattiq qoralab amaldorlari martabaga erishgach, kamtar, samimiy bo'lishga, mavqeini suiiste'mol qilmaslikka chaqiradi:

Alinglansa tutnib g'azab inad o'ti,

Halimlik suvni soch ul o'tni o'chir.

Qudazgil ayo do'st, ulug'lar yaqin,

Osiqsiz jadal ham mijojtin soqin.

Ulug'larni bushrib senga bu mijoz,

Kichiklarni gustah qilur bil yaqin.

Ulug'lug'qa tegsang yengilma o'zing,

Qoli keysang atlas unutma bo'zung.

Ulug' bo'ldug'ungcha tuzurak bo'lib,

Ulug'qa, kichika siliq tut so'zing.²

¹ O'sha joyda. 70-bet.

² O'sha joyda. 78-bet.

Ahmad Yugnakiyning ma'naviy-axloqiy ta'limotida insonparvarlik, do'stlik va birodarlik, do'stlarga sadoqatlilik, vafodorlik kabi g'oyalar ham o'ziga xos o'rin tutadi. *Kimning do'stlari yaxshi bo'lsa, uning o'zi yaxshidir. Do'stiga qarab, kimning kimligini bilish mumkin. Bordi-yu sen birov bilan do'st tutinsang, uni avayla-asra, ehtiyot qil, do'stni dushmanga aylantirmaslik fikrida bo'l. Kishi o'zini shunday tutsinki, dushman orttirmasin, zero, ming nafar do'st kam, bitta dushman ko'pdir, deb ta'kidlaydi:*

**Ming er do'sting ersa o'qish ko'rmagil,
Bir er dushman ersa ani ozlama.**

**Ayol edgu umg'on esizlik qilich,
Tikan eylagan er uzum bichmas ul.**

Xullas, Ahmad Yugnakiyning «Hibatul haqoyiq» asarida insonning ma'nan boy bo'lishiga, aqlli va har tomonlama barkamol, ruhan pok bo'lib yetishishiga va komil insonning kamolotini asosi deb ilm o'rganishga e'tibor berilgan.

Jahon ilm-fani va madaniyati rivojiga salmoqli hissa qo'shgan mashhur olim, adib va shoir **Abul Qosim Mahmud ibn Umar az-Zamahshariy** (1075 – 1144) «*Ustoz ul-dunya*» («*Butun dunyo ustози*») «*Ustoz ul-arab va-l-ajam*» («*Arablar va g'ayri arablar ustози*»), «*Faxru Xvarazm*» («*Xorazm faxri*»), *Jorulloh* («*Allohning qo'shnisi*») kabi faxriy nom-u taxalluslarga sazovor bo'lgan edi. Ehtimol, bu o'z asarlaridan birida «*va inniy fi Xvarazm Kaabat ul adab*», ya'ni «*Rostdan ham men Xorazmda adiblar uchun (bir) «Ka'baman» deb yozishga asos bo'lgan bo'lsa kerak.*

Buyuk alloma bizga juda katta va boy ilmiy meros qoldirgan. Iroq olimi Fozil Solih as-Samariyning nomma-nom yozishicha, u arab tili va grammatikasi, falsafa, tarix, jo'g'rofiya, uslub va notiqlik san'ati, lug'atshunoslik, arab va aruz ilmi, tafsir hadis va fikhga oid 56 ta asar yaratgan bo'lib, ularning aksariyati bizgacha yetib kelgan. Xususan, olimning tilshunoslikka, arab tili grammatikasi va nafis adabiyotga oid «*Asos al-balog'a*» («*So'zga ustalik asoslari*») yoki «*Chechanlik poydevori*») «*Samim al-arabiya*» («*Arab tili mag'izi*»), «*Foiq al-lug'ot*» («*Eng yaxshi lug'atlar*»), «*Muhojotu annahviya*» («*Grammatika hojatlari*»), «*Muqaddamat ul-adab*» («*Nafis adabiyotga muqaddima*»),

«Atvoq uz-Zahab» («Oltin shodalar»), «Alminhoj fil-usul» («Usul bobida ko'rsatmalar»), «Rabi' al-abror» («Saxiy yoz») kabi asarlari o'ziga xosligi, ilmiy ahamiyati bilan nafaqat Sharq, balki G'arb ilmiy tafakkurining rivoji uchun ham katta ahamiyat kasb etgandi. Ingliz sharqshunosi X.A.R.Gibbning yozishicha, Zamahshariyning «Al-Mufassal» nomli arab tili nahvu sarfini o'rganishga oid darsligi va nasriy saj' nafis uslubida yozilgan qisqa nasihatimiz hikmatli iboralar majmuasi, «Atvoq, uz-zahab» («Oltin shodalar») asari kabi Ovro'po arabshunosligida shuhrat qozongan asarlar juda kam bo'lgan. Shuningdek, ko'pchilik olimlar az-Zamahshariyning «Al-Mufassal» asari taniqli arab tilshunosi Sibavayhning arab tili grammatikasiga oid mashhur kitobidan keyin ikkinchi o'rinda turadi, deb ta'kidlaganlar. O'sha davrning o'zidayoq arablar orasida ham bu asar katta e'tibor qozondi va arab tilini o'rganishda asosiy qo'llanmalardan biri sifatida keng tarqaladi. Hatto Shom (Suriya) hokimi Muzaffariddin Muso az-Zamahshariyning «Al-Mufassal» asarini yoddan bilgan kishiga besh ming kumush tanga pul va sarupo sovg'a qilishni va'da berganligi bejiz emas. Bir qancha kishilar asarni yod olib, mukofotga sazovor bo'lganligi manbalarda keltirilgan.

Az-Zamahshariyning yirik asarlaridan biri hisoblangan «Al-Kashshof» («Ayon qiluvchi») esa Qur'onga bag'ishlangan mukammal tafsirdir. Asarning to'liq nomi «Al-Kashshof»an haqsik it-tanziyl va uyun il-aqoviyl fi vujuh, it-ta'viyl» («Qur'on haqiqatlari va uni sharhlash orqali so'zlar ko'zlarini ochish») edi. Alloma Qur'on tafsiri, hadis, fikh, ilm al-qiroat, nahv, sarf, adab ilmlariga bag'ishlangan ko'plab asarlarni qunt bilan o'rganib, ulardan unumli va tanqidiy ravishda o'z asarida foydalangan. Darhaqiqat, arab olimlarining yakdillik bilan ta'kidlashlaricha, az-Zamahshariyning «Al-Kashshof» asari har xil davrlarda Qur'onga yozilgan tafsirlar ichida yetakchi o'rinlardan birini egallaydi. Bu asar hozirgi vaqtgacha arab mamlakatlarida ko'plab musulmon ahli, ayniqsa, ulamolar uchun eng zaruriy kitoblardan biri hisoblanadi. Qohiradagi butun dunyoga mashhur Al-Azhar diniy dorilfununining talabalari esa az-Zamahshariyning «Al-Kashshof» asari asosida Qur'onni va uning tafsirini o'rganib, undan muhim bir dastur qo'llanma sifatida foydalanadilar.

Arabshunos olim U.Uvatovning ta'kidlashicha, Qohiradagi Ayn Shams dorilfununining professori Mustafo al-Juvaniyning «Manhaj az-Zamahshariy fi itasir al-Qur'on» («Qur'on tafsirida Zamahshariy usullari») asari «Al-Kashshof»ga bag'ishlanadi. Al-Juvaniyning e'tirofi

etishicha, az-Zamahshariyning buyuk xizmati shundaki, u o'z tafsirini yozishda har xil sabablarga ko'ra bizgacha yetib kelmagan tafsir, hadis, fikh, ilm al-qiroat, nahv, adab va boshqa ilmlarga oid o'sha paytda mashhur bo'lgan ko'plab manbalardan unumli foydalanib, o'z tafsirini ular bilan boyitgan. Shu boisdan ham yo'q bo'lib ketgan mazkur asarlar haqidagi ma'lumot va tasavvurni zamonaviy tadqiqotchilar faqat az-Zamahshariyning «Al-Kashshof»idan oladilar. Bu ilmiy nuqtayi nazardan juda katta ahamiyatga ega. «Al-Kashshof»ning g'oyatda mashhur asar ekanligiga yana bir yorqin dalil sifatida uning qo'lyozma nusxalarining ko'pligi, asarga yozilgan bir qancha sharhlar va so'nggi vaqtlarda arab mamlakatlarida uni qayta-qayta nashr qilinishini ko'rsatish mumkin. Nemis sharqshunos olimi Karl Brokelman dunyoning turli qo'lyozma saylanmalarida «Al-Kashshof»ning yuzga yaqin qo'lyozmalari va yigirmadan ortiq asarning o'ziga yozilgan sharh va tafsirlari borligini ma'lum qiladi, Toshkentda, O'zFA Sharqshunoslik institutida hamda Movarounnahr musulmonlari diniy boshqarmasining kutubxonasida o'sha risolaning o'ndan ortiq qimmatli nusxalari saqlanadi.

Az-Zamahshariyning «*Qofiya*» asari arabcha nahv (sintaksis) mavzusida yozilgan kitob bo'lib, u madrasalarda o'quv qo'llanmasi sifatida o'qitilar edi. Mavlono Jomiyning «*Sharhi mullo*» asari esa ana shu «*Qofiya*»ga bag'ishlangan sharhidir.

Az-Zamahshariyning tilshunoslikka oid asarlari ichida «*Muqaddamat ul-adab*» asari alohida o'rin tutadi. Ma'lumki, arab adabiyotida va ilmiy risolalarda uchraydigan «*adab*» so'zi «*odob, axloq tarzi*» ma'nolarida ishlatilgan bo'lib, X-XII asrlarda esa adab deganda umuman ta'lim fanlarining yig'indisi tushunilgan edi. Adib madaniyatli, bilimdon, o'qimishli va savodxon bo'lish uchun ta'lim fanlarini bilishi zarur ekan, demak, avvalo, shu bilimlarni o'zlashtirish uchun ma'lum so'z va atamalar boyligiga ega bo'lish talab qilinadi.

Az-Zamahshariyning lug'atshunoslikka oid yana bir mashhur asari «*Asos al-balog'a*» («*Notiqlik asoslari*») ham alohida ahamiyatga egadir. Unda arab tilining fasohat va mukammalligi haqida so'z boradi. Fikrni chiroyli ibora va so'zlar bilan ifodalash, so'z boyligidan o'rinli va ustalik bilan foydalanish uchun kishi fasohat va balog'at ilmlaridan yaxshi xabardor bo'lishi kerak. Buning uchun so'zni to'g'ri, o'z o'rnida ishlatish, qoidaga muvofiq so'zlash va yozish ham kerak bo'lgan. Bu asarda adabiyotning asosiy qismlari, frazeologik so'z birikmalari va ularni amalda tatbiq etish yo'llari chuqur tahlil qilingan.

Olimning «*al-Qustos fi-l-aruz*» («*Aruzda o'lchov mezon*») asari aruz vazni haqida bahs yuritadi. Alifbo tartibida yig'ilgan arab maqol va masalalariga bag'ishlangan boshqa bir asarini u «*Al-Mustaqso fi-l-amsol*» («*Nihoyasiga etgan masalalar*») deb atagan. «*Maqomat*» («*Maqomlar*»)– ellik maqomdan iborat asari qofiyali nasr, saj' uslubining nozik namunalarini o'zida mujassam etgan. «*Devon ush-she'r*» kitobi ham diqqatga sazovor asarlardan hisoblanadi. «*Rabi' ul-abror va nus-us ul-axyar*» («*Ezgular bahori va yaxshilar bayoni*») nomli 97 bobdan iborat asarida esa adabiyot, tarix va boshqa fanlarga oid hikoyalar, latifalar va suhbatlarning eng saralari jamlangan.

Az-Zamahshariy Makka amiri ibn Vaqqosning jo'g'rofiyaga oid ma'lumotlariga tayanib va o'zining Hijozga qilgan safaridan olgan kuzatishlari asosida «*Kitob al-jibol, va-l-amkina va-l-miyoh*» («*Tog'lar, joylar va suvlar haqida kitob*») nomli mashhur jo'g'rofiy va qomusiy asarini yaratgan. Asarda Arabiston yarim oroliga oid jo'g'rofiy joylar, tog'lar va suvliklarga doir qimmatbaho ma'lumotlar keltiriladi. Mashhur arab jo'g'rof olimi va sayyoh al-Hamaviy (1179–1229) ham o'zining butun dunyoga mashhur «*Mu'jam al-buldon*» («*Mamlakatlar qomusi*») asarida Arabiston, xususan, Hijoz haqidagi ma'lumotlarni az-Zamahshariyning «*Kitob al-jibol va-l-amkina va-l-miyoh*» asariga tayanib yozgan.

Az-Zamahshariyning «*Atvoq-uz-zahab fi-l-mavoi'z va-l-xutab*» («*O'git va nasihatlarining oltin shodalari*») nomli asari yuzta maqolat (bob)dan iborat bo'lib, va'z-nasihat, hikmatli so'zlar, masal va maqollarni o'z ichiga oladi. Alloma bu asarida Sharq mamlakatlariga ko'p yillik sayohati natijasida hamda o'zi ko'rgan, eshitgan va boshidan kechirgan hayotiy tajribasi asosida shakllangan, ijtimoiy-axloqiy va ma'rifiy-tarbiyaviy masalalar to'g'risida keng fikr yuritadi. Jumladan, mutafakkir o'z davridagi zolim podsholarning adolatsizligini, noinsof amaldorlaru firibgar savdogarlarning boylik yig'ishga intilishi kabi salbiy xatti-harakatlarini qoralaydi. Bunday yaramas illatlar odamiylikka putur yetkazadi, kishining axloqiy qiyofasini buzadi deb hisoblaydi va ma'naviy jihatdan tuban bo'lgan shaxslarni «*Nohaqlarga pora beruvchilar, zolimlarga yordam beruvchilardir*», «*Savdogarlarning shuhrati cho'ntagida*», «*Chayqovchi ovchi iti*», «*Ko'pincha qilingan hiyla va afsun, quvvatu zo'rlikdan bo'ladi ustun*», «*Vijdonli odam xayfdan xoli yashasa, xiyonat qiluvchi halokatda yashaydi*», «*Xatolar qilishda avvoraldir, xatolar tushgan arobalardir*», deb ta'kidlaydi.

Az-Zamahshariy o'zining axloqiy qarashlarida o'z zamonasidagi turli tabaqa kishilari va kasb-hunar egalarining jamiyatda tutgan mavqei va axloq-odobi to'g'risida fikr yuritir ekan, mutafakkir shaxsning qandayligidan, kimligidan (podshohmi yoki oddiy kishi) qat'i nazar, avvalo u xushxulq va odamiylik ziynatiga ega bo'lmog'i kerakligi to'g'risida gapiradi va *«Xush sifat va yaxshi xulqlar ziynatlamagan kimsani ipak kiyimlar ziynatlay olmaydi»*, deydi.

Buyuk allomaning fikricha, axloqiy yetuk kishining muhim xislatlaridan biri kamtarlik, saxiylik, go'zallik va mardlikdir: *«Go'zal yuz va chiroyli ko'rinish ko'ngilda shodlik paydo qilur»*, *«Mard mag'lub bo'lsa ham, tuban tushmaydi»*, deydi Zamahshariy.

Demak, odamiylik va kamtarlik kishini ma'naviy go'zal qiladi, bunday mard kishilarga baxt doimo kulib boqadi. Nomard, *«Past kishi o'z naslining balandligi bilan maqtanadi»*. Mutafakkir bundaylarni eng tuban shaxslar deb hisoblaydi. Az-Zamahshariy pastkash, ikkiyuzlamachi, ig'vogar, nomard kishilardan yiroq yurishni maslahat berib: *«Ahmoq hikmat lazzatini totmaydi, tumov kishi gul hidini sezmaydi»*, *«Mimmat-siltovlar bilan qilingan hotamlik ortig'i bilan yoqqan yomg'irdek bo'lsa-da, unda yaxshilik bo'lmaydi»*, *«Yaxshilik bilandur inson jamoli, oni qilurga-chi yo'qdir majoli»*, deydi. Shuningdek, mutafakkir do'stlik, do'st tanlash muammolariga ham to'xtalib, kishini do'st tanlashda zinhor yanglishmaslikka chaqirib, *«Yomon yo'ldoshga ergashsang, uning og'usi senga yuqadi»*, *«Sen xavf-xatar, nochorlikka tushib qolishdan qo'rqituvchiga yondosh, qo'rqma, bu ishda ziyon yo'q deyuvchidan saqlan»* deb, chinakam do'stlikning asosiy belgisi sadoqat va ishonch ekanligini uqtiradi.

Az-Zamahshariy kishilarni insonparvarlikka va haqiqatparastlikka, halollik va rostgo'ylikka, to'g'rilikka, adolatli va insofli bo'lishga da'vat etib: *«Quyosh nuri bekilmaydi, haqiqat sham'i so'nmaydi»*, *«Og'zingni misvoq (tish kovlagich cho'p) bilan pok qilding, koshkiydi endi uni yolg'on, g'iybat, chaqimchilik, bo'hton bilan iflos qilmasang»*, deydi. Shu bilan birga u insonning qadrini oshiruvchi ham, pasaytiruvchi ham til ekanligini qayd etib, *«Agar tilingni tiymasang, jilovingni shaytonga berib qo'yasan»* deydi. So'ngra u kamtarlik va to'g'rilik haqida gapirib: *«Til qilichining yarqiroqligi, uning to'g'ri so'zidir. Shuning uchun tilingni faqat to'g'ri so'z bilan aylantir. Yamanliklar o'z qilichini qinida saqlagani kabi, sen ham tiling qilichini yolg'onlik xatosidan saqla. Qilichning yarqirog'ini zang yeydi. Yolg'on esa til uchun zangdan ham yomonroqdir. Yolg'on gapirganingda tiling senga boyliklar keltiradigan*

yerda ham, baribir rost gapirgin. Sen bilmaysanki, to'g'rilikning sharofatida najot topib baxtli bo'lishingni. Yolg'on esa qo'qqisdan o'zining shumligi bilan biroz foyda berib, so'ng o'ldiradi. Yolg'on gapirib g'alaba qozonganingdan, rost gapirib yomonlikka uchraganing ma'quldir. Rostgo'y odamga uning rostgo'yiligi kifoyadir. Yolg'onchiga uning yolg'onchiligi yetarlidir. Chamadoni to'lib kelgan yolg'onchidan idishi bo'sh kelgan rostgo'y yaxshidir. Agar rostgo'ylik odam shaklida ifodalansa, eng dahshatli armon bo'lar. Yolg'onning surati esa qo'rqqoq tulki bular edi... Va'da qilgan bo'lsang unga vafodan qilgin yoki va'dangni bajarishga shoshil... Chaqmog'idan oldin yomg'iri kelgan, va'dasidan oldin beradigan narsasi kelgan erkakka o'xshagin», deb maslahat beradi. Shuningdek, mutafakkir nutq madaniyati, ya'ni so'z go'zalligi inson uchun xushmuomalalik vositasi ekanligini qayd qilgan holda, agar «Birovni koyuvchi bo'lsang, xat bilan koyi, yuzma-yuz turib koyish ko'ngil sindirur va so'z o'lchovsiz ketar», deydi.

Az-Zamahshariy axloqiy-tarbiyaviy qarashlarida o'zidan kattalarni hurmat qilish, bola tarbiyasi va unda ota-onaning roli haqida ham o'zining qimmatli fikrlarini bayon qiladi. Ota-ona bolani xushxulq, odobli, mehnatsevar, aql-idrokli qilib tarbiyalamoqchi ekan, avvalo, bolani me'yoridan ortiqcha erkalatmasdan doimo nazoratda tutish kerakligini uqtirib: «Hayvonni siylasa, shodlanib egasini tepadi, odam bolasi erkalansa, shodlanib ota-onasini azobga qo'yadi» deydi mutafakkir.

Az-Zamahshariy jamiyatda baxtga erishish orzusida yurgan kishilarning bilimini, qobiliyatini oshirishga, yomonlik va zo'rvonlik kabi illatlarga qarshi kurashishga chaqiradi. U ilm-fanga intiluvchi, muayyan fanga o'z umrini baxshida etgan olimlar haqida to'xtalib: «Insonning kiyinishiga qarama, bilimiga qara» yoki «Savdogarning sharofati cho'ntagida, olimning shuhrati kitoblaridadir», deydi. Alloma bu bilan yoshlarni ham insoniylik ruhida tarbiyalab, uni avvalo kamtar inson, yetuk olim bo'lishlikka undaydi va har qanday havo-yu havasdan chetlanish lozimligini uqtiradi. «Ey, Abul-Qosim, seni dunyoga keltirib, xalqning munosibi qilib, senga aqlni va havo-yu havasni mindirdi. Ular yaxshi va yomon yo'llarda seni boshlab yuruvchilardir. To'g'ri va egri joylarda sening mehmonlaringdirlar. Ularning biri ko'zi ochiq bo'lib, seni katta yo'lning ko'rsatkichlari bo'yicha olib yuradi va seni toza, tiniq buloqlarga olib keladi. Ikkinchisi esa, ko'zi ko'r, nodon bo'lib, seni suvsiz sahroning o'rtasiga olib borib tushiradi. Bu ikki ko'rsatuvchining qaysi biri mohirroq, ustaroq va qaysi biriga ergashish lozimroq ekan.

Yaxshi ko'rsatkichlar bilan to'g'ri yo'lda kutilganmi yoki adashib, egri yo'lda tutilganmi? Bilingki, havoyu havasni aqlning o'rniga tanlash adolatdan emas. Aqlning tarafi tong shafag'idek oq, havasning tarafi tunde k qora. Senga birinchisi yuzlansa yaxshimi, yomonmi, qarachi unga ikkinchisining qaysi biri moyildir va qabul qilur, havasmi yoki aqlmi? Agar aql bo'lsa, unda uni sevish va unga yopishib olish qanday munosib, u (aql)ning bo'yniga qo'lingni sol, bo'shatma... Agar havoyu havas bo'lsa, undan arslondan qochgandek qochgin. Qoradan hazar qilgandek hazar qilgin. Agar uni barcha seni sevintiruvchi narsalar bilan hamroh ko'rsang va agar senga ikkalasining o'rtasidagi biror ish yuzlansa, oydinlashtirish uchun chin ko'ngildan to'g'ri maslahat beruvchilarga murojaat qil. Ulardan bir o'tkir fikr chiqsa sening tilaging o'shadir. Aks holda unday ishdan oladigan foydangning orqasida bekangan zarardan hazar qil va undan qutulishga harakat qil», deydi Zamahshariy.

Az-Zamahshariyning «Navobig' ul-kalima» («Nozik iboralar») nomli asarida ham odamiylik, shaxs kamoloti va baxt-saodati, yaxshi xulq va adab, ilm o'rganish fazilati, mehr-muhabbat, saxovat, mardlik, oliyjanoblik, sabr-toqat va qanoat xususida ibratli pandu nasihatlar talqin etiladi.

Mutafakkir yosh avlodni bolalikdan boshlab yaxshi xulq va adabga, insoniylikka, oliyjanoblikka, saxiylikka o'rgatish zarurligini uqtirib shunday deydi: «*Siyratini go'zal sifat va xulqlar bezamagan odam, qanchalik chiroyli kiyinmasin, baribir ko'rkam bo'la olmaydi. Xayr-sahovat, fazilat sohibining farzandi hurmat va shon-sharafga sazovor va munosibdir, chunonchi, dur sadafga nisbatan qimmatliroqdir*». Shuning uchun ham alloma yoshlarni go'zal insoniy fazilatlarni astoydil egallashga qat'iy da'vat etadi: «*Saxiy va sidqidil kimsaning dilidan boshqa narsani sirlaring sandig'i qilma. Ezgulik, xayrli ishlarga astoydil kirish, ularni paysalga solib, keyin qilarman, degan o'ylardan voz kech, shayton yo'ldan uradigan shoshma-shosharlik bilan emas, tafakkur va idrok bilan ish tut. O'zingga zarur bo'lgan har qanday narsani sotib ol – bu erkak kishining muruvvatini, qudratini, erligini ko'rsatadi. Chunki o'sha narsani birovdan so'rasang, u sen so'ragan narsaning boshqacharog'ini beradi, sotib olganingda esa, o'zingga keragini olasan.*

Yomon, xasis kishi har joyda la'natlanadi, saxiy, karim kishi har joyda izzat-ikromda bo'ladi. Halolu pokiza kishi doimo xotirjam, tinchdir, birovga yomonlik va xiyonat qiladigan kishi mudom

behalovatdir. *Qurt-qumursqalar arslon bolasini talagani kabi, oliyjanob va qimmatli odamning go'shtini hasad ahli yeydi. Bas shunday ekan, «...eng yaxshi savob va soliq ishlarni qilish foniyl odam uchun juda savoblidir». Aks holda «Yomon fikr sohiblari ham, kufr ne'mat qiluvchilar ham, yovvoyi qobonlar misoli, Alloh taoloning mag'firatidan yiroqdirlar». Chunki «yomon, noraso e'tiqod bilan qilingan ezgu ish – sarob kabi, hech qanday foyda bermaydi. Riyo bor har qanday ishda ziyo yo'qdir».*

Mutafakkirning fikricha, piri komil inson avvalo, g'ururga behuda berilmasdan aql bilan ish tutishi va noravo ishlardan o'zini tiyishi, mansab va boylikda o'zidan past bo'lgan kishilarning ko'nglini og'ritmasligi, doimo mol-davlat qo'lining kiri ekanligini unutmagan faqirlarga sadaqa qilishi, nasabfuruslik qilmasligi, takabburlik va zo'ravonlikdan uzoq bo'lishi, xudbin, manman va hasadchi bo'lmasligi lozimligini ta'kidlaydi: *«Har qanday mushkul ish aql egalari tomonidan isloh qilinur, chunonchi, yeru ko'k faqat o'z tegrasi qutblari atrofida aylanarlar. Lovullab yonayotgan olovni suv o'chirganidek, nodon odamlardan chiqayotgan alangani oqil odamlar so'ndiradilar. Seni kasodga uchrashdan ogoh qiluvchi kishiga lutf bilan muomalada bo'l. Qo'rqma, zarari yo'q, ziyoni yo'q deb yupatuvchilardan uzoqroq bo'l. Faqiru miskinlarga vojib sadaqalarni ado qilmagan boylarga jahannamda Vayli nomli chuqur bordir. Hiylayu riyo bilan yig'lash va ovoz chiqarib o'qishdan savob hosil bo'lmas. Til bilan yetkazilgan jarohat qilich bilan yetkazilgan jarohatdan og'irroqdir. Hayvonga yaxshilik qilsang, sevinadi, hayvon sevinisa egasini tepadi. Baxilu xasisning qo'li ochilmas, toki til bilan qattiq gapirmaguncha, tog'dagi boyliklarni qazib bo'lmas toki temir bilan qattiq urilmaguncha. Qancha odamlaru qavmlar borki, sizga ip kabi eshilib mulozamat qiladilar, lekin ular payt poylab, fasod ham chiqarishga intiladilar. Agar senga nisbatan o'z birodaring biror xiyonat qilsa, unga yaqinlashishdan o'zingni tiy, uning hiylasidan o'zingni muhofaza etishga harakat qil. Takabburlik hech bir kimsaning qadr-qimmati va ulug'vorligini ziyoda qilmaydi, takabburlik-dovuldan boshqa narsa emas. Ilmli, ma'rifatli odam takabburlik qilguvchi nodon kimsalarning burnini tuproqqa to'ldirur». Zeroki, o'qimishli «mard va oliyjanob kishining eng go'zal fazilatlaridan biri – o'z birodarining ayblarini bekitib, uning barcha ishlarini bamisoli o'zining ishlari o'rnida ko'rib, ish tutishdir». Bunday barkamol inson halol va pok, insofli va diyonatli bo'lishi, o'z e'tiqodiga xilof harakatlar qilmasligi lozim: «O'z dining va sharafingni*

saqlaydigan narsalarni qattiq tut, o'zing uchun qulayroq, yengilroq bo'lgan narsani olma, binobarin, mashaqqatiga yarasha savobi ham bo'ladi». Kishi o'z e'tiqodiga sadoqatni halol mehnati, g'ayrati, shijoati, gapi bilan ishining birligida namoyon qiladi, deydi: «Kimki baxt-iqbolli, solih kishilarning etagidan tutsa, albatta, u murod-maqsadiga etishar, xayru baraka topar. Kimki dengiz to'lqinlarini boshidan kechirib safar qilmasa, turli-tuman tashvishlaru mashaqqatlarning suvidan ichmasa, u haqiqiy rohatu farog'atga muassar bo'la olmas. O'z va'dasida turmaydigan, turli vaj-karsonlar ko'rsatuvchi kimsa mard va himmatli inson bo'la olmas».

Allomaning quyidagi hikmatli so'zlarini har bir jamoa rahbari hozirgi kunda qulog'iga qat'iy quyib olishi kerak, albatta: «Tog'cho'qqisiga chiqqan kishi undan yiqiluvidan ko'proq ogoh bo'lib turmog'i lozim. Haqiqat va adolat bilan to'g'ri siyosat yurgizmagan har bir rahbar pirovardida qattiq azob-uqubat va baloga giriftor bo'lg'usi».

Az-Zamaxshariyning fikricha, «har qanday mushkul ish aql egalari tufayli isloh qilinur, chunonchi, yeru ko'k faqat yer tegrasi qutblari atrofida aylanur». Insonning o'z xatti-harakatida aql amriga qarab ish tutishi, umuman aql-idrok va tafakkurning o'rni, ayniqsa, olimning ilmni egallash, ta'lim-tarbiyaga oid fikrlarida yaqqol ko'zga tashlanadi.

«Yoki ilmli bo'l, yoki ilmga tayanib ish tutadigan bo'l, loqaq ilmni tinglab eshitadigan bo'l, biroq to'rtinchisi bo'lma, chunki kasodga uchrab halok bo'lasan (juvonmarg bo'lasan)» - deydi az-Zamaxshariy.

Az-Zamaxshariy ilmning jamiyatda tutgan o'rini, barkamol va komil insonlarni tarbiyalashdagi ahamiyatini o'sha davrda to'g'ri tushunib yetdi. Lekin ikkinchi tomondan, olimning ta'kidlashicha, ilgari zamonlarda ilm-fan qadrlangan, olimlar «podshohlaridan o'z og'irliklari barobar oltin hadya olganlar», keyingi davrlarda ilmning qimmatini kamayib, «nodonlar olimlardan ortiq ko'riladigan bo'lib qoldi».¹ Az-Zamaxshariy o'z asarlarida nodonlik, johillik va savodsizlikni ayamay qattiq tanqid qiladi, ularni insonning eng tuban illatlaridan, deb hisoblaydi.

«Ilmli bo'lish bir baland toqqa chiqish kabi ko'p mashaqqatlidir, lekin undan tushish osondir, johilligu nodonlik bulog'i chuqur chashma misoli bo'lsa-da, biroq u ko'p qiyinchilig-u azoblarga giriftor qiladi.

¹ Abul-Qosim Mahmud az-Zamaxshariy. Nozik iboralar (sharhlar muallifi va tarjimon U.Uvatov). T.: «Kamalok», 1992. 66-bet; H.Aliqulov. Zamaxshariy axloq-odob haqida., Yu.Shokirov. Mu'tazila oqimi tarixidan. T., 1998, 46-128-betlar; S.Hasanov. Xorazm ma'rifati – olam ko'zgusi. T.: «O'qituvchi», 1966, 135-149-betlar; S.Hasanov. Xorazm ma'naviyati darg'alari. T.: «Adolab», 2001, 123-130-betlar, A.Boltayev. Az-Zamaxshariyning siyosiy qarashlari// «Muloqot», 2003-yil, 4-son, 43-bet.

Ilmi, ma'rifatli odam takabburlik qiluvchi nodon kimsalarniing barini tuproqqa to'ldirur». Zeroki, o'qimishli «mard va olijanob kishining go'zal fazilatlaridan biri – o'z birodarining ayblarini bekitib, uning barcha ishlarini bamisoli o'zining ishlari o'rnida ko'rib ish tutishidir». Bunday barkamol inson halol va pok, insofli va diyonatli bo'lishi, o'z e'tiqodiga xilof harakatlar qilmasligi lozim: «o'z dining va sharafingni saqlaydigan narsalarni qattiq tut, o'zing uchun qulayroq, yengilroq bo'lgan narsani olma, binobarin, mashaqqatiga yarasha savobi ham bo'ladi. Kishi o'z e'tiqodiga sadoqatni halol mehnati, g'ayrati, shijoati, gapi bilan ishining birligida namoyon tutsa, albatta, u murod maqsadiga yetishar, xayru baraka topar. Kimki dengiz to'lqinlarini boshidan kechirib safar qilmasa, turli-tuman tashvishlar-u, mashaqqatlarning suvidan ichmasa, u haqiqiy rohatu, farog'atga muyassar bo'la olmas. O'z va'dasida turmaydigan, turli vaj-korsonlar ko'rsatuvchi kimsa mard va himmatli inson bo'la olmas», – deydi u.

Az-Zamaxshariy yashagan davrning murakkabligi, hayot qiyinchiliklari, turmush og'irliklaridan, hayotdagi ba'zi nomunosibliklardan olimning noliganligi, biroq ilm va odob-axloq haqiqiy faxr tuyg'usini baxshida etishini ta'kidlaganini ko'ramiz:

Agar ko'rsang biror fozilni haqir,

Ajablanma uni ekan deb faqir.

Payg'ambar aytibdi ajoyib maqol:

Kishi zakovatin e'tiborga ol!

Yoki:

Hurmat topa olmaslar bashang kiyim-la,

Va na bir karvon oltining birla.

Aql va odobdan chiqqan har xislat -

Go'zal xulqu, fozil ishdadir hurmat.

Mutafakkirning fikricha, odobililik, diyonat va ma'rifatlilik har bir kishining axloqiy xislatlaridan biri bo'lmog'i kerak: **«kishining qadrini dinu, diyonati va ilmu ma'rifati oshirib qo'ygandan keyin uning faqirligi va yetimligi ham obro'sini tushirmaydi. Shuningdek, yomon sifatleri va nodonligi tufayli o'z qadrini tushurib qo'yan bo'lsa, hech vaqt boylik yoki ko'p avlodlik bilan uni tiklay olmaydi.**

Insonning asl otasi – bu uning adabidir. Balki adab bebosh farzand uchun otadan ham yaxshi tarbiyachidir. Parhezkorlik esa insonning asl onasidir. Balki u onadan ham dilkashroqdir.

O'zingni shu ikki mehribon murabbiylar bag'riga topshir va ulardan zinhor ayrilma...»

Az-Zamaxshariy insonning tinmay mehnat qilib, shuning evaziga kun ko'rish lozimligini uqtiradi. Kishi biror kasb bilan mashg'ul bo'lishi mashaqqatli mehnat qilishga yoshlikdan o'rganishi lozim. Ayniqsa, mutafakkir dehqon mehnatini va uning haq-huquqlarini ulug'laydi, uni jamiyatdagi eng hurmatli toifalar qatoriga qo'shadi: *«Dehqonchilik qilib zirot ekish foyda-yu xayr-baraka birla mushtarakdir, o'z xalqini behad ko'p xayr-barakaga burkaydir».*

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, az-Zamaxshariy tojir (savdogar)lar va tadbirkorlar haqida ham o'z fikrini bildiradiki, bu hol bizning jamiyatimiz bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tayotgan hozirgi davrda dolzarbdir. Chunonchi, *«Qaysiki, mol-mulkning zakovati bajo keltirsa (berilsa), uning xayru barakati ko'p bo'ladi»*, deb ta'kidlaydi u. Az-Zamaxshariyning ta'kidlashicha, tadbirkorlikda say'-harakat ko'rsatish, taqdiru qismatlarida g'oliblikka va muvaffaqiyatlarga olib keladi. Ya'ni tadbirkorlar aql bilan ish tutsa, doimo ishi yurishadi, omad keladi, demoqchi bo'ladi olim.

Az-Zamaxshariy o'z umri davomida mu'taziliylikning adolat va haqiqat, insonparvarlik va rostgo'ylik g'oyalarini yanada rivojlantiradi. Uning o'zi ana shu axloqiy va siyosiy-huquqiy qadriyatlarni jamiyatda va kishilararo munosabatlarda mustahkam joy olishi uchun kurash olib bordi. Olimning zamondoshi mashhur shoiri Rashiduddin al-Votvot *«Hatto o'ziga zarar bo'lsa-da, u adolat yuzasidan yo'l tutar edi»*, deb aytgan edi.

Mutafakkir o'z nasl-nasabi bilan maqtanib yuruvchi kishilarni eng tuban axloqsiz kishilar deb hisoblaydi: *«Ey odamzod, asling loy-sopoldan bo'lishiga qaramay goh ota-bobolaring, gohida boyligu iqboling bilan faxrlanib takabburlanasan-a?! Ajdodlaringga quvonib o'zgalarni mensimay yurishing senga loyiq sifatlar emas».*

Do'stim o'zing fikr qil. Oxirgi uloving yog'och ot (tobut) va vujuding tuproq aylanadigan bo'lgandan keyin hovuringdan sal tushgin va kibru havodan uzoqroq yurgin-da!»

Az-Zamaxshariy inson xatti-harakatining axloqiy sabablarini insonning o'zidan qidiradi: *«Bu qanday tovushki, xuddi tuyaning o'kirishiga o'xshar? Bu qanday chinqiriq-ki, u bilan qulog'i kar odamga murojaat qilinar edi?»*

Agar sen bid'atga va riyoga emas, sunnatga ergashuvchi bo'lsang va qilayotgan ishingni dillardagi yashirin gaplardan, nafsu havo vasvasalaridan ham ogoh bo'lmish Hakimu Dononing rizosi uchun qilayotgan bo'lsang, u holda jar solishingni hojati yo'q. Aksincha yashir

uni. Duoni ham oshkor qilmay xatm qil. Tuyalarning yaxshisi kam baqirog'i va yuvoshi bo'lganidek, risola va sharobning ham muhrlab qo'yilgani afzaldir».

Az-Zamaxshariy zamonasining nopoydorligi, podshohlarning adolatsizligi va jabr-zulmidan, qozilar va ulamolarning firibgarligi va ta'magirlikidan noliydi, boyu badavlat kishilardagi tuban illatlar, axloqsizlik va yaramas odatlarni tanqid qiladi. Uningcha, **«Ko'pchilik odamlar haqiqatan yiroqdir, ularning talab va da'volari yolg'onu-bo'xton (botil)dir, ya'ni aytgan so'zlari-yu ishlari o'zlariga muvofiqdir».**

Az-Zamaxshariy e'tibor bergan insoniy xislatlardan yana biri bu – do'stlik va birodarlik masalasidir. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, az-Zamaxshariy sayohatlarda ko'p bo'lib, o'zga mamlakatlarni kezgan yaxshiyu-yomonni ko'rib, do'stu-dushmani ajrata bilgan. Shuning uchun mutafakkir haqiqiy, sodiq do'stni yuksak qadrlagan. *«Ogoh bo'lingizki, – deb ta'kidlaydi u, – karim va hurmatli, vafodor odamni yo'qotish er kishiga vafodan ham og'irroqdir».* U haqiqiy do'st, birodarni hurmatini joyiga qo'yishga, ularni doimo e'zozlashga kishilarni doimo da'vat etadi. Lekin olimning uqtirishicha, dunyoda turli odamlar bo'ladi, biri saxiy, boshqasi xasis, yana biri muruvvatli, boshqasi muruvvatsiz va h.k.

«Yeru zaminda, – deydi u, – o'zini inson (odam) hisoblab yurgan odamlaru (nos) odam sifatli olchoqlar (puvays) bordir. Shu odamlar jumlasidan hazrat Tovus (Muhammad payg'ambar alayhissalomning mashhur izdoshlaridan Abu Abdurahmon ibn Kisonning laqabi shunday bo'lib, u o'z fazli kamoloti va muravvati bilan mashhur zot edi) va Tuvays (Madinai munavvarada yashagan, yaramas odatlari va shumligi bilan mashg'ul bo'lgan bir kimsa) ham bordir».

Mutafakkir turli toifaga mansub odamlar ichidan yuksak kamolot egasi bo'lgan, fozil, dono va aqlli kishilarni tanlab, do'st tutinishga chaqiradi. U haqiqiy do'st qanday bo'lishi kerak, degan savolga mufassal javob beradi. Olimning fikricha, kishining boshiga kulfat tushganda qiyinchilik kunlarda hamdard bo'lib, yordam qo'lini cho'zgan kishini chin do'st, deb hisoblasa bo'ladi. Az-Zamaxshariyning ta'kidlashicha, *«Odamlarning eng aziz va hurmatlilari qayg'u hasrati tashvishli damlarda bilinur, go'yoki bu tashvishlar ular (hurmatli kishilar) uchun opa-singildek yaqindir».* Lekin az-Zamaxshariy o'z zamonasidan zorlanib, jamiyat aynib ketayotganligini, odamlar orasida mehr-oqibat kamayib ketayotganligini, urush-janjal, adovat, bir-birini

ko'rolmaslik, fisqu-fasod, makru-hiyla tobora kuchayib ketayotganligini bayon qiladi. Uning uqtirishicha, begonalar u yoqda tursin, qavmi qarindoshlar, aka-ukalar, og'a-ini va birodarlar o'zaro adovatda bo'lmoqdalar: *«Ba'zan yaqin kishini – og'a-ining senga go'yo soqchi va nazoratchi kabi bo'lib o'limingni, yaqin vaqtda sening qabrga qo'yilishingni istarlar: bolang – mol-dunyo menga meros qoladi, – deydi: tug'ishgan og'a-ining esa o'g'ling borligi uchun merosdan mahrum bo'lgani sababidan sen g'aflatda bo'lma, – hech bir qarindosh-urug'dan va yaqinlardan foyda yo'q, o'g'ling yuraging bo'laturib, sening tezroq o'lishingni kutib, merosga egalik qilish orzusida bo'lgandan keyin boshqalardan ne umid bo'lgay?»*

Shunga qaramasdan, az-Zamaxshariy kishilarni o'z yoru birodarlari bilan ahil va tinch-totuv yashashga da'vat qiladi, ular bilan janjallashmasdan, mol-mulk uchun kurashmasdan, boylikka hirs qo'ymasdan, hayoti davomida faqat yaxshilik va ezgulik ishlarini qilishga chaqiradi: *«O'z birodaringni yanchilgan mushkdan ko'ra ham hushbo'y so'zlar bilan maqtab yod et, garchand u sendan uzoq shaharda bo'lsa ham».* Az-Zamaxshariyning fikricha, odamning birodari hatto unga xiyonat qilgan bo'lsa ham, jabr-zulm o'tkazgan bo'lsa ham, birodariga ziyon-zahmat yetkazmasligi, aksincha, uning makru-hiylalaridan qutilish yo'llarini o'ylashi lozim. Har bir kishi o'z birodarining hurmatini joyiga qo'yishi, u gapirganida sukut va odob saqlab turishi kerak. Mutafakkir yomon kishilar bilan suhbat qurmaslikni, safarda yaramas xulqli yo'ldoshga ergashmaslikni maslahat beradi, aks holda uning og'usi bilan zaharlanishi mumkin. Umuman olganda, az-Zamaxshariyning do'stlik va birodarlik to'g'risidagi fikrlari shundan dalolat beradiki, u o'zaro feodal urushlari, turli nizolar va birodarkushliklar avj olgan davrda yashashiga qaramasdan, turli qavmlar o'rtasida janjallarni bartaraf qilish tarafdori bo'lib chiqdi, mamlakatda tinchlik va osoyishtalik hukm surishi uchun bor kuchini sarfladi, kishilar o'rtasida do'stlik va birodarlikni tashviq qildi:

«Ey birodar, qani u ota-onalar-u, qarindosh-urug'lar, qalin do'stlar-u, uzoq-yaqin qo'shnilar, qani u birga o'tirishgan, suhbat qurishganlar, birga hamkorlik qilganlar-u, bir-birimizdan ilmu hikmat o'rganishganlar?»

Hammasini Yaratganning o'zi vujud bog'idan yana odam sahrasiga jo'natdi, elu-yurt ulardan holi qoldi, go'yo ular asli dunyoga kelmagandek. Qulog'iga gap kiradigan va g'aflat uyqusidan uyg'onuvchi odam uchun ularning taqdiri katta ibrat va tanbehdir».

«Yomon yo'ldoshga ergashsang, uning og'usi senga yuqadi».

Az-Zamaxshariyning fikricha, Alloh taolo tog'-u toshlarni, butun tirik mavjudotlarni, dengiz-u saholarni yaratgan. U insonning qilinishidan, yurish-turishidan doimo ogoh bo'lib turadi. Bas shunday ekan, inson bu dunyoda xayrli ishlar bilan shug'ullanishi, odil bo'lishi, ezgu ishlar bilan mashg'ul bo'lishi, yomonlik va yovuzlikka qarshi kurash olib borishi, adolat va haqiqat tarafdori bo'lishi kerak. *«Barcha ishlardan ogoh – Alloh taoloni hech bir ishingda nazaringdan qochirib unutm, har bir tasarrufingda odil bo'lib, bировga zulm qilma»*, – deydi u.

Ayniqsa, az-Zamaxshariy davlat boshliqlari, hokimlarni adolat va haqiqat yo'lidan borishga, xalqqa ziyon-zahmat qilmaslikka, jabr-zulm yetkazmaslikka chaqirgan pand-nasihatlar hozirgi kunda ham dolzarbdir: **«Haqiqat va adolat bilan to'g'ri siyosat yurgizmagan har bir rahbar va boshliq, – deb ta'kidlaydi az-Zamaxshariy, – qattiq azob-uqubatga va baloga giriftor bo'ladi».** **«Quyosh nurlarini berkitib bo'lmaganidek, Haqiqatning chirog'ini ham so'ndirib bo'lmas»**, – deydi u.

Mutafakkir o'zining ma'rifiy-axloqiy qarashlarida, yaxshilik, rostgo'ylik, mehr-oqibat, to'g'rilik va poklik, saxiylik va halimlik, ezgulik, imonli va e'tiqodli bo'lish, vijdoniylik, do'stu-birodarlik, va'daga vafo qilish kabi insoniy fazilatlar va ularni egallash borasida mulohaza yuritadi. *«Go'zal sifat va husni xulq sifatleri bezamagan kishini hech qanday chiroyli kiyimlar ko'rkam qilolmas, – deb ta'kidlaydi az-Zamaxshariy, – gunoh va xatolardan saqlanmagan kimsaning qalbi sira aybdan forig' bo'lmas».* Madomiki shunday ekan, inson bu dunyoda boshqalarga yaxshilik qilishi, xayrli ishlar bilan mashg'ul bo'lishi, faqiru miskinlarga sadaqa qilishi, xayr-saxovat ishlari bilan shug'ullanishi lozim: *«Siyratni go'zal sifat va xulqlar bilan bezamagan odam qanchalik kiyinmasin, baribir ko'rkam bo'la olmaydi. Xayr-saxovat fazilat sohibining farzandi hurmat va shon-sharafga sazovor va munosibdir, chunonchi, dur sadafga nisbatan qimmatliroqdir».* Yana u fikrini davom ettirib: *«Solih amallar qilmagan kishi urug'siz ekuvchiga o'xshaydi, chunki (vaqtida) ekin ekanlarning omborlari to'la bo'lur, ekmaganniki bo'sh bo'lur»*, – deydi.

Uning odamlarga qo'ygan talabi ko'p so'zlamaslikdir. Zero, mahmadonagarchilik o'zgalarga yoqmaydi: *«Ko'p so'z va takabburlik kechirilmas, – deb ta'kidlaydi az-Zamaxshariy, – ya'ni ko'p so'zlashuv sababli eshituvchi ranjir, oni hech kim avf qilmas».* Shuning uchun har bir odam boshqalar oldida o'zini tuta bilishi, ular oldida teran fikr-

mulohaza yuritib, ko'p gapirishdan o'zini tiya bilishi zarur: «*Agar tilingni saqlay olmasang tizginingni uchini shaytonga topshirgan bo'lursan. Tilingni saqla, ortiq so'zlama*», deydi mutafakkir. Ko'p gapirishlik, safsatabozlik inson qadrini yerga uradi, noxush oqibatlarga olib keladi. Mutafakkirning pand-nasihat qilishicha, tan jarohatini tuzatsa bo'ladi, lekin til jarohatini tuzatib bo'lmaydi.

Az-Zamaxshariy to'g'riлик va poklikni ulug'laydi, ularni insonning eng yaxshi fazilatlarini sirasiga kiritadi. U Muhammad alayhissalomni eng to'g'ri va pok inson deb, kishilarni unga imon keltirishga undaydi. Halollik va poklik inson xulqini bezaydi, uni kamolot sari yetaklaydi. «*Halol, pokiza kishi, – deydi olim, – doimo xotirjamu tinchlikdadir, birovga xiyonatu yomonlik qiladigan kishi esa halokatga giriftordir*». Uning uqtirishicha, to'g'ri va pok yo'ldan boruvchi hech nimadan qo'rqmaydi, haybat bilan yuradi. Rostgo'y kishi doimo va'dasiga vafo qiladi. Yolg'onchilik, firibgarlik esa insonning eng yomon illatidir. «*Aldamchilik va hiylakorlik bilan, – deydi az-Zamaxshariy, – bursaq degan yirtqich hayvondan ham ko'ra ba'zi Bani odamlar ko'proq aldamchiroqdir*». O'zaro muomala munosabatining asoslaridan biri rostgo'ylikdir. Olim rostgo'ylikni insonning eng yaxshi fazilatlaridan biri, deb tushunadi. Agar kishi rostgo'y bo'lsa, hayotda ko'p narsalarga erishishi, xato va zalolatlardan qutula olishi mumkin. Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, az-Zamaxshariy zamonasidan, podshohlarning adolatsizligidan zorlanib, ko'pchilik fisqu-fasod, yolg'onchilik, chaqimchilik va bo'hton bilan mashg'ul ekanligini alam-iztirob bilan yozadi. Mutafakkir ilm va kasb-hunar egallash, go'zal insoniy fazilatlar va yuksak xulq-odobli, barkamol insonni tarbiyalash to'g'risidagi g'oya bilan bir qatorda jamiyatdagi salbiy illatlarni va adolatsizliklarni qoralovchi fikrlarni ham ilgari suradi. Olimning fikricha, odamning botini-yu zohiri, dili-yu tili bir bo'lishi kerak, shundagina u saxiy va salim bo'ladi. «*Odamlar ichidagi eng yaramasi xasisidir, ularning ichidagi eng yalqovi pastkashidir*», - deydi mutafakkir. Ayniqsa, az-Zamaxshariy nopok, gerdaygan, bilimsiz, takabbur odamlarni tanqid ostiga oladi. «*Takabburlik hech bir kimsaning qadr-qimmatini va ulug'vorligini ziyoda qilmaydi, u bor yo'g'i dovul ichidagi shamoldan boshqa narsa emas*», - deb az-Zamaxshariy kibr sohiblarini haqiqiy insonlarga loyiq ishlarni bajo keltirishga da'vat etadi.

Az-Zamaxshariy odamlardagi tuban va jamiyatga xilof odatlarni fosh qilar ekan, ularni boylik va mol-mulkka hirs qo'ymasdan eng yaxshi savob va solih ishlarni qilishga undaydi: «*Ezgulik, xayrli ishlarga*

astoydil kirish, ularni paysalga solib, keyin qilarman, deb o'ylardan voz kech, shayton yo'ldan uradigan shoshma-shosharlik bilan emas, tafakkur va idrok bilan ish tut».

Xullas, az-Zamaxshariyning ma'rifiy-axloqiy qarashlari tahlili shuni ko'rsatadiki, u o'z davrining insonparvar mutafakkiri bo'lgan, ijtimoiy-siyosiy, huquqiy, ma'rifiy-axloqiy ta'limotida jamiyat, inson shaxsi va fazilatlarini, inson huquqlarini yuksakka ko'targan, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga katta o'rin bergan. Uning adolatli jamiyat, yuksak axloqiy fazilatlar, komil inson, ta'lim-tarbiya, xulq-odob to'g'risidagi ibratomuz so'zlari, pand-nasihatlari, o'g'itlari, mustaqil O'zbekistonimizda barkamol va har tomonlama yetuk insonni tarbiyalashga yordam berishi shubhasizdir.

Movarounnahrda fiqh ilmi sohasida katta martabaga ega bo'lgan buyuk faqih olim **Abul Hasan Ali ibn Abu Bakr ibn Abdul Jalil al-Farg'oni** **ar-Rishtoni** **al-Marg'ioniy** (1123–1197) o'zining «**Al-Hidoya**» va boshqa asarlarida komil insonni tarbiyalash, pokiza hayot kechirish yo'llarini ko'rsatib berdi.

Al-Marg'ioniy o'z hayoti davomida «*Nashr ul-maz-hab*» («*Mazhabning tarqalishi*»), «*Kitob ut-tajnis va-l-ma-zid*» («*Fuqarolik huquqini berish va ko'paytirish*»), «*Kitob ul-faroiz*» («*Meros taqsimi haqida kitob*»), «*Majma' un-navozil*» («*Nozil bo'lgan narsalar majmuasi*»), «*Manosik ul-Haj*» («*Haj marosimlari*»), «*Kitob ul-mubtadiy*» («*Boshlov-chilarga ilk kitob*»), «*Kifoyat ul-muntahiy*» («*Tugallovchilarga tugal kitob*»), «*Kitob ul-Hidoya*» («*To'g'ri yo'l ko'rsatuvchi kitob*») kabi asarlarni yozdi.¹

Al-Marg'ioniy boshqa fanlarga qaraganda fiqh sohasida ko'proq shug'ullandi va bu borada shayx ul-islom laqabini olishga muvaffaq bo'ldi. Fiqh bu islom qonunshunosligi va huquqshunosligi bo'lib, fiqh so'zining o'zi «**chuqur bilim**» ma'nosini, fiqh esa shu fan bilan shug'ullanuvchi olim ma'nosini bildiradi. Islom shariatida fiqh ilmini o'rganish ulug' ishlardan sanalgan. Shuning uchun ham, fiqh olim Maqsudxo'ja ibn Mansurxo'ja: «Ilmi fiqhning boshqa ilmlardan afzalligiga hadislar ko'pdir va uning o'zga ilmlardan behroq va yaxshiroqligiga dalillar mashhurdir. Ilmi fiqhdan ta'lim olmoq Qur'onning hammasini o'rganmoqdan afzaldir, chunonchi, «Xulosa» kitobida mazkurdir», deb yozgan edi.²

¹ Хидоя. Комментарий. мусульманского права. –Т.: «Узбекистан», 1994, с. 41, Кориев О.Бурхонуддин Марғинович. – Т., 1995, 86-бет.

² Maqsudxo'ja ibn Mansurxo'ja. Majma' ul-Maqsud yoki «Muxtasar ul-Viqo'ya»ning o'zbekcha sharhi. Nashrga tayyorlovchilar M. Hasaniy va boshqalar. – Т.: «Adolat», 1995, 6-бет.

Muhammad alayhissalom fiqh ilmini o'rganishga targ'ib qiluvchi ko'plab hadis aytganlar. Islomning avvalida bu soha bilan Rasulullohning o'zlari, keyinchalik sahobalar shug'ullangan. Vaqt o'tishi bilan bu sohani to'liq egallagan mujtahidlar (hukm chiqarish huquqiga ega bo'lgan kishilar) shug'ullandilar. Asosan mazhab boshliqlari bu sohada katta ishlarni amalga oshirdilar. Hanafiya mazhabining asoschisi Imomi A'zam (vaf. 767 y). o'zining «*Fiqh ul-Akbar*» («*Katta fiqh kitobi*»)da mazkur masalalarni to'liq yoritib berdi. Keyingi asrlarda yuzlab fiqh olimlar yetishib chiqdilar va fiqhga oid o'zlarining qimmatli asarlarini ijod qildilar.

Al-Marg'inoniy ham ana shunday olimlar sirasiga kiradi. U avvalo bu sohani yorituvchi «*Kitob ul-Mubdatiy*» asarini yozdi. Bu asar fiqh ilmini o'rganishni yangi boshlovchilarga atab yozilgan edi. Keyinroq u mazkur asarini kengaytirdi, uni 8 jildga yetrazdi va «*Kifoyat ul-muntahiy*» deb atadi. Olim bu asarlardan keyin yanada foydalanishga qulayroq bir asar yaratishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi va shunday asar vujudga keladi. Muallif bu asarni «*Hidoya fi sharh il-Bidoya*» («*Bidoyaga yozilgan Hidoya sharhi*») deb ataydi. Bu asar Sharq olamida «*Hidoya*», «*Hidoya fi-l-furu*», «*Hidoya fi sharh il-Bidoya*» kabi nomlar bilan atalgan. Biroq uning qisqacha «*Hidoya*» nomi keng tarqalgan.

Burhonuddin al-Marg'iloniy o'zining arab tilida yozgan she'rlari orqali olim, ilm va tolibi ilm haqida ajoyib fikrlarni bayon qilgan:ki, bu fikrlar xuddi bizning kunda yozilgandek jaranglab turadi. Masalan, u olim haqida yozarkan, ijtimoiy hayotda olimning tutgan yo'li katta ta'sirga ega ekanini, buzuq e'tiqodli olim dinni, shariatni, ilmni va xalqni buzib yuborishi mumkinligini aytadi va bunday olimni qattiq qoralaydi:

Fasodun kabiyrun olimun mutahatgik,

Va akbaru minhu johilun mutanassik.

(Buzuq olim (din va ilm uchun) katta buzilishdir,

Ko'r-ko'rona ergashuvchi nodon esa bundan ham battardir).¹

Olim e'tiqodi va fe'li buzuq olimni «*Fasodun kabiyr*» («*Katta buzilish*») deb ataydi. Bu esa buyuk vatandoshimiz Abu Mansur Moturidiy fikrlariga hamohang bo'lib, u ham o'sha davrdagi buzuq fikrli oqim namoyandalariga qarshi o'z asarlari bilan kurash olib borgan edi. Al-Marg'inoniy buzuq olimning zarari elga qancha katta bo'lsa, nodon va johil odamlarniki undan ham battar bo'lishini aytadi va odamlarni ilm

¹ Burhonuddin az-Zarujiy. Ta'lim ul-muta'allim. – Qozon, 1915, 12-bet.

o'rganishga targ'ib etadi. Olimning fikriga, bu ikki toifa, ya'ni buzuq olim va ilmsiz nodon kishilar din va ilmga katta fitna paydo qiladi:

«Huma fitnatun fi-l-olamiyna aziymatun, Liman bihiyna fi diyinihi yatamassik». (*Bu ikki toifa olam ichida, O'zlariga ergashuvchilar uchun katta fitnadir*).¹

Demak, buzuq olim odamlarni o'z orqasidan ergashtirib, olamda buzuqliklar paydo qilganidek, nodon odamlar ham, ilmga suyanib ish qilmasligi tufayli, o'ziga ishonuvchi va ergashuvchilarning hayotiga fitna soladi. Shuning uchun, olim kishi to'g'ri bo'lishi, nodon esa ilm olishi, shundagina o'ziga ham, xalqqa ham foyda yetkazishi mumkin.

Al-Marg'inoniy ustozni qattiq hurmatlashni uqtiradi. U o'zining ustozlarini «*Kitob ul-mashoyix*» asarida yodga olib, hurmat izhor qilgani ham shundan dalolat beradi. «Ustozimiz, shayx ul-islom Burhonuddin hikoya qiladilarki, - deb yozadi bu haqda uning shogirdi az-Zarnujiy-Buxoroning ulug' imomlaridan biri dars aytayotib, goh o'tirar va goh o'rnidan turar edi. Buning sababini so'radilar. Aytdi: «Ustozimning o'g'li ko'chada bolalar bilan o'ynar edi va ba'zida masjid eshigiga yaqinlashib kelardi. Har gal uni ko'rganimda ustozimga nisbatan bo'lgan hurmat tufayli o'rnimdan turardim».²

Demak, al-Marg'inoniy o'z shogirdlariga dars asnosida ustozni hurmatlash odoblarini o'rgatgan. Sharqda ustozni hurmatlash haqida yo'l-yo'riqlar va qoidalar mavjud bo'lib, olim ham shunday qoidalarga amal qilishni qattiq talab etgan. Olimning fikricha, shogird ilm egallashga kirishdimi, o'z ustozining so'zidan chiqmasligi va aytganlariga qatgiq amal qilishi kerak. Aks holda shogird o'z maqsadiga etolmaydi. «Avvalgi zamonlarda ilm toliblari, - deydi olim o'z shogirdlariga, - ilm o'rganishda ixtiyorlarini ustozlarining qo'llariga topshirar edilar va murodu maqsadlariga yetar edilar. Hozirda esa o'z ixtiyorlaricha ish tutadilar, natijada ilmu fan va fiqh borasida o'z maqsadlariga yetolmaydilar».³ Ulug' olimning bu fikrini hozirgi kunda ham to'g'ridan-to'g'ri qabul qilish mumkin.

Al-Marg'inoniy ustozni hurmat qilish bilan bir qatorda kitobni ham e'zozlash va unga hurmat ko'zi bilan qarashni talab etadi. Mashoyixlardan biri, - deb aytadi al-Marg'inoniy, - kitob ustiga siyohdonni qo'ygan fiqh olimiga qarata: «Ilmingdan samara topmaysan», degan edi.⁴ Bu bilan olim kitobni ko'z qorachug'idek

¹ O'sha asar, 12 - bet.

² O'sha asar, 9-bet.

³ O'sha asar, 11-bet.

⁴ O'sha asar, 9-bet.

asrash lozimligini, kitobni aziz tutish ilmga nisbatan hurmat belgisi ekanligini uqtiradi. Bu esa hozirgi talabalar ham amal qilishi zarur bo'lgan qoidalardan biridir.

Al-Marg'inoniy johillik va nodonlik, ilmsizlikka qarshi ashaddiy o't ochadi. U o'z she'rlarida ilm o'rganmagan va johillikda qolgan kishilarni qattiq tanqid qiladi. Johillikning zararlarini qayta-qayta uqtirib yozadi:

Va fi-l-jahli qobla-l-mavti mavtun li-ahlihi,

Fa-ajsomuhum qobla-l-kuburi quburun.

(Nodonliqdagi kishilar o'z ahli uchun o'lmasdan burun o'likdirlar, Badanlari esa qabrga kirmay turib tuproqdir).

Olimning fikricha, jaholatda qolgan nodon odam tirikliqdayoq o'lik hisoblanadi. Har qanday kishi ilm bilan o'z qalbini tiriltirmagan bo'lsa, u o'lik, hatto bunday odam qiyomatda ham tirik hisoblanmaydi:

Va in imru'un lam yuhyi bi-l-ilmu fa-mayyitun,

Fa laysa lahu-n-nushuri nushurun.

(Kishi ilm bilan tirilmagan bo'lsa, bas, u o'likdir, Tirgizish paytida ham unga tirilish yo'q).

Al-Marg'inoniy har bir so'zida johil bilan olim odamni solishtiradi, ilm ahli nodon odamga, nisbatan qanday ulug' ekanini isbotlashga urinadi:

Axu-l-ilmu hayyun xolidun ba'da mavtihi,

Va avsoluhu tahta-t-turobi romimun.

(Ilm sohibi o'lgandan so'ng ham tirikdir, Garchi uning suyaklari tuproq ostida chirib ketgan bo'lsa ham).

Olim nodon haqida fikr yuritadi va u garchi tirik yurgan bo'lsa ham, aslida o'lik ekanini, o'likligiga esa ilmsizligi sabab ekanini yozadi:

Zu-l-jahli mayyitun va huva yamshi 'ala-s-saro,

Yuzannu mina-l-ahyoi va huva 'adiymun.

(Nodon kishi yer ustida yurayotgan bo'lsa ham aslida o'likdir, U garchi tirik gumon qilinsa ham aslida hayoti yo'q).¹

Al-Marg'inoniy ilm va olim, ilmga ega bo'lishning fazilatlarini, johil va nodonlik zararlarini haqida g'azal yozgan bo'lib, bu g'azalni ilm haqidagi buyuk bir doston yoki ilmga aytilgan ulug' madhiya deb aytish mumkin:

Izi-l-'ilmu a'la rutbatan fi-l-marotabi,

Va min dunihni 'izzu-l-'ula fi-l-mavokibi.

(Martabalar ichida ilm ulug' martabadir,

¹ O'sha asar, 14-bet.

Boshqa martabalar ot ustida bo'lsa ilm oldida pastdir).

Fa zu-l-'ilmi yabqo 'izzuhu mutazo'ifan,

Va zu-l-jahli ba'da-l-mavti tahga-t-tayoribi.

(Ilm sohibining izzati (o'lgach ham) ko'payaveradi,

Nodon o'lgandan so'ng tuproq ostida xordir).

Ko'rinib turibdiki, al-Marg'inoniy ilmni barcha amal va martabalardan yuqori qo'ymoqda. Demak, olim uchun har qanday amal va martabaning qizig'i yo'q, ilm martabasi uning uchun oliy martabadir. Olimning yozishicha, ilm martabasi kundan-kunga oshaveradi va olim esa fazilatda yuqorilashaveradi. Olim o'lgandan keyin ham tirik bo'lib, martabasi ulug', nodon esa o'lgandan so'ng unutiladi va tuproq ostida xor bo'ladi. Olim katta amal egasi yoki ulug' lashkaru lashkarboshilar ham ilmi odamning martabasiga yetolmasligini alohida baytda bayon qiladi:

Fa-hayhota lo yarju madohu man irtaqa,

Ruqiyya valiyya-l-milki va ila-l-katoibi.

(Katta boylik egalari-yu, lashkar sohibi ham,

Ilm cho'qqisidan uzoq va unga yeta olmaydi).

Shundan so'ng olim ilmdagi fazilatlarini birma-bir bayon qilishga o'tadi va ilm toliblariga qarata murojaat qiladi:

Saumli 'alaykum ba'za ma fiyhi fasmi'u,

Fa fi-hasrun 'an zikri kulli-l-manoqibi.

(Men sizga ilmda bo'lgan fazilatlarining ba'zisi haqida yozaman,

Eshitingki, bu yozganim ilmdagi barcha fazilatlarini o'z ichiga olgan).

Olim ilmni nurga o'xshatadi, bu nur esa odamning qalbini yoritadi va jaholat botqog'idan qutqaradi. Nodon kishida ilm bo'lmagani uchun unga nurdan nasiba yo'q, demak, u abadiy qorong'ulik va zulmat ichida xor bo'lib qolaveradi:

Huva-n-nuru kullu-n-nuru yahsiy 'ani-l-'uma

Va zu-l-jaxli marra-d-dahri bayna-l-g'ayohibi.

Huva-z-zarvatu-sh-shammou tahmi mina-t-tajo,

Ilayha va yamsi ominan fi-n-navoibi.

(U nurdir va barcha nur zulmatdan qutqaradi,

Jaholat egasi barcha zamonda zulmat ichradir.

U (nur) baland tog' cho'qqisi, yiqilishdan himoya qiladi,

Qiyinchiliklardan omon holda kechga kirib boradi).

Olimning ta'kidlashicha, ilm sohibi o'zini g'aflatdan qutqarib qolmay, boshqa odamlarni ham g'aflat uyqusidan uyg'otadi. Ilm bilan

kishining ruhi ham azoblardan qutiladi, kishi tiriklik chog'ida ilmdan foyda olibgina qolmay, balki oxirat azoblaridan ham omon bo'ladi:

**Bihi yantajiy va-n-nosu fi g'afalotihim,
Bihi yartajiy va-r-ruhu bayna-t-tavoibi.
Bihi yashfa'u-l-insonu man roha 'osiyan,
Ila darki-n-niyroni sharri-l-'avoqibi.**

(U bilan ilm sohibi va boshqa odamlar ham o'z g'ofilliklaridan qutiladi,

*U bilan odam, hatto ruh ham azobdan qutilishni umid etadi.
Gunohlari bo'lib, osiy holda (u dunyoga) safar qilgan kishi,
U bilan oxiratning yomon joyi (do'zax olovi)dan shafolat topadi).*

Olimning fikricha, ilmni izlagan odam o'zining barcha orzu - istaklarini izlagan bo'ladi, kimki ilmni mukammal egallagan bo'lsa, u orqali barcha maqsadlariga yetgan bo'ladi. Ilm — barcha martaba-yu darajalarning yuqori cho'qqisidir, ilm martabasi oldida barcha martabalarining qadru qimmatini yo'q:

**Fa-man romahu romi-l-maoriba kullaha,
Va man hozahu qod hoza kulla-l-matolibi.
Va huva-l-mansabu-l-'oliy yo sohiba-l-haja,
Iza nitahu havvin bi-favti-l-manosibi.**

*(Demak, kimki ilmni istasa, barcha orzularini istagan bo'ladi,
Kimki uni jamlasa, demak, barcha maqsadlarini jamlagan bo'ladi.
Ey aql sohibi, u (ilm) darajalarning oliysidir,*

Unga erisholsang, boshqa darajalarning yo'qligi sen uchun hech narsadir).

Al-Marg'inoniy ilm haqidagi bu muborak madhiya nihoyasida tolibi ilmga qarata murojaat qilar ekan, ilmni dunyodagi eng buyuk ne'mat deb ataydi va har kimda dunyo ne'matlari bo'lma-sa, g'am yemasligi va ilm ne'matining borligi uning uchun buyuk sharaf ekanligini aytadi:

**Fa-in fotaka-d-dunya va tiybu na'iyumuha,
Fa-g'ammiz fa-inna-l-'ilma xoyru-l-mavohibi.**

*(Agar senda dunyo va uning xush ne'matlari bo'lmasa,
Bundan ko'z yur., chunki ilm ne'matlarning eng yaxshisidir.*

Al-Marg'inoniy ilmga kirishgan talabalarga qattiq harakat qilishni, sustlik va dangasalik qilmaslikni uqtiradi va ularga o'zini misol qilib ko'rsatib: «*Ilmda sheriklarim ustidan g'alaba qilishimning sababi shuki, sustlik va dangasalik hech qachon menga yo'l topmadi*», deydi.¹

¹ O'sha asar, 10-bet.

Yuqoridagi misollardan ko‘rinib turibdiki, ustod Burhonuddin al-Marg‘inoniy ilm targ‘iboti bilan yoshlarni o‘qishlariga va haqiqiy ilm sohibi bo‘lishlariga jon-jakdlari bilan uringan. Haqiqatan ham, Burhonuddin al-Marg‘inoniy kabi buyuk vatandoshlarimiz tufayli vatanimiz o‘tmishda olimu fuzalolarga to‘lgan va ilmu fan gullab-yashnagan. Al-Marg‘inoniy o‘z shogirdlariga nisbatan mehribon bo‘lgani va shu tufayli ko‘pgina shogirdlar undan bahra olib, o‘z davrining ulug‘ olimlariga aylanganlari shubhasizdir.

Burhonuddin al-Marg‘inoniyning sodiq shogirdi **Imom va Burhon ul-Islom (Islom hujjat nomlariga sazovor bo‘lgan) Burhoniddin az-Zarnuhjiy** (1150-yilda tug‘ilgan, vafot etgan yili noma‘lum) o‘z ustoziga nisbatan sadoqat ko‘rsatib, uning she‘rlari va ilm haqidagi fikrlarini tarixda saqlanib qolishiga sababchi bo‘ldi.

Az-Zarnujiy o‘z davrining masjid va madrasalari uchun ta‘lim-tarbiya dasturini ishlab chiqdi va bu dasturni *«Ta‘lim ul-muta‘allim»* (*«Ilm o‘rganuvchilarga ta‘lim kitobi»*) deb atadi. Asarda talabaning ilm olishi, bunda nimalarga ahamiyat berishi, o‘qish va yodlashda qanday qoidalar mavjudligi, ustoz va shogirdning o‘zaro munosabatlari, talabaning yeb-ichishi, dars o‘qiydigan soatlari, boringki, dars bilan bog‘liq barcha-barcha masalalar o‘z ifodasini topgan.

Az-Zarnujiy o‘z nafsiga xitob qilib, ilm yo‘lida meni tinch qo‘y, qo‘ymasang, dangasa va xorlikka o‘zini urgan nodon kishilarga bor, deydi. U ilm yo‘lida dangasalik qiluvchilar o‘z hayotlarida pushaymon bo‘lishlarini va maqsadiga yetolmasliklarini takidlaydi.

Az-Zarnujiy ko‘p gapirmaslik, o‘z hayotini behuda so‘zlar bilan bekorga o‘tkazmaslik, ayniqsa, tolibi ilmlar gap-so‘z o‘rniga vaqtlarini ilm olish va takrorlashga sarflashi lozimligi haqidagi Buzurgmehr va Hazrati Alining fikrlarini keltiradi. U Hazrati Alining: **«Odamning aqli kamaygan sari behuda so‘zlari ko‘payadi»** degan hikmatiga hamohang o‘zining shu ma‘nodagi she‘rini keltiradi:

Iza tamma aqlu-l-mar‘i qalla kalomuhu,

Va ayqin bi-humuqi-l-mar‘i in kona miksoran.

(Kishining aqli to‘lishgan sari so‘zi oz bo‘ladi,

Sergap kishini ko‘rsang, uning ahmoqligiga to‘liq ishon).

Yoki:

An-nutqu ziynun va-s-sukutu salomatun,

Fa-iza nataqta fala takun miksoran.

(So‘zlash ziynatdir, jim turish salomatlikdir,

Bas, gapiradigan bo‘lsang, so‘zing ko‘p bo‘lmasin).

Demak, foydali, lo'nda va qisqa, serma'no gaplarni gapirish inson uchun ziynat bo'lsa, behuda gaplarni valaqlayvermaslik salomatlik garovidir. Uning talqinicha, inson so'zlasa, oz so'zlashi, ammo soz so'zlashi kerak:

**Ma nadamta 'ala-s-sukuti marratan,
Va laqod nadamta 'ala-l-kalomi mirozan.**

*(Jim turishingga bir marta ham pushaymon bo'lmaysan,
So'zlaringga esa ko'p marta pushaymon bo'lasan).¹*

Az-Zarnujiy o'z ustozlari Burhonuddin al-Marg'inoniy kabi ashaddiy ilm targ'ibotchisi edi. Ustoz va shogirdlar nasr va nazm orqali ilmning fazilatlarini ko'kka ko'targanlar. Az-Zarnujiy esa talabalarni ilmga jalb qilish, katta-yu kichikning qalbini ilm nuri bilan munavvar aylash uchun «*Ta'lim ul-muta'allim tariq ut-ta'allum*» («*Ilm o'rganuvchiga ilm olish yo'lini o'rgatish*») nomli kitobini yozdi.

Az-Zarnujiy asarning muqaddima qismida uni nima sababdan yozganini quyidagicha tushuntiradi: «Men ko'p tolibi ilmlarni ko'rdim, ilm olishga jiddu jahd qiladilar, biroq uning foydalari va samaralaridan hech narsaga yetisholmaydilar. Unga amal qilish va uni yoyishdan mahrum qoladilar. Buning sababi shuki, ular bu yo'lda xatoga yo'l qo'yadilar va shartlarini buzadilar. Kimki yo'lni yo'qotsa, adashadi va kam holda maqsadga erishadi. Shuning uchun kitobda ko'rgan, ilmu hikmat egalari bo'lgan ustozlarimdan eshitgan narsalarimni bayon qilishni lozim topdim».²

Az-Zarnujiy asarining mundarijasi quyidagicha:

Birinchi fasl – ilm, fiqh ilmi va ilmning mohiyati bayonida.

Ikkinchi fasal – ilm o'rganishdagi niyat bayonida.

Uchinchi fasl – ilmni, ustozni, sherikni tanlash va chidamni ixtiyor qilish bayonida.

To'rtinchi fasl – ilmni va ilm ahlini ulug'lash bayonida.

Beshinchi fasl – qattiq harakat qilish, tinimsiz intilish va g'ayrat bayonida.

Oltinchi fasl – dars o'qishni boshlash, dars olish miqdori va tartib-qoidalarini bayonida.

Yettinchi fasl – tavakkul bayonida.

Sakkizinchi fasl – dars o'qish va takrorlashning vaqtlari bayonida.

To'qqizinchi fasl – shafqat va nasihat bayonida.

O'ninchi fasl – ilmni tanlash va istifoda qilish bayonida.

¹ O'sha asar, 30-bet.

² O'sha asar. 2-bet.

O‘n birinchi fasl – ilm o‘rganish jarayonida parhezga amal qilish bayonida.

O‘n ikkinchi fasl – xotirani o‘stiradigan va unutishni paydo qiladigan narsalar bayonida.

O‘n uchinchi fasl – rizqni oshiradigan va kamaytiradigan, umrni uzaytiradigan va qisqartiradigan narsalar bayonida.

Mundarijaning o‘zi bu asar tolibi ilmlarga naqadar zarur qo‘llanma ekanini ko‘rsatib turibdi.

Az-Zarnujiy har faslning bayonida o‘z ko‘rsatmalaridan tashqari, yirik ulamolarning ilm haqidagi fikrlarini keltiradi. «*Ta’lim ul-muta’allim*» kitobi har bir tolibi ilmga nisbatan kuchli hurmat, ustozga nisbatan muhabbat, ilm o‘rganishga nisbatan katta qiziqish paydo qiladi. Az-Zarnujiy ustozni va ilmni ulug‘lash va hurmat qilishni targ‘ib etadi va bunga qattiq amal qilishni vazifa qilib qo‘yadi. Chunonchi, u yozadi: «*Tolibi ilm ilmni, ilm ahlini va ustozni ulug‘lamay turib, ilmga va uning foydalariga erisholmaydi. Olimlar aytadilarki, ilm va ustozni hurmatlamoq ibodatdan afzaldir*».¹ Uning yozishicha, odam gunoh qilish bilan kofir bo‘lmaydi, biroq ustozning hurmatini tark qilish bilan kofirga aylanadi. Az-Zarnujiy Hazrati Alining quyidagi so‘zlarini keltiradi: «*Men bitta harf o‘rgatgan odamning quliman, xohlarsa sotsin, xohlarsa ozod qilsin, xohlarsa qul qilib oldi-da olib tursin*».

Bu asarni o‘qigan har bir tolibi ilm nafaqat o‘tmishda, balki bizning kunimizda ham ko‘p foydalar topishi va ilm yo‘lida haqiqatni anglashi turgan gapdir.

Har bir foydali asarga qiziqish katta bo‘lgani kabi, «*Ta’lim ul-muta’allim*»ga ham asrlar davomida qiziqish kuchli bo‘lgan va madrasalarda tolibi ilmlarga darslik sifatida o‘qitilgan. Ilm ahilari ham uni o‘qiganlar va ajoyib hikmatlaridan zavq olganlar.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, Burhonuddin al-Marg‘inoniy va uning shogirdi Burhonuddin az-Zarnujiy madaniyatimiz va ma‘naviyatimiz tarixida o‘chmas iz qoldirgan zotlardir.² Bu ikki ulug‘ zot ham yurtimizda ilmu fanning rivojlanishiga katta hissa qo‘shdilar. Yoshlarni ilmu ma‘rifat bilan tarbiyalash uchun jon kuydirdilar va ilmni va go‘zal odob-axloqni o‘z asarlari va she‘rlari bilan targ‘ib qildilar. Ilmsizlikka qarshi o‘t ochib, ijtimoiy hayotda yuz beradigan nuqson va kamchiliklar, ofatu balolar ilmsiz va nodonlik tufayli yuz berishini

¹ O‘sha asar, 24-bet.

² Mahmud Hasanij. Ustod va shogird. Burhoniddin al-Marg‘inoniy va Shayx - ul Imom az-Zarnujiy. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 2000, 56-bet.

ko'rsatib o'tdilar. Ularning o'lmas fikrlari bugungi kunda ham o'z qimmatini yo'qotmagan. Ular xalq uchun, xalqning ilm-ma'rifati uchun yashadilar. Xalq uchun yashagan kishi esa hech qachon o'lmaydi va asrlar osha xalq bilan birga qadamma-qadam boraveradi.

Yuqoridagilardan umumiy xulosa shuki, Sharqda ilk Uyg'onish davrida Movarounnahr mutafakkirlari barkamol inson ta'lim-tarbiyasini tashkil etish, shuningdek, yoshlarda mehnatsevarlik, bilim olishga intilish, shaxs kamolotini ta'minlash, nutq madaniyati, so'z san'atini shakllantirish, yuksak ma'naviy-axloqiy sifatlarni tarbiyalash masalalariga katta ahamiyat berganlar. Ular insonni har tomonlama barkamol bo'lishini orzu qilganlar. Mutafakkirlarning umumpedagogik qarashlari metodologik va metodik xususiyatlarga ega bo'lib, bugungi kunda ham ijtimoiy-pedagogik va ma'rifiy-tarbiyaviy ahamiyatga egadir.

ASOSIY TAYANCH TUSHUNCHALAR

Islom ta'limotiga ko'ra, har bir musulmon beshta asosiy ruknni bajarishi shart:

– birinchisi «*La ilaaha illalloh va Muhammadu-r-rasululloh deb shahodatlik berish*;

– ikkinchisi – namoz o'qish;

– uchinchisi – zakot berish;

– to'rtinchisi – ramazon oyida ro'za tutish;

– beshinchisi – imkoniga ko'ra haj qilish.

Qur'on – barcha musulmonlarning muqaddas kitobi bo'lib, 114 suradan iborat. U kishilarni ezgulikka, diniy va dunyoviy ilmlarni o'rganishga undaydi. Shunga ko'ra, u katta axloqiy va ma'naviy-ma'rifiy ilmiy qimmatga ega.

Hadis yoki Sunna – Rasulullohning hayoti va faoliyati hamda diniy va axloqiy ko'rsatmalari haqidagi rivoyatlardan iborat.

Muhammad alayhissalomning ibratli ishlari, e'tiqod, poklik va insonga xos ma'naviy-axloqiy xislatlarni ifodalovchi so'zlari, pand-nasihatlari uning nomi bilan bog'liq hadislarda mujassamlashgan.

Islom dunyosida eng nufuzli manbalar deb sanalgan oltita ishonchli to'plam (*as-sahih as-sitta* quyidagilardan iborat:

1. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy (810–870) «As-Sahih»;

2. Imom Muslim an-Nishopuriy (Imom muslim ibn al-Hajjoj) (819–886) tomonidan yozilgan «As-Sahih»;

3. Imom Abu Abdulloh ibn Yazid ibn Mojjja (824–886) tomonidan yozilgan «Sunnan»;

4. Imom Abu Dovud Sulaymon – Sijistoniy (817–880) tomonidan yozilgan «Sunnan»;

5. Imom Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziy (824–892) tomonidan yozilgan «Aj-jami al-kabir»;

6. Imom Ahmad an-Nasoiy (830–915) tomonidan yozilgan «Sunnan».

Hadis ta'rif etishda quyidagi uch yo'nalish paydo bo'lgan:

1. «**Musnad**» yo'nalishi – bunda turli mavzudagi hadislar bir joyda keltirilib, alifbo tartibida joylashtirilgan. Abdulloh ibn Muso, Imom Ahmad ibn Hanbal hadislarini ana shu yo'nalishda to'plaganlar,

2. «**Sahih**» (ishonchli) yo'nalishi bunga Imom al-Buxoriy asos solgan bo'lib, bularga ishonarli hadislar kiritilgan.

3. «**Sunnan**» yo'nalishidagi hadislar. Bu yo'nalishdagi hadislar to'g'ri, ishonarli hadislar bilan bir qatorda, «zaif» hadislar ham kiritilgan. Abu Dovud, Iso at-Termiziy, an-Nasoiy, ibn Mojjalar shunday yo'nalishdagi hadislarini to'plagan muhaddislar.

Islom ta'limotida xorijiy yo'nalishi tavsifi – XII asrning ikkinchi yarmida islomning ichida turli yo'nalishlar, mazhablar, oqimlar yuzaga kelgan bo'lib, shulardan biri, xorijiyalar yo'nalishi (ajralib chiqqan isyonchi ma'nosini bildiradi), u xalifa Ali va ummaviylar o'rtasidagi g'oyaviy kurash davomida vujudga kelgan.

Xorijiyalar Aliga ham, ummaviylarga ham qarshi bo'lib, o'zlarini haqiqiy musulmon deb hisoblaganlar va «dindan qaytgan», «yo'qotilishga mahkum etilgan», deb e'lon qilingan guruhlariga qarshi kurash olib borganlar. VII–IX asrlarda ummaviylar va abbosiylarning xorijiyalarga qarshi kurashi oqibatida mazkur yo'nalish mazhablari yo'qolib ketdi. Ulardan faqat ibodiyalar (Jazoir, Tunisda) hozirgacha saqlanib qolgan.

Sunniylar yo'nalishi tavsifi – VIII–XII asrlarda Arab xalifaligida sunniy eng yirik yo'nalishlardan biri sifatida shakllangan bo'lib, ular o'zlarini «*ahli as-sunna*» – *sunna taraflari* deb atab, Qur'on bilan birga sunnaga ham e'tiqod qiladilar. Hozirgi davrda jahondagi barcha musulmonlarning to'qson foizi sunniy mazhabdadir.

Shialar yo'nalishi tavsifi – shialik (arabcha «*guruh*», «*taraflar*»). Ali hokimiyati tarafdorlaridan iborat siyosiy guruh sifatida VII asr

o'ratalarida paydo bo'lgan. Sharqda va Eronda shialik yo'nalishi keng tarqalgan bo'lib, shialar ham sunniylar kabi Qur'onni e'tirof etadilar, ammo xalifalar davrida uning ayrim qismlari tushirib qoldirilgan, deb hisoblaydilar. Ular Qur'onni majoziy talqin etib, o'z ta'limotlarini asoslaydilar. Hadislardan faqat Ali va uning nomi bilan bog'liq bo'lganlarini tan olganlar va shunday hadislardan to'plamlar tuzganlar. Bularni **axbor** deb ataganlar.

Tasavvuf – tarix sahiflarini varaqlasak, tasavvuf borasida ko'plab ta'riflar aytilganini ko'ramiz. Bu ta'riflardan umumiy xulosa chiqarib, bir ilm yo'nalishi sifatida umumiy ta'riflaganda: *«Tasavvuf inson qalbidagi yomon sifatlardan xolos bo'lish choralari o'rgatuvchi, qalbdagi ezgu sifatlarni va ularni qo'lga kiritish yo'llarini ko'rsatuvchi, ma'naviy martabalarini bosib o'tib, eng yuksak martaba bo'lmish «komil inson» maqomiga erishmoq qoidalarini o'rgatuvchi va nihoyat, tavhid sirlarini bayon etuvchi bir ilmdir»* deyishimiz mumkin.

Tasavvufning g'oyasi – Janobi Haqning roziligiga erishmoq uchun nafsni poklab, go'zal axloq egasi bo'lishga intilmoq, ya'ni Alloh va Rasulining xulqi bilan axloqlanishdir.

Tasavvufiy tushunchaning xususiyatlari –tasavvuf asos e'tibori bilan Qu'oni Karim va Hadisi Shariflarga asoslangan ilmdir.

Tasavvuf nazariy bo'lishi bilan birga, tajribada ko'rinadigan amaliy ilm hamdir.

Tasavvufda bilim manbai sifatida sog'lom fikr va aql bilan bir qatorda ilhom, kashf va sezgiga ham o'rin berilgan. So'fiylar nazarida aql va naql ma'lum o'lchovlarda bilim manbai bo'lish bilan birga, eng oliy, ya'ni sezgi orqali hosil qilinadi. Bu yo'l orqali erishilgan bilimga mo'fiylar ilm emas, «ma'rifat», «irfon», «ilmi mukoshafa», «ilmi ladun», «ilmi vahviy» kabi nomlar berganlar. Sezgi orqali erishilgan «irfon» – Alloh va uning sifatlari haqida bevosita ma'lumot beradi. Aql va diniy hujjatlar esa bilvosita ma'lumot – «irfon», diniy hujjatlarining rivoyat qilinishi yoki aqliy viyos va hujjat keltirishga asoslangan ma'lumotlardan, ya'ni ilmdan muhimroq va qadrliroqdir.

Tasavvufiy bilimlarning eng muhim xususiyatlardan biri ularning aslligidir. Buning sababi esa manbaining bevosita sezgi va ilho ekanligidir. «Ma'rifat»ning xususiyatlaridan biri uning yangiligi.

Tasavvufiy bilimga ega bo'lish qalbning poklanishi. Bu ish kitob o'qish, yordam bilan amalga oshmaydi. Aqliy hujjat keltirish bilan ham amalga oshmas. Zero, bu ish nazariy emas, amaliydir. Shuning uchun *«tasavvuf qol (so'z) ilmi emas, hol ilmidir»* deyilgan.

Ma'mun akademiyasi – Bog'dod xalifalari al-Ma'mun (813–833), al-mu'tasim (933)842 va al-Voosiq (842–847) hukmronligi davrida Bog'dodda Muhammad al-Xorazmiy boshchiligida «Bayt-ul-hikma» («Donishmandlar uyi») tashkil etilgan. Shuningdek, Ali ibn Ma'mun (997–1009), Abu-l Abbas al-Ma'mun ibn al-Ma'mun (1009–1017) xukmronligi davrida esa Abu Rayhon Beruniy boshchiligida Gurganchda «Dorul hikma va maorif» («Majlisi ulamo»), ya'ni Xorazm «Ma'mun akademiyasi tashkil etilib, bu ilm maskanida yuzga yaqin olimlar matematika, astronomiya, geodeziya, topografiya, geografiya, mexanika, tibbiyot, falsafa, tarix, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, pedagogika, psixologiya, mantiq, fiqh va boshqa fanlar bilan shug'ullanib, jaho ilm-fani taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shdilar.»

Sharq ilk Uyg'onish davrida Movarounnahr – IX–XII asrlarda Sharqda ilk bor yuz bergan Uyg'onish o'zining mazmun-mohiyati, jahon ilm-fani va madaniyati taraqqiyotiga ko'rsatgan ijobiy ta'siriga ko'ra umumbashariy ahamiyatga egadir. Bu davr ilmiy madaniy yuksalish Movarounnahrni butun islom dunyosida ilmiy-madaniy markaz sifatida nom qozonishga olib keldi va turli ilm sohasida buyuk allomalarni yetishtirdi. Bu davr Markaziy Osiyo **Uyg'onish davri** – **Reneseansi** deb, aniqrog'i, bu *Reneseans*ning ilk davri deb ataladi. Bu davr ilmiy madaniyat yutuqlari keyinchalik Yevropa mamlakatlari ilmiy-madaniy yuksalishiga – Uyg'onishiga ham zamin bo'lib xizmat qilgan va ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Shuningdek, u yerdagi XV–XVI asrlar Reneseans ilmiy-madaniy yuksalishida muhim omillardan biri bo'ldi.

O'Z-O'ZINI TEKSHIRISH UCHUN SAVOLLAR

1. Turonzaminga islom ta'limotining kirib kelish va yoyilishining shart-sharoitlari, imkoniyatlari va omillarini tushuntirib bering.
2. Islom ta'limotida ta'lim-tarbiya masalalarini tushuntirib bering.
3. Bog'dodda Muhammad al-Xorazmiy boshchiligida tashkil etilgan «Bayt-ul-hikma» bilan Xorazmda Gurganchda Abu Rayhon Beruniy boshchiligida tashkil etilgan «Dorul hikma va maorif»da olimlarning jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan hissalarini nimalardan iborat?
4. Tasavvuf tariqatlari ma'naviy-marifiy va ta'lim-tarbiya masalalarining asoslanishini tushuntirib bering.
5. Diniy mutaassiblik va aqidaparastlik nima?

6. Sharqda ilk Uyg'onish davrida Movarounnahr mutafakkirlari ta'limotlarida ma'naviy-ma'rifiy va ta'lim tarbiya masalalarining ifodalanishini tushuntirib bering.

MUSTAQIL ISH MAVZULARI

1. Turonzaminga islom ta'limotining kirib kelishi va yoyilishi.
2. Islom ta'limotida ma'naviy-ma'rifiy va ta'lim-tarbiyaviy qadriyatlar.
3. Islom dini va uning ma'naviy-axloqiy asoslari.
4. Tasavvuf tariqatlarida ma'naviy-ma'rifiy va ta'lim-tarbiyaviy masalalarning asoslanishi.
5. Diniy mutaassiblik va aqidaparastikning ijtimoiy xavfliligi.
6. Xorazm «Ma'mun akademiyasi» olimlarining jahon ilm-fani taraqqiyotiga qo'shgan hissalar.
7. Sharqda ilk Uyg'onish davrida (IX–XII asrlarda) Movarounnahr mutafakkirlari ta'limotlarida ma'naviyat-ma'rifat va ta'lim-tarbiya masalalarining ifodalanishi.

TEST TOPSHIRIQLARI

1. Qaysi mutafakkir Qutayba Xorazm xatini yaxshi biladigan, ularning xabar va rivoyatlarini o'rgangan va bilimni boshqalarga o'rgatadigan kishilarni halok etib, butkul yo'q qilib yuborgan edi..., deb achinib ta'kidlagan edi?

- a) Al-Xorazmiy;
- b) Abu Rayhon Beruniy;
- c) Ibn Sino;
- d) Abu Nasr al-Forobiy;
- e) Al-Kindiy.

2. Qur'onning quyidagi oyatlarida qanday ilmlarni o'rganishga chaqiriqlar bor?

a) «Osmonlarning va Yerning yaratilishi Allohning alomatlari-dandur, shuningdek, sizlarning tillaringiz, ranglaringizning turlicha bo'lishida ham, albatta, olimlar uchun alomatlar bor» («Rum» surasi, 22-oyat);

b) «Inson nimadan yaratilganligiga nazar solsin, u bir otilib chiquvchi suvdan yaratilgandur, bu suv sulbda (orqa umurtqa suyak) va taroibdan (ko'krak suyagi) chiqadi» («Tariq» surasi, 5-7-oyat);

c) «Va o'z nafsingizda alomatlar bor, bularni ko'rmaysizmi» («Zariyot» surasi, 21-oyat);

d) «Yer yuzida yurib o'zlaridan avval o'tganlarning oqibati nima bo'lganiga nazar solmaydilar. O'tganlar bulardan ko'ra quvvatliroq edilar, yer yuzida asar qoldirgan edilar, bulardan ko'ra yer yuzini ko'proq obod qilgan edilar va ularga payg'ambarlari ochiq-oydin xabarlar bilan keldilar. Alloh ularga zulm qilmoqchi emas edi, lekin ular o'zlariga-o'zlari zulm qildilar» («Rum» surasi, 9-oyat).

e) tabiiy, biologiya, psixologiya, tarix va sotsiologiya.

3. Islom dini va uning ma'aniviy-axloqiy asoslari qaysilar?

a) Qur'oni Karim;

b) Hadisi Shariflar;

c) «Avesto»;

d) «Injil» va «Rigveda»;

e) a va b.

4. Qur'oni Karimda nechta sura va oyat mavjud?

a) 114 ta sura, 666 ta oyat;

b) 1000 ta sura, 100 ta oyat;

c) 1000 ta sura, 500 ta oyat;

d) 1500 ta sura, 3000 oyat;

e) 1000 ta sura, 2000 ta oyat

5. «Tasavvuf» so'zining ma'nosi nima?

a) «Tasavvuf», so'zi «so'f», ya'ni jun kiyim kiyimqoq, so'fiy bo'lmoq ma'nolarida qo'llaniladi;

b) tarki dunyo kishilar ma'nosiga ega;

c) sufdan (suf jun matodan) kiyim kiyib yuruvchilarni «so'fiy» deyishgan;

d) «so'fiy» toifasiga mansub deb biladiganlarni tasavvuf ahli, deb yuritganlar;

e) tasavvufning ma'nolari aytilganlardangina iborat emas, uning boshdan – oxir odob-axloq, qalb pokligi, ma'rifat sohibi, chin insoniy go'zallik deb ta'riflanishida ham katta ma'no bor.

6. Ahmad Yassaviy asos solgan «Yassaviya» tariqati g'oyalari va asosiy qoidalari qaysi izdoshlari tomonidan rivojlantirildi?

- a) Sulaymon Boqirg'oniy;
- b) Abduxoliq G'ijduvoni;
- c) Pahlavon Mahmud;
- d) Najmiddin Kubro;
- e) a, b, c.

7. Quyidagi ruboiy qaysi mutafakkirga tegishli?

«Ul dev ichimdadir, chu pinxon emas,
Kim bosh ko'tarib yurmagi oson ermas.
Imonini ming – hazar bor talqin qildim,
Ul kofir o'zi, - asli musulmon ermas....»

- a) Umar Hayyom;
- b) Najmiddin Kubro;
- c) Pahlavon Mahmud;
- d) Sulaymon Baqirg'oniy;
- e) Abduxoliq G'ijduvoni.

8. «Naqshbandiya» tariqatiga qachon va kim tomonidan asos solingan?

- a) XIII asrda Abduxoliq G'ijduvoni;
- b) XIV asrda Bahouddin Naqshband;
- c) XIII asrda Najmiddin Kubro;
- d) XIV asrda Yusuf Hamadoni;
- e) a, b, c, d.

9. Shayx Najmiddin Kubroning qaysi asarida «Kubroviya» tariqatining axloqiy qoidalari belgilab berilgan?

- a) «Ofoq va anfus»;
- b) «Fi odobi soliqin»;
- c) «Favotex, ul-jamol»;
- d) «Risola at-turk» va «Al-usul – al ashara»;
- e) «Tariqul - haq».

10. Najmiddin Kubroning «Kubroviya» tariqati qoidalari nechta?

- a) tavba, zuhd-tavbo;
- b) tavakkul, qanoat, uzlat;
- c) zikr, tavajjuh, sabr;

- d) muroqaba, fizo;
- e) a, b, c, d.

11. «Dil ba yoru, dast ba kor», ya'ni «Dilingni allohga-yu qo'lingni ishga bag'ishla» g'oyasi qaysi tasavvuf namoyondasiga tegishli?

- a) Alisher Navoiy;
- b) Rabg'uziy;
- c) Naqshband;
- d) Pahlavon Mahmud;
- e) Abduxoliq G'ijduvoni.

12. Imom al-Buxoriy islom olamida qanday sharafli nomga sazovor bo'lgan va uning shoh asari nima deb ataladi?

- a) «Amirul mo'minin» («Hadislar ilmida mo'minlarning amiri»)
- b) «Shayxul-islom» («Musulmonlar ustози»);
- c) «Imomud dunyo» («Dunyodagi barcha mo'min va musulmonlar imomi»);
- d) «Al-Jome' as-Sahih»;
- e) a, b, c, d.

13. Mashhur Muhaddis Abu Iso Muhammad ibn Iso Termiziyning shoh asari nima deb ataladi?

- a) «Al-Jome' as-Sahih»;
- b) «Ash-shamoyil an-nabaviya»;
- c) «Kitob Ilal»;
- d) «Kitob at-tarix»;
- e) «Sunani Termiziy».

14. Muhammad Muso al-Xorazmiyning nomini tarixda qaysi asari abadiy qoldirgan?

- a) «Hisob al Hind» («Hind hisob»);
- b) «Kitob at-Tarix» (« Tarix kitobi»);
- c) «Al-Jabr Val-Muqo bala» («Tenglamalar va qarshilantirish»);
- d) «Usturlob qurish haqida»;
- e) «Astronomik jadvallar».

15. G'arbu Sharqda Ahmad al-Farg'oni y qanday unvonga sazovor bo'lgan va shuhrat topgan?

- a) «Hosib»;
- b) «Munajjim ar-Rais»;
- c) «Alfraganus»;
- d) «Shayxul - islom»;
- e) a, b, c .

16. Ahmad al-Fargʻoniyning fundamental asarlari qaysilar?

- a) «Kitob fi usul ilm an-nujum» («Astronomiya ilmining usullari haqidagi kitob»);
- b) «Al-Fargʻoniy jadvallari, «Oy Yerning ustida va ostida boʻlganida vaqtni aniqlash risolasi»;
- c) «Usturlub bilan amal qilish haqidagi kitob»;
- d) «Yetti iqlim hisobi», «Usturlub yasash haqidagi kitob»;
- e) a, b, c, d.

17. Qaysi mutafakkir oʻzining yoshligini eslab shunday deb yozgan edi: «Men bolalik chogʻimdanoq oʻz yoshim va sharoitimga qarab, imkoni boricha koʻproq bilim olishga chanqoq edim.»

- a) Forobiy;
- b) Ibn Sino;
- c) Beruniy;
- d) Al - Fargʻoniy;
- e) Imom al-Buxoriy.

18. «Odamzod nasli aslida yer yuzidagi barcha jonlilar orasida eng ulugʻidir, ammo bu ulugʻlik bilim bilangina toʻliqlik, mukammallik kasb etadi», degan fikr qaysi mutafakkirning asarida bayon etilgan?

- a) Forobiyning «Fozil odamlar» asarida;
- b) Ibn Sinoning «Hayy ibn Yaqzon» asarida;
- c) Yoqut al-Hammoviyning «Moʻmin al-udabo»;
- d) Abu Rayhon Beruniyning «Mineralogiya» asarida;
- e) Yusuf Xos Hojibning «Qutadgʻu bilig» asarida.

19. «Devonu lugʻatit turk» asarining muallifi kim?

- a) Forobiy;
- b) Beruniy;
- c) Ibn Sino;
- d) Mahmud Qoshgʻariy;

e) Yusuf Xos Hojib.

20. «Bir ilmi kishi, mingta ilmsizga tengdir, tenglovchi (Tangri) ilm nasib etgan kishiga o'lachab beradi, mana boqib, sinab ko'rgin, ilmdan ziyoda nima bor...» degan fikr qaysi mutafakkirning asarida bayon etilgan?

- a) Ahmad Yugnakiy «Hibatul - Haqoyiq» asarida;
- b) Mahmud Qoshg'ariy «Devonu lug'otit turk» asarida;
- c) Yusuf Xos Hojib «Qutadg'u bilig» asarida;
- d) Beruniy «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» asarida;
- e) Az-Zamaxshariy «Al-Mufassal»da.

INTELLEKTUAL TRENING

1. Islom ta'limotida ta'lim-tarbiya masalalarini tushuntirib bering.

№ t/r	Islom ta'limotida ma'naviy ma'rifiy va ta'lim –tarbiya masalalari	Tushuncha
1	2	3

2. Tasavvuf tariqatlarida ma'naviy-ma'rifiy masalalarning asoslanishini tushuntirib bering.

№ t/r	Tasavvuf tariqatlarida ma'naviy-ma'rifiy masalalar	Tushuncha
1	2	3

3. Muhammad al-Xorazmiy rahbarligida Bog'dodda faoliyat ko'rsatgan «Bayt ul-hikma» («Donishmandlar uyi») olimlarining jahon ilm-fani rivojlanishiga qo'shgan hissalarini tushuntirib bering.

№ t/r	«Bayt ul-Hikma» olimlarining jahon ilm-fani taraqqiyotiga qo'shgan hissalarini	Tushuncha
1	2	3

4. Abu Rayhon Beruniy rahbarligida Gurganchda faoliyat ko'rsatgan «Dorul hikma va maorif» («Majlisi ulamo») olimlari ilm-fanning qaysi sohalarida tadqiqot va ilmiy izlanishlar olib borishganligini tushuntirib bering.

№ t/r	«Dorul hikma va maorif» olimlarining ilmiy tadqiqot ishlari	Tushuncha
1	2	3

5. Sharqda ilk Uyg'onish davrida (IX–XII asrlarda) Movarounnahr mutafakkirlarining ta'lim-tarbiya haqidagi qarashlariga xos xususiyatlarni tushuntirib bering.

№ t/r	Movarounnahr mutafakkirlarining t.t.h.q.x. xususiyatlari	Tushuncha
1	2	3

6. Movarounnahr mutafakkirlari asarlarida o'ziga xos pedagogik texnologiya elementlarini tushuntirib bering.

№ t/r	Movarounnahr mutafakkirlari asarlarida pedagogik texnologiya elementlari	Tushuncha
1	2	3

IV bob. O'RTA OSIYODA XIV–XVI ASRLARDA TA'LIM-TARBIYA VA PEDAGOGIK FIKRLAR TARAQQIYOTI

4.1. AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA ILM-FAN VA TA'LIM-TARBIYA TAKOMILI

XIV asr oxiri va XV asr O'rta Osiyo xalqlari ijtimoiy iqtisodiy-siyosiy, madaniy-ma'naviy va ma'rifiy hayotidagi tub burilish, gullab-yashnagan **ikkinchi Uyg'onish davri** bo'lib tarixda abadiy qoldi. Ana shu davrlarda tarixda «**Turon**», «**Turkiston**» va «**Movarounnahr**» nomi bilan mashhur bo'lgan vatanimiz jahon sivilizatsiyasining beshiklaridan biri sifatida olam uzra dovruq taratdi.

Movarounnahr, Samarqand, Toshkent, Buxoro, Xiva, Shahrisabz, Termizning noyob tarixiy yodgorliklari, Buyuk Ipak yo'li, Sharq mutafakkirlari yaratgan bebaho ta'limotlar, Amir Temur va temuriylar davrida gullab-yashnagan ilm-fan, me'morchilik, tasviriy san'at, naqqoshlik, musiqa, rivojlangan savdo-iqtisodiy munosabatlar, barpo etilgan mustahkam qudratli davlat va uning ichki va tashqi siyosati Yevropadagi Uyg'onish jarayoniga hayotbaxsh ta'sir etgani tarixiy haqiqatdir. O'sha kezlarda ilm-fan, madaniyat, me'morchilik va boshqa sohalarda erishilgan ulkan muvaffaqiyatlar o'zining ulug'vorligi, nafisligi, umumbashariy g'oyalarga boyligi, badiiy shakllarining xilma-xilligi, ma'naviy sofligi va yetukligi bilan insoniyat aql-idroki va tafakkurini yuksaklikka ko'tardi, G'arbni Sharq bilan yaqinlashtirdi. Shu jihatlarni ko'zda tutib tadqiqotchilar bu davrlarni madaniy ko'tarinkilikning «**oltin asri**» **ikkinchi Renessans – Sharq Uyg'onish davri** deb nomlaydilar. Prezidentimiz ta'birlari bilan aytganda «**Temuriylar davri haqiqatan ham ilm-fan, madaniyat va maorifning behad ravnaq topishini ta'minlagan Sharq Uyg'onish davri edi**».¹

Ikkinchi Sharq Uyg'onish davri madaniyati va ma'naviyati o'z-o'zidan, tasodifiy ravishda paydo bo'lgan emas. Uning o'ziga xos sabablari, qonuniyatlari, o'zaro uzviy bog'lanishda bo'lgan siyosiy-ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy, g'oyaviy asoslari, omillari mavjud.

¹ Islom Karimov. Bunyodkorlik yo'lidan. 4-jild. –T.: «O'zbekiston», 1996, 333-bet.

XIV asrning ikkinchi yarmidan XVI asr boshlarigacha bo'lgan madaniy yuksalish – Uyg'onish davri haqida fikr yuritganda avvalambor o'sha davrlardagi tarixiy vaziyatni e'tiborga olishga to'g'ri keladi.

XIV asrning oxirlarida, Amir Temur siyosiy sahnaga endigina qadam qo'ygan kezlarda mamlakatda boshboshdoqlik, mahalliy siyosiy kuchlarning o'zaro qarama-qarshiligi, ayniqsa, avjiga chiqqandi. Uzoq davom etgan mo'g'ullar mustamlakachilik zulmi, Movarounnahr va Xurosonda uzoq davom etgan o'zaro nizo va urushlar natijasida shahar va qishloqlar vayronaga aylangan, suv inshootlari buzib tashlangan, mamlakatning xo'jalik hayoti va madaniyatiga mislsiz talafot yetkazilgan, olimu ulamolar, kosibu hunarmandlarning aksariyati qirib tashlangan, ma'naviyat va ma'rifatga kuchli zarba berilgan edi.

Chingizxon o'zining vahshiyona harbga havas izlarini qilich va o't vositasida butun Osiyoda mangu qoldirdi. Xususan, Movarounnahr uchun sira ham unutilmas bo'ldi. Uning aksariyat aholisini qirib tashladi, ko'p asrlar mobaynida o'zining madaniyati va turmush tarzi bilan shuhrat qozongan o'lkani shundayin bir vahshiylik holatiga tushirdiki, bu vahshiylik uning shonli o'tmishini hamda istiqbolini yo'qqa chiqardi.

Darvoqe, Osiyoning hech bir yeri mo'g'ul bosqinchilarining buzg'unchiliklarini Jayxun va Sayxunning oralig'idagi yellar kabi dahshatli darajada his qilmadi. Binkent, Xo'jand, Jand, Buxoro va Samarqand kabi shaharlarga G'o'bi cho'li vahshiylarning Movarounnahrda san'at, tijorat va ziroat bilan kasb etilgan asosli idora usulini birinchi marta ko'rdilar, talon-taroj, zo'rlashga bo'lgan chanqoqliklarini ilk bor shu yerda qondirdilar. Shaharlar xarobazorga aylantirildi. Dehqonlar o'ldirilgan, mo'g'ul qo'shiniga majburiy jalb etilgan hunarmandlar g'olib mo'g'ullarning bo'm-bo'sh vatanini bezashga majburlab uzoq Sharqqa yuborilganlar. O'rta Osiyoning zabt etilishi bilan ilm-fanga yetkazilgan ziyon oz emas. **«Ilm daraxtining asosi Makkada-yu, ammo hosili Xurosonda pishadi»**, degan arab maqoli bor. O'rta asr dunyosidagi bu maqol hozirgi kun uchun g'ayritabiyy tuyulishi mumkin... Mo'g'ul bosqinidan so'ng O'rta Osiyoda ma'naviy hayot, afsuski so'ndi.¹

Mislsiz azob-uqubatlar, tobelik va qaramlikdan, mo'g'ullar istilosi va istibdodidan, behad-behisob zo'ravonlik va o'zbiarmonliklardan

¹ Xerman Vamberi. Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi. –T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1990, 97–98-betlar.

xalqning sabr-kosasi to'lgan edi. Ozodlik, mustaqillik ishiga rahnamolik qiladigan, o'lkamiz xalqlarini mo'g'ullar istibdodiga qarshi kurashda boshini boshiga qovushtiradigan siyosiy yo'lboshchiga hayotiy zaruriyat, ehtiyoj tug'ilib qolgan edi. O'sha kezlarda millatning dardlariga darmon bo'ladigan buyuk insonni tarix yaratgan edi. O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov shunday deydi: «**Bir yarim asrga yaqin davom etgan bu muddat qaramlik jafosini har tomonlama chekib kelgan oddiy fuqarolardan tortib, ko'pchilik yirik siyosiy arboblari din peshvolarigacha barcha-barcha uchun nihoyatda og'ir davr bo'lgan. Jamiyat ozodlik va taraqqiyotga bo'lgan manfaatlarini o'zida mujassam etgan xaloskorga, yetakchiga mushtiq edi.**

Taqdir taqozosi bilan Amir Temur ana shunday xaloskor va yetakchi sifatida maydonga chiqdi».¹

Birinchidan, bu ulug' zot ona yurtini mo'g'ul bosqinchilaridan ozod qilib, yer yuzida buyuk saltanat sohibi sifatida el va elatlarning boshini qovushtirib qudratli davlat barpo etmaganda, davlat qudratli bo'lmaganda Sharq Uyg'onishi ham, betakror madaniy, ma'naviy yuksalishlar ham, boshqa tarixiy o'zgarish va rivojlanishlar, olamshumul yutuqlar ham bo'lmas edi.

Ikkinchidan, XIV asrning ikkinchi yarmidan boshlab Movarounnahr va Xurosonda yuzaga kelgan ijtimoiy-siyosiy vaziyat, mo'g'ullar mustamlakachiligi zulmidan ozod bo'lib, davlat mustaqilligiga erishish madaniyat, ilmu fan rivojida yangi yuksak bosqichiga ko'tarilish – **Renesansga** iqtisodiy zamin, moddiy shart-sharoit yaratdi.

Yuzaga kelgan shart-sharoitlar va imkoniyatlar tufayli ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojlanib, ichki va tashqi savdo ravnaq topa boshladi, Xitoy va Hindiston, Fransiya va Angliya, Rum va Ispaniya, Italiya, Misr va boshqa davlatlar bilan aloqalar o'rnatildi, munosbatlar mustahkamlandi. Tashqi siyosatda xalqaro iqtisodiy-savdo aloqalari keng miqyosda yo'lga qo'yildi.

XIII asrning birinchi yarmida bosqinchilar zulmi tufayli xarobalikka yuz tutgan, qal'alari, masjidleri, madrasalari qarovsiz holda qolgan, me'moriy obidalari vayronaga aylangan, ariqlari ko'milib ketib, bog'lari qurib bitgan Samarqand sohibqiron bobomiz dag'osi sharofati bilan yer yuzining sayqaliga aylandi. Temuriylar saltanatining markazi va qudratining timsoli bo'lmish bu tabarruk maskan olamning yetti

¹ Islom Karimov. Yangicha fikrlash va ishlash – davr talabi. 5-jild, -T.: «O'zbekiston», 1997, 182-bet.

iqlimida ma'lumu mashhur bo'ldi. Jahonning barcha hududlaridan ilm talab, ma'rifat talab insonlar, ahli donishlar Samarqand sari intilganlar. Dunyoning turli mamlakatlaridagi ne-ne savdogarlar Samarqandda bo'lishini o'zlari uchun sharaf deb bilganlar.

Mojor olimi Xerman Vamberi Samarqand o'rta asr dunyosining asl madaniy-ma'anaviy va savdo markazlaridan biriga aylanib qolganligini quyidagicha ifodalagan edi: «Samarqandning butun Osiyo savdosida mol ombori o'rmini olganini fahmlash juda oson deb o'ylayman... Bu yerga Hindistondan juda ko'p attorlik va bo'yoq tijorat karvonlari kelib turardi. Xitoy bu yerga ipak gazlamalar, chinni kosalar, qadahlar, mushk, qimmatbaho aqiq toshlar yuborardi. Mamlakatning shimol tarafidan noyob po'stinlar kelar edi. Ushbu turli iqlimlarning mollari Samarqand bozorlarida toy-toy boylanib, Osiyoning eng katta shaharlariga va Buyuk Ipak yo'li orqali G'arbiy Yevropaga jo'natilar edi. Savdogarlar bir yo'l bilan Xorazm, Astrobod, Nijniy-Novgorod, Moskva yo'li bilan Genza ko'liga borar edi. Ikkinchi – Hirot – Qazvin – Tabriz – Trabzun yo'li bilan genuyaliklarning, venetsiyaliklarning, pizalikalarning savdo kemalariga tushib, Yevropaga yetardi. Nihoyatda qo'rqinchli, serurush zamonlar bo'lishiga qaramay, Temur hokimiyatining soyasi tushgan yerlarning barchasida savdo juda jonli va sira xavfsiz edi. Biz qayta-qayta zikr etgan Ispaniya elchilari bunga eng ishonchli shohiddirlar.»¹

XIV asr oxirlariga kelib, Samarqand dunyoning eng go'zal va obod shaharlaridan biriga aylandi. Amir Temur va uning avlodlari Samarqandda ulkan binolar, madrasalar, masjidlar, xonaqohlar, saroylar, bozorlar, ko'priklar, xiyobonlar, shifoxonalar, hammomlar, kanallar, qal'alar qurishga alohida e'tibor berdilar. «Amir Temurning bevosita rahnamoligida bunyod etilgan Bibixonim jome masjidi, Go'ri Amir va Ahmad Yassaviy, Zangiota maqbaralari, Oqsaroy va Shohi Zindadagi me'moriy mo'jizalar, Bog'i Chinor, Bog'i Dilkusho, Bog'i Behisht, Bog'i Baland singari o'nlab go'zal saroy-bog'lar va boshqa inshootlar shular jumlasiga kiradi. Bu obidalar, hech shubhasiz, inson tafakkuri va aql-zakovatining buyuk timsollaridir».²

Bunyodkorlik ishlarining jadal sur'atlar bilan olib borilishi, ichki va tashqi savdo-sotiqning avj oldirib yuborilganligi, soliqlarning tartibga solinishi, raiyat xavfsizligining ta'minlanganligi – bularning barchasi mamlakatda ishlab chiqarishning rivojlanishiga hamda moddiy

¹ Xerman Vamberi. Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi. –T., 1990, 55-bet.

² Islom Karimov. Yangicha fikrlash va ishlash – davr talabi. 5-jild, –T.: «O'zbekiston», 1997, 187-bet.

boylklarning ko'payib, aholi turmush farovonligining yaxshilanib borishiga, mo'l-ko'pchilikka sabab bo'ldi.

Amir Temur farmoyishiga ko'ra, kasbu hunar va ma'rifat ahllari, dehqonlar qobiliyat va iste'ododlariga qarab davlat tomonidan ish va zarur miqdorda mablag'lar bilan ta'minlanganlar: «*Yana shunday amr qildim, sarmoyasi qo'ldan ketib qolgan savdogarga o'z sarmoyasini qaytadan tiklab olish uchun xazinadan yetarli miqdorda oltin berilsin. Dehqonlar va raiyatdan qaysi birining uy-imorati buzilib, tuzatishga qurbi yetmay qolgan bo'lsa, unga ekin-tekin uchun zarur urug' va asbob tayyorlab berilsin. Agar fuqarodan birining uy-imorati buzilib, tuzatishga qurbi yetmasa, kerakli uskunalarni yetkazib berib, unga yordam berilsin. Har toifa va har sinfda kimki o'z ixtiyori bilan sipohgarchilik xizmatiga kirishni istasa, uni askariy (xizmatga) olsinlar. Asl va shijoatli sipohiyzoda qaysi toifadan bo'lmasin, unga o'rin berib, qilgan xizmatiga va ishiga yarasha tarbiya qilinsinlar*».¹

Davlat tomonidan iqtisodiyotini rivojlantirish borasida amalga oshirilgan tadbirlar madaniy-ma'naviy yuksalish uchun nihoyatda muhim ahamiyat kasb etdi.

Uchinchidan XVI asrning ikkinchi yarmi va XV asrdagi Uyg'onishning manbai, boshlanishi ilk Uyg'onishga, IX–XII asrlarga borib taqaladi. Chunki XVI asrning ikkinchi yarmi va XV asrdagi O'rta Osiyoning madaniy ko'tarinkiligi o'z prinsiplari, xarakteri, yo'nalishi, iqtisodiy bazasi jihatidan IX–XII asrlar madaniyatining davomidir. XIV–XV asrlar madaniyatida Xorazmiy, Farg'oniy, Forobiy, Ibn Sino, Beruniy asarlarini va ular orqali qadimgi grek ilmini o'rgandilar, ularga sharhlar yozadilar, ulardagi turli g'oyalarni rivojlantiradilar.

XIV asr oxiri va XV asrdagi O'rta Osiyodagi Uyg'onish davri madaniy ko'tarinkiligini bu yerdagi IX–XII asrlardagi madaniy rivojlanishdan alohida olib, birdan vujudga kelgan hodisa deb talqin etish noto'g'ridir. IX–XII asrlar va XIV–XV asrlardagi madaniy ko'tarinkilikni bir prosessning ikki bosqichi, davri ko'rinishini tashkil etadi deb qaramoq zarur...²

IX asrdayoq «*Algebra*» deb atalgan fanga asos solgan Al-Xorazmiyning, Xristofor Kolumbdan qariyb besh asr oldin okean ortida quruqlik, ya'ni keyinchalik Amerika deb nom olgan qit'a borligini bashorat qilib, ilmiy asoslab bergan Abu Rayhon Beruniyning, bashariyatga «*Tib qonunlari*» nomli mashhur asarini yozib qoldirgan

¹ Temur tuzuklari. T. G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1992, 67-bet.

² M.Xayrullayev. Uyg'onish davri va Sharq mutafakkirlari. –T.: «O'zbekiston», 1971, 45-bet.

ulug' ajdodlarimiz Abu Ali ibn Sinoning, Rudakiy, Firdavsiy, Mahmud Qoshg'ariy, Ahmad Yugnakiy, Ahmad Yassaviy, Yusuf Xos Hojib, Pahlavon Mahmud kabi buyuk siymolarning ma'naviyat va ma'rifatga oid qarashlari va ta'limotlari ikkinchi Sharq Uyg'onish davri mutafakkirlariga hayotbaxsh ma'naviy ozuq, bebaho ilmiy meros bo'lib xizmat qilgan.

To'rtinchidan, ikkinchi Sharq Uyg'onish davri aynan bir paytning o'zida ham tabiiy, ham ijtimoiy-gumanitar fanlarning gurkirab rivojlanganligi bilan tavsiflanadi. Buning muayyan sabablari bor, albatta. Sun'iy sug'orishga asoslangan xo'jalikni rivojlantirish, kemasozlik, dengiz sayohati, harbiy sanoatni o'stirish, qurilish-arxitektura, me'morchilik, dehqonchilik va chorvachilikni jadallash-tirish, Yevropa va Osiyoning, dunyoning boshqa ko'pchilik mamlakatlari bilan savdo-iqtisodiy, siyosiy, madaniy aloqalarni yo'lga qo'yish va yaxshilash astronomiya, geometriya, matematika va boshqa tabiiy fanlarning taraqqiy etishini taqozo etgan bo'lsa, jamiyatning o'sib borayotgan ma'naviy ehtiyojlarini qondirish esa ijtimoiy-gumanitar fanlarning o'sishini talab qililar edi.

Yuzaga kelgan obyektiv ehtiyoj va zaruriyatlar asosida XIV–XV asrlarda tabiiy fanlardan astronomiya ilmi, ayniqsa, rivojlandi. Matematika sohasidagi olamshumul ixtirolar, yulduzlar jadvali, bino qilingan rasadxona o'sha davr tabiiy fanlarining cho'qqisi bo'lib, ana shu buyuk kashfiyotlar madaniyat va ma'rifat tarixida yangi sahifa yaratdi hamda ilm-fanning keyingi tarqqiyotida chuqur iz qoldirdi.

Bu davrda tibbiyot ilmi sohasida ham ulkan yutuqlarga erishildi. Tabobatda nomlari dunyoga mashhur allomalar yetishdi.

XIV–XV asrlarda tarix, mantiq, falsafa, fiqh, tilshunoslik, adabiyotshunoslik ilmlari, tasavvuf ta'limoti, badiiy adabiyot, nazm va nasrda, g'azal va ruboiyotda, odob-axloq va ta'lim-tarbiya ilmlari sohasida o'z davrining buyuk mutafakkirlari, ilm-fan, madaniyat va ma'rifatning porloq yulduzlari, cho'qqilari yetishib, kamol topdilar. Mahdumi A'zam, Sayyid Mir Kulol, Sharafiddin Ali Yazdiy, Hofizi Abru, Abdurazzoq Samarqandiy, Mirxond, Hondamir, Zayniddin Vosifiy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Xusayn Voiz Koshifiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Mir Sayyid Jurjoniy va boshqa yuzlab ulug' siymolar o'sha davr madaniyati va ma'rifatining so'nmas yulduzlaridir.

Beshinchidan, XI asrdan boshlab yoyila boshlagan tasavvuf ta'limoti ikkinchi Uyg'onish davriga kelib, Movarounnahr va Xuroson

ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy-ma'naviy hayotida katta o'rin tuta boshladi. Hukmdorlar tasavvufning barcha suluklariga, turli o'lkalardagi mutasavvuf'larga hurmat ko'rsatganlar, mashoyixlar, so'fiylar, sayyidlar, oqilu donolar, ulamolar va boshqa diniy arboblarga in'om, sovg'a, yersuv, kiyim-kechak, mol-mulk belgilanib, har biriga o'ziga munosib mansab, vazifa berilgan. Davlat hokimiyati islom dini asosida mustahkamlanib, takomillashib borgan. Har shahar va viloyatda qozi, diniy masalalarda qaror chiqaruvchi, fatvo beruvchi muftiy, islom marosimlari, urf-odatlar va shariat qonunlarining bajarilishi ustidan nazorat qiluvchi muhtasiblar tayinlangan.

Tasavvuf ta'limotining **Baxouddin Naqshband, Xoja Ubaydulloh Ahror** (1404-1490) singari yirik siymolari o'zlarining asarlari va hikmatlari bilan jamiyatning ma'naviy poklanishi va rivojlanishi yo'lida faol xizmat qildilar. Ular o'z davrining sehrli kuchga ega bo'lgan donishmandi, ruhshunosi bo'lishgan. Odamlar ularga yuksak ixlos va e'tiqod bilan qarashgan.

Xoja Ahror shaxsining naqadar buyukligini hukmdorlarni o'zaro yarashtirib, behisob qon to'kilishlarining oldini olganligi misolida ko'rish mumkin. Samarqand hukmdori Sulton Ahmad, Toshkent hukmdori Sulton Mahmud va Andijon hukmdori Umar Shayx Mirzo oralarida nizo chiqib, ming-minglab askarlar jangga shay bo'lib, birlariga qarshi tashlanay deb turgan paytda Xoja Ahrorning astoydil harakati bilan to'qnashuvning oldi olingan, aka-uka hukmdorlar murosaga keltirilgan. Shu tariqa falokatning oldi olingan. O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov tomonidan ta'kidlashicha, «**Bu mutafakkir zot o'z davrida 25–30 yil mobaynida Markaziy Osiyodagi xalqlarni birlashtirish, siyosatchilarning boshini qovushtirish orqali har xil to'qnashuvlarning oldini olish uchun bor kuch-g'ayratini sarflagan, uning yuksak obro'-e'tibori bunda hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan. «Shayxlar shayxi» deb nom olgan bu ulug' zotning gapini biror hukmdor, hokim, shahzoda ikki qilmagan. Nega deganda, xalq uni boshiga ko'targan. Biz ham bunday aziz ajdodlarimizni boshimizga ko'tarishga tayyormiz.**»¹

Oltinchidan, bu davrlarda, ayniqsa, XV asrda va XVI asr boshlarida tasviriy san'at sohasidagi katta muvaffaqiyatlarga erishildi. Ana shu davrlarda Behzod, Mirak Naqqosh, Qosim Ali, Mahmud Muzaxxib, Xoja Muhammad Naqqosh, Shoh Muzaffar kabi iste'dodli mo'yqalam sohiblari yetishdilar. Bizgacha saqlanib qolgan tasviriy

¹ Islom Karimov. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. 7-jild, –T.: «O'zbekiston», 1999, 148-bet.

san'at obidaları va yozma manbalar Movarounnahr va Xuroson tasviriy san'atining o'ziga xos uslubini, musavvirlar ijodiyotining xayoliy mavhumlikdan hayotiylikka, realistik tasvirga tomon rivojlanib borganini ko'rsatadi.¹

Zamondoshlari tomonidan ikkinchi Moniy, keyinchalik g'arb olimlari tomonidan «*Sharq Rafaeli*» deb ulug'langan Kamoliddin Behzod ijodi va u asos solgan miniatyura maktabi ulkan muvaffaqiyatlarga erishdi. U o'zining ijodi bilan butun Sharqdagina emas, balki Ovrupada ham mashhur bo'ldi.²

Kamoliddin Behzod bo'yoqlarining mayin va go'zalligi, o'ta jonliligi, nafis va nozik chiziqning ko'zga yaqqol tashlanganligi, tabiat manzaralari, hayvonot olami, inson va uning hayotiy jarayonlarini g'oyatda aniq, jozibador tasvirlay olganligi bilan O'rta Osiyo, Eron, Afg'oniston, Ozarboyjon va boshqa o'lkalar tasviriy san'ati taraqqiyotiga kuchli ta'sir etdi.

4.2. AMIR TEMURNING MA'ANAVIYAT, MA'RIFAT VA TA'LIM-TARBIYA HAQIDAGI TA'LIMOTI ASOSLARI

Amir Temur Ko'ragon³ ibn Amir Tarag'ay (1336–1406) «*Temur tuzuklari*» asarining ma'naviy-ma'rifiy va pedagogik mazmuni xususida fikr yuritishdan oldin uning ana shu ta'limoti shakllanishining zaminlari, diniy-axloqiy manba va ildizlari haqida aytib o'tishga to'g'ri keladi.

Amir Temur buyuk davlat arbobi bo'lish bilan birga zamonasining komilu fozil, benazir dahosi, Yaratganning nazari tushgan mislsiz qobiliyat va iste'dod egasi, ilm-fan va madaniyatning noyob sohibi edi.

Buyuk bobokalonimiz yoshlik kezaridan boshlab Sharq tarixi va falsafasiga, adabiyot va san'atga, islom dini va uning odob-axloqqa oid muqaddas ta'limotiga imon-e'tiqod bilan qaragan. U xandasa, falakiyot,

¹ Qarang: Abdulahad Muhammadjonov. Temur va temuriylar saltanati (Tarixiy очерк). –T.: Qomuslar bosh tahririyati, 1994, 140–141-betlar.

² Qarang: O'zbekiston Respublikasi. Ensiklopediya. –T.: Qomuslar Bosh tahririyati, 1997, 575-bet, Buyuk siymolar, allomalar, 2-kitob. A.Qodiriy nomida xalq merosi nashriyoti, –T., 1996, 8-bet.

³ **Izoh:** O'tmishda jahon ilm ahli, mashhur muarrixlar o'z asarlarida Amir Temur ismiga Ko'ragon, Sohirqiron Qutbiddin, Abulmansur kabi unvonlar qo'shib, uni e'zozlab, ulug'lab hikoyat, rivoyat va xotirotlar bitganlar. Bu so'zlariga sharh berilganda «**Ko'ragon**» atamasiga to'xtalish lozim. Ko'p manbalarda «Ko'ragon» so'zi – xon kuyovi degan ma'noni anglatadi. Bundan shu narsa izohlanadiki, o'sha davrda Chingizxon nasl-nasabi bilan yaqinlik qilish hokimiyatga egalik qilgan amirlar uchun afzal hisoblanadi. Shu kabi «Amir Temur ham 1370-yilda Balxda amir Xusayyni yengib, Qozonxonning tul qolgan qizi» Saroy Mulkxonimga uylanganligi, sohirqironga «Ko'ragon» – xon kuyovi laqabini olish imkonini bergan, degan ma'lumot beriladi. Mo'jor olimi Xerman Vamberning «Movarounnahr tarixida esa aksincha «Tenurning urug'i barlos bo'lgan, ammo oila tarmog'i ko'ragon, ya'ni ko'rkam, toza urug'dandir», deya izoh beriladi. Bu bilan ikkinchi tomondan Mirxond, Sharafiddin, Xommer kabi tarixchilarning «Amir Temur mo'g'ul naslidan edi», degan qarashlariga ham chek qo'yadi. Hozirgi tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda Vamberning bu ma'lumotlari ancha haqiqatga egadir.

mantiq, ilohiyot, fiqh, falsafa, tarix, axloqshunoslik, jug'rofiya, tibbiyot, adabiyot va san'at ilmlarini teran o'zlashtirgan. Zamonasining rasmiy uch tili, – turkcha, forscha va arabchani chuqur va mukammal bilgan. Temurning shijoatli ruhida ilm va ilm ahliga hurmatu e'zoi favqulodda kuchli bo'lgan. «Tarag'ay Bahodir o'g'li Amir Temur yoshlik chog'idan mard, dovyurak, g'ururli, o'tkir zehn va aqlu idrok egasi bo'lib o'sdi. Turli dunyoviy ilmlarni, harbiy san'atni egalladi. Qur'oni Karimni yod oldi, hadis ilmini o'rgandi. Imon-e'tiqodli, halol-pok inson bo'lib yetishdi»¹.

Amir Temur yoshligida olishuv-kurash, ot o'yinlari, chavandozlik, poyga, merganlik (tirandozlik), qilichbozlik, nayzabochlik, tosh ko'tarish, uzoqqa chopish kabi musobaqalarda qatnashib, chiniqqan. Yoshligidagi bu o'yin-mashqlar keyinchalik sohibqironga juda asqotgan.

O'zi o'yin-mashqlarda chiniqqan Amir Temur xalq o'yinlaridan o'z qo'shinini harbiy jihatdan tayyorlashda keng foydalangan. Jahongir Amir Temur qo'shinini ruhiy va jismoniy bardam qilish uchun mashq, musobaqa, o'yinlar tizimini yaratgan.

Amir Temur o'z sipohilarining nihoyatda jasur, epchil va chaqqon bo'lishini talab etgan. O'z askarlarini qilichbozlik, nayza ulotqirish, merganlik, baland qoyadan arqonda chuqur soyga tushib o'zi bilan yana pastdan tosh olib chiqish va hokazo harbiy-tayyorgarlik mashqlaridan foydanishga o'rgangan. Amir Temur qo'l, qalqon, pichoq, qilich, yoy, nayza va tig' bilan jang qila oladigan jismoniy va ruhiy baquvvat polvon, mergan, qilichboz askarlar – mahoratli jangchilar tayyorlash maktabini yaratgan.

Amir Temur ulug'ligining zaminida uning ma'naviy sifatlari turadi. Sohibqiron bobomiz ma'naviyat, diniy-axloqiy, ijtimoiy-falsafiy qarashlari markazida islom ta'limoti, Qur'oni Karim, Hadisi Sharif, tavhid, tafsir, fiqh, tasavvuf ilmi va falsafasi turganligini alohida ta'kidlashga to'g'ri keladi.

Tasavvuf falsafasi Amir Temurga turonliklarning mo'g'ul istibdodiga qarshi erk va mustaqillik uchun boshlangan harakatlarga rahnomoligi uchun g'oyaviy asos bo'lib xizmat qildi, milliy qahramonga aylanishida ma'naviy asos bo'ldi. Tasavvuf mohiyatini yoshligidanoq teran his qilib, anglab yetgan bobomiz yurt mustaqilligi uchun muzaffar kurashga otlangan edi. U butun umri mobaynida davrining ulug' mutasavvurlari, pirlari bilan suhbatdosh bo'ldi, ularning pand-

¹ *Islom Karimov*. O'zbekiston: milliy istiqbol, iqtisod, siyosat, mafkurasi. I-jild. – T.: «O'zbekiston», 1996, 360-bet.

nasihatlari, ma'naviy yo'l-yo'riqlari va ko'maklari sharofati bilan milliy davlat asoslarini yaratdi.

Amir Temur naqshbandiya tariqatining asoschisi Xoja Bahouddin va u yaratgan ta'limotga ixlos-e'tiqodi nihoyatda kuchli bo'lgan.

Amir Temur Xoja Shamsuddin Kulol, Sayyid Amir Kulol, Mavlono Zaynuddin Abu Bakr Toybodiy, Mir Sayyid Baraka singari ulug' diniy allomalarni o'ziga pir deb bilgan, ularning ma'naviy-ruhiy madadlaridan, ta'limotlaridan doimo mislsiz kuch-quvvat olgan, buyuk davlat tizimini yaratish va mustahkamlashda foydalangan.

Ilmiy manbalarda yozilishicha, Amir Temur mudom, saltanatda erishgan jamiki narsam va mustahkam makonlarni fath qilishim — bular hammasi Shayx Shamsuddin al-Faxuriyning duosi, Shayx Zaynuddin al-Havofiyning hikmati tufayli va barcha topgan barakalarim esa faqat Sayyid Baraka yordamida, bo'lgan, der ekan.

Amir Temur islom rahnamolari — sayyidlar, shayxlar, xo'jalarga samimiyat bilan munosabatda bo'lgan. Buyuk jahongirning islom diniga munosabati va tasavvuf ahliga e'tiqodi uning «*Tuzuklar*» va unga nisbat berilgan «*Tarjimai hol*» deb nomlangan asarlarida, Nizomiddin Shomiy, Sharofiddin Ali Yazdiyning «*Zafarnoma*», Ibn Arabshohning «*Amir Temur tarixi*» kitoblari va boshqa ilmiy manbalarda o'z ifodasini topgan.

«Yana tajribamda ko'rib bildimki,-deydi Amir Temur davlat agar dinu oyin asosida qurilmas ekan, to'ra-tuzukka bog'lanmas ekan, unday saltanatning shukuhi, qudrati va tartibi yo'qoladi. Bunday saltanat yalang'och odamga o'xsharkim, uni ko'rgan har kimsa, nazarini olib qochadi. Yoxud kasu nokas tap tortmay kirib chiqadigan tomsiz, eshigito'sig'i yo'q uyga o'xshaydi. Shuning uchun men o'z saltanatim binosini dini islom, to'ra va tuzuk asosida mustahkamladim... O'z saltanatimni shariat bilan bezadim»¹.

Amir Temur sayyidlarga mehribonlik qilib, ularni o'ziga yaqin tutgan. Ulamo va fozillarga izzat-ikrom ko'rsatib, ularni boshqalardan ustun va ulug' deb bilgan. Diniy arboblar, ulamo va shayxlar bilan mazmunli bahslar yuritgan, martabalarini har doim oshirib, sovg'a-salomlar in'om etib turgan. «*Musulmonlarga diniy masalalardan ta'lim berib, shariat aqidalari va islom dini ilmlari: tafsir, hadis, fiqhdan dars bersinlar deb, har bir shaharga olimlar va mudarrislar tayin qildim. Turtli mamlakatlardagi sadrlar va qozilarga shariatning asosiy talablari qanday bajarilayotganligi xususida menga xabar qilib turishni buyurdim. Shunga o'xshash har el va har shaharda sipoh va raiyat*

¹ Temur tuzuklari. –T.: G' G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1991, 57-bet.

orasida urf-odatlarga oid janjallashishlar haqida menga ma'lumot berib tursin, deb adolat amrini tayinladim. Shu tariqa dinni rivojlantirib, shariatni musulmon mamlakatlariga yoydim»¹.

Mustaqil Turkiston davlati ichki va tashqi siyosatini amalga oshirishda Amir Temur Qur'on va Hadis talablariga qat'iy amal qilgan, ularga zid ish qilishga zinhor yo'l bermagan. U islom dinini, shariat qonun-qoidalarini xurofot, bid'at, mutaassiblik, johillik, razolat, shakkoklik, diyonatsizlik kabi illatlardan astoydil turib himoya qilgan.

Amir Temur diniy ilmlar bilan bir qatorda dunyoviy ilmlarni ham mukammal o'zlashtirgan. Ilm-fan va madaniyatning u xabardor bo'lmagan biron-bir sohasi bo'lmaganligiga uning keng qamrovli, mazmunan nihoyatda chuqur «*Temur tuzuklari*» misoldir.

Ilmiy, falsafiy, tarixiy manbalarda, hozirgi zamon muarrixlarining asarlari, ilmiy tadqiqotlarida Amir Temurning Movarounnahr, Xurosonning bir necha ming yillik ilm-fan, madaniyati, tarixi, urf-odatlari, an'analari, milliy qadriyatlarini chuqur bilganligi va astoydil hurmat qilganligi haqida aniq ma'lumotlar berilgan. U o'z Vatani tarixini, ayniqsa, qadimiy Turon va Turkiston xalqlari davlatchiligi masalasida keng bilim va ma'lumotga ega bo'lgan.

Amir Temur mislsiz yorqin tarixiy shaxs sifatida o'zini tarbiyalagan, o'ziga ma'naviy oziq bergan, buyuk ishlarga chorlagan el-yurtining ilmiy-falsafiy ta'limotlariga katta qiziqish bilan qaragan. Ayniqsa, Sharq donishmandlari - Al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy singari buyuk mutafakkirlarning tabiiy-ilmiy, ijtimoiy-siyosiy, falsafiy ta'limotlaridan to'la xabardorligi bugun hech kim uchun sir emas.

Amir Temur Sharqona an'analarga sodiq qolib, vaqti-vaqti bilan olimlar, faylasuflar, hokimlar, tabiblar, munajjimlar, muhaddislar, amirlar, vazirlar, dongdor san'at namoyondalari, turfa kasb-hunar egalari bilan kengashib, ularning maslahatini olib ish yuritgan. Nizomiddin Shomiyning «*Zafarnoma*» asarida Eron imomlarining ulug'lari va Turon sohibi ixtiyorlarining fozillaridan bo'lmish nomdor ulamolar va fozilu fuzalolar bilan Amir Temur o'tkazgan kengash haqida hikoya qilingan. Unda Amir Temur, «*o'tgan asrlardagi ulamolar sultonlarga yaxshilik va adolat bobida yo'l ko'rsatganlar, sizlar esa menga rahnomolik qilmaysizlar va men bajarishim vojib va lozim bo'lgan narsalarni menga aytmaysizlar... Menga tahsin aytish va mening mijozimga muvofiq gapirishingiz menga xush kelmaydi, vazifa shuki, sizlar har*

¹ Temur tuzuklari. -T.: G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1991, 58-bet.

toifa har tomondan kelgansizlar, u tomonning yaxshi ham yomon ahvoli avzoyini menga aytinglar va hech nimani mendan yashirmanglar. Men bu so'zni sizlar menga ishonch bildiringlar yoki undan mening mulkimga biror foyda yetsin, deb aytayotganim yo'q»¹, deydi.

Ana shu fikrlarning o'zi ham Amir Temur o'z davlatini faqat harbiy kuchga suyanib emas, balki aql-zakovat, dinu diyonat, ijtimoiy adolat qoidalariga asoslanib idora etganligini isbotlab turibdi. «**Adolat kuchda emas, kuch-adolatdadir,**» degan shior Amir Temur saltanatining ilmiy-falsafiy, axloqiy-ma'naviy mezoni bo'lib xizmat qilgan.

Olimu fuzalolar, diniy ulamo va allomalar boshini doimo silab turganligi o'laroq, firdavsmonand poytaxt Samarqand jahon ilm-fani va madaniyatining gultoji hisoblangan faylasuflar, fiqhshunoslar, tarixchilar, musiqashunoslar, munajjimlar, muhaddislar, mutasavvufklar maskani bo'lgan. Mavlono Abdumalik, Sayyid Sharif Jurjoniy, Xoji Muhammad Zohid Buxoriy, Mavlono Ahmad, Nizomiddin Shomiy, Hofizi Abru, Ibn Arabshox, Sa'diddin bin Umar Taftazoniy va boshqa allomalar Amir Temur rahnamoligida unumli ijod qilib, ilm-fan va madaniyat taraqqiyotiga munosib hissalarini qo'shganlar.

Ushbu dalillar Amir Temurning dunyoqarashi, din, odob-axloq, madaniyat, ma'naviyat, ma'rifat haqidagi fikr va mulohazalari zaminsiz paydo bo'lmaganligidan dalolat beradi.

Shaxsan Amir Temurning o'zi odob-axloq, imon-e'tiqod, ta'lim-tarbiya, madaniyat, ma'naviyat va ma'rifat bobida yuksaklikka, mukammallikka erishgan siymolardan biridir. Uning saltanati yuksak ma'naviyat va oliy darajadagi madaniyatga yo'g'rilgan saltanat edi.

Ma'naviyat va ma'rifat, din, odob-axloq haqidagi Amir Temur ta'limotining mohiyatini chuqur va mukammalroq bilib olish uchun uning o'zlar tomonidan yaratilgan odob-axloqqa oid dasturlar, pand-nasihatlarni hamda boshqa olimlarning u haqda yozgan asarlarini ko'zdan kechirish kifoyadir. «*Temur tuzuklari*», «*Amir Temur o'g'itlari*», «*Amir Temur vasiyati*», Sharafiddin Ali Yazdiyning «*Zafarnoma*», Ibn Arabshohning «*Amir Temur tarixi*», Salohiddin Toshkandiyning «*Temurnoma*», B.Ahmedovning «*Tarihdan saboqlar*» va «*Amir Temur*», Yevgeniy Berezikovning «*Buyuk Temur*», Ashraf Ahmedovning sohibqiron tarjimai holiga oid asarlari va boshqalar shular jumlasidandir.

¹ Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. – T.: «O'zbekiston», 1996, 550-bet.

Sohibqironning ma'naviyat va ma'rifat haqidagi ta'limoti asoslari, murakkab va serqirra hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyati uning «*Tarjimai holi*» da va «*Tuzuklari*» da chuqur bayon etilgan.

Amir Temurning insonparvarligi, millatsevarligi, ma'naviyat va ma'rifatning jonkuyar homiysi sifatidagi insoniy fazilatlarini uning farzandlariga qoldirgan vasiyat so'zlarida yaqqolroq namoyon etilgan: «*O'g'illarim, millatning ulug' martabasini, saodatini saqlamoq uchun Sizlarga qoldirayotgan vasiyat va «Tuzuklar» imni yaxshi o'qing, aslo unutmang va tatbiq eting.*

Millatning dardlariga darmon bo'lmoq vazifangiz. Zaiflarni ko'ring, yo'qsillarni boylar zulmiga tashlamang. Adolat va Ozodlik dastingiz, rahbaringiz bo'lsin. Men kabi uzun saltanat surmak istasangiz qilichingizni yaxshi o'ylab chekingaz. Bir daf'a chekkanda so'ngra uni ustalikla qo'llangiz. Orangizda nifoq tuxumlari ekilmasligi uchun ko'p diqqat bo'ling. Ba'zi nodimlaringiz va dushmanlaringiz nifoq tuxumlari sochmakka, bundan foydalanmakka chalishajaqdurlar. Faqat vasiyatimda sizga idora shaklini, uning ilkularini ko'rsatdim. Bularga sodiq qolsangaz tosh boshingizga tushmas».¹

Amir Temurning farzandlari-yu nabiralarga qilgan o'gitlari va yo'l-yo'riqlariga uning o'zi umrbod qat'iy amal qilgan. Jamiyatda ijtimoiy adolat tantanasi uchun kurashda ikkilanish, chekinish nimaligini aslo bilmagan.

U kuch-qudrat zo'rlik, zo'ravonlikda emas, aksincha, adolatda ekanini chuqur anglab yetdi. Adolatni kuch bilan, kuchni esa adolat bilan uyg'unlashtirdi. Temur tamg'asining naqshi «*Rosti-rusti*» bo'lib, bu «*Haggo'y bo'lsang – najot topasan*», demaqqdir.

Sohibqiron² «**Adolat kuchda emas, kuch-adolatdadir**», degan shiorga qat'iy amal qilib, davlatni boshqargan, jabr-sitam yo'lini berkitgan. O'z davrida hech bir davlatda bo'lmagan va tarixda kamdankam uchraydigan lavozim – «**Adolat amiri**» lavozimini ta'sis etgan.

¹ Qarang: Amir Temur vasiyati. –T.: G'.G'ulom nomidagi nashriyot - matbaa birlashmasi, 1991, 4-bet., Amir Temur o'gitlari. –T.: «Navo'z», 1992, 6-bet.

² **Izoh:** Amir Temurning «Sohibqiron» unvoniga kelsak, bu unvon bo'lg'usi jahongirga u tug'ilmasdan turibq din ahllari tomonidan bashorat tariqasida berilgan. «Sohibqiron» atamasining lug'aviy ma'nosi – «yulduz burjlarining baxtli kelishi (qiron)da tug'ilgan farzand» demakdir. «Temurnoma» muallifining ta'kidlashicha «qiron»- ya'ni yulduz burjlarining baxtli kelishi har sakkiz yuz yilda bir marta sodir bo'ladi. Insoniyat tarixida: «avval» Iskandar Zulqamayn xazratlari afandimiz, ikkinchi Muhammad Rasul akrom sallalohu alayhi vasallam sayyidimiz, uchinchi Amir Temur Ko'ragon xonimiz a shu soatu soniyada dunyoga kelganlar. Ularning tavalludlarining uzoqligi ropparosa sakkiz yuz yilni tashkil qiladi.

Amir Temur hazratlari hurmat ma'nosida berilgan «Qutbiddin» unvoni – zamona peshvosi, yo'l ko'rsatuvchi avliyosi, «Abuliansur» unvoni esa – zafarmand, g'alaba qozonuvchi degan lug'aviy ma'nolarni beradi.

Adolat Amir Temurning yurak dardi, hayotining mazmuniga aylanganligiga uning hayot dasturi bo'lmish «Tuzuklar» guvohlik beradi: «Endi mening nomdor baxtiyor farzandlarim va mamlakatlarni zabt etuvchi iqtidorli nabiralaringa yo'l-yo'rig'im shulki, men o'n ikki narsani o'zimga shior qilib olib, saltanat martabasiga erishdim. Shu o'n ikki narsa yordamida mamlakatlarni zabt etib, saltanatimni boshqardim va saltanat taxtiga zebu ziyinat berdim. Ular ham ushbu tuzukka amal qilsinlar. Davlatu saltanatimni va o'zlarini ehtiyot qilsinlar».¹

Amir Temur umr bo'yi amal qilgan o'n ikki tamoyillardan **birinchisi** – har yerda va har vaqtda islom dinini quvvatlaganligi, **ikkinchisi** davlat ishlarini mamlakatning ustunlarini tashkil qilgan turli tabaqalar va toifalar bilan quvvatlab, maslahatlashib, kengashib olib borganligidir. **Uchinchi tamoyil** – Amir Temurning saltanat ishlarini murosayu madora, muruvvat va sabr-toqat bilan yurgizganligi, ko'p narsalarni bilib tursa-da, o'zini bilmaslikka olganligi, do'stu dushman bilan murosaya-madora qilganligidan iborat. **To'rtinchisi** – davlat ishlarini saltanat qonun-qoidalariga, to'ra va tuzukka tayanib va asoslanib boshqarishni tashkil etsa, **beshinchisi** amirlar va sipohiylar bilan yaxshi munosabatda bo'lib, ularga izzat-hurmat ko'rsatib, martabalarini ulug'lab, ish tutganligidir.

Oltinchisi – adolat va insof bilan tangrining yaratgan bandalarini o'zidan rozi qilganligidir. **Yettinchisi** – sayyidlar, ulamoyu mashoyix, oqilu donolar, muhaddislar, xabarchilar (tarixchilar)ni tanlangan, darvish, faqir va miskinlarni e'tiborli odamlar hisoblab, izzat-hurmatlarini jazm bilan ish tutganligidir. **Sakkizinchisi** – azmu jazm bilan ish tutgan, ya'ni biror ishni amalga oshirishga qaror qilgan bo'lsa, unga butun vujudi bilan kirishib, oxiriga yetkazgan. Nimaiki degan bo'lsa, unga amal qilganlarni qo'llab-quvvatlaganligidir. **To'qqizinchisi** – raiyat ahvolidan ogoh bo'lganligi, ulug'larni og'a qatorida, kichiklarini farzand o'rnida ko'rganligidir. **O'ninichisi** – turku tojik, arabu ajamning turli toifa hurmat ko'rsatilganligi va qolganlarini ham o'z holiga yarasha siylaganligidir. **O'n birinchisi** do'stlarni davlatu ne'mat martabasiga erishganida unutmagan molu mulk va naqd pul bilan haqlarini ado etganligidir; **o'n ikkinchisi** – do'st-dushmanligiga qaramay har joyda sipohiylarni hurmat qilganligidir.

Amir Temur o'zi kashf etib amalda qo'llagan tamoyillarining keyingilarida, biror kimsaga nohaq tuhmatu g'iybat qilsalar quloq solmaganligini, biron ishni qilishga qasd qilgan bo'lsa, butun zehni,

¹ Temur tuzuklari. –T.: G'ulom nomidagi nashriyot - matbaa birlashmasi, 1991. 53-bet.

vujudi bilan bogʻlanib, bitirmaguncha undan qoʻl tortmaganligini, har neki degan boʻlsa, unga amal qilganligini, ulugʻlarni ogʻa qatorida, kichiklarni farzand oʻrnida koʻrganligini, yaxshilarga yaxshilik qilib, yomonlarni esa oʻz yomonliklariga topshirganligini, kim doʻstlik qilgan boʻlsa, doʻstligi qadrini unutmaganligini taʼkidlaydi.

Amir Temurning buyukligi shundaki, u hech kimdan oʻch olish payida boʻlmagan, tuzini tatib, yomonlik qilganlarni Parvardigori olamga topshirgan. Sofdil kishilar, olim va fozillarga dargohi ochiq boʻlgan, nafi yomon, koʻngli buzuq kimsalarni esa oʻziga yaqinlashtirmagan. Har kimning qadr-qimmatini amaliy faoliyati, odob-axloqi, imon-eʼtiqodiga qarab oʻlchagan.

Ana shu tariqa sohibqiron bobomiz adolat, qadr-qimmat, or-nomus, burch, masʼuliyat, vijdon, imon-eʼtiqod, halollik, fidoyilik singari maʼnaviy-axloqiy qadriyatlar haqida necha-necha avlodu ajdodlarga dastur va yoʻl-yoʻriq boʻlib xizmat qiladigan taʼlimotlar yaratgan va hayotga shaxsan oʻzi joriy etgan.

Amir Temur, odob-axloq, imon-eʼtiqod, taʼlim-tarbiya sohasida oʻzi yuksaklikka, mukammallikka erishgan siymolardan biridir. Bunga ishonch hosil qilish uchun bobomizning oʻzi tomonidan yaratilgan odob-axloqqa oid dasturlar, oʻgitlar, pand-nasihatlarini, shuningdek, Sohibqiron haqidagi tarixiy asarlarni koʻzdan kechirish kifoya. «*Tuzuki Temuriy*» («*Temur tuzuklari*»), «*Malfuzoti Temuriy*» («*Temurning aytganlari*») va «*Voqioti Temuriy*» («*Temurning boshidan kechirganlari*») nomi bilan jahonga mashhur boʻlgan asarlar, XV asr muarrixi Fosih Ahmad Havofiyning «*Mujmali Fosihiy*», Nizomuddin Shomiy (tugʻilgan va vafot etgan yili maʼlum emas) va Sharafiddin Ali Yazdiylarning mashhur «*Zafarnomasi*», ibn Arabshoh (1389—1450)ning «*Ajoyib ulmaqdur fi axbori Temur*» (*Amir Temur haqidagi xabarlar taqdir ajoyibotlari*), Salohiddin ibn Mullo Aloiddin xoja Eshonning (Salohiddin Toshkandiy) qalamiga mansub «*Temurnoma*» (*Amir Temur koʻragon jangnomasi*, 1908) kabilar shular jumlasidan. Tarix fanlari doktori, professor Ashraf Ahmad Temurning oʻzi amal qilgan quyidagi sifatlarni yuksak baholaydi.

Birinchi sifat: «Men sifatlarimning eng avvali deb begʻarazlikni tushundim. Hammaga ham bir xil: **jiddiy va odil qaradim**, hech bir kimsani boshqasidan farq qilmadim, **boyni kambagʻaldan ustun qoʻymadim**».

Ikkinchi sifat: «Men har doim **Islomga qat'iy rioya qildim** va Alloh Taoloning amri bilan ulug'langan shaxslarga-hurmat bilan qaradim».

Uchinchi sifat: «Men kambag'allarga ko'p xayr-ehson qildim. Har mojaro va muammoni diqqat bilan tekshirdim va uni mumkin qadar to'g'ri hal qilishga butun jahdimni sarf qildim».

To'rtinchi sifat: «Xaloyiqqa rahm qildim, barchaga na'f yetkurdim. Bunda birovga nohaq ozor yetkazmadim va mendan yordam so'rab kelganlarni ko'krigidan itarmadim. Qur'ondagi parvardigorning Allohning amriga bo'ysunish va xalqiga shafqat qilish darkor, degan oyatini o'zimga farz bilib, uqib oldim va umr bo'yi barcha yumushlarimda unga amal qildim».

Beshinchi sifat: «Islomga taalluqli ishlarni men har doim kundalik va dunyoviy ishlardan ustun qilib keldim. Avval tangriga itoatni ado etib bo'lgandan keyingina kundalik ishlarga qo'l urdim».

Oltinchi sifat: «Barcha so'zlarimda doim haqiqatgo'ylikka amal qildim. Bu dunyo va u dunyo haqidagi yeshitganlarimdagi haqiqatni yolg'ondan ajrata bildim».

Yettinchi sifat: «Men har kimgaki, va'da bersam, unga vafo qildim. Hargiz va'daga xilof ish qilmadim. Men doimo va'dalarimni aniq bajarsam, shundagina odil bo'lishimni va kimsaga jabr yetkazmasligimni angladim».

Sakkizinchi sifat: «Doimo o'zimni Allohning yerdagi mulkining posbon deb bildim va parvardigorning iznisiz uni sarf etmadim. Tangrining irodasisiz uning bandalarining hech biriga zarar yetkazmadim. Oliy martabadagilarga ham, fuqaroga ham birdek xayriya qilishga intildim. Men hech qachon birovning mulkiga ega bo'lishga intilmadim va, shuningdek, hech qachon ko'proq boylik orttirishga harakat qilmadim. Hech qachon birovga hasad bilan qaramadim. Bu borada Amir Husayn bilan bo'lgan voqea menga ibratli bo'ldi. O'z fuqarolarining mol-mulkiga nisbatan ochko'zligi pirovardida uni halokatga olib keldi».

To'qqizinchi sifat: «Men har doim tangrining amrini va uning payg'ambar Muhammad (s.a.v.)ning hadislarini to'la ado etishga intildim. Barcha qilmishlarimda shariat yo'sunlariga butkul amal qildim va nopok ishlardan butun vujudim bilan o'zimni tiydim. Payg'ambar va uning sahobalarini o'zimning yagona va eng yaxshi do'stlarim deb bildim».

O‘ninchi sifat: «Men har doim insof bayrog‘ini baland ko‘tardim va imon tarqatishni o‘z buyukligimning qudratli zamini deb bildim. Men inson bir onadan tug‘ilgan deb ishonganman. Shuning uchun mustahkam qudratga tayangan qudrat, buyuk bo‘ladi».

O‘n birinchi sifat: «Men doim sayyidlarga ehtirom bilan qarardim, ulamo va shayxlarni e‘zozlardim. Bu kishilarni doimo majlislarimga chakirardim. Ularni din masalasi yuzasidan aytganlarini diqqat bilan tinglab olardim va unga amal qilardim. Shuning uchun menga nisbatan xalqning mehri baland edi va hamma mendan minnatdor edi».¹

Shunday qilib, sohibqiron Amir Temurning ibratli, hayotiy pand-nasihatlari va purma‘no o‘gitlarining har bir mazmun va ma‘no kengligi, mantiqning kuchliligi, teranligi, ta‘siri, umuminsoniy qadriyatlar asosiga qurilganligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi, ularni hadsiz xazina, odob-axloqqa oid dasturlar deya olamiz.

Bu o‘gitlar Sohibqironning juda mashaqqatli va sertashvish: goh muvaffaqiyatli, goho muvaffaqiyatsiz, goh quvonchli, goho sertashvish anduhli umrining ijodiy mevasidir. Bu o‘gitlar xalqlarning bir maqsad sari birlashtirgan, jipslashtirgan, muvaffaqiyatlarga erishtirgan, sehrli tarbiyaviy kuchga ega bo‘lgan durdona — **pedagogikadir. Bu pedagogika buyuk Sohibqironning davlatni boshqarish va uni idora qilish, g‘olibona harbiy yurishlar qilish, mamlakatda osoyishtalik o‘rnatish, fan va madaniyatni rivojlantirish, xalqlar o‘rtasida buzilmas do‘stlik, mehr-shafqat, odamiylik va axloq-odobni tarbiyalash kabi muammolarni hal qilishga bag‘ishlangandir.**

Tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra Sohibqiron Amir Temur o‘gitlarini uning mohiyati va vazifasiga qarab quyidagi guruhlarga ajratib o‘rganish maqsadga muvofiqdir:

- a) din va shariat;
- b) davlat va uni idora etish;
- d) kengash o‘tkazish;
- e) podsho va vazirlar.

Axloq va odob haqidagilarga quyidagilar kiradi:

- adolat va adolatsizlik;
- so‘z va ishning birligi;
- do‘st va dushmanlik;
- botirlik va qo‘rqoqlik;
- so‘z va shirinsuxanlik.²

¹ Temur tuzuklari. T.: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot - matbaa birlashmasi, 1991. 53-56-betlar.

² K.Hoshimov, S.Nishonova, M. Inomova, R.Hasanov. Pedagogika tarixi. –T.: «O‘qituvchi», 1966, 165-bet.

Shunday qilib Amir Temurning «Temur tuzuklari» asarlari olamshumul tarixiy voqealarni haqqoniy aks ettirgan tarixiy yodgorlikdir, undagi odob-axloq, vatanparvarlik va adolatparvarlik g'oyalarni yoshlar qalbiga yetkazib berish bizning burchimizdir.

4.3. MIRZO ULUG'BEKNING ILM-FAN VA IJTIMOIIY-PEDAGOGIK FIKRLAR TARAQQIYOTIGA QO'SHGAN HISSASI

Muhammad Tarag'ay – Mirzo Ulug'bek (1394-1449) Amir Temur sulolasiga mansub ulug' zot, ulkan davlat arbobi va buyuk dahodir. Amaliy faoliyatida davlat arboblilikni olimlik, olimlikni esa davlat arboblilik bilan qo'shib olib borish Mirzo Ulug'bekka xos bo'lgan nodir fazilatdir. Ulug'bek – podshohlar ichra donishmand, donishmandlar ichra podshohdir. U – insoniyat tarixida ahyon-ahyondagina uchraydigan noyob fenomen.

Ulug'bekning zamondoshi Sakkokiy qasidalaridan birida Ulug'bekning ilmu kamolotini, buyuklik cho'qqisiga ko'tarila olganligi, dunyoda podshoh va olimlar ko'p o'tganu, ammo unga tenglasha oladigani bo'lmaganligini shunday odil va orif misrlarda bayon etadi:

**Salotin dunyoda ko'p keldi-yu ketdi, seningdek bir,
Falakning gar tili bo'lsa ayitsunkim qachon kelgan.**

Mirzo Ulug'bekning olam uzra mashhur bo'lishi va tarixda abadiy qolishida buyuk sohibqiron bobomizning ta'lim-tarbiyasi va shaxsan unga nisbatan bo'lgan mehr-muhabbatining ahamiyati beqiyosdir. Amir Temur sevikli nabirasi Muhammad Tarag'ay tarbiyasiga alohida e'tibor bilan qaragan. Amir Temur nabirasi Ulug'bekning o'tkir zehnlil, aqlu farosatli bo'lganligi uchun juda sevardi. «*Ko'zimning nuri, saltanatimning umidli niholi*», deb erkalatardi. Biroq Ulug'bek Mirzo nozik bo'lib o'sdi, buning ustiga ko'p vaqtini kitob mutolaa qilish bilan o'tkazar, davlat ishlariga rag'bati yo'q ko'rinar edi.

Ulug'bekning tarbiyasi bilan buvisi Saroy Mulk xonim shug'ullanib, sevimli nabirasiga o'quv-yozuvni o'rgatgani, tarixiy mavzularda hikoya va ertaklarni so'ylab bergani uning hayotida o'ziga xos maktab bo'ldi.

U Amir Temur saroyida bo'ladigan maslahatlar, olimlar, sayyidlar, ulamolar, shayxlar bilan bo'ladigan kengash va mashvaratlarda, chet eldan kelgan elchi va davlat arboblarni qabul qilgan paytlarda, ziyo-fatlar chog'ida, shuningdek, harbiy mashqlar paytlari va yurishlarda

Ulug'bekni ko'pincha ishtirok ettirgan.¹ U nabirasini qilichboz sarkarda emas, balki buyuk donishmand olim bo'lib yetishishini aniq bilgan va shu yo'lda unga rahnamolik qilgan.

Ulug'bek yoshligidan ko'p kitoblarni mutolaa qilgan bo'lib, u ayniqsa, matematika, astronomiya ilmlariga qiziqdi. U bobosining xos munajjimi mavlono Badriddin bilan ko'p vaqtini o'tkazar, undan hisob va taqvimdan dars olar, ba'zi kechalari, qor tinib osmon yorishgan paytlarida yulduzlarning o'rni va harakatini kuzatish bilan mashg'ul bo'lar edi.

Taniqli olim Bo'riboy Ahmedovning ma'lumotlariga ko'ra, mavlono Badriddin Samarqandda bo'lgan vaqtda Ulug'bekni Ko'ksaroydagi xos kutubxonasiga boshlab borib, kutubxonaga yangi kelib tushgan Abulqosim Firdavsiyning «Shohnoma»sini ko'rsatadi. Shu yerda mavlono Badriddin Ulug'bekka alloma al-Farg'oniy tarafidan bitilgan «*Kitob fi javome' ilm an-nujum va usul al harakat as-samoviya*» («*Yulduzlar haqidagi ilm bilan osmon yoritgichlari harakatining asosini (bir-biriga), qo'shuvchi kitob*»)ni ko'rsatadilar.

Shunday qilib, Ulug'bek bolalik yillaridayoq mavlono Badriddin Tusiy yordamida al-Xorazmiy, al-Farg'oniy, Nasriddin Tusiy, Abu Rayhon Beruniy, Umar Hayyom kitoblari bilan hamda Oqsulot va Utrorda «*Ziji Malikshohi*» bilan tanishdi.

Fanga bo'lgan zo'r muhabbati, katta qobiliyati va mehnatsevarligi tufayligina Ulug'bek astronomiya maktabining asoschisi va rahbari sifatida ajoyib muvaffaqiyatlarga erisha oldi. Bu maktab butun dunyoda hamma tomonidan e'tirof etildi, shuhratga sazovor bo'ldi.

Zo'r qobiliyat, o'tkir xotira va asta-sekin bilimlarni to'plash shunga olib keldiki, Ulug'bekda fanga qiziqish va intilish rivojlana bordi. Ulug'bek bilimlarini tinmay chuqurlashtirishi va o'z ustida muntazam ravishda ishlashi natijasida o'zining ko'pgina zamondoshlaridan o'zib ketdi. Shunday qilib, oldin o'tgan ajdodlar – Markaziy Osiyodagi qadimgi xalqlarning madaniy merosi Ulug'bek bilimlarining asosiy manbai bo'ldi.

O'sha davrda aniq fanlarning rivojlanishi, ana shu sohaga oid ajoyib asarlarning yozilishi va, nihoyat, buyuk astronomlar va matematiklar bilan yaqin munosabatda bo'lish Ulug'bek ilmiy faoliyatining asosiy yo'nalishini belgilab berdi.

1411-yilda 17 yoshli Ulug'bek Mirzo Movarounnahr va Turkistonning hokimi etib tayinlanishi Temuriylar xonadonida uning mavqei

¹ Qarang: B.Ahmedov. Ulug'bek. –T.: «Yosh gvardiya», 1989, 21-bet.

naqadar yuksak ekanligidan dalolat beradi. Ulug‘bek hokim bo‘lgach, bobosidan farqli o‘laroq harbiy yurishlar bilan qiziqmadi. Aksincha, u o‘rta asrlardagi boshqa hokimlardan o‘zgacha yo‘l tutdi, ko‘proq ilm-fanga moyil edi. Lekin afsuski, Ulug‘bekning boshlang‘ich ma‘lumoti va murabbiy hamda ustozlari haqida to‘liq ma‘lumotga ega emasmiz. Shunday bo‘lsa-da, munajjim Mavlono Ahmad Ulug‘bekning dastlabki ustozlaridan biri bo‘lsa kerak, deb taxmin qilish mumkin, chunki bu kishi Amir Temur saroyidagi eng yirik olimlardan bo‘lib, sayyoralarning kelajak ikki yuz yillik taqvimlari jadvallarini tuza olgan. Lekin Ulug‘bekning o‘zi keyinchalik asosiy asari bo‘lmish «Ziji»da faqat Qozizoda Rumiyni «ustozim» deb ataydi.

Haqiqatan ham Qozizoda Rumiyni 1360-yillarda tug‘ilgan bo‘lib, 20-25 yoshlarida, ya‘ni Ulug‘bek tug‘ilmasdan oq Amir Temur saroyi xizmatiga o‘tadi. Natijada, Ulug‘bek umrining ilmga qiziqqan davridanoq Mavlono Ahmad va Qozizoda Rumiyni kabi falakiyotshunos va riyoziyotchilar ta‘sirida ulg‘ayadi. Shu sababli uning hayotida aniq fanlar muhim ahamiyat kasb etadi. Yigirma yoshlarida u o‘z davrining yirik olimlaridan bo‘lib shakllandi. U hokim bo‘lgan paytidagi olamshumul o‘zgarishlar butun o‘rta asr madaniyati tarixida betakror voqea bo‘lib qoldi.

Ulug‘bek ixlosmandlaridan G‘iyosiddin Jamshid Koshiy 1417-yili Samarqanddan Koshonga otasiga yozgan maktubida Ulug‘bekning faoliyati va bilimdonligini quyidagicha ta‘riflaydi: «Allohga va uning ne‘matlariga shukronalar bo‘lsinkim, yetti iqlimning farmonbardori, islom podshohi Ulug‘bek donishmand kishidirlar. Men bu narsani odob rasmi yuzasidan aytayotganim yo‘q. Haqiqat shuki, avvalo u kishi Qur‘oni Karimning aksariyat qismini yoddan biladilar. Tafsilarni va mufasssarlarning har bir oyat haqidagi so‘zlarini aqlida saqlaydilar va yoddan biladilar, arabchada g‘oyat yaxshi yozadilar. Shuningdek, u kishi fiqhdan xabardorlar: mantiq ma‘nolarining bayoni va usullaridan ham xabardorlar».

Amir Temur nabirasi Ulug‘bekda, eng avvalo, insonparvarlik, adolat va dilovarlik fazilatlarini bo‘lishini istagan. Zotan, insonparvargina saxiy va adolatli bo‘lishi mumkin. Amir Temur fikricha, saltanat da‘vogarlik qilgan har bir kishi saltanat sha‘ni-martabasiga loyiq ish tutishi va unga muvofiq bo‘lishi zarur. Uzoqni ko‘rolmagan hukmdor yaqindagi balolarga giriftor bo‘ladi. Ammo yaqinni ko‘rib ish tutgan hukmdor ham xato yo‘ldadir.

Amir Temur nabirasiga har doim, toleingda bitilgan bo'lsa, hukmdor bo'lursan, ammo kim bo'lmagin, musulmon bo'l, hech kimsaga haqsizlik qilma, sababsiz ranju ozor yetkazma, to'g'rilik to'pini kiygin, faqirlar va ojizlarga har qanday sharoitda muruvvat ko'rsat, deb ta'lim bergan.

Ulug'bek sohibqiron bobosining, qo'l ostingdagilarning qalbi va ko'nglidan faqat yaxshilik bilan joy top, aks holda quvvatsiz qolursan va unutilarsan, degan yo'l-yo'rig'ini yoshlik chog'idan boshlab botinan va ruhan o'zlashtirib, butun hayoti davomida ularga qat'iy amal qilgan. Bularning hammasi Mirzo Ulug'bekning ilmiy kamoloti va siyosiy faoliyatida muhim ahamiyat kasb etgan. «Tarix, tibbiyot, matematika, astronomiya, me'morchilik sohalarida yuksak salohiyatga ega Amir Temur uchun bu tabiiy hol edi. Mazkur fazilat sohibqironning avlodlari, ayniqsa, Mirzo Ulug'bekka o'tgani shubhasiz. Mirzo Ulug'bekning davlat arbobi bo'lish bilan bir qatorda buyuk olim darajasiga yetishi-shida bobosi Amir Temurning ta'siri benihoya katta bo'lgan. U Ulug'bekdagi noyob iste'dodni boshdanoq payqab, safarlarda ham olib yurib, dunyoning mashhur olimlari tarbiyasidan bahramand etgan».¹

Mirzo Ulug'bek insoniyatning bir necha ming yillik tafakkur boyluklarini, madaniy-ma'naviy, ilmiy-falsafiy bilimlarini, tarixiy, diniy, axloqiy merosini, umumbashariyat xazinasiga ulkan ulush qo'shgan buyuk allomalar g'oyalari, qarashlari va ta'limotlarini katta qiziqish, zavq-shavq bilan o'rgangan. U yoshlik kezlaridan boshlab mashhur yunon olimlari Aflotun, Arastu, Gipparx, Ptolomey, Bitlimus va Kolius ta'limotlarini sinchiklab o'rganib, siyosiy, ilmiy-amaliy faoliyatida, kuzatish va tadqiqotlarida ulardan unumli foydalangan.

Ulug'bek diqqat-e'tiboridan Muhammad ibn Muso al - Xorazmiy, Ahmad Muhammad al - Farg'oniy, Ahmad ibn Abdulla al - Marvaziy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy singari buyuk allomalarning tabiiy-ilmiy, falsafiy asarlari, ta'limotlari chetda qolmadi. Ulug'bek Abul Vafoning osmon yoritqichlari harakati nazariyasi va astronomik jadvallari, Abu Mahmudxon Xo'jandiy ixtiro qilgan sekstant, Umar Hayyom rahbarligida isloh qilingan quyosh yilligi, Nasruddin Tusiy tajribalaridan foydalanib, olamshumul kashfiyotlar qilgan.

Ulug'bek qayerda bo'lmasin, G'iyosiddin al-Koshiy, Qozizoda Rumiy, Ali Qushchi singari zamondosh olimlar va boshqa ko'plab shoirlar, san'atkorlar, tarixchi va faylasuflar, munajjimlar, matematiklar,

¹ B. Ahmedov Tarixdan saboqlar. -T.: «O'qituvchi», 1994, 105-129-betlar.

diniy ulamolar, shayxlar davrasida bo'ldi, ular bilan suhbatlar, ilmiy bahslar o'tkazdi, ahli donishlardan ko'p narsa o'rgandi, shu tariqa aql-idrok va tafakkuri rivojlanib, fikran-ma'nan boyib, dunyoqarashi kengayib va chuqurlashib bordi.

Temur va temuriylar davri shart-sharoitlar va ta'lim-tarbiyasi, iqtisodiy-ijtimoiy, g'oyaviy-siyosiy zamin, moddiy-ma'naviy va intellektual imkoniyatlari bo'lmaganda, ehtimol, Mirzo Ulug'bek dunyoga bu qadar dovruq taratgan saltanat sohibi va buyuk mutafakkir bo'la olmasdi.

Allomai jahon Mirzo Ulug'bek ilm-fan va madaniyat taraqqiyotiga alohida ahamiyat berib, atrofiga o'z zamonasining buyuk olimlari, astronomlar va matematiklarni to'plab, ularga homiylik qildi. Uning saroyi madaniyat, ilmu ma'rifatning haqiqiy markaziga aylandi. Ulug'bek davrida «*Zubdat ut-tavorix*» («*Solnomalar qaymog'i*») nomli ajoyib asar yozgan tarixchi Lutfulla Hofizi Abro', «*At-tarifati Jurjoniy*» nomli falsafiy risola muallifi Ali ibn Muhammad Jurjoniy, mashhur tibbiyot olimi Mavlono Nafis, lirik shoirlardan Sirojiddin Basotoyi Samarqandiy, zabardast shoirlar Lutfiy, Mavlono Xisliy, Ismatillo Buxoriy, Kamol Badaxshiy, yirik tilshunos va adabiyotshunos Fazlulloh Abullays va boshqa ko'plab dongdor olim va mutaffakirlar yashab, ijod etishgan.

Mirzo Ulug'bek jamiyat taraqqiyotini ilm-fansiz tasavvur eta olmagan buyuk alloma sifatida tarixda o'zidan mangu nom qoldirdi. Uningdek ulug' siymolar, ma'naviyat va ma'rifat daholari insoniyat tarixida kamdan-kam uchraydi. Mutaffakir bobokalonimizning fikricha, jamiyatning hayotiy ehtiyojlarini qondirish zaruriyati asosida yuzaga kelgan ilm-fan uning taraqqiyoti va istiqboli uchun xizmat qilmog'i lozim.

Mirzo Ulug'bek Movarounnahrning qariyb qirq yillik hukmdori sifatida ilm-fan, madaniyat va ma'rifat rivojlanishiga alohida e'tibor bilan qaradi. 17 yoshdan boshlab to vafotigacha obodonchilikka, ilm-fanga katta e'tibor berdi. Uning davrida Buxoro, Samarqand, G'ijduvon va boshqa joylarda madrasalar qurildi. Bu madrasalar orasida eng mashhurlaridan biri – 1417-1420-yillarda qurilgan Samarqand madrasasidir. Madrasalarda tabiiy fanlar, xususan, tibbiyot, matematika, astronomiya kabi ilmlar, fiqh, tafsir, shariat, islom asoslari o'qitilgan.

Samarqanddagi madrasa qurilishi 1417-yili boshlanib, uch yilda qurib bitkaziladi. Tez orada Ulug'bek madrasaga mudarris va olimlarni to'play boshlaydi va shu tariqa uning falakiyotshunoslik maktabi

shakllanadi. Bu maktabning asosiy mudarrisilari ilmiy ishlarga qulay sharoit va panoh izlab Temur davridayoq Samarqandga kelgan Taftazoniy, Mavlono Ahmad va Qozizoda Rumiy kabi olimlar edi. Qozizodaning maslahati bilan Ulug'bek otasining mulki Xurosonning Koshon shahridan G'iyosiddin Jamshid Koshiyni chaqirtirdi. Shunday qilib, Movarounnahrning turli shaharlaridan va Xurosondan to'plangan **olimlarning soni 1417-yilga kelib, 100 dan ortib** ketdi. Ular orasida adiblar, muarrixlar, xattotlar, rassomlar, me'morlar bor edi. Lekin yulduzshunoslik va riyoziyot sohasidagi olimlar sharafliroq va obro'liroq edi.

Ular orasida Qozizoda bilan Koshiy eng salobatli va nufuzli edilar.

1420-yili Samarqand madrasasining tantanali ochilishi bo'ldi. Manbalarda qayd etilishicha, «madrasa binosi bitishiga yaqinlashganda, bu erga to'plangan adabiyot, san'at va fan namoyandalari Ulug'bekdan madrasaga kimni mudarris etib tayinlamoqchisiz, deb so'rashganda, u barcha fanlardan xabardor bo'lgan biror odamni qidirib topaman, deb javob bergan. Shu yerda g'ishtlar orasida iflos kiyimda o'tirgan Mavlono Muhammad Ulug'bekning bu gapini eshitib qolgan va shu onda o'rnidan turib, bu vazifaga men loyiqman, degan. Shundan keyin Ulug'bek uni imtihon qila boshlab, uning chinakam bilimdon odam ekanligiga ishonch hosil qilgan va uni hammomda yuvintirib, yaxshi kiyintirish to'g'risida buyruq bergan. Madrasaning ochilish kunida Mavlono Muhammad mudarris sifatida ma'ruza o'qigan; Mavlono Muhammadning olimlardan 90 kishi ishtirokida qilgan ma'ruzasini Ulug'bek bilan Qozizoda Rumiydan boshqa hech kim tushuna olmagan».¹ Chunki bu ma'ruza haddan tashqari ilmiy-nazariy jihatdan kuchli va murakkab masalalarni o'z ichiga olgan edi.

Bu yerda tilga olingan Qozizoda Rumiy (Salohiddin Musa bin Mahmud) mashhur matematik va astronomdir. U Ulug'bek madrasasining dastlabki mudarrisilaridan biri edi. G'oyat bilimli bu olimni zamondoshlari «**O'z davrining Aflotuni**» deb ataganlar. U Samarqandda dafn etilgan bo'lib, Qozizodaga yuksak baho bergan Ulug'bekning farmoniga ko'ra, uning qabri ustiga maqbara qurilgan. Bu maqbara Shohizinda maqbaralari yaqinida joylashgan.

Ulug'bekning falakiyotshunoslik (astronomik) maktabi tarixida muhim rol o'ynagan boshqa yirik matematik va astronomlardan biri G'iyosiddin Jamshid ibn Mas'ud edi. U 1416-yildayoq astronomik asboblarni to'g'risida risola yozgan edi. Bu asboblarning ko'pidan

¹ В. Баргольд. Соч., Т. II. –М.: 1966. с.126.

Ulug'bek rasadxonasida foydalanilgan. U matematika va astronomiyaga oid bir qancha asarlarning muallifidir.

Ulug'bek falakiyotshunoslik maktabida ish olib borgan Muiniddin, uning o'g'li Mansur Koshiy va Koshiyning shogirdi, Ulug'bek asarlarining sharhchisi Ali ibn Muhammad Birjoniylar ham taniqli astronomlardan bo'lgan.

Ulug'bek asarlarining sharhchisi, Qozizoda va Ulug'bekning iste'dodli shogirdi, samarqandlik matematik va astronom Alouddin Ali ibn Muhammad Qushchini ham eslatib o'tish kerak. U «**o'z davrining Ptolemeyi**» deb nom olgan. Ali Qushchi ilmiy ishda Ulug'bekning eng yaqin yordamchilaridan biri edi. Ulug'bek maktabi namoyandasi sifatida Ulug'bek asarining sharhchisi, astronom Chalabiy nomi ham mashhurdir.

Madrasada boshqa mudarrislar bilan bir qatorda, Ulug'bekning o'zi ham astronomiya bo'yicha ma'ruzalar o'qir edi. Uchinchi darajali algebraik tenglamaga olib kelgan bir gradus yoyning sinusini aniqlash — Ulug'bek va uning maktabi erishgan ajoyib va eng muhim muvaffaqiyatlardan biri bo'ldi.

Ulug'bek atrofida to'plangan Samarqand olimlari katta ahamiyat bergan eng muhim ilmiy yo'nalishlardan biri falakiyotshunoslik fani edi. Shuni ham aytish kerakki, musulmon mamlakatlarida va umuman islom madaniyatida aniq fanlar, ayniqsa, falakiyotshunoslik va riyoziyot muhim o'rin tutadi. Chunki, musulmon kishi qayerda bo'lishidan qat'i nazar erta tongdan oqshomgacha qadar uning uchun besh vaqt namoz farzdir. Namoz yuzni qiblaga - Makkadagi Ka'ba yo'nalishiga qarab o'qiladi. Namozning vaqtlari esa har bir jug'rofik kenglikda ham Quyoshning yerdan balandligiga qarab belgilanadi. Undan tashqari, islomda qabul qilingan hijriy yil hisobi 354 kunni tashkil qiluvchi 12 qamariy oydan iborat bo'lib, yangi oy - hilolni masjid minorasidan yoki rasadxona tepasidan ko'z bilan ko'rib aniqlangan. Shuning uchun musulmon kishining hayoti falakiyotshunoslik, riyoziyot, jug'rofiya, hunarmandchilik va me'morchilikka aloqador quyidagi masalalarni hal qilish bilan bog'liq bo'lgan:

- 1) joyning jug'rofik yo'nalishlarini aniqlash;
- 2) mahalliy meridian bilan qibla yo'nalishini ko'rsatuvchi katta doira orasidagi burchakni aniqlash;
- 3) jug'rofik yo'nalishlarni hisoblash uchun aniq riyoziy (trigonometrik) hisoblash qoidalari va usullarini bilish;
- 4) jug'rofik yo'nalish asosida Quyosh balandligini aniq-

lash qoidalarini bilish;

5) quyosh, Oy, sayyoralar va boshqa yoritgichlarning kechakunduzning istalgan vaqtidagi holatlarini aniqlaydigan sferik astronomiyaning aniq qoidalarini bilish;

6) turli shaharlar orasidagi masofalarni aniqlash uchun geodezik o'lchashlarni bajarish;

7) turli vaqt o'lchash asboblarini yasash;

8) yerning ma'mur qismi haqida aniq tasavvurga ega bo'lish uchun xaritalar tuzish;

9) xaritalar tuzish uchun riyoziyotga taalluqli ko'rinish holatlarini bilish;

10) falakiyotshunoslik, jug'rofiya va geodeziyaga taalluqli hisoblarni bajarish uchun yuksak aniqlikdagi riyoziy hisoblash usullarini bilish;

11) yoritgichlarni kuzatish ob-havo bilan bog'liq bo'lganligi uchun meteorologiya va geofizikadan ma'lumotga ega bo'lish;

12) masjid, madrasa va rasadxonalarda barpo etish uchun me'morchilik san'ati va an'alaridan xabardor bo'lish.

Yuqorida ko'rsatilgan va ro'yxatga kirmagan boshqa ko'plab masalalar shunchalik chambarchas bog'lanib ketganki, ularni hal qilish uchun olim va hunarmandlarning katta jamoa va guruhlarini kerak edi. Ana shuning uchun. Ulug'bek o'z atrofiga turli ilm va hunar namoyondalarini to'plagan.

Keltirilgan masalalar ro'yxatidan ko'rinib turibdiki, ularning ko'pi falakiyotshunoslikka aloqador. Islomdagi eng avvalgi yulduzlar haqidagi asarlar «Zij» deb atalib, ular asosan jadvallardan iborat bo'lgan. U Ulug'bekdan avval yozilgan eng mukammal zijlar: Beruniyning «*Qonuni Mas'udiy*»si va Nasriddin Tusiyning 1256-yili yozib, Xulashxonga taqdim etgan «*Ziji Elxoniy*» asari edi. XV asr boshlarida yozilib, Shohruhga atalgan Jamshid Koshiyning «*Ziji Hoqoniy*» asari asosan xitoy va mo'g'ul an'alariga asoslangan bo'lib, islom mamlakatlari uchun deyarli ahamiyatga ega emas va ilmiy jihatdan ham aytgulik emas edi. Movarounnahrda esa mo'g'ul istilosidan keyin birorta zij yozilmagan edi. Ana shu sabablarga ko'ra Ulug'bek eng avvalo yulduzlar haqidagi ilmni yo'lga qo'yishga intiladi. Buning uchun Ulug'bek boshchilik qilgan astronomlarning muvaffaqiyatli ravishda olib borgan ta'lim va ilmiy ishlari ularni aniqroq asboblar bilan ta'minlangan namunali rasadxona qurish kerak degan fikrga olib keldi.

Madrasa bilan rasadxona orasida mustahkam aloqa bor edi. Rasadxonada ishlab turgan ilmiy xodimlarning bir qismi madrasada mudarrislik qilishgan. Ular orasida G'iyosiddin Jamshid Koshoniy va Mirzo Ulug'bekning o'zi ham bo'lgan.

Ulug'bek madrasa toliblari bilan tez-tez bahslashib, imtihon qilib turgan. Bir kuni Ulug'bek madrasa toliblarini riyoziyat bilan taqvimdan bir imtihon qilmoqchi bo'libdi. U o'rtaqana mana bu savolni tashlabdi: «Qani, tolibi ilm, aytinchchi, hijriy 818-yil, rajab oyining o'n ikkinchi birlan o'n beshinchi o'rtasi, 918-yil rajab oyining o'n ikkinchi birlan o'n beshinchi orasi qaysi ayyomga to'g'ri keladur? Buning uchun juda ko'p raqamlarni yodda tuta bilishi zarur ekan. Talabalardan birortasi ham bu masalani yecholmabdi. Shunda Ulug'bek buni uyga vazifa qilib topshiribdi va ustozlarga xos husnu odob bilan mehribonlik ko'rsatib, o'rtaqana qo'yilgan masalani tushuntirgan va yechib bergan. So'ng Abu Rayhon Beruniyning «*Qonuni Mas'udiy*» kitobini ochib, oltinchi maqolasining yettinchi bobidan parcha o'qib bergan. So'ng kitobni yopib talabalarga bir necha savollar bergan. Javoblardan qisman qoniqish hosil qilish ustoz tolibu ilmlarga bu asarni chuqurroq tahlil qilib uning mohiyatini anglab yetishni uyga yana bir bor vazifa qilib berishi, u qadar talabchan olim ekanligidan dalolat beradi.

Rasadxona bilan madrasa ilm ahllarining birgalikdagi faoliyati Ulug'bek ilmiy maktabida yulduz ilmi va riyoziyotni o'rta asrlar davrida eng yuqori pog'onaga ko'tardi.

Davlat ishlari bilan bog'liq bo'lgan yurish-ko'chishlar, rasadxona-dagi kuzatishlar va madrasadagi darslar, ilmiy ishlarga umumiy rahbarlik qilish ham Ulug'bekning ko'p vaqtini olardi.

Ulug'bek ilmiy merosining eng asosiysi, ma'lum va mashhuri uning «*Ziji*» bo'lib, bu asar «*Ziji Ulug'bek*»dir. «*Ziji jadidi ko'ragoniy*» deb ham ataladi. «*Ziji*»dan tashqari uning qalamiga mansub riyoziyot asari – «Bir daraja sinusini aniqlash haqida risola», yulduzlarga bag'ishlangan «*Risolai Ulug'bek*» (yagona nusxasi Hindistonda Aligarh universitetining kutubxonasida saqlanadi).

Ulug'bek «*Ziji*» o'z tarkibiga ko'ra VIII-IX asrlarda boshlangan yulduzshunoslik an'anasini davom ettirsada, ilmiy pog'onasi ularga nisbatan baland.

Bu asar muqaddima va to'rt maqoladan iborat. Muqaddimaning boshida Qur'ondan yulduzlar va sayyoralar taalluqli oyatlar keltiriladi. Ulug'bek bu bilan yulduzlarni kuzatish zarurligini g'oyaviy asoslamogchi bo'ladi.

Ulug'bek «Ziji» o'rta asrlardagi eng mukammal asar bo'lib, tezda zamondoshlarining diqqatini o'ziga jalb etdi. Eng avval, bu asar Samarqandda Ulug'bek atrofida to'plangan olimlar ijodiga katta ta'sir ko'rsatdi. «Zij»da hech qanday nazariy dasturlar bayon etilmaydi va teoremlar isbotlanmaydi, balki nazariy mavqedagi jumlar qoida tarzida bayon qilinadi. Shuningdek, muhim ahamiyatga ega bo'lgan miqdorlar va parametrlar «biz shunday topdik» degan ibora bilan hisobsiz va isbotsiz keltiriladi. «Zij»ni o'rganish shuni ko'rsatadiki, u faqat amaliy qo'llanishga mo'ljallangan bo'lib, nazariy masalalarni bayon etishni Ulug'bek oldiga maqsad qilib qo'yimagan. Shuning uchun bo'lsa kerak, «Zij»ni birinchi bo'lib Samarqand olimlarining o'zi xususan, Ali Qushchi sharhlaydi. Undan keyingi sharhlarni Mirim Chilabiy va Husayn Birjandiylar yozadi.

1449-yili Ulug'bekning fojiali halokatidan so'ng Samarqand olimlari asta-sekin Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlari bo'ylab tarqalib ketadilar. Ular o'zlari borgan yerlarga Samarqand olimlarining yutuqlarini va «Zij»ning nusxalarini ham yetkazadilar. Jumladan, Ali Qushchi 1473-yili Istanbulga borib, u yerda rasadxona quradi. Shu tariqa Ulug'bek «Ziji» Turkiyada tarqaladi va Turkiya orqali Ovrupa mamlakatlariga ham yetib boradi.

Mirzo Ulug'bekday benazir alloma o'rta asrlar sharoitida fanning juda ko'p sohalariga taalluqli, xususan, matematika, falakiyot, musiqashunoslik va tarix ilmlari bo'yicha qimmatli asarlar yaratdi. Bu asarlar markazida «Ziji Ko'ragoniy» katta o'rin tutadi. Bu ulug' zot minglab yulduzlarni jamlagan mukammal xarita va astronomik jadval yaratgan.

Mirzo Ulug'bek tarix ilmlari sohasida ham qalam tebratgan yirik olimdir. Uning «*To'rt ulus tarixi*» nomli asari insoniyat uchun mislsiz ilmiy-ma'naviy boylikdir.

Insoniyat tarixida ulug' iz qoldirgan Mirzo Ulug'bekning hayoti, ilmiy-amaliy faoliyati o'zbek milliy ma'naviyati-ma'rifati poydevoriga qo'yilgan tamal toshlardan biri bo'lib, xalqimizning o'rta asrlarda fundamental va gumanitar fanlarga nechog'lik buyuk ahamiyat berganini ko'rsatadi.

Taqdir Ulug'bekdek buyuk zotning zimmasiga behad ulkan va mashaqqatli vazifalar yukladi. Buyuk sarkarda Amir Temur bunyod etgan saltanat vorisi bo'lishdek mislsiz sinov aynan unga nasib etdi. Mirzo Ulug'bek uzoq yillar mobaynida Movarounnahr diyoringning nomdor hukmdori bo'ldi. Hukmdor sifatida u tinchlik, totuvlik, har

tomonlama taraqqiyotni qaror toptirish yo'lida mislsiz shijoat va matonat ko'rsatdi. Davlat arbobi sifatida qurilish ishlarini ancha rivojlantirdi, poytaxtni me'morchilik san'ati asosida qurilgan ulkan binolar bilan obod qildi, o'zigacha boshlangan qurilishlarni nihoyasiga yetkazdi.

Ulug'bek tabiiy va ijtimoiy fanlar sohasida ulkan kashfiyotlar qilish bilan bir qatorda insoniyat ma'naviy-ma'rifiy axloqiy qarashlari va ta'limotlari rivojlanishiga ham beqiyos katta ulush qo'shdi. U o'zidan olddingi mutaffakirlar singari inson qalbida ezgulik, imon-e'tiqod, go'zal xulq-atvorning shakllanishi va rivojlanishi aqliy kamolot bilan bog'liqligiga e'tibor berdi va kishilarni bilim egallashga undadi.

Mirzo Ulug'bek ta'limotida ilm inson ma'naviyatining asosi ekanligi haqidagi g'oya yetakchi o'rin tutadi. Darhaqiqat, ilm jaholat, xurofotning kushandasidir. Ilm insonni g'aflat uyqusidan uyg'otadi, fikrini teranlashtiradi, tafakkurini o'tkirlashtiradi. Inson ilm-ma'rifat yordamida ulug'lar darajasiga yetadi.

Ulug'bekning asarlari va falsafiy-axloqiy o'gitlarida dunyoda ilm-ma'rifatdan naf ko'rmagan va ko'rmaydigan inson zoti yo'qligi takror-takror qayd etilgan. Ulug'bek ayni paytda insonda har bir ishni ado etishda aql-idrok va tafakkur, o'tkir zehn, qobiliyat, talant va iste'dod mavjudligini alohida uqtirdi. Madaniy-ma'naviy taraqqiyotga ilmdan boshqa yo'l bilan erishib bo'lmashligini, bilimni faqat kitoblardan emas, balki faoliyat orqali, hayotdan olish zarurligini ta'kidladi. Ulug'bek Buxoroda o'zi qurdirgan madrasa peshtoqiga: «**Bilim olish har bir muslim va muslimaning burchidir**», deb yozdirib qo'ydirgan.

Ulug'bekning fikricha, odob va axloq inson ma'naviyati va ma'rifati kamolotida katta o'rin egallaydi. Insonlar orasidagi o'zaro munosabat, odamgarchilik, mehr-muhabbat, do'stlik, birodarlik, ahillik asosida yashash va faoliyat ko'rsatish aqliy-axloqiy tarbiyaga ko'p jihatdan bog'liqdir.

Ulug'bek ma'naviyat va ma'rifat haqidagi yo'l-yo'riqlari va falsafiy-pedagogik ta'limotida haqiqiy va soxta do'stlarni ajratish lozimligi, g'arazli kishi do'st bo'lmashligini, bunday «do'stlar» kishilarni to'g'ri yo'ldan chiqarishi haqidagi g'oyalarini dasturiy yo'llanma sifatida ilgari surgan. Ulug'bekning, *hech qachon ixtiyoringni tilyog'lamaga berma, atrofingga laganbardorlarni to'plama, ular sening emas, o'z manfaatlarini ko'zlab seni maqtaydilar, o'z ixtiyorini shunday kimsalarga berib qo'ygan hukmdorga sadoqatli insonlar yaqinlashmaydilar, degan ibratli so'zlari ham mavjud. Uning fikr-*

mulohazalaridan ko'rinib turganidek, qalbi nopok, niyati buzuq, imoni sust, beoqibat kishilardan har qanday yo'l bilan bo'lsa-da, yiroq bo'lish, tuzog'iga ilinmaslik, tilyog'lamaligiga uchmaslik, aksincha, zoti toza, nasl-nasabli kishilarni qo'ldan qo'ymaslik kerak. Inson yakka-yolg'izlikda qila olmagan yumushlarini ko'pchilik bilan birgalikda bajarishi mumkin. Do'stlarsiz hech narsaga erishib bo'lmaydi. Ulug'bekning ilmiy-amaliy faoliyati uning bu nazariy fikrini tasdiqlaydi.

Ulug'bek jasurlik, mardlik, chidamlilik, jismoniy sog'lomlik va baquvvatlik masalalariga alohida e'tibor beradi. Uning ta'kidlashicha, bularning hammasi hayotda zarurdir. Odam sog'lom va baquvvat bo'lish uchun yoshlik chog'laridan boshlab otda yurishi, kurash tushishi, suvda suzishi, nayzabozlik bilan muntazam shug'ullanishi lozim. Ruhan va jismonan baquvvat, aqlan yetuk, axloqan barkamol kishilar, olimning fikricha, o'z yurtini, vatanini dushmanlardan himoya qila oladigan, xalqparvar bo'lib shakllanadi.

Ulug'bek ma'naviy-ma'rifiy va pedagogik ta'limotida mehnatsevarlik haqidagi g'oyani o'z davri talab va ehtiyojlarini nazarda tutib rivojlantirdi. Tinimsiz harakat qilmasang, mehnat qilib kasb-hunar o'rganmasang, murabbiylardan ta'lim-tarbiya, o'git olmasang, - deydi bu haqda u, - aql-zakovatda yetuk, odob-axloq va ilmida barkamol bo'la olmaysan, jamiyatda qadr-qimmat topolmaysan.

Ulug'bek ta'biri bilan aytganda, sa'y-harakat va tirishqoqlik jilovlari go'zaldir, agar ular ilmiy haqiqatlarga va donolik nafosatlariga erishishga sarflansa, u o'tkir qalami birla va chuqur tafakkuri ila ilmlar sirlariga, san'at nafosatiga yetadi. Ulug'bekda shijoat bilan bir qatorda jonkuyar va muruvvatli ma'rifatchilik, ilm-fan ravnaqi yo'lida saxovatli rahnamolik, shirinsuxan va yuksak aql-idrokli insonlik, bag'rikenglik, kelajakni oldindan ko'ra bilishlik singari fazilatlar mujassam edi.

Ulug'bek ilm-fan ravnaq topishiga katta umid bilan qaradi. Bu yo'lda u hormay-tolmay mehnat qildi, inson aql-idroki va tafakkuri tantana qilishiga, jaholat va xurofot tumandek tarqalib ketishiga astoydil ishondi. Ilm yordamida kelajakni oldindan ko'rdi.

Mirzo Ulug'bek hazrat bobosi Amir Temur ta'limotiga, yo'l-yo'riqlariga, «Tuzuklar» ida belgilab berilgan qonun-qoidalarga umrbod sodiq qoldi. Amir Temurning, kuch-adolatdadir, degan umumbashariy ahamiyatga ega bo'lgan dono o'giti va sabog'i Mirzo Ulug'bekning shoh va donishmand sifatidagi ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-axloqiy, ma'rifiy-urfoniy faoliyatida mezon bo'lib xizmat qildi.

Bobosidan qolgan bebaho yodgorlik – vasiyat va tuzuklarni Mirzo Ulug‘bek o‘zining ilmiy-amaliy, ijtimoiy-siyosiy faoliyatida dasturulamal deb bildi, ulardagi asosiy g‘oyalardan aslo chekinmadi. Amir Temurning «*Millatning dardlariga darmon bo‘lmoq vazifangizdir. Zaiflarni ko‘ring, yo‘qsullarni boylar zulmiga tashlamang. Adolat va Ozodlik*» dasturingiz, rahbaringiz o‘lsun... *Bularga sodiq qolsangiz tosh boshingizga tushmas*», - degan ta‘limotini Ulug‘bek qalb to‘rida saqladi va tatbiq etdi.

Mirzo Ulug‘bek xalqni, saltanat sohiblarini ochiq yuzlilik, samimiyat, mehr-shafqat bilan o‘ziga rom etdi. Adolat bilan ish yuritdi. Raiyat ahvolidan doimo ogoh bo‘lib turdi, har bir o‘lka va shahar aholisining ulug‘lari, buzurglari, ahli donishlari bilan hurmatli munosabatda bo‘ldi. Qo‘l ostidagi mamlakat aholisining rasm-rusm, odatlari, an‘analari, tarixi, madaniyati va tili, e‘tiqodlariga hurmatla qarashlarini qattiq turib talab qildi. Hokimlar, sipohdan qaysi birining xalqqa jabr qilganini eshitsu, insof-adolat bilan chorasini ko‘rdi. Islom diniga bobosi kabi e‘tiborla munosabatda bo‘ldi.

Ulug‘bek o‘z asarlari, ma‘naviy-axloqiy ta‘limoti orqali barcha insonlarni go‘zal xulqli, mehr-oqibatli bo‘lishga va yaxshilikka chaqirdi. Go‘zal xulqli bo‘lish, faqat yaxshilikni o‘ylab, yaxshilik qilishdan charchamaslik, ezgulik deya yashash, o‘zida borini o‘zgalar bilan baham ko‘rish, muhtojlarga yordam berish, yoru do‘stlar sharafi, nomusini himoya qilish, zohiran va botinan pok yurish, tirikchilikni halol topilgan non bilan kechirish har qanday odamning ma‘naviy qiyofasini bezaydi, deydi. Ayniqsa, hokimlar, podshohlar adolatli, insonparvar, mard va kechirimli bo‘lsalar xalqning baxt-istiqbolidir. Ulug‘bekning o‘zi xuddi shunday go‘zal ma‘naviy-axloqiy fazilatlar sohibi edi.

Ulug‘bek nafaqat o‘zi mansub millatning, ayni paytda butun insoniyatning ham faxridir. Ulug‘bekday farzandi bo‘lgan xalq har qancha faxrlansa arziydi. O‘z tomirlarimizda Ulug‘bek qoni oqayotganligidan, ruhimizda ul muborak zotning ruhi barhayotligidan baxtiyormiz. «*Mirzo Ulug‘bek o‘z umrini kelajak uchun, bugungi hayot uchun fido etdi. O‘sha uzoq zamonlarda bashariyat taraqqiyotini o‘ylab yashadi, o‘z avlodlari asrlar osha tartib etajak ma‘rifatli bir jamiyatni orzu qildi. Har qanday millat ham Ulug‘bekday farzandni tarbiya etgani uchun g‘ururlanishi tabiiy holdir. Chunki bunday insonlar faqat o‘z xalqiga emas, balki umumbashariy sivilizatsiya uchun ham xizmat qiladi va jahonning e‘tiborini qozonadi*».¹

¹ Islom Karimov. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. 2-jild, –T.: «O‘zbekiston», 1996, 320-bet.

Shunday qilib, Mirzo Ulug'bekning milliy va umumbashariy ma'naviy-ma'rifiy va pedagogik ta'limotlar rivojlanishiga qo'shgan hissasi beqiyos bo'lib, u bugungi kunda ham hayotimizda ulkan ahamiyat kasb etmoqda va O'zbekistonning xalqaro maydonda obro'sini oshirish yo'lida katta xizmat qilmoqda.

4.4. ALISHER NAVOIY ASARLARIDA TA'LIM-TARBIYA MASALALARI

Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy (1441–1501) ilm-fan va san'atning turli sohalarini: adabiyot, tarix, til bilimlari, musiqa, xattotlik, tasviriy san'at, me'morchilik va boshqalarni rivojlantirish bilan birga, ta'lim-tarbiyani takomillashtirishga ham katta e'tibor bergandi. U o'zining «*Xamsa*», «*Mahbub ul-qulub*» kabi yirik ta'limiy-axloqiy asarlarida, shuningdek, «*Munajat*», «*Vaqfiya*», «*Majolisun nafois*», «*Muhokamat ul-lug'atayn*» asarlarida, hamda Abdurahmon Jomiyning «*Arba'iyin*» nomli asari tarjimasi «*Chi-hil hadis*» («*Qirq hadis*») kabi asarlarida komil inson obrazlarini yaratib, ta'lim-tarbiya to'g'risidagi fikrlarini ifodalagan bo'lsa, ta'limiy-axloqiy asarlarida esa komil insonni shakllantirishning mazmuni, yo'llari, usullarini bayon etdi.

Alisher Navoiy o'z davrining ilg'or, ma'rifatparvar allomasi sifatida islomdagi ta'lim-tarbiya to'g'risidagi o'g'itlarni, aqidalari, o'zidan ilgari o'tgan mutafakkirlarning pedagogik qarashlarini an'anaviy tarzda davom ettirdi. Ayniqsa, inson kamolotida ilm-fanning o'rni aqli-drokning ahamiyati, aqliy tarbiyaning mohiyatini yoritib beradi.

Alisher Navoiy tasavvurlaridagi komil insonga xos bo'lgan eng yuksak fazilatlariga: ijodkorlik, qobilyat, ilm-fanga muhabbat kiradi. Chunki, baxtli hayotga intilgan Alisher Navoiy fikricha, oqil, qobilyatli, dono inson-o'zining kuch-quvvatiga, aqlu-zakovatiga ishonadi. Shuning uchun mutafakkir ilm-fanning ahamiyatini yoritib berar ekan, ilmni qorong'ilikni yoritadigan chiroq, hayot yo'lini nurafshon etadigan quyosh, odamlarning haqiqiy qiyofasini ko'rsatadigan omil sifatida ta'riflaydi. Bu fikrini «*Nazmul-javohir*» asarida:

**Kim olim esa nuqtada barhaq de oni,
Gar bazm tuzar bihishti mutlaq de oni.
Har kimsaki yo'q ilmga anga ahmaq de oni,
Majlisdaki ilm bo'lsa uchmaq de oni¹.**

¹ Alisher Navoiy. *Mahbub ul-qulub*. Asarlar, 12-tom. – T.: Badiiy adabiyot nashriyoti, 1966, 69-bet.

Demak, ilmi, oqil odam o'z maqsadiga erishish uchun har qanday qiyinchilikni yengib o'tadi, kim ilmni o'ziga tayanch qilib olsa, u hech qachon qoqilmaydi, xor bo'lmaydi va ilmning vazifasi inson baxt-saodatiga xizmat qilishdir.

Alisher Navoiy «**Hayratul abror**» dostonining o'n birinchi maqolatida ilmni quyosh, oy va kunduzga o'xshatib, u insonning baxt-saodatga eltadi, deydi. Ya'ni bu maqolat: «Ilm osmonining yulduzlardek baland martabalig'i haqidakim, bilimsizlik tunini yoritish uchun arab alifbosidagi «ayni Quyosh, «lom»i oy, «mim»i kunduz harflarini ko'rsatadi; bilimsizlik shoming qorong'i ko'rinishi haqidakim, g'aflat chohini pastlik kechasidan zohir qilib, bu kechada olimning butun baxtsiz vujudining quyoshdek yuksakligi, johilning esa butun borlig'i boylik, mol bo'lsa ham tuproqlik xorligi» haqidagi fikrni bayon etadi.

Alisher Navoiy ilmni inson kamoloti uchun eng zarur fazilatlaridan deb biladi. U ilmni insonni, xalqni nodonlikdan, jaholatdan qutqaruvchi omil sifatida ta'riflaydi. Shunga ko'ra, o'z asarlarida kishilarni ilm-ma'rifatli bo'lishga undaydi. Ilm olish har bir kishining, insoniy burchi, deb hisoblaydi. Chunki ilm egallashdan maqsad ham xalqining, o'z mamlakatining baxt-saodatli, farovon hayot kechirishi uchun xizmat etishdan iboratdir, deb ta'kidlaydi.

Alisher Navoiy hayotda o'z ilmiga amal qilish, o'rganganlarini hayotga tatbiq etish masalasiga alohida e'tibor beradi. Masalan, u «Mahbub ul-qulub» asarida ilm o'qib uni ishlatmagan kishi, shudgor qilib dehqonchilik qilmaganga yoki urug' sochib hosildan bahra olmaganga o'xshaydi:

Ilm o'qib qilmag'on amal maqbul,

Dona sochib ko'tarmadi mahsul¹.

Alisher Navoiy bilim olishda barcha fanlarni o'rganishni targ'ib etadi. Bunda u olimu fozillarni yig'ib, ular orqali ilm-fanni taraqqiy ettirishga e'tibor beradi. Masalan, Alisher Navoiy o'zining «Ixlosiya» madrasasi yonida maktab ochib, o'z vaqfidan mablag' ajratgan. Madrasada ta'lim olayotgan har bir talabadan ilmda qattiq intizomga rioya qilish talab etilgan. Shuningdek, u ilm-fanni mustaqil holda o'rganish, yetuk ilm sohiblaridan dars olishga ham undaydi.

Alisher Navoiy bilimlarni tinmay uzluksiz o'rganish zarur, deydi. Bunday har qanday qiyinchilikni yengib o'tish muhimligini, qunt bilan ishlash, tirishqoqlik bilan harakat qilish, izchillik bilan ish ko'rish, uni oxirigacha yetkazish, chidam va sabot bilan o'rganishni ta'kidlaydi.

¹ O'sha joyda, 69-bet.

Demak, *büyük* alloma ilm olish tamoyillarini o'z davrida to'g'ri ifodalab, hatto ta'lim tizimini ham belgilab beradi: ya'ni Alisher Navoiy ta'lim tizimini o'z davrida maktab, madrasalarda o'qish, olim, hunarmand, san'atkorlarga shogird tushib yoki mustaqil holda ilm olish imkoniyatlaridan foydalanishni tavsiya etadi.

Alisher Navoiy yoshlarga chuqur bilim berishda muallimlar, mudarrislar hamda ustoz-murabbiylarning o'zlari ham bilimli va tarbiyali bo'lishi zarurligini uqtiradi. U nodon, mutaassib, johil domlarni tanqid etadi va o'qituvchi ma'lumotli, o'qitish yo'llarini biladigan muallim bo'lishi zarur, deydi. Masalan, «Mahbub ul-qulub» asarida maktabdorlar haqida fikr yuritar ekan, ularning o'ta qattiqo'l, johil va ta'magirliklarini. «Maktab tutuvchi gunohsiz yosh bolalarga jaf o'qituvchidir. U yosh bolalarni azoblashga rag'batlangan. Ularni kaltaklashga o'rgangan o'zi rahmsiz, miyasi po'lat va ko'ngli toshdir. G'azabli qoshi chimirilgan, gunohsizlarga achchiqlanishga odatlangandir. Ularning ko'pchiligida ko'ngil qattiqligi va ta'ma kasalligi oshkor va o'zlari aql kamligiga giriftor. Ammo yosh bolalar tabiatidagi qaysarlikni qiynalib rom qiluvchi va kichkinalarning olazarak harakatini do'q bilan tartibga soluvchidir. Agarchi qiliqlarining qo'polligi namoyondir, ammo o'zlari yosh bolalar kelishmaganliklarini silliqshatirishga yirik egovdir», - deb qoralash bilan birga, o'qituvchi mehnatining og'irligi, murabbiylik haqqini xolisona baholaydi. «Uning ishi odam qo'lidan kelmas, odam emas, balki dev ham qila bilmas. Bir kuchli kishi bir yosh bolani saqlashga ojizlik qilardi, u esa bir to'da bolaga ilm va adab o'rgatadi, ko'rkim bunga nima yetsin».

Shunisi ham borki, u to'dada fahm-farosati ozlar bo'ladi, unday kishiga yuzlarcha mashaqqat kelsa qanday bo'ladi. Har qanday bo'lsa ham yosh bolalarga uning haqqi ko'pdir. Agar shogird podshohlikka erishsa ham unga (muallimga) qabul qulluq qilsa arziydi.

**Haq yo'lida kim senga harf o'qitmish ranj ila,
Aylamak bo'lmas ado oning haqqin yuz ganj ila¹**

Alisher Navoiy o'qituvchining hurmatini qanchalik joyiga qo'ysa, unga bo'lgan talabni ham shunchalik oshiradi. Ayniqsa, madrasa mudarrislarining bilimli, fozil va dono, kamtar, ma'naviy pok bo'lishlarini talab etadi: «*mudarris kerakki, g'arazi mansab bo'lmasa, va bilmas ilmni aytishga urinmasa, manmanlik uchun dars berishga havas ko'rgazmasa va olg'irlik uchun gap-so'z va g'avg'o yurgizmasa, nodonlikdan sallasi katta va pechi uzun bo'lmasa, gerdayish uchun*

¹ O'sha joyda, 192-193-betlar.

madrasa ayvoni boshi unga o'rin bo'lmasa... Yaramasliklardan qo'rqsa va nopoklikdan qochsa, nainki, o'zini olim bilib, necha nodonga turli xil fisq ishlarni qilmoq undan sodir bo'lsa va qilar ishlarni qilmaslik unga qoida va odat bo'lib qolsa. Bu mudarris emasdir, yomon odatni tarqatuvchidir».¹

Alisher Navoiy o'zi barpo etgan «Ixlosiya» madrasasida o'z zamonasining yetuk mudarrislarini yig'di va ilm izlagan talabalar ana shu madrasalarda ilm peshvolaridan tahsil oldilar.

Demak, Navoiy har bir yoshning aqliy kamolotga yetishida ilmu fanning ahamiyatini ko'rsatib o'tish bilan birga jamiyat taraqqiyotining asosi sanalgan ilm ahli, ilmni tarqatuvchi olimu fozillarni hurmat qilishga va ularning turmush darajasini yaxshilash masalalariga ham e'tiborni qaratadi.

Alisher Navoiy orzu qilgan komil inson faqat ilmi bo'lish bilan qanoatlanib qolmasligi, balki u yana sabr-toqat, saxiylik, himmatli, to'g'rilik, rostgo'ylik, tavoze, adab, ishq va vafo shu singari fazilatlariga ham ega bo'lishi lozimligini bir necha bor ta'kidlagan edi.

Alisher Navoiyning fikricha, haqiqiy inson – pok, mehnatsevar, sof vijdonli, insofli, to'g'ri, saxovatli, odobli, kamtar, hayoli, muruvvatli shaxs. Bunday xislatlarni odamlarda tarkib toptirish uchun ularda ana shu olijanob xislatlarni tarbiyalash kerak, deydi va axloqiy fazilatlariga ta'rif beradi, ularning oqibatlarini tushuntiradi.

U insonning axloqiy xislatlari, yaxshi fe'l-atvorlari xususida to'xtab o'tar ekan, avvalo har bir insoniy fazilatning ta'rifini beradi va yaxshi fe'larga qanoat, sabr, tavozu va adab, ishq va vafo, saxovat, himmat, karam, muruvvat, yumshoq ko'ngillik (hilm) kabi xislatlarni kiritib, har birining ta'rifidan so'ng tanbeh va hikoyatlar vositasida o'z fikrini to'ldiradi. Mutafakkir yaxshi xislatlarga ta'rif berish bilan birga ularga qarama-qarshi bo'lgan yomon illatlar to'g'risida so'z yuritadi va ulardan qutulish yo'llarini ham bayon qiladi.

Axloqsizlikning eng muhim mezonini sanalgan odob haqida fikr yuritar ekan: «Adab kichik yoshdagilarni ulug'lar duosiga sazovor etadi va u duo barakati bilan umrbod bahramand bo'ladi. Adab, kichkinalar mehrini ulug'lar ko'ngliga soladi va u muhabbat ko'ngilda abadiy qoladi.

Yoshlarni ko'zga ulug' ko'rsatadi. Ularning yurish-turishini xalq ulug'vor biladi. O'ziga qarshi xalq tomonidan bo'ladigan hurmatsizlik eshigini bog'laydi va kishini hazil-mazaxdan va kamsitilishdan saqlaydi.

¹ O'sha joyda, 189–190-betlar.

Kishi tabiatini insonlik yo'liga soladi va odam mijoziga odamgarchilik manzilida orom beradi. Kichiklarga undan muncha natija hosil bo'lgach, kattalarga allaqancha bo'lishini ko'rsan.

Adabdan muhabbatga bezak va pardozi etadi, adab tarkidan do'stlikning ravnaq va bahosi ketadi. Adab va tavozu do'stlik ko'zgasini yarqirata, ikki tomondan yorug'lik yetkazadi.

Tavozuli va adablilarga ta'zim va hurmat etadi va u urug'ni ekan bu qimmatbaho hosilni to'plab oladi. Xalq muomalasida yaxshi axloqning boshlang'ichi shu xislatlar va bu xislat qattiq o'rnatilgan, muhabbatga xalal etishi maholdir. Har ikki tomonda yaxshi xulq bo'lsa, adabi hamda tavozu evaziga va ta'zim paydo bo'ladi»¹.

Demak, yaxshi xulq asosi – odob, Alisher Navoiy nazdida barcha insoniy xislatlarning boshlanishi sanaladi. Komil insonga xos xislatlar ana shunga bog'liq ravishda ta'rif beriladi. Zero, haqiqiy ishq insonga xos xislatlar – vafu, saxovat, himmat, karam, muruvvat, hilm (yumshoq ko'ngillilik) xuddi shu odobli kishida tarkib topadi.

Masalan, «qanoat – buloqdir, suvi olingani bilan qurimaydir. Xazinadir – naqdinasi sochgan bilan kamaymaydir. Ekinzordir – urug'i izzat va shavkat mevasi beradir. Daraxtdir – shoxi tortinchoqlik va hurmat mevasi yetkazadi»² deb ifodalaydi.

Demak, qanoat insoniylik belgisi. U insonni yomon kunlardan asraydi. Chunki, qanoat qanchalik og'ir va mashaqqatli bo'lmasin insonni nafs balosidan, do'st-dushmandan, ta'magirlikdan xalos etadi. Shuning uchun alloma hech qachon ta'maga berilmaslik, halol mehnat bilan hayot kechirish qay darajada ulug'ligini ta'kidlab, ta'ma va ochko'zlik, xasislik insoniylik zavoli deb ta'riflaydi.

«Sabr achchiqdir – ammo foyda beruvchi, qattiqdir – ammo zararni daf etuvchi, sabr shodliklar kalitidir va bandlar ochqichidir.

Achchiq so'zli nasihatiday tabiat undan olinadi, lekin zaminida maqsad hosil bo'ladi. Badxo'r dori beruvchi tabibday kasal undan qiynaladi, ammo so'ngida sog'liq yuz beradi»³, - deyiladi.

Saxiylik va insoniylikning haqiqiy mezonini sifatida ta'rif beriladi: «Saxiylik (qo'li ochiqlik) kishilik bog'ining hosildor daraxtidir, balki u daraxtning shirin mevasidir, odamgarchilik o'lkasining to'liqlik daryosi, balki u to'liqlik daryosining asl gavharidir». Demak, saxovatning zamirida mutafakkir odamlarning mushkulini oson qilishda unga

¹ O'sha joyda, 203-bet.

² O'sha joyda, 204–205-betlar.

³ O'sha joyda, 215-bet.

beriladigan minnatsiz yordam borligini tushunadi va shunday xislat egasi bo'lishga da'vat etadi.

Himmatlilik, muruvvat, karam saxovatning tarkibiy qismlari sifatida yoritildi. «Yaxshilik – karam bir jabrlangan qattiqchilik yukini ko'targan va uni o'sha qiyinchiliklardan qutqarmoqdir. Karam ... o'sha qilingan ishni tilga keltirmaslik, og'izga olmaslik, kishiga minnat qilmaslik va uning yuziga solmaslik»¹ deb, uning asl mohiyaini yoritib beradi.

Alisher Navoiy vafo va hayoni bir butun tasavvur etib, uni bir-bridan ajratib bo'lmasligini aytadi. Shuning uchun ham Alisher Navoiyning «*Vafosizda hayo yo'q, hayosizda vafo yo'q*» degan iborasi hikmatli so'zga aylanib ketgan.

Lekin, Alisher Navoiy har qanday ehsonni saxiylik deb tushunmagan. Saxovat deb qilingan isrofgarchilikni, minnatni qoralagan.

Qanoatni sharaf va izzatning tantanasi desa, davlatli ta'magirni xor va pastkash deb ataydi. Shuning uchun ham yoshlikning qadriga yetish, eng yaxshi xislatlarni o'zida tarkib toptirish, nafs istagidan o'zini tiyish, shuningdek, takabburlik, manmanlik, faqat o'z foydasini ko'zlab ish yuritish, yolg'onchilik, nodon va johillik, ikkiyuzlamachilik, ta'magirlik, shoshma-shosharlik, hasad, g'iybat, bachkanalik, pala-partishlik, fisqu fasod, yalqovlik, haromdan hazar qilmaslik kabi illatlarni qoralab, ulardan xalos bo'lish yo'llarini ham bayon etadi.

Ushbu tanbeh yuqorida keltirgan fikrimizga dalildek tuyuladi: *dardlik ko'ngil – shu'lalilik chiroq, yoshlik ko'zbuloq, tuyaqushga yuk ortib ko'chsa bo'lmas, o't ishi qovurmoq, el ishi sovurmoq, oshning ta'mi tuz bilan, kishi yaxshiligi so'z bilan, sog'liq tilasang ko'p yema, izzat tilasang ko'p dema, yaxshi kiyim tanga ziynat, ta'magirdan yaxshilik tilama, gadoydan aqcha so'rama, baxilning omonat asrashi ajab, yaxshilik qiluvchining xiyonat qilish ajab, buzuqi iflosdan hayo tilama, zolimdan vafo tilama.* Uning quyidagi ruboiysi esa go'yo ana shu yomon illatlarning insonni ma'naviy o'limga olib borishi mumkinligi haqidagi hukmidek tuyuladi:

Uch fe'l erur kishiga qotil oxir,

Qotillik, aro zaxri xalohil oxir,

Buxl angla birin, birin havo bil oxir,

Qil u joni ham alarg'a dohil oxir.

Demak, Alisher Navoiy o'zining badiiy asarlari bilan bir qatorda ta'limiy-axloqiy asarlarida o'zi orzu etgan komil insonga xos axloqiy fazilatlar deb qanoat, adolat, saxovat, himmat, muruvvat, vafo, to'g'rilik,

¹ O'sha joyda, 216–217-betlar.

hilm, rostgo'ylik, tavozu, adab va boshqalarni tushungan, ana shu xislatlar tarkib topgan insonda yomonlik, razillik bo'lmasligi, bunday insonlar yashagan jamiyat ham ravnaq topishi, barcha xalq baxt-saodatga erishishi mumkin, deb hisoblagan.

O'z davridagi ta'lim-tarbiya talablariga ko'ra ham, tarbiya an'analariga binoan ham, Alisher Navoiy asarlarida shaxsning har tomonlama barkamol bo'lib yetishishida yoshlarning jismonan sog'lom va baquvvat bo'lishiga ham, jiddiy e'tibor berilgan. Masalan, uning qahramonlari Farhod, Qays, Iskandar obrazlarida jismoniy tarbiya va dilovarlik ta'limini ko'ramiz. Zero, «*Nazmul javohir*» asaridagi bir ruboiysida talqin etilishicha, yeyish qoidalariga rioya etish sihat-salomatlikni saqlashning birinchi talabidir.:

Har kimgaki ko'p emak fandur,

Bilgilki najosatqa tani maskandir.

Qorning bila do'st bo'lmasang ahmandur,

Nevchunki er o'g'lig'a qorin dushmandur¹.

Umuman, insonning sog'lom va baquvvat bo'lib yetishishi haqidagi o'g'itlari o'sha davr ta'lim-tarbiyasiga oid didaktik-axloqiy asarlarida yetakchi o'rinlarni egallagan.

Alisher Navoiy asarlarida komil insonni tarbiyalash usullari va vositalari ham ifodalangan. Alloma asarlarida bola tarbiyasi bilan oilada va maktabda shug'ullanib, namuna uslubidan foydalanish tavsiya etilgan. Tarbiya va ta'lim ota-ona hamda o'qituvchi tomonidan olib borilishi lozimligini ta'kidlaydi.

Alisher Navoiy bolalarga jismoniy jazo berish emas, balki xushmuomalalik bilan muomalada bo'lishni, lekin bunda ham me'yoridan oshmaslik lozimligini uqtiradi. O'qituvchining talabchan bo'lishga undagani, ammo har ikkalasida ham ma'lum me'yorni bilish zarurligini uqtirgani ma'lumdur. Tarbiya haqida gapirar ekan, «*Qobiliyatlini tarbiya qilmaslik zulmdir va qobilyatsizga tarbiya xayf. Uni tarbiya qilmaslik bilan nobud qilma, shunga tarbiyatingni nobud qilma*»², deydi.

Alisher Navoiy tarbiyada insonning o'z-o'zini tarbiyalashiga, xato va kamchiliklarini anglab, tuzatishga e'tibor beradi: yanglish va xato kishilikning shartidir. Xato va yanglishni anglab, ogohlangan baxtli kishidir. Kimiki, e'tirof tomon qaytar ekan, xatosi yo'qoladi. Kimiki, dalil keltirib aljiray bersa, xatosini bir karra oshiradi. Mubolag'asi

¹ Alisher Navoiy. *Nazmul javohir*. 15-tom. –T.: Badiiy adabiyot, nashriyot, 1966, 17-bet.

² Alisher Navoiy. *Mahbub ul-qulub*. 12-tom, –T., 19686, 17-bet.

qancha ko'proq esa, yanglishishi shuncha ko'rimliroq bo'lur va o'zini katta ko'rsatib, tortishuvi qancha esa, ortiqroq o'zi xalq o'rtasida shuncha rasvoroq ko'rinar, deydi:

**Xatog'a tadoruk nedur bexilof,
Ayon qilmoq o'z sahviga e'tirof,
Vagar qilsa sahviga ijro dail,
Ki yaxshidur aylar iki bil.¹**

Ya'ni kishi xato qilganda yanglishganini bo'yniga olsa – bu yaxshi. Agar o'z xatosiga dalil ko'rsata bersa, uning xatosi yana ikki barobar ortadi, deydi alloma.

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiyning komil insonni shakllantirishga oid fikrlari, uning ta'limiy-axloqiy qarashlari pedagogik fikr taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etadi. Allomaning pedagogik qarashlari o'zidan oldin o'tgan salafларining bu boradagi ilg'or ta'limotiga, shuningdek, komil insonni tarbiyalashga oid an'anaviy Sharq xalqlari ta'lim-tarbiya yo'riqlariga asoslanadi.

Alisher Navoiyning ta'lim-tarbiyaviy qarashlarida komil inson aqliy, axloqiy, ilm-ma'rifatga intilgan ijodkor, qobiliyatli, bilimdon, oqil va dono kishi, sofdil, insonparvar, saxovatli, sabr-qanoatga ega bo'lgan, adolatli, muruvvatli, kamtar, sog'lom va jismonan baquvvat, mard va jasur barkamol insonni shakllantirishdan iboratdir.

4.5. ABDURAHMON JOMIYNING TA'LIMIY- AXLOQIY QARASHLARI

Abdurahmon Jomiy (1414–1492) «*Haft avrang*» («*Yetti taxt*»), ta'lim-tarbiyaga oid «*Bahoriston*» asarlari bilan jahon madaniyati va pedagogik fikrlar taraqqiyotiga munosib hissa qo'shgan allomalardandir..

Abdurahmon Jomiy o'zining mashhur «*Silsilatus zahab*» («*Oltin tizmalar*») dostonida esa «Sevimli, aziz farzandga nasihat» bobida, eng avvalo har bir yosh bilim olishi zarurligi, chunki inson umri juda qisqa bo'lib, bu umrni behuda o'tkazmasligi, ammo bilim olgandan so'ng unga amal qilish lozimligini ta'kidlaydi va amaliyotsiz ilm ham behuda ekanligini alohida uqtirib o'tadi:

**Ilm yo'liga qadam qo'y, chunki shu yo'l farovon,
Ammo umringning yo'li, g'oyatda qisqa — bir on.
Har bir kishiga bo'lmas qayta yashash muyassar,**

¹ O'sha joyda, 232-bet.

**Egalla sen bilimni, mangu turar muqarrar.
Bilim egalladingmi, unga doim amal qil,
Ilming amalsiz bo'lsa, sen oni bir zahar bil.
Faraz qildik bilarsan, ul ilmi kimyoni,
Zar qilmasang misingni, qolmas ishing nishoni.**

Alloma ilmning ahamiyati haqida gapirar ekan, bu bilimni egallashda kitobning har bir yoshning bilim olishidagi o'rniga, uning xislatlariga alohida to'xtab o'tadi:

**Kitobga yuz o'girgin, ey jigarim farzandim,
Kitobga ulfat bo'lgin, quloqqa ol bu pandim,
Tanholikda munising, bilsang agar kitobdir,
Donolikning tongiga, shu'la sochar kitobdir.
Bepul, beminnat senga, ustoz bo'lib o'qitar,
Bilim bag'ishlab senga, chigallaringni yechar,
Kitobdur yaxshi hamdam, teri yopingan olim,
Ish siridan goh so'zlab, ammo goho turar jim.
Uning ichi g'unchadek, varaqlardan liq to'la,**

Har varag'i go'yoki, durdonadir bir yo'la, — deb, kitobni «teri yopingan olim»ga o'xshatadi.

U bilimni yoshlikdan egallash lozimligini ta'kidlaydi va johillikni qattiq qoralab, dono bilan nodonni bir-biriga qarama-qarshi qo'yadi:

**Hammadan avval farzand, bilimdan bahramand bo'l,
Nodonlik yurtidan chiq, bilim tomon olgil yo'l,
Har bir kishiga bu so'z, oyna kabi ayondir,
Dono tirik hamisha, nodon o'liksimondir.¹**

Abdurahmon Jomiy donolikni olqishlar ekan, avvalo mamlakatni boshqaruvchi hukmdorlar ilmi bo'lishi, agar rahbar nodon, johil bo'lsa, el boshiga juda ko'p nadomat, zulm yog'ilishi mumkinligini ifodalaydi:

**Nodonga rahbarlik qilsa gar dono,
Ilmidan ishlar ham bo'ladi a'lo
Dono suhbatidan bosh tortsa nodon,
Davrondan yaxshilik ko'rmas hech qachon.
Shoh agar bo'lmasa bilimdon hakim,
Jahl botqog'ida bo'lur u muqim.
Yog'ar undan doim jaholat, ulim,
El boshiga tushar nadomat, zulm.²**

¹ Abdurahmon Jomiy. Tanlangan asarlar. —T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1971, 189-bet.

² O'sha joyda, 191–192-betlar.

«Bahoriston» asarida esa ilmni behuda egallamaslik, har bir shaxs foydasi tegadigan ilmni egallashi zarurligini ta'kidlaydi:

Eng zarur bilimni qunt bilan o'rgan,

Zarur bo'lmaganni axtarib yurma.

Zarurini hosil qilgandan keyin,

Unga amal qilmay umr o'tkurma.¹

Shuningdek, Abdurahmon Jomiy ilmi va nodon kishilarni bir-biriga qarama-qarshi qo'yib, nodon shaxslarning savodsizligini yengil kulgi ostiga oladi:

«Bir bo'zchi bir olimga pulini omonat qo'ygan edi. Bir necha kundan keyin o'ziga kerak bo'lib qoldi va olimning uyiga keldi. Olim eshigi tagidagi supada o'tirib mudarrislik qilar, oldida shogirdlari saf tortib o'tirishar edi.

Ey ustod, kechagi omonatni bersang, kerak bo'lib qoldi, dedi, bo'zchi olimga. Birpas o'tir, darsim tamom bo'lsin.

Bo'zchi kutib o'tirdi, ammo dars cho'zilib ketdi, domlanning dars paytida boshini chayqab qo'yish odati bor edi. Shoshib turgan kosib buni ko'rib, dars berish bosh qimirlatishdan iborat ekan, deb o'yladi-da, ustodga:

— Sen kirib omonatni olib chiq, sening o'rningga men bosh irg'ab turay, ishim zarur, — dedi.

Donishmand buni eshitib kulib dedi:

Bilimdin lof urar shahar fakixi,

Har ilmni bilar oshkoru nihon.

Undan ne so'rasang qo'l bilan imo,

Yoki bosh irg'ishlab qiladi oson.²

Abdurahmon Jomiyning ijodida ham insonning bilim olish bilan birga kasb-hunar egasi bo'lishi uning kamolotining muhim mezonini sifatida talqin etiladi.

Masalan, «Bahoriston» asarida bunday pedagogik g'oyani ilgari surgan hikoyatlarni ko'plab uchratamiz:

Odamning qiymati emas simu zar,

Odamning qiymati bilim ham hunar.

Nazar sol, dunyoda hunar tufayli,

Xojasidan qadri ortiq ko'p qullar.

Qanchalab xojalar hunarsiz uchun,

Qullari oldida be o'q, be sipar?¹

¹ O'sha joyda, 195-bet.

² O'sha joyda, 332-bet.

Abdurahmon Jomiy bilim-hunarsiz kishini o'tindan boshqaga yaramaydigan mevasiz daraxtga o'xshatadi. U har bir yoshni ota obro'si, shon-shuhratidan mag'rurlanmay, o'z yo'lini tanlashga, ilmu hunar o'rganishga undaydi. Shuningdek, hunar o'rganishi har bir kishi uchun, u yoshmi, keksami, shohmi, fuqaromi, barchaga barobar, deb ta'kidlaydi. «*Iskandar xiradnomasi*» dostonida yunon podshohi Faylaqusning o'z farzandi Iskandarni mashhur muallim Arastu oldiga olib kelib, unga ilm va hunar, davlatni boshqarishni o'rgatishni so'ragani hikoya qilingan. Zero, Faylaqus o'z farzandining bilim va hunar, donolik sirlarini o'rganib olishi uning baxt-saodatga erishish yo'li ekanligini tushungani uchun ham o'z zamonasining nom chiqargan donishmandi oldiga olib keladi. O'z navbatida, Arastuga shogird tushgan Iskandar ham ilmu hunar egallashga zo'r ishtiyiq bilan kirishganligi va uni egallash sharafiga muyassar bo'lganligi bayon qilinadi:

Iskandarning ta'bi hunar sanj edi,

Dilida hunardan g'azna — ganj edi.

Hech zoe ketmadi chekkan mashaqqat,

Yo'liga kiritdi bir olam hikmat.

Ziyrak aqli bilan do'stlaridan ham,

Har sohada o'zib ketardi ildam ...

Bilim yo'lida tik, to'g'ri bo'ldi u,

Donolar nazdida hikmat faqat shu ...

Qadam qo'ysa hikmat to'la dil bilan,

Hamma vaqt hamma yoq bo'ladi ravshan.²

Demak, Abdurahmon Jomiy inson uchun ilmu hunarning qay darajada zarurligini to'g'ri talqin etgan. Alloma ilm va hunarni e'zozlagan rahbar ham o'z elining e'zozida bo'lishi, bunday o'lka gullab-yashnashi mumkinligini uqtiradi. Shuningdek, u mehnatkash insonni ulug'laydi, ayniqsa, dehqonlar mehnati haqida fikr yuritar ekan, ular moddiy ne'matlar yaratish bilan jamiyatda hurmatga sazovor ekanligini alohida ta'kidlaydi.

Abdurahmon Jomiy inson kamolotida musiqaning ham o'z o'rnini borligiga alohida e'tibor beradi. Alloma «Musiqah haqida risola» asarini yaratar ekan, o'z o'tmishdoshlarining musiqiy tarbiya haqidagi qarashlarini rivojlantiradi.

Avvalo, olim bu asarida an'anaga ko'ra musiqaning kelib chiqishi, ohanglar haqida qimmatli fikrlar bildiradi, maqomlarga tavsif beradi,

¹ O'sha joyda, 318-bet.

² O'sha joyda, 196 - bet

musiqa asboblari haqida ma'lumotlar keltiradi. Muhimi, musiqaning kishiga ta'siri to'g'risidadir. U musiqaning ba'zi kuylari insonda ko'tarinki ruh paydo qilsa, ba'zilari insonda ijodiy ruh paydo qiladi, deydi.

Abdurahmon Jomiy avvalo, tarbiya haqida fikr yuritar ekan, har bir narsani ham parvarish etsa, undan yaxshi natija chiqishini, insonni ham yaxshi tarbiya etsa, u barkamol bo'lishini alohida ta'kidlaydi. «*Silsilatus-zahab*» («*Oltin tizmalar*») dostonida «*Tarbiyaning ahamiyati haqida*» bobida o'z fikrini shunday ifodalaydi:

**Yoqilsa olov, boshda yaxshi yonar,
Agar topmasa parvarish tez so'nar.
Temir yoki toshdan chiqarsang-da, o't,
O'tinsiz bo'lur ushbu o't besubut.
O'tinla olov bo'lsa gar hamnafas,
Alanga olib gurkirar basma-bas,
Qalasang agar unga tutanturuq,
O'shancha bo'lur shu'lasi ham bo'luq,
Alanga bo'lur barcha uchqunlari,
Yonib turg'usidir tunu kunlari,
Yurak o'ti ham xuddi shunday erur,
Agar parvarish topsa mangu turur¹.**

Shu bois yetuk insonga xos axloqiy xislatlar uning barcha asarlarida keng tarannum etiladi. Masalan, haqiqiy insonga xos bo'lgan axloqiy xislatlardan yaxshilik, saxiylik, shirinsuxanlik, kamtarlik, sabr-qanoat, do'stlik, rostgo'ylik, mehnatsevarlik kabilarni tarbiyalashga alohida diqqat bilan qaraydi. Bularan saxovat va karamni eng ulug' insoniy xislatlardan deb biladi. «Bahoriston» asarida u: «Saxovat biror narsaga qarab yoki evaziga biror narsa talab qilinsa, hatto talab etilgan narsa maqto'v va minnatdorchilik bo'lgani taqdirda ham, u saxovat emas, deydi:

**Saxiy dema saxovatiga,
Biror talab qo'ysa gar odam.
Saxiylikmas, bu savdogarlik,
Bunda yo'qdir sharaf va karam.
Saxovatdan kimning maqsadi –
Agar bo'lsa shuhrat, ovoza,
Ahli karam shahrida unga,
Har doim berkdur darvoza¹.**

¹ Abdurahmon Jomiy. Tarlangan asarlar. –T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1971, 144-bet.

Abdurahmon Jomiy inson hirs va ta'madan uzoq bo'lishini istaydi. «Bahoriston» asarida bu fikr it va gado haqidagi hikoyatda bayon etilgan:

«Itidan so'radilar:

Nima uchun sen bor uyga gado qadami yetmaydi, sen yetgan ostonani tilamchi hatlab o'tmaydi?

Men hirs va ta'madan yiroqman, — dedi it. — Ta'masizlik va qanoatda mashhurman. Dasturxondan bir burda nonga qanoat qilaman, qozondan bir g'ajilgan ustixonga xursand bo'laman. Ammo tilanchi hirs va ta'mada shuhrat qozongan. U hamma vaqt ochman deb qo'l cho'zgani cho'zgan. Xaltasida bir haftalik nonu, o'zi ochman deb nolon. Orqasida bir haftalik ovqat, qo'lida gadolik hasasi. Qanoat hamma vaqt hirsu ta'madan uzoq, qanoatli ham ta'magir bilan bo'lolmas o'rtoq:

**Kimning qalb diliga kirdi qanoat,
Hirs bilan ta'madan qutildi bori,
Qanoat gilami to'shalgan yerda,
Sindi ochko'zligu ta'ma bozori».²**

Abdurahmon Jomiy ilgari surgan yana bir muhim insoniy xislatlardan biri do'stlikdir. Zero, inson bir-biri bilan munosabatda bo'lar ekan, uning boshqalarga nisbatan do'stona munosabati ham kamolotining belgisidir, deydi olim. U haqiqiy do'stlikning belgilari do'stga sodiqlik, qiyin paytlarda undan qochmaslik, hamdard, hammehr bo'lish, do'stligi evaziga biror narsa ta'ma etmaslik, deya ta'rif beradi:

**Chin do'st ul — do'stligi oshaversa gar,
Do'stidan yomonlik ko'rganida ham.
Boshiga ming jaf osh toshi yog'lsa,
Mehr uyi u toshdan bo'lur mustahkam,
Do'st hajridan oshiq kutar adolat,
Yo vasl eshigida turar bir holat.
Do'stlikdan o'zga bir maqsadi bo'lsa,
Olamda bormi hech bundan razolat».³**

Abdurahmon Jomiy insoniylik fazilatlaridan sanalgan kamtarlik, halollik, shirinsuxanlik, sofdillikni targ'ib etar ekan, kibr-havo, razolat, johillik kabi illatlarni fosh etadi.

Masalan, u takabbur, manman shaxslar bosh ko'targan boshhoqning o'roq zarbi bilan yerga yiqilib, sarg'ayib so'liydi desa, kamtar kishilarni

¹ O'sha joyda, 317-bet.

² O'sha joyda, 297-298-betlar.

³ O'sha joyda, 354-bet.

esa o'zini tuproqqa tashlagan donni qushlar avaylab yerdan ko'tarib ketganlaridek, e'zozdadir, deb ta'kidlaydi:

**Takabburlik ziyondir, undan andisha qilg'il,
Ko'rdingmi, u boshqni, bosh ko'tardi na bo'ldi,
O'roqning zarbi birlan yerga yiqildi, so'ldi.
Ko'rdingmi, don o'zini, tuproqqa tashlar kamtar,
Uni avaylab yerdan ko'targusidir qushlar,
Kimki kamtarlik aylar, udir ulug'likka xos,
Egilgan boshni har kim, ulug'laydi beqiyos¹.**

Ayniqsa, Abdurahmon Jomiy «*Iskandar xiradnomasi*» asarida Iskandarning pokizalar shahriga yetishi bobida ifodalangan komil insonga xos xislatlarning tarannum etilishi, bizga Forobiyning «*Fozil odamlar shahri*» asaridagi «*Fozillar shahri hokimining fazilatlarini*»ni eslatadi. Har ikki asarda ham fozillar shahri aholisiga xos xislatlar yaxshilikning g'olib kelishi va barcha yomon illatlar: urush, nizo, johiliyat, zulm, boylikka hirs qo'yish, ta'malarning chekinishi va yo'q etilishi yoritiladi. Iskandar jahon aylanib, bir shaharga keladi. U yerning xalqi, turmush tarzi shohni lol qoldiradi. Mazkur shaharda odamlar tinch, osoyishta, urush-janjallarsiz hayot kechirardi; barcha barobar mehnat bilan shug'ullanardi. Shaharda o'g'ri yo'q, barcha eshiklar qulfsiz. Bu shaharda adolat hukmron bo'lib, barcha fuqarolar bir xil hayot kechirardi. Ularga bunday hayot ota-bobolardan meros qolgan bo'lib, shahar ahli bu an'analarni e'zozlab asrar va amal qilardi.

Abdurahmon Jomiyning «*Pokizalar shahri*» uning yuksak orzu-umidi, pok qalbi tasavvuridagi insoniyat tarixidagi ideal tuzum timsolidir.

Abdurahmon Jomiy tasavvurida haqiqiy yetuk inson el, xalq uchun xizmat qilib, yaxshi nom qoldirishi zarur. «*Silsilatus-zahab*» dostonidagi quyidagi pandlar uning pedagogik qarashlariga yakundek sanaladi:

**O'z qoningdan tashqari qo'ygil qadam,
Gavharingni ayla pardoz dam-badam.
Konda gavhar yetgani befoyda,
El uchun undan kelur ne foyda.
Qoldiray desang jahonda yaxshi nom,
Yaxshilik qil, yaxshilik qilgil mudom.
Yaxshilikni sen o'zingga pasha qil,
Hech kishiga ranju ozor bermagil.**

¹ O'sha joyda, 191-bet.

Abdurahmon Jomiy asarlarida yaxshilik barkamol inson ega bo'lishi zarur bo'lgan eng muhim axloqiy xislat sifatida tarannum etilishi bejiz zmas. Zero, eng qadimgi ma'rifiy yodgorliklardan boshlab yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi kurash va yaxshilik, ezgulikning g'olib kelishiga bo'lgan oliy istak barcha pandnomalarning asosini tashkil etgan.

Kullas, Abdurahmon Jomiyning yetti dostonidan iborat «*Haft avrang*» («*Yetti taxt*»), «*Tuhfat ul-ahror*» («*Erkinlar tuhfasi*»), «*Sabhat ul-abror*» («*Yaxshilar tasbihi*») kabi falsafiy-axloqiy asarlari; «*Xiradnomai Iskandar*» dostoni, «*Silsilatus zahab*» («*Oltin tizmalar*») asarlarida uning barkamol inson tarbiyasiga oid g'oyalari o'z ifodasini topgan.

4.6. JALOLIDDIN DAVONIY TA'LIM-TARBIYA HAQIDA

Jaloliddin Davoniy (1427–1502) o'z davrining ilm-fan va pedagogik fikrlar taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan qomusiy olim. Uning yetuk olim bo'lib yetishishida Samarqand, Hirot ilmiy muhitining, shuningdek, Vizantiya, Ozarbayjon, Qirmon, Hurmuz, Tabaristan, Xuroson va Jurmon olimlari bilan uzviy aloqada bo'lganining katta ta'siri bo'lgan. Ayniqsa, Davoniyning madrasidagi uzoq vaqt mudarrislik faoliyati uning ta'lim-tarbiya to'g'risidagi qarashlarining rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etgan.

Taniqli faylasuf olim H. Aliqulovning tadqiqotlaridan ma'lum bo'lishicha, Davoniydan quyidagi ilmiy meros qolgan: «*Risolai isboti zojib*» («*Zaruriyatning isboti haqida risola*»), «*Risolat ul-mufradot*» («*Moddalar haqida risola*»), «*Risolat ul-huruf*» («*Harflar haqida risola*»), «*Risolati fi tayjix ul-tashbix*» («*Majoz talqini haqida risola*»), «*Risola dar elm un-nafs*» («*Ruhshunoslik to'g'risida risola*»), «*Tariqati tarbiyat ul-avlod*» («*Bolalarni tarbiyalash usuli*»), «*Arznoma*» («*Armiyani boshqarish qoidalari*») kabilar shular jumlasidandir.

Ayniqsa, Davoniyning axloqiy tarbiyaga bag'ishlangan «*Axloqi Jaloliy*» asari dunyoning ko'p tillariga tarjima qilingan va shuhrat qozongan. Chunki bu asar Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Nasriddin Tusiy va boshqalarning asarlari qatorida turadigan barkamol inson kamoloti uchun eng zarur va axloqiy fazilatlar bayon etilgan.

«*Axloqi Jaloliy*» uch qismdan iborat. Birinchi qism – axloq faniga, ikkinchi qism – «*Odamning ichki holati*» oilaviy hayotiga, uchinchi qism – «*Shahar (davlat)ni boshqarish va podshohlar siyosati*», deb atalib unda muhim ijtimoiy-siyosiy masalalar ko'tariladi. Chunonchi,

jamiyatning paydo bo'lishi, davlat va uni boshqarish masalalari, xalqning farovon hayot kechirishida podsholarning o'rni, ilm-fan taraqqiyotining jamiyatda tutgan o'rni bayon etiladi.

Davoniy insonning kamolga erishishi uning boshqalar bilan munosabatiga ham bog'liq ekanligini ta'kidlaydi, jamiyatda, ma'lum ijtimoiy muhitda, boshqalar bilan aloqada shakllanib tarbiya topgan inson o'zi yashagan jamiyatda adolat hukmron bo'lsa, unda baxt-saodatga erishishi mumkin, deydi. Shuning uchun u «Axloqi Jaloliy» asarida jamiyatni adolatli – fozil shaharga va johil shaharlarga bo'ladi. Forobiy kabi Davoniy ham *fozil shahar boshqaruvchisida o'nta eng yaxshi fazilat mujassamlangan bo'lishi kerak, deydi. Bular: birinchisi – hukmdor odamlarni e'zozlashi; ikkinchisi – davlat ishlarini adolatli ijro etishi; uchinchisi – hirs va shahvatga berilmasligi; to'rtinchisi – hukmdorlikda shoshma-shosharlik va g'azabga yo'l qo'ymasligi, balki shafqat va muruvvatga asoslanishi; beshinchisi – xalqning ehtiyojini qondirish uchun xudoning irodasidan kelib chiqishi; oltinchisi – xalq ehtiyojini qondirishga oid ishlarni bajarishga harakat qilishi; yettinchisi – xalqqa nisbatan odil bo'lishi; sakkizinchi – har bir ishni maslahatlashib, kengashib hal etishi; to'qqizinchisi – har bir kishini uning qobiliyatiga monand lavozimga tayinlashi, qobiliyatsiz kishilarga yuqori lavozim bermaslikni; o'ninchisi – adolatli farmonlar chiqarishi, qonunni buzishga yo'l qo'ymaslik kabilardir.* Shuningdek, Davoniy hukmdorning diniy majburiyatlarga ham rioya etishi kerakligini ta'kidlagan. Ko'rinib turibdiki, adolatli shoh timsoli Davoniy istagan axloqiy kamol topgan shaxsdir.

Davoniy «Axloqi Jaloliy»da ijtimoiy-siyosiy masalalarga qayta-qayta murojaat etadi. Chunonchi, jamiyatning paydo bo'lishi, davlat va uni boshqarish masalalari, adolatli va adolatsiz podsholar, ilm-fan taraqqiyotining jamiyatda tutgan o'rni, aqliy va axloqiy tarbiya, insonda ijobiy xislatlarni tarkib toptirish masalalari bayon etiladi.

Davoniy o'z asarida insonni ijtimoiy mavjudot sifatida qaraydi, inson faqat jamiyatda, kishilar orasida, ular bilan munosabatda shakllanadi, degan fikrni ilgari suradi. U o'tmish olimlarining ta'lim-tarbiyaga oid asarlaridagi an'analarni rivojlantirgan holda o'z qarashlarini o'tkir psixolog, ya'ni ruhshunos olim sifatida ham talqin etadi, uning fikricha, bola yaxshi fazilatlarni ta'lim-tarbiya natijasida egallashi mumkin. Chunki, bolada his-tuyg'u juda erta shakllana boradi, u ulg'aya borgan sari ayrim juz'iy narsalarni ham ajrata boshlaydi, tana a'zolari mustahkamlanadi, narsa va hodisalarni bir-biridan ajrata

boshlaydi, yaxshilik va yomonlik to'g'risida tasavvurga ega bo'la boshlaydi, aqli to'lishib, ongi o'sadi, deydi olim.

Bola o'ta ta'sirchan va taqlidchan bo'lishini ta'kidlar ekan, olim yaxshi fazilatni ham, yomon fazilatni ham u tezda qabul qilaverishi mumkinligini alohida uqtirib o'tadi. Bola qalbini naqsh solinadigan, suratlarini osonlikcha tushirish mumkin bo'lgan taxtaga o'xshatadi.

Davoniyning fikricha, bolaning tarbiya olishi, odob-axloqli bo'lishi uning keyingi tarbiyasiga ham bog'liq. Chunki hayotda har kuni bola ko'radigan, muloqotda bo'ladigan narsalar uning xulqiga yaxshi va yomon tomondan ta'sir etadi. U ota-ona tarbiyasi bilan muallim tarbiyasini taqqoslar ekan, muallimning tarbiya metodlari ota-onanikidan yuqoriroqdir, deb ta'kidlaydi. Chunki ota bolani jismonan hayotga keltirib, uni jismoniy tarbiyalasa, muallim uni ma'naviy jihatdan kamolotga yetkazadi, deydi olim. Ruh qanchalik badanga yaqin tursa muallim ham tarbiya borasida ota-onaga shunchalik yaqin deb ko'rasatadi.

Pedagogik qarashlarida aqliy tarbiya va bilimlarni egallash masalalari muhim o'rinni egallaydi. Bolalarga bilim berishni yoshlikdan boshlash zarurligini ta'kidlaydi. Davoniy inson aqlining qudratiga, uning ijtimoiy hodisalarni bilishiga, aql ilohiy ulug' bir ne'mat, haqiqat mezoni ekanligiga ishonadi. Chunki inson aql yordamida o'z xatti-harakatini, faoliyatini boshqaradi.

Davoniyning fikricha, aql ijtimoiy hayotning barcha sohasida, xoh davlat ishida, xoh ilmni o'rganishda, xoh ijobiy xulq-odob qoidalarini egallashda bo'lsin, xoh shirinsuxanlikda, she'riyatda bo'lsin, faol qatnashadi. Uning bu aqidasi, ya'ni aqliy bilishga tayanishi ilm-fan, ma'rifat, ta'lim-tarbiya va axloq masalalarini talqin etishida ko'proq namoyon bo'ladi.

Davoniy shuning uchun ham bolalarga ta'lim-tarbiya berishda aqliy tarbiyaga katta o'rin beradi. Ilm kishilarni yomon odatlardan, razil ishlardan saqlaydi, ilm bilan shug'ullanish har bir inson uchun hech qachon kech bo'lmaydi, deydi Davoniy. Aflotundan: «Qancha vaqtgacha ta'lim olish va ilm o'rganish yaxshi?– deb so'rabdilar. U: nodonlikning va johillikning ayb ekanligi qay vaqtgacha bo'lsa, ilm o'rganish o'sha vaqtgacha yaxshidir¹» – deb javob bergan ekan.

Davoniy olimlarning jamiyatda, davlatni boshqarishda tutgan o'rniga katta ahamiyat beradi, uning fikriga ko'ra haqiqiy olim davlat ishlarida faol qatnashishi, jamiyatga foyda keltiradigan murakkab

¹ Aliqulov X., Omonboyeva R. Jomiy va Davoniy ta'lim-tarbiya haqida. –T.: «O'qituvchi», 1981, 36-bet.

muammolarni yechishda ishtirok etishi kerak. Olimlar tabiat sirlarini o'rganish, ta'lim-tarbiya ishlari bilan shug'ullanishi, omma o'rtasida adolat qoidalari hamda axloq normalarini tarqatish bilan shug'ullanishi, boshqalardan ilgarigi safda turishi kerak. Ularning maslahatlaridan davlat muassasalarini boshqaruvchilar foydalanishi muhim, deb uqtiradi.

Davoniy ham boshqa mutafakkirlar kabi podshohlarning ma'rifatli bo'lishini istaydi. Ana shunday podshohlar o'z atrofiga bilimdon kishilarni to'playdi va ilm ahlining jamiyat taraqqiyotida katta rol o'ynashini tushunadi, deydi.

Davoniy insonning ma'rifatli, yuksak fazilatli bo'lishida tabiiy fanlarning roli katta, deydi. Matematika, astronomiya, tibbiy fanlar jamiyatga ulkan foyda keltiruvchi ilm sohalaridir, deb biladi. Riyoziyot fanini o'rgangan kishining tabiati qat'iy va sabotli bo'ladi, deydi. Tib ilmning esa jamiyatga foydasi haqida gapirib, tabiblarga zarur bo'lgan kasalga tashxis qo'yish masalalariga to'xtab o'tadi. Tabib bemorga to'g'ri va aniq tashxis qo'ygandan so'nggina bemorni davolashi kerakligini uqtiradi.

Davoniy insoniy fazilatlardan donolikni tahlil etar ekan, inson o'zining aqliy qobiliyatini, iste'dodini tarbiyalash uchun quyidagilarga amal qilishi:

– **birinchisi, zukkolik – zehn o'tkirligi.** Bu kishining har xir masalani tezda hal qila olish, unda o'zi istagan natijani ola bilishida deb ko'rsatadi. Bu malakani hosil qilish uchun kishida tajriba va harakatchanlik bo'lishi talab etiladi;

– **ikkinchisi – fahmlilik.** Bunda kishining keraksiz va ikkinchi darajali masalalarga ortiqcha to'xtalmasdan, butun diqqatni muhim va zarur masalalarga tez qarata bilishi qobiliyati, ya'ni murakkab va chigal masalalar ichidan eng muhimini tanlay bilish malakasini hosil qilish talab qilinadi;

– **uchinchisi – zehn ravshanligi** deb ko'rsatiladi. Bu biror masalani hech qanday qiyinchiliksiz, oson yo'l bilan hal qilish iste'dod;

– **to'rtinchisi – bilimni tez egallash qobiliyati.** Kishi ma'lum masalaga butun diqqat-e'tiborini qarata olishi va uning hech qanday qarma-qarshiliksiz o'zlashtira olishi;

– **beshinchisi – qo'yilgan muammoni tezda anglashi;**

– **oltinchisi – yodlash qobiliyati.** Insonning ilgari his etgani va tasavvur qilganlarini esda saqlash qobiliyati;

– **yettinchisi** – **xotira**. Yod olingan, his qilingan narsalarni kerak bo'lganda eslash qobiliyati tezda ishga solishi lozim, deb, ko'rsatadi.¹

Demak, Davoniy kishi yoshlikdan o'z qobiliyatini o'stirishi, rivojlantirishi lozimligi, agar u haqiqiy baxt-saodatga erishmoqchi bo'lsa, yuqoridagi aqliy qobiliyatni rivojlantirishga yordam beruvchi fazilatlarni egallashga harakat qilmog'i lozim, deydi.

Davoniy shu bois insonning aqliy sifatlari rivojlanishiga katta ahamiyat beradi.

Davoniy bolalarning aqliy qobiliyatini rivojlantirish bilan kasb-hunar o'rgatish haqida ham qimmatli fikrlarni bildirgan. Davoniy muallimning bolalarni qaysi kasbga qiziqishi, qobiliyatini yaxshi bilishi zarurligi haqida gapirib, bola qiziqib biror hunar yoki ilm bilan shug'ullansa, unga har qanday sharoitda ham imkoniyat yaratib berish kerak, deb uqtiradi. Albatta, hamma kasblarni egallab bo'lmaydi, ammo har bir odamning biror kasbga qobiliyati bo'ladi, deydi olim. Biror kasbni egallab olishga intilgan kishi butun iste'dodini sarf etib, ana shu kasbni tezda o'rganib oladi. Bunday fikrni buyuk mutafakkir Forobiy ham o'z vaqtida ta'kidlab o'tgan edi.

Agar u yoki bu shaxsning muayyan kasb-hunarga ishtiyoqi bo'lmasa, uni majbur qilish mumkin emas, aks holda u o'zini qiynaydi va bu kasb-hunar unga baxt-saodat keltirmaydi, deydi. Davoniy insonga foyda keltiradigan kasb-hunarni uchga bo'ladi: buni kishilarning ruhiy quvvatiga bog'lab ko'rsatib, **birinchisini, inson aqliga tegishli, deb ko'rsatadi va bunga vazirlik kasbini kiritadi. Ikkinchisi, ta'lim-tarbiya natijasida vujudga keladi, deb bunga astronomiya, matematika, tibbiyot, geometriya fanlari bilan shug'ullanishni kiritadi. Uchinchisiga kishilarning shijoati, jasurligi bilan bog'liq kasblarni, ya'ni dushmanga qarshi kurash, chegarani qo'riqlash va boshqalarni kiritadi.** Olim kasbi bo'lmagan, biror kasb bilan shug'ullanmaydigan kishilarni qattiq tanqid qiladi. Otasining mol-mulkiga ishonib kasb-hunar egallamaydigan yoshlarni qoralaydi. Mehnat qilish, hunar egallashni targ'ib qilgan ekan, mehnat inson kamoloti va baxt-saodati manbai, deb hisoblaydi.

Davoniyning kasb-hunar haqidagi qarashlari shu bilan ahamiyatliki, u oddiy xalq mehnatini, ulug'laydi, insonning faqat mehnati tufayligina baxt-saodatga erishuvi mumkinligini, mehnat insonning shaxs sifatida kamol topishining bir mezoni ekanligini isbotlaydi.

¹ Aliqulov X., Omonboyeva R. Jomiy va Davoniy ta'lim-tarbiya haqida. –T.: «O'qituvchi», 1981, 41–42-betlar.

Davoniy kishi xususiyatlarini ikkiga bo'ladi: biri tug'ma, ikkinchisi hayot jarayonida paydo bo'ladigan xususiyatlar. Tug'ma xususiyatlarga kishilarning aqliy va xulqiy sifatlari, qobiliyatlari kiradi. Masalan, faraz qilish qobiliyati bir-birini tezda tushunish iste'dodi va boshqalar. Lekin Davoniy kishilarning ba'zi bir tug'ma xususiyatlarini, qobiliyati va malakalarini tan olgan holda hayot jarayonida kasb qilinadigan xususiyatlarni ham inson kamoloti uchun muhim deb hisoblaydi. Inson xususiyatlari yoshlikdan, tarbiya natijasida, kishilar bilan o'zaro munosabatlarda kasb etiladi, har bir fazilat vaqt o'tishi bilan yangilanishi va o'zgarishi mumkin, rivojlanib takomillashib boradi. «*Agar (inson) xulqi, – deb yozadi olim, – o'zgaruvchi bo'lmaganida edi, siyosat va tarbiyaning keragi bo'lmas edi*».¹

Yuqoridagi fikrlarga asoslanib, Davoniy insoniy fazilatlariga ega bo'lishda ta'lim-tarbiyaning o'rniga katta ahamiyat berganligining guvohi bo'lamiz.

Davoniy insoniy fazilatlarini to'rtga bo'ladi: **donolik, adolat, shijoat, iffat**. Bular orqali qadim-qadimlardan insonning xulq-odobi belgilangan. Inson fazilatlarini dastlab Sharq mutafakkirlaridan Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Nasriddin Tusiy, Ubayd Zokoni va boshqalar ham shunday tasnif etganlar.

Davoniy mardlik va shijoatkorlikni ham insonning eng zarur fazilatlaridan, deb hisobladi. U shijoatga kamtarlik, yumshoq fe'llik, botirlik, sabot-matonat, chidamlilik kabi sifatlarni kiritadi. Shijoatga kishining xatti-harakati va boshqalar bilan munosabatini baholaydigan tushuncha deb qaraydi.

Olim agar inson biror xavf-xatarga duch kelsa, o'zini mahkam tutib, esankiramasligi, sabotli bo'lishi zarurligi, ana shu xislatlar shijoatga kirishini aytadi. Shijoatkorlik ham aqlga bo'ysunishi kerak, deydi.

Davoniy qo'rqqulikni shijoatkorlikka qarama-qarshi qo'yadi. Ba'zi qiyinchiliklardan qochgan, yengil hayot kechirish yo'lini o'ylaydigan kishilarni olim qo'rqqoq va yuraksiz kishilar, deb aytadi.

Demak, Davoniy davlat hamda jamiyatga foyda keltiruvchi kishilarni haqiqiy shijoatli kishilar deb biladi. Olim sabot-matonatni shijoatning tarkibiy qismiga kiritadi. U ibn Sino fikriga yanada chuqurroq yondoshib har qanday ehtiyoj, har qanday faoliyatni shijoatga qo'shmaydi. Davlat manfaatlariga bo'ysunadigan, kishilik jamiyatiga xizmat qiladigan inson faoliyatini shijoat deb ataydi.

¹ Aliqulov X., Omonboeva R. Jomiy va Davoniy ta'lim-tarbiya haqida. –T.: «O'qituvchi», 1981, 41-bet.

Sharq mutafakkirlari adolat tushunchasiga alohida fazilat sifatida qaraganlaridek, Davoniy qarashlarida ham adolat tushunchasi asosiy o'rinni egallaydi.

Olim adolat fazilatini 42 ga bo'ladi. Bulardan eng muhimlari **safo, do'stlik sadoqat, mehr-shafqat, o'zaro hurmat...** kabilardir, deydi. Davoniy sadoqatni sodiq kishilar o'rtasidagi do'stlikni mustahkamlaydigan xislat sifatida qarab, odam o'ziga nimani istasa, do'stiga ham shuni ravo ko'rishi va shu tarzda harakat qilishi lozim, deb hisoblaydi. Demak, Davoniy adolatli kishilar o'rtasidagi haqiqiy do'stlikni insonparvarlik, o'zaro hurmat bilan bog'liq holda tasavvur etadi.

Davoniy adolatni inson aqliy kamoloti bilan birgalikda qaraydi. U hamma ruhiy quvvatlar birlashib aqlga bo'ysungan taqdirdagina haqiqiy adolat namoyon bo'ladi, deydi. Haqiqiy odil kishi butun quvvatini, aqlini yaxshi xislatlarni kasb etishga qaratishi kerak, adolat odamlarni baxt-saodatli qilishi lozim deb ta'kidlaydi olim.

Qanoat tushunchasini Davoniy kishi ruhining yaxshi mevasi deb hisoblaydi. U qanoatni zaruriy xatti-harakatlar bilan bog'lab tushuntirishga intiladi. Kishi faqat zaruriyatga asoslanib ish tutishi lozim, hayotda inson eng zarur narsalarga intilishi kerak, ya'ni yeyishichish, hissiyotlarga berilish va boshqa xatti-harakatlarda me'yorni bilish, mo'tadillikka rioya etish, boylikka hirs qo'ymaslik, qanoatni anglatadi, deydi.

Davoniy inson o'rtasidagi do'stlik tuyg'usini ham ulug'lab, bolalarni do'stlik ruhida tarbiyalashga katta ahamiyat beradi. Bola dunyoqarashining tarkib topishida do'stlikning ta'siri katta. Do'stsiz inson muayyan jamiyatda yashay olmaydi. Do'st o'zaro muomalada ayniqsa, inson boshiga kulfat tushganda bilinadi, ammo haqiqiy do'st bilan soxta do'stni ajrata bilish kerak, deb uqtiradi olim. Dushman esa kishining o'ziga, kamchiligiga e'tibor bermaydi, balki hammaning oldida uni fosh qilishga intiladi, deydi.

Davoniy kishilar o'rtasidagi adovatni ham qoralaydi. O'zaro nizolarda hurmat yo'qoladi, shubha va gumonlar ko'payib, janjallar chiqadi, deb ta'kidlaydi.

Davoniyning tarbiya tizimida odamlarda uchraydigan nuqson va yaramas odatlarni bartaraf etish haqidagi fikrlari ham diqqatga sazovor. Masalan, Davoniy salbiy ruhiy quvvatlar: jahl, g'azab, hasad, g'amginlik, dangasalik va boshqalar haqida gapirib, bular ruhiy jarayon bo'lib, ularni davolash yo'llari, usullari haqida gapiradi. Chunki bu ruhiy

kasalliklar ham inson tanasidagi kasalliklarga o'xshab, davoga muhtoj deydi, uning fikriga ko'ra, kishi tanasidagi kasalliklarni tibbiyot yo'li bilan davolansa, kishilarning yaramas odatlarini ruhiy ta'sir natijasida davolash mumkin. Jismoniy davo ovqat yoki dori-darmon vositasida amalga oshadi, ruhiy kasalliklarni davolash esa, yuqoridagi usullardan birmuncha farq qiladi. Ruhiy kasalga chalingan odam eng avvalo yaxshi xatti-harakatlar qilishga odatlanishi zarur. Shundagina u yomon odatlardan xalos bo'ladi, deydi.

Davoniy g'azabni eng og'ir ruhiy kasallik deydi. G'azab kishining katta nuqsoni, kamchiligi, aqlsizligidir, agar aql g'azab va hissiyotga bo'ysunsa, kishi hayvon darajasiga tushib qolishi mumkin, chunki hayvonning aqli bo'lmaganligi tufayli u g'azab quvvatini o'ziga bo'ysundira olmaydi. Inson aqli bo'la turib g'azabni bo'ysundira olmasa, buni hech qachon kechirish mumkin emas. U hamma vaqt o'z g'azabini aqlga bo'ysundirishga harakat qilishi kerak, shundagina u haqiqiy inson bo'lib yetishishi mumkin, deydi. Olim kishilar ruhiyati haqida gapirar ekan, g'azab quvvatini quyidagilarga bo'ladi: ba'zilar tez g'azabga keladi va tez jahldan tushadi, ba'zilar esa sekin-asta g'azablanib, tez jahldan tushadilar, ba'zilar tez g'azablanib, uzoq vaqt jahllaridan tushmay yuradilar. Davoniy g'azab turlaridan ikkinchisini yaxshisi deb, eng oxirgisini yomoni deb belgilaydi.

Demak, Davoniy kishilarning salbiy ruhiy holatlarini davolash mumkin, deb ishonadi va ularni yaxshi maslahat berish, so'z bilan, jazo va mehnat qildirish yo'llari bilan tarbiyalasa bo'ladi, deb hisoblaydi.

Davoniy insoniy xislatlar: mehnatsevarlik, to'g'rilik, insoniylik, yaxshilik, xushmuomalalik, odillik, donolik va boshqa xislatlarni ijobiy baholaydi. U insondagi barcha xislatlarni aqliy faoliyat bilan bog'laydi.

Shunday qilib, Davoniyning ilm-ma'rifat, ta'lim-tarbiya va axloq to'g'risidagi fikrlari ta'lim-tarbiya tarixida muhim ahamiyatga ega. Chunki u yuksak axloqiy fazilatlarini tarannum etadi, kishilarning baxt-saodatli bo'lishi uchun tavsiyalari hozirgi davrda ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Davoniyning aqliy tarbiya, insoniy fazilatlarini tarkib toptirish borasidagi tarbiya usullari Sharq pedagogikasining qimmatli xazinasi bo'lib hisoblanadiki, bulardan biz ta'lim-tarbiya jarayonida foydalansak, milliy qadriyatlarimizga murojaat etgan bo'lamiz va u ta'lim-tarbiyani takomillashtirishda muhim ahamiyatga ega.

4.7. HUSAYN VOIZ KOSHIFIYNING KOMIL INSON HAQIDAGI KONSEPSIYASI

Husayn Voiz Koshifiy (1440–1505) u axloq, nujum, mantiq, adabiyotshunoslik, riyoziyot, hisob, islom tarixi, ilohiyot, tarix, musiqashunoslik, tasviriy san'at, tabobat ilmiga oid 200 dan ortiq asar qoldirib, Sharq ma'naviy-ma'rifiy va pedagogik fikrlar taraqqiyotiga hissa qo'shgan qomusiy olimlardan biridir.

Husayn Voiz Koshifiy Husayn Bayqaroning voizi (notiqi), ta'burchisi, maslahatchisi sifatida shuhrat qozonadi. Chunki Koshifiy Xuroson shaharlarida va'z aytib, xulq-odob qoidalari, Qur'on va Hadis masalalarini sharhlab xalq orasida hurmat-e'tibor qozongan.

Husayn Voiz Koshifiyning «*Axloqi Muhsiniy*», «*Axloqi Karim*», «*Anvari Suxayliy*», «*Javohirnom*», «*Risola dar ilmi e'dod*» («*Sonlar haqida risola*»), «*Ravzat ush shuhado*» («*Shohidlik bog'i*»), «*Oynayi Iskandariy*» («*Iskandar oynasi*»), «*Tafsiri Husayniy*», «*Risolati Xotamia*» yoki «*Kitobi Hotamnoma*» («*Hotamtoy haqida risola*»), «*Sahifai shohi*», «*Badoe al-afkor fi sanoe-al ash'or*» kabi asarlari yetib kelgan.

Husayn Voiz Koshifiyning mashhur asari «*Axloqi Muhsiniy*» uzoq yillar madrasalarda darslik sifatida o'qitilgan, mazkur asar 40 bobdan iborat bo'lib, asosan axloqiy tarbiyaga bag'ishlangan

R.Mahmudov Husayn Voiz Koshifiyning axloqiy g'oyalariga insonni kamolga yetkazish maqsadida unda tarkib toptirish uchun zarur bo'lgan xislatlarni o'nga bo'lib turkumlashtiradi:

1. *Komil inson (yetuk axloqli inson) haqidagi fikrlarini an'anaga ko'ra buyuk donishmandlar — hakimlar, sarkardalar, shohlar tilidan bayon etadi va ularni adolatli, dono, oqil va kamtar inson sifatida ta'riflab, o'zining komil inson haqidagi konsepsiyasini ilgari suradi.*

2. *U faqat podsholarnigina emas, har bir oddiy insonda ham eng olijanob xislatlar tarkib topishini istaydi.*

3. *U o'zining ijtimoiy-axloqiy idealini yuzaga chiqarishda asosiy vosita deb ilm-ma'rifat va axloqiy tarbiyani tushunadi.*

4. *U odobli insonni axloqli deb tushunadi. Inson faqat odobli, saxovatli, to'g'ri, halol, pok bo'lgandagina haqiqiy inson bo'lishi mumkin, deydi.*

5. *U insonparvarlik va halollikni eng yuksak insoniy fazilatlardan deb bildi.*

6. *U insonning eng yuksak xulq-atvor egasi bo'lishi uchun o'n*

qoidaga amal qilishi zarurligini ilgari surdi:

a) *elga teskari ish qilmaslik;*

b) *o'z nafsigaga insof tilash;*

d) *kishi aybini ochmaslik;*

e) *kishilarda uchraydigan yomon xulq-odatni yaxshilikka tomon burish;*

f) *o'z aybiga iqrор bo'lib, uzr so'ragan kishining uzrini qabul qilish;*

g) *och-yupunlarning hojatini chiqarish;*

h) *inson uchun mashaqqat tortish;*

i) *o'z nafsini tiyish;*

j) *xalqqa toza yuz bilan ko'rinish;*

k) *kishilarga yaxshi so'z aytish.*

7. *Kishilarni inoqlikka, tinch-totuv yashashga chaqiradi.*

8. *Xalqlar o'rtasida do'stlikni targ'ib etadi.*

9. *Kasb-hunar, ilm-ma'rifatni egallashga chaqiradi.*

10. *Ilmli kishilarning jamiyatda tutgan o'rnini ta'kidlab, olimlarni, ilm ahlini e'zozlash kerak, deydi.*

Husayn Voiz Koshifiyning asarlarida inson aqliga, aqliy tarbiyasiga katta e'tibor beriladi. Aqlni haqiqat mezon sifatida ta'riflab inson o'zining faoliyatini faqat aql yordamida amalga oshiradi, deydi. Shunga ko'ra Voiz Koshifiy fanlar tasnifida ham kasb-hunar, ilmga katta e'tibor beradi. U ilm boyligini orttirish uchun emas, balki hayot kechirish uchun zarurdir, deb tushuntiradi. Chunki ilm – doimiy, mol-dunyo – o'tkinchi, haqiqiy dono, bilimli kishilar o'tkinchi narsalarga e'tibor bermaydilar, deydi. Olim ilmni amaliyot bilan bog'lab tushuntiradi. Uni tan va jonga, mevali daraxt mevasiga o'xshatadi. Hayotda qo'llanilmaydigan bilim jonsiz tanga o'xshaydi, bilim–daraxt, uning faoliyati esa mevasi, mevasiz (daraxt) shox sog'lom bo'lmasligi mumkin. Demak, mutafakkir har bir ishning muvaffaqiyatini bilimlarni amalda qo'llanilishi bilan belgilagan. Bunda u inson aqlini faoliyatning asosi sifatida talqin etib, o'z navbatida bu faoliyat yangi bilimlarning paydo bo'lishiga asos bo'ladi, deydi. Masalan, u «*Axloqi Muhsiniy*» asarida aql bilan faoliyatning o'zaro aloqasi haqida gapirib, barcha kishilar aqlga ehtiyoj sezadi, aql esa amaliy faoliyatga ehtiyoj sezadi. Harakat, faoliyat aqlning ko'zguasi sanaladi. Aql yordamida insoniy tajribalar, ma'naviy qadriyatlar yig'ilib boradi va kelgusi avlodlarga yetkaziladi, deydi¹.

¹ Қаранг: Аликулов Н. Этические воззрения мыслителей Средней Азии и Хорасана. – Т.: «Фан», 1992, 35–36-бетлар.

Husayn Voiz Koshifiy shuning uchun ham, eng avvalo, olimlarning jamiyatdagi o'rniga katta baho beradi, ustozlarning qadriga yetish zarurligini o'qtiradi. Ikkinchidan, ustozga hurmat odoblilik namunasi sifatida ham qaraladi.

Voiz Koshifiy insonni bilim orqali tarbiyalash, uning aqliy qobiliyatini o'stirish mumkin deb bilimni insonni shakllantirish mezonni sifatida qaraydi. Shuning uchun ham bolaga ta'lim-tarbiya beradigan muallimning o'zi ham bilimli, dono, axloqan yuksak bo'lishini targ'ib qiladi. Shuningdek, har bir muallim ta'lim-tarbiya yo'llari, uslubini yaxshi bilishi zarur deya, ayniqsa, muallim-murabbiyning muloyim, xushfe'l bo'lishi zarurligini ta'kidlaydi.

Husayn Voiz Koshifiyning axloqiy qarashlari ham o'z salafлари kabi Qur'on va Hadislardagi axloq qoidalari bilan bog'liqdir. U ilgari surgan axloqiy tushunchalar: yaxshilik va yomonlik, adolat, burch, vijdon, ornomus, baxt-saodat kabilarni ta'riflab, har birini insonda shakllantirish yo'llari va usullarini ham bayon etadi, ularning tarkibiy qismlarigacha ajratib, ijtimoiy talab darajasida tushuntiradi hamda asosiy mezonlarini ham ko'rsatib beradi. *U axloqiylikning asosiy mezonlari deb insoniylik, adolatlilik, sof insoniy munosabatlarni biladi. Bularga teskari bo'lgan xatti-harakatlar: yolg'onchilik, chaqimchilik, g'araz, hasad, baxillik, pastkashlikni qoralab, ulardan qutulish yo'llarini bayon etadi.*

Husayn Voiz Koshifiy har bir fikrni misol va hikoyatlar vositasida isbotlaydi; shuningdek, axloqiy talablarni ham bayon etadi. U axloqiy qoidalarning o'ttizdan ortig'ini bayon etib, bular: sabr, hayo, pokizalik, sobitqadamlik, avf, saxiylik, va saxovat, tavoze (kamtarlik), rostgo'ylik shijoat, hushyorlik, farosat va shu singlarlardan iboratdir, deydi.

Demak, Koshifiyning axloqiy qarashlarida komil insonga xos bo'lgan barcha xislatlarni o'zida ifodalagan ilm-ma'rifatli, haqiqat-parvar, adolatli, har qanday adolatsizlikka qarshi kurashuvchi olijanob inson qiyofasini tasavvur etamiz. Lekin, uning «*Futuvvatnomai Sultoniy*» nomli yana bir asari bo'lib, bu asar komil insonni shakllantirishning aynan amaliy yo'l-yo'riqlari hisoblanadi.

Ma'lumki, X asrdan boshlab javonmardlik yoki futuvvatchilik harakati keng yoyilgan. Bunda barcha yosh yigitlar o'z hayotini faqat ezgu ishlarga, ezgu xislatlarni tarkib toptirishga bag'ishlab, zohiran va botinan pok bo'lishi, o'z ezgu niyatlarini amalga oshirish uchun jamoa bo'lib uyushgan. Bunday yoshlarni javonmardlar yoki futuvvatlar deb atashgan. Ular ma'naviy va jismoniy yetuklikka intilgan, mardlik va

olijanoblik namunasini ko'rsatgan, ularning o'z jamoasi, piri, ustozlari, yig'iladigan joylari bo'lgan. Sarbadorlar, Abu Muslim, Yakub ibn Lays, Mahmud Torobiy kabi qahramonlarimiz ham o'z vaqtida javonmardlar bo'lishgan.

Koshifiyning «*Futuvvatnomai Sultoniy*» asari ham boshqa ta'limiy-axloqiy asarlar qatori ana shu javonmardlik ilmining qoida-nizomlarini ifoda etgan.

Futuvvat (javnomardlik) ilmi ham tasavvuf - sufiylikka muvofiq kelib, insonni axloqan poklash, mehru shafqat, himmat va mardlik ko'rsatishni targ'ib etgan. Tasavvuf futuvvatda yuksak g'oyalarning amaliy-ijtimoiy tadbiqini ko'rsa, futuvvat esa tasavvufda nazariy e'tiqodi asosini topgan.

Odatda, Futuvvat sifatleri mavjud kishini fatiy deganlar. Fatiyning lug'aviy ma'nosi – yoshlik. Bu so'z yosh yigitga nisbat berilib aytiladi. Shu bilan birga majoziy ma'noda insoniy fazilatlar nuqtayi nazaridan kamolot chegarasini zabt etgan odamga – yoshlarga nisbatan qo'llangan.

Javnomardlikni ruknlari (ustunlari) o'n ikkita: oltita zohiriy va oltita botiniydan iboratdir.

Zohiriy ruklar:

1. G'iybat, yolg'on, bo'hton, behuda so'zdan tilni tiyish.
2. Nojo'ya, noma'lum so'zlardan quloqni bekitish.
3. Ko'rish nojoiz narsalardan ko'zni yumish.
4. Harom narsalardan qo'lni tortish.
5. Borish man qilingan joylardan oyoq tortish, gunohga sabab bo'ladigan g'ammozlik, gap tashish, ziyon-zahmat ishlarga qadam qo'yimaslik.
6. Harom ovqatdan tiyilish, zinodan saqlanish.

Botiniy ruklar:

1. Saxovat.
2. Tavoze' (kamtarlik).
3. Qanoat.
4. Avf va marhamat.
5. Kibr va g'ururni tark etish.
6. Qubr (ko'ngil dunyo tashvishlaridan tozalanib), do'st (xudo) muhabbatining makoniga, ishq sultoni o'tiradigan taxtga aylanishi.

Asarda keltirilishicha, Futuvvatning sharti 71 ta bo'lib, *uning 48 tasi vujudiy, 23 tasi azaliydir. Vujudiyga: islom, imon, aql, ilm, hilm (yumshoqlik), zuhur, (taqvo), vara' (parhez), sidq, karam, muruvvat, shafqat, ehson, vafo, hayo, tavakkul, shijoat, g'ayrat, sabr, istiqomat,*

nasihat, nafs tahorati, olihimmatlilik, sirni yashirish, rahmdillik, shariat rioyasi, amri ma'rufni bajarish, ota-ona hurmatini bajo keltirish, ustoz xizmatida bo'lish, hamsoya haqqini ado etish, tilga faqat savobga qaratilgan kalomni keltirish, ko'p bilib oz gapirish, ya'ni bilim mo'ligidan sukut saqlash, halollikni talab etish, salom odobini bajo keltirish, yaxshilar va poklar bilan suhbatlashish, oqillar bilan suhbatlashish, shukr qilish, mazlumlarga yordam, yetim-yesirlar, yolg'iz kishilar holini so'rab turish, fikrat (o'y-fikr, andisha) va ibrat ko'rsatish, ixlos bilan amal qilish, omonatga xiyonat qilmaslik, shaytoniy nafsga qarshi dushmanlik ko'rsatish, insof chizig'idan chiqmaslik, rozilik hissini yo'qotmaslik, kasallarni ko'rishga borish, nokaslardan uzoqda turish, doimiy zikr bilan band bo'lish (xudoning nomini tilga olib turish) kabilardir.

Futuvvatning barcha qoida-nizomlari ustoz yordamida sinovdan o'tgan va bel bog'lash shartlari, shogird tushish shartlari bajarilgach, jamoaga qabul etilgan.

Asarda eng muhimi tariqat ahlining odobi haqidagi fasllardir. Unda tariqat ahlining ko'nglini asrash, ko'z, quloq, til, qorin, og'iz, qo'l va farj (tanosil a'zosi)ni saqlash odobi, tariqat arbobi va ularning toifalarining odobi, taqvodorlar (xonaqo) odobi, o'tirish odobi, suhbat odobi, taom yeyish va suv ichish odobi, kiyinish va safar odobi, mehmon kutish, yo'lda yurish odobi, salom berish, kasal ko'rishga borish, janoza, ta'ziyaga borish odoblari, kasbkor, savdo-tijorat odoblari, ma'rakaga borish odoblari bayon etilib, turmush odobiga oid har bir xatti-harakatning uslubi bayonini ham o'z ichiga oladi. So'ng turli kasb egalarining odobi, faoliyati ta'riflanadi.

Shu asnoda yuqoridagi juvonmardlar qoida talablaridan, umuman tarbiya tajribasidan hozirgi davrda qanday foydalanish mumkin, degan fikr tug'iladi. Yoshlarning ta'lim-tarbiyasiga o'rni-o'rni bilan bu talablarni singdirib borish, ularning hozirgi davrga moslaridan tanlab olish juda muhim. Zero, Husayn Voiz Koshifiyning bu asari o'z-o'zicha paydo bo'lmagan, albatta. Javonmardlar haqida ko'p ta'limiy-axloqiy asarlarda yaratilgan. Xususan, Kaykovusning «*Qobusnoma*» asarining oxirgi 44- bobi ham javonmardlikka bag'ishlangan.

Xullas, Husayn Voiz Koshifiyning «*Futuvvatnomai Sultoni*» asari mundarijasi va mazmunidan ham ko'rinib turibdiki, mazkur asar yoshlarni har tomonlama yetuk komil inson sifatida kamolotga yetkazishda ma'naviy-ma'rifiy va tarbiyaviy ahamiyatga egadir.

4.8. ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING MA'RIFIY- PEDAGOGIK QARASHLARI

Zahiriddin Muhammad Bobur (1483–1530) tarix maydonida paydo bo'lgan davr juda murakkab va ziddiyatli edi. Otasi Umar Shayx Mirzo vafotidan so'ng Bobur o'n ikki yoshida Farg'ona taxtiga o'tirganda jahonda eng qudratli temuriylar davlati parchalana boshlagandi. Katta-kichik temuriyzodalarning taxt uchun o'zaro qonli to'qnashuvlari, siyosiy boshboshdoqliklar markazlashgan davlat milliy birligi va qudratiga kuchli salbiy ta'sir ko'rsatgan edi. Ana shunday alg'ov-dolg'ovli qonli kurashlar avj olgan davrda Farg'onaning hokimi sifatida tarix sahnasida paydo bo'lgan Zahiriddin Muhammad Bobur oldida Amir Temur saltanatini saqlab qolish, temuriyzodalar orasida nifoq, toj-taxt talashishlar o'rniga do'stlik, hamkorlik, birodarlikni milliy hamjihatlikni kuchaytirish, mamlakatni tashqi dushmanlar hamlasidan saqlab qolishdek buyuk maqsadlar turardi. Bu masalada u imkon doirasida qo'ldan keladigan hamma ishni qildi. Biroq tarixiy sharoit unga yo'l bermadi.

Nadomatlar bo'lgaykim, taqdir Boburni Movarounnahrni tark etishga majbur etdi. U avval Afg'onistonni, so'ngra Hindistonni qo'lga kiritib, uch asrdan ko'proq davom etgan Buyuk Boburiylar saltanatiga asos soldi. Hindistonda Bobur asos solgan davlat 332 yil davom etdi. Bobur avlodidan olti shaxs, ya'ni Bobur, Xumoyun, Akbar, Jahongir, Shoh Jahon, Avrangzeb Hindistonda uzoq davr podshohlik qildi. Bu yillar Hindiston uchun katta ijobiy o'zgarishlar davri bo'ldi.

Bobur Mirzo davlati va hokimiyati, asosan, ilm-fan, ma'daniyat va ma'rifat kuchiga asoslangan. Ilmga, fanga, aql-idrok va tafakkurga asoslanmagan davlat va jamiyatning istiqboli yo'qligini Bobur hammadan ko'ra aniq va chuqurroq tushungan.

Bobur o'zining asarlari, ruboiylari, ma'naviyat, odob-axloqqa oid o'g'itlari va ta'limotida davlatni boshqarish, xalq bilan muomala qilishda ilm-ma'rifatning ahamiyati bebaho ekanligini bot-bot qayd etgan.

Bobur ham sohibqiron Amir Temur va donishmand shoh Mirzo Ulug'bek singari doimo olim va fozillar, san'at va adabiyot ahlari, faylasuf va huquqshunoslar, tajribakor kishilar bilan yaqin aloqada bo'lgan, maslahatlashgan, turli ilmiy suhbatlar va muzokaralar uyushtirgan, ayni paytda, ularga homiylik ham qilgan. Amir va beklar, fozillar, adabiyot va san'at ahlari yo'l-yo'riq, maslahat olish niyatida Bobur Mirzo huzuriga tez-tez mashvaratda bo'lib turilgan. Bobur

o'g'illariga ham har bir yumushni o'zaro maslahat va kengashish asosida olib borishni tavsiya etgan. O'g'li Humoyunga yozgan xatlaridan birida davlatni boshqarishni kengash asosida olib borish zarurligini ta'kidlab shunday deydi: *«Agar mening rizomni tilarsan, xilovatnishinlikni va el bilan kam ixtilotlikni bartaraf qilgin. Kunda ikki navbat iningni va beklarni ixtiyoriga qo'ymay, qoshingga chorlab, har maslahat bo'lsa kengashib, bu davlatgohlarning ittifoqi bilan har so'z unga bergaysan».*

Zahiriddin Muhammad Bobur yirik davlat arbobi, mohir lashkarboshi bo'libgina qolmay buyuk shoir, adib, mashhur muharrir, nozikta'b, faylasuf, yirik madaniyat va siyosiy arbob hamdir. «Boburnoma»ni ingiz tilida tarjima qilgan Uilyam Erskim Osiyodagi podshohlar ichida saxovatlilik, mardligi, iste'dodi, fanga, san'atga muhabbati va nafis nazmiy-nasriy ijodi, ilmiy quvvai hofizasi jihatdan Bobur Mirzoga teng keladigan podshohni topib bo'lmaydi, deydi: *«Bobur Sharq mamlakatlari taxtiga yarashib tushgan hukmdorlarning yorqin namoyondalaridan biridir. Uning shaxsi olijanob inson va ulug' shohga mansub bo'lgan fazilatlaridan tarkib topgan. U jasur va tadbirkor hamda shijoatli sarkarda bo'lib, kishilarni o'z ortidan ergashtira oladigan tashkilotchi lashkarboshi edi. U ko'ngli beg'araz hamda ishonuvchan kishi bo'lib, yoshlik g'ayrati va shijoati uni hech qachon tark etmagan... shu bilan birga yuksak e'tiqod kishisi bo'lgani uchun ulug'vorlik va go'zallikni nihoyatda qadrlar va har tomonlama qo'llab-quvvatlashga intilar edi. U buyuk qudrat va ulug'vorlik egasi bo'lib, shon-shuhratning har qanday ko'rinishi uchun tassavurini yanada kengaytirar va bironing shuhratiga sherik bo'lishni istamas va o'zinikiga ega bo'lishni maqquul ko'rar edi. Hali yosh bolaligidayoq Farg'ona taxtiga chiqqanda, artof mamlakatlarning taxtida sulton va xonlar o'tirar edi. U hali yigitlik davridayoq sultonlardan birortasi qolmadi. Ular saroydagi fitnalar yoki bo'lmasa chettan kelgan bosqinlar qurboni bo'ldilar. O'sha shafqatsiz shamollar Boburni ham uzoq ellarga eltib tashladi. Lekin, qonidagi g'ayrat-shijoat va iroda kuchi tufayli ana shu hayot bo'ronlariga bardosh berib, undan ustun kelgan yakka-yu-yagona Temuriy Bobur edi».¹*

Qalbiga go'zallikni, san'at asarlarini qadrlash, irsiy me'ros bo'lgan Bobur yuksak didli, nozikta'b, adibu sultondir. U turkiydan tashqari forsiy tilda ham bemalol ijod qilgan. Boburda adabiyotshunoslik va

¹ Uilyam Erskin. Bobur Hindistonda. – T.: «Cho'lpon». - 1985, 102–103-betlar.

shoirlik qobiliyatidan tashqari xattotlik iste'dodi ham juda yaxshi rivojlangan.

Boburning 100 dan ortiq g'azali va 200 ga yaqin ruboyisi, lirik devonlari, «**Boburnoma**»si, aruzga doir risolasi, «**Xatti Boburiy**», «**Xarb ishi**», «**Musiqiy ilmi**» va boshqa asarlari ma'lum. Uning bu asarlari tarix, falsafa, geografiya, musiqa, adabiyot, san'at kabi va boshqa fanlarga doir bo'lib, juda katta ilmiy ahamiyatga egadir.

Bobur asarlari umumbashariy ahamiyatga ega ekanligi, insoniy oliy qadriyat sifatida ulug'langanligi bilan e'tiborga sazovordir. U o'z she'riy asarlari bilan Sharqning buyuk mutafakkirlari izidan borib, insoniy munosabatlarini rivojlantirishga, odamlar orasida mehr-oqibat urug'ini sochishga imonli, insofli bo'lishga da'vat etadi. U odamlarni hayotni qadrlash va sevishga, to'g'ri, halol, sofko'ngil, vafodor bo'lishga, mazmunlarni, muhtojlarni, oyoq-osti qilmaslikka zo'r berib chaqiradi. Uning «**Har kimki vafo qilsa vafo topqusidir, Har kimki jafu qilsa, jafu topqusidir. Yaxshi kishi ko'rmagay yomonliq hargiz, har kimki yomon bo'lsa, jazo topqusidir**», degan falsafiy misrlari juda katta tarbiyaviy ahamiyatga molikdir.

Ma'rifatparvar Bobur o'zining lirik asarlarida ilmi bo'lish, ilm ma'rifatni qadrlash, hayotda ilmga qat'iy amal qilish muhimligini bot-bot uqitiradi va «**Kim yor anga ilm tolibi ilm kerak, o'rgangali ilm tolibi ilm kerak**», deydi.

Bobur g'azallaridan birida boshidan kechgan og'ir, jabr-jafolarini va ular sabog'ini, «**Charxning men ko'rmagan jabru-jafosi qoldimu? Xasta ko'rigim chekmagan dardu basu qoldimu?**», deya uqitiradi.

Ta'kidlanishicha, insonning insonligi bir-biriga qo'ldan kelganicha yaxshilik qilish, mehr-muruvvat ko'rsatish, islom diniga, sharqoniy qadriyatlariga asoslanib, u odamlarni uzoqroq yaxshilik qilishga, yaxshilik qilish bilan nom qoldirishga undaydi. Buni uning, «**Kim ko'ribdur, ey ko'ngil, ahli jahondin, yaxshilik**», matla'si bilan boshlanadigan g'azali misolida yaqqol ko'rish mumkin.

Bobur asarlarida Vatan ishq, vatanparvarlik g'oyalari, qonuniy holda yetakchi o'rin tutadi. Uning asarlari lirik she'rlar va ruboiylari inson uchun Vatandan aziz va muqaddas, Vatandek oliy, ilohiy ne'mat yo'qligi, odam uchun neki muqaddas bo'lsa, barchasi Vatan mo'tabarligi aytib o'tiladi. Zotan, Vatan – so'ngsiz mo'jiza. Hech kim Vatandan o'z ixtiyori bilan voz kechgan emas. Zahiriddin Muhammad Boburning pedagogik ta'limoti Vatanga imon-e'tiqod bilan bog'liq.

O'zga yurtlar boyligi qanchalik ko'p va behisob bo'lmasin, ularning hech biri, na duru gavharlari-yu, na ko'hi nurlari ona yurtning bir siqim tuprog'iga bir qultum suviga, bir shingil uzumi-yu, bir karich qovuniga teng kela olmaydi Bobur uchun.

Boburni yurtidan yiroqlik qattiq ezadi. Ota yurtidan quvilib, musofirlikda hayot kechirish, tug'ilib o'sgan, kindik qoni to'kilgan el-yurtdan, yaqin do'st-birodarlaridan behad olislik uni qayg'uga soladi. Bobur Vatanini, Farg'ona va uning mevalarini, tabiat manzaralarini, buloqlari-yu sayroqi qushlarini qo'msardi, yor-do'stlarini sog'inardi.

Kunlardan bir kun Boburga Farg'ona suvi-yu tuprog'ida unib-o'sgan va o'sha saxiy vodiy quyoshida pishgan qovun keltirganlarida u qovunni so'ya turib achchiq-achchiq yig'lagan ekan. U bir karich qovun, bir shingil uzumga muhtojlik emas, balki yurt mehriga bo'lgan cheksiz sog'inchi, beadam mehr-muhabbati va dardidir:

**Qovun birla uzumning hajrida ko'nglimda g'am su,
Oqar suvning firoqidin ko'zimdan har dam oqar suv¹.**

Bobur o'z yurtini qoldirib, g'ayri ellarga ketishni o'zi bir «xatolik», «yuz qarolik», deb bildi:

**Toli' yo'qi jonimg'a balolig' bo'ldi,
Har ishniki ayladi xatolig' bo'ldi,
O'z yerni qo'yib Hind sari yuzlandim,
Yorab netayin, Ne yuz qarolig' bo'ldi.**

G'ariblikda yurgan kishining ko'ngli shod bo'lmasligini qayta-qayta uqtirdi. Buyuk mutafakkirning «Yod etmas emish kishini g'urbatda kishi, Shod etmas emish mehnatda kishi, Ko'nglim bu g'ariblikda shod o'lmadi, oh, G'urbatda sevinmas emish, albatta, kishi» degan o'tli ruboiysi bunga misol bo'ladi.

Ma'lum sabablarga ko'ra o'z yurtini tashlab, o'zga mamlakatlarda g'urbatda, ikki jahon ovorasi bo'lib yurganlar singari Bobur ham Vatanini Xudo bergan ne'matlarning eng ulug'i, eng a'losi va muqaddasi, deb ta'riflaydi. Begona yurtlarda ishi baroridan kelib, shohu sulton bo'lib, kam-ko'stlik neligini bilmasdan yurgan bo'lsa ham, lekin o'z yurti, diyori yo'qligi, Vatanidan olisdaligidan o'ksinadi, dili shod-hurram bo'lmadi. Vatan mehriyosi uni har daqiqa va har soniya tortib turadi.

Bobur Mirzo Afg'oniston, Hindistonni egallab, katta imperiya qurgan, el-yurtda yuksak martaba va obro'ga ega bo'lgan bo'lsada, lekin

¹ N.Mallayev. O'zbek adabiyoti tarixi. Birinchi kitob. -T.: «O'qituvchi», 1976.

o'zini dili shod bo'lgan, murodiga etgan kishi deb bilmadi. Shuning uchun ham u umrining oxiriga qadar tug'ilib o'sgan yurtidan – diyoridan ko'ngil uzolmadi. Vatanga qaytish fikridan voz kecholmadi. Biroq o'ziga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra yurtiga qayta olmadi, bu haqda u «**Keldim bu sari o'z ixtiyorim birla, lekin borurimda ixtiyorim yo'qdir**», degan edi.

Boburni dunyoga tanitgan eng nodir asari uning «**Boburnoma**»sidir. Asarning qamrovi shu qadar keng, mazmuni shunchalik chuqur va mukammalki, uni hech bir ikkilanmasdan va mubolag'asiz o'zbek adabiyotinigina emas, balki jahon ilm-fani va madaniyatining ham bebaho qomusiy asari, deb aytsa bo'ladi.

Bisotida «Boburnoma»dek dunyo tan bergan asari va Zahiriddin Muhammad Boburdek tafakkur yulduzi, ulug' farzandi bo'lgan har qanday millat va xalq toabad g'ururlanib, faxrlanib yashashga ma'naviy haqdir. Chunki, Boburdek buyuk insonlar faqat o'z xalqiga emas, balki umumbashariy sivilizatsiya uchun ham xizmat qilgan va jahon ilm ahlining e'tiborini o'ziga tortgan.

Nodir tarixiy asar, qimmatli manba bo'lmish «Boburnoma»da murakkab ijtimoiy-siyosiy voqea va jarayonlar bilan birga ilm-fan, madaniyat va ma'naviyatning, xalq ommasi hayotining turli sohalariga taalluqli juda qimmatli faktlar va ma'lumotlar berilgan. Unda Boburning bosib o'tgan hayot yo'li, yutug'u kamchiliklari, g'olibligi-yu mag'lubiyatlari qanday bo'lsa shundayligicha, hech bir qo'shimchalarsiz, mubolag'alarsiz ilmiy xolisonalik asosida batafsil hikoya qilingan. Muallifning hikoya usuli nihoyatda ravon va tushunarli. Bobur «o'z zamondoshlari va hamyurtlarini shunday ustalik bilan ta'riflaydiki, ularning ko'rinishlari, odatlari va qiliqlari oynada ko'ringandek aks etib turadi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, bu asar o'sha davridagi Osiyo tarixini to'g'ri va to'la aks ettirgan yagona asardir. Odatda, tarixchilar ulug' shohlarning qilmishlari va marosimlari balandparvozlik bilan ta'riflasalarda, ularning shaxsiy hayoti va odatlarini ko'pincha tushirib qoldirishga moyil bo'ladilar, quyi tabaqadagilar hayoti haqida esa lom-mim deyilmaydi. Bobur asarida esa biror shaxs ustida so'z yuritiladigan bo'lsa, uning kiyinishi, didi, odatlari shunchalik haqqoniy va batafsil tasvirlab beriladiki, biz xuddi ular orasida yashayotganday, u kishilarni shaxsan taniganday bo'lamiz».¹

«Boburnoma»da XVI asrning 30-yillariga qadar ro'y bergan tarixiy voqealar, Bobur ko'rgan, bilgan mamlakatlar manzarasi, iqlimi, ishlab

¹ Uiyam Erskin. Bobur Hindistonda. – T.: «Cho'ipon», 1985, i05–i06-betlar.

chiqargan mahsuloti, san'at asarlari, odamlarining fel'-atvori, urf-odatlarini, an'analari, turmush tarzlari, odob-axloqlari, flora-yu faunasi chuqur aks ettirilgan. «Boburnoma» Boburning 12 yasharligida podsho bo'lganidan (1494)to vafotiga (1530) qadar yuz bergan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayot, murakkab tarixiy voqea va hodisalar haqida keng va mukammal ma'lumot beradi.

«Boburnoma» XV asarning ikkinchi yarmi XVI asrning birinchi yarmidagi Turkiston tarixini o'rganishda qimmatli manba hisoblanadi.

«Boburnoma»da keltirilgan va asarning qimmatini oshirgan ajoyib rivoyatlar, ta'sirchan she'riy parchalar, jozibador iboralar, ayniqsa, «**Har kimdin yaxshi qoida qolg'on bo'lsa, aning birla amal qilmoq kerak**», «**Yomon ot bila tirilgandin yaxshi ot bila o'lgan yaxshiroq**» kabi juda ko'p uchraydigan va hikmatli so'z darajasiga ko'tarilgan jumalarning hammasi kishini bilimdonlik va ezgulikka, xushfe'llik va shirinsuxanlikka chaqiruvchi xitobdek eshitiladi.

Bobur kishining hayotdagi eng asosiy burchi hamma joyda ham o'zini tuta bilishdan va yaxshi xulq-atvorli bo'lishdan iborat ekanini ta'kidlab:

Xulqingni rost etgil, har sorig'aki borsang,

«Ahsanta» der bori el, rap yaxshi ot chiqarsang,

– desa, boshqalarga doimo yaxshilik qilish eng olijanob fazilat ekanini ta'kidlab:

Bori elga yaxshilig' qilg'ilki, mundin yaxshi yo'q,

Kim degaylar dahr aro qoldi falondin yaxshilig',

– kabi misralar orqali ifodalaydi.

Bobur hasad qilish, o'zgalar yutug'ini ko'ra olmaslik yaxshilikka zid ekanligini kuyunib yozadi: «Ushbu yil mubhalik taomidan parhiz qila boshladim. Pichoq va qoshiq va dasturxongacha ehtiyot qilur edim».¹ Demak, Bobur o'ziga hasad qiluvchi, joniga qasd etuvchi, poylovchi shaxslar borligidan shubhalanar, ehtiyot choralarini ko'rishiga majbur edi. Shuning uchun u sezgirlik qiladi, hasadgo'ylarning ko'rar ko'zlari ko'r bo'lishini tilaydi:

Arbobi hasadni, dunyodin dur bo'lgay,

Istar sevaridin kishi mahjur bo'lgay,

Doim ko'rayin yuzunga a'lo ragmi xasud,

Har kim ko'ra olmasa, ko'zi ko'r o'lg'ay.²

¹ Bobur she'riyatidan. –T.: 1982, 87-bet.

² Bobur she'riyatidan. –T.: 1982, 87-bet.

Bobur turkiy xalqlar uchun arab alifbosining o'qitilishi va yozilishining murakkabligini o'z vaqtida anglab yetgan holda uni osonlashtirish yo'li bilan xalq sayoxdonligini tezroq oshirishni maqsad qildi va o'zi «*Xatti Boburiy*» alifbosini tuzdi. Bu asar o'z davri donishmandlari tahlil va taqriziga ham havola etilgani, ahli donolar fikrlari asosida qayta ishlangani xususida shunday deb yozadi u : «*Qozi Ixtiyor va Muhammad Mir Yusuf bila kelib, mani ko'rdilar. Boburiy xattidin so'z chiqti, mufradatni¹ tiladi, bitidim. O'shal majlisdan mufradatni o'qub qavoidini² bitib nimalar bitidim*».³

Bobur ma'rifatparvar sifatida har qanday sharoitda ham ilm ahli bilan muloqotda bo'lishga vaqt topar edi. U o'z davri ilmi kishilarini hurmat etar, ular yozgan asarlarni chuqur tahlil etib, yutuq va kamchiliklarini o'rganar edi. O'z davri ilg'or kishilarining ilm-fanga qo'shgan hissalarini odilona tahlil bilan yozdi. Bir to'rtlikda masnaviy she'rning sunnati bo'lsa ham men g'azalning farzi ayn deb bilaman, dilga deb bilaman degan mushohadaga boy fikrlarni ilmiy jihatdan isbotlab ko'rsatdi. Bu esa Boburning stilistika bilimini ham madaniyatga teng ma'noda tushunganligidan dalolat beradi.

Bobur o'g'lining yuqori tabaqali mansabdorlar yozma nutqiga xos jarangdor va balandparvoz jumlar bilan to'la bo'lgan dabdabali bir xatini qattiq tanqid qiladi. Xatni tushunarli, sodda va ravon yozsa o'ziga ham, o'quvchiga ham qiyin bo'lmasligini o'qtiradi:

«Xatingni xud tashvish bila o'qusa bo'lador, vale asru⁴ mug'loqtur⁵. Nasri muammo hech kishi ko'rgan emas. Imlong yomon emas, agarchi xili rost emas... xatingni xud har tavr⁶ qilib o'qusa bo'lador, vale bu mug'loq alfoz⁷ ingdin maqsud tamom mafxum⁸ bo'lmaydur. G'olibo, xat bitirda qohilli⁹ging ushbu jihatingdir. Takalluf¹⁰ qilay dersan, mundan nari be takalluf va ravshan pok alfoz bila biti, ham senga tashvish ozroq bo'lur, ham o'quvchiga»¹¹

Ko'rinadiki, Bobur o'z o'g'liga qator yuzaki usul va vositalardan, chetda bo'lib, o'z fikrini aniq, rostgo'ylik bilan ifoda qilishga harakat

¹ Mufradat – gramatik birlik.

² Qavoid – qoida.

³ Bobur. Boburnoma. –T.: «Fan», 1960, 241-bet.

⁴ Asru – juda.

⁵ Mug'loq – chalkash.

⁶ Tavr – ravmida.

⁷ Alföz – so'zlar.

⁸ Mafxum – tushunilmoq.

⁹ Qohilli – sustlik.

¹⁰ Takalluf – bezak.

¹¹ Bobur. Boburnoma. – T.: «Fan», 1960, 421-bet.

etish kerakligini ta'kidlaydi. Bu esa uning murabbiylik va muallimlik faoliyatini ko'rsatadi.

Boburning zukko, estetik fikrlash doirasi keng ekanligini, yoshlarni she'r san'ati bilimini puxta egallamay turib she'r yozmaslikka va she'r bilimini qunt bilan o'rganishga undaganligidan bilish mumkin. Sulton Mahmud Mirzo haqida yozar ekan, bunday deydi:

«tab'i nazmi bor edi, devon tarkib qilib edi. Vals she'ri bisyor past va bemaza edi. Andoq she'r aytqondin aytmag'on yaxshiroqdur».¹

Bobur ana shu zaruriyatni his etgan holda she'riyat nazariyasining aruz vazni qoidalariga bag'ishlab «Muxtasar» asarini yozdi. Ta'kidlash joizki, «Muxtasar»da misol o'rnida keltirilgan she'r yoki she'riy parchalar tarbiyaviy jihatdan xalq pedagogikasi to'la mosligi bilan hozir ham tarbiya vositasi sifatida xizmat qilayotir.

Demak, Bobur yosh avlodning oson savod chiqarishi haqida qayg'urib, imloning oson belgilarini yaratish bilan birga yozma va og'zaki nutqning ravon va tushunarli bo'lishini talab qilib, nutq madaniyatini tashviqot va targ'ibot etdi. Eng murakkab hisoblangan aruz nazariyasini dalillar bilan sharhlab adabiyotshunoslik faniga, ma'lum ma'noda yangiliklar kiritdi.

Zahiriddin Muhammad Bobur o'z davrining yetuk psixologi sifatida o'ziga yaqin kishilarninggina emas, balki atroflaridagi boshqa kishilarning ham xatti-harakatlarini va axloqini kuzatadi, ular xulqini o'rganadi, tahlil qiladi, ma'lum hukmga eshladi, yaxshi fazilatlarini o'zida, oila a'zolarida, yaqin kishilarida tarbiyalashga, yomon xulqlarni bartaraf etishga harakat qiladi. U «Boburnoma» asarida 80 dan ortiq shaxsning nomini tilga olib, 50 dan ortiq zamondoshi xulq-odobi, insoniyligi, nasl-nasabi, mansabi, kasbi, ijodi va ilmi-fanga qo'shgan hissasi haqida to'xtaladi, ularga adolatli baholar beradi, o'z munosabatini bildiradi.²

Boburning kishilar xulqiga bildirgan munosabati uning tarbiya nazariyasi va mazmunini chuqur egallagan shaxs ekanligini ko'rsatadi. Uning bu munosabati esa katta bilim tajriba talab etuvchi mashaqqatli izlanishlar hosilasidir. U kishilar xulqiga to'xtalar ekan, ko'p hollarda xulqning tahlil jarayoni va uning to'la bayonini yozmaydi. O'z mushohadasi va hayotiy tajribasiga qiyoslab, xulosa ham chiqarmaydi, balki misollar asosida shaxslarning odob-axloqiga doir sifatlarni bayon

¹ Bobur. Boburnoma. – T.: «Fan», 1960, 83-bet.

² Qarang: Boburnoma. – T.: «Fan», 1960, 219–246-betlar.

etish bilan kifoyalanadi. Xulosa chiqarishni har kishining o'ziga havola etadi.

Ma'lumki, Sharq xalqlari tarbiya nazariyasida shaxs xulqini jamoat orasida yoshi ulug', mansabdor, ilmi va hurmatli kishilar oldida o'zini qanday tuta bilishiga qarab baholash alohida o'rin tutadi. Binobarin, jamoat ichida yoshi ulug' kishilar oldida yoshlarning qanday so'zlayotganligi, qanday holda o'tirganligi, o'zini tutishi sinchiklab kuzatiladi. Shunga qarab kishi odobli yoki odobsiz, deb aytiladi.

«Boburnoma»da keltirgan Sharq tarbiya mazmuniga xos quyidagi hikoyat tarbiya vositasi sifatida qimmatlidir. Hikoyatda Xoja Ahror suhbatida Sulton Ahmad Mirzoning qanday o'tirganligi aytiladi. Xoja Ahror Sulton Ahmad Mirzo o'tirishda beodoblik qilganini sezadi, lekin buni yuziga solmaydi. Mirzo turib ketgandan keyin Xoja Ahror uning o'tirgan joyida suyak bor ekan, shuning uchun yaxshi o'tirmadi, deb uning beodoblik qilganini xizmatkorlariga eslatadi. Bobur bu bilan Xoja Ahrorning o'ta ziyrak va talabchan inson ekanligini ko'rsatadi, Sulton Ahmad Mirzoning beodobliliga isbot talab etmaydigan dalil keltiradi, eng muhimi yoshlarni (kitobxonni) katta yoshli, nufuzli odamlar huzurida odob bilan o'tirishga da'vat etadi:

«... derlarkim, hargiz Xoja majlisda tizl bir-birtiziga yovutqagan¹ emastur. Bir navbat hazrati Xoja suhbatida bor xilofi odat oyog'ini yovutqab o'lturubdur. Mirza qo'pqondan so'ng hazrati Xoja buyurubdurlarkim, Mirzo o'tirg'on yerni boyqaylar, bir so'ngak bor ekandur»².

Bobur shohlarning xulqini tahlil etar ekan, ularning dinga munosabati, nomoz o'qishi, mazhabi, savodi va ilmiy yo'nalishi, kasb-hunarini, she'riyatga qiziqishi, ularning taxllusi va she'rining badiiy yuksaklik darajasini ko'rsatuvchi dalillarni batafsil keltiradi. Masalan, u o'z otasi Umar Shayx Mirzoning xulqi haqida bunday deb yozadi:

«Ravon savodi bor edi, «Xamsatayn» va masnaviy kitoblarni va tarixlarni o'quv edi. Aksar «Shohnoma» o'qur edi. Ta'bi nazmi bor edi, vals she'rga parvo qilmas edi.

Bisyor saxovati bor edi. Xulqi dag'i saxovatiga bor edi, xush xulq, haarrif, fosih va shirin zabon kishi edi, shujo' va mardona kishi edi»³.

¹ Yovutqagan – yaqinlatib.

² Bobur. Boburnoma. – T.: «Fan», 1960, 74–75-betlar.

³ O'sha joyda, 64–65-betlar.

Shuningdek, «Boburnoma»da Boysung'ur Mirzo haqida bunday deb yozadi: «Axloq va atvori: adolatpesha va odmi va xush tab' va fazilatlik podshohzoda edi. Ustodi Sayd Mahmud shinniy ekandur. Bu jihatdin Boysung'ir Mirzo ham, mat'un edi. So'ngra dedilarkim, Samarqandda ul yomon aqidadin yonib, pok e'tiqod bo'libtur. Xili chog'ircha hirsori bor edi. Chog'ir ichmas mahalda namoz o'tar edi. Saxotati va baxshishi e'tidol bila edi. Nasta'liq xatini xili xo'b bitar edi. Naqqoshlikda ham iligi yomon emas edi. She'rni ham tavre aytur edi. «Odiliy» taxallus qilur edi. She'ri devon tartib bo'lmaydur edi»¹

Bobur o'z asarida mulla Baqoiyning aqlli va tadbirli shaxs bo'lganligi uchun podshoh oldida hurmatli va izzatli ekanligini, shoirligidan tashqari tibbiyotdan ham xabari borligini qayd etib, bunday deb yozadi:

«Va mulla Baqoiyni salikasi ko'p erdi va «Mahzanul-asror» vaznida podshoh olig'a masnaviy aytib erdi va Xoja Nizomiddin Ali Xalifa xizmat va mahramiyat va vazoratga aql va tadbiri bor edikim, ko'p so'zi maqbuli tab' bo'lur edi va tibdin ham sadiqasi bor erdi»²

Ta'kidlash joizki, Bobur shaxslar xulqidagi yaramas odatlar kamchilik va nuqsonlarni ham ro'y-rost sanab ko'rsatadi: *«Zunnon arg'un asarchi mardona kishi erdi, vale xasis va mol do'st va ra'y va Hisobdan yiroq va kavakroq va telbarak kishi edi»³*

Yoki Bobur Husrav shohning yaramas odatlarini, zolimligini sanab ko'rsatdi: u zolim va toat-ibodat qilmaydigan, kishi haqidani qo'rmaydigan, kuchsizlarning shaxsiyatiga tegadigan bo'lganligi uchun uning qo'li ostidagilar ham iflos ishlar bilan mashg'ul edilar. Hatto birovning nikohidagi xotinini ham tortib olar edilar. Xalq uning bek va navkarlaridan qo'rqib, hatto, bozor kunlari ham uylaridan ko'chaga chiqmas edilar. Bobur «Boburnoma»da Xusravshoh zolimligi va yomonliklarini yuqoridagi kabi bayon etar ekan, **«Qo'ldan kelguncha hech bir kishiga ozor berma»**, degan hukm chiqaradi. «Yana bir bukim, – deb yozadi Bobur, – o'zikim nechuk zolim va fosiq edi, bek va bekcha va navkar va sardori tamom zolim va fosiq edilar, Xisar edi, alolxusus xusrav shohga taalluq el hamisha shurb va zinoga mashg'ul edilar. Bir martababodakim, Xusrav shohning navkarlaridan birov bir kishining xotunini tortib eltur, bu xotunning eri Xusrav shohga kelib

¹ O'sha joyda, 126-bet.

² O'sha joyda, 461-bet.

³ O'sha joyda, 268-bet.

dodxohlik qilur, javob boburkim, necha yil sening bila edi, necha kunoning bila bo'lsun.

Yana bir bu ki shahri va bozori, balki turk va sipohining amrod o'g'lonlari cho'xra qilur qo'rqinchdan uydan chiqmas edilar.

Xazar kun zi dardi darunxon resh,
Ki reshi darun oqibat sar kunad,
Baham bir mazan to tavoni dile,
Ki ohe jahone baham barzand».¹

Tarjimasi:

Ichki yaralar dardidan hazar qil!
Chunki, ichki yara oxir yuzaga chiqadi.
Qo'ldan kelguncha hech bir dilga orom berma!
Dildan chiqqan bir oh bir jahonni barbod qiladi.

Ta'kidlash joizki, Bobur shart-sharoitlar va zaruriyat tufayli o'z qo'shiniga zarur ashyolarni xalqdan zo'rlik bilan tortib olgan bo'lsa ham ikkinchi tomondan, o'g'rilik, talash, o'ta zolimlik qilgan kishilarni qattiq qoralagan. Boburning fikricha, unday kishilar qasosga, jazoga duchor bo'lib, halok bo'ladilar. Ular lan'atga sazovordirlar.²

Bobur o'z asari qahramonlarining tashqi qiyofasi, xulqi va g'ayriy insoniy sifatleri bilan birga ularning ichki psixologik, ya'ni ruhiy holatini ham bayon etadi. Masalan, Bobur o'z otasi Ulug'bek Mirzoni o'ldirgan Abdullatifdan g'azablanadi, uning g'ayri insoniy ishni qoralaydi:

«Ulug'bek Mirzodin o'g'li Abdullatif Mirzo oldi. Bu bois kunlik o'tar dunyo uchun andoq donishmand va qari otasini shahid qildi.

Ulug'bek Mirzoning favtining tarixi tavre voqi' bo'libtur. Nazm:

Ulug'bek bahri ulumu xirad,
Ki dunyovu dinro azu bud pusht.
Zi Abbas shahdi shahodat chashid,
Shudosh harfi tarix Abbas Kusht»³

Tarjimasi:

Ilm va aql dengizi bo'lgan,
Ulug'bek dunyo va dinning tayanchi edi.
Abbos qo'ldan shahidlik bolini tatidi,
«Abbos kusht» harflari o'lim tarixi bo'ldi.
(Abjad hisobida 853-yil, milodiy 1449–1450-yil).

¹ O'sha joyda, 79-bet

² O'sha joyda, 33-bet.

³ O'sha joyda, 109-bet.

Yoki:

«Agar o'zi ham besh-olti oy bosh saltanat qilmadi, bu bayt tashxurdirkim:

Padarkush podshoxiro nashoyat,
Agar shoyad ba shash moxash napoyad»¹

Tarjimasi:

Otasini o'ldirgan (padarkush) podsho bo'la olmaydi.

Agar bo'lsa ham, olti oyga yetmaydi.

Bobur yomon xulqli kishilar jazosini Hasan Ya'qub hayoti misolida bunday talqin etadi: *«Yuraksiz kishi edi. Hayosi kamroq edi. Bir necha masxara va beboq tegrasida bor edi. Devon boshida va xaloyiq qoshida zikit va shani' harakatlar qilur edi. Bod kamol edi. Qorong'u kechada o'z elining o'quv-o'q Hasan Ya'qubning qochariga tegib, qocharidin burundoq o'z amaliga giriftor bo'ldi:*

Chu bod kardi mabosh emin zi ofat,

*Ki vojib shud tabiatro mukofot»*²

Tarjimasi:

Yomonlik qilganingdan keyin ofatlardan emin bo'lma, chunki, tabiatning beradigan jazosi aniqdir.

Bobur Husayin Bayqarorning vaziri Majididdin Muhammadning chaqimchi, aldamchi va kishilarni g'iybat qiluvchi belgilarini bunday ko'rsatadi: *«Majiddin Muhammad hozir ekandur, tabassum qilur. Mirzo³ jihat so'rsa, xilvat qilib, ko'nglidagini arz qilib derkim, Mirzo Shart qilsalarkim mening iligimni qoviy⁴qilib, so'zimdan tajovuz qilmasalar, oz fursatda andoq qilaykim, viloyat ma'mur va raiyat shaklr va xazona mavfur⁵ va sipohi vofur⁶ bo'lgay».*

Shunday qilib, Bobur tomonidan xulqi tahlil etilgan shaxslar asosan o'z axloqi bilan xalqqa ta'sir etishi mumkin bo'lgan shohlar, shahzodalar, vazirlar, beklar, mirzolar, dindorlar, shoirlar, olimlar va hokazolar edi. Eng muhimi, xulqi ma'lum darajada yuqori bo'lgan mansabdorlarning o'ziga xos xususiyatlaridan xabardor shaxsgina hukmdor yoki nufuzli kishilarga munosabat bildirishi, baho berishi mumkin edi. Boburning fikricha, o'z davrining ma'rifatli kishisi esa odamlar xulqini hukmdor sifatidagina emas, balki xulq-atvorda, axloqda

¹ O'sha joyda 109-bet.

² O'sha joyda, 81-82-betlar.

³ O'sha joyda, 239-6er. Husayin Mirzo deb murojat etar edilar.

⁴ Qaviy – kuchli, baquvvat.

⁵ Mavfur – farovon, badavlat.

⁶ Vafur – ko'p, mo'l-ko'l.

namunali kishi sifatida kuzatishi va tahlil etishi, uning natijasi asosida o'z hukmini berishi kerak edi.

Boburning oilaviy tarbiya haqidagi fikrlari ham qimmatlidir. U oilada ongli holda qattiqqo'lik bilan bolalarini tartibli, intizomli, ongli bo'lishlarini talab etdi va tarbiyaladi.

Bobur tarbiyada sinchkov va sezgir edi, kattalarning yaxshi jihatlari o'rgatish, o'rnak oldirishiga istak hissi unda kuchli bo'lgan. U «Boburnoma»da o'z otasi Umar Shayx Mirzo haqida shunday yozadi: «*Axloq va atvori: xonaqiy masxablik, pokiza e'tiqodlik kishi edi. Besh vaqt nomozni tark qilmas edi, umriy qazolarini tamom qilib erdi, suhbatlariga bisyor musharraf bo'lib edi. Hazrat Xoja ham farzand deb erdilar.*»¹

Demak, Boburning namunaviy - axloqiy tarbiyasi farzandlari uchun ilhombaxsh omil bo'lib, ular jasoratli, ziyrak, xalqsevar, vatanparvar, tadbirkor, insonparvar, oriyatli, vafodor, ilmi, adolatli hukmdorlar bo'lib yetishdilar, tarixda yaxshi nom qoldirgan shaxslar sifatida qadr-qimmat topdilar.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, Zahiriddin Muhammad Bobur o'zining ruboiylari va lirik asarlari bilan ham, «Boburnoma» asari bilan ham, donishmand shoh va shoir sifatida aql-zakovati va buyuk tafakkuri bilan ham milliy va umumbashariy ma'naviyat va ma'rifat taraqqiyotiga katta hissa qo'shdi. Shuning uchun ham u jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga unutilmas hissa qo'shgan o'zbek xalqining buyuk mutafakkiri sifatida dunyo ahli donishlari qalbida abadiy yashaydi. *O'zbek xalqi Zahiriddin Muhammad Boburdek benazir allomasi, buyuk o'g'li borligi bilan behad g'ururlanib, boshini baland, qaddini tik tutib yashashga to'la haqlidir. Boburning tafakkur yulduzi mustaqil O'zbekistonning buyuk kelajagi yo'lini yoritib, bundan buyon ham boshimiz uzra yorqin porlab turaverishiga astoydil umidvormiz.*

4.9. HAYDAR XORAZMIYNING MA'RIFIY-DIDAKTIK QARASHLARI

Haydar Xorazmiy XIV asrning oxiri – XV asrning birinchi yarmida yashab ijod etgan taraqqiyparvar murabbiy va iste'dodli shoir bo'lib, qardosh ozarbayjon shoiri va mutafakkiri Nizomiy Ganjaviyning «Mahzan ul-asror» («Sirlar xazinasi») asaridan ilhomlanib va ma'lum

¹ O'sha joyda, 64-bet.

darajada istifoda qilib shu nomda o'zining «*Mahzan ul-asror*» dostonini yaratib, muqaddimada shunday deydi:

**Menki pishurdum bu laziz oshni,
Shayx Nizomiydan olib choshni,
Shayx Nizomiyda jon topib,
Ma'nisidan yorlig' u burhon topib.
Ko'ptim esa o'pti elimni bilik,
Ganjfishonlik bila ochdim ilik.**

Haydar Xorazmiy «*Mahzan ul-asror*» dostonida o'zining falsafiy-didaktik va ma'rifiy-pedagogik qarashlarini hikmatli so'zlar darajasiga ko'tarilgan misralarda mohirlik bilan ifoda etadi. O'z davri falsafiy-axloqiy va ma'rifiy-tarbiyaviy qarashlariga ma'lum darajada hissa qo'shgan Haydar Xorazmiy so'zga kishi tafakkurini, uning fazilati yoki nuqsonini ifodalovchi bir tarbiyaviy vosita deb qaraydi, so'zning ma'nosi bilan shaklini uzviy birlikda oladi hamda mazmundor va zavq-shavq bag'ishlovchi so'zni ulug'laydi, uning qudratini ta'riflab shunday deydi:

**...Ulki bilur so'z guhari qiymatin,
So'zda topar so'zlaguchining otin,
Ahli nazar shevasini so'z bilur,
Nuri basar mevasini ko'z bilur...
Umr garoimoya chu bo'lg'ay talaf,
So'zda kerak ma'niyu ma'nida zavq,
So'z duru, so'z dunyoda qolg'ay xalaf...
So'zlaguchida so'zi uchun dardu shavq.**

Haydar Xorazmiy yaxshi xulq-odob, mehnatsevarlik, saxiylik, rostgo'ylik fazilatlarini ulug'laydi. U kishilarni yaxshi xulq-odobga ega bo'lishga, jamiyatga foyda keltirish, saxovatli, muruvvatli va himmatli bo'lishga chaqiradi:

**Yorim ayoq oshki toparsen nasib,
Yarmini berki esun bir g'arib.
Me'da mamug'ikim erur dushmaning,
To'ymag'usidur agar ichsa qoning.
Odam atong'onga muruvvat kerak,
Orifu omiyga futuvvat kerak.**

Yoki:

**Sarvdek ozoda bo'lu rostkor,
Yo o'riku olma bikin mevador.
Naf' tekur barchaga yomg'ir bikin,**

Yo tengsiz o'rtasida jo'mdur bikin.

Bo'lma xaridor bila saxtro'y,

Qilma zabunlarga qattiq guftgo'y.

U turli yo'llar bilan molu dunyo orttirgan, boyligidan na o'zi, na boshqalar foyda topmagan himmatsiz va saxovatsiz kishilarni tanqid qiladi:

Xor qilur mardni bo'g'o'zing g'ami,

Shum bo'g'o'zin bo'g'sa uzar odami,

Kimki nechuk yig'ar aning tek kuyar,

Ortiq usurgan qusar, itlar to'yar.

Yoki:

Borduru bermay va edurur, ne yer,

O'zi bila go'rgamu eltur, ne der.

Haydar Xorazmiy zulmkor, baxil va ziqna boydan ko'ra, xalqparvar va qaramli, hikmatli va saxovatli, mard kishini yuqori qo'yadi:

Boy degul gar dirami bor esa,

Faqir g'anidur karimi bor esa,

Elga berib rohat o'zi ranjkash,

Mulkiston tojdehu ganj baxsh.

Er nazaridan ochilur er ko'zi,

Er nafasi birla yurur er so'zi.

Sard esang mardlik yuraging ushlagin,

O'tgan mardlarning ishin ishlagin.

Haydar Xorazmiy shoshma-shosharlik, nonko'rlik, andishasizlikni qattiq qoralaydi. Jumladan, u kishilarga pand-nasihah qilib, o'ylab ish ko'rish kerakligini, sabr-toqatli bo'lishni ta'kidlaydi:

Oshin ichib, o'tini so'ndirmangiz,

Sufra boshidin iyasin surmangiz.

Arpa ekib bug'doy o'raman degan,

Ko'rmaduk oshliqchini bug'doy yegan.

Haydar Xorazmiy hayotiy tajribaga, oqillarning hayot yo'li va tajribasidan o'rnak olishga va tegishli xulosa chiqarishga, o'zining kundalik faoliyatiga tanqidiy qarab, xato va nuqsonlarni tugatishga alohida e'tibor beradi. Tajribani murabbiy deb hisoblaydi:

Kimgakim ish bulmasa pesh uftod,

Hech ishi hech ish bila topmas kushod.

Tajribasiz erudur, ey hamnafas,

Tajribadir erga murabiyu bas.

U kishilarni to'g'ri bo'lishga, halol va insofli bo'lishga undaydi:

**Rostlik ustinda tarozini tuz,
Rostlik asbobini saqla to'kiz...**

Arratek et bazl keyin-ilgari,

Pesha biqin yo'nma o'z-o'zung siri.

To'g'ri bo'lish va rost so'zlash kishining eng a'lo sifatidir. Uning fikricha, kishi tashqi qiyofasi, kiyim-kechagi bilan emas, balki ma'naviy boyligi, xulqi karami va kamtarligi bilan maqtovg'a sazovordir:

Har necha tun bo'lsa tura upranur,

Upranmag'on xulqu karam to'nidur.

Qilma yengillik bila ko'ngulni resh,

Kim biladur xoru gulu no'shu nesh.

Eyki, qo'yarsan oyog'ing yo'lda chap,

Bu yo'l erur boshtin oyoq bul'ajab.

U odob-axloq masalalari bilan birga, vatanparvarlik g'oyasini ham ilgari surib shunday deydi:

Vodiyi g'urbata aro qo'ydi qadam,

Hamdam anga g'amu hamdam-nadam.

Haydar Xorazmiy ijtimoiy-foydali mehnat ahlini ham ulug'laydi:

Er kerak emgak bila topsa huzur,

Er kishi emgakta tetikroq bo'lur, —

U yoshlarga mehnatning fayzi va uning tarbiyaviy xosiyatini uqtirar ekan, dehqonchilik kasbiga muhabbat g'oyasini ilgari suradi.

To'kmasa dehqon araqi poy, bil,

Yemishining foydasin topmas el.

Tarbiyatu sa'y qilur bog'bon,

Toza bo'lur, meva berur bo'ston.

Xullas, Haydar Xorazmiyning falsafiy-didaktik va ma'rifiy-axloqiy mazmundagi «Mahzan ul-asror» asari bilan mukammal tanishish shuni ko'rsatadiki, u ma'rifatparvar shoir va o'z zamonasining yetuk mutafakkiri sifatida falsafiy-tarbiyaviy bilimlarning va arab, fors-tojik tillarining katta bilimdoni bo'lgan.

XV asr o'rtalarida Movarounnahrda yashab ijod etgan Sayyid Qosimiy Haydar Xorazmiy an'alarini davom ettirib, «Mahzan ul asror»ga hamohang «Majma' ul-axbor» dostonini yaratadi. Haydar Xorazmiy o'z ustozini deb bilgan shoir undan ilhomlanib, uning tafakkur mevasi va san'atkorligidan bahramand bo'lganligini quyidagicha bayon etadi:

**Haydar, agar ber desa so‘z dodini,
Jumla jahon aylar oning yodini.
«Mahzani asrora» ayitdi javob,
Sochti ma’noniy durrini chu sahab.
Manda dag‘i bor edi ushbu havas,
Shukri xudo toptim anga dastras.
Nazm etay necha hikoyatini,
Jam’ qilib naqlu rivoyotini.
Qilmayin anda so‘zumi bob-bob,
O‘zga yo‘sun birla tuzub bu kitob,
«Majma’ ul-axbor» qilay otin,
«Mahzani asror» deyin zotini...**

4.10. HOFIZ XORAZMIYNING MA’RIFIY-AXLOQIY QARASHLARI

Mavlono Hofiz Xorazmiy (XIV asr oxiri XV asr boshlarida yashab ijod etgan) ilmiy jamoatchilikka buyuk o‘zbek olimi Hamid Sulaymon sa’y-harakati sharofati bilan yirik ma’rifatparvar, xushta’b shoir sifatida ma’lum bo‘ldi. Shoirning tug‘ilgan va vafot etgan yili, qayerda va qanday ta’lim olgani, ijodi qachon boshlanganligi haqida to‘liq ma’lumotga ega emasmiz.

Ma’lumki, o’sha davr ijodkorlari ko‘pincha fors tilida ijod qilganlar, Hofiz Xorazmiy esa turkiy tilda ijod etgan:

**Aytqaylar ushbu tavr ichra kamoli bor teb,
Turk Hofiz so‘zlarini ko‘rsalar ahl-i kamol.
Ayo Hofiz, bu Turkiston bisotinda chu xok o‘lgil,
Tilasang turkiylarni aylasa shaxmot so‘zlaring.**

Hofiz Xorazmiyning asli ismi Abdurahimdir. Bu ismni u devondagi yettita forscha, 199 ta turkcha gazallarida taxallus sifatida ishlatgan:

**Xos o‘z qo‘ling‘a lutf rahm qilsa yor,
Muxlis qadimiy qul anga Abdurahim erur.**

Keyinchalik Abdurahim o‘ziga **Hofiz** taxallusini qabul qilgan. Bunga sabab deb ko‘rsatadi professor Hamid Sulaymon, birinchidan Hofiz Xorazmiy o‘zining mashhur zamondoshi Hofiz Sheroziy badiiy dahosida tarbiyalanib, uni o‘z piri - murabbiysi sifatida e’tirof etishi haqiqatga yaqin ko‘rinsa, ikkinchidan, yosh Abdurahimning turkiy til va adabiyoti hamda madaniyatining to‘la huquqi uchun kurashuvchi, jasoratli va otashin vatanparvar ekani bilan izohlanadi. Aniqrog‘i shoir

Abdurahim turk she'riyatida ham Hofiz Sheroziydek zabardast san'atkor bo'lishni orzu qilgan. O'zbek xalqi o'z ona tilida yaratilgan ishqi, falsafiy she'riyadan, keng ko'lamda bahramand bo'lmog'i lozim, degan ezgu-tilaklari uning dunyoqarashidagi xalqchillik g'oyalari bilan bog'liq ko'rinadi. Ana shundan keyin Abdurahim Hofiz taxallusini qabul qilgan. Bu haqda shoir o'zining bir g'azalida shunday yozadi:

Hofizni ko'ring ushbu zamon turk tilinda,

Garchi kechdi esa forsdagi ul Hofiz-i Sheroz.

Bu misralarni shu qadar baralla yozishga Hofiz Sheroziydek shoir bilan ijodiy bellashishga qodir, yetuk san'atkorininga jur'at qilishi mumkin edi. Turkiy she'riyatning Hofizi da'vosini qilgan xorazmlik Abdurahimning bizgacha yetib kelgan ulkan badiiy merosi uning shu darajadagi iste'dodidan dalolat beradi. Hofiz taxallusi uning devonidagi g'azallar maqtaida mingdan ortiq o'rinda uchrasa-da, shoirning to'liq nomi Hofiz Xorazmiy ekani esa faqat ikki o'rindagina ko'rsatib o'tilgan.

Viloyotu karomotu karam o'zindin izdayu,

Bo'lubdur Hofiz-i Xorazmiy joni birla Kirmoniy.

Inoyat birla so'z bobinda yori ko'rguzur bo'lsa,

Oshurgay Hofiz Xorazmiy she'rin farqi shuarodin.

Mazkur ikki baytdagi dalillarga suyangan holda, shoir nomini Hofiz Xorazmiy deb yuritish maqsadga muvofiqdir.

Hofiz Xorazmiyning asarlarida odob-axloq masalalariga alohida o'rin berilgan. U yosh avlodni har tomonlama barkamol yetuk inson bo'lishga chaqiradi, hatto bu fikrni shahzodalar, zamon hukmdorlariga ham dadillik bilan uqtiradi:

Ahli ma'ni hazratinda shoh ermas ul kishi,

Kim, erur bandi taalluq birla doim muftalo.

Orzu bandida bo'lg'an bandaedur nomurod,

Har kim ozoda yurur olamda, uldur podsho.

Hofiz Xorazmiy yoshlarni barkamollikka, to'g'rilikka, halollikka va rostgo'ylikka undar ekan, hayotda va o'zaro munosabatda doimo to'g'ri, rostgo'y va kamtarin bo'lishni, hecham egri kishiga ergashmaslikni maslahat beradi:

Rost tutub e'tiqod, pasha tavozuni qil,

Chunki eronlar qilur saydni o'q yo bilan.

U to'g'riso'z va rostgo'y odamni ipakka, egri va tovlamachini esa ipak chiqindisi – losga o'xshatadi, tovlamachi va egri qo'lli odamlar jamiyatning komil insonlari bo'lolmasligini alohida ta'kidlaydi:

Rost bila egri qachon teng bo'lur,

Bo‘lmadi tang hech yipak birla los.

Shuning uchun u odamlarni har qanday sharoitda ham rostgo‘y va haqiqatgo‘y bo‘lishga chaqiradi:

Tilar bo‘lsang, haqiqat mulki sardor bo‘lmaqlik,

Alif yanglig‘ bo‘la ko‘rgil muhabbat lavhida yakto.

Insonning eng olijanob fazilatlaridan biri saxiylikdir, o‘zining saxiyligi bilan mashhur bo‘lgan afsonaviy Hotam Toy hikoyatiga ishora qilar ekan, u odamlarni baxil bo‘lmaslikka chaqiradi. Aksincha, juvonmard (saxiy) bo‘lishni ma‘qullaydi. Saxiy bo‘lganligi uchun Hotam Toy ismi tirik – zindadur, deydi:

Baxil bo‘lmayu olamda, bas juvonmard o‘l,

Kim o‘ldiyu taqi zindadur ismi Hotami-i Toy.

Hofiz Xorazmiy o‘zaro ahillik va inoqlik bo‘lsa, har kimning ishida qut-baraka bo‘lishini ta‘kidlab birovning aybini kecha bilish yoki uni avf etish esa haqiqiy insoniylikdir, deydi:

Qat‘i nazar aylasa kimi yaxshi-yomondir,

Olamda bori yaxshi-yomondin kecha bilgay.

Obi hayot avf bila yuvmasang mudom,

Hargiz oqarmagay edi ro‘yi siyohimiz,

Gar yaxshi, gar sanga jon bandamiz,

Bu rost da‘vo ichra erur, haq guvohimiz.

Hofiz Xorazmiyning ma‘rifiy-axloqiy qarashlari bevosita tasavvuf falsafasi bilan bog‘liqdir. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, «**Kim va qilur ersa, borin qilur va bilur**» deya inson bolasin yaxshilik qilishga undar ekan, yomonlik qilgan, ya‘ni nopok yo‘lga kirgan odam oqibatda sharmisor bo‘ladi, yaxshi kishilar esa Allohning marhamatiga sazovor bo‘ladilar, degan g‘oyani ilgari suradi:

Yamonlik aylamayu, yaxshilikka tolib bo‘l,

Yamonlik aylagan oxirida sharmisor bo‘lur.

Yovuq yomon bila bo‘lma qaror-i aysh qilib,

Sog‘inchi yaxshi kishilar yiriq qaror bo‘lur.

Kishikim o‘zini yo‘q sog‘inib, bo‘lur yaxshi,

Xudoy hazratida ul kishiga bor bo‘lur.

U yaxshi fazilatli kishini sadafdagi durga, mevali daraxtga o‘xshatib, odamlar undan bahramand bo‘ladi, deydi:

Sadaf chu... fayz bo‘lsa, abri naysondin,

O‘zungin oshiq-i orifg‘a bog‘la, ey Hofiz,

Daraxt chunki topar nasl mevador bo‘lur...

Hofiz Xorazmiy halollik va poklik masalasiga alohida to'xtalib, uni insonning baxt-saodatga erishish manbai sifatida talqin etadi:

**Kechasi ushbu foniy duuyo uchun,
Tutma o'zungni bir zamon g'amnok.
Pok tutg'il ko'ngulni dunyodin,
Oyna uzra xush emas xashok.
Poklik yonina bo'lur moyil,
Asli javharda harqi tushdi pok.**

U inson, din va shariat qoidalariga to'liq amal qilgan holda o'z majburiyatlarini bajarishi shart ekanligini alohida ta'kidlaydi:

**Qiyomatga tekin o'ltur tesalar,
Ijozatsiz muroding birla qolma.
Tilar bo'lsang murodi dini dunyo,
Bu kunnng ishini tongdag'a solma.**

Uning fikricha, inson o'zining musulmonlik burchlarini faqat poklik ila darsi ilohiydan ato etilgan shariat ilmini egallash orqaligina bajo keltirishi mumkin:

**Agar darsi ilohiydan bu so'zlar kelmasa har dam,
Qachon bilgay eding, Hofiz mudarrisidin saboq birla.**

Hofiz Xorazmiy mardlikni insonning eng yuksak fazilatlaridan biri deb hisoblaydi. Mard odam barchaga tavozeda — hurmatda bo'ladi, deb u kishilardagi mardlik fazilatini xuddi mevali daraxtning egilib turgan shoxiga o'xshatadi:

**Aylagil doim tavozu yaxshi ot istar esang,
Kim tavozuh pesha qilganlar bo'lurdur nomdor.
Mardi ma'no ul erur qilsa tavozu barchag'a,
Chunki safarkanda bo'lur shoxeki, bo'lur mevador.**

Mard va barkamol kishi, shoirning nazarida, chidamlilik, yumshoq fe'llik, ruhan tetiklik, vazminlik, o'z hayotida qadr-qimmatini bilish, mehr-shafqatlilik, sabot-matonatlilik, kamtarinlik fazilatlarini egallagan bo'lishi kerak. Inson haqiqiy baxt-saodatga ana shu axloqiy xususiyatlarni va malakalarni egallagan taqdirdagina erishadi:

**Izdar ersang ahli izzat, bo'lsang, ey yor, aziz,
Sidq birla ko'rguzako'r barchaga mehru vafo,
Dam-badam bir xasta dilni zulm ila ozor agar,
Aylasang, topmagaysan ko'nglingda bir zarra safo.
Ushbu so'zumga guvohi haq qilasang holiyo,
Oh ila oyinaning holi ravshan guvo.
...Podshohi asr bo'lsang ham takabbur qilmagil,**

Oqibat chun tuproq ichra teng bo'lur shohu gado.

Sabr-qanoatli bo'lish, uning tasavvuricha, kishini har qanday tubanlik, nokaslik, razillik va boshqa yaramas iflatlardan xalos qiladi:

Teshayi sabru qanoat birla bo'lib kunjkov,

Ganji topsang taqi qayda bo'lur ul morsiz.

Gulistonning ichra bulbul yuz tuman zoriy qilib,

Izladiyu topmadi umrinda gulni xorsiz.

U sabr-qanoat to'g'risida gapirganda, birovdan ta'ma qilish yaramas va tuban odat ekanligini ta'kidlaydi:

Tama' tutma kishidin yoriy Hofiz.

Chun ushbu odam ichra yor yo'qdur.

Hofiz Xorazmiy o'z asarlarida yaxshi xulqli, mehr-oqibatli va mard kishini xuddi tug'ishgandek ko'rishni, ammo yomon niyatli, nokas kishilardan uzoqroq yurishni yoshlarga maslahat beradi:

Nokas kishi hech mahrami jon bo'lmas,

Sho'ra yer uza bog'u guliston bo'lmas.

Qilma har nokas bila teng-tush mani,

Asl dilbarlikni bil, ayyor bul.

Har kishining qadri holini bilib,

Oshiq avlamoq san darkor bo'l.

Hofiz Xorazmiy duch kelgan kishi bilan do'st bo'lavermaslik lozimligini, nokas dushmanga hamroh bo'lgan nodon kishidan ehtiyot bo'lish kerakligini uqtirib, bo'ri bilan do'stlashgan it qo'y-qo'zini hecham asramaydi, deydi:

Do'stlik qilma ul kishi bilakim,

Bo'ldi dushmanga mahrami asror.

Do'stkim, bo'ldi do'st dushmanga,

Mehribon bo'lmoqi erur dushvor.

Qo'zini qayda saqlasun itkim,

Bo'ldi yozida bo'ri birla yor.

Hofiz Xorazmiy sadoqatni haqiqiy do'stlik, insoniylik, o'zaro hurmat belgisi sifatida talqin etadi. Uning uqtirishicha, ba'zilar sadoqatli do'stlik niqobi ostida tuban va yaramas ishlar bilan shug'ullanadilar. Faqat o'z shaxsiy manfaatini o'ylab, «o'zi yo'qning ko'zi yo'q» qabilida ish tutadi va do'stiga pand berish payida bo'ladi:

Man do'stlik ichra sanga jonni berur erkan,

San do'stlik etmadingu bo'ldung manga dushman.

U soʻzni kishining aqliy faoliyati bilan bogʻlaydi. Kishining maʼnoli gapidan uning aqlini, zehni oʻtkirligini, odob-axloqini bilib olsa boʻladi, deydi:

**Libosu suvrati soʻzdin murod ul zoti maʼnodur,
Karaksa boʻlsun ul soʻz turkiyu, ibriyu, suryoniy.
Shirin soʻz erur ushbuki tersan soʻz aysam,
Soʻz soʻzlamakka bore aytqil dahan qani?**

Ayni bir vaqtda Hofiz Xorazmiy soʻz sanʼati bilan musiqa ohanglari uygʻunligi va jarangdorligi haqida ham oʻz fikrini bildiradi:

**Rubobu ud, nayu chang soʻzlarin eshit,
Koʻngulda bor esa zavqing ahli roz bila.**

Hofiz Xorazmiy toʻgʻridan-toʻgʻri zamon hukmdorlariga, amaldorlarga, shahzodalarga murojaat qilib, agar senga xalqdan jafoda yetsa ham xafa boʻlma, mabodo xalqning tinchligini, mamlakat farovonligini oʻylasang, hecham gʻazabini qoʻzgʻama, deb pand-nasihat qiladi:

**Xalqdin ne jafoda sanga tegsa,
Orif ersang koʻngulni tang etma.
Ohutak boʻlmoq izdasang mushkin,
Kibr ila oʻzungni palang etma.**

Hofiz Xorazmiy jamiyatda har bir kishining tutgan oʻrniga toʻxtalarkan, u insondan hayotda yodgorlik sifatida yaxshi nom qolgani maʼqul, deydi. Uningcha, tiriklikda xayrli ishlarni qilib, ezgulik bilan nom chiqargan kishining xotirasi abadiydir:

**Oqibat chun jahonda qolmasmiz,
Yaxshi uldurki, yaxshi qolsa nom.**

U yoshlik fursatini boy bermasdan bolalarga ilmu hunar oʻrganishni maslahat beradi. Ularga qarata hunarsizlar hayoti maʼnosizdir, deydi:

**Kirgali Hofiz maydoni maoniy ichra,
Behunarlariga bu maʼno bila maydon bermas.¹**

Shunday qilib, Hofiz Xorazmiyning insoniy fazilatlar xususidagi purmaʼno soʻzlari hozirgi kunda ham yoshlarimizni yaxshilikka va xayrli ishlar qilishga undashi shubhasizdir.

ASOSIY TAYANCH TUSHUNCHALAR

Koʻragan – Xon kuyovi degan maʼnoni anglatadi. Amir Temur 370- yilda Balxda amir Xusaynini yengib, Qozonxonning tul qolgan

¹ Oʻzbek pedagogikasi antologiyasi. –T.: «Oʻqituvchi», 1995, 272–275-betlar., S.Hasanov. Xorazm maʼrifati olam koʻzgusi. –T.: «Oʻqituvchi», 1996, 1991–198-betlar.

Saroy Mulkxonimga uylanganligi, sohibqironga «Ko'ragon» – xon kuyovi laqabani olish imkonini bergan.

Sohibqiron – bu unvon bo'lg'usi jahongirga u tug'ilmasdan turib din ahllari tomonidan bashorat tariqasida berilgan. «Sohibqiron» atamasining lug'aviy ma'nosi – «yulduz burjlarining baxtli kelishi (qiron)da tug'ilgan farzand» demakdir.

Qutbiddin – bu unvon zamona peshvosi, yo'l ko'rsatuvchi avliyo ma'nosini anglatadi.

Abdulmansur – bu unvon esa zafarmand, g'alaba qozonuvchi degan lug'aviy ma'nolarni beradi.

Ma'rifat – yoshlarning ongini, bilimini, madaniyatini oshirishga qaratilgan ta'lim-tarbiya ma'nalarni bildirdi.

Ma'rifatparvarlar – ma'rifat uchun kurashuvchi insonlar, ma'rifat homiyi ilmi madaniyatli shaxsladir. Ma'rifatparvarlar ta'lim-tarbiya quroli vositasi va mazmunini o'zgartirishga qaratilgan yangi fikrlar bilan chiqadilar. Ular ma'rifatni targ'ib etibgina qolmay, balki toliba ilimlarning, ya'ni ilm o'rganuvchilarning ilm olishni yengilashtruvchi vosita va usullarni hayotda qo'llashni tavsiya etadilar.

O'Z-O'ZINI TEKSHIRISH UCHUN SAVOLLAR

1. Amir Temur ta'lim-tarbiya haqidagi ta'limotini tushuntirib bering.

2. Mirzo Ulug'bekning ijtimoiy-pedagogik fikrlar taraqqiyotiga qo'shgan hissasini tushuntirib bering.

3. Alisher Navoiyning qaysi asarlarida ta'lim-tarbiya masalalari bayon etilgan?

4. Abdurahmon Jomiyning ta'limiy-axloqiy qarashlarini tushuntirib bering.

5. Husayn Voiz Koshfiyning komil inson haqidagi konsepsiyasini mazmun-mohiyatini tushuntirib bering.

6. Jaloliddin Davoniyning ta'lim-tarbiya haqidagi qarashlarini tushuntirib bering.

7. Zahiriddin Muhammad Boburning ma'rifiy-pedagogik qarashlarini tushuntirib bering.

8. Haydar Xorazmiy va Hofiz Xorazmiyning ma'rifiy-pedagogik qarashlarini tushuntirib bering.

MUSTAQIL ISH MAVZULARI

1. Amir Temur va temuriylar davrida ilm-fan va ta'lim-tarbiya taraqqiyoti.
2. Amir Temurning ma'naviyat, ma'rifat va ta'lim-tarbiya haqidagi ta'limoti.
3. Mirzo Ulug'bekning ilm-fan va ijtimoiy - pedagogik fikrlar taraqqiyotiga qo'shgan hissasi.
4. Alisher Navoiy asarlarida ta'lim-tarbiya masalalari.
5. Abdurahmon Jomiyning ta'limiy-axloqiy qarashlari.
6. Xusayn Voiz Koshifiyning komil inson haqidagi konsepsiyasi.
7. Jaloliddin Davoniy ta'lim-tarbiya haqida.
8. Zahiriddin Muhammad Boburning ma'rifiy-pedagogik qarashlari.
9. Haydar Xorazmiyning ma'rifiy didaktik qarashlari.
10. Hofiz Xorazmiyning ma'rifiy-axloqiy qarashlari.

TEST TOPSHIRIQLARI

1. Amir Temur o'g'itlarini uning mohiyati va vazifasiga qarab qanday guruhlarga ajratib o'rganish maqsadga muvofiq?

- a) din va sharoit;
- b) davlat va uni idora etish;
- s) kengash o'tkazish;
- d) podshoh va vazirlar;
- e) a, b, s, v.

2. Amir Temurning axloq va odob haqidagi o'g'itlariga qaysilar kiradi?

- a) adolat va adolatsizlik;
- b) so'z va ishning birligi, so'z va shirinsuxanlik;
- s) do'st va dushmanlik;
- d) botirlik va qo'rqqoqlik;
- e) a, b, s, d.

3. Sakkokiyning «Salotin dunyoda ko'p keldi-yu ketdi, seningdek bir, Falakning gar tili bo'lsa ayitsunkim qachon kelgan» qasidasi qaysi podshoh va olimga bag'ishlangan?

- a) Amir Temurga;

- b) Qozizoda Rumiya;
- s) Ulug'bekka;
- d) Ahmad Farg'oniya;
- e) Marvaziya.

4. 1420-yilda Samarqand madrasasining tantanali ochilishidan oldin Ulug'bek imtihon qilgan va ma'ruzasini tinglab mudarris etib tayinlangan alloma kim?

- a) Qozizoda Rumiya;
- b) Salohiddin Musa bin Mahmud;
- s) Mavlono Muhammad;
- d) Mavlono Ahmad;
- e) G'iyosiddin al-Koshiy.

5. Ulug'bek madrasaning dastlabki mudarrislaridan qaysi allomani «O'z davrining Aflotuni» deb atashgan?

- a) Qozizoda Rumiya;
- b) Salohiddin Musa bin Mahmud;
- s) G'iyosiddin Jamshid al-Koshiy;
- d) Taftazoniy;
- e) a va b.

6. «Kim olim esa nuqtada barhak devoni, Gar har bazm tuzar bihishti mutlaq deb oni. Har kimsaki yo'q ilmga anga ahmak de oni, Majlisdaki ilm bo'lsa uchmaq de oni» misralari qaysi mutafakkirga tegishli?

- a) Bobur;
- b) Alisher Navoiy;
- s) Umar Hayyom;
- d) Voiz Koshifiy;
- e) Jaloliddin Davoniy.

7. «Ilm yo'liga qadam qo'y, chunki shu yo'l faravon, ammo umringni yo'li g'oyatda qisqa - bir on...» misralari qaysi mutafakkirga tegishli?

- a) Abdurahmon Jomiy;
- b) Alisher Navoiy;
- s) Umar Hayyom;
- d) Voiz Koshifiy;
- e) Jaloliddin Davoniy.

8. Jaloliddin Davoniyning «Axloqi Jaloliy» asari necha qismdan iborat va nimalar bayon etilgan?

- a) birinchi qism – axloq faniga;
- b) ikkinchi qism – oilaviy hayotga;
- s) uchinchi qism – shahar (davlat)ni boshqarish va ijtimoiy-siyosiy masalalarga;
- d) ilm-fan taraqqiyotining jamiyatda tutgan o‘rniga;
- e) a,b,s.

9. Husayn Voiz Koshifiyning «Axloqi Muhsiniy» necha bobdan iborat va asosan nimaga bag‘ishlanadi?

- a) 20 bob, komil inson tarbiyasiga;
- b) 40 bob, axloqiy tarbiyaga;
- s) 20 bob, aqliy tarbiyaga;
- d) 10 bob, javonmardlik tarbiyasiga;
- e) 30 bob, mehnat tarbiyasiga.

10. Yurt mehriга sog‘inch dardi bilan bitilgan «Qovun birla uzumning hajrida ko‘nglimda ham g‘am su, Oqar suvning firoqi-din ko‘zimda har doim oqar suv» misralari kimga tegishli?

- a) Alisher Navoiy;
- b) Sakkokiy;
- s) Bobur;
- d) Voiz Koshifiy;
- e) Davoniy.

11. «Maxzan ul-asror» («Sirlar xazinasi») dostonini muallifi kim?

- a) Haydar Xorazmiy;
- b) Nizomiy Ganjaviy;
- s) Alisher Navoiy;
- d) Koshifiy;
- e) Bobur.

12. «Oqibat chun jahonda qolmasmiz, Yaxshi uldurki, yaxshi qolsa nom» misralari qaysi mutafakkirga tegishli?

- a) Hofiz Xorazmiy;
- b) Alisher Navoiy;

- s) Bobur;
- d) Koshifiy;
- e) Nizomiy.

INTELEKTUAL TRENING

1. Amir Temur va temuriylar davrida ilm-fan va ta'lim-tarbiyaning yuksalish – Uyg'onish davriga xos xususiyatlarni tushuntirib bering.

№ T/R	AT va TDIF va TTYuUDXX	Tushuncha

2. Amir Temurning «Temur tuzuklari» asarining ma'rifiy-pedagogik ahamiyatini tushuntirib bering.

№ T/R	«Temur tuzuklari» asarining ma'rifiy - pedagogik ahamiyati	Tushuncha

3. Mirzo Ulug‘bekning ilm-fan taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi tushuntirib bering.

№ T/R	Mirzo Ulug‘bekning ilm-fan taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi	Tushuncha

4. Alisher Navoiyning ma‘rifatparvarlik faoliyatini va ta‘limiy-axloqiy qarashlarini tushuntirib bering.

№ T/R	Alisher Navoiyning MF va TAQ	Tushuncha

5. Abdurahmon Jomiyning ta‘limiy-axloqiy qarashlarini tushuntirib bering.

№ T/R	Abdurahmon Jomiyning ta‘limiy-axloqiy qarashlari	Tushuncha

6. Jaloliddin Davoniyning ta'lim-tarbiya haqidagi qarashlarini tushuntirib bering.

№ T/R	Jaloliddin Davoniyning ta'lim-tarbiya haqidagi qarashlari	Tushuncha

7. Husayn Voiz Koshifiyning komil inson haqidagi konsepsiyasini tushuntirib bering.

№ T/R	Husayn Voiz Koshifiyning komil inson haqidagi konsepsiyasi	Tushuncha

8. Zahiriddin Muhammad Boburning ma'rifiy-pedagogik qarashlarini tushuntirib bering.

№ T/R	Zahiriddin Muhammad Boburning ma'rifiy-pedagogik qarashlari	Tushuncha

9. Haydar Xorazmiyning ma'rifiy-didaktik qarashlarini tushuntirib bering.

№ T/R	Haydar Xorazmiyning ma'rifiy-didaktik qarashlari	Tushuncha

10. Hofiz Xorazmiyning ma'rifiy-axloqiy qarashlarini tushuntirib bering.

№ T/R	Hofiz Xorazmiyning ma'rifiy-axloqiy qarashlari	Tushuncha

V bob. **O'RTA OSIYODA XVII–XVIII ASRLARDA VA XIX ASRNING BIRINCHI YARMIDA TA'LIM-TARBIYA VA PEDAGOGIK FIKRLAR TARAQQIYOTI**

5.1. ABULG'OZIY BAHODIRXONNING MA'RIFIY-AXLOQIY QARASHLARI

XVII asrda feodal tarqoqlik va bosh-boshdoqlik avj olgan davrda Xiva xonligini markazlashgan davlatga aylantirish, o'zaro urushlarga barham berish, el-yurtga osoyishtalik baxsh etish uchun, **Binni Oqatoyxon binni Arabmuhammad Abulg'oziy Bahodirxon** (1603–1664) ham qurol, ham qalam bilan kurash olib borgan adolatli hukmdor, ma'rifatparvar davlat arbobi, iste'dodli adib va tarixnavis olim hamdir. U o'zbek xonlari ichida Zahiriddin Muhammad Boburdan keyingi o'zbek xalqining madaniyat, ijtimoiy-siyosiy va huquqiy fikrlar tarixida sezilarli iz qoldirgan buyuk mutafakkirdir.

Abulg'oziy Bahodirxon yigirma (1644–1664) yil hukmronligi davrida Xorazmni ham siyosiy, ham iqtisodiy jihatdan, ham madaniy tomondan yuqori darajaga ko'tarish maqsadida davlatni ma'muriy boshqaruv, qonunchilik va soliq tizimi, dehqonchilik, chorvachilik va me'morchilikni rivojlantirish, madrasa va maktablar, masjidlar qurilishi, ilm-fanni yuksaltirish bilan bog'liq islohotlar o'tkazib, qo'shni davlatlar bilan iqtisodiy, madaniy, diplomatik aloqalarni ham keng yo'lga qo'yishga intildi. U o'zining elchisi Davlatmand orqali rus podshosiga murojaat qilib, Rossiya va Xiva xonligida savdo-sotiq munosabatlarini mustahkamlashni so'raydi. Shuningdek, Abulg'oziy Bahodirxon Xiva va Hindiston davlatlari o'rtasida diplomatik va savdo-sotiq munosabatlarini mustahkamlash uchun Shohbobo va Shohjahonlarni elchi qilib Hindistonga yuboradi. 1648-yilda Eron shohi Abbos XII ga elchi yuborib, ikki o'rtada savdo-sotiq va do'stlik aloqalarini mustahkamlashni iltimos qiladi. Bu siyosiy tadbirlar Abulg'oziy Bahodirxonning markazlashgan davlat va fuqarolarning manfaatlarini himoya qilish va mustahkamlash siyosatida oqilona yo'l tutganligini ko'rsatadi. Shunisi xarakterliki, Abulg'oziyxon podsholarning davlat boshqaruv siyosatida deyarli uchramaydigan

ibratli ish qildi, ya'ni u tirikligida toju taxtni o'g'li Anushaxonga o'z ixtiyori bilan (1664-yil boshida) topshirdi.

Darhaqiqat, tarixshunos olim va shoir Shermuhammad Munis «Firdavsul-iqbol» asarida yozishicha, Abulg'oziy Bahodirxon davlat tepasiga kelgandan so'ng *uyg'ur, nayman, qo'ng'iroq, qiyot, nukuz, mang'it, qang'li, qipchoq, jaloyir, alieli, do'rmon, yuz, ming urug'laridan ko'p kishilarga o'rin va amal tayin etgan: «O'zbekdin uch yuz oltmish kishiga ... amal berdi. Alarning o'ttuz-o'ttuz birtasiga o'z yonidan o'rin berdi. Andoqkim, ikki shayxulislom, ikki qozi, bir raissayid ota avlodindin, bir mutavalli, bir naqib, to'rt otaliq, to'rt mutavalli, bir naqib, to'rt otaliq, to'rt inoq to'rt mirob, to'rt parvonachi, ikki oqa, ikki arbob, to'rt chig'atoy inoqi va bir vazirkim, xolomehtarderlar va qo'shbegi, bu ikkovi o'rinsiz. Xon (Abulg'oziy) huzurida oqyo ustida turdilar».* Abulg'oziy Bahodirxonning ulkan xizmatlari shundan iboratki, u xonlikni markazlashgan davlatga aylantirishga, intilib boshqarish tizimini islohot qildi, mamlakatni boshqaruv siyosatida har bir urug' vakili uchun eng obro'li 32 nafar kishiga saroyda o'z yonidan amal berdi va shu mansablarga 360 kishini tayinlaydi. Shulardan 32 kishini esa o'ziga mahram qilib oladi. Har bir urug'ga bitta inoqni boshliq qilib qo'yadi. Quyi toifalar va urug'larning boshlig'i etib biyni qo'ygan, bir necha biyni esa otaliqqa bo'ysundirgan. Shuningdek, bir urug'ning sardori inoqni bir necha otaliqqa boshliq qilib ham tayinlagan.

Abulg'oziy Bahodirxon saroyda o'tkaziladigan turli rasmiy qabul marosimlari va siyosiy tadbirlarda ishtirok etish va o'tirish uchun inoqlarga to'rt joy ajratgan. Inoqlardan faqat biri xonning chap tomonida Amirulumoradan keyin o'tirish huquqiga ega bo'lgan, u ulug' inoq deb atalgan. Boshqa inoqlar ham xonning chap tomonida, yigirmanchi o'rindan boshlab o'tirishi rasm bo'lgan.

Yangi xonni taxtga o'tkazish vaqtida inoqlar oq namatning to'rt burchagidan ushlab, unda bo'lajak Xiva hukmdorini uch marta osmonga irg'itar edilar, – bu inoqlarning asosiy va faxriy burchi edi. Inoqlarga egallab turgan mansablariga qarab 50 tildan 500 tillogacha maosh to'langan. Shuningdek, ulug' inoq yoki inoqbek unvoni egasi 300 tildan 500 tillogacha maosh olganlar.

Rasmiy qabul marosimlarida to'rt otaliq xonning chap tomonida o'tirganlar. Bir otaliq xondan nari, to'qqizinchi o'rinda uch otaliq esa shayxuislomdan keyin o'n bir va o'n to'rtinchi o'rinlarda o'tirganlar.

Otaliq unvoni yorlig'i faqat o'zbeklargagina berilmasdan, balki boshqa qoraqalpoq, turkman, uyg'ur urug'lari vakillariga ham berilgan. Otaliq unvoni olganlarga oltin qilich va xanjar taqib, zarbob to'n kiyib yurishi rasm bo'lgan. Ularga 10 tillodan 150 tillogacha maosh to'langan.

Otaliqlardan keyin xonning chap tomonida to'rtta biy o'tirgan, ular ham turli imtiyozlarga ega bo'lib, maosh olganlar.

Shunday qilib, Abulg'oziy Bahodirxonning davlatni oqilona boshqarish siyosatida inoqlar, otaliqlar, biylar va boshqa amaldorlar muhim rol o'ynaganlar. Davlatni boshqaruv tizimidagi mansablarni ma'muriy, siyosiy, huquqiy, diniy va harbiy lavozimlarga bo'lingan bo'lib, bu vazifalarni bajaruvchilarga tegishli maosh va mukofotlar berilardi. Sud ishlari qozilar qo'lida bo'lib, u shariat qonunlari asosida qat'iy yuritilardi.

Abulg'oziy Bahodirxon barcha Sharq hukmdorlari kabi o'z saltanatini mustahkamlash, Xorazmda ilm-fan va madaniyatni rivojlantirish maqsadida o'z saroyiga ilg'or fikrli olimu fuzalolar, shoiru bastakorlar, me'moru naqqoshlar, tabiblar, tarixnavislar, adiblar, xattotlar va boshqa kasb egalari to'plab, samarali ijod qilishi uchun shart-sharoitlar yaratib berish bilan birga, ijodkor sifatida o'zi ham «Shajarai turk», «Shajarai tarokima» va «Manofe'ul-inson» («Kishilarning sihat salomatliklari yo'lida») kabi siyosiy-huquqiy va tarixiy-badiiy va tibbiyotga oid asarlarni yozdi. Bu asarlar Abulg'oziy Bahodirxonning tarixiy, siyosiy va huquqiy qarashlarini o'rganishda asosiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Binobarin, jabr-zulm, zo'rlik va haqsizlik Abulg'oziy yashab, ijod qilgan muhit-feodal jamiyati uchun xarakterlidir. Abulg'oziy toj-taxt uchun mamlakatni parchalab yuborayotgan, el-yurtga notinchlik keltirayotgan, xalq boshiga kulfat va baxtsizlik urug'ini sochayotgan o'z akalari Asfandiyorxon, Habash va Elbars sultonlarni «**Shohlik sharobidan mast bo'lg'on nodonlar**», deb ataydi va mamlakatni tadbirkorlik bilan boshqarolmagan Po'lod sultonning axloqsizligi va noqobilligini shunday tasvirlaydi: «Po'lod sulton aqlsiz, tentak erdi. Aning ikki odati bor edi. Tahi bir, «ikki kichik» barmog'ini bosh barmog'ining ustinda qo'yib, ikki kichik barmog'ini urub, shirq-shirq qilib ovoz chiqarar erdi, nechukkim masxaralar, ma'rakagirlar qilurlar. Ikki qo'lini shundoq qilib «Shiliqru!», der erdi. Har qilg'on sayin «Shiliqru!», der erdi. Bir karat so'rdikim:

– Xurosonga karvon ketaturg'on bormu?– deb;

– Karvon tuna kun ketdi, - dedilar. Bir kishiga hukm etdi:

– Bor, taqi karvonning barchasini qaytarib, olib kel! Sog'cha qudug'inda karvonning keyinidin, yetib qaytarib Xivaqqa olib keldilar. Ulug' musulmonlarning ko'nglina bu ma'qul bo'ldikim: «Albatta, sulton Xuroson bilan yov bo'lador. Yo'q ersa, o'zga ish uchun bo'lsa bizning birimizning qaytarmoq kerak erdi?» Karvon xalqni barchasin sulton oldiga olib keldilar. Sulton ularning yuzlarina boqib, qo'llarini shirq-shirq etib dedi;

– Menga bir-yetti pok Shiliqru! To'rt besh karat takror etdi. Karvon xalqi tushunmaydilar. Sultonning navkarlari aytdi;

– Menga bir-yetti poki keltur!

O'zga nimarsa kerakmas! – deytururlar. Boring, keling!».

Abulg'oziy hukmdor mard, tadbirkor, irodali, sabr-toqatli bo'lishi, har qanday qiyin vaziyatda ham o'zini yo'qotib qo'ymasdan to'g'ri va oqilona hukm chiqarishi lozimligini alohida ta'kidlaydi. U otasining fitnachilarga bo'lgan munosabatiga to'xtalib: **«Xonning fe'li kengligi va gunohkorlarni avf qilgani otamiz xonning boshina va barcha yurt xalqining boshina ko'rguliklar keltirur»**, deb hayotiy dalil sifatida keltirishi bejiz emas. Chunki akalari Habash va Elbars sultonlar o'z otasi Arabmuhammadning ko'zini o'yib olish bilan qanoatlanmay, uning o'g'li va nabiralari Asfandiyorxonning ikki o'g'li bilan qatl qiladilar.

Xullas, Abulg'oziyxon Xiva xonlari orasida o'ta tadbirkorligi, tashkilotchiligi va bilimdonligi bilan ajralib turadi. Birinchidan, uning hayoti Xiva xonligini markazlashtirish, mamlakat iqtisodi va madaniyatini rivojlantirish, chegaralarni kengaytirish va mustahkamlash, turkmanlarni Xiva xonligiga bo'ysundirish uchun olib borilgan shiddatli kurashlar bilan o'tdi. Uning siyosiy hayot yo'li sermazmun sarguzashtlar bilan to'la. Xonlikning barcha yuqori lavozimlari yana o'zbek hukmdorlari qo'liga o'tkazildi. U ma'muriy islohotlar o'tkazib, xonlikning markaziy boshqaruv tizimini butunlay boshqatdan tashkil etib, o'zbek zodagonlaridan 360 kishini xonlik tizimini turli lavozimlariga tayinladi.

Shu bilan Abulg'oziyxon o'zbeklarni va yerli aholining nufuzli kishilarini davlat boshqaruv ishlariga jalb etib, mamlakatda ma'lum darajada barqarorlikni vujudga keltirdi. Abulg'oziyxonning ichki siyosat sohasida o'tkazgan eng muhim tadbirlaridan yana biri doim ko'chib yuruvchi o'zbek qabilalarini 4 guruhga birlashtirib butun Xorazm vohasi bo'ylab, ya'ni Darg'on otadan to Orol dengizigacha

keng maydonda sug'orish tarmoqlari sohillariga o'troqlashtirish siyosati bo'ldi.

Ikkinchidan, Abulg'oziyxon turkiy qavmlar va fors-tojik, mo'g'ul tillarini mukammal egallagan, o'zining «Shajarai turk» va «Shajarai tarokima» nomli asarlari bilan jahonga mashhur bo'lgan olimdir. Uning bu asarlarida ilgari surilgan kuchli markazlashgan davlat tuzish, mustahkamlash, xonliklar va bekliklar o'rtasidagi o'zaro urushlarga barham berish, davlat va fuqarolar manfaatlarini himoya qilish, davlatni adolatli qonunlar asosida tadbirkorlik bilan boshqarish, el-yurt tinchligi, xalqlar do'stligi, ilm-ma'rifat egallash, fan va madaniyatni rivojlantirish singari ijtimoiy-siyosiy va huquqiy qarashlari o'zbek xalqining siyosiy-huquqiy fikrlar tarixiga qo'shilgan katta hissadir.¹

Abulg'oziy «*Shajarai tarokima*» («*Turkmanlar tarixi*») asarida turkiy qabilalarning, xususan, turkman xalqining kelib chiqishi haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Asarda barcha turkiy xalqlarning afsonaviy podshosi O'g'uzxon va uning avlodi, tarixi, shuningdek, turkman urug'lari (*solur, boyandur, taka, yovmut, tevachi, hizr eli, sariq, Ali eli, yozir, ersori va boshqalarning*) kelib chiqishi qisqa tarzda bayon etilgan. Bu asarda turkman xalqi yaratgan ko'pgina rivoyat va hikoyatlar, xususan, afsonaviy o'g'uz-turkman, Dada Ko'rquq haqidagi ertak va afsonalar, she'rlar o'rin olgan.

«Shajarai tarokima» 1893-yilda A.G.Tumanskiy tomonidan ruschaga tarjima qilinadi. Keyinroq esa bu asarning to'liq tarjimasi A.N.Kononov tomonidan amalga oshiriladi. Asar tili, uslubi fonetik morfologik, sintaktik jihatdan chuqur tahlil etilib, izohlar ham beriladi. Akademik A.N.Kononov shunday deydi: «Shajarai tarokima» asari faqatgina tarixiy manba bo'lib qolmasdan, balki adabiy yodgorlik sifatida ham ahamiyatli bo'lgan, chunki unda xalq afsonalari, xalq etimologiyasi, etnomi, maqol va matallari, masallari mohirona tasvirlangan».

Abulg'oziy haqiqatan ham o'zining bu asarini xalq ommasi tushunib yetadigan soddada va ommabop uslubda yozishga alohida e'tibor bergan. Muallifning o'zi bu haqda shunday yozadi: «*Barcha bilingkim, bizdan burun turkiy tarix ayqonlar arabiy lug'atlarni qo'shib tururlar va forsiyni ham qo'shib tururlar va turkiyni ham sajh qilib tururlar. O'zlarining hunarlari va ustozliklarini xalqqa ma'lum qilmoq uchun. Viz*

¹ F.Rasulova, T.Do'stjonov, S.Hasanov. Xorazm Ma'mun Akademiyasining olis-yaqin yulduzlari. «Iqtisod-moliya» nashriyoti, T.: 2005, 136–144-betlar.

munlarning hech qaysisini qilmadiq, aning uchunkim bu kitobni o'quvchi va tinglaguvchi albatta turk bo'lg'usi turur: bas, turklarga turkona aytmoq kerakki, to ularning barchasi fahm qilg'aylar».

Abulg'oziyning fikrlari, uning «*turkona aytmoqqa*» harakat qilishi tarixiy — memuar asari «*Shajarai turk*»da ham o'z ifodasini topgan. «*Shajarai turk*»ni... «*Turkiy bilan aytdum. Turkiyni ham andok ay tubmankim, besh yoshli o'g'lon tushunur*», deydi.

Qizig'i shundaki, Abulg'oziy «*Shajarai turk*» asarida o'z otabobolarining shajarasini, hukmdorlarning silsilasini tarixiy voqealar va ko'pincha, afsona va rivoyatlar orqali qiziqarli va ixcham yoritadi. Tabiat manzaralarini, jang lavhalarini, qilich tovushi, otning dukurlashi va kishilarning hayqirishini jonli lavhalarda tasvirlab, u ora-orada o'z sarguzashtlarini ham qistirtirib o'tadi. Bu xususiyatlar «*Shajarai turk*»ni esdaliklar yo'sinidagi tarixiy-badiiy me'muar asarlarga, jumladan, «*Boburnoma*»ga yaqinlashtiradi. Shu bilan birga, Abulg'oziy kishilarning xulq-atvorini tasvirlaganda «*To'raning davlatli bo'lurining nishonasi ul tururkim, navkarga mehribon bo'lur va badavlatning nishonasi qarindoshiga mehribon bo'lur*», «*ul vaqtda ajal kelib, yaqosindin tutub otasining qatig'a olib ketdi*» (jonlantirish), «*yulduzda bo'lub qaravullar*» (o'xshatish), «*ul xalqni ko'rub dimog'idin dudlar chiqib buyurdi*» (mubolag'a), «*xonning toshday qattiq ko'ngli mumday yumshoq bo'ldi*», «*Otangning ichi qozonning tubidin ham qoraroq turur*», «*Qor ulug' tushdi, bora-bora otlari arriq bo'ldi*», «*Turkman miltiq otmasiday, yerga kelib tushdi*», «*o'zbekning ola yilqili, oltin o'choqli va el bo'lur ermish degani bu turur*» (sifatdoshlar), «*har oyog'im o'n botmon bo'ldi*», «*ul yerda ko'p daraxtlar paydo bo'ldiki, o'q ursa o'tmas edi*», «*ariqning kengligi otqon o'q o'tmasday bo'ldi*» kabi hikmatli so'zlar va iboralarni ishlatadiki, bularning barchasi asarning badiiy va ma'rifiy-ilmiy qimmatini oshiradi.

«*Shajarai turk*»dagi etnografik ma'lumotlar, ya'ni turk-mo'g'ul qabilalari, qabila nomlarining ma'nosi haqidagi, o'zbeklar, turkman urug'lari va boshqalar haqidagi ma'lumotlar bugungi talaba uchun boy bilim xazinasidir.

Olim kitobda Dashti Qipchoqda O'zbekxonning xonlik davridan so'ng «*barcha Jo'ji elini o'zbek eli tedilar*» degan fikrga kelgan. O'zbeklar kimlar va ular qachon paydo bo'lgan degan savol atrofida tarixchilar orasida ancha vaqtlargacha munozaralar mavjud edi. Bu savollarga aniq va haqiqatga yaqin javobni «*Shajarai*

turk» asariga asoslanib taniqli olim B. Ahmedov «*Ko'chmanchi o'zbeklar davlati*» kitobida bergan.

«*Shajarai turk*» asarining fazilatlarini g'oyat ko'p. Uning hatto jug'rofiy ma'lumotlarga boyligi katta ahamiyatga ega. «*Shajarai turk*»da etnografik va jug'rofiy ma'lumotlarga emas, balki ismlarning ma'nolarigacha berilgan bo'lib, unda O'g'uzxonning yigirma to'rt nevaralari ismlarining ma'nolari zikr etilgan.

Biz Abulg'oziy Bahodirxonning «*Shajarai turk*» tarixiy-badiiy memuar asarining ilmiy qimmatini to'g'risida mulohaza yuritish ekanmiz, yana bir xususiyati, ya'ni ilmiy-pedagogik ahamiyati to'g'risida ham to'xtalib o'tishni lozim topdik. Olim bu asarida odob-axloqqa oid ma'rifiy-didaktik g'oyalarni ham ilgari suradi. Abulg'oziy jamiyatdagi kishilarni ikki guruhga ajratadi. Bir tomonda yaxshi, odobli, kamtar, ilmni sevuvchi, xalq uchun xizmat qiluvchi kishilar, ikkinchi yonda esa xudbin, axloqiy buzuk, boylikka hirs qo'ygan, «*o'z boshina va barcha yurt boshina ortiq jafolar keltirgan*» amalparast kishilar. Ana shu qarama-qarshi guruhlarga munosabatda, ularni baholashda Abulg'oziyning axloqiy-talimiy qarashlari ayon bo'ladi. Bu jihatdan uning Habash sulton bilan Elbars sultonning fe'l-atvoriga bergan ta'rifi diqqatga sazovordir: «*Shohlik sharobidin mast bo'lgan nodonlar*».

Abulg'oziy o'zining yaxshi va yomon xulqli odamlar haqidagi axloqiy qarashlarini «*Shajarai turk*»da keng va atroflicha bayon qilgan ekan, u kishining xulq-atvorini baholashda uning faoliyatiga, jamiyatda tutgan o'rniga alohida e'tibor beradi. Olim jamiyat uchun, ijtimoiy turmush uchun biror-foydali ish qilgan odamlarigina yaxshilar qatoriga qo'shadi. Aksincha, el-yurtga notinchlik, xalq boshiga kulfat va baxtsizlik keltirayotganlarni esa qoralaydi: «*Ulug' o'g'lining oti Mahmud erdi. Ani Mahmud sulton derlar edi. Benihoyat tentak, g'ayratsiz, nomussiz, qo'rqoq*»,—deydi va otasining fitnachi yomon kishilarga bo'lgan munosabatiga to'xtalib, «*Xonning fe'li kengligi va gunohkorlarni avf qilgani otamiz Xonning boshina va barcha yurt xalqining boshina ko'rguliklar keltirur*», deb yozadi.

Abulg'oziy fikricha, yaxshilik va xushaxloqlikning ma'nosi mamlakatni obod qilish, adolatli va shafqatli, mard va saxovatli bo'lish, faqir-bechoralarga yordam berish, el-yurt tinchligini va farovonligini ta'minlash xislatlaridir: «*Agar elu xalq yig'ilishib o'ltira bo'lur bo'lsa va yo bir ish boshqarmoq qo'lidan kelur bo'lsa,*

aning uchun bir mardga podsho ot qo'yib, uyning to'rinda o'lturtirib, barcha inon-ixtiyorin aning qo'liga bermog'i» lozim.

Abulg'oziy ota va farzandlar o'rtasidagi hamjihatlik, mehr-oqibatga to'xtalib, O'g'uzxonning donishmand odam bo'lib etishganini, olti o'g'liga juda ko'p yaxshi nasihatlar qilib, «bilimlar o'rgatib», shaharlar va ellar in'om berib, adolat bilan hukmronlik qilganini ulug'laydi:

O'g'uz qildi ul to'yda jarg'amisha.

Bu olti o'g'ilni suyar hamisha.

Bular ko'rsatib erdi mardonalik,

Ota birlan ko'p turli farzonalik....

O'g'uzxon bolalarining barchasini davlatni mustahkamlash uchun bir yoqadan bosh chiqarib ish olib borishga da'vat qilib: «—*Qo'lingizga davlat etgandan so'ng hammangiz bir kishidek bo'lib harakat qiling. Agar ittifoq bo'lmasangiz, nomi nasabingiz va o'zingiz yakkalanib qolasiz. Har kim janjal va urushlardan o'zini to'xtatsa, otasining avlodi bo'lib davlat qoldiradi. Shu yo'l bilan ish tutsangiz—ishingiz rivojlanib mamlakat osoyishta bo'lib ketadi*»,— deydi.

Abulg'oziy quyidagi tasvirda esa O'g'uzxonning o'z bolalariga bergan pand-nasihatlarini bayon qiladi: «*O'g'uzxon Shom viloyatida turg'anda pinhoniyl bir navkarning qo'lina bir oltun yoy va o'qni berdi. Taqi aydi «Yoyni kun tug'ishda, bir cho'lda kishi oyog'i etmas erda, tuproqqa ko'mub, bir uchini chiqarib qo'yg'il va o'qlarni kun botish tarafiga eltib, yoyni nechuk qo'ysang, ani shundoq qo'yg'il!» dedi. Ul kishi yorliqqa amal kilib keldi. Bu voqeadan bir yil o'tgandin so'ng, uch ulug' o'g'li Kun va Oy hamda Yulduzni chorlab, yot yurtga kelib, ov ovlamoqqa qo'l etishmay turur. Kun tug'ush tarafida falon cho'lning ovi ko'b ermish deb eshitdim. O'z navkaringiz birlan anda borib, ko'b ov qilib kelinglar, tedi. Andin so'ng uch kichik o'g'li Ko'k va Tog' va Tengiz uchisini chorlab, akalarina aytgan so'zlarni aytib, kun botish tarafga yubordi. Bir necha kundan so'ng, uch ulug' o'g'lonlari bir oltun yoy birlan ko'p ovni xon oldiga kelturdilar. Uch kichik o'g'lonlari taqi oltun o'q birlan ko'p ovni kelturdilar. Ul ovning elarina ko'p etlar va turluk oshlarni qo'shub, xalqni chaqirib, yoyni va o'qni topilganini irim qilib, o'zlariga qayta berdi. Uch ulug' o'g'li yoyni sindurub olishdilar, uch kichik o'g'li har qaysisi bir o'qni oldilar. Olg'an viloyatlarda ko'p yillar turub, dushmanlarni yo'q qilib, do'stларini siylab, boshi saryom va oyoqi*

Misrg'acha olg'an viloyatlarining barchasina hokimlar qo'yub qaytib o'z yurtina tushdi.

Andin so'ng barcha navkarlarning otqon va chopqon va qilgan xizmatlariga loyiq shaharlar va sarhadlar va kendlar va in'omlar berdi. Taqi o'g'lonlariga aydi, siz uch ulug'ingiz oltin yoy topib keltirdingiz, taqi ani buzub olishdingiz. Sizlarnint otingiz buzuq bo'lsun. Sizlardin bo'lg'on o'g'lonlarni ham to qiyomatgacha buzuq, tesunlar. Uch o'q keltirgan uch kichik o'g'lini va anlardin bo'lg'onlarni bu kundan to dunyo oxir bo'lg'uncha uch o'q tesunlar. Yoy va o'qnikni topib kelturdingizlar, ul kishidin bo'lmadi. Tangridin bo'ldi. Bizdan burun o'tgan xalqlar yoyni podshoh o'rnida bilib tururlar va o'q elchilar erinda. Aning uchunkim o'q yoyni qaysi tarafga tortnb yuborsa, o'q anga borur. Endi men o'lg'andin so'ng Kunxon mening taxtimda o'ltursun. Andin so'ng buzuq naslindin har kim qobil bo'lsa xalq ani podsho qilsunlar. Dunyo oxir bo'lg'uncha buzuqning bir yaxshisi podshoh bo'lsin, o'zgalari o'ngda o'ltursunlar. Uch o'qlar so'l bo'lsunlar, evning so'l tarafinda o'ltursunlar va dunyo oxir bo'lg'uncha navkarlikka rozi bo'lsunlar...»

Abulg'oziy xalq ishi uchun jon fido qilgan, umummanfaati uchun xizmat etgan, aql-idrok bilan o'z umrini yaxshi ishlarga oqilona sarflagan insonlarni ulug'laydi, ibrat qilib ko'rsatadi, ularga havas uyg'otadi. Ulardan ibrat olib, ilm va kasb-hunar o'rganish zarurligini ta'kidlaydi:

Andin hunar ko'tardilar barcha eli,

Ba'zilarga o'rin berdi sog'u so'li.

Birga bo'ldi, qomu birlan o'zi yo'li,

Alplar, beklar ko'rgan bormi Qozon kabi?

Abulg'oziy shoshma-shoshar, hovliqma, yolg'onchiligi tufayli o'limga duchor bo'lgan bir shaxsni qismati to'g'risida fikr yuritib, bunday ikkiyuzlamachi, yolg'onchi kishi tegishli jazoga loyiqdir, deydi:

«...Ul kishi Qoonga kelib ayttikim: «Bu kecha tush ko'rdim, Chingizxon menga aytdikim borib Ugadayga aytil – musulmonlarni o'ltursun». – Qoon ayttikim: «Bu so'zni senga Chingizxonni o'zi aytdimi yo tilmoch ayttimi? –Qoon o'zi aytti». Andin so'ng Qoon «Sen mo'g'ul tilin bilurmisani?» – tedi. Ul kishi bilmayman tedi. Qoon aytti: «Bu kishini o'ldurung» – tedi, aning uchunkim, bu so'zni yolg'on ayttaturur. Chingizxon mo'g'ul tilidan o'zga tilni bilmas»– tedi.

Demak, Abulg'oziy fikricha, odamlar orasidagi yaxshi-yomonlarni ajrata bilmoc kerak, buning uchun ularni har jihatdan o'rganib olmoq lozim. Chunki odamlar fe'l-atvorini o'rganish, ularning eng yaxshi xulq-atvorini qabul qilish orqali kishi o'z xulqini mukammallashtiradi. Shy bilan birga, kishilarning – deydi, olim, – ahvolidan foydalan, ammo odamlar sening yomon axloqlaringni ko'rib ibratlanadigan bo'lmasin. Abulg'oziy bu bilan «munosib odamlarni» yomonlikdan, yomon xulqlardan, fisqu-fujurlardan va ortiqcha maishatlardan saqlanishga da'vat etadi va ulardan uzoq yurish kerakligini ko'rsatadi. Noqobil kishilarning tashqi tomonlariga, amaliga va yaramas xatti-harakatlariga qarab emas, balki xushxloq kishilarning ma'naviy fazilatlariga qarab ibrat olish lozimligini uqtirib: «O'rduxon podsho bo'lib bir necha yillar aroq va qimiz ichib, Xitoy kimxobini nichib, suluvlarni quchib, otasi keynidan ketdi», – deydi u.

Hayotiy kuzatishlar, turli kishilar bilan bo'lgan to'qnashuv, munosabat va muomalalar Abulg'oziyda ana shunday ta'limiy-axloqiy qarashlarning shakllanishiga zamin bo'lganligi shubhasizdir. Bu o'rinda shuni ham aytish kerakki, Abulg'oziy ilg'or fikrli donishmand va murabbiy sifatida axloq-odob masalalariga taalluqli ibratomuz fikr-mulohazalarini ifodalashda o'zbek xalq pedagogikasini oltin xazinasini hisoblangan xalq og'zaki ijodidan ham unumli bahramand bo'ldi. U ma'rifiy-didaktik g'oyalarni tashuvchi xalq maqollari, matallari, rivoyat va afsonalar orqali mo'g'ul va turkiy qavmlarning, el-elatlarning turmush tarzini, ta'lim-tarbiya an'alarini, ayrim tarixiy shaxslarning yaxshi va yomon xulqlarini hayotiy faktlar va ishonchli dalillar bilan tasvirlaydi. Masalan, «Yaxshilar aytib turur, o'n darvish bir palos ichig'a sig'ar, ikki podshoh yer yuziga sig'mas» maqolida nodonlik va kaltabinlik qoralanadi. Kishi saltanatni boshqarishda hushyorlikka va tadbirkorlikka da'vat etiladi.

Xalqimiz orasida mashhur bo'lgan «Birlashgan o'zar, birlashmagan to'zar» maqolini Abulg'oziy Chingizxon tilidan o'z o'g'illariga qilgan ibratomuz nasihatlariga quyidagicha ixcham tarzda singdirib yuborgan: «... to'rt o'g'liga ellarni bo'lub, bir yerda o'lturtub ayttikim: «Bir-biringiz birlan ittifoq bo'ling va muxolifat qilmang, – tedi. Taqi sadoqidin bir o'q chiqarib sindirdi. Taqi bir necha o'qni birga qo'yub ayttikim: «muni sindira bilur kishi bormu? Hech kishi sindira bilmadi. Chingizxon o'g'lonlariga boqib ayttikim: «bu o'qlar sizlarga o'xshash. Agar barchangiz birikib, biringizni podshoh qilib, aning tilidin

chiqmasangiz, hech kishi sizlarni sindira bilmas. Agar ittifoq qilmay muxolifat qilsangiz, bir o'qni nechuk sindirursalar, sizni ham shundoq sindururlar»,– teb yaxshi nasihatlar qildi».

Ikkinchi bir o'rinda Chingizxon tilidan ishlatilgan «**biliksiz bosh, keraksiz tosh**» maqolida tuman hokimi dono, xalqqa g'amxo'r, murabbiy bo'lmasa ne kerak bunday noqobil hokim va xalqqa hamda lashkarga bosh bo'la oladi, ayni choqda esa toshga o'xshatib suvga otilishi mumkin, degan g'oya o'z ifodasini topgan: «*Tuman aqosi va xazora va sa'da da'va har yilning avvalinda va oxirinda meni ko'rub, biliklarimni eshitsunlar va andin so'ng, ul kishilar lashkarg'a bosh bo'la bilyrlar va har qachon mundoq qilmasalar alar xalqqa bosh bo'lmoqqa yaramas tururlar. Andoq kishilar bir toshga o'xsharkim, ani bir suvning o'rtasiga tashlagaylar. U botib ketib hech ko'rinmag'ay...*» Shuningdek, xalq hayotini yaxshilash uchun zulm va zo'rlikni, har qanday yomonlik va yomonlarni yo'qotish, yaxshilikning g'alabasi uchun axloqiy tarbiyani kuchaytirish zarurligini ta'kidlaydi: «*Har kishi o'z o'yini yaxshi saqlasa, mamlakatimizni ham saqlar*». Taqi aytur erdi kim, har kishi o'n kishini tartib birlan yasasa, ulug' lashkarni ham yasara va taqi har kim yomonlikdin o'zining ichini pok qilsa, mulkdin o'g'rini ham pok qilur. Taqi har kishi ulug'lar qatig'a borsa, andin so'z so'ramay so'zlamasun. Agar so'z so'ramay so'zlasa, uning so'zini eshitsalar ne xub, agar eshitmasalar, sovuq temurga cho'kich urg'ondek bo'lur».

Abulg'oziy, «*Shajarai turk*»da «*bugungi ishni tonglag'a solgan kishining hech ishi bitmas*», «*it semirsa egasini qopar*», «*O'ksuk o'z kindigini o'zi kesar tegan*» kabi xalq maqoli va hikmatli so'zlarni qo'llab axloq va aql haqiqat mezoni, adolat va yaxshilikni barqaror etuvchi omil bo'lgani uchun axloqiy kamolatga intilishni har bir odam uchun zaruriy fazilat deb uqtiradi.

Xulosa qilib aytganda, Abulg'oziyning «*Shajarai turk*» asaridagi jamiyat tarixiga oid mulohazalari ma'rifiy-axloqiy qarashlari bilan chatishib ketgan. Tariximiz va ta'lim-tarbiya an'alarimizning ko'p sahifalari ochilmay qolgan shu kunda «*Shajarai turk*» barcha ilm ahli uchun muhim tarixiy va pedagogik manba bo'lib xizmat qiladi. «*Shajarai turk*»ning ilmiy-tarixiy qimmatini haqida A.G.Vamberi: «*Abulg'oziyning ko'pchilik ishlari Zahiriddin Boburni xotiraga tushiradi, jahon uning «Shajarai turk»i uchun minnatdordir*» deb yozgan edi.

Abulg'oziyning «*Shajarai turk*» asari mashhur rus yozuvchisi Vladimir Galaktinovich Korolenko, buyuk rus yozuvchisi A.M. Gorkiyda ham katta taassurot qoldirgan edi. M. Gorkiy 1895-yil 7-avgustida Korolenkoga yozgan xatida: «Bahodirxonning kitobidan boshqa mo'g'ullar tarixiga oid yana biror manbani menga tavsiya qilsangiz-chi, juda qiziq ekan, bu mo'g'ullar» – deb «*Shajarai turk*» asarini tavsiya qilganligi uchun ustoziga minnatdorchilik bildirgan.

Xorazm tarixini o'rgangan tarixnavis-adabiyotshunos olimlar X.A.Vamberi, V.V.Bartold, P.N.Poltoa, A.N.Samoylovich, A.M.Gorkiy, A.N.Kononov, A.I.Abrasheev, N. Veselovskiy, A.Yakubovskiy, Yu.Yusupov, S.I.Ivanov, P.P.Ivanov, V.Zohidov, A.V.Abdullayev, N.M.Mallayev, Ya.G'ulomov, H.Munirov, X.Hudoynazarov, A.Sotliqov, S.Hasanov, O.Masharipov va boshqalar ham Abulg'oziyning «*Shajarai turk*» asari yuksak ma'rifiy-ilmiiy manba sifatida muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydilar.

Shuningdek, Abulg'oziy Bahodirxonning «*Shajarai turk*» asari XVIII–XIX asrlarda jahon ilm ahlining diqqat markazida bo'lib, 1726, 1732, 1770-yillarda nemis, fransuz, ingliz, lotin, tatar va boshqa tillarga tarjima qilinib, qayta-qayta nashr etildi. 1825-yili bu asar S.G.Sablukovskiy tomonidan rus tiliga tarjima qilindi. Nihoyat, qariyb 330 yildan so'ng, ya'ni 1992-yilda «*Shajarai turk*» asarini o'z ona tilimizda o'qishga muayassar bo'ldik.

Samarqand davlat universiteti fransuz filologiyasi kafedrasii professori Muhammadjon Xolbekov asarning fransuz tiliga tarjima etilishi bilan bog'liq qiziqarli ma'lumotlarni keltiradi: 1871–1874-yillari sharqshunos baron Demezoni «*Shajarai turk*» ni ikki jild holda Sankt-Peterburgda nashr qildirdi. Nashrning birinchi jildida asarning rus lug'atshunosi V.I.Dal Orenburgdan keltirilgan qo'lyozmasining asliyatini, ikkinchi jildida shu matn asosida amalga oshirilgan baron Demezoni fransuz tiliga tarjimasi o'rin olgan. Baron Demezoni ushbu nashri «*Shajarai turk*»ning eng mukammal qo'lyozma nusxasi va tarjimasi hisoblanadi. 1969-yilda Demezoni matnini ilmiy o'rgangan professor S.N.Ivanov «*Shajarai turk*» matnining grammatikasi» ocherkini yaratdi.

Shu tariqa, XVII asr turkiy tildagi adabiyotning nodir namunalaridan biri bo'lgan «*Shajarai turk*»ning har ikkala farangcha tarjimasi Ovrupoda ham shuhrat qozonishiga sabab bo'ldi, desak xato qilmaymiz».

Xorazmlik mashhur tarixchi Muhammad Yusuf Bayoniy «*Shajarai Xorazmshohiy*» asarida yozishicha, Abulg'oziy o'z davrining bilimdon tarixchisi va qobiliyatli shoiri bo'lishdan tashqari, u tabobat ilmi bilan ham shug'ullangan. Abulg'oziy janglar va savashlarda orttirgan jarohatlarini Abu Ali ibn Sino, Abdurahmon va Yusuf tabiblarning tabobatga doir asarlari, maslahatlariga ko'ra o'zi muolaja qilib, 124 kasallikka doir «*Manof'e-ul-inson*» («*Kishilarning sihat-salomatliklari yo'lida*») risolasini yozgan. Abulg'oziy bu risolaning yaratilishi xususida shunday deydi: «Kitoblarni nazarga keltirib erdik maqsadi goho topilur erdi va goho topilmas erdi, ulkin topilur erdi, hozir mashaqqat birla o'rta kelur. Shul sababdin, illatga iloj qilmoq uchun, mo'tabar kitoblardin hoxlab jam qilib, ondin so'ng illatlarni bayon qildim».

Haqiqatan ham, Abulg'oziy aytganidek, bu davrda tibbiyotga doir qator arabcha va fors tilidagi asarlar mavjud bo'lsa-da, ammo ularni topish, sof turkiy tilda o'qib bahramand bo'lish, ayniqsa, mehnatkash omma uchun amalga oshirib bo'lmaydigan bir orzu edi, xolos. Shuning uchun ham Abulg'oziy bu sohada qalam tebratib, risolasini xalqqa tushunarli sodda va jonli tilda yozganligi katta ahamiyatga molikdir.

«*Ma'nofe'-ul-inson*» risolasi to'rt qismdan iborat bo'lib, birinchi qismda oddiy dorilar, ikkinchi qismda esa murakkab dorilar, ularni tayyorlash va ishlatish yo'llari, uchinchi qismda dardlarning kelib chiqishiga sabab bo'luvchi omillar, kasalliklarni davolash tartiblari haqida, to'rtinchi qismda esa o'zidan oldin o'tgan tabiblarning va ayni vaqtda o'zining bemorlarni davolash sohasidagi fikr-mulohazalarini sodda tilda bayon qiladi. Qo'llanmaning ahamiyati shundaki, muallif xalq tabobatida qo'llanilgan 700 dan ziyod dori-darmonlar tadqiqi 53 bobni tashkil etadi. Har bir bob alohida xastaliklarga va ularni davolash usullariga bag'ishlangan. Chunonchi, bosh, ko'z, quloq, tish og'rig'i, sariq kasal va boshqa dardlar muolajasi haqida qimmatli maslahatlar berilgan.¹

Xullas, Abulg'oziy Bahodirxon butun umrini feodal tarqoqlikni tugatish, markaziy davlat hokimiyatini mustahkamlash, millatlararo nizo chiqishiga sabab bo'ladigan barcha g'ovlarni bartaraf qilish, xalq farovonligini ta'minlash, mo'g'ullar vayrongarchiligi oqibatida 400 yil mobaynida xarobaga aylanib qolgan o'lkani tiklash uchun o'zini ezigulikka bag'ishlagan, ilm-fanni yangi taraqqiyot pog'onasiga

¹ Hasanov S. Xorazm ma'rifati olam ko'zgusi. –T.: «O'qituvchi», 1996, 199–216-betlar. Xorazm ma'naviyati darg'alari. –T.: «Adolat», 2001, 139-bet.

ko'tarib, XVII asrda Xorazmda madaniy hayotning taraqqiy etishiga o'z hissasini qo'shgan buyuk davlat arbobi va iste'dodli olimdir. U qoldirgan bebaho tarixiy asarlar o'zining ma'rifiy-tarbiyaviy ahamiyatini yo'qotmagan.

5.2. MUHAMMADNIYOZ NISHOTIYNING MA'RIFIY-AXLOQIY QARASHLARI

Muhammadniyoz Nishotiy XVIII asrning birinchi yarmida Xorazmda tug'ilib voyaga yetgan iste'dodli ma'rifatparvar shoirdir. U Xorazmning go'zal tabiati, yoqimli ob-havosi, xushmanzara joylari haqida mehr to'la so'z yuritib «*jannat-misol*» diyorning olimlar va shoirlar maskani ekanidan faxrlanadi:

Bor edi Xorazm diyori-yerim,

Ondin edi yaxshi-yomon guharim.

Nishotiy ana shu diyorda bolalik va yoshlik chog'larini o'tkazadi, maktab va madrasada ta'lim oladi. Bu davrdagi Xiva va Buxoro xonliklari o'rtasidagi o'zaro feodal urushlar butun o'lkani va xalqni notinch qilib, obod joylarni vayronaga aylantirganidek Nishotiyning ahvolini ham qiyinlashtiradi. Shundan so'ng u Buxoroga keladi va tinch ijod bilan shug'ullana boshlaydi.

Nishotiyning tug'ilgan va vafot etgan sanasi hozircha noma'lum. Nishotiyning hayoti va ijodini o'rganishda akademik V.Abdullayev, X.Rasulov, M.Qosimov, H.G.Korog'li va boshqalarning xizmatlari katta bo'lib, shoir merosi ilmiy muomalaga kiritildi.

Nishotiyning professor A.Hayitmetov tomonidan topilib nashr etilgan va ilmiy muomalaga kiritilgan kichik hajmdagi «*Qushlar munozarasi*» va katta hajmdagi «*Husn va Dil*» falsafiy-didaktik dostonlari diqqatga molikdir.

«*Qushlar munozarasi*» dostonida **laylak, zog', hakka, qumri, bulbul, to'ti, qirg'ovul, kaklik, qarchig'ay, tovu, humo, hudhud** kabi qushlar qatnashadi. Shoir qushlar xulq-atvori va ularni so'zlatish orqali inson va insoniy fazilat to'g'risida mulohaza yuritadi, manmanlikni, behuda maqtanishni qoralab, har kim hayotda o'z o'rmini, o'z qadrini bilmog'i kerak, degan ma'rifiy-axloqiy xulosani chiqaradi. Demak, shoir qushlar munozarasi tasviri vositasida ularning fazilatlarini bilan o'quvchilarni tanishtirishni ham maqsad qilib qo'yadi. Agar bu ma'lumotlarning ayrimlari hozirgi **ornitologlar tomonidan qayd**

qilingani hisobga olinsa, unda Nishotiy o'sha zamon parrandashunoslik ilmidan ham xabardor ekani ravshanlashadi.

Shuningdek, Nishotiy har bir qush timsolida o'sha sharoitdagi ijtimoiy tabaqalarning jamiyatda tutgan o'rni va vazifasini, axloqqa zid bo'lgan illatlarini fosh qiladi. Shu jihatdan hudhud tilidan keltilgan masal «Qushlar munozarasi» asarining axloqiy-ta'limiy xulosasidek tuyuladi:

Eshiting sizga bor bir tamsil,

Keltiray sizga bir naziru dalil,

Bir kuni tushti ko'kdin boron,

Ko'rsakim, yer muhiti bepoyon.

Munda tushtiyu munfail bo'ldi,

Tushkaniga base hijil bo'ldi.

Dedi: «Man bunda kimga jo qilsam,

Bahr ila bahsu mojaro qilsam».

Ko'rgach o'zini kam o'shal yomg'ur,

Sadaf ichiga tushti-yu, bo'ldi dur.

Bu masal mazmunidan *kamtarlik kamolga, manmanlik esa zavolga eltadi*, degan didaktik ma'no kelib chiqadi. Shu bilan birga, mazkur masal falsafiy-axloqiy mazmun bilan ham sug'orilgan bo'lib, akademik V.Abdullayevning yozishicha, «*unda inson va tabiatning birligi, insonning tabiatda kamolga erishishi, tabiat esa inson kamolotining makoni va sababchisi, degan fikr ham ifodalangan*».

Bu hol, Nishotiyning «Husn va Dil» dostoni bilan tanishish jarayonida yanada oydinlashadi. Shoirming «Husn va Dil» falsafiy-didaktik dostonida axloqiy-ta'limiy qarashlar yetakchi o'rinni egallaydi. Nishotiy dostonidagi Aql, Fuod, Nazar, Ishq, Husn, Himmat, Qomat, On, Xayol, Vafobonu, G'amza, Ishva, Qarashma kabi timsollar orqali aql-farosat, ishq-muhabbat, do'stlik va sadoqat, himmat va muruvvat, ilm va hunar, axloq-odob singari olijanob insoniy xislatlarni ulug'laydi. Shuningdek, Vahm, Raqib, Foruqa, Faxr, Zarq singari timsollar orqali esa o'z davridagi jaholat va adolatsizlik, zulm va zo'ravonlik, yovuzlik va yomonlik, qo'pollik va dag'allik, hukmron doiralarning axloqsizligi qattiq qoralanadi.

Nishotiy eng yaxshi axloqiy-tarbiyaviy yo'sinini targ'ib qilarkan, qachonlardir zulm va zo'ravonlik yovuzlik va yomonlik ustidan ezigulik tantana qilishiga ishonadi:

Dun elining dunlig' erur peshasi,

Yaxshi elning yaxshidur andeshasi.

Ayniqsa, Nishotiyning til va adabiyotga oid muhim nazariy masalalar to'g'risidagi xulosalari yuksak ilmiy-ma'rifiy va axloqiy-ta'limiy ahamiyatga egadir. Uning fikricha, so'z duri jon gavharidan ham aziz bo'lib, so'z kishiga jon bag'ishlaydi. Kishi jismonan nuqsonli bo'lsa ham, lekin shirin va ba'mani so'zlay bilsa, kishilar uning bilan doimo hamsuhbat bo'lishga intilishadi:

*So'z duridur javhari jondin aziz,
Balki erur ikki jahondin aziz.
So'z din erur har tan aro jon dag'i,
Jon demayin gavhari imon dag'i,
Bo'lsa birov shakli zabundin zabun,
Qomat esa ham ango andoqki nun.
Qo'l ango shal bo'lsa, oyog'i dog'i lang,
Boshdin oyoq bo'lsa, agar oru nang,
Lekin ango bor esa durri maqol,
Borg'usidir yoniga ahli savol.
So'z duridin kelturibsan anga dil,
Tirg'uzur oni gar esa murda dil.*

Nishotiy so'zning «qabih» va «malih» bo'lishini ta'kidlab, qabih so'z kishilarning dilini og'ritib, ozor berishini, malih esa, jon ozig'i ekanini uqtiradi. Shuning uchun ham qabih so'zlamasdan, doimo malih, ya'ni shirin va ma'noli so'zlash lozimdir, deb ta'kidlaydi:

*Mantiq eli qilganida jonda farq,
Qildilar hayvon bilan insonda farq.
So'z din erur ma'niyi rangin murod,
Bo'lmasa ul so'zni degil girdibod.
Kimki yomon so'zni der – inson emas,
So'zki yomondir, ani hayvon demas.*

Nishotiy fikricha, «ganji soz» dunyoda shu qadar ko'pki, uni ishlatishda tilga nihoyatda ehtiyotkor bo'lib, so'zga zebu ziynat berish lozim. Uni dilu jon deb atalmish «ayvonda» (qalbd) parvarish qilib chiqarish kerak. Shundagina so'z ta'sirchan bo'lib, tinglovchiga «jon» bag'ishlaydi:

*Arshning ostida erur ganji roz,
Olmoq ila bo'lmag'ay ul ganj oz.
So'zki malohat bila marg'ub erur,
Ziynat ango bo'lsa agar ko'b erur.
Har kishi so'z bikrin paydo qilur,
Boshdin-oyoq zeb huvaydo qilur.*

*Parvarish aylar ani ayvon aro,
Vah, qayu ayvonki, dilu jon aro
Nuqta adosin dog'i oson degay,
So'zni eshitganda ulus jon degay.*

Nishotiy «Husn va Dil» dostonining bosh qahramoni Fuod timsoli orqali o'zining o'sha zamonga munosabatini va axloqiy-ma'rifiy fikrlarini ilgari surgan. Shoir dostonida Fuodning insoniy olijanob xislatlarini – yoshligidan bilim olish, hunar o'rganishga intilganini, keng tafakkurini, aqliy va jismoniy kuch – husn ekanligini mamnuniyat bilan qayd etadi. Natijada yetti yasharligida o'qituvchilarini hayratda qoldirib, ilm o'rganishga berilib, u falsafa, tarix, adabiyot, riyoziyot va boshqa ilmlarning sirlarini o'rganib oladi. Uning uchun ilmlarning qiyin masalasi yo'q edi, hammasini osongina o'zlashtirar edi (*mushkuli ilm olishda oson oning*). Uning bir necha donishmand, suhbatdoshlari bor ediki, tarix, she'r, adabiyotdan bahs etardilar.

Nishotiy Fuod ta'lim-tarbiyasi haqida bunday deydi:

*Ayladilar neki edi tarbiyat,
Ul dog'i yuz ancha topib, taqviyat,
Gulshani ma'ni aro ul sarvinoz,
Bo'ldi chu tavobiy sarfarozi,
Mushkuli ilm oldida oson oning,
Ta'bi bo'lub sham'i shabiston oning,
Gohi tavorih o'qimoq peshasi,
Erdi gohi she'r aro andishasi.*

Fuod faqat bilim olish, muntazam kitob mutolaasi bilan chegaralanmay, davlatni boshqarish ishlari bilan ham jiddiy shug'ullanadi. Mamlakatda adolat o'rnatish va mamlakat farovonligi yo'lida jon kuydiradi, ilm-ma'rifat taraqqiyotiga kengroq yo'l ochish uchun bir qancha tadbirlar ko'radi. U bu ishlarida o'z atrofidagi dono va uzoqni ko'radigan aqlli kishilarga suyanadi.

Nishotiy Husnni vafodor, sadoqatli, idrokli, pok vijdonli, dono, ornomusli qiz sifatida tasvirlaydi. Mana shunday ajoyib fazilatlariga ega bo'lgan ma'shuqa Husn yomonlik va dushmanlikka yuz burgan har bir kimsa ahvolini tang qilishga qurbi yetadigan zo'r tadbir sohibi ham edi.

Dostondagi Nazar esa aqlli, dono, zukko odam, jangda jasur, hushyor va tadbirkor, zoti qorovuldan chiqqan, nihoyat shahzoda Fuodning vaziri darajasiga ko'tarilgan ilmli va adolatli kishidir. Shoir Nazarning Fuodga g'oyat sodiqligi, yaqin do'st ekanligi va yuksak insoniy fazilatlarini haqida bunday deydi:

**Nuri dili ahli bashorat edi,
Har fan aro ancha mahorat edi.
Ahli fasohat aro sohib husun,
Olami dahr ichra edi zufunun.**

Nishotiy o'z dostonida xalqni ma'rifatga emas, balki jaholatga sudrayotgan noqobil shaxslarning kirdikorlarini fosh qilish maqsadida, podshohning olimlar, shoirlar, sozandalar bilan hamkor suhbatidan g'azabga kelgan jaholatparast – vazir timsolini yaratadi. Vazir podshohga ma'rifat ahlini: «*Ayri tariq*», «*Mardud shariat*» deb yomonlaydi.

Podsho bunday yaramas o'gitlarni mulohaza qilish va shayx-vazirga odillik bilan javob aytish o'rniga, uning aytganlarini bajonidil qabul etib, o'sha ilm-ma'rifat ahllarini ranju uqubatga giriftor qiladi. Nishotiy bu holdan qattiq iztirobga tushdi va u el holiga achindi. Shuning uchun ham u xalqni adolatsiz podshohlardan yiroq turishga chaqirib, bunday deydi:

*Kimki qilur qurbati shohni havas,
Qahr o'tiga yong'usi andekki xas.
Shoh demak kimsaki aylar havas,
Oxir anga oh bo'lur hamnafas.*

Bu bilan Nishotiy uni umuman podshohlardan voz kechgin, degan, xulosaga kelgan deyish mumkin emas. Nishotiy ham Alisher Navoiyning odil, insonparvar va ma'rifatparvar podshohlar haqidagi fikrlarini davom ettirgan holda ma'rifatparvar podshohlarning timsollarini ham tasvirlaydi.

Shunisi muhimki, Nishotiy kishilarni har qanday og'ir vaziyatda chidam va sabot bilan ijodiy mehnat qilishga da'vat etarkan, mehnat yoshlarni axloqiy tarbiyalash vositasi ekanligini ta'kidlaydi. Shoir ma'rifiy-insonparvarlik qarashlarida halol mehnat bilan jamiyatdagi moddiy va ma'naviy boyliklarni yaratuvchilarni ulug'lab, ehtirom ila tilga oladi va birovlarining manglay teri hisobiga kun ko'ruvchilardan esa nafratlanadi:

*Zulmat aro chekmasa zahri mamot,
Topmog'usi ul kishi obi hayot.
Mehnat aro bo'lmasa kimga qaror,
Davlat ichra bermagusi e'tibor.*

Xullas, Muhammadniyoz Nishotiy o'z davrida go'zal odob-axloq va so'z san'ati uchun fidoyilik bilan kurashib, eng yaxshi axloqiy va ma'rifiy g'oyalarni targ'ib qildi. Mutafakkir jamiyatning taraqqiyoti uchun ilm-fanning rivoji eng zarur omil deb tushundi. Bu omil

jamiyatda ijtimoiy-tarbiyaviy fikrning o'sishiga, mehnatning yengillashishiga xizmat qiladi. Bu g'oya yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, «*Husn va Dil*» dostonida Fuod (Dil), Husn va Nazar timsollarida o'z ifodasini topgan. Shuning uchun ham shoirning mazkur dostoni yosh avlodga ta'lim-tarbiya berishda muhim rol o'ynaydi. Bu doston asosida axloqiy-ta'limiy yo'sindagi darsliklar vujudga kelgan. Jumladan, XIX asr oxiri XX asr boshlarida yashagan qo'qonlik ma'rifatparvar shoir, muallim Mirzo Xayrullo o'zi ochgan maktablar uchun Nishotiyning «*Husn va Dil*» dostonidan ijodiy foydalanib, «*Gulshanul xayol*» nomli darslik yaratgan. U dostonning syujeti va timsollarini qayta ishlab, bolalarning yoshi va bilim saviyalariga moslashtirgan.

5.3. ROQIMNING MA'RIFIY-DIDAKTIK QARASHLARI

Roqim (1742–1814) o'z davrining ma'rifatparvar shoiri bo'lib, o'ziga zamondosh Andalib, Ravnaq, Ziyrak, Nishotiy, Munis kabi zabardast shoirlar qatorida turib, adolat va haqiqat tantanasi uchun kurashdi. U buyuk Alisher Navoiy va Fuzuliyning insonparvarlik, ma'rifatparvarlik, falsafiy-didaktik qarashlarini rivojlantirdi.

Roqimning yozgan she'rlaridan ma'lum bo'lishicha, u maktabda muallimlik qilib talabalarga dars ham bergan. Shoir maktabning ilmu ma'rifat tarqatishdagi ahamiyatini ta'kidlab, bu yo'lda ustoz o'z shogirdlarining baxtli kelajagini o'ylashi kerakligini va ularga ilmni egallashda mehr-muhabbatli bo'lishini uqtiradi:

*Qarilig' birla bor edi menda,
Shug'li maktab mounati sahro.
Borib maktabg'a kasb aylab kamolat,
Chiqorib har biri xatu savodin.
Bo'lub manzil alarga ma'dani ilm,
Qilib daryo ibtidosin azkiyodin.*

Murabbiy shoir ustoz va shogirdlarning o'zaro munosabatiga to'xtalarkan, kimki ustoziga ixlos qo'yib, uni hurmat-izzat qilsa, albatta u o'z maqsadiga erishadi, agar ustozini tahqir etsa, u xoru zor bo'ladi, degan xulosaga keladi:

*Kimki ustodig'a ixlos ila izzat qilsa,
Haq aning manzilini jannati rizvon aylar.
Jahldin ilm ila ustodini tahqir etkan,
Do'zax o'tida tanu jonini biryon aylar.*

Murabbiy shoir ustozning qadr-qimmatini yuksak baholarkan, yoshlarni o'z ustozlaridan ilm-madad olishga undaydi:

**Pok etib qalblarini beribon,
Homiya hollarin Ahmadi muxtor ayla.
Qal'ai ilmni fath etmak uchun zihinlarin,
Zulfqori dudami haydari qarror ayla.
Har zamon yetkurubon fayzi futuhi olamidin,
Ilm oshkolidin onlarni xabardor ayla.
Ilmi mantiqdan alar ko'nglin etib molo mol,
Bodai fikh oila zarafini sarshor ayla.
Shafqatu marhamatu lutfin etib arzona,
Donishu fahmu farosatga sazovor ayla.**

Roqim yoshlarni har bir mushkul ishni hal eta oladigan qobiliyatga ega bo'lish uchun ilm-hikmat yo'lidan borishga va ustozu donishmandlar suhbatidan bahramand bo'lishga da'vat etadi:

*Ato qilsa sizlarga ilmu amal,
Ko'tarmang o'qimoqdin albatta bosh,
Qilib g'ayratu mangu nomusu or,
Eting ilm tahsilini ixtiyor...
Qilib sayr, kezmak havas aylamang,
Zamoni o'qumoqni bas aylamang,
O'zingizga rohatni aylab xarom,
Bo'lunglar riyozat bila subhu shom.*

Murabbiy shoir yoshlarga talabalik davrida faqat shirin oshu ovqat yeyishni xayollariga keltirmasdan, balki boriga qanoat qilib, muttasil dars (saboq) ini tayyorlash zarurliginn uqtiradi:

*Ko'rub mevaning xom ila pishmishin,
Havas aylamang pistau kishmishin.
Demang eyirga halvotar yaxshiroq,
Qanoat qiling, tobsangiz noni qoq.
Bilib darsingiz aylab azbar o'qung,
O'qunglar, o'qunglar, o'qunglar, o'qung.
Havou havaslarni aylab raho,
Saboqlarni takror eting barho.
...Tama'ni tark qilmay izzat istar xalqdin har kim,
Bo'lur bu fe'ldin albatta xor ohista-ohista.*

Ko'rinib turibdiki, Roqim «O'qish, o'qish va yana o'qish!» degan g'oyani bundan qariyb ikki asr oldin ilgari surgan edi.

Roqim axloqiy qarashlarida kamtarlikka insonning eng qimmatli fazilati sifatida yuksak baho beradi va uni keng targ'ib qiladi. Kamtarlikni o'z davri feodal muhitida avj olgan jaholat, mag'rurlik, takabburlikka qarama-qarshi qo'yadi va kishilarni samimiy, sofdil, ahil bo'lishga undaydi:

Budur emdi senga mening pandim,

Gar qabul etsang, ey jigarbandim.

Umru davlatga bo'lmayin mag'rur,

Qil takabburni xotiringdin dur.

Ko'rsang har kimni ehtirom ayla,

Yaxshi so'z birla shod kom ayla.

Roqimning fikricha, ta'limning eng muhim vositasi – olgan bilimlarni qayta takrorlashdir:

Masaldur, saboq bir agar bo'lsa harf,

O'qumoq kerak oni har kunda alf.

Keling barho sa'y birla jadal,

G'animat mahaldur, g'animat mahal,

Xayol aylamanglar, o'qung muttasil.

U yoshlar uchun kitob mutolaasining ma'rifiy-tarbiyaviy ahamiyatiga ham yuksak baho beradi:

Kitobat dil ochar hamsuhbat emish,

Ulug'lar bu so'zni va yaxshi demish.

Uning ma'rifiy-didaktik qarashlari aqliy va axloqiy g'oyalar bilan chambarchas bog'liqdir. U yoshlarning aql-idrokini rivojlantirish masalasiga to'xtalib, aqlli va dono kishi hecham mag'rurlik va xudbinlikni o'ziga ep ko'rmaydi, deydi:

Agar bor ersa aqling sarf qil umringni joyig'a,

Quloq solma riyo ahli fig'oni birla voyig'a.

Roqim, gar odam ersang, xo'b bulmag'il hayvoyi,

Qilma o'zungni zinhor zud ahlidek riyoyi.

U kishilar o'rtasidagi xudbinlik yolg'onchilik, manmanlik takabburlik va kibru-havoni qoralaydi:

Men otang bermas nasihatlar senga berdim valek,

Kar qilib ikki quloqingni amal qilmay anga,

O'zni yuz turluk balolarga giriftor aylading,

Ayrib mansabdin, eldin, tortibon behad izo.

U o'z zamonasidagi yuqori tabaqa vakillarining yaramas xulq-atvorini, ularning qon-qoniga singib ketgan ochko'zlik, yulg'ichlik, ta'magirlik, baxillik illatlarini qattiq tanqid qiladi:

**Yemay-ichmay bukun ko'p jam' qilding simu zar naqdin,
Bo'lur go'ringda tongla mo'ru mor ohista-ohista.**

Yoki:

**Odam ersang bil o'zingdin ilgari har kimsani,
Bo'l muloyim ko'b g'urur etma qilib bizga sitam.**

U kishilarni el-yurtga sadoqatli xizmat qilishga, xalqning tinch va yaxshi hayoti uchun kurashishga, ularni ilm, nuridan bahramand bo'lishga chaqiradi:

*Tobmasun qadrlari ahli jahon ichra kasod,
Kunda xizmatlarig'a elni xaridor ayla.
Ko'tarib jahl g'uborini olar ko'nglidin,
Ilm nuridin oni oyina kirdor ayla.*

Murabbiy shoir kishilarni insofga chaqirib, agar xalqqa xizmat etib, minnat yoki biror narsa ta'ma qiladigan bo'lsang, olijanob fazilatlariga ega emassan deydi:

*Roqimo, xizmat etu qilma ta'ma bir hora pul,
Qon' o'lsang senga haq ne'mati arzon aylar.*

U insonlar o'rtasidagi vafo va sadoqat, ahillik va do'stlikni orzu qilib shunday deydi:

*Maqsadni ravoq ayvonlarga naqsh bezaklar berish,
Falakka bosh cho'zgan oliy binolar qurish,
Dilrabo bog'u bo'stonlarga gullaru rayhonlar ekish,
Ham mevali daraxtlar ekib, ularni parvarish qilish,
Bo'lsa ishlarni barchasin paydo bo'lishini bilish.*

U johil, munofiq va riyokor odamlarga xos bo'lgan xatti-harakat va fe'l-atvorni qattiq qoralarkan, bunday odamlar bilan do'stlashish kishini yuz ming balolarga giriftor qiladi, deb uqtiradi:

*Oqil ersang dahr zoli birla bo'lma oshno,
Oshno bo'lsang qilur yuz ming baloga muhtalo.*

Shuningdek, Roqim she'rilarida mehnatsevarlikni ham tashviq etadi:

*Kelki sensiz yuz tuman mehnat menga bo'lmish nasib,
Muncha mehnat jonima ko'rub ravo kelmasmusen.*

Xulosa qilib aytganda, ma'rifatparvar shoir Roqim axloqiy va ta'lim-tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan qarashlari bilan ilg'or ijtimoiy-pedagogik fikrlar taraqqiyotiga salmoqli hissa qo'shdi.¹

¹ S.Hasanov. Xorazm ma'rifati-olam ko'zgusi. –T.: «O'qituvchi», 1996, 222–226-betlar., F.Rasulova, T.Do'stjonov, S.Hasanov. Xorazm Ma'mun Akademiyasining olis-yaqin yulduzlari. –T.: «Iqtisod-moliya» nashriyoti, 2005,154–156-betlar

5.4. MUNIS XORAZMIYNING MA'RIFIY-DIDAKTIK QARASHLARI

Shermuhammad Avazbiy o'g'li Munis Xorazmiy (1778–1829) XVIII asr oxiri va XIX asrning birinchi yarmida Xorazmda yashab ijod etgan yirik o'zbek shoiri, mohir tarjimon, iste'dodli tarixnavis va husnixat maktabini yaratgan olimdir. U «*Munisul-ushshoq*» devoni, ma'rifiy-tarbiyaviy «*Savodi-ta'lim*» risolasi, «*Firdavs-ul-iqbol*» solnomasi hamda o'zbek tiliga o'g'irgan «*Ravzat-us-safo*» (Mirxond) asari bilan o'zbek xalqi madaniyati tarixi xazinasiga munosib hissa qo'shdi.

Shermuhammad Munis 1778-yili Xiva yaqinidagi Qiyot qishlog'ida mirob oilasida tug'ildi. Munis uning adabiy taxallusi bo'lib, «*ulfat*», «*hamdam*», «*do'st*» demakdir. Munisning otasi Avazbiy mirob o'z zamonasining fozil va ma'rifatga mayl bildirgan ilg'or fikrli kishilaridan edi.

Munis boshlang'ich ta'limni o'z qishlog'ida olganidan so'ng Xivadagi madrasalardan birida tahsil ko'rdi. «*Firdavs-ul-iqbol*»da ta'kidlanishicha, madrasada «*ilmu fazl*»ga chanqoq Munis tengdoshlari bilan «*bazmi kitob*» qilardi. Chunonchi, Muhammad Xoksor tomonidan yozilgan (1798-y) «Muntahabal lug'at»dan foydalanilgan o'nlarcha dunyoviy ruhdagi asarlar ana shu «*bazmi kitob*»larda munozara va mushohadalarning asosiy mavzusi va *manbasi bo'lganligi to'g'risida Munis o'zining «Firdavs-ul-iqbol» asarida «...she'rshunoslar va latifago'ylikdan o'zga so'z joriy bo'lmas edi», deb yozadi.*

Shuningdek, Munis «*Firdavs-ul-iqbol*»da o'z ustozini, madrasa mudarrisi Saideshonxo'janing yetuk shoir, dunyoviy fanlarni chuqur bilimdoni bo'lganligi to'g'risida ham to'xtalib, murabbiy huzuridagi fozil kishilar suhbatini, she'riyat kechalari uning zehnida ta'sirchan iz qoldirganligini ta'kidlaydi. Munis madrasa dasturi bo'yicha ta'lim olibgina qolmasdan, balki bo'sh vaqtlarida ilm va ma'rifat ahllari bilan bo'lgan aloqalari va dunyoviy kitoblarni mustaqil mutolaa qilishga berilganligi to'g'risida «*Munisul-ushshoq*» devoniga yozgan so'z boshisida bunday deb yozadi:

*Madrasa sari aylab xirom,
Qayu yerda ahhob bazm aylasa.
Tarab irtikobig'a azm aylasa,
O'zimni alar ichra solur erdim,
Ko'ngul qonguncha bahra olur erdim.*

Tabiati jibilliy va kayfiyat iqtizosi bilan ahyonan fuzolo xizmatig'a moyil va kitobxonlig' suhbatig'a dohil bo'lar erdim. Sharafi xizmat natoyiji va asari suhbat mayomini bila tab'imga kayfiyatlar yuzlanib va holatlar dast berib, nazm musiqida mubayyan va vazn zevari bilan muzayyan bo'lur erdi» («Munisul-ushshoq», 6-bet).

Munis Xorazmiy o'z ijodining dastlabki davrlarida zamona ahllaridan adolat, xalq haqida g'amxo'rlik kutadi, ularni insof va diyonatga, rahm-shafqatga chaqiradi, hatto ularga bag'ishlab qasidalar yozadi. Saroy hayoti bilan yaqindan tanishish uning umidlarini puchga chiqaradi. Lekin shunga qaramasdan Munis adolatparvarlik, xalqparvarlik va haqgo'ylik g'oyalarini o'z zamonasi hukmdorlari ongiga singdirishga harakat qiladi. Mutafakkirning fikricha, odamlarni rahm va shafqatga, ehson va sadoqatga, himmat va javonmardlikka da'vat etishni insonparvarlikning ko'rinishlari deb qaraydigan bo'lsak, unda adolat insonparvarlikni yuzaga chiqaruvchi vositalardan biridir.

Adolat insonparvarlikka nisbatan torroq tushuncha bo'lib, zero, insonparvarlikda umuman shaxslarning manfaatlari va insoniyat haq-huquqlari himoya qilinadi. Adolat qilish oqni-oq, qorani-qora deyishdan iborat. Adolatning nihoyasida har kim qilmishiga yarasha yo taqdirlanishi kerak yo jazolanishi lozim. Mana shu jihatdan adolatparvarlik va insonparvarlik qisman farqlanadi.

Munisning fikricha, mamlakat osoyishtaligi va erkinligini ta'min etishning muhim vositalaridan biri – adolatdir. Adolat xalq manfaatini nohaqlik, adolatsizlik, zo'ravonlikdan himoya qiluvchi vosita sifatida xizmat qilishi kerak. Adolat podshoh bilan uning fuqarolari o'rtasidagi munosabatni belgilovchi mezondir. Adolat va odil sudlov ishlari yo'lga qo'yilgan mamlakatning podshohigina xalq hurmatiga sazovordir. Ana shunday davlat boshlig'igagina fuqarolar chin ko'ngildan xizmat qiladi. Fikrimizning isboti uchun quyidagi baytni keltiramiz:

Sabot istasang, mulk bunyodig'a,

Adolat bila et ulus dodig'a.

Mutafakkir aytmoqchi, agar podshoh o'z mamlakatining gullab-yashnashi, o'zining uzoq umr ko'rishini va umrining oxiriga qadar toj kiyib, taxtda o'tirishini istasa, huzuriga arz bilan kelganlarning arzini tinglab, ularni mamnun qilishi lozim. Chunki o'sha mamnun odam umrining oxirigacha bu hukmdorning duosida bo'ladi, boz

ustiga hammaga uning ta'rifini qiladi, o'zi sadoqat bilan xizmat qiladi, boshqalarni ham sidqidildan xizmat qilishga undaydi.

Adolat qilinsa, mamlakat xalqlari tinch va osuda, farovon hayot kechiradilar. Ularning yaratgan boyliklari o'zlariga nasib qiladi, tinch mehnat qilish bilan ertaning tashvishida bo'lmaydilar, ya'ni erta-indinlik yeguliklarini g'amlab qo'yadilar, bironing moliga boshqa odam ko'z olaytirmaydi. Bordi-yu biron nobakor chiqib qolib zo'ravonlik bilan biror kishining molini o'zlashtirmoqchi bo'lsa, u adolatli hukmdor tomonidan o'z jazosini oladi. Mana shunday siyosiy-huquqiy g'oyani Munis quyidagi bayt orqali ifodalaydi:

**Adolatdin o'ldi el osoyishi,
El osoyishi – mulk oroyishi.**

Munisning fikricha, qaysi mamlakatning hukmdori odil bo'lsa, o'sha mamlakatda odamlar to'q va farovon yashaydilar. Chunki hamma ham tabiatan adolat va farovonlikni istaydi:

**Qayu mulkkim shohi odildurur,
Anga barcha el ko'ngli moyildurur.**

Zotan, Munisning bu baytidagi siyosiy g'oya mazmuni Aristotelning Iskandarga qilgan nasihatini eslatadi: «*Bilgilki, adolat buyuk va qudratli xudoning yer yuzidagi o'lchovidir. Uning yordamida zaif bo'lgan haq odam, kuchli bo'lgan nohaqdan o'z haqini oladi*».

Munis shohlarni ikkiga – odil va zolim shohlarga ajratadi. U «adolat mulkini tuzatib» o'z qo'li ostidagi fuqaroning och va to'qligidan xabardor hukmdorni odil va dono podshoh deb ta'riflaydi:

**Shoh uldurki, adolat ila mulkin tuzatib,
Bo'lsa g'amgin fuqaro ochig'a, xurram to'qig'a.**

Munisning fikricha, adolat qilgan shoh shon-shuhratlarga burkanadi. U adolat qilganida butun xalq xushnud bo'ladi. O'z bandalarining mana shunday mamnuniyat bilan yashayotganlariga sababchi bo'lgan adolatli hukmdordan parvardigorning o'zi ham mamnun bo'ladi. Zero, xudo ham bunday xalqparvar va adolatparvar hukmdorning baxtini, saodatini, taxtu ravonini mustahkamlaydi:

**Sharaf ko'rki shahdin adolat chog'i,
Erur xalq xushnud, xoliq dog'i.
Ham ozodavashlar bo'lib bandasi,
Ham a'doyi sarkash sarofkandasi.**

Ko'rinadiki, Munis avvaliga elning duosi, so'ng parvardigorning ko'ngliga yoqadigan gaplar bilan podshoh va uning hukmdorlarini

adolatga chorlaydi. Zotan, adolatli hukmdorning ovozası yetti iqlimga ketadi, nomi shuhratga burkanadi. Podshoning asosiy vazifasi va burchi mamlakatda adolat bilan hukm yurgizish, xalqqa zulm qiluvchi amaldorlarni o'z vazifalaridan chetlatish yo'li bilan adolatni uzil-kesil o'rnatishdan iboratdir.

Jamiyatda adolatsizlik, zo'ravonlik, jabr-zulm, o'zaro nizolarining guvohi bo'lgan Munis, ba'zan podshoh va uning amaldorlariga o'ziga xos yo'l-yo'riqlar ko'rsatadi va pand-nasihatlar qiladi. Masalan, bir o'rinda Munis podshoh saroy amaldorlarini tanlashda ham adolat bilan ish tutmog'ı kerak, ya'ni jabr-zulmga moyil odamlarni amaldorlikka yaqinlashtirmaslik kerakki, buning natijasida bir kun dushmanlar bu ishdan foydalanadilar va davlat siyosatiga shikast yetkazadilar:

Desang, a'lo shikasti davlatimga topmasunlar dast,

Yig' atrofingga, ey shoh, adl birla peshpa pas ahhob.

Insonga nisbatan rahm-shafqatsiz, mehr-muruvvatsiz kishilar qanday mansab yoki mavqeda bo'lishlariga qaramasdan, jazo olishlari kerak bo'lgan kishilardir. Shuning uchun Munis podshoh, ya'ni mamlakatning oliy qozisini adolat bilan ish yuritishga, zolimlarni jazolashga chaqiradi. Agar bosh hakam-podshoh adolat qilar ekan, insonparvarlikni o'ziga shior qilib olar ekan, unda butun mamlakat unga ergashadi, ergashmaganlar esa o'z jazosini oladi. Shunday ekan, mutafakkir birinchi galda shoh ehtiyot bo'lishi va bilib-bilmasdan jabr zulm qilib qo'ymasligi kerak, degan g'oyani ilgari suradi:

Davlat qushi, ey shoh, qo'nmish boshingga,

Hurkutma ani, zulm birla rom deb.

Lekin ayrim hollarda o'z urinishlari, podshoh va zamona ahliga pand-nasihatlarini o'rinsiz ketayotganini ko'rgan Munis podshoh va uning amaldorlarini qattiq tanqid ostiga olishgacha borib yetadi. U jamiyatdagi adolatsizlikka, nohaqlikka, zo'ravonlikka, jabr-zulmga, talonchilikka, tengsizlikka qarshi «Xos o'lub oh ahlig'a» she'rida o'z noroziligini izhor etadi:

Xos o'lub ahlig'a in'omi sohib tojlar zulmi,

Zulmi omidin berib jon, non uchun muhtojlar.

Har kim ul zolimlar oldida tazallum ko'rguzub,

Yeb olardin bosh uzra mushtu yuz uzra kojlar.

Kinavarlar zulmidin bechoralar har yon qochib,

O'ylakim, bo'lg'ay gurezon bozdin durrojlar.

Munisning fikricha, hukmdor va uning amaldorlari tomonidan fuqarolarga yetkazilgan jabr-zulm javobsiz qolmaydi. Bunday davlat boshlig'i, ya'ni podshoh xalqning g'azabiga uchraydi, uning hokimiyati xavf ostida qoladi. Bu haqda podshohga qarata Munis shunday deb ogohlantiradi: *«Ey shoh, shunday bir adolat qonuni tuzilsinki, zulm rasmi jahonda qolmasin, yo'qsa xalqqa qaratib yoqilgan zulm o'ti shu'lasining tutuni bilan sening ro'zg'oring ham qop-qora bo'lishi turgan gap; g'ariblarga vafo qilish, beva-bechoralarni shodlantirish bilan davlating boqiy bo'ladi. Podshohlik ne'matini topgan kishi ayni zamonda cho'ponlik hunarini ham kasb qilsin, agar u raiyatga tishini qayraydigan bo'lsa, qo'yg'a qurt yopishganday bo'ladi... Agar shoh zulm qilaversa, xuddi suv toshqini mustahkam binolarni ham qulatanidek, mazlumlarning ko'z yoshi davlating binosini qulataadi; quyoshga o'xshab falak otiga minganing bilan mag'rurlanma, chunki bu bo'z ot juda asov – yiqitib ketishi mumkin».*

Mehnat ahliga qayg'udosh bo'lgan xalqparvar va insonparvar Munis ular boshiga tushgan g'am-kulfatlarni va jabru jafolar haqida shunday deb yozadi:

Har kim eshitur behud o'lur navhalar aylab,

Bisyor asar nolau afg'onim arodur.

Mehnat toshi zarbidin usholg'on so'ngakimdur,

Gardiki buzuq kulbai ahzonim arodur.

Bir shu'ladurur ohim o'tidin olam urg'on,

Har misrai jonso'zki, devonim arodur.

Haqiqatan ham, Munis yashagan davrda insoniy fazilatlar, ya'ni insonning kasb-hunari va aql-zakovati qadrlanmasdan, balki molu dunyosi, nasl-nasabi, oltinu zarlari bilan o'lchanardi, halol mehnat qilmaydigan johil va nodonlar rohatda yashar ediki, shoir jamiyatdagi bundaylarni la'natlaydi:

Bu davron ichradur baskim hunar-ayb,

Hunar ahli kibi yo'q elda ma'yub.

...Nola bulbullar chekib ko'rmay hunardin na'flar,

Behunarlikdin topib toji zumurrad sojlar.

Zamona ahlig'a izhori fazl qilma abas,

Alarg'a aybi hunar borho hunar bo'ldi.

Munis butun ongli hayoti va barakali ijodi davomida adolat va mehnatkash xalqqa xos bo'lgan samimiylik, poklik, mehnatsevarlik fazilatlarini qadrlagan holda mehnat ahlining peshona teri bilan

topgan bir burda arpo nonini, ya'ni «yovg'on umochi»ni shohni «oltin tavog'idagi palovidin» halol va shirinroq, deydi:

Noni javini faqr eliga xushturur base,

Shah sufrai nazolida qandil kulojidin.

Xush turur xoni qanoat aro yovg'on o'moch,

Bo'lmasa bo'lmasun tabaku anda palov.

Bundan ko'rinadiki, Munis mehnat orqali tirikchilik qiluvchi kishilarni o'zi yaratgan noz-ne'matlardan bahramand bo'lishga da'vat etib, harom-harish yo'llar bilan boylik orttirayotgan kishilardan yiroq turishga chaqiradi va xudbin boy-amaldorlarning muhtoj kishiga biror narsani in'om etib, ketidan maqtanib, minnat qilishini nokaslikdir, deb keskin qoralaydi:

Falonbek kim birovg'a qildi in'om,

Valekin ayladi izhori minnat.

Agar ul yona beklilik etsa da'vo,

Qilur o'ziga bo'lmas ishni tuhmat.

Vagar bu nokas ul in'omin olsa,

Muningdek, nokasi dunga la'nat.

Munis «*Munisul-ushshoq*» devoniga kirgan she'rilarida axloq-odob masalalari, ma'rifiy-tarbiyaviy g'oyalar muhim o'rin tutadi. Murabbiy shoir axloqning ilg'or, xalqparvar insoniy qoidalarini kuyladi. Uning axloqiy-didaktik g'oyasi shaxs kamoloti uchun kurashdan iboratdir. Xalqparvarlik, odamshavandalik, yaxshilik va olijanoblik, mehnat-sevarlik, hurmat va muruvvat, saxovat va mehribonlik, samimiyat va sidqidillik, umid va andisha, sabr va qanoat, mehmondo'stlik va xushmuomalalik, kamtarlik va ochiq yuzlilik, halollik va juvonmardlik kabi fazilatlar uning axloqiy qarashlaridagi asosiy tushunchalardir.

Shuningdek, Munis kamtarlik, saxovat, himmat, sadoqat, marhamat, to'g'rilik kabi insoniy fazilatlarini ulug'lab, xudbinlik, maqtanchoqlik, kibrlanish, nodonlik, qo'pollik, beparvolik, berahmlik, ta'magirlik, baxillik, poraxo'rlik va molparastlik, ig'vogarlik va hasadgo'ylik kabi salbiy illatlarni esa qoralaydi.

Munisning axloqiy qarashlari uning ma'rifiy-tarbiyaviy qarashlariga bog'lanib ketadi. U ma'rifatparvarlik g'oyalarini ilgari surdi, xalqni ongli, bilimli bo'lishga da'vat etdi va xalqni jaholatdan yiroq turishga chaqirdi:

Ahli donish birla har dam aylangiz bazmi kitob,

Jam'i nodonlar bila izhori ulfat qilmangiz.

Munis ma'rifatparvar shoir sifatida yoshlarni ilm-ma'rifatga chaqirar ekan, bu ishga yoshlikdan boshlab kirishishning ahamiyatini alohida qayd qiladi:

***Munis talab et kamol erursan chu yigit,
Kim yaxshidur etsa fazl uchun qayg'u yigit.
O'q qilgan ishni yo qilo bilmas hargiz,
Qarilar ila barobar o'lgaymu yigit.***

Ilm-hunarda kamol topishning eng muhim fursati «*fasli shabob*» – yoshlik davridir, shoir ilm o'rganishda bu g'animat fursatni qo'ldan boy bermaslikni uqtirib o'tadi:

***Kamol kasbida Munis shitob qilki erur,
Hayot fursatikim bedarang fasli shabbob.***

Munis zodagonlik nasl-nasab, mansab va boyluk bilan g'ururlanishni nodonlik belgisi deb hisoblaydi va yoshlarni bunday yaramas illatlardan saqlanishga chaqirib, el-yurtga foyda keltiradigan ilm va «*kasbi fazl*»ni egallashga undaydi:

***G'urur etma aslingga, qil kasbi fazl,
Erur mo'tabarroq nasabdin hasab.***

Munis o'z davrining yetuk murabbiy shoiri sifatida bolalarni savodxonligini va husnixatini yaxshilash yo'lida ko'p izlanadi va yoshlarga husnixatdan ta'lim berib, «*bilgancha surub qalamni har yon, ta'lim ishin aylar erdi oson*» deydi. «*Bilimning beshigi alifbe*» deganlaridek Munis ham ta'limdagi muvaffaqiyatlarning garovi savod ekanligini tushungan va shuning uchun «*umumi arqom*» yozuv ilmini yaratishga bel bog'lagan.

Munisning «*Savodi ta'lim*» asari ana shu tarzda 1804-yil 6-dekabrda vujudga keladi. Bu asar asos e'tibori bilan husnixatga oid bo'lsa-da, unda Munisning o'z muallimi ibn Xojib haqida, yozuvning madaniyat taraqqiyotidagi roli, xususan, husnixat ta'limi va umuman, didaktik ta'lim to'g'risida qimmatli fikrlar mavjud. Shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, bu mavzuga bag'ishlangan forscha risola Xo'ja Mirali Tabriziy tomonidan ham yozilgan edi.

Xo'ja Mirali Tabriziyning xat ta'limi haqidagi nazmiy risolasi juda kichik hajmda bo'lib, unda faqat harflarning o'Ichovigina bayon qilingan va u Toshkent, Qozon va boshqa shaharlarda tez-tez nashr qilinib turgan «Mufradot»larda berib borilgan. Munis «*Savodi ta'lim*» risolasini yozishidan maqsadini shunday izohlaydi:

***To ilgima tushti bir risola,
Xat qoidasi oyiga xoda.***

*Himma! Kaynarin belimga bog'lab,
Nazm aylag'ali o'zumni chog'lab,
Berdim qalamim otiga mahmiz,
Maydoni varaq uza surub tez.*

Ehtimol, Munis bunda Xo'ja Mirali Tabriziyning risolasini ko'zda tutgan bo'lsa kerak. Hech shubhasiz, shoir Mirali Tabriziy, Mirali Xirotiy va boshqa ustod kotiblarning husnixat ta'limiga oid ishi bilan yaxshi tanish bo'lgan.

Munis «Savodi ta'lim»ning muqaddimasida husnixat o'rgatgan muallimining fazilatlarini haqida mehr bilan so'zlaydi. O'z ustozini ibn Xojibni yetuk olim va murabbiy sifatida tavsiflaydi:

*Har ilmda jomiul-fazoyil,
Har hukmda voqiful-masoyil.
Ilm ichra adili ibn Xojib,
Ilm ahliga ehtiromi vojib.
Xattidin o'lub hujasta ta'lim,
Ta'lim fani xatiga taslim.*

Munisning «Savodi ta'lim» risolasi nazariy ma'lumotlar va mashqlarni o'z ichiga olgan. Risola ikki qismdan tarkib topgandir. U «Savodi ta'lim»ning nazariy qismida o'zigacha, mavjud bo'lgan bolalarga xat-savod o'rgatuvchi risolalarning barcha kamchilik-nuqsonlarini ochib tashlaydi va eski risola bilan o'zi yaratayotgan risolani bir-biriga taqqoslab, eski risolaning o'sha kungi talablariga javob berolmasligini ilmiy-nazariy jihatdan asoslab beradi. Munis harflar o'lchovini belgilar ekan, avvalgi savod ta'limidagi harflar yasalishini rad etdi. Masalan, u «to», «ro», «re», «bo», «sod» harflarining yasalishi haqida gapirib kelib, bu to'g'rida turli-tuman fikrlar mavjudligini va ustozlarning bu to'g'rida alohida fikri borligini qayd qiladi, ular bilan muhohasaga kirishib, o'z mulohazalarini bayon etadi:

**«To» zikrida dedi ba'zi ustod,
Zebo alifi-yu, avvali «sod»
Bu nuqtaga men qilurman inkor,
«Sod» osti erur satbar bisyor.
Ta'lim budur, qilurman imo,
«Ro» fahvida tutsa yer nigun «ro»
Tutsa «alif» ustida nishiman.
Mingan kishidek samandi tavsan.
Bir nuqta «alif»ning ittisoli,
To «re» so'ngikim bor erdi holi.**

Munis «Savodi ta'lim»ning ikkinchi qismida arab alifbosidagi har bir harfning yozilish uslubini ma'rifiy-didaktik nuqtayi nazardan sodda qilib tushuntirishga harakat qiladi:

*«Ro» qomati ikki nuqta, ammo
Boshi biyik ermas uylakim «zo»,
«Zo» – uch nuqtau lek sarkash,
Qilsa bo'lur oni qushga o'xshash.
«Kof» avvali «fo» boshig'a monand,
«Nun» halqasiga valek payvand.
«Vov» avvali «fo» boshig'a monand,
Bir nuqtani «ho»ga ayla afsar.
«Lo» avvali bir «alif» tahi «ro»,
So'ngra yana bir «alif» qil insho.
«Lo» uch «alif» qatoru mulсах,
«yo» boshidur uch nuqta muayyan.
Har harfkim munda bo'lmadi zikr,
Ta'limini qil naziridin fikr.*

Munis «Savodi ta'lim» asaridan ilm toliblari va muallimlar bahramand bo'lishlarini orzu qilgan edi. Uning bu risolasi o'z davrida qanday nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda ham o'zining ilmiy- nazariy va amaliy qimmatini saqlab qolgan.

Xullas, Munis o'z asarlarida ilm-ma'rifat g'oyalarini targ'ib qilib, ilm-hunar ahlini zo'r samimiyat bilan e'zozladi. U o'zining ma'rifiy-didaktik ta'limotida kishilarni, shu jumladan, yoshlarni ham rostgo'ylik, mardlik, xalqqa vijdonan xizmat qilmoq, do'stlik, vafo va sadoqat runida tarbiyalash g'oyasini ilgari surdi.¹

5.5. MUHAMMAD RIZO OGAHIYNING MA'RIFIY- TARBIYAVIY QARASHLARI

Muhammad Rizo Ogahiy (1809–1874) o'zining yuksak iste'dodi, sermahsul ijodi bilan zabardast olim, hassos shoir, mohir tarjimon sifatida mashhurdir. U «Ta'vizul oshiqin» («Oshiqlar tumori») devonini, beshta tarixiy asar: «Riyoz ud-davla» («Davlat ishlari»), «Zubdat ut-tavorix» («Tarixlar qaymog'i»), «Jome' ul-voqeoti sultoniy» («Sultonlar voqealariga doir»), «Gulshani davlat», «Shohidi iqbol»ni tartib etdi. Bundan tashqari Ogahiy falsafiy, axloqiy-ta'limiy mazmundagi

¹ S.Hasanov. Xorazm ma'rifati-olan ko'zgusi. –T.: «O'qituvchi», 1996, 222–226-betlar., F.Rasulova, T.Do'stjonov, S.Hasanov. Xorazm Ma'mun Akademiyasining olis-yaqin yulduzlari. –T.: «Iqtisod-moliya» nashriyoti, 2005, 154–156-betlar.

«Qobusnoma», Sharqda mashhur olimlardan Muhammad Vorisning «Zubdat ul-hikoyat», Mahmud binni Shayx Ali binni Imomiddin G'ijduvoniyning «Miftoh ut tolibin» asarlarini fors tilidan o'zbek tiliga tarjima qilgan. Ko'ramizki, Ogahiy o'zi yaratgan va tarjima qilgan asarlari bilan xalqimizning ilm-ma'rifatini oshirishga va ijtimoiy-pedagogik fikr taraqqiyotiga salmoqli hissa qo'shgan.

Ogahiy ijodining asosini tashkil etuvchi chuqur falsafiylik va xalqchilik, dunyosevarlik va insonparvarlik, odamiylik, ma'rifatparvarlik va yuksak odob-axloq tashviqi, har jihatdan kamolotga erishgan inson va uning jamiyatda tutgan o'rni o'ziga xos falsafiy-axloqiy tarzda talqin etiladi:

***Bu gulshan sayrini etsang, bosma gustohona tufroqni,
Ki, gar gom ostida bor paykari ozoda madfundur.***

Ogahiy adabiy-ilmiy merosining «shoh misralari» bo'lgan bu bayt Alisher Navoiyning turmush falsafasini ifoda etgan «Shoh va gado» hikoyasini, V. Shekspirning Gamlet tilidan mozoriston sahnasida inson taqdiri haqida bayon qilgan fikrlarini, Umar Hayyom va Pahlavon Mahmudning «ko'za, kulol va uning loyi» to'g'risidagi falsafiy mushohadalarini esga tushiradigan chuqur falsafiy va insonparvarlik g'oyalari bilan uyg'un ekanligini alohida qayd etmog'imiz lozim.

Ogahiy zamonasining yetuk kishisi sifatida insonda asliy-ilohiy jihat borligi va u o'z haqiqatini bilib olishga qodir ekanligini ta'kidlaydi. Demak, shoirning fikricha inson murodigga, ya'ni asliga yetish uchun harakat qilmog'i, hayotini behuda o'tkazmasligi, nafsini jilovlashi, ilm olishi, axloqni sof tutib, poklanishi zarur:

***Kishi topg'ay murodini kelib har ishni qilsa o'ng,
Fanovu faqr yo'lida balovu dardu g'amdin so'ng.***

Inson boshqa ongli mavjudotlardan o'zining aqli, tafakkuri va boshqa insoniy xislatlari bilan ajralib turadi. Umr, hayot insonga berilgan ulug' in'omdir. Shoir insonlarni ana shu ulug' ne'matdan samarali foydalanish, mazmunli yashash, sobitqadamlik bilan sa'y-harakat qilish, umrni xayrli ishlarga baxsh etish, hayotdan, yashash zavqidan bahra olishga da'vat qiladi. U o'zini ishq mulkining shohi, sultoni deya faxr etadi:

***Ishq mulki shohimen, ishq ahlidurlar chokarim,
Toki yor ehsonidin sha'nu muazzamdur mango.
Ogahiy holini gar ishq ichra bilmak istasang,
Chashmi ibrat birla dardangez devonimga boq.***

Ogahiyning she'riyati shaklan va mazmunan rang-barang. U insonlarni bir-biriga mehr-muruvvat ko'rsatish, oqibatli bo'lish, qo'ldan kelguncha yaxshilik etib, imkon boricha birovning mushkulini oson qilishga da'vat qiladi:

*Sitam aylab shikast ahli vafo ko'ngligay etkurma,
Ki, baytulloh bo'lsa mundahim olam bo'lur vayron,* –
degan orifona g'oya Alisher Navoiyning:

*Kimki bir ko'ngli buzuqning xotirin shod aylagay,
Oncha borki, Ka'ba vayron bo'lsa obod aylagay,* –
bayti bilan hamohang. Zero, Navoiydek teran fikr, o'tkir mushohada yuritgan Ogahiy inson qalbini ka'baga tenglashtiradi. Jabr-sitam qilib, insonning qalbiga ozor berish, ko'nglini shikastlash Ka'bani vayron qilish, buzish bilan barobar, deya hukm chiqaradi.

Zero, ilmu hikmat natijasida qilingan ezgu ishlargina inson nomini abadiylikka daxldor qiladi. Ogahiy ishq muhabbat g'oyalarining ufqi keng, qamrovi, mohiyati ummondek teran. Umr juda qisqa, ana shu shudring singari oniy lahzalardan oqilona foydalanish, abadiylikka daxldorlik, komil insonlikka intilib yashash zarurligini uqtiradi.

Ogahiy insoniylik sharafiga dog' tushiradigan ma'naviy kamolotga halal beruvchi barcha yomon xususiyatlarni, illatlarni ayovsiz fosh etadi. Xususan, u quyidagi qit'ada inson kamoloti yo'lidagi ba'zi axloqiy xislatlar haqida shunday mulohazalarni bayon etadi:

*Qanoat go'shasida xoksor o'lmoqni odat qil,
Agar yetmak tilarsan mehr yanglig' avji izzatga.
Ta'ma tark aylabon eldin etak xurshiddek chekkil,
Ki, to o'ltirmag'aysan soyadek mazallatg'a.
Qanoat davlati boqiy durur, qonig'akim hargiz,
Muyassar bo'lmag'ay tomig'a yetmak ushbu davlatg'a.
Ta'ma idbori tomig'a tugunmas mehnatidurkim,
Yetushmak mumkin ermas o'lg'uncha bir lahza rohatg'a.*

Mazkur qit'a orqali Ogahiy insonni qanoatli bo'lishga da'vat etadi. Qanoatli inson ham shaklan, ham mazmunan hoksor bo'ladi, u ta'ma kabi g'ayri axloqiy xususiyatlardan xoli.

Ogahiyning nazdida qanoatni kasb etgan faqir o'tkinchi dunyo ne'matlari, boyliklariga ruju qo'ymaydi. Inson ta'madan qancha uzoq bo'lsa, uning osoyishtaligi shuncha yaxshi bo'ladi. Uning mana shunday mazmundagi dono o'g'itlari ruhimizni tozalashga, ma'naviyatimizni yuksaltirishga, ogohlik sari yuz tutishga da'vat qiladi.

Nafs yo'lida bosar-tusarini bilmay qolgan ma'naviy qashshoqlarga ma'naviyat manbai sifatida xizmat qiladi.

Ogahiy o'z adabiy-ilmiiy faoliyati markaziga xalq uchun, yurt uchun halol xizmat qilish vazifasini qo'ygan. Ustoz-murabbiy shoir she'riyatining lirik qahramonlari odamiylik g'oyalari bilan voyaga yetgan rahm-shafqatli va muruvvatli, odil va haqso'z, axloqiy pok va halol, ko'pchilik manfaatlarini shaxsiy g'araz-intilishlardan ustun qo'ya oluvchi olijanob kishilardir. Shu narsa juda muhimki, Ogahiy mohiyatan xalqparvar, elu yurt tinchligi va ravnaqi uchun barcha qiyinchiliklarni tortishga, xalq dardiga hamdard, qayg'u alamlariga sherik bo'lishga tayyor qahramon siymodir:

***Yuz va'da bila xizmat har kunda buyurgaylar,
Yer tutmas agar qilsang har va'daga yuz xizmat,
Bu turfaki, yuz xizmat butkargali jon cheksang,
Bir xizmat uchun ko'rung har lahzada ming tuhmat.***

Ijtimoiy tengsizlik, adolatsizlik, ijod va ilm ahlining qadrsizligidan shikoyat ohangidagi bunday fikrlar Ogahiyning ijtimoiy vijdoni bo'lib, asrlar osha bong uradi va hukmron tabaqalardan ijod va ilm ahlining qadr-qimmatini yuksaklikka ko'tarishini so'raydi.

Ogahiy asarlarini ko'zdan kechirar ekansiz, uning she'riyatiga «yashiringan» ijtimoiy hayot in'ikosi bo'lgan san'atning mohiyati va vazifasi masalasi nafosat tarbiyasi nuqtayi nazaridan shu kungacha ogahiyshunoslar e'tiboridan chetda qolayotganiga amin bo'lasiz. Ogahiy *dutor, tanbur, chang, g'ijjaksi* yaxshigina chaluvchi sozanda bo'lgan. Shoir hofizu sozandalar bilan yaqindan aloqada bo'lib, ularning kuylariga g'azallar yozgan va ancha kuylar yaratgan:

***Soz bazmidin navo ushshoq'ga maxsus ulub,
Changdek faryodlar mahzunu diltzoring'a xos.
Ogahiy she'rni o'qi gar xushdil o'lmoq istasang,
Kim, tarab mazmunidur jonparvar ash'orimga xos.***

Ogahiy musiqa nazariyasi bo'yicha maxsus risola yozmagan bo'lsa-da, har qanday hofiz va musiqa chalg'uvchining asosiy vazifasi kishilarga estetik zavq bag'ishlamoq, ularning ko'nglini olmoq, kuy va qo'shiq bilan darddan xalos qilmoq deb tushundi:

***Mutribo, sozingni ovozing bila,
Ayla sozu, ayla sozu, ayla sozu...***

Ma'lumki, Sharq tabobatida musiqadan ruhiy kasalliklarni davolashda keng foydalanilgan. Kuy va qo'shiq kishi ruhiyatiga ta'sir etib, tanani sog'lom qiladi. Demak, Ogahiyning uqtirishicha, san'atkorning asosiy

vazifasi kishilarga, ayniqsa, yosh avlodga his-hayajonli – estetik kuch baxsh etishdan iboratdir. Ana shunda u san’at ixlosmandlari hurmatiga va tahsiniga sazovor bo’ladi:

***Umarou fuqaro ko’nglini ol bazm arokim,
Bedilingdur umarou fuqaro, e mutrib.
Ogahiy she’ring har zeru bam ichra o’qukim,
Bandang o’lsun hamma shohu vuzaro, e mutrib.***

Musiqaga oid «zeru bam», ya’ni ingichka va yo’g’on tovush tushunchasini ishlatish Ogahiyning musiqa nazariyasidan xabardor ekanligini ko’rsatadi. Murabbiy shoir va san’atshunos olimning fikricha, hofizning so’zi va kuyi «fasohat va nafosat» bilan kishilar, xususan, yoshlarning aql-idrokini ravshan qilmog’i kerak:

***Kim san’ati benazir tushgay,
Aql ahlig’a dilnazar tushgay...
Agar qilsa har kim tomoshasini,
Yo’q etgusi jannat tamannosini.***

Ogahiyning tasavvufiy g’oyalariga qaraganda, xudo odamni yaratganda qo’llarini arshi a’loga iltijo qilib yaratibdi, unga jon baxsh etayotganda bir kuy chalibdi. Xudoga iltijo bilan qotib qolgan odamlarning bu kuy og’ushida dastlab barmoq bo’g’inlari, keyin esa barmoq, tirsak, qo’l, gavda va butun tanasi harakatga kelibdi, kuy oxirlaganda odamga jon kiribdi. Shundan buyon bu ilohiy kuy chertilganda qonimiz jo’sh urib, yuraklarning bir hapqirib ketishi bor. Bu sehrlı kuy lazgi ekanligini Ogahiy shunday ta’riflaydi:

***Biri soz aylab adab birla tarab qonunini,
Chekti to tong atg’ucha dilkash navolar bu kecha.
Birisi o’ynab paridek o’rtada raqqos o’lub,
Oldi hushim ko’rguzub nozu adolar bu kecha...***

Ma’lumki, Ogahiy yashagan davrda cholg’u asboblari an’anaviy ansambllari mavjud bo’lgan. Ogahiy Xorazm an’anaviy ansambli ijrochiligi turli sozlar birikmasi, o’z tasviriy ifoda imkoniyatlari, tembrakustik xususiyatlari bilan uyg’unlashganligi to’g’risida san’atshunoslik uchun ilmiy-nazariy ahamiyatga ega bo’lgan hikmatli fikrlarni bildiradi. Masalan, nayning o’ziga xos tembrakustik xususiyati va insonga beradigan ma’naviy-ruhiy ozig’i to’g’risida shunday deb yozadi:

***Kishikim ko’nglini xoli tutar nechukkim nay,
Navo etar ango bu bazm ichida paydar-pay,
Bu so’zga tut quloq, ey rindu, volau, loshay,
Ango bu dayri fano ichra tutdi murbacha may,***

Ki tishni bog'rig'a berkitmakini qildi gazak.

Shuningdek, Ogahiy mutribning munis kuyini, nog'orayu doiraning «faryod» solib navo qilishini, surnayu karnayning «*olamni tutuvchi sadosini*», g'ijjakning mungli nolasi-yu tanburning sho'x navosini yuksak mahorat bilan tasvirlaydi:

Sozandalar aylabon yuz ohang

Bozandalar o'rtada necha rang.

Birisining ilkida naqora,

Yuz nag'malar aylab oshkora.

Ilkiga birisi olibon daf,

Faryod navo qilur urub kaf.

Ko'kka chyaqibon fig'oni surnay,

Olamni tutub sadoyi karnay.

G'ijjak qilibon fig'onu nola,

Hol ahlini soldo o'zga hola.

Tanbur etibon necha navolar,

Har kimga solib tuman havolar.

Soqiy, ketur emdn jomi qirqaf,

Mutrib, ol ilik kosin dog'i daf.

Jur'angni yetur mazoqim ichra,

Nag'mangni qayur quloqim ichra.

Shunday qilib, Ogahiyning san'at tarbiya vositasi ekanligi to'g'risidagi qimmatli fikrlari san'at tarixi va tarbiyashunoslik fanlari bilan shug'ullanuvchilar uchun «*ochilmagan qo'riq*» dir.

Ogahiy faqat badiiy ijod bilan shug'ullanib qolmay, tarixnavis olim sifatida ham katta shuhrat qozondi. Ogahiy yashagan va ijod etgan davrda Xiva xonligi taxtida Muhammad Rahimxon I (1806–1825), Olloqulixon (1825–1843), Rahimqulixon (1843–1846), Muhammad Aminxon (1846–1855), Said Muhammadxon (1856–1865) va Muhammad Rahimxon II (1865–1910) lar hukmronlik qildilar.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, Ogahiy ana shu davr tarixini mufassal ravishda bayon qiluvchi beshta tarixiy asarlarni yaratdi: «*Riyoz-ud-davlat*», «*Zubdat ut-tavorix*», «*Jome'ul-voqetoi*», «*Gulshani davlat*», «*Shohida iqbol*». Shuningdek, Shermuhammad Munis tomonidan boshlangan va oxirigacha yetkazilmay qolgan «*Firdavs-ul-iqbol*» asarini ham yozib tamomlaydi.

Ogahiy qoldirgan beshta tarixiy kitobning katta ilmiy-ma'rifiy ahamiyatga ega ekanligi, XVII–XIX asrlar Xorazm tarixini yoritish uchun nodir manba bo'lib xizmat qilishini tarixchi va sharqshunos

olimlardan A.L.Kun, V.V.Bartold, P.P.Ivanov, A.Yu.Yakubovskiy, Ya.G'ulomov, V.Abdullayev, Q.Munirov, A.Sotliqov ilmiy ishlarida e'tirof etishgan. Ogahiy yaratgan tarixiy asarlar ilmiy faktlar, ma'lumotlarga boyligi, tarixiy va siyosiy voqealarning ancha xolisona bayon etilgani bilan ajralib turadi. O'zaro qonli urushlar, toj-taxt atrofidagi kurash, saroy janjallari va xususan, Xiva xonligidagi xalqlarning notinch ahvoli, mehnatkash ommaning uqubatli hayoti, shuningdek, madaniy hayot, ilmu ma'rifat vakillarining turmushi Ogahiyning tarixiy asarlarida ishonarli tarzda ifodalangan. Chunki bu tarixiy asarlarni butun hayotini Xorazmda kechirgan va tarixiy hodisalarning bevosita guvohi bo'lgan ilg'or fikrli tarixnavis olim yozgan. Shuning uchun ham Ogahiy tarixiy asarlarining ilmiy-ma'rifiy ahamiyatiga baho berganda, ularning faqat ilmiy-tarixiy jihati bilan chegaralanmasdan, muhim adabiy-pedagogik va siyosiy-huquqiy manba sifatida o'rganilishiga ham ahamiyat berish lozim. Chunki bu asarlarda tarixiy voqealar, faktlarni quruq xronologik tarzda bayon etish yoki ilmiy tahlilning o'zi bilan qanoatlanilgan emas. Bu tarixiy kitoblarning muallifi adabiy-ilmiy hayotning faol ishtirokchisi, nom chiqargan shoiri va davlat arbobi edi. Shuning uchun ham, biz Ogahiyning tarixiy asarlarida – tarixiy shaxslarning oz bo'lsa-da obrazini berishga intilishini, kitobxonni ularning xulq-atvori, xarakterli belgilari bilan tanishtirishini ham ko'ramiz. Biz Ogahiy yozgan tarixiy kitoblarni o'rganar ekannimiz, muallif bunda tarixnavis va siyosatshunos olim, ham yozuvchi va murabbiy shoir bo'lib ko'rinadi. Tarixnavis olim sifatida u sanalar, geografik joylar, sodir bo'lgan voqealar haqida aniq ma'lumot berishga intilsa, siyosatchi sifatida xonlikda bo'layotgan ishlar, o'zgarishlar, hukmdorlarning faoliyatini ma'lum darajada tahlil qilishga urinadi, yozuvchi va murabbiy – shoir sifatida esa, o'sha voqealarni siyosiy va didaktik she'riy parchalar, hikoyat va rivoyatlar bilan bayon etishga harakat qiladi.

Ogahiyning tarixiy asarlarini har tomonlama o'rganib chiqqan sharqshunos olim P.P.Ivanov: «O'rta Osiyoda yozilgan tarixiy asarlar ichida berilgan ma'lumotlarning ko'pligi jihatidan XVII asr boshidan 1873-yilgacha bo'lgan voqealarni bayon etuvchi Xiva tarixi juda katta ahamiyatga egadir», –degan edi. Akademik V.V.Bartold o'zining Markaziy Osiyo tarixiga oid asarlarini yozar ekan, xususan, Ogahiy tomonidan yaratilgan tarixiy asarlardan keng foydalanganligini alohida ta'kidlab o'tgan edi: «*Munis va Ogahiy tomonidan yaratilgan adabiy va tarixiy asarlar qanchalik kamchilikka ega bo'lmasinlar, tarixiy*

voqealarni bayon etish va ularda keltirilgan faktik materiallarning ko'pligi jihatidan bizgacha yetib kelgan Qo'qon va Buxoro xonliklari tarixi bo'yicha yozilgan hamma asarlarni o'zidan ancha orqada qoldiradi».

Taniqli o'zbek olimi, akademik Ya.G'.G'ulomov Xorazm o'lkasi sug'orish ishlari tarixiga bag'ishlangan ilmiy asarini yaratishda, Ogahiy asarlaridagi Xorazmdagi sug'orish ishlari, yangi yerlarni o'zlashtirish, kanallar qazish, daryolar, shaharlar, sahrolar, ko'llar haqidagi geografik ma'lumotlarga, dehqonchilik ishlari haqidagi ma'lumotlarga asoslangan.

Xullas, yosh o'lkashunoslar Ogahiydek yirik tarixchining qimmatli asarlarini qunt bilan mutolaa qilishi orqali katta ma'naviy-ilmiy xazina egasi bo'ladi. Negaki, Xivadagi yer egaligi shakli Buxoro va Qo'qon xonligidagi yerga egalik qilish munosabatlari bilan taqqoslab va qiyoslab o'rganilganda, o'quvchi-talabalarning Markaziy Osiyodagi mulkiy huquqqa doir tushunchalari yanada kengayadi. Xiva xonligi hayotida asosiy masalalardan biri soliq edi. Bu masalani yoritish va o'rganishda Ogahiy asarlarida Xiva xonligida savdogar, hunarmand, dehqon hamda shunga o'xshash kasb egalaridan soliq qanday yig'ib olingani, yig'ishtirish tartiblari, soliq yig'ish uchun qaysi shahar va qishloqlarga kimni tayin qilinishi bilan tanishamiz, hatto ba'zida soliq yig'uvchilar xalq tomonidan o'ldirilganligi hollarini ko'ramiz. Ogahiy asarlarini o'lkashunoslar uchun o'rganishga loyiq tomoni shundaki, ularda Xiva xonligining Buxoro, Qo'qon xonliklari va ularga qo'shni davlatlar bilan diplomatik munosabatlari o'z ifodasini topgan.

Ogahiy Muhammad Yusuf Munshi ibn Xo'ja Bahodirning Balx hokimi Muhammad Muhammadxonga bag'ishlangan «*Tazkirai Muqimxoniy*», Nizomiddin Ahmad binni Muhammad Muqim Hirotiyning «*Tabaqoti Akbarshohiy*», Muhammad Madhiy Astrobodiy binni Muhammad Nosirning «*Tarixi-Nodiri*», Mirxondning «*Ravzat us-safo*», «*Zafarnoma*», Abdurahmon Jomiyning «*Haft avrang*», «*Bahoriston*», «*Yusuf va Zulayho*», Shayx Sa'diyning bebaho asari «*Guliston*» asarlarini mohirlik bilan o'zbek tiliga o'girdi.

Ogahiy tarjima qilgan «*Badoe'ul vaqoe'*», «*Anvori suxayliy*», «*Haft kishvar*», «*Axloqi Muhsiniy*», «*Zubaydat-ul hikoyot*», «*Qobusnoma*» asarlarida adolat, shoh va fuqaro, shoh va a'yonlar, shoh va lashkar, jabr-zulm qilganlarni jazolash, zulm va bedodlikni mahv etish haqida gap boradi. Mutarjim qiziqarli hikoyatlar bilan o'quvchilarni tanishtiradi, bo'ladigan hikmat va nasihatlar orqali ko'ngillarga yaxshilik urug'ini

ekadi. Bu jihatdan «*Qobusnoma*» bilan «*Ahloqi Muhsiniy*» asarlari ajralib turadi.

Ma'rifiy-axloqiy mazmundagi asarlar Muhammad Rahim II Feruzga ayniqsa yoqqan. Ogahiy «*Qobusnoma*»ni tarjima qilar ekan, so'zboshida ta'kidlab deydi: «*Xususan, har bir kitob mazmunikim, mavoiz va nasihatga mushtamal bo'lsa, oni bag'oyat sevar erdi va o'zga kutubdin ilgari tutar edi*». Bu tushunarli, chunki Sharq kishilari qadimdan beri hikmat-nasihatni, turmushga yaroqli ma'nodor gaplar, inson xislatlarini ko'rsatadigan va uni yomon yo'llardan qaytarishga da'vat etadigan teran, ta'sirchan fikrlarni xushlab, uni tarbiya vositasi, yaxshi fazilatlarni shakllantirish quroli deb hisoblaganlar.

Buning natijasi o'laroq Sharqda Kaykovus, Sa'diy, Koshifiy, Attor, Nizomiy, Jomiy, Hofiz, Lutfiy, Navoiy kabi ko'p qirrali ijodkorlar ijodidan pand-nasihat keng o'rin olgan edi. Pandomuz bayt bitish – turmush hodisalari, hayot mazmunini umumlashtiruvchi teran ma'noli hikmat yaratish – donishmandlikni, zakovatni bildirar edi. Shu sababli bunday pandnoma asarlar tez tarqalgan va yod olingan. Aytish kerakki, XIX asr Xorazm ma'rifatparvar shoirlari Munis, Ogahiy, Sanoiy, Komil Xorazmiy ijodida ham anchagina pand-nasihat mazmunidagi baytlarni uchratish mumkin. Zero, ular hamma sohada bo'lganiday, bu borada ham salafлари an'anasini davom ettirgan edilar. Ammo keng ma'nodagi «*ma'rifiy-didaktik asarlar*» yaratish Xorazmda tarjima hissasiga tushgan edi. Sirasini aytganda, tarjimachilik ma'rifatparvarlik harakatining o'zagi hisoblanadi. *Ogahiy tarjima qilgan kitoblarning to'qqiztasi badiiy, oltitasi tarixiy va to'rttasi axloqiy-didaktik mazmunga ega ekani ham shu fikrni tasdiqlaydi. Ogahiy tarjimasidagi adolatni, insonning ezgu niyatlarini, orzu-havaslarini aks ettirgan yuksak badiiy qimmatli shoh asarlar bugungi kungacha sof niyatli kishilarning doimiy hamrohi, qalb yo'ldoshi, yoshlarimizning esa «Odobnoma» kitobi bo'lib kelmoqda.*

Ogahiyning ilm-fan, maktabning jamiyatda tutgan o'rmi, aqliy va xulqiy tarbiya haqidagi qarashlari ham diqqatga sazovordir. Mutafakkirning fikricha, bola yaxshi fazilatlarni faqat ta'lim va tarbiya natijasidagina egallashi mumkin. Shuning uchun u bola tarbiyasi bilan kichikligidan shug'ullanishni uqtiradi:

Kichiklikda adl aylamak irtikob,

Bil osor izzu jalolatdurur.

Bola asta-sekin ulg'aya borgan sari, sezgi va aql orqali yaxshilik va yomonlik to'g'risida tasavvurga ega bo'la boshlaydi, deydi:

**Bas kishikim, oqilu donodurur,
Fahm xirad birla tavonodurur.
Aql ila farosatkim inson sharafi ondin,
Sha'nida oning go'yo bir oyati manzildur.**

Mutafakkir bola tarbiyasi bilan shug'ullanish juda nozik ish ekanligini, kishi tarbiya borasida nihoyatda ehtiyot bo'lishi, xatoga yo'l qo'ymasligi lozimligini aytadi. Chunki bola yoshlikda o'ta ta'sirchan, tez qabul qiluvchi bo'ladi, yaxshi fazilatni ham, yomon odatni ham farqiga bormasdan qabul qilaveradi. Oqibatda bolaning tarbiyasiga putur yetadi, deydi:

**Bad tiynat ulus bum kibi shumdurur.
Tarbiyat anchakim yetsa mazmundurur.
Zaqqum niholi ichsa gar obi hayot,
Oxiri berajak mevasi zaqqumdurur.**

Demak, Ogahiy fikricha, bolaning yaxshi va yomon bo'lishi keyingi tarbiyasiga bog'liq. Shuning uchun ham bola yaramas odatlarni kasb qilmasligi, yaxshi oila va jamoada tarbiyalanishi, badxulq odamlardan o'zini tortishi, ular bilan hamsuhbat bo'lmasligi darkor. Bola har kungi hayotda zarur bo'ladigan insoniy xislatlar: xushmuomalalik, yurish-turish qoidalari, salomlashish, ota-onani hurmat qilish, yolg'on gapirishga o'rganmasdan doimo to'g'ri va rost gapirishni, shirinsuxanlikni puxta o'rganishi lozim. Bola boshqalar oldida o'zini kamtar tutishi, sergap va mahmadona bo'lmasligi, gapirishdan oldin puxta o'ylab olishi lozim. Ko'p va me'yoridan ortiq so'zlashni u kishining katta nuqsoni deb hisoblaydi:

**So'ziga boq agar bilmak tilarsan kimsa ahvolin,
Ki, asrori nihoni suratig'a keldi mazhar so'z.
Yoki:**

**Tahsin umidin so'zda har nodondin etma Ogahiy,
So'z qadrini bilmakni qil shohi suhandondin tama'.**

Ogahiy ota-onaning bola tarbiyasidagi, uning dunyoqarashini ta'kidlovchi rolini alohida ta'kidlaydi. Mutafakkir fikricha, bola tarbiyasida ota ham, ona ham teng ishtirok etishi, ikkovi ham baravar mas'uliyat sezishi lozim. Ota bolaning go'zal fazilatlarini egallashiga, sevgan kasbini puxta o'rganib olishiga yordam ko'rsatishi, kamolotga yetishini, ilm-fan, kasb-hunar egallashi uchun moddiy zaminni hozirlashi darkor. Ogahiy otaning bola tarbiyasidagi roliga katta baho bersa ham, baribir, tarbiya masalasida asosiy qiyinchilik onaning zimmasiga tushadi, deb hisoblaydi. Chunki ona homiladorlik mashaqqatini,

tug'ish azobini boshdan o'tkazadi. Ona bolaning yashashiga sabab bo'ladigan birinchi quvvatni o'z badanidan beradi, uzoq vaqt ehtiyotlik bilan asraydi, bola tarbiyasi bilan shug'ullanadi va o'zining cheksiz mehr-muhabbatini va shafqatini bolaga fido qiladi:

**Gar bu gulshanda ano bo'lsa gulu sarv ato,
San kibi turmag'usi sarv gulandom o'g'ul.**

Demak, ota-ona bolaga birinchi o'rinda an'anaviy tarbiya qoidalarini singdirishga, salomlashish, yurish-turish, yeyish-ichish qoidalariga, o'z qilmishi uchun mas'uliyat sezish, yomon qiliqlari uchun uyalishga o'rgatishi lozim. Shunday qilib, Ogahiy bolalar tarbiyasi bilan shug'ullanishda ota-onalarning o'z farzandlariga ibrat bo'lishini alohida ta'kidlaydi:

**Ibrat o'lg'ay holi odam ahlig'a,
Demayin odamki, olam ahlig'a.**

Ogahiy ota-ona bilan ustod tarbiyasini bir-biriga taqqoslar ekan, ustodning tolibi ilmlarni tarbiyalash usuli ota-ona tarbiyasidan yuqoriroq degan xulosaga keladi. Demak, yoshlarga mehr-muhabbatli bo'lishda va ta'lim-tarbiya berishda ustodning roli kattadir:

**Qilib ustodlar olida xizmat,
Ayon aylab choqindek rasmi sur'at.
Necha ustodlar hal aylabon oltun,
Hamul ishda darang etmay tunu kun.**

Ogahiy, ustod yoshlarning qobiliyatini, nimaga qiziqishini bilishi va shunga qarab bolani har tomonlama qo'llab-quvvatlashi, uning ilm yoki kasb egallashga bo'lgan ixlosini susaytirmasligi lozim, deydi:

**Talab yo'lida azm aylar kishida bo'lsa gar ixlos,
Murodi manzilig'a bo'lg'usidur rahbari ixlos.
Kamol ahli aro, albatta, topg'ay rutbai oliy,
Maoniy kasbida har kimsakim qildi hunarga ixlos.
Etsang ixlosdin bir sidq bog'ida ajab ermas,
Ki, ul bog' ichra ekildi bir niholi borvar ixlos.
Murodingdin nishon tong emas ixlosdin topsang,
Ki, tolibga berur matlub vaslidin xabar ixlos.**

Haqiqatan ham, Ogahiyning ta'kidlashicha, bilim berish jarayonida muallim tolibi ilmlarni zeriktirmasligi kerak, u o'z faoliyatida «ustodi hunar shiori komil»ga qat'iy amal qilmog'i lozim. Chunki bilim olishda hecham yuzakichilikka yo'l qo'yib bo'lmaydi, faqat qunt va ixlos kerak, deydi:

**Ey ko'ngul, gar xurram o'lmoq istasang, bo'l xoksor,
Kim, ko'karmak mumkin ermas yerga tushmay donadin.
Oqil ersang, naqdi umring qilmog'il behuda sarf,
Kim, bu ish ermas munosib hech bir farzonadin.
Keldi asbobi jahon avsofi g'aflat mujibi,
Ne uchunkim uyqu hosil bo'lg'usi afsonadin.
Sidqu ixlos o'lsa kimda jam' o'lur hosil murod,
Kim, tug'or mudoq o'g'ul andoq atou onadin.**

Ta'lim-tarbiya birligini e'tirof etgan Ogahiy, bolalikdan yarqirab ko'ringan noyob qobiliyatlar va qiziqishlar yosh ulg'aygan sari so'nishi mumkin, degan xulosaga keladi va yoshlarni yigitlikning qadriga yetishga, o'z qobiliyatini, malaka va ko'nikmasini, bilim doirasini rivojlantirishga chaqiradi:

**Yigitlik vaqti-yu fasli bahoru, aysh chog'idur,
Bu mavsumda qudurat bazmima yetkurma, ey nosih.
Har kimki toat fursatin qo'ldin berur g'aflat bila,
Bo'lmas ikki olam aro bir dam tahassurdin ixlos.
Anglab g'animat vaqtini, sa'y etishing itmomig'a,
Kim, dahr avzoi emas hargiz tahay yurding xalos,
Voqif ul o'tkurmagil behuda umringnikim, oning,
Bir kuniga bulmog'oy dunyo vamofiho evaz.**

Ogahiyning ma'rifiy-didaktik qarashlarida aqliy tarbiya, aqliy mushohada, ma'rifatli bo'lish, dunyoviy bilimlarni o'rganish masalasi muhim o'rinni egallaydi.

Ogahiy aqlning kuch-qudratiga katta baho berar ekan, undan ta'lim-tarbiya, ilm-ma'rifat va axloqiy tarbiya muammolarini hal etishda, shaxsning xulqi, xatti-harakati va fazilatlarini yoritishda keng foydalanadi. Ogahiy fikricha, aql ijtimoiy hayotning butun sohalarida: xoh davlat ishida bo'lsin, ilmni, ijobiy xislatlarni shakllantirishda bo'lsin, ta'lim-tarbiyada bo'lsin faol qatnashadi. Ogahiyning aqliy bilishga tayanishi uning ilm-fan, ma'rifat, ta'lim-tarbiya va axloq masalalarini talqin etishida ko'proq namoyon bo'ladi:

**Nazora qilg'och oni lol o'lub aql,
Qilib g'ayrat aro behol o'lub aql.**

Ogahiy ilm va ta'lim-tarbiyaning jamiyat taraqqiyotidagi rolini yaxshi tushunadi. Shuning uchun ham u yoshlarni dunyoviy ilm sirlarini bilishga, hodisalar mohiyatini anglashga chaqiradi:

**Qilg'ali ilmli kalomu hikmat ashkolini hal,
Haddan afzunroq beribdur tangrn iste'dod ango.**

**Nasb etarg'a hayman ilm andoq etti jiddu jahd,
Kim, madad yetkurdilar aqtoq ila avtod auga.**

Ogahiy yoshlarning ilm olishini eng yuksak fazilat deb hisoblaydi:
«Nasbi ilm etsa netong aftol ustod oldida».

Ogahiyning fikricha, insonning kamolotga yetishida ilm olish, ma'rifatga erishishdan maqsad jaholatdan qutilish va ezgu niyatlarni ro'yobga chiqarishdan iborat. Ma'rifat insoniylik bilan chambarchas bog'liq bo'lgan hayot bulog'idir:

**Yetushmay ilmu donish sog'ardin qatroe durda,
Bu mahfil ichra man maqsad xumori birla pajmurda,
Necha umr o'ldimkim, bu hol ila man zoru ozurda,
Jaholat shomi g'aflat uyqusidin bo'ldim afsurda,
Mani ogohlig' subhi nasimi birla bedor et.**

Zero, Ogahiyning uqtirishicha, ilmu hikmat natijasida qilingan ishlargina inson nomini abadiylikka daxldor qiladi:

**Ilm andoq ganji nofi'dur bani odamg'akim,
Kimda ul bo'lsa, ikki olam bo'lur obod ango.
Kasbi ilm etmay kishi gar qolsa mahzi jahl ila,
Ikki olam obro'si bo'lg'usi barbod ango,
Gar tajovuz qilsa, bilg'il, peshadur ilhod ango.
Ildin bebahra el holini bilmak istasang,
Ogahiyning zori holin bilgil istishhod ango.**

Demak, Ogahiyning fikricha, ilmli kishi barkamol inson, ilmsiz kishi esa misli hayvondir, uning xatti-harakatida razillik va jaholat mujassamdir:

**Odamdir ilmu donish birla odam, yo'q esa,
Jumlai hayvong'adur, yakson qadu ruxsoru lab.**

Ogahiy kishi ilm egallash uchun avvalo pok bo'lishi kerak ekanligini aytadi:

**Bulub har hujrasi ganjinai ilm,
Musaffoliq bila oyinai ilm.**

Ogahiy yoshlarga: agar ilm o'rganishni istasang, uni erta-kechi yo'q, deb maslahat beradi va o'zi ham ilmsevar bo'lganligini yozadi:

**Ey keldi fununu ilm taslim sanga,
Qilmoq mango lozim o'ldi ta'lim sanga.
Garchi yo'q; edi quvvat ayoqimda, vale,
Keldim bosh ila olg'oli ta'lim sanga.**

Ogahiy ilmli va xushaxloqli inson bo'lish oson emasligi, bu chidam bilan qilingan tinimsiz mehnat mahsulidir, degan xulosaga keladi:

**Ranjlar tortib tunu kun, hosil etsang ganjlar,
Barchasi sandin qolib, hamroh borurhasrat sango.**

Ogahiyning ma'rifiy-didaktik qarashlaridagi asosiy xususiyatlardan yana biri ilmi bo'lgandan so'ng, o'zini boshqalardin ustun qo'ymaslikka da'vat qilishidir:

**Ilm ichra kamoloti ul haddg'a yetubdurkim,
So'z aqidasi fikrining tirnog'i bila haldur.**

Ogahiy ilm-ma'rifat tarqatishda kitobning roliga katta baho beradi, yoshlarni kitobni sevishga, undan bahramand bo'lishga chaqiradi. Uning fikricha, bu dunyoda kitobdan yaxshi do'st yo'q, kishi undan hech yomonlik ko'rmaydi, faqat lazzat oladi. Shuning uchun ham u yoshlarga qarata shunday deydi:

**Murattib ayla xush mazmun kitobi,
Balog'at parvari, hikmat maoni...**

Ayniqsa, Ogahiyning inson kamolotida ilm-ma'rifatning muhim omil ekanligiga e'tibor berishi, uning bolalarga dunyoviy ilm-fanni, ya'ni mantiqiy (logik) bilimlarni o'rgatish haqidagi fikrlari muhim ahamiyatga egadir. Uning fikricha, asosan mantiq ilmi barcha bilimlarni o'rganish uchun haqiqat kalitidir.

Ogahiy o'z asarida ilmni egallash haqidagi da'vatlar bilan kifoyalaniq qolmadi, balki birinchi navbatda, uning jamiyat uchun amaliy ahamiyati haqida ham qayg'urdi. Uningcha, ilm agar jamiyat manfaatiga xizmat qilsa, xalq farovonligi yo'lida qo'llansa, kishilarga ro'shnolik keltiradi:

**Go'yo ilmi ladunnidin topibdur bahrakim,
Har kalomi ramzidin hayratdadur ustod ango.
Ilm ila, yo rab, qil oning rutbasin andoq baland,
Kim, bori olimlar o'lsun tobi'u minqod ango.**

Ogahiyning ilg'or ma'rifiy-axloqiy qarashlaridan biri – o'rganilgan ilmni tajriba bilan bog'lab olib borishdir. Uning fikricha, har bir kishi biror ilm-hunarni egallar ekan, uni hayotda qo'llay bilishi kerak, ana shundagina ilmning jamiyatga nafi tegishi mumkin. U o'z ilmni amalda qo'llay oladigan kishilarga yuksak baho beradi, ularni «*Bu davron ichra bordur har kishikim oqilu fozil*», deya dono kishilar deb ataydi:

**Ilmi hikmatda o'tub haddin kamoli donishing,
Yuz Falotun ajz ila olingda mulzam bo'ldi tut,
Kishi gar donish ichra to'rt daftarg'a erur xono,
Agar yolg'uz esa nodonga qadri bulmog'oy jono.**

**Eshit, aytay sango holin oning takror ila yono,
Bori ilmu hunar ichra esa har nechakim dono,
Zamon ahli aro bo'lmas zamoni muhtaram yolg'uz.**

Ogahiy o'sha davrda ilm-hunar egallamay, o'zining nasl-nasabi bilan maqtanib, ota-onasining molu davlatiga ishonib, taralla-bedod qilib yurgan noqobil yoshlarni qattiq tanqid qiladi:

**Tarab bazmi aro bekorlar doyim qilib ishrat,
Hamisha xizmat ahli muhtalodur ranju mehnatg'a.
Olarkim behunardur dam-badam xil'at kiyib qat-qat,
Hunar ahli vale muhtojdur bir ko'hna qisvatg'a.
Chu topding, ey ko'ngul, garduni dun-xolidin ogohlug',
Berib orqa hunarg'a, bo'lma mag'rur xizmatg'a.**

Shunday qilib, Ogahiy yoshlarni tarbiyalashda nafosat tarbiyasini roliga katta baho beradi. U musiqaning tarbiyaviy ahamiyatini e'tirof qilib, uni bola dunyoqarashining o'sishiga, ijobiy fazilatlarining takomillashuviga yordam berishini aytadi:

**Olib ko'nglumni dilkash un bila bir xush navo hofiz,
Kamandi ishqig'a qildi asiru muhtalo hofiz.
Bag'ishlab jismima quvvat, yeturdi jonima rohat,
Tuzub nozu ado birla Navoiy dilkusho hofiz.**

Ogahiy xalq o'yinlarining aqliy, nafosat, jismoniy tarbiyaga oid jihatlarini fahmlagan holda, o'yin vaqtida bolalarning fe'l-atvorini tezroq bilib olish, ularning salbiy va ijobiy sifatlarini osonroq aniqlash, bema'ni qiliqlarini bartaraf etish mumkin degan didaktik xulosaga keladi. U **kurash, chavandozlik, ot ustida kurash tushish, ot ustida qilichbozlik, chavgon, yog'och ot, chillak, sopqon, kamondan otish bo'yicha merganlik, shatranj, nard, dorboz, poyga, yog'och ho'qqqa, masxarabozlik, tosh ko'tarish, pichoq o'yini** va boshqalar to'g'risida izohlar berar ekan, bolalar o'yinlarining qoidalarini birma-bir ta'riflaydi. Kurash bilan muntazam shug'ullanish yoshlarni mustahkam intizomga odatlantiradi, ularda o'z kuchiga ishonch hosil qilish bilan birga, ularning jismoniy va aqliy kamol topishiga ijobiy ta'sir qiladi, deydi:

**Biri biriga zo'r izhor aylab,
Yiqorg'a ne amalkim bor aylab.
Biri qo'l yonboshi solib biriga,
Biri ichkurmaki olib biriga.
Solib hubo qo'li biri damodam,
Darov birisn olib chust mahkam.**

**Biri changoq solib, izhor etib zo‘r,
Bo‘yun olib birisi ko‘rguzub sho‘r.
Madad chun biriga tole’ aturdi,
Kutorib birni ondoq yerga urdi.**

Ogahiy dorboz o‘yini yoshlarni muvozanatni saqlashga, ko‘zlangan maqsadga erishish uchun ziyraklik bilan harakat qilishga o‘rgatadi, deydi:

**Ondin qilayin-birini izhor,
Qurmish edilar baland bir dor.
Sepoyasi osmondin o‘tgan,
Iblar dogi qahkashondin o‘tgan.
Yana qurub erdilar ikkisin,
Qush ustidan utmayin qilib bim.
Kelmishlar edi bir-ikki mohir,
Dor uzra o‘yun qilurg‘a zohir,
Goh dor uzra bo‘lubon sabukxiz,
Gah sin uza yurgusi tez.
Gah ilgari, gah keyinga sachrab,
Yuz fan bila tashlar erdi partab.**

Ogahiy, yog‘och Ho‘qqa o‘yinini esa sehrgarning usullariga o‘xshab ketadi, bu o‘yin yoshlarda tirishqoqlik va sabr-toqatlilik, malaka hamda ko‘nikmasini shakllantirishda muhim tarbiya vositasidir, deydi:

**Gohi oyoqig‘a ho‘qqa bog‘lab,
Sim uzra yurub o‘zini chog‘lab.
Goh ikki lagan olib, chekib un,
Yopib biriga birin vajun.
Sim uzra qo‘yubon oni cholok,
Ustida o‘turdi qilmayin boq.
Qilg‘och harakat birisi tushti,
Bir sim uza ilgari yurushdi.
Gohi yotibon urub muallaq,
*Sim uzra yana tushar mutabbaq...***

Ogahiy «Poyga ta‘rificha» asarida qadimdan keng tarqalgan xalq o‘yini ot poygasini aniq manzarasini chizar ekan, buning shaxsni jismoniy tarbiyasidagi rolini alohida ta‘kidlaydi:

**Gohi g‘unonu, gohi chopib toy,
Soldi ulus ichra xuy ila hoy...
Gardang‘a chiqib sadoyi qiy-ku,
Chu ustiga chu, chu ustiga chu...**

Goh ulug' otlar o'lub rahnarvad,
Yetkurubon kun yuzig'a tiyra gard,
Goh g'unon o'yla sabuk xez o'lub,
Sur'at aro soaqadin tez o'lub.
Garm ravondek bo'lubon goh toy,
Tuynoqi barqin qilibon charxsoy.
Gard tutubon bori olam yuzin,
Qildi nihon nayyiri a'zam yuzin.
Gard aro otlar bo'lubon jilvagar,
Chiqq'ay aningdekki ko'shundin sharar.
Barq kibi barchasi sur'at qilib,
Ba'zi qolib, ba'zisi sabqat qilib.
O'yla nazar oldindin aylab guzar,
Kim, guzarin anglamak aslo nazar.
Ahli jahon boshdin yig'nalib,
Barcha tamosho bila komin olib.

Ogahiyning fikricha, yoshlarga otda yelish ko'nikmalari o'rgatilsa, uning xulq-atvorida o'zgarish bo'lib, unda qo'rquv hissi bardam topadi, shijoat, jasurlik xislatlari shakllanadi:

Bo'lub, otlar oningdek tez ravlik,
Ki, sarsar ila qilmay karam ro'lik.
Oningdek tuyog'idin choqilib o't,
Ki, otashgahg'a go'yo yoqilib o't.
Quyun yanglig' chiqib gardu g'ubori,

Quyosh yuzining uldi pardadori.
Borisi izdayu, bir ilgarida,
Shitobu sur'at atvori borida.
Chu yettilar tamoshogohga tekru,
Falak uzra chiqib ovozi ki-quv.
Alolodin ulusg'a behjat ortib,
Va lekin gardi odamni qarortib.
Kelib izlik izidin barchasi ham,
Tamosho birla etti elni xurram...

Ogahiy o'yin orqali yoshlarning jismonan baquvvat, sog'lom, epchil bo'lishi mumkinligini uqtirish bilan birga, o'qimoq va o'rganmoq uchun har bir yosh avlod kuchli va sog'lom bo'lishi kerak, degan xulosaga keladi va tabiat qo'yniga sayr qilishning foydasini alohida ta'kidlaydi:

Kim bo'lsa sukun aro dil tang,

**Sayri sahrora aylasin ohang,
Sayr ulub mujibi nishoti oning,
Ortg'oy har dam inbisoti oning,
Zoyl o'lub qudrati qat'o;
Yetgusi ko'ngil ko'zguna jilo.**

Ma'lumki, ko'pgina o'zbek xalq o'yinlari oddiy jismoniy harakatlardan iborat bo'lmay, balki badiyat va san'atga juda yaqinlashadi, ba'zan ularga qo'shilib ketadi. Ogahiy, so'z va qo'shiqli o'yinlar esa yoshlarning nutqini, aqlini o'stirish bilan birga, ularni badihago'ylik va so'zga chechanlikka, kishilar bilan munosabatga, mustaqillikka o'rgatadi, deydi:

**So'zdur bu jahon ahli aro qulzumi jarf,
Pokiza maoni angodir durri shigarf.
Bu bahr topar ko'ngul aro gunjoyish,
Lekin ango har ko'ngul bo'la olmas zarf.**

Shunday qilib, Ogahiyning ta'lim-tarbiya va axloq to'g'risidagi mulohazalari yuksak qimmatga ega bo'lib, uning beqiyos aql-zakovatidan, o'z davrining ilg'or fikrli mutafakkiri ekanligidan dalolat beradi.¹

5.6. SO'FI OLLOYORNING TA'LIMY-AXLOQY QARASHLARI

XVIII asrda yashab ijod etgan ma'rifatparvarlar orasida **So'fi Olloyor** (*asli ismi Ollohyor*) anchagina mashhur bo'lib, uning asarlari maktab va madrasalarda o'quv qo'llanmasi sifatida keng foydalanilgan.

So'fi Olloyor 1720 milodiy (1133 hijriy) yilda tavallud topgan. U, dastlab Samarqandda o'z qishlog'ida boshlang'ich ta'lim oladi, so'ngra 10 yoshlarida Buxoroga borib, u yerda 15 yil davomida turli ilmlarni hamda kasblarni o'rganadi. 25 yoshda Buxoroning bojxonasiga amaldor etib tayinlanadi.

Lekin ko'p o'tmay, Olloyor shayx Habibullohga e'tiqod qilib, ularning ilm halqalariga qabul qilinadilar. Shayx Habibulloh madrasasida Olloyor 12 yil o'qib, yetuk olim va avliyo darajasiga etadi.

So'fi Olloyor «*Siroj ul-ujizin*», «*Sabot ul-ujizin*», «*Murod ul-orifin*», «*Maxzan ul-mushtayin*», «*Najot ul-tolibin*» kabi asarlarni

¹ Hasanov S. Xorazm ma'naviyati darg'alari. – T.: «Adolat», 2001, 157–159-betlar.

yaratdi. «*So'fi Olloyor*» nomi bilan xalq orasida mashhur bo'lgan ma'rifatparvar shoirning «*Sabot ul-ojizin*» degan asari maktablarda bolalar savod chiqarishi bilanoq o'qitilar edi. Unda islom dinining asosiy qoidalari, aqidalari bayon etilgandi. Ular insoniy fazilatlar, badiiy hikmatlar hamda hikoyatlar tarzida ifodalanadi. Kitobda ilgari surilgan masalalar oyatu hadislarga muvofiq yozilganligi namoyon bo'ladi. Asar fors va arab tilini bilmagan oddiy xalq uchun mo'ljallangan. Bu uning muqaddimasidan ham ko'rinib turibdi. Unda «*Alloh taoloni tanimoq bayonida*», «*Alloh taolo ma'rifatining bayoni*», «*Alloh taoloning sakkiz sifatining bayoni*»dan so'ng imonning, farishtalarning bayoni, payg'ambarlarga imon keltirish bayonidan so'ng islom dinining asosiy qoidalari yuksak axloqiy talablar, hikoyatlar, hikmatlar asosida bayon etilib beriladi. Masalan, «*Kamtarinlik, haqida mav'iza*», «*Ta'madan tiyilish haqida*», «*Yomonlar suhbatidin qochib, yaxshilar suhbatinda bo'lmoqning bayoni*», «*Nafsi shum bayonida*», «*Banda ahdida turmog'i bayonida*», «*Yaxshi hamroh bayonida*», «*Xiyonatdin yiroq bo'lmoq bayonida*», «*Javonmardlik nishoni*» kabi boblar bunga misoldir.

So'fi Olloyorning «*Sabot ul-ojizin*» ma'rifiy-tarbiyaviy va didaktik ahamiyaga ega bo'lgan falsafiy-pedagogik asardir. Asarda komil insonni tarbiyalash asosiy maqsad qilib qo'yilgan. «*Sabot ul-ojizin*» aqid mavzuida bitilgan Biroq unda pand-nasihatlariga ham o'rin ajratilishi asarning axloqiy-tarbiyaviy yo'nalishini yetakchi o'ringa ko'targan. Kitobda hamd va na'tdan sungra komil insonni tarbiyalab yetishtirish bosh masala qilib quyiladi. O'zining yuksak e'tiqod g'oyalari bilan yo'g'rilganligi, chuqur falsafiy fikrlarga boyligi, tilining ravonligi tufayli «*Sabot ul-ojizin*» asari turkiy xalqlar o'rtasida ommalashib ketgan. Bu asar Toshkent, Buxoro, Kogon, Qozon va Istambulda 20 martadan ortiq nashr qilinganligi, eski usul maktablarida «*Sufi Allohyor*» nomi bilan «*Haftiyak*» va «*Chor kitob*»dan keyin asosiy darslik sifatida o'qitilganligi ham fikrimizga dalil bo'ladi.

Lekin sobiq sho'ro davrida So'fi Olloyor ijodi faqat adabiyotshunos olimlarning tadqiqot obyektiga aylanganligi, uning asarlari diniy-mistik adabiyot qatoriga kiritilganligi afsuslanarli holdir. Oliy o'quv yurtlarining pedagogika, psixologiya, falsafa fanlari o'quv dasturlarida mazkur nodir yodgorlik munosib joy olmagan edi.

Mustaqillik sharofati bilan ma'naviyat va ma'rifat sohasiga jiddiy e'tibor berilayotgan bugungi kunda yosh avlodga So'fi Olloyorning ma'naviyati qirralarini chuqur ochib berishga shart-sharoit yaratildi. Shu nuqtayi nazardan bugungi kunda asarning siyosiy-g'oyaviy, ma'naviy-ma'rifiy va tarbiyaviy ahamiyatini kuzda tutib, uni chuqurroq o'rganishga e'tibor berilmoqda.

«*Sabot ul-ojizin*» falsafiy-axloqiy asardir. Uning «*Dar bayoni ma'rifat Allohi taolo*» bobida insonning e'tiqodli bo'lishi, jamoat e'tiqodini hurmat qilishi haqida:

Yaqin bilmak jamoat e'tiqodin,

Keyin solmoq muxolif ijtihodin.

Aqida bilmagan shaytoni eldur,

Agar ming yil amal deb qilsa eldur, – deyiladi.

(*Aqida — Allohning borligini va birligini tan olmoq, noravo—gunoh ishlardan qochmoq, ma'rifatga intilmoq*). Darhaqiqat, o'zligini tanigan insongina yetuk inson bo'lishi mumkin. O'zlikni tanish esa Allohni tanishdir. Bu haqiqatni hozirgi kunda butun dunyo olimlari, fan tan olib, e'tirof etib turibdi. Asarda insonning ma'naviy olami, ruhiy olami mavzularida ham fikr yuritilgan. Masalan:

Uyalma ma'rifatni urganurdin,

Tanur joying bulur, qolsang tanurdin, –

misralari buyuk ma'rifatparvar shoir Hazrat Alisher Navoiyning:

Bilmaganin surab o'rgangan olim,

Orlanib so'ramagan o'ziga zolim,

– degan fikriga hamohangdir. «*Sabot ul-ojizin*»da shoir ilgari surgan fikrlar bugungi kunimiz muammolariga mos tushadi. Chunonchi, hozir yosh avlodning ma'naviy tarbiyasi, ta'lim tizimini takomillashtirish, yoshlarning siyosiy-g'oyaviy ongini oshirish, axloqimiz va madaniyatimizga oid bir qator muammolarni hal etish pedagogik jamoatchilik oldida turgan ana shunday dolzarb masalalardir. Bu borada «*Sabot ul-ojizin*»ga qayta-qayta murojaat etishga to'g'ri keladi.

So'fi Olloyor «*Sabot ul-ojizin*» asarini sufiylar uchun pand-nasihat tariqasida yozar ekan, murid va murshid ; qanday sifat va fazilatlariga ega bo'lishlari lozimligi haqida fikr yuritadi:

Kerak murshid began monandi ummon,

Muborak botini pur durri marjon...

Shoir-tarbiyachini buyuk dengizga qiyos etadi. Uning botini esa zurru marjon, ya'ni hikmat, ilm ma'rifatga to'la. Tarbiyalanuvchi murshid haqida:

**Udur johil bilib murshid o'zini;-
Quloqg'a olmag'ay olim so'zini, –
kabi ko'plab fikrlarni uchratish mumkin.**

Yoki:

Agar siz topsangiz bir yaxshi shaxsni

Xabardor aylangiz man ro'siyaxni.

Qilay man ham yuzin ko'zin ziyosi,

Qadam tufrog'ini kuz to'tiyosi, –

kabi baytlaridan tarbiyachi-ustozning o'zi ham doimo ilm izlashi, qari yoki yosh bo'lishiga qaramasdan, bor ilmi bilan qanoatlanib qolmay, yangi-yangi ilmlarni o'zlashtirishi lozim, deyiladi.

Ilm egallash oson emas. U qat'iy iroda, jiddiylik va sabot talab qiladi:

Riyozat mevasidur misli yong'og',

Agarchi zohiri tosh, botini yot.

Maishat avvali narm, oxiri qahr,

Yilonni tashi yumshogdir, ichi zahr.

(Riyozat chekib ma'rifatga intilish oxir-oqibat yaxshi natijaga olib keladi. Bekorchi maishatning esa oxiri – qahr).

Takabburlik yomon xislat ekanligi haqida fikr yuritar ekan, 'Takabburlik olamining bayoni bobida shoir mohirona obrazli tasvirlar, o'xshatishlar orqali o'quvchi-talabalar hissiyotini boyitadi, uni mevali daraxtdek serhosil, insonlar uchun foyda keltiruvchi bo'lishga undaydi:

Tavozu'lik bo'lib tutgil o'zing kam

Shajarkim bo'lsa mevalik bo'lur ham.

Terakkim ui kutardi yuqori bosh,

Samarsiz buldi kurdingmu ani fosh.

So'fi Olloyor «Sabotul-ojizin»ni faqat sufiylar uchun nazariy qo'llanma emas, balki komil insonning sifatleri va fazilatleri haqidagi, yaxshilik va yomonlik, savobu gunoh amallar yoritilgan kitob sifatida dunyoga keltirdi. Binobarin, u insoniy fe'l-atvor, ilmu amal haqida fikrlar bayon etdi. Ana shu narsa kitobning axloqiy-didaktik qiymatini oshirib yuborgan va o'quvchi-talabalarga ma'lum ma'noda dasturilamal bo'lib xizmat qilishga zamin yaratgan. Bu asar ellar aro yoyilib, butun turkiy xalqlar orasida nafaqat adabiy-falsafiy, balki maktab va madrasalarda pedagogik qo'llanma sifatida ham shuhrat qozongan.

«Sabot ul-ojizin» asarida yana bir diqqatga sazovor jihat bor.

Ma'lumki, pegogikada inson shakllanishida uch omil yetakchi: bu – irsiyat, muhit va tarbiya. Qaysi jamiyatda bo'lmasin, o'tmishda ham,

hozir ham kishining nasl-nasabiga katta e'tibor beriladi. Chunki kishidaga qobiliyat, iste'dod nasldan-naslga o'tishi mumkin, bu hayotda necha bor tasdiqlangan. Biroq davlat va jamiyat ishlari ishonib topshirilgan kishi o'zi ham qobiliyat, iroda, bilim, mahorat jihatidan boshqalardan ustun bo'lishi kerak. Naslu nasabi bilan kibrlanib, havolanib ketgan kishilar haqida shoir:

Takabbur qilmagil, ey boma'oni,

Faloni yug'lidurman deb faloni, –deydi.

Inson otasining mansabdorligi yoki obrusi bilan faxrlanib, o'z umrini bekor o'tkazib yubormasligi lozim. Umr oxirida afsus chekmaslik uchun yeldek o'tayotgan umrda ilmu hunar egallashga ulgurish kerakligani shoir quyidagicha bayon etadi :

Ishonma otag'a, qolma talabdin,

Suralmasdur qiyomatda nasabdin.

Hasab favqi nasabdur, ey naku hol,

Ipak tundin utar xub ishlagan shol...

Yoki:

Agar sohib nasab tuzdur ishiga,

Na suzdur ikki xislatlik kishiga, –

deb nasabning ham kishi kamolotidagi ahamiyatini tan olsa, muhit kishini tarbiyalashi haqida:

Olur suhbatda bir-birdin kishi bahr,

Agar kup chashma bir bo'lsa bulur bahr.

Jamoatdin o'zingni qilma mumtoz,

Chopar kup tupdin ayrilg'on qusha boz,

– deydi va murshid, ya'ni tarbiyalanuvchi bir piri komil topib unga qo'l berishini, muhabbatsiz kishidan esa «*qush bo'lib, kochishini*» tilaydi:

Kel, ey sohib, kuzung ibrat bilan och,

Muhabbatsiz kishidan qush bo'lib qoch.

Muhabbatsiz kishi deganda shoir Allohga, ma'rifatga, ilmga, umuman, pokiza insoniy hayotga muhabbatsiz johil kimsani ko'zda tutadi.

Barkamol shaxsni tarbiyalash haqida alloma juda qimmatli fikrlarni bayon etadi. O'quvchi-talabalarga oson anglashiladigan obrazlar, o'xshatishlar orqali tarbiyaning inson hayotidagi ahamiyatini yuqori o'ringa qo'yadi. «*Sabot ul-ojizin*» asarining hozirgi kungacha pedagog-psixolog mutaxassislarning nazaridan chetda qolib kelayotganligiga sabab uning diniy va tasavvufiy nuqtayi nazarda ifodalanganligi bo'lsa

kerak. Lekin sinchiklab o'rganilsa, *asarda talay pedagogik qarashlar, tarbiya usullari, didaktik prinsiplar yoritilgan. Jumladan, rag'batlantirish, ogohlantirish, tanbeh berish kabi tarbiya vositalari; shuningdek, jismoniy jazo qo'llash haqida aniq fikrlar uchraydi:*

Tiling zaxmi bilan qilg'il jarohat,

Uyolib shoyad yetgay istibohat.

Agar til zaxmi anga qilmasa kor,

Qo'lungdan kelsa, ham zarb ayla nochor.

Jamiyatimizda, umuman, dunyo miqyosida jinoyatchilikning keskin oshib borayotganligi sir emas. Tarbiyasi og'ir bolalar ham kundankunga ko'payib boryapti. Agar vaqtida yoshlarga to'g'ri tarbiya berilsa, kerak bo'lganda jismoniy jazo ham qo'llansa, balki jinoyatchilik bu darajada ko'payib ketmas edi. Hazrat Alisher Navoiy ta'kidlagandek:

Gar kuchuk birlan xo'tikka qancha qilma tarbiyat,

It bo'lur, eshak bo'lur aslo bo'lmas odamiy, –

darajasidagi kishilarga jismoniy jazoning qo'llanilishidan maqsad alloma shoir So'fi Olloyor aytganidek:

Bularning barchasi mehribonlig',

Tarahhumdir anga, ermas yomonlig'.

Asardagi «*Chin erning nishoni*», «*Xiyonatdan yiroq bo'lmoqni bayoni*», «*Banda ahdda turmoqni bayoni*», «*Hudoni ne'matlariga fikr aylamoqni bayoni*», «*Ko'zni haromdin yummoqni bayoni*», «*Zohid suchuk tillik bo'lmoqni bayoni*», «*Tama'din qochmoqni bayoni*», «*Soliq qazoga rozi, baloga sobir*» boblaridan, ibratli hikoyatlardan yoshlar tarbiyasida nimalarga e'tibor berishimiz kerakligini uqib va o'qib olishimiz mumkin.

Asarda pand-nasihatlariga ham keng o'rin ajratilishi, tasavvufiy qarashlarning tarbiyaviy masalalar bilan uyg'unlashib ketishi, uning axloqiy-tarbiyaviy yo'nalishini yetakchi o'ringa ko'targan.

«*Sabot ul-ojizin*»ning yaratilishidan asosiy maqsad komil insonni tarbiyalashdir.

So'fi Olloyorning qat'iy ishonchiga ko'ra, inson komillikka erishuvi uchun, avvalo, e'tiqodga ega bo'lishi zarur. E'tiqodsiz kishining umri umr emas, bamisoli esib o'tgan yeldir:

Aqida bilmagan shaytoni eldur,

Agar ming yil amal deb qilsa eldur.

Shoirning dunyoqarashiga ko'ra aqida – yagona Tangri taoloni tan olish, noravo, ya'ni shariat man etgan ishlardan o'zini tiymoq, Allohning marhamatiga umid bilan yashamoq, noumid bo'lmaslik, jamoat e'tiqodini hurmat qilmoq, ma'rifatli bo'lmoqdir.

So'fi Olloyorning imon haqidagi qarashlari ham e'tiborga loyiq. Uning fikricha, imon kam ham bo'lmaydi, ko'p ham, u sobit, yaxlitdir:

Yaqin bilgilki imon bo'lmagay kam,

Erur birdek ziyoda bo'lmagay ham.

«Sabot ul-ojizin»ning ba'zi qismlarida murshid va muridning kimligi, ularning o'zaro munosabati, qanday sifat va fazilatlariga ega bo'lishlari haqida fikrlar bayon etiladi. Asarning «rasmii» boblarida murshid va muridning yaxshi-yomon xislatlari xususida mulohaza yuritilsa, ma'viza (o'git, pand) qismlari hamda boblarga ilova yo'sinida berilgan hikoyatlarda jiddiy hayotiy, tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan axloqiy fikrlar ilgari suriladi. Hikoyatlarda bayon qilingan mulohazalar o'ziga xos ko'rgazmalilik vazifasini o'taydi. Masalan, shoir kamtarlik va o'z naslinasabi bilan maqtanish haqidagi ma'vizadan so'ng quyidagi hikoyatni keltiradi. U «Hikoyati hujjoj» deb nomlangan:

Musulmoniga bir kun aydi Xujjoj,

Duoi xayr uchun bizga qo'lung och.

Duoga qo'l ko'tardi ul neku xol,

Dedi: yo Rab, bu zolim jonini ol,

Dedi: Xujjoj o'shal mardi xudoga,

Tiling bordi nechuk mundog' duoga?

Mazkur hikoyatdan avvalgi ma'viza esa shunday bayon etiladi:

Tirik yurguncha zolim o'lgani xo'b,

Ginadin har necha kam bo'lgani xo'b.

Ko'rinib turibdiki, shoir hikoyat bilan ma'viza so'ngidagi fikrini yanada kuchaytiradi, ma'vizadagi xulosani hayotiy bir voqea bilan tasdiqlaydi.

«Sabot ul-ojizin»da So'fi Olloyor birovga tarbiya beruvchi kishining, avvalo, o'zi qanday bo'lishi kerak, degan savolni qo'yib, bunga tarbiyalangan, kamolga erishgan bo'lmog'i lozim deb javob beradiki, bu pedagogikaning asosiy shartlaridan biridir.

Shoir tarbiyachini ichi durru marjonlarga to'la dengizga qiyos etadi. Uning vazifasi kishilarni o'zidagi ilm javhari bilan serob qilishdan iboratdir. U yana bir o'rinda tarbiyachini shohga o'xshatib shunday deydi:

Agar siz topsangiz bir yaxshi shaxni,

Xabardor aylangiz man ro'siyahni.

Shoir bu misralarda shoh so'zini ikki ma'noda qo'llagan: yaxshi shoh, el yurtini obod qiladi. U xalqning tarbiyachisidir. Shuningdek, yaxshi tarbiyachi ham yaxshi shoh kabi yuzi qoralarning dilini poklaydi.

Shunday qilib, Buyuk sahoba Ali bin Abu Tolib «*Islom maktabining bag'rida inson nafsini poklashga, tarbiyalashga erishiladi*», deydi. Zero,

odamni yomon yo'llarga kirishiga, ko'pincha uning nafsi sabab bo'ladi. So'fi Olloyorning «*Sabot ul-ojizin*» asaridan ko'zda tutgan bosh maqsadi ham shu nafsni poklash yo'li bilan axloq tarbiyasi, komil insonni voyaga yetkazishdan iboratdir.

5.7. JAHON OTIN UVAYSIYNING OTINLAR MAKTABI HAQIDA

Markaziy Osiyoda otinlar maktabining asoschilaridan biri, ayollar ta'limida katta xizmat qilgan, o'ziga xos maktab yaratib shuhrat qozongan mashhur otinlardan biri **Jahon Otin Uvaysiy** (XVIII asrning 80-yillarida tug'ilib, 65 yoshlarida vafot etgan) ma'rifatparvar shoira va murabbiy sifatida mashhurdir.

Umarxon Marg'ilon hokimi (1800–1809-yillar) bo'lib, Nodiraga o'ylangan paytda Uvaysiy shoira sifatida tanilgan edi. Shuning uchun ham Nodiraning tashabbusi bilan ular o'rtasida do'stona aloqa o'rnatilgan va ikki shoira opa-singil tutindilar. Umarbek (1809–1822) Qo'qon xoni bo'lgach, Nodira poytaxtga ko'chib kelgandan keyin maxsus yorliq bilan Uvaysiy ham o'rdaga olib kelib murabbiylikka tayinlaydi. Uvaysiy o'rdada yosh bolalar va kanizaklarni she'r san'ati va musiqasiga o'qita boshlaydi.

Uvaysiyning muallimlik faoliyatini o'rganar ekanmiz, uning o'qitish usullari haqida, o'sha davrdagi qizlar maktabi, ularning mazmunida otinlarning o'rnini haqida muayyan ma'lumotga ham ega bo'lamiz.

Jahon otin Uvaysiy faoliyat ko'rsatgan qizlar maktabi ham ana shunday ibrat olsa arziydigan bilim o'choqlaridan sanalgan. O'zining butun faoliyati davomida xalqimiz orzu-umidlarini ro'yobga chiqarishga harakat qilgan Jahon otin xalqimizning oqila qizlarini tarbiyalash, go'zal hayotga erishishning birdan-bir yo'li deb o'ylab, o'zining butun umrini yosh qizlarga ta'lim va tarbiya berishga bag'ishladi. O'zbek ayollarining ma'naviy ozodligi ularning nazm dunyosiga kirib, baralla kuylashida muhim o'rin tutdi.

O'z maktabida qizlarga boshlang'ich ta'lim berar ekan, Jahon otin ularning zehni o'stirishga katta ahamiyat beradi. U o'z shogirdlariga savod o'rgatibgina qolmay, ular orasidan iqtidorli qizlarni tanlab Sharq she'riyati bilan tanishtiradi. Qizlarni nazm bo'stoniga yetaklaydi.

G'ulom Zufariyning quyidagi lirik hikoyasi fikrimiz dalili bo'la oladi:

«Andijon hokimi Rahmonquliboy qizi Mohlaroyimni Umarxonga hadya qilib yuboradi. Umarxon she'riyatga qattiq berilgan kishi bo'lganidan, mening hamxonam, albatta shoira bo'lishi lozim, deb yurarkan. Mohlaroyim esa yuqori tabaqa oilaga mansub sohibjamol qiz edi, ammo, she'riyatdan uzoqda edi, shu «nuqsoni» uchun Umarxon Mohlaroyimni o'z nikohiga olmaydi: «tahqirlangan» qiz kundan-kun so'lib boradi. Uvaysiy voqeadan xabar topib, qizga achinadi, kelib u bilan suhbatlashadi. Qarasa, Mohlaroyim juda fozila, aql-farosatli qiz ekanligi ma'lum bo'ladi. Shu kundan boshlab Uvaysiy Mohlaroyimga adabiyotdan nazariy va amaliy dars bera boshlaydi. Mohlaroyim she'r yozishni mashq qiladi. Shu tariqa oradan bir yil o'tadi, bu davrda, Mohlaroyim o'zbek va fors tillarida yetuk she'rlar yoza boshlaydi, bu ustoz Uvaysiyga manzur bo'ladi. Mohlaroyim Uvaysiy imtihonidan o'tadi, lekin Umarxonga qay yo'sinda imtihon berish ustoz va shogirdning boshini qotiradi.

Yoz kunlarining birida, asr bilan shom orasida, Uvaysiy Mohlaroyimga harir liboslar kiydirib, Umarxonning bog'iga olib chiqadi. Bog'dagi marmar hovuz atrofida rango-rang gullar ochilib, bulbullar xonish qilardi. Marmar hovuzda esa oltin baliqlar suzardi. Uvaysiy Mohlaroyimni hovuz bo'yidagi kursiga o'tqizib, haram xonimlaridan biriga: «*Mening shoh hazratlarida zarur ishim bor, shahanshohim iltifot qilib, bir sayri bog' qilmasmikinlar, kamina bu fursatdan istifoda bo'lib, ul hazratga arzi niyoz qilsam*», deydi va o'zi darhol qaytib, hovuz atrofidagi bir gul ostiga yashirinadi.

Oradan andek fursat o'tmay, bog'da Umarxon paydo bo'ladi.

U viqor bilan, ohista marmar hovuz tomonga qarab yuradi. Yaqinroq kelib qarasa, odatda Umarxon o'tiradigan hashamdor kursida sohibjamol bir qiz o'tiribdi. Umarxon bu gulchehraga mahliyo bo'lib, unga fors tilida she'r bilan savol beradi va qiz unga munosib javoblar qaytaradi:

Umarxon – *Zeri domoni tu chist, ey gulperoxan?*

Mohlaroyim – *Naqshi sumi oxum Chin ast dar bargi suman.*

Umarxon – *Boz tashbehi digar kun to bigardam az sarat!*

Mohlaroyim – *Gunchai serobro monandi nashkufda daxan.*

Tarjimasi:

Umarxon – *Nedur ey gulbadan, gul domaning ostida pinhondir?*

Mohlaroyim – *Suman bargida Chin ohusi solgan iz namoyondir!*

Umarxon – *Boshingga sadqa jon, yana bir o'zga tashbeh ayt!*

Mohlaroyim – *Udir bir g'unchai serob, og'iz ochmoqqa hayrondir.*

Bunday javoblardan hayratga tushgan Umarxon qizning husni jamoligagina emas, fazlu kamoliga ham maftun bo'lib, unga yaqin kelib, qo'ldan ushlaydi. Xuddi mana shu asnoda «Shohim» deb bir gul orasidan Uvaysiy paydo bo'ladi. Umarxon Uvaysiyga murojaat qilib:

Bu qiz kim? – deb so'raydi.

Bu qiz sizning rafiqangiz va mening shogirdim, – deb javob beradi Uvaysiy.

Shundan so'ng Umarxon katta to'y-tomoshalar qilib, Mohlaroyimni o'z nikohiga oladi.

Umarxon va Mohlaroyim huzurida Uvaysiyning izzat-hurmati yuz chandon oshib uni Jahon otin, deb ataydilar.

O'zbekiston xalq artisti Yusufjon qiziqning hikoya qilishicha, — deb yozadi adabiyotshunos olim T. Jalolov, Umarxon Uvaysiyga Marg'ilonda muhtasham bir imorat solib bergan. Bu imorat Marg'ilondagi ipakchilik fabrikasi mavzesida bo'lib, 1941-yilgacha unda shoiraning avlodlari yashab kelganlar.

Yuqoridagi hikoyalar Jahon otinning murabbiylik faoliyati nimadan iborat bo'lganligiga bir misol va bu faoliyatning kichik bir lavhasi, xolos.¹

Jahon otin o'z shogirdlariga ta'lim-tarbiya berar ekan, ularga hayotni faol harakatda deb tushuntiradi. Bilim olishga intilish har bir insonning burchi ekanligini uqtiradi, ilm-ma'rifat kishini go'zal qiluvchi muhim fazilat, deb ta'kidlaydi.

O'zining ravon va nafis g'azallari bilan Umarxon saroyida «*man-man*» degan shoirlar bilan bahslashgan Jahon otin Uvaysiyning bizga qoldirgan merosida qator chistonlar mavjudligi e'tiborga molikdir. Tajribali murabbiya o'zining muallimlik san'ati shogirdlari zehni o'stirishga harakat qilgan. Xuddi ana shu she'riy topishmoqlar orqali qanchadan qancha yosh qalblarga ziyo oqib kirgan. Chunki, bular shogird qizlarning mushohada kuchini tarkib toptirishda narsalarga e'tibor bilan qarash, san'atkor ko'zi bilan kuzatishga o'rgatishda Jahon otinning o'ziga xos uslubi bo'lganligiga yaqqol misoldir.

Quyidagi chistonlar shoiraning aql-zakovatidan dalolat beradi:

**Men ikki mahbnbnni ko'rdim, ikkisin kindigi bir,
Gar alar orasiga tushsang, bo'ladursan kasir (*Qaychi*).**

¹ Qarang: Hoshimov K., Usmonova S., Inomova M., Hasanov R. Pedagogika tarixi. –T.: «O'qituvchi», 1996, 229-234-betlar.

**Ul nadurkim, sabz to'nlik, yoz yog'ochning boshida,
Qish yalang'och aylagay barcha xaloyiq qoshida.
Barcha qushlarning so'ngoki ichida,
Ul na qushdurkim so'ngoki toshida (*Yong'oq*).**

**Ikki mahbubni ko'rdim, bir-birisin ko'rmagan,
Ikkinining o'rtasiga do'stlar, qil sig'magan (*Kun va tun*).**

**Ul nadurkim, poyi yo'q, yursa boshi birla yurar,
Yurganimda xok surmay, ancha ustolik qilar (*Suv*).**

Uvaysiy o'z davrining peshqadam ma'rifatparvar shoirlaridan bo'lgan. Shu bois qizlarga she'r san'atidan dars berganda, o'sha davr shoirlari bilishi zarur bo'lgan nazirago'ylik, radifgo'ylikni ham o'rgatgan. Har bir shoir mushohada kuchiga ega bo'lishi zarurligini ko'rsatgan. Bu narsa uning «*Devon*»larida o'z aksini topgan. U hayotga haqiqiy san'atkor darajasida qarash lozimligini uqtiradi:

**Bu na gumbazdur eshigi, tuynugidin yo'q nishon,
Necha gulgun pok qizlar manzil aylabdur makon.
Sindirib gumbazni qizlar holidan olsam xabar,
Yuzlarida parda tortug'lik turarlar bag'ri qon. (*Anor*).**

Bunda anor eshik-tuynuksiz gumbazga, donalari bokira qizlarga, dona ustidagi yupqa qatlam qizlar yuzidagi pardaga va anor donalaridagi qizil sharbat bag'ri qon qizlarga o'xshatilgan.

Uvaysiy she'riyat san'atiga oid mashg'ulotlarida Sharq adabiyotiga xos radifgo'ylik kabi she'riy musobaqalarga ham katta e'tibor berganki, bunda ham shogirdlarning zehni, nafis ta'bi, shakllangan san'atkor sifatida tarkib topishiga yordam bergan.

Ammo uning shogirdlari o'rtasida nazirago'ylik yo'li bilan yozilgan radifgo'ylikka oid musobaqalari haqida materiallar bizgacha yetib kelmagan.

Uvaysiy muammo va muvashshax san'atini ham o'rgangan, masalan, shoira quyidagi baytda so'zlar, harflar va mazmun yordamida o'z ismini (Jahon) chiqargan.

**Jimu, xoyu alifkim men kimu, darding yuki birla,
Dilda nuqtasi bag'rimda dog'im loyiqi xun men.**

Bu muammoning birinchi misrasidagi oldingi uch so'z (**jim, alif, ho jaho** bo'lsa, ikkinchi misradagi «**dilida nuqtasi, bag'rimda dog'im**» so'zlari (N-shakli tasviri bo'lib, *bag'ir dog'i ko'ngil g'ussasini* ifodalagan).

Demak, chiston, muammo, muvashshax kabilar qizlarning she'riy qobiliyatini, zehni, falsafiy mushohadasini chuqurlashtirishda ma'rifiy-tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan.

Uvaysiy ijodida uning ma'rifiy-ta'limiy qarashlarini ifodalovchi g'azallar ko'p. Uning she'rlarida ona qalbi, insonga mehr-muhabbat, yaxshilik kabi pokiza yuraklarning aks sadosi eshutiladi. Jahon otinning ko'pchilik asarlari insoniy muhabbatni, go'zallikni ifoda etadi. Uning she'rlaridagi asosiy lirik qahramon hayotni butun go'zalligi bilan sevuvchi, unga maftun bo'lib, uning ijobiy hodisalaridan shodlanuvchi, jabr-zulmga qarshi ma'naviy kurashuvchi, do'stlik, vafodorlikka sodiq, chin oshiq, aqlli, bilimdon ayol. Ana shu olijanob insoniy fazilatlar kishilardagi vafosizlik, bemehrlik, yolg'onchilik, subutsizlik kabi salbiy illatlarga qarama-qarshi qo'yiladi:

**Mehnatu olamlarga muftalo Uvaysiyan,
Qayda dard eli bo'lsa, oshna Uvaysiyan.
Istadim bn olamni, topmadim vafo ahli,
Barchadin yumib ko'zni muddao Uvaysiyan.
Kechalar fig'onimdin tinmadi kavokiblar,
Arzi to samo uzra mojaro Uvaysiyan.
To ko'rib xarobotin ta'n etma, ey zohida
Bir nafas emas xoliyy iqtido Uvaysiyan.¹**

Uvaysiy o'zbek xalqining til boyligidan maqol, matal, atamalaridan unumli foydalangan holda o'z shogirdlarini ezgulikka, vafodorlikka da'vat etadi:

**Uvaysiy yuz jafu ko'rsang haqiqat yoridan doim,
Ugurma yuzni andin, solma ko'zni o'zga dildora.**

Insonning yurish-turishi, suhbatlari, muomalasi, jamoli, vafosi, sadoqati, ixlosi kabi fazilatlarini ulug'laydi.

Uvaysiy haqiqiy muhabbatni, insonning muhabbatini kuylaydi. U hayotga muhabbatni, uning latofatini kuylar ekan, yoshlarimizda hayot hadya etgan ne'matlardan bahramand bo'lish, tabiatning go'zalligidan zavqlanish kabi shukronalik va hayotga muhabbat tuyg'ularini tarbiyalaydi:

**Dunyoni bukun davrila davron g'animat,
Kelturdi xaloyiqniki mehmoni g'animat.
To bulbuli mastona suxarezini bo'ldim,
Ayvoni jahon bog'u gulistoni g'animat, –
deb hayot lazzatini qadriga yetishga chaqiradi.**

¹ O'zbek adabiyoti tarixi. IV jild, –T.: «Fan», 1978, 165–169-betlar.

Uvaysiy haqiqiy do'stni «*sohibi idrok*» aqli raso bo'lishi lozimligini ta'kidlash bilan yoshlarning aqliy tarbiyasiga ham e'tibor beradi. U o'z asarida xalqning ongi, tili, dilida yod bo'lib ketgan hikmatli so'zlar, maqollar, iboralardan keng foydalanadiki, bular ham uning asarlarining tarbiyaviy ahamiyatini yanada oshiradi. Masalan, quyidagi baytlarda sir saqlash, insonga e'tiborli bo'lish kabi muhim ma'rifiy-axloqiy g'oyalar xalq maqollari vositasida ustalik bilan bayon etiladi:

Buni derlar bordur devor keynida quloq,

Ul makon davrida ko'z yetguncha devor uymagay,

(«Devorning ham qulog'i bor» maqoli) yoki:

Muyassar bo'lsa vasling kim na hojat holimi aytmak,

Ki xolam purs, rangam bin, sog'indim men, sog'indingmu?

(«Rang ko'r, hol so'r» maqoli) va hokazo.¹

Demak, Jahon otin Uvaysiy o'zbek pedagogikasi maktablari tarixida o'z o'rniga ega bo'lgan buyuk shaxs. U o'zining maktabdorlik va ijodiy faoliyati bilan yoshlar ta'limida yuksak o'ringa ega. Uning ma'rifiy faoliyatida uning ayollar savodxonligini oshirish, aqliy tarbiya, musiqa san'ati, qobiliyatli qizlar bilan ta'lim usullari alohida o'ringa ega. U o'z davrining yosh tolibalariga hayotga muhabbat tuyg'ularini singdirib borgan, tez fikrlash, chiroyli so'zlash va boshqa tarbiya vositalari bilan bog'liq bo'lgan chiston-topishmoq usullarini yaratishni o'rgatgan. Shuning uchun ham Uvaysiy ijodiy merosini o'rganish va uni hozirgi davr milliy ta'lim-tarbiya tizimi mazmuniga kiritish muhim ahamiyatga ega.

5.8. MUHAMMAD SODIQ QOSHG'ARIYNING MA'RIFIY-AXLOQIY QARASHLARI

O'zbek xalqining turli an'alariga boy, milliy qadriyatlari keng ma'no va chuqur tarixga ega. Mustabid tuzum davrida toptalgan qadriyatlarni qayta tiklash uchun barcha imkoniyatlar yaratilgan bugungi kunda odob-axloq va yoshlarni tarbiyalashda qadriyatlarimizga oid manbalarni o'rganish va hayotga tatbiq etish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Shunday asarlardan biri **Muhammad Sodiq Qoshg'ariy** (1740–1843)ning «*Odob as-solihin*» («*Yaxshi kishilar odobi*») kitobidir. Mazkur asar kundalik turmushimizda har kuni har daqiqada bilish zarur bo'lgan turmush odobiga oid xulq-odob qoidalarining majmuidir. Bu

¹ Uvaysiy. Devon. –T.: «Fan» O'zbekiston Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1959, 78-bet.

asar XIX asr boshlarida xalqimizning odob-axloq me'yorlari va milliy qadriyatlarini o'zida mujassamlashtirgan.

Olim 1740-yilda Qashg'arda tavallud topgan. U tarixchi, adabiyotshunos, mutafakkir olim, mutasavvuf shoir va tarjimon sifatida tanilgan.

Qoshg'ariy boshlang'ich ta'limni otasi Mulla Shoh A'lam Ohundan olgach, Qashg'ardagi mashhur madrasada Xomidiydan ta'lim olishni davom ettiradi. U yerda arab, fors tillarini, matematika, adabiyot, tarix, jo'g'rofiya, va diniy bilimlarni mukammal egallab, zamonasining ko'zga ko'ringan olimi darajasiga erishadi.

Muhammad Sodiq Qoshg'ariy hayoti davomida katta ilmiy meros qoldirgan. Manbalarda uning «*Tazkira-i Azizon*» (*Tazkirai Xo'jagon*), «*Zubdat al-masoyil*», «*Tazkira-i ashob al-kahf*», «*Tarixi Iskandar va Tojinoma-i shohi*», «*Odob as-solihin*», «*Qiyofat al-bashar*», «*Risola – i kasbdor*», «*Durr al-muzohir*» kabi asarlari arab tilidan, «*Tarixi Rashidiy*» asarini esa fors tilidan turkiyga (uyg'urchaga) tarjima qilgan.

Muhammad Sodiq Qoshg'ariy 1849-yilda vafot etgan. U Yusuf Xos Hojib maqbarasi yonidagi qabristonga (Qashg'arda) dafn etilgan.

Olimning odob-axloqqa oid muhim pedagogik asari «*Odob as-solihin*» («*Solihlarning odoblari*») kitobidir. Asar turkiy tilda yozilgan bo'lib, muqaddima, yetti bob va xotimadan iborat. Har bir bob esa to'rt fasldan tashkil topgan. U «*Zubdat al-masoyil*» nomli asar bilan bir jildda besh marta nashr etilgan: ikki marta Toshkentda (1889, 1901) va uch marta Istanbulda (1891, 1892, 1896). Hozirgi kunda Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining fondida asarning ikkita qo'lyozma (1313, 1320 y ko'chirilgan) va oltita toshbosma nusxalari saqlanmoqda.

«*Odob as-solihin*» asarining mundarijasi uning e'tiborga loyiq axloqiy-tarbiyaviy asar ekanligini ko'rsatadi. Asar muqaddima va 7 bobdan, har bir bobi 4 fasldan iborat bo'lib, alloma mazkur asarni yozishdan maqsadini quyidagicha bayon qilgan: «*Tolibi soliqlar odobi zohiriy va odobi botiniyning bilib, unga amal qilmoqlari lozim keldi, toki bular ham talabu suluklaridin foyda topib, urug'lar martabalariga yetkaylar....*».

Demak, muqaddimada asarning maqsadi ifoda etiladi, ya'ni insonga yaxshi xulq egallashi zarurligi ta'kidlanadi va u odob qoidalarini egallab olmasa va yaxshi xulq bilan muaddab (odobli) va mukazzab (toza) bo'lmasa, nafaqat o'ziga, balki butun dunyoga yomonlik tarqadi, deydi va quyidagi masnaviyini keltiradi:

*Beadab tanho na xudro dosht bad,
Balki otash dar hama ofoq zar.¹*

**(Adabsiz na o'zi uchun yomonlik qiladi,
Balki butun dunyoga o't qo'yadi).**

Shunday ekan, har bir inson zohiriy hamda botiniyini bilib, unga amal qilishi zarurligi va bu odob qoidalarini muo'tabar kitoblardan jam ekanligini aytadi. So'ng yuqorida ta'kidlaganimizdek, insonning barkamol bo'lib yetishishida kundalik turmushida zarur botiniy va zohiriy odob qoidalari: *salomlashish va ruxsat so'rash, muloqot odobi, uxlash va yo'l yurish, suhbat ahlining o'zini tutishi, er-xotin odobi, tozalik va ozodalik qoidalari, mehmon kutish, ziyofat va ovqatlanish odobi, safar qoidalari bayon etiladi.*

Turkiston mintaqasida naqshbandiya tariqati keng tarqalgani bois asarda tasavvuf ahliga tegishli ko'rsatmalar ham yoritib o'tilganligini alohida ta'kidlab o'tish joiz. Ayni paytda, bu ko'rsatmalar xalqimiz kundalik turmush tarziga singib ketganini kuzatish mumkin. Bu kitob Turkiston xalqi orasida katta shuhrat qozongan va ilm ahli orasida qadrlanib, keng istifoda etilgan. Bu davrda barcha madrasalarda majburiy fan sifatida «*Qur'on*», «*Tafsir*», «*Odob as-solihin*», «*Sabot ul-jizin*», «*Hadis*» o'qitilardi.

Asarda keltirib o'tilgan odob-axloq me'yorlarining batafsilligi va «*ashobi shari'at va arbobi tariqat kutubi mo'tabarlaridin jam' qilingan*»ligi uning ishonchli va qimmatli manba ekanligini namoyon etadi.

Masalan, milliy-diniy qadriyatlarimizning ajralmas qismi «*aq'l (yeyish), sharob (ichish) va ziyofat (mehmon kutish)*» odobida o'ttizta, «*salomlashish*» odobida o'n ikkita qoidani tartib bilan sharhlab, keltirib, o'tgan. Ulardan makruh, mustahab va farz hisoblangan amallar Hadislarga asoslangan holda yoritilgan.

Jumladan, asarning birinchi bobining uchinchi faslida berilgan *muloqot (uchrashuv) odobiga* oid tavsiyalari (ko'rsatma) ham diqqatga sazovor. *Bunda uchrashganda qo'l berib ko'rishish, ammo ko'rishganda qo'l uchi bilan emas, balki astoydil ikki qo'lni berib ochiq yuz bilan ko'rishish odobi bayon etilgan.*

Bu o'rinda qo'l berib ko'rishishlik haqida Payg'ambar (s.a.v.)dan quyidagi hadis vorid bo'lgan: «**Qo'l berib ko'rishish bilan salomlashish mukammal bo'ladi.**»

¹ K.Hoshimov va boshqalar. Pedagogika tarixi. T.: «O'qituvchi», 1996, 234-bet.

Kitobning uchinchi bobida *suhbatlashish odobi* bayon etiladi-ki, bu odob qoidalariga inson har bir daqiqada rioya etishi zarur: –*Bulardan, ahli suhbatga noloyiq xatti-harakatlardan qochish maqsadida ahli jamoaning xotirjamligini buzganlarni chetlashish, buni imo-ishora bilan tushuntirish, suhbatda pinakka ketmaslik (uxlamaslik), o'zgalardan o'zini yuqori tutish, suhbatdoshining so'zini bo'lmaslik, sukut saqlashni ham me'yoriga yetkazish, deb ortiqcha takallufga zo'r bermaslik, hamsuhbati bilan bahs qilmaslik, ammo tortishish mumkinligi, g'azab ketganda uni to'xtata olish, ortiqcha qiziqchilik hazil-mutoyiba, xushomadgo'ylik qilmaslik, bunda me'yordan oshirmaslik, kamsituvchi laqablar qo'yimaslik, ahli suhbat orasida bir-biri bilan pinhona va boshqalar tushunmaydigan tilda pichirlamaslik, pinhona so'zlashganda boshqa hamrohining quloq solmasligi, bu qoidalar har bir kishining kundalik turmushida zarur talablari hisoblanadi* Masalan, bu bobda o'ttiz uchta qoida keltirilgan bo'lib, ulardan ba'zilarini keltirib o'tamiz:

– majlisda odob va hurmat birla o'lturg'ay va ikki kishini o'rtasiga berizo borib o'ltirmagay;

– ahli suhbat kirgan va chiqqan vaqtda o'rnidan turg'ay;

– o'zini beadabona so'zdan va fe'lidin yomon harakatdin va nohamvor (noo'rin sukunatdin saqlag'ay;

– ahli suhbatdin hech xizmatni ko'z tutmagay va hech kimga himmat buyurmagay;

– agar birodari fisqega muhtalo bo'lsa xilvatda nasihat qilgay;

– suhbatda pinakka bormagay;

– majlisda o'zini o'zgalardin mumtoz qilmag'ay;

– bir kishi so'zlab turgan vaqtda so'zlamagay, to so'zinim tamom qilmag'uncha;

– ko'p ham so'zlamag'ay;

– hamsuhbatlarig'a ko'b mazah va mutoyiba qilmag'ay. Va haddi e'tidol (o'rtacha hol)da ish tutg'ay.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, Muhammad Sodiq Qoshg'ariyning «*Odob as-solihin*» asari yoshlarning barkamol ma'naviy yuksak, yetuk axloqli bo'lishlarida katta ahamiyatga ega. Shuning uchun ham yoshlarning bu asarni to'lig'icha o'rganib, undagi hikmatlarni, o'ziga me'zon qilib olsa va amal qilsa ma'naviy yetuk inson bo'lib tarbiyalanishiga poydevor bo'lib xizmat qilishi shubhasizdir.

ASOSIY TAYANCH TUSHUNCHALAR

«Shajarai turk» – «Turk sulolasi tarixi».

«Shajarai tarokima» – «Turkmanlar tarixi».

Munis – «ulfat, hamdam, do'st demakdir».

O'Z-O'ZINI TEKSHIRISH UCHUN SAVOLLAR

1. Abulg'oziy Bahodirxonning jahonga mashhur qanday asarlarini bilasiz?

2. Muhammad Niyoz Nishotiyning «Husn va dil» dostonining axloqiy-tarbiyaviy ahamiyatini tushuntirib bering.

3. Roqimning ma'rifiy-didaktik qarashlarini tushuntirib bering.

4. Munis Xorazmiyning «Savodi ta'lim» asari nimaga bag'ishlangan?

5. Ogahiy qanday tarixiy asarlar yozgan?

6. So'fi Olloyorning «Sabot ul-ojizin» asarining tarbiyaviy-didaktik ahamiyatini tushuntirib bering.

7. Jahon Otin Uvaysiyning otinlar maktabida qanday o'qitish usullaridan foydalangan?

8. Muhammad Sodiq Qoshg'ariyning «Odob as-solihin» («Solihlarning odoblari») asarining ma'rifiy-pedagogik ahamiyatini tushuntirib bering.

MUSTAQIL ISH MAVZULARI

1. Abulg'oziy Bahodirxonning ma'rifiy-axloqiy qarashlari.

2. Muhammad Niyoz Nishtoniyning ma'rifiy-axloqiy qarashlari.

3. Roqimning ma'rifiy-didaktik qarashlari.

4. Munis Xorazmiyning ma'rifiy-pedagogik qarashlari.

5. Muhammad Rizo Ogahiyning ma'rifiy- tarbiyaviy qarashlari.

6. So'fi Olloyorning «Sabot ul-ojizin» asaridagi tasavvufiy va ma'rifiy-didaktik g'oyalar.

7. Jahon Otin Uvaysiyning maktabdorlik faoliyati.

8. Muhammad Sodiq Qoshg'ariyning Sharq pedagogikasida tutgan o'rni va «Odob as-solihin» asarining pedagogik ahamiyati.

TEST TOPSHIRIQLARI

1. «Qo'lingizga davlat yetgandan so'ng hammangiz bir kishidek bo'lib harakat qiling.....» deb qaysi xon bolalariga pand-nasihah qilgan:

- a) Ulug'bek;
- b) Amir Temur;
- c) Chingizxon;
- d) Kaykovus;
- e) O'g'uzxon.

2. «Birlashgan o'zar, barlashmagan to'zar» maqolini Abulg'oziy kimning tilidan o'z o'g'illariga qilgan ibrotomuz nasihatlariga singdirib yuborgan?

- a) Kaykovus;
- b) Amir Temur;
- c) Chingizxon;
- d) Ulug'bek;
- e) O'g'izxon.

3. Yovuzlik va yomonlik ustidan ezgulik tantana qilishini quyidagi:

«Dun elining dunlig' erur

Yaxshi elning yaxshidur andishasi»,

- misralarida ifodalangan mutafakkir kim?

- a) Bobur;
- b) Alisher Navoiy;
- c) Nishotiy;
- d) Abulg'oziy;
- e) Munis.

4. «Bilib darsingiz aylab azbar o'qung, O'qunglar, o'qunglar, o'qunglar, o'qung» misralari qaysi mutafakkirga tegishli?

- a) Nishotiy;
- b) Abulg'oziy;
- c) Munis;
- d) Ogahiy;
- e) Roqim.

5. Munis «Ilm ichra adili ibn Hojib, Ilm ahliga ehtirom vojib...» misralarida husnixat o'rgatgan qaysi ustozining fazilatlarini ifodalaydi?

- a) Hojib Mirali Tabriziy;
- b) Hojib Mirali Xirotiy;
- c) Ibn Hojib Xorazmiy;
- d) Hojib Rojiy;
- e) Hojib Nozimiy.

6. Ogahiy yaratgan tarixiy asarlar qaysilar

- a) «Riyoz ud-davla», «Zubdat ut-tavorix»;
- b) «Jome' ul-voqeoti Sultoni», «Gulshani davlat»;
- c) «Firdavs ul - iqbol», «Shohidi iqbol»;
- d) «Zubdat ul-hikoyati», «Miftoh ut-tolibin»;
- e) a, b, c.

7. «Sabot ul-ojizin» asarining muallifi kim?

- a) Nishotiy;
- b) Ogahiy;
- c) Rojiy;
- d) So'fi Olloyor;
- e) Shayx Habibulloh.

8. Jahon Otin Uvaysiyning otinlar maktabi talablarini o'qitishda qanday usullar qo'llanilgan?

- a) nazirago'ylik, radifgo'ylik;
- b) muammo va muvashshax;
- c) tez fikrlashga chiroyli so'zlash;
- d) chiston-topishmoq;
- e) a, b, c, d.

9. Uvaysiyning «Ul nadurkim, poyi yo'q, yursa boshi birla yurar, Yuragimda xok so'rmay, ancha ustolik qilar» chiston – topishmog'ida nima ifodalangan?

- a) kun;
- b) nur;
- c) suv;
- d) jimlik;
- e) tun.

10. Muhammad Sodiq Qoshg'ariyning «Odob as-solihin» («Solihlarning odoblari») qanday mazmundagi asar?

- a) odob-axloqqa oid pedagogik asar;
- b) turmush odobiga oid xulq-odob qoidalariga bag'ishlangan asar;
- c) odob-axloq me'yorlari va milliy diniy qadriyatlariga bag'ishlangan asar;
- d) axloqiy-tarbiyaviy asar;
- e) a, b, c, d.

INTELEKTUAL TRENING

1. Abulg'oziy Bahodirxonning tarixiy-memuar asarlarining ilmiy-pedagogik ahamiyatini tushuntirib bering?

№ T/r	«Shajarai turk» va «Shajarai tarokima» asarlarining ilmiy-pedagogik ahamiyati	Tushuncha

2. Muhammad Niyoz Nishotiyning «Husn va Dil» dostonida qanday ta'limiy-axloqiy masalalar ifodalanganligini tushuntirib bering.

№ T/r	«Husn va Dil» dostonidagi ta'limiy va axloqiy masalalar	Tushuncha

3. Roqimning asarlarida qanday ma'rifiy-didaktik g'oyalar ilgari surilgan.

№ T/r	Ma'rifiy-didaktik g'oyalar	Tushuncha

4. Munis Xorazmiyning ma'rifiy-pedagogik qarashlarini tushuntirib bering.

№ T/r	Munis Xorazmiyning ma'rifiy-pedagogik va didaktik qarashlari	Tushuncha

5. Muhammad Rizo Ogahiyning tarixiy asarlarini ma'rifiy pedagogik ahamiyatining tushuntirib bering.

№ T/r	Ogahiyning tarixiy asarlarining ma'rifiy - pedagogik ahamiyati	Tushuncha

6. Soʻfi Olloyorning «Sabot ul-ojizin» asarining falsafiy-axloqiy va pedagogik ahamiyatini tushuntirib bering.

№ T/r	Soʻfi Olloyor ning «Sabot ul - ojizin» asarining falsafiy-axloqiy va pedagogik ahamiyati	Tushuncha

7. Jahon Otin Uvaysiy otinlar maktabi toliblarini oʻqitishda qanday taʼlim usullarini qoʻllagan.

№ T/r	Jahon Otin Uvaysiyning taʼlim usul (metod)lari	Tushuncha

8. Muhammad Sodiq Qoshgʻariyning «Odob as-solihiy» asarining pedagogik-didaktik ahamiyatini tushuntirib bering.

№ T/r	«Odob as-solihin» asarining pedagogik didaktik ahamiyati	Tushuncha

VI bob. XIX ASRNING IKKINCHI YARMI XX ASRNING BOSHLARIDA TURKISTON O'LKASIDA TA'LIM-TARBIYA VA PEDAGOGIK FIKRLAR TARAQQIYOTI

6.1. AHMAD DONISHNING PEDAGOGIK QARASHLARI

Ahmad Donish (1827–1897) XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida o'zbek va tojik xalqlari ijtimoiy-pedagogik fikrlarining rivojlanishiga ulkan hissa qo'shgan ma'rifatparvarlardan. Uning ijtimoiy-pedagogik qarashlari Sharq mutafakkirlari va rus pedagoglarining ta'sirida shakllandi va rivojlandi.

A.Donishning Buxoro amiri elchisining kotibi va o'rinbosari sifatida 1857-yilda Rossiyada bo'lishi va shu yerning madaniyati, fan-texnikasi hamda san'ati bilan tanishish uning dunyoqarashida jiddiy o'zgarish sodir qildi. Buxoroga qaytib kelgach, A.Donish davlat boshqaruvi va maktab ta'limida jiddiy ravishda islohot o'tkazishni taklif qildi.

Ahmad Donish 1869-yili delegatsiyaning mirzosi sifatida Sankt-Peterburgga boradi. Delegatsiya a'zolari imperator Aleksandr II, uning o'g'li va boshqa katta amaldorlar bilan suhbatlashadi. Ana shu safar paytida Ahmad Donish tashqi ishlar vazirligining maxfiy maslahatchisi P.N.Stremousov hamda tarjimon Qozimbek Abeddinov bilan tanishadi. Qozimbek o'z davrining donishmandlaridan bo'lib, u tufayli Ahmad Donish o'sha vaqtlarda Ovropa va Rossiyada keng tarqalgan ayrim ilg'or g'oyalarni bilib oladi.

Ahmad Donish 1873–1874-yillarda uchinchi marta Rossiyaga safar qiladi. U Rossiyada uchinchi marta bo'lishida Buxoroning hamma sohalarda iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatdan juda orqada qolib ketganligini yaqqol anglab, u Rossiya xalqlari hayoti va madaniyati bilan tanishganidan so'ng o'z vatanini tobelikdan qutqarish yo'llarini qidira boshladi.

Uning xalqlarimiz qadr-qimmatini yerga urilishiga yo'l qo'ymaslik borasida katta ishlar qilgani tarixda ma'lum. U o'zining «**Buxoro amirlarining tarixi**» va «**Navodirul vaqoe**» («**Nodir voqealar**») asarlarida Sharq xalqlarining ma'naviyat va ma'rifat haqidagi ta'limotlarini yangi g'oyalar bilan boyitdi.

Barkamol insonni tarbiyalash va bilim berish masalalari Ahmad Donishning «Navodirul-vaqoe» asarida asoslab berilgan. Bu asarda eta-

onalarning huquqlari va ularni o'z bolalarini nazorat qilish masalalari, borliqdagi narsa va hodisalarning mohiyati, koinot tarixi, foniy va boqiy dunyoni tushunish, sevgi va muhabbat, ruh va jismning mohiyati to'g'risidagi o'z g'oyalari ilgar surgan edi.

«Navodirul-vaqoe»da yoshlar uchun dunyoviy bilimlar zarurligi ta'kidlanadi. «Donolarning baxtsiz va nodonlarning baxtli bo'lishiga sabab» sarlavhali bobda quyidagilarni o'qiyviz: «Fan bo'lmasa, moddiy dunyoni farovon qilib bo'lmaydi... Fan baland ruh va idrok tufayligina ko'payadi. Kishi kasb-hunarga ega bo'lsa-yu, boyligi bo'lmasa, u baribir aqldan ozgan hisoblanadi.

Olimlarga baxtsiz bo'lganliklari uchun yorug' yo'l yo'q. Chunki, yorug' va soyani qilich bilan ajratib bo'lmaydi. Kimda-kim o'z maqsadiga yetish uchun jasorat bilan intilsa, albatta unga etadi, zotan, ko'p taqillatilgan eshik ochilmay qolmaydi».¹

Ahmad Donish «Navodirul vaqoe» asarida inson baxti va ma'naviy-axloqiy kamolotining asosi mehnatda ekanligini ta'kidlab, hech kimning rizqi osmondan tushmaydi, uni mehnat qilmay topa olmaydi, deydi.

Ahmad Donish mayxo'rlik, maishiy buzuqchilik, hasadgo'ylik, ko'rolmaslik, ittifoqsizlik, takabburlik kabi buzuq, yaramas ishlar, ma'naviy axloqsizliklar na musulmonga, na nasroniyga, xullas, hech kimga yarashmaydi, deb uqtiradi.

Ahmad Donish o'zining ta'lim-tarbiyaga doir fikrlarini «Navodirul vaqoe» asarining «Inson aloqalari va ularning tabiati haqida», «Nikoh odoblarining bayoni», «Uylanishning shartlari hamda va majoziy ishlarining bayoni», «Farzandlarga vasiyat, kasb va hunarining foydalari haqida» boblarida bayon qiladi. Bu boblarda muallif insonning xulq-atvori, mehnatga bo'lgan munosabati to'g'risida qimmatli fikr-mulohazalar bayon etadi.

«Navodirul vaqoe»da aytilishicha, agar dunyoda Odamota davridan bugungacha biror kishi mashaqqatsiz rohat, mehnatsiz ne'mat ko'rgan bo'lsa edi, dunyo tarixida, biror yerda, biror kishi tomonidan uning belgisi yozilar edi. Kitoblarda uni hikoya qilardilar. Aksincha, kitoblarda rohat ko'raman deganlarning, davlatiga mag'rur bo'lganlarning oxiri qanday xarob bo'lib, azob tortganliklarini yozganlar. Namrud, Fir'avnlarning halok bo'lganlari, Qorinu Shaddotning yer yutib, ilgarigi va keyingi jahon xalqlarining la'natlariga qolganlari butun dunyoga mashhurdir.²

¹ Ahmad Donish. Navodirul vaqoe. –T.: «Fam», 1964, 198-bet.

² O'sha joyda, 325-bet.

«Navodirul vaqoe» asarining «Farzandlarga vasiyat. Kasb va hunarning foydalari haqida» deb atalgan bobida ilm o'qib, kasb-hunar o'rganishga da'vat etilgan. «Har bir musulmon odam eng avval o'ziga zarur bo'lgan ilmlarni o'qishi farzdir. Shundan so'ng tirikchilik uchun biror kasb-hunar o'rganishi lozim. Qaysi ilm va hunar kishining aqliga, ruhiga tarbiya berar ekan, unday ilm va hunar, o'z egasining bu dunyoda ham, u dunyoda ham qo'llab-quvvatlaydi. Agar ilm va hunar ruhga tarbiya bermay, tanni semirtirib, orzu-havasini ko'paytirib, nafsi shaytonga yordam beradigan bo'lsa, unday ilm va hunarlar egasining ofati, xudoning la'natidir. Shariatda ilm o'qishda xalqni to'g'ri yo'lga solish, ularga ilm-amal o'rgatishdan boshqasini, zinhor o'ylamanglar, deyilgan.¹

Ahmad Donish o'g'illari Abulkarim va As'adga nasihat qilib, ular oldida turli-tuman g'ovlar paydo bo'lishi, boshlariga har xil savdolar tushishi mumkinligini va ularning siri yashirincha ekanligini aytib, bu hayotning, yashashning intizomi, qonuni ekanini uqtiradi.

«Inson bolasi, – deydi u, – onasidan tug'ilib, uning quchog'ida o'sadi, yelib-yugurishga, o'yinga qiziqadi. Yiqilib-surilish, o'midan turish-o'tirish bilan bir necha yoshga kiradi. Kundan-kunga yoshi ulg'ayib, bolalik davrini o'tkazadi. So'ngra dunyodagi zeb-ziynatlar, noz-ne'matlar, o'yin-kulgilarni ko'radi va shular bilan shug'ullanadi. Ko'ngliga har bir ishda martabasining zamondoshlaridan orttirish havasi tushadi. Bularni qo'lga kiritish uchun boylik kerakligini: dunyo davlatini oltin, kumushsiz egallab bo'lmasligini bilib, shularni topish chorasiga kirishadi...»²

Ko'rinib turibdiki, Ahmad Donish kasb-hunar o'rganish muammasiga alohida e'tibor beradi. U yoshlarni kasb-hunarni faqat foydali bo'lgani uchun emas, balki hayotiy zaruriyat bo'lgani uchun uni egallashga da'vat etadi. Uning har bir odam o'z iqtisodiy talabini qondirish uchun biror hunarni egallashi kerak, degan fikri to'g'ridir.

Ahmad Donish yoshlarni bilim va hunarlarni egallashga chaqirish bilan ularning e'tiborini mehnatning ijtimoiy ahamiyatiga jalb etadi. Demak, Ahmad Donish kasb-hunarni egallash zarurligi haqida so'z yuritganda jamiyat talabini, xalq manfaatini birinchi o'ringa qo'yadi. Buni o'z farzandlariga qilgan vasiyatlarida ham ko'rishimiz mumkin. «Endi (o'g'illarim), – deydi Ahmad Donish, – sizlarga aytadigan mening vasiyatim shuki, sizlar xalqning hojatini chiqaradigan bir hunarning

¹ O'sha joyda, 326-bet.

² O'sha joyda, 324–325-betlar.

boshini ushlanglar. Shu bilan jamiyatga ham yordam qilgan bo'lasizlar. Kishi qaramagudek, birovning noniga ta'ma qilmagudek darajadagi tirikchilikka harakat qilinglar. Zinhor, mol to'plab, dunyo ko'paytirishga tirishmanglar. Agar bu bilan qiziqar ekansizlar, o'lguncha mehnat va mashaqqatdan qutula olmaysizlar. Dunyo to'plashga kirishganlar botqoq loyga botadilar. Qaysi bir hunar, qaysi bir kasbni qilmoqchi bo'lsanglar, undan kutilgan maqsad xalq uchun foyda yetkazish bo'lsin. Ilm o'qib, hunar orttirishda vatandoshlarning hojatlarini chiqarishni niyat qilinglar.

*Har bir hunarmand o'z hunarini qilsa-yu, lekin bundan maqsadi xalqqa foyda yetkazish bo'lmasa, unday hunarmand baraka topa olmaydi».*¹

Ahmad Donishning kasb tanlash va kasb tanlashda uning odamlarga, jamiyatga foyda keltirishiga e'tibor berish kerakligi haqida bildirgan fikrlarini ko'zdan kechirar ekanmiz, uning o'qituvchilik kasbi xususidagi qarashlarida axloq masalasiga katta e'tibor berganligini ko'ramiz. U o'qituvchini talabalarga kuchli ta'sir ko'rsatuvchi, deb biladi. Uning ta'kidlashicha, o'qituvchilik kasbini tanlaganlarning nopoklik niyatida bo'lishi g'oyatda zararlidir, chunki ular o'zlaridagi axloqiy buzuvchilikni yosh avlod o'rtasida tarqatadilar. Demak, Ahmad Donish o'qituvchining axloqiy qiyofasiga katta e'tibor beradi. U o'qituvchidan yosh avlod manfaatini b'princhi o'ringa qo'yishni talab qiladi. O'qituvchi o'quvchi va talabalarga ko'p bilim berish, o'z bilimini oshirish va chuqurlashtirish uchun o'z ustida ko'p ishlashi lozimligini aytadi. Bundan ko'rinadiki, Ahmad Donish o'qituvchi kasbiga nisbatan jiddiy talab qo'yadi. U go'zal axloqlilik va chuqur bilimdonlikni o'qituvchining go'zal fazilati, deb biladi.

Ahmad Donish o'qituvchi timsolida odamlar, binobarin, yoshlar o'rtasida ilm, ziyo tarqatuvchi ma'rifatparvarni ko'rishni orzu qiladi.

Olimning mehnat qilish haqidagi fikrlari g'oyat muhimdir. U mehnat qilmay, dangasalik bilan kun o'tkazgan odam bu dunyoda ham, u dunyoda ham obro' topolmaydi, deydi. Mehnat qilish haqidagi fikrlarini shunday yakunlaydi: «*Dunyoda zahmatsiz rohat, tashvishsiz ne'mat topilishi mumkin emas*». ²

Ahmad Donish bolalarga qilgan bu nasihatlarida ularni odamlar uchun zarur bo'lgan, jamiyat va oila istagiga mos ishlarni qilishga, hunarni egallashga da'vat etib deydi: «*... sizlar xalqning hojatini*

¹ O'sha joyda. 325-326-betlar.

² O'sha joyda. 27-bet.

chiqaradigan bir hunarning boshini ushlanglar, shu bilan jamiyatga yordam qilgan bo'lasizlar... Qaysi bir hunar, qaysi bir kasbni qilmoqchi bo'lsanglar, undan kutilgan maqsad xalq uchun foyda yetkazish bo'lsin».¹

Ahmad Donish kasb tanlash har qanday noo'rin fikrlardan, boylikka intilishdan holi bo'lishi kerakligini aytadi, o'z farzandlaridan nopoklikka berilmaslikni talab etadi. Uning uqtirishicha, hunar odamni boshqalar yordamiga muhtoj qilmaslikka, unga mute bo'lmaslikka yordam bergan taqdirdagina foydali bo'ladi. Adib turmushda tejamkor bo'lishni ham maslahat beradi.

Ahmad Donish kasb tanlashga alohida ahamiyat beradi. U yoshlarning kasbni mustaqil tanlashini muhim xislat deb hisoblaydi. Bu xususdagi fikrining to'g'riligiga dalil sifatida o'z hayotidan misol keltiradi:

«Dastlab men o'qishga kirishganimda menda kishilardan omonat bo'lgan besh-olti kitobdan boshqa kitob ham yo'q edi. Shuning uchun men har bir ishning haqiqatini tekshirib ko'rdim. Gumon qilgan joylarda uning javobini ko'nglimdan so'rab, chuqur fikrga cho'mganimda, ana shu ma'nolar ko'nglimga ilhom bo'ldi».²

Ahmad Donish harbiy va hunarmandchilik, dehqonchilik kasblarini ulug'laydi, dunyoni gullatib-yashnatadigan hunar deb biladi.

Ahmad Donish xattotlik san'atini mustaqil o'rganganligini shunday bayon qiladi: *«Bu san'atning shavqi ko'nglimga tushdi... Har hunarni o'rganish kerak deb, buning ahllari bilan aralashib, ularga xushmuomalada bo'lib yuborib, bir yil ichida bu san'atni har tomonlama mukammal o'rganib, kamoligay etkazdim».*

Ahmad Donishning fikricha, hunarlarning barchasi odamlarning o'zaro aloqada bo'lishi natijasida yuzaga keladi. Shunga ko'ra, u hunar ahlini xalq bilan muloqotda bo'lishga undaydi: *«Agar, – deydi mutafakkir, – kishi xalqqa aralashmay, butunlay uzlatda kun kechirar ekan, u holda bu balodan qutula olmaydi... Xalqqa aralashmasdan esa unga yordam qilishning imkoniyati yo'qdir. Aralashgach, muhabbatsiz bo'lish mumkin emas...».*

Ahmad Donish odamlardan faqat hozirgi kun uchun emas, balki kelajak uchun mehiat qilishlarini talab etadi; ularning mehnati samarasidan kelajak avlod bahramand bo'lishi kerak. Ahmad Donish o'z asarlarida yozadi:

¹ O'sha joyda 28-bet.

² O'sha joyda. 334-bet.

«Xorun ar-Rashid xalifa safar yo'lida ketayotganida ko'chat ekib yurgan kishiga uchragan; undan bu nima ko'chat deb so'raganida, yong'oq-ko'chati degan. Bu qachon hosil beradi deb so'raganida, 20 yillarda hosilga kiradi degan, sen o'zing qarilikdan aljib qolibsan, shuncha mehnat qilib ekaning bilan foydasini ko'rolmasang, senga undan nima foyda, deb savol bergan. O'sha chol, ekib ketganlarning mevasini biz yedik, endi biz ekib ketaylik, o'zimiz yeyaolmasak ham boshqalar yesin, degan. Xalifaga bu so'z xush kelib, unga tanga in'om qilgan».

Demak, mehnat qilishdan asosiy maqsad xalq uchun foyda keltirish bo'lishi kerak. Mutafakkirning uqtirishicha, agar odam xizmatni o'rnatib qo'ysa, albatta, o'z talabiga erishadi. Agar talabiga erishmasa, demak, bu unga topshirilgan xizmatni astoydil bajarmaganligining oqibatidir.

Ahmad Donish kishilarni g'ayratli bo'lishga, maqsadni ko'zda tutilgan foydali ishga qaratishga, o'z xususiy ishlariga o'ralib qolmay, qaysi yo'l bilan bo'lsa ham xalq uchun foyda keltirishga da'vat etadi. Uning fikricha, kishining qilgan sa'y-harakati yolg'iz o'z nonini topish va o'z qornini to'ydirish uchun bo'lmasligi kerak; kasb va harakatlarini naqd non topish, kundalik qorin to'ydirishga o'lchab qiladigan kishi eng past himmatli kishidir.

Ahmad Donish mehnat haqida fikr yuritar ekan, uning ijtimoiy mohiyatini birinchi o'ringa qo'yadi, u mehnatning ijtimoiy xususiyatga ega bo'lishini istaydi.

Ahmad Donishning jismoniy mehnat bilan aqliy mehnatning bog'liqligi haqidagi fikri ham diqqatga sazovordir. Ahmad Donish o'z asarida bu ikki tur mehnat bir xil mohiyatga ega ekanligini ta'kidlagan holda, agar ular dunyoning gullab-yashnashi ta'minlasagina maqtovg'a sazovor bo'lishini qayd qiladi. Ahmad Donishning fikricha, bilimni egallash hunarni egallash bilan uzviy bog'langan bo'lishi kerak, chunki tajribada qo'llanmaydigan bilim puxta bo'lmaydi. Har bir bilim odamni ma'lum bir mashg'ulot yoki kasbga tayyorlashi kerak.

Ahmad Donishning uqtirishicha, ilm odamga baxt-iqbol baxsh etadi. Odam yaratilganidan so'ng uning tugamas baxti ilm va ma'rifatda bo'ladi. Uning ixtiyori o'zida bo'lsa, ilmsizlik va dangasalikka bo'yin egmasin, chunki ilm va ma'rifat inson ruhining istagi bo'lib, rohatparastlik va dangasalik nafsning tilagidir. Ahmad Donish o'z farzandlariga va ular orqali avlodga murojaat etib, bilimni egallasdan maqsad odamlar ehtiyoj talablarini qondiradigan bo'lishini, fanni boyluk

orttirish vositasiga aylantirmaslikni ta'kidlaydi va ilmni egallashda odamlarni, yoshlarni tarbiyalash asosiy maqsad qilib qo'yilishi kerakligini aytadi. Shu bilan birga, Ahmad Donish yoshlar egallaydigan bilim odamlarda turli fanlarni egallashga qiziqish hissini uyg'otadigan, xalqlar o'rtasida keng yoyiladigan, avlodan-avlodga o'tib boradigan bo'lishini istaydi.

Ahmad Donishning ta'kidlashicha, yoshlar bilimlarni bevosita kuzatish yo'li bilan ongli ravishda egallashi, o'z fikri va bilimning haqiqiyiligiga ishonch hosil qilishi kerak; o'rganiladigan hodisaning mohiyatini bilib olib, eng asosiy masalaga e'tibor berib, ikkinchi darajalilarini chiqarib tashlamog'i lozim. Har bir odam bilimni shunday egallashi kerakki, har qanday qarshilik va e'tirozlar uning o'z bilimiga bo'lgan ishonchini yo'qqa chiqara olmasin, fikri haqiqatan to'g'ri bo'lsa, odamlarning kelisha olmasligidan xafa bo'lmasin.

Ma'lumki, har bir odam u yoki bu hodisani va bir xil ma'nodagi fikrni turlicha tushunadi va talqin qiladi. Bu albatta, odamlarning turmush tajribasi, qiziqishi va bilim darajasi bilan bog'liqdir. Odamning turmush tajribasi qanchalik boy, hodisa va bilimga qiziqishi qanchalik kuchli bo'lsa, bilimni shunchalik chuqur o'zlashtiradi, hodisani to'liq va to'g'ri qabul qiladi.

Ahmad Donishning ta'biriga ko'ra, *har bir musulmon odam eng avval o'ziga zarur bo'lgan ilmlarni o'rganishi farzdir. Shundan so'ng tirikchilik uchun biror kasb-hunar o'rganishi lozim. Qaysi ilm va hunar kishining aqliga, ruhiga tarbiya berar ekan, unday ilm va hunar o'z egasini bu dunyoda ham, u dunyoda ham qo'llab-quvvatlaydi. Agar ilm va hunar inson ruhiga tarbiya bermay, tanni semirtirib, orzu-havasni ko'paytirib, nafsi shaytonga yordam beradigan bo'lsa, unday ilm va hunarlar egasining odati, xudoning la'natidir.*

Ahmad Donishning fikricha, har bir odam baxtli bo'lishni istaydi. Ammo baxtni ham har bir odam turlicha tushunadi. Ayrim odamlar baxtni to'q yashashdan iborat deb tushunadilar. Shu tufayli ular butun hayotlari davomida boylik orttirishga intiladilar. Boshqa bir odamlar podsho, amirga yaqin bo'lishni baxt deb ang'laydilar va ularga yaqinlashishga harakat qiladilar. Bu toifa odamlar baxtni tor ma'noda tushunadilar va noto'g'ri talqin qiladilar.

Ahmad Donishning axloq masalasiga munosabati ishq-muhabbat, baxt haqidagi fikrlarida, ayniqsa, yorqin ko'rinadi. U deydi: *«Buzuqchilikka olib boradigan ishq-muhabbatning madaniyatga zarba*

berishi shubhasizdir. Inson o'z muhabbatini shariatdan tashqari ishlarga sarf etishi falokat chuquriga o'zini otishi kabiidir».¹

Tabiiyki, oila qurishda yigit bilan qizning bir-birini sinashi, xulq-atvorlarini bilishi muhimdir. *Ahmad Donish turmush madaniyati haqida fikr bildirishicha, qiz ko'ngil qo'ygan yigit hamma o'rtasida tanilgan, hurmat-obro'ga ega bo'lishi shart. Agar u obro'siz bo'lsa, qiz - mahjub badnom bo'lib, odamlar oldida hurmatsizlanadi. Shu bois olim sevgan ham, sevilgan ham (oshiq, ma'shuq) himmatli, asl odamlar bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi. Shunday bo'lganlaridagina ular o'zaro do'stlik, muhabbat qonun-qoidalarini o'z o'rniga qo'ya oladilar.*

Ahmad Donish axloqiy tarbiyaning maqsadi va vazifasi haqida maxsus fikr bildirmasa ham, bayon etgan fikrlaridan tarbiya oldiga qo'ygan vazifasini bilib olish mumkin: *u axloq tarbiyasi oldiga boshqalarga nafi tegishini o'z burchi deb bilgan odamlarni kamol toptirishni asosiy vazifa qilib qo'yadi. Yosh avlodda mehnatsevarlik, vatanparvarlik, xalqsevarlik tuyg'usini boylikka hirs qo'yish kabi illatlarga nisbatan nafrat hissini tarbiyalashni talab etadi. Ahmad Donishning fikricha, odamlarda ozodlikka va shaxsning mustaqilligiga havas, muhabbat tuyg'usini tarbiyalash kerak.*

Har bir odam do'stlikni va birodarlikni qadrlashi, boshqalarda, hatto yomon odamdagi yaxshi tomonlarini ko'ra bilishni maslahat beradi.

«Agar, – deydi Ahmad Donish, – birov bilan suhbat qurmoqchi bo'lsanglar, o'z sifati bilan xalqqa yaqin bo'lgan, aqlli, hushyor kishilar bilan do'stlik aloqasini bog'langlar. Chunki, oqil odamlar hech kimga yomonlikni xohlamaydilar. Aqlli odamlarning alomati ulardagi yaxshilikning yomonlikdan ko'proq bo'lishida yoki barobar bo'lishidadir. Bunday odamlar olimlar, qalam ahllari ichidan topiladi. Bulardan boshqalari bilan do'stlik qilmoqchi bo'lsanglar, u vaqtda unday odam hech bo'lmaganda birorta yomon fe'ldan saqlangan odam bo'lishi shartdir.

Agar do'stlaringizni biror yomon tomonini bilsanglar va uni bu yo'ldan qaytarishga kuchlaring yetsa, uni qaytaringlar. Agar buni qilolmasanglar, hamma bilan yaxshi muomalada bo'linglar. Chunki, dunyoda aybsiz do'st topilmaydi».²

Ahmad Donish yoshlarga vatanparvarlik tuyg'usini singdirishni uqtirib, inson o'z vatani himoyasi uchun kurashsa, o'z xalqi bilan birga bo'lsagina, u barhayot bo'lishini aytadi. Shuningdek, u yosh avloddan

¹ O'sha joyda, 215-bet

² O'sha joyda, 337–338-betlar.

ezgu niyatli, himmatli, jasoratli bo'lishini talab etadi, ularga har bir ishini bajarishga ongli suratda kirishishni maslahat beradi. Masalan, himmat haqida so'zlar ekan, odamlarni hech bir jonli mavjudotni ranjitmaslikka, xudo yaratgan jonivorlarga muruvvatli bo'lishga, don tashib borayotgan chumoliga ozor bermaslikka da'vat etadi, chunki har bir tanada hayot go'zalligi mavjuddir.

Ahmad Donish inson axloqiga bir tomonlama yondoshmaydi. Bir odamning turli sharoitda bir xilda qilgan xatti-harakatini bir tur me'yor bilan baholab bo'lmaydi, chunki uning xatti-harakatidan maqsadi turlicha bo'lishi mumkin.

Demak, Ahmad Donishning fikricha, inson axloqini baholashda, gunohkorni o'g'rilikda ayblashda mehnatkashlar manfaati hisobga olinishi kerak. Mutafakkirning bu talabi har bir davrda ham katta ahamiyatga egadir.

Ochko'zlik, mol-dunyoga o'chlik yo'li bilan topilgan, yig'ilgan boylik bolalarning axloqiy qiyofasiga salbiy ta'sir etadi. Shuning uchun Ahmad Donish bunday hissiyotga berilishga yo'l qo'ymaslikni tavsiya etadi.

Ahmad Donishning pedagogik qarashlarida do'stlik va o'rtoqlik masalasi ham alohida o'rinni egallaydi. Bu masalani hal qilishda u insonparvarlik g'oyalaridan kelib chiqadi. Do'stlikni u yosh avlod shaxsining rivojlanishi va shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omil deb hisoblaydi, do'st va o'rtoq tanlashga ehtiyot bo'lish kerakligini aytadi. Bu masalada u o'zidan oldin o'tgan mutafakkirlar fikrini davom ettirib, tanlanadigan o'rtoqlarning fe'l-atvorlari bir-biriga o'xshash bo'lishi lozimligini ta'kidlaydi.

Ahmad Donish do'st tanlashda uning axloqidagi salbiy tomonga emas, balki xulq-atvoridagi kamchilikka, ya'ni bu kamchilikning boshqalarga zarar keltirmaydigan bo'lishiga, o'zidagi salbiy xislatlarni yo'qotishga va yaxshilikka intiladigan kishilar bilan do'stlashishni, bu ishda unga yordam berishni tavsiya etadi.

Ahmad Donishning fikricha, har bir farzand faqat o'ziga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan do'st tanlamasdan, o'z navbatida o'zi ham unga yaxshilik qila olishga qodir bo'lishi lozimligini uqtiradi. Chunki dunyoda kamchiliksiz odam yo'q. Hatto eng yaxshi va dono odamda ham nuqson bo'ladi: bema'ni fe'l-atvoriga ega bo'lgan odamda ham qandaydir yaxshi xususiyat, insoniylik mavjuddir, deydi. Insondagi kamchilik - turli xilda bo'ladi: ayrim kamchilik shaxsning o'ziga zarar keltiradi, ayrimlari esa boshqa odamlar uchun zararlidir.

Agar bema'ni fe'l-atvorli odamda qandaydir yaxshi xislat bo'lsa, kamchiligi o'zi va boshqalarga zarar keltirmasa, u odam bilan do'stlashish mumkin, bunday odamga kamchilikdan qutulishga yordam berish kerak deydi.

Ahmad Donishning do'stlik va o'rtoqlikka oid bu fikrlaridagi ijobiylik shundaki, u odamlar manfaatini nazarda tutgan holda ularning xulqiga baho berishni maslahat beradi.

Ahmad Donish odamlarga ishonch bildirishda ularning axloqiy kuchiga ishonadi. Odamning tamoman yomon bo'lishiga, unda hech qanday yaxshi sifat bo'lmasligiga ishonmaydi. U yoshlardan, garchi, odamlar bema'ni xulqli bo'lsa ham, ularga ishonishni, uning insoniyatini hurmat qilishni, ulardagi ijobiy sifatlarni topa bilishni talab etadi.

Ahmad Donish axloq masalasida insonparvarlik, so'zlash odoblariga ham e'tibor beradi. U odamlar turli millat va dinda bo'lishlaridan qat'i nazar, ularni tahqirlamaslikni talab etadi. U olimdan ham ulug'roq olim borligini aytib, ularga shafqat va mehribonchilik bilan muomalada bo'lib, tavoze va odob bilan yordam berish kerakligini ta'kidlaydi.

Ahmad Donish ijodida oila, xotin-qizlarga munosabat, ota-onalar huquqi, madaniyati masalasi ham alohida o'rinda turadi. Mutafakkir xotinlarni hurmat qilgan erkaklarning kamsitilishiga qarshi chiqadi. Ahmad Donishning o'z davrida xotin-qizlarning insoniy huquqini himoya qilish yuksak jasorat, ijtimoiy-siyosiy ahamiyatga molik bo'lgan hodisa edi.

Ahmad Donish ota-onalar huquqini belgilash haqida gapirar ekan, ular bilan bolalari o'rtasidagi o'zaro aloqa haqida to'xtalib, o'z huquqlarini suiiste'mol qilgan ota-onalarni tartibga chaqirib qo'yish lozimligini aytib, ularning huquqini chegaralashni taklif etadi. Uning fikricha, shunday qilgan ota-onagina hurmatga sazovor bo'ladilar va agarda bolalarini tug'ri yo'lga yo'naltirsalar, bolalar ularning topshiriqlarini bajaradilar. Aks holda bolalar ularning topshiriqlarini bajarmaslikka haqlidirlar.

Ahmad Donish ota-onalar bilan bolalar o'rtasidagi o'zaro aloqaga ham e'tibor beradi. Uning fikricha, oilaviy kelishmovchilik ota-ona huquqi bilan bolalar huquqining chegarasi aniq bo'lmaganligidan, bolalarning o'z ota-onasi qachon va qanday vaqtda, qanday masalada itoat qilishi kerakligi, shuningdek, er-xotinlik hayoti qoidasi belgilanmaganligidan kelib chiqadi.

Ahmad Donish, garchi, eskicha an'analarni inkor etmagan bo'lsa ham, oila masalasiga, ayniqsa, xotin-qizlar huquqi, oilaviy hayot masalasiga o'z davrining ilg'or mutafakkiri sifatida yondoshib, oila va xotin-qizlarning huquqini himoya qiladi.

Ahmad Donish erlarni xotinlarning insoniy qadr-qimmatini hurmatlashga, ularga xushxulqlik bilan muomala qilishga odatlanishga undaydi. Uning fikricha, «*Qarindosh-urug', yor-do'stlardan ajralib, xalqdan o'zini yiroqlashtirish insoniyat madaniyatiga qarshi turishdir deydi. Bunday kasbning ma'nosiga, madaniyatning haqiqatiga tushunmabsizlar. Kasb qilish va madaniy bo'lishning ma'nosi ichki va tashqi kuch-quvvatlarni butunlay ishlatib, ketmon chopib, loyga botib yoki ertadan kechga qadar ish ortidan yugurib yurish emasdir. Balki kasbning chin ma'nosi tirikchilikka yetarli harakat qilishdir. Madaniyatli bo'lish esa insonlar xoh qo'li, xoh tili bilan o'zaro birlariga yordam berishlari demakdir*».

Shunday qilib, Ahmad Donishning pedagogik qarashlari o'zbek va tojik xalqlari pedagogik fikrlari taraqqiyotiga salmoqli hissa bo'lib qo'shildi.

Ahmad Donish o'zidan oldin o'tgan mutafakkirlardan farqli o'laroq, insonparvar mutafakkir sifatida, yosh avlodni hayotni, odamlarni sevishga va hurmat qilishga da'vat etadi, insonga ishonishni, undagi yaxshi tomonlarni aniqlashni, bilishni talab etadi:

– yoshlarni bilimlarni, hunarni egallashga chaqirib, ularning e'tiborini jismoniy va aqliy tarbiyada mehnatning ijtimoiy ahamiyatiga jalb etadi;

– mol-dunyoga o'chlikka, ochko'zlikka qarshi kurashadi, bu illatning kelib chiqishini psixologik asosini ko'rsatishga harakat qiladi va uning oldini olishni talab etadi;

– ota-onalar va bolalarning o'zaro aloqasi muammosini hal qilishga intiladi;

– o'z xalqini boshqa xalqlar bilan do'st bo'lishga da'vat etadi va h. k.

6.2. ZOKIRJON XOLMUHAMMAD O'G'LI FURQATNING PEDAGOGIK QARASHLARI

O'zbek xalqining ma'rifatparvar shoiri **Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqat** (1858–1909) XIX asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyo, shu jumladan, o'zbek xalqi pedagogik fikrlarining rivojlanishi tarixida alohida o'rin tutadi.

Furqat ijtimoiy taraqqiyot jamiyat a'zolarining ilm-fanga, bilimga ega bo'lishiga bog'liq, deb tushungan. Uning fikricha, nodonlik - jamiyat uchun, inson uchun haqiqiy ofatdir, ilm-fan esa kishiga yo'l ko'rsatuvchi, tevarak-atrofdagi dunyo haqida bilim beruvchi chiroqdir, «*Dilning mardi, ko'ngillarning sururi, ko'zlarning nuri ilmdir*». Shu bois ham u «*Ilm hosiyati*» she'rida ilm-fanning, ma'rifatning kuchini ulug'lab, ilmu ma'rifatni egallagan kishining aql-idrokiga katta umidlar bog'laydi:

**Kerak odamga qilg'ay ilm hosil,
Jahondin o'tmag'ay to mahz johil.
Jahon basti Kushodi ilm birla,
Nadur dilning murodi ilm birla,
Ko'ngullarning sururi ilmdandur,
Ko'rar ko'zlarning nuri ilmdandur.
Kerak har ilmdin bo'lmoq xabardor,
Bo'lar har qaysi o'z vaqtida darkor.¹**

Furqatning fikricha, mamlakatning osoyishta, xalqning farovon yashashi va ma'rifatli bo'lishida g'amxo'rlik qilingandagina mamlakat taraqqiy qiladi, jamiyat a'zolarining orzu-umidlari ro'yobga chiqadi. Chunki bilimdon jamiyat rivojlanadi, mamlakat obod bo'ladi, ilm-fan kishiga yo'l ko'rsatuvchi, qorong'ulikni yoritib turuvchi chiroqdir, deydi u:

**Chiroq bo'lsa agar har kim qo'lida,
Xatar bo'lmas qorong'uda yo'lida...**

«Ilm-fanni jamiyat taraqqiyotining asosiy kuchi deb tushungan Furqat xonu amaldorlarning ilm-fanga, ma'rifatga e'tibor bermayotganligini fosh qilib: «*Bizning o'tgan xonlarimiz shu tariqa ilm va nizomga qo'shish qildursalar erdi to bu dam xalqimiz ko'p ilmdin bahramand bo'lur erdi*»,² - deb yozgan edi.

Yana u o'z fikrlarini davom ettirib, xonlar, deydi u, mamlakatning rivoji haqida, xalq farovonligi, ma'rifat haqida g'amxo'rlik qilishning o'rniga, o'zlarining rohat va maishatlarinigina o'ylaydilar:

**Esizkim, bizning o'tmush xonu beklar,
Kechib ishratda zoe suhbu shomi.
Kelturmay yoniga bir ahli donish,
O'ziga xos etib necha avomi.**

¹ O'zbek pedagogikasini antologiyasi. -T.: «O'qituvchi», 1995, 381-385-betlar.

² O'sha joyda, 385- bet.

Chu ilmu fazl elini tutmaydilar,

Qilibon tarbiyatda ehtiromi.

Ilm-fanning qanchalik ulugʻ va qadrli ekanligini oʻquvchiga tushuntirish uchun shoir buyuk ixtirolarni misol qilib keltirgan. Xususan, uning bayon qilishicha, telegrafning ixtiro qilinishi ilmning xosiyati va ilmga eʼtibor berilishining natijasidir. Telegraf kishilikka taqdim qilingan qimmatli boylikdir. Furqat ilm-fan, uning foydasi toʻgʻrisida gapirar ekan, yoshlar uchun uning tarbiyaviy ahamiyatini ham koʻzda tutgan. Koʻngullarga surur bagʻishlovchi, jamiyatni obod qiluvchi ilm kishini maʼnaviy koʻrkam, boshqalar oldida yoqimli, qadrli va eʼtiborli qilishni qayta-qayta uqtirgan: *«Odamzodning koʻngli misol bir maʼdandurkim, ul maʼdandin oltin va kumush chiqadur. Va baʼzi koʻngil bir maʼdandurkim, andin mis va qalay chiqadur. Man oʻylaymanki, agar iksir ilmdin bahra topsa aning sharofati birla mis va qalaylik martabasidin chiqib, tillo va kumushlik darajasiga yetadur. Andin odamzodga koʻp foydalar yetadur. Munga oʻxshash ilmsiz koʻngildan kishiga naf yetmaydur.*

Agar yetsa ham oz yetadur. Agar oʻshandogʻ koʻngilga riyozat vositasi birla ilm hosil qilsalar bul past martabadin chiqib, aʼlo darajaga yetib, mis va qalaydan oltun va kumush boʻlgani kabi koʻp foydalik va quvvatlik boʻladur.»

Furqat ilm va hunarga intilishning nodir fazilat ekanligini, bunday fazilatga ega boʻlgan kishilar albatta donishmand, xalq uchun foydali insonlar boʻlib etishuvini taʼriflaydi. Oʻqimishli boʻlish bilan birga, hunarli boʻlish zarurligini juda koʻp taʼkidlagan:

El ichra oʻzlarin manzur qildi,

Bahor holi hunar mashhur qildi.

Shoir ilm va hunarga intilishning nodir fazilat ekanligini, bunday fazilatning donishmandlarga xosligini koʻrsatadi:

Kimikim, boʻlsa donishmand oqil,

Ula ilmu hunarga koʻngil moyil.

Furqat 1890-yilda Toshkentda tashkil etilgan fan-texnika, sanoat va qishloq xoʻjalik mahsulotlari koʻrgazmasi (vistavkasi)ga qoʻyilgan asbob-uskunalarni borib koʻrishga vatandoshlarini undagan. Xususan, u koʻrgazmaga qoʻyilgan telegraf haqida shunday deydi:

Necha ish ilm ila bunyod qildi,

Xususan telegram ijod qildi.

Ki bir soatda ul sohib hunarlar,

Uch oylik yerdin olgʻaylar xabarlar.

**Agar mag'ribda bo'lsa kimsa sokin,
Ani bilmoq erur bir kunda mumkin.
Nizom o'ldi sipohlik ishig'a,
Yetib ham manfaatlar ko'p kishig'a...
Bu hikmat Rusiyaning davlatidin,
Bo'lubdur ilmning hosiyatidin.**

Fan-texnika yordamida, deydi Furqat, elektr lampochkasi haqida rus olimlari *«befilta, begugurt, beyog' yonadigan lampa yasabdurlar. Mana bu ajab san'atki, bu dunyoda kamdir, vujudi kelsa ham ijodda kamdur»*, deb zavqlanadi u.

Furqat xalq turmushini yaxshilash uchun fan-texnikani rivojlantirish kerakligini, buning uchun ham fan-texnika yutuqlaridan xabardor bo'lish zarurligini uqtiradi. U o'z vatandoshlarini ko'rgazma (vistavka)ga qo'yilgan mashina va boshqa asbob-uskunalarni ko'rib o'rganishga va o'zlashtirishga chaqiradi:

**Kelib anda hunar komil qilurlar,
Ko'rib ko'b ilmni hosil qilurlar.
Nechunkim matnda mustahsan hunar ko'b,
Hunar oyini diqqat asar ko'b,
Kimikim bo'lsa donishmand oqil,
O'la ilmu hunarg'a ko'ngli moyil.**

Ko'rinadiki, Furqat ilm egallash va hunar o'rganishga qiziqtirish, tushuntirish va ishonch hosil qilishning eng samarali vositasi har bir ish va har bir harakatning amalda bajarilishini nazarda tutgan edi. Uning ana shu xususdagi she'rlarida o'zbek xalq pedagogikasidagi *«Bir yigitga yetmish hunar oz»* va boshqa ma'nodagi maqollar o'z ifodasini topgan. Shoir Furqatning ilm va hunar egallash haqidagi fikrlari hozir ham o'z qimmatini yo'qotmagan. Aksincha, ularni yoshlar ongiga yanada chuqurroq singdirish muhim vazifadir.

Furqat rus olimlari yaratgan fan-texnika va madaniyatning afzalliklarini, uning mamlakat rivoji uchun katta ahamiyatga egaligini ta'kidlab, rus xalqidan etishib chiqqan mashhur olimlarni donishmandlarday qadrlaydi:

**Zihi davroni farhanda nishoni,
Zamon o'ldi Urusiya zamoni...
Bo'lib shul asr hikmat ahli hadsiz,
Fatonat, ahli donishmand adosiz.
Umumi fanda Aflotundan afzal,
Kamoli aqlu donish biria akmal.**

Furqat fan-texnika va madaniyat yangiliklarini o'rganish uchun rus tilini o'rganish zarurligini ta'kidlaydi:

*«Rusiya xalqi xati lison o'rganmoqqa bizni taklif qilsa, murodi yomon emasdir. Balki mamlakat obod bo'lib, fuqaro raiyalar. osoyishta bo'lmoqlarini xohlaydilar. Az baski Rusiya xalqi hamma vaqt biz musulmon xalqini davlatmand va xursand bo'lmog'imizga qo'shish qiladi».*¹

Mamlakatning qoloqligi va xalqning jaholatda yashaganliklari sababini ilmsizlikda deb bilgan Furqat o'sha davr ta'lim tizimining yaroqsizligini ko'rsatadi. U «*Gimnaziya*» she'rida gimnaziya va rus-tuzem maktablarida joriy qilingan o'qitish usuli afzalliklarini va dunyoviy fanlar o'qitilishini shunday tasvirlaydi:

**Dema, gimnaziya kim, bir guliston,
Erur har yona gulchinlar Xiromi.
Jahon ilmi gulining nakhatidin,
Muattar anda o'g'lonlar mashomi...
Qolib hayratda qilduk ofarinlar,
Bo'lur mundog' shahlarning nizomi...
O'lib gulchin ibrat Furqatiyning,
Bu gulshan sayrida shod o'sdi komi.**

Furqat «*shovinizm*» va milliy mahdudlikdan uzoqda edi. U do'stlik haqida muhammas, she'r va boshqa maktublarida o'z xalqi va Vatanini chin qalbdan sevish bilan birga, boshqa xalqlarga ham hurmat va xayrixohlik bilan qaradi. U xalqlar do'stligini, xususan, Xitoy xalqi bilan Rossiya xalqlari do'stligini mustahkamlanishi zarurligini ta'kidlaydi:

**Muazzam rusu chin hamkoru hamdast,
Azaldan yerlari bir-birig'a payvast.
Alar ijmoidin osoyish o'lg'ay,
Shukuhi dunyog'a oroyish o'lg'ay...**

Furqat kishilarga do'stlikda izzat-nafsga tegmaslik, xiyonatga berilmaslikni, «*xirs loyig'a*» bulg'anmaslikni uqtirib, ularni nomusni ehtiyot qilishga chaqiradi. Uningcha, kishi uchun eng qimmatli narsa avvalo uning vijdoni, nomusi, ruhiy pokizaligidir. Buni inkor etib bo'lmaydi. Furqat ezgulik, muruvvatlilik g'oyat zarur fazilat ekanligini isbotlash uchun xalq og'zaki ijodi namunalaridan ham o'rinli foydalangan. Bu jihatdan uning «*O'tar ketar*», «*Bejiz nest*», «*Hech asar yo'q*», «*Jonlar kabob emasmu?*», «*Ohkim yo'qtur meni ta'bimga loyiq*

¹ «Tutkiston viloyatining gazetasi», 1892-yil, 13–14-sonlar.

ulfatim», «*Do'st*», «*Estaliklar*» va boshqa she'rlari muhim ahamiyatga ega.

U teatr, konsert, klub binolarini, madaniyat o'chog'i sifatida tasvirlaydi va kishilarning ana shunday madaniy hordiq olishlari, ularning xulqiy ko'rkamliklariga yordam berishini aytib, bularning hayotiy va didaktik ahamiyatini yoritadi.

Furqat tarbiyaning maqsadi, uni amalga oshirish shartlari va uslublari to'g'risida ham ajoyib fikrlarni yozgan. Uning ta'biricha, kishi o'z vatanining sodiq farzandi, insonparvar, rostgo'y, madaniyatli va ma'lumotli shaxs bo'lib yetishishi lozim va tarbiya shunga qaratilgan bo'lishi kerak:

Ramzi dahonidin so'z nadurki hech asar yo'q,

Yo'q so'zni bor demoqlik el ichra.

Ma'lumki, tarbiyaning asosiy usuli ishontirishdir. Shunday ekan, Furqat yoshlarga mehr-muhabbat bilan munosabatda bo'lish zarurligini va bunday samimiy munosabatning ta'lim-tarbiyadagi ahamiyatini bayon qilish bilan birga ta'lim maskanida yoshlar o'zlarini erkin, quvnoq tutishlari kerak, deb bilgan. Umuman, ularga tazyiq ko'rsatish, zug'um qilishdek salbiy munosabatlar o'qitish, o'rganish ishlarida nihoyatda zararli ekanini asoslab bergan o'z davrining ilg'or fikrli ma'rifatparvarlaridandir.

6.3. BERDIMUROD BERDAQNING PEDAGOGIK QARASHLARI

Iste'dodli qoraqalpoq shoiri va mutafakkiri **Berdimurod Qarg'aboy o'g'li Berdaq** (1827–1900) o'z asarlarida qoraqalpoq xalqining XVIII–XIX asrlardagi ijtimoiy turmushini aks ettirarkan, davr hodisalariga xalqparvar va ma'rifatparvar shoir sifatida baho berdi va osoyishtalik, ilm o'rganish, axloq, odob, adolat, mehnatsevarlik va vatanparvarlik g'oyalarini olg'a surdi. Uning «*Bo'lgan emas*», «*Yaxshiroq*», «*Xalq uchun*», «*Izlar edim*», «*Soliq*», «*Bu yil*», «*Umrim*», «*Ahmoq poshsho*», «*Menga kerak*», «*Avlodlar*», «*O'g'limga*», «*Ahmoq bo'lma*», «*Izlarim*», «*Yoz kelarmi*», «*Aydosbiy*», «*Otangeldi*», «*Yernazarbiy*» kabi she'r va dostonlarida ijtimoiy-siyosiy va pedagogik qarashlari o'z ifodasini topgan.

Berdag moddiy olamga (dunyoga) munosabat masalasida qadimgi grek (yunon) faylasuflari Aristotel, Platon g'oyalaridan tashqari Forobiy, Beruniy, Ibn Sino. Bedil, Firdavsiy, Fariddin Attor, Abdurahmon

Jomiy, Alisher Navoiy, Fuzuli, Mahtumquli kabi allomalarning asarlaridan bahramand bo'ldi va puxta o'rgandi. Shu bois Berdaq «*Izlar edim*» she'rida «*o'tgan Arastu, Aflotun, Yaratib ilmning kalitin*», «*Bedil, Attor, «Bidon»ni, takrorlab ottirdim tongni*», «*Bir sababkor yolg'iz Alloh, Firdavsiyday dono bormi?*» – deb yozgan pedagogik fikrlari asosida zulm va tengsizlik tub mohiyatini anglab yetdi va bilim berish, madaniyat va ma'rifiy tashviqot-targ'ibotni rivojlantirish, kishilarni ilmi qilish tufayli rushnolik qilish mumkinligiga to'la tushundi.

Berdaq ta'lim-tarbiya haqidagi qarashlarida donolik va bilimdonlikni yuksak qadrlaydi:

**Yigit degan yaxshi bilimdan bo'lur,
Bilim, hunar yigit uchun shon bo'lur.
Aqlsizlar ishi ko'p yomon bo'lur,
Ahmoqlar hech xizmat etmas xalq uchun...¹**

Berdaq o'z vatani va xalqi bilan bog'langan, vatan baxt-saodati uchun jon fido etganlarni haqiqiy vatanparvar hisoblaydi va yoshlarni umrlarining oxirigacha xalqqa va vatanga mehr-muhabbat sadoqat bilan xizmat qilishga chaqiradi:

**Ishni ishla, tug'lgansan el uchun,
Joningni ayama, elda er uchun,
Kindik qoni tomgan aziz yer uchun,
O'lib ketganingcha xizmat yaxshiroq.²**

Berdaq «*Bolam*» she'rida ota-onalarning bola tarbiyasidagi ulkan mavqei va mas'uliyati ifodalanadi. Shoir farzandlariga mol-dunyo topishga berilmasdan, odamlarga, xalqqa yaxshilik qilish va kamtar bo'lish kerak, deb nasihat qiladi:

**Molim yo'q deb, qiynama jon,
Davlat topilur har qachon...
Yaxshilik qil, eling bilsin,
Doim olqish aytib kelsin.
Dushmaning juvonmarg bo'lsin,
Lekin ko'z bo'yama, bolam,
To o'lguncha to'g'ri so'zla,
Otangni, onangni o'yla.
Yaxshiga yaxshilik ayla,
Bu odamzod naqshi, bolam,
Yetim ko'rsang ko'nglingni ber,**

¹ Berdaq she'riyatidan – T., 1983, 9-bet.

² O'sha joyda, 14-bet.

**Yaxshilar senga shuni der,
Maqtanib demagil, men sher,
Mag'rurlikni qo'ygil bolam.¹**

Berdaq «*Qizim Hurlijonga o'git*» she'rida xotin-qizlarni bilim va kasblarni egallashga da'vat etish bilan birga yaxshi kishilar bilan muloqotda bo'lishini, nodonlardan yiroq yurishni, egallagan kasb-hunari bilan xalqqa xizmat qilishni uqtiradi.

Shuningdek, Berdaq baxt-saodat, ishonch, mehribonlik va samimiylikka asoslangan do'stlikni ulug'laydi:

**Hech vaqtda do'stlaring bo'lmasin hayron,
Qo'ldan kelsa qiling dushmani vayron.
Xaloyiq bir bo'lib yashang mehribon,
Tug'ilgan yer uchun xizmat yaxshiroq ...
Odam bolasiga ziynat nomus-or,
Yuzdan kam bo'lmasin, tanish, do'stu yor,
Agar tomiringni qaysi bir g'addor,
Shu vaqt malham qo'ymoq ordan yaxshiroq.²**

Berdaq, ayniqsa, aqliy tarbiyaga jiddiy e'tibor beradi. Uning ta'kidlashicha, katta aql egasi toza ko'ngilli, haqiqatgo'y bo'ladi, uzoqni ko'zlab, xalqi uchun ishlab yashaydi:

**Aqlilar bilur so'zning farqini,
Xo'r qilmagay unday kishi xalqini,
Bilur aql bilan uzoq-yaqinni,
Shunday odam ishlar doim xalq uchun.³**

Berdaqning axloqiy qarashlarida vijdonlilik, haqqoniylik, rostgo'ylik, mehnatsevarlik, xalqqa va do'stga sodiqlik, sadoqatlilik, mardlik, kamtarlik, saxiylik, mehmondo'stlik, donolik, bilimga qiziqish kabi insoniy fazilatlar alohida o'rin tutadi. Uning fikricha, axloqiy tarbiyada muallim muayyan o'quvchi-talabani ruhiyatini chuqur o'rganishi, ular tarbiyalanayotgan muhitni, uning o'ziga xos tabiati va xususiyatini, dunyoqarashini, xulqini, iroda sifatlarini bilishi kerak. Shundagina o'quvchi-talaba chuqur bilimli, yaxshi axloqli komil inson bo'lib yetishadi.

Umuman, Berdaq har bir yoshning go'zal xulqi, or-nomusli bo'lishi zarurligini ta'kidlab shunday deydi:

Foyda bermas so'nggi pushaymon,

¹ O'sha joyda, 35-37- betlar.

² O'sha joyda, 14-bet.

³ O'sha joyda, 13-bet.

**Yoshdan aqlli bo‘l, bolam.
Nodonlikka yo‘l qo‘ymagin,
Doim o‘ylab so‘yla bolam.
Yomon uchun tushma o‘chga,
Xiyonat o‘ylama yurtga,
Onang bergan oppoq sutga,
Bu o‘zingga yaxshi bolam.
To o‘lguncha to‘g‘ri so‘zla,
Otangni, onangni o‘yla,
Yaxshiga yaxshilik ayta,
Bu odamzod naqshi bolam...¹**

6.4. MUHAMMAD RAHIMXON FERUZNING MA'RIFIY-AHLOQIY QARASHLARI

Buyuk davlat arbobi, mutafakkir olim, iste'dodli shoir, nozikta'b va ulug' bastakor **Muhammad Rahimxon Feruzning** (1844–1910) mustaqillik uchun mardona kurashi, jaholatni yengish yo'lidagi diplomatiyasi, davlatni boshqarish siyosati, ma'rifatparvarlik faoliyati hozirgi avlod uchun tengsiz ibrat maktabidir.

Ma'lumki, Xiva xonligi davlatining so'nggi 116 yili Qo'ng'iro't o'zbeklaridan chiqqan Eltuzarxon, Muhammad Rahimxon, Olloqulixon Rahimqulixon, Muhammad Aminxon, Abdullaxon, Qutlumurodxon, Sayid Muhammadxon, Muhammad Rahimxon Soniy Feruz, Isfandiyorxon, Said Abdullaxonlar tomonidan boshqarildi. Xiva xonligi davlatida o'tgan jami 49 xon ichida eng uzoq davr davlatni boshqarish *Sayid Muhammad Rahimxon Bahodirxoni Soniy Feruzga* nasib etdi. *Muhammad Rahimxon Soniy Feruz qirq yetti yilu o'n besh kun saltanat taxtida o'tirishga musharraf bo'ldi.* Chunki Feruz o'zigacha bo'lgan hukmdorlar ichida eng saxovatli, eng muruvvatlisi edi. Aytish joizki, Muhammad Rahimxon Feruz hukmronligi davridagi 47 yil davomida Xorazm fuqarosi nisbatan tinch va osoyishta hayot kechirdi. O'n to'qqiz yasharlik davridan boshlab taxt sohibi bo'lgan *Muhammad Rahimxon hukmronlik faoliyatining dastlabki o'n yili (1863–1873) mustaqil hukmdorlik yillari bo'lsa, o'ttiz etti yili (1873-yil 12-avgustdan 1910-yil 15-avgustgacha) Rossiya imperiyasiga qaram bo'lib hukmdorlik qilgan yillaridir.* Hukmdorlikning dastlabki o'n yilligida Feruz o'zining davlatni boshqarish siyosatida adolat bilan ish ko'rishga intildi. Bu

¹ O'sha joyda, 10-bet.

fikrimizni Hasanmurod Qori Muhammadamin o'g'li Laffasiyning «*Tazkirai shuaro*» asaridagi dalillar bilan isbotlashimiz mumkin: «...*Muhammad Rahimxon o'n to'qqiz yashar bir navjuvon aqllik yigit bo'lg'oni bilan Xorazm taxtiga minib hukmronlig' holidi Xorazm qit'asini mahkam zabt etib, yovmut, qozoq, qoraqalpoq fuqarolarining yosh va kattalaridin o'ziga muhabbatlarini jalb etib mukarram qilish bilan Xorazm mamlakatini... osuda va farog'atlik holda tutadi*».

Haqiqatan ham, Muhammad Rahimxon Soniy Feruz o'z atrofiga har bir ishga adolat va haqiqat nuqtayi nazaridan qarovchi amaldorlarni to'pladi. Avvalo, dono tog'asi (doyisi), ya'ni bosh vazir Ibrohimxo'ja, shoir, tarjimon va tarixnavis olim Ogahiy, yetuk shoir va tarixnavis Bayoniy, qobiliyatli shoir, musiqashunos, tarjimon va davlat arbobi Polvonniyoz mirzaboshi (Komil Xorazmiy), uzoqni ko'ra biluvchi tadbirkor Ismoilxo'ja naqib, qozi Muhammad Latif oxun, jasur va mard Matmurod devonbegi, uddaburon Rahmatullo yasovulboshi, Abdulla mahram va adolatpesha Shayxnazarboy kabilar bilan birga hammaslahatligi tufayli mamlakatda yangi nizomlar, farmonlar, qonun-qoidalar qabul qilinib, davlatni boshqarishda siyosiy-ma'muriy, iqtisodiy-madaniy islohotlar o'tkaziladi. Soliqlar kamayadi, sug'orish ishlari yaxshilanadi, qurilish ishlariga e'tibor kuchayadi, savdo-sotiq rivojlanadi.

Ayniqsa, Feruzning ma'rifat va ma'naviy, obodonchilik va qurilish sohasidagi siyosati ham alohida tahsinga loyiqdir. Uning rahbarligi ostida qurilgan Feruz madrasasi va «*Qibla Tozabog'*» yozgi dam olish saroyi to'g'risida to'xtalsak shohning ma'rifatparvarlik va obodonchilik borasidagi ishlari ko'lami yaqqolroq ayon bo'ladi.

Muhammad Rahimxon madrasasi 1871-yilda qurilgan. Qurilishga xonning o'zi rahbarlik qilgan. Madrasada yozgi va qishki masjid, darsxona, kutubxona, hujralar bor. Madrasa ichida talabalar uchun barcha qulayliklar yaratilgan. Madrasa hovlisi 76 ta bir qavatli hujra bilan o'ralgan. Ular bir hujra uch xonaga: qaznoq, (omborxonona), yotoqxona va darsxonalarga bo'lingan edi.

Madrasa qurilishi va bezalishida «*Qibla Tozabog'*» saroyiga monandlik bor. Bu har ikkala bino qurilishini Feruzning o'zi jiddiy ravishda kuzatib borgan. Muhammad Rahimxonning farmoniga binoan vaqfdan tashqari umumdavlat daromadidan madrasa mudarrisleri, oxunlar, masjid imomlari va 1338 talaba, jami 1798 nafar kishi moddiy ta'minoti uchun pul sarflangani va ularga turli in'omlar, hadyalar berib turilgan.

Asrimizning boshlariga kelib, Xiva xonligi hududida 130 madrasa, 1636 masjid bo'lgan. Xonlik hududida 1500 maktab bo'lib, ularda yil davomida 45 mingdan ziyod bolalar o'qigan. Madrasalarda tahsil oladigan talabalar soni 2300 kishidan ziyod edi. Madrasalarda ilohiyot ilmlari: Qur'on, Hadis, tafsir, fikh (din va shariat qonun-qoidalari) bilan birga riyoziyot (matematika, xandasa, geometriya), ilmi hay'at (astronomiya), tibbiyot, (medisina), tarix, jug'rofiya, ilmi aruz (poetika), arab tili va uning morfologiyasi (qofiya) kabi dunyoviy ilmlar ham o'qitilar edi. Feruzning o'zi tez-tez Xivadagi madrasalarda bo'lib, u yerdagi ta'lim-tarbiya ishlarini shaxsan nazorat qilib borar va madrasalarning talabalariga davlat xazinasidan moddiy yordam qilib turardi. U madrasa mudarrisi har tomonlama bilimdon bo'lishini, darslarni ta'sirchan va qiziqarli o'tishini istardi. Shu maqsadda Feruz madrasalarga oxun va mudarrislikka tayinlashdan avval nomzodni chaqirib tanishardi va imtihon qilib bo'lgach, «ochiq dars» o'tkazishini so'rardi. Feruzning olim va fozillar ichida bunday oshkora ish tutishining ahamiyati benihoya katta edi. Chunki bunda mudarrislik vazifasiga tayinlanayotgan kishining shaxsiyati, zukkoligi, ma'naviy dunyosi, fozilu donishmandligi namoyon bo'lardi.

Xiva madrasalarida Muhammad Yusuf Hoji-Doiy, Xudoybergan Oxund, Ojiz Muhammad Sharif Oxund, Yusufiy, Ollaquli Oxund, Muhammad Yoqub Oxund, Muhammad Sharif Oxund, Muhammad Yusuf Oxund, Muhammad Rizo kabi olimu fozillar mudarrislik qilib, yoshlarga ta'lim-tarbiya berganligi fikrimizning isbotidir.

Feruz mahalliy fuqaro bolalaridan ilmi kishilar tayyorlash maqsadida 1884-yilda o'z saroyida maktab ochdi, bu maktabda Mirzo va Rahmonquli kabi ustozlar yoshlarga bilim berish bilan shug'ullandilar. 1887-yilda bu maktabda 11 o'quvchi ta'lim olib, shulardan olti nafari Feruzning shaxsiy hisobidan o'qidi. Mana shu maktabda bo'lgan rus rassomi L.E.Dmitriev-Kavkazskiy o'z xotiralarida bunday deb yozadi: «Eshiklardan birini ochib, to'g'ri sinf xonasiga kirib keldik. U deyarli bo'sh bo'lib, devoriga katta jug'rofiy xarita osilgan, tokchasida bir qancha kitoblar bor edi. Soddagina qilib qo'lda yasalgan stol, uning ustida siyohdon, yonida ikkita o'rindiq. Sinfning butun jihozi ana shundan iborat edi. O'qituvchi mashg'ulotni boshqa xonada o'tkazardi. U xonada ham deyarli hech qanday jihoz yo'q, faqat yerga ko'rpachalar to'shalgan edi. Hovlida 11 bolani (11 yoshdan 15 yoshgacha) va boshqa musulmon o'qituvchisini ko'rdik».¹

¹ Qarang: Тухтаметов Т.Г. Россия и Хива в конце XIX – начале XX вв. ГРБЛ. – М., 1969, с. 75.

Bundan tashqari Feruz farmoniga muvofiq 1904-yilning 10-noyabrda Urganchda yangi usul maktabi ochildi. Bu maktab o'quvchilarining soni 55 nafar bo'lib, shundan 45 nafari mahalliy millat farzandlari edi.

Husayn Qo'shayev 1906–1907 o'quv yilida xonlikdagi otionalarning va ilg'or ma'rifatparvar kishilarning orzu-istaklarini hisobga olib, Urganchda qizlar maktabini tashkil etdi. Bu muhim voqeadan xursand bo'lgan Feruz Urganchga borib, mazkur maktabdagi ta'lim-tarbiya ishlari bilan o'zi tanishdi va Husayn Qo'shayevning boshlagan foydali tadbiri uchun uni qo'llab-quvvatlab bosh-oyoq sarupo kiygizdi va xazina hisobidan maktabga moddiy yordam berib turishga qaror qildi.¹

Muhammad Rahimxon Feruz atrofidagi ilg'or fikrli kishilar Komil Xorazmiy, Xudoybergan Devonov, Sayid Islomxo'janing tashabbuslari bilan 1891-yilda Xivada rus-tuzem maktabi ochildi. Feruz bu maktabni ham o'z homiyligiga oldi. Rus-tuzem maktabida rus tili va adabiyoti, riyoziyot, tarix, jug'rofiya, tabiat kabi fanlardan tashqari ona tili va islom fani asoslari ham o'qitilardi. Shunday qilib, Feruz Xorazmda maktab va madrasalarda ta'lim-tarbiya ishlarini rivojlantirishga alohida e'tibor bilan qaradi, talabalarga va mudarrisarga doimo g'amxo'rlik qilib turdi.

Muhammad Rahimxon Feruzning ma'rifatparvarlik faoliyati haqida gapirar ekanmiz, uning oilaparvarligi, xotin va bolalariga mehribonligini ham alohida ta'kidlashimiz lozim. Bolalarning tarbiyasiga qarash uchun enagalar birkutilgan bo'lib, o'g'il bolalarning yurish-turishlaridan xabardor bo'lib turish o'z mahramlariga topshirilgan edi.

Feruz uyda juda ham oddiy va kamtarin inson bo'lib, har doim oddiy kiyimda o'tirar edi, o'g'il-qizlari va nevaralari bilan saboqlar olib borar, xushchaqchaqlik qilib o'ynashni juda ham yoqtirardi. Nevaralari Sa'dulla to'ra va Nosir to'ra bobosi Feruz yordamida savod chiqardi, she'riyatga va rassomchilikka mehr qo'yib ulg'aydilar. Feruzning muallimlik xizmatlari behuda ketmadi, uning oilasidan, avlod-ajdodlari orasidan Komyob, Oqil, Sodiq, Murodiy, Sultoniy, Sa'diy, Asad kabi yigirma nafardan ortiq yetuk qalam sohiblari yetishib chiqib, qator tarixiy asarlar va she'riy devon yaratdilar, xattotlik va tarjimonlik bilan shug'ullanib, madaniyatimiz xazinasini boyitdilar.

Feruz mohir tarbiyachi sifatida oila baxti, farzandlar istiqboli uchun ko'pgina ibratli ishlarni qildi. Chunki u oilaning hayotda muhim o'rin

¹ Qarang: Rahim D., Matrasul Sh. Feruz: shoh va shoir qismati. –T., 1991, 101–102-betlar.

tutishini, inson zotini davom ettirishdek ulug' vazifani bajarishini yaxshi his etardi. Oilaning ildizi farzand ekanligi, bolalarni tarbiyasida oiladagi muhit, ular o'rtasidagi o'zaro hurmat va e'tibor, ota-onaning farzandlariga nisbatan muruvvatli bo'lishi lozimligini Feruz hayoti va faoliyati misolida ko'rishimiz mumkin.

XIX asrning oxiri va XX asr boshlaridagi Xorazm adabiy ma'rifatparvarlik muhitining vujudga kelishida Muhammad Rahimxon Feruzning roli va ishlari muhim ahamiyatga ega. Zero, u ilm-ma'rifat homiysi, tashkilotchisi, san'at va adabiyotning chinakam fidoiysi sifatida katta ishlarni amalga oshirdi. Shoir va tarixchi Bayoniy iborasi bilan aytganda, «*uning davrida har bir mahalla o'z masjidi, uning qoshida maktab va madrasasi*»ga ega bo'ldi, juda ko'p nodir asarlar arab va fors tillaridan o'zbek tiliga tarjima qilindi.

Muhammad Rahimxon Feruzning tarixda o'tgan boshqa shohu sohibqironlarga nisbatan iisonparvarlik, ma'rifatparvarlik faoliyati va ibratli tomoni shuki, o'zgaralar yeriga ko'z olaytirmay, o'z davlatini mustahkamladi, atrofiga ilg'or fikrli kishilar – Ogahiy, Komil, Bayoniy, Mirzo, Tabibiy, Chokar, Rojiiy, Avaz O'tar, Komyob kabi ko'pgina shoirlar, olimlar, sozanda-yu xonandalarni to'plab, ularga moddiy va ma'naviy tomondan g'amxo'rlik qilib, ular bilan muntazam ilmiy-adabiy munozara va kitobxonlik oqshomlari o'tkazishni an'anaga aylantirdi.

Ogahiy o'zining «*Ta'vizul oshiqin*» devoni debochasida Feruzning adabiyot va san'at hamda ilm ahliga munosabatini shunday tasvirleydi: «*hamisha ul janobning sharofatlig' odati ulamo va fuzalo zumrasig'a navozish va marhamat ko'rguzmak, xususan, shuaro va zufaro jamoasi sha'nida baxshish va tarbiyat rususin tuzmakdur. Lihozo aksar ulamo, fuzalo va shuaro ul janobning bixishtoyin majlisig'a fazlu donish vazilasi bila yo'l topib, iltifot va ixsonoti ne'matidin maxzuz va bahramand bo'lub, subhu shom balki alaldavom duoyi davlatig'a mashg'ul va mashhufdurlar*».¹

Til va adabiyot, mantiq, musiqa ilmida Feruzning oldiga tushadigan alloma va fuzalo yo'q edi. Bu to'g'rida xattot va tarixchi Xodim shunday voqeani eslaydi: «*Biz, ya'ni Bolta devon Nodim, Yusuf Xarrot – Chokar va man Bobojon tarroq – Xodimlarga Arabxon madrasasining oxuni Yusuf Hoji Doiy adabiyot ilmi bo'yicha Sa'diyning «Guliston» va «Bo'ston» asarlari, Firdavsiyning «Shohnoma» asari bo'yicha saboq berganida, Feruz mazkur asarlar yuzasidan savol berib, bizni imtihon qilardi. Ana shunday paytlarda birortamiz g'azal o'qishda xatolikka*

¹ Ogahiy. Asarlar. I jild, -T., 1971, 42-bet.

yo'l qo'ysak yoki birorta so'zni noto'g'ri talaffuz etsak Feruz bizni to'xtatib, xatolarimizni to'g'rilar, u yoki bu so'zning ma'nosini aytib berib, hech xafa qilmasdan kamchiligimizni yo'qotishga yordam berardi».¹

Ma'rifat va san'at gulshanining bog'boni Muhammad Rahimxon Feruz shoirlar, sozanda-yu xonandalarni saroyga yig'ar ekan, ularning ijodiy kamoloti borasida qayg'uradi. Har bir shoirning she'rlarini jam qilib, devon va bayozlar tuzish kabi xayrli ishlarni amalga oshiradi. Buning natijasida «*Bayozi musaddasot*», «*Bayoziy majmuai ashhor*», «*Bayozi muhammasot*», «*Bayozi ash'or*» singari yuzga yaqin devon va bayozlar yaratildi. Bu «bayozlar» o'zining kompozitsiyasi, she'rlarining g'oyaviy mazmuni, kitobot uslubi hamda husnixati bilan alohida ajralib turadi. Bu ishlarga bevosita Muhammad Rahimxon homiylik qilardi».²

Uning rahbarligi ostida Ahmadjon Tabibiynng «*Majmuat ush-shuaro*», Bayoniyning «*Shajarayi Xorazmshohiy*» tazkiralari yaratildi. Shu davrda Feruzning tashabbusi bilan Xivada toshbosmaning barpo etilishi o'z navbatida adabiyotning ijtimoiy ahamiyatini, ta'sir kuchini oshirdi. Xiva toshbosmaxonasi («Podshohi zamon tiplitografiyasi») tashkil etilgandan boshlab, ko'pgina adabiy va tarixiy asarlarni fors, arab tillaridan o'zbek tiliga tarjima qilishga va kitob nashr etishga katta e'tibor berila boshlandi. 1876-yilda Xiva toshbosmaxonasining ilk mahsuloti Abu Nosir Farrohning «*Niso us-sibiyon*» («*Bolalar nasibasi*») risolasi nashr etildi. Matbaachi Otajon Abdalov Feruzning ko'rsatmasiga binoan 1879-yilda Shermuhammad Munisning «*Munis ul-ushshoq*» devoni, 1880–1882-yillarda Alisher Navoiyning «*Xamsa*»si, Komil Xorazmiyning beshta devoni, Ogahiyning «*Ta'viz ul-oshiqin*» devoni, yangiariqlik ulug' shoir va mutarjim Yoqubxo'ja ibn Ibrohimxo'janing «*Devoni Xolis*» she'riy majmuasi, Komil Xorazmiyning so'zboshisi bilan Alisher Navoiyning «*Chor devon*», «*Hazoyin ul-maoniy*» asarlari nashr qilindi.

1897-yilda deyarli boshqa shoirlardan keyin Feruzning «*Devoni Feruz*» g'azallar majmuasi nashr etiladi. Bu uning o'ta kamtarligidan nishonadir. Shuningdek, Feruz bevosita Ogahiy, Bayoniy, Piri Komil Mirzo Rojii, Tabibiy, Komil Devoniy, G'ulomiy, Sultoniy, Sa'diy, Asad, G'oziy, Rahmonquli qori kabi shoirlarning she'rlarining nashr etilishiga ham jonkuyarlik qildi. Feruz o'z og'a-inilarni, jiyanlari ijodidan «*Haft shahzoda*» nomli she'riy to'plam ham tuzdirgan. Bunday

¹ Qarang: Rahim D., Matrasul Sh. Feruz: shoh va shoir qismati. –T., 1991, 58-bet.

² Hoshimov M. Qo'lyozma bayozlar – adabiy manba –T.: «Fan», 1981, 34-bet.

xayrli ishlar Feruzning bebaho ma'rifatparvarlik, saxovatlilik, shuaroparvarlik faoliyatining va insoniyligining kichik bir qirrasidir, xolos.

Muhammad Rahimxon Feruz husnixat ustasi bo'lish bilan birga musiqa sirlaridan boxabar bo'lgan. Soz ilmi va go'yandachilik, musiqa, aytim borasidagi tutgan yo'li, kuyunchaklik bilan Xorazm maqomlarini tiklash, saqlash, keyingi avlodlarga to'la yetkazib berish uchun intilgani ham Feruzni abadiyatga daxldor hukmdor sifatida namoyon etib turibdi. Feruz «*Shoshmaqom*» kuylarini to'la o'rganib, «*Navo*», «*Segoh*», «*Dugoh*» maqomlariga bog'lab o'n uchta kuy bastalagan. Feruz o'zining bir muxammasida Xorazm maqomlarini birma-bir sanab ko'rsatadi:

*Soz aylagil subhu maso goh «Rost» chertib, goh «Navo»,
«Dugoh»u, «Segoh»u, «Sabo» har birisidir g'amzudo,
Rahm etmayin ul dilrabo aylar edi nozu ado,
Hijron ichra borho tortar eding ranju ano,
Bu dam tutub rasmi vafo sho'xi sitamkoring kelur.¹*

Feruz badiiy ijodda ham o'ziga xos iqtidorga ega edi. U she'riyatning g'azal, muxammas, musaddas, ruboiy va boshqa janrlarida samarali ijod qilib, o'z asarlarini «*G'azaliyoti Feruz*», «*Bayozi Feruz*» nomlari ostidagi o'nga yaqin she'riy majmualar va bitta devonga jamlagan. Shoirning g'azallari g'oyat o'ynoqi va kuylarga mosdir. Shu sababli ham uning ko'pgina g'azallariga kuylar bastalangandir.

Feruzning ma'rifatparvarlik qarashlarini o'rganar ekanmiz, anglaymizki, u o'z xalqini dunyoga tanitishning birdan-bir yo'li xalqni ma'rifatli, mustaqil, ma'naviyatli qilishdan boshlash kerak deb bildi. Shuning uchun ham uning ma'rifatparvarligi va xalqparvarligi davlatni mustahkamlash, adabiyot va san'at, tarjimachilik, kitobatchilik, ilmiy-badiiy asarlarni yaratishni rivojlantirish uchun kurash bilan doimo bog'liq bo'lgan. Bu hol Feruzning ma'rifatparvarlik faoliyatida adabiyot va san'at ahlining har biriga o'z qobiliyatiga qarab ish topshirishida, Xivaga jahon adabiyoti va tarixi durdonalarining keltirilishi, ularni turkiyga o'girtirib toshbosmada chop ettirishda zabardast shoiru fuzalo, olimu ilm ahliga arabiy va forsiydan tarjimalar etib, qasidalar, g'azallar bitishga, devonlar tuzishga farmon-topshiriqlar berishida aniq sezilib turadi.

Feruz o'zining ma'rifiy-axloqiy qarashlarida insonning fe'l-atvori va sifatini ikki guruhga bo'ladi: insofli va diyonatli, imonsiz va

¹ Muhammad Rahimxon Feruz. Ne bo'ldi, yorim kelmadi. –T., 1991, 57-bet. (Bundan keyingilari ham shu kitobdan olindi).

diyonatsiz. Feruzning nazarida, birinchi guruhga chin qalbdan ardoqlangan, insoniy xislatlarga ega bo'lgan, tabiatiga yuksak insoniylik, sadoqat va vafodorlik xos bo'lgan kishilar kiradi. Ikkinchi guruh kishilarning ko'pchiligi esa xayru saxovat, imon va insofdan mahrumdir. Jumladan, Feruz o'zining axloqiy tushunchasini Xudoning kalomi bo'lgan Qur'on va Muhammad Payg'ambar hadislarini asosida ishlab chiqadi va unga bo'ysunadi. Har bir qilayotgan muruvvat-u saxovatini, xushmuomala-yu qattiqqo'lligini Xudoning xohishi deb biladi. Uning o'zi bu haqda shunday yozgan edi:

**Onga hamdkim hayyi dono durur,
Bori ilmi qudratda yakto durur.
Yaratti to'qquz harfni mustadir,
Birovni shoh etdi, birovni vazir.
Jahon mulkini islomobod etib,
Base, yaxshi ishlarni bunyod etib.
Shariat bila dinga berdi rivoj,
Shahanshohlar boshidin oldi toj.
Ilohiy erurman base sharmisor,
Gunoh dudi birla siyoh ro'zg'or.
Mani aylab ul do'stungga qariyb,
Sharofat manga ondin etgil nasib...**

Haqiqatan ham, Feruz dinga kuchli e'tiqod qo'ygan, hurmat bilan qaragan. Adolat va insonni saltanat asosiga qo'ydi, o'zining insonga bo'lgan munosabatini islom dini, Qur'on, shariat qoidalari Feruz g'azallari orasida shunday misralar uchraydiki, bularda Feruzning dunyoqarashi, chin e'tiqodi va insonparvarligi ochiq sezilib turadi:

**Nadomat birla umrim o'tdi, yo rab,
Yetur tongla rasulingdin shafolat.**

Yoki:

**Nechuk maqbullig' topg'usidur ahli jahon aro,
Ul odamkim, onga qahring soridin bo'lsa rad paydo.
Barisi xohishi taqdiring ila bo'lg'usi mavjud,
Nekim gar bandadin olamda bo'lsa neku bad paydo.**

«*Beayb parvardigor*» deyishadi xalqimiz. Inson zoti borki, u xato va kamchilik qiladi. Odamzod qilgan nomaqbul ishlari, ya'ni gunohi uchun oxiratda javob berishi kerak Bu tuyg'u insonni har doim yomon ishlardan tiyib turadi. Uning yaratgan oldidagi mas'ulligini oshiradi. Gunoh qilib qo'ygan va qilishdan qo'rqqan odam tavba-tazarruga ruju

qiladi. Xudoga sig'inadi, undan najot va madad so'rab iltijo etadi. Feruzning ijodiy merosida bu fikrimizni tasdiqlovchi o'nlab g'azallar mavjud:

**Bo'lsun salom behad anga subh ila maso,
Kim, dedi vasfinn oni furqon aro xudo.
Hoki qudumin amladi bo'sa hama rasul,
Bildi o'ziga shoh oni jumlai anbiyo.
Ul shomkim, haq amri bila ayladi uruj,
Topti hama murod ila maqsudin ravo.
Albatta hashrda topar oning shafloatin,
Har kimsakim, jahonda qilur inqiyod angu.
Har kimki, amri shar'iyga gar sunmag'ay bo'yin,
Ro'zi jazoda bo'lg'usi ikki yuzi qaro.
Har kim salomu salovot etsa odatin,
Shahd shafloatin ichadur tongla hashr aro.**

Ko'rinib turibdiki, Feruz insonparvarlik sifatlarining hammasini Alloh taologa manzur bo'lgan axloq sifatleri deb tushunadi. Uning nazarida, Haqning berganiga sabr-qanoat qilish, sabotli, chidamli, rahmdil, shafqatli, ochiq ko'ngilli, sofdil, adolatparvar bo'lish insoniylikning eng oliy ko'rinishidir:

**Salomat ahli boshg'a falakdin
Dame tinmay yog'ar sangi malomat.
Malomat toshidin ozurdadurlar,
Bu ko'hna dayrda ahli farosat.
Malomat chekmayin desang jahonda,
Xudoning berganiga qil qanoat.**

Feruz nazaridagi «**ahli farosat**», anglashiladiki, davrning ilm-ma'rifatli olim va shoirlaridir, ular o'z e'tiqodiga sodiq kishilardir. Feruzning bu fikrlari xalq dardini o'ziga olish, uni ofatlardan saqlash, ahvolidan xabardor bo'lib, yaxshi muomala qilish va boshqa fazilatlar mujassami sifatida namoyon bo'ladi. Shu insoniy sifatlarni amalga oshirish tashabbuskori bo'lgan Feruz shunday yozadi:

**Ahli hissat yetsa davlatg'a, zamona ahlining,
Bir fulusi karmana uchun bag'rini biryon qilur.
Sabr qil Feruz, agar qilsa jafu bu charxi dun,
Sabr qilg'onning xudo mushkullarin oson qilur.**

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, Feruzning ma'rifiy-axloqiy qarashlarida do'stlik, vafodorlik, qanoat, kamtarlik ulug'lanadi, diyonatsiz, ta'magir, nafs balosiga yo'liqqan molparast, jaholatparast kishilardan juda ehtiyot bo'lish kerakligi uqtiladi:

**Vafo ko'rmayin hech bir do'stdin,
Bo'libman jahon ahlidin asru tang.
Ta'ma qilma dahr ichra har dundin,
Ta'madin borur elga nomusu nang,
Tavozeni ayla o'zingga shior,
Havo birla nafsingga berma erk.**

Feruzning nazarida, sof ko'ngillik, kamtarlik, sabr-toqatli bo'lish yoshlarning kamolot mezonidir:

**Ne yanglig' sabr qilsun ul quyosh hijronida Feruz,
Ziyod aylar jafosin, aylamas bir zarra kam yo Rab.**

Yoki:

**Qanoat birla sabr o'lsa sanga ish,
Har ishda qilmag'ung hargiz nadomat.**

Feruz kimki, pokiza va shijoatli, rostgo'y bo'lsa baxt-saodatga, farovon va osuda hayotga erishadi deb uqtiradi:

**Sandin o'zga ko'nglum olg'on sho'x yo'q bu dahr aro,
Rost bil bu so'zni, jon yorim, yoshingdin o'rgilay.**

Feruz insonning eng olijanob xislatlaridan biri o'z seviklisiga sadoqatli, vafodor va muruvvatli bo'lishdan iboratdir, deb ta'kidlaydi:

**Oshiqi baxtiyoringman, vafo aylab manga,
Aylagil ma'shuqlikni ixtiyor, ey gulbadan.
Kishi gar sodiq ersa ishq aro bu yanglig',
Bo'lur Feruz baxtu kamron ohista-ohista.**

Shunday qilib, ma'rifatparvarlik g'oyalari Muhammad Rahimxon Feruz faoliyatida o'zining amaliy mohiyatini namoyon qila oldi. Feruz o'z faoliyatida Xorazmning istiqloli uchun kurashib, xalqni, unga tegishli barcha ma'naviy boylklarini insoniyat sarvari timsolida talqin qildi. Bu merosni har tomonlama o'rganish, ilmiy-adabiy, falsafiy, tarixiy, huquqiy, tarbiyashunoslik, san'atshunoslik nuqtayi nazaridan yirik ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish o'zbek madaniyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

6. 5. KOMIL XORAZMIY VA MUHAMMAD RASUL MIRZONING MA'RIFIY-AXLOQIY QARASHLARI

Muhammadniyoz Komil Xorazmiy (1825–1899) o'zbek adabiyoti, musiqashunosligi va tarbiyashunosligi taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan zabardast shoir va mohir bastakor bo'lish bilan birga yirik davlat arbobi, tarjimon va xattot ham edi.

Pahlavon Niyoz Muhammad 1825-yilda Xivadagi madrasa mudarrisi Abdulla Oxun oilasida tug'ildi. «Pahlavon» uning laqabi, «Komil» (*kamolotga erishgan*) esa adabiy taxallusidir. Otasi o'z o'g'lini yaxshi tarbiyalash barobarida uning xat-savodini chiqarish uchun ham harakat qilib, masjid qoshidagi maktabga o'qishga berdi. Maktabdan keyingi vaqtlarda esa saboqni o'z otasidan oldi. Abdulla Oxun o'g'liga arab, fors tillarini o'rgatdi, adabiyot va musiqaga havas uyg'otdi. Bo'lg'usi shoir madrasada o'qib yurgan davrlaridayoq mumtoz adabiyot vakillarining ijodini zo'r havas bilan o'rgandi. Alisher Navoiyni o'ziga ustod bilib, unga taqlid qilib she'rlar yoza boshladi. Fuzuliy, Munis, Ogahiy ijodi Komil uchun adabiy maktab rolini o'tadi. U yigirma besh-o'ttiz yoshlarida mashhur shoir bo'lib yetishadi. Musiqa va xattotlik san'atini ham o'rganadi. Komildagi bunday yuksak iste'doddan xabar topgan Xiva hukmdori *Sayd Muhammadxon* (1856–1865) uni saroyga chaqirib, kotiblik vazifasiga tayinlaydi. Komil atrofiga ko'p yoshlarni to'plab, ularga husnixatdan ta'lim berdi. Kitob faqat qo'lyozma nusxalarda yoki juda bo'limganda toshbosma usulida tarqalgan davrda bu san'at, ayniqsa, katta ma'rifiy ahamiyat kasb etgan edi. Komilning bevosita tarbiyasida yetishgan xattotlar 50 nafardan ortiq bo'lib, jumladan, ustod Muhammad Panoh, Xudoybergan Muhrkon devon, Muhammad Sharif Tarro devon, Muhammad Rasul, Matyoqub Xarrot devon va boshqalar bu sohada zo'r mahorat va shuhrat qozondilar.

Komil Xorazmiy Muhammad Rahimxon Feruz (1865–1910) davrida mirzaboshi lavozimida ishladi. U devonbegilik vazifasini (1873–1879) bajarayotgan davrda Xorazmda bir qancha iqtisodiy, siyosiy va madaniy tadbirlarni amalga oshirdi. Xususan, uning chor Rusiyasi ma'murlari bilan olib borgan diplomatik aloqalari, Xiva xonligi fuqarolarining huquqini himoya qilish harakati o'zbeklar, turkmanlar va qoraqalpoqlar o'rtasida tinch-totuvlik o'rnatishga intilishi o'sha davrning juda katta ijtimoiy-siyosiy voqeasi bo'ldi.

Komil Xorazmiy boy Sharq adabiyotining eng yaxshi namunalari bilan ba'zilarini tarjima qilishda va Xiva toshbosmasida kitob

holida chop etishda faol qatnashdi. Mashhur olim Husayn Voiz Koshifiyning o'g'li Faxriddin Sayfi tomonidan 1532-yilda yozilgan «*Latoif-at tavaif*» («*Turli toifalarning latifalari*») asarini «*Latoif-at zaroif*» nomi bilan Komil Xorazmiy tarjima qildi. «*Mumtoz*» taxallusi bilan asarlar yozgan Barxudor binni Mahmud turkman Farohiyning (XVIII asr) «*Mahbulul qulub*» («*Qalblar sevgilisi*») asarining o'zbekcha tarjimasi ham Komil Xorazmiy qalamiga mansub. Kichik hajmdagi ma'rifiy-didaktik hikoyalarni o'z ichiga olgan bu asarlar hali yetarlicha o'rganilgani yo'q. Komil Xorazmiyning bu tarjimalari, shubhasiz, o'zbek madaniyati taraqqiyotida salmoqli o'rin egallaydi.

Komil Xorazmiy o'z she'rlarini yig'ib, birinchi marta 1880–1881-yillarda, ikkinchi marta 1895-yilda devon holida Xiva toshbosmasida nashr etgan.

Komil Xorazmiydan ko'plab musiqachilar, go'yandalar musiqa ilmi bo'yicha ta'lim olgan. Masalan, Xudoybergan Muhrkon, Matyoqub Fozochi, Abdulla Gulobiy, Xudoyberdi Mahsum, Bobojon bulomonchi, Sobir Mahram, Otajon so'ta, Muhammad Rasul Mirzo, Matyoqub Xarratlar dutor, tanbur, g'ijjak, bulamon, surnay, chang, doira va boshqa musiqa asboblari va maqom yo'llarini chalishni, Xorazm tanbur chizig'i yo'llarini o'rganganlar.

Farhod Qobulovning yozishicha, devonbegi Komil Xorazmiy 1875-yil mart oyida Muhammad Rahimxonxon Feruzni Moskva va Sankt-Peterburgga maslahatchi sifatida kuzatib boradi. Komilning Rusiyaga qilgan bu safari faqat sayohat qilishdangina iborat bo'lmasdan, balki Muhammad Rahimxon soniy unga Xiva xonligi bilan chor Rusiyasi o'rtasidagi elchilik aloqalarini yanada mustahkamlashdek mas'ul vazifani topshirgan edi. Shu sababli ham devonbegi Komil Xorazmiy o'sha paytda chor hukumatida yuqori lavozimlarni egallab turgan amaldorlar qabulida bo'ldi. Komil davlat kansleri Gorchakov, harbiy vazir general-ad'yutant Milyutin va tashqi ishlar vazirligining bajaruvchi maxfiy maslahatchisi P. N. Stremouxov qabulida bo'lib, ikki mamlakat o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlash xususida muhim masalalarni hal qildi.

Safar davomida Komil Xorazmiy Sankt-Peterburg shahrining me'moriy yodgorliklarini tomosha qilish bilan birga zavod va fabrikalarini ham borib ko'rdi. Shisha zavodida bo'lgan Komil shisha ishlab chiqarish jarayoni bilan tanishib bundan hayratlandi: «U zavodda ikki soatcha bo'lib, butun ishlab chiqarish jarayonini diqqat bilan kuzatdi va ko'z o'ngida ishlangan bitta grafin va bir necha qadahlarni

xotira sifatida sotib oldi». Buni ko'rgan Komil Xorazmiyda Xiva xonligida ham ana shunday zavod va fabrikalar barpo etish istagi tug'ildi.

O'z davrining peshqadam musiqanavisi va bastakori bo'lgan Komil Xorazmiy Sankt-Peterburgni tomosha qilib, konsertlarda rus musiqashunoslarining kuylarini notaga qarab ijro etishlarini ko'rib cheksiz hayratga tushdi. Xorazmga qaytgandan keyin Komil Xorazmiy o'zbek kuylarini kelajak avlodlarga yetkazish maqsadida o'zining mashhur «*Tanbur chiziq-lari*» yoki «*Xorazm notasi*» ni yaratdi va «*Rost*» maqomining bosh qismini notaga oldi. Komil Xorazmiyning «*Rost*» maqomiga bog'lagan «*Murabbai Komil*», «*Peshravi Feruz*» singari kuylari notaga yozilgan holda hozirgacha saqlanmoqda va xonanda, sozandalar tomonidan kuylanmoqda.

Komil Xorazmiy Sankt-Peterburgda kar-soqovlar bilim yurtida, ko'rlar institutida ham bo'lib, o'qish jarayoni va talabalarning hayoti bilan tanishadi. Komil va uning hamroh-lari ko'rlar instituti talabalarining barmoq sezgilari bilan kitob o'qishlarini ko'rib hayratda qoladilar.

1891-yilda Komil Xorazmiy tashabbusi bilan Xivada birinchi yangi usul maktabi ochiladi. Bu maktabda rus tili va boshqa dunyoviy fanlar o'qitilgan. Jumladan, shoirlardan Ahmad Tabibiy, Avaz O'tar o'g'li, Bayoniy, Mirzo va boshqalar rus tilini o'rganib, Ovrupocha bilimlardan bahramand bo'lishgan.

Komil Xorazmiy yoshlarni ilm-ma'rifatga da'vat etib, mamlakatni zamonaviy taraqqiyot yo'liga tushishini orzu qiladi, ijtimoiy taraqqiyot g'oyalari-ni olg'a suradi. Shoirning «*Kamol*», «*Shuaro*», «*Fuzalo*», «*Dar bayoni ta'rifi va tavsif Toshkand*» kabi asarlarida uning ma'rifatparvarlik va axloqiy-ta'limiy g'oyalari o'zining yorqin aksini topgan.

Komil Xorazmiy ilm-ma'rifatni nodonlikka, jaholatga qarshi kurashda va insonning axloqiy kamolotida asosiy vosita sifatida talqin etadi. Shuning uchun ham shoir ilm-ma'rifatni hayotning zebu-ziynati sifatida ta'rif etib yozgan edi:

Emas kishiga bu duuyoda mol-mulk kamol,

Xusuli ilmu hunar keldi bezavol, kamol.

Komil Xorazmiy odob-axloq va ta'lim-tarbiya mavzuidagi asarlarida yoshlar uchun tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan masalalar borasida fikr yuritadi. Shoir yoshlarni kamol topishi uchun kamtar, dono, farosatli va xushfe'l bo'lishga undaydi:

**Jahonda istar esang sarbalandlig' – past o'l,
Topar boshi oshoq o'lg'on soyi zulol kamol.
Tafavvuq istamagil, ey yigit qarilarg'a,
Topay desang yoring o'lsun safi nihol kamol,
Hamisha tarki takabbur qilu, o'zung tut kam,
Ki qilg'usu sango bu kamlik ishtimol kamol,
Buzurgzodag'a solma nazar haqorat ila,
Ki badr bo'lg'usidur topsa hilol kamol.
Kamolsiz kishi har yerdadur xijolatmand,
Yetkurmagay kishiga hargiz infi'ol kamol.**

Komil Xorazmiyning axloqiy qarashlari uning nafosat tarbiyasi to'g'risidagi g'oyalari bilan chambarchas bog'liqdir. U axloqiy tarbiyani san'at va adabiyotning vazifalaridan biri deb tushunadi. Uning fikricha, adabiyot ijtimoiy tafakkur shakllaridan biri bo'lib, har doim o'sishda, rivojlanishda va taraqqiyotda bo'ladi.

Shuning uchun ham adabiyot jamiyat taraqqiyotiga, insonning baxt-saodatiga, jamiyatdagi illatlarni tugatishga xizmat qilishi, eng yaxshi insoniy xislat va fazilatlarni targ'ib etishi, kishilarning ongi, his-tuyg'usiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi kerak deydi,-u.

Komil Xorazmiyning ta'rificha, san'at va adabiyotning vazifasi «*haq so'z*»ni ayitishdir. Buning uchun esa u adabiyot namoyandalarini san'atkorlik mahoratini oshirishga, Sharq she'riyatining eng yaxshi asarlarini qunt va zo'r ishtiyoq bilan o'rganishga, ularning an'alarini davom ettirib, yangi g'oyalar bilan boyitishga, fikrlarni jonli ifoda etish omili bo'lgan til boyliklarini puxta egallashga da'vat etadi. Lekin ma'rifatparvar shoir johil amaldorlar hukmron bo'lgan zamonda haqiqatni tushuntirish, yozish qiyin ekanini, haqiqatgo'y shoirlarning so'zi qadrsizlanganini afsus bilan ta'kidlaydi:

**Buxl eliga demagil, ey zubbai davron so'zung,
Xayf etar, qadrini bilmay, siflai nodon so'zung.
Garchi so'zung gavhari qiymat baqo yo'q dahr aro,
Bor alarning qoshida harmuhradan aron so'zung.
Ulki qilmaydur maoni bahriga g'avvoslik,
Ko'rmagay minchoqcha gar bo'lsa duri g'altun so'zung.¹**

Komil bu g'azalida shu davr hukmdorlari o'zlarining manfaati uchun foyda keltiradigan shoirlarning so'zigagina ahamiyat berganliklarini qayd etadi. Agar shoir g'azalida yaxshi ma'noli, durri g'altondek qimmatbaho so'z aytilsa ham, bundan ularga bir narsa foyda

¹ Komil. Devon. G'. G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. –T.: 1975. 108–109-betlar.

bo'lmasa, ular bunday so'zni bir «*minchoqcha*» qadr qilmasliklarini ta'kidlaydi. Komil Xorazmiy boy va amaldorlarning pastkashliklarini ko'rsatib, ularning ko'nglini zang bosgan temirga qiyoslaydi. Ma'noli so'z faqat donish ahli qoshida «*la'li xo'shob*»dek qadrlanishi mumkinligini aytib, shoiru fuzalo faqat xalq uchun so'zlashi, yozishi kerak degan g'oyani ilgari suradi.

Ba'zi shoirlar adabiyotni boylik orttirishga, shaxsiy manfaatlarga xizmat qildirishga intildilar. Ana shunday sharoitda adabiyot va san'atning olijanob ijtimoiy roli uchun dadil kurashganlardan biri Komil Xorazmiy bo'ldi. Shoir odamlarga, xalqqa xizmat qilishdan yuz o'girgan va adabiyotni shaxsiy manfaatiga xizmat qildirishga intilgan riyokor, sotqin shoirlarni qattiq tanqid qiladi:

Kecha-kunduz qiladur sufahoga xizmat,

Garchi shoyistai avrangi sadorat shuaro.

Bor alardin necha bekorlar izzatda ziyod,

Tilu ilgi bila ham aylasa xizmat shuaro.

Shunday qilib, o'z davri adabiy muhiti va ilg'or ijtimoiy-pedagogik tafakkuri taraqqiyotida benihoya katta rol o'ynagan Komil Xorazmiy o'zidan keyingi Xorazmdagi ilg'or ijtimoiy-pedagogik fikrlarning ravnaq topishiga samarali ta'sir ko'rsatdi.

Komilning fikricha, har bir kishining xalqparvarligi va madaniyat-liligi ilm-fanning taraqqiyotiga munosib hissa qo'shishi bilan belgilanadi: shoir «*Emas bu dunyoda mulku mol kamol, xusul ilmu hunar keldi bezavol*», debgina qolmasdan, ilm-fanning bezavolligi uchun kurashdi. U, shaxs kamolga yetmoq uchun ilm olsin, hunar o'rgansin, ammo jamiyatda tutgan mavqeidan foydalanib, qabihlik yo'liga kirmasin, deya alohida eslatadi. Uning «*Komil ma'nosi tahsil ilm xoldurur va hosil aylagusi mahz qiyluqol kamol*», – misralari nihoyatda o'rinnidir.

Komil «Kamol» radifli g'azalida ilmu fan insonning qush kabi parvozi — kamoloti uchun qanot bo'ladi degan g'oyani ilgari suradi:

Kamol bergusidir so'zga shuhratu ta'sir,

Bu qushga qilgali parvoz parru bol kamol.

Komilning ma'rifatparvarlik g'oyalari uning vatanparvarlik g'oyalari bilan uzviy bog'liqdir. U o'z vataniga sodiq vatanparvar bo'lib, unga jonini fido etishga tayyor edi. Shoir o'z vatanini jondan aziz ko'rgani uchun har qanday mashaqqat va azobu uqubatlarga bardosh berib, unga xizmat qilishni o'zining muqaddas burchi deb bildi. Komilning «G'urbat aro» radifli g'azali vatanparvarlik g'oyalari bilan yo'g'rilgandir:

**Nihon o't o'zni vatan qofi ichra anqodek,
Senga yo'q bo'lsa murod ishtihor g'urbat aro,
Vatanda sokin o'lub sayr et olami bolo,
Safarni aylamagil ixtiyor g'urbat aro.**

Komil o'zining axloqiy qarashlarida ta'magirlik, ikkiyuzlamachilik, johillik, tekinxo'rlik, malomat, tuhmat, jaholatni qoralaydi. Shoir yomon odat, noma'qul xulqni inson uchun begona deb bilishadi. U bema'ni so'zlovchilarni bemahal qichqirgan xo'rozga o'xshatadi:

**Mahofil ichra so'z og'oz qilmali hangom,
Boshiga tig' tegar bemahal chaqirsa xo'roz.**

Komil hayotdagi barcha nosozliklarning oldini olishni odamlarning yaxshi xulq va fazilatlar kasb etishi bilan bog'laydi. Shoir bu fikrni, parvonani o'rtaqan sham monand o'zi ham kuyib tamom bo'ladi, degan hikmat darajasidagi ajoyib timsol bilan ifoda etadi. Shoir bu bilan odamlar bir-biriga yomonlik qilmasligi kerak, aks holda bu yomonlik bir kuni uning o'ziga ham qaytishi mumkin demoqchi bo'ladi:

**Birovni yoqsa kishi yongay o'zi ul o'tg'a,
Ki sham o'rtadi parvonalarni, topdi gudoz.¹**

Muhammad Rasul Polvonniyoz o'g'li Mirzo (1840–1923) esa otasi Komil Xorazmiy boshlab bergan xayrli ishning davomchisi bo'ldi. *«U Xorazm maqomlarini yetti maqomga chiqardi, ashula va cholg'u kuyilarini tamburga moslab nota yozdi. Shu bilan birga Mirzo tuzgan notadagi belgilar otasinikidan ancha farq qilar edi. Agar notada Komil Xorazmiy tanbur pardasini ko'rsatadigan chiziqni bosishni ust tomoniga, qaytishi uchun esa uni ost tomonidan ko'rsatsa, Mirzo otasining ixtiro qilgan notasini quyidagicha o'zgartiradi va uni tuzatadi: «1-yuqori pardalardan pastga tomon yoki pastki pardalardan yuqoriga tomon chiqilib tushilganini ko'rsatish uchun pardalardan o'rnida bo'lgan ufqiy chiziq orasida chizilaturgan chiziqni mayil hamda bitishiq emas, balki omudiy hamda ayrim chiziq qiladi. 2-shashmaqomning butun nag'malarini xonalarga ajratadi. 3-har bir maqomning boshida bu maqomga maxsus usulni ham yozadi. 4-aytimli (go'yonda bila) chalinaturg'an nag'malarni ayrim aytimsiz (go'yondasiz) chalinaturg'an-nag'malarni ayrim bir mo'ljalla qilib ikki mo'ljalla notani ishlab chiqaradi. Aytimli nag'malarga maxsus*

¹ O'sha joyda. 24-bet.

g'azallarni tartibi bilan har bir xonaning ustiga yozadi. 5-shashmaqom nag'malariga eskidan Xorazm musiqiyshunoslarining bog'lagan nag'malari bilan «Olti yarim maqom» bo'lgan «panjgoh» nag'masida yana bir necha nag'malarni qo'shib shashmaqom nag'malarini yetti maqomga yetkazadi». Xullas, Mirzo tomonidan ixtiro qilingan bu nota Xorazmda keng tarqaladi. Ko'pgina san'atkorlar shu nota asosida maqom kuylarini mohirlik bilan ijro etish san'atini egallab oladilar.

Ayni zamonda Mirzo Xorazmning boshqa ma'rifatparvar shoirlari singari o'z she'rlarida xalqchillik, erkparvarlik, adolatparvarlik kabi insoniy g'oyalarni ilgari surdi. U inson erk-huquqi, inson tafakkurining hurligi yo'lida kurashdi va asarlariga shu g'oyalarni singirdi. Mirzo asarlarida zamona va uning zolim hukmdorlariga norozilik kabi xalq ommasining ijtimoiy kayfiyatini ifodalovchi fikrlar mavjuddir.

Mirzoning ijtimoiy-ma'rifiy va axloqiy mavzudagi asarlari g'oyaviy mazmuni jihatidan rang-barangdir. Shoir she'rlarida ijtimoiy-siyosiy va falsafiy-didaktik masalalar, inson va uning hayotda tutgan o'rni, odobi va axloqi to'g'risida chuqur fikr yuritadi.

Mirzo o'z zamonasidagi sofdil mehnat ahlini, insonparvarlikni ulug'lash bilan birga, ilm-ma'rifatli, dono, bilimdon kishilar haqida gapirib, ularning faoliyatiga yuksak baho beradi:

**Musallamdur onga iqlimi ma'ni ichra a'lamlik,
Kishikim ilm tahsili bilan ko'ngul ovutti.**

Mirzo do'stlik haqida ham chuqur fikr yuritadi. Shoir yoshlarni o'ziga qadrdon va haqiqiy do'st orttirishga undab, aslo nokasu pastkash kishilar bilan hamsuhbat va do'st bo'lmaslikka chaqiradi:

**Suhbat har sifla bila aylama hargiz Mirzo,
Ayla majlis tuzubon yor qadrdon bila bazm.**

Zamondoshlari serqirra ijod sohibi Mirzoni «*She'r elining allomasi*», «*Erur Mirzo barchaga ustod*», «*Saboqi nazmda pir*» deb bejiz aytishmagan. Uning serqirra ijodi bilan tanisharkanmiz, mutafakkirning yorqin siymosi ko'z o'ngimizda insonparvar shoir, ajoyib san'atkor, yetuk musiqashunos olim sifatida gavdalanadi.

Xulosa qilib aytganda, Komil Xorazmiy va Muhammad Rasul Mirzo barcha davrlar uchun ma'rifatparvarlik, axloqiy-didaktik g'oyalari bilan qadrli, buyuk va ardoqlidir.

6.6. ILYOS MULLA MUHAMMAD O'G'LI SO'FIY VA AHMADJON TABIBIYNING MA'RIFIY-AXLOQIY VA DIDAKTIK QARASHLARI

Ilyos Mulla Muhammad o'g'li So'fiy (1860–1918) Xorazm adabiy harakatchiligida va ma'rifiy-pedagogik fikr taraqqiyoti tarixida o'ziga xos salmoqli o'rinni tutadi.

Ilyos Mulla Muhammad o'g'li So'fiy 1860-yilda Gurlanda taqvodor oilasida dunyoga keldi. Uning otasi Mulla Muhammad Buxoro va Xiva madrasalarida tahsil ko'rib, mudarrislik darajasiga ko'tarilgan bo'lsa-da, so'nggi yillarda masjidda imomlik qilib tirikchilik qilar edi.

Ilyos boshlang'ich ma'lumotni masjid qoshidagi boshlang'ich maktabda o'z otasidan oldi, so'ng u Xivadagi Muhammadaminxon madrasasida mudarrislik qilayotgan otasining do'sti Xo'ja Oxund yordami bilan madrasaga o'qishga kirishga erishdi. Ilyos madrasada tahsil ko'rar ekan, uni ko'proq dunyoviy fanlar qiziqтира boshlaydi. U o'zining ko'p vaqtini adabiyot va tarix, Sharq mumtoz adabiyotini mutolaa qilish bilan o'tkazdi. So'fiyning kamolotida esa ana shu mashhur so'z ustalarining asarlari maktab vazifasini o'tadi.

So'fiy moddiy qiyinchiliklarga qaramasdan 40 yoshlarida madrasani muvaffaqiyatli tamomlagan. U yetuk olim va iste'dodli shoir bo'lmasin faqirligi va hech qanday tirgaki yo'qligidan biror mansab egasi bo'lmagan. Madrasadagi bir hujrada umrining oxirigacha (1918 yil vafot etgan) yashaydi.

Shuni ham qayd qilib o'tish kerakki, shoirning «*So'fiy*» *taxallusining ma'nosi tasavvuf yo'lini tutmoq demakdir*. Haqiqatan ham shoir asarlarida tasavvufiy-falsafiy va ma'rifiy-axloqiy g'oyalar uyg'unlashib ketgan. Shoirning «*Talmiz*», «*Ustod*», «*Mudarris*», «*Dars*» radifli g'azallarida ma'rifiy-didaktik qarashlari o'z ifodasini topgan. Co'fiy bu g'azallarida mehnatkashlarning jaholat va nodonlikdan kutulishlari uchun qunt va chidam bilan bilim egallashlari kerak, degan g'oyani ilgari suradi. U ilm-ma'rifatni nasl-nasab va mol-dunyo bilan qo'lga kiritib bo'lmasligini uqtirib, yoshlarni qunt va havas bilan bilim olishga chaqiradi:

**Ko'yub bu ilm yo'lida qadam daryo,
O'qug'il sa'y ila har subhidam daryo.
Ki bu yo'lda g'inog'a ne qadrdur,**

Ololmasdur sotib ahli diram dars.¹

Shoir ilm-ma'rifat haqida gapirarkan, ana shu bilimni baxsh etuvchi muallimning, ya'ni fozil va olijanob mudarrisning eng muhim burchini ta'riflaydi:

**Tariqi ilmga talab xaylin,
Tutub ilkin mudallaldur mudarris.
Banogoh mahniyi dars o'lsa mushkul,
Bu mushkulga muxallaldur mudarris.
To'kub o'rtag'a durru gavhari ilm,
Berib sayqalu, kalaldur mudarris.
Ochib toliblari bu ilm bobin,
Mahi matlabg'a muvassaldur mudarris.
Talaba ahlining dardi dilig'a
Tabibi hoziqi galdur mudarris.
Talaba dars o'qyrg'a tuzsa mahfil,
Hamona shamhi muhafaldur mudarris.
Tuman ming murshidi johildin omiy,
Fazilat ichra fozildur mudarris.**

So'fiy ijodida odob-axloq masalalariga keng o'rin berilgan. U «Nafs» radifli g'azalida jamiyatdagi baloyi nafs uchun yashovchilarni insofga chaqirib, ularga pul-dunyo deb vijdonni sotishning xunuk oqibatlarini qoralab bunday deydi:

**Senga, ey dil, o'zin hamro qilur nafs,
Xabardor o'lki o'tdur yoqilur nafs.
Bo'shatib, gar yuborsang o'z boshiga
Ajab hangomalar barpo qilur nafs...**

So'fiy «Do'st» radifli g'azalida kishilarni bir-biriga vafodor, sadoqatli bo'lishga chaqirib, rostgo'ylik, hushyorlik, hamjihatlikni madh qiladi:

**Bir-biriga fido qilib jonni,
Do'st bo'lg'usi mehribon, ey do'st.**

So'fiy yana bir g'azalida esa yaxshi xislat va odatni mehnat, kasb-hunar va ma'rifatning mahsuli deb qaraydi, kishilarni yoshlikdan mehnat qilib, ilm-ma'rifat va kasb-hunarni egallashga chaqiradi:

**Qoyda ersang etib bir ish kasbin,
Betalab yurmagil talabkor o'l.
Bir qadimiy masaldur el derlar:**

¹ Qarang: Hasanov S. Xorazm ma'naviyati – olam ko'zguisi. –T.: «O'qituvchi», 1996, 280-bet (Bundan keyingilari ham shu kitobdan olinda).

«Ibn boy o'lma ibn bozor o'l».

Insonning insonligi o'zi uchun ham, jamiyat uchun ham foydali bo'lgan ish bilan shug'ullanish, ijodiy va ma'naviy boylik yaratish bilan belgilanadi. Shoir mehnatsiz yemak-ichmagnigina hayot deb anglash insonga emas, balki hayvonga xosdir, deydi.

Shoir quyidagi asarida kishilarni yaxshilik va samimiylik kabi olijanob insoniy fazilatlariga da'vat etib, kishilikning oltin hayot yo'li yaxshilikdan iborat bo'lishi kerakligini uqtiradi:

**O'tar dunyoda yaxshilar bila umr o'tkazib yaxshi,
Borib yaxshi, kelib yaxshi kalomu so'z surub yaxshi,
Ichib yaxshi, yeyub yaxshi, turub ham o'lturub yaxshi,
Hamisha yaxshilar birla yurub, majlis qurub yaxshi,
Etib olamda yaxshi pesha yaxshi kor ayrilmang.**

Yaxshilar bilan do'st-inoq bo'lishni, ulardan ibrat olishni tashviq etgan shoir nokas, noinsof va nodon kishilarga yaqin yo'lamaslikni ham targ'ib etadi:

**Yuliqsa bo'lmangiz noahil johillar bila yuldosh,
Demang, hech kimsaga roz ul siza garchi erur ko'z qosh.
Ki bir naqliki derlar: «Ketmasun sir, ketsa ketsun bosh»,
Kelguncha qo'ldin o'lmang har qayu nokas bila sirdosh,
Bu bir pandin erur demang badkor ayrilmang.**

So'fiyning zamondoshi Ahmadjon Tabibiy (1869 – 1910) ham shoiru fozillar orasida katta hurmatga sazovor bo'ladi, juda ko'p ilm ahlig'a ustoz sifatida homiylik qiladi. Bayoniy u haqda shunday yozgan edi:

**Tabibiydurki shoiri muhtaram,
Naylay oning atvorin aylab raqam.
Maorifda bordur bag'oyat orif,
Majlisda bog'i harifu zorif.
Pur oyinadur so'zlari sarbasar,
Rumuz oni aksidadur jilvagar.
Surar nuqta lutfila ul nuqtadan,
Ko'rub so'zlarini dedim: Al'amon!»¹**

Ayniqsa, Avaz O'tar Tabibiyni o'z ustozlari sifatida zo'r hurmat bilan tilga oladi:

**Ey Avaz, qil jahd, devoning qilmoq istasang,
Gar Navoiyu Tabibiy daftarlariga hamradif.
Yoki:**

¹ Tabibiy. Taniangan asarlar. –T., 1968, 8-bet (Bundan keyingilari ham shu kitobdan olindi).

**Ne g'am emdi, Avaz, nazm ilmida bo'lsang Tabibiydek,
Ki derlar, ko'rgan el nazmingni ustodingga sallamno.**

Yoki:

**Avaz gar nazm aro bo'lmoq tilarsen dahr yaktosi,
Hamisha ko'ngling ichra qil Tabibiydek ayon ixlos.**

Hasanmurod qori Laffasiyning yozishicha, Tabibiy shirin so'zli, nozik tabiat, xushmuomala bir kishi bo'lib, shaxmat o'yiniga nihoyatda usta ekan. Shoirning zamondoshi Xodimning hikoya qilishicha, agar u soz va tanburni qo'lga olib «*Navo*» maqomini chalsa, kishilarni maftun qilib qo'yar ekan.

Rus sharqshunos olimi A.N.Samoylovichning ta'kidlashicha, Tabibiy o'zining shoirlik va olimlik mavqei bilan xorazmlik taraqqiyparvar, hurfikrli kishilar orasida ajralib turadi.

Tabibiy o'zining ma'rifiy-didaktik qarashlarida yosh avlod kamolotida ilm-fanni egallash muhim ahamiyat kasb etishini alohida ta'kidlaydi. Shoir «*Ma'rifat*» radifli g'azalida yoshlarga xitob qilib, kishi ilmi, odob-axloqli bo'lsa, qayerda bo'lmasin obro'-izzatga ega bo'lishini, agar ilmu odobdan bebahra bo'lsa, xor-zorlikda o'tishini uqtiradi:

**Kimdakim, ahli jahondin bor ilmu ma'rifat,
Qilg'usidur oni barhurdor ilmu ma'rifat.
Bu ikov ba'ziga lekin bu zamon bordur nihon,
Shukrkim aksarg'adur izhori ilmu ma'rifat.
G'aflatu jahl uyqusiga g'arq bo'lg'on shaxsni,
Fayz birla ul qilur bedor ilmu ma'rifat.
Ey birodar, olimu orif bo'lurg'a jahd qil,
To yeturgay ko'nglunga ag'vor ilmu ma'rifat.
Ilm birla ma'rifat ta'limini tark etmagil,
Hosil et borincha jon takror ilmu ma'rifat.
Ilmu nafsu ma'rifat jondur tani inson aro,
Yolg'iz o'lmas dirhamu dinor ilmu ma'rifat.
Ilm birla izzating ortuqroq o'lg'ay barchadin,
Keldi fazli vohidi qahhor ilmu ma'rifat.
Mast esang subhu maso olamda nodonlig' bila,
Qilg'usi ondin seni hushyor ilmu ma'rifat.**

Tabibiy 1908-yilda ozarbayjon shoiri Muhammad Fuzuliyning «*Haft jom*» («*Yetti jom*») asarini fors tilidan o'zbek tiliga tarjima qiladi. Bu asardan ta'sirlangan holda 1909–1910-yillarda o'zining «*Yetti ravza*» falsafiy-didaktik dostonini yaratadi. Doston yetti ravza va o'n to'rt

hikoyatdan iborat bo'lib, unda insonparvarlik, ilm-ma'rifatga intilish, mehnatsevarlik, qanoat, sabr-toqatli bo'lish, tavoze, samimiylilik, do'stlik kabi olijanob fazilatlar ilgari suriladi. Dostonning birinchi bobi «*Karam vasfida*» deb ataladi. Bunda shoir saxiylik, himmatlilikni kishining eng yaxshi va olijanob fazilatlaridan biri deb, ulug'laydi:

Karam xalqni qilg'usi nek nom,

Karam hosil etgusi maqsud kom.

Tabibiy ma'rifiy-didaktik fikrining mantiqiy xulosasi sifatida, Sa'diyning «*Hotami Toyi*» hikoyatini keltirib, shunday deydi:

Tabibiy, senga himmat gar bo'lsa yor,

Bo'lur Hotam oldingda xizmatguzor.

«*Yetti ravza*»ning ikkinchi bobi asosan ilm-ma'rifat va didaktikaga bag'ishlanadi. Bu haqda shoir shunday deb yozadi:

Tabibiy, mudom ayla tahsili ilm,

Na tahsil bil, ayla takmili ilm,

Nasib o'lg'usi toki izzat sanga,

Ikki olam ichra saodat sanga.

Tabibiy o'zining ma'rifiy-didaktik qarashlarida ilm o'rganishni tashviq qilish bilan birga, ularda yaxshi fazilatlarini tarkib toptirishda ota-onaning oiladagi tarbiyaviy roliga va burchiga, muallimning faoliyatiga alohida e'tibor beradi. Shu munosabat bilan shoir bolani qanday tarbiyalash kerakligi, ularning ilm va kasb-hunar egallashlarida ustodning mehribon, qattiqqo'l va saxovatli bo'lishi lozimligini alohida ta'kidlaydi:

Erur tarbiyatda ajab xosiyat,

Ki aqsarg'a ta'sir etar tarbiyat.

Agar tarbiyat qilmas ersa asar,

Topilmas edi hech sohib hunar.

Chu ustoddin yetsa qattig' suxan,

Bilur johil uchun daf'i ranji mixan,

Necha qilsa ustod xohish ango.

Bo'lur boisi ilmi be intiho.

Tabibiy odob-axloqning asosiy belgisi rostgo'ylik, kamtarlikda deb biladi. Uning fikricha, kishi odobli bo'lishi uchun dastavval kibr va mag'rurlanishdan saqlanishi, kamtarin va aqlli bo'lishi kerak:

Tavozi' qilur pasha oqil bashar,

Ki boshi egilur mevalik shajar.

Tavozi' azizi jahon etgusi,

Zamiringni g'amdin omon etgusi.

Tabibiy o'zining ma'rifiy-didaktik qarashlarini turli xil hikoyatlar, rivoyatlar va mashhur olimlarning dono fikrlari orqali ifodalaydi. Dostonda keltirilgan ana shunday bir hikoyatning mazmuni quyidagicha:

«Bir olim shahzodaga ta'lim berish jarayonida ustodining aytganini yaxshi bajarmaganligi uchun unga azob bergan. Shahzoda esa bu voqeani otasiga yetkazibdi. Podshoh esa haligi olimni huzuriga chaqirib, «Mening o'g'limga bergan bu aziyating biror fuqaro farzandiga ravo ko'rmaysan, buning sababi nima!» – deb so'raydi. Olim javob qiladi: «Buning sababi shuki, andisha bilan gapirmoq va maqbul harakat qilmoq lozimdur. Bu qoida barchaga baravar, xususan, podshohlarga aloqadordir. Chunki, ularning qilgan ishlari va gapirgan gaplari tillarda doston bo'lib ketadi, ammo avom xalqning gapirganlari esa bunday ahamiyatga molik emas. Shuning uchun shahzodalarning ustozlari podshoh farzandlarining axloqini tarbiyalashda yanada ziyodroq sa'yi-harakat ko'rsatmoqlari vojibdir». Ustodning javoblari podshohga ma'qul bo'ldi va unga in'omlar berib, sarufolar kiydirib uzr so'raydi. Natijada podshohning o'g'li shahzoda ilmli, aqlli, adolatparvar kishi bo'lib etishadi».

Shuningdek, Tabibiyning «Vomiq va Uzro» dostonida ham falsafiy-didaktik g'oyalar asosiy o'rinni egallaydi. Dostonda sevgi yo'lida mashaqqat chekish, unga yetishish, aql, ilm, tadbirkorlik, mardlik, xalqparvarlik, do'stga sadoqatlilik, adolatparvarlik, yaxshilik, ezgulik kabi g'oyalar ifodalangan. Shoirning adolatli va ma'rifatparvar, xalqparvar podshoh haqidagi qarashlari shoh Vomiqning o'z o'g'li Nosir soniyga bergan nasihatida o'z ifodasini topgan:

**Haris o'lma jahon moliga aslo,
Karamni pasha qil o'zga mudamo,
Sipoh haylig'a qil in'omu ehson,
Raboyoni etib lutf ila shodon,
Yana bo'lg'ul hamisha sohib insof,
Zamoni qilmag'il hajringda, isrof,
Yomonlar suhbatidin ijtinob et,
Nako'lar ulfatiga yurtinob et.
Ulum ahliga qil doim muhabbat,
Jaholat aholidin et asru nafrat,
Shitob etmakdin o'lsun e'tirozing,
Bo'lub sabru taammul chora sozing.
Meningdek bo'lma hargiz moyili ishq,
Ki dardi g'ussa bo'lg'ay hosili ishq,**

**Tuzarda dog'i oyini hukumat,
Sanga bo'lsun tunu kun avf odat,
Nizomi mamlakatda subh ila shom,
Siyosat aylamakni o'zga qil kom.**

Shunday qilib, So'fiy va Tabiiyning ma'rifiy-didaktik g'oyalaridagi ilm-ma'rifat o'rganish, halollik, sahiylik, mehnatsevarlik, kamtarinlik, rostgo'ylik, shirinsuxanlik, bilimli va odobli kishilardan o'rnak olish to'g'risidagi ibratli fikrlari hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

6.7. AVAZ O'TAR O'G'LINING MA'RIFIY-TARBIYAVIY QARASHLARI

Avaz O'tar o'g'li (1884–1919) murabbiy shoir sifatida o'zining ma'rifiy-didaktik qarashlarida ilm-ma'rifat bilan ta'lim-tarbiyani uzviy qo'shib olib qaragan holda, xalqni va uning farzandlarini savodxon, o'qimishli qilish, ularni ilm-ma'rifat nuridan bahramand etish, xalqparvar va vatanparvarlik ruhida tarbiyalash g'oyalarini ilgari surdi. Buyuk shoirning «*Maktab*» she'ri ta'lim-tarbiya haqidagi eng yaxshi she'ri bo'lib, unda maktab ta'limi va go'zal axloq-odob targ'ib qilinadi:

**Ochinglar, millati vayronni obod etgusi maktab,
O'qusun yoshlarimiz ko'nglini shod etgusi maktab,
Dilu jon birla el maktab ocharg'a ijtihod etsin,
Nedinkim, bizni g'am-qayg'udin ozod etgusi maktab.**

Murabbiy shoir ota-onaning bola tarbiyasidagi roliga alohida to'xtalib, farzand inson ko'nglining sururi ekanini alohida qayd qiladi. Shuningdek, maktab inson aql-idrokini rivojiga rivojlantiradi balog'at bosqichiga ko'taradi. Demak, ota-onalar o'z farzandlarining umri obod bo'lishini istasalar, ular farzandlarini o'qitishni, bilimli qilishi ham farz, ham qarzdir, degan g'oyani ilgari suradi. Shoir maktabda beriladigan ilm va ta'lim-tarbiya johillik, nodonlikni barbod etishini ta'kidlaydi:

**Ko'ngullarning sururi, dog'i ko'zlar nuridir farzand,
Alarning umrini, albatta obod etgusi maktab.
Avaz, himmatni qil oliy ocharg'a emdi maktabkim,
Baloi jahdu nodonlikni barbod etgusi maktab.¹**

Avaz O'tar o'g'li yosh avlodning istiqboliga yuksak umid bilan qararkan, yoshlarga bilim berish, ularni zamonasining eng yetuk kishilari darajasiga ko'tarishda astoydil bel bog'lagani, hatto bu yo'lda

¹ Avaz. Saylanma. –T., 1984, 21-bet (Bundan keyingilari ham shu manbadan olindi).

jonini ham fido qilishga tayyor ekanligini ta'kidlaydi. Shoir «*Fidoyi xalqim*» she'rida bunday degan edi:

Umidim: yashasin maktab bolasi,

Ular har biri, bir sheri jayonim.

Avaz O'tar o'g'lining xalq ommasiti va uning farzandlarini savodxon qilish borasidagi sa'y-harakatlari xurofot va jaholatning noshud vakillari bo'lmish ayrim bid'atchilarning qattiq qarshiligiga duch keldi. Ammo Avaz O'tar «*Shayx*», «*Ikki shayx*», «*Zohid*», «*Xudbin*», «*Ulamolarga*» va boshqa radifli g'azallarida ma'rifat dushmanlari bo'lgan bid'atchilarning chalasavod ekanliklarini keskin fosh qilgan. Shoir «*Ulamolarga*» she'rida ilm-ma'rifat dushmanlarining jaholatparastligini va yosh avlod kamolotiga to'g'anoq bo'layotganligini qattiq qoralaydi:

Yo'qsa, odammiz ochib maktab ilm bildirsangiz,

Bexabar ilmu hunardin bizni hayvon etdingiz!

Qaysi bir millatni, ayting, sizdek og'zi oladur,

Ittifoq ila ish etmay bag'rimiz qon etdingiz.

Avaz O'tar o'g'li ilm-ma'rifat dushmanlari bo'lgan jaholatparastlar bilan bahslarda bo'lib, ba'zilarining chalasavodliklari, yolg'onchiliklari, munofiqliklari, o'zlari uchun foydali bo'lgan har qanday yaramaslikni ham «*xayrli ish*» deb fatvo berishlari insoniy axloqqa mutlaqo zid ekanligini qattiq ravishda tanqid qildi. Avazshunos olim V. Mirzayevning yozishicha: «...*kunlardan bir kun, Avaz o'z odati bo'yicha shahar bozorini sayr qilib yurganda, ittifoqo, odamlar yig'iniga duch keladi. Yig'ilishda shoir bilan hammahalla mulla Qurbonniyoz so'fi yig'ilgan odamlar gurungida «Mitohul jinon» («Jannatlar kaliti») degan diniy kitobni baland ovoz bilan o'qir, lekin uning mazmuni qolib xayoliga nima kelsa, so'zlar edi. Avaz bu so'fining g'irt savodsiz, kitobni o'qiyolmasligini yaxshi bilar edi. Shoir oldin bir oz sabr qildi, so'fining yolg'onchiligi avjiga chiqadi. U oxir so'fining qo'lidan kitobni olib, quyidagi misralarni yozadi va uni jamoat oldida baland ovoz bilan o'qiydi:*

Gar bu kitob ersa jinona kalid,

Do'zaxiydur barcha palidu said.

Avaz O'tar o'g'li bergan kitobni So'fi ushlab, qizarib-bo'zarganicha, hang-mang bo'lib qolaveradi, hech iloj qilolmaydi. Qurbonniyoz shoirning bu shakkokligi uchun uni aybga mubtalo qilishi mumkin edi. Ammo, so'fi bu ishni aslo qilolmaydi, chunki Avaz O'tar haq gapni gapirgandi. Qurbonniyoz aslida savodsiz. Avaz qozixonada bu

yolg'onchi so'fini tag'in ham yomonroq gunohkor qilishi mumkin edi. Chunki, besavod kishining yolg'ondan kitob o'qishi shariatda og'ir jinoyat hisoblanadi. U esa hamma diniy kitoblarni to'la o'qigan, mazmunini ham xatm qilgan edi. Shu sababli so'fi Qurbonniyoz Avaz O'tardan yegan dakkining zahrini ichiga yutishga majbur bo'ldi.

Ma'rifatparvar Avaz O'tar mahalla bolalarini o'qitadigan, ayni zamonda mulla Shomil bilan to'qnashib qoladi. Mulla Shomil masjidida imomlik qilar, mahalla bolalarini esa eski usulda o'qitar edi. Shomil mulla sanalsa-da, aslida xat-savodi yo'q edi, u ba'zi suralarni yodlab olgan bo'lib, ularni bolalarga yodlatar edi. Mulla Shomilning bola-chaqasi yo'q, so'qqabosh, o'zi o'lguday ta'magir, o'ta xasis, xudbin va maishiy jihatdan juda buzuq edi. Shomil uchun imomlik, maktabdorligidan kelayotgan daromadlar ichkiligi xarajati boisidan yetishmas, shu tufayli, bolalarni payshanbalik saboq puli, hayitlik pullaridan tashqari, g'ayrirasmiy hayitlik xatlari yozib, ota-onalardan pul undirishga intilar edi. Bunday hayitlik xatlari, agar she'riy, bir chiroylik uslub bilan yozilsa, ota-onalar Shomilga ko'proq oqchalar berishi mumkin edi. Shu tufayli yon qo'shnisi bo'lgan shoir Avaz O'tar bilan hamisha til uchida bo'lsa-da, iliq gaplashishga intilar, u uzoqni o'ylab ish ko'rar edi. Kunlardan bir kuni Shomil Avaz O'tarning uyiga kelib, shoir bilan samimiy so'zlashib, mehmon bo'ladi va u Avaz O'tardan ota-onalarga bir dona namunali she'riy hayitlik xati yozib berishni iltimos qiladi. Avaz O'tar uni mehmon qilib bo'lgach, xayrlashar ekan, uning tilagiga rozi bo'ladi.

Ertasi kuni Shomil Avaz O'tar yozgan xatni olib ketadi, uni o'zi o'qiyolmagach, loaqal birovga o'qitib ham ko'rmay, ota-onalarga tarqatadi. Ravshanki, bu hayitlik xatida ota-onalar domlaga pul berish emas, balki Eshim degan kuloldan o'yinchoq idishlar, suv chiqaradigan chig'irliqlar sotib olishlari da'vat etilgan edi, shoirning o'sha to'rtligidan quyidagi misralar saqlanib qolgan:

**Navro'z kelibdi ochildi lola,
Besh tanga bering Eshim kulola,
Chanoq yasasin yosh bolalarga,
Digir yasasin chig'irchilara.**

Shomil bundan behad g'azablanadi va Avaz O'targa nisbatan dushmanlik yo'liga o'tadi va «Avaz O'tar shariat peshvolarini haqorat qilayapti, o'zi benamoz, xudosiz» singari ig'vo gaplarni tarqatadi. Avaz O'tar Shomilning bunday ig'volariga javoban yanada kuchliroq hajviy asarlar bitgan».

Xullas, Avaz O'tar o'g'li ilm-fanni doim jaholatu zulmatga, adolatsizlikka, nodonlikka, xon istibdodiga qarama-qarshi qo'yadi. Shu boisdan shoir xalq turmushining taraqqiyotida ilm-fanning roli haqida gapirar ekan, uni millatning birdan-bir xaloskori deb biladi:

Topar erkan qachon, yorab, hayoti jovidon millat?

Topib ilmu hunar birla maorifidan nnshton millat.

Fido millat yo'lig'a molu jon etmak kerak har kim,

Bo'lay desa, agar avlodi mashhuri jahon millat,

Ochib har bir saridan maktabing unvonini aylab cho'h,

Taraqqiy aylamasmi o'qubon behaddu son millat?

Bu yanglig' olam ahlidin keyin qolmay yurish ayla,

Avaz bo'lgay uyonib komkoru komron millat.

Bu misralarda Avaz O'tar o'g'li ilm-fanning taraqqiyotini zulmatning yemirilishi bilan bog'laydi.

O'zi yashayotgan ijtimoiy hayotda paydo bo'layotgan ilm-fan yangiliklarini yoshlar o'rtasida targ'ib qilish Avaz O'tarning ma'rifatparvarlik ruhdagi she'rlarida rang-barang shakllarda namoyon bo'ladi. Jumladan, shoir «*Til*» she'rida til va tafakkurning ba'zi umumiy masalalari to'g'risida fikr yuritib, unga ijtimoiy hodisa sifatida qaraydi va yoshlarni xorijiy tillarni o'rganishga chaqiradi. Zero, bu g'oyalari O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin yanada muhim ahamiyat kasb etdi:

Har tilni biluv emdi bani odama jondur,

Til vositai robitai olamiyondur.

G'ayri tilini sa'y qiling bilgali yoshlar,

Kim ilmu hunarlar bilonki ondin ayondur.

Avaz O'tar o'g'li «*har tilni buluv emdi bani odama jondur*» misrasida «*emdi*» so'zi orqali o'zbek xalqining madaniy taraqqiyotida kelgusida qardosh xalqlar madaniyatining ijobiy ta'sirini alohida ta'kidlaydi.

Shoir «*g'ayri tilini*» bilish — ilm xazinasini o'rganish orqali xalqlar o'rtasidagi har tomonlama aloqalarini tarkib toptirish va rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etishini ta'kidlaydi:

Lozim siza har tilni biluv ona tilidek,

Bilmakka oni g'ayrat eting foydai kondur.

Ilumu fan uyig'a yuboringlar bolangizni,

Onda o'qug'onlar bori yaktoyi zamondur.

Zor o'lmasun onlar dog'i til bilmay Avazdek,

Til bilmaganidan oni bag'ri to'la qondur.

Avaz O‘tarning ma‘rifiy-didaktik mavzularda yozgan «*Til*», «*Ulamolarga*», «*Maktab*», «*Topar erkan*», «*Ey Avaz*» singari asarlari xalqqa, vatanga xizmat qilish ruhi bilan sug‘orilganini takror ta‘kidlashni istardik. Uning Vatanga bo‘lgan muhabbati, mehnatkash xalq manfaatlarini ko‘zlagani, jamiyat ijtimoiy tuzumini o‘zgartirishni juda ham istaganligida ko‘rinadi:

Vatanparvar, fidoyi, firqalar to bo‘lmayin paydo,

Na mumkin topmog‘i o‘lgan tanig‘a toza jon millat?

Vatanparvar, fidokor kishilar bo‘lmasa, xalqning ilm-ma‘rifat nuridan bahra olishi qiyin. Shoir «**firqalar**» so‘zi orqali xalq manfaatini ko‘zlovchi vatanparvar kishilar va fidokorlarning etishib chiqishiga ishora qiladi.

Avazning nuqtayi nazariga ko‘ra, o‘zini xalq xizmatiga bag‘ishlagan kishi – vatanparvardir. Shoir «*Hurriyat*» she‘rida o‘z xalqi baxt-saodati yo‘lida jonini fido qiladigan va yosh avlodning jamiyatda munosib o‘rnini egallashiga har tomonlama yordam beradigan sahovatli, himmatli va mard kishini vatanparvar, deb ataydi. Avazning o‘zi ham otashin vatanparvar bo‘lib, o‘z vatanida eldoshlarining orzu-istaklarini amalga oshishini istab kuyladi:

Bu yo‘l azmida yetmak istasang maqsadg‘a, ey solih,

Qadam mardona qo‘ygil kelsa boshingg‘a dag‘i ofat.

Yoki:

Ey Avaz, olamda maqsud istasang,

Lahzae xobi farog‘at aylama.

Avaz O‘tar o‘g‘li yoshlarni axloqiy jihatdan tarbiyalash to‘g‘risida gapirar ekan, rostgo‘ylik va halollikni qadrlash, yolg‘onchilikni esa qoralashni alohida uqtiradi. Avazning fikricha, yolg‘on gapirgan kishiga hayotning o‘zi jazo beradi. U yolg‘on-yashiq gapirib, maqsadiga erishgani bilan baribir oxir kulfatga giriftor bo‘ladi:

Kishikim har ish aylar, chunki kulcha,

Yemakka o‘lsa polvon dasta-dasta

Chekar nargis xijolat, olsa nogah,

Gul ar ul chashmi fatton dasta-dasta.

Avaz O‘tar o‘g‘li ranju mashaqqat tortgan kishi, albatta, o‘z mehnatining samarasidan bahramand bo‘lishiga, rohatini ko‘rishiga ishonadi:

Kishikim aysh ila rohat umidin aylasa gardun,

Ishin qilg‘ay hamisha dardu ranju mehnatu xirommon.

Yoki:

**Qachon g'anjiga vosil bo'lg'usidur,
Kishi to chekmaguncha ranji mehnat?
...Rohat maob o'lmoq tilab o'zga bu yanglig', ey Avaz,
Doim bu kulfat onada behuda mehnat qilmangiz.**

Avaz O'tar o'g'lining o'zi bu g'oya yo'lida har qanday mashaqqatni yengib, xalq baxt-saodati uchun astoydil mehnat qilgan. Shu bois kishi el-yurtning hurmatiga sazovor bo'lishi, shuhrat qozonishi uchun g'ayrat bilan mehnat qilishi zarurligini qayta-qayta uqtiradi. Zero, mehnat har sohada baxt keltiradi insonga.

Shoir nazarida, himmatda hikmat ko'p. Ha, himmatli kishiga «*hoki poy*» bo'lsa arziydi:

**Kim olihimmat o'lsa ahli olam ichra ey, ahibob,
Ango lozim gar etsam sadqa molu naqdi jon himmat.**

Halol mehnat bilan kun ko'ruvchi kishi himmatli va saxovatli bo'ladi, inson qadrini biladi. O'zi ham izzat-hurmatga erishadi:

**Kim ersa agar jahon aro himmatlig',
Bil oni hamisha baxtlig'u davlatlig'.
Himmatli kishi topib murod o'lsa dog'i,
Motam kibi doim o'lg'usi shuhratlig'.**

Avaz O'tar o'g'li yoshlarga pandu nasihat qilib, kishi el-yurtning izzat-ikromiga sazovor bo'lmoq va yuksak obro' orttirmoq uchun avvalo qo'lidan kelmaydigan ishga aslo urinmasligi lozimligini uqtiradi:

**Eykim, sango nasihat etay man g'arib ham,
Qilma hamisha yetmaguncha qudrat orzu.
Eykim, sango kerakmu jahon ichra obro',
O'zga chaqirmoq aylamagil shuhrat orzu.**

Shoir yoshlarni mehnat tarbiyasi haqida ko'p qayg'uradi. Zero, bu har bir insonning burchi. Har bir kishi biror ishni bajarganda shoshmasligi, pala-partishlikka yo'l qo'ymasligi lozim:

**Qilmayin puxta ishingni nosaranjom aylasang,
Tushgusidir boshga anduhi qiyomat oqibat.**

Avaz O'tar o'g'li insonning yigitlik davrida shakllanishini nazarda tutib yoshlikning qadriga yetish lozimligi haqida qayg'uradi:

**Kilurg'a asru hazzu ishrat, ey birodarlar,
G'animat o'lg'usidur mavsumi shabbob-shabbob.**

Yoki:

**Bu damni bil g'animat, ey birodar,
Qidur ayyomi vuslat, ey birodar.**

Aql-farosat insonning kimligi-yu qandayligini bildiruvchi mezondir. Yoshlikda ilm va kasb-hunar egallagan kishi jaholatdan ancha yiroq bo'ladi:

**Farosat bodasini ayla shom,
Ki to o'zni jaholatdin yiroq et.**

Avaz O'tar o'g'li yoshlarni hayot mashaqqatlarini yengishda sabr-toqatli, chidamli bo'lishga undarkan, bunday xislat maqsadga yetishning birdan-bir yo'li ekanligini ta'kidlaydi:

**Avaz, sabr ayla maqsuding esa g'amdin xalos o'lmak,
Ki sabr etganni qalbi g'ussa bunyod o'lmadi hargiz.**

Yoki:

**Ey Avaz, har kim o'ziga sabrni qilsa shior;
Shaksizin yetgusidur maqsudiga olam aro.**

Avaz O'tar o'g'li birovlarining muvaffaqiyatlarini ko'rolmaydigan hasadchilarni nopok kishilar deb hisoblaydi va yoshlarni bunday toifadagi kishilardan yiroq yurishga, ulardan hecham ibrat olmaslikka da'vat etadi:

**Ul odamkim hasad g'ayrig'a aylar kechayu kunduz,
Qilib rashku taassufni o'tiga bag'rini biryon.
Agarchi ilgidin kelmas birovn xurram etmaklik,
Ko'ra olmas valekin kimsani qalbi esa nodon.**

Avaz O'tar o'g'li kishilarning jamiyatda tutgan o'rniga qarab, qarama-qarshi guruhlarga: mehnatkash xalqqa va boshqalar hisobiga rohat-farog'atda yashovchi tekinxo'rlarga ajratadi:

**Birovlar bo'lib el aro arjumand,
Birovlar hamisha chekar ko'p azob.**

Avaz O'tar o'g'li axloqiy qarashlarida mol-dunyoga hirs qo'yish qattiq qoralanadi. Zaharli ilonga o'xshab ochko'zlik bilan xazinaga qorovul bo'lishni aslo havas qilma, deydi:

**Hirs ila ganj asramoq qilma havas af'i sifat,
Zahr etib komingni, jismingni qilur ranjuri ganj.**

Shoir nazarida, boylik orttirish hirsining bandasi bo'lgan kimsalar go'zal insoniy fazilatlardan mahrum bo'lishadi. Shuning uchun kishilarni boylik yig'ish hirsidan ozod bo'lishga, tekin boylikdan hazar qilishga da'vat etadi va «qabringda mehnatsiz topilgan bu boyliklar ilon va chayonlarga aylanadi», deydi:

**Ey Avaz, jam'i zar etmakdin hazar qil, tonglakim,
To sarosar bo'lmasun go'ringda moru mo'ri ganj.**

Avaz O'tar o'g'li nasl-nasab va mol-davlat kishining fazilatini belgilamasligini, balki «*oliy nasab*»lar orasida odamiylikni bilmaydigan nodon johil va odobsiz kishilar ko'pligini ta'kidlaydi:

Faloni garchi ko'p oliy nasabdur,

Vale nodonu johil, beadabdur.

Shoir do'stga sadoqatli bo'lgan kishi o'z maqsadiga yetishi mumkinligini alohida uqtiradi. Buning asosiy mezonini ahdu-vafo va ornomusdir:

Har odamning talab yo'lida gar ixlosi komildur,

Gumonsiz jumlai maqsud birla komi hosildur.

Murod shohidining vaslig'a sidq ahli vosildur,

Sadoqat fayzini bilgan kishi donovu oqildur.

Avaz O'tar o'g'li o'z axloqiy qarashlarida sevgi va oilaviy turmush masalalariga ham e'tibor beradi. U yoshlarni ishq bilan, birovning hayoti bilan aslo o'ynashmaslikka chaqiradi:

Ey ko'ngul, ishq o'ynamoq qilma havaskim borxo,

Ishqning oxirida sani rasvoyi davron aylagay.

Avaz O'tar o'g'li yosh kelin-kuyovni mehmonnavozlik odobiga va odamshinavandalikka chaqiradi:

Keldi, ey ko'ngul, istab bizni yaxshi mehmonlar,

Dilbari muhabbatlik mahvasi qadrdonlar.

Xulosa qilib aytganda, Avaz O'tar o'g'li o'zining ma'rifiy-didaktik qarashlari orqali insonni, uning ajoyib fazilatlarini ulug'ladi. Xalqning farzandlari ilmi va ma'rifatli bo'lishi va shu asosda axloqiy barkamollikka erishuvini orzu qildi.

6.8. BAYONIY VA FAQIRIYNING MA'RIFIY-AXLOQIY QARASHLARI

Muhammad Yusuf Bobojonbek o'g'li Bayoniy 1840-yilda Xivada zamonasining o'qimishli va madaniyatli arbobi bo'lgan Bobobek ibn Hasanbek oilasida tug'ildi. Boshlang'ich bilimni o'z uyida maxsus muallimdan olgach, Xivaning eng mashhur madrasalaridan «Sherg'ozixon»da tahsil ko'rdi. Yoshligida ilm, san'at, musiqa va ayniqsa, she'riyatga zo'r havas qo'ygan Muhammad Yusuf o'zbek, fors, arab tillari va adabiyotini, shuningdek, musiqa va tarix fanini qunt bilan o'rganishga kirishdi. Katta iste'dodi va mehnati tufayli zamonasining yuksak saviyali shoiri, olim va tarjimoni sifatida mashhur bo'ldi. Badiiy

did va jo'shqin yurak harorati bilan yo'g'rilgan g'azallari el orasida unga katta shuhrat keltirdi.

Bayoniyning fikricha, zulm va zo'rlik hukmron bo'lgan joyda yurt ham, millat ham rivojlanish bosqichiga ko'tarila olmaydi. Istibdod barham topsagina yangilikka, farovon hayotga yo'l ochiladi. Quyidagi misralarda Bayoniyning ijtimoiy-siyosiy va ma'rifiy-axloqiy qarashlari o'z ifodasini topgan:

**Elni kurashga chorlang,
Ma'rifat sari yo'llang...¹**

Shoir o'zining «*Ahli ash'ora*», «*Sizlarga so'zim*», «*Xorazm yoshlariga*», «*Otlan, el yigitlari*» she'rlarida istiqloqlga erishishning birdan-bir yo'li ilm-ma'rifat egallashdir, degan g'oyani ilgari suradi. U «*Sizlarga so'zim*» she'rini esa yosh avlodga vasiyatnoma tarzida yozgan bo'lib, yoshlarning kelajak baxti va istiqboli o'z qo'lida, deb xitob qiladi:

**Eshit so'zim farzandlar,
Ko'p mehribon dilbandlar,
Oshdi yoshim saksondan,
O'zim ham chiqdim sondan.
Qani, endi ko'zda nur,
Belda quvvat ham putur,
Bo'lsa-yu safga tursam,
El bilan birga yursam.**

Yangi jamiyat qurishni yoshlarning kuchi, g'ayrat-shijoatisiz tasavvur qilolmagan shoir ularga «**O'qub alloma bo'ling, zamonni olg'a buring!**», – deydi. Ana shu bo'lajak allomalarning «**Saodatli damlarda, g'amsiz, yorug' kunlarda, Bayoniyni yod aylash**»lariga umid qiladi va ishonadi. Bayoniyning ezgu niyatlari yoshlarning kuch-qudrati, g'ayrat-shijoati, mehnati, matonati zamiriga nur kabi kirib bordi.

Bayoniy g'azallaridagi falsafiy-didaktik fikrlarni, shoirming o'z ustozlari va salafarlari ruhidan olgan ma'naviy takomili desak bo'ladi. Quyidagi misralarda shoir ma'shuqani sadoqatli, vafoli, sharm-hayoli barkamol inson sifatida tasvirlaydi. Chunki ma'shuqa komil, tuyg'ulari teran inson sifatida hayotdagi barcha fisqu fujurlardan ustun kelib, jur'at bilan oshig'ining zabun holidan xabar olish, ko'ngli mulkini g'arot qilishga shaylangan g'am lashkarini yanchib, «*baytulaxzon*» ni obod qilish uchun kirib keladi. Uning bu iltifoti shoir uchun odamiylik belgisi, vafodorlik, go'zallik, farosatlilik, kamolotning yuksak cho'qqisidir:

¹ Bayoniy. G'azallar. –T.: O'zdamnashr, 1962, 25-bet. (Bundan keyingilari ham shu kitobdan olindi).

**Holima rahm aylab, ey joni jahon, xush keldingiz,
Aylabon lufu karamlarni ayon, xush keldingiz...
Rahna solmish erdi ko'nglim mulkiga g'am lashkari,
Baytulaxzonim qilib dorul-amon, xush keldingiz...**

Bayoniyning tarjimonlik faoliyati esa ma'rifatparvarlik harakati bilan uzviy bog'liqdir. Chunonchi, Bayoniy fors tilidan *«Vomuq va Uzro»* falsafiy-didaktik dostonini, Davlatshoh Samarqandiyning *«Tazkiratush-shuaro»*, Mavlono Darvesh Ahmad tomonidan arab tilida yozilgan umumiy tarixga oid *«Sahoiful axbor»*, Ali Muhammad al-Xiraviy (Binoiy)ning *«Shayboniynoma»*, Abu Ja'far Jarir at-Tabariyning *«Tarixi Tabariy»* kabi tarixiy-ilmiy asarlarini o'zbek tiliga tarjima qildi. Ushbu tarjima asarlari bilan birga Bayoniy *«Shajarayi Xorazmshohiy»* va *«Xorazm tarixi»* kabi tarixiy asarlar ham yaratdi. Bayoniy bu tarixiy asarlarni yozish bilan Xorazmda uzoq asrlar davom etib kelgan tarixnavislik maktabini an'alarini davom ettirdi. U o'zining *«Shajarayi Xorazmshohiy»* tarixiy asarida Xorazmda XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab 1913 yilgacha bo'lgan voqealarni bayon qilib berdi. Bayoniyning ikkinchi asari *«Xorazm tarixi»* bo'lib, bu asarning ayrim boblari ma'no jihatidan *«Shajarayi Xorazmshohiy»* asariga o'xshab ketsa-da voqealarning yangi talqini bilan o'sha asardan tubdan farq qiladi. Bayoniyning o'zi ta'kidlashicha, *«Xorazm tarixi»* 16 bobdan iborat bo'lgan. Afsuski, asarning 8 bobigina bizgacha yetib kelgan, xolos. Hajmi esa 91 varaq.

1911-yilda boshlanib 1913-yilda yozib tugatilgan *«Shajarayi Xorazmshohiy»* qo'lyozmasi to'liq saqlangani uchun bo'lsa kerak, S.P.Tolstov, A.F. G'ulomov, M.I. Yuldoshev, R.Ne'matov, V.V.Bartold, Q.Munirov, A.Sotliqov, B.Ahmedov va boshqa tadqiqotchilar tariximizga bag'ishlangan asarlarida, ko'pincha *«Shajarayi Xorazmshohiy»* ga murojaat etadilar.

Bayoniy asarlaridagi ma'lumotlar ishonchli ekaniga muallifning o'zi kafolat beradi: *«Tarix kitobi yozishning bir sharti bor. Tarixiy voqealarni yozuvchi tarafdorlik etmasdan, bo'lgan voqealarni rostlik bilan bayon etishi kerak. Agar rostlik bilan bayon etmasa, uning so'zlari hech bir odamga ma'qul bo'lmaydi»*. Bu so'zlar Bayoniyning tarixnavislikdagi haqiqatga sadoqat mezoniga qat'iy rioya etishini va ko'rgan-kechirgani, eshitgan voqealarni rostgo'ylik bilan bayon qilganligini ko'rsatadi. Uning asarlari shu jihati bilan ham qimmatbaho manbadir. Bu haqda tarixchi olim M.Yuldoshev shunday yozadi: *«Bayoniyning asari faktik materiallarning ko'pligi va voqealarni izchil*

bayon qilishi jihatidan Munis va Ogahiyning ko'p jildli qo'lyozmalariga nisbatan ham qimmatliroqdir».

Bayoniyning «*Shajarayi Xorazmshohiy*» asarida tarixiy sharoit, Xorazm adabiy muhiti haqida, Munis, Ogahiy, Tabibiy, Komil, Husrav, Kamron, Murodiy kabi shoiru fozillarning ijodiy faoliyati, ilg'or ma'rifiy-tarbiyaviy qarashlari, Xiva madrasalarida ta'lim-tarbiya jarayoni xususida yangi ma'lumotlar mavjud bo'lib, ularni o'rganishda qimmatli manbalardan biri sanaladi.

Bayoniyning zamondoshi, maslakdoshi bo'lgan **Abdurazzoq Faqiriy** (1880–1924) asarlarida xalqparvarlik, vatanga muhabbat, adolatparvarlik, xalqlar do'stligini ulug'lash, shaxs kamoloti va uning ta'lim-tarbiyasi to'g'risidagi g'oyalar ilgari surilgan.

Faqiriyning ma'rifiy-didaktik g'oyalarni o'zida mujassamlashtirgan «*Yangi maktablar*» asarida eski maktab va madrasalardagi ta'lim jarayoni bilan «*o'n oyda savodxon*» etuvchi yangi usul maktablaridagi ta'lim-tarbiya ishlari taqqoslanib, afzalliklari ta'riflanadi:

Bilingkim, toza davron jarchisidir yangi maktablar,

Jaholat qasrini ham buzg'usidir yangi maktablar,

Agarchi madrasalar, fisqu bidhatga makon erdi,

Vale ilmu hunarlar partavidur yangi maktablar,

O'n-o'n besh yil o'qubon ham yozolmas erdi o'z ismin,

O'n oyda bas, savodxon etgusidir yangi maktablar.

Shoir ilm-ma'rifatdan bebahra qolgan mehnatkashlarni va ularning farzandlarini yangi usul maktablariga kirib, beminnat savod chiqarishga da'vat etadi:

Bizim bechora mazlum xalq bilmay sarnigun erdi,

Alar qulfi dilini ochg'usidir yangi maktablar.

Faqiriy, emdi kelmish faqr elining davri davroni

Shu davron madhini ham bitgusidir yangi maktablar.¹

Faqiriy «*Mullalar*» hajviy g'azalida o'zini tom ma'noda savodxon qilib ko'rsatuvchi, aslida esa «*ilm-ma'rifatning zavoli*» bo'lgan bid'atchi, xurofotchi johil va nodon mullalar»ning ma'naviy dunyosini ayovsiz tanqid qiladi:

Ma'rifatning zavoli johil, nodon mullalar,

Hayhotki, yurt boshiga ofat bo'lg'on mullalar,

Tilsang ko'ksin topilmas «Lom», «alif» dan bir nafar,

Savlatin ko'rganlar derki mardon mullalar...

¹ Faqiriy She'rlar. –T., 1972, 14-bet (Bundan keyingilari ham shu kitobdan olindi).

Faqiriy asarlarida go'zal insoniy odob-axloqni targ'ib etuvchi bir qancha she'riy baytlar, ibratomuz nasihatlar uchraydiki, bularning ma'rifiy-tarbiyaviy ahamiyati kattadir. Ma'rifatparvar shoirning fikricha, insonning odobini belgilaydigan birinchi belgi, uning kerakli so'zni gapirib, nokerakligini gapirmasligida va oz so'z bilan ko'p ma'noni anglatishidadir. Shoir so'z odobini quyidagi she'riy misralarda bayon etadi:

**Tili go'yo so'z ichra barcha odam,
Tunu kun horimas so'zlar damo-dam.
Hammamiz hashvlug' so'zlarga xurram,
Bil emdi, haq suxan tinglar kishi kam.**

Yoki:

**So'zda navbat yetsa, ming andisha birlan so'zlangiz,
Yo'qsa xomushlig' ulug' davlat ekandur bilsangiz.**

Lekin kishi so'zlayman deb, og'izga kelgan har qanday gapni ayta bermasligi kerak. Shoir tilni tiyish odobi haqida foydali fikr-mulohazalar yuritadi:

**Avom ichra bu naqd ham erur fosh,
Necha er og'zida saqlab emish tosh.
Suxan daf'i uchundur bilki qardosh,
Ko'rar tildin necha ofat g'arib bosh.
Yana debdur necha bir ahli hikmat,
Dema ko'p so'z, agar istarsan izzat,
Ki, homushlig' emish nodonga davlat,
Xatoga til ochib, so'ng chekma hasrat.
Fikr qil, ko'r shimib so'zni mazosin,
Debon bilmay yana tortma izosin.
Tilidin nechalar ko'rmush jazosin,
Topib ba'zisida tanbehu sazosin.
Bu tildin nechalar qilmish ziyong'a,
Necha rasvo bo'lib jumla jahong'a,
Nechalar til sabab g'arq o'ldi qong'a,
Ne lozim sir deyub yaxshi-yomong'a.**

Faqiriy johillik va nodonlikni qoralab soddadil, qo'li va ko'ngli ochiqligi tufayli borini hech kimdan ayamaydigan yoshlarni fosih, munofiq kishilardan doimo yiroq yurishga undaydi, shuningdek, ularni aqlli, ilmi kishilarga hamroh bo'lib, suhbatidan bahramand bo'lishga da'vat etadi:

**Ahli ma'ni suhbatin ista, bajo qil, xizmatin,
Mehnatu molingni zoe qilma har nodona xarj,
Johulu fosiq munofiq ahlidin bo'lg'il yiroq,
Do'st fahm aylab, alarg'a qilmag'il mardona.**

Shoir do'stlik haqida gapirib, yoshlarni chin do'st orttirishga va uning fazlidan faqat yaxshilikka boshlovchi xayrli ta'sirlaridan bahramand bo'lishga chaqiradi:

**Ki, chin do'st ayamas, bir-biridan moli ila jonin,
Agarchi bo'lsalar ham bir-birining qonig'a muhtoj.
Erur nokaslik avvalg'i ul do'stidin judo bo'lmoq,
Bo'lurlar ba'zi toza hamnishin bo'Ironig'a muhtoj.
Do'st bo'lg'on dunyodan qo'l yuvsa bir-biri uchun,
Do'nmayin bir-biriga qilsa fido jon beg'araz.**

Shoir yoshlarni o'zaro yaqin, samimiy munosabatda bo'lishga, do'stlikka chaqirar ekan, biroq bilan do'st bo'lmoq uchun, albatta, uni sinovdan o'tkazmoq, «*imtihon etmak kerak*», degan g'oyani ilgari surib shunday deydi:

**Do'sti joning bo'lsa kim, xo'b imtihon etmoq kerak,
Soddalig'din qilma ahvolingi har insona sharh.
Toza do'stingga hamma holing demak ayni xato;
Bo'lsa boshdosh ba'zi holing ayla do'sti jona sharh.**

Faqiriy «*Ko'ring*» g'azalida ishonch bilan oliyhimmat, vafodor, sadoqatli deb o'ylagan do'stlari baxil va bevafo, ikki yuzlamachi, «*shum fikr*», «*ta'magir*», «*g'arazgo'y*» bo'lib chiqqanligini ta'kidlab yoshlarni do'st tanlashda hushyorlikka da'vat etadi:

**Do'stlar, dahr ichra ba'zi oshnolarni ko'ring,
Ba'zi yuzgo'y, shum fikr ro'yi siyolarni ko'ring.
Ko'rsa kimdin foyda, ta'rifin aylar oldida,
Bu ta'magin daqqi-yu baxti qoralarni ko'ring.
Ko'rmasa naf'in hamisha, taxt etar boshdin-oyoq,
Ayamas, ustoz, atosin behayolarni ko'ring.
Do'st bo'lsa har kishiga bo'lmas, aslo beg'araz,
Bu g'arazgo'y, to'rba-xurjunsiz gadolarni ko'ring...**

Faqiriyning oila va turmush haqidagi g'azallarida esa insonning insonga bo'lgan mehri kishiga ruhiy qanot bag'ishlovchi, uni tarbiyalab voyaga yetkazuvchi vosita sifatida talqin qilinadi:

**Kim oqil ersa bir yor ila umrin o'tkarur doim,
U nodondur janonni har labi xandoniga muhtoj.
Na armondur kishining bir vafolig' dilbari bo'lsa,**

Hamisha bo'lsalar, bir-birining farmonig'a muhtoj.

Murabbiy shoirning oilaviy turmush odobi va mehmondorchilik odobi to'g'risidagi quyidagi fikr va mulohazalari xalq mulkiga aylanib ketganligi shubhasizdir. Shoir axloqiy-didaktik g'oyalarining qimmatini ham ana shunday:

**Kelsa mehmon tund vaqtingda, ochilg'il gul kabi,
Xushsuxanlik qilg'il oldida oning bulbul kabi.
Sarf etib boru yo'qingni ayla xizmat qul kabi,
Gar musibat tushsa ham ranging sovutma qul kabi.**

Yoki:

**Hohish tanish, xoh yot kelusun, himmatingni tut baland,
Xoh faqiru, xoh g'ani, tutg'il azizu arjumand.**

**Birga o'n hissa natijalar ko'rarsan chand-chand,
Ba'zilar boy kelsa xo'b, qashshoqni qilmas pisand,
Ham yana bir sharti bordur, kelsa mehmoni xudo,
Choh bo'lmoqqa kelur, bo'lgach makonida judo.**

**Shodu xurram aylabon, ketguncha xizmat qil bajo,
Ba'dazon faxr etma, borisi bo'lur armon, riyo.**

**Xoh kelur do'st, xohi dushman, siyla xandonlig' bila,
Qil tavoze xolisaniillo mardonlig' bila.**

**Bo'lsa ham gar dushmaning, do'st bo'lg'ay osonlig' bila,
Kina kofir fe'lli ammo, qilma nodonlig' bila.**

**Ko'ngling ol, xullas kalom, kim bo'lsa bo'lsun tut adab,
Yetkurur rizqini g'oyibdin senga ul damda rab.**

**Birga no'sh et gar taom, gar to'q esang ham labbalab,
Bil, bu ishlardur du olam obro'yingga sabab.**

Bayoniy va Faqiriyning asarlaridagi ta'lim-tarbiyaga oid bo'lgan didaktik mazmundagi nasihatimiz fikrlar ilmiy-ma'rifiy va tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lib, yosh avlodning ongini o'stirishga, dunyoqarashini mukammallashtirishga, madaniy darajalarini oshirishga yordam beradi.

XIX asr oxiri va XX asrning boshlarida Xorazmda yashab ijod qilgan ma'rifatparvar shoirlarning umumpedagogika va didaktikaga oid g'oyalarini tahlil qilib, shunga to'la ishonch hosil qilish mumkinki, ma'rifatparvarlar umumpedagogik va didaktik masalalarni talqin qilishda bir-birlaridan ajralib tursalar-da, ularning qarashlariga xos umumiy tomonlar aniq ko'zga tashlanadi.

Buni feodal-xonlik tuzumiga qarshi munosabat, xalq ommasini manfaatlarini himoya qilish, taraqqiyot va ilm-ma'rifat, yuksak axloqiy g'oyalar uchun kurashga chaqirishlarida yaqqol ko'rishimiz mumkin.

Ayniqsa, shuni alohida qayd etish lozimki, podshoh, shoir, qomusiy olim, ajoyib inson Muhammad Rahimxon Feruz hammadan avval o'z ijodining ilg'or tomonlari bilan bizga qadrlidir. U hukmronlik qilgan davrda Xiva xonligida yangi madrasalar, maktablar quriladi, o'lkaning boshqa madaniy muzofotlar, xalqlar bilan aloqasi yaxshilanadi. Bu esa o'z navbatida, adabiy-madaniy aloqalar va ma'rifiy-pedagogik fikrlar rivojiga ijobiy ta'sir etganligi shubhasizdir. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Xorazmda Munis, Ogahiy, Komil, Mirzo, Avaz O'tar o'g'li, Tabibiy, So'fi, Bayoniy, Faqiriy kabi shoirlar yashab o'tganlar. Xorazm ma'rifatparvar shoirlari ijodida pok insoniy xislatlar uchun kurash, insonning ijtimoiy burchi, surat va siyratning go'zalligi haqida qayg'urish, eng yaxshi fazilatlarini targ'ib etish bosh mavzu bo'lgan. Ular ilmu-ma'rifat tarqatishni, yoshlarni ma'naviy kamolotini shior etib ma'rifiy-didaktik asarlar yaratganlarki, bu g'oyalar o'zidan keyingi ma'rifatparvar shoirlar *Mutrib*, *Devoniy*, *Chokar*, *Safo Mug'anniy* ijodida ham rivoj topdi. Chunonchi, **Mutrib** bir masnaviysida «Behunar, beilm odam»larning «xalq ichra e'tibor» topmasligini alohida uqtirib, yoshlarni ilm olishga chorlaydi:

**Behunar, beilm odamdin ne sud,
Bilmas ul odobi, ikromi murud.
Dahr aro bo'lg'usi doim xoru zor,
Bo'lmag'ay xalq ichra anda e'tibor...
Ey xaloyiq, sol quloq oqil bo'lib,
Qolmangiz bebahra chun g'ofil bo'lib,
Bersa maktabga kishilar yoshlarin,
Ko'rgay ul sog'u sarafroz yoshlarin.**

Mutrib yangi usul maktablarida yoshlarga beriladigan ta'lim-tarbiyaning sifati yangiligini, yoshlar tarbiyasi bilan shug'ullanadigan muallimlarning «ilm aro yakto», savodxon, madaniyatli kishilar ekanligini ota-onalarga tushuntiradi:

**Ilm aro yakto muallimlar kelib,
Jannataso yangi maktablar ochib,
Yoshlarni tarbiyat birla mudom.
Ayladi har birini oliy maqom...
Ey xaloyiq, bo'lsa farzanding agar,**

Ber muallimga ani qilmay xazar.

Shoir **Chokar** esa «O‘quv» she‘rida «ilmu urfonni ulug‘lab, inson jismi jonsiz yashamagani singari, ilmsiz, ma‘rifatsiz ham yasholmaydi, degan ma‘rifiy-didaktik g‘oyani ilgari suradi:

**Jahonda yashay olmas hech millat ilmu urfonsiz,
Aningdekkim tura olmas hayotda jism ila jonsiz.
Bering farzandingiz maktabga Chokarni so‘zin tinglab,
Jahonda yashay olmas hech millat ilmu urfonsiz.**

Devoniy «Ko‘ring» radifli g‘azalida yoshlarni kamoloti va jamiyat taraqqiyoti omili bo‘lgan ilm-ma‘rifat egasi bo‘lishga chorlash bilan birga, jamiyat rivojiga qarshilik qilayotgan «*ma‘rifatsiz jahl ila jangu jadal*» qiluvchi shaxslarni, savodsizlik ko‘zini «ko‘r», qo‘l-oyog‘ini «shol» qilib tashlagan nodonlarni tanqid qiladi:

**Ma‘rifatsiz jahl ila mangu jadallarni ko‘ring,
Sog‘larni xohlamaslar ko‘ru shollarni ko‘ring...
Istamay ilmu funun dorusidin hargiz iloj,
Mubtaloyi dardu vahshat ko‘p kasallarni ko‘ring.**

Safo Mug‘anniy «Xorazm talabalariga» she‘rida Xorazm o‘lkasining kelajagini yoshlar bilimida deb o‘g‘il-qizlarga murojaat qiladi:

**Xorazmda bilim ozdur,
O‘qimoq sizlarga farzdur.
Mug‘anniy chiqmasun yoddin,
Ilm o‘rganing ustoddin,
Biling har bir, ma‘lumotdin,
Qayda borsang, sog‘ bo‘linglar.**

Shoir «*Yoshlarga*» she‘rida ham yoshlarga murojaat qilar ekan, ularga ilm-fanni egallab, ko‘kka uchish baxtini tilaydi:

**Ilmsizlar bulur nochor,
Uyg‘ongan xalq ko‘kka uchar,
Beaql o‘quvdan qochar,
Uyg‘oninglar, uyg‘oninglar.¹**

Xulosa shuki, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston o‘lkasida yashab ijod qilgan ma‘rifatparvar shoirlarning ma‘rifiy-didaktik qarashlari O‘zbekistonda ijtimoiy-pedagogik fikrlar taraqqiyotida yangi bir sahifa bo‘ldi.

¹ Hasanov S. Xorazm ma‘rifati – olam ko‘zgusi – T.: «O‘qituvchi», 1996, 301–302-betlar.

6.9. TURKISTON O'LKASIDA JADIDLARNING MA'RIFATPARVARLIK FAOLIYATI VA PEDAGOGIK FIKRLAR RAVNAQIDAGI XIZMATLARI

O'zbekiston tarixi sahifalaridan o'ziga munosib o'rin olgan ma'rifatchilik harakati tasodifiy ravishda yuzaga kelgan emas. Uning paydo bo'lishini taqozo etgan, obyektiv zaruriyatga aylantirgan bir qancha sabablar, ehtiyojlar bo'lgan.

Ma'rifatchilik, jadidchilik harakati qadimiy Turonu Turkistonning XIX asrning ikkinchi yarmilaridan boshlab chor Rossiyasi tomonidan zo'rvonlik yo'li bilan bosib olinib, mustamlaka, qilinishiga qarshi norozilik belgisi sifatida hamda xalqimizning ozodlik, mustaqillik yo'lida olib borayotgan kurashlarini qo'llab-quvvatlash, ularga g'oyaviy rahnamolik qilish maqsadida yuzaga keldi.

Turkistonning chor Rossiyasi qo'shinlari tomonidan istilo qilinishi o'lkamiz tarixidagi eng qora, eng qonli sahifadir. Mustamlakachilik oqibatida xalqlarimiz o'zining erki va ozodligidan mahrum bo'ldi. Iqtisodiy, siyosiy, harbiy tazyiqlar, oshkora zo'rvonlik siyosati, milliy kamsitishlar o'lkamiz tarixidagi eng qora, eng qonli sahifadir. Mustamlakachilik oqibatida xalqlarimiz o'zining erki va ozodligidan mahrum bo'ldi. Iqtisodiy, siyosiy, harbiy tazyiqlar, oshkora zo'rvonlik siyosati, milliy kamsitishlar o'lkamiz mustamlaka qilib olinishining dastlabki kezlaridanoq boshlangan edi. Xalqimiz, millatimizning ko'rmagan jabr-jafosi, chekmagan azob-uqubati, g'am-anduhi qolmadi. Mustamlakachilik zulmi siyosiy, harbiy tazyiqlar, chorizm amaldorlari zo'rvonligi bilan qo'shilib ketdi. Abdurauf Fitrat Turkiston chor hukumatining tom ma'nodagi mustamlakasiga aylanib qolganidan afsuslanib va g'azabga kelib, *«ellik yildan beri ezildik, tahqir etildik, qo'limiz bog'landi, tilimiz kesildi, og'zimiz qoplandi, yerimiz bosilda, molimiz talandi, sharafimiz yumurildi, nomusimiz g'asb qilindi, huquqimizga tajovuz bo'ldi, insonligimiz oyoqlar ostiga olindi.. Ko'rdim, kezdim, eshitdim, o'qidim. Mamlakatlar orasida Turkistonimiz kabi baxtsiz bir mamlakat yo'qdir»*,¹ - deb yozgan edi.

Chor hukumatining mustamlakachilik zulmi Turkiston xalqi uchun dahshat, ozodlik, erk va mustaqillik yo'lida kishan ekanligini, erki yo'q xalq, millat va vatanning istiqboli bo'lmasligini o'lkamizning taraqqiyparvar, imon e'tiqodi but, millat ravnaqini o'ylaydigan kishilar, ziyolilarning ilg'or qatlami birinchilardan bo'lib tushunib yetishgandi.

¹ Qarang: Hamidulla Boltaboyev. Yurt qayg'usi // Sharq yulduzi., 1992-yil 4-son, 181-bet.

Ular xalqning milliy ongini oshirish va o'zligini anglatishning asosi, najot va istiqbolning kaliti deb ilmu urfonini tushundilar.

Birinchidan, ma'rifat yuksaltirmay, milliy ongni o'stirmay, xalqni g'aflat uyqusidan uyg'otmasdan turib mustaqillik uchun kurashib, ozodlikka erishib bo'lmashligini mintaqamizning aqli raso, zukko, siyosiy ziyrak kishilari, donishmand farzandlari yaxshi bilardilar. Shunga ko'ra millat, xalq, Vatan qayg'usi va istiqboli bilan tashvish chekib yashovchi fidoiy yoshlar xalqni qudratli kuch sifatida oyoqqa turg'azishni ilmu urfondan, ma'rifatdan boshlashga azmu qaror qilganlar. Ma'rifatparvarlik harakati yuzaga kelishi va rivojlanishining asosiy ijtimoiy-siyosiy sababi, eng avvalo, shundan iborat edi.

Ikkinchidan, chor hukumati o'lkamizni bosib olgandan keyin mahalliy aholini madaniyatidan, milliy urf-odatlarini, an'nalari tarixiy merosi, milliy qadriyatlaridan mahrum etish, ma'naviy kamolotini cheklab qo'yish aholini madaniyatidan, milliy urf-odatlarini, an'analari, tarixiy merosi, milliy qadriyatlaridan mahrum etish, ma'naviy kamolotini cheklab qo'yish uchun zo'r berib harakat qildi. Madaniy qoloqlik, ma'naviy bo'hron siyosiy va iqtisodiy qoloqlikka asos bo'lishini, bu tadbir o'lkada mustamlakachilik tuzumini saqlab qolish va mustahkamlashda qo'l kelishini, ma'naviy tushkunlikka tushgan, manqurtlik holatiga kelib qolgan millat hech vaqt o'z manfaatlarini anglab mustaqillik uchun uyushib kurash olib borolmasligini chor hukumati amaldorlari juda yaxshi anglab yetgan edilar.

Tarixda isbotlanganidek, barcha tushkunliklar, turg'unlik holatlari, iqtisodiy va siyosiy inqirozlar ma'naviy bo'hronning natijasi bo'lgan. Butun insoniyat tarixida barcha bosqinchilar biror mamlakatni bosib olib hukmronlik qilish, xalqni asoratda ushlab turish uchun uning madaniyati, ma'naviyatiga tajovuz qilganlar. Yerli xalqlarni ma'naviy qashshoqlik holatida saqlashga zo'r berib intilish barcha mustamlakachi davlatlar singari chor hukumati siyosatida ham katta o'rin tutgan.

Chor hukumati Turkistonni iqtisodiy va siyosiy jihatdangina emas, madaniy-ma'naviy qoloqlik va qaramlik holatida ushlab turishdan ham manfaatdor edi. Ana shu niyatda o'lkamiz xalqlari o'rtasida jaholat, xurofot va bid'atni zo'r berib avj oldirdi, ma'naviy-siyosiy manqurtlikni qo'llab-quvvatladi, Bosqinchilar Turkiston xalqining ma'rifat yo'liga kirib, o'z haq-huquqlarini tanishi, milliy ongi o'sishiga tish-tirnog'i bilan qarshilik qildi. Buning uchun Turkiston general-gubernatori Kuropotkinning, *biz tub, joy xalqni taraqqiyotdan, maktabdan, rus*

hayoti va madaniyatida 50 yil chetda tutdik, degan soʻzlarini eslash kifoyadir.

Turkistonda chor hukumati mustamlakachiligi siyosati tufayli roʻy bergan fojiali voqea-hodisalarga qarama-qarshi ravishda maʼrifatparvarlik–jadidchilik harakati dunyoga keldi. Maʼrifatparvarlarning ijtimoiy-siyosiy, falsafiy, maʼnaviy-axloqiy gʻoyalar, fikr-mulohazalari oʻsha murakkab tarixiy sharoitlarda shakllandi va rivojlandi.

Maʼrifatparvarlar xalqimizning donishmand farzandlari sifatida mustamlakachilik davrida Turkistonda hukmron boʻlgan ijtimoiy-siyosiy vaziyatni, xalqning maʼnaviy holati darajasini yaxshi bilganlar. Mustaqillikka erishish uchun xalqning umumiy madaniy saviyasini davr talablari va imkoniyatlari darajasida rivojlantirish, xalqni yangi madaniyat, maʼrifatga chorlash zarurligini chuqur anglab yetganlar. Xalqni Yevropa mamlakatlari madaniyati, fan-texnika yutuqlari, ilgʻor tajribalari bilan tanishishga tinimsiz ravishda daʼvat yetganlar. Bilimli, madaniyatli, maʼnaviyatli millat va xalq juda katta ijtimoiy kuchga aylanishini maʼrifatparvarlar birinchilardan boʻlib tushunib etganlar. *«Asta-sekin maʼrifatchilikdan jadidchilik oʻsib chiqdi va u maʼlum darajada siyosiy masalalarni olgʻa sura boshladi. Yangi taʼlim-tarbiya, yangi maktab, yangi maorif, uni boshqarish, madaniy targʻibot, tashkilotchilik, masalalari asosiy oʻringa koʻtarildi. Yangiliklarga asoslangan holda rus va eski maorifdan farq qiluvchi fikr-gʻoyalar oldinga surildi, ular mahalliy matbuot, turli kitoblar orqali keng targʻib qilindi. Bu madaniyatdagi mustamlakachilikka qarshi mustaqillikka xalq ongini oshirish, oʻz ahvolini yaxshilashga intilishning koʻrinishlaridan edi».*¹ Jadidchilikning asosiy mohiyati millatni qoloqlik, xurofot botqogʻidan chiqarishga qaratilgan.

Qoloqlik va turmushdagi konservatizm bilan kurash, milliylikni saqlagan holda, kundalik turmushdan tortib hamma sohalarida – maorif, taʼlim-tarbiya, medisina, madaniyat va sanʼat, fan-texnikaning yangi turlarini joriy etish, aholiga tarixiy ongni, milliylik va milliy faxr-iftixorni kuchliroq singdirish jadidchilik harakati asosiy maqsadining muhim tamoyillaridan boʻlib hisoblanadi. *Jadidlar milliy-gʻoyasining asosini Turkiston xalqlarini mustaqillikka erishish uchun birlashtirish tashkil etganligini alohida taʼkidlashga toʻgʻri keladi.*

Jadidlar, maʼrifatparvarlar millat soʻzini xalq maʼnosida qoʻllaganlar. Ular mustamlakachilik zulmi ostida ezilib kelayotgan xalq

¹ Qarang: Maʼnaviyat yulduzlari. –T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1999, 321-bet.

ommasining ijtimoiy ahvoli nochorligini, yerli aholining g'aflatda qolganligini tushunib, uni ma'rifatga, bilimga, undadilar.¹

Mustamlakachilik zulmidan qutilmoq, qo'lni kishandan ozod qilmoq, bo'yin egib, tobe bo'lib yashashdan xolos bo'lib, hur va erkin yashamoq uchun birinchi navbatda milliy ruh milliy e'tiqod, ko'p asrlik milliy an'analar va qadriyatlar, milliy hamkorlik va hamjihatlik zarurligini qayta-qayta uqtirdilar. Behbudiyning ta'kidlashicha, «*Agarda biz Turkiston musulmonlari xohlasakki, din va millatimizni ittifoq etib, bugundan islohotga, ittifoqqa qadam qo'ysak, ziyoli va taraqqiyparvarlarimiz, boy va ulamolarimiz birlashib, din va millat, vatan rivoji uchun xizmat etsak, shunda biz boshqalarga qaram bo'lmaymiz*». Jamiyat va millatning taqdiri, milliy ahillik, hamkorlik va hamjihatlikda ekanligi haqidagi g'oya ma'rifatarparvar jadidlarning falsafiy qarashlarida muhim o'rin tutgan.

XX asr boshidagi ma'rifatarparvarlar boylik uchun, shon-shuhrat orttirish uchun maydonga chiqishgan emas. Ular istibdodga qarshi kurashdilar, mustaqillik yo'lida fidoiylilik ko'rsatdilar. Turkiston xalqlarining haq-huquqlarini himoya qildilar. O'z hisoblaridan sarf-xarajat qilib maktablar, kutubxonalar, qiroatxonalar, teatrlar, gazetalar tashkil etdilar, qo'llanmalar nashr etdilar, xalqlarning daqqat-e'tiborini ilm-ma'rifatga, Sharq va G'arb olamidagi yangiliklarga jalb etdilar.

Ularning asarlari millat dardi va hasrati, Vatan ishq, Vatan taqdiri, Vatan ozodligi va mustaqilligi tuyg'ulari bilan chuqur sug'orilgan. Jadidlar taraqqiyotga faqat tinchlik yo'li bilan, parlament orqali erishishni lozim topganlar. O'zbek xalqining tinch-totuvlikka intilishi va o'ziga xos milliy mentaliteti, xususiyatini hisobga olgan holda, ular tinch yo'l bilan petitsiyalar, namoyishlar uyushtirishar, davlat Dumasida ochiq chiqishlar, turli-tuman ruxsat etilgan vosita va imkoniyatlardan foydalanib, chor hukumatidan o'z xalqi manfaati uchun siyosiy huquqlarni talab qilishga, Turkiston milliy taraqqiyoti uchun obyektiv hayotiy talablarga javob beruvchi imkoniyatni yaratishga harakat qilganlar Bu ham milliy g'oyaning bir xususiyati edi deyish mumkin. Qon to'kilishlar, harbiy qurolli to'qnashuvlarga qarshi bo'lsalar ham, jadidlarning shiori «*Haq olinur, berilmas*»dan iborat edi. Bu jumla o'zida faollik, shijoat va fidoyilikni ifoda etgan.²

¹ Bu haqda batafsil ma'lumot berilgan: J.Yo'ldoshev, S.Hasanovning «Jadid tarbiyashunosligi asoslari». –T.: «O'qituvchi», 1994, 5–36-betlar.

² Qarang: Alimova D. Fuqaroning qalb kitobi// Xalq so'zi, 2000-yil 29-aprel.

Millatni ma'rifatli qilish, g'aflat uyqusidan ko'zini ochish, jaholatda qolib ketishga yo'l qo'ymaslik, zamon va dunyo voqealari bilan tanishtirib borish, shular asosida xalqning milliy mustaqilligiga erishish ma'rifatparvarlarning asosiy maqsadlaridan bo'lib hisoblanadi. *«Tariximizning so'nggi yuz yildan ortiqroq davrida xalqimizning eng katta armoni bo'lib qolgan bugungi istiqlol kurtagi dastlab mana shu jadidlar ko'ksida nish urib yetilgan edi.*

XX asr o'zbek maorifi va madaniyati, qolaversa, bugungi mustaqillik tafakkurimiz, ehtimolki, shu jadidlar oldida burchlidir. «Usuli jadid», «usuli savtiya» nomlari bilan shuhrat topgan yangi maktabni Turkistonda shular tashkil qilganlar. Shular birinchi bo'lib zamonaviy oliy maktab g'oyasini ilgari surdilar, o'nlab jamiyatlar, shirkatlar uyushtirib, ular yordamida qanchadan-qancha yoshlarni taraqqiy qilgan Yevropa mamlakatlariga o'qishga yuborishga muvaffaq bo'ldilar. O'zbek teatrining birinchi g'ishtini qo'ygan, nashru matbuotini boshlab bergan ham shulardir.

Jadidlar o'z hisoblaridan maktablar ochib, yosh avlodni istiqlolga tayyorladilar, she'r va maqolalar, sahna asarlari orqali milliy ongni shakllantirishga, milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini singdirishga urindilar.

XIX asr oxirlari va XX asr boshlarida Turkistonda vujudga kelgan jadidlik harakatlarining tepasida Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho'lpon, Munavvar qori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Abdulla Qodiriy, So'fizoda, Hamza, Sadridin Ayniy, Tavallo singari xalqimizning o'nlab fidoiy farzandlari, shoiru adiblari, davlat va siyosat arboblari turgan edilar.

Turkiston jadidlarining otasi **MAHMUDXO'JA BEHBUDIY** (1878-1919) Turkiston yoshlarini ilm ma'rifatli qilish to'g'risidagi g'oyalarni targ'ib qilganda, u ikki toifadagi ma'lumotli kishilarni tayyorlashni nazarda tutadi: **bir toifadagilar — diniy ma'lumotli kishilar bo'lib, ular millatning diniy murabbiylari sifatida islomning sofligini muhofaza qilishlari zarurligini, ikkinchi toifadagilar esa dunyoviy bilim egalari bo'lib, ular ijtimoiy hayotda musulmonlar manfaatlarini himoya qilishlari kerakligi to'g'risida shunday deb yozadi:** *«Bularning (ya'ni o'sha joylarda o'qib kelganlarning — mualliflar ta'kid), – Misrdan kelgani olimi dunyovi zamona bo'lib, din va millatimizni dunyo va oxiratda obod bo'lishimizga sabab bo'ladilar. Peterburgdagi tibbiyot, huquqiya, xikmiya, olimiya va adliya maktablarida o'qiganlarimiz tabib, muallim, ahli huquq va hokim*

bo'lib, davlat ishlariga va hukumat mansablariga aralashib, sizga naf yetkurar. Bu ilmlardan o'qib, yuqorida bayon bo'lgan podsholik mansablariga kirib, din va millat, vatan va davlatga xizmat qilmoqni shariat aslo man qilmaydi».¹ Behbudiyning bu qarashlari, ayniqsa, «Padarkush» «Otasini o'ldiruvchi» pesasidagi ziyolining savodsiz boyga o'g'lini diniy va dunyoviy ilmlardan xabardor qilish borasidagi quyidagi nasihatlarida ochiq-oydin ko'rinadi:

«Biz musulmonlarg'a, alalxusus, bu zamonda ikki sinf ulamo kerakdir: biri ilmi diniy, digari olimi zamoniy, olimi diniy; imon, xatib, mudarris, muallim, qozi, mufti bo'lib, (ular) xaloyiqni diniy va axloqiy hamda ruhoniy ishlarini boshqarar.

Olimi zamoniy bo'lmoq uchun bolalarni avvaldan musulmoncha xat va savodini chiqarib, zarurati diniya va millatimiz tilini bildirgan so'ngra, hukumatimizni nizomli maktablariga bermoq kerakdir, ya'ni gimnaziya va shahar maktablarini o'qib tamom qilganlaridan so'ng Peterburg, Moskva dorilfununlariga yuborib, doktorlik, zakonchilik, injenerlik, sudyalik, ilmi sanoat, ilmi iqtisod, ilmi hikmat, muallimlik va boshqa ilmlarni o'qitmoq lozimdir.

Rusiya vataniga va davlatini bilfe'l (amalda) sherik bo'lmoq kerakdir va davlat mansablariga kirmoq lozim. Toki maishat va ehtiyoj zamoniyasi to'g'risida vatan va millati islomga xizmat qilinsa va ham davlati Rusiyaga sherik bo'linsa, hattoki shu tariqa Farangiston (Fransiya), Amerika va Istanbul dorilfununlariga tajriba uchun yubormoq kerakdir. Hazrat payg'ambarimiz: ilm Xitoyga ham bo'lsa talab qilingiz, demadularmu? (Boy uyquda) Bu ishlar bo'lmas, magar pul ila va sizdek katta boylarni himoyatisiz. Chunonchi Kavkaz, Orenburg va Qozon musulmonlarini boy va ahli g'ayrati ilm yo'lga ko'p pul sarf etarlar va kambag'al bolalarini o'qitdirarlar. (Boygqa qarab.) Albatta, so'zlarimga tushungansiz, janobi boy! Boy bobo!».²

Umuman, Behbudiyning «Padarkush» dramatik asarining asosini ma'rifatparfarlik g'oyasi tashkil etadi. Chunki Behbudiy xalq ta'limi, yoshlar va kattalar o'rtasidagi munosabatlarni o'ziga xos yo'l bilan badiiy ifoda etgan. Mazkur asarda ota-onalar bilan bolalar o'rtasidagi g'oyat jiddiy, nozik, qaltis munosabatlar ta'lim-tarbiyadagi bosh masala tarzida talqin etiladi.

Behbudiyning «Padarkush» asari Turkiston xalqlarining qalбини muttasil hayajonlantirib kelayotgan muammolarga bag'ishlanganligi va

¹ Qosimov B. Mahmudxo'ja Behbudiy. Tanlangan asarlar. -T.: «Ma'naviyat», 1997, 5-6-betlar.

² Mahmudxo'ja Behbudiy. Padarkush. «Sharq yulduzi» jurnali, 1989, 7-soni, 112-bet.

milliy o'ziga xos eng muhim xususiyatlarini o'z ichiga olganligi bilan jamoatchilik e'tiborini tortadi. Bunda oila tarbiyasida ota-onalarning o'rni haqida gap boradi. Behbudiyning pedagogik qarashlarida, maktab tarbiyasi bilan oila tarbiyasi uzviy birgalikda olib borilishi lozim, aks holda fojialar ro'y beradi, degan g'oyani oldinga suradi. Maktab har qancha to'g'ri yo'l qo'rsatsa-yu, ota-onalar bolasini boshqa tomonga tortadigan bo'lsa, bola tarbiyasi tamoman izdan chiqadi, degan fikr-mulohazalar asardagi obrazlar faoliyatida ifoda etiladi.

«Padarkush» asaridagi voqea Boy bilan uning o'g'li Toshmurod (ota-bola) o'rtasidagi oddiy bir muloqotdan boshlanadi. *Toshmurod: «Tomoshaga boraman, pul bering!» – deb otasi huzuriga kiradi. Boy o'g'liga pul beraturib, barvaqtroq kelishini aytib, kimlar bilan borayotganini so'raydi va «yomon joylarga» bormasligini ham ta'kidlab qo'yadi. Toshmurod otasidan va oldida o'tirgan «yangi fikrli domladan ham uyalmay-netmay: - «Xayr, xob ko'p gapurasiz-da», – deb otasini siltab chiqib ketadi. Toshmurodning otaga qilgan bunday odobsizligi Domla ta'bini xira qilib yuboradi. Domla Toshmurodning bu noo'rin xatti-harakatini ilmsizlik, ma'rifatsizlik oqibati deb biladi.*

Behbudiy o'z davridagi bolalarning ta'lim-tarbiyasi masalasi o'ylantiradi. U yomon tarbiyali bola butun oilani halokatga olib kelishini, bunga, avvalo, ota-onalarning o'zlari sabab bo'layotganini aytadi. Toshmurodning odobsiz bo'lib o'sishiga Boyning o'zi sababchi: uning odobsizligi, maqtanchoqligi, o'jarligi, mol-dunyoga o'chligi o'g'lini ham shu ko'ygga soladi. Toshmurod o'n olti yoshga kirgan bo'lsa ham eski maktabga ham, yangi maktabga ham bormaydi, takasaltanglik, buzuqilik va maishat bilan kun kechiradi. Asarning ichiga chuqurroq kira borgan sari, bolaning otaga, otaning bolaga o'zaro juda mos, bir-biriga juda mutanosib, bir olamning ikki pallasiday o'xshash ekanini idrok etamiz.

«Padarkush» asarida biz ta'lim-tarbiyaning bosh maskani oila, ota-ona ekani haqida g'oyat muhim fikr borlig'ini sezamiz. Behbudiy bu asarda o'z g'oyalarini, ya'ni ta'lim-tarbiyaning buzilib ketishiga oilaning o'zi sabab bo'layotganini tomoshabin qalbiga chuqur singdirishga intiladi. Behbudiy aslida Turkiston xalqining hammasini boy va badavlat qilish yo'llarini o'ylaydi. Ammo ommaviy farovonlikka erishmoq uchun ilm-ma'rifat va ta'lim-tarbiyani to'g'ri yo'lga qo'yish zarurligini tushunadi, fuqarolarning ma'naviy dunyosini boyitmay turib, moddiy boyligini oshirib bo'lmasligini tushunadi.

Buni biz Domla obrazida ko'ramiz. Domla kuyib-pishib o'g'lini o'qishga berishga da'vat etsa-da, Boyga uning so'zlari ta'sir etmaydi, aksincha, Domlaning so'zini kesib, haqorat qilib, uyidan chiqarib yuboradi. Boy o'z davlatiga mahliyo bo'lib, odob-axloq, ta'lim-tarbiya, jamiyat, fuqaro taqdiri, vatan, millat kelajagi to'g'risidagi tushunchalardan yiroq yuradi. «Ey Domla – deydi nihoyat g'azablanib Boy – Siz menga tahqiqchimi? O'g'il meniki, sizga nima? O'qiganni biri siz, yemoqqa noningiz yo'q, bu holingiz ila menga nasihat qilursiz. Xayrullah mehmonxonani qulfla, uyqum keldi...». Bu satrlarda Boyning maktab-ma'rifat, ta'lim-tarbiya ishlariga tamoman yot bir unsur ekanligi ifodalangan. O'zida tarbiya bo'lmagan kimsa, birovga tarbiya berolmaydi, shuning uchun bolalar bilan birga, ularning ota-onalarini ham tarbiyalash zamonaning eng katta muammosi sifatida kun tartibiga qo'yiladi. Bu jihatdan asardagi Domla obrazi ham muhim tarbiyaviy ahamiyatga ega. Domla Boydan nihoyatda ranjib, oxiri uning huzuridan ketayotganida yoshlar tarbiyasiga oid fikrlarini shunday izhor etadi: «O'qimoq va mullo bo'lmoq uchun pul kerak, badavlatlarimiz xoli bul, bas, bu ketish ila navzambilloh dunyo va oxiratda rasvo bo'lurmiz, o'qimoq barcha musulmonga, erkak va xotin bo'lsin farz edi. U qayda qoldi? Oh, voy, bizni holimizga... Boy, men sizga amri ma'ruf etdim va menga shariat bo'yicha lozim bo'lgan ishni bo'ynimdan soqit qildim. Insholloh, mo'ylab chiqarib alifni tayoq demay turgan o'g'lingiz xoyo holatini ko'rarmiz va ham o'qitmaganingiz uchun gunohkor bo'lursiz».¹ Domlaning qanchalik haq ekanligi asar xotimasida Toshmurod va Boy hayotining fojiali yakunida ko'rsatilgan.

Behbudiy Turkiston aholisi orasidagi kaltabin, o'jar, o'zbilarmonlarni g'aflat uyqusidan uyg'otishga, ularni yangi zamon taqozosi bilan yetuk shaxslar darajasiga ko'tarishga butun qobiliyatini sarflaydi. Zotan u millatni halokatdan saqlab qolish, qaramlikdan qutqarishning yagona yo'li shu deb biladi. Boy singari kattalarda ko'ringan nuqsonlar ularning bolalariga ham yuqub borayotgani Behbudiyi va butun jadidlarni tashvishga soladi. Bu jihatdan «Padarkush» dramasi Ziyoli obrazi va uning faoliyati, ayniqsa, katta ahamiyat kasb etadi. Ziyoli Domlaga nisbatan ilg'or mulohazalarni bayon qiladi. Ziyoli yevropacha ta'lim olgan, uning tashqi qiyofasi, kiyim-kechaklari, gap-so'zlari ham yangicha, zamonaviy ruhni ko'rsatib turadi. U Domlaning fikr-mulohazalarini yanada kengroq ko'lamda davom ettiradi. Shariatda ta'kidlangan ilm-ma'rifatga oid aqidalarni ham

¹ Mahmudxo'ja Behbudiy. Padarkush. «Sharq yulduzi» jurnali, 1989-yil 7-son, 113–115-betlar.

hozirgi dunyo miqyosida rivojlanib borayotgan aniq fanlar, madaniy taraqqiyot haqidagi ma'lumotlarni ham ancha chuqur bayon qilishga intiladi. U bildirgan mulohazalar ham Boyga ta'sir ko'rsatmaydi. Ziyoli o'z mulohazalarida Turkistonda milliy maktablarni rivojlantirish, shunga yarasha o'qimishli fuqarolarni ko'paytirish uchun, avvalo, bolalarni ilm-ma'rifatli qilib tarbiyalash lozimligini tushuntiradi.

Ziyoli mulohazalarida Behbudiy va butun jadidchilik oqimining yoshlar tarbiyasiga oid, ilm-ma'rifat, ta'lim maktab-maorif haqidagi qarashlari to'liq ifodalangan. Binobarin, unda fuqaroni g'aflat uyqusidan uyg'onishga da'vat o'z ifodasini topgan. Uning so'zlaridagi yoshlarni dastlab milliy maktabda xat-savodini chiqarish, ularga diniy ilmlarni o'rgatish, o'z milliy urf-odatlarimizni singdirish, undan keyin Fransiya, Amerika, Istanbul singari rivojlangan mamlakatlarining oliy o'quv yurtlariga yuborib o'qitish, fan-texnika, iqtisod, huquqsunosluk singari muhim siyosiy ilmlarni egallashga erishish masalalariga oid fikrlar hamon e'tiborni jalb etadi.

«*Padarkush*» asarida mustamlakachilik siyosati tufayli mahalliy aholi va ayniqsa, yoshlar o'rtasida ichkilikbozlik, maishiy buzg'unchalik tarqala boshlagani ham ko'rsatiladi. Liza singari rus ayollari mahalliy millatga mansub yoshlarni ko'plab ergashtira boshlagan, bunday buzilishlar yoshlar tarbiyasini izdan chiqarib, ularni halokatga surgab borayotgani Behbudiy singari tarbiyachilarni tashvishga soladi. *Bir to'da yoshlar – Tangriqul, Davlat, Nor va shular bilan birga Boyning o'g'li Toshmurod pivoxonada ichkilikbozlik qilib o'tirishadi. Qadah ko'tarib, og'izlaridan «bodi kirib – shodi chiqib» turadi. Mast-alast holda hech kimdan tortinmay, ko'ngillariga kelgan bema'ni, beparda gaplarni aytishadi, «oh, Lizaxon qaydasan!» deb baqirishadi.... Toshmurodni maqtashib, uning salomatligiga ketma-ket ichishadi. Unga yasama muomala qilib, yolg'ondan «Boyvuchcha, Boyvuchcha!» deyishib, Toshmurodni battar gerdaytirib yuborishadi. Yoshlar tarbiyasining buzilayotgani Lizani qiziqitirmaydi. Bolalar Liza talab qilgan pulni topish uchun o'g'ruilik qilishadi: bezori, ichkilikboz Nor, Davlat, Tangriquillar maslahatlashib, Boyning boyligini o'g'irlashga boshchilik qilishni Toshmurodga uqtirishadi. Bu yerda gap shundaki, Behbudiy har bir bola o'z ota-onasi, oilasiga dushman demoqchi emas, ota-ona bilan bola o'rtasiga rahna solish maqsadi ham yo'q. Uning asosiy maqsadi, odamlarda ilmsizlik, o'qimaslik, savodsizlik orasida kelib chiqadigan johillik va ongsizlik tufayli ro'y beradigan jinoiy ishlarga qarshi nafrat uyg'otish, ularni bundan*

ogohlantirishdir. Boy, agar Ziyoli va Domla soʻzlariga amal qilib, oʻz bolasini qunt bilan oʻqitgan-da, Toshmurod, avvalo, yomon doiraga – Nor, Davlat va Tangriqullarga qoʻshilmas, Lizaga ham duch kelmasdi.

Toshmurod Tangriqulni kechasi oʻz uyiga boshlab keladi. Davlat bilan Nor koʻchada poyloqchilik qilishadi. Uylarning eshigini ochib, otasi yotgan xonaga kirib, uning boylklari, pullari solingan sandiqni ochib, hammasini olishadi. Otasi uygʻonib qolganini koʻrgan Toshmurod toʻpponchadan tepaga qarab oʻq uzadiki, uy egalari qiy-chuv boʻlib qolishadi, qoʻni-qoʻshnilar ham yugurishadi... shu orada Tangriqul Boyga pichoq urib oʻldiradi, Toshmurod bilan birga uydan qochib chiqishadi, yana Davlat, Nor hammasi birgalashib, maishatni davom ettirishadi. Liza ham bularga qoʻshilib oʻtiradi. Toshmurod ham goʻyo hech narsa boʻlmaganday, yana kayf-safoda... Ulfatlar yanada koʻproq ichishadi, endi Lizaning salomatligiga – «ura-ura» deb qadah koʻtarishadi. Ayni shu paytda tashqaridan shov-shuv eshitilib, mirshablar bosirib kelishadi. Liza qochib qoladi. Toshmurod, Davlat, Tangriqul va Nor qoʻlga olinib, qamaladilar». («Padarkush», 153–154-betlar).

Asarda Ziyoli bunday fojidan qutilish yoʻllari haqida oʻz mulohazalarini shunday bayon etadi: «Ilm va tarbiyasiz bolalarni oqibati shuldir. Agarda bularni otasi oʻqitsa edi, bu jinoyat va padarkushliklardan sodir boʻlmas va bular ichkilikni boʻyla ichmasdi, xun begayri haqqin qilmas edi. Umri boricha Sibirga va qiyomatga jahannamga qolmas edi». («Padarkush», 153–154-betlar).

Behbudiy taʼlim-tarbiyasi buzilgan bolalar tufayli hayotda sodir boʻlishi mumkin boʻlgan fojialar dahshatini iloji boricha kishilar qalbiga chuqurroq taʼsir ettirish niyatida Boy boyligining talon-taroj boʻlishiga, oʻldirilishiga oʻz bolasi boshchilik qilganligini tasvirlaydi. Sodir boʻlgan jinoyatning ikki dunyodagi oqibatlarini ham izohlab oʻtadi. Hayoti Sibirda chirisa, oxirati doʻzaxga mahkumligini ochiq aytadi.

Ziyolining keyingi soʻzlarida Behbudiy mustamlakachilar keltirgan va keltirayotgan salbiy taʼsirlardan qutilish uchun ham aholi saviyasini koʻtarish, oʻzligini anglashga oʻrgatish lozimligini uqtiradi: «Bizlarni – deydi u, – xonavayron, bachagiryon va bewatan va bandi qilgʻon tarbiyasizlik va jaholatdir; bewatanlik, darbadarlik, asorat, faqir va xorliklar hammasi ilmsizlik va betarbiyalikning mevasi va natijasidir... Modomiki, bizlar tarbiyasiz bolalarimizni oʻqitmaymiz, bu tariqa yomon hodisalar va badbaxtliklar oramizda doimo hukmron boʻlsa kerak. Bu ishlarni yoʻq boʻlmogʻiga oʻqimoq va oʻqitmoqdan boshqa iloj yoʻqdur.

Alloh taolo boshqalarga hajmi ibrat va sizlarga sabr bergay» («Padarkush», 155-bet).

Oxirgi jumalardagi «o'qimoq» va «o'qitmoq» so'zlariga e'tibor berilsa, ta'lim-tarbiya ishlari faqat yoshlar o'rtasida emas, shu bilan birga, kattalar (ota-onalar) o'rtasida ham olib borilishi lozimligi ta'kidlanadi.

Behbudiy yoshlar ta'lim-tarbiyasi haqida nima ish qilgan, qanday faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, hammasini, asosan, turkiy xalqlarning kelajagini porloq, o'zlarini mustaqil, vatanni obod, el-yurtni qaramlikdan ozod etish uchun qilgan. Turkistondagi barcha ota-onalarni ham, ularning farzandlarini ham shu ruhda tarbiyalashni ko'zda tutgan.

Behbudiy chor Rossiyasiga qaramlikdan qutulmoq, mustaqillikka erishmoq uchun savodxon bo'lmoq darkorligini alohida ta'kidlar, buning uchun ma'rifat o'choqlari bo'lmish yangi usul maktablarini ko'paytirish, maktab va madrasalarda esa diniy bilimlar bilan birga tabiiy fanlarni ham xuddi Ovro'pa mamlakatlaridagi saviyada o'qitish g'oyasini targ'ib qiladi: «...Yahudiy, armani va boshqa ajnabiylarga poymol bo'lishimiz yillarning o'tishi bilan lozim keluvchi bir amri tabiiydir. Zamonamizning ilm va fanidan, ilmi dinimiz ila birga o'qib o'zimizni din va millatimizni hizf etmek kerak va illo Ovro'pa ashyoniy nafisasi kasabalarimizni va Ovro'pa siyosiylari vujudimizni bo'lib yuboradilar...

...Ilmi diniy ila barcha ilmi zamoniy-ilmiy dunyoviy tahsil qilmaslik munkariz bo'larmiz...»¹.

Behbudiy o'zining mana shu fikrlarini amalga oshirish borasidagi ko'p qirrali va sermahsul faoliyati davomida ma'rifatparvarlik va taraqqiyparvarlik: g'oyalarini keng tashviq etibgina qolmasdan, balki Jomboy qishlog'ida o'qituvchilik qilib yurgan **Abduqodir Shakuriy**ni yollab, maktab uchun o'z hovlisining tashqarisini beradi, bolalar esa tekinga o'qitiladi. U katta o'g'li Ma'sud bilan qizi Parvinni ham Shakuriy maktabiga o'qishga beradi. Behbudiy o'z uyida ochilgan «*usuli jadid*» maktabining butun moddiy xarajatlarini o'z gardaniga oladi «**Padarkush**»ning sahnaga qo'ilishidan kelgan asosiy daromadni Samarqand, Qo'qon, Namangan, Toshkent, Kattaqo'rg'on va boshqa shaharlardagi «*usuli jadid*» maktablariga hadya qildi, bu maktablar uchun o'zi «*Muntaxabi jo'g'rofiya umumiy*» («*Qisqacha umumiy jo'g'rofiya*»), «*Madxali jo'xrofiya umro-qiy*» («*Ahli jo'g'rofiyasiga kirish*»), «*Muxtasari jo'g'rofiyai Rusiy*» («*Rusiyaning qisqacha jo'g'rofiyasi*»), «*Kitobul aftol*» («*Bolalar maktubi*»), «*Muxtasari tarixi*

¹ «Taraqqiy» gazetasi, 1906, 7-son.

islom» («Islomning qisqacha tarixi»), «Amaliyati islom» va «Yangi hisob» darsliklarini yaratdi va o'z mablag'iga matbaa ochib, maktab uchun darslik va qo'llanmalarini tekinga bosib tarqatadi. Samarqanddagi birinchi musulmon kutubxonasi va qiroatxonaning asosiy mablag'i ham uning hisobidan chiqqan edi.

Qizig'i shundaki, Mahmudxo'ja Behbudiyning hayot yo'li, uning din va jamoat arbobi sifatidagi faoliyatida ma'rifatparvarlik va shariat uzviy birlikni tashkil etadi. Chunki, Behbudiy faqat diniy bilimlarnigina emas, shu bilan birga, zamonaviy ilmlarning zo'r bilimdoni, xalqni ma'rifatli qilish uchun kurash yo'lida o'z moddiy boyliklarini, hatto jonini ayamagan shaxsdir. Professor Abdurahmon Sa'diy 1923-yilda e'lon qilgan *«Behbudiy va uning tegrasiga yig'ilgan yozuvchilar»* nomli maqolasida *«O'z zamonida Turkiston jadidlarining eng faol va eng ma'lumotli rahbarlaridan edi»*¹ deb ta'riflagan bo'lsa, Fayzulla Xo'jayev o'zining *«Buxoro tarixi»* asarida bu fikrni rivojlantirib: *«Siyosiy, ijtimoiy faoliyati va bilimining kengligi jihatidan Turkistonning o'sha vaqtdagi jadidlaridan unga teng kelaoladigan kishi bo'lmasa kerak»*² deb yozgan edi.

Bu gapda haqiqat bor, chunki zamonasidagi fikrlar – diniy huquq bilimdonlaridan hech biri fiqh ilmining kengligi jihatidan mufti Mahmudxo'ja Behbudiyga teng kela olmas edi. Behbudiyning ayrim jaholatparast ruhoniylardan farqi va afzalligi shunda ediki, u hech qachon fiqhning biror qoidasi yoki yo'l-yo'rig'ini xalq manfaatlari va ijtimoiy taraqqiyotga zarar keltiradigan tarzda talqin qilmagan. Aksincha, oyat va hadislarga tayangan holda, shar'iy dalillar asosida jamiyatdagi davlatmand sinf vakillarini insofga, shafqatga chorlaydi, ularning ochko'zligi va noinsofligini keskin qoralaydi, ayni paytda ma'rifatparvar arbob sifatida mehnatkashlarning bolalarini o'qimishli, bilimdon qilish vositasida ijtimoiy tengsizlik ildizlarini quritish mumkin degan xayol bilan bepul yangi usul maktabi ochadi, keng xalq ommasining barcha tabaqalarini ma'rifatli etish choralarini izlaydi, bu yo'lda shaxsiy mablag'larini beg'araz sarf qiladi. U xalqni, millatni ma'rifatli etish yo'lidagi tadbirlar uchun o'z mablag'larini ayagan mulkdorlarni qanchalik yomon ko'rsa, umumxalq manfaatini oyoq osti qilib, mulkdorlar yuz-xotirini qilgan din arboblardan ham shunchalik nafratlanadi. Biroq Mahmudxo'ja Behbudiyning muftiylik lavozimini bunday halollik bilan ado etishi, yangi usul maktabi ochishi va

¹ Sh.Turdiyev. Mahmudxo'ja Behbudiy. «Fan va turmush» jurnali, 1989, 1-soni.

² Sh.Turdiyev. Mahmudxo'ja Behbudiy. «Fan va turmush» jurnali, 1989, 1-soni.

taraqqiyparvar jadidlar faoliyatini moddiy va ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlashi mutaassib ruhoniylarga hecham yoqmas edi. Shu bois 1914-yilning 3-yanvarida g'oyat mash'um hodisa ro'y berdi: Samarqanddagi Ulug'bek madrasasining ichida joylashgan Jomeda o'qilgan juma namozidan so'ng muazzin besh-olti ming musulmon huzurida nutq so'zlab, «*usuli jadidchilarning kofirligi va har kim bolasini usuli jadid maktabiga bersa, o'zi kofir, xotini taloq bo'lishini*», jamoaga e'lon qiladi. Uning aytishicha, bu favqulodda takfirni u ulamoning «*qavmi va buyrug'i*» ila e'lon etgan. Bu shum xabar yashin tezligida butun Turkistonga tarqaladi. Mutaassib ruhoniylar tomonidan qo'llangan bu makkorona usul jadidlarni mushkul ahvolga solib qo'ydi, o'z bolalarini usuli jadid maktabiga bergan ota-onalar tavahhumda qoldilar. Bunday vaziyatda eng oqilona tadbir jadidlarni diniy dalillar vositasida himoya qilmoq edi. Bu vazifani muftiy Behbudiy yuksak mahorat bilan ado etadi. To'g'ri, zamonaning zayli bilan dastlab ulamoning o'zi takfirdan tanishga majbur bo'ladi. Gap shundaki, mustamlakachi ma'muriyatning Samarqand viloyatidagi Mahkamasiga mazkur takfirning ma'naviy rahbarlari hamda muazzin chaqirtiriladi. Shunda ularning jamoadagi jangariligi va yuqoridagi xurujidan asar ham qolmaydi, ular hayosizlarcha bu dalildan tonadilar va almoyi – aljoiy javoblar beradilar. Natijada, Behbudiy «*Oyna*» jurnalining 1914 yil yanvarida chiqqan 12-sonida e'lon qilingan «*Favqulodda takfir*» maqolasida sodir bo'lgan voqea haqida zo'r taassuf bilan xabar beradi. «*Oyna*» jurnalining 12-sonida esa Mahmudxo'ja Behbudiyning bu masalaga bag'ishlangan «*Bizni(ng) hollar va ishlar*» maqolasida: «*Ushbu nutq hukumatga ma'lum bo'lib, hukumat tarafidan Madrasai Tillakor va Madrasai Ulug'bek mudarrisleri janob mulla Imomnazar va mulla Salim ham nutq qilg'on muazzindan so'rolibdur - Janob mudarrislar ushbu nutqdan xabarimiz yo'q, – debdurlar. Muazzin aytibdurki, men usuli jadid o'ruscha o'qumoq va yo usuli jadidchilar haqida hech bir nimarsa aytganim yo'q... – boshqa aytganlariga munkir bo'lubdir.*

Biz bu so'zni yozmas edik, ammo butun xalq orasinda shuhrat topgani va jomei sharafda so'ylang'ani uchun va Turkistondagi yuz ming otalarki, bolalari usuli jadid maktabiga o'qiydur, – alarg'a dafi ishtiboq qilmoq uchun va xaloyiqni(ng) har nimarsadan aziz imonig'a chang urulg'on uchun yozib fursatingizni favt qilarmiz. Va a'lon turib, munkir bo'lg'uvchi kishi so'zining bir pullik e'tibori yo'qdur»¹, – deyiladi. Qisqasi, Mahmudxo'ja Behbudiy jadidlardan xalqning ixlosini

¹ Solih Qosimov. Behbudiy va jadidchilik. «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1990-yil 19-yanvar.

qaytarishga intilgan jaholatparast ruhoniylarning bunday xurujlariga zo‘r bilimdonlik bilan shariat nuqtayi nazaridan g‘oyat asosli ravishda qaqshatqich zarba bera olgan edi.

Xullas, Mahmudxo‘ja Behbudiy butun ongli faoliyati davomida faqat xalq manfaatlarini himoya qildi, xalqni baxtiyor etish, farzandlarini esa savodxon qilish uchun kurashdi. 1914-yilda yozilgan «Yoshlarga murojaat» maqolasida: «...islomiyat shunday bir dini metin va qobili taraqqiydurki, naqadar ilmi zamoniyy ko‘p o‘qulsa, insonning dini islomg‘a shuncha aqidasi mahkam bo‘lur... hatto lozim bo‘lganda mulkingizni sotsangizda, o‘g‘lingizning zamoncha o‘qumog‘a sa’y qilingiz¹ deb ta’kidlaydi. Adabiyotshunos Sherali Turdiyevning yozishicha, Behbudiy Buxoro amirining dahshatli zindonda o‘z qotilini kutib yotgan og‘ir damlarda ham Turkiston va Buxoroda maorif nurlarini yoyish, xalqni jaholatdan qutqazish, ularga haqiqat, adolat, ozodlik yo‘lini ko‘rsatishga, bu yo‘lda qurbon bo‘lganlarni unutmashlikka undovchi vasiyat xatini zindondan ozodlikdagi do‘stlariga chiqarishga muvaffaq bo‘ladi². Bu xatda «Ey, Turkiston maorif ishlarida bo‘lg‘on o‘rtoq va o‘g‘lonlarim! Men, o‘zim garchand bandi bo‘lsam-da, sizlarni esimdan chiqarmayman va sizlarga birov vasiyat qilib o‘taman:

Mani sevar o‘rtoqlarim! Manim so‘zlarimni quloqlaringizga olinglar! Biz ikki oydan beri Buxoro shaharlarida bandi bo‘lib yurib, oxir o‘n kundan beri bu yerda bu zolimlarning qo‘liga tushib bandi bo‘ldik, jadid-kofirlik otini ko‘tardik. Bu erdan qutilmog‘imiz gumon bo‘ldi.

O‘rtoqlarim Siddiqiy, Ayniy, Fitrat, qori va Akobir Maxdum va o‘g‘lonlarim Vadud Maxdum, Abduqodir Shakuriy!

Sizlarga vasiyat qilaman: Maorif yo‘lida ishlayturg‘on muallimlarning boshini silangizlar! Maorifga yordam etingiz! O‘rtadan nifoqni ko‘taringiz! Turkiston bolalarini ilmsiz qo‘ymangizlar! Har ish qilsangiz jamiyat ila qilingizlar! Hammaga ozodlik yo‘lini ko‘rsatingizlar! Bizdek maorif qurbonlarini yo‘qlangizlar! Buxoro tuprog‘iga tezlik ila yo‘l boshlangizlar! Ozodlikni tezlik ila yuzaga chiqaringizlar! Bizning qonimizni zolim beklardan talab qilingizlar! Maorifni Buxoro tuprog‘ida joriy qilingizlar»³ – deyiladi.

Shunday qilib, Mahmudxo‘ja Behbudiy o‘zbek xalqining milliy mustaqilligi yo‘lida ulkan iste’dodini, bilimini, butun kuch-g‘ayratini,

¹ Solih Qosimov. Behbudiy va jadidchilik. «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati». 1990-yil 19-yanvar.

² Sh. Turdiyev. Mahmudxo‘ja Behbudiy. «Fan va turmush», 1989, 1-son.

³ «Inqilob» gazetasi, 1922-yil, 1-soni.

aziz umrini fido qildi. Uning hamfikrlaridan toshkentlik jadidlardan **MUNAVVAR QORI ABDURASHIDXON O'FLI** (1878-1931) ham *«usuli savtiya»* maktabiga ixlos bilan qarab, chor hukumati Turkiston o'lkasidagi aholini qanday ma'naviy-madaniy uzlatda saqlayotganini va undan qutulish choralari faqat maktab ta'lim-tarbiyasidagi keskin islohotga bog'liqligini to'g'ri tushungan holda chor hukumatining mustamlakachilik boshqaruv usuliga qarshi kurashda faollik ko'rsatdi: mana shu maqsad yo'lida Toshkentda ilg'or fikrli ziyolilar va turli guruhlardan iborat *«Turon»* jadidlar jamiyatini tashkil etdi. Uzi ta'kidlaganidek: *«Chor hukumatini yo'qotish jadidlarning tilagida bor edi. Siyosiy vazifamiz va maqsadimiz ham shundan iborat bo'lishi yashirin emas»*¹.

Munavvar qori Turkiston o'lkasining iqtisodiy va madaniy taraqqiyot yo'liga kirishida, musulmon bolalariga dunyoviy bilimlar berishning birdan-bir yo'li, eng avvalo, mavjud eski maktab va madrasalarni isloh qilish, yangi maorif tarmoqlarini yaratishda deb tushungan holda, o'rus-tuzem maktablariga qarshi yangi usuldagi maktablarni ochishga ahd qiladi. U xalq orasidagi buyumparast, savdoni taraqqiy ettirmay, hunarmandchilikni rivojlantirish to'g'risida jiddiy qayg'urmay, sudxo'rlik orqali boyigan kishilarning loqaydligi, murosasozligi oqibatida yuzaga kelgan milliy porakandalikni tag-tomiri bilan qo'porib tashlash uchun maorifni mutlaqo yangidan tashkil etish zarurligini anglagan holda ishga qat'iy kirishadi. Shu bois, u 1901–1904-yillarda qrimlik do'sti Rasim Kishod yordamida Toshkentda *«usuli savtiya»* yoki yangi usuldagi jadid maktabini ochadi. U maktabni avval o'z hovlisida, keyin boshqa joylarda ochishga harakat qiladi. Bu ishda unga tog'asining o'g'illari Hasanxo'ja va Eshonxo'ja Xoniy yaqindan yordam berishadi. Bu haqda yozuvchi Mo'minjon Muhammadjonov *«Turmush urinishlari»* kitobida quyidagicha hikoya qiladi: «...shayx Xovand Tahur dahalik Mirdadaxo'jaboyning mehmonxonasida maktab ochib, bir-ikki yildan berib Abdusami qori degan bir kishi bilan bola o'qitib turmoqda bo'lg'onin aytdilar... Bolalarning o'qishlarini sinf-sinflarida yurib ko'rib chiqdim. Hozirda to'rt sinf boshlang'ich (ibtidoiy) maktab bo'lib, yaxshigina tartiblik: parta qora taxtalar, yer yuzi bo'laklarining (qit'alarining) qisqacha ham butun xaritalari bor ekan.

¹ «Qizil O'zbekiston» gazetasi, 1927-yil 7-iyun.

...Bu yangi tartiblik maktablarning Toshkent shahrida joriy bo'lib ketishiga birinchi sabab Munavvar qori bo'lib, barchasining prog'romini shul tuzib bergan»¹.

Munavvar qori... qadimchilar tomonidan «*kufur uyasi*» deb atalgan yangi usul maktabiga ilm-ma'rifat o'chog'i, yangi ma'naviyat, ma'naviyat maskani chor mustamlakachilari zulmi ostida milliy g'ururi, qadr-qimmatiga yerga urilgan xalqni milliy mustaqillik uchun kurashga hozirlaydigan targ'ibotxona sifatida qaradi. U maktabni islohot qilmay turib, odamlarning ongida o'zgarish yasab bo'lmasligini yaxshi tushunib yetgan edi. Munavvar qori ochgan yangi usul «Namuna» maktabida bir necha yuz bola o'qigan. Bu maktabda tayyorgarligi ancha jiddiy bo'lgan iste'dodli yoshlar o'qituvchilik qilishgan. Munavvar qorining o'zi esa jadid maktablari uchun yangi tovush («*usuli savtiya*») usulida darsliklar— «*Adibi avval*» «*Birinchi adib*» (1907) alifbosi va «*Adibi soniy*» «*Ikkinchi adib*», 1907), «*Yer yuzi*» («*Jug'rofiya*»), «*Havoyijon diniya*» (1907) kitoblarini yozib chop ettirgan. Bular o'lkadagi jadid maktablari uchun asosiy darslik sifatida bir necha bor qayta nashr etildi.

Munavvar qori o'z fikrdoshlari Ubaydulla Xo'jayev, Abdulla Avloniy, Toshpo'latbek Norbo'tabekov, Karim Norbekov va boshqalar bilan hamkorlikda 1909 yilda toshkentlik bir boyning raisligida «*Jamiyati xayriya*» tashkil etadi. Bu haqda u «*Toshkentdagi musulmon jamiyati*» maqolasida quyidagicha yozadi: «*Yoshlarning sovuqqonlik va sabrliklari bu sana yaxshi natijalar berdi. Boylarning o'zlar: ittifoq bo'lib, o'z oralaridan faqat bir kishini rais va bir mashvarat a'zosi verib, boshqa a'zolarning barchasin yoshlardan saylatdilar...*

Bu ittifoqning natijasi o'lsa kerak. Toshkent jamiyati bu yil butunlay boshqa tushga kirdi. Uyqudan u uyg'onib, ko'zlarini uqalab, atrofga nazar sola boshladi. Qonunda zikr etilgan moddalardan birin-ketin foydalanmoqqa shuru' qildi, boshlab bir necha yildan beri qaror berilubda ochiltoy yotgan «Dorul ojizin»ni rasman ochib, bir necha miskin va ojizlarni tarbiyaga oldi. Bir necha maktab va madrasalarga yuz so'm va ikki yuz so'mlar ionalar berdi. Bir necha beva va bechoralarga oylik ionalar bermoqda va oltmish qadar faqir va qashshoq bolalarni turli maktablarda o'qitib, tarbiya qilib turmoqdalar.

Jamiyatning yangi a'zolari... pul topmoqqa ham yangi yo'llar izladi, boshlab «Gramofon obshestvo» sila so'ylashib, har bir plastinkadan o'n tiyin olmoq shartila bir necha hofizlarni o'z

¹ Sirojiddin Ahmad Munavvar qori. «Sharq yulduzi», 1992-yil, 5- son.

tarbiyasidagi maktab shogirdlarining tovushini sotdi, bundan faqat shu yil ichidagina loqal ikki ming so'm kirsa kerakdir»¹.

Kullas, Munavvar qori va safdoshlari bu jamiyat orqali qashshoq va kasalmand kishilar, o'quvchilarga yordam ko'rsatish bilan cheklanmaydi, Rusiya va Turkiyadagi oliy o'quv yurtlariga talabalar yuborish bilan ham shug'ullanganlar. U millat bolalarini savodxon qilishdek bunday savob ishga faqat «Turon» jamiyati a'zolarini jalb etibgina qolmasdan, balki mahalliy boylarning ham boshini qovushtirib, ularning e'tiborini bu xayrli ishga tortadi. Bu haqda jamiyatning faol a'zosi, keksa san'atkor Abdurahmon Akbarov shunday deb yozadi: «Jamiyatimizdagi jadidlarning bosh rahbari bo'lgan Munavvar qori bir kuni jamiyatimizning majlisiga kelib: *«Ziyoli yoshlardan bir nechtasini Germaniyaga yuborib o'qitish kerak»*, deb uzoq nutq so'zladı. Shundan keyin jamiyatning rahbarlaridan 7-8 kishi Orifxo'jaboyning yangi shahardagi hovlisida shu haqda birinchi marta majlis o'tkazadilar. Ammo *«Toshkent bayonlarining ko'pchiligi bo'lishi maslahatliroq bo'ldi»* deb ikkinchi kattaroq yig'in majlisini shayx Xovand Tahurlik Kattaxo'ja Xo'jayevning uyida o'tkazishga qaror qildilar.

...1916-yil oxirlari edi. Oradan chaması 15 kunlar keyin Kattaxo'ja Xo'jayevning uyida ikkinchi marta katta yig'in bo'ldi. Bu majlisga Toshkentning eng mashhur boyonlari yig'ildilar. Jumladan, Orifxo'jaboy, Saidkarimboy, Komiljonboy choyfurush, Asil oqsoqol, Boqijonboy va boshqalar.

Bu yerga to'planganlarning soni 50–60 ga yetardi. Buni tashkil qilishda ko'proq tashabbus ko'rsatgan Munavvar qori bilan Ilhom samovarchi va Murodxo'ja Solixo'ja o'g'illari edi. Hamma yig'ilib bo'lgandan keyin majlis ochilib, birinchi bo'lib Munavvar qori so'zga chiqdi.

Munavvar qori: *«O'zbek ziyoli bolalarini Germaniyaga yuborib o'qitishga juda muhtojmiz, bolalar o'quv, ilm-tahsil olib kelsalar, millatiga katta xizmat qila oladilar»*, degan so'zlar bilan uzoq nutq so'zladı. Uning ketidan Munavvar qorining so'zini quvvatlab Samig' qori chiqib so'zladı, oxirida savollar tushdi: kim, necha kishini yuboramiz, deb Samig' qori «boradigan kishilarning ro'yxati bor, deb domla Murodxo'ja Solixo'ja o'g'ildan ro'yxatni o'qib berishni so'radi: Germaniyaga o'qib kelish uchun boruvchilar shular ekan: 1. Shayx Xovand, Tahur dahasidan Abdulvahob Murodiy yana bir kishi, Beshyog'och dahasidan ham ikki kishi; birinchisi – Chaqar mahallalik

¹ Sirojiddin Ahmad Munavvar qori. «Sharq yulduzi», 1992-yil, 5- son.

Muhammadjon, ikkinchisi Yalanqori mahallalik A'zam soatsoz o'g'li, jami 4 kishi ekan.

Munavvar qori yana o'rnidan turib: jamoat, mana bu-yosh o'smir bolalarimizning Olmoniyaga borib o'qib kelishlari faqat siz boyonlarimizning yordami ostida vujudga chiqadi»,— deyish bilan o'tirgan boylardan biri Munavvar qorining qo'liga anchagina pul berdi... Pul to'planib, sanalib bo'lgandan keyin Munavvar qori o'rnidan turib: «*Millatimizning kelajakdagi baxtu saodati uchun shunday katta xizmatlaringizga ko'pchilik tomondan rahmatlar aytaman, deb tashakkur bildirdi*»¹.

El murabbiysi Munavvar qori har bir xalqning millat sifatida shakllanishining birinchi belgisi mazkur xalqning o'zligini tanish va o'zini himoya qilish tuyg'usining uyg'onishi, milliy qadriyatlarini saqlash va taraqqiy ettirishida ekanligini qayta-qayta ta'kidlaydi va bu yo'lda turli-tuman jamiyat hamda uyushmalarni vujudga keltirish zarurligi haqida yozadi: «*Madaniy millatlarning butun taraqqiyoti diniya va ehtiyoj mayllari uchun eng ishonchli suyanchiq va mutakka attehoz (qabul — mualliflar) o'linmish va ulardan madaniyat narvonining birinchi bosqichi maktab, ikkinchisi jamiyat ekan*»². Demak, Munavvar qori har ikki bosqichga ham jiddiy e'tibor beradi. U mana shu ikki tayanch bilan millat bolalarining ko'zini ochadi, chor hukumatiga qarshi kurash olib boradi. Shu boisdan bo'lsa kerak, u maktab va madrasalarda o'qish va o'qitish ishlarini takomillashtirish, imtihonlar o'tkazish haqida yozar ekan, «*maktab va madrasalarda imtihon joriy bo'lsa, ko'p shogirdlarning va bir necha mudarrislarining madrasadan chiqarmaqlari lozim kelur*»³, deydi.

O'zbek xalqini ma'rifatli qilishga intilgan Munavvar qori 1918-yil may oyida Toshkent shahrida «Turk o'chog'i» ilmiy-madaniy jamiyatini tuzadi. Ushbu jamiyat Turkiston turklarini milliy tug' ostiga to'plab, ularga milliy ruh, milliy g'oya va milliy tarbiya berish, milliy urf-odatlar asosida ilm-ma'rifatli, tijorat, adabiyot va san'atni rivojlantirib, chin bir turk madaniyatini vujudga keltirishni va shu tariqa millatimizning ruhiy va jismoniy quvvatini orttirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Munavvar qori ana shu g'oya asosida astoydil ish olib boradi.

Ma'lumki, 1918-yil boshida Toshkentda ovro'palik aholi uchun so'l eser, Turkiston xalq maorif komissari K. Uspenskiy tashabbusi bilan

¹ Sirojiddin Ahmad Munavvar qori. «Sharq yulduzi», 1992-yil, 5-son.

² «Sadoi Turkiston» gazetasi, 1914-yil 23-iyun.

³ Sirojiddin Ahmad Munavvar qori. «Sharq yulduzi», 1992-yil, 5-son.

xalq dorilfununi tashkil etiladi. Ulka Sovetlarining IV qurultoyida (1918-yil yanvar) janob Uspenskiy: «O'rtoq musulmonlar! Shuni bilingizki, biz sizlarning katta og'angizimiz. Siz kichiksiz. Tushunarlikmi, bizga bo'ysunishingiz kerak», deya shovinistik mahoratini namoyish qiladi¹. Ammo bu janob tatar va o'zbeklar uchun milliy dorilfunun ochishga jon kuydirmaydi. Bunga javoban 1918-yil 9-aprelda Munavvar qori uyida to'plangan jadidlar Turkiston Xalq dorilfununining musulmon bo'limini tashkil etish maqsadida 9 kishidan iborat tashkilot komissiyasini tuzadi. Komissiyaga Munavvar qori (rais), Burxon Habib, Iso To'xtaboyev, Sodiq Abdusattorov, Murodbek, Murodxo'ja, Muxtor Bakir, Ablusami qori Ziyoboyev va boshqalar kirgan edi. Ular 22 kun ichida musulmon bo'limi dasturlarini tuzadilar. Dorilfununning musulmon bo'limi hamda o'rus bo'limi kabi uch bosqichdan iborat bo'lishi belgilanadi.

Yuqori bosqich – dorilmuallimin (o'qituvchilar kursi, keyinroq institut); o'rta bosqich – o'rta hunar maktablari; quyi bosqich – boshlang'ich maktablarni o'z ichiga olar edi. Xalq dorilfununi tarkibining bu shaklda bo'lishi sharoitining o'zidan kelib chiqqan holda zamonaviy bilim va savodxonlikka ehtiyojdan tug'ilgandi.

Shu yilning 3 mayida dorilfununning Musulmon bo'limi rahbariyatiga saylov bo'lib, unda Munavvar qori rais (rektor), Iso Tuxtaboyev birinchi muovin, Burxon Habib ikkinchi muovin, Abdusami qori Ziyoboyev xazinador, Muxtor Bakir sarkotib bo'lib saylandi. 13-may (yakshanba) kuni Toshkentning eski shahar qismida Vikula Morozovning sobiq do'koni binosi (hozirgi A.Qodiriy nomidagi madaniyat va istirohat bog'i o'rnida joylashgan sobiq o'zbek «Yosh tomoshabinlar» teatri (binosi)da musulmon aholi uchun «xalq dorilfununi» ochiladi. Bu bo'lim tez orada o'ziga xos yirik bilim maskaniga aylanadi. Dastlab 9 ta boshlang'ich maktab ochish mo'ljallangan bo'lsa-da, aholi ehtiyojiga ko'ra, ularning soni 24 taga yetadi. Dorilfununning musulmon bo'limi 15 demokratik tashkilot vakillari uyushgan 45 kishilik kengash tomonidan boshqariladi. Undagi muallimlar soni 180 nafarga yetadi.

1918-yil 2-iyun kuni sobiq seminariya binosida dorilfununning o'zbeklar uchun maxsus o'qituvchilar tayyorlov bo'limi – «Dorilmuallimin» ochildi. Unda Fitrat ona tilidan, Kamol Shams arifmetika va geometriyadan, Haydor Shavqiy gigiena, gimnastika va nemis tilidan, Rahimboyev arifmetikadan, Abdurahmon Ismoilzoda

¹ Sirojiddin Ahmad Munavvar qori. «Sharq yulduzi», 1992-yil, 5-son.

san'atdan, Rizayev madaniyat tarixi va siyosiy iqtisodan, Munavvar qori ona tilidan dars berishadi. Bu bo'limning ochilish marosimida Munavvar qori nutq so'zlab, insonning ma'rifatli bo'lib, ko'zi ochilmaguncha vijdon uyg'onmasligini, vijdon uyg'onmasa na o'zini, na xalqini erkin muhofaza qila olishini, bu imonsizlik ekanini mutafakkirona noziklik bilan ifoda etadi:

«...asrimizda esa insonlarni milal soira (o'ziga millat —mualliflar) tarafidan doim bir nazar tahqir ila ko'rungan Turkiston millatini qutilaturg'on va qultiraturg'onlarni tayyorlaydigan yolg'iz muallimlar bo'lg'onidan, muallimlarning Turkistondagi jaholatni yiqub, millatni bu razolatdan, bu jaholatdan qutqarmoqlarini tamomila va bu kunda hukumatlarni bir-birlari ila bo'lgan mujdalari, muharabalari ham bir millatni boshqa millatga dushmanligidan emas, balki jahl birla ilm g'avg'osini, yashasin ilm va ma'rifat!

So'nggi ikki yil ichida Turkiston xalqining boshiga kelgan falokatlar har bir yolg'iz nodonlik va maorifsizlik orqasindagina bo'lg'onligi har kimga ma'lumdir. Kelajakda bunday falokatlardan qutulmoq va Turkiston xalqi tilagan ravishda idora qilmoq va dushmanlardan saqlamoq yolg'iz sanoyi' va maorif vositasi ilagina mumkindir»¹.

Ha, bu Munavvar qorining imon-e'tiqodidan, vijdonidan sizib chiqqan so'zlar edi.

Munavvar qori ovro'pacha usuldagi bunday xalq dorilfununi tashkil etish bilan bir qatorda, mavjud madrasalarni isloh qilish va ularda asosan dunyoviy fanlar o'qitib, milliy ziyolilar tayyorlash g'oyasini ham ilgari suradi. Bu qarashlarini – u 1923-yil iyunda Toshkentda bo'lib o'tgan xalq maorifi mudirlari qurultoyidagi ma'ruzasida bayon etgan, 1923-yilda bu yangi usulda 30 dan ortiq madrasa va eski maktablarda talabalar o'qitilganligi ma'lum.

Munavvar qori 1922-yildan Turkiston maorif noziri, keyin esa Toshkentning eski shahar maorif bo'limi muboshiri (inspektori) bo'lib ishladi, o'sha yili 23-25 martda bo'lib o'tgan II–Umumturkiston maorif xodimlari qurultoyida ishtirok etib, maktab bo'limiga a'zolikka saylandi. Keyinchalik Alisher Navoiy nomli ta'lim-tarbiya bilim yurtida va turli maktablarda o'zbek tili va adabiyotidan dars berdi. Do'stlari va shogirdi Qayum Ramazon va Shorasul Zunun bilan hamkorlikda uch bo'limdan iborat «O'zbekcha til saboqlari» kitobini (1925-yil) nashr ettirdi. Ustoz Munavvar qorining o'sha ta'lim-tarbiya bilim yurtidagi faoliyati

¹ Sirojiddin Ahmad Munavvar qori. «Sharq yulduzi», 1992-yil, 5-son.

to'g'risida hazratning shogirdi: jumhuriyatda xizmat ko'rsatgan o'qituvchi, kekxa yozuvchi Rahmat Azizxo'jayev shunday deb yozadi:

«Men 1926–27 o'quv yilining ikkinchi yarmida, kechikib bo'lsa-da, o'qishga kirganimda Munavvar qori ona tilidan saboq berganlar. U kishi saboqxonamizda mendan imtihon olgani, birinchisidan yaxshi o'tganim hali-hali yodimda. Dars o'tganlarida ba'zi muallimlar kabi kitob-daftarga qaramas, ortiqcha bir og'iz so'z aytmas, qunt bilan dars tinglar, kitoblardan ko'ra saboqlaridan ko'proq bahramand bo'lar edi. Puxta bilim olish uchun, ko'proq insho yozdirib, ularni tekshirishdan zerikmas zdilar...»

Men ustozga «O'tgan kunlar» romanini o'qiganligim va undagi o'zim tushunmagan ba'zi arab-fors so'zlarini yozuvchimiz Abdulla Qodiriyga uchrashib, aniqlab, yaxshi maslahatlar olib kelganimgacha aytar ekanman, u kishi xursand bo'lib, bosh irg'ab, ma'qulladilar. So'ng jiddiy tus olib, dedilar: «Xalqimiz o'qirmikin, ko'zlari ochilib, maktab-ma'rifat yo'liga astoydil bel bog'larmikan?» Kitob, gazetalarni orqalagan, turli ta'qiblar ostida qolgan kunlarni esladilar. So'ng, chehralari yorishib: «Mana, sizlar, endilikda xalqimiz bolalariga ta'lim berishda ziyo tarqatuvchilar bo'lursizlar», dedilar. Ustoz talabalar yozgan insholar haqida to'xtab, mening yozgan inshoimni namuna sifatida baholadilar. Quvonar edim, ammo quvonchim uzoqqa cho'zilmadi.

Mart oyi edi shekilli talabalardan kimdir «Adabiyot parchalari», she'rlar to'plamini olib keldi, u saboq chog'i: «Qori aka, shu kitobdagi mana shu she'rni bir o'qiylik», deya iltimos qildi. Shunda qori yana qo'llar bilan rad etib, «Yo'q o'qimang, u Cho'lponning she'ri, hozir uni mafkurasi buzuq deb tanqid etishgan... Ammo talaba esa, keling, bir o'qiylik, dedi-yu, Cho'lponning «Buloq boshida» she'rini o'qidi. Shunday qilib, hech kim kutmagan hodisa yuz berdi, kelasi hafta ustoz saboqxonaga zo'r hayajon bilan kirib kelib, qo'llaridagi gazetani baland ko'tarib, dedilar:

– Mana, sizlarga nima degan edim?! Nima degan edim? Mana, Akmal qurultoyda meni Cho'lponning she'rlarini talabalarga o'qitib, ularning miyasini zaharlabdi, dedi. (Ushanda Samarqandda Uzkomfirqa qurultoyi kunlari edi.)

Oradan ko'p kun ham o'tmadi. Darsxonamizga «Qizil O'zbekiston» (hozirgi «O'zbekiston ovozi») gazetasining muharriri Abdusalom Niyoziy kirib keldi. U qori aka haqida so'ragan bo'ldi, talabalar bo'lgan gapni aytib berishdi. Kelasi sabog'imizda esa biz xalqimizning

fidoiy farzandi, ma'rifatparvar ustozimiz Munavvar qori hazratlarini boshqa ko'rmadik»¹.

Darhaqiqat, Munavvar qori ana shu xulosadan so'ng 1926-yili GPU tomonidan qamoqqa olinib, «yovuz niyatli jadid va turkparast», «millatchi», «Xalq dushmani» sifatida 1931-yilda otishga hukm etildi.

Aslida Munavvar qori millatchi ham, islomparast ham, turkparast ham emasdi. «Ovro'pa va Omriqo xalqlari havoda uchar, dengiz ostida suzar, dunyoning eng narigi burchaklari bilan vositasiz xabarlashar, bir holg'a, bir madaniyatga etishdilar»², deganda xalqimizni kallavaram bo'lib qolmaslikka, umumjahon madaniyati yutuqlaridan bahramand bo'lishga undagan edi. U o'z xalqining hur, millat sifatda shakllangan, ijtimoiy-siyosiy jihatdan barkamol bo'lishini orzu qilgan va shu yo'lda istiqloq uchun kurashgan edi. Uni mana shuning uchun ham qurbon qilishdi.

Munavvar qorining pedagogik qarashlariga to'xtaladigan bo'lsak, insonlarni faqat olijanob fazilatlarga, yoshlarni esa halol mehnat qilishga, ilm-ma'rifat va kasb-hunar o'rganishga, rostgo'y bo'lishga chorladi. Masalan: «Bizda hamiyat» hikoyasida bayon etilishicha, yo'lda suhbatlashib turgan ziyolilar oldidan ko'zi ojiz yetim bola chiqib qolib, ulardan sadaqa so'raydi. Ulardan biri achchiq til bilan ishlash, o'qish kerakligini uqtiradi. Bola ojiz va majolsiz ekanini aytadi, shunda boyagi ziyolilardan biri o'zining jahldorligini fosh etib, jahl bilan: «Ovro'paliklar ko'r, quloqsiz kar va hokazo o'qimog'i mumkin bo'lmagan insonlarga maxsus maktablar ochganlar va u maktab-dardan ko'r, karlardan o'qib chiqqan insonlarning had va hisobi yo'q, sen ham shundog' maktabda o'qshi», deydi. Bola ziyolining nodonligi va jaholatparastligini shunday go'zal iboralar bilan fosh qiladi! «Siz bu so'zlaringizni qaysi yerda so'zlayursiz? Berlindami, yo Londondami, o'zingizni zan etarsiz... aqlingiz qayerda?

«O'z qilmishidan mulzam bo'lgan ziyolining chehrasi burishadi. Do'stlaridan arazlaydi». Murabbiy Munavvar qori asar qahramoni tilidan gapirib, haqiqiy, ya'ni madaniyatli va aql-farosatli, ziyoli qanday bo'lishi kerakligi haqida shunday deydi: «Ziyoli millat, Vatan nima ekanini bilur va ziyoli millat uchun jonini, molini fido etar va millatning taraqqiysi uchun doimo harakat etar. Vaqti kelganda millat uchun o'zini halokat kartasiga tashlamoqqa muhayyo bo'lur...

¹ R. Azizxo'jayev. Ustoz Munavvar qori. «Fan va turmush», 1991-yil, 7-son.

² Sirojiddin Ahmad Munavvar qori. «Sharq yulduzi», 1992-yil, 5-son.

*Millat, vatan, madaniyat... shunga o'xshash so'zlarni bilmak bilan ziyoli bo'lmaydir*¹.

Munavvar qorining «Tug'ishganlik sevgisi» hikoyasida mardlik, insof, diyonat, mehr-oqibatlilik, «Dev pechka» hikoyasida esa mehnatsevarlik, bugungi ishni ertaga qo'ymaslik, ota kasbini o'rganish va uni e'zozlash kabi g'oyalar ilgari suriladi. «Qullikka qanday tushdi?» hikoyasida esa bolalarga xushfe'l, rostgo'y, savodli bo'lishga, yoshlikning qadriga yetish to'g'risida pandu nasihatlar qilinadi. Zero, Munavvar qori o'z asarlarida targ'ib qilgan tarbiyashunoslikning bunday dolzarb masalalari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q, albatta.

Toshkentdagi jadidlar harakatining faol vakillaridan biri **SAIDRASUL SAIDAZIZIY** (1866–1933)ning ham ma'rifatparvarlik faoliyati jadid tarbiyashunosligi taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega. U o'z muallimlik faoliyatini Shayxantahurdagi 1-o'rus-tuzem maktabida, so'ngra Turkiston o'qituvchilar seminariyasida sart (o'zbek) tilidan dars berishdan boshlagan. Ana shu davrda Grameniskiy va V.P.Nalivkinlar Saidrasul Saidaziziyga «*Musulmoncha sinf*»da o'zbekcha xat-savod o'rgatish yuzasidan darslik yozishni topshirganlar, 1992-yilning sentyabr oyida «*Ustodi avval*»ning birinchi nashri 3000 nusxada chiqqan, 2-nashri 1903-yilda bosilgan. Bu darslik 1917-yilgacha 17 marta nashr qilinib, Turkiston o'lkasida yuzlab yangi usuldagi «*Usuli savtiya (tovush usuli) maktablari*»ning ochilishiga sabab bo'ldi. Ushbu «*Ustodi avval*»ni o'qig'on yosh shogirdlar eski tartib birlan o'qishning azob va mashaqqatlaridan qutulib, tez fursatda muddaolarig'a va maqsadlarig'a, ya'ni qora xatni o'qimoq va yozmoq davlatig'a osonliq birlan yetib, oz vaqtda bul Turkiston muzofotida turg'uvchi fuqarolarning aksarlari yozadurg'on va qora xatni o'qiydirg'on bo'lib qolsalar ajab emas, tub umid qilamiz², – deb yozadi chimkentlik Umarjon Abdug'afur o'g'li.

Saidrasul Saidaziziyning «*Ustodi avval*» kitobi uch qismdan iborat edi: alifbo davri, alifbodan keyingi davr (bu bo'limda o'qish uchun ta'lim-tarbiyaviy ahamiyati katta bo'lgan bolalarbop she'rlar, hikoyalar, masallar, maqollar berilgan), nihoyat, «*Alifboi qur'oni*» qismida esa Qur'ondagi kichik-kichik suralar o'zbekchaga tarjima qilinib, o'zbekcha nutq tovushlari bilan asli arab tiliga xos nutq tovushlarini bir-biriga qiyoslab, ularning har birini qanday to'g'ri talaffuz qilish zarurligi

¹ «Sharq yulduzi», 1992-yil, 5-son.

² «Turkiston viloyatining gazetasi», 1903-yil, 48-son.

ham ko'rsatilgan. Kitobda material bayonida analitik-sintetik uslubga amal qilingan.

Tabiiyki, Saidrasul Saidaziziyning «*usuli savtiya*» maktabidagi ta'lim-tarbiya jarayonida bolalarga dunyoviy fanlarni chuqur o'rgatish va ularda yuksak insonparvarlik hissiyotlarini shakllantirishni o'z oldiga asosiy vazifa qilib qo'ygan edi. Xullas, Sairasul Saidaziziy o'qitishni «*usuli savtiya*» usulining asoschisi va «*Ustodi avval*» darsligining muallifi sifatida o'zbek milliy maktabi tarixida, jadid tarbiyashunosligi va uslubiyati tarixida isloh yasab katta shuhrat qozondi.

ABDULLA AVLONIY (1878–1934) «*Tarjimai holi*»da yozadi: «1900-yilda uylanib, oila boshlig'i bo'lib qoldim. Shu yilda otam o'lib, o'gay onam bilan bir ukam meni qaramog'imda menga boqim bo'lib qoldi. Bu vaqtda butun oilani boqmoq uchun qish kunlarida ham ishlamoqqa to'g'ri kelganligidan quvvai muhofazam o'rta darajada bo'lg'on holda madrasani tashlab chiqib ketuvg'a to'g'ri keldi. Shu choqlarda o'zim mehnat ichida yashag'onlig'imdan boylarga va mullalarga qarshi she'rlar yoza boshladim. Madrasadan chiqib ketsam ham maorif ishlaridan chiqib ketmadim. Turli gazetalar o'qishga tutindim. Shul zamonlarda Rusiyaning turli shaharlarida chiqqan matbuot – gazeta va jurnallar bilan tanishib, o'qib, ma'lumotimni ortira bordim. «*Tarjimon*» gazetasi o'qib, zamondan xabardor bo'ldim. Shul zamonda yerli xalqlar orasida eskilik – yangilik («*jadid-qadim*») janjali boshlandi. Gazet o'quvchilari mullalarni «*jadidchi*» nomi bilan atar edilar. Men ham shul jadidchilar qatoriga kirdim. 1904-yildan jadidchilar to'dasida ishlay boshladim. «*Jadid maktabi*» ochib, o'qituvchilik ham qildim... Mulla va boylarga qarashli eski turmush bilan qat'iy sur'atda kurasha boshladuk. O'z oramizdan mullalarga qarshi uyushmamiz ham vujudga chiqdi. 1905-yilgacha shu holda sinfiy kurashda davom qildik...»¹

A.Avloniy «*Shuhrat*», «*Osiyo*», «*Turon*» gazetalarini nashr etib, uning sahifalarida eski maktab va madrasalardagi o'quv-o'qitish uslublarini isloh qilishga undovchi maqolalarga keng o'rin berib bordi. A.Avloniy maqolalaridan birida shunday deb yozadi: «*Biz musulmonlar ma'rifat va madaniyat jihatidan o'ruslardan va hatto armanlardan juda orqadamiz...*

Bizning bolalarimizning yoshroqlari ko'chalarda turli foydasiz o'yinlar bilan mashg'ullar,, kattaroqlari boylar eshigida

¹ B. Qosimov. Sapyorlar ko'chasidagi uy. «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1988-yil 29-iyul. Jadidchilik. «Yoshlik» jurnali, 1990-yil, 7-son.

xizmatkordirlar. Maktab, madrasalarimizda ilm degan aziz narsani yolg'iz ismigina qolgan, o'qiydirg'on bolalarimizning 15-20 yillab umri azizlari madrasa yotoqxonalarida barbod bo'lib, ba'zilari o'z ismlarini ham to'g'ri o'rganmay chiqmoqdalar»¹.

A.Avloniy nashr etgan gazetalar ilg'or fikrlar targ'ibotchisi bo'lgani uchun ham uning faoliyati chorizm hukumati tomonidan tez-tez taqiqlanar edi. Shundan so'ng u ilg'or g'oyalarni ma'rifat o'chog'i – maktab orqali xalqqa tarqatishga qaror qiladi va 1903-yilda Toshkentning Mirobod mahallasida yangi usulda maktab ochadi. A.Avloniy o'zi ochgan maktabda kambag'allarning farzandlarini, yetim-yesirlarni o'qitdi. Avloniyning ilk o'quvchilaridan biri Yusuf Tohiriy mazkur maktab haqidagi xotiralarida shunday yozgan edi: «Shaharning qarama-qarshi chekkasida, temir yo'l ishchilari istiqomat qiladigan Mirobodda yangi usuldagi maktab ochilganligi haqida eshitib qoldik. Tez orada bu maktabning fazilatleri haqidagi shov-shuvlar, uning muallimi Avloniyning dovrug'i butun shaharga tarqaldi. Hammaning tilida: «Miroboddagi maktab 6 oyda o'qish-yozishni o'rgatarmish, jo'g'rofiya, hisob, tabiatni o'rganish degan darslar o'rgatilmish», – degan gap yurardi. Bizga juda sirli tuyulgan bu maktabni va uning donishmand muallimini ko'rishga hammamiz oshiqardik. Nihoyat, bir kuni uch-to'rttamiz borishga jazm qildik.

Maktab pastakkina, nim qorong'u bo'lib, masjid yo'lagiga joylashgan edi. Xonaning tepasidagi yorug'lik uchun qoldirilgan tuynukdan qish va bahorda qor bilan yomg'ir ham tushib turardi. Lekin xenada o'quvchilar va o'qimoq uchun kelganlar soni ko'p edi. Hayotimizda domlaning allaqanday bir sirli tomoni bor edi. Bizni qotma, cho'qqi soqol bir kishi kutib oldi. Bu nomi tilga tushgan muallim – A.Avloniy edi. O'qishga qabul qilindik. Ko'p o'tmay, ko'z oldimizda yangi bir dunyo ochilganiga to'la ishonch hosil qildik. Bizning bolalarning oldi bir necha yildan beri maktabga qatnab yurgan bo'lsa ham, mirobodliklar oldida uyalib qoldik. Ular o'qish-yozishda, hisob masalalarini hal etishda, tabiat hodisalaridan xabardor bo'lislari bilan hammamizni lol qoldirishdi. Ayni zamonda bizni eski maktabimiz bo'shab, Miroboddagi Abdulla Avloniy maktabi bizdan borgan bolalar bilan liq to'ldi. Shu tariqa bu maktab tobora shuhrat topib bordi»².

¹ «Osiyo» gazetasi, 1907-yil, 2-son.

² Yu.Tohiriy. Dono murabbiy, «Toshkent oqshomi» gazetasi, 1966-yil 10-noyabr.

A.Avloniyning Mirobodda katta qiyinchiliklar bilan ochgan yangi usuldagi maktabning dovrug'i, Yusuf Tohiriy xotiranomasida yozganidek, butun Toshkentga tarqaldi. Lekin u ko'p o'tmay yopildi.

Bu haqda A.Avloniy shunday yozgan edi: «Maktabimda yer, odamlar, tog'-toshlar, daryo, osmon haqida suhbatlar o'tkazmoqqa harakat qilganimni Mirobod johil kishilari bilishib, meni kofir bo'lding deb maktabimni yopdilar»¹. Biroq A.Avloniy o'z g'oyasi va e'tiqodi yo'lida bu muvaffaqiyatsizlikdan va ilm-ma'rifatga qarshi bo'lgan jaholatparastlardan, chor hukumatining millatchilik siyosati oldinga surgan har qanday to'siqlardan qo'rqmadi. Shundan so'ng u 1909-yilda kambag'al va yetim-yesirlarga yordam berguvchi «*Jamiyati xayriya*» jamg'armasini tashkil etadi va unga olti oy raislik qiladi. Shu yili Toshkentning Degrez mahallasida ikki sinfdan iborat maktab ochdi. «Maktabda bolalarga jo'g'rofiya, tarix, hisob, handasa, hikmat (fizika) kabi fanlar bilan birga ona tili va adabiyot fanlaridan bilim beradi»². Yetim-yesir bolalarni kiyim-bosh, qalam-daftar bilan ta'minlash uchun bo'sh vaqtlarida duradgorlik va suvoqchilik qiladi, pechka tuzatuvchi usta bo'lib pul topadi.

A.Avloniy mehnatkash xalq farzandlarining kelajagiga butun borlig'i bilan ishongan holda, ularning savodini chiqarish, sinfiy ongini o'stirish maqsadida yangi usuli savtiya maktablari uchun darslik va qo'llanmalar ham yaratdi. Ayniqsa, uning «*Muallimi avval*» (1911), «*Muallimi soniy*» (1912), «*Turkiy Guliston yoxud axloq*» (1913), 6 qismdan iborat «*Adabiyot yoxud milliy she'rlar*» (1909-1917), «*Maktab guliston*» (1915) va boshqa asarlari o'zbek milliy tarbiyashunosligi tarixida muhim o'rin egallaydi.

A.Avloniyning «*Muallimi avval*» («*Birinchi muallim*») alifbo darsligi Mulla Abdulvahob Ibodiyning «*Tashilul alifbo*» haqida, M.Faxriddinovning «*Rahbari avval*» darslik-alifbolari kabi usuli maddiyada yaratilgan. Usuli maddiya hijo usulining ancha soddalashtirilgan turi bo'lib, harfiy-bo'g'in uslubi (metodi) deb ham yuritiladi. Abdulla Avloniy mazkur alifboni yaratishda usuli savtiyada yaratilgan ilk darsliklar (Saidrasul Saidaziyning «*Ustozi avval*», 1903-yil; Munavvar qori Abdurashidxon o'g'lining «*Adibi avval*» (1907)ini chuqur o'rgandi, o'zining amaliy tarbiyachilik faoliyatidan foydalandi. Muallif alifboni yaratishda bolalarning yosh xususiyatlariga alohida

1 A. Boboxonov, M. Mahsumov. Abdulla Avloniyning pedagogik faoliyati va ta'lim-tarbiya to'g'risidagi fikrlari. – T.: «O'qituvchi», 1966, 43-bet.

2 A. Zunnunov. O'zbek viloyati metodikasi tarixidan ocherklar, T.: «O'qituchi», 1980, 11-bet.

e'tibor berdi, o'qitishning eng oson yo'llarini qo'llashga harakat qildi. Bu haqda Avloniy yozadi: «*Muhtaram muallim afandilarimizdan rijo qilurmanki, bizning «Muallimi avval» («Birinci muallim»)*imizdan ham olib, tajriba qilib, o'qutub ko'rsalar. Chunki har gulning bir isi, har mevaning bir ta'mi-mazasi bordur, bu ta'm esa tajriba sohiblarini kashfu ma'lum o'lur... zng oson usul ila tartib edilmish». Darslikning birinchi qismida harfning yozilish shakllari tushuntiriladi, ikkinchi qismida didaktik xarakterdagi kichik-kichik matnlar beriladi¹.

Muallifning «*Muallimi soniy*» (2-sinf uchun) kitobi terma kitobga o'xshash bo'lib, «*Alifbodan so'ng o'qutmoq uchun*» yozilgan, bolalar ruhiga, bilim saviyasiga mos keladigan sodda, didaktik axloqiy-ma'rifiy hikoyalar, she'rlar bilan ziynatlangan darslikdir. Ko'pgina she'rlar yod olishga, ifodali va rollarga bo'lib o'qishga mo'ljallangan. Bu kitob 40 darsga mo'ljallangan bo'lib, unda o'quvchilarning og'zaki nutqini o'stirish, badiiy asarni yod olish, ifodali va ta'sirchan o'qishga e'tibor beriladi. «*Muallimi avval*»dan so'ng o'qish kitobi sifatida foydalanishga mo'ljallangan «*Muallimi soniy*» darsligi ilm-ma'rifatga da'vat etilgan «*G'ayrat qilub o'qing, o'g'lon!*» she'ri bilan ochiladi:

Maktab uyi — dorulomon,
Maktab hayoti jovidon,
Maktab safoyi qalbi jon,
G'ayrat qilub o'qing, o'g'lon...
Maktab sizni inson qilur,
Maktab hayot ehson qilur,
Maktab g'ami vayron qilur,
G'ayrat qilub o'qing, o'g'lon!
Maktab o'quvni ko'rsatur,
Maktab yozuvni o'rgatur,
Maktab yuqu (uyqu)dan uyg'atur,
G'ayrat qilub o'qing, o'g'lon!
Maktabdur — ilmu kamol,
Maktabdur husnu jamol,
Maktabdur milliy xayol,
G'ayrat qilub o'qing, o'g'lon!²

Kitobni varaqlar ekanmiz, muallifning «*Saxiylik*» va «*Baxillik*», «*Arslon ila ayiq*», «*Nafsi buzuq hayitda o'lar*», «*Aqlli qarq'a*», «*Aqlli bola*», «*Qalampir ila cho'l yalpizi*», «*Ovoz*», «*Xrus (xo'roz)ila bo'ri*»,

¹ U.Dolimov. A.Avloniy va maktab. «O'zbek tili va adadiyoti», 1990-yil, 4-son.

² A.Avloniy. Toshkent tongi. - T.: G'G'ulom nomidagi Adabiyot va sa'nat nashriyoti, 979, 211-212- betlar.

«Aqlli bog'bon», «Soqi ila onasi», «Bolari ila Pashsha» kabi hikoya va masallarida nafs balosi va ochko'zlik, yolg'onchilik, baxillik, hasadgo'ylik, janjalkashlik, takabburlik, manmanlik, yalqovlik, tekinox'rlik, nodonlik va jaholat, soxta do'stlik, nomardlik qattiq qoralanadi, rostgo'ylik, saxiylik, chin do'stlik, xushfe'llik, xushmuomalalik, yaxshilik qilish, aql va donishmandlik, mehnatsevarlik, mardlik kabi fazilatlar esa sharaflanadi. Bunday ma'rifiy, ijtimoiy-axloqiy mazmundagi asarlar bilan tanishtirish shubhasiz, bolalarni erksevarlik, haqiqatgo'ylik, insonparvarlik ruhida tarbiyalashda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Ayniqsa, A.Avloniyning yuqori sinf o'quvchilariga darslik sifatida mo'ljallangan «*Turkiy Guliston yoxud axloq*» asarining ahamiyati katta bo'ldi. Darslikda yoshlarni «*yaxshiliqg'a chaqiruvchi, yomonlikdan qaytarguvchi bir ilm*» axloq va xulq haqida keng fikr yuritiladi. A.Avloniy ta'lim bilan tarbiyani uzviy ravishda olib qaraydi: «*Dars ila tarbiya orasida bir oz farq bo'lsa ham, ikkisi bir-biridan ayrilmaydurg'on, birining vujudi biriga boylangan jon ila tan kapidur*», deb to'g'ri tushunadi va to'g'ri talqin qiladi: «*Tarbiya, «pedago'giya», ya'ni bola tarbiyasining fani demakdur... Bolaning salomati va saodati uchun yaxshi tarbiya qilmaq, tanini pok tutmaq, yosh vaqtindan maslakini tuzatmaq, yaxshi xulqlarni o'rgatmaq, yomon xulqlardan asrab o'sdurmakdur*».

A.Avloniyning Vatan, uning taqdiri, o'tmishi, istiqboli haqidagi qarashlari, uning ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy-axloqiy o'ylari bilan chambarchas bog'liqligi jihatidan ham diqqatga sazovordir.

«*Har bir kishining tug'ilib o'sg'on shahar va mamlakatini shul kishining Vatani deyilur. Har kim tug'ilg'on, o'sg'on yerini jonidan ortiq suyar*», – deydi Avloniy. Shuning uchun «*Har kim*» Vataniga, insoniyatga xizmat qilish, ezgulik yaratish dardi bilan yashamog'i lozim. Davr, zamonning kun tartibiga qo'yilgan dolzarb muammolarning hal etilishi – ana shu «*Har kim*»ning ongli fidoiyligi, favqulodda jasorat kuchi va muhimi, olijanob maqsad, unga erishishdan iborat sa'y-harakatlariga bog'liqdir. Shunday ekan, el-yurtga muhabbat tuyg'usi A.Avloniyning ruhiga o'tli ilhom soladi, vujudiga adadsiz kuch-qudrat bag'ishlaydi: «*Kishining kecha va kunduz tindurmasdan qul kabi mehnat va mashaqqatlarga ko'krak berub ishlatadurg'on narsa Vatan va bola-chaqalarining mehru muhabbati emasmi? Qush yaxshi ko'rgan donasiga qiziqub, tuzoqg'a ilinib qolg'oni kabi, inson suyukli narsasiga boylanub, asir bo'lub qolmog'i tabiiydur... – deydi.*

Zamonasining peshqadam ziyolisi bo'lgan A.Avloniy xalqning og'ir ahvolidan kuyinib, uning qismatini yengillashtirish choralarini qidirib, buning dastlabki bosqichi kishilarni bilimli, ma'rifatli qilish, deb tushundi va butun ijtimoiy faoliyatini xalqni ma'naviy-marifiy ongini o'stirish va savodini chiqarish, o'z qadrini bilishi uchun ma'rifatparvarlik g'oyalarini tarqatishga sarfladi. «*Ilm inson uchun g'oyat oliy va muqaddas bir fazilatdur. Zeroki, ilm bizga o'z ahvolimizni, harakatimizni oyna kabi ko'rsatur. Zehnimizni, fikrimizni qilich kabi o'tkur qilur. Savobni gunohdan, halolni haromdan, tozani murdordan ayurub berur. To'g'ri yo'lga rahnamolik qilub, dunyo va oxiratdan mas'ul bo'lishimizga sabab bo'lur. Ilmsiz inson mevasiz daraxt kabidur... Imning foydasi shu qadar ko'pdirki, ta'rif qilg'on birla ado qilmak mumkin emasdur. Bizlarni ilm jaholat qorong'ulig'idan qutqarur, madaniyat, insoniyat, ma'rifat dunyosig'a chiqarur, yomon fe'llardan, buzug' ishlardan qaytarur, yaxshi xulq va adab sohibi qilur...*»¹ degan xulosaga keladi va Avloniy bunga astoydil ishonadi. «...Har bir millatning taraqqiy va taoliysi yoshlarning ilm va ma'rifatga, hunar va san'atiga bog'liqdur...

«*Ilm o'qumak har bir mo'minu eru xotunga farzdur*», demishlar. Bizlar na uchun harakat qilmaymiz, qimirlamaymiz. Boshqa millatlarning o'g'ullari, qizlari kecha demay, kunduz demay, qish demay, yoz demay ilm yo'lida jonlarini fido qilub, quvulub, yugurushub, ko'zlarimizni qamashdirub turgan bir zamonda bizlar hamon uyqudan, g'aflatdan boshimizni ko'tarmaymiz, ibrat olmaymiz. Payg'ambarlarimiz: «*Olim bo'l, ilm talab qiluvchi bo'l yoki ilmni eshituvchi bo'l. Hech bo'lmasa, shularga muhabbat qiluvchi bo'l, beshinchisi bo'lma, haloq bo'lursan*» demadilarmu?

Topar ilm ila odam o'g'li kamol,

Yeturmas kamola jamol ila mol.

Kerak o'rtanur ilm uchun sham'dek,

Tanimoq xudoni ilmsiz maqol...»², –

deb yoshlarga pandu nasihatlar qilarkan A.Avloniy, navqiron avlodda o'zining «*istiqboldan orzular*»ini amalga oshiruvchi kuchni ko'rgan edi. Uning fikricha, xoh yigit, xoh qiz bo'lsin bolaligidanoq ijtimoiy foydali, mustaqil fikr yuritishni o'rgansin. Shuning uchun ham u yoshlarni, «...aziz umrimizni o'yin-kulgi, safsata, maloya'ni kabi behuda so'zlar ila o'tkarmay, har xil kitob, gazeta va jurnallarni o'qub,

¹ O'sha joyda, 274-bet.

² O'sha joyda, 275-bet.

fikrimizni ochmoq, zehnimizni quvvatlandurmak lozimdur», – deb ogohlantiradi.

A.Avloniy yoshlarning fikriy tarbiyasiga to'xtalar ekan, bu – muallimlarning diqqatlariga suyalgan,, vijdonlariga yuklangan muqaddas bir vazifadur, *«fikrning quvvati, ziynati, kengligi muallimning tarbiyasiga bog'liqdur»*, - deydi.

A.Avloniy bolalarni mustaqil mantiqiy fikrlashga o'rgatishda ularni adolatparvar, rostgo'y, insonparvar, vijdonli qilib tarbiyalash zarurligiga alohida to'xtalib, *«insonning mohiyati vijdonidan bilinur»* deydi. Uning fikricha, adolatni odamni doim vijdon harakatga keltirib turadi. Lekin kishi qanchalik adolatli bo'lmasin, yolg'iz o'zi hech bir natijaga erisholmaydi: «Kishi adolat va insoniyat vazifasini yolg'uz o'zi buzuq ishlardan saqlanmak ila ado qilolmas. Balki, o'zi bilan barobar jinsdoshlarining xato va fanoliqlarini tuzatmas va yaxshi yo'lga sa'y qilmak ila ado qila bilur». Nihoyat, A.Avloniy adolatni va insonparvar bo'lishni muhim bir ijtimoiy zaruriyat sifatida talqin qiladi: «Har bir millatning taraqqiy va taoliysi, davlat va hukumatlarning uzun yashamog'i adolatga bog'liqdir. Adolatdan ayrilgan podshohlarning davlatlari yo'q bo'lub, tarix sahifalarida faqat ismlari qolganligi hammaga bilgulidur».

«Til – aloqa vositasi» ekan, «so'z» – insonning daraja va kamolini, ilm va fazlini o'lchab ko'rsatadurg'on tarozusidur» Demak, kishi til vositasida boshqa kishiga *«dilidagi fikr va niyatini, ilm va quvvatini, qadr va qimmatini»* bir so'z bilan aytganda, o'zining ma'naviy qiyofasini ko'rsatadi. Shuning uchun A.Avloniy og'zaki nutq hamda adabiy til tozaligi masalalariga alohida diqqat-e'tibor bilan qaragan edi. *«Har bir millatning dunyoda borlig'in ko'rsatadurg'on oinai hayoti til va adabiyotidur. Milliy tilni yo'qotmak millatning ruhini yo'qotmakdur»*. A.Avloniyning *«Tilimizning yarmiga arabiy, forsiy ulangani kam qilub, bir chetiga rus tilini ham yopishdurmakdadurmiz. Rus lisonin bilmak hayot va saodatimiz uchun osh va non kabi keraklik narsadur. Lekin o'z erinda ishlatmak va so'zlamak lozimdur. Zig'ir yog'i solub, mosh-kichiri kabi qilub, aralash-quralash qilmak, tilning ruxini buzadur»*, deb ona tilimizning sofligi to'g'risida behad qayg'urganligini tushunish qiyin emas, albatta Ayniqsa, A.Avloniyning yoshlarimizga ming yildan ortiq tarixga ega bo'lgan boy madaniy merosimizni va milliy tilni avaylash to'g'risida, *«Bobolarimiz yetushgan va yaratgan muqaddas til va adabiyot bizga hech kamlik qilmas. O'z uyimizni qidirsak va oxtarsak, yo'qolganlarini ham topamiz. Yo'qolsa,*

yo'qolsun, o'zi boshimga tor edi, deb Ovrupo qalpog'ini kiyub, kulgi bo'lmak zo'r ayb va uyotdir...

Umummilliy tilni saqlamak ila barobar xususiy, og'iz orasidagi tilni ham saqlamak lozimdur», deb xayqirganligini ma'naviy hayotimizda ijobiy hodisa ekanligini va ayniqsa, bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmaganligini unutmashimiz kerak, albatta.

Ilg'or ma'rifiy-tarbiyaviy va ta'limiy - axloqiy g'oyalar bilan sug'orilgan «Turkiy Guliston yoxud axloq» asari yangi usul o'zbek milliy maktablarida asosiy darsliklar qatoridan o'rin olgan bo'lsa, 1909–1917-yillar oralig'ida «Adabiyot yoxud milliy she'rlar» nomli 6 qismdan (I, II, III, IV juzlardan) iborat she'riy to'planning hamda «Maktab guliston» darsligining nashr etilishi esa bu kitoblarning ijtimoiy-nafis qimmatini benihoyat katta ekanligidan va muallifning ezgu maqsad yo'lidagi fidoiyligidan darak beradi, albatta. Bu darsliklarda ifodali o'qishning qator shakllari – ifodali o'qish (individual o'qish), xor bo'lib o'qish, rollarga bo'lib o'qish kabilar beriladiki, bunda bolalarning og'zaki nutqini o'stirish, badiiy so'zlashuvga o'rgatish nazarda tutiladi. Ifodali o'qishning ta'sirchan shakllaridan biri xor bo'lib o'qishga Abdulla Avloniy katta ahamiyat berdi. Shu munosabat bilan u o'z she'rlarini xalq ashulariga uyg'unlashtirdi va bolalarni xor bo'lib o'qishga o'rgatish uchun alohida she'rlar bag'ishladi, masalan, uning barmoq vaznida yozilgan «To'y haqida» she'ri «Reza» kuyiga solib o'qiladi. Bu haqda shoir o'quvchilarga quyidagicha uslubiy ko'rsatmalar beradi: «Reza kuyi – milliy kuylardan biri!»

Otma mani toshlar bilan yor-yor-yor-u,

Uchib ketay qushlar bilan yor-yor-yor-u.

Shu kuyga solinib, milliy she'rdan bir bayt bir kishi tarafidan o'qulub, so'ngidan ko'p kishilar tarafidan ho'r, sozlar ila jo'r qilub ikki bayt o'qulur».

Ma'lumki, bolalarga ifodali o'qishni o'rgatish adabiy o'qish darslarining asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Bunday o'qish adabiy matnни chuqur tushunishga olib boradi. Badiiy asarni chiroyli, ifodali qilib o'qish natijasida asar voqealari o'quvchi ko'zi oldida namoyon bo'ladi. Avloniy savod chiqarishga qanchalik katta e'tibor bergan bo'lsa, tushunib o'qishga va badiiy asarni his qilishga ham shunchalik ko'p diqqat qilgan¹.

Jadidchilikni gazetalar nashr etishdan boshlagan Abdulla Avloniyning eng yaqin maslakdoshi **Mirmuhsin Shermuhamedov**

¹ U. Dolimov. Abdulla Avloniy va maktab. «O'zbek tili va adabiyoti», 1990, 4-son.

(1895–1929) ning faoliyati ham alohida diqqat-e'tiborga loyiqdir. U «*Tarixiy ikki voqea*» maqolasida usuli qadim tarafdorlari – eski maktabdorlarni qattiq tanqid qilib, maktab va madrasalarda o'quv-o'qitish usullarini isloh qilish shiori bilan chiqdi: «*Aziz millat bolalarining ranglarin sap-sariq qilgan... ochlikdan tishlarin kirini so'rdirgan Buxoro va Xivadagi dahshatli, qorong'i, zax zindonlar eshigi buzildi... Maktab va madrasa islohi desa, tishlarini qichirlatib, ko'zlarin olayturadurg'on maorif dushmani – sudrama chopon, jonli tegirmonlar... qozi qalon, qushbegi, oftobachi, tag'in nima balolar ismi ila shuhratlangan Buxoroning miqroblari... endi quvulurlar... Talabalarning yarim umrin to'zon qilib ko'kka uchurgan muqovasi qalin «Sharhi mullo»lar shoyad endi otilib tashlanurlar. Aning o'rniga shoyad yangi qoida ila yozilgan darsliklar o'qulur, ham o'qulur»¹.*

Murmuhsinning bunday hur fikrlari o'sha davrdagi jamoatchilik fikrini ostin-ustin qilib yubordi. Oqibatda «Turon» gazetasi yopilib,, A.Avloniydan gazeta chiqarmaslik haqida tilxat olindi. Mirmuhsinni mirshablar ushlab, yuziga qora surkab, eshakka teskari mindirgan holda bozor rastalarini aylantirib, sazoyi qildilar. Toshkent hokimi Mirmuhsinga berilgan o'lim jazosini 18 oylik qamoq jazosi bilan almashtirdi. Oradan ko'p o'tmay, do'stlari va hamfikrlari ko'magida hibsdan qochishga muvaffaq bo'lgan Mirmuhsin Ufadagi jadid birodarlari bag'ridan panohtopdi.

Jadidchilik harakatining ilg'or namoyandasi **ABDULLA QODIRIY (1894–1940)** ham o'z ilk ijodiy asarlari – «*Baxtsiz kayov*» dramasi, «*Juvonboz*», «*Jinlar bazmi*», «*Uloqda*» hikoyalarida, «*To'y*», «*Millatimga*», «*Ahvolimiz*» kabi qator she'rlarida ma'rifatsizlik orqasida Turkiston yerli aholisining qoloqligidan, g'aflatda yotganligidan kuyib-pishib noliydi, o'z xalqi ahvoliga g'oyat achinib, og'ir iztiroblardan qutulishning yagona yo'li – ilm-ma'rifatni egallash g'oyasini ilgari suradi.

Abdulla Qodiriy 1915-yilda chop etilgan «*Ahvolimiz*» she'rida o'z xalqini, millatini ilm-ma'rifatga da'vat etadi, maktablarni keng ko'lamda rivojlantirish, shu bilan yoshlar tarbiyasiga e'tibor berish g'oyalarini ilgari suradi:

Ko'r bizning ahvolimi, g'aflatda qanday yotamiz,

Joyi kelgan chog'ida vijdonni pulga sotamiz.

O'g'lingizga na adab, na fan, na yaxshi so'ylamak,

Na xudoni buyrug'i bo'lgan ulum o'rgatamiz.

¹ «Turon» gazetasi, 1917-yil 25-aprel.

Abdulla Qodiriy she'ning birinchi satrlaridayoq mustahkam iroda va e'tiqod – insonning eng oliy-maslagi bo'lishi kerakligini yoshlarga alohida uqtiradi. U insonga xos bo'lmagan befoyda, be'mani odatlarni qattiq qoralaydi:

Korimiz shundan iborat

bo'ldi ushbu chog'ida,

O'ntadan bedana boqib,

yozu qish sayratamiz...

Keling, yoshlar ziyolilar,

bukun g'ayrat qiling,

Uxlaganlarni agar

Qodir esak uyg'otamiz.

«Millatimga» she'rida g'aflat va jaholat uyqusida yotgan o'zbek xalqining ko'zini ochishga, uyg'otishga butun vujudi bilan harakat qiladi, g'aflat hayot gulshanini jaholat cho'liga aylantirib yuborganidan chekayotgan iztiroblarini bayoi qilib, bu holdan qutulish uchun barcha boy-savdogarlarni, yoshlarni, qurbi yetadigan jamoatchilikni maktab-maorif taraqqiyotiga yordam ko'rsatishga da'vat etadi:

Kel, ey millat, bu kun bir maslahat birlan qaror o'lsun,

Bu kundan o'tgan ishlarga pushaymon birla or o'lsun,

Qilaylik bul kun g'ayrat, hamma birdan qilib himmat,

Jaholat cho'lu sahrosini minba'd sabzazor o'lsun.

Ayamay kumush-oltinni hamma boyonlar aslo,

Solib dorilfununlar ham makotiblar hazor o'lsun.

Uquhsin millat avlodi, bizni doim duo aylab,

Qilib tahsil ulumlarni fununa yaxshi yor o'lsun¹.

A. Qodiriyning «To'y» she'rida ham agar boylarni boyligi oshib-toshib ketayotgan bo'lsa, hadeb xo'jako'rsinga katta-katta to'ylar qilavermasdan, balki maktab-maorif ishlariga yordam ko'rsatsinlar, degan g'oya ifoda etiladi.

HAMZA HAKIMZODA NIYOZIY (1889–1929) madrasada o'qib yurgan chog'larida Qo'qon shahrida ilg'or fikrli talabalar 1908-yilda «*Shamsinur*» nomli ma'rifatparvarlik jadiclar guruhini tashkil qiladilar. Bu guruh a'zolari ayrim maktabdor va mudarrisning mutaassibliigi va jaholatparastligiga qarshi, Turkiston maktab va madrasalarida o'qish-o'qituv ishlarini isloh qilish va aniq bilimlardan dars berilishi uchun kurashga chaqirilgan qo'lyozma varaqalar tarqatar edilar. Bu esa o'zbek yoshlari ongida jiddiy burilish bo'lganligidan,

¹ Qarang: A. A I i ye v. Abdulla Qodiriy. «Guliston» jurnali, №22. 3–4-sonlar.

asriy o'qitish uslublarining yemirila boshlaganligidan, jaholatga qarshi ilg'or kuchlarni kuchayib borayotganligidan dalolat berar edi. Hamza o'z xotiralarida bu to'g'rida shunday deb yozgan edi: «*Ko'p uzoq emas, 1908 yillarda, madrasada o'qib yurgan vaqtimizda gazeta, jurnallarni birovlar nomiga yozdirib olib, qo'ltig'imizga yashirib, madrasaning qozon qo'yadigan qorong'u hujralarida eshikni ichidan beklab, o'shanda ham qo'rqib-qo'rqib o'qib edik.*»

Hamza 1911-yilda Qo'qonda hamfikir do'sti Miraziz yordamida Hojibek guzarida yangi usul maktabini ochib, unda o'zi dars beradi. Maktabda o'qish-o'qitish ishlariga ba'zi bir o'zgarishlar kiritib, quruq yod olish uslubini yo'qotishga harakat qiladi. O'quvchilarni urish va so'kishni taqiqladi, sinfdan tashqari tarbiyaviy mashg'ulotlarga ko'p e'tibor berdi, ona tili darsiga alohida ahamiyat bilan qarab, mashg'ulotlarga ko'proq vaqt ajratdi.

Hamza bolalarni o'quv qo'llanmalari, ovqat va kiyim-kechak bilan ta'minlash maqsadida «*Jamiyati xayriya*» tashkil qiladi. Hamza ochgan maktabning dovrug'i Qo'qon shahridan tashqariga ham tarqala boshladi. Mahalliy ma'murlar bundan hayiqib, 1913-yilda maktab va jamiyatni berkitadilar.

Hamza 1914-yil sentyabrida Shayxulislom guzarida «*Dorulaytom*» (*Yetimlar uyi*)ni ochadi. U bu haqda shunday deb yozgan edi: «Biz yo'qsillarning bolalarini va yetimlarni o'qitishni xohlaymiz, ularning miyalarini foydali ish bilan mashg'ul qilmoqchimiz, shuning uchun ham o'zimizning «*Dorulaytom*»imizni ochdik. Bu maktabda o'qitish tekin bo'lishi bilan birga bolalarga daftarlar, yozuv ashyolari va kitoblar ham tekin beriladi»¹. U o'z maktabi uchun «*Yengil adabiyot*», «*Qiroat kitobi*», «*O'qish kitobi*» kabi darsliklarni yaratdi.

Hamzaning 1914-yilda yozilgan «*Engil adabiyot*» darsligi boshlang'ich sinf o'quvchilariga mo'ljallangan edi. Bu darslik 45 darsga taqsimlangan bo'lib, undan axloqiy-didaktik hikoya va she'riy asarlar o'rin olgan. U «*Yengil adabiyot*» darsligi so'z boshisida o'z maqsadini bunday deb bayon etadi: «Demak, hozirgi o'qilib turgan adabiyotlarimiz o'quvchilarga og'ir bo'lmasa hamki, yosh talabalarimizga ba'zi lug'atlarning mafhumini og'irlik qilib turganligi shoyad boshqa bir muallimlarga tajriba bo'lgandir.

Demak, u adabiyotlarga oldindan hozirlamoq uchun ochiq ma'noli qilib hamda birinchi sinfga tayyorladik, toki haftada bir darsdagina

¹ «*Ishtirokiyun*» gazetasi, 1920-yil 16-iyun. «*Sadoi Farg'ona*» gazetasi, 1914-yil 9-oktyabr.

ta'min o'lunub, shoyad ikkinchi sinfga ko'chgandagi o'qilajak adabiyotlarga yordamchi bo'la olur edi»¹.

Hamzaning «*O'qish kitobi*» 1914 yilda yozilgan bo'lib, u 2- sinf o'quvchilariga mo'ljallangan. Bu darslik 9 darsga taqsimlangan bo'lib, muallifning 15 ta ma'rifiy-tarbiyashunoslikka doir asarlari berilgan.

1915-yilda Hamza 2-sinf o'quvchilari uchun hikoyalardan iborat «*Qiroat kitobi*»ni yozib tugatdi. Bu darslikda har bir dars so'zlarning kelib chiqishini izohlashdan boshlanadi, so'ngra bu tushunchaning falsafiy mazmuni beriladi. Undan keyin aytilganlar odob-axloqqa oid hikoyalar bilan mustahkamlanib, dars ta'lim-tarbiyaviy xotima-yakun yasovchi ikki qatorli she'r bilan tugaydi.

Xullas, Hamza yaratgan darsliklarda bolalarning yosh xususiyatlari hisobga olinganligini, bolalarda o'qishga qiziqish uyg'otishi va kitobga muhabbat tug'dirishini alohida qayd etmoq lozim. Darsliklar xalq ijodidan keltirilgan parchalar bilan to'ldirilgan bo'lib, yorqin va shirali xalq tilida yozilgan.

Hamza ta'limning tushunarli va ko'rgazmaliligi singari aniq ta'lim-tarbiya qoidalarni qattiq turib himoya qildi. Bunga quyidagi misolni keltirish mumkin. Maktabdagi geometriya darslaridan birida ko'rgazmali qurol yo'q edi. Natijada, dars unchalik ishonchli chiqmagan. Hamza zarur ko'rgazmali qurollarning eskizlarini yasab, Shohimardondagi duradgor ustaga uni tayyorlab berishni topshirdi. So'ngra asboblardan darslarda foydalana boshladi. Shunday qilishni boshqa o'qituvchi muallimlarga ham maslahat berdi.

Hamzaning bolalarga ta'lim berish va ularni axloqiy tarbiyalash nazariyasi masalalaridagi ko'pgina qoidalari hozirgi vaqtda ham maktablarimizda keng foydalanilmoqda². U tarbiyani inson shaxsini shakllantirish, hal qiluvchi kuch deb bilib, bolani mehnatsevarlik, halollik, sofdillik, samimiylik, orastalik, saxiylik fazilatini tarbiyalashga alohida e'tibor beradi.

MUHAMMADSHARIF SO'FIZODA (1869–1937) 1913-yilda Chustda yangi usuldagi maktab ochib, maktab eshigining tepasiga shunday deb yozdirib qo'ygan ekan: «*Men ul bo'yoqchimanki, maktab xumida rang berib, qora chappalarni o'n ikki oyda oq qilaman*»³. Uning maktabida ona tili, jo'g'rofiya, handasa kabi dunyoviy fanlar o'qitilgan. Diniy darslar deyarli o'qitilmagan.

¹ Hamza. Tanlangan asarlar T., 1979, 95-bet.

² S. Rajabov. Xalq maorifi va pedagogika fanining allomalari. T.: «O'qituvchi», 1990, 120-bet.

³ Qarang: R. Rasulov. Shoir So'fizoda haqida. Taronalar. -T.: G'ulom nomidagi Adabiyot va sa'nat adabiyoti, 1968, 6-bet.

Bu maktabdan tashqari Kamarsadada ham u yetim bolalar uchun «Dorulaytom» (*Yetimlar uyi*) va kattalar uchun kechki kurslar ochadi¹. Lekin So‘fizoda ochgan bu yangi usul maktablari tezda bekitilib, uning o‘zi «Muallimi kofir» deb e‘lon qilinadi. Bu ham yetmagandek, jaholatparastlar «Turkiston viloyatining gazetini»ni 1914-yil 1-yanvar sonida quyidagi mazmundagi xabarni bosib chiqaradilar. «Chust shahrida bir mulla shoir usuli jadid ochgan ekan. Chust aholilari aning axloqi buzuq deb maktabni tarqatib, o‘zini Chustdin haydab yuborgan ekanlar».

Oradan ko‘p o‘tmay, «Turkiston viloyatining gazetida shoirning muallimni quvib, maktabni yopgan chustilar bizlar, berib pora, pristavlarni topgan chustilar bizlar, – deb boshlanadigan she‘riy javobi bosilib chiqadi, she‘r mahalliy hukumat vakillarini larzaga soldi. Shoirni qamadilar, oyog‘idan sudrab sazoyi qildilar. Oqibatda shoir o‘z vatanidan bosh olib chiqib, ma‘lum muddat Hindiston va Afg‘onistonda yashashga majbur bo‘ldi. Lekin u o‘zi tanlagan yo‘ldan, haqiqatni xalqqa yetkazishdan iborat bo‘lgan maslak-e‘tiqodidan hech qachon qaytmadi. Masalan, mana bu gapni o‘z fikrining haqligiga astoydil ishongan, o‘z maslagiga sadoqatni hamma narsadan aziz tutgan, adolat tan-tanasiga zarracha shubha qilmagan kishigina ayta oladi:

Quvdi meni johillar o‘shandog‘ vatanimdan,

Lekin quva olmas suxanimni dahanimdan².

Taraqqiyparvar murabbiy va ma‘rifatparvar shoir **ISHOQXON IBRAT (1862–1937)** usuli hijoga asoslangan eski maktablarni isloh qilish shiori bilan emas, aksincha, ularni tag-tugi bilan tugatish va bunday maktablar o‘rnida yangi, davr talablariga javob bera oladigan, zamonaviy ilmlar o‘rgatadigan usuli savtiya uslubiga asoslangan maktablar tashkil qilish shiori bilan chiqdi: «...Eski maktablar bechora aziz farzandlarimizni kaltak, qamchi, yo‘q bahonasida besh-o‘n sanalar osmonga qaratib, «Alif bezavar, alif be-bazer», deb shovqin qildirib-qildirib, bir harf ham o‘quv-yozuv bildirmayincha umrlarini barbod qilib yotmoqg‘a taqviyatgina bo‘ladur... Bolalarni eski maktablar ila jamoalarga taqsim qilib, kelib-ketish, kaltak va qamchi masalalarin isloh qilmoq, albatta lozimdur. Lekin o‘qulajak kitoblari – mazkur eski kitoblari o‘qutajak domulalari – eski domlulari, maktablarida – eski hasharot uyalari bo‘lduqinda bu masalalarni ming martabalar isloh qilinsada bekor, behudadur... Agar vijdon, insof ila muhokama qilsak,

¹ O‘sha joyda, 7-bet.

² B. Qosimov, U. Dolimov. Ma‘rifat darg‘alari. T.: «O‘qituvchi», 1990, 106-bet.

tavaqqufsiz va taraddudsiz eski maktablarimizni asoslaridan yiqib, joylariga tartib va intizom bilan yangi usul domlalarining himoyasida bo'lgan maktablar va'z etmak loimdur. Eski maktabdorlarimizni dehqonchilik hunarlariga sahvetmak muvofiqi haqiqatdur. Bu janob mullalarga va yangi domlalarimizga oxiri so'zim»¹.

Ishoqxon Ibratning eski maktabdorlarga, mudarrislarga nisbatan aytilgan achchiq gaplari, ularni ta'lim-tarbiya ishlariga yaqinlashtirmaslik haqidagi talablari katta jasorat edi.

Bu sohada, ayniqsa, Toshkent shahar Sebzor dahasidagi eski maktabdor mulla Husanxo'ja eshon bilan Ishoqxon Ibrat o'rtasidagi munozara ancha diqqatga sazovordir. Mulla Husanxo'ja eshon «*Turkiston viloyatining gazetasi*»ni 1907-yil, 23-sonida bosilgan «*Toshkand Musulmon maktablari haqinda*» maqolasida eski maktablarni tashviq qilib, yangi usuli savtiya maktablarini tanqid qiladi va eski maktablarni yangi usul maktablaridan ustun qo'yadi. Shu bilan birga, u eski maktablarni nomiga yengil-yelpi isloh qilish, ya'ni o'quvchilarni kaltak bilan jazolash usulini bekor qilish, o'quvchilarni jamoa-jamoa qilib o'qitish va davomatni tartibga solish kabi shiorlar bilan chiqadi. Shuning uchun ham Ishoqxon Ibrat mazkur maktabdorga, uning maktabiga, o'qituv usuliga qarshi yozgan maqolasida kinoyali so'zlar bilan qattiq tanqid qiladi:

«Mulla Husanxo'ja eshon o'z maktabini yengil-yelpi isloh qilib, jadid maktabi deb ataydi va o'quvchi bolalarni tashviq qiladi. «*Mulla Husanxo'ja eshon o'g'li ushbu 1907-yilning sentyabridan boshlab, biz sartiya maktablarimizni maktab bolalariga o'qitadurg'on usuli qadimiyamizni usuli jadid tartibig'a olib, jamoa-jamoa qilib o'qitadur. Choraki, mazkur tariqa tartibida maktab bolalarini tez fursatda savodlari chiqib, ko'p foydalar hosil bo'lur ekan. Yana shulki, bu tartibning hech nimarsag'a moneligi bo'lmas ekan. Sabab shulki, beshinchi jamoa birlan tamom bo'lur ekan. Birinchi jamoa «Haftiyaki sharif», ikkinchi jamoa «Kalomi sharif», uchinchi jamoa «Chohor kitob» birlan «Fuzuliy» yoinki «Navoiy», to'rtinchi jamoa «Bedilxon», beshinchi jamoa «E'tiqodli islomiya» birlan «Ilmi faroyiz» o'qib, tamom qilib, muddati ikki yil yoinki uch yil miyonasida madrasalarda o'qumoqni xohlaganlari madrasalarga chiqib, o'qimoqg'a qodir bo'lur ekanlar»².*

¹ «Turkiston viloyatining gazetasi», 1907-yil, 72-son.

² Qarang: U. D o l i m o v. Atoqli ma'rifatchi. «Sharq yulduzi», 1982-yil, 4-son.

qilish yo'lidagi yangi usul maktablari ochib, milliy kutubxonaga, xiyobon, hammom, bosmaxona tashkil qilib, ro'znoma va kitoblar nashr qiladi.

ABDUQODIR SHAKURIY (1875–1943) Samarqand shahri yaqinidagi Rajabamin qishlog'ida 1901-yilda yangi usuldagi maktabni tashkil qiladi. Yangi usuldagi bu maktabda arifmetika, tabiatshunoslik kabi dunyoviy fanlar o'qitilardi. Shakuriy o'zi ochgan yangi usuldagi maktabida arab tilining qoidalari va harflarni o'qitishga jiddiy e'tibor bergan holda, o'quvchilarni so'z bo'g'inlari bilan tanishtirar va shu bo'g'inlar asosida bolalar uchun tushunarli sodda so'zlarni tuzardi.

O'qishning birinchi kunidanoq so'z bo'g'inlarini Shakuriy daftarga yozdirar va ularni o'qish, yozishga o'rgatar edi. Keyin esa muallim bo'g'inlarni harflarga ajratar va bu harflardan yangi bo'g'inlar tuzar edi. Shu, tarzda bola besh-olti oy davomida o'qish va yozishga o'rgatilardi. Keyin esa Shakuriyning o'zi tuzgan «*Rahnamoi savod*» («*Savod chiqarish rahbari*») va uning shogirdi Ismatulla Rahmatullayev tomonidan tovush-harf uslubi asosida tuzilgan «*Alifbe ta'limi*» darsligi o'qitilardi.

Shakuriy 1907-yilda bolalarning yosh xususiyatiga muvofiq tarzda axloq, odob va turmush qoidalaridan dastlabki ma'lumot berish maqsadida «*Jameul-hikoyat*» («*Hikoyalar to'plami*») nomli ikkinchi kitobini tuzadi. Bu kitob boshlang'ich maktabning II, III sinflari uchun terma kitobdir. Kitobdan 48 ta kichik-kichik odob-axloq mavzusidagi hikoyalar va 15 ta she'riy asarlar o'rin olgan. Uning uchinchi o'qish kitobi «*Zub-datul ash'or*» deb ataladi. Muallifning bu o'qish kitobini tuzishdan asosiy maqsadi o'quvchilarning olgan bilimlarini takomillashtirish va mustahkamlash bilan birga ularda she'riyatni o'rganishga havas uyg'otishga va ularni (o'zbek, tojik, ozarbayjon) klassik adabiyoti namunalari bilan tanishtirishdan iborat edi.

Muallim Shakuriy o'z o'quvchilari uchun yilda bir marta umumiy imtihon uyushtirar edi. Imtihonda u ota-onalar, yangi usul maktabining tarafdorlari hamda dushmanlari – mullalar va boylar oldida olti oy davomida o'z o'quvchilari egallagan bilimning natijalarini namoyish qildirar edi. Maktabda tashkil qilingan bu ommaviy imtihonlar «Umumiy sud» shaklini olar edi. Imtihonga odamlar to'da-to'da bo'lib kelar, qisqa muddat ichida bolalarning xat-savodli bo'lishi, hisob, jo'g'rofiya va tabiiyot fanidan ma'lumotga ega bo'lganliklarini ko'rib, hamma hayratlanar edi. Natijada, bu maktab tarafdorlari borgan sari ko'paya bordi. Shakuriyning o'zi bu haqda shunday yozadi:

«Bir kuni shaharning ko'zga ko'ringan ulamo, ag'niyo va a'yonlari hamda o'quvchilarning otalarini bolalarning olti oylik o'qishi bo'yicha o'tkazilgan imtihonga da'vat etdim. Bular oldida o'quvchilar maktabda olgan olti oylik bilimlaridan imtihon berdilar. Odamlar bu o'qitish usulining afzalliklarini ko'rib, mendan mamnun bo'ldilar. Imtihondan so'ng odamlarning qalbida maktabga nisbatan muhabbat paydo bo'lib, chehralari ochildi»¹.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Shakuriy ochgan yangi usul maktabining dovrug'i va u yaratgan darsliklarning shuhrati Hamza Hakimzoda Niyoziy, Sadridin Ayniy, Mirzo Abdulvohid Munziy va boshqa ma'rifatparvar jadidchilarning ham diqqatini jalb etdi. 1909-yilda Hamza Shakuriyning maktabini ko'rish va uning imtihonlarida qatnashish uchun Samarqandga keladi. Bu maktabdagi o'qish-o'qitish uslublari va imtihon natijalari Hamza Hakimzoda Niyoziyda katta taassurot qoldirdi.

A. Shakuriyning o'qish-o'qitish uslubidagi yangilikning ahamiyati shundaki, *birinchidan*, u o'sha davrda mavjud bo'lgan eski o'qitish usullari va o'qish kitoblarining hammasini rad qilib, savod chiqarishni yengillatish maqsadida dastlab bo'g'in usuli, keyinchalik tovush-harf uslublari qo'llaydi. Bu o'qitish uslubining qulayligi natijasida o'quvchilar ko'pi bilan 6 oy ichida savodli bo'lardi. *Ikkinchidan*, maktabda kichik yoshdagi o'g'il va qiz bolalarni birga o'qitish uslubini joriy qildi. *Uchinchidan*, bolalarni avvalo o'z ona tilida o'qitishga qat'iy rioya qildi va shu bilan birga bolalarni o'zbek, tojik, arab va rus tillarini ham mukammal o'rganishga da'vat qildi. *To'rtinchidan*, yangi usul maktablari uchun juda sodda, tushunarli tilda darsliklar tuzib, ularni nashr etdi. *Beshinchidan*, Shakuriy tomonidan joriy qilingan dastlabki yangilik – Samarqand maktablariga mehnat va musiqa darslarining kiritilishi bo'ldi. U o'z o'quvchilarini qishloq xo'jaligi va bog'dorchilikka oid ishlar bilan tanishtirishdan tashqari, muqovachilik, duradgorlik va boshqa hunarlarni ham o'rgatar, bu mashg'ulotlar uchun maktab dasturidan alohida soatlar ham ajratgan edi.

SAIDAHMAD SIDDIQIY (1864–1927) ham 1903-yilda Samarqandning Holvoyi qishlog'ida dehqon va hunarmandlarning bolalari uchun yangi usuldagi maktab ochdi. Yangi uslub maktabining o'qish-o'qitish uslubini xalq orasida yanada kengroq yoyish maqsadida Saidahmad Siddiqiy 1914-yilda o'zi ochgan maktab qoshida

¹ Qarang: M.Fattayev. Atoqli pedagoglarimiz. –T.: «O'qituvchi», 1988, 12- bet.

ko'rgazmali qurollar, darslik, jurnal va gazetalar sotadigan «Zarafshon» nomida do'kon ochgan.

Saidahmad Siddiqiyning tashabbusi bilan katta yoshdagi kishilar uchun birinchi marta kechki maktab tashkil qilinib, o'zi esa o'zbek, tojik va rus tillarida dars berardi.

Saidahmad Siddiqiyning ma'rifatparvarlik qarashlarida eski maktablarni isloh qilish, yangi usul maktablarini ko'proq ochish, xalqni savodxon qilish kabi olijanob g'oyalar ilgari surildi. U o'z xalqining baxt-saodatini ilm-ma'rifatda deb tushunadi va Turkiston xalqlariga shunday deb murojaat qiladi:

«...Bu yerda o'sib, unishingiz mumkin. Men, bu ne'mat qadrini bilingiz, deyman. Bolalaringizni maktabga beringiz. Maktab tufayli ular o'z maqsadlariga erishadilar. Madrasalarni isloh etishga chora izlansin. Bu gapni har bir kishi qulog'iga so'ylang.

Maktablar sonini ko'paytirib, xaloyiqni ilm-fan bilan bahramand etsinlar...»¹.

S.Siddiqiy 1911–1914-yillarda Samarqand viloyatining Poyariq tumanida va Chelak qishlog'ida yangi usul maktabi ochib, bu maktablarda faqat mahalliy millat bolalari – o'zbek va tojiklarnigina emas, balki rus bolalarni ham o'qitgan. Masalan, Chelak qishlog'ida S. Siddiqiy tomonidan ochilgan maktabda o'qigan, Samarqand davlat tibbiyot instituti topografik jarrohlik kafedrasining sobiq mudiri, professor Georgiy Nikolaevich Aleksandrov o'z xotiralarida shunday deb yozadi:

«...Otam meni Chelak qishlog'ida kambag'al dehqon bolalari uchun Saidahmad Siddiqiy tomonidan tashkil qilingan maktabga o'qishga bergandi. Biz maktabda 10–12 boladan iborat edik. O'quvchilar orasida o'zbek, tojik va o'ruslar bor edi. U bolalarni o'rus tili va adabiyotidan, shuningdek, o'zbek tili va adabiyotidan o'qitar edi. U yumshoq tabiatli kishi bo'lib, bolalarni juda sevardi va hamma vaqt kulib turardi. Lekin uning kulgilari ham bizga ma'yus bo'lib tuyular va uning nimadandir rozi emasligi yaqqol sezilardi.

U usta muallim edi, bu mening xotiramda juda yaxshi saqlangan. Uning o'qitish uslublari eskicha maktablarda bo'lgan o'qitish uslublariidan tamoman farq qilar edi. Bizlar yerga to'shalgan sholchaga o'tirib olib, dars tinglardik, muallim doskaga harf, so'z va gaplar yozib, bizga tushuntirardi, biz zsa daftarlarimizga yozib olar edik.

¹ M.Fattayev. Atoqli pedagoglarimiz. –T.: «O'qituvchi», 1988, 32- bet.

Qog'oz va daftarlarni mening otam topib kelar edi. Keyinchalik otam qayerdandir grifel taxta (toshtaxta) topib keldi. Bizning har birimiz shu taxtada har xil mashqlarni bajarar edik.

Muallimimiz darslarni qat'iy jadval asosida o'tkazar edi: bir kun o'rus tili, arifmstika, jo'g'rofiya, tarix, tabiiyot fanlaridan dars o'tkazsa, ikkinchi kuni bu darslarning o'tish o'rnini navbat bilan almashtirardi. U bizga o'zbek tilini ham o'rgatar edi. Men undan o'zbek tilini (grammatikasini) va arab yozuvini yaxshi o'rgandim, hozir ham arab yozuvida yoza olaman. Tabiat darsi bo'yicha u bizlarni Bulung'ur daryosi yoqalariga olib borar, tabiat manzarasi, har xil qushlarni ko'rsatar edi. Hozir ham men ko'p qushlarning nomini bilaman, bular menga o'sha davrdan, esdalik bo'lib qolgan.

Jo'g'rofiya bo'yicha u bizga dunyodagi har xil mamlakatlar, ko'llarni ko'rsatar, globus bilan tanishtirar edi. U globusga jild (chexol) yopib, uni juda ehtiyot bilan saqlar edi. Xullas, u bilimlarimizning asosini yaratgan.

Saidjon aka (biz hammamiz uni hurmat bilan shunday atar edik) dars vaqtida o'qish uchun o'ruscha matnlar berar, keyin esa o'quvchilardan bu matnni o'zbek tiliga tarjima qilishni talab qilar edi. Uyg'a vazifa bermasdi.

Hozir ham eslayman: u o'quvchilarning nutqini o'stirishga alohida e'tibor berardi. Nutqni yuksaltirish, mashg'ulot o'tkazish uchun o'quvchilarni darsdan keyin olib qolardi. Darsdan keyin qolib, bolalar bilan o'rus tilida suhbat va mashg'ulot o'tkazishni hamisha u mendan iltimos qilardi.

U ota-onalar bilan yaxshi aloqada bo'lardi va juda kamtarin edi. Agar ota-onalar u bilan uchrashgan vaqtlarida ta'zim qilguday bo'lsa, bunday qilish yaramasligini tushuntirib, ularga tanbeh berardi. U ota-onalarga qo'lidan kelgancha yordam berardi. Dars vaqtida kambag'al bolalarning og'ir ahvolini ko'rib muallimimizning achinganini, afsuslanganini, hatto ko'zlariga yosh kelganini hozir ham xotirlayman.

Uning shunday ajoyib fazilatini alohida qayd qilish kerakki, u bolalardan tozalikka rioya qilishni talab qilar, dars oldidan qo'llarimizni yuvishga majbur etar, darsda diqqat bilan o'tirishni talab qilar edi. Yana shu narsa ham qimmatliki, u o'quvchilarga jismoniy jazo bermas, balki o'quvchilarni o'z oldiga chaqirib olib, xilma-xil tarbiyaviy usullarni ustalik bilan qo'llagan holda do'stona suhbat o'tkazardi...»¹.

¹ Qarang: M.Fattayev. Atoqli pedagoglarimiz. –T.: «O'qituvchi», 1988, 36–38-betlar.

ISMATULLA RAHMATULLAYEV (1883–1926)ni 1905-yilda ustoz Saidahmad Siddiqiy o‘zi ochgan yangi usul maktabiga arifmetika fani o‘qituvchisi bo‘lib ishlashga taklif qiladi. Shuningdek, u Siddiqiy kattalar uchun tashkil qilgan kechki maktabda ham dars bergan.

Ismatulla bu davrda o‘qituvchilik qilish bilan birga, ustoz A.Shakuriyning maslahati bilan yangi usuldagi maktablar uchun yangi darsliklar, o‘qish kitoblari, alifbe tuzish va ularni nashr etish bilan ham shug‘ullandi. Jumladan, u 1907-yilda Abduqodir Shakuriyning II sinf uchun tuzilgan «*Jameul-hikoyat*» o‘qish kitobining nashr etilishida faol qatnashadi.

Katta bilim va muallimlik tajribasini orttirgan Ismatulla Rahmatullayev ustozlari Abduqodir Shakuriy, Saidahmad Siddiqiy va Sadridin Ayniy maslahati bilan 1915-yilda Samarqandning hozirgi Registon ko‘chasida mehnatkashlarning bolalari uchun yangi maktab ochdi. Maktabda dunyoviy fanlar bilan bir qatorda o‘rus tilini o‘qitish masalasiga ham alohida e‘tibor bergan.

1915-yilda iqtidorli muallim Ismatulla Rahmatullayev o‘zining ko‘p yillik tarbiyaviy tajribalarini umumlashtirib, tojik tilida «*Alifbe ta‘limi*» («*Ta‘limi alifbe yoxud rahbari maktab*») darsligini yozadi. Bu kitobni tuzish va tahrir etishda Sadridin Ayniyning xizmati katta bo‘lgan. Darslik ko‘p yillar davomida arab alifbosi bilan tojik, o‘zbek tilida savod chiqarishda yaxshi va mazmunli darslik sifatida xizmat qildi.

«*Alifbe ta‘limi*» 46 betdan iborat bo‘lib, 90 soat darsga mo‘ljallangan. Tarbiyashunos olim M.Fattayev bu darslik haqida shunday deb yozadi: «*Alifbe*» o‘zlashtirilishi oson bo‘lgan tovush va harflar bilan boshlanadi, keyin murakkabroq materiallar beriladi.

«*Alifbe*» uch qismdan iborat. Dastlab harf elementlarini yozish mashqlari, keyin harflarning turli ko‘rinishlari va nihoyat, ta‘lim-tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgan hikoya va she‘rlar beriladi.

Kitob betlarida harflarning yolg‘iz yoziladigan va so‘zning boshida yoziladigan shakllari o‘rgatiladi. Bulardan ayrim so‘z va kichik-kichik gaplar tuziladi.

Har bir darsning boshida harflarning yolg‘iz yoziladigan va so‘zning boshida yoziladigan shakli berilib, uning «a» harfi bilan qo‘shilgan shakli ko‘rsatiladi.

Ma‘lumki, arab alifbosida «v» harfi «v» tovushini va boshqa harflar bilan qo‘shilganda «u» yoki «o» unli tovushlarini ifodalaydi. Bu yerda muallif shu siri o‘quvchilarga tushuntiradi. «v» («*vo*») shakli o‘zbek va tojik tillarida «u» hamda «o» tovushlarini bildirib, ularning

birinchisi «**vovi majhub**» va ikkinchisi «**vovi mamdud**» (choʻziq) deb ataladi. Kitobda bu, pu, tu hamda oʻsh, shoʻr kabi misollarni keltirish asosida «z» harfining shu xususiyati oʻquvchilarga tanishtiriladi. «E» harfi ham shu usul bilan tushuntirilib, uning I, I, E, E kabi tovushlarni bildirib kelishi bayon qilinadi.

Keyingi darslarda harflarning soʻz oʻrtasida, oxirida yozilishi koʻrsatiladi. Shu asosda arab alfavitining «sir»lari oʻquvchilarga ochila boradi. Keyin arab alfavitida yozuvda ifodalanmaydigan «**harakatlar**» va izofat haqida maʼlumot beriladi. Masalan, «**bod tund**», «**mard dono**» yozilsa ham «**bod tund**», «**mardi dono**» deb oʻqiladi va shu kabilar. Shundan soʻng bir necha darsda alohida-alohida soʻzlar, qisqa-qisqa gaplar keltirilib, bu harflarning turli kombinatsiyalari va ularning qoidalari beriladi. Har bir dars uchun ayrim kichik matnlar keltiriladi. Jumladan, «**ob**» (**suv**) sarlavhali matndan 10–12 kichik gap orqali suvning hayot uchun, qishloq xoʻjaligi va umuman obodonchilik uchun ahamiyati tushuntiriladi:

«Suvni ichamiz va u bilan yuvinamiz. Tegirmonlarni suv yurgizadi. Sabzavotchilik va dehqonchilik suv orqali hosil qilinadi. Suv obodonchilik vositasidir.»

Shuningdek, bilim va tarbiyaviy ahamiyatga ega boʻlgan «**Chor fasl**» («**Toʻrt fasl**») maqolasi ham shu usulda yozilgan.

«Bir yil toʻrt fasldan iborat – bahor, yoz, kuz, qish. Har yil oʻn ikki oydan iborat. Bir oy 30 kun yoki 4 haftadan iborat. Bir hafta yetti kundir, bir kecha-kunduz 24 soat, bir soat 60 daqiqadan iborat. Har bir daqiqani gʻanimat bilib oʻqish va oʻrganish kerak.»

Shu asosda bolalar oʻqish jarayonida hayotiy zarur bilimlarga ega boʻladilar.

Maʼlumki, arab alifbosida har xil aytilib, har xil yoziladigan bir qancha undosh harflar mavjud. Masalan, «z» tovushi aytilishi bir-biriga juda yaqin boʻlgan toʻrt xil shaklda (harf) yoziladi. Oʻzbek va tojik tillarida asosan bu harflarning birinchisi qoʻllanilib, qolganlari esa faqat ayrim arabcha soʻzlarda uchraydi. Shuningdek, «s» undoshi ham uch shaklga ega.

Kitobning 32-betidagi 60-darsda arab yozuvining mazkur xususiyatlari haqida maʼlumot beriladi, bu harflarning qanday soʻzlarda, qachon ishlatilishi tushuntiriladi. Kitobning alifbe qismi shu bilan tugab, terma asarlar qismi boshlanadi. Terma badiiy kitob sodda, tushunarli tilda yozilgan kichik-kichik hikoyalar, matnlar va sheʼriy parchalardan

tashkil topgan. Bu hikoya va she'rlar ta'lim-tarbiyaviy xususiyatga ega. Misol tariqasida bir-ikkitasini keltiramiz:

«Bekorchilik ishlarning eng yomonidir. Men bekorchilikdan bezorman. Tirik bekorchidan – o'lik yaxshi. Dunyoda har bir jondor biror xizmatga va har bir kishi ma'lum vazifaga ega. Biz shogirdlarning vazifasi o'qish va ilm o'rganishdan iborat. Maktabning har bir shogirdi yaxshi xat-savodga ega bo'lishi kerak. Hushyor va g'ayratli shogirdlar hech vaqt bekor o'tirmaydilar».

Bundan tashqari, bir qancha hikmatlar, iboralar – hikoyachalar ham keltirilgan:

Yalqov deydi:

– Bugun o'ynayman, ertaga o'qiyman.

G'ayratli deydi:

– Ertaga o'ynayman, bugun o'qiyman va shu kabilar.

Bu kitobda axloq, odob, tarbiya va dunyoqarashni tarkib toptirishga xizmat qiluvchi materiallar bilan bir qatorda nafasat tarbiyasiga doir ayrim ma'lumotlar (tabiat manzaralarining go'zalligi, yirik shaharlar haqida ma'lumot va shu kabilar) ham beriladi.

O'qish kitobining 37-betidan boshlab bolalar uchun 10 tacha kichik-kichik she'rlar beriladi. Ular ifodali, tushunarli sodda tilda yozilgan bo'lib, katta axloqiy-tarbiyaviy ahamiyatga ega:

Faridun ko'p yaxshi bola erdi, yig'lab otasiga shundayin derdi:

– Ey, otajon, meni maktabga bergin,

Sargardon ko'chada kezishdan tiygin.

Maktab liboslarim tezda tayyor et,

Kitoblar keltirgin, bo'lsin bari but.

Ber alifbe-yu, daftar, qalamni,

Jildimga solib, bag'ringa olayin.

Otasi dediki:

– Ey, Faridunjon,

Hali yoshsan, quvvating kamroq,

Bir yildan so'ng borsang bo'lur yaxshiroq.

– Toqatim toq bo'ldi, aziz otajon,

Hamma dono bo'lsa-yu, men qolaymi nodon,

Otasi oxiri maktabga berdi,

Bundan Faridun shodlikka to'ldi.

Kitobdagi bunday hikoyalarda ham, she'riy asarlarda ham o'qish, bilim olishga muhabbat, muallim, ota-onalar va umuman, o'zidan kattalarga hurmat, do'stlik, birodarlik, sadoqat, to'g'rilik kabi axloqiy

sifatlarni tarbiyalash, o'quvchilarning ma'naviy qiyofasi masalalari yoritilgan»¹.

Shunday qilib, Turkiston o'lkasida yangi usuldagi maktab va maorifning jonkuyari bo'lgan Ismatulla Rahmatullayev o'zining o'qish-o'qitish va tarbiya uslubida boy xalq tarbiyashunosligiga tayangan holda bolalarda insonparvarlik, vatanparvarlik, mehnatsevarlik fazilatlarini tarbiyalashga munosib hissa qo'shgan murabbiylardan biridir.

ASOSIY TAYANCH TUSHUNCHALAR

Komil – kamolotga erishgan.

So'fiy – tasavvuf yo'lini tutmoq demakdir.

Padarkush –otasini o'ldiruvchi.

Dorulaytom – yetimlar o'yini.

Ibrat – Ishaqxonning o'ziga *«Ibrat»* taxallusini olishning boisi shundaki, u ijodining dastlabki yillaridan boshlab ma'rifatparvar shoir, olim sifatida nom chiqardi va kishilarni zamon ilmidan, ilg'or madaniyatdan, ta'lim-tarbiya tizimidan o'rnatq olishga chaqirdi.

Jadid – arabcha so'z bo'lib, *«yangi»*, *«jadidizm»* esa *«yangilik tarafdorlari»* degan ma'noni bildiradi.

Fitrat – Abduraufning adabiy taxallusi bo'lib, bu so'z *«tug'ma tabiat, tug'ma iste'dod»* degan ma'noni anglatadi.

O'Z-O'ZINI TEKSHIRISH UCHUN SAVOLLAR

1. Ahmad Donishning «Navodirul - vaqoe» asarida qanday ijtimoiy-pedagogik g'oyalari ifodalangan?

2. Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqatning pedagogik qarashlarini tushuntirib bering?

3. Berdaqning qaysi asarlarida ma'rifatparvarlik g'oyalari ilgari surilgan?

4. Muhammad Rahimxon Feruzning ma'rifiy-axloqiy qarashlarini tushuntirib bering?

5. Komil Xorazmiy va Muhammad Rasul Mirzoning ma'rifiy-axloqiy qarashlarini tushuntirib bering?

6. Ilyos Mulla Muhammad o'g'li So'fiy va Ahmadjon Tabibiyning ma'rifiy-didaktik qarashlarini tushuntirib bering?

¹ M. Fattayev. Atoqli pedagoglarimiz. –T.: «O'qituvchi», 1988, 43–46-betlar.

7. Avaz O'tar o'g'lining qaysi asarlarida ma'rifatparvarlik g'oyalari ilgari surilgan?

8. Bayoniy va Faqiriy asarlaridagi ta'lim-tarbiyaga oid g'oyalarning hozirgi kundagi ahamiyati qanday?

9. Turkiston o'lkasida jadidlarning ma'rifatparvarlik faoliyati va pedagogik fikrlar ravnaqidagi xizmatlarini qanday baholash mumkin?

MUSTAQIL ISH MAVZULARI

1. Ahmad Donishning pedagogik qarashlari.

2. Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqatning pedagogik qarashlari.

3. Berdaqning pedagogik qarashlari.

4. Muhammad Rahimxon Feruzning ma'rifiy-axloqiy qarashlari.

5. Komil Xorazmiy va Muhammad Rasul Mirzoning ma'rifiy-axloqiy qarashlari.

6. Ilyos Mulla Muhammad o'g'li So'fiy va Ahmadjon Tabibiyning ma'rifiy-didaktik qarashlari.

7. Avaz O'tar o'g'lining ma'rifiy-tarbiyaviy qarashlari.

8. Bayoniy va Faqiriyning ma'rifiy-axloqiy qarashlari.

TEST TOPSHIRIQLARI

1. «Har bir musulmon odam eng avval o'ziga zarur bo'lgan ilmlarni o'qishi farzdir.....» degan fikr qaysi mutafakkirga tegishli?

- a) Ahmad Donish;
- b) Sadridin Ayniy;
- c) Hamza;
- d) Uvaysiy;
- e) Abdulla Qodiriy.

2. «Kim-kim, bo'lsa donishmand oqil, Ul ilmu hunarg'a ko'ngil moyil» misralarini qaysi ma'rifatparvar shoir yozgan?

- a) Hamza;
- b) Furqat;
- c) Ahmad Donish;
- d) Uvaysiy;
- e) Ibrat.

3. «Yigit degan yaxshi bilimdon bo'lur, Bilim hunar yigit uchun shon bo'lur» misralari qaysi mutafakkirga tegishli?

- a) Ahmad Donish;
- b) Furqat;
- c) Muqimiy;
- d) Zavqiy;
- e) Hamza.

4. Feruz insonning fe'l-atvori va sifatini nechta guruhga bo'ladi?

- a) insofli va diyonatli;
- b) imonsiz va diyonatsiz;
- c) insoniy xislatlarga ega;
- d) sadoqatli va vafodorlik xos bo'lganlar;
- e) a va b.

5. Komil Xorazmiyning «Emas kishiga bu dunyoda mol-mulk kamol, Xusuli ilmu hunar keldi bezavol, kamol» misralarida qanday ma'rifiy-axloqiy g'oyalar ilgari surilgan?

- a) ilmu-ma'rifat va kasb-hunarning nodonlikka, jaholatga qarshi kurashda asosiy vosita ekanligi;
- b) kamolsiz kishining har yerda xijolatmandligi;
- c) o'sish rivojlanish va taraqqiyotda bo'lishi;
- d) ma'rifatparvarlik va axloqiy ta'limiy g'oyalar;
- e) ilm-ma'rifat hayotning zebu ziynati sifatida ta'rif etilishi.

6. «Talmiz», «Ustod», «Mudarris», «Dars» asarlarining muallifi kim?

- a) Furqat;
- b) Feruz;
- c) So'fiy;
- d) Komil Xorazmiy;
- e) Rasul Mirzo.

7. Tabibiyning «Vomiy va Uzro» dostonidagi asosiy g'oya nimadan iborat?

- a) ijtimoiy-falsafiy;
- b) didaktik;
- c) ma'rifatparvarlik;

- d) xalqparvarlik;
- e) a, b, c; d.

8. «Ochinglar, millati vayronni obod etgusi maktab, o'qusun yoshlarimiz ko'ngligini shod etgusi maktab....» misralarining muallifi kim?

- a) Bayoniy;
- b) Tabibiy;
- c) Avaz O'tar o'g'li;
- d) So'fiy;
- e) Rasul Mirzo.

9. Bayoniy «Elni kurashga chorlang, ma'rifat sari yo'llang....» she'rida qanday g'oyani ilgari surgan?

- a) ijtimoiy-siyosiy;
- b) ma'rifiy -axloqiy;
- c) falsafiy-didaktik;
- d) ma'rifiy-didaktik;
- e) a, b, c, d.

10. Faqiriyning «Bilingkim, toza davron jarchisidir yangi maktablar, Jaholat qasrini ham buzg'usidir yangi maktablar» misralarida qanday g'oyalar mujassamlashtirigan?

- a) ma'rifiy-didaktik;
- b) ijtimoiy-falsafiy;
- c) adolatparvarlik;
- d) shaxs kamoloti;
- e) ilm-ma'rifat.

11. Mutribning «Behunar, beilm odamdin ne sud, Bilmas ul odobi, ikromi murud» misralarida qanday g'oya ilgari surilgan?

- a) umumpedagogik;
- b) ma'rifiy-axloqiy;
- c) ilm-ma'rifat;
- d) behunar, beilm kishining xalq ichra e'tibor topmasligi;
- e) didaktik mazmundagi nasihatimiz fikrlar.

12. «O‘quv», «Ko‘ring», «Xorazm talabalariga» va «Yoshlarga» she‘rlarining muallimlari kim?

- a) Chokar;
- b) Devoniy;
- c) Safo Mug‘onniy;
- d) Mutrib;
- e) a, b, c.

13. Jadidchilikning asosiy mohiyati nima?

- a) ma‘rifatparvarlik harakati;
- b) ta‘lim-tarbiya muassasalarini isloh etish va yangi usuldagilarini tashkil etish;
- c) millatni qoloqlik, xurofotdan chiqarish;
- d) Turkiston xalqlarini mustaqillikka erishish uchun birlashtirish;
- e) a, b, c, d.

INTELLEKTUAL TRENING

1. Ahmad Donishning pedagogik qarashlarini tushuntirib bering.

t/r	A.Donishning pedagogik qarashlari	Tushuncha

2. Zokirjon Xolmuhammad o‘g‘li Furqatning pedagogik qarashlarini tushuntirib bering.

t/r	Furqatning pedagogik qarashlari	Tushuncha

3. Berdimurod Berdaqning pedagogik qarashlarini tushuntirib bering.

t/r	Berdaqning pedagogik qarashlari	Tushuncha

4. Muhammad Rahimxon Feruzning pedagogik qarashlarini tushuntirib bering.

t/r	Feruzning pedagogik qarashlari	Tushuncha

5. Komil Xorazmiyning pedagogik qarashlarini tushuntirib bering.

t/r	Komil Xorazmiyning ma'rifatparvarlik faoliyati	Tushuncha

6. Muhammad Rasul Mirzoning ma'rifiy-axloqiy qarashlarini tushuntirib bering.

t/r	Muhammad Rasul Mirzoning ma'rifiy-axloqiy qarashlari	Tushuncha

7. Ilyos Mulla Muhammad o'g'li So'fiyning ma'rifiy-didaktik qarashlarini tushuntirib bering.

t/r	So'fiyning ma'rifiy-didaktik qarashlari	Tushuncha

8. Avaz O'tar o'g'lining ma'rifiy-didaktik qarashlarini tushuntirib bering.

t/r	Avaz O'tar o'g'lining ma'rifiy-didaktik qarashlari	Tushuncha

9. Ahmadjon Tabibiyning ma'rifiy-didaktik qarashlarini tushuntirib bering.

t/r	Ahadjon Tabibiyning ma'rifiy-didaktik qarashlari	Tushuncha

10. Bayoniy, Faqiriy, Mutrib, Chokar, Devoniy, Safo Mug'aniylarning ma'rifiy-didaktik qarashlarini tushuntirib bering.

t/r	Bayoniy, Faqiriy, Mutrib, Chokar, Devoniy, Safo Mug'aniylarning ma'rifiy-ahloqiy qarashlari	Tushuncha

11. Turkiston o'lkasida jadidlarning ma'rifatparvarlik faoliyati va pedagogik fikrlar taraqqiyotidagi xizmatlarini tushuntirib bering.

t/r	TO'JMF va PFTX	Tushuncha

VII bob. MUSTAQIL O‘ZBEKISTONDA TA‘LIM-TARBIYA VA PEDAGOGIK FIKRLAR TARAQQIYOTI

7.1. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA ISTIQLOL TANTANASI VA TALABA YOSHLARNING MUSTAQILLIK TARBIYASI

Bugungi kunda yoshlarga qaratilayotgan e‘tiborning qadriga yetishi va uni obyektiv baholash, mustaqillikni zaruriyatini to‘g‘ri va haqqoniy anglashi hamda kelajakka ishonch hosil qilishi uchun ularda mustaqillik tafakkurini shakllantirish va rivojlantirish muhim ahamiyatga ega bo‘lib, eng avvalo, ular ongiga mustaqillik, mustaqil davlat, mulkiy mustaqillik, adolat, an‘analar, umuminsoniy an‘analar, milliy an‘analar, Vatan, Vatan tuyg‘usi, Vatanga muhabbat, vatanparvarlik, fidoiylik, insonparvarlik, milliylik, milliy ong, milliy o‘z-o‘zini anglash, qadriyatlar, milliy qadriyatlar, manfaat, milliy manfaatlar, milliy g‘urur, urf-odatlar va rasm-rusumlar, ma‘naviyat, milliy g‘oya va boshqa bir qator asosiy tushunchalarning mazmun - mohiyatini singdirish zarur.

Shu o‘rinda, Prezidentimiz Islom Karimovning «Adolat, Vatan va xalq manfaati har narsadan ulug‘» nomli asarida qayd etilgan yoshlar tafakkurini rivojlantirish borasidagi «*Har bir insonning, ayniqsa, endigina qadam qo‘yib kelayotgan yoshlarning ongiga shunday fikrni singdirish kerakki, ular o‘rtaga qo‘yilgan maqsadlarga erishish o‘zlariga bog‘liq ekanligini, ya‘ni bu narsa ularning sobitqadam g‘ayrat-shijoatiga, to‘la-to‘kis fidokorligiga va cheksiz mehnat-sevarligiga bog‘liq ekanligini anglab yetishlari kerak. Xuddi shu narsa davlatimiz va xalqimiz ravnaq topishining asosiy shartidir*», degan fikrlarini keltirish maqsadga muvofiqdir.

Mazkur fikrga asoslanib aytishimiz mumkinki, mustaqillik tafakkurini shakllantirish va rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etuvchi asosiy tushunchalarning mazmun - mohiyati va ahamiyatining asosli va aniq tarzda talabalarlarga yoritib berilishi ularda mamalakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar, ularning bugungi kunda ijobiy natijalari, yaratilayotgan yangiliklar va ularning turmush darajasining o‘sib borishi kabi yo‘nalishlarda tasavvur hosil qilish asosida dunyoqarashini o‘zgartiradi, shu bilan bir qatorda, talabalarda

Vatanga muhabbat, e'tiqod va sadoqat, davlat ramzlariga, umummilliy qadriyatlar va milliy urf-odatlariga hurmat, vatanparvarlik va insonparvarlik, kelajakka ishonch tuyg'ularini shakllantiradi, muxtasar qilib aytganda, ularda **mustaqillik tafakkurini** rivojlantiradi. Buni biz quyidagi asosiy tushunchalarning mazmun - mohiyati va ahamiyatining yoritilishida ko'rishimiz mumkin.

Hayotda «**mustaqillik**» tushunchasi juda keng qo'llaniladi. Masalan, davlat mustaqilligi, mulkiy mustaqillik, shaxs mustaqilligi, fikrlashda mustaqillik, hayot kechirishda mustaqillik, ma'lum bir vazifani bajarishda mustaqillik, ta'lim olishda va o'rganishda mustaqillik (*mustaqil ta'lim*), tarbiyada mustaqillik (*o'zini-o'zi tarbiya*) boshqaruvda mustaqillik kabi.

Bunday iboralarni yana davom ettirish mumkin bo'lsa-da, bularning barchasiga, ya'ni xalqning yashashi, ijod qilish, mehnat qilish, o'zligini anglashi, fikrlashi, tafakkuri va e'tiqodi kabi yo'nalishlarda erkin va mustaqil bo'lishiga shart-sharoitlar yaratib beruvchi mustaqillik, bu butun bir xalqning taqdiri bilan bog'liq bo'lgan mamlakat mustaqilligi bo'lib, uning mazmun-mohiyati, ahamiyati va zaruriyati to'g'risida quyidagi fikrlarni keltirish mumkin.

Mustaqillik degani shuki, biz, asrlar osha birovlarining og'ziga qarab yashagan xalq, nihoyat, o'z taqdirimizni, hayotimizni, kelajagimizni o'z qo'limizga oldik. Eng muqaddas vazifa shu buyuk ne'matni qo'ldan bermaslik.

Mustaqillik bizni mustabit va mafkuralashgan tuzum kishanlaridan ozod qildi, o'zbek xalqiga o'z yurtida boshini baland ko'tarib yurish, o'z madaniyati va an'analarini, qadr-qimmatini, dini va e'tiqodini, ona tili va ma'naviyatini qayta tiklash imkonini berdi.

Biz uchun mustaqillik - o'z erkinligingizni anglashgina emas, balki avvalo, o'z hayotimizni o'z irodamiz bilan va milliy manfaatlarimizni ko'zlagan holda tashkil etish, o'z kelajagimizni o'z qo'limiz bilan qurish huquqidir.

Mustaqillik - qadriyatlarni tiklash, rivojlantirishning asosi. Mustaqillik - xalqimizning tabiiy, iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy qadriyatlarini, avvalo, ajdodlarimizning tarixiga, ilmu faniga, falsafasiga, madaniyatiga, ma'rifatiga, tiliga doir noyob merosni tiklash, avaylab - asrash, rivojlantirish asosidir.

Mustaqillik - xalq, Vatan, har bir yigit va qizning, har bir fuqaroning jismoniy - ruhiy kamol topishining negizidir. Hur o'lkamizning keng bag'rida jismoniy - ma'naviy poklanish yuz

bermoqda. Zero, jismoniy - ma'anaviy poklik insonni barcha jonzotlardan ajratib turuvchi ulug'vor sifat hisoblanadi.

Mustaqillik iqtisod bilan ma'rifatni ulug'lashtiradi, insonparvarlikni, insonning jismoniy va ma'naviy sog'lomligining ustuvorligining, komil insonning shakllanishi, muqarrar mag'rur yashashini ta'minlovchi shart-sharoitlar yaratib berdi.

Mustaqillik zaminida xalqimizning milliy ongi, g'ururi, tafakkuri-yu shuuri uyg'onib, jo'sh urib turuvchi qudratli kuch sifatida namoyon bo'lmoqda. Mehnat ahlining billur qudratli kuch sifatida namoyon bo'lmoqda. Mehnat ahlining billur aqli va odobi rivojlanib, yashnab farovon hayot qurishga yo'naltirilmoqda.

«Mustaqil O'zbekistonning kuch-qudrati manbai – xalqimizning umuminsoniy qadriyatlarga sodiqligidir. Xalqimiz adolat, tenglik, ahil qo'shnichilik va insonparvarlikning nozik kurtaklarini asrlar osha avaylab-asrab kelmoqda. O'zbekistonni yangilashning oliy maqsadi ana shu an'analarni qayta tiklash, ularga yangi mazmun bag'ishlash, zaminimizda tinchlik va demokratiya, farovonlik, madaniyat vijdon erkinligi va har bir kishining kamol topishiga erishish uchun zarur shart-sharoitlar yaratishdir».

Yuqorida keltirilgan fikrlarga e'tibor qaratadigan bo'lsak, inson o'z extiyojlarini qondirishi va ko'zlagan maqsadlariga erishish uchun tinchlik, mustaqillik, erkinlik zarur bo'lib, buning uchun, eng avvalo, u yashayotgan yurt, ya'ni davlat mustaqilligi muhim ahamiyat kasb etishini anglashimiz mumkin.

Demak, talabalarga mamlakat mustaqilligi, uning mazmun - mohiyati va zaruriyati to'g'risida tushunchalar berishda **«mustaqil davlat»** tushunchasi mazmun-mohiyatining asoslab berilishi o'ziga xos ahamiyatga egadir. Talabalarga mazkur tushunchaning mazmun-mohiyatini tushuntirishda mustaqil davlat (arabcha **«mustaqil» – qaram emas, erkin**) – davlatning asosiy shakli ekanligi hamda davlat tushunchasining o'zi mustaqillikni anglatishi, eng muhim belgilari, ya'ni shaxslarni fuqarolikka qabul qilish va ularni fuqarolikdan mahrum etish, xorijiy davlatlar bilan mustaqil ravishda aloqalar o'rnatish yoki bu aloqalarni uzish, o'z xazinasini va pul birligi – milliy valutasini joriy qilish, o'z taraqqiyot yo'lini, o'z nomini o'zi belgilay olish, o'z ma'muriy tizimini o'zi belgilash, so'rov (referendum) e'lon qilish hamda hokimiyat va boshqarish organlari tartibini belgilash, sud tizimi, sud tuzilishi va ishlarini o'zi yuritish huquqlariga, shuningdek, davlat

¹Islom Karimov . O'zbekiston buyuk kelajak sari – T.: «O'zbekiston», 1998, 11-bet.

o'z asosiy qonuni – konstitutsiyasiga; jinoyat va fuqarolik, oila va nikoh, uy-joy, yer, suv to'g'risidagi qonunlarga; o'z davlat ramzlari: davlat gerbi, davlat bayrog'i, davlat madhiyasi va o'z poytaxtiga; o'zining asosiy tili (davlat tili)ga (bu til maxsus qonun asosida yoki tarixiy an'ana bo'yicha aniqlanishi); o'z davlat budjetiga, o'z mulkiga, moliya va soliq tizimiga; o'zining harbiy tuzilmasiga va milliy qo'shiniga; daxlsiz o'z hududiga va daxlsiz davlat chegarasiga ega ekanligi hamda davlat hokimiyati uch asosiy tarmoqqa: qonun chiqaruvchi hokimiyat, ijro etuvchi hokimiyat va sud hokimiyatiga bo'linishi haqida ma'lumotlar berilishi zarur.

Talabalarga mustaqillikning va uning mazmun-mohiyatini tushuntirishda mulkiy mustaqillik tushunchasi bo'yicha ma'lumotlar berish ham o'ziga xos ahamiyatga molikdir.

Mulkiy mustaqillik – kishilarda mulkka egalik qilish boshqarish, foyda olish va hokazo uchun beriladigan erkinlik, huquq. Demokratik huquqiy davlat fuqarolarning eng muhim huquqlaridan biri. «O'zbekistonning mulk to'g'risida»gi qonunida mulkiy huquqlarning barchasi ko'rsatilgan. Mazkur qonunning birinchi bandiga muvofiq, O'zbekiston Respublikasida mol-mulkning mavjud ekanligi va unga nisbatan egalik huquqining bo'lishi tan olinadi, har bir mulkdorning o'z mulkiga nisbatan huquqiga ega ekanligi inkor etilmaydi va u tegishli qonunlar orqali himoya qilinadi. *«Mulkdor boshqalarning emas, balki o'zining istagi, roziligi, moyilligi, xohishiga ko'ra, o'z mol-mulkiga egalik qiladi».*¹

Mustaqillik tufayli mulkiy mustaqillik vujudga keldi, hayotimiz boyidi, xalqimizning turmush darajasi o'sdi, dunyoqarashi o'zgardi, o'zining mustaqil taraqqiyot yo'lidan borayotgan jamiyatimiz kun sayin demokratlashib, yangilanib bormoqda. Davlat, jamiyat va shaxs munosabatlari tobora ko'proq adolat tamoyillariga asoslanmoqda. Inson, uning huquqiy va erkinliklari hamda manfaatlari eng oliy qadriyat sifatida belgilandi. Inson huquqlarini himoya qilishga qaratilgan qonunlar va muassasalar vujudga kelishi, inson manfaatlariga e'tibor jahon huquqiy andozalari va milliy urf-odatlarining uyg'unligida shakllanib borayotganligi mustaqil O'zbekistonda adolat qoidalari tantana qilayotganligini ifodalaydi, deb aytishimiz mumkin.

Mustaqillik tufayli adolat qaror topdi, adolat qoidalarining tantana qilayotganligini umummilliy qadriyatlar, milliy urf-odatlar, tarixiy rivojlanish jarayonida shakllanib kelgan umuminsoniy va milliy

¹Islom Karimov. O'zbekiston buyuk kelajak sari. – T.: «O'zbekiston», 1998, 13-bet.

an'analarning tiklanganligida ham ko'rishimiz mumkin. Bularni qadrlash va asrash mustaqillikni mustahkamlash yo'nalishida qator vazifalarni belgilaydi.

Nazarimizda, an'analar, umuminsoniy an'analar va milliy an'analar bo'yicha talabalarning tushunchalarini rivojlantirib borish mazkur vazifalardan biri hisoblanadi. Adabiyotlarda keltirilishicha, an'analar – jamiyat hayoti turli sohalarining, moddiy va ma'naviy faoliyat shakllarining kishilar o'rtasidagi aloqalar va munosabatlarning avloddan-avlodga o'tishi, ajdodlar hayoti va xususiyatlarining takrorlanish tarzi.

Vatanga muhabbat, oilaga sadoqat, ota-onaga izzat-hurmat, kattalarga, qariyalarga ehtirom kabi an'analar umuminsoniydir. Chunki ular har bir millatda, elatda va el-yurtda bor. Ularning namoyon bo'lishi esa, har bir xalqda turlicha. Bunday xilma-xillik xalqning, elning tarixi va hayotiy shart-sharoitlari bilan mushtarak.

Milliy an'analar – millat hayotining turli sohalarida namoyon bo'ladigan tushunchalar, belgilar, xususiyatlar, faoliyat turlari, odatlar va xislatlarning avloddan-avlodga o'tish hamda meros bo'lib qolish ko'rinishi. Milliy an'analar umuminsoniy an'analarning bir millat darajasida namoyon bo'lishidir. Ular orqali har bir millat bir davrdagi o'ziga xos xususiyat, hayot tarzi, madaniyati, fani, adabiyoti hamda boshqa sohalaridagi erishilgan natijalar va yutuqlarni boshqa davrda yashayotgan avlodlarga yetkazadi.

Milliy an'analarda millatning betakrorligi, millat hayotining o'ziga xosligi, vorislikning muhim milliy jihatlari namoyon bo'ladi. Millatning har bir avlodi milliy an'analarni o'tmishdan kelajakka etkazib beruvchi insonlar ruhida tarbiyalanishi kerak. Millatning tanazzuli milliy an'analarning ham tanazzulidir.

Xalqimizning tarixiy qadriyatlaridan hisoblangan **Navro'z bayramini** milliy ana'analardan biri sifatida keltirishimiz mumkin. **Navro'z (forschada «navro'z» – yangi kun ma'nosini anglatadi)** – Turkiston, o'rta va yaqin Sharqda yashovchi o'zbek, ozarbayjon, tojik, hind, fors va boshqa xalqlarning qadimiy an'anaviy **Yangi yil bayrami**. Shamsiya hisobida yilning birinchi kuni bo'lib, bahorgi tun va kunning tengligiga, ya'ni 21-22 martga to'g'ri keladi. Tarixiy manbalarda keltirilishicha, **Navro'zni** bayram qilib o'tkazish ahamoniylar davri (miloddan avvalgi VI-V asrlar)dan boshlangan.

Mustaqillik sharofati bilan 1991-yilning 31-avgustida O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi tomonidan «**O'zbekiston Respublika-**

sining davlat mustaqilligini e'lon qilish to'g'risida»gi va «O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida»gi qonunlar qabul qilindi hamda 1-sentyabr O'zbekiston Respublikasining **Mustaqillik bayrami** va dam olish kuni deb e'lon qilindi.

Eng quvonarli joyi shundaki, Mustaqillik kuni xalqimizning eng katta bayramiga, ya'ni milliy an'anaviy bayramiga, aylanib bormoqda.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ildizi uzoq an'analarga, qadriyatlarga borib bog'lanadigan asosiy tushunchalar talabalarda mustaqillik tarbiyasini amalga oshirishda, shuningdek, mustaqillik tafakkurini shakllantirish va rivojlantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

7.2. MUSTAQILLIK O'ZBEKISTONDA TA'LIM-TARBIYA TIZIMIDAGI ISLOHOTLAR VA KADRLAR TAYYORLASH MILLIY MODELI

O'zbekiston Respublikasi mustaqil bo'lgandan so'ng mamlakati-mizda milliy ta'lim tizimidagi tub islohotlar 1992-yilda qabul qilingan «**Ta'lim to'g'risida**»gi birinchi qonun asosida boshlandi. Qonun, avvalo, milliy ta'lim tizimida ilgaridan mavjud ijobiy jihatlarni, istiqloq davrida jamiyatni ma'rifiy va ta'lim-tarbiyaviy bo'shliqdan omon saqlab qoldi. Ta'lim-tarbiya sohasida vujudga kelishi muqarrar ma'rifiy-g'oyaviy bo'shliqning qanday salbiy oqibatlariga olib kelishini endi mustaqillikka erishgan O'zbekiston Respublikasi jamiyati juda teran his qilib va anglab yetgan edi. Ana shu g'oyaviy xavfning oldi olinganligi dastlabki «**Ta'lim to'g'risida**»gi qonunning huquqiy-amaliy ahamiyatini favqulodda oshirib yubordi. Ayni paytda, qonun sobiq sovet totalitar tizimini mafkurasi illatlarni anglab olishimizga va shu orqali eski tizimdan yangi demokratik tizimga o'tishning ma'rifiy-g'oyaviy ko'prigiga aylandi. Eng muhimi qonun yaratgan huquqiy-amaliy imkoniyatlar o'laroq, ta'lim tizimiga qator jiddiy yangiliklar kirib keldi jumladan, oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlariga kirishning test tizimi joriy etildi.

Milliy istiqloq taraqqiyoti ta'lim-tarbiya sohasida yanada jiddiy yangilanishlar qilishni taqozo eta boshladi. Ana shu ijtimoiy talab asosida 1997-yil 29-avgustda «**Ta'lim to'g'risida**»gi Qonun yangi tahrirda qabul qilindi. Ana shu Qonunning mantiqiy - amaliy davomi sifatida «**Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi**» ishlab chiqildi. Milliy

dastur bevosita Qonunning ijrosi, shakli, vositasi hamda usullarining yig'ma amaliy-tashkiliy majmui bo'lib, ular yaxlit holda ta'lim-tarbiya sohasidagi islohotlarning asosiy yo'nalishlari, tamoyillarini, talab va maqsadlarini, muammoni yechimi bilan bog'liq rejalarni belgilab berdi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi «**Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi**» bosqichma-bosqich ro'yobga chiqarish yuzasidan kompleks rejasini ishlab chiqib, hozirgacha, amalga oshirmoqda.

Ta'lim-tarbiya sohasida bosqichma-bosqich islohotlar tamoyili qonunlarning bosh huquqiy-amaliy sharti sifatida tub yangilanishning bir-birini uzviy mantiqiy-tashkiliy davomi bo'lmish uch bosqichini belgilab berdi.

Birinchi bosqich 1997–2001-yillarda amalga oshirilgan islohotlar tizimi bog'liq bo'ldi va u Milliy dasturda rasman o'tish davri baholandi.

Birinchi bosqichda ta'lim tizimi salohiyati saqlanib qolgan holda, avvalo, uning amaliy-tashkiliy takomili bilan konstitutsiyaviy va huquqiy-me'yoriy zamin yaratilib, ilmiy-uslubiy, moddiy-moliyaviy shart-sharoitlari mustahkamlandi. Natijada birinchi bosqichda belgilangan quyidagi vazifalar ijrosi to'la ta'minlandi:

– Milliy dastur ijrosi samarali boshlab yuborildi;

– yangicha talablarga javob beradigan pedagogik kadrlar tayyorlana boshladi;

– umumta'lim maktablari qaytadan tuzildi, uch yillik ta'lim (o'rta maxsus va kasb-hunar bilim yurtlari, ya'ni kasb-hunar kollejlari hamda akademik litsey) tizimiga o'tilib, **uzluksiz ta'lim-tarbiya tizimi shakllandi**;

– ta'lim-tarbiya bilan bog'liq ijtimoiy himoya rasman kafolatlandi;

– davlat va jamiyat kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirishning kafolatiga aylandi va h.k.

Ta'lim-tarbiya tizimi islohotining 2001–2005-yillarga mo'ljallangan **ikkinchi bosqichda**, Qonunga ko'ra va Milliy dasturni keng miqyosda to'liq amalga oshirishi bilan bog'liq vazifalar bajarildi.

2005-yil va keyingi yillarga mo'ljallangan uchinchi bosqichda, mohiyatan ta'lim-tarbiya tizimi tashkiliy-amaliy islohotlarining o'ziga xos, ya'ni yakuniy sifat bosqichi mavjud ilg'or va istiqbolli tajribalarning tahliliy-tashkiliy umumlashmasi sifatida islohiy jarayonlarning yangi sifat darajasiga ko'tarish, yanada takomillashtirish bosqichiga aylanishi zaruratidan iboratdir.

Demak, mustaqil O'zbekiston Respublikasida ta'lim va tarbiya tizimidagi islohotlar yalpi umumma'rifiy, umumma'naviy va

umummadaniy yuksalishga, zamonaviy bilim va mustaqil tafakkur tarbiyasi shakllanishiga, «**Kuch – bilim va tafakkurda**» tamoyilining to‘liq amal qilishiga erishiladigan bu bosqichda barkamol avlod, ya’ni komil insonning jamiyatda o‘z munosib o‘rnini topishi ta’minlanishi, muhimi – «**Biz hech kimdan kam emasmiz, biz hech kimdan kam bo‘lmaymiz**» prinsipining amaliy ifodasi ko‘zda tutilgan.

«Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»da uzluksiz ta’lim tizimiga alohida e’tibor qaratilgan. Maqsad – uzluksiz ta’limni davlat ta’lim standartlari (DTS) va muayyan ta’lim dasturlari bilan ta’minlashda ularning jahon talablari darajasida bo‘lishiga, yuksak ma’rifiy-ma’naviy zaminda qurilishi lozimligiga erishishdir.

Kadrlar tayyorlash Milliy dasturining maqsadi

Ta’lim sohasini tubdan isloh qilish, uni o‘tmishdan qolgan mafkuraviy qarashlar va sarqitlardan to‘la xalos etish, rivojlangan demokratik davlatlar darajasida yuksak ma’naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlar tayyorlash milliy tizimini yaratish.

Aynan shu maqsadga mos keluvchi, unga xizmat qilib, ko‘zlangan samarani beruvchi ta’limni bir-biri bilan uzviy bog‘langan beshta tizimi asos qilib olindi. Ulardan oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi maqomi va faoliyati doirasi bilan bog‘liq o‘rta maxsus va kasb-hunar ta’limi hamda oliy mutaxassislik ta’limi tizimlari diqqatga sazovordir.

O‘qish muddati 3 yildan kam bo‘lmagan akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari o‘rta maxsus bilim va kasb-hunar ta’limi tizimiga kiritildi.

To‘rt yildan kam bo‘lmagan muddatda davom etadigan oliy mutaxassislik ta’limi **bakalavr va magistratura** yo‘nalishlarida belgilandi.

Bakalavrlik yo‘nalishi bazaviy oliy ta’lim berib, to‘rt yil muddatda talabaga oliy ma’lumot va tayanch mutaxassislik diplomi beriladi. Magistrant o‘qishi ikki yil davom etadigan magistratura aniq mutaxassislik bo‘yicha yakuniy kvalifikatsion davlat attestatsiyasi va magistrlik dissertatsiyasi himoyasi bilan yakun topuvchi oliy kasbiy ta’lim beradi.

Ayni paytda, Milliy dasturda uzluksiz ta'limning rasmiy tizimida ikki daraja – **aspirantura** va **doktoranturadan** iborat quyidagi yakunlovchi bosqich joriy etildi.

Nihoyasiga yetkazilgan magistrlik negizida uch yil davom etadigan **aspiranturadan** maqsad – muayyan mutaxassislik bo'yicha oliy klassifikatsiyali ilmiy va pedagogik kadrlarni shakllantirishdir. Aspirantura akademik va kvalifikatsion imtihonlari hamda nomzodlik disertatsiyalarini himoya qilish bilan yakunlanadi va tanlangan mutaxassislik bo'yicha «**fan nomzodi**» ilmiy darajasi beriladi.

Doktorantura – fan nomzodi ilmiy darajasi negizida 3 yil davom etadi, dissertatsiyani himoya qilish bilan yakunlanadi. Yakunga ko'ra tanlangan mutaxassislik bo'yicha «**fan doktori**» ilmiy darajasi beriladi.

Milliy dasturda ko'zda tutilgan bilim berish va kasb-hunar o'rgatish bilan bog'liq uch yillik ta'limning mazmuni - mohiyati tayanch umumta'lim bosqichini tugatgan o'quvchiga o'z xohish-irodasi va intilishiga ko'ra ikki turdagi uch yillik o'rta maxsus o'quv yurtlarida ta'limni majburiy - ixtiyoriy davom ettirishning huquqiy imkonini beradi.

O'rta maxsus bilim yurtlari (akademik litseylar) o'quvchilar o'zlari tanlagan ta'lim yo'nalishlari bo'yicha bilimlarini oshirish, muayyan oliy o'quv yurtlariga o'qishga kirishi uchun aniq maqsadga yo'naltirilgan fanlarni chuqur o'zlashtirishga qaratilgan. Uch yillik ta'lim muddatidan iborat kasb-hunar kollejarida talabalarga o'zlari tanlagan kasb-hunar yo'nalishlari bo'yicha maxsus bilim olish huquqi berildi.

Shuningdek, Milliy dasturda ta'lim va kadrlar tayyorlash, ta'lim muassasalarini attestatsiyadan o'tkazish hamda akkreditatsiya qilishning xolis tizimi joriy etildi. Dasturda ko'zda tutilgan kadrlar tayyorlashning amaldagi ijrosi bilan bog'liq vazifalar, ta'lim sifatini nazorat etish yo'llari belgilab berildi.

Dasturda ta'lim oluvchilar ma'naviy tarbiyasini samarali shakl va usullari ishlab chiqilib, ularni joriy etish, pedagog va mutaxassis kadrlarning professional salohiyatini oshirish nazarda tutilgan edi.

«Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» mundarijasi *shaxs-davlat va jamiyat – uzluksiz ta'lim – fan – ishlab chiqarish tizimlarining yaxlit ma'rifiy-tarbiyaviy, ijtimoiy-ma'naviy ierarxiyasi birligidan uzviy mushtarakligidan tashkil topgan.*

«Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»da **shaxs** kadrlar tayyorlash tizimining bosh subyekti va obyekti, ta'lim sohasidagi xizmatlarning iste'molchisi va ularni amalga oshiruvchisi, deb ko'rsatib o'tiladi. Demak, davlat tomonidan uning ta'lim xizmatlari iste'molchisi sifatida bilim olishi va kasb-hunarga ega bo'lishi uchun zarur shart-sharoit yaratiladi. O'z navbatida shaxs ta'lim xizmatlarining yaratuvchisi sifatida kasbiy malakaga ega bo'lgach, ta'lim, moddiy ishlab chiqarish, fan, madaniyat va xizmat ko'rsatish sohasida faoliyat olib borib, bilimi va tajribasini namoyon etadi. Bu esa ta'lim jarayonida aqlan rivojlangan, ma'naviy-axloqiy shakllangan, jismoniy yetuk, muayyan kasb-hunar asoslarini puxta egallagan, har tomonlama rivojlangan barkamol shaxsni shakllantirishga jiddiy talablar qo'yadi. Bu borada oliy ta'lim muassasalarida o'qitiladigan pedagogik va psixologik turkum fanlar (*Pedagogika nazariyasi va tarixi, kasbiy ta'lim pedagogikasi, pedagogik mahorat, pedagogik texnologiya, umumiy psixologiya, pedagogik psixologiya, pedagogika va psixologiya*)ning imkoniyatlari cheksiz. **Zero, oliy pedagogik ta'limning psixologik asosiy maqsadi ham shaxsning aqliy, ma'naviy-axloqiy, estetik, jismoniy rivojlanishi, talabalar yosh va shaxsiy xususiyatlarini hisobga olgan holda ularning ijodiy imkoniyatlarini har tomonlama ro'yobga chiqarish, insonparvarlik munosabatlarini tarkib toptirish, ya'ni barkamol shaxsni shakllantirishdan iboratdir.**

Shaxsning rivojlanishi va shakllanishiga ta'sir nuqtayi nazaridan tarbiya doimo maqsadga yo'naltirilgan bo'lib, birinchi navbatda, aniq maqsadga qaratilgan jamiyatning faoliyatidir. Bunda jamiyat o'zida mavjud bo'lgan barcha imkoniyat hamda vositalardan foydalanadi. Tarbiya - inson shaxsining rivojlanishi va shakllanishiga kuchli ta'sir etuvchi muhim omil bo'lsa-da, biroq bu jarayonda yana qator omillar, jumladan, muhit ta'siri va irsiyat ham muhim ahamiyat kasb etadi.

«Shaxsning o'z-o'zini rivojlantirishi tarbiyaning asosiy mohiyati bo'lib qoladi», – deydi psixolog olim A.V.Petrovskiy. B.T.Lixachev, R.G.Gurova shaxs tarbiyasida uning ongli ravishda bilim olishga intilishi, bu borada o'ziga xos ko'nikma, malaka va mahoratga ega bo'lishi kabi muammolarni ilgari sursa, taniqli psixolog olim E.G'oziyev shaxs tarbiyasida milliy va umuminsoniy qadriyatlarga tayanish, shaxsni har tomonlama rivojlantirishda mehnat tarbiyasi, fuqarolik,

vatanparvarlik, axloq masalalarida an'anaviy ta'riflardan chetlanib, ularni inson hayotini o'zgartiruvchi, shaxsning o'z-o'zini rivojlan-tiruvchi vosita sifatida e'tirof etishni taklif qiladi.

Inson shaxs darajasiga yetishi uchun uning ongi, faoliyati, o'z-o'zini anglashidan iborat ichki yo'naltiruvchi mexanizmi muhim ahamiyatga ega. Insonning shaxs sifatida rivojlanishi uning qiziqishi, xarakteri, qobiliyati, aqliy rivojlanganligi, ehtiyojlari, mehnat faoliyatiga munosabati bilan belgilanadi. Ana shu xususiyatlar rivojlanib, insonning ijtimoiy voqelik, mehnat, kishilar, jamiyatga bo'lgan munosabati ma'lum bosqichga yetgandagina u **barkamol shaxs** darajasiga ko'tariladi. «O'zbek tilining izohli lug'ati»da «**barkamol**» tushunchasi lug'aviy jihatdan «**kamolga yetgan**», «**bekamu ko'st**», «**yetuk**», «**to'kis**», «**mukammal**» degan ma'nolarni anglatishi ta'kidlanadi.

Garchi bugungi kunda ham tarbiyaning eng oliy maqsadi barkamol shaxsni shakllantirishdan iboratligi e'tirof etilayotgan bo'lsa-da, biroq «**barkamol shaxs**», «**barkamol inson**» tushunchalari hali hatto pedagogik lug'atlardan ham o'rin olmaganligi achinarli hol, albatta.

«**Komil inson**» tushunchasiga taniqli adabiyotshunos olim N.Komilov Aziziddin Nasafiy, Shayx ibn al Arabiylarning ta'riflariga tayanib: «**Komil inson – bir ideal, barcha dunyoviy va ilohiy bilimlarni egallagan, ruhi mutlaq ruhga tutash, fayzu karomatdan serob, siyratu surati saranjom, qalbi ezgu tuyg'ularga limmo-lim pokiza zot**», - deb ta'rif beradi.

Pedagogikada barkamol shaxs tarbiyasi tarixini birinchilardan bo'lib tadqiq etgan J.Yo'ldoshev, O.Musurmonova, M. Hoshimova, S.Nishonova, S.Hasanov, S.Yo'ldosheva, rus pedagog olimi I.P.Podlasiy va boshqalarning ta'riflariga tayangan holda «**barkamol shaxs – bu aqlan va ruhan yetuk, yuksak iste'dod va salohiyatga ega bo'lgan, ma'naviy boy, axloqan pok, jismonan sog'lom, nafosatli, jamiyatda o'zligini tanigan mustaqil fikrlaydigan, erkin, ijodkor, tashabbuskor, ishbilarmon, fidoiy shaxs**», degan ta'rifni keltiradi.

Demak, insonning barkamol shaxs sifatida shakllanishi uchun *nasl-irsiyat (inson – biologik mavjudot sifatida), ijtimoiy muhit (ijtimoiy-iqtisodiy hayot) hamda maqsadga muvofiq tashkil etilgan tarbiya va uning faoliyati kabilar ta'sir etadi*. Shuning uchun ham pedagogik ta'lim

jarayonida talaba-yoshlarning shaxs sifatida rivojlanishi, har tomonlama kamolga yetishi qonuniyatlari, shaxs kamolotiga ta'sir etuvchi omillar o'rganiladi.

Talabalarni barkamol shaxs sifatida shakllantirishda quyidagi talablarga rioya etish muhimdir:

– yoshlarning bilimlari o'zlashtirishga bo'lgan qiziqishlari va qobiliyatlarini rivojlantirish;

– ta'lim jarayonida talabalar faoliyatini pedagogik jihatdan to'g'ri tashkil etish;

– talaba-yoshlarning har biriga individual yondashish;

– pedagogik nazokatni shakllantirish;

– kasb-hunarga tayyorlash;

– murakkab vaziyatlardan to'g'ri yo'l topib chiqib keta olish qobiliyatiga ega bo'lishlariga erishish;

– ijtimoiy faollik, fuqarolik rolini shakllantirish va hokozolar.

Yuqoridagi talablarni amalga oshirish uchun barkamol shaxsni shakllantirishning quyidagi mezonlari asos bo'lib xizmat qiladi:

– shaxsni aqliy, ma'naviy-axloqiy, hissiy-estetik, jismoniy rivojlantirish;

– ijodiy imkoniyatlarini namoyon etishga yo'llash;

– insonparvarlik munosabatlarini shakllantirish;

– yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda shaxsning individual o'ziga xosligini namoyon etishga sharoit yaratish;

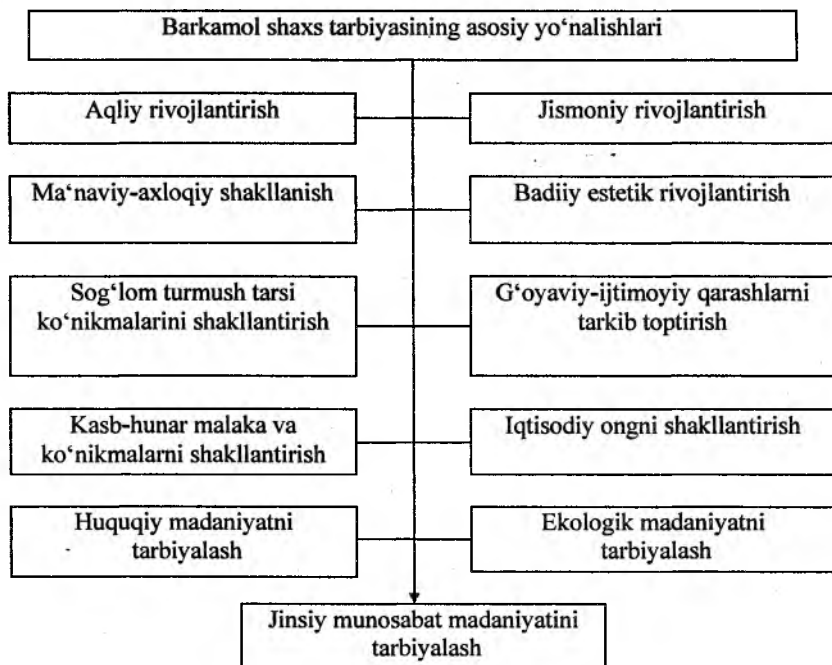
– fuqarolik nuqtayi nazarining tarkib topishiga erishish;

– hayotga, mehnatga, ijtimoiy ijodkorlikka tayyorlash;

– o'z-o'zini boshqarish, demokratik tamoyillarni anglash, Vatani va xalq oldida o'z mas'uliyati va burchini his etish.

Tarbiya qonuniyatiga ko'ra shaxsning kamolga yetishi jamiyat rivojlanishidan orqada qolsa, ijtimoiy maqsadni amalga oshirish uchun shart-sharoitlar yaratilmagan bo'lsa, uni amalga oshirish qiyin.

Yuqoridagilardan kelib chiqib barkamol shaxs tarbiyasining asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat deb belgilashni ma'qul topdik:

Demak, **barkamol shaxs individ – shaxs – inson** tizimida o'z dunyoqarashi, nuqtayi nazariga ega bo'lish, o'z haq-huquqini hurmat qilishga o'rganish, shaxslik xislatlarini tushunish, shuningdek, o'z bilim, qobiliyat va ko'nikmalarni namoyon etib, o'z «Men»ini qaror toptirish asosida shakllanadi. Pedagogik – psixologik ta'limning asosiy maqsadi ham shaxsning aqliy, ma'naviy-axloqiy, estetik, jismoniy va psixologik (ruhiy) rivojlanishini ta'minlash, uning ijodiy imkoniyatlarini har tomonlama yuzaga chiqarish, unda insonparvarlik munosabatlarini shakllantirish uchun zarur shart-sharoit yaratishdan iboratdir. Buning uchun pedagogik yo'nalishda faoliyat yurituvchi oliy ta'lim muassasalarida pedagogik va psixologik turkum fanlarining imkoniyatlaridan yuqori darajada foydalanish, ushbu sohada faoliyat yurituvchi professor-o'qituvchilarning barkamol shaxsni shakllantirish zamonaviy pedagogik va psixologik ta'lim texnologiyalari bo'yicha

bilimlarini takomillashtirish va muhim tavsiyalar bilan qurollantirish talab etiladi.

Davlat va jamiyat kadrlar tayyorlash tizimi faoliyatini tartibga soluvchi, yo'naltiruvchi, nazorat etuvchi va barkamol shaxs, yetuk mutaxassis kadrlar tayyorlashning rasmiy kafolati sifatida ta'lim ochiqligini, barcha o'zgarishlarga uning moslanuvchanligini ta'minlaydi.

Uzluksiz ta'lim raqobatga dosh bera oladigan, intellektual quvvaihofizasi baqquvvat mutaxassislar tayyorlash asosi bo'lib, barcha ta'lim tuzilmasi va faoliyati muhitini o'z ichiga oladi.

Fan yetuk professional mutaxassislar tayyorlovchi, ulardan samarali foydalanuvchi, ilg'or ilmiy-nazariy va pedagogik-axborot texnologiyalarini ishlab chiqadi.

Ishlab chiqarish yetuk kadrlar buyurtmachisi, ularni tayyorlash tizimini moliyaviy moddiy-texnik ta'minlash jarayoni ishtirokchisi.

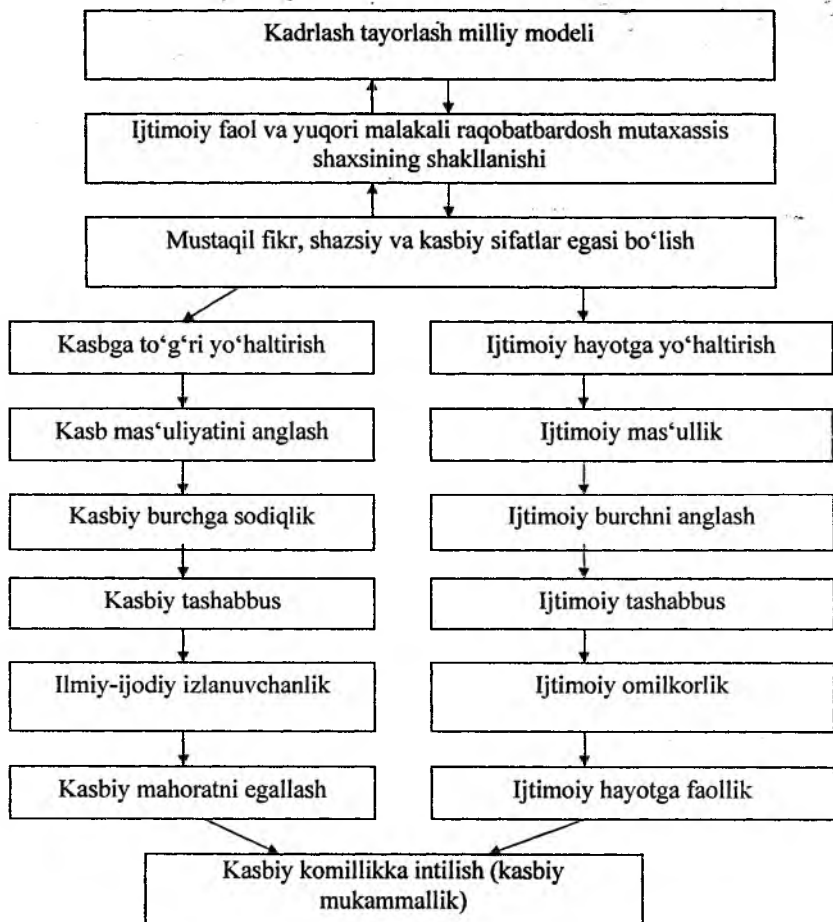
Yuqoridagilardan ko'rinib turganidek, **SHAXS – DAVLAT – JAMIYAT** mazmunidagi o'zaro aloqador vazifalar pedagogika faniga katta mas'uliyat yuklaydi. Pedagogika fani mazmun-mohiyatiga ko'ra ta'limni demokratlashtirish va insonparvarlashtirish, chuqur, keng tafakkurli va ayni vaqtda milliy g'ururli, tashabbuskor, fidoyi vatanparvar **SHAXS**ni shakllantirishda asosiy rol o'ynaydi. Shuningdek, **davlat – jamiyat**ning ijtimoiy idealini ifodalovchi va unga erishish yo'llarini ko'rsatib beruvchi fan sifatida uning taraqqiyot yo'li va Milliy g'oyaning tarixiy ildizlaridan ozuqa oladi.

Avvalo, talabalarga pedagogika va psixologiya turkimidagi fanlardan beriladigan bilimlar shaxsni shakllantirishga, uni erkin ijodiy, mustaqil fikr yuritishga yo'llashi va bu bilimlar inson shaxsini o'rganishga, o'zi va o'zgalarning shaxslik sifatlarini kashf etishga, ijtimoiy voqelikni anglab olishga, o'z shaxsiy xulosalariga ega bo'lishga yo'naltirilishi, bilimlarining tayyor iste'molchisi emas, ularni izlab topuvchi ijtimoiy faol va raqobatbardosh ijodkor, tashabbuskor, tadbirkor, hamkor mutaxassis kadrlarga aylantirishi lozim.

Demak, talaba yoshlarni tarbiyalashda oliy o'quv yurtlari oldida turgan muhim vazifa hozirgi davr talabiga javob bera oladigan, erkin fikrlay oladigan, kasbiy mahorati kuchli, tashabbuskor, dunyoqarashi keng, ijtimoiy faol, yuqori malakali raqobatbardosh mutaxassis kadrlarni tayyorlashdan iborat.

Buning uchun Kadrlar tayyorlash Milliy modeli asosida ijtimoiy faol, yuqori malakali raqobatbardosh mutaxassis kadrlar shaxsini

shakllantirish yo‘nalishlar quyidagi ko‘rinishda belgilashni maqsadga muvofiq deb topdik:

Mazkur yo‘nalishlarni amalga oshirishda quyidagi talablarga e‘tibor berish muhim hisoblanadi:

- pedagogik bilimlarni chuqur va mustahkam egallash barobarida kasbga bo‘lgan qiziqish va muhabbatni uyg‘ota olish;
- talabalarda o‘z ustida ishlashga rag‘bat va qiziqish uyg‘otish;
- olingan nazariy bilimlarni amaliyotga joriy etish malakasini hosil qilish.

Ijtimoiy faol va yuqori malakali raqobatbardosh mutaxassis shaxs ma'naviyatini shakllantirishda pedagogik turkum fanlar asosida quyidagi tushunchalarga e'tibor qaratish lozim:

– Vatan ravnaqi yo'lida xizmat qilishning oliy insoniy burch ekanligini anglash, vatanparvarlik tuyg'usiga ega bo'lish;

– yurt tinchligi, Vatan ozodligi va mustaqilligi yo'lida faoliyat ko'rsatish; barkamol shaxs, ijtimoiy faollik mohiyati borasida muayyan tushunchaga ega bo'lish;

– talablarda bilimlarni egallashga bo'lgan ongli ehtiyojning paydo bo'lishiga erishish (muammolarning ahamiyati, o'quv maqsadlaridan kelib chiqqan holda);

– talaba-yoshlarni ijtimoiy faol raqobatbardosh shaxs darajasida shakllantirishda tizimlilik tamoyillariga rioya etish;

– talabalarning ijtimoiy faolligini oshirishga qaratilgan amaliy faoliyatni tashkil etish;

- dars va darsdan tashqari ishlarning uzviyligini ta'minlash.

Yuqoridagi aytilgan barcha fikr-mulohazalardan quyidagi umumiy xulosaga kelish mumkin: ijtimoiy faollik va tadbirkorlik madaniyati ijtimoiy ong bilan chambarchas bog'liq.

Ijtimoiy faollik va tadbirkorlik sifatlarining asosiy elementlarini o'ziga singdirib olgan har bir talaba yosh, bo'lajak mutaxassis sifatida hayot qonuniga mas'uliyat bilan yondashib, ijtimoiy-iqtisodiy voqelikni aniq idrok etishga, o'zi va kasbdoshlarning sha'ni, qadr-qimmatini himoya qilishga, ezgu maqsad yo'lidagi to'siqlarning hech biridan cho'chimay yengib o'tishga tayyor bo'ladi, ya'ni demokratik huquqiy davlat zaminida shakllangan ochiq fuqarolik jamiyatining, ijtimoiy faol va tadbirkor fuqarosiga aylanadi.

7.3. MUSTAQILLIK YILLARIDA O'ZBEKISTONDA PEDAGOGIK FIKRLARNING RIVOJLANISHI

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning muvaffaqiyati ko'p jihatdan ta'lim-tarbiya tizimini hozirgi davr talabi darajasiga ko'tarish, har tomonlama barkamol shaxsni shakllantirishga, ya'ni pirovard natijada malakali kadr tayyorlashga bog'liq. Chunki jamiyat taraqqiyotining asosini uning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanganligi bilan bir qatorda shu jamiyatda yashayotgan fuqarolarning intellektual va ma'naviy salohiyati ham belgilab beradi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda har bir davlatning istiqboli, uning ta'lim-tarbiya tizimi qay

darajada ekanligi bilan belgilanadi. Ta'lim-tarbiyani eski, sho'rolar davridan qolgan mafkuraviy qarashlardan holi etish, uzluksiz ta'lim-tarbiya tizimini tashkil etish muammolarini hal etish, amaldagi ta'lim-tarbiya tizimini yuksak taraqqiy etgan davlatlar darajasiga ko'tarish pedagogika va psixologiya sohasidagi ilmiy tadqiqotlar ko'lamini va sifatiga bog'liq.

Prezidentimiz I.A.Karimov ta'lim islohotlarining asl mohiyatini «**Bizga bitiruvchilar emas, maktab ta'limi va tarbiyasini ko'rgan shaxslar kerak**», deb ta'kidlar ekan, islohotning asosiy muammolarini quyidagilar ifodalaydi: *yoshlarni erkin mustaqil fikrlashga yo'naltirish; o'quv jarayoni mazmuni, o'qitiladigan darsliklar sifatini oshirish; o'quvchilarning o'z ona tili va chet tillarni puxta o'rganishlari; pedagog kadrlarni tayyorlashga yangicha yondashish, ta'lim tizimida uning har bir bosqichida, xususan, yangi tartibdagi va yagona uslubdagi zamonaviy o'rta-maxsus va kasb-hunar ta'limini rivojlantirish; oliy o'quv yurtlari ta'lim sohasini xalqaro me'yorlar va andozalar asosida tashkil etish, zamon talabiga xos mutaxassislarni tayyorlash: ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida Davlat ta'lim standartlari asosida o'quv dasturi va darsliklarni yaratish.*

Mazkur muammolarni hal etishda mustaqillik yillarida amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlarda ilgari surilgan pedagogik fikrlar alohida ahamiyatga ega bo'ladi. Zotan «**Kadrlar tayyorlash milliy dasturi**»da «**ilm-fanning kadrlar tayyorlash tizimiga kirib borishi uchun ilg'or pedagogik texnologiyalarni yaratish va o'zlashtirish yuzasidan maqsadli innovatsiya loyihalarini shakllantirish va amalga oshirish yo'li bilan ilm-fanning ta'lim amaliyoti bilan aloqasini ta'minlash chora-tadbirlarini ishlab chiqish; ilg'or pedagogik texnologiyalarni joriy etish uchun eksperimental maydonchalar barpo etish orqali ilmiy tadqiqot natijalarini o'quv-tarbiya jarayoniga joriy etish mexanizmini ishlab chiqish; ilmiy-pedagogik kadrlar darajasini baholashga zamonaviy yondashuvni ro'yobga chiqarish**» bilan bog'liq belgilangan vazifalari bajarilib, mamlakatimizda ta'lim mazmunida muhim o'zgarishlar yuz berdi.

Mustaqillik yillarida ta'lim-tarbiya, uning muammolari va yechimlariga bag'ishlangan bir qancha ilmiy tadqiqot ishlari, monografiya, o'quv adabiyotlar, metodik qo'llanmalar va maqolalar e'lon qilindi.

Bu ishlarda pedagogik fikrlarning ilmiy-metodologik asosi, metodlari, maqsad va vazifalari, yangi yo'nalishlari, ta'lim va tarbiya

mazmuni, shakl va metodlari hamda shu kabi muammolarga milliy istiqloq g'oyalari va milliy mafkura asosida yangicha yondashishga harakat qilindi. Zotan, ta'lim-tarbiya tarixiga nazar tashlar ekanmiz, moziyda ham eng muhim masala inson, uni barkamol shaxs etib tarbiyalash bo'lganligining guvohi bo'lamiz. Eng qadimgi manbalardan boshlab, keyinchalik paydo bo'lgan ta'limiy-axloqiy asarlarda ta'lim-tarbiyaning ham nazariy, ham amaliy masalalari tahlil etilganki, uning asosida barkamol shaxsni ma'naviy-axloqiy shakllantirish muammosi markaziy muammo bo'lgan. Masalan, Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asaridan boshlab, Kaykovusning «Qobusnoma», Ahmad Yugnakiyning «Hiybat-ul haqqoyiq», Sa'diyning «Guliston», Alisher Navoiyning «Mahbub-ul qulub», Abdulla Avloniyning «Turkiy Guliston yoxud axloq» va boshqa didaktik asarlarning har birini bir pedagogik asarga qiyos qilish mumkin. Biz ana shu asarlarga tayangan holda tadqiqot ishlarini olib borgan taqdiridagina pedagogik ilmiy-tadqiqotlarning metodologik asoslarini kuchaytirgan bo'lamiz.

Shuningdek, XIX asr oxiri XX asr boshlarida yashab ijod qilgan ma'rifatparvarlar, maktab va maorif, ta'lim-tarbiya sohasida ilg'or fikrlar bilan maydonga chiqqan Avaz O'tar o'g'li, Ishoqxon Ibrat, Ahmad Donish, Mahmudxoja Behbudiy, Abdulqodir Shakuriy, Abdulla Avloniy, Munavvar Qori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Hamza Hakimzoda Niyoziy va boshqalarning ilmiy-pedagogik merosi ham hozirgi mustaqillik sharoitida ta'lim-tarbiya muammolarini hal etishda muhim manbalardan sanaladi.

Bu borada ta'lim-tarbiyaga oid fikrlar taraqqiyotida aqliy tarbiya, ya'ni ilmiy bilimlarni egallash, zehn va zakovatni tarbiyalash, tafakkurni rivojlantirish, xulq-odob me'yorlarini tarkib toptirish, jismonan sog'lom insonni shakllantirish, badiiy tasavvur, e'tiqod va qarashlarni tarkib toptirishga doir fikrlar asos bo'lishi bilan birga, hozirgi davrning eng ilg'or texnologiyalaridan ham foydalanish samarali natijalar berishi muqarrar. Zero, hozirgi davrda jamiyat taraqqiyotini ta'lim-tarbiya rivojlanishisiz tasavvur etish qiyin. Shuning uchun ham hozirgi davrda ta'lim ustuvor soha sifatida qaralar ekan, uni ta'lim-tarbiyaga doir fikrlar rivojlanishi va taraqqiyotsiz amalga oshirib bo'lmaydi.

Mustaqillik yillarida milliy pedagogika nazariyasi va tarixiga oid ilmiy tadqiqotlar ham yaratilgan. Pedagogika tarixining ta'lim-tarbiya taraqqiyotida tutgan o'rni mustaqillikning dastlabki yillaridayoq pedagog olimlar diqqatini tortdi. Masalan, «*Mustaqillik ma'naviyati va tarbiya asoslari*» (*Safo Ochil*), «*Pedagogika*» (*R.Mavlonova va*

boshqalar), «Pedagogika tarixidan xrestomatiya» (O.Hasanboyeva), «Pedagogika tarixi» (O.Hasanboyeva va boshqalar), «O'zbek pedagogikasi antologiyasi» (K.Xoshimov va boshqalar), «O'zbek pedagogikasi tarixi» (A.Zunnunov va boshqalar) «Barkamol avlod orzusi» (Sh.Qurbonov va boshqalar) kabi pedagogikaga doir darsliklar va o'quv-uslubiy qo'llanmalari zamonaviy pedagogik kadrlarni kasbiy shakllantiruvchi ta'lim mazmunidir. Shu ma'noda J.Yo'ldoshev va S.Hasanovning pedagogik texnologiya tarkibiy qismlarini yoritishga oid bir qator o'quv-uslubiy qo'llanmalari, K.Zaripov tomonidan pedagogik mahorat cho'qqisiga erishish bosqichlarini ilmiy-pedagogik jihatdan asoslanishi, Sh.Qurbonovning shaxs va milliy modelning uzviyligi, R.Axliddinov tomonidan DTSning ijtimoiy mohiyatini yoritilishi zamonaviy pedagogika fani va pedagogik fikrlar mazmunida o'z aksini topishi ilmiy-nazariy va amaliy ahamiyat kasb etdi.

Pedagogikadan adabiyotlar va ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, pedagogika nazariyasi va tarixidan muhim muammolarga doir tadqiqot ishlari olib borildi. Lekin aynan mustaqillik yillarida pedagogik fikrlarning rivojlanishi, uning shart-sharoitlari hamda istiqboldagi yo'nalishlari mohiyatiga oid ilmiy tadqiqot ishlari hali deyarli yaratilmagan.

Shunga ko'ra navbatdagi ilmiy tadqiqotlarda quyidagi yo'nalishlarni inobatga olinishi maqsadga muvofiqdir:

– pedagogik fikrlar taraqqiyotning tarixiy ildizlarini tahlil etish va ularni ta'lim-tarbiya iste'moliga kiritish yo'llari, shakl va metodlarni tadqiq etish;

– rivojlangan xorijiy davlatlar ta'lim tajribalari, ilg'or texnologiyalarni Respublikamizda ta'lim jarayonidagi yangiliklar bilan qiyosiy tahlili;

– hozirgi davr pedagogik fikrlar taraqqiyoti, innovatsion yo'nalishlar va ularning istiqboli va h.k.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekistonning mustaqillik taraqqiyoti strategiyasi, xalqimizning kelajakda demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati barpo etish yo'lidagi orzu-umidlarini, milliy istiqloq mafkurasining asl mohiyatini yosh avlod ongi va qalbiga singdirish jarayoni kechayotgan bir davrda ta'lim-tarbiyaga doir nazariy va amaliy g'oyalar muhim ahamiyat kasb etadi va bular asosida ijtimoiy ongni shakllantirish shart-sharoitlari, mexanizmini ishlab chiqish pedagogika fani oldida turli asosiy vazifalardan biridir.

7.4. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA MUSTAQILLIK YILLARIDA YANGILANGAN MILLIY PEDAGOGIKA FANI VA PEDAGOGIK FIKRLARNING MAZMUNI, UNING ISTIQBOLLI VAZIFALARI HAMDA DOLZARB MUAMMOLARI

Jamiyat taraqqiyotida har bir fanning o‘z o‘rni bo‘lganidek, pedagogika fanining ham o‘ziga xos ustuvor yo‘nalishlari va istiqbolli dolzarb vazifalari muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, pedagogika fanining qandayligi davr va bu davrda yetakchi bo‘lgan ijtimoiy tafakkurning taraqqiyot darajasiga bog‘liq. Ayni vaqtda, davrning qandayligi o‘sha zamondagi pedagogik fikrlarning mazmuni xarakteri va xususiyatlariga ham bog‘liqdir. Negaki, davr tabiati unda yashayotgan shaxs (inson)lar tabiatiga monand bo‘ladi. Shaxsning ijtimoiy xarakteri munosabatlari va fikri esa, asosan, pedagogika fani tomonidan shakllantiriladi.

Garchi sobiq sovet tuzimi davrida «*marksizm – leninizm*» g‘oyalari uzoq yillar mobaynida ijtimoiy munosabatlar va tuzum kishilik tafakkurining yo‘nalishlarini belgilaydi deb o‘rgatib kelgan bo‘lsa-da, aslida ijtimoiy munosabatlarning tabiatini muayyan jamiyatning ijtimoiy tafakkur tarzi, ma‘naviy sifatleri majmui belgilaydi. Fikrda, ma‘naviyatda o‘zgarish bo‘lmay turib, tuzumda, tizimda o‘zgarish bo‘lishi mumkin emas.

Pedagogika fani va amaliyoti ayrim yetuk kishilarning tafakkurida sodir bo‘lgan yangilanishlarni, ma‘naviyatlarida ro‘y bergan o‘zgarishlarni ko‘pchilikning odob axloqi va xulqi faktoriga aylantiradigan, ya‘ni jamiyatning aksariyat a‘zolarida ezgulik va yaxshilik kabi axloqiy sifatlarni shakllantirishga da‘vat etilgan ijtimoiy faoliyatdir. Xalqimiz ijtimoiy tafakkuridagi yangilanishlar harakat faktoriga aylanib Milliy mustaqillik qo‘lga kiritilishi bilan istiqloq yo‘llarimiz, milliy g‘oya va mafkuramiz aniq qilib belgilab olindi.

Mustaqil yurtda, sog‘lom aqlga muvofiq yangi ijtimoiy tuzumda yashaydigan yoshlarning ma‘naviyatini shakllantirishday zalvarli yumush borki, u bilan pedagogika fani shug‘ullanadi. Shuning uchun ham pedagogik fikrni ilgarilab ketgan davr, yangilanib borayotgan zamon talablari darajasiga yetkazish ehtiyoji tug‘ildi.

Pedagogik qarashlardagi tub o‘zgarishlarni, jiddiy yangilanishlarni umumlashtirish, ulardagi o‘tkinchi hamda turg‘un jihatlarni tasnif etish, yangilangan pedagogikaning asosiy belgilarini tizim holiga keltirish

vazifalari bajarilishi ta'minlandi va milliy pedagogikada qaror topgan sifat. Yangilanishlarni amaliyotda qo'llashning yo'llarini topishga alohida e'tibor qaratildi. Negaki, amaliy jarayonga tatbiq qilinmagan ilmiy g'oya foydalanilmagan imkoniyatdir, xolos. Ana shu imkoniyatlardan to'la foydalanish, ular tufayli ta'lim-tarbiya jarayoni samaradorligini oshirish yangilangan pedagogik fikrlarning mazmunini va ustuvor yo'nalishini tashkil etadi.

Yangilangan ijtimoiy ong pedagogik tafakkurning sog'lomlashuviga olib keldi. Bu hol **milliy pedagogika fanining** jahon andozalariga muvofiq rivojlanishini taqozo etdi va uning mazmun-mohiyati tubdan o'zgardi. Tarbiyashunoslik insoniylashdi, ya'ni milliy pedagogika fani va amaliyoti markaziga **tarbilanuvchi shaxsi – inson chiqarildi**. Masalaning bunday tus olishi pedagogika amaliyotida tarbiyaning ustuvor mavqega ega bo'lishini taqozo etadi. Negaki, yangilangan pedagogik fikrlar uchun ta'lim va tarbiya jarayoniga tortilgan shaxs egallagan bilimlar hajmi emas, balki unda qanday ma'naviy fazilatlar shakllantirilganligi muhim bo'lib qoldi.

Shu tariqa **pedagogika uchun ilk bora bilim emas, ma'naviyat, ta'lim emas, tarbiya muhim ekanligini hisobga olib ish ko'rish zaruriyati paydo bo'ldi**.

Pedagogika fani uchun ham, amaliyoti uchun ham tarbiyalanuvchi shaxsi bosh qadriyatga, uni imkon boricha **barkamol inson qilib shakllantirish bosh maqsadga** aylangach, maktab, akademik litsey, kasb-hunar kollejlari, oliy o'quv yurtlari o'qituvchilari va pedagoglari, barcha didaktik vositalar va o'quv-tarbiya anjomlari tarbiyalanuvchilar o'quvchi-talabalar uchun ekanligini anglab yetilgach, pedagogika ilmi beradigan xulosalarning xarakteri ham tubdan o'zgarishi, avvalgilardan tamomila boshqacha bo'lishi tabiiy hisoblanadi.

Pedagogika ilmi va amaliyotidagi mavjud tajriba hamda an'analardagi asosiy yangilik uning demokratik prinsiplarga asoslanganligida yoki insonparvarlashganida ekan, pedagogika ilmi ta'lim-tarbiya jarayoniga ham ayni shu jihatdan yondashuvi va shu nuqtayi nazardan xulosalar chiqarishi ayondir. Bu holat pedagogika ilmi vakillarining istaklari natijasi bo'lmay, balki milliy tarbiyashunoslik fani taraqqiyotining qonuniy talabidir. O'zgargan jamiyat talablariga mos barkamol insonni shakllantirishi lozim bo'lgan pedagogika kechagi xulosalar bilan bugun muvaffaqiyat qozona olmasligi ayon Bugun tarkib topayotgan pedagogik qarashlar va fikrlar tizimida davrning ilg'or

belgilari qanchalik to'liq aks etsa, bu qarashlar va fikrlar bergan tavsiyalarning ahamiyati shunchalik salmoqli bo'ladi.

Pedagogika fani bugungi kunda ma'lum bir yuksalish bosqichiga ko'tarilmoqda. Buning albatta, obyektiv sabablari mavjud. Tarbiya maqsadining har bir davrda turlicha bo'lishi ijtimoiy tuzum, mafkuraviy qarashlarning o'zgarishi bilan bog'liq. Ijtimoiy-iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy rivojlanish davomida tarbiya maqsadiga erishish jarayoniga nisbatan pedagogik yondashuvlar ham turlicha bo'lgan. Demak, ta'lim-tarbiyaning maqsadi, uni amalga oshirish jarayoni nazariy va amaliy jihatdan takomillashib borishi bilan pedagogika fani zamonaviy tus ola boshlaydi. Bizning milliy pedagogikamiz bugungi kunda aynan shunday holatni boshidan kechirmoqda.

Milliy mustaqillik qo'lga kiritilishi bilan biz o'z ta'limiy-tarbiyaviy maqsadlarimiz va vazifalarimiz, uni amalga oshirish dasturlarimizni belgilab oldik. Prezidentimizning ma'naviy-mafkuraviy, barkamol avlodni voyaga yetkazish borasidagi bir qator asarlarida ushbu yo'nalishdagi davlat siyosati ustuvor masala ekanligi bir necha bor ta'kidlab o'tiladi. Shuningdek, «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»da belgilangan: *«Kadrlar tayyorlash jarayonini ilmiy tadqiqot jihatdan ta'minlash infrastrukturasi vujudga keltiriladi, ta'limning axborot tarmoqlaridan foydalanish maqsadida bilimning turli sohalari bo'yicha axborot bazasi shakllantiriladi»*.

Mamlakatimiz ilm-fanning jahon ilm-faniga integratsiyasi sodir bo'ldi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni yaratish va o'zlashtirish yuzasidan maqsadli innovatsiya loyihalarni shakllantirish va amalga oshirish yo'li bilan aloqasini ta'minlash chora-tadbirlari ishlab chiqilib amalga oshirilmoqda.

Zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalarni joriy etish uchun eksperimental maydonchalar barpo etish orqali ilmiy tadqiqotlar natijalarni o'quv-tarbiya jarayoniga o'z vaqtida joriy etish mexanizmini ro'yobga chiqarishga shart-sharoitlar yaratilganligi hozirgi kunda o'z samarasini bermoqda.

Demak, mamlakat ilm-fanning xalqaro ilmiy hamjihatiga integratsiyasini faollashtirish kabi istiqboli dolzarb vazifalar bevosita pedagogika fanining zimmasiga tushadi.

Zero, pedagogika fani yosh avlodni yashashga, hayotga tayyorlash, insonlarni tug'ilganidan umrining oxirigacha ta'lim-tarbiyasining nazariy va amaliyotini ishlab chiqishda yetakchi o'rin tutadi.

O'zbekistonning o'ziga xos taraqqiyot yo'li – ta'lim-tarbiya va ma'naviyatning ustuvorligini metodik ta'minlaydi.

Ming yillar mobaynida jahonda mashhur bo'lgan buyuk mutafakkirlarimizning insonshunoslik borasidagi ilmiy merosi ma'naviyatning ustuvorligini XXI asrda yanada ilg'or darajaga ko'taradigan milliy pedagogika tarkib topadi. Insonshunoslik fanlarining o'zaro hamkorligi, insonni bir butunlikda o'rganish metodikasi yaratiladi. Pedagogika shaxsni shakllantirish jarayonini ilmiy-amaliy asosini ishlab chiqish, jamiyat ma'naviy madaniyatini tarkib toptirish, tarbiyalash qonuniyatlarini tadqiq etish bilan insonshunoslikda alohida o'rin tutadi.

Pedagogika o'z yo'nalishi, metodologiyasini milliy mafkura, rivojlangan mamlakatlar ilg'or tajribasi asosida takomillashtirila boradi, zamonaviy pedagogik texnologiyalar vujudga keladi. Ta'lim-tarbiya tizimini tubdan isloh qilish, jahon andozalari darajasiga ko'tarish, barkamol insonni shakllantirishning nazariy va amaliy asoslarini yaratadi.

Pedagogika fanining istiqbolli vazifalari quyidagilar:

– milliy pedagogika sifatida tarkib topishi, byurokratizm rasmiyatchilik illatlaridan qutulish, jahon fanida yuqori darajaga ko'tarilishi. Milliy mafkura, kadrlar tayyorlash Milliy modeli, bozor iqtisodi talablari va jahon fani tajribalari asosida o'z metodologiyasi va yo'nalishini tubdan o'zgartirish;

– pedagogik tadqiqot metodologiyasi va metodikasini takomillashtirish, uning samaradorligini, insonshunoslik fanlari bilan hamkorligini amalga oshirish, shaxsni bir butunlikda o'rganish va uni shakllantirish metodologiyasini yaratish;

– pedagogik investitsiyani rivojlantirish, ilg'or pedagogik texnologiyani yaratish, jahonda raqobatbardosh loyihalarni ishlab chiqish, eksensiya (eksport)ni kengaytirish, pedagogik ixtiro-innovatsiyalarni boshqa mamlakatlar tajribasida sinab ko'rish;

– eng qadimgi davrlardan bugungi kungacha bo'lgan pedagogika tariximizni chuqur o'rganish, buyuk mutafakkirlar merosini hozirgi davr mezonida tahlil qilish, xalq pedagogikasi, ma'naviy qadriyatlar asosida qo'llanmalar yaratish, milliy pedagogikada xalqimizning tarbiya borasidagi tajribasini singdirish, undan foydalanish metodikasini yaratish;

– pedagogika fanlari tizimi va tarkibini takomillashtirish, ijtimoiy pedagogika sohasida oila pedagogikasi, ma'naviyat-ma'rifat ishlar

pedagogikasi alohida fan sifatida tarkib topishi. Professional pedagogikada iqtidorli bolalarni tanlash va ularni o'qitish, maktab, akademik litsey, kasb-hunar kollejlari, malaka oshirish institutlari, oliy va xususiy o'quv yurtlarida ta'lim-tarbiya ishlarini tashkil etish nazariyasi va amaliyotini takomillashtirish;

– pedagogika nazariyasi va amaliyotining o'zaro bog'liqligi, pedagoglar ommasining erkin ijodkorligiga sharoit yaratish tajribalarini o'rganish va ommalashtirish tizimini tarkib toptirish;

– pedagogika fanining tarkibida «**Shaxsni shakllantirish jarayoni**», «**pedagogik texnologiya**», «**ta'lim texnologiyasi**», «**tarbiya texnologiyasi**» masalalarini alohida o'rganish;

– «**Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi**» asosida «**yuqori malakali mutaxassislar tayyorlovchi va ulardan foydalanuvchi, ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalarini ishlab chiqish**»;

– xalqimizning mentaliteti, milliy mafkura, bozor iqtisodiyotining o'ziga xos xususiyatlari, demokratik huquqiy davlat va ochiq fuqarolik jamiyati talablari asosida mustaqillikni mustahkamlash, ma'naviy salohiyatni oshirish, har bir insonni, yosh avlodni XXI asr sharoitida baxtli yashashga tayyorlash omilini oshirish.

– uzluksiz ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarini kadrlar tayyorlash Milliy modeli, jahon andozalari asosida takomillashtirish; pedagogik texnologiya bilan ta'minlash;

– pedagogik jarayon qonuniyatlarini mukammal o'rganish, har bir pedagogik jarayonning o'ziga xos xususiyati, pedagogik jarayonning bir butunligi, pedagogik texnologiyaning tarkibiy qismlarini, pedagogik jarayonning ikki tomonlama xususiyatini asoslash;

– shaxs rivojlanish jarayonining qonuniyatlarini, shaxs kamolotining biologik, ijtimoiy-pedagogik omilini, sharqona mijoz va pedagogik texnologiyaning bog'liqligini har bir individ va tipik xususiyatli shaxsni shakllantirish metodikasining o'zaro bog'liqligini mukammal o'rganish;

– komil inson – barkamol shaxsning hozirgi davr mezonini, sifatlarini shakllantirishda insonshunoslik fanlarining o'zaro bog'liqligi prinsiplarini yaratish;

– shaxsni o'zligini bilish, o'z-o'zini boshqara bilish, o'z-o'zini tarbiyalash, metodikasini yaratish, har bir ta'lim-tarbiya muassasasida psixologik-pedagogik diagnostika xizmatini tashkil etish, psixologik-pedagogik diagnostika metodikasini takomillashtirish, umumta'limning pedagogik texnologiyasini yaratish, ta'lim standartlarining didaktik

xususiyatlarini yoritish, uni jahon andozalar va davr talabiga mos rivojlantirish. Ta'lim mazmunida umuminsoniy va milliy-mintaqaviy uyg'unligiga erishish. Har bir mavzuni kimga, nima uchun va qanday o'qitish texnologiyasini yaratish;

– ta'limning uzviyligi va uzluksizligini metodik ta'minlash, nazariyani amaliyot bilan birligi modelini yaratish;

– ta'limni intensivlash va differensiyalash texnologiyasini fanlararo bog'liqlik metodologiyasi va metodikasini yaratish;

– oilada o'qitish, mustaqil bilim olish didaktik asoslarini ishlab chiqish;

– uzluksiz ta'lim tizimida barcha fanlarni o'qitish didaktik asoslarini ishlab chiqish, maxsus fanlarni o'qitish metodikasini takomillashtirish.

– ta'lim jarayonining ilg'or tajribalarga asoslangan modelini yaratish. Bu modelda o'quvchi – talaba faoliyati va o'quvchi – muallim faoliyatining dialektik uyg'unligiga asoslanish bilim olish, o'qitish va o'rganishning uyg'unligi bilim olish motivini, bilimga qiziqishini shakllantirish ommabop metodikasini ishlab chiqish, reyting, test nazoratini takomillashtirish, joriy nazoratda bilimni mustaqil baholash tizimini joriy etish;

– ta'limda ma'naviyatning ustuvorligi, o'qitish va o'rganish, ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi vazifalar uyg'unligi, didaktik va tarbiyaviy ta'sir uyg'unligi modelini yaratish;

– didaktik vositalarning ta'limiy-tashkiliy va qo'llanish uslubiyatini yaratish ularni takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish;

– ta'lim berish shakllarini takomillashtirish, sinf-dars tizimini optimal sharoitga mos modellashtirish, individual ta'lim jarayonining uslubiyatini yaratish;

– ta'lim metodlarini takomillashtirish, milliy ta'lim modeli asosida pedagogik texnologiyani yaratish;

– jahon ilg'or tajribalari asosida masofaviy ta'lim-tarbiyaning mazmunini, metodlarini, uni baholash mezonlarini ishlab chiqish;

– ta'lim-tarbiya tizimini boshqarishning pedagogik ta'minlash, uni demokratiyalash va insonparvarlashtirish, xususiy sohani rivojlantirish, kadrlar tayyorlashda raqobat muhitini yaratish;

– o'quv muassasalari mustaqilligi va tashabbuskorligini ta'minlash mexanizmini ishlab chiqish;

– bilimni nazorat qilish va o'z-o'zini o'zlashtirish darajasini tekshirishning pedagogik tizimini ishlab chiqish, reyting tizimini keng joriy etish va takomillashtirib borish;

– ta’limning texnika vositalarini va ulardan foydalanish metodikasini takomillashtirish, ilg’or tajribalar asosida ta’limning texnika vositalarini ishlab chiqish bo’yicha tavsiyalar berish;

– tarbiya jarayonlari qonuniyatlari tizimi, mazmuni, prinsiplari va metodlarini takomillashtirish uchun quyidagilarni amalga oshirish:

– hozirgi davrda tarbiyaning maqsadi, komil inson modelini ishlab chiqish, tarbiya texnologiyasini yaratish;

– tarbiyaning mazmuni va har bir insoniy fazilatning hozirgi davrdagi mohiyatini aniqlash, tarbiya mazmunida milliylik va umuminsoniylik uyg’unligiga erishish. Hamkorlikdagi jahon xalqlari milliy qadriyatlarini o’rganish va ommalashtirish;

– tarbiyaga bir butunlikda va tizimli yondashish metodikasini yaratish. Aqliy tarbiya, milliy dunyoqarash, milliy ong, tafakkur madaniyatini shakllantirish: vatanparvarlik, ma’naviy-axloqiy tarbiya, huquqiy, estetik, mehnat, kasb, iqtisodiy, ekologik, jismoniy tarbiya mazmuni va metodlarini, pedagogik texnologiyasini takomillashtirish;

– shaxsni jamoada tarbiyalash, bozor iqtisodi sharoitida mehnat jamoalarining xususiyatlari, o’quvchi-talabalar jamoasini shakllantirishning pedagogik asoslarini takomillashtirish;

– tarbiyaning umumiy metodlarini takomillashtirish, Sharq xalqlarining tarbiya borasidagi tajribalarini qo’llash metodikasini yaratish, tarbiya mazmuni va metodini insonparvarlashtirish;

– istiqloq mafkurasi asosida yoshlarning milliy duyoqarashini shakllantirish, o’quv fanlarining aqliy kamolot imkoniyatini oshirish, sinfdan – maktabdan – auditoriyadan tashqari ta’lim-tarbiya ishlarining dunyoqarashini tarkib toptirish darajasini oshirish;

– ma’naviy-axloqiy mazmuni takomillashtirish uchun milliy va umuminsoniy qadriyatlar bilan boyitish. Axloqiy tarbiyada **sharqona namuna metodini** qo’llash texnologiyasini yaratish. Mahallada, oilada axloqiy tarbiya nazariyasi va ommabop metodikasini ishlab chiqish;

– demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatida tarbiya konsepsiyasini ishlab chiqish, demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini huquqiy asoslarini yoshlar ongiga singdirish metodikasini takomillashtirish, huquqiy madaniyatli shaxs modelini va huquqiy fuqarolik tarbiyasi texnologiyasini yaratish;

– estetik tarbiyada milliylik va umuminsoniy uyg’unligi mazmuni va metodlarini takomillashtirish, Sharq estetik qadriyatlarini o’rganish, ta’lim-tarbiya jarayonida yoshlarni go’zallik qonuniyati asosida yashashga tayyorlash pedagogik texnologiyasini yaratish;

– kasb va mehnat tarbiyasini takomillashtirish, kasbga yo‘llash ta‘lim-tarbiyada ustuvorligini, har bir kasb shaxsining modelini, kasbnomalarini ishlab chiqish, boqimandalik illatidan qutilish, yoshlarni hayotga, mehnatga tayyorlash, mehnatni ijtimoiy zaruriyatga aylantirish metodikasini takomillashtirish. Mehnat shaxs kamolotining omili, komil inson, ya‘ni barkamol shaxs fazilatining tarkibi ekanligini ilmiy asoslash. Bozor iqtisodi sharoitida yoshlar ijtimoiy-foydali mehnati tizimini, mezonini ishlab chiqish;

– iqtisodiy ta‘lim va tarbiya konsepsiyasini ishlab chiqish, bozor iqtisodi sharoitida yoshlarda iqtisodiy madaniyatni shakllantirish, tadbirkorlikka yo‘llash metodikasini yaratish. Iqtisodiy ta‘lim va tarbiya pedagogik texnologiyasini ishlab chiqish, bu boradagi rivojlangan mamlakatlar tajribalarini o‘rganish va ommalashtirish;

– mintaqani ekologik muammosidan kelib chiqib ekologik tarbiyaning mazmuni va metodlarini takomillashtirish. Yoshlarda ekologik madaniyatni shakllantirish konsepsiyasini ishlab chiqish, fanlarni o‘qitishning ekologik tarbiyaviy imkoniyatini oshirish;

– sog‘lom avlod dasturi asosida jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasini takomillashtirish, milliy sportni targ‘ib qilish, axloqiy, estetik, mehnat va jismoniy tarbiyaga kompleks yondashish pedagogik texnologiyasini yaratish;

– ma‘naviyat va ma‘rifat ishlarining pedagogik qonuniyatlarini o‘rganish, barkamol shaxsni tarbiyalashda ma‘naviyatning tutgan o‘rni milliy mafkuradan kelib chiqadigan ma‘naviyatning mazmunini ishlab chiqish;

– milliy mafkura, milliy g‘oyani har bir ijtimoiy guruhga singdirish, yoshlarning ijtimoiy ongini shakllantirish metodikasini yaratish. Ma‘naviyat ishlarini amalga oshirish, qo‘llanmalarni tayyorlash, uzluksiz ta‘lim tizimida ma‘naviy tarbiya metodikasini ishlab chiqish;

– ma‘naviyat va ma‘rifatning o‘zaro bog‘liqligini asoslash, ma‘rifatning didaktik qoidalari, ma‘naviyat va ma‘rifat ishlarining samarali shakllari va vositalarini takomillashtirish kabi istiqbolli vazifalarni va dolzarb muammolarni hal etish, yangilangan pedagogik fikrlarning mohiyati va uning ustuvor yo‘nalishlari ta‘lim tizimida muayyan o‘zgarishlarni amalga oshirishni taqozo etadi. Ta‘lim tizimida o‘zgarishlar qilish quyidagi sabab-ehtiyoj va zaruriyatlar bilan asoslanadi:

1. Ta‘limda totalitarlikdan demokratik ta‘lim tizimiga o‘tish.

2. Shaxsning o'ziga xos qiziqishlarini hisobga olib, ta'limni insonparvarlashtirish.

3. Ta'lim tizimi va jamiyatni yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga moslashtirish ehtiyoji.

4. O'quvchi-talabalarning bilimlarni sifatli o'zlashtirishini ta'minlaydigan ta'lim tizimini shakllantirishga sharoit yaratish.

Zamonaviy ta'lim taraqqiyotida paydo bo'layotgan «**Innovatsion yondoshuv**», «**Innovatsion faoliyat**», «**Innovatsion pedagogika**» tarzidagi tushunchalar yuqoridagi ehtiyojlar asosidan kelib chiqqan bo'lib, ularning pirovard maqsadi ta'lim sohasida o'quv-tarbiya jarayoni natijasini kafolatlaydigan o'zgarish, yangilanishlar kiritishdan iborat.

Innovatsiya tushunchasi dastlab XIX asrda madaniyatshunoslik sohasidagi tadqiqotlarda paydo bo'lib, bir madaniyat turlarini ikkinchi bir madaniyatga kiritish tushunilgan. XX asrga kelib esa, innovatsiya haqidagi fan paydo bo'ldi. Bu fan doirasida moddiy ishlab chiqarish yangi soha – **yangiliklar kiritish** sohasiga texnik yangiliklar kiritish qonuniyatlari o'rganila boshlandi.

Yangiliklar kiritish haqidagi fan – innovatika firmalar faoliyatida yangicha xizmat ko'rsatish g'oyalarini tatbiq etishga qaratilgan ehtiyojdan kelib chiqqan.

XX asrning 30-yillarida AQShda «**firmalarning innovasion siyosati**», «**innovatsion jarayon**» terminlari shakllandi. 60–70-yillarda G'arb mamlakatlarida firmalar va boshqa tashkilotlar tomonidan amalga oshirilgan yangiliklarni empirik tadqiq etishga qaratilgan izlanishlar keng tarqaldi.

Dastlab **innovatika predmeti ilmiy-texnika yangiliklarini yaratish va qo'llashning iqtisodiy va ijtimoiy qonuniyatlarini o'rganan**. Ko'p vaqt o'tmasdan innovatikaning o'rganish sohasi kengayib, u falsafa, psixologiya, sotsiologiya, boshqarish nazariyasi, iqtisod va madaniyatshunoslik (kulturologiya) fanlari o'rtasidagi oraliq fanga, 70-yillarga kelib yangiliklar kiritish haqidagi fan (**nauka o nevovvedeniyax**) murakkab, ko'p tarmoqli sohaga aylanadi. 50-yillarda **innovatsion pedagogik jarayonlar** G'arb olimlarining maxsus izlanish predmetiga aylansa, 80-yillarda rus olimlarning tadqiqot obuekti bo'ldi.

Yangilanishlarni pedagogika faniga nisbatan qo'llaganda ta'lim-tarbiya jarayonini amalga oshirish va uning natijalarini yaxshilashga qaratilgan pedagogik tizim ichida o'zgarishlar kiritish tushuniladi.

Rossiyada pedagogik innovatsiyalarning paydo bo'lishi maktablarni tez rivojlantirish ehtiyoji bilan ularni o'qituvchilar tomonidan amalga oshirishdagi qiyinchiliklar, qarama-qarashliklardan kelib chiqqan.

Mustaqil O'zbekiston sharoitida esa, innovatsiyalarni o'rganish, uni ta'lim jarayoniga tatbiq etish ta'lim tizimini isloh qilish masalalari bilan bog'liq ravishda tayyor axborotlarni berishga asoslangan an'anaviy o'qitish turidan, o'quvchi-talabalarning o'zlarini izlanishga, ma'lumotlarni o'zlari izlab topishga o'rgatadigan ta'lim tizimiga o'tish yo'lidagi harakatlar bilan asoslanadi. Shunga ko'ra yangi bilimlarga ehtiyoj, yangilik, innovatsion jarayonlar kabi tushunchalar mohiyatini anglashga ehtiyoj kuchaymoqda.

«**Yangilik kiritish**» (**Innovatsiya**) tushunchasi yangiliklarda ham, ushbu yangilikni amaliyotga tatbiq etish jarayoni sifatida ham tushuniladi.

«**Innovatsion pedagogika**» termini va unga xo'sh bo'lgan tadqiqotlar G'arbiy Yevropa va AQShda XX asrning 60-yillarida paydo bo'ldi. Innovatsion faoliyat F.N.Gonbolin, S.M.Godnin, V.I.Zagvyazinskiy, V.A.Kan-Kalik, N.V.Kuzmina, V.A.Slastenin va boshqalarning ishlarida tadqiq etilgan. Bu tadqiqotlar innovatsion faoliyat amaliyoti va ilg'or pedagogik tajribalarni keng yoyish nuqtayi nazaridan yoritilgan.

V.A.Lazerev, A.I.Prigojin, V.A.Slastenin, O.G.Xomeriki, M.M.Potashnik, J.Yo'ldoshyev, N.Azizxo'jayeva, K.Zaripov, Sh.Qurbonov, E.Seyt – Xalilov va boshqa olimlar amaliyotda ta'lim rivojlanishini, unga oldin mavjud bo'lmagan komponentlarni kiritish, yoki ularni takomillashgan turlariga almashtirishni pedagogik yangilanish tarzida tushunadi. Ular yangilanishni yangilik tarzida tushunish lozim deydi. Yangilanishni nisbiy tushuncha tarzida ifodalab, o'zgarishlarni quyidagi sifatlar bilan xarakterlanishini ifodalaydi: o'zgarish predmeti, ya'ni ta'lim tizimida qayta o'zgartiriladigan predmet; o'zgarishlar teranligi (yangilik kiritish natijasidagi o'zgarish darajasi); o'zgarishlar masshatabi; yangilanish manbalari (hajmi); ishlab chiqilganlik darajasi.

Ba'zi mualliflar pedagogik yangilanishlarni ilg'or tajribaning xususiy shakli tarzida qaraydi. Ularni radikal yangiliklar bilan tenglashtirib, quyidagilar bilan bog'lab tushuntiradi; dolzarb muammoning yangi yechimi, ulardan foydalanish yangi sifat o'zgarishlariga olib keladi, ularni qo'llash tizimdagi boshqa komponentlarni ham sifat jihatidan o'zgartiradi. Bunda yangilanishlar tizimining bir sifatli holatdan ikkinchi holatga o'tishi tarzida tushuniladi.

Yangilik muayyan ta'lim tizimi ichida mavjud bo'lib, yangilanish asosida yuzaga keladi. Shu tarzda yangilanishni yangilik yaratish, qo'llash va o'zlashtirish hisobiga ta'lim rivojlanishi jarayoni sifatida tushunish mumkin.

Yangilanish ta'lim jarayonining qaysi bo'lagida o'zgartirish kiritishni aniqlashdan boshlanadi.

Pedagogik yangilanish predmeti-yangilanish jarayoni samaradorligi va ularni aniqlovchi omillar orasidagi bog'liqlik, shuningdek, o'zgarishlar samaradorligini oshirish maqsadida shu omillarga ta'sir etish usullaridan iborat.

Innovatsion jarayonlar quyidagi bosqichlarga ajraladi:

1. Yangi g'oyalarning tug'ilishi va yangilanish konsepsiyasining paydo bo'lish bosqichi. Bu shartli ravishda fundamental va amaliy izlanishlar natijasi tarzida yangilik yaratish deyiladi.

2. Yaratish bosqichi. Muayyan obyektga amalga oshirilgan yangilik – moddiy yoki ma'naviy narsa – namuna.

3. Yangilik kiritish bosqichi. Yaratilgan yangilik amaliyotga tatbiq etiladi, qayta ishlanadi. Bu bosqich kiritilgan yangilikdan yuqori samaraga erishish bilan yakunlanadi.

So'ng yangilikning mustaqil harakatlanishi boshlanadi. Yangiliklar qo'llanilish jarayonida yanada boshqa bosqichlarga ajraladi.

4. Yangiliklarning hayotga tatbiq etish bosqichi. Yangiliklarni boshqa sohalarga ham keng qo'llashda namoyon bo'ladi.

5. Muayyan sohada yangilikning turg'un xizmat qilish bosqichi.

Yangilikni qo'llash davomida yangilik o'zining yangilik xususiyatini yo'qotib boradi. Mazkur bosqich yangilik o'rniga undan ham samarali yangiliklarni tatbiq etish bilan yakunlanadi. Bir yangilik o'rnini undan ham samaraliroq bo'lgan boshqasi egallaydi.

6. Yangiliklarni boshqa yangilik bilan almashtirish maqsadida yangiliklar masshtabini qisqartirish bosqichi.

Ta'lim sohasida innovatsion jarayonlar ikki turga bo'linadi:

1. Stixiyali ravishda amalga oshadigan innovatsiyalar.

Innovatsion jarayonni amalga oshirish shartlari, vosita va yo'llari tuzilishini to'liq anglamagan yoki uni tug'dirgan ehtiyojga bog'lanmagan holda amalga oshiriladi. Bu tarzda innovatsiyalar ko'pincha ilmiy asoslar bilan bog'liq bo'lmay, empirik asosda vaziyat talablaridan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. Bunday innovatsiyalarga novator o'qituvchilar, tarbiyachilar, ota-onalar faoliyatlarini misol keltirish mumkin.

2. Ta'lim tizimidagi innovatsiyalar ongli, maqsadga yo'naltirilgan, ilmiy ishlab chiqilgan fanlararo faoliyat natijasi hisoblanadi.

Ta'lim sohasidagi innovatsiya ta'lim-tarbiya maqsadi, mazmuni, usul va shakllari, pedagogik jarayonni tashkil etishda yangiliklar kiritishni nazarda tutadi.

Innovatsion jarayon bir necha bosqich va vositalar yig'ini yordamida ilmiy yangilik yoki g'oya, ijtimoiy yangilikka, shu qatorda ta'lim yangiligiga aylanadi. Bunda yangilik kiritish innovatsiya natijasi sifatida qaraladi, innovatsion jarayon esa, umumiy tarzda quyidagi uch bosqich rivojlanishi tarzda tushuniladi: g'oyalarni berish (ilmiy yangilik olish), g'oyalarni amaliy jihatdan ishlab chiqish va uni amaliyotga tatbiq etish.

Innovatsiyalarni quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Funktsional imkoniyatlariga qarab, barcha pedagogik innovatsiyalar: *yangiliklar samarali ta'lim jarayonini ta'minlaydigan shartlar (ta'limning yangi mazmuni, innovatsion ta'lim muhitlari, ijtimoiy-madaniy sharoitlar); yangilik – pedagogik vosita, texnologik ta'lim loyihalari va hokazo; tashkiliy boshqaruvga oid yangiliklar (ta'limning sifatli xizmat qilishini ta'minlaydigan yechimlar).*

2. Innovatsiyalarni amalga oshirish va tatbiq etish sohasiga qarab: ta'lim mazmunida; o'qitish texnologiyalari, ta'lim tizimining tarbiyaviy sohasida; pedagogik jarayon qatnashchilari o'zaro ta'siri tizimida, pedagogik vositalar tizimida.

Tizimli innovatsiyalar – bu muayyan muammo doirasidan kelib chiqadigan, aniq maqsad, vazifalariga ega innovatsiyalardir. Bular o'qituvchi va o'quvchi-talabalar qiziqishlari asosida tuzilib, uzviylik xarakteriga ega bo'ladi. Bunday innovatsiyalar puxta tayyorlanib, ekspertlardan o'tadi va zarur vositalar bilan ta'minlanadi (kadrlar, moddiy, ilmiy-metodik ta'minot).

Xullas, O'zbekiston sharoitida pedagogik innovatsiyalar asosan pedagogik tizimni takomillashtirish, shu asosda ta'lim-tarbiya jarayonini samarali tashkil etishga yo'naltirilgan pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish va ta'lim jarayoniga tatbiq etishga qaratilgan.¹

¹ Bu haqda batafsil qarang: J.Yo'ldoshev, S.Hasanov. Pedagogik texnologiyalar. – T.: «IQTISOD-MOLIYA», 2009-yil, 441–465-betlar; N.Sh.Erkaboyeva. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda pedagogik fikrlarning rivojlanishi (1992–2005-yillar). Monografiya –T., 2006-yil, 21–68-betlar.

ASOSIY TAYANCH TUSHUNCHALAR

«Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ning bosh maqsadi – ta’lim sohasini tubdan isloh qilish, uni o‘tmishdan qolgan mafkuraviy qarashlar va sarqitlardan to‘la xalos etish, rivojlangan demokratik davlatlar darajasida, yuksak ma’naviyat va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlar tayyorlash tizimini yaratish.

«Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»ning mundarijasi – shaxs-davlat va jamiyat – uzluksiz ta’lim – fan – ishlab chiqarish tizimlarining yaxlit ma’rifiy-tarbiyaviy, ijtimoiy-ma’naviy ierarxiyasi birligidan – uzviy mushtarakligidan tashkil topgan.

Innovatsiya (*inglizcha «innovation» – «in» – yangi, «vatsion» kiritish, qo‘llash, tatbiq etish*), yangilik kiritish, yangilikni amaliyotga tatbiq etish jarayoni sifatida tushuniladi.

O‘Z-O‘ZINI TEKSHIRISH UCHUN SAVOLLAR

1. Mustaqillik deganda nimani tushunasiz?
2. «Kuch – bilim va tafakkurda» tamoyili qanday prinsipining amaliy ifodasi ekanligini tushuntirib bering.
3. «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»ning bosh maqsadi nimadan iborat?
4. «Shaxs – davlat va jamiyat» tushunchalarining uzviy mushtarakligini izohlang.
5. Barkamol shaxs tarbiyasining asosiy yo‘nalishlarini tushuntirib bering.
6. Kadrlar tayyorlash Milliy modeli mazmuni qanday?
7. Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda yangilangan ta’lim-tarbiya va pedagogik fikrlarning mazmunini, uning istiqbolli vazifalari va dolzarb muammolarini tushuntirib bering.

MUSTAQIL ISH MAVZULARI

1. O‘zbekiston Respublikasida ta’lim tizimida amalga oshirilgan tub islohotlarning mazmun-mohiyati.
2. O‘zbekiston Respublikasida pedagogik fikrlar taraqqiyotining tarixiy ildizlari.
3. Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda pedagogik fikrlar rivojlanishining asosiy yo‘nalishlari.

4. Mustaqillik ma'naviyati va mustaqillik tarbiyasining asosiy muammolari.

5. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda milliy pedagogika fani va pedagogik fikrlarning rivojlanishi.

6. O'zbekistonda yangilangan pedagogik fikrlarning mazmun-mohiyati va uning ustuvor yo'nalishlari.

TEST TOPSHIRIQLARI

1. «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» yuzasidan kompleks tadbirlar rejasini bajarish nechta bosqichdan iborat?

- a) birinchi bosqich 1997 – 2001-yillar;
- b) ikkinchi bosqich 2001 – 2005-yillar;
- s) uchinchi bosqich 2005-yil va keyingi yillar;
- d) to'rtinchi bosqich 2010-yilgacha;
- e) a, b, c.

2. «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»ning bosh maqsadi nima?

- a) ta'lim sohasini tubdan isloh qilish;
- b) ta'lim sohasini o'tmishdan qolgan mafkuraviy qarashlar va sarqitlardan to'la xalos etish;
- c) rivojlangan demokratik davlatlar darajasida, yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlar tayyorlash;
- d) yuksak ma'naviy-ma'rifiy yuksalishga erishish;
- e) a, b, c.

3. Barkamol shaxs tarbiyasining asosiy yo'nalishlari qaysilar?

- a) shaxsni aqliy va jismoniy rivojlantirish;
- b) shaxsni ma'naviy-axloqiy va badiiy estetik rivojlantirish;
- c) iqtisodiy ongini va g'oyaviy-ijtimoiy qarashlarni tarkib toptirish;
- d) sog'lom turmush tarzi, kasb-hunar ko'nikmalarini shakllantirish va huquqiy madaniyatni tarbiyalash;
- e) a, b, c, d.

4. Kadrlar tayyorlash Milliy modeli asosiy yo'nalishlarini belgilang.

- a) ijtimoiy faol va yuqori malakali raqobatbardosh mutaxassis shaxsining shakllanishi;
- b) mustaqil fikr, shaxsiy va kasbiy sifatlar egasi bo'lishi;

- c) kasbiy komillikka intilish;
- d) aqliy va jismoniy rivojlanish;
- e) a, b, c.

5. Kadrlar tayyorlash Milliy modeli asosiy yo'nalishlarini amalga oshirishda qanday talablarga e'tibor berilishi kerak?

- a) pedagogik bilimlarni chuqur egallash barobarida kasbga bo'lgan qiziqish va muhabbatni uyg'ota olish;
- b) talabalarda o'z ustida ishlashga rag'bat va qiziqishni uyg'otish;
- c) olingan nazariy bilimlarni amaliyotga joriy etish malakasini hosil qilish;
- d) talabalarni ijtimoiy faol-raqobatbardosh shaxs darajasida shakllantirish;
- e) a, b, c.

6. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda yangilangan pedagogik fikrlarning mohiyati va uning ustavor yo'nalishlari qanday o'zgarishlarni amalga oshirishni taqozo etdi?

- a) ta'limda totalitarlikdan demokratik ta'lim tizimiga o'tishni;
- b) ta'lim tizimini insonparvarlashtirish;
- c) ta'lim tizimi va jamiyatni yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga moslashtirish ehtiyojini qondirishni;
- d) o'quvchi-talabalarning bilimlarini va sifatli o'zlashtirishini ta'minlaydigan – ta'lim tizimini shakllantirishga sharoit yaratish;
- e) a, b, c, d.

7. «Innovatsiya» va «innovatsion pedagogika» tushunchalari nimani anglatadi?

- a) «innovatsiya» – yangilik kiritish, ya'ni yangilikni amaliyotga kiritish;
- b) «innovatsion pedagogika» – ilg'or pedagogik tajribalarni keng yoyish;
- c) «innovatsiya» – fan-texnika yangiliklarini empirik tadqiq etishga qaratilgan izlanishlar;
- d) «innovatsion pedagogika» – ta'lim sohasida o'quvchi – tarbiya jarayonini kafolatlaydigan yangilanishlar kiritish;
- e) a, b.

8. Innovatsion jarayonlar nechta bosqichlarga ajraladi?

- a) yangi g'oyalarning tug'ilishi va yangilanish konsepsiyasining paydo bo'lish bosqichi;
- b) yaratish va yangilik kiritish bosqichi
- c) yangiliklarning hayotga tatbiq etish va muayyan sohada yangilikning turg'un xizmat qilish bosqichlari;
- d) yangiliklarni boshqa yangilik bilan almashtirish maqsadida yangiliklar masshtabini qisqartirish bosqichi;
- e) a, b, c, d.

9. Ta'lim sohasidagi innovatsion jarayonlar nechta turga bo'linadi?

- a) stixiyali ravishda amalga oshadigan innovatsiyalar;
- b) innovasion jarayonni amalga oshirish sharoitlari, vosita va yo'llari tuzilishi;
- c) ta'lim tizimidagi innovatsiyalar – ongli maqsadga yo'naltirilgan, ilmiy ishlab chiqilgan fanlararo faoliyat natijasi hisoblanadi;
- d) ta'lim sohasidagi innovatsiya ta'lim-tarbiya maqsadi, mazmuni, usul va shakllari;
- e) a, c.

10. Innovatsion jarayon umumiy tarzda nechta bosqich rivojlanishi tarzda tushuniladi ?

- a) g'oyalarni berish (ilmiy yangilik ochish);
- b) g'oyalarni amaliy jihatdan ishlab chiqish;
- c) tizimli innovatsiyalarni amalga oshirish;
- d) g'oyalarni amaliyotga tatbiq etish;
- e) a, b, d.

INTELEKTUAL TRENING

1. Mustaqillik degani nima?

t/r	Mustaqillik	Tushuncha

2. «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» nechta bosqichdan iborat?

t/r	KTMD bosqichlari	Tushuncha

3. «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»ning bosh maqsadi nima?

t/r	KTMD bosh maqsadi	Tushuncha

4. Uzlüksiz ta'lim deganda nimani tushunasiz.

t/r	Uzlüksiz ta'lim	Tushuncha

5. «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»dagi «shaxs-davlat va jamiyat» uzviy mushtarakligini tushuntirib bering.

t/r	Shaxs –davlat va jamiyat	Tushuncha

6. Barkamol shaxs tarbiyasining asosiy yo‘nalishlarini tushuntirib bering.

t/r	BShTAY	Tushuncha

7. Kadrlar tayyorlash Milliy modelidagi asosiy yo‘nalishlarini tushuntirib bering.

t/r	KTMMAY	Tushuncha

8. Kadrlar tayyorlash Milliy modelidagi yo‘nalishlarni amalga oshirishda qanday talablarga e‘tibor berilishi kerak?

t/r	KTMMYAOQTEBK	Tushuncha

9. Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda pedagogik fikrlarning rivojlanishini tushuntirib bering.

t/r	MYO‘PFR	Tushuncha

10. O'zbekiston Respublikasida mustaqillik yillarida yangilangan milliy pedagogika fani va pedagogik fikrlarning mazmuni, uning istiqbolli vazifalari va dolzarb muammolari nimalardan iboratligini tushuntirib bering.

<i>t/r</i>	O'RMYYaMPF va PFM, UNV va DM	Tushuncha

VIII-bob. JAHON PEDAGOGIKA FANI TARQAQIYOTI TARIXI VA RIVOJLANGAN XORIJIY MAMLAKATLARDA TA'LIM- TARBIYA TIZIMLARI

8.1. QARDOSH XALQLAR MUTAFAKKIRLARI VA MA'RIFATPARVARLARINING MA'RIFIY-PEDAGOGIK QARASHLARI

Abdushukur Balxiy (915/16 vafot etgan yili noma'lum) «*Ofarin-noma*» dostonida mavjud ijtimoiy tuzum va shaxs kamoloti bilan bog'liq siyosiy, ma'naviy, axloqiy-ta'limiy muammolarni ilgari suradi. Zero, dostonning kasb-hunar va ilm o'rganishning foydasini, yaxshilik va ezgulik mehnatsevarlik hamda xayru ehsonning sharofatini, adolatning nafini, jabr-zulumning kasofatini yoritishga bag'ishlangan mo'jaz hikoyalar katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. Ularda «**Bu dunyoga yaxshilik urug'ini sep, o'zing o'tib ketsang ham, nomingni kishilar yaxshilik bilan zikr etsinlar**» degan didaktik g'oyani targ'ib etadi.

Abulqosim Firdavsiy (taxminan 940/941–1025/1026) jahon madaniyati va ijtimoiy-pedagogik fikrlar taraqqiyotiga bebaho hissa qo'shgan buyuk mutafakirdir. Uning «*Shohnoma*»si xalq qahramonligi, vatanparvarlik, markazlashgan davlatni vujudga keltirish, adolatli shoh, yaxshilik va ezgulik, samimiy muhabbat va sadoqat, nasihatnoma hamdir. Unda Firdavsiy mehnat va mehnatsevarlik, ilm va ma'rifatparvarlik, aql va hikmat, saxovat va himmat haqida fikr bildirib, kishilarni oqil va odil bo'lishga chaqiradi, zolimlik, qonxo'rlik, tanballik va himmat-sizlikni qoralaydi.¹

Firdavsiy mehnat va g'ayrat-shijoatli bo'lishni ulug'lab, tanbal, dangasa bo'lmaslikka da'vat etadi. Uning fikricha, ishdan qochgan kishidan nom, or-nomus va jur'at ham yiroqlashadi. Kishilarning dangasaligi yomon qalblik oqibatidir, yomon qalblik dangasalikka hamovozdir... Jahonda mehnatsiz foyda yo'qdir, kimki dangasa bo'lsa, unga boyluk kelmaydi...Yosh kishi dangasa bo'lsa, hayotning qalbi undan to'yadi (bezor bo'ladi).

¹ N.M.Mallayev. Abulqosim Firdavsiy. – T.: UzSSR Davlat badiiy adabiyot nashriyoti, 1962, 55-bet.

Firdavsiy mehnat qilish bilan kasb-hunar egallashni targ'ib qilarkan, kasb-hunarning mohiyatini ta'riflab, shohlarga uch narsani orzu qilishni maslahat beradi.

**Toza bo'lsa agar podshoh zoti,
Yaxshilikka qolur jahonda oti.
Unga uch nimarsa bo'ladi orzu.
Agar uchdan o'tsa, to'rt bo'ladi u.
Pok zotu, hunaru, nasabing agar,
Birlashsa ajoyib mevalar berar.
Yazdon inoyati kishi gavhari,
Yomonga yo'lamas, qochar u nari.
Hunar o'rganursan har xil kishidan,
Qochmasang mehnatu ranj tashvishidan.**

Firdavsiy kasb-hunarni e'zozlab, kasb-hunar eng avvalo gavhardan yaxshi, hunarmand tomonidan gavhar pardoatlanishini, kasb-hunar tajriba va matonat bilan egallanishini aytadi. Firdavsiyning takidlashi-cha, inson qancha boylik egasi bo'lsa ham, agar u tajribasiz bo'lsa, biror kasb-hunarni egallay olmaydi, har bir inson hayotda yaxshilik va yomonlikni boshdan kechirsagina, mo'min-qobil bo'ladi.

Firdavsiyning uqtirishicha, aql-idrok va bilim har bir insonning fazilati ya boyligidir:

*Xudo ne'matlarin oliysi idrok,
Aqlni vasf etar kimki dili pok.
Aql bir tirik jon, bilmaydi zavol,
Aql turmush asli, buni yodlab ol.
Aql yo'l ko'rsatib, dilni etar shod,
Har ikki olamda aqli obod.
Aqldan g'amginlik, shodlik, o'ktamlik,
Aqldan borligu-yo'g'ligu, kamlik.
Agar aqli xira bo'lsa har inson,
Shodlikka erisha olmas bir zamon
Aql va idrokdan bezak topsa dil,
Uni gavhar to'la ganjga qiyos qil.¹*

Mutafakkirning fikricha, aql rahnamodir, ko'ngilni shod qiluvchidir, shodlik va odamiylik aql tufaylidir, ko'plik va ozlik undandir. Kimki aqlsiz bo'lsa, uning bag'ri o'z qilmishidan yaralanadi.

¹ Qarang: O'zbek pedagogikasi tarixi. A.Zunnunov umumiy tahriri ostida. –T.: «O'qituvchi», 1997, 242-bet.

Firdavsiy ilmni qudratli kuch hisoblaydi. U toj-taxt uchun ham, shodlik uchun ham bilim bo'lishi shart ekanligini, ilmsiz toj-taxt foydasizligini ta'kidlab, ilmlarni egallashga chaqiradi:

Har nechuk ilmdan eshitsang bir so'z,

Uni tinmay o'rgan kechayu-kunduz.

Ilmdan bir shu'la dilga tushgan on,

Shunda bilursanki, ilm bepoyon.

Firdavsiy har bir insonning pand-nasihatga va ibratli xatti-harakatlarga amal qilishini maslahat beradi. Uning ta'kidlashicha, har bir kishi eshitgan foydali so'zlarini unutmazligi kerak.

Buyuk alloma ezgulik va yaxshilik, shirinsuxanlik, insoniy fazilatini kamol toptirishni, chin inson bo'lishni, har bir kishi uchun baxt va sharaf ekanini uqtirib, dunyoda odamiylikdan ko'ra yaxshiroq ish yo'qligini aytadi:

Jahonda qoldirsang agar yaxshi nom,

Bizdan so'ng faqat shu etadi davom.

Shoir hirs, ochko'zlikni qoralaydi, uning inson boshiga keltiradigan falokatini ko'rsatib deydi:

Faqat odam ko'zin hirs nomli olov,

Ko'r qilib tanitmas kim o'g'il, kim yov.

Firdavsiy manmanlik, takabburlik kishi boshiga tashvish keltiruvchi, ishni orqaga ketkazuvchi illat ekanini uqtiradi:

Manmanlik, takabbur keltirdi tashvish,

Shundan so'ng orqaga ketaverdi ish.

Firdavsiy yoshlarni ona-Vatanni yovdan asrashga va e'zozlashga da'vat etadi:

Jahonni bermaylik, keling yomonga,

Barchani boshlaylik yaxshi tomonga.

Mutafakkir o'z asarida bola tarbiyasiga alohida e'tibor berib, bola garchi sher kabi yovvoyilashgan bo'lsa ham, otaning kushandasi bo'lmazligini, agarda u shunday yo'l tutsa, buning uchun ona javob berajagini aytadi:

Farzand bo'lsa hamki sher kabi gushna,

Otasin qonig'a bo'lmag'ay tashna.

Agar boshqacharoq bo'lib chiqsa ish,

Sirin onasidan kerakdir bilish.

Umuman, Abulqosim Firdavsiy o'zining «Shohnoma» asari bilan Markaziy Osiyo va Eron xalqlarining ko'p asrlik ma'naviy madaniyati taraqqiyotiga, shuningdek, pedagogik fikrlar rivojiga ulkan hissa

qo'shdi. Uning falsafiy, ijtimoiy, axloqiy-tarbiyaviy qarashlari o'z davri va undan keyingi davr uchun ham muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Muslihiddin Sa'diy Sheroziy (1184-1291) «Guliston» asarida uqtirishicha, yosh avlodni komil inson qilib tarbiyalash jarayonida hayot uchun zarur bo'lgan insoniy fazilatlarni shakllantirish kerak, deydi. Bu esa, insonda asta-sekin, avvalo oilada va maktabda tarbiya yo'li bilan, katta bo'lganda esa hayotiy tajriba yoki o'z-o'zini tarbiyalash jarayonida shakllanadi:

**Kimga yoshligidan berilmas odob,
Ulg'aygach bo'ladi baxtsiz, dili g'ash.
Ho'l novda egilar qay xilda egsang,
Quruqni to'g'rilar faqat o't-otash.¹**

Sa'diyning fikricha, boladagi qobiliyat o'z-o'zidan rivojlanmaydi. Uning rivojlanishi uchun bolani tarbiyalash kerak, tarbiya bo'lmasa, boladagi bor qobiliyat ham yo'qoladi. Uning kamol topishi uchun kamolotga asos bo'ladigan qobiliyat negiz bo'lishi kerak. U o'z fikrini isboti uchun «Guliston» asarida quyidagi hikoyani keltiradi:

«Bir vazirning takasaltang o'g'li bor edi. Vazir o'g'lini bir donishmand huzuriga eltib: «Shuni. tarbiya, qil, shoyad aqli kirib, odam bo'lsa» - dedi. Donishmand vazirzodani uzoq muddat tarbiya qildi, foydasi bo'lmadi. Bolaning otasiga bir odam orqali: «O'g'ling odam bo'lmadi, meni ham aqldan ozdirdi» – deb xabar qildi.

Sa'diy bu voqeadan shunday xulosa chiqaradi:

**Qobiliyat bo'lsa aslida,
Tarbiya unga qiladi asar.
Qancha urinsa bo'lmas sayqali,
Temir aslida bo'lmas javhar.²**

Sa'diy o'z pedagogik qarashlarida tarbiyani uch asosiy ko'rinishga - aqliy, nafosat va jismoniy, mehnat tarbiyasiga bo'ladi. Mutafakkir bolani tarbiyalash vazifasini ularning ota-onalariga yuklaydi, ya'ni oilaviy tarbiyaga katta e'tibor beradi va farzand tarbiyasida ota-onaning burchini shunday ta'riflaydi:

**«Utay yaxshi nom birla desang agar,
Sen o'g'lingga o'rgatgil ilmu hunar.
Agar bo'lmasa aqlu fikri uning,
Nishon qolmagay sendan o'lgan kuning.
Ota-onasi erkalatsa nuqul,**

¹ Sa'diy. Guliston. –T.: G'G'ulom nomidagi Badiiy adabuyotnashriyoti. 1968, 145-bet.

² O'sha joyda, 143-bet

Juda ko'p qiyinchilikni ko'rgay o'g'il.

Aql o'rgatu, to'g'rilik, poklik,

Sevib erkalatma, qil idroklik...

Agar senda Qoruncha ham, bo'lsa zar,

O'z o'g'lingni qoldirmag'il behunar»¹

Sa'diy ota-onalarga har bir farzandning xulq-atvorini hisobga olgan holda bolalarni qobiliyatli qilib o'stirishni, axloqiy tarbiyani yoshligidan boshlashni tavsiya etadi. Sa'diyning uqtirishicha, xulq-atvor shakllanib bo'lgach, bolaga tarbiya uncha kor qilmaydi, deydi.

Aqliy tarbiya, Sa'diyning nazarida, bilimni egallash va uni hayotga tatbiq etish bilan bog'liqdir. Aqliy tarbiya uni hayotda sinash jarayonida rivojlanib boradi.

Sa'diy bilimni hayotga tatbiq etishni tashviq etar ekan, uning hayotiy mohiyatini isbotlashga harakat qiladi. Uning fikricha, bilimni egallagan odam aqlli va axloqlidir. Bunday odam jamiyatda qadrlanadi, qayerda bo'lmasin, uni hamma hurmat qiladi, u hamma erda shuhrat qozonadi. Sa'diy ilmga amal qilmagan olim haqida shunday hikoya qiladi:

«Bir odamdan: *«Ilmiga amal qilmagan olim nimaga o'xshaydi?»*— deb so'radilar. U javobida: *«Bolsiz asalariga o'xshaydi!»* — dedi.²

Sa'diyning fikricha: *«... Ikki toifa odam behuda ishlab, behuda harakat qilgan bo'ladi: biri mol-mulk yig'ib, foydalanmagan va ikkinchisi esa ilm olib, amal qilmagan odam:*

Harchand o'qibsan, bilimdonsan,

Agar amal qilmading, nodonsan.»³

Odam bilimni turmushda foydalanish uchun egallaydi, tajribada qo'llanmagan bilim foydasizdir.

Sa'diy hayotiy tajribani axloqiy ma'noda tushunadi. Uning bilimni tajribada qo'llash haqidagi fikri hozirgi davrda ham o'z mohiyatini yo'qotmagan.

Sa'diy odamlardan axloq me'yorini bilishni va hayotda unga rioya qilishni talab etadi. Shu bilan birga, u bilimni barcha sohada odamlarda go'zal insoniy fazilatlarini shakllantirishga yo'naltirishni talab etadi.

Sa'diy birorta sohada bilim egallashni boshladimi, to uni oxirigacha yetkazishni maslahat beradi: buning uchun odam, **birinchidan**, bilimga qiziquvchan, hamma yerda va hamma vaqt yangilikka intiluvchan

¹ O'sha joyda, 110–111-betlar.

² O'sha joyda, 173-bet.

³ O'sha joyda, 157-bet.

bo'lishi kerak; **ikkinchidan**, bilimni quruq o'rganishni emas, balki munozara yo'li bilan haqiqatni aniqlab, ongli suratda o'zlashtirish kerak, deydi. Uning fikricha, munozarasiz bilim rivoj topmaydi.

Shunday qilib, Sa'diy kishini hayotga tayyorlash uchun, eng avvalo, aqliy tarbiyani tajriba bilan bog'lash, mustaqil o'qish yo'li bilan amalga oshirish kerakligini tavsiya etadi. Aqliy rivojlanish kamolot uchun zarur, demak, aqliy tarbiya axloqiy tarbiya bilan uyg'un bog'lanishi kerak.

Sa'diyning pedagogik qarashlarida yosh avlodning axloqiy tarbiyasi markaziy o'rinda turadi. Shu masalani yechishda Sa'diy insonparvarlik prinsipidan kelib chiqadi. Uning pedagogik ta'limotiga ko'ra, insoniy muhabbat va hurmat tuyg'usi inson qadriyatida, axloqiy tarbiyada asosiy o'rinni egallaydi. Shu ma'noda, u yoshlarga murojaat qilib, ularni bilimlarni egallashga, xush axloq bo'lishga da'vat etadi.

Muhtojlarga yordam berishni Sa'diy birinchi darajali insoniy fazilat hisoblaydi. Ayniqsa, u yetim bolalarga ota-onalari kabi g'amxo'rlik qilish zarurligini qayta-qayta ta'kidlaydi. Uning fikricha, yetimlar va muhtojlarga yaxshilik, ezgulik qilish insonparvarlik va odamiylikka xos xususiyatdir:

**Yetimlar boshiga mudom soya sol,
Arit gardu changin, tikan kirsol.
Yetim tursa oldingda ma'yusdil,
O'z o'g'lingni hatto o'pib suymagil...
Art rahm etib, oqib ko'z yoshini,
Yuzin changin yo'qdir qarindosh, tanish,
O'zing parvarish qil, o'zing parvarish»¹.**

Sa'diyning nazarida, inson tadbirkor, tejamkor bo'lmasligi tufayli kambag'allashishi, muhtojlikka tushishi mumkin. Shuning uchun kishi shunday fazilatlarga ega bo'lish bilan birga yana sabrli bo'lishini va nafsni tiya bilishni ham o'rganishni tavsiya qiladi. Bu xususiyatlarga ega bo'lgan insonni a'lo xulqli deyish mumkin, deydi.

Sa'diy nafsni tiyishning foydasi va zarari haqida shunday hikoya qiladi:

«Olimlardan biri o'z o'g'lini ko'p ovqat yemakdan tiyib: «Ko'p yemak tanga zarar», – dedi. O'g'li unga aytdi: «Ey ota, odamni ochlik o'ldiradi. Eshitmaganmisiz, zariflar (askiyachilar): «Ochlik azobini chekkandan ko'ra – to'qlikdan o'lgan yaxshiroq» deyдилar».

Sa'diy ushbu hikoyati orqali shunday xulosaga keladi:
Ko'p yema, og'zingdan chiqib ketmasin,

¹ O'sha joyda, 54-bet.

**Och yurma zaiflik jondan o'tmasin.
Ovqatdan tanaga keladi lazzat,
Ammo ortiqchasi keltirar zahmat.
Gulshakar zarardir ko'p yesang agar,
Me'yorida yesang, non ham gulshakar.
Me'da to'lib ketib, og'risa qorin,
Nafi bo'lmas dori-darmonlar barin¹.**

Sa'diy odamlarga sabrli, tejamkor, mehnatsevar bo'lish bilan birga, kamtar bo'lishni ham uqtiradi. U kamtarlikni keng ma'noda tushunib: kamtar odam xushmuomala, tavozeli, yaxshi va samimiy maslahatlarga e'tiborli bo'ladi, unga maqtanchoqlik, xushomadgo'ylik, chaqimchilik begonadir, deydi.

Sa'diy yosh avlodni axloqiy jihatdan kamol topishiga alohida e'tibor qaratadi, u insondagi rostgo'ylik xislatini eng muhim xususiyatlardan biri deb biladi. Kishi bu fazilati bilan boshqalarning muhabbati va hurmatiga, eng muhimi, ishonchiga sazovor bo'ladi. Rostgo'y kishi rostgo'yligi o'ziga noxushlik keltirganda ham rost gapiradi, deydi. G'iybatchilik, chaqimchilik, yolg'onchilik inson uchun yomon xislatdir, deb hisoblaydi.

Sa'diy yoshlarni kishilar bilan muloqotda bo'lishda ehtiyot bo'lib, xushaxloqlik bilan har bir so'zni o'ylab gapirishga da'vat etadi. Aqlli odam ko'p va o'ylamasdan gapirmaydi, gapirganda ham har so'zini dilidan qimmatbaho yoqut kabi saralab chiqaradi. Bemavrid, behuda so'zlab, o'zining ham, so'zining ham qadrini ketkazmaydi. Uni birov tinglamas ekan, yaxshisi sukut saqlashi kerak.

Ammo barcha holatlarda sukut saqlash kishining aqlliligidan darak emas. Shuning uchun, o'z o'rnida so'zlab, o'z bilimi va donoligini namoyon etmog'i ham lozim. Bu haqda Sa'diy shunday hikoya qiladi: «Sahboi Voilni fasohatda tengi yo'q, deb hisoblar edilar, chunki u bir majlisda bir yil davomida so'zlasa ham bir ishlatgan so'zini takrorlamasdi. Bir fikrni ikkinchi marta aytishga majbur bo'lgan taqdirda ham, boshqa iboralar bilan ifoda etardi, deydi:

**So'zing garchi dilkash va shirin bo'lur,
Mukofoti tasdiku tahsin bo'lur.
Bir aytdingmi, aytma uni o'zga dam,
To'yib bir yedingmi yetar, holva ham.²**

¹ O'sha joyda, 96-bet.

² O'sha joyda, 119-bet.

Agar kishi munozaraga taklif qilinmasa, u boshqalar gapini bo'lmashligi, kattalarga qaraganda o'zi ko'p narsani bilsa ham hadeb hamma narsaga aralashavermashligi lozim, deydi Sa'diy.

Sa'diy yozadi: «Birov gapini tugatmasidan burun gapga aralashadigan kishidan ko'ra ortiqroq o'z nodonligini oshkor qiladigan odam bo'lmaydi» - deydi va fikrini shunday xulosalaydi:

Ey oqil, so'zning ham bosh-oyog'i bor,

O'zga so'zga so'zing qistirma, zinhor.

Aqlu xush egasi tadbirli inson,

So'z boshlar suhbatdosh jim bo'lgan zamon¹.

Shu zaylda Sa'diy o'zining «*Guliston*» asarida odamlar bilan muloqot odobini bayon etadi. Uning uqtirishicha, do'stlik ikki muhim xususiyatga - samimiylilik va tarbiyaviylik xususiyatiga ega.

Mutafakkir boshiga kulfat tushgan odamga muruvvat ko'rsatgan, uning dushmanlarini o'zining dushmani deb bilgan odamni haqiqiy do'stdir deydi. Adib do'stlik mustahkam bo'lishi uchun quyidagilarni shart qilib qo'yadi:

...Gar oqil esang, do'stdan kechmagil,

O'shanda g'anim ko'z ocholmaydi bil...

Agar sen esang do'st bilan jonu ta,

G'anim yemirilur shohu ildiz bilan².

Sa'diy bu shartlarga amal qilinmas ekan, demak, do'stlik samimiy emas, deydi. Uning nazarida, haqiqiy va samimiy do'stlik inson qalbida o'chmas iz qoldiradi, uning axloqiy-ma'naviy qiyofasiga ta'sir ko'rsatadi.

Sa'diy do'stlikning tarbiyaviy ahamiyatini yuqori baholagan holda, ota-onalarni ogohlantirib, o'z bolalarini yomonlar bilan muloqotda bo'lishiga yo'l qo'ymasliklarini uqtiradi. Ota-onalar, ayniqsa, ota bolasi tarbiyasiga e'tibor bermasa, bola yomon odamlarga qo'shilib qolishi mumkin. Uning bu fikri xalqning «**Bola aziz, odobi undan aziz**» maqoliga hamohangdir.

Sa'diy o'z asarlarida mehnat tarbiyasiga katta e'tibor beradi: har bir yosh avlod oilasidagi ahvolidan qat'i nazar, kasb-hunar o'rganishi kerakligini uqtiradi:

Hunar lozim, naqshni chizsa bo'lg'ay,

Devorlarga bo'yoqlar pushti, zangor.

Agar bo'lmash ekan fazlu hunar hech,

Bilib bo'lmash odammi, naqshi devor³.

¹ O'sha joyda, 120-bet.

² O'sha joyda, 136-bet.

³ O'sha joyda, 151-152-bet.

«Guliston» asarida Sa'diy bir otaning o'z o'g'liga kasb-hunar o'rganish kerakligini uqtirganini bayon etadi. Ota deydi: «Aziz o'g'lonlarim, hunar o'rganinglar, ... hunar qaynar buloq, tuganmas davlatdir, agar hunarmand molidan mahrum bo'lsa, qayg'usi yo'qdir, chunki hunarning o'zi davlatdir. Hunarmand qayerga borsa, qadrlanadi va uning to'ridan joy oladi. Hunarsiz odam esa hamisha mashaqqat chekadi, o'zgarar qo'liga qaraydi».¹

Sa'diyning uqtirishicha, oila bolaning baxtli kelajagi uchun zamin yaratadi. U oilada asosiy tayanch deb otani oladi va hayotdan misollar keltirib, bolalar tarbiyasi bo'yicha bir qancha takliflar bilan ota-onalarga murojaat etadi, shu yo'l bilan o'z davridagi ta'lim-tarbiya mazmuni, xalq pedagogikasi usullarini ularga tushuntirishga harakat qiladi. Mutafakkir ota-onalarga o'z bolalarini tarbiyalashni, o'qitishni, kasb-hunar o'rgatishni, jismonan chiniqtirishni, ularga odamlar bilan muloqotda bo'lish odobini o'rgatishni, sog'lom-bo'lish uchun muayyan me'yorda ovqatlanishga odatlantirishni tavsiya etadi.

Umuman, Sa'diy Sheroziyning pedagogik qarashlari – ta'lim-tarbiya haqidagi fikrlaridan quyidagi xulosaga kelish mumkin: Uningcha, pedagogik faoliyatiga xos birinchi xususiyat shuki, hayotning o'zi, shuningdek, xalq hayoti va turmush tarzi ifodalangan xalq og'zaki ijodi tarbiya haqidagi qarashlarining negizini tashkil etadi. *Birinchi xususiyat* Sa'diy qarashlarini xalqqa yaqinlashtiradi, asarlarining xalqchilligini ta'minlaydi; *ikkinchi xususiyat* – bu qarashlarining baynalminalligi, insonparvarligi va vatanparvarligi, shuningdek, dini, e'tiqodi, jinsi va millatidan qat'i nazar, barcha odamlarga nisbatan hurmat bilan qarashidir; *uchinchi xususiyat* – yoshlarni mehnatni sevishga va boshqalarga foyda keltirishga da'vat etishidir; *to'rtinchi xususiyat* – do'stlik va birodarlik burchini shaxsiy manfaatni ko'zlab emas, balki tarbiyaviy ahamiyati va ijtimoiy mohiyatiga qarab ado etishidir; *beshinchi xususiyati* – ota-onalarning yosh avlodda yuksak insoniy axloqiy sifatlarni tarbiyalashga da'vat etilishidir.

Jaloliddin Rumiy (1207–1273) o'zining «*Masnaviy*», «*Devoni kabir*» («*Ulug' devon*»), «*Fihi mo fihi*» («*Unda qanday bo'lsa, bunda ham shunday*»), «*Makotib*», «*Majolisi sa'ba*» kabi asarlari bilan pedagogik fikrlar taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan mutafakkirdir.

Ulug' shoir va mutafakkir Jaloliddin Rumiy butun umri davomida inson ruhi erkinligini, irqi, tili va diniy mazhabidan qat'i nazar, insonlar

¹ O'sha joyda. 117-bet.

tengligini himoya qildi, inson irodasini ozodlikning muhim vositasi deb hisoblab, shu asosda axloq-odob masalalari haqida fikr bayon etdi.

«Podsho va kanizak rivoyat»ida bayon etilishicha, bir podsho ko'ngil ochmoq uchun shikorga chiqadi. Yo'lda bir kanizakni ko'rib, chiroyiga maftun bo'lib, uni sevib qoladi. Nogahon qiz bemorlanib hushidan ketadi. Shoh tabiblarni chaqirtiradi, biroq ular davo topolmaydilar. Shunda shoh masjidga boradi va mehrobda turib tangriga nolalar qilib, yig'lab, qizga davo berishni so'raydi, uyquga ketadi. Tushida bir mo'ysafid ko'rinadi va ertaga qizni davolaydigan hakim kelajagin aytadi. Hakim kelganda shoh uni izzat-ikrom bilan kutib oladi. Hakim malika yotgan joyga kirib, yoqimli so'zlar bilan undan hol-ahvol so'raydi. Malika boshdan o'tgan siru sinoatlarini bayon qilib, sevgilisi Samarqandda zargar yigit ekanini va uning turar joylarini aytib beradi. Hakim shohni voqeadan xabardor qiladi. Shoh Samarqandga odam yuborib, yigitni oldirib keladi, unga in'omlar taqdim etadi. Qiz sevgilisi bilan topishadi, sog'ayadi, yori bilan Samarqandga ketadi. Oradan olti oy o'tganda qizni tuzatgan hakim yigitning do'koniga kelib payt poylab unga ajal sharbatini ichiradi, u olamdan o'tadi. Qiz g'am-anduhda ranglari sarg'ayadi, oxirida taqdirga tan beradi.

Bu rivoyatida Rumi podshoning kanizakka nisbatan ko'rsatgan mehr-shafqatini, boadabligini e'zozlab, adab birlan jahon nurga to'lishini, falak pok, musaffo bo'lishini ta'kidlab:

Nurga to'lgay, boq, adab birlan falak,

Pok, musaffodir adab birlan malak, —deydi.

Rumi vafodorlikni, sevgida sadoqatli bo'lishni tashviq etadi, ishq Allohning usturlobi asrori ekanini, unga davo yo'qligini aytadi, odamlarni fitna, xunrezlikni orzu qilmaslikka da'vat etadi.

«Baqqol va uning to'tisi haqida hikoyat»ida shunday voqea tasvir etiladi: Bir baqqolning to'tisi bor edi. U juda so'zamol edi. Savdo ahllari uni notiq deb bilishardi. Bir kuni baqqol uyga ketganda, u uchmoqchi bo'ladi. Shunda qanoti gul yog'i idishiga tegib, u to'kiladi. Baqqol qaytib kelganda to'kilgan yog'larni ko'rib, to'tining boshiga urib-urib kal qiladi. To'ti shu kundan e'tiboran so'zlashni tark etadi. Baqqol qilgan ishidan afsuslanib sochlarini yulib yig'laydi, yordam istab darveshlarga hadyalar beradi, to'tidan kechirimlar so'raydi. Ammo to'ti so'zlamaydi. Oradan uch kun o'tadi. Boshida birorta tuki yo'q bir darvesh o'tib qoladi. To'ti tilga kirib, undan qanday gunohi uchun kal bo'lib qolganini so'raydi, balki sen ham yog'ni to'kkandirsan, deydi.

Xaloyiq uning gaplarini eshitib kuladi, darveshni o'ziga o'xshatdi, shekilli deyishadi.

Rumiy bu voqeani tasvirlash bilan, hayotda hamma odamlar teng emasliklarini uqtirib, asalari ham har xil bo'lib, biri zahar yig'sa, biri asal to'plashini, ohu bir xil giyoh esa ham, sarhisobda biridan tezak, biridan mushki nob kelishini aytadi va:

·**Hissi dunyo – shu jahonga narvon,**

Hissi diniy – osmonga narvon.

Ul biriga doru darmondir tabib,

Bul biriga doru darmondir habib, – deb hikoyani yakunlaydi.

Rumiyning uqtirishicha, dunyo to'plash, mehnat qilish bu jahonda yashash yo'li, Alloh huzuriga solih banda bo'lib borish yo'li esa, diniy qonun-qoidalarga amal qilish va shu yo'lda sa'yi-harakatlar qilishdan iboratdir.

Bu dunyoda baqqolga o'xshaganlarga tabiblar doru darmonlik qiladi, to'tiday fazilat egasi bo'lganlarga esa Muhammad alayhissalomgina doru darmondir, madadkordir.

«**Hudhud va Sulaymon haqida rivoyat**»ida esa mana bu voqea bayon qilinadi:

Sulaymon shoh shikorda yurganida bir joyga kelib chodir tikadilar. Jahondagi barcha qushlar uchib kelib, unga bosh egishadi, xizmatiga shaylanib turishadi. Hammalari g'oyatda ahil, bilgan hunarlarini namoyish qiladilar. So'z navbati Hudhudga kelganda, u ko'kdan turib nazar solsa, yerning usti va tagidagi barcha narsalarni, rangini, qaerda qancha suv borligini ko'rish hunariga egaligini izhor qiladi. Shoh uning so'zlarini ma'qullab, cho'llarda o'ziga hamroh topib olishini bildiradi. Shu paytda zog'-qarg'a paydo bo'lib, Hudhud so'zlari yolg'on, odobsizlik, deb Shohda shubha tug'diradi. Shoh, uning gaplarida jon bor, deb o'ylab Hudhudni sarxushlikda ayblaydi. Shunda Hudhud o'z so'zlari chin, haq ekanini aytib, zog' qavmi o'ziga azaldan dushmanligini, u o'limga munkirligini uqtiradi va o'zi ko'zi ko'r bo'lmaguncha yiroqdan odamni behad ko'rajagini aytdi.

Rumiy bu rivoyatida hamzabonlik – do'stlikni dilni-dilga oshno-begonani payvand etuvchi vosita ekanligini ta'kidlar ekan, hamdil bo'lish undan ham yaxshiligini aytib, hind bilan turkning bir-biri atrofida parvona bo'lishini e'zozlaydi, ikki turkning bir-biriga begonadek bo'lishidan afsuslanadi. Uning fikricha, agarda odamlar o'zaro ahil bo'lsalar, nutqbozlikka hojat yo'q. Qalblar o'zi tarjimonlik vazifasini bajaradi. Shoir:

**Hamzabonlik dilni-dilga band etar,
Oshno-begonani payvand etar.**

Turli tilda so'zlashuvchi millatlar o'zaro do'st bo'lsalar, o'rtada vositachiga hojati yo'q, deb biladi:

**O'rtada ul nutqi biyron ne karak,
Tarjima qilmoqqa qodirdir gorak...¹**

Alloma rivoyatida Hudhud tilidan hasadni qoralaydi, zog' xususiyatiga ega bo'lgan hasadgo'ylar haq hukmiga mahkumdirlar, deydi.

Jaloliddin Rumiyning «*Ichindagi ichindadir*» asarida do'stlik, axloq-odob haqida bildirgan fikrlari g'oyat muhimdir. Bu asariga kirgan va «*Bittasi*», deb boshlanadigan hikoyatida do'stlik va inoyatni ulug'lab, uning sodir bo'lishini misollarda bayon etadi, haqiqiy do'st bamisoli ko'zgu bo'lishini uqtiradi: «*Bittasi: «Biz nuqsonlimiz!» dedi. Boshqasi esa, kishida qanday holdaman, nimalar qilyapman, deya o'z-o'zini tergash tuyg'usining uyg'onishi do'stlik va inoyat dalilidir. Chunki «Sevgi bor joyda sitam ham bo'ladi». Begonalarga emas, do'stlariga sitam qilinadi. Ammo sitamda ham sitam bor. Sitam undan muxtasar bo'lganga, uning o'zi uchun yaxshilik va sevgi ekanligini bilganga qilinadi. Shu bilan birga, hech ta'sir qilmaydigan borki, bu sevgi alomati emas. Masalan, gilamni changdan tozalamoq uchun kaltaklashadi. Aqllilar bunga tanbeh berish demaslar. Ammo bir sevgan kishisini yoxud bolasini ursalar, bunga sitam derlar. Shuning uchun modomiki, sen o'zingda bir dard yoki pushaymonlik his etarkansan, bilgilki, bu senga Allohning inoyati va sevgisidan bir dalildir. Agar sen og'a-iningda bir qusur ko'rsang, bu sendagi nuqsonning aksidan iboratdir. Olam ham xuddi shunday oynadir. «*Mo'min mo'minning oynasidir*» (Hadisdan). Sen o'sha qusurni o'zingdan uzoqlashtir. Chunki undan hosil bo'lgan sendagi iztirob o'zingdan.*

Rumiy boshqa bir hikoyatida qanoatsizlik ko'ngilsiz holatlar keltirishini aytib, kishilarni sabr-qanoatli bo'lishga chaqirib, mol-dunyoda ham ma'lum o'lchov borligini ko'rsatadi.

U deydi: «... attor do'koniga borishing bilan u yerda shakarning juda ko'p ekanini ko'rsan. Biroq attor sening pulingga yarasha shakar beradi... Xuddi shunday, odam borki, dengizlarga qonmaydi, odam bo'ladiki, bir tomchi suv bilan kifoyalanadi, ortiqchasi unga zarar keltiradi. Bu faqat ma'no olamida, ya'ni ilm va hikmatda emas, balki hamma narsada shunday.

¹ Jaloliddin Rumi. Uchmoqqa qanot yo'q vale uchgayman. – T., 1994, 12-bet.

Dunyodagi mol-mulklar, oltinlar, qimmatbaho toshlar konlari so'ngsiz o'lchovdadir. Biroq ular insonga bahosi miqdorida keladi. Ortiqchasini esa ko'tarolmay, aqldan ozadi.

Jaloliddin Rumiy odamlarga murojaat qilib, ularni bu dunyoda hamjihat, hamkor bo'lishga da'vat etadi: «Odamlar, - deydi shoir, - biz bu dunyo uyida birga edik, deyishlari va bir-birlari bilan go'zal bir tarzda kelishib, bog'lanishlari kerak... odamning yaxshi va yomonligini bir chetga qo'yib, uning shaxsiyatiga, asliga e'tibor bermoq kerakki, ko'ramiz, ul zotning qanday o'zligi va javhari bordir. Ko'rmoq va bilmoq mana shunaqa bo'ladi».¹

Demak, do'st tanlashda inson shaxsiyatini, uning kimligini ko'rish va bilish – muhimdir.

Jaloliddin Rumiy aql haqida so'z yuritar ekan, uni inson vujudida bir amr deb biladi. Uning ta'kidlashicha, «Mabodo vujud raiyatlari unga bo'yinsunsa, barcha ishlar tekis ketadi. Agar aksincha esa, hammasi izdan chiqadi. Sarxushlik kelishi bilan bu qo'lu oyoqdan va vujudning barcha a'zolaridan har xil noma'qullikni kutsa bo'ladi.

Rumiyning fikricha, inson ana shunday holatga tushmasligi uchun, vujud raiyatlari aqlga bosh egishlari zarur. «Chunonchi, tikuvchilik do'koniga ishga berilgan yosh bola ustaga itoat qilishi lozim. Modomiki bolaning maqsadi ushbu kasbni o'rganmoq ekan, demak, u o'z tasarrufidan voz kechib, ustaning amriga «labbay» deb javob berishi shart. (Xuddi shunday biz ham) Ulug' Tangridan faqat Uning inoyati asirlari hisoblangan yuz ming zahmat va riyozatdan ustunroq bo'lgan inoyat so'raymiz».²

Rumiy o'z pedagogik qarashlarida amal va ilm hamda ikkisiga ega bo'lgan insonning hayotda tutgan mavqeiga alohida e'tibor beradi, ilmni hamma narsadan ustun qo'yadi, odamlarni ilmli bo'lishga da'vat etadi.

*«Amal hamda ilm mavjuddir, – deydi Rumiy. Ba'zilarining amali bor-u, ilmi yo'q. Ba'zilarida esa, aksincha. Agar insonda ham amal, ham ilm bo'lsa, u o'ta muvaffaqiyatli zotdir».*³

Rumiyning inson ruhiyati, unga xos xususiyatlar haqidagi fikrlari ham pedagogik-psixologik ahamiyatga ega. Alloma odamlarni o'z umrlarini behuda o'tkazmay, g'ofillikni tashlab, insonlar uchun foydali ish qilishga chorlaydi. Buni «Fasl» hikoyatida ko'rish mumkin. Hikoyatda «Insonda, -deydi Rumiy, – shu qadar ulkan ishq, hirs, orzu va

¹ Sharq yulduzi, 1995-yil 3–4-sonlari, 192 – 193-betlar.

² O'sha joyda, 208-bet.

³ O'sha joyda, 210-bet.

dard bordirki, yuzminglarcha olam o'ziniki bo'lsa ham, ko'ngli tinchimaydi. U mashg'ul bo'lgan ishida, san'atda, ilmi nujumda hakimlikda... hamma-hamma joyda ham huzur topolmaydi. Chunki istagan narsasini qo'lga kiritolmagan. Yer diloromdir, ya'ni ko'ngilni tinchlantiruvchi, demakdir. Shunday ekan, ko'ngil boshqa bilan-qanday xotirjam bo'lsin. Zavq va orzular zinapoyaga o'xshaydi. Zinalar o'tirib, dam olishga moslashmagan, aksincha, ustiga bosib o'tiladi, xolos. Umriga shu zinapoyalarda behuda o'tkazmaslik uchun g'ofillikdan tez uyg'ongan va ahvolning mohiyatini anglab yetgan zot qanday baxtli!»

Jaloliddin Rumiylar ta'limda har bir o'qilgan kitobning ma'nosini bilish muhimligini ta'kidlaydi, ma'noga e'tibor bermaslik ko'r-ko'rona o'qish ekanligini aytadi.

Ma'noga yuzlanishni inson dastlab unchalik sevmaydi. Biroq vaqt o'tgan sayin yoqtira boradi. Bu jarayon suratda (shaklda) aksincha kechadi. Chunki surat boshida xush va latif tuyuladi, biroq u bilan qanchalik ko'p birga bo'lganing sari undan shunchalik qattiq sovub borasan. Qur'onning surati qayda-yu ma'nosi qayda? Xuddi shunday, insonga boq! Agar inson suratidan ma'nosi ketsa, jasadi qoladi. Jasadni esa, hech kim ushlab turmaydi».

Umuman, Jaloliddin Rumiylarning ta'lim-tarbiya haqidagi fikrlari yoshlar tarbiyasi rivojida salmoqli ahamiyat kasb etadi.

Sharqning buyuk shoiri faylasufi, mutafakkiri, o'z davrining «**Mirzo Malik ush-shuarosi**» **Mirzo Abdulqodir Bedil (1664–1721)** o'zining «*Irfon*» asarida yoshlarni ham ilm-ma'rifatga, adolatga da'vat etadi, hunarni, san'atni, shaxs erkinligi, do'stlik, muhabbat, vafodorlik va adolatni madh etadi.

Bedil «*Komde va Mudan*» dostonida adolatsizlik ustidan adolat, jaholat ustidan ilm-ma'rifat tantana qilishini ifodalash bilan, shohlarni, binobarin, barcha insonlarni adolatli bo'lishga undadi, zulmning fojiasini ko'rsatdi:

**Qayerdaki bo'lsa zolim badkirdor,
Bir kuni u yengilib, so'ng bo'lar xor¹.**

Bedil insonlarni rahm-shafqatli bo'lishga da'vat etar ekan, g'aribu ojizlarga yordam berish, bu – iqboli bo'lish, qora kunlarni bartaraf etish ekanligini aytib, shunday deydi:

**G'ariblarga kimki ko'rsatsa yordam,
Qora kundan qutulg'usi u har dam.
Qayerdaki bo'lsa iqbol qo'rg'oni,**

¹ Bedil. *Komde va Mudan*. –T., 1960, 44-bet.

Ojizlarga yordam uning narvoni.¹

Mutafakkir har bir ish - harakatda sabrli, tashvishli kunlarda chidamli bo'lishni maslahat beradi. U sabr, taskin yo'li, kishini murod maqsadiga erishtirish yo'li ekanligini uqtiradi, har bir ishda shoshmaslikni, sabrli bo'lishni maslahat beradi. Bedil Mudan tilidan shunday deydi:

**Sabr bilan har kim dilga bersa qo'l,
Sevinch oynasin ko'rgay albat ul...
Sabri bilan kishi maqsadga yetar,
Chunki u sabr tashvishlardan or etar.
Sabr joyida hovliqishga yo'l bo'lmas.
U - visoldir, u har kimga qo'l kelmas.
Sabr yo'lini taskin yo'li degaylar,
Murod maqsadga u bilan yetgaylar!²**

Bedil mardlikni yuqori baholab, mardlik, jasorat kishiga baxt, iqbol, orzularga erishtiruvchi omil ekanligini ta'kidlab insonlarni, ko'proq yoshlarni mardlik fazilatini egallashga da'vat etadi:

**Mardlar chindan bel bog'lasa har mahal,
Baxti kulib, topgay orzusi amal.
Qat'iy bo'lsa mardning ahdu jur'ati,
Ko'kni yerga tutashtirar g'ayrati,³ - deydi shoir.**

Bedil «*Irfon*» asarida insoniyatni ulug'laydi, ularni yaxshilikka, yomonlikni bartaraf etishga da'vat etadi, uningcha, irqiy, milliy, diniy e'tiqodlaridan qat'i nazar, hamma inson hurmatga loyiq, ehtiromga sazovor mehribonlikka muhtojdir. Ayni vaqtda inson o'z vatanining sodiq farzandi, o'z elining g'amxo'ri bo'lmog'i kerak.

Bedil ijtimoiy hayotdagi, insonlar o'rtnasidagi salbiy hollarni dangasalik, makr-hiyla, xiyonat, qalloblik, ig'vogarlik, yolg'onchilik, ochko'zlik, xasislik, kibru havoni qoraladi. U yoshlarni mehnatsevarlikka undadi, kamtarlikda kamol topishni, yaxshilar bilan do'stlashib, yomonlardan yiroq bo'lishni maslahat beradi.

Bedil, ko'ngli ochiq va saxiy kishilar oynadek yorug', nurafshon bo'lsalar, makr-hiylali, ko'ngli qoralar qorong'u, zulmatsimon ekanligini uqtiradi:

*Agar tabiati kasero moili nifoq dar'yobi,
Ba yaqin shinosi, ki suhbatlari, akobir darnayofti.⁴*

¹ O'sha joyda, 44-bet.

² O'sha joyda, 28-bet.

³ O'sha joyda, 93-bet.

⁴ O'sha joyda, 47-bet.

Ma'nosi: agar biror kishi tabiatida nifoqlikka – ikki yuzlamachilikka, aldashlikka, kelishmovchilikka moyillik topsang, shuni aniq bilginki, u kishidan yaxshilik ko'rmaysan, undan yaxshilik olmayсан.

Bedil «Komde va Mudan» dostonida insonni qadrlamaydiganlarning munofiqligini uning xulqida, xatti-harakatida namoyon bo'lishini uqtirib, yoshlarni bu illatdan uzoq bo'lishga undaydi:

**Izzat, hurmat qadrin bilmay har kishi,
Tartibsizlik bo'lsa uning uy, ishi,
Xoli uzrin izlash kerak xulqidan,
Odob kelmas xushsizlarning qo'lidan.
Telbalik ham, odobdir muhabbatda,
Lekin mag'rurlik ko'z bo'lur g'afolatda.¹**

Shunday qilib, Mirzo Abdulqodir Bedil o'z davrining buyuk, ilg'or mutafakkiri sifatida shuhrat qozondi. U ijtimoiy-pedagogik fikrlar rivojiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Mahtumquli (1733–1793) shoir Ozodiy Davlatmamedning o'g'li bo'lib, turkman xalqining buyuk shoiri va mutaffakiri hisoblanadi. U «Bo'lmasa», «Kelgay», «Yomg'ir yog'dir, sultonim», «Bilan», «Naylayin», «Yetmas», «Bular», «Kechli zamona», «Bilinmas» va boshqa asarlarida xalqning hayoti va urf-odati, shuningdek, o'sha davrga xos muhim ijtimoiy-siyosiy voqealarni aks ettiradi.

Mahtumquli o'z asarlarida turkman urug'larini birlashishga, o'zaro kelishmovchiliklarni tugatishga undaydi. Uning ijodida vatanparvarlik mavzui («El ko'zlar»), shuningdek, insonni va insoniy muhabbatni ulug'lash asosiy o'rinni egallaydi.

Mahtumquli barcha asarlarida xushaxloqlilikni targ'ib qiladi, kattalarga hurmat, mehnatsevarlik, odamgarchilik, botirlik, to'g'ri-so'zlik, ahillik singari yuksak insoniy fazilatlarini ulug'laydi. U «Boshimiz», «Erdan», «Gurgening», «Turkmaning» she'rilarida odamlarni ahillik va hamjihatlikka da'vat qiladi. Mahtumquli insonning baxti, tinchligi Vatan baxti, xalq tinchligi bilan bevosita bog'liq, shu sababli ham odamlar Vatan, xalq uchun jonini fido qilishi kerak degan fikrni ilgari suradi. Shoir vatanparvarlik tarbiyasini axloqiy tarbiyaning asosi deb biladi. Uning bunday deyishiga sabab shuki, u yashagan davrda turli turkman qabilalari o'rtasida ziddiyatlar kuchaygan, mamlakat mayda bo'laklarga bo'linib ketgan edi, bundan foydalangan tashqi dushmanlar tez-tez xavf solib turardi. Shu bois ham Mahtumquli

¹ O'sha joyda, 39-bet.

«Yoshimiz» she'rida tashqi dushmanlarga zarba bermoq uchun turkman qabilalari va urug'larni birlashishga, butun xalqning kuchini bir joyga to'plash va markazlashgan kuchli davlat tuzishga da'vat etadi:

**Hozir kechgan cho'lda ellar yoyilsin,
Yurt binomiz qoyim bo'lsin, qurilsin.
Chillada mast norlar hushiga kelsin.
Bir sufrada ado bo'lsin oshimiz.
Turkmanlar, bog'lasak bir yerga belni,
Quritar kulzumni, daryoyi Nilni.
Taka, yovmut, gulklang, yazir, alili,
Bir davlatga xizmat etsak beshimiz.
Mahtumquli aytar to tanda jon bor,
Biz qolmaylik qizilboshga bo'lib xor,
Yovmut, gulklang topsin birgalikda hamgor,
Ul Kamolxon afg'on bo'lsin boshimiz¹.**

Demak, uning fikricha, markazlashgan davlat, yagona mamlakat barpo etish yo'lida kattadan kichik, butun xalq jonbozlik ko'rsatmog'i, bir yoqadan bosh chiqarib fidoyilik ko'rsatmog'i lozim. Buning uchun xalq ongini uyg'otish, ko'zini ochish kerak.

Mahtumqulining vatanparvarlik mavzuidagi she'rlarida qahramonlik, chidamlilik, hushyorlik ruhi katta o'rinni egallaydi. Shoir istaydiki, chinakam farzand vatan, ona-yurt, xalqning or-nomusini har narsadan yuqori qo'ysin, kerak bo'lsa, aziz jonlarini qurbon qilishga ham tayyor tursin:

**Yigit o'lar eli uchun,
Jonin berar ori uchun.
Er yigitga el-yurt uchun,
Nomus bilan or kerakdir.²**

Mutafakkir turkman yigitlariga vatani, el-yurtidan ayrilib, boshqa yerni maskan tutuvchi bo'lma, deb nasihat qiladi.

Mahtumquli dushmandan ustun chiqmoq uchun hunarmand, har ishga mohir, mard, botir bo'lish lozimligini ta'kidlaydi. Aksincha, nomardlarni, ishyoqmaslarni el o'rtasida masxaralab, ularning yaramas sifatlarini hajv ostiga oladi. Xalqdan jonini ham ayamaydigan, el baxti, yurt saodatini o'z baxtidan muqarrar baland qo'yadigan odamlarni kuylash shoir she'rlarida katta o'rin tutadi. Shoir «*Kerakdir*» she'rida

¹ Mahtumquli. Tanlangan asarlar. -T., 1958, 165-bet.

² O'sha joyda, 73-bet.

butun bashariyat uchun zarur bo'lgan yuksak insoniy fazilatlar haqida so'z yuritadi:

**Mard uldirki, bo'lsin ko'ngli rahmli,
Ko'kragi keng bo'lsin, o'zi fahmli,
Keng yerda qarg'aday bo'lsin vahmli,
O'rnida hunari, ishi kerakdir.
Ot kerak chopishga, quvib yetishga,
Yovni qo'rqitishga, tirik tutishga...**

Mahtumquli o'z davrida axloq-odobni, yaxshi xulq-atvorni targ'ib etgan ulug' mutafakkir sifatida shuhrat qozondi. Uning axloq-odob mavzusida, ijod asarlari o'sha davrda keng yoshlarda axloq egasi istagini axloqiy fazilatlarini tarbiyaladi.

Mahtumquli «*Foniy dunyo kerakmas*», «*Bo'lmasa*», «*Qolmadi*», «*Moliga tengmas*», «*Etajaksan*», «*Ko'ring*», «*Ketuvchi bo'lmas*», «*O'lmasdan burun*», «*So'z ma'nosini bilmaguncha*» kabi she'rlarida sadoqat va vafo, samimiylik va olijanoblik, mehnatsevarlik va fahm-farosatlik kabi axloqiy fazilatlarini madh etadi, mehnat ahlining odamgarchiligini birinchi o'ringa qo'yadi, inson ulug' zot, hayot va jamiyatning tayanchi degan fikrni ilgari suradi. Mahtumquli «*Turkmaning*», «*Ko'rinar*» she'rlarida odamlarni ona-yurt go'zal tabiatini sevishga undaydi. «*So'ngidagi*» she'rida yurtni vayron etuvchi bosqinchilarni qahr-g'azab bilan la'nat, ularga qarshi kurashda qahramonlik ko'rsatganlarni, tabiat go'zalligini himoya qilganlarni haqiqiy vatanparvar deb ta'riflaydi.

Mutafakkirning takidlashicha, inson uchun unib-o'sgan yoridan ayrilish jonidan ayrilishdan ko'ra dahshatliroqdir. Yoshlar vatan tuprog'ini toptamoqchi bo'lgan dushmanlar yo'liga g'ov bo'lish uchun o'z ko'ksini qalqon qilishga tayyor turishlari kerak.

Shoir vasf etgan eng go'zal fazilatlardan biri odamgarchilikdir. Mahtumquli yoshlarning eng yaxshi insoniy fazilat egasi bo'lishlarini, kattalarni hurmat qilib, ularga izzat-ikrom ko'rsatishlarini orzu qiladi, ulardan noahillik, ishyoqmaslik singari illatlarga berilmasligini talab etadi. U g'iybatchilik yomon illat ekanligini ta'kidlaydi:

**Ruzi- mahshar shikva etar tilingdan,
Rasvoliging budur sening, g'iybatchi,
Umring elga berma, ozma yo'lingdan,
Og'ritmagil elu kuning, g'iybatchi.¹**

¹ O'sha joyda, 128-bet.

Mahtumqulining tushunchasicha, g'iybatchilik eng yomon xususiyat bo'lib, g'iybatchining gunohi bu dunyoda ham, u dunyoda ham kechirilmaydi:

**Bulutdek gurkirab, chaqmoqday g'urillar,
Goho muzdan taxtlar, otashdan uylar,
Xachirdek chiyonlar, fil kabi muylar,
Badaningdan so'rar qoning, g'iybatchi.
Holing ko'rib rahm qilib, yig'larlar,
Seni sittin degan joyda bog'larlar,
Tiling tutib, temir bilan dog'larlar.¹**

Mahtumquli o'z she'rlarida turkman xalqining eng yaxshi udumlarini, inoqlik, mehmondo'stlik, ahillik fazilatlarini ulug'lab, bu fazilatlar insonni bezovchi xislatlar ekanini aytadi. «Mehmon yo'liqsa» she'rida mehmondo'stlik turkman xalqiga xos eng yaxshi fazilat ekanini ta'kidlab, bu fazilatni mardlik va odamgarchilikning eng go'zal belgisi deb ta'riflaydi:

**Mard kutar mehmonni yorug' yuz bilan,
Nomard o'zin gizlar mehmon yo'liqsa...**

Mahtumqulining ta'kidlashicha, mehmon kim bo'lishidan qat'i nazar, unga izzat-ikrom ko'rsatish, uni yorug' yuz, shirin so'z bilan qarshi olish lozim. «Ketuvchi bo'lma» she'rida halollik, muloyimlik sifatlari insonni ziynatlantiruvchi, unga shonu sharaf keltiruvchi fazilat sifatida ifodalaydi va to'g'ri so'zli bo'lishga chaqiradi:

**Mard o'g'lidir elga yozar dasturxon,
To'g'ri so'z ustida berar shirin jon.
Umrini o'tkazar, aytmaydi yolg'on.
Jahd aylab, yolg'on so'z aytuvchi bo'lma.²**

Mahtumqulining nazdida to'g'ri so'zlik mardlikning asosiy belgilaridan biridir. U inson hayotini sevadi, odamlar dunyoda shod-xurram, ahil do'stlikda yashashlari lozim, degan fikrni ilgari suradi, kattalarni siylamoqni, ularga hurmat bajo keltirmoqni yoshlar tarbiyasida birinchi o'ringa qo'yadi. Mutafakkirning ta'kidlashicha, yoshlar ota-onalarining izzat-hurmatlarini joyiga qo'yimoqlari, hamma joyda, har bir ishda ularning ko'nglini olishlari, bu borada ular ehtiyot bo'lishlari, kattalarning ko'nglini qoldiradigan, ularni ranjitib qo'yadigan harakatlar qilmasliklari lozim.

¹ O'sha joyda, 128-bet.

² O'sha joyda, 213-bet.

Mahtumquli deyarli barcha she'rlari axloq-odob masalasiga alohida e'tibor beradi. U yaxshi udumlar, olijanob xislatlarni qanchalik sevinib, yurakdan kuylagan bo'lsa, poraho'rlar, xalqni aldash hisobiga kun ko'ruvchilar, hiylagar makkor odamlarni shunchalik nafratlanib tasvirladi. Shu bois o'z she'rlarida chinakam insoniy tuyg'ularni vasf etish orqali odamlarni umidli va hayotsevar bo'lishga chaqiradi.

Mahtumquli inson xoh boy, xoh xon bo'lsin, aslo takabbur bo'lmasligi, odamlar bilan ahillikda yashab, xalqning holidan xabardor bo'lishi, istak, orzulariga quloq solishi lozim deb biladi, hayoti davomida shu qoidaga qat'iy rioya etdi.

Shu bois Mahtumqulining axloq-odob, ta'lim-tarbiyaga doir asarlari bizning kunlarimizda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Uning bu asarlari yoshlarimizni eng yaxshi fazilatlar egasi, komil inson bo'lib yetishishlarida hamon hayot darsligi, ibrat namunasi bo'lib xizmat qilmoqda.

Mirza Fatali Oxundov (1812–1878) taniqli Ozarbayjon ma'rifatparvari, yozuvchisi, jamoat arbobi va pedagogi. U Ozarbayjon xalqi orasida keng savodxonlik va ma'rifat tarqatishga doir amaliy tadbirlar ishlab chiqish ishida, shuningdek, dunyoviy ilmlar beruvchi maktablar tarmog'ini kengaytirishda zo'r faollik ko'rsatdi. Uning tashabbusi bilan Gori o'qituvchilar seminariyasi qoshida Ozarbayjon bo'limi ochilgan edi. Shu bilan birga, Fatali Oxundov adabiyotning katta tarbiyaviy ahamiyatini tan olar va u o'zining o'quv rejalarida jismoniy tarbiya hamda mehnat ta'limiga ham keng o'rin ajratar edi.

Rashid Efendiyev (1869–1942) Ozarbayjon pedagogi, shoiri va yozuvchisi - o'sha vaqtda Kavkazda ilg'or rus pedagogikasi ta'sirining yirik markazi bo'lgan Gori o'qituvchilar seminariyasida ma'lumot olgan, seminariyani tamomlagandan so'ng qishloq maktablarida, keyin esa Zakavkaze o'qituvchilar seminariyasida dars bergan. 1918–yilda Bokudagi o'qituvchilar seminariyasiga direktor qilib tayinlangan edi. Rus pedagogikasi ilg'or arboblarning kuchli ta'sirida R. Efendiyevning ilg'or qarashlari tarkib topdi va unga K.D.Ushinskiy, ayniqsa, katta ta'sir ko'rsatdi.

Rashid Efendiyev K.D.Ushinskiy g'oyalari amal qilib, ozarbayjon maktablari uchun bir qancha darsliklar yaratdi. Bunda u K.D.Ushinskiyning «*Rodnoe slovo*» va «*Detskiy mir*» kitoblarida surilgan ilg'or g'oyalarni ijodiy rivojlantirdi. U o'zining «*Detskiy sad*» va «*Detskiy mir*» darsliklarida Ozarbayjon folkloridan, o'z xalqining tarixi va turmush tarziga doir ajoyib materiallardan keng foydalandi.

R. Efendiyev o'qitish ona tilida olib boriladigan dunyoviy va hammabop ilm-ma'rifat tarmog'ini rivojlantirish uchun qat'iy kurash olib bordi. U Tiflisdagi xotin-qizlar musulmon maktabi tashkil etishda faol qatnashdi.

Shunday qilib, R.Efendiyev 11 yil mobaynida «rus tuzem» maktabida, keyinchalik esa o'zi avval o'qigan Gori seminariyasida o'qituvchilik qilib, hayotining oxirigacha Ozarbayjonda madaniyat va pedagogik fikrlarning yuksalishida katta rol o'ynadi.

Qayum Nosiri (1825–1902) XIX asrning ikkinchi yarmida yashab ijod etgan tatar xalqi fan va madaniyatining buyuk arboblari hisoblanadi. U pedagogika, falsafa, lingvistik va tarixga doir bir qancha asarlar yozib qoldirdi. Uning «*Nauchnaya grammatika tatarskogo yazika*», «*Russko-tatarskiy slovar*», «*Sintaksis*» kabi asarlari, matematika darsliklari va boshqalar katta ahamiyatga ega. U o'qitish rus tilida olib boriladigan tatar maktabining birinchi tashkilotchisi, tatarlardan chiqqan birinchi rus tili o'qituvchisi edi.

Q.Nosiri o'qituvchiga yuqori talablar qo'yar ekan: «O'qituvchi avvalo o'zini buyuk ishlar qilayotgan kishilar qatorida deb hisoblashi kerak... O'z o'quvchilaringni shunday tarbiyalaginki, ularda sening tarbiyang ta'siri ular hayotining oxirigacha ko'rinib tursin», deb ta'kidlagan edi.

Ibray Oltinsarin (1841–1889) – XIX asrning ikkinchi yarmidagi buyuk qozoq pedagogi, olimi va shoiri. Uning ijtimoiy-pedagogik qarashlari rus pedagoglarining ta'sirida tarkib topdi..

Oltinsarin 1861-yilda To'rg'ay maktabiga o'qituvchi qilib tayinlandi. Shu bilan birga, Oltinsarin xotin-qizlar ta'limining qaldirg'ochi va qozoqlarda birinchi hunar maktabining tashkilotchisi edi. U rus grafikasi asosida bosib chiqarilgan birinchi qozoq darsliklarini tuzgan, birinchi bo'lib qozoq maktablarida o'quvchilarning ona tilida o'qitilishini amalga oshirgan.

Oltinsarinning fikricha, doimo maktab o'z tuzilishiga ko'ra keng ma'nodagi yangi madaniy hayot – qozoq xalqi orasida yangi urf-odat, tartib, intizom, gigiena asoslari, sanitariya, hunarlar va san'at namunasi bo'lib xizmat qilishi kerak. Maktab tevarak-atrofdagi aholi orasida chinakam madaniyat o'chog'iga aylanishi, qozoq xalqini savodli qilish, ilmiy-ommabop kitoblarni o'qiy olishi uchun yaxshi kutubxonaga ega bo'lishi zarur; **o'qituvchi – maktabdagi tarbiyachi – ishning muvaffaqiyatini hal qiladi, hamma narsa unga, uning pedagogik**

ishga tayyorgarligiga, uning o'z ishini sevishiga bog'liq, degan fikrni ilgari surgan.

Abay (Ibrohim) Qo'nonboyev, (1845–1904) qozoq yozma adabiyotining asoschisi, ma'rifatparvar shoiri. U o'zi tug'ilgan Ching'iz ovulidagi diniy maktabda savod chiqarib, 10 yoshida Semipalatinsk shahridagi Ahmad Rizo madrasasida ta'lim oladi. Bu yerda Alisher Navoiy, Sa'diy, Xo'ja Hofiz, Fuzuliy kabi mumtoz shoirlar asarlarini o'rganadi. Shaharda uch yil ta'lim olgach, otasi uni o'qishdan olib, elni boshqarish ishlarida qatnashtiradi. Lekin Abay o'z bilimini oshirishni afzal ko'radi. Qunt bilan mutolaa qilib, Sharq va G'arb xalqlari adabiyoti bilan tanishadi, 19 yoshda *«Alifbo»* sherini yozib, ilk bor xalqni ilm-ma'rifatni egallashga chaqiradi. U Cho'qon Valixonov bilan Ibray Oltinsarin boshlagan ma'rifatparvarlik g'oyalarini 1887-yilda yozgan *«Ilm topmay maqtanma»*, *«Yoshlikda ilm bor deb o'ylamadim»*, *«Internatda o'qiydi» she'rlarida targ'ib qiladi*, *«Mening elim – qozog'im»*, *«Boylar yurar molin ardoqlab»*, *«Adashganning oldi yo'l»* kabi she'rlarida birdamlikka va insonparvarlikka da'vat etadi.

Abay o'z ijodi bilan xalqni ilm-ma'rifat, insoniylik sari yetaklaydi, shuningdek, muhabbat va do'stlikni ulug'lovchi she'rlar bitadi. *«Ey muhabbat, ey do'stlik»*, *«Yigitlar, o'yin arzon, kulgi qimmat»*, *«Ba'zan tusar ko'ngling»*, *«Qiz so'zi»*, *«Yigit so'zi»*, *«Ko'zimning qorasi»*, *«Oshiq so'zi - tilsiz so'z»* kabi she'rlari shular jumlasidandir.

Abayning deyarli har bir asari ma'rifiy-tarbiyaviy ahamiyatga ega. Garchi Abay sof pedagogik asarlar yaratmagan, bevosita murabbiylik bilan shug'ullanmagan bo'lsa-da, uning ijodida yoshlar tarbiyasiga oid didaktik pand-nasihat va yo'l-yo'riqlar keng o'rin olgan. U o'zining ta'lim-tarbiya xususidagi qarashlarini psixologik jihatdan chuqur asoslaydi.

Abay xalqining ma'naviy ehtiyojlarini qondirish uchun yoshlarni halol mehnat qilishga, ulug' va bilimdon odamlarning maslahatlariga quloq solib, aql va ilmdan bahramand bo'lishga da'vat etadi, ishyoqmaslik, faoliyatsizlik, loqaydlik kabi illatlarini qoralaydi, bu illatlar bolalar tarbiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatayotganiga kuyinib shunday deydi:

«Ne uchun bolani dunyoga keltirib itday nochor hayoting, azob-uqubatlaringga sherik qilishni istaysan? Bolangga yaxshi tarbiya berolmasang, qanday ota bo'lding o'zi? Agar shunga erisha olmasang,

faqat o'z gunohing uchun javob berib qolmay, farzandning gunohlariga ham sherik bo'lasan», - deydi¹ Abay.

Mutafakkir erksizlik, jaholat, nochorlikdan qutulish uchun xalqni bilim olishga, ilg'or xalqlarning madaniyatini o'rganishga, o'z farzandlarini bu madaniyatdan bahramand qilishga undaydi. Lekin dunyoviy bilimlarsiz yashash ulkan zarar va nodonlikdir. Abayning ta'kidlashicha, inson boylik ketidan quvmasligi kerak. Lekin u boylik hisobiga ilm bilan shug'ullanmog'i lozim, zero, bilim boylikda, ilmni egallash esa rohat-farog'atdir.

Abay deyarli barcha asarlarida qozoq xalqini bilim egallashga da'vat etadi. U chor-nochorlikda hayot kechirayotgan xalqning moddiy ehtiyojlarini ma'lum darajada qondirmay turib, ularning ilm-fanga intilishlariga erishib bo'lmasligini yaxshi tushunadi. Shu boisdan, u avvalo, xalqning turmush darajasini ko'tarish kerak, degan qat'iy fikrga keladi va har bir odam o'z turmushini odil va to'g'ri yo'lga qo'yibgina bilim olishga, demakki, ma'naviy kamolotga o'zida ehtiyoj sezadi, deydi.

Abay yoshligida mavjud sharoit va moddiy jihatdan qiyinchilik tufayli yetarli bilim ololmaganidan zorlanadi shu bois u bilimni puxta egallashga undandi, zero, yoshlikda egallangan bilim yuksak-yuksaklarga parvoz qilish uchun misoli qanotdir:

**Yoshlikda bilim izlab yugurmadim,
Xayrin bildim, biroq yuz o'girmadim.
Ulg'ayganda qarasam qo'lim quruq,
Kechikib qo'l cho'zdimu, ulgurmadim.
Bilimsiz qolganimga kim gunohkor,
Izlasam bo'larmidim munchalik xor,
Odamzod tasallisi farzand ekan,
Farzandimni bilimga qo'ymadim zor...
Madrasaga berdim men adab uchun,
Bilim uchun, nainki, mansab uchun!
O'zim ham yuksaklarga qanot qoqdim,
Ayb bo'lmas orzu uchun – talab uchun...
Kim aytar: yomon bo'ldim, yo'ldan qaytdim,
Qozoqqa shirin-shirin o'lan aytdim,
O'landa hech kim menga teng kelmadi,
Lekin qadrim topolmay, yig'layman jim...²**

¹ Abay. Tanlagan asarlar. –T., 1961, 33–34-betlar.

² O'sha joyda, 30-bet.

Abay bolalarga chinakamiga chuqur bilim berish uchun ularni Yevropa usulidagi maktablarda o'qitish lozimligini aytadi. Bu sohada o'zi namuna ko'rsatib, o'g'li Mag'aviya va qizi Gulbadanni Semipalatinsk dagi yangi usulidagi maktabda, katta o'g'li Abdurahmonni esa Peterburgdagi Mixaylovsk artilleriya bilim yurtida o'qitadi. U qozoq bolalarining maxsus maktab-internatlarida ta'lim olishlarini qizg'in qo'llab-quvvatlaydi, bunday o'quv maskanida dunyoviy fanlar o'qitilishidan mamnunligini bildiradi.

Abay bolalarda fanga qiziqish va intilishni rivojlantirish lozimligini, busiz bilim olish mumkin emasligini uqtiradi. Yoshlar mol-dunyo orttirishga ruju qo'ymasdan, iloji boricha ko'p bilim olishga intilishlari zarurligini ta'kidlaydi. Mutafakkir *«Kitob — bilim xazinasi, uni o'qi, o'rgan. Bilim yo'li g'oyat mashaqqatli bo'lsa ham, uni mehnat qilib egallashga intil, nomusli va haqiqatgo'y bo'l»*, - deb ta'lim beradi. Shoir zamonaviy bilimlarni egallash uchun chet tillarni va ilm-fanni o'rganish g'oyat ahamiyatligini aytib, butun mol-mulk ketsa ham bolalarning chin inson bo'lishi uchun ularni o'qitishni maslahat beradi, shu yo'l bilan xalqqa yaxshilik qilinishini uqtiradi.

Abay aql-zakatni nodonlikka, halol mehnatni tekinox'rlikka qarama-qarshi qo'yadi va odamlarni halol mehnat bilan kun kechirishga undaydi:

**Odamzod tiriklikni davlat bilsin,
Aql topsin, mol topsin, halol yursin.
Ikkovining biri yo'q. ovul kezib,
Xo'r bo'lib, bekorga kun o'tkazmasin.
Nodonlar bo'sh so'zlarga quloq, solar,
Chin so'zning foydasidan chetda qolar,
Rost so'zning hech bilmaydi xosiyatin,
Chin qo'yib, yo'q so'zdan lazzat olar.
Aqllik qora qilni qirqqa bo'lar,
Har narsaga o'ziday baho berar.
Nodon kishi hech narsa bilmay — turib,
Maqtanib, ko'cha-ko'yda ko'krak kerar.¹**

Abay o'zining amaliy faoliyatida chinakam murabbiy sifatida maydonga chiqadi, o'z bolalarining o'qishi bilan muntazam shug'ullanadi, ular bilan dildan suhbatlar quradi, o'qishda ularga ko'maklashadi. U ta'lim-tarbiya sohasidagi qotib qolgan aqidalarga, quruq yodlashga, do'q-po'pisa bilan o'qitishga qarshi chiqadi.

¹ O'sha joyda, 31-32-betlar.

Yoshlarni ilmni ongli ravishda egallashga, oqilona tartib-intizomli bo'lishga chaqiradi. Abay bolalarda bilimga qiziqishni alanga oldirishni, mustaqillikni kuchaytirishni, ularni o'rganilayotgan narsaning mohiyatini anglashga odatlantirishni yaxshi bilim olishning zaruriy shartlaridan biri, deb hisoblaydi. U har bir odam o'z oldiga ko'pchilikka naf yetkazishni maqsad qilib qo'yib, ilmlarni o'rganishi lozim, degan fikrni ilgari suradi. Har bir odam o'rganayotgan ilm-hunarning oxir bir kun kelib biron korholimga yarab qolar, deb o'rganmasligi, uni turmushga tatbiq qilish maqsadida o'rganmog'i kerak. Chunki ilmni faqat bilib qo'yish uchungina o'rganishning foydasi yo'q. Kishi o'zining bilmagan narsasini bilib o'rgansa, undan beqiyos huzur-halovatga erishadi. Agar kishi ilmga astoydil mehr qo'yib o'rgansa, unda yanada ko'proq bilsam, yanada ko'proq o'rgansam degan fikr paydo bo'ladi. Shundagina u ko'rgan, bilgan har bir narsani ko'ngliga mahkam tugib, uqib oladigan bo'ladi.

Abayning fikricha, bolalarga bilim berishning samarali yo'li, avvalo, ularga ona tilini o'rgatish, so'ng ularni tabiiy fanlar bilan oskno qilish, shundan keyingina chet tillarni, jumladan, arab va fors tillarini o'rgatish lozim; ilm o'rganish moddiy dunyoni to'g'ri anglash, insoniy kamolotga erishish uchun zarurdir, deydi.

Abay yaxshi niyatni dilga jo qilib, bilim olishga kirishishni eng zaruriy hisoblaydi va uning uqtirishicha, har bir inson bilimni bahsda yutish uchungina o'rganmasligi, balki ilmni oliy maqsadlarga yetish uchun bilish kerak; bahs, avvalo, ko'ngildagi ezgu maqsadni saqlash va mustahkamlash uchun bo'lsa, ma'qul, ammo haddan oshib ketsa, kishini haqiqatni aniqlashdan ko'ra, ko'proq izdan chiqarishga xizmat qilib qo'yishi mumkin; badiiy bahs noo'rin va nomuhim narsa ustida bo'lsa, u xusumatni kuchaytirib, odamgarchilikni yo'qotishgacha olib boradi, deb hisoblaydi. Bunday holda asosiy maqsad ilm o'rganish bo'lmay, odamning yuzini shuvit qilish uchun bo'lib qoladi va bunday maqsad faqat, buzuvchi kishilardagina bo'ladi, deb uqtiradi.

Bahs, bu ham aslida ilm o'rganishning bir yo'li. Biroq unga ortiqcha berilish yaramaydi. Chunki bahsga ortiqcha berilishdan mag'rurlik, maqtanchoqlik, xusumat, yolg'onchilik, hatto, arzimagan narsadan janjal chiqarish va bировga musht ko'tarish kabi yomon fazilatlar tug'iladi.

Abay yoshlarni ilm egallashga chaqirar ekan, ularni kaltabinlik, sun'iylik illatlaridan forig' bo'lishga, ilmni kuchli ehtiros bilan o'rganish va u bilan jiddiy shug'ullanishga, izchil hamda chuqur bilim olishga chaqiradi. U har bir odam o'z xatti – harakati tufayli haqiqatga

erishmoqchi bo'lsa, har qanday vaziyatda ham to'g'ri so'zni aytishdan va to'g'ri yo'ldan qaytmaslik kerakligini aytadi. Uning uqtirishicha, har bir odam o'zi yaxshi ko'rgan narsasini o'zgalarga ham ravo ko'rishi, har bir ishga mehr-muhabbat bilan kirishishi lozim, ayniqsa, ilm egallashga sidqidildan kirishishi zarur. «Agar bordi-yu, deydi Abay, - ko'ngling boshqa narsada bo'lib, o'qib o'rganayotgan ilmingni shunga sabab qilib ko'rsatsang, ya'ni uni yana shu ko'nglingdagi narsa uchungina o'rganayotgan bo'lsang, unda ilmga mehring go'yo o'gay onaning mehri kabidir deydi. Agarda ilmni chin niyat bilan o'rganayotgan bo'lsang, unda ilmga mehring xuddi o'z onangning mehriday iliq va samimiy bo'ladi. Agar sen unga chala mehr qo'ysang, o'rgangan ilming ham chala-chulpa bo'ladi».

Ilm olish yo'lidagi eng katta dushman beg'amlik va beparvolik, deb tushunadi shoir. Chunki beg'amlik, birinchidan, xudoning, ikkinchidan, xalqning, uchinchidan, davlatning, to'rtinchidan, ibratning, beshinchidan, aqlning, or-nomusning dushmanidir; or-nomus bo'lgan yerda beg'amlik bo'lmaydi.

Abay inson ilm olish jarayonida aqliy jihatdan tobora kamolotga erisha borishini, busiz puxta ilmi bo'lish mumkin emasligini ko'rsatadi. Aqli odam narsa va hodisalarning tub mohiyatiga yetadi, ularni to'g'ri baholab, aniq xulosalar chiqara oladi.

Abay bilimga osonlikcha erishib bo'lmashligini qayta-qayta uqtiradi. Bilimni uzluksiz takomillashtirib bormoq, bilim olishda hech qachon erishilgan darajadan qanoatlanmaslik kerak, deydi.

Abayning ta'kidlashicha, kishi, eshitgan narsasini unutmashligi uchun to'rtta shartga amal qilishi kerak. Bu shartlar zehni bo'lish, bir narsani ko'rganda yo eshitganda, unga chin yurakdan ixlos qo'yish, fahm-farosat bilan uqib olish, eshitganlarini ichida bir necha bor takrorlab, ko'ngliga jo qilish, ko'ngliga boshqa narsalarni mutlaqo keltirmaslik va kelsa ham unga zarracha e'tibor bermaslikdan iborat. Masalan, beg'amlikka, beparvolikka, o'yin-kulgiga yoki hasratga va boshqa ehtirosga berilmaslik kerak. Afs holda bu to'rt narsa aql bilan ilmga putur yetkazadigan omilga aylanadi.

Ulug' ma'rifatparvar Abay qozoq xalqini tobora jar yoqasiga surayotgan adolatsizlik, qabohat, o'zaro dushmanlik, jaholat, madaniyatsizlik singari illatlar chulg'ab olayotganini ko'radi. Bu illatlar o'zi katta umidlar bog'lagan yosh avlod tarbiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatayotganiga achinadi. Xalqning, ayniqsa, yoshlarning axloqiy tarbiyasiga ahamiyat berishni birinchi darajadagi vazifa deb hisoblaydi.

Shu bois, shoirning deyarli barcha asarlarida axloqiy masalalar kuchli, ehtiros bilan kuylanadi, axloqsizlik fosh etiladi, yoshlar yuksak insoniy fazilatlar egasi bo'lib yetishishga chaqiriladi.

Abay bilimsiz odam irodasiz bo'lishini, o'zgaralar fikri bilan yashashga odatlanib qolishini uqtiradi. Uning ta'kidlashicha, ilmsiz, mustaqil fikrsiz, aqlsiz nodon bo'lganlar yaxshi va foydali maslahatga ham quloq solmaydilar, ularning kasbi ig'vo tarqatish, maqtanchoqlik, birovlar sha'nini bukishdan iborat bo'ladi.

Abay yoshlarni bilim olish bilan birga, foydali kasb-hunarlarini o'rganishga ham chaqiradi. Zero, yaxshi kasb-hunar ham moddiy, ham ma'naviy boylikdir, deydi:

**Hunari bor – hech kimga qaram bo'lmas,
Erinchoq hech qachon ham odam bo'lmas!
Halol mehnat – hech qayda gunoh emas!
O'g'ri bo'lib, yaxshi to'n kiyalmassan,
Bir o'rgansang, nafsingni tiyalmassan.
Davlat ketar, or bilan nomus ketar,
Ammo, chivin joningni qiyalmassan.
Ba'ziga quvlik bilan davlat bitar,
Ba'zilar to'lguncha tilab o'tar.
Mehnat qilmay topganing – davlat emas,
Qor suviday bir zumda oqib ketar.
Qasam urgan quvlardan nari yurgil!
Tinib oqmas suvlardan nari yurgil!
Bu yurtida tilanchi ko'p, erinchak mo'l,
Mehnat sevmas... Ulardan nari yurgin!¹**

Mehnatsevarlik axloqli kishilarning ajralmas fazilatidir. Shu tufayli har bir odam halol mehnat bilan shug'ullanmog'i darkor. Faqat halol mehnatgina insonning ham moddiy, ham ma'naviy ehtiyojlarini qondira oladi, unga sharaf va hurmat keltiradi.

Insonga mehrlı bo'lish, xalq manfaati yo'lida mehnat qilish orzusi Abayning barcha asarlarida ifodalanadi. U qaysi mavzularda qalam tebratmasin, xalq, yoshlar ta'lim-tarbiyasi, ularning ahvolini yaxshilash haqida o'ylaydi. Yoshlarda insonparvarlik tuyg'ularini kuchaytirish, ularni halollik va rostgo'ylik, do'stlik va sadoqatilik ruhida tarbiyalash doimo shoirning diqqat markazida turadi.

Abay tarbiyaning turli vositalari haqida fikr yuritganda oila, maktab, ijtimoiy mehnat tarbiyasiga jiddiy ahamiyat beradi va bu tarbiya

¹ Abay. Tanlangan asarlar. – T., 1961, 74-bet.

vositalari bir-biridan ajratilmagan holda doimo birga olib borilishini muhim deb hisoblaydi. Bolalar xarakteri va dunyoqarashining shakllanishida oila asosiy va beqiyos katta ahamiyat kasb etishini hisobga olib, bola tarbiyasi bilan shug'ullanuvchi ota-onalar, avvalo, o'zlari har jihatdan tarbiyalangan bo'lmoqlari zarur deydi. Shoir maktab ham, bola tarbiyasida muhim o'rin tutishini ko'p marta ta'kidlaydi.

Shunday qilib, ulug' mutafakkir Abay Qo'nonboyev butun hayoti davomida xalqni nodonlik va bilimsizlikdan ilm-fan ziyosi tomon yetaklashga intiladi. U o'z hayotining so'nggi damlarigacha, yoshlarning, xalqning murabbiysi bo'ldi, yoshlarning axloqiy tarbiyasi, ilm o'rganishi to'g'risidagi ilg'or fikrlari bilan o'z davrida juda katta obro' qozondi. Uning pedagogik fikrlari bizning davrda ham yoshlar tarbiyasida salmoqli o'rin tutishi shak-shubhasiz. Uning hikmatlarga boy, falsafiy va pedagogik-psixologik mushohadalar bilan yo'g'rilgan nasihatlar hamon yosh avlodni to'g'ri yo'lga boshlamoqda.

8.2. G'ARBIY YEVROPADA PEDAGOGIK FIKRLAR TARAQQIYOTI

Yan Amos Komenskiy (1592–1670) o'zining pedagogik nazariyasida tarbiyaning tabiatga uyg'un bo'lishi to'g'risidagi tushunchani ilgari suradi. «*Buyuk didaktika*» asarida yozishicha, o'qitish tabiiylikka bo'ysunishi, o'qitish tabiat talabiga bo'ysunishi kerak. **Bolaning aqliy va jismoniy o'sish jarayoni tabiatdagi o'sish jarayoniga o'xshagan bo'ladi.** Masalan, bog'bon daraxtlarni parvarish qiladi, uning o'sish xususiyatlarini hisobga oladi. Xuddi shunday o'qituvchi ham bolani tarbiyalash bilan undagi xususiyatlarni hisobga oladi. Bog'bon o'sish qonuniyatini hisobga olar ekan, o'qituvchi tarbiyalash qonuniyatiga bo'ysunadi. O'qitish jarayoni tabiatga o'xshab sekinlik bilan amalga oshadi. Tabiiylik prinsipida kishini tabiatning bir bo'lagi deb qarashi, (*xudo tomonidan bunyod etilmagan*) tabiat qonunlari uning o'sishiga ta'sir etadi deyishi o'z davrida ilg'or qarashdir. Lekin tabiat qonunini kishining o'sishiga olib kelishi noto'g'ridir. Kishi ijtimoiy borliq bo'lib, ijtimoiy qonun ta'sirida o'sadi. Lekin buni Komenskiy tushunmaydi.

Komenskiy tarbiyachi boladagi iste'dodni o'stirishi kerak. Agar bola pedagogik ta'sirsiz yashasa, bu iste'dod tasodifan o'sadi. Kishi dunyoga kelganda kishiga xos iste'dodga ega bo'ladi. Xuddi olmadagi urug'ga o'xshab ba'zida ko'proq, ba'zida kamroq bo'ladi.

Komenskiy yashagan davrda hammani o'qishga tortish kerak emas, qobiliyatli kishigina o'qishi kerak, degan g'oya mavjud edi. Komenskiy esa o'qishga hammaning tortilishini, hamma umumta'lim olishi kerakligini uqtiradi. Umumta'lim to'g'risida gapirganda ayollarni ham hisobga oladi. Bu davrda xotin-qizlar uchun o'qish juda katta muammo edi, shunga qaramay, u bu masalani ilgari suradi.

Komenskiy ta'limotining yana bir qimmatli tomoni o'quvchilar bilim olish tushunchasiga ega. Oynani qanchalik chang bosgan bo'lsa ham, baribir kishi o'z aksini ko'rishi mumkin, albatta, toza oyna kishi aksini toza ko'rsatadi. *O'qituvchining vazifasi oynadagi changni artib tashlash, ya'ni bilimni bola ongiga yetkazish, uni aqliy tomondan o'stirishdir, degan edi.*

Komenskiy o'z asarlarida tarbiyaning maqsadini ko'rsatadi. Tarbiyaning maqsadi kishini mangulik dunyosiga tayyorlashdan iboratdir. Buni uch xil tarbiya orqali amalga oshirish mumkin:

1. Aqliy tarbiya.
2. Axloqiy tarbiya.
3. Diniy tarbiya.

Bu maqsad bolaning tug'ilganidan to 24 yoshgacha amalga oshadi, bu davr ichida bola to'rt bosqichli maktabni o'qib tugatishi, har birida 6 yil o'qishi kerak, deb hisoblaydi.

Komenskiy tabiiylik prinsipiga amal qilib, bola yoshini davrlarga bo'ladi:

1. **Tug'ilganidan 6 yoshgacha – ona maktabi.** Bu davrda bolaning sezish organlarini o'stirishga, bolaning qabul qilishini atrofdagi dunyo bilan tanishtirishga katta ahamiyat beradi. Bolani mehnatga o'rgatish, o'z-o'ziga xizmat qilishga jalb etilishi kerak. Ona bolada axloqiy tarbiyaning asoslarini, to'g'rilik haqqoniylik, quloq solish, mehnatni sevish va boshqalarni vujudga keltiradi. Ona maktabi bog'cha yoshidagi bola tarbiyasini ko'zda tutadi.

2. **6-12 yoshgacha – xalq maktabi yoki ona tili maktabi.** Bunda o'quvchi esda saqlashi, so'zlashga o'rganishi, yozish, boshlang'ich maktab ko'nikmasini hosil qilishi kerak bo'lib, buning uchun geometriya, geografiya, tabiiyot fanlarini o'rganishi lozim.

3. **12-18 yoshgacha – gimnaziya.** Bu o'quv yurtining vazifasi bola tushunchasini, tafakkur qobiliyatini o'stirishdan iborat. bo'lib, unda klassik tillar, tabiiyot bilimlari, axloq, xudogo'ylik o'qitilishi kerak.

4. 18-24 yoshgacha universitet, akademiya. Bu o'quv yurtlari talabaning irodasini, shaxsini bir butun o'stirishi kerak.

Shunday qilib, maktab Komenskiy qarashicha o'quvchilarni o'ylashga, harakatlantirishga, masalalarni amalda mustaqil yecha bilishga, so'zlashga, o'z fikrini to'g'ri ifoda qilishga va isbotlab berishga o'rgatishi kerak. Mehnat kishini ulug'laydi, deydi Komenskiy. Shuning uchun mehnatga ham yoshlikdan o'rgatish kerakligini ilgari suradi.

Komenskiyning pedagogik nazariyasida ta'lim-o'qitish, ya'ni didaktika katta o'rin egallaydi. Uning didaktikasida tabiiylik metodi asosiy rol o'ynab, bu metodning mohiyati, bolaning yoshini, bilim hajmini, psixologik xususiyatlarini hisobga olib, darsni tabiat borlig'iga moslab o'tishdan iboratdir.

Masalan: Qush o'ziga uya yasaydi, uya issiq va yumshoq bo'lishi kerak. Maktab ham xuddi shunday bo'lishi kerak.

«*Buyuk didaktika*» da didaktik prinsiplar berilib, dars jarayonida o'qituvchi qo'llash kerakligi ko'rsatiladi. Komenskiy **ko'rsatmalilik** prinsipini nazariy jihatdan isbotlab berdi. U bu prinsipni faqat ko'rsatib o'qitish usuli tariqasidagina emas, balki barcha sezgi organlarini narsa va hodisalarni asosli va yaxshi o'zlashtirib olishga jalb etish vositasi tariqasida keng ma'noda to'g'ri tushunadi.

Ko'rsatmalilikni o'qitishning «*Oltin qoidasi*» deb atadi. Ko'rsatmalilik prinsipida: a) bolaga real narsalarni ko'rsatish, b) dunyoni rasmlar orqali tushuntirish, d) narsalar modelini ko'rsatish, e) o'qituvchining so'zi. Komenskiy «*Mir chuvstvennyx veuqey v kartinkax*», («*Dunyodagi narsalarning rasmlarda aks etishi*») asarida o'qitilayotgan, o'rganilayotgan narsalarni ushlab, ko'rish, yeyish, hidlash kerakligini aytib, bu o'rganilayotgan materialni chuqur bilishiga va esda uzoq vaqt saqlanishiga olib keladi, deydi.

Komenskiy **onglilik prinsipini** o'qitishda ma'no-mazmunini tushunmay, og'zaki yodlashga qarshi chiqadi. «Aql-idrok bilan yaxshi tushunib olingan narsadan boshqa hech bir narsani zo'rlab yodlatmaslik kerak». O'quvchilar «*O'rganilayotgan narsa kundalik hayotda qanday foyda yetkazishini o'qituvchi yordamida anglab olishlari kerak. Shu bilan hodisalarning sabablarini anglatmoq, har bir narsani to'la tushuntirib bo'lguncha, shu narsa ustida to'xtamoq kerak*» deb hisoblaydi.

Komenskiy **ta'limning tizimli** bo'lishini talab qiladi. O'qitilayotgan material o'quvchilarga asosiy qoidalar tariqasida lo'nda bayon qilinishi kerak. O'qitishda dalillardan xulosalarga, misollardan qonunlarga o'tish,

dalillar va misollarni qoidalar tizimiga solib, umumlashtirib berish lozim, aks holda hodisalarning tizimsiz uyumi hosil bo'lib qoladi. Konkretndan abstraktga, ya'ni mavhumga osondan qiyinga, umumiydan xususiya o'tish kerak; avval narsa, ya'ni hodisaga umumiy tushuncha berib, keyin uning turli tomonlarini ayrim-ayrim o'rganish kerakligini ko'rsatadi.

Izchillik prinsipida kun, oy, yilga vazifa qo'yish va uni amalga oshirish uchun intilish kerakligi aytiladi. Bunda a) aniq vaqtni belgilash, b) o'qishning bola yoshiga mos bo'lishi d) material izchillik bilan o'rganilishi, ya'ni bugungi material ertagi bilan bog'lanishi va keyingi o'tiladigan materialga yo'l ochish kerak.

Komenskiy materialni mustahkam, asosli o'zlashtirib olishlariga katta ahamiyat berib, «*mustahkam asos*» vujudga keltirish, o'qitilayotgan narsalarni bir-biriga bog'lagan holda olib borish lozim, deydi. Har bir mavzu qisqa, aniq qoidalar asosida berilishi kerak. O'tilgan materialni mashq qildirish va takrorlatish o'quvchilarni materialni mustahkam o'zlashtirishiga olib keladi. Takrorlangan dars materiali esda yaxshi saqlanib qoladi. Ovoz chiqarib takrorlashning foydasi ko'pligini ko'rsatadi. Mashqlar o'rnida bir qancha qoidalarni belgilab, takrorlash yo'llarini aniqlab beradi. O'qitishda taqrib bilan tahlilni bir-biriga qo'shib olib borish kerakligini ko'rsatadi.

Komenskiy o'quvchilarning bilish qobiliyatini o'stirishga bilimga bo'lgan ishtiyoqini kuchaytirishga va ilm ishiga bo'lgan g'ayratini oshirishga intiladi.

Sinf-dars tizimi. Komenskiy o'qituvchi butun sinf bilan jamoa bo'lib ish olib borishini, ya'ni sinf-dars tizimida o'qitishni olib borishni tavsiya etdi. Komenskiy sinf-dars tizimini ishlab chiqdi. Dars vaqtida o'tgan darsni qaytarish yangi mavzuni tushuntirish, mustahkamlash, uyga vazifa berish kerakligini ko'rsatdi. Darsni rejalashtirish va olib borish to'g'risida ko'rsatmalar berdi. Har bir darsning o'z mavzusi va o'z vazifasi bo'lishini aytdi. O'qituvchi o'quvchilarning dars mashg'ulotlarida faol qatnashishlarini ta'minlashi, kuzatib borishi, sinfda intizom saqlanishi kerakligini aytdi. O'quv jarayonini tashkil qilishni haddan oshirib yuborib, o'qituvchi bir vaqtda 300 o'quvchi bilan dars olib borishi mumkin, deb hisobladi. O'qituvchi o'ziga yaxshi o'quvchini yordamchi qilib olishi mumkinligini aytdi.

Maktabda o'quv yili va uni o'quv choraklariga bo'lish, ta'tillar berilishini kiritdi. O'quv kunini (ona tili maktabida 4 soat, lotin

maktabida 6 soat) belgilab berdi. O'quvchilar maktabga bir vaqtda qabul qilinib, o'qish kuzda (sentyabrda) boshlanishi kerak, deb hisobladi.

Komenskiy darslik qanday bo'lishi to'g'risida qimmatli fikrlar aytib, o'z zamonasi uchun namunali bo'lgan bir necha darsliklar yozdi. O'zining nazariy fikrlarini darsliklarida amalga oshirdi. Darslikda o'quv materiali yetarlicha bo'lishi, qisqa, mazmunli, tushunarli, izchil berilishi kerak. Darslik oddiy, bolalarga tushunarli tilda yozilishi, rasmlarga boy bo'lishi kerak. Darslikdagi material muntazam tartib bilan joylashtirilishi, bolalarning yoshiga qarab ravshan bayon etilishi shart. Komenskiyning «Tillar va hamma fanlarning ochiq eshigi» va «Hislar vositasi bilan idrok qilinadigan narsalarning suratlari» darsliklari mashhurdir.

«Tillar va hamma fanlarning ochiq eshigi» darsligini o'zining didaktik prinsiplariga amal qilgan holda tuzdi. Darslik turli sohalarda bolalar tushuna oladigan bilimlar bilan tanishtiradi.

«Hislar vositasi bilan idrok qilinadigan narsalarning suratlari»ni boshlang'ich bilimlarning bolalar uchun yozilgan ensiklopediyasi deyish mumkin. 150 ta suratlar bilan berilgan qisqa maqolada tabiat haqida (olam, geografiyaga doir, o'simliklar, hayvonlar, inson tanasi haqida), odamning faoliyati haqida (kasb-hunar, qishloq xo'jaligi, madaniyat), ijtimoiy hayot haqida (davlat boshqarmalari, sud haqida) ma'lumotlar beradi. Bu kitob ko'p tillarga tarjima qilindi, boshlang'ich ta'lim uchun 150 yildan ko'proq yaxshi darslik bo'lib xizmat qiladi.

Axloqiy tarbiya. Intizom. Komenskiy yoshligidan boshlab bolada axloq va odob hosil qilish kerakligini aytdi. Mardlik, o'zini tuta bilish, chidamlilik, vaqt va vaziyat talab qilganida foyda yetkazishga tayyor bo'lib turish, burchni ado qilish kabi xislatlarni o'z ichiga olgan fazilatdir. Shu asosiy fazilatlardan tashqari kamtarlik, mo'minqobillik, kishilarga xayrixohlik, pokizalik, puxtalik, xushmuomalalik, kattalarni hurmatlash, mehnatsevarlik xislatlarini tarbiyalashni ham muhim vazifa deb hisoblaydi.

U quyidagilarni axloqiy tarbiya vositalari deb biladi: a) otana, o'qituvchi, o'rtoqlarining namunasi; b) bolalarga yo'l-yo'riq ko'rsatish, ular bilan suhbatlar o'tkazish; d) bolalarni yaxshi xulqqa o'rgatishda mashqlar o'tkazish, yalqovlik, o'ylamay ish qilishga, intizomsizlikka qarshi kurashish.

Komenskiy intizomning katta ahamiyati borligini ko'rsatib, «Intizomsiz maktab suvsiz tegirmondur» degan chex maqolini keltiradi.

O'rta asr maktablarida kaltak vositasi bilan o'rnatiladigan intizomga u qarshi chiqadi. Kaltak, xipchin – qullik qurolidir, deydi. Bolalarga insoniy muomalada bo'lishini aytdi. Intizom: a) o'qituvchining namuna ko'rsatishi, samimiy, ochiq xayrixohligi, b) o'qituvchining bolaga bo'lgan to'g'ri munosabati (agar u bolani sevsa, uning yaxshi bo'lishini istasa, darsi mazmunli bo'lsa, tushuntira olsa intizomlilik vujudga keladi), d) bolani ko'pchilik oldida, o'rtoqlari ichida oqilona maqtash yoki qoralash intizomlilikka olib keladi.

O'qituvchining roli va unga qo'yiladigan talablar. Komenskiy o'z davridagi iste'dodsiz, ma'lumotsiz o'qituvchilarni qattiq tanqid etdi. O'qituvchilikni «yer yuzidagi har qanday kasbdan ko'ra yuqoriroq turadigan juda faxrli kasb» deb hisobladi. Bu o'qituvchiga nisbatan yangi ilg'or qarash edi, chunki o'sha davrda o'qituvchilik kasbiga hurmat bilan qaralmas edi. Komenskiy aholining o'qituvchiga hurmat bilan qarashini talab etishi bilan o'qituvchining o'zi jamiyatda muhim vazifani bajarayotganini tushunib olishi va o'z qadr-qimmatini yaxshi bilib olishi lozimligini uqtiradi. O'quvchi sof vijdonli ishchan, sabotli, axloqli bo'lishi, o'z ishini sevishi, o'quvchilarga otalardek muomala qilishi, ularda bilimga havas tug'dirishi lozim. «O'zi» namuna ko'rsatib, o'quvchilarni o'ziga qapatishi o'qituvchining birinchi vazifasidir, degan edi. Dindorlikni o'qituvchining yaxshi xislati deb biladi.

Shunday qilib, Yan Amos Komenskiy butun dunyoda pedagogika ilmiga asos solib, maktabning taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatdi.

IOGAN GENRIX Pestalossi (1746–1827) pedagoglik faoliyatini 1774-yilda «*Neygof*»da, «*Kambag'allar muassasasi*» ochib, yetim va boqimsiz bolalardan 50 nafarini shu muassasada o'qitishdan boshladi. Uning fikricha, bolalarning o'zlari ishlab topgan pullar shu yetimxonaning xarajatini qoplashi kerak edi. Yetimxonada tarbiyalanayotgan bolalar dalada ishlar, shuningdek, to'quv va yigiruv dastgohlarida ip yigirib, mato to'qir edilar. Uning o'zi bolalarga o'qish, yozish va hisob o'rgatar, ularni tarbiyalash bilan shug'ullanar edi. Hunarmand ustalar esa bolalarga ip yigirish va to'qishni o'rgatardilar. Shu tariqa, Pestalossi o'z muassasasida bolalarni o'qitishni ularni unumli mehnatga o'rgatish bilan qo'shib olib borishga urindi.

Pestalossi o'sha davrning eng muhim masalasini: dehqon xo'jaliklarini qanday qilib tiklash, ularning turmushini qanday qilib yolchitish, mehnatkashlarning axloqiy va aqliy holatini qanday qilib yaxshilash masalasini hal qilishga jamoatchilik e'tiborini tortishga intilib

adabiy faoliyat bilan shug'ullandi. U «Lingard va Gertruda» (1781–1787) degan ijtimoiy-pedagogik roman yozib, bu romanda xo'jalikni oqilona usulda olib borish va bolalarni to'g'ri tarbiyalash vositasi bilan dehqonlarning turmushini yaxshilash to'g'risidagi o'z g'oyalarini olg'a surdi.

Burgdorfdan o'rtan internat maktabi ochildi; bu maktab huzurida o'qituvchilar tayyorlaydigan alohida bo'lim ham tashkil etildi, bu maktabga Pestalossi boshliq qilib tayinlandi. XIX asrning boshlaridayoq Pestalossining «Gertruda o'z bolalarini qanday qilib o'qitadi». «Onalar kitobi yoki onalar uchun o'z bolalariga kuzatish va gapirishni qanday o'rgatish haqida qo'llanma», «Kuzatish alifbesi yoki o'lchash haqida ko'rsatmali qo'llanma», «Son to'g'risida ko'rsatmali ta'lim» degan kitoblari bosilib chiqdi, bu kitoblarda boshlang'ich ta'limning yangi usullari bayon qilindi.

Pestalossi hammani tarbiya va ilm olish huquqiga ega bo'lishi lozim, deb da'vo qilib, maktablar jamiyatni ijtimoiy jihatdan o'zgartirishning muhim vositalaridan biri bo'lishi kerakligini ta'kidladi. Uning fikricha, har bir kishining haqiqiy insoniy kuchlari harakatga kelib, mustahkamlanganidagina eng muhim ijtimoiy masalalar hal qilinadi, tubdan ijtimoiy o'zgarishlar ro'y beradi. Bunga tarbiya yo'li bilangina erishish mumkin.

Pestalossining fikricha, mehnat shaxsni tarbiyalash va o'stirishning eng muhim vositasidir, mehnat shaxsning jismoniy kuchlarinigina emas, shu bilan birga, aqlini ham o'stiradi, shuningdek, unda axloq ham tarkib toptiradi. Mehnat bilan shug'ullangan shaxsda mehnatning jamiyat hayotida juda katta ahamiyati bor degan ishonch tug'iladi, bunday ishonch esa shaxslarni ahil va mustahkam ijtimoiy ittifoq qilib, bir-biriga bog'lovchi eng muhim kuchdir.

Pestalossining fikricha, bilish sezgi organlari orqali idrok qilishdan boshlanadi va tasavvurlarni qayta ishlash yo'li bilan g'oyalar darajasiga ko'tariladi, g'oyalar esa, garchi ravshan bo'lmasa ham, shaxsning ongida tarkib toptiruvchi kuch tariqasida mavjud, lekin o'zining namoyon bo'lishi va jonlanishi uchun sezgilar yetkazib beruvchi materialga muhtojdir.

Pestalossining fikricha, tarbiyaning maqsadi shaxsning barcha tabiiy kuchlarini va qobiliyatlarini o'stirish, o'stirganda ham har tomonlama va bir-biriga uyg'un ravishda o'stirishdir. Tarbiyaning tarbiyalanuvchiga ko'rsatayotgan ta'siri uning tabiatiga uyg'un bo'lishi lozim.

Pestalossi tarbiyaning mohiyati to'g'risidagi tasavvuriga asoslanib, tarbiyaning yangi metodlarini shaxsning kuchini inson tabiati bilan muvofiqlashtirib o'stirishga yordam beradigan metodlarni yaratishga intiladi. Bolani tarbiyalashni deydi u, uning tug'ilgan kunidanoq boshlash lozim: «*Bola tug'ilgan soat – unga ta'lim berishning birinchi soatidir*». Shu sababli chinakam pedagogika onani to'g'ri tarbiyalash metodlari bilan qurollantirishi kerak. Pedagogika san'ati esa shu metodikani har bir ona, jumladan, oddiy dehqon ayol ham egallab oladigan qilib soddalashtirib berishi lozim. Oilada tabiatga muvofiq qilib boshlangan tarbiya maktabda ham davom ettirilishi lozim.

Barcha insoniy kuchlar va imkoniyatlar eng oddiy narsalardan rivojlana boshlaydi va sekin-asta murakkabroq darajaga ko'tarila beradi. Tarbiya ham ana shu yo'ldan borishi lozim.

Har bir bolaga xos bo'lgan tug'ma kuch va qobiliyatlar kurtaklarini tabiiy tartibga muvofiq, inson kamolotining abadiy va o'zgarmas qonunlariga muvofiq holda muntazamlilik bilan mashq qildirib, o'stirish kerak.

Pestalossi ta'lim nazariyasiga ko'ra tarbiyalash eng oddiy elementlardan boshlanib, asta-sekin tobora murakkabroq darajaga ko'tarilib borishi lozim.

Pestalossining elementar ta'lim nazariyasi jismoniy tarbiyani, mehnat tarbiyasini, axloqiy va estetik tarbiyani hamda aqliy tarbiya va o'qitishni o'z ichiga oladi. Tarbiyaning mana shu hamma jihatlarini Pestalossi bir-biriga bog'lab olib borishni taklif qildi, mana shunday tarbiyalash natijasidagina insonning hamma jihatlari bir-biriga uyg'un bo'lib kamol topishini ta'minlash mumkin, dedi.

Pestalossi shaxsning barcha jismoniy kuchlari va imkoniyatlarini o'stirishni ularni jismoniy jihatdan tarbiyalashning maqsadi deb, bolaning harakatga, o'ynashga, bir joyda o'tirib qolmaslikka, hamisha harakatda bo'lishga majbur qiluvchi tabiiy intilishini jismoniy tarbiyalashning asosi, deb hisobladi.

Pestalossi inson shaxsini kamolotga yetkazishda jismoniy tarbiyaga juda katta ahamiyat beradi va uni shaxsning o'sishiga oqilona ta'sir ko'rsatishning birinchi turi, deb hisobladi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, o'qitishni unumli mehnat bilan qo'shib olib borish Pestalossining pedagogik tajribasi va nazariyasidagi asosiy qoidalardan biri bo'ldi. Pestalossining «**Lingard va Gertruda**» romanida yozilishicha, (maktabda bolalar kun bo'yi yigirish va to'qish dastgohlarida ishlash bilan vaqt o'tkazadilar; maktab huzurida yer

uchastkasi bo'lib, bu uchastkada har bir bola o'ziga ajratib qo'yilgan paykaldagi ekinlarni parvarish qiladi, chorva mollarini parvarish qiladi. Bolalar zig'irpoya tolasini va junni ishlashni o'rganadilar, qishloqning eng yaxshi xo'jaliklari bilan, shuningdek, hunarmandchilik ustaxonalari bilan ham tanishadilar. O'qituvchi ish vaqtida, shuningdek, ishdan bo'sh vaqtlarida bolalar bilan mashg'ulotlar o'tkazadi, ularga savod, hisob va turmush uchun zarur bo'lgan boshqa bilimlarni o'rgatadi. Pestalossi shaxsning kamolotga yetishi uchun mehnat tarbiyasining ahamiyati katta ekanini uqitirib o'tdi. U ish vaqtida *«bolalarning ko'nglini xushvaqt qilish va aqlini o'stirishga»* intildi.

Pestalossi axloqiy tarbiyaning asosiy vazifasi kelgusida ijtimoiy hayotda qatnashib foyda yetkaza oladigan va hamma jihatlarini uyg'un bo'lib kamol topgan inson yetishtirishdir, deb biladi. Bolani boshqalarga foyda keltiradigan ishlarda muttasil mashq qildirish yo'li bilan uning axloqi voyaga yetkaziladi. Pestalossining fikricha, bola organizmining kundalik ehtiyojlarini qondirish asosida bolada onaga nisbatan tug'ilayotgan mehr-muhabbat axloqiy tarbiyaning eng oddiy elementidir. Bolaning axloqi uchun oilada zamin solinadi. Bolaning onaga bo'lgan muhabbati asta-sekin oilaning boshqa a'zolariga ham o'tadi.

Pestalossi axloqiy tarbiya diniy tarbiya bilan chambarchas bog'langandir, deydi. Pestalossi rasmiy dinni tanqid qiladi va tabiiy din to'g'risida gapirib, odamlarning yuksak ma'naviy xislatlarini o'stirishni tabiiy din deb tushunadi. Pestalossi **«... xudoni odamlar bir-biriga mehr-muhabbat ko'rsatayotgan joydan qidirganligini»** ochiq aytadi. **Agar odam xudoni sevsa, u hamma odamlarni ham sevadigan bo'lib qoladi, chunki hamma odam bir otaning bolasi kabi aka-uka va opa-singildir, deydi.**

Pestalossining aqliy ta'lim to'g'risidagi ta'limoti boy va mazmunli ta'limotdir. U o'zining shaxsning hamma jihatlarining bir-biriga uyg'unlashib kamolga yetishi to'g'risidagi asosiy g'oyasiga tayanib, aqliy ta'limni axloqiy tarbiya bilan bog'lab olib borish kerakligini ko'rsatadi.

Har qanday ta'lim kuzatishga va tajribaga asoslanishi hamda xulosalar va umumlashmalar darajasiga ko'tarilishi lozim, deydi. Uning fikricha, kuzatishlar natijasida bolada ko'rish, eshitish sezgilari va boshqa sezgilar hosil bo'ladi, bu sezgilar bolada fikrlash va so'zlash ehtiyojini tug'diradi.

Odamning sezgi a'zolari yordamida tashqi dunyo to'g'risida hosil qilgan tasavvurlari dastlab ravshan va aniq bo'lmaydi. Ta'limning vazifasi shundan iboratki, u mana shu tasavvurlarni tartibga solishi va aniqlashi, ravshan tushunchalar darajasiga yetkazishi, «tartibsiz tasavvurlarni muayyan tasavvurlarga, muayyan tasavvurlarni ravshan tasavvurlarga va ravshan tasavvurlarni ochiq ko'rinib turgan tasavvurlarga» aylantirishi kerak. Ta'lim, birinchidan, o'quvchida o'zining sezgi a'zolari vositasi bilan hosil qilgan tajribalar asosida bilimlar zaxirasini to'plashga yordam beradi, ikkinchidan, bolaning aqliy qobiliyatlarini o'stiradi.

Pestalossi ta'limning har bosqichi uchun maxsus ravishda tanlab olingach, har bir bolaning o'ziga xos aqliy kuchlarini hamda qobiliyatlarini tinimsiz va muntazam ravishda o'stirib boradigan tizim vositasi bilan bolalarga aqliy ta'lim berishga intildi.

Pestalossi ta'limni soddalashtirishga va psixologiya negiziga qurishga intilib, narsalar va buyumlar to'g'risidagi har qanday bilimning eng oddiy elementlari bor, odam shu elementlarni o'zlashtira borib, o'z atrofidagi olamni bilib oladi, degan fikrga keldi. U son, shakl va so'zni mana shunday elementlar deb hisobladi. O'qitish jarayonida bola o'lchash yo'li bilan shaklni, hisoblash yo'li bilan sonni, nutqni o'stirish yo'li bilan so'zlashni bilib oladi. Shunday qilib, elementar ta'lim avvalo o'lchash, hisoblash va nutqni o'stirishdan iborat bo'ladi. U o'z zamonidagi boshlang'ich maktabda o'qitishning mazmunini tubdan o'zgartiradi, o'qitiladigan darslar qatoriga o'qish, yozish, arifmetikani va geometriyaning boshlang'ich qismlarini, o'lchash, rasm chizish, ashula, gimnastika, shuningdek, geografiya, tarix va tibbiyotga doir eng zarur bilimlarni kiritdi.

Shunday qilib, Pestalossi boshlang'ich maktabning o'quv rejasini ancha kengaytirdi va bu maktabda o'qitishning yangi metodikasini vujudga keltirdi. O'qitish metodikasi bolalarni bilimlar bilan boyitishga hamda ularning aqliy kuchlarini va qobiliyatlarini o'stirishga yordam beradi.

Pestalossi ko'rsatmalilik prinsipini ta'limning eng muhim zamini deb hisoblaydi. Bu prinsipni keng ravishda qo'llamasdan turib, tevarakatrof to'g'risida aniq tasavvur hosil qilishga, tafakkurni va nutqni o'stirishga erishib bo'lmaydi.

Pestalossi maktab bolalarning qobiliyatlarini o'stirishi, ularga bilim berishi bilan bir qatorda, ularda ko'nikma va malakalar tarbiyalashi ham lozim, deb hisobladi. Shaxsning kamolga yetgan aqli va oliyihimmat

qalbi talab qilgan narsalarni ro'yobga chiqarish imkoniyati, – deydi Pestalossi, – shaxsning shu narsani ro'yobga chiqarishi uchun harakat qila bilishiga bog'liqdir.

Pestalossi o'zining umumiy didaktik qoidalariga tayanib turib, boshlang'ich ta'limning xususiy metodikasi asosini yaratib berdi.

Pestalossi ona tili o'qitishning asosiy vazifasi bolaning nutqini o'stirish va uning so'z boyligini orttirishdan iborat bo'lishi lozim, deb hisobladi. U savod o'rgatishda tovush metodini birinchi o'ringa qo'ydi, bunday qilish harflarni qo'shib o'qitish metodi hukmronlik qilib turgan o'sha vaqt uchun g'oyat muhim edi.

Pestalossi ona tili o'qitishni ko'rsatmali prinsip asosida olib borish va bolalarga tabiyot, geografiya va tarixga doir elementar ma'lumotlar berib, shu tariqa bolalarning so'z boyligini orttirish to'g'risida qimmatli ko'rsatmalar berdi. Pestalossi zeriktirarli va bir xildagi mashqlar qildirish bilan bolalarda kuzatish, narsa yoki hodisaning belgilarini aniqlay olish malakasini o'stirishga, biror narsani aniq va to'la tasvirlab bera olish malakasini hosil qilishga intildi.

Bolalarda yozuv malakasini hosil qilmoq uchun Pestalossi dastlab to'g'ri va egri chiziqlarni – xatlarning elementarlarini chizdirib, mashq qildirishni tavsiya etdi. U yozuv o'rgatishni narsalarni o'lchash va suratini chizish bilan, shuningdek, nutqni o'stirish bilan bog'lab olib borishni taklif qildi.

O'lchashni o'rgatmoq uchun Pestalossi dastlab to'g'ri chiziq chizishni, so'ngra burchak, kvadrat chizishni va bu kvadratni bo'laklarga (yarimta, chorakta qilib va hokazo) bo'lishni o'rgatishni taklif qildi. Tarbiyachi bolalarga turli geometrik jismlarni ko'rsatishi va ularning nomlarini aytib berishi lozim. Bolalar bu geometrik jismlarni kuzatib, ularning xossalari va nomlarini o'zlashtirib oladilar, ularni o'lchashni o'rganadilar.

Bola o'lchov natijalarini chizib va yozib olishi lozim; bunday mashqlar bolaga yozuv o'rgatishning asosidir.

Shunday qilib, Pestalossi jahon pedagogikasining ko'zga ko'ringan nazariyachisi va amaliyotchisi sifatida kambag'allarning bolalarini tarbiyalash ishiga o'zining butun kuchini va bilimini sarfladi. U odamning barcha tabiiy kuchlarini va qobiliyatlarini bir-biriga uyg'un qilib o'stirishdek vazifani tarbiyaning asosiy vazifasi deb bildi va elementar ta'lim nazariyasini yaratdi, bu nazariya. XIX asrda xalq maktabini rivojlantirishga yordam berdi.

Robert Ouen (1771–1858) jahon pedagogika jarayonida birinchi bo'lib maktabgacha tarbiya muassasalarini (yasli, bolalar bog'chasi) va ishchilarning bolalari uchun keng umumiy ta'lim dasturida bilim beradigan boshlang'ich maktabni barpo etdi. U fabrikada ishlab turgan 10 yoshdan oshgan bolalar va o'smirlar uchun kechki maktab ochib, o'qitishni sanoatdagi unumli mehnat bilan bog'lab olib bordi, katta yoshdagi ishchilar uchun kechki klub ochib, bu klubda madaniy-oqartuv ishlari olib bordi.

1813-yilda Ouen o'zining «**Jamiyatga yangicha qarash yoki Insonda xarakter tarkib toptirish to'g'risidagi tajriba**» degan asarini nashr ettirdi. Bu asarda Ouen shaxsning xarakteri uning irodasidan mustaqil bo'lgan atrofdagi muhit sharoiti bilan tarkib topadi, deb ta'kidladi. Odamlarning illatlari va kamchiliklari, xatti-harakatlari ular yashab turgan vaziyatga bog'liqdir. Odam, – deydi Ouen, – o'z xarakterini hech qachon o'zi yaratgan emas va uni yaratish mumkin ham emas. Uning fikricha, agar biz muhit sharoitini va tarbiyani o'zgartirsak, har qanday xarakterni tarkib toptirishimiz mumkin. Shunday qilib, Ouenni fikricha, xalqni tarbiyalash va unga ma'rifati berish yo'li bilan jamiyatni yangicha tashkil etishga muvaffaq bo'linadi.

Robert Ouen bolalarga bir yoshidan boshlab ijtimoiy tarbiya berish g'oyasini birinchi bo'lib asoslab berdi va amalga oshirdi hamda jahonda birinchi bo'lib kambag'allarning bolalari uchun maktabgacha tarbiya muassasasini barpo etdi. Uning ta'lim-tarbiya muassasalarida aqliy va jismoniy tarbiya berilar, bolalar jamoa ruhida tarbiyalanar edi. Ko'pgina ilg'or arboblardan jumladan, rus revolyusion-demokratlari A.I.Gersen va N.A.Dobrolyubovlar bu muassasalarga ijobiy baho berdilar.

Katta yoshdagi ishchilar uchun Ouen tomonidan ochilgan madaniy oqartuv muassasalari ham zo'r ahamiyatga ega bo'ldi.

IOGAN GERBART (1776–1841) o'zining «*Tarbiya maqsadlaridan kelib chiqqan umumiy pedagogika*» (1806), «*Psixologiya darsligi*» (1816), «*Psixologiyani pedagogikaga tatbiq qilish to'g'risidagi xatlar*» (1831), «*Pedagogikaga doir leksiyalar ocherk*» (1835) kabi kitoblarida pedagogikaga doir g'oyalarini keng bayon qilib berdi.

Gerbart o'z asarlarida tarbiyaning maqsadi yaxshi fazilatli kishini tarkib toptirishdan iborat, deb hisoblaydi. Gerbart shu maqsadni abadiy va o'zgarmas deb hisoblab, odamlarni mavjud munosabatlarga moslasha oladigan, o'rnatilgan huquq va tartibotini hurmatlaydigan, unga itoat qiladigan kishilar qilib tarbiyalashni ko'zda tutdi.

Pedagog o'zi tarbiyalayotgan shaxsning oldiga shunday maqsad qo'yishi lozimki, u ham o'sib katta bo'lganidan keyin o'z oldiga shunday maqsadlarni qo'ya bilsin. Mana shu bo'lajak maqsadlar: 1) *ro'yobga chiqishi mumkin bo'lgan maqsadlar* va 2) *zarur maqsadlar deb ikkiga bo'linishi mumkin*.

Har bir shaxs vaqti kelib muayyan ixtisos sohasida o'z oldiga qo'yishi mumkin bo'lgan maqsadlar ro'yobga chiqishi mumkin bo'lgan maqsadlardir.

Zarur maqsadlar deb shunday maqsadlarga aytiladiki, bu maqsadlar odamga o'z faoliyatining har qanday sohasida kerak bo'ladi.

Tarbiya ro'yobga chiqishi mumkin bo'lgan maqsadlarni o'zi oldiga qo'ygach, u shaxsda xilma-xil, har tomonlama idrok qilish qobiliyatini o'stirishi, qiziqish doirasini kengaytirishi va to'laroq qilishi lozim, mana shuning o'zi ichki erkinlik g'oyasiga, takomillik g'oyasiga muvofiq bo'lib tushadi. Zarur maqsadlarga kelganda tarbiya bo'lajak arbobning axloqini xayrixohlik g'oyasi, huquq va adolat g'oyasi asosida tarkib toptirishga yoki Gerbartning so'zi bilan aytganda, bu arbobda barqaror axloqiy xarakter vujudga keltirishga majburdir. Gerbart tarbiyaning mohiyati shaxsning ko'nglini tasavvurlar bilan boyitishdan iborat deb hisoblab, shaxsga fazilatli xulq g'oyalarini va sabablarini singdirishni va shu asosda unda axloqiy xarakter vujudga keltirishni istaydi.

Gerbart tarbiya jarayonini boshqarish, o'qitish va axloqiy tarbiya berish, deb uch bo'lakka bo'ladi. Boshqarish o'z oldiga shaxsning kelajagini emas, balki hozirgi vaqtning o'zida, ya'ni tarbiya jarayonining o'zida tartib saqlab turishni vazifa qilib qo'yadi. Gerbart «yovvoyi sho'xlik» yoshlarga xos bir narsa deb hisoblab, boshqarish ana shu «yovvoyi sho'xlik»ni yo'qotishni lozim deydi. Boshqarish tashqi tarbiyani saqlab turishi bilan tarbiyalanish uchun shart-sharoit vujudga keltiradi. Lekin boshqarishning o'zi tarbiyalamaydi, balki tarbiyalashning mutlaqo zarur shartidir, xolos, deydi.

Gerbart tarbiya ishida aqliy ta'limga katta ahamiyat berdi. U ta'limni tarbiyaning eng katta va asosiy vositasi deb hisoblab, pedagogikaga *tarbiyalovchi ta'lim* terminini kiritdi. U ta'limsiz tarbiyani, tarbiyasiz ta'limni tan olmaydi.

Gerbartning fikricha, ta'lim qiziqishlarning xilma-xilligiga asoslanishi lozim. Bu qiziqishlarning ba'ziları tevarak-atrofdagi voqelikni bilishga, ba'ziları ijtimoiy hayotni bilishga intiladi.

Gerbart turli qiziqishlarni oltita mustaqil turga bo'ladi. U quyidagi qiziqishlarni birinchi guruh qiziqishlar qatoriga kiritadi: *imperik qiziqish*

– bu qiziqish bu qanday narsa, degan savolga javob beradi va kuzatishga intilish tug‘diradi; mushohadaviy qiziqish – bu qiziqish, nega bu shunday, degan savolga javob beradi va fikr yuritishga yo‘llaydi; estetik qiziqish – bu hodisalarga badiiy baho berishni ta‘minlaydi. Ikkinchi, guruh qiziqishlar qatoriga: yoqtiruvchi qiziqish – bu qiziqish o‘z oila a‘zolariga juda yaqin tanish-bilishlariga qaratilgan qiziqish; ijtimoiy qiziqish – odamlarning kengroq doirasini, jamiyatni, o‘z xalqini va butun insoniyatni bilishga qaratilgan qiziqishdir. Gerbart «xudoning visoliga yetish»ga qaratilgan diniy qiziqishni ham shu guruhga kiritadi. Uning fikricha, odamzod o‘z tarixining boshlang‘ich davrida bolalarga va o‘spirinlarga xos narsalarga va faoliyat turlariga qiziqqan. Shu sababli deydi u, – o‘quvchi-talabalarga qadimiy xalqlar tarixi va adabiyoti doirasidan olingan va tobora murakkablashib boradigan gumanitar bilimlar berish kerak.

Gerbart qadimiy tillarga va matematikaga ham juda yuksak baho berdi, shu bilan birga, u matematikani asosan tafakkurni o‘stirish vositasi deb, «ruh uchun kuchli gimnastika» deb hisoblaydi.

Gerbart ta‘lim bosqichlari nazariyasini ishlab chiqdi, bu nazariya hamma mamlakatlarning pedagoglari orasida keng tarqaldi. U ta‘limni shaxsning psixik faoliyati qonunlariga muvofiqlashtirishga urinib ko‘rdi, bu qonunlarni apperseptiv jarayon faoliyatining mexanizmi deb tushundi.

Gerbartning fikricha, ta‘lim jarayoni, albatta, o‘rganilayotgan materialga chuqur kirish (chuqurlashish) va ta‘lim oluvchining o‘ziga chuqur berilishi (anglashi) orqali o‘tadi. O‘z navbatida bu – chuqurlashish va anglash, ko‘ngil osoyishta bo‘lgan holatda yoki ko‘ngil harakatda bo‘lgan holatda amalga oshirilishi mumkin.

Ta‘limning to‘rt bosqichi mana shundan kelib chiqadi, bu bosqichlarga Gerbart: 1) ravshanlik, 2) assotsiatsiya, 3) tizim, 4) metod deb nom berdi.

Birinchi bosqich ravshanlik bo‘lib, u osoyishtalik holatidagi chuqurlashishdir. O‘rganilayotgan material shu material bilan bog‘liq bo‘lgan narsalarning hammasidan ajratib olinadi va chuqur ravishda ko‘zdan kechiriladi.

Ikkinchi bosqich assotsiatsiya bosqichi bo‘lib, bu harakat holatidagi chuqurlashishdir. Bunda yangi material ta‘lim oluvchida mavjud bo‘lgan narslarda, kitoblar o‘qiganda hosil qilingan, turmushdan va shu kabilardan olingan tasavvurlar bilan bog‘lanadi.

Uchinchi bosqich tizim bosqichi bo'lib, bu osoyishta holatdagi anglashdir. Bunda o'quvchi-talabalar o'qituvchi rahbarligida esa tasavvurlar bilan bog'langan yangi bilimlar asosida ulosalar, ta'riflar, qonunlar qidiradilar.

To'rtinchi bosqich metod bosqichi bo'lib, bu harakat holatidagi anglashdir, olingan bilimlar bunda yangi faktlar, hodisalar va voqealarga tatbiq qilinadi. Uning fikricha, bu bosqichlar ta'limning borishidagi izchillikni belgilab beradi.

Gerbert ta'limni tasviriy ta'lim, analitik ta'lim, sintetik ta'lim deb uch turga bo'ldi:

Tasviriy ta'lim cheklangan tarzda qo'llaniladi, lekin o'z chegarasi doirasida uning ahamiyati juda katta. U shaxsning tajribasini aniqlab olishni va bu tajribani to'ldirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. O'qituvchi materialni jonli, obrazli hikoya qilib berish yo'li bilan o'quvchi-talabalarning bilimlarini kengaytiradi. Bunda ko'rsatmali vositalar katta rol o'ynaydi.

Analitik ta'lim «ayni bir vaqtda atrofni o'rab turgan» narsalarni ayrim narsalarga, bu narsalarni esa tarkibiy qismlarga, bu tarkibiy qismlarni ham belgilarga bo'lish vazifasini o'z oldiga qo'yadi. Yoshlar maktabga, akademik litsey, kasb-hunar kolleji, oliy ta'lim muassasalariga kelganlarida ularning boshlarida juda ko'p tasavvurlar bo'ladi, lekin ularning ongida bu tasavvurlar qalashib qolgan bo'ladi. Vazifa shuki, o'qituvchi rahbarligida o'quvchi-talabalarning bu fikrlari bo'laklarga ajratilishi, tuzatilishi va takomillashtirilishi lozim.

Sintetik ta'lim, asosan, yuqori sinflarda qo'llaniladi. O'qituvchi yangi materialni bayon qilar ekan, uni tasvirlab berish bilan cheklanib qolmaydi, balki umumiy xulosalar chiqaradi, o'quvchi-talabalarga bo'lak-bo'lak holda ma'lum bo'lgan, ularning ongida bir-biridan alohida-alohida turgan turli tasavvurlarni bir butun holga keltirib, taqrib qiladi. Gerbert sintetik ta'limga katta ahamiyat beradi. Uning fikricha, *faqat taqribgina «tarbiya talab qilganidek, fikrlarning muntazam tizimini tiklab berishi»* mumkin.

Gerbertning fikricha, tasvir tahlil va tarqib o'quv jarayonida birin-ketin kiritiladigan va birining o'rni ikkinchisi izchillik bilan almashtirib turadigan, bir-biridan ajratib qo'yiladigan qandaydir ta'lim metodlar emas. Ta'lim jarayoni ta'limning shu uch usulida birlik bo'lishini ta'minlashi lozim.

Gerbert axloqiy ta'limning nihoyat darajada intellektualizm ruhi bilan sug'orilgan tizimini ishlab chiqdi. Uning pedagogika tizimida

o'qituvchining o'qitish vositasi bilan o'quvchi-talaba ongiga axloqiy tushunchalarni singdirishiga katta ahamiyat beriladi.

Gerbart axloqiy tarbiyaning o'ziga xos vositalari qatorida quyidagilarni ko'rsatib o'tadi:

1. Tarbiyalanuvchini tiyib turish (shaxsni boshqarish, uni itoatkor bo'lishga o'rgatish – bu vositaga xizmat qiladi). Tarbiyalanuvchilar uchun xatti-harakat chegaralarini belgilab qo'yish kerak.

2. Tarbiyalanuvchini belgilab olish, ya'ni uni shunday sharoitga qo'yish kerakki, bu sharoitda u «quloq solmaslik og'ir kechinmalarga olib kelishini» faqat tarbiyachining ko'rsatmalaridangina emas, balki shu bilan birga o'z tajribasidan ham tushunib oladigan bo'lsin.

3. Xulqning aniq qoidalarini belgilab qo'yish.

4. Tarbiyalanuvchining ko'nglida «osoyishtalik va ravshanlik» bo'lishini ta'minlab turish, ya'ni «tarbiyalanuvchida haqiqatga nisbatan shubha tug'ilishi» uchun asos bermaslik.

5. Ma'qullash va sazo berib turish yo'li bilan bolaning ko'nglini «to'lqinlantirib» turish.

6. Tarbiyalanuvchini «xabardor» qilib turish, ya'ni uning nuqsonlarini ko'rsatib va tuzatib turish.

Axloqiy tarbiyada jazo choralari ham qo'llash kerak, lekin intizom o'rnatish uchun qo'llaniladigan jazo choralari tarbiyalash maqsadida beriladigan jazo choralaridan farq qilishi lozim, tarbiyaviy jazo choralari qasos g'oyasi bilan bog'lanmasdan, balki tarbiyalanuvchiga xayrixohlik bilan qilinayotgan ogohlantirish choralari bo'lishi lozim.

Tarbiyalanuvchining ongida har bir narsani o'zimcha mustaqil hal qila beraman, degan fikrning kuchayib ketishiga yo'l qo'yish juda xavflidir. Tarbiyalanuvchining har qanday odamlar orasida (ulfatchilikda) bo'lishiga juda ehtiyotlik bilan qarash kerak, «*ijtimoiy turmush oqimi tarbiyalanuvchini o'z girdobiga tortmasligi va tarbiyaga qaraganda zo'rroq bo'lib ketmasligi lozim*». Gerbart tarbiyachining obro'sini nihoyat darajada yuqori ko'tarishni talab qildi, bu obro' tarbiyalanuvchining nazarida ko'pchilikning fikridan» hamisha ustun bo'ladi deb hisobladi, shuning uchun ham «tarbiyachi juda zo'r obro'ga ega bo'lishi, tarbiyalanuvchi bunday obro' oldida boshqalarning har qanday fikrini nazar-e'tiborga olmaydigan bo'lishi g'oyat zarurdir».

Gerbert g'oyalari Germaniyada, Rossiyada, Amerikada, G'arbiy Yevropaning ko'pgina mamlakatlarida keng tarqaldi. Yevropa va AQSh da klassik o'rta maktablar ko'p jihatdan Gerbart pedagogikasiga

asoslanib qurildi. Gerbartning bolalarni boshqarish tizimi keng yoyildi. Bu tizim bolalar tashabbusini bo'g'ishga va ularni kattalarning obro'yiga hech so'zsiz bo'ysundirishga qaratilgan tizim edi.

Gerbart pedagogikani ilmiy fan darajasiga ko'tarish uchun ko'p ish qildi. U pedagogikaning o'ziga xos tushunchalar tizimi borligini ko'rsatdi.

Shunday qilib, Gerbartning didaktika masalalarini ishlab chiqishi ham katta ahamiyatga ega bo'ldi. Uning ko'p tomonlama qiziqish to'g'risida, ta'limning tizimli bo'lishi, qiziqish va diqqatni o'stirish to'g'risida aytgan fikrlari hech shubhasiz qimmatlidir.

ADOLF DISTERVEG (1790–1866) pedagoglik sohasida samarali ish olib borish bilan bir vaqtda, matematika, nemis tili, geografiya, matematik geografiya, astronomiyaga doir yigirmadan ortiq darslik va o'quv qo'llanmalari nashr qildi; bu darsliklar va o'quv qo'llanmalari Germaniyada va boshqa ko'pgina mamlakatlarda katta shuhrat qozondi. U «*Nemis muallimlarining muallimi*» degan faxrli unvonga sazovor bo'ldi.

Disterveg ham xuddi Pestalossi singari tarbiyaning eng muhim prinsipi - uning tabiatga uyg'un bo'lishidir, deb hisobladi. U tarbiyaning tabiatga uyg'un bo'lishini quyidagi mazmunda talqin qildi, ya'ni tarbiya odamning tabiiy kamol topishiga qarab olib borilishi, o'quvchining yoshi va o'ziga xos xususiyatlari hisobga olinishi kerak, dedi. O'qituvchilar o'quvchi-talabalar diqqati, xotirasi, tafakkurining o'ziga xos belgilarini sinchiklab o'rganishlari kerak, deb psixologiyani «**tarbiya to'g'risidagi fanning asosi**» deb bildi. Uning katta xizmati shundaki, pedagoglik tajribasini pedagogikani taraqqiy ettirishning manbai deb hisobladi. U mohir pedagoglarning yoshlarni tarbiyalash va bu sohadagi ish tajribalarini o'rganish zarurligini ta'kidlab o'tdi.

Disterveg tabiatga uyg'un bo'lish prinsipiga qo'shimcha ravishda tarbiya madaniy uyg'un xarakterda bo'lishi ham kerak, deb talab qildi. U ta'limning asosiy vazifasi ta'lim oluvchilarning aqliy kuchlarini va qobiliyatlarini o'stirishdan iboratdir, deb hisoblaydi. Lekin u formal ta'lim moddiy ta'lim bilan chambarchas bog'langanligini ko'rsatib, Pestalossiga nisbatan olg'a tomon katta qadam qo'ydi. Disterveg, ta'lim oluvchining sof formal ta'lim bo'lmaydi, lekin ta'lim oluvchining o'zi mustaqil olgan bilimlari va malakalarigina qimmatga egadir, deb uqtirdi.

Ta'lim yosh avlodning har tomonlama kamolotga yetishiga va uning axloqiy tarbiyasiga yordam berishi lozim. O'qitilayotgan har bir narsa

ta'lim jihatdan qimmatga ega bo'lish bilan bir qatorda, axloqiy ahamiyatga ham egadir.

Disterveg takomillashib boruvchi ta'lim didaktikasini yaratdi, bu didaktikaning asosiy talablarini ta'limning 33 qonuni va qoidasi tariqasida bayon qilib berdi. Disterveg avvalo tabiatga uyg'un qilib, bola idrokining xususiyatlariga muvofiq qilib, o'qitishni talab qildi. U misollardan qoidalarga: buyumlar va bu buyumlar to'g'risidagi aniq tasavvurlardan shu buyumlarni ifodalovchi so'zlarga o'tishni taklif qildi. Disterveg o'quvchi-talabalarni ularning sezgi organlari bevosita his qila oladigan buyumlar bilan tanishtirishga juda katta ahamiyat berish bilan bir vaqtda, shaxsning o'z sezgi a'zolari bilan idrok qilayotgan butun materialni o'ylab ko'rishi va anglab olishi zarurligini uqtirib o'tadi. Disterveg taklif qilgan ko'rsatmali ta'lim «*yaqindan uzoqqa*», «*oddiy narsalardan murakkab narsalarga*», «*osonroq narsalardan qiyinroq narsalarga*», «*ma'lum narsadan noma'lum narsaga*» o'tish kerak, degan qoidalar bilan bog'langan ta'limdir.

Disterveg o'rganilayotgan materialni ongli o'zlashtirishga katta ahamiyat beradi. O'quvchi-talabalarning o'rganilgan material mohiyatini ravshan va aniq bayon qilib bera oladigan bo'lishi shu materialning o'zlashtirilganligini ko'rsatuvchi belgilarning biridir. U o'qitilayotgan materialning mustahkam o'zlashtirilishiga ko'p e'tibor beradi va o'tilgan material esdan chiqib qolmasligi uchun uni tez-tez takrorlab turishni maslahat beradi.

Distervegning haqqoniy ravishda ta'kidlashicha, muvaffaqiyatli ta'lim hamisha tarbiyalovchi xarakterda bo'ladi. Bunday ta'lim o'quvchi-talabalarning aqliy kuchlarinigina o'stirib qolmay, balki uning shaxsini, irodasini, sezgilarini, xulq-atvorini ham kamol toptiradi.

Distervegning fikricha, o'qitish chog'ida o'quvchi-talabalarning tashabbuskorligini o'stirish, ularni bilimlar bilan qurollantirish o'qituvchi rahbarlik rolini o'ynaganidagina mumkin bo'ladigan ishdir. U ta'limning muvaffaqiyatli bo'lishi oqibat natijada darslik yoki metodga emas, balki o'qituvchiga bog'liq deb ta'kidlaydi. Uning fikricha, yaxshi o'qituvchi o'z fanini mukammal egallab olgan bo'lishi hamda o'z kasbini va bolalarni sevishi kerak. Dars chog'ida hamma ta'lim oluvchilar tetik bo'lib turishi, o'qituvchi g'ayrat bilan dars berib, o'quvchi-talabalarning aqliy kuchini uyg'otishi, ularning irodasini mustahkamlashi, ularning xarakterini tarkib toptirishi kerak. O'quvchi-talabalar o'zlarining olg'a borayotganliklarini hamisha sezib turishlari lozim. Yaxshi o'qituvchi, – deydi Disterveg, – o'zining tarbiya

prinsiplarini qat'iyat bilan og'ishmay o'tkazib boradi, bu prinsiplardan hech qaytmaydi. O'qituvchi muttasil o'z ustida ishlashi lozim. Shundagina u o'quvchi-talabalarni bilimlarni egallashda matonatli bo'lishga o'rgatadi va ularni o'z yo'llarida uchraydigan qiyinchiliklarni yenga oladigan qilib tarbiyalaydi. Disterveg o'qituvchining mustahkam xarakteri va o'fkir iroda kuchi ham katta tarbiyaviy ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi. O'qituvchi qattiqqo'l va talabchan bo'lish bilan birga, adolatli bo'lishi ham kerak, faqat shundagina u o'z o'quvchi-talabalari orasida obro' qozonishi mumkin. O'qituvchi haqiqiy inson, mustahkam e'tiqodli bo'lishi lozim, deydi.

Distervegning fikricha, «yomon o'qituvchi haqiqatni aytib berib qo'ya qoladi, yaxshi o'qituvchi esa haqiqatni topishga o'rgatadi». U o'qituvchilarga o'z bilimlarini qanday qilib oshirishlari to'g'risida bir qancha qimmatli maslahatlar beradi, o'qituvchilarga o'zlari o'qitayotgan fanga taalluqli asarlarni birinchi navbatda o'qishni tavsiya qiladi, shuningdek, o'qituvchi tarix va adabiyotni bilishi, pedagogika, psixologiya va metodikaga doir chiqayotgan yangi asarlarni kuzatib borishi kerak, deb ta'kidlaydi. Disterveg o'qituvchilarni amaliy pedagoglik mahorati va malakalari bilan qurollantirishga katta ahamiyat berdi.

KONSTANTIN DMITRIEVICH USHINSKIY (1824–1870) psdagoglik faoliyatini ilmiy-ijodiy ish bilan birga qo'shib olib bordi. U «**Kameral fanlarni o'qitish haqida**» degan asarida oliy o'quv yurtlaridagi mavjud o'qitish tnzimiga nisbatan tanqidiy ko'z bilan qaradi. Hukumat tomonidan erkinlik berilishini talab etdi. O'qitish tizimini yaxshilashga oid yirik uslubiy muammolarni o'rta qo'yib, ularni qanday hal etish yo'llarini ko'rsatib berdi.

I va II o'quv yillari uchun «**Ona tili**» darsligi nashr etildi va unga «**Muallimlar uchun qo'llanma**» degan metodik asarililova qilindi. 1870-yilda esa III o'quv yili uchun ham «**Ona tili**» darsligi bosilib chiqdi. Bundan tashqari, Ushinskiyning pedagogika sohasidagi asosiy nazariy asari hisoblangan «**Kishi – tarbiya predmeti sifatida**» («**Pedagogik antropologiyadan tajriba**») nomli asari ayrim jildlarga bo'linib nashr qilina boshladi. 1867-yilda bu asarning I jildi, 1869-yilda II jildi bosilib chiqdi.

K.D.Ushinskiyning xizmati shundaki, u o'z vataniga, o'z xalqiga xizmat qilishni pedagogik faoliyatining asosiy burchi deb hisobladi. Uning ilmiy-amaliy pedagogik faoliyatining asosiy g'oyasi va yo'nalishi ham yuqoridagi asarlari bilan bevosita bog'liqdir. U rus

pedagogikasining o'ziga xosligini, milliy xususiyatlarini himoya qildi, shuningdek, tarbiya xalqchil bo'lishi lozim, deb hisobladi.

Kullas, K.D.Ushinskiy pedagogik ta'limotining mazmuni, tamoyillari, shakl va metodlarini ishlab chiqishda ham ko'p ishlar qildi. U ta'limni va uning ko'rsatmaliligini, ongli va uzviy ta'lim-tarbiya masalalarini ishlab chiqdi, o'qitish shakl va metodlarining rang-barangligiga erishishni talab etdi.

Shuningdek, o'qituvchining mehnatini va uning tarbiyalanuvchi shaxsga ta'sirini yuqori baholadi.

LEV NIKOLAEVICH TOLSTOY (1828–1910) o'zining pedagogik faoliyatini pedagogika sohasida nodir asarlar yaratish bilan birga 1859-yilda Yasnaya Polyana o'z hisobiga dehqonlarning bolalari uchun maktab ochdi va taklif etilgan o'qituvchilar bilan birgalikda unda mashg'ulotlar olib bordi. Shuningdek, u To'la guberniyasida maorif ishlarini qayta tashkil etishda jonbozlik ko'rsatdi. Bu davrda uning tashabbusi bilan 20 dan ortiq maktab ochildi.

O'zining maorif sohasidagi tajribalarini keng yoyish maqsadida L.N.Tolstoy 1862-yildan boshlab «Yasnaya Polyana» nomli pedagogik jurnalini chiqara boshladi va uning sahifalarida «Xalq maorifi to'g'risida», «Savodga o'rgatish metodlari haqida», «Maktablarning erkin tarkib topishi va rivojlanishi», «O'quvchilarning eng yaxshi insholari» kabi bir qator maqolalarini e'lon qildi.

Tolstoy o'zining pedagogik asarlarida o'qitish nazariyasi masalalari yuzasidan bir qancha original didaktik g'oyalarni ilgari surdi.

60-yillarning boshida Tolstoy pedagoglik ishiga astoydil kirishib, bu sohada uzluksiz izlanish olib boradi va «*har bir maktab o'ziga xos bir ta'lim-tarbiya laboratoriyasi bo'lishi kerak*» degan talabni qo'yadi, uning Yasnaya Polyana'dagi maktabi ham o'ziga xos tajriba laboratoriyasi edi. O'qituvchining o'quvchilar bilan erkin suhbat asosida tashkil etilgan bu maktabda 7 yoshdan 13 yoshgacha bo'lgan 30-40 nafar dehqon bolalari o'qir edi. Bolalardan tashqari, har yili qishloqdagi 3-4 nafar katta yoshdagi kishilar ham ta'lim olar edilar. Tolstoy o'zi tashkil etgan maktab uchun unda beriladigan o'qitish mazmunini ham, o'quv rejasini ham mustaqil tarzda ishlab chiqdi. Chunonchi, uning maktabida, o'qish, yozish, husnixat, grammatika, din darsi, rus tarixidan hikoyalar, arifmetika, tabiiyot va geografiyadan elementar bilimlar berilar, rasm va ashula o'rgatilar zdi. Rus tili darslarida Tolstoy o'quvchilarga badiiy hikoyalar shaklida tabiiyot, geografiya va tarixdan ma'lumotlar berardi. U bunday hikoyalarning

namunasi sifatida «*Yasnaya Polyana maktabi*» sarlavhali maqolasida 1812-yilgi Vatan urushiga oid hikoyani keltirar edi.

Tolstoy 1869 yilda «**Urush va tinchlik**» romanini yozib, tugatgach, bolalar bilan o'tkazadigan mashg'ulotini yana qayta tikladi.

70-yillarda Tolstoy xalq maorifi sohasiga har tomonlama katta qiziqish bilan yondashdi. 1872-yilda uning «**Azbuka**» («**Alifbe**») kitobi bosilib chiqdi. 1875-yilda esa qayta ishlangan «**Novaya Azbuka**» («**Yangi Alifbe**») hamda to'rtta «**Kniga dlya chteniya**» («**O'qish kitobi**») nashr qilindi.

Tolstoy savod o'rgatish uchun grammatikani yaxshilash ustida ko'p ishladi, o'z qishlog'idagi maktablarda tovush metodining ta'sirini aniqlash, bu msodning afzallik tomonlarini bilib olish maqsadida maxsus tajriba ishlarini ham o'tkazib, ijobiy xulosaga keldi.

L.N.Tolstoy «*Alifbo*» va «*O'qish kitobi*» xrestomatiyalari bilan bir qatorda, o'z zamonasi uchun ko'pgina afzalliklarga ega bo'lgan arifmetika darsligini ham tuzdi. Ilg'or metodist-olim sifatida tayyorlab nashr etgan darslik va qo'llanmalar Tolstoyning o'z faoliyatida boshlang'ich ta'lim metodikasi bilan barakali shug'ullanganidan dalolat beradi.

L.N.Tolstoy pedagogik faoliyatining so'nggi davri (1880-yildan to umrining oxirigacha) o'ziga xos bosqichdan iboratdir. Bu davr tolstoychilik diniy e'tiqodining shakllanishi bilan xarakterlanadi: odamlarga umumiy mehr-muhabbat, barcha gunohlarni kechirish, o'zaro kelishuvchilik, zulmga qarshi zo'ravonlik ko'rsatmaslik va hokazo. Tolstoy o'zining diniy-axloqiy ta'limotini dehqonlarning bolalari bilan o'tkazadigan mashg'ulotlarida, shuningdek, katta yoshdagi aholi orasida keng targ'ib qildi.

Anton Semyonovich Makarenko (1888–1939) «*Pedagogik poema*», «*Minoralaridagi bayroqlar*», «*O'ttizinchi yillar marshi*», «*Ota-onalar kitobi*», «*Bolalar tarbiyasi to'g'risida leksiya*lar», «*Ta'lim-tarbiya tajribasidan ba'zi xulosalar*» kabi asarlarida va bolalar tarbiyasiga oid bir qator metodik tavsiyalarida oiladagi tarbiya ishlari, intizom, ota-onalar obro'si, mehnat tarbiyasi, jismoniy tarbiya, o'yin, madaniy malakani oshirish kabi dolzarb mavzularda yozilgan bo'lib, unda yoshlarni chidamli, irodali, quvnoq, axloqli, hech qanday qiyinchiliklardan qo'rqmaydigan, haqiqiy vatanparvarlar qilib tarbiyalash g'oyalari ilgari surilgan.

Badiiy pedagogik asar sifatida jahon adabiyotida «**Pedagogik poema**»ga teng keladigan asar yo'q. Bu kitob kishiga cheksiz ishonch

va muhabbat, insonparvarlik ruhi bilan sug'orilgan, muallif unda kishilarni qayta tarbiyalash, jamiyatimizning faol a'zolari qilib tarbiyalashda yangi pedagogik tajribani, ish usullari va metodlarini batafsil tasvirlab bergan.

«*Pedagogik poema*» – bolalar jamoasi hayotini realistik asosda har tomonlama keng tasvirlab bergan asardir. Kitobning mavzui boqimsiz bolalar koloniyasidagi hayot, tarbiyachilarning faoliyati, ayrim qahramonlarning tarjimai holi, tarbiyasi buzilgan bolalardan yangi ruh, yangi axloqqa ega bo'lgan barkamol kishilar tarbiyalab yetishtirish uchun kurashdan iboratdir. Kitobning qahramoni murakkab voqealarni boshidan kechirgan bolalar jamoasidir.

Boqimsizlik taqdiri azal emas, u turmushni chalkash, xato yo'l bilan olib borishdan kelib chiqadi, bu yo'lga tushib qoluvchilar aqliy tomondan zaif emas, axloq jihatidan qiyin tarbiyalanuvchilar ham emas. Ularning tarbiyasi ustida jiddiy qayg'urilsa, ulardan **ajoyib talantlar** yetishib chiqadi, deb ta'kidlaydi yozuvchi.

A.C.Makarenko bolalarni yakka tartibda o'rganishga, bolalar jamoasini tuzishga alohida e'tibor beradi. Uning fikricha, o'qituvchi bolalar jamoasini uyushtira olsa, u jamoa pedagogning ishonchli yordamchisiga aylanadi, shu jamoa yordami bilan pedagoglarni chuqur o'rgana oladi.

A.S.Makarenko fikricha, «kollektiv – sotsial tirik organizm... u o'zining organiga ega, unda vakillar bor, mas'uliyat bor... Bir-birlariga nisbatan bog'lanish bor, agar bular bo'lmasa, bolalari jamoasi ham bo'lmas, unda yolg'iz bosh-boshdoqlikkina bo'lar edi». U o'zining tarbiya tizimini Gorkiy nomli bolalar koloniyasida to'la-to'kis amalga oshira oldi. Masalan, u har qanday og'ir va «ko'ngilsiz» ishni ham bolalar va otryadlar o'rtasida navbat bilan taqsim etar edi. Ko'ngilli va ko'ngilsiz, og'ir va yengil bo'lishidan qat'i nazar, zarur, foydali bo'lgan har qanday ishni zavq bilan bajarishga bolalarni odatlantirar, ularning mehnat malakalarini oshirib borar edi. Makarenko o'zining ko'p yillik pedagogik faoliyati davomida bolalar jamoasini yaratish sohasida tinmay ishladi va uni nazariy va amaliy jihatdan asosladi.

Xullas, A.C.Makarenkoning maktab-maorif tizimini takomillash-tirish, mustahkamlash sohasida olib borgan ishlari, yaratgan nazariyalari, yozib qoldirgan pedagogik asarlari yildan-yilga o'z dolzarbligini tobora oshirmoqda, mamlakatimizda pedagogika fanidagi vazifalarni hal qilishda uning tajribalari, boy pedagogik merosi hali hamon dasturulamal bo'lib turibdi.

Vasiliy Aleksandrovich Suxomlinskiy (1918–1970) maktabda o‘ziga topshirilgan bolalarni tarbiyalash, ularni xalqparvar, insonparvar, mehnatsevar, Vatanni himoya etishga doimo tayyor, qalbi olov va barkamol avlod qilib tarbiyalashni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ydi va bu vazifalarni amalga oshirish uchun umrining oxirigacha ijodiy ishladi.

V.A.Suxomlinskiy 39 yoshida (1957-yil) pedagogika fanlari nomzodi ilmiy darajasini olishga muvaffaq bo‘ldi. Shu davrdan boshlab uning tarbiyani turli masalalari yuzasidan ko‘plab maqola, risola, monografiyalari e‘lon qilina boshlandi. Uning ilmiy pedagogik asar va maqolalari ota-onalarni ham, o‘qituvchilarni ham qiziqitira boshladi.

O‘qituvchi – olim Suxomlinskiy tarbiyani yaxshilash, samarali natijaga erishish va davrimizning munosib fuqarolarini yetishtirish uchun har bir bolaning qalbini bilishni hayotning qonuni qilib oldi va umr bo‘yi unga amal qildi. Pavlish maktabi oddiy edi, uni Suxomlinskiy ilg‘or maktabga aylantirdi.

Shunday qilib, G‘arbiy Yevropada Yan Amos Komenskiy, Iogann Genrix Pestalossi, Robert Ouen, Iogann Gerbart, Adolf Distereg, Konstantin Dmitrievich Ushinskiy, Lev Nikolaevich Tolstoy, Anton Semenovich Makarenko, Vasiliy Aleksandrovich Suxomlinskiylarning ta‘lim-tarbiyaning roliga bergan baholari katta ahamiyatga egadir.

8.3. RIVOJLANGAN XORIJIY DAVLATLAR TA‘LIM TARAQQIYOTINING ASOSIY YO‘NALISHLARI VA O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Istiqlol tufayli jahonga yuz ochgan O‘zbekiston Respublikasi uchun bugun dunyodagi taraqqiy etgan xorijiy davlatlar ta‘lim tajribasini o‘rganish va bizga ma‘qullaridan foydalanish imkoniyatlari g‘oyat keng bo‘lib, bu borada mamlakatimizda olib borilayotgan keng qamrovli ishlar diqqatga sazovordir.

Quyida rivojlangan xorijiy davlatlar ta‘limi tizimi taraqqiyotining asosiy yo‘nalishlari va o‘ziga xos xususiyatlari, ular tajribalari to‘g‘risida batafsil ma‘lumotlar berishga harakat qilamiz.

AMERIKA QO‘SHMA SHTATLARIDA TA‘LIM TIZIMLARI

Mamlakat ta‘lim tizimining tuzilishi quyidagicha:

- bolalar 3 yoshdan 5 yoshgacha tarbiyalanadigan maktabgacha tarbiya muassasalari;

• 1-8-sinflargacha bo'lgan boshlang'ich maktablar (bunday maktablarda bolalar 6 yoshdan 13 yoshgacha o'qiydilar);

• 9-12-sinflardan iborat o'rta maktablar (bu maktablarda 14-17 yoshgacha bo'lgan bolalar ta'lim oladilar). U quyi va yuqori bosqichdan iborat.

Amerika Qo'shma Shtatlarida navbatdagi ta'lim bosqichi oliy ta'lim bo'lib, u 2 yoki 4 yil o'qitiladigan kollejlar hamda universitetlarda amalga oshiriladi.

So'nggi bosqich, universitetlar va boshqa oliy o'quv yurtlari tarkibida tashkil etilgan aspirantura yoki doktoranturalardir.

AQSHda majburiy ta'lim 16 yoshgacha amal qiladi. Bu mamlakatdagi o'quv yurtlarida davlat jamoa, xususiy tasarruflarda va diniy muassasalar ixtiyorida bo'lishi mumkin.

Shunisi diqqatga sazovorki, AQSh maktablarining bitiruvchi sinf o'quvchilaridan tashqari barcha o'quvchilar ta'tillar paytida asosan ish bilan band bo'ladilar. AQSH maktablarida o'quv yili 180 kun. Bir soat dars 45-50 minut.

AQSH konstitutsiyasiga muvofiq ta'lim tizimi tasarrufidagi shtatlar boshqaruv muassasalari ixtiyoridadir. 1979-yilgacha ta'limni mablag' bilan ta'minlash, ta'limda davlat siyosatini amalga oshirish, o'quv yurtlarida faoliyatini muvofiqlashtirib borishni Sog'liqni saqlash, Ijtimoiy ta'minot va ta'lim ishlari vazirligi olib borar edi. 1979-yilda Ta'lim vazirligi mustaqil bo'lib ajralib chiqdi.

Ta'lim tizimlariga mablag' ajratish bo'yicha AQSH dunyo mamlakatlari o'rtasida yetakchi o'rinlardan birini egallaydi. AQSH ta'lim tizimining rivojlanish sur'ati ancha yuqori bo'lib, uning boshlang'ich ta'lim bosqichida o'qishi lozim bo'lgan bolalarning 99,9 foizi, o'rta bo'g'ini 94,5 foizi ta'lim oladi. O'quvchilar umumiy sonining 46 foizi o'rta maktabni tamomlagach, kollej va universitetlarga kiradilar. Barcha toifadagi ta'lim maskanlarida 58 million yosh, shu jumladan, ta'limning oliy bosqichida 12 million yigit-qiz tahsil oladi. AQSHda har 10 ming aholiga 307 talaba to'g'ri keladi. Bu jahonda yuksak ko'rsatkichlardan biridir.

Bulardan tashqari AQSHda har yili 33 million kishi uzluksiz ta'lim va malaka oshirish tizimlarida bilim oladilar. Mamlakatda million o'qituvchi mehnat qiladi. Har yili o'rta maktabni 3 million o'quvchi, bakalavr darajasidagi oliy ta'lim bosqichini 932 ming kishi, magistr darajasida esa 300 ming kishi tugallaydi, yiliga 30 ming kishi doktorlik ilmiy darajasini oladi.

MAKTABGACHA TARBIYA

AQShda bolalar uch yoshga to'lgunlaricha onalarga turli moddiy imtiyozlar berish ko'zda tutilmagan.

Farzandlarga qarab uyda o'tiradimi yoki enaga yollab ishga tushadilarmi, bu onalarning ishi. O'zbekistondagi kabi keng va shinam, ikki qavatli, o'ynaydigan, uxlaydigan, ovqatlanadigan alohida xonalari bo'lgan bog'cha va yaslilar Amerikada odat tusiga kirgan emas. Enaga yollash oila uchun haftasiga 200 dollardan kamga tushmaydi. Bu mamlakatda 30-40 bolaga mo'ljallangan xususiy va davlat tasarrufidagi bog'chalar mavjud. Ular enaga yollashdan biroz arzonroqqa tushadi. Lekin har ikki holda ham, uydan olib borgan ovqatlarni yedirishadi, krovatchalar, ko'rpa, to'shak, yostiqni ota-onalar olib borishadi. Amerikada bizdagidek taomnomalar, o'quv dasturlari yo'q. Bolalar yozda atrofdagi ko'kalamzorlarda o'ynab dam oladilar.

Bu bog'chalarda ham bolalar yoshlariga qarab turli guruhlarda tarbiyalanadilar, ularga tarbiyachi-mutaxassis qaraydi, ular ovqatni tayyorlab beradi, turli qo'shiqlar, she'rlar o'rgatadi, quvnoq o'yinlar uyushtiradi. Ammo har kim o'z uslubiga muvofiq ishlaydi, umumiy qoidalar, o'quv dasturlari joriy qilinmagan.

Lekin bolalar uchun haqiqiy ta'lim-tarbiya jarayoni ular 5 yoshga to'lganlaridan keyin boshlanadi. Ana shu yoshda ular «**Kinder garden**» deb ataluvchi tayyorlov bog'chalariga jalb etiladilar. Ular hukumat tasarrufida bo'lib, bog'chalar yoki maktablar tarkibida tashkil etiladi. Bolalarni maxsus «**maktab avtobusida**» uyga olib keladilar va maktabga olib boradilar. Bunday avtobuslar yo'l-transport hodisalaridan to'la muhofaza etilgan: sariq rangga bo'yalgan, uning signallariga barcha transport vositalari itoat etishga majburlirlar. Maktab avtobuslarini boshqa transport vositalari quvib o'tishi mumkin emas, tartibni buzganlar qattiq jazolanadilar.

Ko'chalarda, maktabga ketayotganda yoki qaytayotganda alanglab yurgan, o'ynab futbol tepib yurgan bekorchi bolalarni uchratish amrimahol. Bolalarni maktabda ham, uyda ham shaxsiga tegilmaydi, do'pposlanmaydi, u erkin o'smog'i kerak. Agar biror bola «*meni urdi*» deb ota-onasidan shikoyat qilsa, ma'lum muddatga ana shu ota-onalar ayrim hollarda ota-onalik huquqidan mahrum qilinadilar. Maktabga bolalar o'zlari xohlagan kiyimlarda boradilar. Bolalarni 5 yoshidan maktabga tayyorlash ota-onalarning, bog'cha va maktabning, ommaviy axborot vositalarining ishi.

AQSh televideniesining alohida kanalida «*Sezam ko'chasi*» deb nomlanuvchi ko'rsatuvlar dasturi mavjud, u o'quvchilarga ingliz tili, alifbo, arifmetik amallarni bajarish, sanash, o'qish, koinot, tabiat, jug'rofiya, tarix bo'yicha bilimlarni o'ta qiziqarli tarzda singdirishga harakat qiladi.

Amerika ko'pmillatli mamlakat. Lekin har bir millat o'z farzandiga milliy urf-odatlarini, tilini o'rgatishga jiddiy ahamiyat beradi. Ko'pincha bu vazifalarni katta avlod amalga oshiradi.

Besh yoshli bolalar bilan olib boriladigan mashg'ulotlarning asosini ularni maktabga tayyorlash tashkil etadi. Olti yoshlilar bog'cha guruhlarida bo'lsalar-da, lekin bu guruhlardagi ta'lim boshlang'ich sinfdagi ta'limga yaqin turib, amalda uning dastlabki bosqichi hisoblanadi. Maktabgacha tarbiya muassasalarining ta'lim dasturi ko'p jihatdan ota-onalar bilan hamkorlikda ish olib borishga mo'ljallangan, u pirovard natijada bolalarni boshlang'ich maktablarga puxta tayyorlab berishga xizmat qilishi kerak. Shuningdek, maktabgacha tarbiya muassasalari bolalarning aqliy va jismoniy, umuminsoniy xislatlarini, bolalar jamoasi ichida o'zini tutish, samimiylik, mehnatsevarlik, foydali xatti-harakatlarning ilk shakllanishiga erishmoqlarini, tozalik, ozodalik va pokizalikka o'rganishlarini ta'minlab berishi lozim.

Amerikada xususiy bog'chalar endigina davlat dasturiga kiritilgan. Xususiy bog'chalarda o'quvchilarning o'z fikrini so'zda mukammal, aniq ifodalab bera olishiga, o'zligini anglash, o'zining qadr-qimmatini e'zozlash, shaxsiy qobiliyatini ro'yobga chiqarish tuyg'ularini tarbiyalashga katta e'tibor beriladi. Bolalarda ana shu his-tuygularini shakllantira borish ilk yoshdanoq boshlanadi.

Boshlang'ich maktab

Boshlang'ich maktablarning asosiy vazifasi 6 yoshdan 15 yoshgacha bo'lgan bolalarga to'laqonli bilim, berish, ularning umuminsoniy, axloqiy xislatlariga ega bo'lib shakllanishini ta'minlashdan iboratdir.

Boshlang'ich sinflarda o'qitiladigan o'quv predmetlari va dasturlari bolalarning yoshi, muhitiga moslashgan bo'lib, ular o'quvchilarning umumiy savodxonligini ta'minlab berishdan tashqari ma'lum darajada kasb yo'nalishiga ham ega bo'ladi.

Sinfdan-sinfga ko'chirish o'quvchining o'qish tezligi, yozuvi, husnixati, arifmetika, tarix, geografiya, musiqa va san'at kabi

predmetlarni boshlang'ich sinf dasturi hamda darsliklari doirasida qanday o'zlashtirib olganligiga qarab belgilanadi.

Amerika maktablarida o'quv-tarbiya ishlari bilan bog'liq masalalarni to'raligicha har bir shtat o'ziga mustaqil belgilab olish huquqiga ega. Shu boisdan boshlang'ich maktablarda o'quv davomiyligi shtatlarda turlicha belgilangan. Ya'ni boshlang'ich ta'lim 4, 5, 6, 8 yillik bo'lishi mumkin. O'quvchilar shu davr ichida ingliz tili, ijtimoiy fan, tabiat va gigiena, matematika, hunarmandchilik va san'at, badantarbiya va sport predmetlaridan saboq oladilar. AQSh maktablarida o'qish har bir o'quvchi uchun faxr-iftixor bo'lishiga, o'quvchi o'z bilimi, imkoniyati, nuqtayi nazariga ishonch hissini tarbiyalashga katta e'tibor beriladi. O'quvchilarni maktabdan bezdirish, ularni darslarga ishtiyqsiz va loqayd bo'lib qolishlari favqulodda salbiy holat hisoblanadi.

Boshlang'ich ta'lim bosqichidanoq o'quvchilar uchun turli to'garaklar, sayohatlar tashkil etiladi, xilma-xil ko'ngil ochar tadbirlar o'tkaziladi. Lekin ular pullik bo'lib, unga oila budjetining 10-16 foizi sarflanadi. Qurbi yetmaydigan oilalar farzandlariga bu borada ba'zi imtiyozlar beriladi.

O'rta maktab

Amerika Qo'shma Shtatlarida to'laqonli o'rta maktab sirasiga 10, 11, 12-sinflar kiradi. Binobarin, 7, 8, 9-sinflarni aksariyat holda quyi o'rta maktab deb ham yuritiladi. Quyi o'rta maktab kursini muvaffaqiyatli o'taganlar yuqori bosqichga – to'laqonli o'rta maktabga qabul qilinadilar.

Ma'lum darajada 9-sinfni bitirganlar yuqori o'rta maktablarga tanlov yo'li bilan qabul qilinadilar. Lekin yuqori o'rta maktablar o'quvchilarning bilimiga qarab tabaqalashtirilganligi tufayli 86,4 foiz o'quvchi ularga qabul qilinadi.

Amerikalik yoshlarning ko'pchiligi o'rta maktablarni tugatgach, tegishli diplom va maxsus kurslarni bitirganliklarini isbotlovchi hujjatlar oladilar. O'quvchilar odatda ma'lum bir sinfni, kurs yoki maktabni yakunlashda test sinovlariga jalb etiladilar.

O'quvchilar bilimi quyidagicha baholanadi:

A – 95-100 ball;

V – 85-92 ball;

S – 71-80 ball;

D – 65-70 ball;

G – 0-64 ball (qoniqarsiz).

Test natijalariga ko'ra qoniqarsiz baholangan o'quvchilar yil davomida ma'lum vaqt o'tkazib sinovdan qayta o'tkaziladi. Bu sinovlarga o'quvchilarning sinf muloqotida qatnashganligining natijalari, og'zaki va yozma vazifalarning yechimlari ham ilova qilinadi. AQSh maktablarida chorak va o'quv yili natijalariga ko'ra ham o'quvchilar test sinovlaridan o'tkaziladi.

Ba'zi shtatlarda, shuningdek, Nyu-Yorkda ta'lim departamenti tomonidan belgilangan imtihonlar ham o'tkaziladi.

AQSh maktablarida odatda o'quvchilar o'quv yili davomida ikki marta o'zlashtirish tabeli oladilar. Ayrim okruglarda bunday tabellar har bir fan bo'yicha 6 martagacha beriladi.

Har bir maktab o'quv yili boshlanishidayoq o'z o'quv tartibini oldindan belgilab oladi. U quyidagicha bo'lishi mumkin:

7 setyabr – o'quv yilining boshlanishi;

12 oktyabr – Kolumb kuni munosabati bilan bayram;

21 oktyabr – o'quvchilarning aqliy qobiliyatlarini aniqlovchi test sinovlari;

10 noyabr – insholar konkursi;

22-27 noyabr – dastlabki ta'tillar;

2 dekabr – kollejga kirish imtihonlarining birinchi bosqichi;

22 dekabr – Rojdestvo ta'tili;

13 yanvar – kollejga kirish imtihonlarining ikkinchi bosqichi;

26 yanvar – o'quv yili ikkinchi yarmiga o'tish imtihonlari;

24 fevral – yaxshi o'quvchilarni aniqlovchi milliy imtihonlar;

2 mart – kollejlarga kirish imtihonlarining uchinchi bosqichi;

5 aprel – 3-davruga o'tish imtihonlari;

12-20 aprel – bahor ta'tillari;

4 iyun – kollejlarga kirish imtihonlarining to'rtinchi bosqichi;

30 may – Xotira kuni;

12 iyun – bitirish kechasi;

20 iyun – yozgi ta'tilga chiqish kuni.

O'rta maktablarda o'quvchilarga o'zlari tanlagan yo'nalishlariga mos holda predmetlar tanlashda ma'lum erkinliklar bor. Masalan, ingliz tili, ijtimoiy fanlar, matematika, fizika predmetlari asosiy fan bo'lib, chet tillari, nafis san'at, kasb ta'limi predmetlari o'quvchilarning xohish, istaklariga qarab qo'yilishi mumkin.

O'rta maktab o'quvchilari kundalik faoliyatida yarim vaqtni o'quv sinflarida, qolgan vaqtni esa laboratoriya, maydonlar, tajriba

uchastkalari, amaliyot uchun mo'ljallangan joylarda o'tkazadilar. 10, 11, 12-sinflarda maktab-oila hamkorligi, ayniqsa, mustahkam bo'ladi. Chunki ayni shu bosqichda o'quvchilarning kasb-korlarga moyilligi to'la qaror topadi.

O'quvchilar va ota-onalarning istaklariga muvofiq, kasb-kor yo'nalishiga mos keladigan predmetlardan olinadigan saboqlarni ko'paytirish mumkin. Boshqacha qilib aytganda, o'quvchi kelajakda qaysi sohaga o'z hayotini bag'ishlashga ahd qilgan bo'lsa, aynan o'sha yo'nalishdagi predmetlarni ustun darajada o'rganib, tayyorgarlik ishlarini olib boradi.

Yuqoridagilardan xulosa shuki, AQSh o'rta maktablari o'z o'quvchilariga uch yo'nalishda: akademik, kasb-kor, umumiy yo'nalishlarda bilim beradilar. Ayni paytda o'quvchilarga to'rt yo'nalishda hunar, kasb-kor asoslarini berib boriladi. Bular quyidagilar:

Birinchisi, qishloq xo'jalik kasblari ta'limi hisoblanib, unda tinglovchilarga fermerlik asoslari o'qitiladi va unda qishloq xo'jaligi bo'yicha menejmentlar yetishtirib beriladi. Bunday ta'lim Amerikaning bo'lg'usi fermerlari dasturi asosida ish olib boradi.

Ikkinchisi, biznes ta'limidir. Unda o'quvchilarga tijorat, tijorat iqtisodiyoti, ichki iqtisodiyot mutaxassisligi o'rgatiladi, bunday o'quv yo'nalishlarida o'quvchilarda muruvvat, bemorlarga g'amxo'rlik qilish, insonparvarlik tuyg'ularini tarbiyalash masalalariga ham jiddiy ahamiyat beriladi.

Uchinchisi, savdo va sanoat ta'limi bo'lib, unda yoshlarga mahsulot ishlab chiqarish va mexaniklik kasbi o'rgatiladi.

To'rtinchisi, qurilish ta'limi bo'lib, bu ta'lim tizimi orqali turli qurilish kasblari bo'yicha bilim va ko'nikmalar beriladi.

Bu kasb dasturlari o'quvchilarni ana shu kasblarga tayyorlashi ham, ularni shu kasb-korni yanada chuqurroq o'rganish bo'yicha o'qishni davom ettirishga ham tayyorlashi mumkin. Bundan tashqari, dasturning uchinchi turi ham mavjud bo'lib, bu umumiy ta'lim (akademik) dasturidir. Bu dastur kasblar yuzasidan umumiy tushuncha beradi va o'quvchilarga kasblarning o'ziga xos xususiyatlarini ochib beradi.

AQShda har bir o'quvchining fanlar bo'yicha olgan bilimlarini jamlovchi attestatlar mavjud. O'quvchilarning oliy o'quv yurtlariga kirishlarida ana shu attestat nusxalari topshiriladi. Kollejlarda o'qish istagida hujjat topshirgan o'quvchilar yuqori o'rta maktabning so'nggi ikki yili bilimlari hajmida kirish test sinovlaridan o'tkaziladilar. Test

sinovlarini amalga oshirish maxsus ta'xis etilgan ta'lim test xizmati hamda Amerika kollejlari test sinovlari xizmati tomonidan ado etiladi.

Test sinovlari tegishli bilimlar bo'yicha o'quvchilarning saviyasini belgilab berishdan tashqari o'g'il-qizlarning tanlagan kasbiga layoqatini va qobiliyatini ham aniqlaydi.

Chunki o'quvchi tanlagan kasb uning tabiatiga, sog'lig'iga, dunyoqarashiga mos kelmay qolishi mumkin. Test sinovlarida attestatda ko'rsatilgan ballar umumlashtiriladi va o'quvchilar tomonidan berilgan tavsifnomalar e'tiborga olinib, kollejga kiruvchining taqdiri belgilab beriladi.

Odatda, o'quvchilarga dastlabki 6 yil davomida barcha o'quv predmetlari bo'yicha bir o'qituvchi bilim beradi. Keyingi 6 yil ichida esa har bir predmet bo'yicha alohida o'qituvchi belgilanadi.

Ayrim maktablar o'quvchilarining o'quv predmetlarini o'zlashtirishda eng yangi o'quv vositalarini qo'llash va o'rganilayotgan darsliklarni programmalashtirish tufayli katta muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritadilar.

Maktablarda qo'llanishi mumkin bo'lgan vositalar elektron yozuv apparatlari (kolligrafiya va yozuv qoidalarini takomillashtirishga yordam beradigan moslamalar), ta'lim televideniesi, qo'lda ko'tarib yuradigan elektron til laboratoriyasi, slaydlar, videoapparaturalar, kompyuter va hokazolardan iborat.

Maktablar ishini tashkil etishdagi yana bir o'ziga xoslik shundaki, o'quv binolaridan butun yil davomida foydalanib turiladi. 1970-yillarda Amerika maorifchilari tomonidan ilgari surilgan «*Maktab eshiklari doimo ochiq bo'lsin*» degan chaqiriq hozir ham amalga oshirilayotir. Yozgi ta'til kunlarida ham maorifchilar yoshlarga turli mashg'ulot va o'quvlar taklif qiladilar, maktab o'quvchilari bilimini chuqurlashtirish, ular uchun kollejlarga tayyorlov kurslarini tashkil qilish bilan band bo'ladilar.

Oliy ta'lim

Amerika Qo'shma Shtatlarida oliy ta'lim 4 asosiy bosqichda amalga oshiriladi: kichik mutaxassis, bakalavr, magistr, doktor. Oliy ta'limdagi bosqichlar o'z oldiga qo'ygan maqsadi va o'quv dasturlari jihatidan bir-biridan qat'iy chegaralangan. Birinchi bosqich garchi AQSh oliy ta'lim bosqichi deb yuritilsa-da, ularni vazifasiga ko'ra bizdagi maxsus o'rta o'quv yurtlariga tenglashtirish mumkin. Bu

bosqich 2 yillik kollej shaklida amalga oshirilib, bitiruvchilarining uchdan ikki qismi 4 yillik kollejlarning III kursiga qabul qilinadilar. Qolgan bir qismi esa kichik mutaxassis guvohnomasini oladi. Ikki yillik kollejlarning 87 foizi davlat ixtiyorida, qolgan 13 foizi esa xususiydir.

Bunday kollejlarga o'rtta maktabni tugatganlar o'z iqtidori, qiziqishi va maktabda olgan kasb yo'nalishiga ko'ra turli yo'nalishdagi ixtisoslik bo'limlariga qabul qilinadilar. Bu o'quv yurtlarida o'qish eng yuqori saviyada olib boriladi. Chunki bu toifadagi o'quv asosan dorilfununlar qoshida tashkil etilgan. Ikki yillik kollejlarda deyarli barcha shtatlarda bo'lib, tayyorlangan mutaxassislar o'sha shtatlardagi kadrlarga bo'lgan ehtiyojni qondiradi. Bunday kollejlarda asosan kam ta'minlangan, nochor oilalarning farzandlari uchun mo'ljallanganidir. Shuningdek, bunday kollejlarda yoshlar o'rtasida ishsizlikni kamaytirishga xizmat qiladi.

I bosqich oliy ta'limni tugallagan talabalarga II bosqichdagi to'rt yillik kollej va universitetlarga kirish imkoniyati beriladi. Bunday oliy o'quv dargohini bitirganlarga 1 darajali bakalavr unvoni beriladi. II bosqich oliy o'quv yurtini bitirganlarning bir qismi nazariy bilimlarni amaliyotda mustahkamlash uchun to'rt yil ishlab chiqarishga borib ishlaydilar. Chunki bunday kollejlarda talabalar uchun amaliy ko'nikma ko'zda tutilmagan. Bitiruvchilarining eng layoqatli aspiantura va doktoranturada o'qiydilar. III bosqich – magistr maktabi hisoblanib, unda o'qish muddati 1-2 yildan iborat. IV bosqich doktorantura bosqichidir. Tinglovchilar unda 3-4 yil ta'lim oladilar.

Oliy ta'lim saviyasining yuqori bo'lishida o'quvchilarni tanlab olish «*Iqtidorlilarni izlash*» harakatining ahamiyati katta. Bolalarni saralash bilan nafaqat ta'lim boshqarmalari, balki katta-katta ishlab chiqarish korporatsiyalari ham shug'ullanadilar. Ular iqtidorli bolalar, ularning ota-onalariga katta miqdorda mablag' sarf qiladilar. Bu borada «*Vestixauz*» firmasining faoliyati jahonga ma'lum va mashhurdir. Mamlakatdagi «*Nobel*» mukofoti sovrindorlarining uchdan bir qismini aynan shu firma tanlagan iqtidorli kishilar tashkil etadi.

Ko'rinib turibdiki, oliy ta'lim zamini o'rtta maktablarda tayyorlanadi. Shuning uchun ham AQSH maktablarida o'quvchilarning boshlang'ich ta'lim bosqichidayoq tabaqalashtirish keng rusumga kirgan.

AQSH ta'lim tizmining oliy bosqichi to'g'risida gap ketar ekan, uning ikki an'anaviy yo'nalishi mavjudligini qayd etmoq kerak. *Birinchisi, bu ta'limni individuallashtirish bo'lsa, ikkinchisi, talabalarining mustaqil ishlashlarini amalga oshirishdir. Ta'lim*

individualligining ma'nosi shuki, bunda u yoki bu mavzuni o'zlashtirishda qat'iy o'lchov yo'q. Masalan, talaba mavzuni o'z layoqatiga ko'ra boshqalardan tezroq o'zlashtirishi mumkinligi; berilgan mavzuni o'zlashtirmay turib keyingisiga o'tmaslik; talabaning kompyuter yordamida mustaqil ta'limiy dasturlarni tuza olishi; ma'ruzani to'liq axborot berish vositasi sifatida emas, balki ta'limga yo'naltiruvchi usul sifatida qo'llash; yozma ishlar ahamiyatini oshirish; bilimni tekshirishning ko'p tarmoqli uslublarini joriy etishdan iboratdir. Bunda o'qituvchi talabaning mavzularni o'zlashtirish sifatidan doimo xabardor bo'lib turadi. Bundan kelib chiqadigan amaliy xulosa shuki, Amerika pedagogikasida ta'limning bosh maqsadi intellektni mashq qildirish, xulosalash, mantiqan fikrlash qobiliyatini o'stirishdan iboratdir. Mustaqil shug'ullanish, esa, ta'lim olish erkinligini, xohishiga ko'ra uslub tanlashni ta'minlaydi.

Chet ellik talabalar ta'limi

Chet ellik talabalarga ta'lim berish bo'yicha AQSH dunyoda birinchi o'rinda turadi. Eng so'nggi ma'lumotlarga ko'ra AQSHda chet ellik talabalarining umumiy soni 350 ming kishini tashkil qilib, ular mamlakatning 2500 dan ortiq o'quv yurtlarida tahsil oladilar. Talabalar asosan Janubiy-Sharqiy Osiyo, Yaqin Sharq, Lotin Amerikasi, Afrika, G'arbiy Yevropa mamlakatlaridan kelgan yoshlardir.

Chet ellik talabalarining qabul qilinishiga asosan diplomatik tashkilotlar, madaniy missiya va boshqa tashkilotlar homiylik qiladilar. 67,8 foiz chet ellik talabalar ota-onalari hisobidan, 12,8 foizi esa o'z hukumati hisobidan o'qiydi. Ko'pchilik chet ellik talabalar doimiy yashash uchun AQSHda qolib ketadilar.

Oliy o'quv yurtlarida ilmiy izlanishlar

Oliy o'quv yurtlarida ilmiy izlanishlar olib borish bo'yicha AQSH jahon mamlakatlari orasida yetakchi o'rinlardan birini egallaydi. Bu mamlakatda ilmiy izlanishlar uchun ajratilgan mablag'ning 48 foizini davlat tomonidan, 50 foizini firma, konsern, sindikatlardan undiriladi, qolganlarini oliy o'quv yurtlarining mablag'lari tashkil qiladi. AQSHdagi fundamental izlanishlarning bevosita ijrochisi oliy o'quv yurtlari, ularni mablag' bilan ta'minlab, ishlab chiqarishga tatbiq etuvchilar esa turli sanoat, qurilish va boshqa tashkilotlardir. Ishlab

chiqarish korxonalari dorilfununlar bilan shartnoma asosida hamkorlik qiladi. Ma'lumotlarga qaraganda, dorilfununlarning qariyb 70 foiz ilmiy xodimlari turli firmalarda tadqiqotchi maslahatchi bo'lib ishlaydilar. Dorilfununning muayyan sohada tadqiqot olib borish uchun mo'ljallangan ilmiy xodimlari, ishlab chiqarish korxonalarining ilmiy laboratoriyalariga boradilar.

O'qituvchilar malakasini oshirish tizimi

AQSH ta'lim boshqaruv organlarida o'qituvchi kadrlarning sifat tarkibiga, uning insoniy kamolati, malakasi, o'z saviyasini takomillashtirib borishiga juda qat'iy talablar qo'yiladi.

Barcha shtatlar, Kolumbiya va Puerto-Riko okruglari boshlang'ich maktablarida ishlash uchun bakalavr malakasini talab qiladilar. O'rta maktablardagi o'qituvchi kadrlarga esa 47 shtatda va Puerto-Rikoda eng kamida bakalavr va Kolumbiya okrugida 5 yil o'qituvchilik ta'limi yoki magistr darajasi kerak bo'ladi. Ko'pgina mahalliy maktablar o'qituvchiga shtatlar qo'ygan talablardan ham yuqori talablar qo'yadilar. Ba'zi maktablar o'qituvchidan hatto qo'shimcha o'z ish uslubini takomillashtirish saboqlarini olishlarini yoki har yili o'rgatuvchi kurslardan o'tishni talab qiladilar.

Ko'pgina jamoat, xususiy kollejlari o'qituvchi kadrlar tayyorlashga akkreditatsiya qilingan, moslashtirilgan. O'qituvchilar tayyorlash bo'yicha bu akkreditatsiyalar shtat, hududiy assosiatsiya va milliy akkreditatsiya kengashlari tomonidan kafolatlangan. O'qituvchi kadrlar tayyorlash bo'yicha belgilangan dasturni o'rganish 4-5 yilga mo'ljallangan. Shu davr ichida bo'lajak o'qituvchilar o'zlari tanlagan asosiy predmetdan tashqari yana o'qituv metodikasi, ta'lim psixologiyasi, musiqa, san'atshunoslik kabi predmetlarni ham o'rganadilar.

Pedagogik amaliyot (praktika) 4 oydan 6 oygacha cho'ziladi. Ular maktab laboratoriyalarida yoki jamoa maktablaridan birida o'tkaziladi. Bitiruvchilar kollejning beshinchi kursini bitirish paytida magistr darajasini beruvchi kurs programmasini o'taydilar. Lekin shunga qaramay AQSH ta'lim tizimi o'zining bir qator nuqsonlariga ham ega.

Ta'limni «*liberallashtirish*», «*demokratlashtirish*» amalda pedagoglar uchun bilim puxtaligini nazorat qilish, talabchanlikni oshirish imkoniyatini bermaydi. Shu tufayli boy tajriba va moddiy

bazaga ega bo'lgan AQSHda butunlay savodsiz bolalar talaygina topiladi.

Ayrim hollarda AQSH ta'lim tizimidagi o'ta xilma-xillik funksional savodsizlikni keltirib chiqarmoqda. Maktablardan va sinfdan tashqari muassasalar tizimi ham to'la shakllangan emas. Maktablar tarkibida turli to'garaklar bor, turli sayohat va tadbirlar amalga oshiriladi, lekin ular pullik bo'lganligi uchun hamma oilalar ham pulni to'lash imkoniyatiga ega emas. Umuman, oilalarning iqtisodiy imkoniyatlari, AQSH maktablari kundalik hayotida yaqqol ko'zga tashlanib turadigan holdir.

Ta'lim tizimining istiqbollari

Amerika Qo'shma Shtatlaridagi mavjud ta'lim tizimi mamlakat Prezidenti va hukumatni tobora qoniqtirmayotir. Jon Kennedi 1963-yildayoq shunday degan edi: *«yomon maktab davlatning yomon siyosatigina bo'lib qolmay, uni yomon iqtisodiyotga olib kiruvchi zamindir»*. Demak, AQSHda ta'limning hayotdan orqada qolayotgani 60-yillardayoq sezila boshladi. Shu bois Bill Klinton o'z shtatida ta'lim bo'yicha ko'pgina islohotlarni amalga oshirgan edi.

Shu davrda Klinton ma'muriyati tomonidan qabul qilingan *«2000-yilda Amerika ta'lim strategiyasi»* dasturi e'lon qilindi. Turli yo'nalishdagi asosiy maqsadlar belgilangan mazkur dasturda 2000 yilda barcha amerikalik kichkintoylarning maktabga tayyor holda kelishlari, aholining 90 foizi, oliy ma'lumotli bo'lishi, o'quvchilarning ingliz tili, matematika, tabiiy fanlar, tarix, geografiya fanlari bo'yicha jahonga o'z iqtidorlarini namoyiga eta olishlari; talabalarning tabiiy va matematika fani yutuqlarini o'zlashtirishda jahonda eng oldingi o'rinlariga chiqishlari; har bir voyaga yetmagan amerikalikning iqtisodiyot sohasida jahonning barcha yoshlari bilan bellasha oladigan bilimga ega bo'lishlari; maktablarda giyohvandlik va zo'raonlikka barham berish, o'qish uchun barcha shart-sharoitni yaratib berish ko'zda tutilgan edi. Bu, AQSh ta'lim istiqbollarini belgilab beruvchi muhim dasturdur.

Yuqorida bayon qilinganlardan ko'rinib turibdiki, O'zbekiston Respublikasida xalq ta'limi ishini tubdan yaxshilash, uning obro' e'tiborini oshirish, jahon talablari darajasiga chiqarish bo'yicha katta izlanish, tajriba va tadqiqotlar amalga oshirilayotgan bir sharoitda AQSh ta'lim tizimining maqbul tomonlarining ijobiy qo'llanishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, uning o'quvchi faoliyatini izchillik bilan boshqarish, uni to'la mustaqillikka o'rgatish, yangicha dars

texnologiyasini o'rganish va tatbiq etish, 5 yoshlik bolalarni maktab bosqichiga puxta tayyorlash, dars jarayonining bir xil andozasidan qutilish yo'llarini izlash, yo'nalishli va ayrim predmetlarni chuqurlashtirib o'rgatish bo'yicha olib borilayotgan ishlarni yangi bosqichga ko'tarish, kasb yo'nalishi berish yo'lida olib borilayotgan ishlarni chuqur tahlil etib, mahalliy sharoitdan kelib chiqib, o'z ish faoliyatida qo'llash tashkil qilish e'tiborga loyiqdir. Bu esa har bir maktab rahbari, o'qituvchi va tarbiyachidan yuksak intizom va mas'uliyatni, tashabbuskorlik va izlanuvchanlikni talab qiladi.

YAPONIYADA TA'LIM TIZIMLARI

Iqtisodiy qudrati jihatidan Yaponiya jahonda Amerika Qo'shma Shtatlaridan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Jahonning ko'zga ko'ringan psixologlari va iqtisodchilari Yaponiya rivojlanishidagi bu ulkan parvozni mamlakatda ta'lim tizimlari taraqqiyotiga berilgan yuqori darajadagi e'tibor samarasi, deya qayd etadilar.

Bu bejiz emas. Kun chiqish mamlakati deb yuritiladigan bu o'lkada ta'lim tizimlarini bosqichma-bosqich takomillashtirib borilishiga hukumat, xususiy kompaniyalar, jamoat tashkilotlari, ota-onalar qanchalik omilkorlik bilan yondashayotganliklarini hisobga olsak, jahon ilmiy tadqiqotchilarining yuqoridagi xulosalari asosli ekanligining guvohi bo'lamiz.

Tabiiyki, Yaponiya ta'lim tizimlarining yuksak parvozi o'z-o'zidan bo'lgani yo'q. Uning ham o'ziga xos inqirozi va muammolari bo'lgan. Bularni to'liqroq tasavvur qilish uchun mamlakat pedagogik tamoyillari va taraqqiyotining tarixiy bosqichlariga nazar tashlash maqsadga muvofiq.

Yapon ta'limining mumtoz shakllanishi 1867–1868-yillardagi mamlakat hukmdori Meydzi tomonidan amalga oshirilgan islohotlarga borib taqaladi. Bu hukmdorning o'z oldiga qo'ygan ikki qat'iy shiori bo'lib, birinchisi – *«Fukoku-kioxsi»* – *boyish, mamlakatni mustahkamlash va harbiylashtirish*, ikkinchisi esa *«Siokusan kogio»* – *ilg'or G'arb ishlab chiqarish texnologiyasi asosida mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish edi. Meydzi bu ikki maqsadni amalga oshirishning bosh omili ta'lim tizimlarini tubdan o'zgartirish va yangilashda deb hisoblardi.*

Davlat boshlig'ining bu xulosalari Yaponiyada 1872-yilda «Ta'lim haqida Qonun» qabul qilinishiga olib keldi. Qonunga muvofiq tez orada

eski uslubdagi ta'lim tizimi o'rnida mamlakat rivojlanishini ta'minlashga samarali xizmat qiluvchi yangi yo'nalishdagi 53750 ta boshlang'ich, 256 ta o'rta maktab, 8 ta universitet tashkil etildi. Bu o'quv yurtlaridagi ta'lim shakllari ma'rifatli G'arb ta'lim uslublari bilan uyg'unlashtirildi, 1890-yilga kelib, ilgari 3-4 yillik boshlang'ich maktablar muntazam 4 yillikka aylantirildi va u bepul amalga oshirila boshlandi.

1908-yildan boshlab Yaponiyada boshlang'ich ta'lim majburiy 6 yillikka aylantirildi. O'quv-tarbiya ishlari bepul amalga oshiriladigan bo'ldi. 1893-yildan e'tiboran Yaponiyada kasb yo'nalishidagi dastlabki kollejlardan paydo bo'la boshladi.

Birinchi universitet 1886-yilda Tokioda tashkil etildi. Lekin bu dorilfununga oliy tabaqali aslzodalarning bolalari qabul qilinardi. Asr boshida mamlakatda ayollar uchun ham universitetlar tashkil etildi. Lekin bu bilim maskanlarida xotin-qizlar uchun faqat xo'jalik yuritish, oila iqtisodiyotidagina ta'lim berilardi.

1897-yilda Kiatoda ikkinchi universitet ochildi.

Ikkinchi jahon urushida Yaponiya mag'lubiyatga uchragandan keyin mamlakat ta'lim tizimlariga Amerika Qo'shma Shtatlari ta'lim tamoyillari kirib kela boshladi.

Ta'lim shaxobchalarining tarkibi

Hozirgi zamon yapon ta'lim tizimlarining tarkibi quyidagicha: bolalar bog'chalari, boshlang'ich maktab, kichik o'rta maktab, yuqori o'rta maktab, oliy ta'lim tizimlariga kiruvchi o'quv yurtlari. Bu ta'lim bosqichlarining o'ziga xos jihatlari birma-bir ko'rib chiqamiz.

Bolalar bog'chalari. Ta'limning bu bosqichiga 3-5 yoshli bolalar qabul qilinadi. Bolalar yosh xususiyatlariga muvofiq rashishda 3, 2, 1 yillik ta'lim kurslariga jalb qilinadilar.

Yaponiyada maktabgacha ta'lim muassasalarining 59,9 foizi xususiydir. 40,8 foizi esa munisipial (tuman) kengashlari tasarrufida, qolgan 0,3 foizi davlatnikidir.

Majburiy ta'lim. Ta'limning bu pog'onasiga 6 yoshdan 15 yoshgacha bo'lgan bolalar jalb qilinib, ular shu muddat ichida 6 yillik boshlang'ich maktab va 3 yillik kichik o'rta maktab kursini o'taydilar. 9 yillik bu ta'lim majburiy bo'lib, barcha bolalar bepul o'qitiladilar va tekin darsliklardan foydalanadilar.

Muhtoj oilalarning bolalari mahalliy va milliy boshqaruv tashkilotlari tomonidan ajratilgan mablag'lar hisobiga bepul nonushta qilish, o'quv qurollari olish, tibbiy xizmatdan bepul bahramand bo'lish imtiyozlariga egadirlar. Bundan tashqari, ularga bepul sayohatlar va boshqa ko'ngilochar tadbirlar uyushtiriladi. Zarur bo'lib qolgan taqdirda muhtoj o'quvchilar uchun moddiy yordam ko'rsatiladi. Bu bosqichdagi maktablarga qabul uchun maxsus qonun yoki cheklashlar yo'q. Faqat jismonan, ruhan nosog'lom bolalar unga qabul qilinmaydilar.

Ota-onalar o'z bolalarini xususiy maktablarga berish huquqiga ham egadirlar. Lekin xususiy maktablarning o'ziga xos shart-sharoitlari va talablari mavjud.

Yuqori bosqich o'rta maktabi. Yaponiyada bunday bosqich maktablarining kunduzgi, kechki va sirtqi bo'limlari mavjud. Kunduzgi yuqori bosqich maktablarida o'qish muddati 3 yil. O'quvchilarning 95 foizi kunduzgi maktablarda ta'lim oladilar. Bu turdagi maktablarda o'qish ixtiyoriydir. Unda quyi o'rta maktablarni bitirgan, yuqori bosqich o'rta maktablariga kirish sinovlaridan muvaffaqiyatli o'tgan 16 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan o'quvchi yoshlar qabul qilinadilar. Unda umumiy ta'lim (akademik) fanlari, texnik bilimlar, tijorat, mahalliy sanoat, qishloq xo'jaligi, chorvachilik, baliqchilik, kemasozlik va boshqa sohalariga oid bilimlar o'rgatiladi. Bunday turdagi o'rta maktablarda umumiy va xususiy tarmoqlarni qo'shib hisoblaganda 98 foiz yosh bilim oladi.

Va nihoyat, universitetlar, kichik kollejlar, texnik kollejlar, maxsus ixtisoslashtirilgan kollejlar Yaponiyada oliy ta'lim tizimini tashkil etadi.

Bu mamlakatda boshlang'ich, o'rta va oliy o'quv yurtlaridan tashqari, bir-biridan farq qiluvchi «Ixtisos maktablari»da «turli maktab»lar mavjud. Ularning ko'pchiligi xususiy bo'lib, turli firma, konsern va sindikatlar uchun qisqa vaqtli kurslarda bichuvchi, tikuvchi, to'quvchi, oshpaz, hisobchi, mashinkada yozuvchi, avtotexnik, elektron hisoblash mashinkalari uchun dastur tuzuvchi va boshqa zaruriy kasblar o'rgatiladi. Maktablarning ayrimlari chet tillarini o'rgatish bo'yicha ixtisoslashtirilgan.

1976-yildan e'tiboran vazirlikning aniq talablarini bajarayotgan «turli maktablar» ixtisoslashtirilgan maktablarga aylantirildi.

Boshlang'ich, o'rta ta'lim - o'quv jarayonini tashkil qilish va ta'lim mazmuni

Boshqa joylardagidan farqli o'laroq, Yaponiya maktablarida o'qish 1 apreldan boshlanib, kelasi yilning 31 martida nihoyasiga yetadi.

Boshlang'ich va kichik o'rta maktablarda o'quv yili uch semestrga bo'linadi: aprel-iyul, sentyabr-dekabr, yanvar-mart. Katta o'rta maktablarda esa o'quv yili 2 yoki 3 semestrga bo'linadi.

Ta'tillar yozda, qishda (yangi yildan oldin va keyin) va bahorda bo'ladi. Yozgi ta'tillarning boshlanishi va tugashi munisipalitetlardagi vaziyat, ya'ni yuzaga kelgan holatlarga va o'quv yurtlari xususiyatlariga qarab belgilanadi.

Ko'pchilik boshlang'ich va kichik o'rta maktablarda ta'tillar iyun oyi oxirida boshlanib, avgust oylarida tugaydi. Qishloqlarda esa qishloq xo'jalik ishlarini bajarishdagi dolzarb holatlardan kelib chiqib, bahor va kuzgi ta'tillar yozgi ta'tillar hisobidan uzaytiriladi.

O'quv yili Yaponiyada 240 kun yoki Amerika Qo'shma Shtatlaridan 60 kun ko'pdir. Darslar 7 soat. Ko'pchilik maktablarda darslar ertalab soat sakkiz yarimda boshlanib, uchdan keyin tugaydi.

O'quvchilar haftasiga 2-3 soat sinfdan tashqari klub ishlarida, 7 soat ixtisos bo'yicha mashg'ulotlarda yoki repititorlar ixtiyorida bo'ladilar.

Yuqori bosqich o'rta maktablarida butun o'quv jarayonida o'quvchilar 80 ta sinov topshirishadi. O'quvchilar majburiy asosiy fanlardan tashqari o'z xohishlariga ko'ra ingliz tili, texnik ta'lim va maxsus fanlardan sinovlarga jalb etiladilar.

Yapon maktablari elektron hisoblash mashinalari va boshqa o'quv texnika vositalari bilan to'la ta'minlanganligiga qaramay, mutaxassislarning fikricha, asosiy e'tibor o'qituvchi faoliyati va darslikka qaratilmog'i kerak. Ularning fikricha, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi jonli muloqot o'rmini har qancha, takomillashgan mashina ham bosa olmaydi.

Deyarli barcha darsliklar xususiy bosmaxonalarda chop etiladi. Ularni chop etishga mablag'ni vazirlik ajratadi. Yuqorida qayd etilganidek, darsliklar boshlang'ich va quyi o'rta maktablarda bepul, yuqori o'rta maktablarda esa pullidir. Darsliklar narxi shundayki, ularni xarid qilishga hammaning imkoniyati bor. Foydalanilgan darsliklar pullik bo'lsa ham, tekin bo'lsa ham o'quvchining o'zida qoldiriladi.

Yaponiyada o'qituvchi kadrlar tayyorlash sifatiga juda katta talablar qo'yiladi. Bu talablar shundayki, mazkur kasbga iqtidorsiz va yo'nalishi

to'g'ri kelmaydigan tasodifiy kishilarning kirib qolishi amalda mumkin emas.

O'qituvchilar 4 yillik universitetlarda va 2 yillik kollejlarda tayyorlanadi. Bu o'quv yurtlarining bitiruvchilariga birinchi va ikkinchi darajali guvohnomalar beriladi.

Maktab direktori bo'lish uchun I-darajali guvohnomaga ega bo'lish shart.

Yapon o'qituvchilarining jamiyatda tutgan obro'-e'tibori katta. Binobarin, ularning maoshlari ham yuqori, 74 foiz o'qituvchi jamoa va kasaba assotsiatsiyasiga a'zo. Bu ularga ta'lim mazmunini va uslubini muhokama qila olish imkoniyatini beradi. O'qituvchilarning ilk maoshi universitetni tugallagan mutaxassislar maoshi bilan teng.

Ular o'z kasb mahoratlarini takomillashtirish ustida tinimsiz izlanishlar olib boradilar, ishga tushishdan oldin 7-10 kun kunduzgi tayyorlov kurslaridan o'tadilar. Yapon o'qituvchilari har 5 yilda malaka oshirish kurslarida o'qib qaytadilar. Malaka oshirish o'qituvchilarning o'zlari uchun katta ehtiyojdir. Chunki Yaponiya maktablari dasturi 10 yilda davr taqozosiga ko'ra o'zgaradi. Dasturlardagi yillik o'zgarishlar esa anjumanlar o'tkazish yo'li bilan o'qituvchilarga yetkazib boriladi.

O'qituvchilar o'zlariga ishonib topshirilgan 35-40 o'quvchining bilimi va tarbiyasi uchun javobgardirlar. Shu bois ular darsdan bo'sh vaqtlarini o'quvchilar, ularning ota-onalari bilan suhbatlarga, xonadonlarga tashrif ishlariga bag'ishlaydilar.

Ota-onalar va bolalar

Yaponiyada oilaviy budjetning katta qismi bolalarning sara maktablarda puxta bilim olishlarini ta'minlashga, universitetlarga kirib bilim olishlariga sarflanadi. Oilada bola yaxshi bilim olishi uchun barcha shart-sharoitlar yaratib beriladi. Imtixon paytlarida esa bolalar uy yumushlaridan ozod etiladilar. Ota-onalar maktab hayotining barcha sohalarida faol ishtirok etadilar, o'z farzandlariga barcha sohada o'rnak-namunadirlar. Ular bolalari o'qishida yordam berish uchun juda ko'p o'qiydilar, maktab o'quv dasturini mukammal o'rganib oladilar.

Bolalar tarbiyasida onalarning roli va mas'uliyati, ayniqsa, kattadir. Ular farzandlarining oqil, dono, muloyim, odil va mehnatsevar bo'lib o'sishlari uchun oila va davlat oldida o'zlarini mas'ul deb hisoblaydilar. Yaponiyada oilaviy tarbiya xususida ko'plab metodik

qo'llanmalar va tavsiyanomalar nashr etiladi, radio va televidenie orqali ko'plab pedagogik maslahatlar berib boriladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar uchun ota-onalar oyiga o'rtacha 2-3 kitob sotib olishadi. Shu yoshdagi bolalar uchun oyiga 40 ta jurnal nashr etiladi, ota-onalarning mutloq ko'pchiligi bu jurnallarga obuna bo'lishadi. Bola maktabga borgunga qadar o'qishni, yozishni, oddiy hisoblash ko'nikmalarini egallashi zarur.

Yaponiya oilalaridagi uy partalari diqqatga sazovordir. U mukammal, yon tomonidan muhofazalangan qurilma bo'lib, parta o'stida kitob javoni, yoritqich, soat, qalam, qog'oz, mikrokalkulyator va boshqa zaruriy ashyolar, shuningdek, kerak bo'lib qolgan taqdirda ota-onasini chaqiradigan signal tuo'gmachalarigacha o'rnatilgan.

Ijtimoiy shart-sharoitlar

Turli ta'lim ko'nikmalarini bolalar ongiga singdirish yapon maktablariga xos fazilatdir. Masalan, 2-sinf o'quvchisi ko'pchilik oldida nutq so'zlash qobiliyatiga ega bo'lishi, 6-sinf o'quvchisi kamida 2 ta cholg'u asbobida kuy chala bilishi, boshlang'ich sinf o'quvchisi suvda bemalol suza olishi kerak. Mana shulardan yapon muallimi o'z kasbiga qo'shimcha ravishda yana nimalarni o'rganishi lozimligini bilish qiyin emas. O'qituvchi qo'shiq aytishi, cholg'u asboblari kuy chala olishi, notiqlik san'atini bilishi, yaxshi sportchi bo'lishi kerak.

Yaponiyaliklar to'g'ri va halol turmush tarzini qadrlaydilar. 1-sinfdan to 9-sinf gacha axloq tarbiyasi maktab faoliyatining zaruriy shartidir. O'qituvchi o'z o'quvchilari bilan doimo birga bo'ladi.

Yapon bolalari tashkilotchilik ishlariga ham maxsus o'rgatiladilar. Bolalarning o'zlari ekskursiyalar uyushtiradilar, majlislar tayyorlaydilar va o'tkazadilar. Bolalar xulq-atvoridagi barqarorlik Yaponiyada bebaho boylik hisoblanadi. Bolalarning o'zlari o'qish va o'zlashtirishni, o'z-o'zini tarbiyalashni muhokama qiladilar.

Axloq normalari aniq ishlab chiqilib, uni ro'yobga chiqarish uchun darslarning ma'lum bir qismi ajratiladi. Axloqiy jihatdan aybdor bola uchun eng oliy jazo o'qituvchining o'quvchidan ixlosi qaytishi bo'lib, bu ixlosni qaytadan barpo qilish uchun o'quvchi va uning ota-onasi ancha-muncha ishlashi kerak.

Yapon o'qituvchisi o'quvchining eng yaqin maslakdoshi, maslahatgo'yi, murabbiysidir. O'qituvchi o'z o'quvchisi bilan hatto ta'til paytlarida ham aloqasini uzmaydi. Ta'lim tizimini sinchiklab

o'rgangan kishi AQSH, Fransiya, Germaniya ta'lim tizimlaridagi barcha yaxshi va ibratli jihatlarni yaponlar ijodiy o'zlashtirganliklariga guvoh bo'ladi. Shuning uchun bo'lsa kerak, Yaponiya o'rta maktablarining saviyasi AQSH o'rta maktablari saviyasida birmuncha yuqori turadi.

Oliy ta'lim

Oliy ta'lim sirasiga Yaponiyada universitetlarnigina kiritish mumkin. Universitetlarga katta o'rta maktablar yoki 12 yillik oddiy dasturda faoliyat ko'rsatuvchi maktablarning bitiruvchilari qabul qilinadilar.

Ma'lumotlarga ko'ra, bu mamlakatda 460 ta universitet bo'lib, ulardan 95 tasi davlat tasarrufida, 34 tasi munisipal, 331 tasi xususiydir. Ularda 1 million 843 ming talaba tahsil oladi. Talabalarning 77,4 foizi yigitlar, 22,6 foizi qizlardir. Aspiranturalarda tahsil olayotgan aspirantlarning bor-yo'g'i 12,9 foizi ayollar bo'lib, ular asosan gumanitar fanlar, san'at, maorif va dorishunoslik sohasida izlanishlar olib boradilar.

Kichik kollejlarda esa ahvol buning tamoman aksi bo'lib, bu yerda erkaklar 10,1 foizni, ayollar 89,9 foizni tashkil etadi. Umuman olganda, qishloq xo'jaligi va muhandislikdan tashqari barcha fakultetlarda ayollar ham ta'lim oladilar.

Universitetlar o'zining texnik jihozlanishi, moddiy bazasining bekamu ko'stligiga qarab ikki toifaga bo'linadi. 1-toifadagi universitetda har bir o'qituvchiga 8 nafar talaba, 2-toifadagi universitetda esa 20 nafar talaba to'g'ri keladi. 1-toifa universitetlari har jihatdan 2-toifa universitetlaridan ustun turadi.

Kafedralar tarkibiga asosan professor, dosent va o'qituvchilar kiradi. Kafedra 4 nafar yuqori kurs talabasini bakalavr dasturida, 4 nafarini magistr va 3 nafarini doktorantura dasturida tayyorlashga mas'uldir. Kafedralarda shu yo'sinda birlashtirilgan talabalar xuddi ilmiy tekshirish guruhlaridagidek faoliyat ko'rsatadilar.

Yapon universitetlariga kirish uchun ikki muhim bosqichdan o'tish lozim. Birinchi bosqich abituriyentlarning turar joyida amalga oshirilib, ular yapon, eski yapon tili, matematika, fizika, kimyo, jamiyatshunoslik, tarix va boshqa fanlar bo'yicha test sinovlaridan o'tadilar. Test sinovi natijalariga ko'ra, ular qaysi universitetga munosibligi belgilab chiqiladi. Eng yuqori natijalarga erishgan abituriyentlar Tokio universiteti, Kioto,

Osako, Sapporo universitetlariga qabul imtihonlari topshirishlari uchun yo‘llanmalar beriladi.

Xususiy universitetlar esa, qabul imtihonlarini mustaqil ravishda oladilar. Kirish imtihonlari suhbat tarzida o‘tkazilib, unda ko‘rsatilgan fanlarni bilishdan tashqari tez fikrlash, topqirlik, zukkolik mahoratlari ham sinab ko‘riladi.

Bir qator xususiy dorilfununlar o‘z tarkibida maktabgacha tarbiya muassasalariga ham ega. Bunda tarbiyalanuvchilar ta‘limning barcha bosqichlarini shu universitetning o‘zida o‘taydilar, pirovard natijada kirish imtihanisiz universitetga qabul qilinadilar.

Universitetlarda tahsil olayotgan talabalar o‘rtasida kasb nisbati quyidagicha:

Jamiyatshunoslik fanlari 40 foiz;

Texnika fanlari 20 foiz;

Gumanitar fanlari 1-4 foiz;

Pedagogika fanlari 8 foiz;

Qishloq xo‘jaligi, tibbiyot, tabiiy fanlar 3 foiz;

San‘at, ro‘zg‘orshunoslik 2 foiz.

Universitetdan talabalarni haydab yuborish mumkin emas. Chunki, birinchidan, yuqori malakali mutaxassislarning imtihonidan o‘tgan talabalar o‘qib keta oladilar, ikkinchidan, talabalar dorilfununlarda o‘qiganliklari uchun katta miqdorda pul tulaydilar. Universitetlarda 4 yillik o‘qish ayrim talabalar uchun 5, hatto 6 yilgacha cho‘zilishi mumkin.

Yapon universitetlarida talabalar o‘quv jarayonida 140-150 sinov birligi topshiradilar. Ularda baho mezoni – «a‘lo», «yaxshi», «qoniqarli», «qoniqarsiz». Yapon universitetlari asosan yuqori malakali mutaxassislar tayyorlaydi. Shunga qaramay, *Yaponiyada «Universitet kishini bilim va kasbga yo‘naltiradi xolos, uni takomillashtirish, mo‘kammallashtirish kishining o‘ziga bog‘liq» deb hisoblaydilar.*

O‘rta maxsus va hunar-texnika ta‘limi

O‘rta maxsus va hunar-texnika ta‘limi tizimiga kiruvchi bilim maskanlari Yaponiyada garchi oliy ta‘lim tizimiga kiritilsa-da, u bizdagi kasb hunar-texnika bilim yurtlariga to‘g‘ri keladi. Ular asosan kichik kollej, texnik kollej maxsus tayyorgarlik kollejlari bo‘linadi.

Kichik kollejlardan ham maqomiga ko'ra o'ziga xos dorilfunundir. Ularda kasbga yo'naltirish jarayoni juda chuqur va puxta. O'qish muddati 2-3 yil, bitirgach, «bakalavr»lik berilmaydi.

1984-yilda Yaponiyada 336 ta shunday kichik maktab bo'lib, ularning 37 tasi davlat tasarrufida, 51 tasi munisipal, 448 tasi xususiy kollejlardir.

Texnik kollejlarda 5 yil o'qitiladi, unga kichik o'rta maktabni bitirganlar qabul qilinadilar. Bunday kollejlardan yoshlarga o'rta texnik ta'limni beradilar. Bu bilim maskanida katta maktab dasturi asosida mexanika, elektronika, kimyo, texnologiya, qurilish, metallurgiya kabi maxsus texnik fanlar o'qitiladi. Kollejni bitirgan o'quvchilar universitetning 2-yoki 3-kursiga kirib o'qishlari mumkin.

Maxsus tayyorgarlik kolleji. 1976-yilda tashkil etilgan yalpi tipdagi o'quv yurtidir. U faqat yuqori malakali mutaxassis tayyorlabgina qolmay, balki talabalarning madaniy saviyasini o'stirishni ta'minlaydi. O'qish muddati 1 yil, kurs 800 soatdan iborat. Bu kollej bitiruvchilari universitetning tegishli kurslariga qabul qilinmaydilar.

Ilmiy faoliyat

Yaponiya yuksak ilmiy qudratga ega mamlakatdir. U dunyoda ta'limni rivojlantirishga mablag' sarf etishda AQShdan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Mamlakatda ilmiy izlanishlarga xususiy sektorni ham qo'shib hisoblaganda, umumiy fanni rivojlantirishga ajratilgan mablag'ning beshdan to'rt qismi ajratilmoqda. Keyingi 10-15 yilda tabiatshunoslik va texnologiya sohasidagi oliy o'quv yurtlari rivojlantirildi, bu ishga ilmiy izlanishlarga mo'ljallangan jami mablag'ning qariyb 60 foizi sarf etilmoqda.

Universitetlar qoshida ilmiy tadqiqot markazlari tuzilib, unda olimlar mustaqil ilmiy tadqiqot ishlari olib boradilar. Mamlakatdagi 32 foiz ilmiy tadqiqot ishlari universitetlarning olimlari hissasiga to'g'ri keladi.

Boshqaruv va moddiy ta'minot

Yaponiyada maktab, oliy ta'lim, o'quv tarbiya ishlarini ta'lim, fan va madaniyat vazirligi markazlashgan holda boshqaradi (*Ionbusho*). Uning boshqarish huquqiy kafolatiga ta'lim, fan, madaniyat va diniy muassasalar, shuningdek, kosmik fazoni tadqiq qilish ham kiradi.

Ma'muriy jihatdan Yaponiya 47 prefektura (taxminan viloyat), 3262 munitsipalitetga bo'linadi. Munitsipalitetlar prefekturalar tarkibiga kirishiga qaramay, boshqaruv ishida ma'lum mustaqilliklarga egadirlar.

Har bir prefektura va munitsipalitet qoshida 5 kishidan iborat kengash ta'lim masalalari bilan shug'ullanadi. Kengash a'zolarini teng huquqli asosda prefektura gubernatori va munitsipalitet boshlig'i tayinlaydi. Bu tizim 1948-yil joriy qilingan.

Munitsipalitet majburiy ta'limni boshqaradi va uning taqdiri uchun javob beradi. Prefektura esa katta o'rta maktab, nogironlar maktablari, nodir san'at, tabiat, tarix muzeylari va sport inshootlarini boshqaradi.

O'qituvchilar malakasini oshirishga, maktab, muzey, fuqarolar klubi, yoshlar markazi, qiroatxonalar uchun pul mablag'larini mahalliy hokimiyat ajratadi.

Ta'limga ajratilgan jamoat fondi quyidagi tarkibga ega:

Mahalliy hokimiyat hissi 47,3 foizi;

Prefektura hissi 26,1 foiz;

Munitsipal boshqarma hissi 24,6 foiz.

Umuman, Yaponiya ta'limiga mamlakat yalpi daromadining 8,6 foizi sarflanadi.

Oliy ma'lumotlilar

Bitiruvchilarning mutlaq ko'pchiligi xalq xo'jaligining turli sohalarida samarali mehnat qiladilar. *Oliy ma'lumotli mutaxassislar soni jihatidan Yaponiya jahonda ikkinchi o'rinda turadi. Ming ishchiga 190 ta oliy ma'lumotli mutaxassis to'g'ri keladi. Bu ko'rsatkich AQShda har ming kishiga 294, Buyuk Britaniyada 138, Fransiyada 115 nafardir.*

Bitiruvchilarga eng yuqori haq to'lanadi. Erkaklarga nisbatan ayollar bajarilgan bir xil ish uchun 10 foiz kam haq oladilar.

Muammolar va rejalar

Yaponiya iqtisodini rivojlantirish va yangi-yangi ishlab chiqarish texnologiyasini joriy etish bo'yicha ulkan yutuqlarni qo'lga kiritdi. Bunga sabab, aholi ma'lumot darajasining yuqoriligidir. Yaponiya ta'limining asosiy maqsadi va mazmuni aholini zamonaviy texnik hamda texnologik jarayonlar bilan jihozlangan hozirgi zamon sanoatida samarali ishlashga moslashtirishdir. Mamlakatda maktabga muhim

ijtimoiy vazifani bajaruvchi, jamiyatning olg'a siljishini ta'minlovchi dargoh deb qaraladi va xalq tomonidan e'zozlanadi.

Yaponiya ta'limidagi muammolar ustida so'z ketadigan bo'lsa, bu birinchi navbatda yuqori kategoriya, baho, reyting uchun o'quv muassasalari o'rtasidagi raqobat va kurashdir. Bu masalani Yaponiya ijtimoiy shiroitida oqilona hal etish juda qiyin. Chunki, yuqori toifali oliy o'quv yurtlariga asosan badavlat oilalarning bolalarigina kirib o'qiydilar. 1960-yillardan boshlab bu muammolar atrofida noroziliklar va ixtiloflar kuchayib ketdi.

Fuqarolar xususiy bilim maskanlarini kamaytirib, davlat tasarrufidagi o'quv yurtlarini ko'paytirishni talab qilmoqdalar.

1984-yilda Yaponiya hukumati ta'limning muvaqqat qo'mitasini tuzdi. Xuddi shu yili Yaponiya o'qituvchilari Kengashi ta'limni isloh qilish bo'yicha o'z kengashini ta'sis etdi. Isloh qilish loyihasi quyidagilardan iborat:

- tinchlik va xalqaro birdamlik;
- inson huquqlari va ijtimoiy tenglik;
- bilim olishga umrbod huquqiy kafolat;
- ta'limda mustaqillik, o'zaro tajriba almashish, muloqot;
- islohotni amalga oshirishda xalqning keng ishtirokini ta'minlash.

Bu kengash tarafdorlarining fikricha, bilim olish majburiy emas, huquqiy bo'lishi, bilim olishga intiluvchilar birikishlari, uning taraqqiyoti uchun kurashuvlari kerak. Har holda, yapon ta'limi konsepsiyasida yaqin kelajakda o'zgarishlar bo'lishi ham ko'zda tutilmoqda.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, Yaponiyada ta'lim tizimi ham shaklan, ham mazmunan yuksak uyg'unlik kasb etgan. Ibrat olsa, o'rganish arziydigan jihatlari ko'p. E'tiborli yana bir tomoni – Yaponiyada faqat milliy an'analar bilan cheklanib qolmay, jahondagi Amerika, Fransiya, Germaniya kabi taraqqiy etgan mamlakatlarning ilg'or pedagogik ish tajribalari ham ijodiy o'zlashtirilgan.

Bunday tajriba yangilanish va rivojlanish jarayonini kechirayotgan mustaqil Respublikamiz ta'lim tizimini yanada yuqori pog'onaga ko'tarishda qo'l kelishi shubhasiz. Hamma gap masalaga mahalliy sharoitdan kelib chiqqan holda ijodiy yondashishda, tashabbuskorlik va tashkilotchilik kursatib ish yuritishdadir.

TURKIYA TA'LIM TIZIMLARI

Turkiya Respublikasida hozir amaldagi ta'lim tizimlariga turk xalqining asl farzandi Kamol Otaturk asos solgan. Turkiya ta'lim tizimlari mamlakat Konstitutsiyasi va «**Milliy maorif vazirligining tuzilishi va vazifalari haqida**»gi 179, 208, 385-sonli qonunlarda hamda hukumat dasturlarida har tomonlama chuqur ifodalangan.

Respublika Konstitutsiyasining 42-moddasida «*Barcha kishilar ta'lim-tarbiya olish huquqiga egadirlar*» deb yozib qo'yilgan va fuqarolarning bilim olish huquqlari kafolatlangan. Turkiya Respublikasida barcha tipdagi ta'lim to'la davlat nazoratida bo'lib, bunday nazoratga kirmaydigan ta'lim-tarbiya maskanlarini ochish mumkin emas. Xususiy maktablar ham davlat ta'lim standartlari talabiga mos kelishi va davlat dasturlarini to'la bajarishga majbur.

Boshlang'ich ta'lim barcha kishilar uchun majburiy, davlat maktablarida bepul o'qitiladi. Majburiy ta'limdan so'ng uning keyingi bosqichlarida o'qishni davom ettirish istagini bildirgan, kam ta'minlangan oilalardan chiqqan bolalar davlat tomonidan stipendiyalar bilan ta'minlanadilar, ularga boshqa tegishli imtiyozlar ham belgilangan.

Ta'lim muassasalarida faqat o'quv-tarbiya ishlari, uni takomillashtirish bilan bog'liq vazifalarnigina bajaradilar. Undan tashqari faoliyatlarga yo'l qo'yilmaydi.

Turk millatiga mansub kishilarga ona tili sifatida boshqa biror xorijiy davlat tilini o'rgatish mumkin emas. Turkiya milliy maorifi tizimlarining umumiy tuzilishi quyidagicha: ta'lim tizimi bu mamlakatda ikki asosiy qismga bo'linadi. Ulardan birinchi qismi maktab ta'limi bo'lib, uning tarkibiga maktabgacha tarbiya, boshlang'ich ta'lim, o'rta va oliy ta'lim kiradi. Uning tarkibi quyidagicha:

1. Maktabgacha tarbiya bosqichiga maktab yoshiga etmagan bolalarni qabul qilish ixtiyoriydir. Maktabgacha ta'lim-tarbiyaning maqsadi bolalarni jismoniy, aqliy va axloqiy rivojlanishini ta'minlash, ularni maktab bosqichiga puxta tayyorlab berish, kam ta'minlangan o'quvchilarga sharoit yaratish, turk tilida to'g'ri va chiroyli gapirishni o'rgatishdan iboratdir.

2. Boshlang'ich maktabda esa bolalar 6 yoshdan 14 yoshgacha ta'lim oladilar. Bu bosqichdagi maktab quyidagi maqsad va vazifalarni ro'yobga chiqarishga xizmat qiladi:

a) har bir turk farzandiga yaxshi inson bo'lib kamol topish, bilimli bo'lish, uni milliy iftixor ruhida tarbiyalash va fikrlashga o'rgatish;

b) har bir turk farzandiga qiziqish, qobiliyati va iste'dodlariga ko'ra ta'lim berish, ularni hayotga, o'qishning keyingi bosqichlariga puxta tayyorlashdan iborat.

Boshlang'ich ta'lim muassasalari maktabgacha tarbiya bosqichidan so'ng ikki qismga: 5 yillik boshlang'ich va 3 yillik o'rta maktablar bosqichiga bo'linadi. Har ikki bosqich maktabini bitirganlik haqida o'quvchilarga attestat beriladi.

Bu ikki bosqich maktab sharoitiga qarab bir maktab bazasida yoki alohida-alohida ikki maktab tarkibida tashkil qilinishi mumkin.

Aholi siyrak va tarqoq qishloqlarda maktab markaziy qishloqlardan birida ochiladi, guruhlashtirish imkoniyati bo'lmagan tumanlarda esa bu ta'lim bosqichi internatlar tipidagi o'quv muassasalari shaklida amalga oshiriladi.

3. O'rta ta'lim boshlang'ich ta'limga tayanib, kamida uch yillik ta'lim beruvchi umumiy, kasbiy va texnik ta'lim muassasalarini o'z ichiga oladi.

Uning asosiy maqsadi barcha o'quvchilarga umumiy o'rta ta'lim va shunga muvofiq umumiy madaniyat, inson va jamiyat muammolarini o'rgatish, ularni oliy ta'lim bosqichiga, hayotga, kasb-kor sohalariga tayyorlashdir.

Bu maqsadlar o'rta umumiy ta'lim, turli dasturlarda kasb-kor o'rgatuvchi texnik-qurilish, qishloq xo'jaligi yo'nalishlaridagi litseylarda amalga oshiriladi.

O'quvning har bir bosqichi bo'yicha alohida-alohida dasturlar mavjud.

Bu dasturlar quyidagilardir:

- ta'limning Oliy bosqichiga tayyorlash dasturi;
- kasbga va oliy ta'limga tayyorlash dasturi;
- hayotga, ishlab chiqarishga tayyorlash dasturi va hokazolar.

Litseylar o'z turlariga va jumhuriyat ehtiyojiga ko'ra quyidagicha ixtisoslashtirilgan:

– umumiy litseylar – o'quvchilarni oliy ta'limga tayyorlaydi, o'qish 3 yil;

– fan litseylari – alohida fanlardan iqtidorli va ijodkor o'quvchilar bilimini va qobiliyatini takomillashtiradi, o'qish 5 yil;

– kichik litseylar – kunduzgi litseylarda o'qish imkoniyati bo'lmaganlar uchun, o'qish 4 yil;

– kasb-hunar litseylari – o'quvchilarga o'z qiziqishlari bo'yicha turli kasb-hunar o'rgatadi, o'qish muddati 3 yil;

– nafis san'at litseyi – ona tili va adabiyoti, rasm, musiqa kabi bo'limlarga ega;

– o'qituvchilar litseylari – boshlang'ich ta'lim bo'yicha o'qituvchilar tayyorlaydi. O'qish muddati 1 yil tayyorlov kursini hisobga olganda 4 yil;

– tijorat va turizm ta'limi litseylari – maishiy xizmat ko'rsatish, savdo, umumiy ovqatlanish shahobchalariga va boshqa sohalarga mutaxassislar tayyorlab beradi;

– diniy ta'lim maktablari — imom-xatib hamda din darsini o'tuvchi o'qituvchilar tayyorlaydi;

– maxsus ta'lim maktablari – ular korreksion maktablar bo'lib, jismoniy-aqliy jihatdan nuqsoni bor bolalar uchun mo'ljallangan;

– texnik litseylar — o'quvchilarga umumiy fanlar bilan bir qatorda industrial kasb-hunar ta'limini beradi.

Bundan tashqari Turkiyada qizlar kasb litseyi, qizlar texnik litseyi, qizlar san'at o'rta maktablari, qizlar, o'g'il bolalar xususiy maktablari mavjud.

4. Oliy ta'lim – mamlakatda oliy malakali turli kasb mutaxassisliklarini, ilmiy tadqiqot ishlari olib borishga qodir kishilarni yetishtirib beradi.

Turkiyada bunday mutaxassisliklar bo'yicha hozir 235 universitetlar va oliy texnologik institutlar ishlab turibdi. Bu universitetlardan 2 tasi diniy mahkamalar tasarrufidadir.

Mamlakatdan tashqarida yashovchi turk millatiga mansub kishilarning (ular 2,5 mln. dan ortiq) ta'lim-tarbiyasiga ham katta ahamiyat beriladi. Hozir shunday toifadagi kishilarni o'qitish uchun Turkiya hukumati tomonidan 1,236 ta o'qituvchi ajratilgan. Ularning barchasiga davlat tomonidan haq to'lanadi.

Turkiya hukumati «**Milliy maorifining asosiy Qonuni**»da maktab ta'limi bilan bir qatorda maktabdan tashqari ta'limga ham katta e'tibor berilgan.

Maktabdan tashqari ta'limga qo'yilgan asosiy talab katta yoshdagilarni o'qish va yozishga o'rgatish; ularga umumiy va kasb-kor bilimlarini berish; savodxonlikdagi nuqsonlarni bartaraf etish kabi vazifalarni bajaradi, shuningdek, bunday muassasalar fuqarolarga, birinchi galda yoshlarga ijtimoiy hayotning ilmiy, texnologik, iqtisodiy, madaniy hayotga to'la moslashish uchun shart-sharoitlar yaratib beradi. Shuningdek, MTMLar turli sohalarda mehnat qilayotgan kishilarning ishdan ajralmagan holda kasb malakalarini oshirishga imkoniyat

tug'diradi. Turkiya Respublikasida maktabdan tashqari ta'lim ikki manba orqali beriladi. Ulardan biri maktab bo'lsa, ikkinchisi ustoz-shogirdlik yo'nalishidir.

Ularning sohalar bo'yicha dasturlari quyidagilar:

1. Umumiy ta'lim dasturlari;
2. Kasb-hunar, texnik ta'lim dasturlari;
3. Shogirdlik va ustalik ta'limi dasturlari;
4. Ochiq ta'lim dasturlari va hokazolar.

Maktabdan tashqari ta'lim muassasalari tarkibiga bulardan tashqari amaliy san'at maktablari, qizlar amaliy san'at maktablari, yetuklik institutlari va yetuklik texnik ta'lim markazlari ham kiritilgan.

Shuningdek, keyingi yillarda o'quvchilar va talabalarning bo'sh vaqtlarini ko'ngilli va sermazmun o'tkazishga katta ahamiyat berilmoqda. Shu maqsadda til o'rgatish markazlari musiqa, xalq o'yinlari, foto, teatr studiyalari, shaxmat-shashka klublari, turli sayohatlar uyushtirish, lagerda dam olishni tashkil qilish, hamshiralik, rassomchilik to'garaklari yo'lga qo'yilayotir, ular orqali turli tanlovlar o'tkazish amalga oshirilmoqda.

Talabalar va o'quvchilar uchun sportning turli sohaları bo'yicha seksiyalar tashkil etilgan, ularda sportning ommaviy turlari bo'yicha turnirlar, musobaqalar tashkil etilmoqda. Qizlar uchun esa qo'lda to'qish, bichish-tikish, pazandalik yo'nalishlaridagi to'garaklar mavjud. Ular tomonidan to'qilgan, tikilgan va tayyorlangan mahsulotlar har yili Anqaradagi katta ko'rgazmada namoyish etiladi.

FRANSIYADA TA'LIM TIZIMLARI

Fransiya jahondagi iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar ichida yetakchi o'rinlardan birini egallaydi. Uning ta'lim tizimlari ham qadimiy va boy tarixga ega.

Bu mamlakatda «**Ta'lim haqida**»gi Qonun dastlab 1955-yilda qabul qilinib, 1975-yilda unga bir qator o'zgarishlar kiritildi.

Fransiya davlatining hozirgi davrida amal qilayotgan «**Ta'lim haqida**»gi Qonuni 1989-yil 10-iyulda qabul qilingan bo'lib, uning o'zgartirilishi ta'lim strategiyasida ro'y bergan o'zgarishlar, mamlakatning ichki, tashqi siyosatidagi islohotlar, yuzaga kelgan iqtisodiy sharoitlar, chet el pedagogikasidagi ilg'or tajribalarning mamlakat ta'lim tizimlariga kirib kelishi, o'quv predmetlaridagi integratsiyalar sabab bo'ldi.

Fransiyada ta'limning asosiy maqsadi shaxsni har tomonlama kamol topishini ta'minlash, uni mustaqil faoliyatga tayyorlash, bozor munosabatlari sharoitida o'quvchilarni tadbirkorlikka, ishbilarmonlik va omilkorlikka o'rgatish, shunga yarasha kasbkorga ega qilishdan iboratdir.

Mamlakatda maktablar davlat, xususiy, oraliq maktablariga bo'linadi. O'qitiladigan predmetlar ichida fransuz tili va adabiyoti, o'qish va yozuv alohida ahamiyatga molik bo'lib, ularga ajratilgan vaqt dars «tarkib»ining 30 foizini tashkil etadi. Umuman, «tarkib»dagi 45 foiz darslar gumanitar yo'nalishda, qolganlari tabiiy fanlardir. Sinflarning o'rtacha haftalik darslari 26 soatdan iborat, darslarning davomiyligi esa 60 minut, sinflardagi bolalarning o'rtacha soni 35-40 ta, o'quv yili 5 chorakka bo'linadi.

Boshlang'ich sinflardagi o'qish ertalab va tushdan keyin o'tkaziladi. Ertalab o'quvchilar ona tilidan, tushdan keyin esa matematika va boshqa predmetlardan saboq oladilar. Fransiya maktablarida ona tili va adabiyoti hamda matematika baza predmetlari, tarix, geografiya, mehnat ta'limi, jismoniy tarbiya predmetlari esa rivojlantiruvchi predmetlar hisoblanadi.

Ta'lim tizimlari

Fransiya ta'lim tizimining dastlabki bosqichini maktabgacha tarbiya tashkil etadi. Bu bosqichni «Onalar maktabi» deb ham yuritiladi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad, bolalarning maktabdagi sharoitini uy sharoiti bilan yaqinlashtirish, ularga oiladagidek iliq munosabatni shakllantirishdan iborat. Ular mustaqil holda ham, maktablarning boshlang'ich sinflari bazasida ham tashkil etilgan. Fransiya ta'limida bolalarning go'daklik chog'idanoq maktabda o'qitish uchun tayyor holda olib kelish g'oyat muhim masala hisoblanadi. «**Onalar maktablari**» bazasida tashkil etilgan maktabgacha tarbiya shahobchalarida tarbiyalanuvchilar quyidagicha tabaqalashtirilgan:

- kichik guruh 2 yoshdan 4 yoshgacha;
- o'рта guruh 4 yoshdan 5 yoshgacha;
- katta guruh 5 yoshdan 6 yoshgacha.

5-6 yoshlilar maktabga tayyorlov guruhi bo'lib, ularga Fransiya 100 foiz shu yoshdagi bolalar qamrab olingan. Bolalarni maktabga tayyorlash uchun alohida dastur va darsliklar mavjud.

Boshlang'ich ta'lim

Fransiyada boshlang'ich ta'lim maktablariga 6 yoshdan 11 yoshgacha bo'lgan bolalar jalb qilinadilar. Boshlang'ich maktablar fuqarolarning qanday millatga, mamlakat fuqaroligiga mansub bo'lishidan qat'i nazar, majburiy va bepuldir.

Boshlang'ich maktab bosqichiga qo'yilgan asosiy talab o'quvchilarga ifodali o'qish, yozish, hisoblash malakasini berishdan iboratdir.

Fransiya ta'lim muassasalarida ta'lim olayotgan chet el fuqaroligiga mansub kishilarning farzandlariga ularning tabiatini, xalqi, tarixi, tili va adabiyotini o'rganish uchun fakultativ kurslar tashkil etish ham ko'zda tutilgan.

Boshlang'ich sinflarda o'qish muddati 5 yil bo'lib, shu muddat ichidagi o'qish asosan 3 bosqichga bo'linadi:

– Tayyorlov bosqichi – 1 yilga mo'ljallangan. Bunda bolalar hisoblashga, o'qish va yozishga, kuylashga, o'ylashga, tabiat manzaralarini tomosha qilishga va undan bahra olishga, jismoniy mashqlar bilan mashg'ul bo'lishga, maktabning turli sport tadbirlarida ishtirok etishga, musiqa, mehnat qilishga o'rgatiladilar.

O'quv mashg'ulotlari ertalab soat 9 dan 12 gacha hamda soat 14 dan 16 gacha 5 soat davom etadi. Maktabda ovqatlanish pullik, lekin ovqatlar juda arzonlashtirilgan narxlardadir.

Navbatdagi bosqich – elementar kurs bo'lib, bu bosqich 2 yil davom etadi. Bunda o'quvchilarning tayyorlov siklida predmetlar bo'yicha olgan bilimlari yanada takomillashtiriladi. Tayyorlov bosqichida bir o'qituvchi ishlasa, elementar bosqichda ikki o'qituvchi (har biri 1 yildan) ishlaydi.

Boshlang'ich maktabning 3 bosqichi – chuqurlashtirish bosqichidir. Bunda o'quvchilarning tayyorlov va elementar bosqichdagi bilimlari yanada chuqurlashtiriladi.

Dasturlarda o'quv predmetlarining barchasiga uch bosqich bo'yicha aniq, alohida-alohida talablar qo'yiladi. Masalan:

O'qish

I bosqichda o'quvchi:

1. Bosmadan chiqqan barcha nashrlarni (kitob, gazeta, jurnal, lug'at, e'lon, xat va hokazo) bir-biridan ajrata olish.

2. Xatni o'qish tamoyillarini (satr boshi, sarlavha, bob, betlarning ketma-ketligi) o'rganib olish.

3. Matn tarkibini (nutq, asosiy qism, xulosa) aniqlay olish.

4. Mustaqil mashg'ulotlarda kitoblardan, lug'atlardan foydalana olish.

II bosqichda:

1. O'qilgan mazmunini elementar bayon qilib bera olish.

2. Kitob mavzuida ishtirok etgan shaxslarni aniqlash, nomini bilish, tasvirlab berish.

3. Sintetik tahlil qila bilish (urg'u, tinish belgilari).

III bosqichda:

1. Ifodali, tez va aniq, ovoz chiqarib hamda o'zicha o'qish, o'qish qoidalarini to'la shakllantirish, savollarga og'zaki va yozma ravishda javob qaytarish, mavzuli rasmlarni izohlab berish.

2. Matndagi noaniq so'zlarni aniqlash va uni tez tarjima qilishni bilish.

3. Sinf kutubxonasini tashkil etishda ishtirok etish.

4. Bayon qilingan axborotni tinglash va to'g'ri qabul qilish.

5. So'zlarni og'zaki va yozma fonetik tahlil qilib berish.

6. Kitobdan va lug'atli adabiyotlardan mustaqil ishlash jarayonida to'la foydalana olish.

7. Soddalashtirilgan matnlar bilan ishlashni bilish.

Yozuv

Yozuvga qo'yilgan talab uch saviyada belgilanadi; yozuv texnikasini o'rganish, yozuvda qalam, ruchka, bo'rda ishlashni bilish, chiziq'larga to'la rioya qilish, yozma va bosma harflarni farqlash, xatolar ustida ishlash malakasini egallash lozim. Yozuv bo'yicha o'quvchi III bosqichda inshosi shakllangan, tasviri mazmunli, yozuv texnikasini mukammal o'zlashtirgan, ifodada aniq izchillikka ega bo'lmog'i darkor.

Og'zaki nutq

Og'zaki nutqni rivojlantirish bo'yicha ham *uch bosqichning osondan qiyinga, soddadan murakkabga yo'naltirilgan talablari mavjud*. Bola bu bosqichda tevarak-atrofida bo'layotgan voqea va hodisalarga o'z munosabatini bildirgan holda ifodali so'zlab bera olishi, o'z nutqini mantiqan tahlil qilishi, sinonim, omonim, antonimlarni

mazmun ifodasiga qarab qo'llay olishi, so'z va iboralarning o'z hamda ko'chgan ma'noda to'g'ri qo'llay bilish, tarix, geografiya va boshqa predmetlarning atamalarini puxta o'zlashtirib olishlari kerakki, bu keyingi bosqich maktablari uchun puxta zamindir.

Matematika bo'yicha

Boshlang'ich maktabning uch bosqichi davomida o'quvchi sodda misol va masalalarni tahlil etish, ulardan paydo bo'ladigan hosilalarni aniq tasavvur hosil qilishi, taklif qilingan hisoblash yo'llaridan boshqacha yo'llarni qidirib topish, javoblarning to'g'riligini aniqlovchi bir qator isbotlarni bilishi, sonlarni taqqoslash, joylashtirishni amalga oshirishni, 1000 gacha adashmay sanashni bilishi, sonlar, qavslar, kasr chiziqclarini qo'llash, mantiqiy fikrlash, arifmetikadagi uch amalni puxta egallash, oddiy diagramma, shakl, sxema, grafika, jadvallarni chizish, geometriyadan dastlabki malakaga ega bo'lmoqlari lozim.

Boshlang'ich maktabning uch bosqichli o'quv jarayonida tarix, geografiya bo'yicha ham jiddiy talablar asosida bilim beriladi. Chunonchi, tarix bo'yicha qadimiy va zamonaviy voqea va hodisalar aniq xronologik ketma-ketlilik bilan o'rganib olishni, vatan tarixini bilishini, barcha tarixiy terminlarni yod olishni talab etilsa, geografiyadan orientirlash, kartani o'qish, qit'alarni, okeanlar, dengizlarni, tog'larni, daryo va ko'llarni ajrata olishni, Fransiyaning geografik o'rni, iqtisodiyoti, qazilma boyliklari bilan tanishadilar, karta, globus, atlas, geografik lug'at va ensiklopediyalardan foydalanishni o'rganadilar.

Fransiya maktablarining boshlang'ich sinflarida *grajdanlik ta'limi predmeti* ham o'qitiladi. Bu predmet ta'limi bizning ta'lim tizimimizdagidek mustaqil bo'lmay ayrim yondash predmetlar tarkibiga kiritilgan. Shu tufayli «**Grajdanklik ta'limi**» predmetiga batafsilroq to'xtalib o'tishni joiz deb hisobladik.

O'quvchilar oila, maktab, sinf oldida ma'lum bir mas'uliyat sezmoqlari lozim. Ularni yoshligidanoq o'z do'stlarini, sinfdoshlarini, oila a'zolarini hurmatlash, ular mehnatini qadrlash, jamoatchilik ichida o'zini tutish kabi insoniy xislatlarni singdirishdan tashqari, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy hayotni boshqarish ishlari tizimi, shahar meri, shahar kengashi ularning vazifalari, saylov tizimlari, saylov oldi kompaniyasining qo'yilishi, mohiyati va boshqalar o'rgatiladi.

Grajdanklik ta'limi predmeti kurslari tarkibiga yana ma'muriy muassasalar, ularning vazifalari, fuqarolarning, o'quvchilarning huquqlari va burchlari ham o'rgatiladi. Bundan tashqari o'quvchilar o'z mamlakatining siyosiy hayotini anglab yetishlari, u haqda elementar fikr berishni bilishlari lozim.

Fransuz maktablarida nafasat ta'limiga ham alohida ahamiyat beriladi. Bunday ta'lim uch tarkibdan iborat: musiqa, tasviriy san'at, sport.

Musiqa darslarida o'quvchilarga badiiy so'zlash, kuylash, raqsga tushishni o'rgatadilar. Bundan tashqari boshlang'ich sinf kursida o'quvchi eng ommalashgan musiqa asboblardan birini chala oladigan bo'lmog'i kerak.

Tasviriy san'atda esa qiyish-yopishtirish, modellar yasash, surat solish, rang tanlash masalalari asosiy urinni egallaydi.

Sport ham ta'limning shu jabhasiga kirib, bolalar bunda yugurish, sakrash, emaklash, turli shakllarda yurish kabi mashqlarni bajaradilar. Sport mashg'ulotlari va musobaqalari jarayonida bolalarni o'zini idora eta olishi, bir-birini qo'llab-qo'ltiqlash, do'stlik va hamjihatlikni tarbiyalashga asosiy e'tibor qaratiladi.

Shunday qilib, fransuz maktablarining maktabgacha va boshlang'ich ta'lim bosqichida savodxonlikka, o'quvchining shaxs sifatida shakllanishiga mustahkam zamin yaratiladi, o'quvchining o'z kuchi, qobiliyati va imkoniyatiga ishonch tarbiyalanadi. Bu bosqich maktabda o'quvchining dastlabki bosqichda qanday holda qabul qilib olinishidan qat'i nazar, uni maktab hayotida bosh rolni o'ynashga muvaffaq bo'lishidan iboratdir.

O'quvchilarni maktabning yuqori bosqichlariga puxta tayyorlab berishda boshlang'ich sinf o'qituvchilarining mas'uliyati (javobgarligi ham deyish mumkin) nihoyatda yuqori. Bu mas'uliyat «*Ta'lim haqida*»gi davlat Qonunida alohida ko'rsatib o'tilgan.

O'quvchilar bilan individual ishlash, ularni rag'batlantirish, shaxsiy qobiliyat va imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish, ta'limda uzluksizlik va vorislikni ta'minlab berish boshlang'ich sinf o'qituvchilariga qo'yilgan bosh talabdir.

Boshlang'ich maktablarda dars jadvali va kun rejimini to'g'ri, oqilona tuzishga katta ahamiyat beradilar. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun ta'lim vazirligi «*O'quvchi tabeli*» joriy etgan. Bu tabel orqali maktab va uning pedagogik jamoasi hamda xodimlari ota-onalar bilan uzluksiz aloqada bo'lib turadilar.

Ta'limni turli sikllar orqali amalga oshirish fransuz ta'lim tizimiga keyingi yillarda kirib kelgan yangilik deb baholash mumkin. Aynan ta'limdagi sikllashtirish unga vorislik, uzluksizlik, bolalar individual qobiliyatlarini butun boshlang'ich ta'lim jarayonida ta'minlab beruvchi omildir. Bundan tashqari ta'limni sikllashtirish o'qituvchi faoliyatiga keng erkinliklar ham beradi, uning pedagogik mas'uliyatini oshiradi.

O'quv dasturining mazmunini bevosita o'qituvchining o'zi belgilaydi. Bir so'z bilan aytganda, o'qituvchi bolalar bilimiga mas'ul ekan, uning uslub tanlashiga, mustaqil harakat qilishiga to'la erkinliklar ham beriladi.

O'quvchilarga boshlang'ich maktabning dastlabki uch sinfida bir o'qituvchi dars beradi. Uning nomzodini pedagogik va ota-onalar jamoasi aniqlaydi. Bolalarni yosh xususiyatiga qarab komplektlash tamoyillari bor. Lekin u yoki bu sababga ko'ra o'quvchilarning sinfdan-sinfga ko'chmay qolish hollarini tez-tez uchrab turishi tufayli ularning yosh jihatdan farqlari ham turlicha bo'lib qolishi mumkin.

1990-yildagi hukumat qaroriga muvofiq, maktabgacha va boshlang'ich ta'limga modullashtirish, bolalarni bilimiga u yoki bu fanga moyilligiga qarab tabaqalashtirish, dars jadvalini ham shu asosda tuzish huquqi berildi. Bunday dars jadvallari bir yilga, yarim yilga, choraklar bo'yicha alohida-alohida tuzilishi mumkin. Keyingi paytlarda o'qituvchi tomonidan o'quvchiga puxta bilim berish, ota-onalar tomonidan esa o'z farzandiga yetarli sharoit yaratish, ularning bilim olishlariga mas'uliyat bilan qarash ifodalangan bitimlar tuzish odat tusiga kirib bormoqda.

O'rta ta'lim

O'quvchilar 11 yoshda boshlang'ich maktabni tugallab o'rta maktabga o'tadilar. O'rta ta'lim esa kollejlarda va litseylarda amalga oshiriladi. O'rta ta'lim ikki bosqichda beriladi. *Birinchi bosqich (11 yoshdan 15 yoshgacha) 4 yil bo'lib, eng kichik sinf 6-sinf, 5, 4 o'rta, 3-sinf esa katta sinf hisoblanadi. Demak, sinflarni raqamlash yuqoridan pastga qarab amalga oshiriladi.*

Birinchi bosqichda quyidagi predmetlar o'rgatiladi: fransuz tili va adabiyoti, chet tili (ingliz, nemis, ispan, italyan tillari), tarix, fransiya geografiyasi, matematika, tabiiy fanlar.

Shunday qilib 6-5-sinflar umumiy o'rta ta'lim beradi: 4-3-sinflarda o'quvchilarga qobiliyati va moyilligiga qarab bilim beriladi.

Birinchi bosqich yakunlangach, o'quvchilar kasbiy yo'nalishlari bo'yicha guvoohnoma oladilar.

Shundan keyin o'quvning ikkinchi bosqichi boshlanadi. Bu bosqichda o'quvchilar 15 yoshdan 18 yoshgacha ta'lim oladilar. O'qish 3 yil davom etib 2-sinf kichik, 1-sinf o'rta va yakunlovchi sinflarga bo'linadi.

O'quvchilar umumiy ta'lim va texnik litseylarni tugatganlaridan so'ng bakalavr unvoni va diplomi uchun imtihon topshiradilar. Ana shunday diplomga ega bo'lganlarga oliy o'quv yurtlariga kirish huquqini qo'lga kiritadilar.

Umumiy ta'lim yo'nalishidagi uch yillik ta'lim litseylarida quyidagi fanlar o'qitiladi: adabiyot tarixi, ona tili va adabiyoti, lotin tili, chet tili (ingliz, nemis, ispan, italyan tillari bo'lishi mumkin), tarix, geografiya, fransiya ekonomikasi.

Xuddi shu 3 yillik bosqichli texnik litseylarda uning yo'nalishlariga qarab matematika, fizika, kimyo hamda boshqa tabiiy fanlar o'qitiladi. Shunisi diqqatga sazovorki, o'quvchining bu bosqichda chet tillarni o'rganishiga katta e'tibor beriladi. Talab, o'qishni tugatgach, o'quvchilar kamida 2 ta chet tilini mukammal bilishlari kerak.

Yuqorida bayon etganimizdek, o'quvning bu bosqichini guvoohnoma bilan tugallagan o'quvchilar oliy maktab sanalmish institutlar va universitetlarga imtihonsiz kirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Lekin hamma institut va universitetlarga ham imtihonsiz kirib bo'lmaydi. Talabalar oliy pedagogika instituti, politexnika instituti, oliy ma'muriy maktablarga kirish imtihonlari bilan qabul qilinadilar, ularning shu kasbga moyilligi ham alohida sinab ko'riladi.

Oliy ta'lim

Fransuz yoshlari, shuningdek, Fransiya bilan olish uchun kelgan chet el fuqarolari quyidagi bilim maskanlarida oliy ma'lumot oladilar:

1. Universitetlar.
2. Oliy texnologiya maktablari.
3. Oliy muhandislik maktablari.
4. Oliy arxitektura maktablari.
5. Oliy tijorat maktablari.
6. Siyosiy fanlar oliy maktabi.
7. Oliy pedagogik va filologiya bilimgoahlari.
8. Oliy tibbiyot o'quv muassasalari.

9. Oliy badiiy maktablar.

10. Uzluksiz ta'lim (malaka oshirish oliygohlari va hokozolar).

Oliy ta'lim beruvchi universitetlar o'z talabalariga uch siklda bilim beradilar. Birinchi sikl umumiy yoki biror texnik yoki ilmiy sohada oliy ma'lumot olish bilan yakunlanib, o'qish ikki yil davom etadi. Ikkinchi siklda o'qish bir yil davom etadi. Talabalar unigetriz, magistr darajalari bilan yakunlaydilar. Uchinchi siklda o'qish bir-ikki yil davom etadi. Bu siklda:

– biron-bir predmetni chuqurlashtirib o'rganilganligi haqida diplom (bir yil);

– ixtisoslashtirilgan oliy ma'lumot to'g'risida diplom (bir yil);

– uchinchi sikl doktorlik dissertatsiyasi (bir, ikki yil);

– davlat doktorlik dissertatsiyasi – biron-bir sohani mukammal o'rganib, dissertatsiya yozish kabi hujjatlar olish mumkin.

Fransiyada oliy professional ta'lim berish keyingi 20 yil davomida qaror topdi. Bu – qisqartirilgan maxsus ta'lim bo'lib, unda o'qish ikki yil davom etadi. O'quv universitetlar yoki texnik litseylarda amalga oshiriladi.

Uning bitiruvchilari ishlab chiqarish sohasida, xizmat ko'rsatish sohasida va boshqa sohalarda rahbarlik lavozimlarida ishlaydilar.

Fransiyada oliy ma'lumot va ixtisos beruvchi oliy texnologik institutlar mavjud. Ular odatda sanoat, maishiy xizmat ko'rsatish, informatika mutaxassisliklariga ixtisoslashtirilgan. O'qish muddati 2 yil bo'lib, darslar haftasiga 30-35 soatni tashkil etadi. O'qish davomida 8 haftalik ishlab chiqarish amaliyoti ham ko'zda tutilgan.

Fransiyada mingdan ortiq ana shunday institutlar faoliyat ko'rsatib, ular qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi, san'at, informatika, ma'muriy boshqaruv, buxgalterlik hisobi, amaliy san'at bo'yicha mutaxassislar tayyorlaydilar.

Bunday institutlarga kirish imtihonsiz amalga oshiriladi.

Uning bitiruvchilari ishlab chiqarish sohasida, xizmat ko'rsatish sohasida va boshqa sohalarda rahbarlik lavozimlarida ishlaydilar.

Fransiyada oliy ma'lumot va ixtisos beruvchi oliy texnologik institutlar mavjud. Ular odatda sanoat, maishiy xizmat ko'rsatish, informatika mutaxassisliklariga ixtisoslashtirilgan. O'qish muddati 2 yil bo'lib, darslar haftasiga 30-35 soatni tashkil etadi. O'qish davomida 8 haftalik ishlab chiqarish amaliyoti ham ko'zda tutilgan.

Fransiyada mingdan ortiq ana shunday institutlar faoliyat ko'rsatib, ular qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi, san'at, informatika, ma'muriy

boshqaruv, buxgalterlik hisobi, amaliy san'at bo'yicha mutaxassislar tayyorlaydilar.

Bunday institutlarga kirish imtihonsiz amalga oshiriladi.

Sirtqi ta'lim

Mamlakatda sirtqi ta'lim shaxobchalari juda keng va xilma-xildir. Bunday ta'lim tizimlari bir yo'la 1.000.000 kishini qamrab olishi mumkin. Hozir Fransiyadagi sirtqi kurslarda 550 ming kishigacha ta'lim oladi. Bu katta yoshdagi faol tarkibning 80 foizini tashkil etadi.

Sirtqi ta'lim xususiy yoki davlat ta'lim shaxobchalarida amalga oshirilishi mumkin. Mamlakatda milliy sirtqi ta'lim markazi faoliyat ko'rsatmoqda, u 500 turdagi o'rta, oliy professional ma'lumot berishni tavsiya eta oladi.

Odatda ta'limning bu turi oilaviy sharoit, iqtisodiy qiyinchiliklar tufayli maktabda o'qishni davom ettirish imkoniyati bo'lmagan kishilar uchun mo'ljallangan. Hozirgi paytda sirtqi ta'lim katta yoshlilar uzluksiz ta'limining muhim shaxobchasi bo'lib qolgan.

Ular o'z ixtiyorlari bilan, o'z mablag'lariga yoki korxonalar mablag'i hisobiga o'qiydilar. Sirtqi ta'lim tarkibiga qushimcha kasbkor o'rganish, malaka oshirish ishlarini ham amalga oshirish mumkin. Shuningdek, o'zining ijtimoiy holatini yaxshilash istagida bo'lganlar ham (yollangan ishchilar, ro'zg'orda band bo'lgan ayollar, pensioner, harbiy xizmatchilar, mahbuslar) sirtqi ta'lim orqali tegishli ma'lumot olishlari yoki kasb-kor o'rganishlari mumkin.

Kadrlar bilan ta'minlash

Fransiyada maktab rahbarlari lavozimga erishmoq uchun ta'limga rahbarlik qilishdan saboq beruvchi maxsus markazlarda o'qiydilar. Bunday markazlarda ular rahbarlik qilish, maktab iqtisodiyotini boshqarish, ta'limdagi yuridik masalalar, qonunchilik, ota-onalar bilan ishlash, madaniy oqartuv ishlarini tashkil etish, jamoada yaxshi psixologik muhitni barpo etish kabi jihatlarni o'rganadilar. Markazdagi o'qish yakunlangach, suhbatdan, test imtihonlaridan o'tadilar.

Direktor dars bermaydi. Uning ish faoliyati ikki yil davomida diqqat bilan kuzatib boriladi. Aksariyat hollarda direktorlar maktab qoshidagi uyda yashaydilar. Shu ikki yil davomida maktab direktori talantli tashkilotchi, yetuk rahbar sifatida faoliyat ko'rsata olmasa, u yana

qaytarilib o'qituvchilikka o'tkaziladi. Direktor 65 yoshdan so'ng umuman ishlamaydi.

O'qituvchilarni ishdan olishni maktab direktori amalga oshirmaydi. Yaxshi ishlamaydigan o'qituvchilarni direktor tavsiyasiga muvofiq ta'lim inspeksiyasi tomonidan taftish qilinadi. Uning intizomi, o'qituvchilik faoliyati, bolalar, ota-onalar o'rtasidagi obro'si diqqat bilan o'rganiladi va tegishli chora ko'riladi.

Maktab o'qituvchilariga qo'yilgan talab Fransiyada o'ta yuqori. Ayniqsa, boshlang'ich maktablarda o'qituvchi o'z kasbining ustasi, ajoyib notiq, san'atkor, musiqachi, sportchi, tashkilotchi, namunali xulq-atvor egasi bo'lmog'i lozim.

O'qituvchilar o'z nazariy-uslubiy malakalarini oshirishga katta ahamiyat beradilar. Malaka oshirish kurslaridan o'tish uchun aniq muddat belgilab qo'yilmagan. Vaqti-vaqti bilan o'qituvchilar o'z ixtiyorlari bilan test markazlarida imtihon topshiradilar. Shu imtihonlar davrida o'qituvchi faoliyatida ayrim nuqsonlar sezilib, malaka oshirishga ehtiyoj aniqlansa, o'z vaqtlari va mablag'lari hisobiga malaka oshiradilar.

Fransiya ta'lim tizimlarida maktabdan va sinfdan tashqari muassasalar ko'zda tutilmagan. Biroq, maktablarda, litseylarda turli to'garaklar mavjud. O'quvchilar uchun turli sport seksiyalari, uchrashuvlar, sayohatlar, musobaqalar o'quv muassasasining o'zida tashkil etiladi.

GERMANIYADA TA'LIM TIZIMLARI

O'zbekiston Respublikasi o'z mustaqilligini qo'lga kiritgach, ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy sohaning barcha tarmoqlari kabi xalq ta'limining chet mamlakatlar ta'lim muassasalari bilan hamkorligi uchun keng imkoniyatlar ochildi.

Ayniqsa, Germaniya ta'lim vazirligi va o'quv tarbiya jamoat tashkilotlari bilan o'zaro aloqalar tez rivojlanib bormoqda.

Garchi vazirliklar darajasida bitimlar imzolanmagan bo'lsa-da, «*Nemis xalqaro rivojlanish fondi*», «*Adenauer jamg'armasi*», «*Gyote instituti*» bilan munosabatlarning o'rnatilishi Respublikamiz istiqloli bilan tengdoshdir. Shu munosabatlar doirasida seminarlar, konferensiyalar, darsliklar, ko'rgazmalar, o'zaro ta'lim sohasida tajriba

almashtirishlar bo'lib o'tmoqda. Ayni paytda bu hamkorlikning yangi yangi shakllari izlanmoqda.

Ta'kidlab o'tish joizki, Germaniyaning bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'li bizning Respublikamizdagiga o'xshab ketadi. Ikki German davlati birlashgandan keyin sobiq Germaniya Demokratik Respublikasida ta'limni isloh qilish bo'yicha olib borilayotgan ishlar ham bizning sharoitimizga mos va maqbul keladi.

Germaniyaning hozirgi davr ta'lim tizimidagi asosiy muammosi sobiq GDRdagi ta'limni bir xil milliy me'yorga solishdan iboratdir. Buning uchun to'la imkon bor.

Zotan, Germaniyada shakllangan ta'lim tizimi, mazmun va uslublari, qaror topgan, xodimlar tayyorlash va qayta tayyorlash tamoyili mavjud.

Asosiy vazifa sobiq GDRdagi ta'lim tuzilmasini yangi me'yorga va o'lchovga tushirish, oddiygina usul bilan GFRdagi ta'lim tizimiga o'tkazib qo'yishdan iborat. To'g'ri, bu «*oddiygina*» ishning o'ziga xos muammolari ham bor. Birinchi muammo ta'limdagi bu o'zgarishni amalga oshirish uchun mablag'ning yetishmasligi bo'lsa, ikkinchisi sobiq GDRdagi pedagogik jarayon ishtirokchilarining bu «*to'ntarish*»ga munosabati masalasidir. Ta'limni mazmunan va usluban ta'minlash, boshqarishni tashkil etish va uning tarkibini tubdan o'zgartirishga esa dolzarb zaruriyat ham yo'q.

Avvalambor shuni ta'kidlash kerakki, Germaniyada ta'lim davlat va jamiyat tomonidan e'tibor berilayotgan soha bo'lib, u mamlakatning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlantirishga barakali hissa qo'shib kelmoqda.

Maktabgacha tarbiya

Maktabgacha tarbiya Germaniya ta'lim tizimida muhim bosqich hisoblanadi. Uning 100 yildan ortiq tarixi bor. Bu mamlakat maktabgacha tarbiya tizimi barcha german elatiga kiruvchi xalqlar uchun ham umumiydir.

Ta'kidlash kerakki, garchi bolalar bog'chalari ta'limning quyi bosqichi hisoblansada, lekin u davlat ta'lim tizimi tarkibiga kirmaydi.

Eski yerlardagi (sobiq GDRga kirmagan yerlar) 24000 dan ortiq bog'chalarni mablag' bilan ta'minlash turli jamoat tashkilotlari, xayriya birlashmalari, korxonalar, xususiy shaxslar, diniy muassasalar zimmasidadir. Lekin ota-onalar bolalar bog'chalariga o'z farzandlarini tarbiyalaganliklari uchun ancha miqdorda pul to'laydilar. 3 yoshdan 6

yoshgacha bo'lgan bolalarning 80 foizi bolalar bog'chalariga qatnaydilar.

Bolalar bog'chalarida ta'lim tabaqalashtirib olib boriladi. Bu mamlakat tarkibiga kirgan sobiq Germaniya Demokratik Respublikasida 95 foiz bolalar bog'chalarga tortilgan bo'lib, u yerda bolalar 3 yoshga to'lguncha yaslilarda tarbiyalanganlar. Albatta, sobiq GDRda maktabgacha tarbiya muassasalarining barchasi davlat tasarrufida bo'lgan. Sharqiy Germaniyada maktabgacha tarbiya muassasalarining keng tarmoqli bo'lishi ko'pchilik onalarning ijtimoiy mehnat faoliyati bilan bog'liq edi.

Germaniya bolalar bog'chalarida odatda bolalar tushgacha tarbiyalanadilar. Kunning ikkinchi yarmida esa uyda, oilada bo'ladilar. Germaniyada kuni uzaytirilgan bog'chalar ham mavjud.

Maktab ta'limi

Majburiy ta'lim 6 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan bolalarga tegishli, ya'ni bu jarayon 12 yil davom etadi. Bundan 9 yillik (ba'zi yerlarda 10 yil) maktabda to'la haftalik o'qishini bitiradi, keyin hunar-texnika bilim yurtida to'la bo'lmagan haftalik o'qishida o'qiydi.

O'qish davlat maktablarida tekin. Maktab o'quvchilariga o'quv qo'llanmasi, asosan darsliklar tekin ta'minlanadi. Ta'lim dastasini turli tashkilotlar, fondlarning xususiy maktablari to'ldiradi, ularga mahalliy hokimiyat tegishli moliyaviy yordamini beradi. Ammo davlatga tegishli bo'lmagan xususiy maktablar mamlakatda juda ham ozchilikni tashkil etadi.

Germaniyada maktab ta'limi qanday qurilgan va u yerda ish qanday tashkil etilgan? Tabiiyki, Germaniyadagi maktab ta'limi tizimining umumiy jihatlari ustida to'xtaladigan bo'lsak, ular quyidagilardan iborat:

Boshlang'ich maktab. O'qish 6 yoshdan boshlanadi va 4 yil davom etadi (faqat Berlinda 6 yil). Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, dastlabki ikki yil o'qish, davomida bolalarga baho qo'yilmaydi, ularga umumiy xarakteristika berish bilan kifoyalaniladi.

Boshlang'ich maktabda to'la to'rt yillik o'qishdan keyin o'quvchilar yo'nalish bosqichidagi maktabga o'tadilar. Bu yerda 5-6 sinf bosqichdagi yo'nalish maktab tipiga bog'liq yoki bog'liq bo'lmagan holda maxsus dastur asosida o'qitiladi, bunda bolalarning ota-onalari maktab tipini tanlash yoki o'zgartirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Keyin bolalar navbatdagi maktab tipiga ko'chadilar: bular – **asosiy, maxsus maktab** (rivojlanishda kechikkan anomaliya holatda bo'lgan bolalar uchun), **real bilim yurti** (matematika va tibbiy fanlar o'qitiladigan o'rta o'quv yurti); **gimnaziya; umumta'lim maktablari** va h. k.

Deyarli 30 foiz bola 1-bosqichni tugatgandan keyin asosiy maktabga o'tadi. 9 yoki 10 yillik o'qish tugatilgandan keyin kasbiy tayyorgarlikka o'tiladi (va 18 yilga qadar parallel ravishda bilim yurtida o'qiydi).

Asosiy maktabni muvaffaqiyatli tugatganlar hunarmandchilik va sanoat korxonalarida turli kasbni egallashlari mumkin.

Asosiy maktab dasturi yilma-yil tahlil qilinganda o'qishga bo'lgan talab to'xtovsiz oshib borayotganligini kuzatdik. Bu ayrim fanlardan dars o'tilganda hajmini oshirish va mazmunda soddadan murakkabga borish orqali amalga oshiriladi. Ayrim predmetlar bo'yicha ijtimoiy talablarga muvofiq ish hajmi qayta taqsimlanadi. Masalan, maktabda hamma xorijiy til (asosan ingliz tili)ni o'rganadi, mehnat darsi o'tiladi, ta'limning tarbiyaviy jihatlari ahamiyat beriladi. Bunda, chet tilini o'rganayotganda o'quv materialini «ilg'or» va «taqsimlangan» metodlaridan foydalaniladi (masalan, 5-6 sinflarda til har kuni o'rganiladi, keyinchalik chet tillarining birida alohida o'quv predmetini o'qitish boshlanadi).

Real bilim yurti asosiy maktab va yuqori bosqich maktabi o'rtasida turadi. Qoidaga ko'ra bu yerda o'qish 6 yil davom etadi (5-sinfdan 10-sinfgacha) va to'la o'rta ma'lumot berish bilan tugallanadi.

Bilim yurtini tugatuvchilar maxsus o'rta o'quv yurtiga yoki yuqori bosqichdagi hunar-texnika maktabiga kirib o'qish huquqiga ega bo'ladi. Iqtisodiyot yoki davlat xizmatida o'rtacha mansabni egallash uchun real bilim yurtini tugallash zarur.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, jami o'quvchilarning taxminan 30-35 foizi o'rta ma'lumot darajasiga ega bo'ladilar.

To'qqiz yillik gimnaziya (o'qish 5-13 yillik) Germaniyadagi yuqori bosqich, an'anaviy maktab hisoblanadi. Ilgarigiday alohida predmetlarni o'qitiladigan (matematika, fizika, til va boshqalar) gimnaziya hozir deyarli yo'q. Odatda gimnaziyada isloh qilingan yuqori bosqich (11-13 o'quv yili) mavjud bo'lib, bunda kurs tizimini oddiy sinf tizimi bilan almashtirilgan. Bu kurslar o'quvchilarni qiziqtiradigan predmetlar bilan mashg'ulot o'tkazishga imkon yaratish maqsadida kiritilgan. Bu ularni oliy o'quv yurtiga kirib o'qishlarini osonlashtiradi.

Islahot qilingan yuqori bosqich gimnaziyasidan tashqari yana maxsus tipdagi, masalan, iqtisodiy, politexnikaga oid va boshqa gimnaziyalar ham mavjud.

Gimnaziyani bitirganlik to'g'risidagi yetuklik attestati oliy o'quv yurtida o'qish imkoniyatini beradi. Aytish kerakki, institutga kirish istagini bildirganlar soni keskin ko'payib ketganligi munosabati bilan qabulga ma'lum cheklashlar kiritildi.

Mutaxassislar bilan bo'lib o'tgan muloqotlar shuni ko'rsatdiki, uch bosqichli maktab ta'limi tizimi keyingi yillarda ma'lum darajada tanqidga uchramoqda. Masalan, ko'pchilik bolalarga keyingi o'qishi uchun ancha erta yo'nalish berilishi ma'lum noroziliklarni keltirib chiqarmoqda. Bu tanqidga qarshi dalillar ham yo'q emas, yo'nalish bosqichi va rivojlanishi bo'yicha bolalarni 7-o'quv yilida maktabni to'g'ri tanlashga tayyorlash kerak. Bu yerda hamma narsa maktab ishlariga butun vosita, metod va mazmun eng qulay tanlovga borib taqaladi, hozir olimlar va tajribakorlar masala ustida ish olib bormoqdalar.

Keyingi bosqich umumta'lim maktablari bo'lib, unda uch tipdagi maktab birlashtirilgan. Bu yerda, qoidaga ko'ra 5-10-sinflardagi bolalar o'qiydilar: ularning ayrimlarida xuddi gimnaziyadagiday yuqori bosqichlari mavjud. O'quvchilar o'z qobiliyatlariga qarab yuqori yoki oddiy kurslarda o'qishlari mumkin. Bu yerda o'quv rejasiga kasbiy ta'lim ham kiritilgan.

Umumta'lim maktablarini tugallaganligi to'g'risidagi guvohnoma (attestat) federal yerlar tomonidan tan olinadi.

Maxsus maktablarda umumiy maktablarda o'qish imkoniyatiga ega bo'lmagan kar-soqovlar, ko'zi ojizlar va boshqa jismoniy, aqliy nuqsoni bor bolalar va o'smirlar ta'lim oladilar.

Germaniyada o'z vaqtida ta'lim ola olmagan katta yoshdagilar uchun bilim olishga imkoniyat yaratib qo'yilgan. Kechki gimnaziyada sanoat, qishloq xo'jaligi, maishiy xizmat va boshqalarda ishlaydiganlar, 5-6 yil davomida o'quv kursini o'tganidan keyin yetuklik attestati olish uchun imtihon topshiradilar. Shunday yo'l bilan kechki maktablarda asosiy maktab yoki real bilim yurtlarini bitirganlik to'g'risida guvohnomaga ega bo'lishlari mumkin. Germaniyada maktab ta'limi tizimi doim rivojlanishda va o'quv yurtlarining yangi shakli va tiplari izlanmoqda. Bu ayniqsa, sobiq GDRga tegishlidir, ilgari bu yerda ta'lim tizimi davlatga qarashli va majburiy edi (o'quv dasturini g'oyaviylashtirish, o'qituvchilarni qayta tayyorlash asosida 2 va 4

bosqichli maktabga o'tish imkoniyatlari izlanmoqda; rivojlanish va tarbiya jarayoni, topshiriqni kamaytirish va boshqalarga suyanib yangi mazmundagi maktab ta'limini joriy qilish va h. k.).

Hunar-texnika ta'limi

Hunar-texnika ta'limi Germaniya ta'lim tizimida muhim ahamiyatga ega. Buning sababi, Germaniyada yuqori malakali ishchilarga bo'lgan talabning kuchligidir. Yuqori malaka – insonning jamiyatda mustahkam va ishonchli o'rin egallashini ta'minlaydi, unga mehnat bozori talablari o'zgargan taqdirda ham ishga joylashish imkoniyatlarini yaratadi.

Rivojlangan bozorning qattiq sharoitlarida shaxsning o'z-o'zini takomillashtirishga bo'lgan yuqori darajadagi intilishi sababli to'liqsiz o'rta maktabni bitiruvchilarning (9-10- sinflar) 79 foizi, to'liq o'rta maktabni bitiruvchilarning esa 20 foizi hunar ta'limi tizimida bilim olishni davom ettiradilar.

Germaniya hunar-texnika ta'limi tizimi turli tipdagi o'quv yurtlari va o'qitishning turli shakllariga ega. Eng ko'p tarqalgan va rivojlangan shakli hunar ta'limining «Dual» tizimidir. Bu tizimda tayanch maktablarining 50 foizi va to'liq o'rta maktablarining 16 foizi o'qishni davom ettiradi.

Maxsus hunar bilim yurtlari va o'rta maxsus bilim yurtlariga bu mamlakat tayanch maktablarining 25 foizgacha bitiruvchilari kiradilar. Bu turdagi o'quv yurtlarining bitiruvchilari texnika oliy o'quv yurtlarida o'qishni davom ettirishlari mumkin.

Shu bilan birga maxsus gimnaziyalar va ustqurma maktablar ham mavjuddirki, ularda to'liq o'rta ma'lumotga ega bo'lgan o'quvchilar hunar o'rganishlari mumkin.

Ta'limning tashkiliy shakllari va uning mazmuniy asosi federal qonunlar va normativlar bilan mustahkamlangan. Lekin Germaniyada federal yerning har biri, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining xususiyatlaridan kelib chiqib, o'zlarining qonunlari bilan ularga o'zgartirishlar kiritishlari mumkin.

Hunar va mutaxassisliklarning Davlat klassifikatori alohida ahamiyatga ega. U 532 rasmiy tan olingan hunarlar va kasblarni o'z ichiga oladi. Ana shu hujjat o'quv yurtining yo'nalishini belgilab beradi, o'quv rejaları va dasturlarini yaratishda asos bo'lib xizmat qiladi. O'qish muddati kasb-hunarlar murakkabligiga qarab turlichadir.

Aksariyat hollarda bu muddat 3-3,5 yilni tashkil etadi. «Dual» tizimining afzalliklari shundan iboratki, o'quv jarayoni o'quvchining bo'lajak mehnat faoliyati bilan chambarchas bog'liqdir. Hunar ta'limining ishlab chiqarishga yaqinligi korxonadagi hamma jarayonlarga o'quvchilarni jalb qilish orqali ta'minlanadi.

Olinayotgan mehnat ko'nikmalari va bilimlar o'qishdan mehnat faoliyatiga to'g'ridan-to'g'ri o'tish imkoniyatini beradi.

Bu tizimdagi ta'limning yana bir afzalligi yoshlarga o'rgatilayotgan hunarning jamiyatda dolzarbligidadir. Bu esa yoshlar o'rtasida ishsizlik darajasining boshqa davlatlarga nisbatan kamayishiga olib keladi.

«Dual» tizimidagi hunar ta'limining mazmuni umumlashgan holda federal tavsiyanomalarda ko'rsatib o'tiladi. Birinchi yil davomida asosiy hunar ta'limi beriladi. Bunga o'qitilayotgan kasbga taalluqli maxsus fanlardan nazariy asoslar berilib, yirik korxonalarda amaliy mashg'ulotlar o'tkaziladi.

Ikkinchi yil davomida maxsus hunar ta'limi beriladi. O'quvning birinchi yilida ikkinchi yiliga o'tishda sinov imtihonlari o'tkazilib, o'qishni davom ettiruvchi yoshlar ajratib olinadi. Uchinchi yil davomida maxsus hunar ta'limi yanada chuqurlashtirilgan holda davom ettiriladi. O'qish hunar maktabi va ishlab chiqarish ta'limi rejasiga binoan bosqichma-bosqich olib boriladi.

Uchinchi yil (ba'zi mutaxassisliklar bo'yicha 3,5 yil)dan so'ng bitiruv imtihonlari qabul qilinadi. Imtihonlar asosan maxsus komissiya tomonidan qabul qilinadi. Komissiya a'zolari korxonalarining yetakchi mutaxassislari, federal yerlardagi sanoat palatasi, hunarmandchilik palatasi vakillaridan tashkil topadi. Komissiya tarkibiga hunar maktabi o'qituvchilari ham kiritiladi.

Imtihondan o'tgan bitiruvchilarga maxsus kasb-hunar egallaganligini tasdiqlovchi diplom beriladi.

Germaniya ta'limi tizimining o'ziga xos tomonlaridan yana biri shundaki, hunar maktablarining diplomlari oliy o'quv yurtlariga kirib o'qish huquqini bermaydi, ayrim hollarda maxsus institutlarga qabul qilinishi mumkin. Buning uchun yoshlardan 1 yillik tayyorlov kurslariga kirib o'qish talab etiladi.

O'quv yurtlaridagi moddiy-texnika bazasining boyligi va didaktik vositalar bilan yuqori darajada ta'minlanganligi o'qitishning mazmundorligini to'la-to'kis ta'minlash imkonini beradi.

O'qishga qabul qilish (har qanday turdagi o'quv yurtida) imtihonsiz maktab ta'limi to'g'risidagi hujjatga asosan amalga oshiriladi. O'qishga qabul qilinadiganlar o'quv o'rni soni bilan belgilanadi.

Qabul qilishning asosi bo'lib:

– o'quvchilar ota-onalarining korxonaga yoki tashkilot bilan tuzgan shartnomalari;

– agar korxonaga bilan shartnoma tuzish imkoni bo'lmasa, ota-onalarning hunar bilim yurti bilan tuzgan shartnomalari xizmat qiladi.

O'quv yurtlari o'zlarining bitiruvchilarini ishga joylash muammolari bilan shug'ullanmaydilar. Lekin shunga qaramay, bitiruvchilarning katta qismi o'sha korxonada, qolganlari esa mehnat birjalariga yuboriladilar.

Germaniya hunar-texnika ta'limining quyidagi xususiyatlari o'tiborga loyiqdir:

1. O'quv yurtlari laboratoriyalari, ustaxonalarini jihozlash, ularni xomashyo va materiallar bilan ta'minlash ishbilarmonlar yoki korxonalar tomonidan bepul amalga oshiriladi. Chunki bozor iqtisodining tamoyillaridan biri shundan iboratki, tadbirkorlar o'quv yurtlarini yangi, zamonaviy texnologik jihozlar bilan ta'minlashdan manfaatdordirlar. Buning sababi, birinchidan, o'z mahsulotlarini reklama qilish maqsadi bo'lsa, ikkinchidan, tezroq yangi turdagi jihozlarda ishlay oladigan mutaxassislariga ega bo'lishdir.

2. Hunar-texnika ta'limining ustuvor yo'nalishlari istiqbollari belgilash va uni amalga oshirish Federal ta'lim va Madaniyat vazirligining vazifasidir. Bu ishda unga Federal iqtisodiyot vazirligi, Mehnat va ijtimoiy ta'minot vazirligi hamkorlik qiladilar.

Dasturlarning mazmundorligi va samaradorligi Federal hunar-ta'limi instituti tomonidan amalga oshiriladi (unda 700 dan ortiq xodim ishlaydi). Bu institut ishini Bosh komissiya tarkibiga kirgan federal hukumat a'zolari, ish beruvchilar, kasaba uyushmalari va yer vakillari muvofiqlashtiradilar.

Hududiy jihatdan esa o'qitishning nazariy qismini yerlarning kultus vazirligi, ishlab chiqarish amaliyotini esa turli palatalar (sanoat, hunarmandchilik, qishloq xo'jaligi, tibbiyot va boshqalar) nazorat qiladilar, ta'minlaydilar.

O'qituvchi kadrlar tayyorlash

Germaniya Federativ Respublikasida har qaysi maktablar uchun maxsus tayyorlangan o'qituvchilar bor. Ularning hammasi oliy maktabni tugatgan bo'lishlari shart. Boshlang'ich va asosiy maktabning bo'lajak o'qituvchilari olti semestr o'qiydilar. Real maktab, maxsus maktab, gimnaziya va hunar-texnika bilim yurtlarining o'qituvchilari ancha uzoq muddat o'qishlari kerak. O'qishni tamomlagandan keyin o'qituvchilikka nomzodlarning hammasi imtihon topshiradilar. Keyin maktabda amaliyot o'tkazadilar va ikkinchi imtihon topshiradilar. O'qituvchi lavozimiga ega bo'lgandan keyin, qoidaga ko'ra, umrbod lavozimga tayinlanadi.

Bo'lajak o'qituvchilar 3 yil o'qiganlaridan keyin real sharoitdagi maktabda ikki yillik amaliyotdan o'tadilar, bunda haftasiga 10-12 soatdan dars beradilar.

Bu davrda ularga maxsus murabbiylar belgilanadi, bu murabbiylar ularning faoliyatini nazoratda tutadilar, amaliyot tugagandan keyin shogirdlariga tegishli xarakteristikani beradilar. Shundan keyin maktab kengashi yuqori tashkilotlar bilan birgalikda bo'lg'usi o'qituvchilardan imtihon oladi va ularning kelgusi ishlarini baholab, tegishli tavsiyalarni beradilar. Bu jarayonning yana o'ziga xos tomoni shundaki, imtihon va tavsiyalardan keyin bo'lg'usi o'qituvchi bir yilga sinov muddati bilan ishga olinadi. Bu sinov muddatini muvaffaqiyatli o'tgandagina unga o'qituvchi martabasi beriladi. Amaliyotchi-talabalar qo'yilgan talablarni bajara olmasa maktabga qo'yilmaydi. Uning ustiga attestatsiyadan o'tkazish va litsenziya berish keng rasm bo'lganligini e'tiborga olsak, o'qituvchi doim o'z malakasini oshirib borishga majbur bo'ladi. Aks holda u o'qituvchilik lavozimidan mahrum bo'lishi mumkin.

Oliy ta'lim

Oliy ta'lim muassasalarining xususiylari, cherkov va bundesverga tegishlilaridan tashqari bo'lgan oliy o'quv yurtlari viloyatlar boshqaruvida bo'ladilar. Ularni yerlar bosh rahbari nomidan oliy ta'lim federatsiyasi boshqaradi. Federatsiya oliy ta'lim tizimiga taalluqli umumiy prinsiplarni tartibga solib turadi. Jumladan, federatsiya oliy o'quv yurti qurilishi va oliy o'quv yurtidagi tadqiqotlarning bir qismini mablag' bilan ta'minlashni o'z ustiga oladi.

Oliy maktab o'z-o'zini boshqarish huquqiga ega. Ular qonun doirasida o'z Nizom (ustav)larini qabul qiladilar.

Oliy o'quv yurtini shtatdagi rektor yoki bir necha yilga saylanadigan Prezident boshqaradi. O'z-o'zini boshqarishda vazifalari aniq taqsimlab berilgan bir necha guruhlarning bosqichma-bosqich ishtiroki prinsipiga amal qilinadi. Uning tarkibiga professor-o'qituvchilar, o'quvchilar, ilmiy xodimlar va boshqa xodimlar kiradi.

Ko'pchilik viloyatlarda talabalar mustaqil ravishda o'z-o'zini boshqaradilar.

Oliy ta'lim tizimida universitetlar va ularga tenglashtirilgan oliy o'quv yurtlari eng ishonchli tayanch rolini o'ynaydi. Bu oliy o'quv yurtlarida o'qish, diplom olish, magistr unvonini olish yoki davlat imtihonlari topshirish bilan tugallanadi. Undan keyin o'qishni davom ettirib, doktorlik darajasini (ilmiy daraja) olish uchun imtihon toshpiriladi.

Mamlakatda yangi, maxsus oliy o'quv yurtlari borki, ular tobora ommalashib bormoqda, bu yerda o'qish amaliy yo'nalish bo'yicha olib boriladi, bunga muhandislik, iqtisod, ijtimoiy ta'minot, dizayn, qishloq xo'jaligi kabi mutaxassisliklar kiradi, bu yerda diplom olish uchun imtihon topshiriladi. Bugungi kunda institutga kiruvchi yoshlarning har uchtasidan bittasi shu tipdagi oliy o'quv yurtini tanlamoqda.

1970-yildan boshlab umumiy yo'nalishdagi oliy o'quv yurtlari ikki federal viloyatda mavjud. Ularda turli tipdagi oliy o'quv yurtlari, o'quv bosqichlari, tugallash shakllariga muvofiq birlashganlar. Ammo bu model keng tarqalmadi.

Germaniya Federativ Respublikasi uchun 1976-yilda Xengendagi sirtqi universitetning joriy etilishi yangilik bo'ldi. Hozirgi vaqtda bu yerda qariyb 50000 talaba o'qimoqda, ular o'qish bilan birga regional o'quv markazi xizmatidan ham foydalanmoqdalar.

Ta'lim sohasidagi siyosat aholining ko'plab qatlami uchun oliy o'quv yurtlari darvozasini keng ochdi. Bir necha misollar. 1952-1953-yillar qishki semestrda o'qishga qabul qilingan talabalarning 4 foizi ishchilar sinfiga mansub edi. 1987-yil yozgi semestrda bu raqam 19 foizni tashkil etgan. 1952-yil jami talabalarning beshdan bir qismi xotinqizlar bo'lsa, bugungi kunda ular 40 foizga yetdi.

Federatsiya va viloyatlar nemis oliy o'quv yurtlarida chet elliklar o'qishidan manfaatdordir. Davlat bu masalaga xalqlarning bir-birini tushunib yetish ishiga qo'shilgan hissa deb qaraydilar.

Talabalar o'qishi erkin tashkil etilgan. Vaholanki, ko'p sonli o'quv bosqichlari bilan birga o'quv rejalari taklif etiladi va talaba sinovdan o'tkaziladi, ammo o'qishning ko'pchilik bosqichlarida talabalarning o'zlari fanlar va o'quv yurtlarini tanlaydilar. O'qishga haq to'lanmaydi. Agar talabalar yoki ularning ota-onalari oziq-ovqat xarajatlarini ko'tara olmasalar, o'qish uchun moliyaviy yordam ko'rsatish to'g'risidagi federal qonunga muvofiq ular moliya yordami oladilar. Bu yordamning yarmi stipendiyaga qo'shib berilsa, ikkinchi yarmi qarz tariqasida beriladi. O'qish tugab, mehnat faoliyati boshlangach, bu yordamlar to'xtatiladi. 1991-yilda bunday yordam yangi qo'shilgan viloyat bo'yicha o'qishga kirgan har besh talabani uchtasiga, eski viloyatda besh talabadan bittasiga berildi. Talabalarni ijtimoiy himoyalash uchun oliy o'quv yurtlarida ularga ko'maklashuvchi jamg'arma mavjud, ular davlatdan mablag' oladilar, tekin yotoq va talabalar oshxonasidan foydalanadilar, yangi viloyatda 70 foiz talaba internatlarga joylashtirilgan, eski viloyatda ham turarjoy uchun juda kam haq to'laydilar. O'qishga kirganlarning deyarli 40 foizi ota-onasi bilan turadi. Erkin turarjoy bozori talabalar oldiga unga to'lov bilan bog'liq katta muammolarni qo'yadi. Aksincha, sug'urta himoyasiga olishi talabalarga qulay shart-sharoit yaratadi, talabalarni baxtsiz hodisalardan himoyalash uchun ular davlat sug'urtasi tizimiga kiritilgan va davlat kassalariga ozgina haq to'laydilar. Keyingi vaqtlarda oliy o'quv yurtlarini kengaytirish yuzasidan o'tkazilgan tadbirlarga qaramay, unga bo'lgan talab yanada ortmoqda. Erkin o'quv joylarini taqsimlash Markaziy boshqaruv tomonidan ajratilgan o'quv joylari bo'yicha amalga oshiriladi. Talab yuqori bo'lgan o'qishga, masalan, tibbiyot, veterinariya sohalariga tanlov o'tkaziladi. Shu tanlovga muvofiq yetuklik attestatidagi o'rtacha baho chiqariladi, kutish muddati test va suhbat natijalari hisobga olinadi.

Hozir universitet talabalari 14 semestr, ya'ni 7 yil o'qiydi. Ular o'qishga kirgunga qadar korxonalarda bir necha yil ishlashlari yoki bundesverda xizmat qilishini hisobga olsak, talabalar haqiqiy mehnat faoliyatlarini ancha kech boshlamoqdalar.

Sobiq Germaniya Demokratik Respublikasi oliy o'quv yurtlari ilmiy kengash tavsiyalariga muvofiq qaytadan tashkil etilmoqda. Akademik tadqiqot tashkilotlari oliy o'quv yurtlarga tarqatiladi, qisman universitetdan tashqaridagi tadqiqot muassasalariga o'tkaziladi. Bu tadbir to'qsoninchi yillar o'rtalarida nihoyasiga o'tkaziladi va shu maqsadlar uchun 1,8 milliard nemis markasi ajratilgan. Bu oliy o'quv

yurti va tadqiqot institutlarini yangilash dasturi asosida 1996-yilda nihoyasiga yetkaziladi.

Germaniya Federativ Respublikasi fuqarolarining o'n millioni har yili malaka oshirish imkoniyatidan foydalanadilar. Hozirgi zamon industrial jamiyatida hamma narsa o'zgarishda, yuksalishda malaka oshirib borishni taqozo etadi.

Xalq universitetlari

Xalq universitetlariga XIX asr oxirlarida Skandinaviya namunasiga ko'ra asos solindi. Uning ham amaliy, ham nazariy ahamiyati bor. Germaniya Federativ Respublikasining g'arbiy qismida qariyb 85 ta xalq universitetlari bo'lib, joylarda ularning 3800 filiallari ham ishlab turibdi. Ular asosan jamoa, tuman yoki ro'yxatdan o'tgan jamiyatlar tasarrufidadir. Viloyatlar ularni pul mablag'i bilan ta'minlab turadilar.

Xalq universitetlarining ko'pchiligi kechki, ularni internat xalq universitetlari to'ldiradi. Xalq universitetlarida har yili 900 000 gacha kurslar tashkil etilib, 4-5 million tinglovchi malaka oshiradilar.

Davlat malaka oshirganlarni rag'batlantiradi va bu maqsad uchun har yili 5,5 mln. marka mablag' ajratadi. Malaka oshirish kurslarida o'qish davrida tinglovchilarga mablag' bilan moliyaviy yordam beradilar. Kurslar va o'quv qo'llanmalari xarajatlari to'la yoki qisman davlat tomonidan to'lanadi. Asosan ishsizlar o'z malakasini oshirish imkoniyatlaridan ko'proq foydalanadilar va bu bilan ish topishlari tezlashadi. Yarim yil davomida malaka oshirish kurslarini tugatganlarning 75 foizi ish bilan ta'minlanadi. Xalq universitetlarida taklif qilingan o'quv yo'nalishlari xilma-xildir. Malaka oshirish sohasida kasaba uyushmalarining ham dasturlari turli-tumandir. Xalq universitetlari nemis kasaba uyushma birlashmalari, ishchilar birlashmalari bilan hamkorlik qiladilar. «*Mehnat va hayot*» – bu yerda ishchilar va xizmatchilar korxonalar Nizomiga muvofiq sug'urta va mehnat huquqi doirasida iqtisodiy va ijtimoiy siyosat kurslarida va boshqa kurslarda o'qishlari mumkin. Korxonalar kengashi a'zolari, xodimlari va boshqa funkcionerlar maxsus akademiyalarda malaka oshiradilar.

Cherkovlar ham fuqarolar bilim darajalarini oshirishda faol qatnashadilar. Yevangel cherkovi o'zining 15 akademiyasida dolzarb mavzular bo'yicha konferensiyalar tashkil etadi. Katoliklar malaka oshirishda nikoh, oila masalalariga, texnologiya va madaniyat sohalariga katta ahamiyat beradilar.

Siyosiy partiyalarga yaqin bo'lgan fondlar ham malaka oshirishni asosiy vazifalaridan biri deb biladilar. Bunga *Konrad Adinauer (XDS) fondi*, *Fridrix Zbert (SDPG) fondi*, *Fridrix Nauman (SVDP) fondi*, *Gans Zaydel (XSS) fondi*, «*Rsshanbogay*» («*Kamalak*», «*Yashillar*») birlashgan fondlari kiradi. Aholi umumta'lim darajasini oshirishda 1000 dan ortiq kurslar tashkil etgan sirtqi xususiy institutlar ham o'z hissasini qo'shib kelmoqda. 1989-yilda bu kurslarda qariyb 140000 kishi ta'lim oldi, shulardan 40000 kishi yangi federal viloyatdandir. Bu yerda g'arbdagiga o'xshab malaka oshirish bo'yicha ko'pqirrali muassasalar tashkil etilishi ko'zda tutilgan.

Germaniya Federativ Respublikasida tadqiqot ishlari 3 turdagi yo'nalishda olib boriladi: oliy o'quv yurtlarida, davlat va xususiy institutlarda, ilmiy-tekshirish bo'linmalarida.

Oliy o'quv yurtlarida tadqiqot bilan shug'ullanish ularning qadimiy an'analaridir. O'tgan asr boshlarida Vilgelm fon Gumboldt pruss universitetlarini isloh qildi, o'shandan beri «*tadqiqot va o'qitish birligi*» ularning hayotiy prinsiplari bo'lib qoldi. Hozirgi kunda ham shunday oliy o'quv yurtlari uchraydiki, ularda olimlar mustaqil *yoki* bir guruh holda tadqiqot ishlari bilan shug'ullanadilar. Ammo yuqori chiqim bilan bog'liq tadqiqotlar, eng avvalo, tabiiy fanlar bo'yicha o'tkaziladigan tadqiqotlarni yirik jamoalarda qimmatbaho texnikani ishlatish orqali amalga oshirish mumkin. Ular juda katta mablag' sarflashni talab etadiki, ba'zan bu summa milliardlarni tashkil etadi.

Oliy o'quv yurtlari tadqiqotlarning asosiy yo'nalishi – fundamental amaliy tadqiqot bo'lib, ularga boshqa ilmiy-tekshirish institutlari, sanoat laboratoriyalari yaqindan yordam beradi. Bu ularning nazariy bilimlarini amalda tadbiiq qilish imkoniyatini beradi. Dyusseldorf, Rettingon, Xaydelburg, Mayns va Myunxendagi oliy o'quv yurtlari va Fanlar Akademiyasi mustahkam aloqa o'rnatganlar. Ular o'zaro ilmiy axborotlar bilan almashib turadilar, ijtimoiy fanlar, masalan, ensiklopediya nashr etish kabi uzoq muddatli loyihalarni qo'llab-quvvatlaydilar. Oliy o'quv yurtidagi tadqiqotlarni Nemis Tadqiqotlari Jamiyatining yordamisiz tasavvur qilish mumkin emas.

Yuqoridagi ma'lumotlardan ma'lum bo'ldiki, Germaniya ta'limi o'ziga xos yo'nalishga, juda murakkab tizimga ega. Germaniya davlatida, taraqqiy etgan davlatlar qatoridan o'rin olishda o'zini oqlab kelayotgan ta'lim tizimi mavjud.

NIDERLANDIYADA TA'LIM TIZIMLARI

Niderlandiya mamlakatida ta'lim qanday yo'lga qo'yilganligini bayon qilishni boshlashdan oldin, bu ajoyib mamlakat to'g'risida ba'zi ma'lumotlarni berish maqsadga muvofiqdir.

Niderlandiyaning yer maydoni 42 ming km/kv bo'lib, unda 15 million aholi istiqomat qiladi. Uning shimoliy dengiz bo'yida uch daryo Reyn, Maasa, Sxelde dengizga quyilish joyida joylashganligi, Niderlandiyaga katta geografik qulaylik tug'diradi. Shu tufayli ham aholining katta qismi kemasozlik, turizm, tranzit yuklarni kemalar bilan tashib berish bilan band. Ishga yaroqli aholidan 6 millioni yoki 67 foizi maishiy xizmat ko'rsatish sohasida, 28 foizi sanoatda, 5 foizi qishloq xo'jaligi va baliqchilik xo'jaliklarida mehnat qiladi. Davlat tuzimida konstitutsion monarxiya, uning o'z parlamenti ham faoliyat ko'rsatadi. Bu mamlakat 12 viloyatdan tashkil topgan, poytaxti Amsterdam shahridir.

Niderlandiya kichik mamlakat bo'lsada, lekin xalqaro ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy hayotda faol ishtirok etadi. Hozirgi Birlashgan Millatlar tashkilotining o'tmishdoshi bo'lgan millatlar ligasi aynan birinchi bor Niderlandiyada tashkil etilgan edi. Bu mamlakatda 1899, 1907-yillarda xalqaro tinchlik konferensiyalari bo'lib o'tgan. Hozir xalqaro arbitraj, xalqaro sud shu mamlakatning Gaaga shahrining Tinchlik saroyida joylashgan.

Uning siyosati tinchlik siyosatidir. U xalqaro tinchlikni saqlash tashkilotlarining a'zosi, tinchlik forumlarining barchasida faol qatnashadi. U BMT, NATO, EES, Yevropa Iqtisodiy Hamjamiyatining faol a'zosisidir.

Niderlandiya ta'lim tizimlarining shakllanish davri 1789-yilda fransuz revolyusiyasi, ya'ni inqilobi natijasida paydo bo'lgan Bativ Respublikasi davriga to'g'ri keladi.

Hozirgi paytda mamlakatning 75 foiz maktablari xususiy shaxslar, tashkilotlar va jamiyatlar tomonidan, shu jumladan, xrestian yoki katolik cherkovlari tomonidan tashkil etilgan.

Bu mamlakatda ta'lim tizimi 7-3-2 shakldadir. Boshlang'ich ta'lim maktabgacha tarbiya bilan qo'shilgan. Uning shakli quyidagi bosqichdadir:

- boshlang'ich ta'lim;
- o'rta ta'lim;
- maxsus ta'lim;

- oliy ta'lim;
- chet elliklar uchun ta'lim.

Boshlang'ich ta'lim

Boshlang'ich maktab 4-12 yoshli bolalarga mo'ljallangan. Bolalar 4-5 yoshlarida maktabga keladilar. Boshlang'ich sinflarda o'qish haftasiga 5 kun. Bolalar 8 dan 15 gacha maqtabda bo'ladilar. Mashg'ulotlar o'yin shaklida amalga oshiriladi, dars soatlari chegaralangan emas. Golland maktablarida 15, 20, 30, 40 minutlik darslari o'tiladi. Soat 12 dan 13.30 gacha tushlik tanaffus. Bu paytda bolalar uylarida ovqatlanib keladilar. O'qituvchilar uchun tushlikda 45 minut tanaffus beriladi. Mashg'ulotlar aksariyat potok bo'yicha amalga oshiriladi.

Bu mamlakatda 4 yoshdan kichik bolalar uchun o'quv-tarbiya muassasalari yo'q. Bolalar yashilari ham bor, lekin ular ta'lim vazirligi tasarrufida emas.

Boshlang'ich maktabning dastlabki ikki yili o'quv o'yin rejasida bolalarni o'qishga, yozishga, hisoblashga, rasm solishga, qo'l mehnatiga o'rgatish ko'zda tutilgan. O'quvning keyingi 6 yillik bosqichida bolalarga niderland tili, matematika, yozuv, tarix, geografiya, fizika, jamiyatshunoslik fanlaridan dars o'tiladi. Maxsus maktablarda ilohiyot darslari o'qitiladi. Boshlang'ich maktab o'quvining so'nggi bosqichida bolalarga ingliz tilidan dars beriladi. Boshlang'ich sinfni bitirganlik haqida o'quvchilarga maxsus hujjat berilmaydi.

Bolaning boshlang'ich maktabdagi bilimi, aqliy va jismoniy rivojlanishiga qarab ota-onalar o'rta maktabni tanlaydilar.

O'rta ta'lim

Niderlandiya maktablarida o'rta ta'lim:

- **umumiy o'rta ta'lim;**
- **umumiy ilmiy o'rta ta'lim;**
- **hunar-texnika ta'limi** va hokazolardan tashkil topgan.

O'z navbatida umumiy o'rta ta'lim o'qish muddati 4 yil bo'lgan o'rta va o'quv muddati 5 yil hisoblangan oliy bosqichga bo'linadi.

Tayyorlov bosqichi hisoblangan ilmiy o'rta ta'lim ham ikki ko'rinishga ega: gimnaziya va atensum deb ataladigan tipga bo'linadi.

Har ikki ko‘rinishda ham o‘qish muddati 6 yil. Tayyorlov ilmiy o‘rta ta‘lim oliy ilmiy o‘quv yurtlariga kiruvchilarni yetishtirib chiqaradi.

Hunar-texnika (ularida hunar-texnika) ta‘limi quyi hunar-texnika ta‘limi, o‘rta va oliy hunar-texnika ta‘limidan iborat uch bosqichdan iborat.

O‘quvchilar o‘quv yurtlariga kirish uchun topshiradigan sinovlari ularning qaysi bosqich o‘quv yurtlariga kirish xohishi va albatta shunga munosib bilim darajasiga qarab belgilanadi. O‘rta ta‘lim bosqichi o‘quvchilarga o‘rta hunar-texnika bilim yurtlariga, oliy tip o‘rta maktablari esa oliy toifa hunar-texnika bilim yurtlari hamda tayyorlov ilmiy o‘quv muassasalarining bitiruvchilariga universitetlar va boshqa oliy o‘quv yurtiga kirib o‘qish imkoniyatlarini beradi.

Hunar-texnika ta‘limi o‘z kasb yo‘nalishiga ko‘ra quyidagi ko‘rinishda:

- qishloq xo‘jalik ishlari ta‘limi;
- iqtisodiyot va ma‘muriy ta‘lim;
- texnik ta‘lim;
- maishiy xizmat va tibbiyot ta‘limi;
- ro‘zg‘or yuritish, xalq hunarmandchiligi ta‘limi;
- savdo o‘rta ta‘limi;
- dengizchilik o‘quv yurti va hokazolar.

Niderlandiyada yoshlar 16 yoshga to‘lgunga qadar o‘qishga majbur. Shundan keyin olingan kasb yo‘nalishlarini yanada takomillashtirish, yuqori malakaga ega bo‘lish uchun o‘qishlar yana ikki yil davom ettiriladi. Bunday holda o‘quvchi haftaning bir yoki ikki kunida o‘qishda bo‘lsa qolgan kunlari ishda bo‘ladi.

Ta‘lim standartlari deganda, gollandiyalik ta‘lim mutaxassisleri reja va dasturlarni tushunadilar.

Niderland maktablari faqat ta‘lim bilan shug‘ullanadilar. Maktablarda oshxonalar va bufetlar yo‘q. Maktablarda ovqatlantirish, qonunbuzarlikni oldini olish ishlari bilan asosan oila, jamoat tashkilotlari mashg‘uldirlar.

Maktablarda 60-70 foiz o‘zlashtirishni normal holat deb hisoblaydilar. Qolganlari bo‘sh yoki o‘zlashtirmovchi o‘quvchilardir. Bizning tushunchamizdek, «*ikkichilar*» Niderlandiyada yo‘q.

Yangi maktab qurilishini loyihalashtirishga qo‘yilgan asosiy talablar quyidagilar:

- sinfda har bir o‘quvchi uchun 6-8 m joy bo‘lishi;
- yorug‘likning me‘yorida bo‘lishi;

– har bir o‘quvchiga yetarli maydonning mavjudligi (sinfda ham, maktab hovlisida ham);

– individual e‘tiborning bo‘lishi va hokazo.

Maktablarda devor, tom, derazalar oynavand, yorug‘ va bahavo qurilgan.

Maxsus ta‘lim

Niderlandiyaning maxsus maktablarida nogiron, aqli zaif, jismoniy nuqsonlarga ega bo‘lgan bolalar tarbiyalanadilar.

Bunday turdagi maktablar ikki toifaga bo‘linadi: boshlang‘ich, o‘rta. U 8 yoshdan 21 yoshgacha bo‘lganlar uchun mo‘ljallangan. Bunday o‘quv muassasalariga qo‘yiladigan asosiy talab tezroq ruhiy, jismoniy nosog‘lom bolalarni boshlang‘ich va o‘rta maktabga tayyorlab berishni ta‘minlashdan iborat.

Oliy ta‘lim

Niderlandiyada yoshlar oliy ta‘limni universitet va oliy hunar-ta‘limi bilim yurtlarida oladilar. Hozir mamlakatda 8 universitet va 5 ta oliy o‘quv yurti ishlab turibdi. Leyden universiteti eng to‘ng‘ich oliy o‘quv yurti hisoblanib 1575-yilda Velgelm Oranskiy tomonidan tashkil etilgan. Barcha universitetlar va oliy o‘quv yurti davlatnikimi yoki xususiylikidan qat‘i nazar, rivojlanish nuqtayi nazaridan bab-barobar imkoniyatga va statusga egadirlar.

Oliy o‘quv yurtlari davlat tomonidan mablag‘ bilan ta‘minlanadi. Niderlandiyada 7 ta diniy oliy o‘quv yurtlari mavjud bo‘lib, ular qisman davlat tomonidan va qisman diniy muassasalar tomonidan ta‘minlanadi.

Oliy o‘quv yurtlarida o‘quv ikki bosqichga bo‘linadi. Birinchi bosqich 4 yil, zarur bo‘lsa 6 yil davom etadi. Mazkur bosqich ta‘limi tugagach, bitiruvchilar fan nomzodlik darajasi uchun imtihan topshiradilar. Oliy o‘quv yurtlarining ikkinchi bosqichiga cheklangan miqdordagi qobiliyatli talabalar o‘tkazilib 2-3 yil davomida doktorlik ilmiy darajasi uchun dissertatsiya yozadilar va himoya qiladilar.

Oliy hunar-ta‘limi quyidagi shaxobchalarga bo‘linadi:

- oliy iqtisodiy va ma‘muriy ta‘lim;
- uy-ro‘zg‘or va xo‘jalik yuritish oliy ta‘limi;
- oliy qishloq xo‘jalik ta‘limi;
- oliy savdo ta‘limi;

- oliy ijtimoiy-pedagogik ta'lim;
- oliy tibbiy ta'lim;
- oliy texnik ta'lim;
- oliy badiiy ta'lim;
- oliy pedagogik ta'lim.

Chet elliklar ta'limi

Niderlandiyada chet el fuqarolarining bilim olishga mo'ljallangan maxsus o'quv yurtlari ham bor. Bunday o'quv yurtlarga oliy ma'lumotli chet el fuqarolari maxsus bilimlar berish uchun qabul qilinadi. Bu yerda o'qishlar ingliz tilida olib boriladi. Bunday universitetlarni mablag' bilan ta'minlash qisman davlat, qisman chet el fuqarolari hisobidan bo'ladi.

Katta yoshdagilar ta'limi

Hozirgi paytda Niderlandiyada katta yoshli fuqarolarning bilim olishga qiziqishi ortib bormoqda. Aksariyat bu toifadagi kishilar ilgari turli sabablar bilan ta'lim olishga imkoniyatlari bo'lmagan kishilardir. Mana shunday kishilarning bilim olishga bo'lgan ishtiyoqini qondirish uchun mamlakatda ochiq maktablar, ochiq universitetlar tashkil etilgan. Bu o'quv muassasalarida o'quv mashg'ulotlari mustaqil yoki ishidan so'ng amalga oshiriladi.

Yoshlar ta'limi

Hozir Niderlandiyada mamlakat umumiy aholisining 40 foizini 25 yoshgacha bo'lgan yoshlar tashkil etadi. Mamlakat yoshlar siyosatining asosiy yo'nalishi ularni ma'lumotli, kasb-korli qilishga, yoshlarni mamlakat ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy hayotida faolroq ishtirok etishini ta'minlash, ularning ko'ngilli dam olishlarini yaxshiroq tashkil etishni ta'minlashga qaratilgan.

Keyingi paytlarda mamlakatda yoshlarning ijtimoiy istiqbollari keskin o'zgardi. Ularda hayotiy jarayonlarga qiziqish ancha kuchaydi, shuningdek, ular o'z muammolarini o'zlari mustaqil hal qilishga tobora intilmoqdalar.

Yoshlar boshqa mamlakatlardagi tengdoshlari singari jamiyatdagi o'z o'rnini topish va uni mustahkamlash uchun kurashmoqdalar.

Yoshlar siyosatiga oid, davlat ahamiyatiga molik masalalarni faravonlik, sog'liqni saqlash va madaniyat ishlari vazirligi hal etadi. Bu vazirlik boshqa vazirliklar bilan hamjihatlikda yoshlar ehtiyojlarini, shu jumladan, ularni ish bilan, turarjoy bilan ta'minlash, moddiy farovonligini yaxshilash, ularga malakali tibbiy xizmat ko'rsatish kabi masalalarni muvofiqlashtiradi, hal etadi.

Katta avlodning, boshqaruv ishidagi mansabdorlarning faoliyatida eng ko'zga tashlangan soha yoshlarning ishsizligini tugatish, ularga keng ko'lamdagi yordamlar uyushtirishga sidqidildan yondasha-yotganligidir.

Niderlandiyada «*Yoshlar ishlari bo'yicha federatsiya*»si mavjud bo'lib, uning vazifasi hukumatda, parlamentda yoshlar manfaatini va ularning huquqlarini himoya qilishdan iborat.

Niderlandiyada qariyb 4 mln. yoshlar kunduzgi o'qishga qamrab olingan. Mamlakatda majburiy ta'lim pulsiz, *katta* yoshlilar maktablari va o'quv yurtlari pullikdir.

Ba'zan maktablarda ota-onalar o'quv-tarbiya ishlarini amalga oshirishga o'z mablag'lari bilan yordamlashishga xohish bildiradilar. Bunday istaklar qabul qilinadi. Barcha o'qituvchilar va tarbiyachilar maoshlari davlat tomonidan ta'minlanadi.

Rasmiy ma'lumotlarga qaraganda, ta'lim vazirligi Niderlandiyada eng qimmat turuvchi vazirlikdir. Unga davlat bir yilga 29,6 milliard gulden mablag' sarf etadi. Bu davlat budjetining 17 foizidir.

O'qituvchi to'liq holda maosh olish uchun haftasiga 40 soat sarf etmog'i kerak.

Niderlandiyada erkaklar uchun ham ayollar uchun ham bir xil 65 yoshda pensiyaga chiqadilar. Pensiya miqdori oiladagi kishilar soniga qarab belgilanadi.

HINDISTONDA TA'LIM TIZIMLARI

Hindistonda maktabda 1–8-sinfgacha – boshlang'ich, 8–10-sinfgacha yuqori sinflar va 11–12-sinfgacha bitiruvchi sinflar tahsil oladilar. Yuqori sinflar o'tilgan darslar yuzasidan bir oyda bir marta imtihon topshiradilar. 10–12-sinf o'quvchilari o'quv yili oxirida davlat imtihoni topshiradilar. 1-sinfdan 8-sinfgacha urdu, ingliz va fransuz, 9-dan 10-sinfgacha urdu va ingliz tillari, 11-, 12-sinflarda esa faqat ingliz tili o'qitiladi. Bu yerda davlat tili ham ingliz tilidir. Shu sabab bu til mahalliy tillardan chuqurroq o'qitiladi. Maktabda 35 ta sinf bo'lib, har

bir sinfda 35–40 nafar o‘quvchi tahsil oladi. Darslar ertalab soat 7:00 dan kech soat 16:00 gacha davom etadi. O‘quvchilar maktabda har kuni shifokorlar tomonidan tibbiy ko‘rikdan o‘tadilar.

Maktab shaxsiy, unda o‘qish pulli. Ota-onalar farzandlarining tahsil olishlari uchun oyiga 3000 rupiydan pul to‘lashadi. Ahamiyatlisi, ma‘muriyat kam ta‘minlangan oilalar farzandlarining ham shu maktabda o‘qishi uchun imkoniyat yaratib bergan. O‘quvchilarning yigirma foizini kam ta‘minlangan oilalarning o‘g‘il-qizlari tashkil etadi. Ular maktab hisobidan o‘qitiladi.

O‘quvchilar maktabda 10-sinfgacha umumta‘lim fanlarini o‘qishadi. 11–12-sinflarda esa ma‘lum bir yo‘nalish asosida o‘zlari xohlagan mutaxassislik bo‘yicha tahsil oladilar. Maktablarda ijtimoiy, gumanitar va tabiiy yo‘nalishlar asosida saboq beriladi. Bitiruvchilarning aksariyati kollej va universitetlarda ma‘lum bir soha bo‘yicha o‘qib, bakalavr darajasiga ega bo‘ladilar. Mamlakatda kadrlarning asosiy qismini bakalavrlar tashkil etadi. Agar talaba bakalavriatda uch yil o‘qigan bo‘lsa, **Ph.Dga** kirish uchun magistraturada o‘qishi shart, biroq, bakalavriatda 4 yil o‘qigan bo‘lsa, **Ph.Dda** magistraturani chetlab o‘qishi mumkin.

Tizim sifatli darslik, kitob va o‘quv qo‘llanmalar bilan yetarli darajada ta‘minlangan. Darslik kitoblar yaratish uchun eng yaxshi olimlar guruhi tuzilgan bo‘lib, ular faqat mana shu ish bilan mashg‘ul bo‘ladilar.

Bu yerda bir o‘quv yili 220 kun qilib belgilangan. Bir kunda o‘quvchilarga besh soat dars o‘tiladi. Bir akademik yilda 1000 soat dars va 200 soat mustaqil o‘qish mo‘ljallangan, bir akademik soat esa 45 minutlik belgilangan.

Bir o‘quv yilida 5–6 ta fan o‘qitiladi. Masalan, 7-sinfda matematika, sotsial (tarix, geografiya, gumanitar), fizika, informatsion texnologiyalar, kimyo, til kabi fanlar o‘qitiladi. Bulardan beshtasi majburiy, qolganlarini esa o‘quvchi xohishi bo‘yicha tanlaydi.

Dehlida «**Dehli Education Akr**» – «*Dehli ta‘lim qonuni*» mavjud. Shahardagi ta‘lim muassasalari ana shu qonun asosida faoliyat yurgizadi.

Mamlakat bo‘yicha esa «**Central Board of**» – «O‘rta ta‘lim markaziy qo‘mitasi» chiqargan yagona qonun amalda qo‘llaniladi. Javoharla‘l neru nomidagi universitet 1969-yil Dehlida tashkil etilgan. U yerda 3ta fakultet va to‘rtta ixtisoslashgan markaz bor. Bu fakultetlarda 5000 nafar talaba ta‘lim olmoqda. Xorijiy davlatlardan kelib tahsil olayotgan talabalar soni o‘n foizni tashkil etadi. Universitetda masofaviy

ta'lim yaxshi yo'lga qo'yilgan. Talabalar gumanitar yo'nalishlarda uch yil, tabiiy va muhandislik yo'nalishlarida esa to'rt yil tahsil oladilar. Aspirantura ikki yil, ilmiy daraja magistr va **Ph.D**, ilmiy unvoni esa assistent-professor deb yuritiladi.

Universitetga qabul yiliga ikki marta – iyun va dekabr oylarida amalga oshiriladi. O'qishga to'lov mahalliy aholi uchun yiliga o'rtacha 500 AQSH dollarini tashkil etadi. Tahsil olayotgan talabalarning 8 foizini 12-sinfni bitirgan yoshlar, qolgan 92 foizini esa maktabni bitirgach, bir-ikki yil turli jabhalarda mehnat qilgan yigit-qizlar tashkil etadi.

Bu yerga o'qishga kirish uchun har bir yigit-qiz 10 yil umumiy ta'lim, ikki yil kasbga yo'naltirilgan maktabda o'qishi hamda uch yil kollejda o'qib, uni bitirgan bo'lishlari shart qilib belgilangan.

Kutubxonalar elektron kataloglashtirilgan. Bu bilan talabalarga xizmat ko'rsatish tezligi va samaradorligi oshishiga erishilgan. Hindiston va boshqa davlatlardagi 900 ta kutubxonalar o'zaro kompyuter tarmog'iga ulangan bo'lib, talabalar va professor-o'qituvchilar har qanday ilmiy jurnal yoki kitobni buyurtma berib, qisqa fursatda olishlari, Online usulida bog'lanib, masofadan o'qishlari mumkin. Ziyo maskani milliy kutubxonalar tarmog'iga a'zoligi bois jalaba va o'quvchilar dunyoning nufuzli boy kutubxonalari bilan bog'lanish, kitoblaridan foydalanish imkoniyatiga ega. Bu xizmatlar ichida eng ahamiyatlisi shundaki, kutubxonadan ko'zi ojizlar uchun maxsus jihozlangan o'quv xonasi ajratilgan. Nogiron o'quvchilar bu yerdagi ma'lumot va manbalar bilan maxsus eshitish apparatlari yordamida tanishadilar.

Universitet zamonaviy o'qitish texnika vositalari bilan jihozlangan. 24 soat uzluksiz teleko'rsatuv va radio eshittirishlarini efirga uzatuvchi ikkita zamonaviy televizion studiya va markaz bor. Shu bilan birga universitetning sun'iy yo'ldosh orqali ko'rsatuv va eshittirishlarini uzatish markazi, video va kompakt disklarni ko'paytirish hamda nusxa ko'paytirish markazi ham faoliyat yuritmoqda. Talabalar tomonidan tez-tez telechrashuvlar, teleshoular, qiziqarli ko'rsatuvlar o'tkazilib turiladi. Darslar, aksariyat mashg'ulotlar kompyuter texnikasi orqali amalga oshiriladi.

Mamlakat ta'lim tizimida erishilayotgan bu xil yutuqlar tufayli ilm maskanlaridan ko'plab malakali va bilimli kadrlar yetishib chiqayotir. Birgina kompter texnologiyasi sohasini olaylik. Hindiston har yili

AQSHga 15-18 mlrd. dollar miqdoridagi kompyuter dasturini eksport qiladi.

JANUBIY KOREYADA TA'LIM TIZIMLARI

Janubiy Koreyada «*Ta'lim haqida*» gi Qonun 1948-yilda qabul qilingan. Ta'lim tizimiga asos qilib an'anaviy g'arb modeli olingan: 6 yil-quyi maktab, 3 yil – o'rta, yana 3 yil – oliy maktab; so'ngra to'rt yillik kollej va bakalavr unvoni beriladi; tanlangan fan yana 2 yil chuqur o'rganilgandan so'ng magistr unvonini olish mumkin. Fan doktori bo'lish uchun yana 3 yil vaqt sarflash lozim.

Mamlakatda oliy o'quv yurtlarida ta'lim-tarbiya ishlari yaxshi yo'lga qo'yilgan. Koreyada 104 ta oliy o'quv yurti bor, ularning 80 foizi xususiydir. Hozir mamlakatda oliy o'quv yurtlarida o'qishga qiziqish juda kuchayib ketgan. Har yili maktablarni bitiruvchilarning 40 foizi o'qishga kiradi. Talabalar soni bo'yicha Koreya dunyoda birinchi o'rinda turadi. Lekin maktabgacha ta'lim bo'yicha oliy ta'lim muassasalari ishida muammolar bor. Talab ehtiyojini qondira olmayapti. Shuningdek, 1982-yilda maktabgacha tarbiya haqida qonun qabul qilindi. Bu yerda tarbiyaga bolalar bog'chasida asos solishini yaxshi tushunishadi. Shu tufayli bu tarmoq keyingi yillarda 60 foizga kengaydi. Bunda diniy tashkilotlarning hissasi kattadir.

Boshlang'ich maktab masalasiga kelganda (bu maktabga olti yoshlilar kelishadi) sinflarning tig'izligini kuzatish mumkin. Har sinfda 50 nafargacha bola o'qiydi. Dars yuklamalari ham ko'proq. Lekin, o'yinlar dam olish o'quv dasturiga kiritilgan. Shuning uchun dam olishga imkoniyat bor.

Boshlang'ich maktabda dars 40 minut davom etadi. O'rta maktabda esa darslar 45 minut.

Oliy maktada darsning davomiyligi 50 minutga teng. Bu yerda ikki muhim jihatga to'xtalib o'tish zarur. Oliy maktabga albatta, kirish imtihonlari topshirib kiriladi, o'qishlar pullik.

Boshlang'ich maktabda 9 ta fan o'qitiladi. Koreys tilini o'rganishga alohida e'tibor beriladi. Bundan tashqari arifmetika, ayrim ijtimoiy fanlar ham o'qitiladi.

O'rta maktabda fanlar yana 4 taga ko'paytirilgan. 7-sinfdan boshlab chet tillar o'rgatiladi. Mamlakatda ingliz tiliga e'tibor kuchli. Ko'pchilik bu tilda bimalol gaplasha oladi. Chet tillarni o'qitishga haftasiga 4-5

soat ajratilgan. Koreyslar yana bir tilni-klassik xitoy tilini majburiy ravishda o'rganadilar. 8-sinfдан boshlab Xitoy tarixi o'rganiladi.

Hunar maktablari Koreyada 600 tani tashkil etadi. Bu maktablarning 45 foizi bo'lajak mulkdorlarni tayyorlaydi, 23 foizida texnik kasb egalari yetishib chiqadi. Qolgan maktablarda dengizchilik, qishloq xo'jalik ixtisoslari tayyorlanadi.

Shunisi diqqatga sazovorki, bu maktablarga korxonalar otalib qiladilar. «Ta'lim haqida»gi qonun talabalaridan biri shudir.

Koreyada ham alohida iqtidorli bolalarga e'tibor kuchli. So'nggi yillarda sport va ilmiy maktablari ochilgan. Jismoniy tarbiyaning rivojlanishiga Seul olimpiadasi katta ta'sir ko'rsatdi.

Koreyada nogironlarga harakatlanuvchi aravachalar yordamida yer osti liftlari mavjud. Maxsus jihozlangan past qilib qurilgan telefon – avtomatlardan nogironlar bemaol foydalanadilar. Shuningdek, rivojlanishdan orqada qolgan bolalar uchun maxsus maktablar mavjud. Bu maktablarning aksariyati xususiy yoki diniy tashkilotlarning xayriya mablag'lari hisobiga qurilgan. Davlat maktablarida dinshunoslik o'qitilmaydi. Lekin 3-sinfдан boshlab «Odobnoma» kabi maxsus fan joriy etiladi. Bu fan 12-sinfгacha o'qitilib, haftasiga 2 soat vaqt ajratilgan. Bu fan o'z ichiga dinshunoslik asoslarini ham qamrab olgan bo'lib, qadriyat sifatida o'qitiladi. Ehromlarga sayyohat qilib borish, tarixiy yodgorliklar bilan tanishish, ma'naviyat tarixini o'rganish maktab fanining majburiy davomi hisoblanadi.

Maktablar uchun o'qituvchi kadrlar tayyorlash masalasiga ham katta e'tibor beriladi. Koreyadagi barcha talabalarning 6,5 foizi bo'lajak pedagoglardir. Mamlakatda 11 ta o'qituvchilar tayyorlaydigan kollejlar mavjud. Har bir provinsiya o'z kollejiga ega. Boshlang'ich sinflar o'qituvchisi bo'lish uchun 2 yil o'qish kerak. Fan o'qituvchilari birmuncha ko'proq o'qiydi.

Koreyada o'qituvchining ish haqi 700 dollarga teng. Agar bunga pedagogika oliy o'quv yurtlariga o'qishga kirishdagi yuqori tanlovni ham qo'shadigan bo'lsak, bu mamlakatda o'qituvchi kasbining e'zozlanishi sabablari ayon bo'ladi.

Janubiy Koreyada ta'lim sohasiga e'tiborning naqadar kattaligini quyidagi misoldan ham ko'rsak bo'ladi.

Soliqlar tizimida ta'limiy soliq joriy qilingan: ishlab chiqaruvchilar foydaning ma'lum foizini ta'lim sohasiga o'tkazadi. Davlat budjetining 24 foizi ta'limga sarflanadi. Mamlakat Prezidenti (u xalq ta'limi davlat kengashini boshqaradi) shaxsan provinsiyalar ta'lim boshqarmalari

(bizdagi xalq ta'limi boshqarmalari kabi) boshliqlarini tayinlaydi. Bu ham ushbu mamlakatda ta'lim tizimiga qanchalar zo'r ahamiyat berilishini ko'rsatib turibdi.

XITOIY VA LOTIN AMERIKASI MAMLAKATLARIDA TA'LIM TIZIMLARI

Xitoy ta'lim tizimining tarixi juda uzoqdir, uning ildizi qadimiy davrlarga borib taqaladi. Xitoyda dastlabki maktablar eramizdan ancha ilgari vujudga kelgan. Qadimgi Xitoy faylasufi va pedagogi (eramizdan oldingi V-IV asrlarda yashagan) **Kun Szi (Konfusiy)** qator ilg'or pedagogik g'oyalarni olg'a surgan va xususiy o'qitishga asos solgan.

XXR tashkil topguncha boshlang'ich maktab 1946-yilda rivojlanishning eng yuqori darajasiga yetgan. O'sha paytda Xitoyda 290 mingdan ortiq maktablar mavjud bo'lib, ularda 23 million nafardan ziyod o'quvchilar ta'lim olgan. 1946-yilda boshlang'ich ta'limga bolalarning taxminan 20 foizi jalb qilingan. Shu bilan birga katta yoshli aholining 90 foizidan ko'prog'i savodsiz edi.

1949-yilda xalq inqilobi g'alaba qozonganidan keyin Xitoyda savodsizlikni tugatish va maktab ta'limini keng tus oldirish bo'yicha juda katta miqyosdagi ishlar amalga oshirildi. «Xalq ta'limini isloh qilish to'g'risida»gi (1951-yilgi) qarorda bolalar va o'smirlar uchun ham, kattalar uchun ham boshlang'ich hamda o'rta maktablarning keng tarmog'ini yaratish ko'zda tutilgan edi. Islohotga muvofiq o'qish muddati boshlang'ich maktabda 5 yil va o'rta maktabda 6 (3-3) yil qilib belgilandi. Lekin keyinchalik boshlang'ich maktab ham 6 yillik bo'ldi.

XXR tashkil topgan dastlabki yillarda mamlakatdagi maktablar tizimi ijtimoiy iqtisodiy rivojlanish rejalariga muvofiq jiddiy takomillashtirildi. Ammo 1958-yilda Mao Sze – dun va uning guruhi «katta sakrash» yo'li bilan barcha sohalardagi, shu jumladan, ta'lim borasidagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish sur'atini sun'iy ravishda tezlashtirishga qaror qildi. Shundan so'ng moddiy sharoitlar hisobga olinmay, ta'limning sur'atlarini jadallashtirish boshlandi, bu harakat ta'lim va tarbiyaning sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Yangi tashkil qilingan minglarcha boshlang'ich maktablar tegishli binolarga, darsliklar va o'quv qo'llanmalariga, zarur asbob-anjomlar va yaxshi tayyorlangan o'qituvchilarga ega emasdi. Maktab ta'limining inqirozi 1966-yilda nihoyatda kuchaydi.

Mamlakatda uzoq vaqt davom etgan 1966 – 1976 yillardagi «*madaniy inqilob*» davrida Xitoy xalqining aqliy imkoniyatlarini ham zaiflashtirdi. Shunga ko‘ra mamlakat rahbariyati ta‘lim tizimini qayta tiklash va yanada takomillashtirish tadbirlarini qo‘llashga kirishdi.

XKP MKning 1985-yil 27-mayda qabul qilingan «*Ta‘lim tizimini isloh qilish to‘g‘risida*»gi qarori hozirgi bosqichda ta‘limini rivojlantirishning muhim omili bo‘ldi. Unda ta‘lim tizimining barcha bo‘g‘inlarini qayta qurish va takomillashtirish tadbirlari belgilandi. 1986-yil 12-aprelda Umumxitoy xalq vakillari majlisining sessiyasida Xitoy Xalq Respublikasining «*Majburiy ta‘lim to‘g‘risida*»gi Qonuni qabul qilindi va bu Qonun 1986-yil 1-iyuldan kuchga kirdi.

Mana shu Qonunga muvofiq majburiy ta‘limning muddati boshlang‘ich va to‘liqsiz o‘rta maktabda 9 yil, to‘liq o‘rta maktabda 3 yil qilib belgilandi.

Hozir Xitoyda boshlang‘ich maktablarning ikki turi mavjud bo‘lib, birinchi turida o‘qish muddati 5 yil va ikkinchi turida 6 yil. Boshlang‘ich va o‘rta maktablardagi ta‘lim hamma tushunadigan *putun xua* tilida olib boriladiki, u **xitoy tilining** pekin shevasiga asoslangan.

Xitoydagi balalarning bir qismi boshlang‘ich maktabga kirishdan oldin bolalar bog‘chalarida tayyorlanadi.

Shunday qilib, Xitoyda so‘nggi 20 yil mobaynida har qaysi oila bittadan bolaga ega bo‘lishi siyosati yurgizilishi sababli o‘quvchilarning soni ancha kamaydi.

Boshlang‘ich maktab o‘quv rejasiga 9 ta predmet: axloqiy tarbiya, ona tili, arifmetika, «Jamiyat» (tarix, geografiya), tabiatshunoslik, jismoniy tarbiya, ashula va musiqa, badiiy tarbiya, mehnat ta‘limi kiritilgan. Mana shu asosiy o‘quv predmetlaridan tashqari, haftada 6-8 soat faoliyatning har xil turlariga: mustaqil tayyorlanishga, (1-2 soat), sinf majlislari o‘tkazishga (1 soat), sport o‘yinlariga (2-3 soat), qiziqishlar bo‘yicha mashg‘ulotlarga (2 soat) ajratiladi.

Endi Lotin Amerikasi mamlakatlarida ta‘lim tizimiga to‘xtaladigan bo‘lsak, u 1961-yilda AQSH taklif etgan iqtisodiy yordam dasturini, ya‘ni «*Taraqqiyot yo‘lidagi ittifoqi*» dasturini qabul qilishga majbur bo‘ldi. Unda xalq ta‘limini rivojlantirishning o‘n yillik rejasini ham ifodalangan, umuman, mazkur dasturda maktablar tarmog‘ini kengaytirish, o‘quv maskanlarini bartaraf etishning, butun jamiyatni zamonaviylashtirishning asosiy omili ekani qayd etilgan, ammo dasturda asosan xorijiy mustamlakachilar va mahalliy zodagonlarning maqsad hamda manfaatlari nazarda tutilgan bo‘lib, ularning niyati avvalo

xodimlarni yetishtirish va taraqqiyparvar jamoatchilikning diqqat e'tiborini dolzarb siyosiy muammolardan chalg'itish edi.

60–70-yillarda Lotin Amerikasidagi barcha mamlakatlarda maorif organlarining faoliyati keskin kuchaydi. Hukumat maktab va universitetlar ishiga, ularni moliyaviy ta'minlashga jiddiy e'tibor berdi. Amerika davlatlararo organlari va BMT tashkilotlarining, avvalo YuNESKOning harakatlari tufayli o'qituvchilar tayyorlash, shuningdek, maktab xodimlariga yangicha o'qitish usullarini o'rgatish keng tus oldi. 60-yillar oxiridan ko'pgina Lotin Amerikasi mamlakatlarida maktab va universitet ta'limi tizimi isloh qilina boshlandi. Islohotning asosiy g'oyasi o'quv maskanlarini ma'rifiy mazmundagi yoki mahalliy maqsadlarni ko'zlangan vazifalarni bajarishga, fan-texnikani takomillashtirish negizida iqtisodiyotni jadal rivojlantirish vazifalarini amalga oshirishga yo'naltirishdan iborat edi.

Ta'lim siyosatini ana shu tariqa o'zlashtirishlarini Shimoliy Amerika o'quv markazlari asosida ta'limni zamonaviylashtirish deb baholash mumkin edi. Mazkur o'zlashtirishlar pedagogik jihatdan muayyan amaliy maqsadlarni ko'zlashga da'vat etdi. Yosh avlodni o'qitish sohasidagi mazkur o'zgarishlar ko'pchilikni ishonchini oqlamadi va umidini puchga chiqardi. Tub ijtimoiy iqtisodiy o'zgarishlarni amalga oshirmay, ta'lim sohasida ham muvaffaqiyatlarga erishib bo'lmagligi to'g'risidagi fikrlarni isbotladi.

60–70-yillarda ta'lim sohasini rejalashtirish asta-sekin yo'lga qo'yildi, o'quv yurtlarini mablag' bilan ta'minlash tartibga solindi. Maktab ishlarini markazlashtirish kuchaydi va bu hol o'quv dasturlarini tuzish, kadrlardan foydalanish, maktab binolarini qurish kabi ishlarni muvofiqlashtirish imkonini berdi.

Mintaqadagi (Barbasdan boshqa) hamma mamlakatlarda bolalarni majburiy ravishda 14 yoshgacha (Peruda 16 yoshgacha) o'qitish joriy etildi. Boshlang'ich maktabdagi, ayrim mamlakatlarda, hatto o'rta maktabdagi o'qish ham bepul qilindi. Lekin bu qoida faqat davlat sektoriga qarashli maktablarga taalluqli edi.

Lotin Amerikasi mamlakatlarining ba'zilarida maktablarning azaliy tizimini o'zgartirish bo'yicha ham islohotlar o'tkazildi. Boshlang'ich maktablarni va o'rta maktablarning dastlabki bosqichlarini birlashtirgan maktab ta'limi bazaviy turkumi tuzildi. Chunki boshlang'ich maktabga asoslanib kelgan kasbkorlik maktablarining umumta'limiy saviyasini oshirish zarur edi. Dastlab 1965-yilda Chilida 8 yilga mo'ljallangan bazaviy turkum tashkil topgan bo'lib, 70-yillarda Boliviya va

Braziliyada ham 8 yillik. Peru, Salvador va Venesuelada 9 yillik Argentinada 6 yillik, Yamayka va Kolumbiyada 5 yillik ana shunday turkumlar joriy etildi. Peru, Panama va boshqa qator mamlakatlarda majburiy ta'lim faqat boshlang'ich maktablarga emas, balki butun bazaviy turkumga ham tatbiq qilindi.

Lotin Amerikasi mamlakatlarining ayrimlaridagi o'quv dasturlarining tor ixtisoslashuvi va muayyan amaliy yo'nalishiga ega bo'lishi yoshlarning umumta'limiy tayyorgarligi uchun zararli bo'lib, tayyorgarlik darajasi pasayishiga olib keldi. Braziliya, Kolumbiya, Venesueladagi maktablar ixtisoslashtirilganining oqibati ana shu fikrni yaqqol isbotlaydi. Mazkur islohot aholini ish bilan ta'minlashning, davlat korxonalarini uchun kadrlar tayyorlashning ba'zi muhim milliy muammosini va boshqa ba'zi masalalarini hal etish imkonini bergan bo'lsada, qator salbiy natijalarga olib kelishi ham muqarrardir. Chunki ushbu ixtisoslashtirish bir tomonlama xarakterga ega bo'lib, maktab tizimining amerikalashuviga, uning insonparvarligi buzilishiga sabab bo'ladi. Mintaqadagi mazkur o'zgartirishlardan ko'zlangan asosiy maqsad ajnabiy monopoliyalar va mahalliy katta kompaniyalar korxonalarini yerlik mehnat resurslari hisobidan malakali kadrlar bilan ta'minlash edi. Shunga ko'ra ta'limning isloh qilish dasturining bir tomonlama xarakteri tez orada yaqqol ayon bo'ldi.

Shunga qaramay, mintaqada ta'limni isloh qilish, shu jumladan, o'rta maktablarni ixtisoslashtirish milliy iqtisodiyotni kadrlar bilan ta'minlashda ma'lum darajada yordam berdi. Shuning uchun ham davlat boshlang'ich maktablar bilan bir qatorda o'rta va oliy o'quv yurtlarini ham mablag' bilan ta'minlashni kuchaytirib bordi. Mintaqada xususiy o'quv yurtlari tarmog'i ham kengaydi. Ta'limning hamma bosqichlaridagi o'quvchilar kontingenti, ya'ni soni ancha ortdi. Lotin Amerikasi mintaqasi 1975-yilda bolalarni boshlang'ich ta'limga jalb etish bo'yicha dunyoda birinchi o'ringa chiqdi va qolgan hamma ko'rsatkichlar bo'yicha rivojlanayotgan mamlakatlardan ancha ilgari lab ketdi.

ASOSIY TAYANCH TUSHUNCHALAR

Qardosh xalqlarning mutafakkirlari va ma'rifatparvarlari – Abdushukur Balxiy, Abulqosim Firdavsiy, Kaykovus, Nosir Xisrav, Umar Hayyom, Muslihiddin Sa'diy She'roziy, Jaloliddin Rumiy, Mirzo Abdulqodir Bedil, Mahtumquli, Mirzo Fatali Oxunov, Qayum Nosiri,

Ibray Oltinsarin, Abay Qo'nonboyev va boshqalar jahon pedagogika fani tarqqiyotiga ulkan hissa qo'shdilar.

G'arbiy Yevropada pedagogik fikrlar tarqqiyotiga munosib hissa qo'shgan Yan Amos Komenskiy, Iogann Genrix Pestalossi, Robert Ouen, Iogann Gerbart, Adolf Disterveg, Konstantin Tolstoy, Anton Semenovich Makarenko, Vasiliy Aleksandrovich Suxomlinskiylarning pedagogik qarashlari pedagogika tarixi va nazariyasini yaratishda asosiy zamin bo'lib xizmat qilibgina qolmasdan, hozirgi kunda ham o'z ilmiy-nazariy va amaliy ahamiyatini yo'qotmagan.

Rivojlangan xorijiy mamlakatlar ta'limi tizimi, asosiy yo'nalishlari – o'z davlati va mamlakatining davlat ta'lim standartlari va hukumat tomonidan ta'sis etilgan qonunda belgilanganidek amalga oshiriladi.

O'Z-O'ZINI TEKSHIRISH UCHUN SAVOLLAR

1. Qardosh xalqlar mutafakkirlari va ma'rifatparvarlarining ma'rifiy-pedagogik qarashlari haqida gapirib bering.

2. G'arbiy Yevropada pedagogik fikrlar taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan qaysi pedagoglarni bilasiz?

3. AQSh dagi ta'lim tizimining o'ziga xos xususiyatlari haqida gapirib bering.

4. Yaponiya ta'lim tizimiga xos xususiyatlarni tushuntirib bering.

5. Fransiyada ta'lim tizimining o'ziga xos xususiyatlari nimada?

6. Germaniya ta'lim tizimi haqida nimalarni bilasiz?

7. Turkiya ta'lim tizimi haqida nimalarni bilasiz?

8. Niderlandiya ta'limi tizimiga xos xususiyatlar haqida nimalarni bilasiz?

9. O'zbekiston Respublikasining ta'lim sohasidagi xalqaro aloqalarini tushuntirib bering.

MUSTAQIL ISH MAVZULARI

1. Qadosh xalqlar mutafakkirlarining ma'rifiy-pedagogik qarashlari.

2. G'arbiy Yevropada pedagogik fikrlar taraqqiyoti.

3. AQShdagi ta'lim tizimining o'ziga xos xususiyatlari.

4. Yaponiya ta'lim tizimining o'ziga xos xususiyatlari.

5. Fransiya ta'lim tizimining o'ziga xos xususiyatlari.

6. Germaniya ta'lim tizimining o'ziga xos xususiyatlari.

7. Turkiya ta'lim tizimining o'ziga xos xususiyatlari.
8. Niderlandiya ta'lim tizimiga xos xususiyatlar.
9. O'zbekiston Respublikasining ta'lim sohasidagi xalqaro aloqalari.

TEST TOPSHIRIQLARI

1. «... bu dunyoga yaxshilik urug'ini sep, o'zing o'tib ketsang ham, nomingni kishilar yaxshilik bilan zikr etsinlar», degan didaktik g'oya qaysi mutafakkirga tegishli?

- a) Abulqosim Firdavsiy;
- b) Abdushukur Balxiy;
- s) Nosir Xisrav;
- d) Kaykovus;
- e) Umar Hayyom.

2. «Har nechuk ilmdan eshitsang bir so'z, uni tinmay o'rgan kechayu kunduz...» misralari qaysi mutafakkir tomonidan bitilgan?

- a) Umar Hayyom;
- b) Abulqosim Firdavsiy;
- s) Kaykovus;
- d) Abdushukur Balxiy;
- e) Nosir Xisrav.

3. Kaykovusning «Qobusnoma» axloqiy-ta'limiy asari kimga bag'ishlangan?

- a) Eron podshohi Shamsul – Maoliy Qobusga;
- b) Kaykovus o'z o'g'li Gilonshohga
- s) Tabaliston podshohi Qobusga;
- d) Rizo Qulixonga;
- e) Hasan poshshoga.

4. «Qaydaki eshitsam ilmu donishni, tagida o'tirdim mahkam» misralari qaysi mutafakkir tomonidan bitilgan?

- a) Abulqosim Firdavsiy;
- b) Umar Hayyom;
- s) Nosir Xisrav;
- d) Abdushukur Balxiy;
- e) Kaykovus.

5. «Dunyoning tilagi, samari ham biz, aql ko‘zin qorasi, javhari ham biz...» misralari qaysi mutafakkir qalamiga mansub?

- a) Umar Hayyom;
- b) Firdavsiy;
- s) Nosir Xisrav;
- d) Kaykovus
- e) Abdushukur Balxiy.

6. «Harchand o‘qibsen, bilimdonsan, agar amal qilmading, nodonsan» degan fikrni qaysi mutafakkir bildirgan?

- a) Umar Hayyom;
- b) Firdavsiy;
- s) Sa‘diy;
- d) Nosir Xisrav;
- e) Abdushukur Balxiy.

7. «Insonda shu qadar ulkan ishq, hirs, orzu va dard bordirki, yuzminglarcha olam o‘ziniki bo‘lsa ham ko‘ngli tinchimaydi...» degan fikrni qaysi mutafakkir bildirgan?

- a) Umar Hayyom;
- b) Firdavsiy;
- s) Jaloliddin Rumi;
- d) Sa‘diy;
- e) Bedil.

8. Qaysi mutafakkir o‘z davrining «Mirzo Molik ush-shuarosi» deb atalgan?

- a) Sa‘diy;
- b) Umar Hayyom;
- s) Firdavsiy;
- d) Bedil;
- e) Rumi.

9. «Mard kutar mehmonni yorug‘ yuz bilan, Nomard o‘zin gizlar mehmon yo‘liqsa...» misralari qaysi mutafakkir qalamiga mansub?

- a) Umar Hayyom;
- b) Firdavsiy;

- s) Bedil;
- d) Mahtumquli;
- e) Rumi.

10. G'arbiy Yevropada pedagogik fikrlar taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan qaysi mutafakkirlarni bilasiz?

- a) Komenskiy, Pestalossi, Disterveg;
- b) Iogann Gerbart;
- s) Ushinskiy, Tolstoy;
- d) Makarenko, Suxomlinskiy;
- e) a, b, s, d.

INTELLEKTUAL TRENING

1. Qardosh xalqlar mutafakkirlarining jahon pedagogik fikrlar taraqqiyotiga qo'shgan hissalarini tushuntirib bering.

t/r	QXMJPFTQX	Tushuncha

2. Qardosh xalqlarning ma'rifatparvarlari pedagoglarini jahon pedagogik fikrlar tarixida tutgan o'rnini tushuntirib bering.

t/r	QXMJPFTQX	Tushuncha

3. G'arbiy Yevropada pedagogik fikrlar taraqqiyotiga munosib hissa qo'shgan pedagog-olimlarning shaxs kamoloti haqidagi ilmiy-nazariy qarashlarini tushuntirib bering.

t/r	FEPFTMHQPOShKHINQ	Tushuncha

4. AQSh ta'lim tizimiga xos xususiyatlarni tushuntirib bering.

t/r	AQSh TTX	Tushuncha

5. Yaponiya ta'lim tizimiga xos xususiyatlarni tushuntirib bering.

t/r	Yaponiya TTX	Tushuncha

6. Fransiya ta'lim tizimining o'zisha xos xususiyatlari nimada?

t/r	Fransiya TTX	Tushuncha

7. Germaniya ta'limi tizimi haqida nimalarni bilasiz?

t/r	Germaniya TT	Tushuncha

8. Niderlandiya ta'limi tizimiga xos xususiyatlar haqida nimalarni bilasiz?

t/r	Niderlandiya TT	Tushuncha

9. Turkiya ta'limi tizimi haqida nimalarni bilasiz?

t/r	Turkiya TT	Tushuncha

10. O'zbekiston Respublikasining ta'lim sohasidagi xalqaro aloqalarini tushuntirib bering.

t/r	O'zbekiston Respublikasining TSXA	Tushuncha

XULOSA

Mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasida pedagogika fanini takomillashtirish borasida muayyan ishlar amalga oshiriladi, bir qator zamonaviy darslik, o'quv qo'llanmalari va ilmiy pedagogik maqolalar chop etildi. Shu ma'noda «Mustaqillik ma'naviyati va tarbiya asoslari» (Safo Ochil). «Pedagogika» (N.G'aybullayev va boshqalar). «Pedagogika» (R.Mavlonova va boshqalar). «Mustaqil fikrlash» (V.Karimova va boshqalar), «Pedagogika tarixidan xrestomatiya» (O.Hasanboyeva va boshqalar); «Pedagogika tarixi» (O.Hasanboyeva va boshqalar); «O'zbek pedagogikasi antologiyasi» (K.Hoshimov va boshqalar); «O'zbek pedagogikasi tarixi» (A.Zunnunov va boshqalar); «Shaxs va milliy modelning uzviyligi» (Sh.Qurbonov); «Uzluksiz ta'lim DTSning ijtimoiy mohiyati» (R.Axliddinov); «Istoriya pedagogiki» (Sh.A.Abdullayeva va boshqalar); «Pedagogika» (Sh.Abdullayeva va boshqalar); «Pedagogika nazariyasi va tarixi» (R.Mavlonova va boshqalar); «Mustaqillik tarbiyasi» va «Milliy tarbiya» (M.Quronov) darslik va o'quv qo'llanmalarining yaratilishi zamonaviy pedagogika tarixi fani ta'lim mazmunida muhim ahamiyat kasb etdi.

Ma'lumki, mustaqilligimiz zaminida vujudga kelgan ma'naviy-ma'rifiy yangilanish va yuksalish markazida milliy g'oya, milliy mafkura va milliy tarbiya asosiy o'rinni egallaydi. Bo'lg'usi iqtisodchi pedagoglar qadimgi Turon, Turkiston zaminida istiqomat kilib kelgan barcha xalqlarning xalq pedagogikasini, buyuk mutafakkirlarning pedagogik merosini, milliy pedagogikaning etnopedagogik xususiyatlarini chuqur o'rganmay turib, O'zbekiston Respublikasida insonparvar demokratik huquqiy davlat zaminida barpo etilgan adolatli fuqarolik jamiyatida inson huquqlari, uning fenomenini anglamay turib pedagogika fani tarixini va ilmiy-nazariy asoslarini mukammal egallay olmaydi. Pedagogika fanining taraqqiyot bosqichiga e'tibor bersak, uning dastlabki bosqichi xalq pedagogikasi ekanligining guvohi bo'lamiz. Zero, pedagogika tarixini o'zlashtirish – ma'naviy, ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayotning harakatlantiruvchi kuchi bo'lmish barkamol shaxs kamolati haqidagi pedagogik g'oyalarni nihoyatda puxta bilishni taqozo etadi. Pedagogika tarixini kishilik jamiyati taraqqiyoti yo'lidagi ta'lim-tarbiya pillapoyalarining tajribalariga suyangan holda bo'lajak har bir iqtisodchi-o'qituvchida pedagogik madaniyat va pedagogik mahorat, didaktika tarixiga oid asarlarni tahlil qilish va ularga munosabat bildirish kabi malaka va ko'nikmalarni shakllantiradi.

Darvoqe, pedagogika tarixi umumjahon, shu jumladan, Turon, Movaraunnahr, Turkiston diyorida istiqomat qilib kelgan va hozirda mustaqil O'zbekistonda yashayotgan barcha xalqlarning ma'naviyat va ta'lim-tarbiyaga oid qadriyatlarini o'zlashtirish uchun xizmat qilar ekan, bu fan o'tgan ajdodlarimiz qoldirgan boy pedagogik manbalarni va ularning milliy asoslarini o'zlashtirishga qaratilgan bo'lib, u bo'lajak iqtisodchi-o'qituvchilarga bilim beribgina qolmay, ularga milliy iftixor va g'urur hissini ham tarbiyalaydi. Yurtboshimiz iborasi bilan aytganda, **«Xalqimiz tayanchi – ajdodlarimiz qoldirgan ma'naviy merosning o'zi bir xazina. Bu xazinadan oqilona foydalanish lozim».**¹

Mazkur o'quv qo'llanmaning I-kitobini qadimgi davrlardan tartib to hozirgi mustakillik yillarida O'zbekistonda pedagogik fikrlarning taraqqiyotini, jahon pedagogika fani taraqqiyoti tarixi va rivojlangan xorijiy mamlakatlarda ta'lim-tarbiya tizimlari mustaqillik davri talabi asosida yoritib berishga bag'ishladik.

¹ Islom Karimov. Buyuk maqsad yo'lidan og'ishmaylik. – T.: «O'zbekiston», 1993, 85-bet.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Islom Karimov. Bunyodkorlik yo'lidan. –T.: «O'zbekiston», 1996.
2. Karimov I.A. Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T.: «Sharq», 1998.
3. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. – T.: «Sharq», 1999.
4. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: «Ma'naviyat», 2008.
5. Ayubjonov A. Iqtisodchi kadrlarni tayyorlashda pedagogika fanining o'rni // Iqtisodiyot va ta'lim, 2002-yil 3-son.
6. Abdulla Avloniy. Toshkent tongi. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. –T.: 1970.
7. Asqar Zunnunov. Xalq pedagogikasida akliy tarbiya. // Xalq ta'limi, 1994-yil 3-4-sonlari.
8. Asqar Zunnunov. O'rta Osiyoda pedagogik fikr taraqqiyotidan lavhalar. – T.: «Fan». 1996.
9. Asqar Zunnunov. O'zbek adabiyoti metodikasi tarixidan ocherklar. – T.: «O'qituvchi», 1980.
10. Ahmad Aliyev. Abdulla Qodiriy. // Guliston, 1992-yil 3–4-sonlari.
11. Abay. Tanlangan asarlar. –T., 1961.
12. Abu Nasr Forobiy. Baxt–saodatga erishuv haqida. Risolalar. – T.: «Fan», 1975.
13. Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. – T.: «Ma'naviyat», 1998.
14. Amir Temur. Zafar yo'li. – T.: «Hyp», 1992.
15. Amir Temur vasiyati. – T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. 1991.
16. Amir Temur. Temur tuzuklari. – T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1992.
17. Abduqahhor Ibrohimov, Xayriddin Sultonov, Nazrulla Jo'rayev. Vatan tuyg'usi. –T.: «O'zbekiston», 1996.
18. Munavvarov A. Oila pedagogikasi. –T.: «O'qituvchi», 1975.
19. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. Tom. I –T.: «Fan», 1968.
20. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. Tom. III – T.: «Fan», 1966.
21. Антология педагогической мысли Азербайджанский ССР. – М.: «Pedagogika», 1989.

22. «Avesto», Tarixiy – adabiy yodgorlik. Asqar Mahkam tarjimasi. – T.: «Sharq», 2001.
23. Aziz Qayumov. Qadimiyat obidalari. – T.: Gʻafur Gʻulom nomidagi adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1972.
24. Alisher Navoiy. Xamsa. – T.: «Fan» 1960.
25. Alisher Navoiy. Mahbub ul–qulub. Asarlar, 12-tom. – T.: Badiiy adabiyot nashriyoti, 1966.
26. Alisher Navoiy. Nazmul javahir . T. 15 – T.: Badiiy adabiyot nashriyoti, 1966.
27. Avaz. Saylanma. – T.: Gʻ.Gʻulom nomidagi adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1984.
28. A.Boboxonov. M.Maxsumov. Abdulla Avloniyning pedagogik faoliyati va taʼlim-tarbiya toʻgʻrisidagi fikrlari. – T.: «Oʻqituvchi», 1966.
29. Багиров С. «Татимат сиван ал–Хикма» ал–Байхаки как образец средневекового энциклопедического справочника. –Т.: «Fan», 1987.
30. Baratov M. Usmonov O. Oʻrta Osiyoda tasavvuf oqimlari. Oʻzbekistonda ijtimoiy-falsafiy fikrlar tarixidan T.: «Oʻzbekiston». 1995.
31. Bayoniy. Gʻazallar. Oʻzdamnashr, –T., 1962.
32. Boltaboyev H. Yurt kaygʻusi. //Sharq yulduzi, 1992-yil 4-son.
33. B.Qosimov. Behbudiy va jadidchilik. // Oʻzbekiston adabiyoti va sanʼati, 1990-yil 19-yanvar.
34. B.Qosimov. Jadidchilik. «Yoshlik» jurnali, 1990-yil 7-son.
35. Bedil. Komde va Mudan. –T., 1960.
36. Bartold V. Soch. Tom II. Moskva, 1966.
37. Berdaq sheʼriyatidan. – T., 1983.
38. Burhonuddin az–Zarnujiy. Taʼlimi ul–mutaʼllim. Qozon, 1915.
39. Buyuk siymolar, allomalar. 2–kitob.–T.: «Meros», 1996.
40. Boboyev H, Gʻafurov 3. Oʻzbekistonda siyosiy va maʼnaviy-maʼrifiy taʼlimotlar taraqqiyoti. – T., 2001.
41. Bekimbetova A. Qoraqalpoq pedagogikasida oʻquvchilarni olamni bilishga oʻrgatish anʼanalari. // Maktab va hayot. 2008-yil 6-son.
42. Boboyev H., Doʻstjanov T., Hasanov S. «Avesto» – Sharq xalqlarining bebaho yodgorligi. – T.: «IQTISOD-MOLIYA», 2004.
43. Bobur sheʼriyatidan. –T., 1982.
44. Doʻstjanov T, Mirhamidov M., Hasanov S. Oʻzbekistonda fuqarolik jamiyatini shakllantirishning dolzarb muammolari. Oʻquv qoʻllanma. – T.: «IQTISOD-MOLIYA», 2006.

45. Журицкий А.Н. История педагогики древнего в среднего века. – М., 1999.
46. Dolimov U. Abdulla Avloniy va maktab. // O‘zbek tili va adabiyoti, 1990-yil 4-son.
47. Dolimov U. Atoqli ma‘rifatchi // Sharq yulduzi, 1982-yil 4-son.
48. Древняя Индия. При великих сказаниях. – Sankt-Peterburg, 1995.
49. Jumaniyozov M. Ma‘mun akademiyasi. Urganch, 1994.
50. Jabborov A. Tarbiyaning milliy-psixologik asoslariga doir mulohazalar // Maktab va hayot, 2003-yil 6-son.
51. Johongirov F. O‘zbek bolalar folklori. – T.: «O‘qituvchi», 1995.
52. Zunnun Shorasul. Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur. G‘.G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti, – T., 1988.
53. Ibn Sino. Falsafiy qissalar. – T.: «O‘qituvchi» 1973.
54. Измаилов А.Э. Народная педагогика: педагогическая воззрения народов Средней Азии и Казахстана. – М.: «Педагогика», 1991.
55. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобитного общество до конца XIX века (под ред. А.И.Паскунова). – М.: «Просвещение», 2004.
56. Inamova M. Tasavvuf tariqatida barkamol shaxs tarbiyasi // Uzluksiz ta‘lim, 2007-yil 4-son.
57. Yo‘ldoshev J, Hasanov S. Pedagogik texnologiyalar. – T.: «IQTISOD-MOLIYA», 2009.
58. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson axloqi. I kitob. – T.: «O‘zbekiston», 1994.
59. Komil Yilmaz. Tasavvuf va tariqatlar. Istanbul, 1997.
60. Komilov Najmiddin. Qubro. – T.: «Meros». 1995.
61. Константинов Н.А. Меденский Б.Н., Шабаева М. Ф. История педагогики. Учеб. пособие. – М.: «Просвещение». 2004.
62. Mallayev N. O‘zbek adabiyoti tarixi. – T.: «O‘qituvchi», 1976.
63. Mashriq zamin. Hikmat bo‘stoni. – T.: «Sharq», 1997.
64. Maqsudxo‘ja ibn Mansurxo‘ja. Majma‘ ul-Maqsad yoki «Muxtasad ul-viqoaya»ning o‘zbekcha sharhi. – T.: «Adolat», 1995.
65. Mahmud Hasaniy. Ustoz va shogird. Burxoniddin al-Marg‘inoniy va shayx-ul Imom az-Zarnujiy. – T.: G‘.G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti, 2000.
66. Mahtumquli. Tanlangan asarlar. – T., 1958.

67. Mahmudxo'ja Behbudiy. Tanlangan asarlar. – T.: «Ma'naviyat», 1997.
68. Muhammad Rahimxon Feruz. He bo'ldi, yorim kelmadi. – T., 1991.
69. Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. – T.: «O'zbekiston», 2000.
70. Mirtursunov 3. O'zbek xalq pedagogikasi. – T.: «Fan». 1973.
71. Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Imon. «Kamalak», 1991.
72. Mirkarim Osim. Shiroq. Tarixiy qissalar. – T.: «Yozuvchi», 1995.
73. Ogahiy. Asarlar. I jild. – T., 1971.
74. Rahim D., Matrasul Sh. Feruz: shoh va shoir qismati. – T., 1991.
75. Rajabov S. Xalq maorifi va pedagogika fanining allomalari. – T.: «O'qituvchi», 1990.
76. Rasulov R. Shoir So'fizoda haqida. Taronalar – T., 1968.
77. Pedagogika tarixidan xrestomatiya. – T.: «O'qituvchi», 1993.
78. Rasulova F., Do'stjonov T., Hasanov S. Xorazm Ma'mun Akademiyasining olis-yaqin yulduzlari. – T.: «IQTISOD-MOLIYA». 2005.
79. Sulaymon Boqirg'oniy kitobi. She'rlar va doston. – T.: «Meros». 1991.
80. Upanishady. – M.: «Nauka», 1992.
81. Usmon Temur. Tasavvuf tarixi. – T., 1999.
82. Uvaysiy. Devon. T.: O'ZFAN, 1959.
83. Fattayev M. Atoqli pedagoglarimiz. – T.: «O'qituvchi», 1988.
84. Hasanov S. Xorazm ma'rifati – olam kuzgusi. – T.: «O'qituvchi», 1996.
85. Xayrullayev M. Uyg'onish davri va Sharq mutafakkirlari. – T.: «O'zbekiston», 1971.
86. Xermon Vamberi. Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi. – T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1990.
87. Hamza. Tanlangan asarlar. – T., 1979.
88. Hamid Olimjon. Tanlangan asarlar. — T.: O'zdavnashr, 1951.
89. Hadis, Al-Jom'i as-Sahih (Ishonarli to'plam), I-II-III-IV jild. – T.: Qomuslar Bosh tahririyoti, 1991-1996.
90. O'zbek xalq maqollari. – T., 1989.
91. O'zbek xalq etaklari. I va II tom. – T.: O'zdavnashr, 1961.
92. O'zbek xalq dostonlari I tom. – T.: O'zdavnashr, 1956.
93. O'zbek pedagogikasi tarixi. – T.: «O'qituvchi», 1992.

94. O‘zbek adabiyoti tarixi. IV tom. – T.: «Fan», 1978.

95. Qur’oni Karim. O‘zbekcha izohli tarjima. Tarjima va izohlar muallifi Alouddin Mansur. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1992.

96. Erkaboyeva N.Sh. Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda pedagogik fikrlarning rivojlanshi (2002–2005-yillar), Monografiya. – T., 2006.

97. www.inter-pedagoogika.ru.

MUNDARIJA

	Kirish.....	3
I bob.	Pedagogika tarixi fanining umumiy asoslari	
1.1.	Pedagogika ta'lim-tarbiya haqidagi fan.....	10
1.2.	Pedagogik fikrlar va g'oyalari rivojining tarixi hamda ta'lim-tarbiyani zamonaviy konsepsiyasi.....	16
1.3.	Pedagogika tarixini yaxlit rivojlanish jarayoni sifatida o'rganish.....	33
II bob.	Turon, Yunoniston, Rim, Xitoy va Hindistonda eng qadimgi davrlardan VII asrgacha ta'lim-tarbiya va pedagogik fikrlar rivojlanishi	
2.1.	O'zbek xalq pedagogikasi.....	41
2.2.	Turkiy xalqlarning eng qadimgi yozma yodgorliklarida ta'lim-tarbiya masalalari.....	82
2.3.	Qadimgi Yunoniston, Rim, Xitoy va Hindistonda ta'lim-tarbiya tizimi hamda pedagogik fikrlar taraqqiyoti.....	99
III bob.	Sharqda ilk Uyg'onish davrida Movarounahrda IX-XII asrlarda ta'lim-tarbiya va pedagogik fikrlar taraqqiyoti	
3.1.	Islom ta'limotida ta'lim-tarbiya masalalarining ifodalanishi.....	134
3.2.	Tasavvuf namoyandalari komil insonni tarbiyalash haqida...	147
3.3.	Xorazm «Ma'mun akademiyasi» olimlarining ilm-fan va pedagogik fikrlar rivojidagi xizmatlari.....	192
3.4.	Sharqda ilk Uyg'onish davrida Movarounahr mutafakkirlarining ta'lim-tarbiya haqidagi qarashlari.....	239

IV bob.	O'rta Osiyoda XIV-XVI asrlarda ta'lim-tarbiya va pedagogik fikrlar taraqqiyoti	
4.1.	Amir Temur va temuriylar davrida ilm-fan va ta'lim-tarbiya takomili.....	322
4.2.	Amir Temurning ma'naviyat, ma'rifat va ta'lim-tarbiya haqidagi ta'limoti asoslari.....	329
4.3.	Mirzo Ulug'bekning ilm-fan va ijtimoiy-pedagogik fikrlar taraqqiyotiga qo'shgan hissasi.....	339
4.4.	Alisher Navoiy asarlarida ta'lim-tarbiya masalalari.....	352
4.5.	Abdurahmon Jomiyning ta'limiy-axloqiy qarashlari.....	359
4.6.	Jaloliddin Davoniy ta'lim-tarbiya haqida.....	366
4.7.	Husayin Voiz Koshifiyning komil inson haqidagi konsepsiyasi.....	374
4.8.	Zahiriddin Muhammad Boburning ma'rifiy-pedagogik qarashlari.....	379
4.9.	Haydar Xorazmiyning ma'rifiy-didaktik qarashlari.....	391
4.10.	Hofiz Xorazmiyning ma'rifiy-axloqiy qarashlari.....	395

V bob.	O'rta Osiyoda XVII-XVIII asrlarda va XIX asrning birinchi yarmida ta'lim-tarbiya va pedagogik taraqqiyot	
5.1.	Abdulg'oziy Bahodirxonning ma'rifiy-axloqiy qarashlari....	409
5.2.	Muhammadniyoz Nishotiyning ma'rifiy-axloqiy qarashlari..	422
5.3.	Roqimning ma'rifiy-didaktik qarashlari.....	427
5.4.	Munis Xorazmiyning ma'rifiy-didaktik qarashlari.....	431
5.5.	Muhammad Rizo Ogahiyning ma'rifiy-tarbiyaviy qarashlari.....	439
5.6.	So'fi Olloyorning ta'limiy-axloqiy qarashlari.....	456
5.7.	Jahon Otin Uvaysiyning otinlar maktabi haqida.....	463
5.8.	Muhammad Sodiq Qoshg'ariyning ma'rifiy-axloqiy qarashlari.....	468

VI bob.	Turkiston o'lkasida XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlarida ta'lim-tarbiya va pedagogik fikrlar taraqqiyoti	
6.1.	Ahmad Donishning pedagogik qarashlari.....	478
6.2.	Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqatning pedagogik qarashlari.....	488
6.3.	Berdimurod Berdaqning pedagogik qarashlari.....	493
6.4.	Muhammad Rahimxon Feruzning ma'rifiy-axloqiy qarashlari.....	496
6.5.	Komil Xorazmiy va Muhammad Rasul Mirzoning ma'rifiy-axloqiy qarashlari.....	506
6.6.	Ilyos Mulla Muhammad o'g'li So'fiy va Ahmadjon Tabibiyning ma'rifiy-axloqiy va didaktik qarashlari.....	513
6.7.	Avaz O'tar o'g'lining ma'rifiy-tarbiyaviy qarashlari.....	519
6.8.	Bayoniy va Faqiriyning ma'rifiy-axloqiy qarashlari.....	526
6.9.	Turkiston o'lkasida jadidlarining ma'rifatparvarlik faoliyati va pedagogik fikrlar ravnaqidagi xizmatlari.....	535

VII bob.	Mustaqil O'zbekistonda ta'lim-tarbiya va pedagogik fikrlar taraqqiyoti	
7.1.	O'zbekiston Respublikasida istiqolol tantanasi va talaba yoshlarning mustaqillik tarbiyasi.....	588
7.2.	Mustaqillik – O'zbekiston Respublikasida ta'lim-tarbiya tizimidagi islohotlar va kadrlar tayyorlash milliy modeli.....	593
7.3.	Mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasida pedagogik fikrlarning rivojlanishi.....	603
7.4.	O'zbekiston Respublikasida mustaqillik yillarida yangilangan pedagogika fani va pedagogik fikrlarning istiqbolli vazifalari va dolzarb muammolari.....	607

**VIII bob. Jahon pedagogika fani taraqqiyoti tarixi va rivojlangan
xorijiy mamlakatlarda ta'lim-tarbiya tizimlari**

8.1.	Qardosh xalqlar mutafakkirlarining ma'rifiy-pedagogik qarashlari.....	626
8.2.	G'arbiy Yevropada pedagogik fikrlar taraqqiyoti.....	653
8.3.	Rivojlangan xorijiy davlatlar ta'lim taraqqiyotining asosiy yo'nalishlari va o'ziga xos xususiyatlari.....	675
	Xulosa.....	745
	Foydalanilgan adabiyotlar.....	747

**NILUFAR ATAYEVA, FERUZA RASULOVA,
MUHABBAT SALAYEVA, SOLIJON HASANOV**

UMUMIY PEDAGOGIKA

Toshkent – «Fan va texnologiya» – 2012

Muharrir:	M.Hayitova
Tex. muharrir:	M.Holmuhamedov
Musahhih:	F.Ismoilova
Musavvir:	H.G'ulomov
Kompyuter sahifalovchi:	N.Hasanova

**Nasr.lits. AIN№149, 14.08.09. Bosishga ruxsat etildi 25.07.2012.
Bichimi 60x84 ¹/₁₆. «Timez Uz» garniturasi. Ofset bosma usulida bosildi.
Shartli bosma tabog'i 48,0. Nashriyot bosma tabog'i 47,25.
Tiraji 500. Buyurtma №81.**

**«Fan va texnologiyalar Markazining
bosmaxonasi» da chop etildi.
100066, Toshkent sh., Olmazor ko'chasi, 171-yu.**